

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Тілея

Науковий вісник

Збірник наукових праць

- Історичні науки
- Філософські науки
- Політичні науки

Випуск 62 (№ 7)

Київ – 2012

**Збірник засновано 2004 року
Вихід з друку – щомісячно**

**Фахове видання з філософських, політичних
та історичних наук, затверджено постановами президії ВАК України
№ 1-05/2 від 10 березня 2010 р. та № 1-05/3 від 14 квітня 2010 р.**

*Свідectво про державну реєстрацію (переєстрацію) друкованого засобу
масової інформації серія KB № 16332 – 4804 ПР від 24 лютого 2010 р.*

Шеф–редактор:

АНДРУЩЕНКО В.П., доктор філософських наук,
професор, член–кореспондент Національної академії наук України,
академік Національної академії педагогічних наук України

Головний редактор:

ВАШКЕВИЧ В.М., доктор філософських наук,
професор, академік Української академії наук

Заступник головного редактора:

КРИВОШЕЯ В.В., доктор історичних наук,
академік Української академії наук

Відповідальний секретар:

ХАЛАМЕНДИК В.Б., доктор філософських наук, доцент

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

З історичних наук:

Войцехівська І.Н., доктор історичних наук, професор

Гончар Б.М., доктор історичних наук, професор

Дробот І.І., доктор історичних наук, професор

Журба М.А., доктор історичних наук, професор

Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член–кореспондент Національної академії наук України

Макарчук С.С., кандидат історичних наук, доцент

Михайлюк В.П., доктор історичних наук, професор

Нестуля О.О., доктор історичних наук, професор,
академік Української академії наук

Солдатенко В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член–кореспондент Національної академії наук України

Стоян Т.А., доктор історичних наук, доцент

Сушко О.О., доктор історичних наук, професор

Фіров П.Т., кандидат історичних наук, доцент

Чернега Л.М., доктор історичних наук, професор

З філософських наук:

Акопян В.Г., кандидат філософських наук, старший науковий
співробітник, академік Української академії наук

Базалук О.О., доктор філософських наук, професор

Бех В.П., доктор філософських наук, професор,
академік Української академії політичних наук

Бондаренко О.В., доктор філософських наук, професор

Волинка Г.І., доктор філософських наук, професор

Герасимова Е.М., доктор філософських наук, доцент

Жацько В.О., доктор філософських наук, професор

Куцепал С.В., доктор філософських наук, професор,
академік Української академії наук

Закович М.М., доктор філософських наук, професор

Михальченко М.І., доктор філософських наук, професор,
член–кореспондент Національної академії наук України,
академік Української академії політичних наук

Онiпко О.Ф., доктор технічних наук, професор,
академік Української академії наук

Предборська І.М., доктор філософських наук, професор

Хімченко О.Г., кандидат філософських наук, професор,
член–кореспондент Української академії наук

Яшанов С.М., доктор педагогічних, професор

З політичних наук:

Андрусишин Б.І., доктор історичних наук, професор,
академік Академії наук вищої школи України

Бабкіна О.В., доктор політичних наук, професор

Балабанов К.В., доктор політичних наук, професор

Євтух В.Б., доктор історичних наук, професор,
член–кореспондент Національної академії наук України

Іванов М.С., доктор політичних наук, професор

Картунов О.В., доктор політичних наук, професор,
академік Української академії політичних наук

Котигоренко В.О., доктор політичних наук, професор,
академік Української академії політичних наук

Онiщенко І.Г., доктор політичних наук, професор

Римаренко С.Ю., доктор політичних наук, професор

Шаповал Ю.І., доктор історичних наук, професор,
академік Української академії політичних наук

Шкляр Л.Є., доктор політичних наук, професор

Гілея:* науковий вісник. **Збірник наукових праць** / Гол. ред. В.М. Вашкевич. –
К.: ВІР УАН, 2012. – Випуск 62 (№7). – 728 с.

Друкується за рішенням:

**Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова
(протокол №11 від 14 червня 2012 р.);
Президії ВГО Української Академії Наук
(протокол № 12-06-14 від 14 червня 2012 р.)**

*Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні
проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики
охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований
на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.*

*Гілея – в стародавні часи територія лісової Скіфії між
Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом).
Рештки цієї «лісової квітки» залишилися до теперішнього
часу на території Миколаївської та Херсонської
областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія. IV.16-25).

© Редакційна колегія, 2012
© Автори статей, 2012
© Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова, 2012
© ВГО Українська академія наук, 2012

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Вінницький національний технічний університет)
керівник **Денисюк С.Г.**, кандидат політичних наук
E-mail: svitlana.denisuyck@yandex.ua

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара)
керівник **Вершина В.А.**, кандидат філософських наук, доцент
E-mail: vivi.dp@mail.ru

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Донецький національний університет)
керівник **Андриєнко О.В.**, кандидат філософських наук, доцент
E-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Запорізький національний технічний університет)
керівник **Ємельяненко Є.О.**, кандидат філософських наук, старший викладач
E-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника)
керівник **Дичковська Г.О.**, кандидат філософських наук, доцент
E-mail: go_osmomys@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Східноукраїнський національний університет імені В. Даля)
керівник **Михайлюк В.П.**, доктор історичних наук, професор
E-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник **Карівець І.В.**, кандидат філософських наук, доцент
E-mail: sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Маріупольський державний університет)
керівник **Дегтеренко А.М.**, кандидат політичних наук, доцент
E-mail: degterenko777@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Південнослов'янський інститут Київського славистичного університету)
керівник **Хімченко О.Г.**, кандидат філософських наук, професор, член-кореспондент УАН;
координатор **Макарчук С.С.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: Alex_x_5@ukr.net
або rvgreabis@farlep.mk.ua

ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)
керівник **Барвінська П.І.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Полтавський факультет Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого)
керівник **Куцупал С.В.**, доктор філософських наук, професор
E-mail: svkutsepai@rambler.ru

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Севастопольський національний технічний університет, м. Севастополь)
керівник **Фіров П.Т.**, кандидат історичних наук, доцент
Тел.: 8 068 925 74 57

СИМФЕРОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Кримський економічний інститут Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана, м. Симферополь)
керівник **Попов О.Д.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: popalex79@mail.ru

ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)
керівник **Кліш А.Б.**, доцент
E-mail: Klish_Andriy@ukr.net

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)
керівник **Кривошея І.І.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: kii1969@mail.ru

ХАРКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»)
керівник **Владенова І.В.**, кандидат філософських наук, доцент
E-mail: viadlenova@email.ua

ЧЕРКАСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Черкаський державний бізнес-коледж)
керівник **Васильчук Є.О.**, кандидат політичних наук
+3 8 067 735 51 17; +3 8 093 065 79 58
E-mail: vasilchuk84@bk.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Чернігівський педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка)
керівник **Горобець С.М.**, викладач
E-mail: olen-g@yandex.ru

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 303.446.4:271:33 «16/17»

Тимів І.М.

Розгром гетьманом Яном Собеським татарських військ на Калущині у жовтні 1672 р.

Висвітлено похід гетьмана Яна Собеського на татар у жовтні 1672 р., бойові дії польських і татарських військ та розгром ординських загонів на землях Калуського староства поблизу сіл Петранка і Старий Угринів.

Ключові слова: джерела, атака, загін, напад, похід, татари, ясир.

У цьому році минає 340 років від часу переможної битви польського короля Яна Собеського з татарами на землях Калуського староства. Тоді було врятовано тисячі українських невільників від продажу в рабство, призупинено пограбування й розорення краю. Перемога засвідчила активну участь населення Прикарпаття в боротьбі з ординцями.

Найбільш достовірне джерело, у якому розповідається про перебіг битви – це лист безпосереднього учасника подій – коронного гетьмана Яна Собеського до короля Михайла Вишневецького (1669–1673), а не Яна Казимира (1648–1668), як пише В. Грабовецький, бо як видно із хронології правління, Ян Казимир на час битви уже не був королем [1, с.90]. Матеріали цього листа, написаного Яном Собеським до вище згаданого короля 14 жовтня 1672 р., а також «Щоденника розгрому татар Яном Собеським, маршалком і гетьманом великим коронним у 1672 році», автором якого був, очевидно, один із біографів гетьмана, є найціннішим і чи не єдиним документальним свідченням очевидців про ті події, адже лист і щоденникові записки, написані з свіжих вражень. Згадані джерела виявив у Вілянові під Варшавою бібліотекар Станіслав Пшилецький, який у середині XIX ст. займався опрацюванням рукописів колишньої королівської бібліотеки. Віднайдений ним «Щоденник...» охоплює події від 18 вересня до 14 жовтня 1672 р. У ньому розповідається про боротьбу гетьмана Яна Собеського з татарами, їх переслідування та знищення в битві під Петранкою та Угриновом у середині вересня 1672 р. [2, с.312–326]. Важливим джерелом для висвітлення обставин цієї битви є також «Хроніка походу коронного війська супроти жорстоких татар, що поверталися від 4 до 19 жовтня 1672 р.» [3].

Про цю подію згадується також у «Пам'ятках Яна Хризостома Паска за 1656–1698 рр.», де зазначено, що «після захоплення Кам'янця – Подільського татарські загони глибоко розпущені, але наше військо¹ всюди їх побило: під Комарнем, Калущем, а по лісах і болотах їх² багатьох знищили селяни» [4, с.344].

Завдання нашої статті є таким: на основі історичних джерел простежити перебіг збройної боротьби польських військ і українського населення з татарами під час походу Яна Собеського на татарські чамбули 5–14 жовтня 1672 р.; встановити хронологічну послідовність подій; виправити наявні фактографічні неточності та визначити напрямки подальших досліджень цієї проблеми.

Історію цієї висвітлюваної нами у цій статті битви дослідники спеціально не вивчали, але принагідно згадували у своїх працях. Писали про неї польські історики

¹ Ідеться про польське військо.

² Татар.

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org.ua

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського:

www.nbuv.gov.ua/portal Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

XIX ст., зокрема К. Гурський, Ф. Ключицький, Л. Рогальський, Л. Татомір [5]. Останній докладно описав рейди татарського війська по території Прикарпаття 12–14 жовтня 1672 р. [6, с. 35–36]. Про розгром татар на Калушині згадує у своїх дослідженнях і О. Чоловський: «Рештки татарських загонів були розгромлені у Боднарівських лісах, де їх доконали залози зі Станіславова, Галича, Ђзуполя, Тисмениці» [7, с. 107]. Розпущені для грабежу чамбули (загони – І.Т.), – зауважував О. Чоловський, – почергово розгромили Ян Собеський під Краснобродом, Немировом і Петранкою та під Калушем [8, с. 7]. Тут ідеться про місцевість між Бережницею та Угриновом. Саме про неї згадує у своїй праці відомий польський історик Януш Паєвський. «Найбільшої поразки татарам гетьман завдав 14 жовтня поблизу Петранки і Угринова. Тут було повністю розбито великий чамбул, а їхній командувач нурадин, високий достойник кримський, з кількома десятками воїнів утікав лісами, і лише 21 жовтня добрався до головного турецько–татарського табору під Бучачем» [9, с. 143]. У міжвоєнний період 1919–1939 рр. військово–історичні студії про похід Я. Собеського на татар у жовтні 1672 р. підготували О. Лясковський та Х. Зелінський [10, с. 314].

Цікаві історичні відомості про події згаданої пори подає й Л. Підгородецький. За його спостереженнями «Ян Собеський під Красноставом зібрав 3 тис. вершників і рушив на татар. Поблизу Немирова, звільнив гурт невільників. Пройшовши маршем 200 км, атакував татарський кіш під Комарнем і Калушем. За 9 днів гетьман пройшов з військом 450 км і здобув 7 перемог» [11, с. 314]. Із сучасних польських дослідників питання походу Яна Собеського на татарські чамбули вивчали Я. Хорват, А. Гліва, М. Сікорський, М. Вагнер [12] та інші історики. В українській історіографії про жовтневі події 1672 р. в Руському воеводстві писали історики О. Апанович [13], В. Грабовецький [14], Т. Чухліб [15], згадуються вони і в краєзнавчих виданнях і публікаціях, присвячених Калушу [16].

Загалом перебіг цієї битви в історико–краєзнавчій літературі висвітлено лише частково, що пов'язано, насамперед, із браком джерельних матеріалів. До того ж наявна історична інформація нинішніми дослідниками трактується не завжди однозначно. Так Я. Рабінович і М. Хвостін у своєму нарисі про Калуш, згадуючи події осені 1672 р. зазначили «1672 року війська Яна. Собеського, в складі яких були жителі Калуша, розгромили під містом великий загін татар хана Селіма Гірея. Кілька тисяч їх було вбито, 20 тис. взято в полон» [17]. У висвітленні цієї події допущено неточність, на яку у свій час звернув увагу краєзнавець М. Миронюк. Твердження укладачів «Історії міст і сіл УРСР», – зауважує дослідник, – про те, що поляки взяли у полон 20 тисяч ординців, не відповідає дійсності, бо усі польські джерела мовлять про визволення з полону бранців–слов'ян³, а не взяття в полон татарської орди [18].

Наступна помилка авторів нарису уже географічна. Адже історичні джерела однозначно і точно вказують місце битви – це село Петранка Рожнятівського району, яке віддалене від Калуша на 28 км, а від Рожнятова на 12 км, тому твердження, що битва відбулася під Калушем, не відповідає дійсності. Невідповідність тут полягає й у тому, що за свідченням джерел, останній бій з татарами відбувся поблизу сіл Бережниця і Старий Угринів на Калушині.

Друга половина XVII ст. була важким періодом у історії нашого краю. Напруженням залишалося внутріполітичне становище в державі. Король Михайло Вишневецький не отримав загального визнання, хоча шляхта підтримувала його. Проте магнати на чолі з примасом Празьким і гетьманом Яном Собеським прагнули усунути короля. Виникло два угруповання – «голомбівська» і «ловицька» конфедерації. Обидві готові були розпочати збройну боротьбу за владу [19, с. 230].

Неспокійним залишалося й міжнародне становище. Незважаючи на васалітет Криму щодо Османської імперії, кримський хан Селім Гірей (1671–1678 рр.) відчував себе повноправним господарем становища, розцінюючи свою залежність від Порти як чисту умовність. Ще у період Хмельниччини його попередник Іслам Гірей (1644–1654) допомагав українському гетьманові у війні проти Речі Посполитої. До того ж татари не переставали нападати на польські володіння. Лише на Калушині вони побували у 1616,

³ Маються на увазі мешканці Галицької землі.

1617, 1618, 1621 рр. [1, с. 25, 26]. Однак у стратегічно важливих для османів операціях татари все ж зобов'язані були брати участь.

Укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. не змусило турків відмовитися від непереборного прагнення оволодіти українськими землями, а навпаки підштовхнуло Османів до рішучих дій. Висока Porta поставила поляків перед необхідністю вибору: або відмовитися від Правобережної України, або ж готуватися до війни. Відразу по завершенні військових дій проти Венеції на Середземному морі восени 1669 р. Стамбул почав готувати свої військові сили до війни проти Речі Посполитої [15, с. 121].

Уже на початку 70–х рр. взаємини Речі Посполитої та Порти ускладнилися, і війна стала реальністю. Татари виступили у складі турецької армії (80–100 тис.) Мехмеда IV (1648–1687), яка розбила польське військо на Поділлі й рушила углиб краю. Зупинити наступ одного із підрозділів татарського війська вдалося лише на території Калуського староства, до якого на той час входили села Добровляни, Довпотів, Загір'я, Підмихайля, Петранка, Пійло, Камінь, Конюшки, Мостище, Новиця, Рип'янка, Старий і Середній Угринів та інші поселення [1, с. 76, 79].

Падіння Кам'янця – Подільського 27 серпня 1672 р. завдало потужного удару обороноздатності Речі Посполитої, яка виявилася безсилою перед наступом турецько–татарсько–козацької армії, що продовжувала свій похід на Львів. Тим часом до Руського воеводства вторглася 30–45 – тисячна орда Селіма Гірея. Окремі її загони розбіглися по околицях у пошуках здобичі та ясиру. Військо Яна Собеського, оплачуване переважно власним коштом гетьмана, налічувало всього 3000 вершників. Чисельна перевага ворога змусила коронного гетьмана обрати тактику несподіваних раптових нападів на окремі татарські загони, перейняту власне у самих татар. Збройні сутички з ординцями тривали від 5 до 14 жовтня 1672 р. [20].

Хан Селім Гірей, вторгшись на українські землі, поділив свої полчища на три великі групи, що розташували свої коші в Немирові, Комарному й за Дністром. Ці табори були своєрідними опорними пунктами, у яких знаходилося по 10–15 тис. ординців і куди звозили захоплену здобич і ясир. Саме звідси розбігалися дрібні татарські загони по всьому краю навіть у найвіддаленіші глухі куточки, де населення не чекало нападу і де захоплювали найбільше ясиру [13, с. 254–255]. На Прикарпаття вирушило одне із відгалужень орди під орудою наймолодшого керманіча татарського війська Аджі Гірея.

А тим часом гетьман Ян Собеський, зібравши 3130 війська, постановив собі громити ворога скрізь, де його дістане, рятувати край від спустошення й визволяти невільників, і в такий спосіб протистояти турецько–татарській навалі, що заповонила усю країну. Тому перший виступ гетьманського війська з–під Красноставу 5 жовтня був спрямований на Замостя, де зухвалі татари напали на його військовий підрозділ – хоругву. Тим часом начальник гетьманської розвідки козак Завіша доповів про перебування великого татарського загону Аббас мурзи поблизу Красноброду. Знищуючи невеликі відділи татар і звільняючи ясир, гетьман рушив до Красноброду. Татари ж, довідавшись про наближення поляків, залишили Красноброд. У Старій Волі розвідка й полонені татари повідомили, що у межиріччі Вепру й Сяну спустошує польські землі Джіамбет Гірей султан. Туди негайно були направлені передові відділи гетьманського війська, очолювані поручником Ласком. 6 жовтня 1672 р. біля містечка Наролу вони вщент розгромили два татарських відділи, звільнили ясир (здебільшого дітей) та відібрали награбовану здобич (коней і худобу). Це була перша перемога у військовому поході проти татар, яка підняла бойовий дух жовнірів. 7 жовтня військо вирушило на Любачів. По дорозі поручник Лінкович, поблизу палаючого Тишанова розбив маленьку групу татар, і захопив полонених, які повідомили, що головний кіш Джіамбет Гірея, до якого повертаються із здобичю усі загони, знаходиться біля Немирова. Маючи надію розбити татар у зборі, гетьман рушив до Немирова. Хоругви ротмістра Лазінського (50 осіб) і Зброжка (50 осіб) мали перекрити шлях біля палаючого Любачова до Немирова, а потім приєднатися до битви. Тим часом гетьманські війська по бездоріжжю рухалися до Немирова. Там, перекривши татарам відступ до міста, Собеський несподіваним ударом з тилу повністю розгромив ординців. Однак Джіамбет Гірею таки вдалося утекти. Гетьманське військо, подолавши від 5 по 7 жовтня 150–кілометровий марш та провівши 5 великих боїв, 8 жовтня зупинилося на відпочинок. А вже 9 жовтня гетьман вирушив яворівським шляхом на Городок [21, с. 9, 14–20].

У поході від полонених татар і розвідки Собеський дізнається про розташування основного татарського коша нурадин–султана⁴ поблизу Комарна, куди й спрямовує війсьсько. Там знаходилася резервація з ясиром і біля 10 тисяч татар. Татари, дізнавшись про наближення поляків, почали весь ясир виставляти наперед. Багатьох хворих і старших людей знищували. Розташували слабші відділи по лінії фронту, Собеський дозволив їх потіснити, і коли татари заглибилися у польські лави, потужнішими силами завдав нищівного удару з флангів. Татари були розбиті. Звільнено 20 тис. ясиру. Нурадин із загоном в 1,5 тис. воїнів переправився через Дністер і за Болахом об'єднався з Аджі Гіреєм. Переслідуючи татар, гетьман допускав можливість відступу ординців у знайомі їм Боднарівські ліси [21,с.21,23–25,27].

Отже, розгромивши татарський табір поблизу м. Комарно Ян Собеський продовжував переслідувати уцілілі підрозділи нурадина, який намагався наздогнати основні сили Аджі Гірея (наймолодший керманіч війська), що рухалися до Дністра. Гетьман вирішив перехопити весь відступаючий татарський загін під Роздолом на переправі через Дністер. Із цією метою Я. Собеський звелів 10 жовтня поблизу Комарно налагодити переправу, яка за ніч була підготовлена. 11 жовтня частина гетьманського війська перейшла Дністер. Саме в цей час із татарського табору, що знаходився за мілю⁵ біля Грушевої⁶, де татари шукали зручну переправу до польського війська прийшов селянин, який вночі утік із полону. Втікач повідомив, що Аджі Гірей із основними силами збирається йти на Комарно, і поблизу села Мости має намір перейти Дністер та переправити великий ясир, захоплений у Підгір'ї, худобу, коней та іншу здобич. Отримавши повідомлення, коронний гетьман наказав тим підрозділам, що вже встигли переправитися, повернутися, і рушив до того місця, куди мали підійти татари. По дорозі розгромив татарський відділ із кількасот вояків і швидко прибув до вказаного місця. Але переправитися, через Дністер унаслідок великого розливу ріки не було можливості, а існуючий міст був зруйнований. Тоді Собеський звернувся за допомогою до селян. Один господар із села Волшчи, за добру плату погодився показати броди, і до заходу сонця військо Я. Собеського таки перейшло Дністер [22].

Польське військо, проминувши села Мости й Волшче, наблизилося до с. Грушева, проте ординців там не застало. Тим часом, татари вийшовши на Золотий шлях, попрямували до Дрогобича і Стрия. Жовніри, наздоганяючи татар, дісталися Дрогобича, а далі польське військо попрямувало до села Гаї. Тут гетьман отримав повідомлення розвідки про те, що татари випередили його на два дні маршу і прямують до Боднарівських лісів, які вони можуть обминути і піти на відомі їм переправи біля Галича, а тоді їх не наздогнати. Тому польське військо не гаючи часу вночі рушило на ординців [23]. 12 жовтня надвечір поляки зупинилися за півтора милі від м. Стрий і після тригодинного відпочинку продовжило переслідування ворога, який прямував на Болахів і Долину. Удосвіта 13 жовтня гетьманське військо підійшло до села Станків⁷ Місцеві селяни, прийнявши польських вояків за татар, відкрили стрілянину та організовано вийшли в поле гуртом чисельністю у декілька сотень. Ян Собеський пояснює такі дії станківчан тим, що у той час ніхто і не пам'ятав, коли востаннє бачили польських жовнірів у цих краях [2,с.320,324–325]. Наведений приклад переконливо свідчить про здатність селян до організованої самооборони і навіть наступальних дій проти напасників, а також засвідчує беззахисність краю.

Тим часом, порозумівшись із селянами, відділи Яна Собеського, після короткого відпочинку, рушили у напрямку Болахова й Долини. Але минувши Болахів, гетьман повертає у напрямку на Рожнятів, а звідти здійснює нічний 85–кілометровий марш до села Голинь. Випередивши татар, поляки зупинилися за мілю від Калуша. Тут розвідники повідомляють Собеському, що нурадин уже біля Болахова і там об'єднався із військом Аджі Гірея, привівши йому 1,5–2 тис. вершників. Однак увесь ясир залишив біля Комарно. Інша ж частина татарського війська, минувши Самбір, Стрий, Болахів, Долину пішла у напрямку Галича на переправу [21]. А ще одна просувалася в напрямку

⁴ Титул другого після калги наслідника ханського престолу.

⁵ Міля у Руському воєводстві дорівнювала 9724 м.

⁶ Нині с. Грушів Яворівського району Львівської обл.

⁷ Імовірно с. Станькова Калузького р–ну Івано–Франківської обл.

Боднарівських лісів. Олександр Чоловський зауважує, що «татарські» «летючі» загони в цей час завдали шкоди монастирю в Єзуполі, забрали волів у с. Узень, і продовжували спустошення [7,с.107]. Це було видно за полум'ям пожеж, які вони залишали після себе. Тим часом, розвідники повідомили гетьману Собеському, що татарам відомо: у Боднарівських лісах, готуються засіки. Тому вороги повертатимуться та проходитимуть поблизу Калуша. Але цим донесенням гетьман, очевидно, не довіряв. Він негайно відправив вістунів до найближчих замків у Калуші, Новиці, Рожнятові із наказом, аби селяни поспішно виходили зі зброєю, яка в кого є, до лісу на цілу ніч, щоб остаточно закрити засіками і завалами прохід татарам. Ці своєрідні пастки селяни закладали спеціально на тісних переходах та на дорогах, якими служили й долини річок. Тому перекритими мали бути не тільки шляхи з Долини на Калуш, а й пониззя рік Лімниця, Бережниця та Луква. Добровільно погодилось до цієї справи декілька тисяч селян [24].

«Селяни, – писала історик Олена Апанович, – відіграли велику роль у знищенні ворога, що ховався в лісах і болотах після розгрому загону нурадина. Жителі сіл, розташованих в околицях Калуша, Рожнятова, Новиці, влаштовували засідки у Боднарівських лісах, створювали там засіки і перешкоди ворогові, вони знищили кілька тисяч татар. Селяни повідомляли Собеському дані про пересування татарських загонів, давали відсіч ворогові. Їм належить чимала заслуга у визволенні полонених» [13,с.256].

Тим часом нурадин, минувши Рожнятів, попрямував долинами потоків річки Бережниця у напрямку с. Петранка, де зупинився на відпочинок. Постій татар дозволив Собеському не тільки наздогнати татар, а й перекрити їм шляхи відступу. Щоб використати повністю терен і фактор несподіваності, гетьман вирішив дати бій удень. Тому вночі при світлі місяця військо гетьмана з Голиня рушило у напрямку Новиці, а звідти прямо на південь, до Петранки, маючи за орієнтир вогні у татарському таборі. Польське військо, виснажене важкими переходами по бездоріжжю, кількадечним голодом, холодом, було на межі фізичних можливостей. Гетьман, маючи на початку походу 3150 воїнів, довів до Петранки лише 1500 осіб, тобто менше половини з того, що мав на початку походу. А попереду був ще вирішальний бій із чисельно переважаючим (8тис.) татарським військом [21,с.35,36–37].

Вирішальним днем рейдової війни з татарами стало 14 жовтня 1672 р. Як свідчать джерела, польське військо цього дня рухалося по бездоріжжю в напрямку Калуша. Поблизу Новиці поляки на кілька годин випередили татар. Щоб не допустити флангового удару ворожих сил, гетьман наказав відділам Боруховського та Козубського затаїтися і непомітно пильнувати ворожі фланги, а сам із основними силами вранці вирішив спеціально показатися татарам, які теж були уже на марші, щоб відвернути їхню увагу від підготовленої засідки. Спершу ординці, не розібравшись, сприйняли військо під польськими хоругвами, що показалося із–за гори, за своє⁸. Але напад кількасот польських добровольців на татар опам'ятав їх, і вони почали чинити сильний опір. Татари, звичай, намагалися виставити наперед ясир⁹. Але не встигли, бо в наступ пішли хорунжий із полками, а за ними – гусари на чолі із гетьманом Я. Собеським. Окремий полк воєводи руського (Станіслава Яблоновського. – І.Т.) вдарив на татар із тилу, щоб не допустити втечі татар у напрямку Польщі. У цей же час пан Галицький наздогнав татарського хорунжого, вирвав у нього з рук хоругву, а самого убив. Зав'язався жорстокий бій. Татари спробували завдати удару на флангах, але загони, що були в засідці, одразу знищили напасників. У великому бою поблизу загинуло чимало воїнів із обох сторін. Побачивши наступаючих гусарів та інші хоругви гетьманського війська, татари кинулися втікати у напрямку Угринова Старого. Коридор для відступу ординців утворився тому, що головні гетьманські сили підійшли до місця битви із запізненням, і замість того, щоб стати до бою по лінії фронту, вони зайшли із флангу. Проте у бік Угринова втекла незначна частина татарського війська, а решта розбіглася по лісах, де на них чекали у засідках селяни. Переслідування орди тривало два наступні дні. До польського полону потрапило декілька десятків знатних татар, між ними і візир нурадина Аліша Ага, який ще недавно громив польські загони біля

⁸ В іншому документі за відділ замкового гарнізону.

⁹ Мабуть, щоб прикриватися ним.

Ладижина на Поділлі. Султани¹⁰ з охороною знаходилися у резерві й навіть не встигли дати необхідних розпоряджень та наказів, як опинилися в полоні, сюди ж потрапили ханський економ і 8 мурз. Серед трофеїв поляки захопили 8 хоругв і бунчук, багато коней. Рештки татарського війська втекли до лісу, де ховалися на деревах і в кущах. Таких було знайдено більше 120 осіб [25].

Характеризуючи ключовий момент цих подій, історик Леон Рогальський зазначав: «Собеський надійно заховав свої загони у Боднарівських лісах і вичікував зручного часу для нападу» [26, с. 24].

«Мало хто з напасників тоді повернувся, – писав Я. Собеський, – а було їх за даними гетьмана близько 8 тис. вояків, тоді як поляків 1,5 тис.». Вказана цифра чисельності татар виглядає завищеною, за іншими даними ординців було 4 тис., що є більш правдоподібно [27]. Щоб остаточно розправитися з напасниками, які розбіглися по лісах, гетьман коронний наказав повідомити про розгром орди до Станіславова, Галича, Тисмениці. Багато людей з тих замків повиходило. Міщани і селяни ловили татар у лісах і знищували. Деякі з напасників, яким уже сильно докучав голод, здавалися добровільно. Один із знатних татар, побоюючись, щоб його не убили селяни, почепив на палку якісь папери і вийшов з ними із лісу. Та коли у селі Бережниця селяни намагалися його знищити, то він почав руською (українською) мовою проситися, заявляючи; що є послом з листами, і щоб його до Собеського допровадили. Коли ж татарина підвели до гетьмана, то він попросив нагодувати [28].

Та найбільшою заслугою коронного гетьмана Яна Собеського було звільнення 10 тисяч людей, захопленого татарами в ясир. Були то шляхтичі й шляхтянки, діти, а найбільше молоді дівчата. Переважна більшість невільників були із Сяноцького краю. 15 жовтня під Угриновом, на тому місці, з якого ворог почав втікати до лісу, відправлено святу месу. 16 жовтня гетьманські війська, віддалившись на 1,5 милі від Калуша, заночували, а наступного дня вирушили до Сокаля, на місце постою. Дітей же, які залишилися без матерів, гетьман наказав збирати на вози. Щоб справа рухалася жвавіше, кожному, хто приносив дитину, давали по одному тимфу.¹¹ Дітей на возах допровадили до Калуша, де за кошти Я. Собеського для них було споруджено притулок. Тут малі бранці отримували харчування й виховання [29]. Про кількість знайдених по лісах і дорогах дітей історик В. Грабовецький писав так: «Самих тільки дітей визволено більше тисячі, які в історії Калуша були названі «калуськими сирітками». Король Ян Собеський (1674–1696) побудував для них у Калуші притулок» [1, с. 90].

Важливу роль у перемозі військ Я. Собеського над татарами відіграла допомога місцевого населення нашого краю, без якої гетьман не зміг би обійтися. Адже в бойовому поході польських військ, що мав очевидні ознаки партизанської боротьби, селяни були для польського війська провідниками на місцевості й розвідниками, допомагали будувати мости і переправи, улаштовувати лісові завали і засіки, були безпосередніми учасниками збройних сутичок із ординцями у складі драгунських хоругв та переслідувачами розбитого татарського війська. Отже, спільні дії всього селянського народу і міщан були важливою причиною перемоги над ворогом. Про активну участь селян у боротьбі з татарами схвально відгукувався і сам гетьман Ян Собеський. У своєму листі до короля він писав: «Залишки (татар. – І.Т.) досі витягують селяни й челядь, ну, і більше знищують, особливо селяни, між якими є велика на тих поган ненависть» [30].

Аналіз джерел показує, що одним із важливих завдань напасників було захоплення ясиру, розміри якого подаються в різних величинах. Януш Паєвський покликаючись на підрахунки самого Я. Собеського називає число невільників 44 тисячі. Леон Рогальський, спираючись на «Діаріюш походу коронного війська...», стверджує, що «натопи невільників складав 30 тис. осіб» [31]. Нам видається, що така кількість могла б стосуватися загального числа полонених у цілому воєводстві, включаючи й тих, що татари покинули під Комарном та інших місцях. Найчастіше дослідники нази-

¹⁰ «Султани» тут – у значенні «принци крові». У Кримському ханстві титулатура султанів додається до всіх представників роду Гіреїв по чоловічій лінії; усі вони могли претендувати на ханський престол. (Див: Пейссонель Ш., де. Записка о Малой Татарии / Пер. с фр. В.Х. Лотошниковой, вступ. ст., прим. и ком. В. Грибовского. Днепропетровск, 2009. С. 18–20).

¹¹ Польська 30–грошова напівсрібна монета.

вають чисельність ясиру звільненого 14 жовтня в 20 тис. осіб. Таку кількість вказують, зокрема, В. Грабовецький та Л. Підгородецький. На думку О. Чоловського, тільки біля села Петранка було звільнено 3000 захоплених у неволю людей. Проте повідомлення основних джерел про цю подію однозначно засвідчують про звільнення 14 жовтня 1672 р. десятитисячного ясиру, що є найбільш вірогідною цифрою, оскільки вона без змін вказується, як у «Щоденнику погрому татар...», так і в листі Яна Собеського до короля [32].

Отже, наявні джерельні матеріали засвідчують, що в період польсько–турецької війни 1672–1676 рр. активні бойові дії проти татар на території Калущини тривали в період із 10 до 14 жовтня, і мали характер рейдових атак на кочів'я ординців та епізодичних сутичок із ворогом. Віршальна битва відбулася 14 жовтня 1672 р. біля села Петранка та між селами Бережниця й Угринів. Саме тут остаточно розгромлено основні сили Аджі Гірея. Тому, коли йдеться про остаточно перемогу над ординцями, то слід мати на увазі, що вона відбулася біля Петранки, під Старим Угриновом і Бережницею та у Боднарівських лісах, що співпадає з повідомленнями джерел про цю подію. А вираз «під Калушем» слід вважати чисто умовним тому, що про військові дії поблизу самого міста, ба навіть біля навколишніх сіл Загір'я, Підгірки, Хотинь у джерелах ніде не згадується.

Щодо військової тактики, то для розгрому ординців гетьман Я. Собеський успішно застосував флангові удари і напад із тилу, швидкі маневри і несподівані набіги на ворога, тобто бив татар їхньою ж зброєю. Злагоджено діяла й гетьманська розвідка, яку складали відділи із 20–60 воїнів під загальним командуванням Атанасія М'янчинського [25]. Після розгрому орди рештки татарського війська розбіглися. Більшість їх утекла до Боднарівського лісу, де за допомогою селян Калуського й Галицького староства та міщан Станіславова й Тисмениці, ординці були остаточно розбиті. Ця перемога – результат спільних і організованих дій польського війська та українського населення Прикарпаття.

Однак здобута перемога не вплинула на загальний результат війни, що почалася. Адже Річ Посполита, виявилася нездатною продовжувати війну і погодилася на дуже важкі для неї умови Буцацького миру 18 жовтня 1672 р. за яким до турків відійшло Поділля із Кам'янцем–Подільським, а Польща зобов'язувалася сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також щорічно давати турецькому султанові 22 тис. злотих данини за зняття облоги Львова [33].

Загалом, для більш докладного вивчення перебігу воєнних дій на Прикарпатті у жовтні 1672 р. доцільними могли б бути польові обстеження місцевості в околицях Бережниць, Угринова (Старого і Середнього), і Петранки, а при необхідності й археологічні розкопки. Доброю справою могло б бути складання докладної картотеки джерел та історіографії, і більш ґрунтовне опрацювання польських документальних і наративних (донесення, листи, щоденники) та східних (турецьких і татарських, російських) джерел у яких розповідається про цю подію та підготовка археографічного видання. Підбір й упорядкування місцевих творів дотичних цієї тематики тощо.

Список використаних джерел

1. Грабовецький В. Історія Калуша з найдавніших часів до початку XX ст. – Дрогобич: Відродження, 1997.
2. Dziennik pogromu Tatarów przez Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronego w roku 1672 // Biblioteka Ossolińskich. Pismo Historyi, Literaturze i umiętnościom i rzeczym narodowym poświęcone. – Lwów, 1866.
3. Diariusz ekspedycji wojska koronnego przeciwko Tatarom grassującym powracającym od 4 oktobr. do 19 tegoż, r. 1672 // Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1845. – Т. 1: diariusze, relacje, pamiętniki i t. p., służące mogące do objaśnienia dziejów krajowych: tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta, oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego. – S. 174–197.
4. Pamiętniki Jana Chryzostoma Paseka odnoszące się od lat 1656 do 1688. –Wydanie Kaz. Turowskiego. – Sanok. – 1856.
5. Górski K. Wojna Rzeczypospolitej polskiej z Turcją w latach 1672 i 1673 – im // Biblioteka Warszawska. – Т. I. – Warszawa, 1890. – S. 23–27; Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. Tomu I–o

część II–ga, Obejmująca pisma od roku 1672 do roku 1674 / Zebrał i wydał F. Kluczycki. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności Krakowskiej. – 1881. – S. 751 – 1666, [XXXIX]; Rogalski L. Dzieje Jana Sobieskiego króla Polskiego, Wielkiego księcia Litowskiego. – Warszawa. – 1847. – S. 24; Tatomir L. Ślady króla Jana III w kraju naszym. – Lwów, 1888. – 112 s.

6. Tatomir L. Ślady króla Jana III w kraju naszym. – Lwów, 1888.
7. Czołowski A. Z przeszłości Jezupola i okolicy. – Lwów. – 1890.
8. Czołowski A. Złoty szlak. – Stanisławów. – 1938.
9. Pajewski J. Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 2003.
10. Laskowski O. Wyprawa na czambuły // Żołnierz Polski. – Rocz. X. 1926; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie. – Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Rocz. 2. – Tom. 2. – Zesz. 1. – Warszawa, 1930.
11. Podhorodecki L. Tatarzy. – Warszawa, 1971.
12. Horwat J. Pościg hetmana Jana Sobieskiego za Nuradyn–sołtanem w październiku 1672 r., «Materiały i Studia Muzealne». – T. IV. – Przemyśl, 1981. – S. 238–243; Gliwa A. Najazd tatarski na ziemię przemyską podczas wojny polsko-tureckiej w 1672 r. // Rocznik Przemyski. – T. XXXIX. – Z. 4: Historia. – Przemyśl, 2003. – S. 3–64; Sikorski M. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie 1672. – Zabrze, 2007; Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672 – 1676. – T. 1. – Zabrze, 2009. – S. 250–292.
13. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50–70-ті роки XVII ст. – К., 1961. – 300 с.
14. Грабовецький В. Історія Калуша з найдавніших часів до початку XX ст. – Дрогобич: Відродження, 1997. – 223 с.
15. Чухліб Т. Козаки та Яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 446 с.
16. Рабінович Я., Хвостін М. Калуш // Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР. – 1971. – С. 244–255; Миронюк М. Калуш від поселення до міста. Сторінки історії Калущини // Дзвони Підгір'я. – 1992, 27 черв.
17. Рабінович Я., Хвостін М. Калуш // Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР. – 1971. – С. 245–246.
18. Миронюк М. Калуш від поселення до міста. Сторінки історії Калущини // Дзвони Підгір'я. – 1992, 27 черв.
19. Целевич Ю. Облога Львова в році 1672 // Зоря: Львів. – 1870. – Кн. 3.
20. Pajewski J. Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 2003. – S. 139–142; Grabowski A. Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1845. – T. 1. – S. 176.
21. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie. – Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Rocz. 2. – Tom. 2. – Zesz. 1. – Warszawa, 1930.
22. Dziennik pogromu Tatarów przez Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronego w roku 1672 // Biblioteka Ossolińskich. Pismo Historyi, Literaturze i umiejętnościom i rzeczom narodowym poświęcone. – Lwów, 1866. – S. 319–320, 424; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie. – Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Rocz. 2. – Tom. 2. – Zesz. 1. – Warszawa, 1930. – S. 31.
23. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie. – Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Rocz. 2. – Tom. 2. – Zesz. 1. – Warszawa, 1930. – S. 31, 32; Diaryusz ekspedycji wojska koronnego przeciwko Tatarom grassującym powracającym od 4 oktobr. do 19 tegoż, r. 1672 // Grabowski A. Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1845. – T. 1: diaryusze, relacje, pamiętniki i t. p., służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych: tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta, oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego. – S. 195.
24. Dziennik pogromu Tatarów... – S. 320–321, 324–325; Tatomir L. Ślady króla Jana... – S. 36; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 33.
25. Dziennik pogromu Tatarów... – S. 321–322, 325–326; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 38.
26. Rogalski L. Dzieje Jana Sobieskiego króla Polskiego, Wielkiego księcia Litowskiego. – Warszawa. – 1847.
27. Dziennik pogromu Tatarów... – S. 326; Czołowski A. Złoty szlak. – S. 7.

28. Diaryusz ekspedycji wojska koronnego przeciwko Tatarom... – S. 196; Dziennik pogromu Tatarów... – S. 323.

29. Dziennik pogromu Tatarów... – S. 322, 326; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 38–39; Diaryusz ekspedycji wojska koronnego przeciwko Tatarom... – S. 197.
30. Dziennik pogromu... – S. 326; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 40.
31. Pajewski J. Buńczuk i koncerz... – S. 143; Rogalski L. Dzieje Jana Sobieskiego króla Polskiego... – S. 24; Diaryusz ekspedycji wojska koronnego przeciwko Tatarom... – S. 196.
32. Грабовецький В. Історія Калуша... – С. 90; Podhorodecki L. Tatarzy. – S. 314; Dziennik pogromu Tatarów... – S. 322, 326.
33. Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2002. – С. 95; Чухліб Т. Козаки та Яничари... – С. 122.

Тимів І.Н. Разгром гетманом Яном Собеским татарских войск на Калушине в октябре 1672 г.

Исследуется поход гетмана Яна Собеского на татар в октябре 1672 г., боевые действия польских и татарских войск и разгром ордынских отрядов на землях Калушского староства вблизи сел Петранка и Старый Угрынів.

Ключевые слова: источники, атака, отряд, нападение, поход, татары, ясырь.

Tymiv, I.M. The Rout of the Tatar troops by Jan Sobeski in Kalush region in October 1672

In the article it is investigated the offensive of getman Jan Sobeski on the Tatars in October 1672, battle actions of Polish and Tatar troops and the rout of the horde detachments on the lands of Kalush starostvo near villages Petranka and Old Ugryniv.

Key words: sources, attack, detachment, raid, offensive, the Tatars, captivity.

УДК 94:61 (477) (092) «18/19»

Мірошніченко Д.А.

**Внесок С.М. Ігумнова в становлення і розвиток
профілактичного напрямку земської медицини на теренах
України в другій половині XIX ст. – початку XX ст.**

Визначено внесок С.М. Ігумнова в становлення та розвиток профілактичного напрямку земської медицини на теренах України в аналізований період (друга половина XIX ст. – початок XX ст.). Проаналізовано медичну та наукову діяльність ученого в аспекті становлення та розвитку профілактичного напрямку земської медицини.

Ключові слова: лікар–епідеміолог, земська медицина, профілактика, санітарна справа, епідемія.

Земська медицина – одна із визначних сторінок історії вітчизняної медицини. Її розвиток був обумовлений конкретними історичними умовами другої половини XIX ст. Як самодостатня й оригінальна форма медичного обслуговування населення, земська медицина не мала аналогів у світі. Вона була створена зусиллями прогресивних вітчизняних лікарів, що подолали всі перешкоди, які чинилися поміщицьким земством і царським урядом. Запровадження земської медицини, орієнтованої на доступність медичної допомоги для сільських жителів, покращення її якості та ефективності, формування профілактичних засад призвело до появи певних позитивних зрушень у медичному забезпеченні. Одним із видатних діячів земської медицини в Україні, безпосереднім організатором санітарної справи був Сергій Миколайович Ігумнов (1864–1942 рр.).

Мета статті висвітлити медичну та наукову діяльність С.М. Ігумнова в процесі становлення та розвитку профілактичного напрямку земської медицини. Відповідно до мети постають такі завдання: дослідити історіографію проблеми, з'ясувати основні етапи становлення С.М. Ігумнова як лікаря та науковця, дослідити його наукову спадщину.

Сучасна українська історична наука не має комплексного дослідження діяльності лікаря С.М. Ігумнова. Маємо кілька дисертацій, що були захищені в радянський період у 50–60 рр. XX ст. Тому ця наукова проблема потребує подальшого наукового вивчення та переосмислення. Головним джерелом для вивчення медичної діяльності залишаються наукові праці лікаря [3–15].

Життєвий і творчий шлях С.М. Ігумнова охоплює період від 80–х рр. XIX ст. – до 40–х рр. XX ст. та відображає особливості розвитку земської громадської медицини в Україні. У 1889 р. С.М. Ігумнов закінчив медичний факультет Московського університету, майже все своє життя працював в Україні та присвятив його розвитку гігієни, епідеміології, санітарної справи, медичної статистики та демографії [18, с. 139]. Перші кроки його ідейного формування і виховання співпадають у часі з розвитком капіталізму в Росії. Саме в цей період прогресивну інтелігенцію і молодь Російської імперії захоплюють ідеї російських просвітителів, революційних демократів. Розвиток медицини в цей час знаходився під впливом концепцій матеріалістичного природознавства. Вагомий вплив на С.М. Ігумнова мали погляди М.А. Добролюбова, які сформували основу суспільних і моральних принципів лікаря і вченого [1, с. 174].

Діяльність С.М. Ігумнова була проіннята глибоким гуманізмом. Він постійно виступав за якісну освіту народних мас. Як прихильник якісної освіти, він гостро реагував на будь-які наступи уряду на освіту. У статті «Хто плакати буде від закриття університетів», що з'явилася у зв'язку із закриттям Московського університету, він писав: «Уряд наш завжди швидше тільки терпів освіту, ніж заохочував її, він обмежував доступ до вищих та інших навчальних закладів, усіяно прагнув подавляти наукову думку...» [1, с. 175]. Неодноразово виступав С.М. Ігумнов за поліпшення освіти в школах, за покращення матеріального становища освітян. Лікар–епідеміолог був одним із керівників Харківського товариства з поширення грамотності, ініціював видання «Народної Енциклопедії» та був її редактором [5]. Упродовж тривалого періоду С.М. Ігумнов

активно працював у Пироговській комісії з поширення гігієнічних знань. При цьому він закликав земських лікарів якомога ширше розгорнути просвітницьку гігієнічну роботу серед населення [1, с. 175].

Цінуючи самобутню національну культуру, водночас С.М. Ігумнов вивчав надбання зарубіжної науки й освіти, проте завжди позиціонував себе як громадянин, котрий високо цінив вітчизняну науку. Не без підстав учений на всесвітній гігієнічній виставці в Дрездені в 1911 р. з гордістю звітував про надбання вітчизняної санітарії. Із цього приводу в статті «З Дрезденської виставки» лікар писав, що вітчизняна земська медицина, порівняно з медициною інших капіталістичних країн, є найбільш організованою і доцільно побудованою. Аналізуючи змістовне наповнення низки павільйонів виставки, С.М. Ігумнов зазначав: «Російський павільйон доводиться визнати найкращим, найбільш красивим. Що стосується змісту, то і в цьому відношенні йому треба віддати одне з чільних місць». З особливим задоволенням він відзначав переваги вітчизняної санітарної статистики перед іноземною; з почуттям гордості говорить про отримання російською санітарною організацією більшості почесних нагород і дипломів [9].

Перші десять років практичної роботи С.М. Ігумнова як дільничного і стаціонарного лікаря Лебедянської земської лікарні (1889–1899) були насамперед часом його творчих пошуків шляхів розвитку земської громадської медицини. У цей час він познайомився з І.І. Моллесом – першим російським санітарним лікарем. Під впливом І.І. Моллеса, а згодом і пироговських з'їздів С.М. Ігумнов цілком присвячує себе справі розвитку громадської медицини.

З 1900 р. по 1901 р., С.М. Ігумнов працює санітарним лікарем Олександрівського повіту Херсонської губернії. Тут він приділяє особливу увагу роботі лікувально–продовольчих пунктів на ринках найму сільськогосподарських робітників. Своєю багатогранною діяльністю в Херсонській губернії С.М. Ігумнов швидко завоює авторитет доброго організатора і спеціаліста в галузі санітарно–протиепідемічної справи. Невдовзі він займає посаду санітарного лікаря в Звенигородському та Верейському повітах Московської губернії. Трирічне його перебування в Московській земській медичній організації (1901–1904 рр.) додало йому досвіду практичної роботи [1, с. 177], збагатили його наукову ерудицію, зміцнили професійний авторитет, висунули до лав відомих земських медичних діячів.

У 1904 р. С.М. Ігумнов був запрошений до Харківської губернії і посів посаду завідувачого губернським санітарним бюро. Із цього часу він безперервно працював в Україні, віддавши їй понад 40 років своєї лікарської діяльності. Під його керівництвом Харківська санітарна організація стала однією із кращих на теренах України. Цьому сприяло значною мірою використання багатого досвіду передової санітарної організації Московської губернії та найстарішого українського земства Херсонського. Високо оцінюючи досвід земської медичної організації Херсонської губернії, С.М. Ігумнов все ж таки віддає перевагу основним організаційним принципам Московської санітарної організації, оскільки вважав, що «санітарна організація в губернському центрі, безсумнівно, сприяє більш успішному розвитку санітарії, дає можливість ставити і вирішувати великі проблеми, які не під силу окремим повітам і повітовим санітарним лікарям [1, с. 177].

Слід зазначити, що організаційні і професійні здібності С.М. Ігумнова особливо яскраво розкриваються в період його діяльності в Харківській губернії. Його досвід, організаційські здібності мали вирішальне значення при створенні Харківської санітарної організації. У своїх наукових працях С.М. Ігумнов рішуче виступав проти відсталості, бюрократизму, самодурства земських чиновників, що звинувачували народ в нездатності до цивільного життя. Зокрема в статті «Очередные задачи харьковской земской санитарии» С.М. Ігумнов зазначав те, що державні органи не допомагають, а навпаки, подавляють ініціативу самого населення щодо влаштування нових лікарень, збільшення санітарних лікарів, фельдшерів тощо [1, с. 178]. Відстоюючи земську медицину від зазіхань земських чиновників, С.М. Ігумнов указував на те, що вона створювалася «саме на з'їздах і засіданнях лікарів, а не на земських зборах». Увесь тягар організації земської медицини, – підкреслював учений, – винесли на своїх плечах передові російські лікарі. Вони своєю самовідданою працею заклали фундамент цієї самобутньої російської громадської форми охорони здоров'я. «За невідомими досі

формами, – зазначає С.М. Ігумнов, – створювали вони на здивування всьому світу земську медицину з її санітарно–громадським характером, з її дільничною основою» [7, с.10–11]. Як і більшість передових російських лікарів, С.М. Ігумнов виступав за створення дільничних лікарень з амбулаторіями, справедливо вважаючи, що наявність дільничної лікарні зміцнить дільницю, створить необхідні умови для здійснення кваліфікованої допомоги на селі. С.М. Ігумнов виступав проти існування роз’їздної медицини, фельдшеризму та заявляв про необхідність створення розгалуженої сітки дільничних лікарень. Уряд, як відомо, особливо не переймався проблемою запобігання епідемій. У той же час передовим російським громадським лікарям доводилося шукати власні шляхи боротьби з санітарною відсталістю Росії. У світлі цих подій слід зазначити, що передові російські гігієністи, прогресивні земські медичні діячі, і серед них С.М.Ігумнов, відстоювали громадський напрямок гігієни, вимагали вивчення захворюваності населення в залежності від зовнішнього середовища, від умов його існування [12, с.43].

Таким чином, С.М. Ігумнов з матеріалістичних позицій підходив до оцінки впливу зовнішнього середовища на організм людини, розглядаючи захворюваність людей в світлі єдності людини з умовами її існування. Погляди С.М.Ігумнова щодо єдності організму і середовища відповідали на той час основним положенням природознавства, які розвивали вчені – природодослідники – І.М.Сеченов, І.П.Павлов, І.В.Мучурін.

Гігієнічна наука з присутнім їй громадським характером завжди відрізнялася від зарубіжної тим, що впродовж всього свого розвитку обґрунтовувала необхідність профілактичного напрямку, чудово розуміючи при цьому значення впливу середовища на фізіологію і патологію людини. «При самій тільки постановці питання про суспільне оздоровлення, – зазначає С.М.Ігумнов в статті «О задачах земской санитарии», – одними тільки лікувальними заходами неможливо усунути чи послабити причини захворюваності і поліпшити санітарні умови життя населення. Необхідне санітарне оздоровлення населення з метою надання суспільній медицині запобіжного характеру, але для цього потрібно мати самостійну санітарну організацію, з добре поставленою статистикою» [2, с.163].

На сторінках журналу «Общества русских врачей в память Н.И.Пирогова» (№3, 1903 р.) С.М.Ігумнов виступає з великою програмою, в якій висуває низку першочергових організаційно–наукових завдань у діяльності санітарної організації, а також висловлює критичні зауваження земсько–медичним керівникам, які прагнули обмежити суспільний розвиток санітарної справи [15]. У своїх наукових працях С.М.Ігумнов неодноразово вказував на необхідність тісної взаємодії науки і практики, на суворе дотримання наукових основ у всіх практичних заходах. Визначаючи значення і предмет вивчення санітарії і гігієни, С.М.Ігумнов дає глибоку науково–матеріалістичну оцінку явищам, що досліджувалися. Виходячи з цього, С.М. Ігумнов так визначає значення і предмет вивчення санітарії: «Кінцевою метою санітарії є усунення причин захворюваності, інвалідності та смертності населення, оскільки ці причини знаходяться в середовищі, що оточує людину, зокрема, в його соціальних і економічних умовах, що впливають безпосередньо на створення причин захворювання, або опосередковано. А тому завдання санітарії змінити життєві умови шляхом усунення шкідливих впливів та забезпечення сприятливих умов» [15].

Особливо хвилювала С.М.Ігумнова висока дитяча смертність. Вона породжувалася антисанітарними побутовими умовами, в яких знаходилися діти, і стала предметом обговорення на зібраннях медичних працівників. С.М.Ігумнов відстоював необхідність організації різних оздоровчих заходів для дітей, а також створення ясел – усе це мало понизити дитячу смертність. Не дивлячись на перші невдалі спроби організації дитячих ясел, їх малочисельність, все ж таки вони переконливо підтвердили свою спроможність понизити дитячу смертність [2, с.169]. Водночас він відстоював не тільки оздоровче значення ясел, а й загальнокультурний вплив їх на сім’ю. Проте створення розгалуженої мережі ясел, про що мріяв С.М.Ігумнов, так і залишилося нездійсненими планами в умовах фінансування за залишковим принципом, яким керувався царський уряд.

Торкаючись ряду масштабних санітарно–гігієнічних і протиепідемічних заходів, С.М.Ігумнов звертав увагу влади та громадськості на якість водопостачання, боротьбу з туберкульозом, санітарне упорядкування шкіл, поширення гігієнічних знань серед

народу, зміцнення санітарного бюро тощо. С.М.Ігумнов відстоював позицію, що для боротьби з туберкульозом потрібні перш за все соціальні заходи, а не тільки санітарні, і що в умовах існуючого режиму суттєвих результатів боротьби з туберкульозом добитися було складно. Своє глибоке розуміння причин поширення туберкульозу С.М.Ігумнов висловив у рецензії на книгу німецького вченого С.А.Кнопфа «Туберкулез как народная болезнь и борьба с ним», надруковану в «Журнале общества русских врачей в память Н.И.Пирогова» (№1, 1902 р.). Зокрема, С.М.Ігумнов піддає нищівній критиці ствердження, що основною причиною поширення туберкульозу серед населення є пияцтво, зовсім не згадуючи про важку рабську працю та незадовільні санітарні умови робітників [9].

Велику увагу С.М.Ігумнов приділяв також теоретичній розробці і науковому узагальненню питань епідеміології. Ці ідеї С.М.Ігумнова чітко відображені в його друкованих працях, присвячених розробці науково–організаційних питань санітарно–протиепідемічної діяльності Харківської земської медичної організації та узагальненню досвіду боротьби з епідеміями. Його наукові праці мали для того часу вагоме значення і були першими теоретичними узагальненнями епідеміологічного характеру, що вийшли в Харківській губернії. У дослідженнях С.М. Ігумнова розкриваються соціальні корені масової захворюваності населення, джерела поширення епідемій [9].

Безсумнівний інтерес викликає визначення С.М. Ігумновим самого поняття «епідемія» та причин її виникнення і поширення. «Епідемія, – зазначав він, – це соціально–біологічне явище... Поширення наших епідемій обумовлюється станом соціального середовища, можна сказати цілком знаходиться в його руках. У Росії ми маємо справу не з біологічним проявом паразитарного життя в окремих випадках, а з порівняно більш складним соціальним явищем, з епідемією, що не вкладається у вузькі рамки біологічних теорій і не може бути розв’язано одними ними» [1, с.179].

Як прогресивний санітарний лікар, С.М.Ігумнов мріяв про створення санітарних станцій, під керівництвом яких повинні були проводитися всі санітарні та проти-епідемічні заходи. Санітарна станція, на думку С.М.Ігумнова, повинна бути новою і найбільш досконалою формою організації санітарно–протиепідемічної роботи. Ідеї С.М.Ігумнова щодо створення санітарних станцій були втілені лише в радянські часи.

Розглядаючи епідемію як соціальне явище, у виникненні якої головну роль відіграють умови середовища, С.М.Ігумнов не ставив у своїй практичній діяльності питання про повне оздоровлення середовища як шляху до ліквідації інфекційних хвороб, адже в умовах тогочасних реалій життя така проблема не могла бути вирішеною. Водночас він вважав за необхідне зосередити всі зусилля на тій ланці, яка б могла дати в цих умовах найкращі результати. Такою ланкою, на його переконання, була лікарська дільниця. У зв’язку з цим він висував ряд вимог до персоналу дільниць, а також до земств, вимагаючи повноцінне їх обладнання з обов’язковим інфекційним відділенням. Водночас наполягав на правильній організації обліку інфекційних хворих. При цьому кожен дільничний лікар повинен був володіти знаннями з діагностики інфекційних захворювань і бути ознайомленим з усіма протиепідемічними заходами, що проводилися спеціальним персоналом. «Необхідно, щоб лікарська дільниця була і санітарною станцією, – відзначав С.М.Ігумнов, – щоб групові і масові захворювання завжди вивчалися і висувалися на перший план порівняно з індивідуальними захворюваннями» [11]. Такими були наукові уявлення прогресивного земського лікаря стосовно організації протиепідемічних заходів в умовах лікарської дільниці.

Велике значення в боротьбі з епідеміями С.М. Ігумнов відводив санітарній пропаганді, яку вважав необхідно розгортати всіма існуючими засобами.

Слід також зазначити, що дослідник приділяв багато уваги питанням санітарної статистики, завдяки якій громадська медицина отримала широке визнання. У своїх наукових працях він широко використовував статистичні методи дослідження, оскільки вважав доцільність їх застосування в роботі кожного лікаря, особливо санітарного [2, с.180]. Завдяки методичній статистиці, на думку лікаря можна було побудувати стратегічну лінію боротьби з епідеміями. У наукових працях С.М. Ігумнов розкриває головні завдання медичної статистики, розкриває причини високої смертності в Російській імперії [14, с.15–81].

У праці «Объяснение к диаграммам и картограммам развития и организации медицинской помощи в земствах Харьковской губернии», яка була доповненням до експонатів на Всесвітній гігієнічній виставці в Дрездені (1911 р.), С.М.Ігумнов приводить дані про захворюваність і медичне обслуговування населення Харківської губернії, відзначаючи високу патологію в Харківській губернії [6]. У праці «Эпидемии в Харьковской губернии в 1897–1909 гг.» С.М.Ігумнов наводить дані про епідемічні захворювання по кожному повіту Харківської губернії та розкриває загальні закономірності динаміки епідемічної захворюваності, особливості епідемій окремих років у певних повітах [10].

Статистична робота С.М.Ігумнова «Сыпной тиф в Харьковской губернии» (1920), яка лягла в основу його доповіді на I Всеукраїнському з'їзді епідеміологів і бактеріологів, була присвячена аналізу поширення сипного тифу в Харківській губернії з 1887 по 1918 рр. «Не було жодного року, жодного повіту без сипнотифозних хвороб. У середньому щорічно реєструвалося близько 3500 осіб», – відзначає С.М.Ігумнов [2, с.195].

Таким чином, науково-організаційна робота С.М.Ігумнова була спрямована на втілення в життя прогресивних ідей земської медицини у справі громадської медицини. Його статті, присвячені теоретичним і організаційним питанням земської медицини, а також дослідження в галузі епідеміології і статистики були спрямовані на розвиток санітарної справи, впровадження профілактичних принципів в медичному обслуговуванні населення. Як прихильник матеріалістичного напрямку в науці і, особливо, в питаннях взаємодії організму і середовища, соціального і біологічного, він вірно визначив значення соціальних умов у санітарному благополуччі населення, підняв значення санітарно-гігієнічної думки на рівень соціальної значимості.

Сергій Миколайович Ігумнов увійшов в історію вітчизняної медицини, як один із її видатних діячів, прогресивний земський санітарний лікар, учений-гігієніст, теоретик і історик охорони здоров'я.

У наукових працях С.М.Ігумнова знайшли теоретичне узагальнення і подальший розвиток передові ідеї земської медицини, її принципи і організаційні форми, питання організації санітарно-протиепідемічної справи, санітарної статистики та санітарної просвіти. Наукова спадщина С.М.Ігумнова, присвячена санітарній справі, епідеміології, історії медицини, зокрема історії розвитку земської медицини в Україні, характеризує його як талановитого дослідника та літератора і є вагомим внеском у вітчизняну медичну науку.

Список використаних джерел

1. Грандо А.А. Из истории развития общественной медицины на Украине /А.А. Грандо //Очерки истории медицинской науки на Украине [за ред. Б.П.Петрова, В.Д. Братуся, К.Ф. Дупленко]. – К., 1954. – 437 с.
2. Грандо А.А. Сергей Николаевич Игумнов – выдающийся деятель общественной медицины: дисс. на соиск. науч. степени канд. мед.наук. – К., 1951. – 291 с.
3. Игумнов С.М. Врачебная хроника Харьковской губернии. – №11–12. – 1905.
4. Игумнов С.М. Земские врачи теперь и прежде //Журнал Общества русских врачей в честь Н.И. Пирогова. – 1904. – №6.
5. Игумнов С.М. История медицины // С.М. Игумнов //Народная энциклопедия. – Т. 5. – Х., 1910.
6. Игумнов С.Н. Объяснение к диаграммам и картограммам развития и организации медицинской помощи в земствах Харьковской губернии. – Х., 1911.
7. Игумнов С.Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР и Крымской АССР. – К.: Изд-во 1-го Киевского мед. института, 1940.
8. Игумнов С.Н. Профессор Ф.Ф. Эрисман /С.Н. Игумнов //Гигиена и санитария. – 1945. – №12.
9. Игумнов С.Н. Рец. кн. С.А. Кнопфа. Туберкулез как народная болезнь и борьба с ним // Журнал общества русских врачей в память Н.И. Пирогова. – №5 – 1902.
10. Игумнов С.Н. Эпидемии в Харьковской губернии в 1897–1909 гг. // Издание Харьковского губернского земства, 1911.
11. Игумнов С.М. Борьба с эпидемиями // Врачебная хроника Харьковской губернии. – 1912. – №3.
12. Игумнов С.М. К вопросу о кризисе в земской медицине // Журнал Общества русских врачей в память Пирогова. – №3. – 1908.

13. Игумнов С.М. Холера в Харьковской губернии в 1910 г. – Издание Хар. губернского земства. – 1911.

14. Игумнов С.Н. Заболеваемость и смертность во время голода // О голоде: сборник статей. – Харьков, 1922. – вып. III.

15. Игумнов С.Н. О задачах земской санитарии // Журнал Общества русских врачей в память Н.И. Пирогова. – №3. – 1903.

16. Мирский М.Б. Медицина в России XVI – XIX веков /М.Б. Мирский. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1996. – 406 с.

17. Хорош И.Д. Развитие санитарного дела в условиях земской медицины на Украине / И.Д. Хорош // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине. – К., 1962. – Т.2.

18. Ціборовський О.М. На варті здоров'я: історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні: монографія /О.М.Ціборовський. – К., 2010. – 430 с.

Мирошниченко Д.А. Вклад С. Игумнова в становление и развитие профилактического направления земской медицины на территории Украины во второй половине XIX в. – начала XX в.

Определен вклад С.М. Игумнова в становление и развитие профилактического направления земской медицины на территории Украины в рассматриваемый период (вторая половина XIX в. – начало XX ст.). Проанализирована медицинская и научная деятельность ученого в аспекте становления и развития профилактического направления земской медицины.

Ключевые слова: врач-эпидемиолог, земская медицина, профилактика, санитарное дело, эпидемия.

Miroshnichenko, D.A. The contribution of SM Igumnov in the formation and development of preventive direction of school of medicine in Ukraine in the second half Nineteenth century – Early twentieth century

Defined contribution SM Igumnov in the formation and development of preventive direction of school of medicine in Ukraine in the period (second half of the nineteenth century – Early twentieth century). Analyzed medical and scientific research activities in terms of formation and development of preventive direction of school medicine.

Key words: physician-epidemiologist, in rural medicine, prevention, sanitary thing, epidemiya.

УДК 378.4.096:27–12.011.31 (477.83–25 = 162.1) «18/19»

Матвієнко Г.О.

Професори кафедр теологічного факультету Львівського університету (кінець XIX – початок XX ст.)

Досліджено питання освітнього рівня викладачів теологічного факультету Львівського університету. Якісна освіта в межах Австро–Угорської імперії та поза нею, відкривала перед теологами можливість особистісного кар'єрного росту. Це проілюстровано на конкретних прикладах наукових шляхів викладачів поляків наприкінці XIX – на початку XX століття.

Ключові слова: Львівський університет, теологічний факультет, викладачі, професори.

Історія теологічного факультету Львівського університету на сьогодні є недослідженою ділянкою в контексті загальноуніверситетських студій та в історії освіти загалом. Окрім загальних праць з історії Львівського університету [1], розвідки випускника теологічного факультету Львівського університету ксьондза Теофіля Длугоша [2] і монографії сучасного польського дослідника, доктора теології Юзефа Волчанського [3] присвячених історії теологічного факультету в міжвоєнний період, спеціальних досліджень цієї проблематики, в українській історичній науці, на жаль, не проводилося. Особливої уваги заслуговує вивчення організаційної структури теологічного факультету Львівського університету у складі Австрії та Австро–Угорщини; змісту теологічних студій в університеті; викладацького складу та їх освітньому рівні. Власне до розгляду запропоновано питання освітньо–кваліфікаційного рівня професорів поляків кафедр теологічного факультету наприкінці XIX ст. – на початку XX ст.

На теологічному факультеті Львівського університету викладання навчальних дисциплін забезпечували в основному професори теології. Вони славилися високим рівнем освіти. Це була тогочасна інтелігенція, яка студіювала теологію в австрійських університетах: у Львові, Чернівцях, а також у Відні, Граці, Празі, Інсбруці. Декому траплялася можливість здобувати вищу освіту і за межами володінь імперії Габсбургів (Рим, Париж). Здобуття хорошого рівня освіти відкривало перед бажаючими можливість просування по ієрархічній соціальній драбині. Досить часто після закінчення навчання і здобуття докторського диплому викладачі вдосконалювали свої фахові студії впродовж кількох років викладання в університеті, а також стажуючись у європейських вищих навчальних закладах, для чого отримували відповідні наукові стипендії [4]. Наприклад, у 1900 р. ксьондзу докторові Юзефові Більчевському була надана відпустка для наукової подорожі до Риму протягом двох місяців, що дозволило йому зібрати матеріали для авторської праці «*Teologia pomników*» [5, арк. 21].

Наукова кар'єра кожного з викладачів–теологів починалася по–різному. Наприклад, професор церковної історії Юзеф Умінський здобував богословську освіту у Полоцьку, Римі, Фрайбургу і Монако. За кордоном він й отримав у 1918 р. докторат філософії [6, с. 129]. Декан теологічного факультету (у 1921/22 навчальному році) ксьондз Владислав Жила [7, с. 90], працював спочатку викладачем II–ої гімназії у Львові [8, арк. 1], у 1914 р. став ад'юнктом теологічного факультету, а вже у 1921 р. – звичайним професором, який читав лекції з історії європейського церковного мистецтва, серед яких: «Історія церковного мистецтва в Середньовіччі», «Церковне мистецтво епохи романтизму і готики», «Ренесанс в Церкві», «Церковне мистецтво у XVIII ст.» і ін. [3, с. 378]. Зокрема, цікаво простежити наукові шляхи і розвиток кар'єри найбільш помітних постатей, які працювали і долучилися до розбудови організаційної структури на теологічному факультеті Львівського університету та вдосконалення навчального процесу на ньому. Оскільки більш фаховий підхід до викладання предметів спостерігається на факультеті наприкінці XIX ст., то виникає потреба звернути увагу на викладачів того періоду, які викладали лекційні курси. Характерною деталлю навчального процесу на теологічному факультеті являлося чергування на кафедрі професорів українців та поляків. Основну увагу й цій статті хочемо присвятити власне полякам, яких серед професорсько–викладацького складу було найбільше.

Від 1891 навчального року церковну історію на однойменній кафедрі теологічного факультету викладав ксьондз Євстахій Скроховський. Починаючи від 1855/6 навчального року він здобував освіту спочатку приватно, потім у трьох класах нормальної школи. Продовжив навчання у Львівських нижчих і вищих реальних школах, тоді – у Технічній академії Львова та Політехнічному інституті Відня (1860/1), а диплом інженера здобув у паризькій Школі доріг і мостів. Цікавився історією архітектури і мистецтва. Повернувшись на батьківщину, від 1867 р. працював у Крайовому відділі Львова інженером крайових доріг [9, с. 392], звідки звільнився за власним бажанням у 1870 р. Причиною цього послужив виїзд до Риму. Там він навчався на філософському факультеті Григоріанського університету, де у 1874 р. отримав ступінь доктора філософії. Після цього, студіював ще три роки на теологічному факультеті, закінчивши який у 1877 році прийняв свячення. Повернувшись до Кракова він став займатися приватним вихованням хлопців у провінції, а від 1883/4 навчального року викладав катехетику у Вищій реальній краківській школі. У 1884 р. склав кваліфікаційний іспит на вчителя релігії середніх шкіл [10, ф. 2.4.5.6]. Окрім цього, викладав ще у Краківській духовній семінарії курс історії християнського мистецтва і здобув у Ягеллонському університеті з того ж предмету *veniam legendi* на підставі праці «*O sarkofagu chrześcijańskim z IV wieku*». У жовтні 1888 року, колегія професорів теологічного факультету Ягеллонського університету звернулася з проханням до Міністерства Віровизнань і Освіти про підтвердження габілітації ксьондза на доцента літургії [11, WT II 56hab.]. На це прийшла схвальна відповідь і від листопада 1889 р. Євстахій Скроховський викладав у Ягеллонському університеті як габілітований доцент. З 21/1 1891 р. він був призначений звичайним професором церковної історії у Львівському університеті [1, с. 98, 186]. Попри викладацьку діяльність, кс. Скроховський був членом комісії історії мистецтва при Краківській Академії мистецтв і членом–кореспондентом цісарсько–королівської центральної комісії для збереження старовинних історичних і мистецьких пам'яток у Відні. У 1894/5 навчальному році цей професор став деканом теологічного факультету Львівського університету. Викладав у Львівському університеті до своєї смерті у 1895 р.

Після ксьондза Скроховського викладати церковну історію, а відповідно і очолити кафедру довелось професору Яну Фіялку. Він навчався у бохенській гімназії і в гімназії св. Анни у Кракові протягом 1875 – 83 рр. Після складення іспиту зрілості (1883 р.), здобував освіту у духовній семінарії міста Тарнова, з якої після І року навчання був прийнятий одночасно до Краківської семінарії і на теологічний факультет Ягеллонського університету (навчався протягом 1884–87 рр.). Після висвячення, у 1887 році від'їхав до Риму, де й здобув (18/6 1889 р.) диплом палеографа–архівіста у Папській школі палеографії і дипломатики у Ватикані і майже одночасно (28/6 1889 р.) ступінь доктора канонічного права у Папському лицейі св. Аполлінарія. За написання роботи з канонічного права у Григоріанському університеті 1888 року, отримав право на золоту медаль. Повернувшись із Риму, відвідував у 1889/90 н. р. як надзвичайний студент факультету права і адміністрації Ягеллонського університету лекції з церковного права професора В. Уляновського та історичний семінарій професорів ксьондзів Вл. Хотковського, С. Смольки, В. Закшевського. Після цього склав ригорози на теологічному факультеті від 4 липня 1890 р. з моральної та догматичної теології, історії церкви і канонічного права, а 26 червня 1891 р отримав ступінь доктора теології, написавши дисертацію «*De gestis statutisque synodalibus ep[iscop]orum Wladislaviensium medii aevi observationis criticae*», за що отримав похвальний відгук від консистора епархії. Від вересня 1889 р до кінця січня 1892 року працював чителем релігії у Кракові у II народній школі св. Варвари (від березня до вересня 1891 р.), помічником катехета в гімназіях св. Якова та св. Анни (до лютого 1892 р.). Водночас, виконував функції сповідника при архієпархіяльному костелі Діви Марії. Працювати помічником катехета у гімназіях, Ян Фіялек зголосився добровільно для того, щоб мати змогу підготувати лекції з церковної історії епохи Середньовіччя, для читання яких отримав дворазове запрошення (у зимовому півріччі 1891/2 і 1892/3 навчального років) від теологічного факультету Ягеллонського університету [11, WT II–56]. В зимовому півріччі 1891/2, 1892/3 і 1893/4 н. р. він був суплентом Ягеллонського університету і викладав церковну історію на теологічному факультеті. Одночасно він попросив дозволу габілітуватися на доцента історії Церкви і подав свою роботу на тему «*Życie i obyczaje kleru w Polsce średniowiecznej na tle ustawodawstwa synodalnego*», яка вийшла окремою брошурою і стала початком великої праці «*Sredniowieczne ustawodawstwo synodalne biskupów polskich*». Читаючи лекцію на тему синодального законодавства польських єпископів у XVI ст., Ян Фіялек пройшов габілітацію на доцента церковної історії у Кракові в 1894 р. [12, с. 380]. У Ягеллонському

університеті він також викладав фундаментальну теологію у літньому півріччі 1894 і протягом усього 1894/5 навчального років [13, s.29]. Від 20 вересня 1896 р. був призначений надзвичайним професором церковної історії у Львівському університеті. Його особливою заслугою для теологічного факультету Львівського університету було впровадження у 1896/7 н. р. навчальних семінарів зі церковної історії та заснування презентабельної бібліотеки при них [14, s.118–119]. Професор Фіялек був автором ряду праць та історичних видань, славився досконалим знавцем церковної історії від початків християнства до новітньої доби і працював у Львівському університеті до 1912 року, після чого знову повернувся працювати у Ягеллонський університет.

Лекційний курс догматичної теології читав студентам II року навчання ксьондз Юзеф Більчевський. Він був надзвичайно плідним науковцем у галузі загальної догматики і біблійної археології, активним церковним пастирем та громадським діячем (з 1891 р. надзвичайний), від 28.01. 1893 р. звичайний професор, доктор теології [1, s.188–189], а згодом Львівський архієпископ. Початкову та середню освіту здобув у Вілямовіцах, Кентах і Вадовіцах. Після складення з відзнакою матури в 1880 р., навчався у духовній семінарії і на теологічному факультеті Ягеллонського університету м. Кракова. У 1884 р. прийняв свячення, а в 1886 р. отримав ступінь доктора теології у Віденському університеті. Теологічну освіту здобував також у Григоріанському (Рим) та Католицькому (Париж) університетах. У 1890 р. виконував обов'язки катехета у Кентах, а також у гімназії св. Анни і вікаріуша костелу св. Петра і Павла у Кракові. Тоді ж захистив у Кракові габілітаційну працю «Archeologia chrześcijańska wobec Kościoła i dogmatu» на присвоєння звання приват-доцента зі загальної догматики. Завдяки зібраному джерельному матеріалу, робота відзначена надзвичайною ерудицією, поєднана з науковою стислістю і написана з першоджерел, одразу ж виділила молодого дослідника до рангу вчених і принесла йому популярність. Це дослідження, а також пізніше – «Eucharystia w świetle najdawniejszych pomników piśmiennych, ikonograficznych i epigraficznych» (Kraków, 1898) було перекладене на чеську мову доктором Ю. Тумпахом.

Від 1891 р. ксьондз Більчевський був переведений до Львова. Він став професором загальної догматики і очолював кафедру біблійної археології, Старого Заповіту та семітських мов. У 1896–97 рр. Юзеф Більчевський став деканом, у 1897–98 рр. – продеканом теологічного факультету, а вже у 1900/01 рр. – ректором Львівського університету. Від 1891 р. і до обрання на посаду ректора у 1900 р., проф. Більчевський викладав студентам теологічного факультету II року навчання спеціальну догматику. У зимовому півріччі 1895/96 навчального року доктор Юзеф Більчевський викладав як суплент церковну історію для студентів III курсу теологічного факультету. В цій ситуації, мабуть, йшлося про заміну викладання предмету студентам-теологам, оскільки вже у 1896 р. кафедру церковної історії очолив проф. доктор Ян Фіялек, який і працював над цим курсом. Кс. Більчевський виявився дуже сумлінним дослідником, ґрунтовним вченим, досконалим оратором, який своїми лекціями притягував молодь і заохочував її до навчання і наукової праці. Він читав для студентів теологічного факультету курс церковної (біблійної) археології, який на жаль, невдовзі після поглиблення професором своїх педагогічних обов'язків перестав викладатися. Окрім викладання, Юзеф Більчевський сприяв ще свої зусилля на спеціальні бесіди зі студентами, семінаристами духовних семінарій, керував їх навчальним процесом у Римі, Парижі, Відні і Фрайбургу [15, s.301]. Завдяки сприянням намісника, колеги і особистого приятеля проф. Леона Пінінського, Ю. Більчевський у 1898 р. став членом Шкільної Крайової Ради, а по смерті архієпископа Моравського – у листопаді 1900 р., отримав призначення на Львівську кафедру. Ще до цього він виконував обов'язки архієпископського підкоморія [16, s.382–383]. Ставши церковним ієрархом, кс. Більчевський розгорнув ревно пастирську діяльність і поширив свою жертвну опіку над потребами Церкви у Сх. Галичині. За його стараннями було закладено Польський інститут у Римі для духовних осіб, які перебували під юрисдикцією архієпископа. Наукові зацікавлення та інтереси проф. Ю. Більчевський не полишав навіть після переходу на церковну адміністративну посаду. Про це свідчить влаштування наукових зустрічей в архієпископській резиденції. З приводу значних наукових та організаційних заслуг Львівський університет у 1912 р. надав йому гідність доктора honoris causa з філософії [15, s.303].

Юзеф Більчевський проявив себе і як громадський діяч. Він долучився до видавництва часописів «Gazeta Kościelna» (1893), «Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy» (1911), «Przegląd Teologiczny» («Collectanea Theologica») (1920), заснував газету «Pręświ» (1900), спричинився до створення газети «Gazeta Niedzielną» (1903) [16, s.94–95].

Моральну теологію, катехетику та інші предмети викладав студентам III курсу доктор Станіслав Нараєвський. Навчався в гімназії у Бережанах, де у 1879 р. отримав атестат зрілості. Закінчив гімназію у Бережанах (1879), факультет права у Львівському університеті (1879–83), а в 1894 р. записався також на навчання на теологічний факультет, після закінчення якого прийняв свячення і продовжив навчання в Інсбруці. Там у 1892 р. отримав диплом доктора теології. Після повернення до Львова став префектом римо-католицької духовної семінарії, також викладав предмет релігії у міській жіночій школі св. Антонія до 1897 р. Від 1892/3 став викладати катехетику і методику для студентів теологічного факультету римо-католицького обряду. У 1894 р. став доцентом моральної теології. Протягом 1894–97 рр. виконував обов'язки ад'юнкта на теологічному факультеті, а від 1.10. 1897 і до 1.4. 1899 був заступником професора моральної теології кс. доктора Альберта Філярського. Від 25/2 1899 р. Станіслав Нараєвський став надзвичайним, а з 29/11 1902 р. – звичайним професором моральної теології у Львівському університеті [1, s.190]. У 1895–1914 рр. він викладав на теологічному факультеті моральну теологію, катехетику і соціологію, а також канонічне право у III триместрі 1920/1 р., а разом з ксьондзом Адамом Герстманом викладав ще у I триместрі 1921/2 н. р. та в 1924/5 навчальному році. Станіслав Нараєвський тричі обирався деканом теологічного факультету (1903/4, 1904/5 і 1911/12), продеканом (1905/6 і 1912/13), делегатом до академічного сенату (1913–1918), а згодом став і ректором університету (1922/23) [17, s.4–5, 34, 36, 524].

Кафедру пастирської теології у 1913 р. очолював професор Адам Герстман. Він походив зі сім'ї гімназійного професора доктора філософії, директора реальної школи Теодія Герстмана. Навчався у II-ій львівській гімназії, де й склав іспит зрілості. Після цього, у 1891 р., вступив до місцевої духовної семінарії, де навчався два семестри. Паралельно, протягом п'яти років Адам Герстман здобував ще вищі теологічні студії. З них – у зимовому і літньому семестрах 1891/92 навчального року навчався у Львівському університеті, а 8 півріччя протягом 1893–96 рр. – в Інсбруці [18, арк.7, 15, 403] в інституті Канізіанум, де був висвячений і здобув (3.VI.1897) ступінь доктора теології [19, s.44], два семестри студіював у Римі. Шкільна округова рада призначила ксьондза Герстмана провізоричним катехетом для жіночої школи св. Марії Магдалини у Львові і відповідно до кількості годин від 1/12 1889 р. йому призначалася платня у сумі 320 злотих щомісяця [20, арк.19]. На час відсутності професора Алойзія Югана, Адам Герстман працював у ц. к. (цісарсько-королівській) гімназії Францішка Юзефа у Львові заступником вчителя релігії з вересня 1898 р., отримував за це платню у розмірі 2800 крон і додаток – 600 крон від вересня 1903 року [21, s.37–38]. Працював також на державній службі як заступник вчителя у V-ій львівській гімназії [20, арк.1], згодом – вчителем середньої школи від 2. IX. 1899 до 1. I. 1908. На підставі праці «O grzesznikach pałogowych, nawrotnych i pozostających w okazji do grzechu» (Lwów, 1900) згідно з рескриптом Міністерства (22 серпня 1900 р.) та ухвалою ради професорів теологічного факультету (2 жовтня 1900 р.), ксьондзу Герстману дозволялося стати приватним доцентом пастирської теології на теологічному факультеті Львівського університету [20, арк.3]. У 1904 р. він отримав від Шкільної Красової ради звання ц. к. професора [20, арк.13], а через три роки був призначений надзвичайним, з 1913 р. – звичайним професором пастирської теології польською мовою викладання [23, s.403–404]. Від 1. I. 1908 до 1. XI. 1918 працював як надзвичайний і звичайний професор Львівського університету [19, s.49].

Таким чином, на прикладі наукових шляхів професорів теологічного факультету Львівського університету, видається можливим зробити висновок, що найчастіше викладачі здобували вищу освіту у Відні, Римі або Інсбруці. Це дозволяло їм обрати та зосередитися на науковій, адміністративній, громадській чи церковній діяльності. Найяскравішими прикладами виступають наукові шляхи професорів Яна Фіялка та Юзефа Більчевського, які досягали успіхів у кар'єрі, отримуючи звання почесних професорів, стаючи деканами і ректорами Львівського університету чи церковними пастирями і діячами.

Список використаних джерел

1. Finkel L., Starzyński S. Historia Uniwersytetu Lwowskiego. Cz. I, II. / L. Finkel, S. Starzyński. – Lwów, 1894; Draus J. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie 1918–1946. Portret kresowej uczelni. – Kraków, 2007.
2. Długosz T. Wydział Teologiczny Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1918–1933 / Długosz T. – Lwów, 1934.

3. Wołczański J. Wydział teologiczny Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. 1918 – 1939. – Kraków, 2002.
4. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.26 (Львівський університет). – Оп.8. – Спр.366.
5. Там само. – Спр.232.
6. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN), zesp. MWR i OP, syg. 6345, B – 15338. Umiński Józef.
7. Długosz T. Rzut oka na dzieje lwowskiego Wydziału Teologicznego/ Wydział teologiczny Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1918 – 1933 / Długosz T. – Lwów, 1934.
8. ДАЛО. – Спр.369.
9. Micewski B. Skrochowski Eustachy Tomasz // Polski Słownik biograficzny. Warszawa – Kraków, 1998. Tom XXXVIII/3. Zeszyt 158.
10. Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (далі – AKMK), Pers A 757, Ks. Skrochowski Eustachy.
11. Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (далі – AUJ). WT II 56 hab.
12. Fijałek Jan Nepomucen // Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana. Tom XXI. – Warszawa, 1898.
13. AAN, zesp. MWR i OP, syg. 2424, B – 11417. Akta osobowe – Fijałek Jan.
14. Kronika Uniwersytetu Lwowskiego. T. I (1894/95 – 1897/98). – Lwów, 1899.
15. Dziedzic S. Józef Bilczewski – arcybiskup i wódz // Lwów miasto – społeczeństwo – kultura. Tom VII. – Kraków, 2010.
16. Bilczewski Józef // Podręczna Encyklopedia kościelna. – Warszawa, 1904. T. III – IV.
17. Szurek S. Bilczewski Józef // Polski Słownik Biograficzny. Tom II. – Kraków, 1936.
18. AAN, zesp. MWR i OP, syg. 4544, B – 13537. Akta osobowe – Narajewski Stanisław, S.4 – 5,34,36; Lewicki K. Narajewski Stanisław // Polski Słownik biograficzny. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1977. Tom XXII/3. Zeszyt 94. S. 524.
19. ДАЛО. – Ф.26. – Оп.5. – Спр.406. – Арх.7,15; Rechowicz M. Gerstmann Adam // Polski Słownik biograficzny. – Kraków, 1949 – 1958. Tom VII/5. Zeszyt 35. – S.403.
20. AAN, zesp. MWR i OP, syg. 2582, nr. mikr. B – 11575. Akta osobowe – Gerstman Adam.
21. ДАЛО. – Ф.26. – Оп.5. – Спр.406. Арх. 19.
22. AAN, zesp. MWR i OP, syg. 2582, nr. mikr. B – 11575. Akta osobowe – Gerstman Adam, S. 37 – 38; ДАЛО. – Ф.26. – Оп.5. – Спр.406. – Арх.11.
23. Rechowicz M. Gerstmann Adam // Polski Słownik biograficzny. – Kraków, 1949 – 1958. Tom VII/5. Zeszyt 35.
24. AAN, zesp. MWR i OP, syg. 2582, nr. mikr. B – 11575. Akta osobowe – Gerstman Adam.

Матвиенко Г.А. Профессоры кафедр теологического факультета Львовского университета (конец XIX – начало XX в.)

Исследован вопрос образования преподавателей теологического факультета Львовского университета. Качественное образование в Австро-Венгерской империи и за ее пределами, предоставляло возможность теологам работать над личным карьерным ростом. Это отображают научные пути преподавателей полевых в конце XIX – в начале XX века.

Ключевые слова: Львовский университет, теологический факультет, преподаватели, профессора.

Matviyenko, H.O. The professors of the theological faculty of the L'viv University (the second half of XIX – the beginning of XX centuries)

The article highlights issues of the educational level of the teachers of the theological faculty of the L'viv University. Quality education within the Austro-Hungarian Empire and beyond, opened to the theologians the opportunity of personal career development. This is illustrated by the specific examples of scientific paths of the teachers Poland the second half of XIX – the beginning of XX centuries.

Key words: L'viv University, theological faculty, teachers, professors.

УДК 930.22.477

Гай-Нижник П.П.

З'їзд хліборобів 29 квітня 1918 р.: представницька складова гетьманського перевороту

Висвітлюються події, що відбувалися 29 квітня 1918 р. на З'їзді хліборобів у Києві, на якому гетьманом України було обрано П. Скоропадського і що став представницького складовою легітимізації нової влади.

Ключові слова: Скоропадський, З'їзді хліборобів, Союз земельних власників, Українська держава, гетьман України, 1918, Гетьманат, УДХП, державний переворот

29 квітня 1918 р. Центральна Рада ухвалила Конституцію УНР, а об одинадцятій годині того ж дня у приміщенні цирку «Гіппо-палас» (цирк Крутикова) у Києві (тепер – це на вул. архітектора Городецького, 5 поруч із нинішнім Майданом Незалежності) відкрився Всеукраїнський З'їзд хліборобів, скликаний Спілкою землевласників та українськими хліборобами-демократами. На з'їзд прибуло близько 8 тис. чоловік (найбільше в історії народного волевиявлення України від часів Б. Хмельницького), переважно селян, з яких уповноважених представників було 6 тис. 432 делегати. Як зазначалося в телеграмі з Києва на ім'я міського комісара м. Миколаєва делегати з'їзду представляли інтереси 7–8 мільйонів селян-землевласників з 9 губерній України [1].

За задумом заколотників З'їзд мав стати громадською опорою перевороту, послужити підтвердженням легітимності, виборності нової влади перед широкими народними масами країни. Ще до офіційного відкриття з'їзду делегати жваво обговорювали діяльність організаційного комітету на чолі з М.Коваленком, критикували Центральну Раду, її земельний закон та земельні комітети, а також пошепки казали, що новим гетьманом слід обрати П.Скоропадського. Зібрання було легальним, його дозволив уряд УНР, щоправда не без тиску з боку німецького окупаційного командування, проте діячі Центральної Ради не очікували, що саме тут відбудеться один із показових актів перевороту, чутки про який, слід зазначити, вже ширилися столицею.

З'їзд привітальною промовою відкрив голова ініціативної групи селянин з Полтавщини М. Коваленко. Він також запропонував обрати головою зібрання М. Вороновича та призначити президію, до якої було обрано самого М. Коваленка та по два представники від кожної губернії [2]. На з'їзді виступили з доповідями І. Дусан, Рейхерт та Кістяковський (від президії), а також представники з місць: Ніколаєнко (Полтавська губ.), Кучма (Херсонська губ.), Прокопенко (Чернігівська губ.), Шохотька (Полтавська губ.), Сумцов (Харківська губ.), Кузмін (Курська губ.) та Коваленко (Кременчуцький повіт). Більшість ораторів пропонували передати владу одній особі. Усі доповіді критичували політику Центральної Ради та її уряду, а найбільше земельний закон УНР, «котрий вніс на селі стільки руїни та анархії» [1]. Головною тезою виступів цих представників середніх і великих землевласників була вимога: «Влада має бути твердою та сильною, всі розпорядження уряду повинні відповідати інтересам народу[,] бо в іншому випадку народ буде незадоволений[.] Проте все слід робити для народу і коли він бачитиме[,] що уряд все робитиме [в] його інтересах[,] він залюбки віддасть усі свої сили на благо держави» [1].

Несподівано для багатьох делегатів тут же було запропоновано обрати гетьмана України. Після того, як З'їзд прийняв цю пропозицію розпочалося балотування. Кандидатами були генерал П. Скоропадський, лікар і член партії соціалістів-самостійників І. Луценко та наказний отаман Вільного Козацтва І. Полтавець–Остриця [3, арк. 78].

Член Союзу земельних власників, учасник та один з організаторів З'їзду хліборобів граф Д. Гейден розповідав Н. Королю, що, він, не бажаючи обрання П.Скоропадського «зараз же підкликав до себе Бонєцького і Липинського і шепнув їм, щоб вони виставили

кандидатуру Б. І. Ханенка (нащадок гетьмана Михайла Ханенка)» [4]. Кандидатуру Ханенка підтримали всі «ліберальні» члени Союзу землевласників, проте більшість вважала, щоб гетьман обов'язково був військовиком, як того вимагала українська традиція. На цьому особливо настоювали такі консерватори як проводирі дворянства: Брацлавського повіту Балашов, Гайсинського повіту – Севаст'янов, Єлизаветградського повіту Варун–Секрет (Варун–Секретов) та багато інших. Тоді Д. Гейден виставив кандидатуру іншого військовика – Дуніна–Борковського, але для більшості присутніх на з'їзді він був занадто лівим і його кандидатуру не підтримали [4].

Зауважу також, що з огляду на те, що І. Полтавець–Остриянин був членом Української народної громади (УНГ), очолюваної П. Скоропадським та підлеглим генерала–отамана у Вільному Козацтві, цілком логічним є припущення, що Полтавець виконував на цьому обранні роль його ж технічного кандидата, в якості пістраховки від несподіваних підсумків голосування на користь І. Луценка.

Це свідчить про серйозне й небезпідставне остерігання прибічників П. Скоропадського конкуренції з боку І. Луценка. Підтверджує таку мою думку й те, що відбулося на З'їзді далі. Під час перерви в роботі зібрання, П. Скоропадського викликали негайно прибути на З'їзд й дати дочасний старт перевороту. Колишній член Центральної Ради П. Христюк наводить відомості, що П. Скоропадський прибув на з'їзд у супроводі 500 озброєних офіцерів [5], що звичайно ж було явною перестраховкою на випадок несподіваних ситуацій. Насправді ж, до складу УНГ у Києві входило близько 300–400 членів та прихильників (старшини і вояки Першого Українського корпусу, старшини Школи прапорщиків та козаки Вільного козацтва, окремі цивільні діячі, окремі члени Союзу землевласників) і твердження, що УНГ мала у столиці потужний і чисельний склад не відповідає дійсності. На час же перевороту організація П. Скоропадського для охорони делегатів З'їзду хліборобів задіяла лише 15 офіцерів, а на Софійському майдані, де відбувався молебень за нового гетьмана їхня чисельність збільшилася лише до 22 старшин [3, арк.80]. Відомості ж П. Христюка про те, що о другій годині дня на з'їзд прибуло 500 гетьманців–офіцерів [5], є надто перебільшеними й неправдоподібними.

Генерал П. Скоропадський, за його спогадами, дізнавшись про сприятливий перебіг подій на з'їзді, перед від'їздом віддав сформованому напередодні Українською народною громадою т.зв. Охотницькому (добровольчому) полку наказ негайно розпочати захоплення головних державних установ в столиці, хоча й попередньо здійснити такі заходи планувалося наступного дня (30 квітня). А втім, здавалося б, якщо усе йде за планом, навіщо робити поспішні корегування? Світло на це питання дещо приливає наступний показовий епізод.

Після ж того, як представник Полтавщини Юрченко заявив, що влада має бути диктаторською, а отже й об'єднана в одній особі, серед зали пролунали вигук: «Гетьмана! Гетьмана!», «Гетьмана Скоропадського!». Особою, що перша вигукнула ім'я Скоропадського був хлібороб–демократ і його колишній співслуживець Шемет, якого гаряче підтримали селяни (колишні вояки) Полтавщини та Чернігівщини. Після цього було оголошено перерву. Під час перерви, близько третьої години дня на з'їзд у супроводі двох ад'ютантів приїхав П.Скоропадський і попрямував у бічну ложу. В цей час ще до завершення підрахунку голосів та оголошення підсумків голосування делегатам, група осіб з оточення П. Скоропадського загукала: «Хай живе гетьман України Скоропадський!». Цей крик підхопили інші. Поспіх й небажання прибічників генерала дочекатися оголошення підсумків голосування можна пояснити тим, що згодом ширилися чутки про те, що лікар І. Луценко отримав на 20 голосів більше за П. Скоропадського, а відтак слід було випередити оприлюднення підрахунку [3, арк.78–79]. Додам також й спостереження, що після З'їзду спілкування І. Луценка та П. Скоропадського припинилося, їхні шляхи розійшлися назавжди, а партія соціалістів–самостійників перейшла в опозицію до гетьманського режиму.

Отже, по перерві, коли П. Скоропадський з'явився у бічній ложі приміщення, в якому відбувався З'їзд, М. Коваленко, коротко резюмуючи волю з'їзду, звернувся до присутніх, вигукнувши: «Яка влада нам потрібна!» [2]. Після закликів до генерала П. Скоропадського «врятувати країну від хаосу і беззаконня», – зала одноголосно вигукнула: «Хай живе Гетьман!» [6] і потонула в оваціях [1]. Усі закричали: «Гетьмана!», а потім, повернувшись у бік ложі П. Скоропадського почали вигукувати «Гетьман

Скоропадський», що тривалий час супроводжувалося маханнями шапками та хустками. На це П. Скоропадський встав і почав кланятися делегатам з'їзду, які одразу ж закукали: «На трибуну!», після чого президія пішла запрошувати його до виступу [2]. Увійшовши до зали П.Скоропадський звернувся до зібрання з промовою: «Панове[,] дякую Вам за те[,] що Ви мені передаєте цю владу[.] Не для своєї користі беру я на себе тяготи тимчасової влади[,] однак Ви самі добре знаєте[,] що анархія всюди почала панувати і що тільки на Вас[,] хлібороби[,] і на здравомислячі верстви ми будемо спиратися[.] Прошу Бога[,] щоб Він дав нам силу та міцність врятувати Україну» [1, арк.1–2]. Після цього, заведені до краю хлібороби, підійняли на руки новообраного гетьмана і по залі полинуло голосне «Слава!» [1, арк.2].

Як тільки натовп вгамувався Шемет виступив із зверненням¹ до П. Скоропадського, яке в перерві між засіданнями з'їзду написали Д. Гейден та В. Липинський. Від імені з'їзду новообраного гетьмана привітав граф Д. Гейден [4]. Учасники з'їзду одноголосно ухвалили й подали йому резолюцію з низкою вимог щодо подальшого розвитку країни в земельному питанні, економічних принципів державної політики та виборчого законодавства, підготовлену ініціативною групою й зачитану присутнім І. Дуссаном [2].

Хотілося б звернути увагу в цьому контексті не стільки на антихаосну (вважай – антирадівську) риторику П. Скоропадського, що була у тих стінах очікуваною і логічною, скільки на окремі інші нюанси його коротенької промови. Перш за все генерал одразу ж подякував присутнім за «передачу» йому владу, не вдаючись при цьому до таких «сентиментів», як таємне голосування та інших належних при цьому процедур тощо. Крім того, такою заявою він підняв статус зібрання (а отже й кожного з присутніх) до рівня вершителей долі Батьківщини та її рятівників. Слова «не для своєї користі», «тяготи» та «тимчасової» щодо влади, мали показати делегатам з'їзду на відсутність у нього не лише особистих амбіцій й готовність з легкістю відмовитись від такого тягара та ще й за умов безладу та руїни, проте й на певною мірою самопожертву. Класичний прийом, який спонукає присутніх ще більш наполягати на своїй пропозиції і, таким чином, дає свого роду «індульгенцію» диктаторові від закидів в узурпації влади. Важливим психологічним кроком в промові було також те, що П. Скоропадський, говорячи про майбутню владу, не отожднював її (принаймні перед делегатами з'їзду) із власною персоною; він постійно наголошував: «ВИ мені передаєте цю владу», «тільки на ВАС, ХЛІБОРОБИ, і на здравомислячі верстви будемо МИ спиратися», «щоб Він [Бог] дав НАМ силу та міцність врятувати Україну». Таким чином учасники проголошення його гетьманом мали відчутти свою власну дотичність до влади як у ту мить, так і в перспективі, а отже ще раз (до того ж у запалі усвідомлення творців історії) переконатися у вірності свого вибору: як щодо потреби країни у диктатурі, так і щодо вибору кандидата на нею – гетьманського нащадка, отамана Вільного Козацтва, бойового генерала і людини, яка є однією з них – Павла Скоропадського. У такій справі, як державний переворот, дрібниці не буває і його організатори, як видно, це чітко усвідомлювали.

Думаю, акція була ретельно зрежисована прибічниками генерала, які вміло використали загальне незадоволення присутніх політикою Центральної Ради й так званий «ефект юрби», що врешті й призвело до овацій та загального екстазу серед присутніх на з'їзді, більшість з яких, вочевидь, навіть не підозрювала не лише про позалаштункові приготування до цієї події, а й про подальший сценарій безпосереднього втілення їхнього пориву в життя.

Сьогодні достеменно відомо, що урядовці УНР знали не лише про підготовку перевороту, але й точну дату його здійснення. Якими ж, власне, силами (виключаючи роззброєних Синьожупанників) могла скористатися Центральна Рада в Києві для свого захисту? Отже в розпорядженні уряду УНР були: Школа старшин (1200 чол.), Січові

¹ Д. Гейден і В. Липинський написали звернення до П. Скоропадського російською мовою, яку В. Липинський одразу переклав на українську. Після цього, як згадував сам Д. Гейден, «закликали Шемета. Липинський кілька разів наголос прочитав це звернення, майстерно деклямуючи. Після того заставив Шемета в нашій присутності голосно його прочитати та вивчити на пам'ять, а Липинський кожний раз поправляв при читанні Шметом наголоси та у відповідних місцях інтонацію. Після перерви, як тільки розпочалося засідання, Шемет і виступив зі своїм зверненням до Скоропадського, після обрання» [4].

Стрільці (близько 3000 чол. з кулеметними командами та гарматною батареєю), козаки з числа колишніх військовополонених (600 чол.), Школа підстаршин (близько 300 чол.). Загалом – понад 5 тисяч вояків, не враховуючи Вільних Козаків з числа мешканців столиці, яких також вже драгувало зверхнє поводження німців [7, арк. 117 зв.]. То були сили, незадоволені німцями, але потрібні були також і сили, що були задоволені Центральною Радою і які б не перейшли на бік заколотників Скоропадського. Столичному Вільному Козацтву віри йняти не можна було, позаяк воно постійно виявляло незадоволення діяльністю влади УНР взагалі і, зокрема, військового міністра [7, арк. 77]. Інші підрозділи також відверто не виявили наміру вступатися за Центральну Раду.

Що ж до Січових Стрільців, то вони до надвечір'я не були заблоковані німцями у касарнях, проте були абсолютно дезорієнтовані державним керівництвом УНР. Як згадував Є. Коновалець, Стрілецька рада ще за два тижні до перевороту дізналася про плани повалити Центральну Раду і доповіла про це членам Центральної Ради есерам І. Лизанівському, М. Чечелю та М. Шрагу, проте Стрільці так і не отримали будь-яких вказівок з цього приводу. За кілька днів, стурбований бездіяльністю політичного і військового керівництва країни, Є. Коновалець особисто розповів про майбутній переворот М. Грушевському, але той відповів, що «нічого спитати німецьке Oberkommando, як воно ставиться до цього перевороту» [8, с. 268]. Така позиція вищого керівництва держави повністю дезорієнтувало стрілецтво.

28 квітня, в день, коли німецький загін вчиняв арешти урядовців в Центральній Раді, Стрільці повідомили заступника військового міністра УНР О. Грекова, що на Липках нашвидку організуються відділи старшин-гетьманців, а в будинку Любинського розташована штаб-квартира П. Скоропадського, О. Греков, на пропозицію Є. Коновальця обзброїти їх, не дав дозволу на виступ «й казав лише спитати німецьке Oberkommando, як воно ставиться до цього перевороту» [8, с. 268]. Така позиція вищого керівництва держави повністю дезорієнтувало стрілецтво.

Яскравим свідченням цьому є, власне, сам день перевороту. Коли 29 квітня 1918 р., сотня СС Ф. Черника, озброєна 12 кулеметами, переходила Софійський майдан в напрямку будівлі Центральної Ради для посилення її охорони, там по закінченні 3-т'ї хліборобів саме відбувався молебень на честь помазання П. Скоропадського на гетьмана. Стрільці виконуючи наказ нікого не чіпати пройшли повз дійство, не перешкоджаючи очевидній спробі зміни влади. «Це був останній момент, в якому можна було раптовим енергійним виступом завернути біг подій, бо Німці не були би встигли прийти на поміч Скоропадському та його однодумцям», з розпачем згадував Є. Коновалець, додаючи, що «прогання того моменту є також виною вищої української команди м. Києва, уряду й президії Центральної Ради, яких гетьманський переворот так налякав і збентежив, що вони не були в силі дати нам [Січовим Стрільцям – П.Г.–Н.] якихось ширших директив» [8, с. 268–269].

Між тим, гетьманці не мали б змоги чинити суттєвий опір. Як зазначав начальник Штабу П. Скоропадського Б. Стеллецький, «війська Уряду [Центральної Ради – П.Г.–Н.], на які він міг розраховувати, склалися з кількох сотен січовиків, але ж й цього достатньо, позаяк у Скоропадського рівно нікого не було, якщо не рахували кількох десятків офіцерів, котрі погодилися його підтримати, проте яких на час обрання спершу прибуло 15, а згодом виявилось усього 22 чоловіка» [3, арк. 80]. Німці вдалися до певних дій лише з часом, коли, під приводом недопущення народних безладів в місцині розташування їхнього вищого командування, вони заблокували Січових стрільців у касарнях, а їхні окремі групи, що опинилися на вулиці, затримували й роззброювали.

Тим часом підрозділи гетьманців заходилися перебирати під контроль адміністративні та урядові установи й арештовувати членів уряду, хоч більшість з них вже встигли переховатися.

Безпосередньою акцією захоплення державних і адміністративних установ Києва командував генерал В. Дашкевич-Горбачський, а окремими бойовими (бойовими відділами) полковники Сахно-Устимович, Глинський, Каракуца, підполковник Бенецький, капітан Богданович та інші офіцери. Крім окремих відділів переважно з офіцерів було сформовано т.зв. Охотницький полк. До всіх українських частин було надіслано агітаторів. До вечора 29 квітня було захоплено більшу частину установ, однак найважливіші

ще залишалися непідконтрольними заколотникам. Після засідання Центральної Ради загін гетьманців захопив під контроль її будинок – приміщення Педагогічного музею. Не обійшлося й без втрат. Охоронці будинку Центральної Ради – Січові стрільці – вбили трьох старшин–заколотників. Надалі ж переворот тривав без жертв. Німецькі війська при цьому зберігали нейтралітет, але, як справедливо зазначав П. Скоропадський, «очевидно готові були вмішатися, коли б на вулицях виникли більші розрухи». До другої години ночі з 29 на 30 квітня було захоплено елітарний район в Липках, Військове міністерство і Міністерство внутрішніх справ УНР, а також Державний банк, варту якого було арештовано загоном полковника О. Сахна-Устимовича. Тоді ж на бік заколотників перейшли начальник штабу Центральної Ради полковник О. Сливинський та Кінний відділ на чолі з полковником М. Аркасом. Надалі було захоплено будинок генерал-губернаторів Києва і імператорський Маріїнинський палац [9].

Отже, чи відбувся факт державного військового перевороту? Безперечно. Втім, звернемося до наукового визначення цього чину. Юридична енциклопедія, видана Інститутом державного права ім. Корецького НАН України, подає чітке визначення ознак такого акту [10, с. 463–464]. А саме: державний військовий переворот – це збройний виступ військовослужбовців проти законної влади, уряду. Розрізняють стихійний, неорганізований виступ групи військовослужбовців (бунт) та організований (головним чином офіцерських груп), спрямований на встановлення військової диктатури (путч). Повалення цивільного режиму за допомогою військової сили здійснюється з метою встановлення влади військової хунти (як це було, наприклад, у Бразилії 1964, Греції 1967, Чилі 1973, Туреччині 1980 та ін.), влади інших цивільних осіб, що виступають проти безладдя, хаосу в країні, які неспроможна виправити чинна влада тощо. Військовий переворот завжди є державним переворотом, оскільки при цьому відбувається незаконна зміна суб'єктів державної влади.

Щодо чину генерала П. Скоропадського, то ним дійсно було застосовано заздалегідь налаштованих заколотницьких силових заходів (за попередньої домовленості з німецьким окупаційним командуванням) з метою зміни існуючого в країні політичного (від революційної демократії до одноосібної диктатури) та соціально-економічного ладу (від націоналізації, соціалізму і побудови безкласового суспільства до капіталізму й відновлення поділу суспільства на класи) і повалення цивільного режиму (від соціалістичного парламентаризму і народної міліції до опори у диктаторському правлінні на власні воєнізовані підрозділи та поліцейську службу і збройні сили іноземних держав).

Так закінчився державний переворот 29 квітня 1918 р., після здійснення якого було проголошено про створення Української Держави у формі Гетьманату П. Скоропадського, який кардинально змінив не лише форму, але й суть української державної моделі. Номінально, саме 3-т'ї хліборобів (переважно середніх і великих власників, спільно з Партією хліборобів-демократів та Союзом земельних власників) видав П. Скоропадському «добро» на переворот, фактично – німецьке військове командування. Гетьман здобув дикторські повноваження. Конституційними документами Української Держави стали гетьманська Грамота «До всього українського народу» та «Закони про тимчасовий державний устрій України». Водночас П. Скоропадський відкинув будь-які спроби довічної абсолютизації влади. Його диктатура мала бути лише тимчасовою, до стабілізації політичного і фінансово-економічного становища в країні, після чого демократично обраний Сойм (парламент) повинен був би визначити державний устрій Української Держави і форми правління в ній. До скликання Сойму, законодавчі функції здійснювали фахівці міністерств, після чого закони ухвалювалися урядом і затверджувалися гетьманом. Виконавчу і фактично законодавчу владу здійснювала Рада міністрів.

Українська Держава забезпечувала право приватної власності, влада взяла курс на побудову ліберального капіталізму (за економічною сутністю) із значною долею державних монополій та впливовим прошарком великої буржуазії. Це була унітарна держава диктаторського типу із тимчасовим обмеженням демократичних свобод. Разом з тим Гетьманат був державою українського територіального націоналізму сучасного зразка (сборницька політика, українцями вважалися усі громадяни Української Держави без різниці етнічного походження тощо), що базувався на основі українських консервативних традицій та ідеології. За час свого нетривалого існування гетьманський режим

дістав визнання більш як 20-ти країн світу. Суверенітет Української Держави, як і владні повноваження самого гетьмана, де-юре були повносяжними, проте де-факто частково обмежувалися військово-політичною залежністю з боку окупаційного командування (головно – німецького), що дозволяє кваліфікувати Українську Державу як сателіта провідних Центральноєвропейських держав – Німеччини та Австро-Угорщини.

Водночас, поряд з утиском діяльності партій соціалістичного спрямування, гетьманська влада не квапилася скликати Сойм, вирішити земельне питання (хоча б в обсязі заявлених П. Скоропадським 25 десятин) тощо, а отже село залишалося без землі й чим далі нарощувало протестні сили. Через протидію Берліна та Відня П. Скоропадський не встиг організувати регулярну армію і коли ці країни зазнали революцій та поразки у світовій війні, влада гетьмана залишилася без надійного захисту. Прагнучи заручитися підтримкою Антанти, П. Скоропадський змушений був 14 листопада змінити національно-нейтральний уряд Ф. Лизогуба на русофільський на чолі з С. Гербеєм. Прихильність Антанти до ідеї єдиної Росії, а також реальна небезпека більшовизму за умови відсутності боездатного українського війська примусили гетьмана до активізації дій по створенні єдиного антибільшовицького фронту. Швидкоплинність й непередбачуваність подій вже не давала ані часу, ані змоги ні створити армію, ні організувати військовий блок України з Доном, кавказькими народами та прикавказькими козаками, який виношувався гетьманом раніше. Українські ж збройні формування були ненадійними і безспідставно підозрювались гетьманськими спецслужбами у змові з радикальними соціалістами та плануванні перевороту.

Карколомність військово-політичної ситуації вимагала швидких, адекватних і рішучих дій. Виявилось, що ані П. Скоропадський, ані його оточення не були готові до таких різких і, головно, радикальних перемін у вкрай стислий час. Відтак колишній бойовий генерал П. Скоропадський фактично розгубився й підпав під вплив русофільської частини свого оточення, яке досить легко нав'язало йому віру в те, що за таких умов лише Антанта, а отже й «біла» Росія (читай – Добровольча армія та нашвидкуруч сколочені загони російських офіцерів у Києві), стануть гарантами існування Гетьманату. Проте задля цього слід було переглянути статус Української Держави. Як наслідок, 14 листопада П. Скоропадський підписав Грамоту про федерацію з «білою» Росією, що остаточно позбавило його будь-якої підтримки навіть з боку українських консервативних кіл. В підсумку Гетьманат було повалено 14 грудня 1918 р. внаслідок путчу Січових Стрільців на чолі з Директорією (14 листопада) та Української соціальної революції (народного повстання).

Обидві події поставили країну на межу суспільного розколу та громадянської війни і не призвели до зміцнення української державності, яку невдовзі було знищено зовнішньою військовою агресією. Так, то був нелегкий час, доба зламів суспільних, моральних і, навіть, державних. Не берусь тут, та й не ставилося за мету у цій статті, давати оцінки цим двом подіям у вітчизняній історії та впливу їх на її подальше розгортання. Вона відома сьогоднішнім історикам. Цілком природно що тоді, за часів революційних перетворень та вибуху соціально-політичних протиріч тощо, такі заходи, можливо, були прийнятними, дієвими та й «легітимними» з огляду так званих «потреби наведення ладу в країні в умовах соціальної анархії» чи «революційної доцільності в боротьбі з контрреволюційною диктатурою» (термінів може бути стільки, скільки й бажаних виправдати або звинуватити у чомусь ту чи іншу сторону в цій війні всіх проти всіх). Але ж нині історики можуть (і мусять) називати речі своїми іменами і принципово зізнатися й у тому, що то була також й доба переворотів (заколотів), які не завжди мають негативний підтекст, а от їхні спонуки і наслідки завжди варті уваги прийдешнього покоління.

Так чи інакше, але не можна не зауважити й на тому, що у 1918 р. Скоропадський-гетьман ще не був гетьманом-самостійником тією мірою, яким став пізніше в еміграції, як і на тому, що будучи гетьманом-державником, у 1918 р. його усвідомлення української державності (та й поняття федерації) мало не зовсім той сенс, як у часи його активної політичної діяльності на чолі Гетьманського руху у 30–40-х рр. ХХ ст., а надто як усе це розуміється у сучасні дні. Не варто забувати й про тогочасне усвідомлення ним взагалі українсько-російського світу у ширшому, не політичному вимірі, у рисах особистої вдачі, характеру, політичного та, свого роду, національного досвіду не лише

державного діяча, а й простої людини, становлення якої та життєвий простір до 1917 р. обмежувалися не просто російським світом, але російським елітарним, віддаленим від уявлення про життя та очікувань від нього інакших за соціальним і майновим статусом людей. П. Скоропадський, безумовно, любив Україну і прагнув любити її ще дужче, але він не знав свого народу, не відчував його підсвідомо, адже бути закоханим у романтичну минувшину, пісні та міфи народу ще не значить бути його частиною, навіть якщо у тобі й тече його кров. Надто довго гетьман був відірваний від своїх співплемінників, і надто мало він встиг побути поміж ними, коли вони стали Народом.

Список використаних джерел

1. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.Р-5547. – Оп. 1. – Спр. 3.
2. Голос Юга (Слісаветград). – 1918. – 3 травня.
3. Центральний державний архів органів виконавчої влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4547. – Оп.1. – Спр.1.
4. Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом України (уринок зі спогадів). – Нью-Йорк, 1967. – С. 14–15.
5. Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. – Кн. III. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. – Т. III. – Прага, 1921. – С.4.
6. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – Мюнхен, 1976. – С. 489–490; Кушинський А. Патріот і Державний Муж України. – Чикаго, 1974. – С. 16.
7. ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп. 2. – Спр. 1.
8. Коновалець Є. Спомини й уваги // Кучабський В., Безручко М., Коновалець Є. Золоті ворота. Історія Січових Стрільців. 1917–1919. – Львів; – Рочестер, 2004.
9. Скоропадський П. Спомини. – К., 1992. – С. 89, 109–110, 140; Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська. – Львів, 1992. – С. 44.
10. Юридична енциклопедія. – К., 1998. – Т. 1.

Гай-Нижник П.П. Съезд хлебоделов 29 апреля 1918 г.: представительская составляющая гетманского переворота

Отображаются события, происходившие 29 апреля 1918 г. на Съезде хлебоделов в Киеве, где гетманом Украины был избран П. Скоропадский и который стал представительской составляющей легитимизации новой власти.

Ключевые слова: Скоропадский, Съезд хлебоделов, Союз земельных собственников, гетман Украины, 1918, Украинская Держава, Гетманат, УДХП, государственный переворот.

Hai-Nyzhnyk, P.P. Congress farmers 29 April 1918: a representative part of the Hetman coup

The article highlights the events that took place April 29, 1918 at the Congress of farmers in Kiev, where the Hetman of Ukraine was elected Skoropadsky and became a representative part of legitimizing the new government.

Key words: Skoropadsky, Congress of farmers, land owners of the Union, the Ukrainian State, hetman of Ukraine, Hetmanat, UDHP, 1918, coup.

УДК 94(470+571):327.56(410) «1920»

Демченко О.П.

Питання статусу Кримського фронту під час англо–радянських переговорів у квітні–травні 1920 р.

На основі джерел та публікацій аналізується політика Великої Британії та Радянської Росії відносно статусу Кримського фронту та характер двосторонніх відносин протягом квітня–травня 1920 р.

Ключові слова: Кримський фронт, англо–радянські переговори, Збройні сили півдня Росії, військова місія, ультиматум.

Початок 1920 р. привніс помітні зміни у перебіг військових дій громадянської війни, що розгорнулася на просторах колишньої Російської імперії після повалення монархії. Майже одночасно перестали існувати Північний і Північно–Західний фронти Білого руху. Активні бойові дії припинилися у Сибірі і на Півдні Росії [22, с. 103]. У статтях і виступах В.І.Леніна у лютому–квітні 1920 р. говорилося про «серйозні шанси» в «отриманні миру більш стійкого, більш тривалого», ніж на початку 1918 р. [18, с. 314]. «Зберігаючи бойову готовність, не послаблюючи апарату придушення опору експлуататорів, ми повинні враховувати новий перехід від війни до миру, помалу змінюючи тактику, змінюючи характер репресій», – говорив В.І.Ленін під час виступу на VI конференції губернських надзвичайних комісій [17, с. 115].

Схожої позиції почали дотримувалися і союзники антибільшовицького руху. Так, 3 січня 1920 р. Верховна Рада Антанти проголосила зняття економічної блокади з Радянської Росії, а 11 лютого 1920 р. була прийнята наступна постанова: «Верховна Рада не рекомендує прикордонним країнам вести війну проти Радянської Росії, але Антанта захистить їх, якщо Радянська Росія на них нападе; дипломатичні зносини з Росією не відновлюються» [22, с. 104]. Окрім прикордонних країн, дане звернення також відносилось і до тих територій, які були зайняті Добровольчою армією, і зокрема Збройними силами півдня Росії (ЗСПР).

Починаючи з весни 1920 р., у момент зміни командування Збройних сил півдня Росії, пов'язаної з відставкою А.І.Денікіна, на його ім'я від верховного комісаріату Великої Британії у Стамбулі (20 березня 1920 р. н. ст.), поступила офіційна нота, підписана адміралом Дж. де–Робеком, з ультимативною вимогою розпочати мирні переговори з Радянською Росією. У ній повідомлялося, що Верховна союзна рада, визнала продовження громадянської війни в Росії явищем, яке вселяє найбільше побоювання і створює загрозу для миру при дійсному стані речей в Європі. Від імені англійського уряду верховний комісар сповіщав головнокомандувача ЗСПР, що Великобританія радить припинити безнадійну боротьбу і, у разі згоди на це, готова вступити у переговори з радянським керівництвом з метою забезпечити амністію як для населення Криму, так і для чинів Добровольчої армії. У завершальних словах ноти говорилося, що у разі відмови від прийняття цієї пропозиції, британський уряд буде вимушений скласти з себе відповідальність за наслідки такого рішення і призупинити подальше постачання Добровольчої армії [7, с. 242; 10, с. 117; 20, с. 13–14]. «Розгром Денікіна в кінці 1919 р. і на початку 1920 р. був не лише розгромом інтервенції, але і поразкою Англії... Цей розгром послужив основою для посилення «мирних» тенденцій Ллойд Джорджа, сприяв рішенням Верховної Ради про зняття блокади, надав можливість розпочати переговори у Копенгагені і нарешті створив теорію «торгівлі з російським народом, окрім радянського уряду», – стверджував з цього приводу радянський історик Б.С.Штейн [24, с. 13].

Нота уряду Великобританії справила на представників антибільшовицького руху гнітюче враження. Військовий журналіст Г.М.Раковський пригадував: «Ясно було, що про продовження подальшої боротьби з більшовиками не доводилося думати... У військових, громадських і політичних колах, а також серед обивательської маси, з при-

воду англійського ультиматуму циркулювали найрізноманітніші і суперечливі чутки. Треба готуватися до майбутньої евакуації, – ось той висновок який зробили для себе представники командування, особи, які займали пости як в органах військового, так і цивільного управління» [20, с. 15–18].

Подібні пропозиції категорично відхилялися А.І.Денікіним, але у зв'язку з катастрофічним положенням білих фронтів з нотою уряду Великобританії доводилось рахуватись. Будучи дискредитованим в якості вождя білого руху після евакуації Новоросійська, і не в змозі далі утримувати владу, останній 4 квітня 1920 р., після військової наради у Севастополі під головуванням генерала А.М.Драгомирова, підписав наказ про призначення генерала П.М.Врангеля головнокомандувачем ЗСПР. Останній, виходячи з позиції, що припинення допомоги Англії поставить антибільшовицький рух у неможливість розраховувати на успішний результат боротьби [20, с. 14], на відміну від свого попередника вважав, що пропозицію Великобританії можна вигідно використати хоча б у якості «передішки» [27, с. 173], необхідної для того щоб закріпитися, привести армію і тил у порядок і забезпечити флот вугіллям і маслом на випадок евакуації [8, с. 170].

Протягом квітня 1920 р. командування ЗСПР не робило однозначних заяв по відношенню до переговорів з радянською стороною. 4 квітня 1920 р. П.М.Врангель відправив до Верховного комісаріату Великобританії у Стамбулі відповідь на пропозицію про посередництво під час укладання мира з Радянською Росією. У ній, зокрема, говорилося: «Можливо, швидко вирішення питання перемир'я і його здійснення є необхідним. Переговори можуть бути покладені на представників англійського командування, які знаходяться тут (у Криму – О.Д.)» [8, с. 176]. Для підготовки передачі Криму радянському керівництву головнокомандуючий вимагав не менше двох місяців від дня завершення переговорів. Протягом цього часу союзники повинні були постачати усім необхідним армію і населення зайнятих областей [8, с. 176]. При цьому він вказував на те, що для нього неможливі безпосередні переговори з більшовиками і перекладав на керівництво Великобританії всю моральну відповідальність за прийняте ним рішення [8, с. 175; 23, с. 121].

Англійський уряд продовжив на 2 місяці термін договору, укладеного ще з А.І.Денікіним на відкриття йому кредиту в 14,5 млн. фунтів стерлінгів. Всі невитрачені останнім суми передавались уряду генерала П.М.Врангеля [6, с. 10; 19, с. 159; 28]. Також продовжувалось постачання техніки. Військам П.М.Врангеля було відпущено 202 артилерійських установок, 25 танків, 97 мінометів, 863 кулемета, 38 400 гвинтівок і 71 мільйон одиниць амуніції. А також 40 літаків і забезпечення сировиною [27, с. 176].

До уряду генерала П.М.Врангеля прикомандировувалась англійська місія на чолі з бригадним генералом М.Персі; відновлювалась діяльність британського консульства [24, с. 16], а до Севастополя прибували з Керчі англійські військові судна «Мальборо» та «Ейжекс», налагоджувалась приватна ініціатива у торгівлі з британською військовою місією у Севастополі [9, с. 112]. Військова місія Великобританії у Криму налічувала 171 офіцера і 458 рядових, що добровільно продовжували службу у Росії [27, с. 175], і повинні були надавати допомогу в реорганізації армії генерала А.І.Денікіна, і оберігати нового головнокомандувача, генерала П.М.Врангеля, та інформувати про хід переговорів, які велись через Міністерство закордонних справ Великобританії [29, с. 194].

Отримавши задовільну відповідь від головнокомандувача ЗСПР, 11 квітня 1920 р. (тобто через 7 днів після зайняття П.М.Врангелем посади головнокомандуючого ЗСПР) міністр закордонних справ Великобританії Дж. Керзон запропонував уряду РСФРР припинити військові операції проти армії П.М.Врангеля в Криму і пообіцяти їй амністію. Також він поцікавився, які умови перемир'я запропонує радянський уряд і вказав, що від згоди на його укладення буде залежати – можливість проведення переговорів з делегацією Центросоюзу [1, с. 1; 11, с. 1]. 14 квітня 1920 р. уряд РСФРР у своїй радіотелеграмі уряду Великобританії дав відповідь на дану пропозицію Дж. Керзона. У ній був радісно зустрінутий початок нового періоду радянсько–англійських відносин і пропонувалось поставити на взаємне обговорення увесь комплекс тих питань, які цікавлять обидві сторони. «Російський уряд поділяє погляди британського уряду, оскільки йдеться про те, що економічне відновлення Росії корисне також і для інших країн і що воно гальмувалося б продовженням ворожих дій, які нині у більшому масштабі ведуться

польським урядом, ніж залишком денікінських сил і, що припинення цих ворожих дій, як справедливо вказує британський уряд, має життєве значення для економічного відновлення Росії», – говорилось у даній відповіді [11, с. 1]. Щодо питання амністії армії П.М.Врангеля, радянська нота висувала контрвимоги – доставити у Радянську Росію величезні угорських народних комісарів, що перебували в ув'язненні після розгрому революції в Угорщині. Радянське керівництво пропонувало проводити переговори у Лондоні за посередництва М.М.Литвинова [11, с. 1].

Деякі днів підряд англійська радіостанція у зв'язку з перенавантаженням відмовлялась приймати радянське радіо і, ґрунтуючись на неотриманні відповіді 17 квітня 1920 р., Дж. Керзон пригрозив уряду РСФРР англійським флотом. «Мене розчарувало те, що я досі не отримав хоч би попередньої відповіді на мою телеграму від 11 квітня, в якій міститься пропозиція мирного посередництва між вашими арміями і південно-російськими збройними силами. У разі неотримання від вас швидкої відповіді, яка свідчила б про вашу готовність прийняти моє посередництво і припинити подальший наступ на півдні, який мабуть, ви плануєте, уряд його величності не матиме іншого виходу, як віддати наказ судам його величності у Чорному морі надати всемірний захист армії у Криму і зберегти для неї знайдений там нею притулок, запобігти вторгненню Радянських військ», – писалось у черговому зверненні Дж.Керзона [13, с. 1].

Дане звернення було підкріплене практичними діями. Так, виступаючи в Палаті Громад 28 квітня 1920 р. перший лорд адміралтейства У.Лонг заявив, що 16 квітня 1920 р. міноносець «Стедфест» відкрив вогонь по більшовикам, які просувались на південь уздовж прибережної дороги з Туапсе [29, с. 1191]. Це викликало обурення серед деяких опозиційних депутатів. «Як можемо ми вести мирні переговори, і в цей же час бомбардувати більшовиків на їх заводах і на їх дорогах? Чи бачить У.Лонг відмінність між захистом людей в Криму і нападами на більшовиків між Горіцею і Атомом [так у тексті – О.Д.]?», – запитував полковник Дж.Веджвуд [29, с. 1192–1193]. Відповідаючи на дані запитання У.Лонг заявив, що дані питання досить некоректні і, відносно питання «будь-яких переговорів слід звернутися до глави уряду, а не до мене. Це не входить в обов'язки адміралтейства» [29, с. 1192–1193].

Окрім британських парламентаріїв, ідея продовження надання підтримки антибільшовицькому руху на півдні Росії, втрачала популярність і серед деяких представників англійської місії при генералові П.М.Врангелю. Так, в одеських радянських газетах «Большевик» та «Известия. Бюллетень Одесского губернского революционного Комитета» за 6 травня 1920 р. було надруковано інтерв'ю англійського віце-консула у Севастополі капітана Дж.Болла газеті «Крымский вестник» за 20 квітня 1920 р., у якому він заявляв, що правлячі кола Великобританії стомлені безкінечною боротьбою проти більшовиків. Також він підкреслив, що визнання союзників добувається уряд, який підкорив своїй волі 150 млн. російського народу, а противиться цьому визнанню реально не більше одного мільйона мешканців Криму [3, с. 1; 12, с. 2].

Радянське керівництво швидко відреагувало на дану заяву Дж.Керзона. 20 квітня 1920 р. більшовицьким урядом було роз'яснено непорозуміння, яке утворилось не по його винні, і оголошено протест проти обстрілу радянських частини на Чорноморському узбережжі англійським флотом [2, с. 1; 13, с. 1]. 25 квітня 1920 р. міністр закордонних справ Великобританії відповів вказівкою на те, нібито радянські війська погрожують зайнятому англійськими військами Батумі [14, с. 1]. Він відхилив пропозицію, як про угорських комісарів, так і про поїздки М.М.Литвинова у Лондон і знову повторив колишню вимогу (перемир'я з П.М.Врангелем) під загрозою військових дій. 28 квітня 1920 р. радянське керівництво заявило, що воно згодне провести переговори про перемир'я з П.М.Врангелем на тих умовах, які були запропоновані урядом РСФРР генералу С.К. Міллеру 21 лютого 1920 р. – повна капітуляція зі здачею зброї, спорядження і припасів в обмін на гарантію збереження життя і права на від'їзд [14, 1]. А у цей час, 2 травня 1920 р. комендант британського флоту на Чорному морі, адмірал М.Сеймур надіслав до Одеси копію ноти відправленої британським урядом Г.В.Чичеріну, в якій більшовикам рекомендувалось припинити військові дії у напрямку Криму. У протилежному разі, британський флот отримав би наказ чинити опір більшовикам в їх діяльності проти Криму [23, акр. 109].

4 травня 1920 р. Дж.Керзон дав відповідь на звернення уряду РСФРР від 28 квітня 1920 р., вказавши що суть справи полягає не у капітуляції, а у перемир'ї з П.М.Врангелем і в обіцянні йому амністії, при цьому він запропонував проводити переговори за участю англійського офіцера. Згода радянського керівництва повинна була слугувати неодмінною умовою для початку переговорів з торгівельною делегацією у Лондоні [14, с. 1]. 6 травня 1920 р. уряд РСФРР повідомив Дж.Керзона про те, що він готовий заключити угоду з урядом Великобританії чи з тими, кого він вкаже з приводу амністії і безкровної ліквідації кримського фронту, допускаючи при цьому участь П.М.Врангеля, якщо у переговорах буде приймати участь англійський представник; відносно Кавказу пропонувалось укласти особливу угоду [4, с. 2; 14, с. 1]. 8 травня 1920 р. Дж.Керзон пригрозив Радянській Росії військовими діями, на випадок агресивних операцій радянського флоту [15, с. 1]. Агресивні дії флоту на Чорному морі дійсно відбувались, але це був не радянський, а англійський флот. 10 травня 1920 р. радянське керівництво зажадало від Дж.Керзона пояснень, і знову запропонувало розпочати політичні переговори. 18 травня 1920 р. Дж. Керзон повідомив уряд РСФРР, що він докладає усі зусилля для того, щоб П.М.Врангель негайно розпочав переговори.

Однак на вряд чи можна було сподіватися на згоду з боку нового головнокомандуючого ЗСПР, переконаного, що переговори з радянською владою безглузді, а помилювання буде лише прийомом, щоб згодом розправитися з тими, хто «здався на милість переможця» [22, с. 105]. У листі від 23 травня 1920 р. П.М.Врангель, посилавшись на неможливість безпосередніх переговорів з радянською владою, виправдовував підготовку до наступу у Північну Таврію і заявляв: «Навіть допускаючи можливість угоди з більшовиками, я не бачу, яким чином вона була б забезпечена... Нещодавні приклади дій більшовиків відносно Кубані і Грузії, з якими ними тільки що були укладені угоди, наочно підтверджують добре відомі погляди більшовиків, які вважають усілякі юридичні і моральні зобов'язання не більш як буржуазним забобоном» [8, с. 241–242].

Дані переговори так і не розпочались, так само, як і не було здійснено призупинення військових дій на кримському фронті. Мало того, 20 травня 1920 р. П.М.Врангель відновив наступ, незважаючи на заяву Великобританії, що у такому разі вона перестане його підтримувати. Даний вчинок був сприйнятий радянським керівництвом, як продиктована з Лондону вимога. «Абсолютно очевидно, що наступ барона Врангеля, для якого лорд Керзон просив перед тим амністії, був наміченим за планом доповненням до наступу білогвардійської Польщі і був, отже, продиктованим з того ж лондонського центру», – заявляв народний комісар військово-морських справ Л.Д.Троцький у відозві Раднаркому «Робітникам, селянам і всім чесним громадянам Радянської Росії та Радянської України» від 21 липня 1920 р. [21, с. 376–380].

Наступ генерала П.М.Врангеля у Північну Таврію і провал планів уряду Великобританії змусили останнього заключити перемир'я з РСФРР викликав хвилю обурення серед англійських профспілок. Так, 20 травня 1920 р. національний комітет «Руки геть від Росії», до складу якого в основному, входили члени профспілок і декілька депутатів, опублікував маніфест, який вимагав негайно припинити війну з Росією і закликів робітників до одноденного страйку під лозунгом «Руки геть від Росії». «За зверненням лорда Керзона до більшовиків, з проханням припинити кровопролиття і гарантувати недоторканість кримським військам, послідували загальний наступ японців у Сибірі, генерала Врангеля в Криму і поляків у Поділлі... Це повинно послужити уроком для більшовиків і англійських робітників і навчити їх не довіряти деклараціям союзних дипломатів», – говорилось в маніфесті [5, с. 11; 31].

Стосовно англо-радянських переговорів у квітні–травні 1920 р. англійський дослідник російської революції У.Чемберлен вказував на існування слабого шансу, завдяки якому радянський режим міг вибухнути зсередини, що «новий поворот у міжнародній сфері міг би зробити оновлення, мабуть, у безнадійно нерівній боротьбі» [25, с. 320]. «Врангель був більш реалістичним у розумінні більшовицької політики, ніж Керзон. Він зрозумів, що більшовики не прийняли б запропонованих умов, і те що британцям буде важче вирватися, ніж вони сподіваються», – стверджує з приводу переговорів американський історик П.Кенез [26, с. 260–261].

Радянський історик Б.С.Штейн зробив припущення, що англійське керівництво розпочало дані переговори під впливом двох моментів. Перш за все, воно перекона-

лось на ділі, що перемир'я з П.М.Врангелем не знаходиться у залежності не лише від доброї волі радянського уряду, але і від самого англійського керівництва. Другим моментом було те, що Д.Ллойд Джордж розпочав переговори з Радянською Росією з метою протиставити французькій політиці відносно армії П.М. Врангеля англійську, у якості самостійного фактору, який у влучний момент міг би стати предметом торгу і компенсації зі сторони Франції [24,с.19].

Російський історик С.В.Карпенко стверджував, що англо–радянські переговори у квітні–травні 1920 р. не принесли будь–яких результатів, оскільки П.М.Врангель робив все, для того, щоб зберегти за собою Крим, а англійці були зацікавлені не стільки у капітуляції Криму, скільки в його використанні як важеля тиску на торгових переговорах з більшовиками, припускаючи, що, у крайньому випадку, білий Крим можна буде обміняти на максимально вигідні умови торгівлі з Росією. Тому вони вимагали від П.М.Врангеля єдине–тільки не розпочинати наступ. Дана вимога диктувалася, по–перше, побоюванням, що П.М.Врангель, розпочавши наступ, підштовхне більшовиків до рішучого штурму Криму, і залишки ЗСПР будуть розгромлені, і, по–друге, необхідністю продемонструвати більшовикам, що Лондон повністю контролює білих в Криму і тримає їх долю у своїх руках [16,с.325].

З відновленням бойових дій у Північній Таврії у кінці травня 1920 р. усі офіційні контакти Великобританії з урядом П.М.Врангеля були припинені. 10 червня 1920 р. перебуваючи під тиском профспілок і професійного руху прем'єр–міністр Д.Ллойд Джордж, на засіданні Палати громад заявив: «Ми зробили все, що могли, для того щоб послужити посередниками між радянським урядом і армією генерала Врангеля, з метою поставити у можливо кращі умови біженців з Криму, але ми ясно дали зрозуміти генералові Врангелю, що не беремо на себе відповідальність ні за нього особисто, ні за його армію, у тому випадку, якщо він здійснить наступальні операції. Відповідальність за військові дії падає цілком на нього. Як тільки ми про це дізналися, британська місія була відкликана з Криму» [10,с.119;30,с.585]. Після цієї заяви у Севастополь були відправлені інструкції щодо негайного від'їзду британської військової місії із дотриманням найсуворішого нейтралітету [30,с.871–872], а англо–радянські переговори продовжились у Лондоні протягом червня 1920 р., що для уряду більшовиків означало прорив міжнародної ізоляції і визнання РСФРР де–факто.

Англо–радянські переговори з приводу вирішення долі армії генерала П.М.Врангеля свідчать, про те, що у квітні–травні 1920 р. уряд Великобританії, перебуваючи під тиском профспілкового руху і бажаючи розпочати торгівлю з Росією, був готовим до проведення з радянським керівництвом переговорів з усього комплексу спірних питань. Також він наважувався взяти на себе посередництво у досягненні мирної ліквідації кримського фронту, завдяки чому радянське керівництво з метою укладення спільної угоди з Англією пішло на поступки по відношенню до армії генерала П.М.Врангеля. Проте у зв'язку з тим, що останній знайшов широку підтримку в уряді Франції і відмовився від пропозиції Великобританії не переходити у наступ, угода з ним і мирна ліквідація кримського фронту були зірвані, а сам П.М.Врангель залишився без підтримки англійського флоту.

Список використаних джерел

1. Большевик. – 1920, 20 апреля.
2. Большевик. – 1920, 23 апреля.
3. Большевик. – 1920, 6 мая.
4. Большевик. – 1920, 8 мая.
5. Бюллетень НКВД. – 1920, 15 июня.
6. Бюллетень НКВД. – 1920, 20 июня.
7. Врангель П.Н. Записки. – Ч. 1 / П.Н.Врангель // Белое дело. Летопись белой борьбы. – Берлин: Медный всадник, 1928. – Т. V. – 248 с.
8. Врангель П.Н. Оборона Крыма / П.Н. Врангель // Гражданская война в России: Оборона Крыма. – М: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – С. 161–533.
9. Гришанин П.И. Белые правительства Юга России и западные союзники: сложности и противоречия политического и военно–экономического сотрудничества (1918–1920 гг.): дис.

канд. ист. наук: 07.00.02 / Петр Иванович Гришанин. – Пятигорск: Пятигорский государственный технологический университет, 2003. – 171 с.

10. Дрейер В.Н. Крестный путь. Двухлетняя война красного севера с белым югом 1918–1920 года. / В.Н. Дрейер. – Берлин: Типография «Нейе Цейт», 1921. – 180 с.
11. Известия. Бюллетень Одесского губернского революционного Комитета. – 1920, 1 мая.
12. Известия. Бюллетень Одесского губернского революционного Комитета. – 1920, 6 мая.
13. Известия. Бюллетень Одесского губернского революционного Комитета. – 1920, 8 мая.
14. Известия. Бюллетень Одесского губернского революционного Комитета. – 1920, 20 мая.
15. Известия. Бюллетень Одесского губернского революционного Комитета. 1920, 27 мая.
16. Карпенко С.В. Очерки истории Белого движения на юге России (1917 – 1920 гг.). / С.В. Карпенко – М.: Издательство Ипполитова, 2003. – 352 с.
17. Ленин В.И. Выступление на IV конференции губернских чрезвычайных комиссий 6 февраля 1920 г. / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений. – М.: Издательство политической литературы, 1974. – Т.40. – С. 113–115.
18. Ленин В.И. От разрушения векового уклада к творчеству нового / В.И.Ленин // Полное собрание сочинений. – М.: Издательство политической литературы, 1974. – Т.40. – С. 314–316.
19. Полярный И. Интервенты в Крыму / И.Полярный // К десятилетию интервенции. – М.–Л.: Государственное издательство, 1929. – 245 с.
20. Раковский Г. Конец белых. От Днепра до Босфора. (Вырождение, агония и ликвидация). / Г.Раковский– Прага: Издательство «Воля России», 1921. – 276 с.
21. Троцкий Л. Ко всем рабочим, крестьянам и честным гражданам России / Л.Троцкий // Сочинения. – М.: Госиздат, 1927. – Т. 17. – Ч. 2. – С. 376–380.
22. Цветков В. Как Врангель и Ленин чуть не объявили войну Англии / В.Цветков // Родина. – М., 2011. – №2. – С.103–108.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України у Києві. – Ф.4. – Оп.1. – Спр. 924.
24. Штейн Б. Международное положение внешней политика РСФСР в период Врангелевщины / Б.Штейн // Разгром Врангеля. 1920. – М.: Государственное военное издательство, 1930. – С. 3–41.
25. Chamberlin W.H. The Russian revolution 1917–1921. – L.: Macmillan and Co., Limited St. Martin's street, 1935. – V.II. – 556 p.
26. Kenez P. Civil War in South Russia, 1919–1920: the defeat of the Whites. – California: University of California press, 1977. – 378 p.
27. Kopisto L. The British intervention in South Russia 1918–1920. – Academic Dissertation, Helsinki, 2011. – 211 p.
28. Morning Post. – 1920, May, 7.
29. Parliament. House of Commons. The Parliamentary debates (Hansard). House of Commons official report. – London: H.M.S.O., 1920. – Series 5. – V. 128. – 2394 p. [Электронный ресурс] // Режим доступа до джерела: <http://hansard.millbanksystems.com/>
30. Parliament. House of Commons. The Parliamentary debates (Hansard). House of Commons official report. – London: H.M.S.O., 1920. –Series 5. – V.130. – 2556 p. [Электронный ресурс] // Режим доступа до джерела: <http://hansard.millbanksystems.com/>
31. The Labor Leader. – 1920, May, 20.

Демченко О.П. Вопрос статуса Крымского фронта во время англо–советских переговоров в апреле–мае 1920 г.

На основе источников и публикаций анализируется политика Великой Британии и Советской России относительно статуса Крымского фронта и характер двусторонних отношений в апреле–мае 1920 г.

Ключевые слова: Крымский фронт, англо–советские переговоры, Вооруженные силы юга России, военная миссия, ультиматум.

Demchenko, O.P. The question of status of the Crimean front during Anglo–Soviet negotiations (April–May, 1920)

Based on the sources and publications analyzed policy of Great Britain and the Soviet Russia in the question of status of the Crimean front and the nature of bilateral relations in April–May, 1920.

Key words: the Crimean front, Anglo–Soviet negotiations, the Armed Forces of South Russia, military mission, ultimatum.

УДК 930.1:94(477)

Буряк Л.І.

Образ Києва у дослідженнях ВУАН: варіанти меморіальних конструкцій

Розглядається діяльність Всеукраїнської Академії наук у галузі киевознавства як один з пріоритетних дослідницьких напрямів, визначених М. Грушевським після його повернення з еміграції у 1924 р. Науковий доробок Ф. Ернста, Д. Щербаківського, В. Щербини, присвячений історії Києва, аналізується у контексті меморіальних конструкцій образу міста в українській історіографії.

Ключові слова: киевознавство, образ Києва, Всеукраїнська академія наук, колективна пам'ять.

На сучасному етапі розвитку світової та вітчизняної гуманітаристики урбаністичні студії стали неодмінною складовою дослідницького простору. Це зумовлено багатьма чинниками, у тому числі новою хвилею зацікавленості містом як цивілізаційним феноменом, його впливом на суспільні трансформації, вибудову національних ідентичностей, формування колективних ментальностей. Сьогодні урбаністичні студії в Україні презентують міждисциплінарний сегмент досліджень, про що свідчать публікації останнього часу [1]. Проте історія цих досліджень розкриває непростий шлях їхнього становлення та розвитку в українському науковому просторі. Розпочавшись з вивчення історії Києва у межах позитивістської історіографії, вони продовжились у модерністському дискурсі початку ХХ ст., зазнали яскравого сплеску при втіленні академічних проєктів М. Грушевського у другій половині 1920-х років, пережили тривале перебування на маргінесах радянської історичної науки, характеризуються ренесансом в умовах розвитку незалежної української держави.

Серед вагомих результатів утілення багатьох ініціатив М. Грушевського після його повернення з еміграції стало створення розгалуженої системи історичних установ у структурі ВУАН. На тлі проведення організаційних заходів та визначення ключових наукових напрямів відбулась актуалізація у тому числі й киевознавчих досліджень як одного з пріоритетних напрямів. Своім завданням ВУАН ставила продовження традицій вивчення історії Києва, започаткованих українською історіографією. У короткому звідомові про діяльність Української Академії наук за 1919–1924 рр. промовисто зазначалось, що її діяльність – це «завершення й укоронування наукової роботи попередніх поколінь і взагалі цілої низки національно-культурних заходів» [2, с.3]. Серед дослідників, спадщина яких була покладена в основу академічного киевознавства, були М. Берлінський, Є. Болховітинов, С. Голубев, М. Закревський, В. Іконников, П. Лебединців, М. Максимович та ін. Віддаючи належне багатому науковому доробку попередників, М. Грушевський разом з тим зауважував, що праці цих вчених носили здебільшого «антикварний характер» [3, с.IV], не мали свого широкого читача, призначалися для вузького кола спеціалістів, що було їхнім суттєвим недоліком. Бодай не єдиним винятком у тогочасній історіографічній практиці були публічні лекції з історії Києва, які читалися В. Антоновичем.

В Академії наук вже навесні 1924 р. серед перших установ, створення яких ініціювалось М. Грушевським, була Комісія історії Києва та Правобережної України, діяльність якої тривала до 1932 р. На її чолі було поставлено відомого дослідника історії Києва В. Щербину. Комісія мала лише двох штатних та двох нештатних співробітників. Проте, постійно з нею працювало до п'ятдесяти вчених, серед яких Ф. Ернст, Р. Заклинський, В. Кричевський, П. Курінний, М. Макаренко, І. Моргилевський, М. Тищенко, К. Штепа, Д. Щербаківський та інші [4]. Це дозволило розгорнути системне та послідовне вивчення історії Києва, його археології, топографії, а також актуалізувати проблеми реєстрації міських пам'яток мистецтва, створення некрополю, розроблення архівних матеріалів, а згодом – студювання усього Київського району та Правобережжя взагалі. Дослідження мали зосереджуватися на таких проблемах, як розвиток духовно-культурного життя Києва у XVII–XIX ст., київське самоврядування, вплив польського і

російського капіталу на розвиток київської торгівлі, соціально-економічні відносини у Київському полку у XVII–XVIII ст., планування Києва на початку XIX ст., діяльність Київського університету наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр. тощо.

Після того, як у 1930 р. пішов з посади керівника Комісії В. Щербина, виконуючим обов'язки став С. Шамрай, котрий «прагнув зберегти традиції цього знаного киевознавчого осередку, вдавався до компромісів заради продовження роботи комісії» [5, с.328]. Початок 1930-х років позначений ліквідацією провідних історичних установ у структурі ВУАН, переслідуванням М. Грушевського та його соратників. Попри складні обставини, за період роботи Комісії до її реорганізації відбулось близько 50 засідань, на яких було зачитано понад 200 доповідей [6]. Частина цих матеріалів була надрукована у збірниках, спеціально підготовлених Комісією та в чисельних академічних виданнях. Хоча журнал «Україна», збірники «За сто літ», «Записки Історично-філологічного відділу», «Науковий збірник», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» періодично друкували наукові киевознавчі розвідки, значна частина матеріалів, зібраних і підготовлених членами Комісії, не вміщалась у цих виданнях. У зв'язку з цим постала необхідність створення спеціального щорічного збірника Комісії, присвяченого проблемам історії Києва, зокрема його передісторії, топографії, мистецтву, міській повсякденності. Перший том щорічника під назвою «Київські збірники археології й історії, побуту й мистецтва» вийшов друком лише у 1931 р. Збірник, який уміщував 21 статтю з політичної, економічної, соціальної та культурної історії Києва був ще одним красномовним підтвердженням послідовного становлення киевознавства як наукового дослідницького напрямку у системі історичних студій ВУАН. Доля цього видавничого проєкту виявилась такою ж драматичною, як і решти академічних видань, що виходили під егідою Історичної секції ВУАН. З приводу підготовки чергового другого тому С. Шамрай звертався до Бюро Історичного циклу ВУАН з проханням прискорити це важливе і конче необхідне видання. Поданий ним перелік статей, які являли унікальні наукові розробки, свідчив про потужний науковий потенціал вже існуючої школи киевознавців. До другого тому були подані статті М. Грушевського «Соціально-економічні основи старої Київщини», О. Грушевського «До історіографії Києва 1840-х років», Ф. Ернста «Пляни Києва XVII ст.», С. Шамрая «Київська земля в XVI – XVII ст.», В. Новицького «З топографії старої Київщини», О. Симзен-Сичевського «Перший дослідник Києва Берлінський» тощо [7]. Аби не викликати негативної реакції та заручитися підтримкою щодо виходу видання спробували навіть змінити його назву на «Київський збірник. Річник Комісії історії Києва і Правобережжя». Проте й це не врятувало збірник, який так не був надрукований, а окремі статті й досі зберігаються у рукописах [5, с.328].

Одне із завдань діяльності Комісії М. Грушевський вбачав не лише у поглибленні досліджень з історії Києва, але й у поширенні історичних знань, необхідності розробки таких сюжетів, які були би цікаві «широкому громадянству». Наскільки важливим для М. Грушевського був розвиток цього дослідницького напрямку та створення глорифікаційного образу міста, свідчить патетика його міркувань. «Яскрава риса культурних народів – се їх прив'язання, їх пієтизм, їх культ старих історичних центрів, – писав М. Грушевський. – Рим, Париж, Лондон, Краків, Москва для їх громадянства не просто осередки економічного й культурного життя, організаційні центри чи огнища й лабораторії їх культурного та громадського будівництва – се величезні реліквіарії, живі музеї минувшини, яка продовжується і відзивається в кожному ударі живчика сучасного життя» [3, с.III].

У 1926 р. Комісія історії Києва та Правобережної України випустила збірник «Київ та його околиця в історії і пам'ятках», який став чи не «найбільшим досягненням Комісії» [8, с.338]. Він вміщував 17 розвідок 14 авторів. Звертає на себе увагу, що стимулюючи інтерес до регіональної історії та заохочуючи читачів до придбання випущеного збірника, часопис «Україна» як провідний друкований орган Історичної секції ВУАН розміщував промовисті оголошення рекламного характеру на кшталт: «Передплатники «України» за р. 1926, які доплачують 6 крб., дістають за це уже випущений розкішний (курсив – Л.Б.) збірник «Київ та його околиця» (XII+475 сторін, 78 ілюстрацій в тексті на окремих картках, 37 стат. Таблиць і 2 мапи), що в окремій продажі коштує 6 крб. 25 коп., і другий збірник «Чернігів та північне Лівобережжя», що коштуватиме в окремій продажі 5 крб. 50 коп., – себто за половину ціни» [9].

У вступній статті до збірника М. Грушевський окреслив перспективний план здійснення «порайонних досліджень», органічною складовою яких було вивчення історії Києва як окремого ключового культурно-економічного анклаву. Цей дослідницький напрям мав на меті перетворитися, як зазначав М. Грушевський, у «наукове діло» [10, с. VIII], для чого й було утворено відповідні «порайонні комісії», передбачалось об'єднання зусиль спеціалістів, котрі працювали у цій сфері, та налагодження випуску наукових збірників, присвячених місцевій історії.

Серед інших публікацій збірника була серія розвідок Д. Щербаківського, присвячених реліквіям київського самоврядування та першому театральному будинку у Києві. В них давався побудований на джерелах, докладний опис історії окремих київських споруд. Зупиняючись на історії Київської ратуші, Д. Щербаківський висунув власне тлумачення основних елементів її оздоблення, зокрема статуй архангела Михаїла та Феміди на будинку ратуші. Зауважуючи, що питання про герб Києва складне і потребує для свого розв'язання спеціальної розвідки, він водночас розвинув сюжети стосовно київських міських гармат, корогв, значків, міських цехових печаток, скриньок, палиці голови ремісничого цеху, нарешті, пам'ятника, спорудженого на честь повернення Магдебурзького права Києву.

Скоро за виданням «Київ та його околиця в історії і пам'ятках» вийшла збірка розвідок В. Щербини «Нові студії з історії Київ» (саме так у той час практикувалося написання назви міста). У 1930 р. з'явилась ще одна не менш знакова у академічному просторі праця, значення якої важко переоцінити – енциклопедичний словник Києва за редакцією Ф. Ернста, який вийшов накладом п'ять тисяч примірників [11] і став своєрідним підсумком багатолітньої дослідницької роботи вченого у галузі киевознавства. Словник надавав унікальний матеріал про Київ дореволюційної доби, його вулиці, площі, парки, будинки, пам'ятники на тлі того міста, що постало в наслідок радянських комеморативних практик. Продовжуючи, немов би поміж іншим, фіксувати старі та нові назви у київському просторі, Ф. Ернст тим самим розкривав широку картину трансформацій, орієнтованих на формування нового образу міста та колективної пам'яті. Вона повинна була вибудовуватися на відповідних символах і назвах. Місця пам'яті старого Києва перекодовувались. Їх вже важко було ідентифікувати. Софійську площу, зокрема, було перейменовано у Майдан червоних героїв Перекопу, Хрещатик – у вулицю Воронського, Трисвятську (Трьохсвятительську) – у вулицю Жертв Революції, колишній Купецький сад (Маріїнський парк) – у Пролетарський сад. Клуб купецького зібрання з його великим колонним концертним залом – одним з найкращих у Києві – служив будинком Комуністичної освіти агітпропу КП(б)У Київщини, де були розташовані кабінети партосвіти й самоосвіти, агітації, антирелігійної пропаганди, агітпропроботи ЛКСМУ, комуністичного дитячого руху, бібліотека–читальня [11, с. 382–383].

Описуючи пам'ятник Б. Хмельницькому, Ф. Ернст звернув увагу на надписи на ньому та їхню поступову зміну: «Досить незграбний п'єдестал, – як писав Ф. Ернст, – мав до недавнього часу написи: «Волим под царя восточного, православного», «Богдану Хмельницькому єдина, неделимая Россия», «1654–1888» [11, с. 335]. Як зазначав Ф. Ернст, перший надпис було ліквідовано ще у 1919 р., а з 1924 р. решта була замінена простим і лаконічним: «Богдан Хмельницький. 1888».

Зусиллями В. Щербини в академічних виданнях було надруковано низку розвідок, заміток, матеріалів з історії Києва від XVII до XIX ст., які надавали можливість репрезентувати різні складові образу міста. Історичні нариси, вміщені у «Нових студіях з історії Київ», присвячувались окремим районам міста, вулицям, культовим місцям, відомим архітектурним спорудам. Київ розглядався як «один з культурно-історичних центрів світового значення, як колонізаційний і комунікаційний, економічний і продукційний вузол безмежної давності і величезного значення, як експонент Середземної культури для Східної Європи і Євразії, що так могутньо часами організовував людські сили на величезних просторах сеї ділянки земної кулі...» [12, с. XXII–XXIII].

Окремий науковий інтерес являла проблема населення Києва у різні періоди його історії і зокрема на початку XIX ст. Дослідження цієї проблеми набували своєї актуальності при усвідомлення стрімких трансформацій, які відбулися внаслідок індустріалізації. Міста Російської імперії стали об'єктами великомасштабної експансії. Процеси, які повільно розгортались від початку століття, набрали своїх особливо потужних темпів наприкінці його та на початку століття наступного. За час, що минув від перепису 1897 р. до 1914 р., міське населення в Україні збільшилось майже вдвічі – від

3 млн. до 5,6 млн. [13, с. 71]. Упродовж XIX ст. суттєво змінилися не тільки чисельний склад українських міст, а й їхня культурна атмосфера та архітектурний вигляд. По суті постало «нове місто», яке відповідало імперським урбаністичним стандартам. Водночас урбанізація в Україні мала свою специфіку. Характерними ознаками «нових міст» стали поширена русифікація та консервація елементів провінційності. Попри промисловий розвиток і зростання населення, оформлення міст як губернських та повітових адміністративних центрів лише деяким з них вдалося перетворитись на справжні промислові, торгівельні та культурні центри з відповідною інфраструктурою та опанувати закони фінансової політики великого капіталістичного міста.

Існує думка, що в Україні на початок XX ст. «так і не виділилось столичне місто, яке могло би стати культурним центром» [13, с. 37]. Не зацікавлена в очевидному домінуванні якогось одного з провінційних центрів імперська влада штучно створювала та утримувала ситуацію, що давало підстави декільком містам одразу претендувати на негласний статус столиці Південно-Західного краю та складати конкуренцію Києву. Скажімо, Одеса не лише випереджала Київ за чисельністю населення, а й утверджувалась як один із впливових економічно-фінансових центрів Російської імперії. Важливу нішу в урбаністичному просторі займав Харків, маючи передусім репутацію найстарішого українського університетського міста. На думку С. Русової, Єлисаветград був найкультурнішим містом Херсонщини, оскільки асоціювався з відомим теоретиком і практиком українського кооперативного руху Миколою Левицьким та родиною Тобілевичів [15, с. 155]. Навіть Катеринослав, на думку В. Домонтовича (В. Петрова), на початку XX ст. ще зберігав у своїй пам'яті відгуки давно минулих амбіцій «столиці світової імперії греко-росів». «Примхою катерининського вельможі, – писав В. Домонтович, – виплеканою ілюзіями українських «універсалістів» вісімнадцятого століття, серед претендентів на місце й корону Третього Риму було назване й це розкидане, розпочате й незакінчене місто...» [16, с. 213].

Вивчаючи кількісний склад населення Києва початку XIX ст., В. Щербина називав цифру у тридцять тисяч, що за його сприйняттям, була «досить великою». Серед закладів, що на той момент існували у Києві, звертали на себе увагу гімназія (1), заводи – «шовківницькі» (1), «свічкові» (6), «цегельні» (14), крамниці (588), харчевні (20), шинки (понад 70) [14, с. 114]. Починаючи вже з середини XIX ст. Київ претендував на статус неофіційної столиці Південно-Західного краю.

М. Грушевський, називаючи В. Щербину істориком Києва, «що з суворо витриманим документалізмом щасливо сполучає нерв історика–суспільника і хист історика–оповідача, який знаходить скрізь, куди він звертає свою увагу, мотиви й тони інтересні для широкого громадянства» [3, с. IV], підкреслював його приналежність до аристократичних кіл суспільства, наголошуючи водночас, що той був вихованцем гуманістичної школи М. Пирогова, безпосереднім учнем М. Драгоманова, членом київського історичного гуртка 1880–1890-х років, керованого В. Антоновичем.

Великий вплив у першу чергу на формування світоглядних позицій та наукових інтересів В. Щербини мав його близький родич історик, професор Київського університету св. Володимира, публіцист В. Шульгін. Києвознавство отримало свою репрезентацію у спадщині В. Шульгіна, будучи представленим численними сюжетами–ескізами. Одна з його праць була безпосередньо присвячена Київському інститут шляхетних дівчат, де київський простір органічно вписаний у контексті жіночої освітнянської проблематики [20]. Патріот Києва, закоханий у місто, В. Шульгін у свій час відмовився переїхати до Москви навіть тоді, коли йому запропонували роботу у Московському університеті.

Погляди В. Шульгіна неоднозначно сприймалися та оцінювались сучасниками. Одні порівнювали його з Т. Грановським за великим впливом, який він мав на своїх слухачів, цінували в ньому блискучого лектора, талановитого викладача та історика–дослідника, яскравого публіциста і взагалі неординарну особистість, що, без сумніву, випередила свій час [17, с. 41]. Інші різко критикували за відсутність національного патріотизму. Як людина широкого світогляду В. Шульгін гостро відчував виклики часу і максимально швидко реагував на них, задіячуючи власним науково–дослідницьким та публіцистичним здібностям.

Світоглядні позиції В. Шульгіна, що ґрунтувались на загальноімперській парадигмі історичного розвитку, врешті–решт розійшлися з переконаннями значної частини нового покоління істориків, яке з'явилося у Київському університеті в 1860-х роках,

у тому числі з поглядами М. Драгоманова. Хоча слід зауважити, що саме В. Шульгін, певною мірою, визначив його подальшу наукову кар'єру. Палкий політичний виступ Драгоманова-студента у 1861 р. на проводах М. Пирогова, відправленого у відставку за лібералізм у сфері освіти, мав для майбутнього історика доленосні наслідки. Цей виступ зблизив його з колом ліберальних університетських професорів і особливо з В. Шульгіним. Під його керівництвом, як зазначав Б. Кістяківський, М. Драгоманов «розширив свої наукові студії над вселюдською історією» [18, с. 313]. В. Шульгін високо цинив здібності М. Драгоманова і, йдучи у відставку, рекомендував його Раді Київського університету як майбутнього кандидата у професори, пропонуючи по закінченні курсу відрядити талановитого випускника за кордон. Київ у його багатоманітності вимірів став об'єднуючим чинником для істориків, попри світоглядні протиріччя, предметом їхніх наукових зацікавлень та активної діяльності. Примітно, що у майбутньому шляхи В. Шульгіна і М. Драгоманова знову перетнуться, але на цей раз вже на ґрунті протистояння громадського видання «Киевский телеграф» та «Киевлянина».

Викладацька кар'єра В. Шульгіна була тісно пов'язана з популярними у Києві жіночими навчальними закладами. Він викладав історію у Київському інституті шляхетних дівчат, обіймав посаду інспектора інституту, керував жіночим училищем графині Левашової. До того ж В. Шульгін був автором, як зазначали сучасники, рідкісного за своїми педагогічними якостями підручника із загальної історії, що призначався «для воспитанников и воспитанниц», який перевидавався декілька разів, а останнє, сьоме видання відбулося у 1898 р. Як вважали сучасники історика, «... сюжет магистерской диссертации («О состоянии женщин в России до Петра Великого» – Л.Б.) в значительной степени навеян был службою Шульгина в Киевском институте благородных девиц, а курсы всеобщей истории обязаны своим происхождением также преподаванию в гимназии и институте» [19, с. 11–12].

У збірці В. Щербини так само серед інших був сюжет, присвячений історії жіночої освіти у Києві, що вказувало на його тісний зв'язок з дослідженням В. Шульгіна не лише у тематичному виборі, але й на спільну джерельну базу, основою якої були документи з родинного архіву [21]. Стан жіночої освіти у Києві у 1860–х роках, а саме діяльність Фундуклеївської жіночої гімназії, її відділення на Подолі, що скоро стало самостійним закладом, а також відкриття у 1870 р. гімназії Міністерства народної освіти В. Щербина визначив серед головних критеріїв, що дозволяли вважати Київ одним з найкультурніших міст Російської імперії [21, с. 159]. Проте згодом, як зазначав історик, і цих гімназій стало недостатньо для населення Києва, яке досить стрімко зростало. Проблема почала вирішуватися з відкриттям приватних жіночих гімназій, яких наприкінці XIX ст. налічувалось у місті близько двадцяти.

Мета, яка визначалась істориком при проведенні дослідження, полягала в ознайомленні «з заснуванням у Києві першої школи нового типу» [21, с. 164]. За основу був узятий матеріал з відомої праці Г. Александровського, присвяченій 50-річчю ювілею Фундуклеївської гімназії (1910 р.). Але В. Щербина відповідно до нових історичних умов та настроїв у суспільстві дещо змістив акценти свого попередника. Услід за ним він звернув увагу на два документи 1860 р., що давали уявлення про тодішні погляди представників різних соціальних груп на впровадження жіночої освіти. Одним з них була промова ректора Київської Духовної академії, єпископа Антонія (Амфітеатрова), який виступав проти нового навчального закладу і поширення жіночої освіти взагалі [21, с. 161]. Другий документ відображав виступ професора В. Шульгіна діаметрально протилежного змісту. При цьому В. Щербина зробив особливий наголос на таких аргументах останнього: жіноча освіта має «1) допомогти матерям виконати їх свяятий обов'язок – виховати у своїй сім'ї матерів сімей; 2) зблизити загальною людською освітою молодь усіх класів суспільства» [21, с. 162]. Обидва документи збереглися у домашньому архіві В. Щербини і були передані ним до відділу Старого Києва при Державному історичному музеї ім. Шевченка.

Серед інших освітянських київських установ інтерес В. Щербини привернула, так звана, «Київська народна аудиторія», іншими словами, Київське товариство сприяння початковій освіті, який він присвятив статтю, надруковану у кризовому для ВУАН 1930 р. З початку 1930–х років все більших обертів набирало згортання українізації, посилюлись утиски та переслідування української інтелігенції. Тим не менш, В. Щербина не зраджуючи обраній проблематиці, «вимальовував» ескізи київського часопростору. «Ще у 70–х роках кілька студентів, що після скасування недільних шкіл працювали

приватним чином по деяких початкових школах, мріяли про заснування просвітнього товариства з такою назвою та навіть склали статут такого товариства», – говорилося у статті [22, с. 33]. Пізніше деякі з організаторів стали членами Київської комісії народних читань при її заснуванні (В. Науменко, Я. Шульгін, В. Щербина).

Свідченням якісно нового рівня досліджень, присвячених історії Києва, що здійснювались у межах ВУАН, стала поява публікацій історіографічного характеру. Цілком закономірним виглядало те, що істориком, спадщина якого привернула увагу і надала імпульс історіографічним рефлексам у сфері киевознавства, був В. Іконников. Він являвся автором одного з перших узагальнюючих нарисів з історії Києва, де розглядались, аналізувались, коментувались соціально-економічні процеси, культурне та повсякденне життя міста упродовж двох століть, від середини XVII до середини XIX ст. Як підрахував і зауважив Л. Добровольський, киевознавча проблематика відбилася приблизно у двадцяти працях з численного доробку В.С. Іконникова [23, с. 225]. В контексті подальшого розвитку історіографії киевознавства Л. Добровольський, підготував не менш важливу статтю «В.Б. Антонович у працях про Київщину та Київ», розмістивши її в «Записках Історично-філологічного відділу ВУАН» (1928, кн. XXI–XXII).

Киевознавство виокремлювалося у спеціальний дослідницький напрям в Українській Академії наук. Крім того, воно ставало важливою складовою культурологічних досліджень. Його присутність в академічному гуманітарному доробку підтверджувала спадковість наукових традицій. Водночас розширювались та поглиблювались уявлення про історію Києва, доповнювалась картина його соціального, економічного, культурного розвитку у різні часи. Еволюція київського життя, на переконання М. Грушевського, відкривалась як «український мікрокосм, що відбивав у собі великі переживання країни, ... нервовий центр українського життя, що так часто, на протязі свого довгого предвогного життя керував культурним, громадським й інтелектуальним життям» [3, с. IV].

Спектр публікацій, представлених працями М. Грушевського, Ф. Ернста, С. Шамрая, Д. Щербаківського, В. Щербини та інших, свідчив про сталий інтерес учених до киевознавчої проблематики, про формування нової школи киевознавців, яка продовжувала традиції своїх попередників. Тяглість, спадковість, тривалість в історіографічній традиції – риси, якими характеризувались дослідження, присвячені історії Києва. Разом з тим вони несли на собі глибокий відбиток суспільно-політичних процесів, що розгортались в Україні у другій половині 1920–х років і що не могло не позначитися на історіографічних конструкціях образу міста.

Проте тогочасний потужний сплеск у галузі киевознавства було штучно припинено розпочатими репресіями, а сама традиція перервана. Багатоманітний образ Києва, одні контури якого були окреслені, інші – лише намічені, залишився незавершеним, оскільки для української історії, як і для істориків, розпочиналась інша фаза розвитку – з іншими завданнями та пріоритетами.

Список використаних джерел

1. Верменич Я.В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. – К.: Інститут історії України, 2011. – 306 с.; Гирич І.Б. Київ як українське місто у часи формування модерної нації у другій половині XIX – початку XX століття // Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX – XXI століть: національний та європейський контекст: матер. Всеукр. наук. – практ. конф., 12 квітня 2012 р. / М–во освіти і науки, молоді та спорту України, КМДА, Київ. ун–т ім. Б. Грінченка; [редкол.: В.О. Огнев'юк, Л.Л. Хоружа, К.О. Линьов, А.Л. Зінченко та ін.]; наук. ред. А.Л. Зінченко]. – К.: [Київ. ун–т ім. Б. Грінченка], 2012. – С. 5–12; Ричка В.М. Київ – Другий Єрусалим (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі) / В.М. Ричка. – К.: Інститут історії України, 2005. – 243 с.; Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX – початку XX ст. / Т. Портнова. – Дніпропетровськ: Інновація, 2008. – 104 с.; Серeda В.В. Місто як Lieu de memoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова / В.В. Серeda // Вісник Львівського університету. Серія: соціологія. – 2008. – Вип. 2. – С. 73–99 тощо.
2. Коротке звідомлення про діяльність Української Академії наук у Києві за 1919–1924 pp. – К.: Друк. УАН, 1925. – 34 с.
3. Грушевський М. Істориків Київ / М. Грушевський // В.І. Щербина. Нові студії з історії Києва. – К.: Друк. Української Академії Наук, 1926. – С. III–V.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф. Х. Спр. 4258. Арк. 17.

5. Панькова С. Сергій Шамрай: вибір шляху // Український історик. – 2002. – №1 – 4. – С. 313–338.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф. Х. Спр. 4234. Арк.1; Спр. 4258. Арк. 21.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф. Х. Спр. 4175, арк. 15.
8. Папакіна Т. Документи Інституту рукопису НБУВ як джерело до вивчення діяльності Комісії дослідження історії Києва та Правобережжя при ВУАН (1924–1932) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 334–346.
9. Україна. – 1926. – Кн. 2 – 3. – Ч. 17.
10. Грушевський М. Вступна стаття // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К.: Держвидав України. – 1926. – С. VII–X.
11. Київ. Провідник / За редакцією Федора Ернста. – К.: ВУАН, 1930. – 797 с.
12. Діяльність історичної секції ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ Академії у 1927 р. // Записки історико-філологічного відділу. – К., 1928. – Кн. XX. – С. V–XLIII.
13. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття / Б. Кравченко. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
14. Щербина В. Київ в 20-х роках XIX ст. / В. Щербина // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 112–118.
15. Русова С. Мої спомини (1816–1915) / С. Русова // За сто літ. – 1928. – Кн. 2. – С. 135–175.
16. Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту / В. Домонтович. – К.: Критика, 1999. – 384 с.
17. Захарченко М.М. Історія Київського інституту благородних девиць. 1838 – 1888 / М.М. Захарченко. – К.: Тип. С.В. Кульженко. – 1889. – 166 с.
18. Кістяківський Б.О. М.П. Драгоманов. Його політичні погляди, літературна діяльність і життя / Б.О. Кістяківський. Вибране. – К.: Абрис. – 1996. – С. 275–346.
19. Виталий Яковлевич Шульгин: некролог // Университетские известия. – 1879. – №2. – Отд. II. – С. 1–26.
20. Шульгин В. Я. Киевский институт благородных девиц (1838 – 1871) / В. Я. Шульгин. – К. 1870. – 140 с.
21. Щербина В.І. До історії жіночої освіти у Києві / В.І. Щербина // Нові студії з історії Києва. – К.: Друк. УАН, 1926. – С. 159–164.
22. Щербина В.І. Перша Київська народна аудиторія (3 культурного життя Києва в кінці XIX ст. та на початку XX ст.) // Україна. – 1930. – Кн. 41. – С. 22–59.
23. Добровольський Л.В. С. Іконников про Київ та місце минуле // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. XXV. – С. 223–233.

Буряк Л.І. Образ Києва в дослідженнях ВУАН: варіанти меморіальних конструкцій

Рассматривается деятельность Всеукраинской Академии наук в области киевознания как одно из приоритетных исследовательских направлений, обозначенных М. Грушевским после его возвращения из эмиграции в 1924 г. Научные исследования Ф. Эрнста, Д. Щербаківського, В. Щербини, посвященные истории Киева, анализируются в контексте мемориальных конструкций образа города в украинской историографии.

Ключевые слова: киевозведение, образ Киева, Всеукраинская Академия наук, коллективная память.

Buryak, L.I. The image of Kyiv in the studies of Ukrainian Academy of Science: options for memorial constructions

The article considers the activities of Ukrainian Academy of Science in the field of Kyiv's history as one of the priority research area, identified M. Hrushevsky, after his return from exile in 1924. Publications of F. Ernst, D. Scherbakivsky, V. Shcherbyna, dedicated to the history of Kyiv, are analyzed in the context of the memorial constructions of the image of Kyiv in the Ukrainian historiography.

Key words: Kyiv studies, the image of the city, Ukrainian Academy of Science, collective memory.

УДК 94 (477)

Жолоб М.П.

Історико–правові засади діяльності релігійних громад національних меншин України першої половини 20–х рр. XX ст.

Висвітлюється процес формування радянського права щодо релігії та церкви в першій половині 20–х рр. XX ст. Характеризуються основні моменти функціонування релігійних громад національних меншин України в рамках даного законодавства.

Ключові слова: радянське право, релігійні громади, національні меншини, органи радянської влади.

Дослідження релігійних громад національних меншин радянської України першої половини 20–х рр. XX ст. викликає особливий науковий інтерес з огляду на політику антирелігійної боротьби, що була продиктована більшовицькою ідеологією і протягом цього часу невпинно впроваджувалася органами державної влади на теренах СРСР. Радянська влада, що намагалася модернізувати державу та суспільство в рамках комуністичної ідеї, втрутилася до сформованого на протязі віків традиційного укладу життя не тільки українців, але й усіх інших народів, які склали населення УСРР. Релігія тісно була пов'язана із самобутністю великої кількості представників іноземного походження, що жили на українській землі. Незважаючи на деклароване радянською державою право на свободу совісті, влада постійно сама ж його порушувала, зокрема по відношенню до громад віруючих національних меншин України, неминуче руйнуючи при цьому один із головних елементів основи самоідентифікації етносів, які проживали на території країни.

Метою дослідження є аналіз процесу творення радянського законодавства щодо релігії і церкви та його вплив на зміни правового статусу релігійних громад нацменшин України на середину 20–х рр. XX ст.

Формуванню української радянської правової бази, щодо релігії та церкви в 20–х рр. XX ст. присвячені дослідження В. Єленського, Л. Протосавицької.

До складу Російської імперії входило чимало корінних народів. Разом з тим за різних обставин протягом тривалого часу на землі, що тепер належали Росії потрапляли представники інших народностей, батьківщина яких знаходилася далеко від нової оселі. Серед переселенців, що знайшли свій новий дім на території тієї частини сучасної України, що на початку XX ст. входила до складу Російської держави слід виділити німців, болгар та греків. До того ж, ще з часів коли українські землі входили до складу Речі Посполитої тут залишилось багато поляків та євреїв, які переважно мешкали в містах, та не поступалися чисельністю загальній кількості представників вищезгаданих народів, що розпочали своє нове життя в Україні.

Релігія, що була тісно пов'язана з народними традиціями, допомагала некорінним мешканцям земель Російської імперії зберігати власну культуру, а отже й самоідентифікацію. Особливої актуальності цей факт набував, з огляду на те, що в державі існувала пануюча Російська православна церква, а поряд з нею мусили співіснувати «терпимі» та «пригноблені» релігійні організації до яких якраз і входили віруючі найбільших етнічних меншин підросійської України [2, с.32].

Протягом Громадянської війни, що стала продовженням Російської революції 1917 р., контроль над майже всіма теренами колишньої Російської імперії, встановивши радянську модель влади, спромігся відновити лідер РКП(б) В.І. Ленін. Маючи за головну мету побудову комунізму, нова влада розпочала процес трансформування суспільно–економічних відносин. Проте, на думку більшовиків, які посилювалися на теоретичні розробки К. Маркса та свого очільника В.І. Леніна, на заваді цьому стояла релігія, що, нібито, у всі часи була реакційною силою.

Таке ідеологічне обґрунтування кардинально вплинуло на подальші відносини держави з духовенством та віруючими. В основі правової бази, на якій радянська влада розпочала вибудовувати політику, щодо релігії та церкви, лежав, прийнятий в

січні 1918 року, декрет Раднарком РСФСР «Про відокремлення церкви від держави». В декреті йшлося про заборону видавати будь-які місцеві закони чи постанови, які б обмежували свободу совісті чи встановлювали які б то не було переваги чи привілеї на основі віросповідної приналежності; до того ж кожен громадянин міг сповідувати будь-яку віру чи не сповідувати жодної, а будь-які позбавлення прав, пов'язані зі сповіданням будь якої віри, відмінялися [11, арк.4]. Це давало змогу членам релігійних громад різних культів, серед яких слід виділити, передусім католиків та іудеїв, які до того ж були представниками некорінних етносів країни, почуватися якщо не краще, то все ж на рівні з православними у відносинах з державою. Адже творці декрету мали на меті, серед іншого, дискредитувати православну церкву, яка, на думку більшовиків, виступала в якості експлуататора та ще рік тому була опорою самодержавства, внаслідок чого мала привілейоване положення в порівнянні з іншими релігіями Російської імперії. Згідно декрету всі церковні і релігійні спільноти були відтепер підлеглими загальному положенню про приватні спільноти і товариства (але не громадські організації) та позбавлялися будь-яких прав на примусові збори. З цього часу в якості сторони, яка домовлялася про отримання в користування молитовних будинків, розглядалися лише групи мирян, а духовенство юридично виявлялося непричетним, оскільки релігійні спільноти позбавлялися прав юридичної особи [7, с.111].

Незважаючи на те, що дія декретів РНК РСФРР розповсюджувалася на Україну та була обов'язковою для виконання українськими більшовиками, тут створювалися власні правові акти на основі відповідних російських законів. Наприкінці січня 1919 р. робітничо-селянський уряд України, який очолював Х. Г. Раковський, ухвалив декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», який майже повністю дублював декрет РНК РСФРР, за винятком частини пункту 12, що стосувалася позбавлення релігійних організацій прав юридичної особи. З цієї причини до серпня 1920 р. статути багатьох релігійних громад Київської, Полтавської та інших губерній республіки реєструвалися місцевими органами радянської влади з визнанням їх права юридичної особи. Тільки рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 1 серпня 1920 р., що було підтверджено відповідною постановою РНК УСРР від 3 серпня 1920 р., вони були позбавлені цих прав. [8, с.112].

У країні до кінця 1922 р. не було єдиних вимог для релігійних об'єднань. На території УСРР засновників повинно бути 20 осіб, а з середини липня 1923 р. – не менше 50 діючих членів громади.

На початку листопада 1922 р. вийшла постанова ВУЦВК, в якій зазначалося, що релігійна громада не може починати свою діяльність без попередньої реєстрації у відповідних органах влади. Громадяни, які бажали стати засновниками релігійної громади, повинні були надати до відділу управління губернії чи обласному НКВС разом з оплаченою заявою, гербовим збором про реєстрацію протокол установчих зборів громади, статут у 5 примірниках (з весни 1923 р. у 3) та список засновників у 3 примірниках з наданням про них даних: прізвища, імені та по-батькові, місця проживання і адреси, соціального статусу, суспільного і службового статусу до 1914 р., приналежності до тієї чи іншої релігійної культу [6]. Засновником релігійної громади мав право стати кожний громадянин, що належав до відповідної релігійної конфесії і мав 18 років, за винятком осіб, що були позбавлені судом виборчих прав [3].

Для органів радянської влади в Україні у статуті релігійної спільноти повинні були вказані: мета даної спільноти, яким чином вона має намір втілювати дані цілі в життя; порядок вступу і вибування членів об'єднання; виконавчий орган даного об'єднання (рада, правління); порядок скликання загальних зборів і виборів членів ради; функції загальних зборів і ради; порядок обрання і функції ревізійної комісії; джерело засобів, які отримує спільнота; умови і порядок ліквідації даного об'єкта [12, арк.17].

Після реєстрації, релігійна громада, за постановами місцевої влади, мала право на безкоштовне використання споруди та призначених спеціально для богослужбових цілей предметів, з метою здійснення своїх релігійних потреб. У богослужбових приміщеннях не допускалось вчинення дій, спрямованих проти радянської влади. Як утримування культового майна здійснювалося за рахунок користувачів (до поточних витрат належали витрати по ремонту, опаленню страхуванню, охороні, сплата податків, місцевих зборів та інше), так і збитки, пов'язані із втратою чи пошкодженням культового майна відшкодовувалися користувачами солідарно [4, с.325].

Релігійні спільноти, які не зареєструвалися у вказаному порядку, протягом тримісячного терміну з дня опублікування Інструкції НКЮ і НКВС від 27 квітня 1923 р. «Про порядок реєстрації релігійних спільнот» в «Известиях ВЦИК», вважалися закритими. Нагляд за діяльністю релігійних спільнот, з'їздів, їх об'єднань покладался на НКВС і підлеглі йому місцеві органи [6].

Діяльність священників обмежувалася лише відправою релігійних обрядів. Їм заборонялося втручатися у справи громади.

Таким чином, ставлячи священника в правову залежність від релігійної громади, радянська влада намагалася обмежити вплив кліру на віруючих. Релігійні спільноти, що на відміну від представників духовенства, отримали, в рамках радянському законодавства, переваги у взаємовідносинах церкви з державою, привели до дію відцентрові сили, які сприяли її організаційному ослабленню як інституту.

У другій половині 20-х рр. реєстрація релігійних громад регламентувалася циркуляром НКЮ УСРР від 28 серпня 1924 р., інструкцією НКВС і НКЮ УСРР № 31 райвиконкомом від 17 лютого 1925 р., об'їзником НКВС УСРР № 81 від 27 травня 1925 р., а також об'їзником НКВС УСРР № 6 від 8 січня 1925 р. Для своєї реєстрації релігійні громади зобов'язані представити відповідні заяву, підписану 50 засновниками громади; квитанцію про оплату за публікацію в газеті повідомлення про реєстрацію громади та ін. [14, арк.6].

Комісаріатом внутрішніх справ були визначені чіткі критерії поділу релігійних спільнот. Виділялись:

- групи віруючих (не менше 20 чоловік), об'єднані для задоволення релігійних потреб, і такі, що отримали за договором від місцевих органів влади і були зареєстровані в НКВС. Діяльність спільнот (громад) не виходила за межі одного населеного пункту, хоча вони мали право брати участь у з'їздах, організованих цими спільнотами;
- дрібні групи чисельністю від 20 до 50 чоловік, діяльність яких не фіксувалася в уставі чи договорі. Такі групи не реєструвалися, однак на їх прохання владою видавалися разові дозволи на проведення молитовних зборів;
- молитовні групи, які взагалі не підлягали реєстрації, – їх діяльність заборонялася [13, арк.12].

Циркуляр НКВС від 15 грудня 1924 р. за номером 5453/с визначав ситуації, при яких допускалося розірвання укладених договорів користування культовим майном: не виконувалися умови договору, як то: не проводився ремонт будівлі, не вносилися страхові платежі (але розірвання договору було можливим за умови, що віруючі були заздалегідь попереджені про негативні наслідки зазначених фактів); особи, які підписали договір про користування молитовними будівлями, вчинили контрреволюційні дії [4, с.325].

На адресу всіх окружних відділів республіки надійшов таємний об'їзник за № 332, згідно з яким, аби уникнути зайвих домагань релігійних громад і не утворювати стимулів до їх виконання, НКВС своїм об'їзником від 19 вересня 1925 р. за ч. 32 пояснив необхідність утримуватися від реєстрації тих релігійних громад, які не мали в своєму користуванні певного молитовного будинку, або фактично релігійна громада могла функціонувати лише за наявності в її користуванні певного молитовного будинку [9, арк.1].

Разом з тим спеціальним 10-м пунктом постанови про місцеві адміністративні органи пропонувалося: «уникати будь-яких дій, які б ображали релігійні почуття віруючих, без застосування, зокрема, перевірки майна, обшуків і арештів під час зборів чи відправлення релігійних обрядів. При закритті церков чи передачі релігійній громаді були заборонені дії, що ображали почуття віруючих» [10, арк.6]. Адже боротьба з релігією, там де власне релігійні рамки повністю або майже повністю співпадали з етнічними, могла дуже боляче вразити національні почуття віруючих і викликати зворотню бурхливу реакцію. До того ж вона могла бути опосередковано підсилена побічними наслідками, принципово важливої складової культурних процесів в Україні у 20-ті рр., політики коренізації, спрямованої на те, щоб надати народам, об'єднаним у РСРП, певної «культурно-національної автономії» – реальної можливості розвивати свої національні культури і мови. Активно здійснювалася політика коренізації в районах України, населених національними меншинами. [5, с.5; 1, с.412].

Особливо сприятливим радянське право стало для гноблених в Російській імперії сектантських релігійних громад, які серед національних меншин України були розпо-

всюджені серед німецького населення і вирізнялися високим ступенем організованості та покірністю власним лідерам, що надало їм можливість не лише гідно задовольняти свої духовні можливості, а й всебічно включитися в життя суспільства.

Отже, визнаючи релігію приватною справою кожного громадянина та формально декларуючи поширені у світі передові демократичні принципи у відносинах держави і церкви, радянська влада одночасно намагалася прилаштувати законодавство в даній сфері до конструювання атеїстичного суспільства, члени якого б, будуючи рай на землі, мали право вірити лише в світле комуністичне майбутнє. Однак відносна лібералізація в період НЕПу не лише в економічних відносинах, а й інших сферах життя та політика коренізації, яка мала на меті вирішити національне питання, сприяли дотриманню органами влади радянського права, щодо релігії та церкви. Це давало змогу релігійним громадам нацменшин України відносно вільно задовольняти власні потреби. Зросла їх роль у відносинах церкви з державою, адже духовенство законодавчо, але не фактично втратило ту роль, яку воно відігравало в релігійних спільнотах до прийняття декрету «Про відокремлення церкви від держав».

Список використаних джерел

1. Бойко О.Д. Історія України: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Академвидав, 2006.
2. Ветров І.Г., Протосавицька Л.С., Осмоловський С.О. Радянська держава і православна церква у 20–х роках ХХ ст. – К.: Генеза, 2009.
3. Бюлетень НКВС УСРР. – 1922. – № 13–14.
4. Буздітько Б. Договір користування церковним майном як засіб правового регулювання механізму відокремлення церкви від держави // Держава і церква в новітній історії України. Збірник статей за матеріалами III Міжнародної наукової конференції «Держава і церква в Україні за радянської доби» (15–16 жовтня 2009 року). – Полтава: ПНПУ, 2010. – С. 324–327.
5. Єленський В.Є. Державно–церковні взаємини на Україні (1917 – 1990). – К.: Либідь, 1991. – 72 с.
6. Известия ВЦИК. – 1923, 27 апреля. – № 92.
7. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. – М.: Республика, 1995. – 511 с.
8. Фесенко А.М. Особливості державної політики щодо реєстрації релігійних громад на Донеччині у 20–х рр. ХХ ст. // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 112–115.
9. Центральний державний архів органів влади та управління України. – Ф. 5. – Оп. 3. – Од. зб. 261. – Арк. 1–2.
10. Там само. – Ф. 5. – Оп. 3. – Од. зб. 1054. – Арк. 1–12.
11. Там само. – Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 1–85.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Од. зб. 54. – Арк. 1–46.
13. Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 1450. – Арк. 1–127.
14. Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 2006. – Арк. 1 – 204.

Жолоб М.П. Историко–правовые основы деятельности религиозных общин национальных меньшинств Украины первой половины 20–х гг. ХХ в.

Освещается процесс формирования советского права в отношении религии и церкви в первой половине 20–х гг. ХХ в. Характеризуются основные моменты функционирования религиозных общин национальных меньшинств Украины в рамках данного законодательства.

Ключевые слова: советское право, религиозные общины, национальные меньшинства, органы советской власти.

Zholob, M.P. Historical and legal bases of religious communities of national minorities of Ukraine the first half of the 20–ies of the 20th century

Highlights the process of formation of the Soviet law on religion and the church in the first half of the 20's. of the 20th century. Characterized by the main points of the functioning of religious communities of national minorities of Ukraine in the framework of the law.

Key words: Soviet law, religious communities, ethnic minorities, the organs of Soviet power.

УДК 94 (477) «192»

Комар Є.Г.

Поширення кримінальної злочинності серед населення УСРР у першій половині 20–х років ХХ ст.

На основі наукових, документальних та архівних джерел аналізується стан злочинності в УСРР, а також окреслюються історичні умови й чинники поширення різних видів злочинів протягом 1921–1925 рр.

Ключові слова: кримінальна злочинність, соціальні аномалії, теорія соціальної аномії, девіантна поведінка, перехідний період, нормативно–правова база.

Протягом першої пол. 20–х рр. ХХ ст. народи колишньої Російської імперії переживали складні та суперечливі процеси післявоєнного розвитку. Перехід до мирного життя ускладнювався революційними подіями та затяжною громадянською війною. На цьому фоні у міжвоєнні роки виник термін «загублене покоління», котрим позначались деструктивні наслідки війни для людської психіки, а також криза суспільних цінностей та орієнтирів у нових реаліях.

В умовах перманентної нестабільності та суспільно–політичної трансформації 1920–х рр. уявлення населення і представників влади про соціальні норми й аномалії не було сталим, але поступово в ньому починав превалювати класовий підхід, що надавало змогу вільно трактувати природу поширених на той час суспільних вад – алкоголізму, наркоманії, проституції та злочинності. Вказане не сприяло оперативному виробленню з боку держави адекватних заходів по боротьбі з цими соціальними аномаліями, тому їхні масштаби динамічно зростали.

Дослідження соціальних норм та аномалій тісно пов'язане з історичною антропологією й історією ментальностей, а також теорією девіантної поведінки [6, с. 12]. Остання базується на концепції аномії Е.Дюркгейма, в якій зростання різних форм соціальних аномалій (авт. – конституюваних проявів девіантної поведінки, котрі в суспільстві проявляються у вигляді злочинності, проституції, алкоголізму, наркоманії тощо) пояснюється, передусім, проходженням будь–якого суспільства певних перехідних періодів, коли усталені нормативно–ціннісні системи зруйновані, а нові – перебувають у процесі формування [4, с. 57].

Зважаючи на викладене, використання вказаної концепції при вивченні кримінальної злочинності, яка вважається однією з найбільш радикальних форм соціальних аномалій, серед населення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) протягом першої пол. 20–х рр. ХХ ст. дає можливість виокремити економічні, соціальні й культурні аспекти цієї проблеми, без розуміння якої уявлення про тогочасне українське суспільство буде неповним.

Проте у вітчизняній історіографії поширення кримінальної злочинності серед населення УСРР 1920–х рр. довгий час вивчалось під ідеологічним впливом марксистської доктрини, представники якої вбачали природу злочинних діянь у системі капіталістичних відносин. У працях пострадянських дослідників, зокрема В.Лунєєва, В.Файтельберг–Бланка, В.Шестаченка, І.Діптан, І.Іщенко, М.Грінберга, О.Бенька та О.Мироненка [1, 2, 5, 7, 8, 12] ця тенденція була подолана. Водночас згадані науковці досліджували лише окремі аспекти злочинності, оперуючи при цьому незначним колом архівних джерел.

На нашу думку, науковою працею комплексного характеру, яка присвячена вивченню кримінальної злочинності в УСРР, наразі можна вважати дослідження О.Міхєєвої [9]. При цьому дослідниця зосередила головну увагу виключно на регіоні Донбасу.

Зазначена обставина актуалізує проблему виокремлення тенденцій поширення злочинності протягом досліджуваного періоду в масштабі всієї республіки, вирішення якої дозволить здійснити аргументовану оцінку криміногенного середовища, стану злочинності й ефективності політики керівництва УСРР щодо боротьби з цим явищем.

Стан злочинності в УСРР після закінчення громадянської війни відображав загальну ситуацію, що склалася в країні. Злиденне життя людей, обумовлене попередніми суспільними катаклізмами, обтяжувалося економічною кризою. Тому в структурі злочинності найбільшу частку складали майнові злочини (пограбування та крадіжки) [15, арк.39,40,105]. Проте перспектива голодної смерті у місцях позбавлення волі лякала багатьох правопорушників.

У першому радянському Кримінальному кодексі (КК) УСРР, який набрав чинності 15 вересня 1922 р., термін «злочин» визначався як суспільно небезпечна дія чи бездіяльність, спрямована проти радянського ладу або громадського правопорядку, встановленого пролетарською диктатурою на перехідний до комуністичного ладу період [6, с.53]. Прописані в КК УСРР 36 складів злочинів передбачали найвищу міру покарання. Водночас до згаданого нормативно-правового документа регулярно вносились суттєві зміни, що робило кримінальне законодавство країни нестабільним.

Представники радянської влади на місцях – комуністи та кандидати в члени партії, обіймаючи керівні посади та займаючи привілейоване становище у суспільстві, повинні були демонструвати зразкову поведінку, щоб викликати симпатії серед підлеглих і населення. Проте у 1921 р. під час формування нового адміністративного апарату працівники радянських державних установ наділялись значними повноваженнями та пільгами.

Тому до правлячої більшовицької партії влилась велика кількість осіб з сумнівним минулим й невизначеними життєвими орієнтирами. Вказане спричинило високу частку партійців та держпрацівників серед звинувачених у злочинних діяннях – 8–9%. У середовищі чиновництва найбільш поширеними були перевищення повноважень, дезертирство, крадіжки й бандитизм [9, с.52]. Проте серед звинувачених була частка зловмисників, що діяли на підставі підроблених партійних квитків та документів. Наприклад, у листопаді 1922 р. в Одесі був затриманий великий аферист Яків Підробник, він же – Янов, Горелов, Шведов, котрий іменував себе уповноваженим від НКВС та інших органів влади [16, арк.183].

Ефективність діяльності правоохоронних органів на початку здійснення нової економічної політики гальмувалась через економічні труднощі. Зокрема, у Харківській губернії в жовтні 1922 р. на службі перебувало 194 агенти міліції, більшість з яких – робітники й селяни. Матеріальний стан працівників міліції був незадовільним. Відчувався гострий дефіцит зброї й канцелярських приладів. Конспірована робота через відсутність коштів проводилась рідко.

Протягом жовтня 1922 р. у Харківській губернії було скоєно 1180 злочинів, з яких розкрито тільки 118. Переважали дрібні злочини, але у Сумському, Лебединському, Богодухівському повітах було викрито декілька озброєних банд, які займалися грабунками населення. При цьому більшість крадіжок вчинялась ними за допомогою ломів, кусачок, напильників, підборів ключів та відмичок [16, арк.157].

Виокремлення в КК УСРР 1922 р. конокрадства як особливого виду крадіжок й передбачення жорстких санкцій за їх вчинення свідчать про поширеність згаданого виду злочину в УСРР. Наразі встановлено, що у Первомайському уїзді Одеської губернії у 1922 р. діяла група конокрадів чисельністю у 28 осіб [16, арк.184]. Наприкінці 1922 р. на Сумщині функціонувало угруповання з 11 конокрадів, яке викрадало коней у містах Конотоп та Ромни [16, арк.189]. На Харківщині та в самому Харкові довгий час діяла банда конокрадів, яку очолював Петро Чобітько. Пік активності банди припав на 1923–1924 рр. Бандити викрадали биків, коней і корів, а їхніх господарів часто вбивали. Штаб-квартира Чобітько знаходилась у Харкові [10].

У 1923 р. Будинки примусової роботи УСРР (БУПРи), які виконували роль місць позбавлення волі, були перевантажені, проте кількість ув'язнених продовжувала зростати. Так, станом на 1 лютого 1923 р. у 10-ти БУПРах Київської губернії знаходилось 3896 чол., на 1 березня – 4126 чол., 1 травня – 4098 чол., 1 жовтня – 4591 чол. [14, арк.3,7,17,44,65]. Через недостатнє фінансування мережі місць позбавлення волі охорона в БУПРах не була надійною, тому поширеним явищем стали втечі. Наприклад, у Черкаському БУПРі восени 1923 р. відбулись масові втечі в'язнів [14, арк.65]. Неодноразово піднімалось питання про переведення найбільш небез-

печних ув'язнених злочинців з повітових до столичних губернських БУПРів з метою попередження втеч [14, арк.44].

Інколи охоронці в'язниць самі сприяли втечам ув'язнених. Зокрема, у наказі Полтавського губуправління місцями позбавлення волі від 10 травня 1923 р. зазначалось, що «у зв'язку з утєчею з Полтавського БУПРу під час дізнання було виявлено, що один з наглядачів, який супроводжував у місто ув'язненого, отримав від останнього грошову «вдячність» за супроводження. Таку дію слід розцінювати як хабар» [13, арк.33]. Не поодинокими були випадки злочинницьких нападів на підводи, які належали БУПРах, з метою їхнього пограбування або звільнення в'язнів [14, арк.52].

До ув'язнених ставились доволі лояльно у першій половині 1920-х рр. У БУПРах часто проводилась культурна та освітньо-виховна робота, читались лекції з історії й обговорювались найважливіші світові новини [14, арк.80–82]. Керівники пенітенціарних установ намагались слідкувати за дотриманням прав в'язнів. Наприклад, начальник Полтавського губернського управління місцями позбавлення волі Демиденко у 1923 р. наказав надати відповіді по усім заявам в'язнів щодо грубого поводження з ними [13, арк.33].

Протягом 1923–1924 рр. правоохоронні органи констатували зростання кількості кримінальних банд в УСРР. Озброєні угруповання часто здійснювали напади на потяги. У вказаному контексті найбільшого розголосу набув бандитський наліт 7 квітня 1924 р. в районі Бахмута на потяг, що йшов з Маріуполя, внаслідок чого фактично у всіх пасажирів було відібрано гроші й цінні речі [3].

Оскільки відтворити розподіл засуджених за демографічними й етнічними ознаками, а також вчиненими видами злочинів у масштабах УСРР наразі складно, доцільно здійснити вказану характеристику на прикладі Київської губернії з огляду на поміркований характер поширення на її території показників злочинності протягом досліджуваного періоду.

Розподіл засуджених за національною приналежністю у першій пол. 1920-х рр. по Київській губернії був таким: 73,4% ув'язнених складали українці, 12% – росіяни, 7,1% – євреї, 1,3% – татари, 1,3% – цигани, 3,2% – поляки, 1,6% – інші. За віком злочинці до 25 років становили 65,6%, від 25 до 30 років – 18,2%, від 30 до 35 років – 7,8%, від 35 до 40 років – 4,5%, від 40 до 45 років – 2,6%, старші за 45 років – 1,3%. Розподіл за видами злочинів виглядав таким чином: 57,8% злочинних діянь складали некваліфіковані крадіжки, 29,9% – бандитизм, 3,9% – хабарництво, 1,3% – шахрайство, 1,9% – самогеноваріння, 3,2% – вбивства, 1,9% – інші злочини [14, арк.193].

Отже, протягом досліджуваного періоду в УСРР існувала низка сприятливих чинників для поширення кримінальної злочинності, головними серед яких слід виділити скрутне матеріально-фінансове становище переважної більшості населення, небажання більшовиків враховувати попередній досвід боротьби з соціальними аномаліями, перебування правоохоронних органів республіки у процесі становлення, а також відсутність стабільної нормативно-правової бази у сфері кримінального права.

За національністю серед злочинців УСРР переважали українці й росіяни. Але оскільки на середину 1920-х рр. в республіці цигани складали лише 0,05% населення [11, с.22], то одразу стає помітною значна частка засуджених серед останніх. Переважна більшість злочинців на момент скоєння злочину були у віці до 25 років, тобто злочинний світ був доволі молодим.

При цьому домінування серед усіх видів злочинів некваліфікованих крадіжок є ознакою того, що протягом першої пол. 20-х рр. XX ст. в УСРР переважала ситуативна злочинність, яка стимулювалась незадоволеними економічними потребами населення. Водночас зростання кількості бандитських нападів з 1923 р. засвідчує наявність тенденції до поступової професіоналізації кримінального світу.

Список використаних джерел

- Гринберг М.С. Уголовное право и массовые репрессии 20-х и последующих годов / М.С. Гринберг // Государство и право. – 1993. – № 1. – С. 63 – 73.
- Діптан І.І. Проблема дитячої безпритульності на Україні (1919 – 1932 рр.) / І.І. Діптан // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: збірник статей / [під ред. Кондуфора Ю.Ю.]. – К.: Наукова думка, 1992. – Вип.2 – С. 52 – 60.

3. Донбасс // Коммунист. – 1924. – 9 апреля.
4. Дюркгайм Е. Самоубство: Соціологічне дослідження / Е. Дюркгайм; [пер. з фр. Л. Кононович]. – Київ: Основи, 1998. – 519 с.
5. Іщенко І.В. Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921–1928 рр.): досвід, протиріччя, уроки (за матеріалами Півдня України): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / І.В. Іщенко. – Дніпропетровськ, 2003. – 16 с.
6. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930 годы / Н.Б. Лебина. – СПб.: Журнал «Нева», 1999. – 318 с.
7. Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции / В.В. Лунеев. – М.: Норма, 1997. – 525 с.
8. Мироненко А.Н. Проблемы законности на этапе новой экономической политики (1921–1927) / А.Н. Мироненко, А.П. Бенюк. – Киев – Днепропетровск: МП «Юрлен», 1992. – 25 с.
9. Міхеева О.К. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919–1929) / О.К. Міхеева. – Донецьк: Східний видавничий дім. – 2004. – 248 с.
10. Происшествия // Коммунист. – 1924. – 11 апреля.
11. Україна. Статистичний щорічник. X.: Центральна статистична управа УСРР. – 1929. – 400 с.
12. Файтельберг–Бланк В.Р. Бандитская Одесса. «Двойное дно» Южной Пальмиры: историко-криминальная эпопея–хроника / В.Р. Файтельберг–Бланк, В.В. Шестаченко. – Одесса: Астопринт, 1999. – 630 с.
13. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2326.
14. Там само. – Спр. 2337.
15. ЦДАВО України. – Ф. 6. – Оп. 2. – Спр. 456.
16. Там само. – Спр. 608.

Комар Е.Г. Распространение уголовной преступности среди населения УССР в первой половине 20-х годов XX в.

На основе научных, документальных и архивных источников анализируется состояние преступности в УССР, а также выделяются исторические условия и факторы распространения разных видов преступлений на протяжении 1921–1925 гг.

Ключевые слова: уголовная преступность, социальные аномалии, теория социальной аномии, девиантное поведение, переходной период, нормативно–правовая база.

Komar, E.G. Propagation of criminality among population of Ukrainian SSR during the first half of 1920–ies

In the present work crime state of Ukrainian SSR is analyzed, based on scientific, documental and archival sources. Also historical context and factors of propagation of different crime types during 1921–1925s are outlined.

Key words: criminality, social deviances, social deviance theory, deviant behavior, transition period, regulatory and legal framework.

УДК 94:655.41(477) «1930»

Молоткіна В.К.

Реорганізація книжкових видавництв в УСРР в першій половині 30–х рр. XX ст.

Аналізуються особливості створення Державного видавничого об'єднання України як центрального органу по контролю за діяльністю усіх видавництв в УСРР та причини його реорганізації й ліквідації в першій половині 1930–х рр. в контексті соціокультурних умов того часу.

Ключові слова: видавництво, друкована продукція, ідеологія, книга, література.

Щоб зберегти в своїх руках видавничу справу, як одну з важливих ідейно–політичних та економічних командних висот соціалізму, радянська влада її централізує та удержавлює. Саме в 1930–ті рр. сформувалась державна цензурна система, у межах якої здійснювався систематичний нагляд та контроль за всіма видами друкованої продукції, який ретельно вивчався на предмет її відповідності ідеологічній політиці держави. Тож, усебічне дослідження проблеми розвитку видавничої справи в 1930–ті роки дозволить глибше зрозуміти, як відбувалися процеси становлення тоталітарної системи і партійної монополії на культурний розвиток суспільства. Детальне вивчення процесів культурного розвитку України в 1930–ті рр., обґрунтування всіх складних і неоднозначних явищ видавничої справи в той час, аналіз взаємовідносин видавництва з правлячим режимом, – усе це допоможе політикам тепер і в майбутньому не допустити повторення багатьох помилок.

Деякі аспекти створення видавництв були досліджені радянськими [3;6;7;8;11] та сучасними істориками [5]. Проте, аналіз наявної літератури засвідчує, що причини реорганізації Державного видавничого об'єднання України та особливості створення державних спеціалізованих книжкових видавництв в УСРР в першій половині 1930–х рр. залишаються поза увагою сучасних дослідників.

В даній статті автор ставить за мету показати вплив державної політики на формування Державного видавничого об'єднання України як центрального органу, що здійснював загальне керівництво державною видавничою справою УСРР, причини його реорганізації й ліквідації та створення державних спеціалізованих книжкових видавництв.

Хоча приватні видавництва в кінці 1920–х рр. й були ліквідовані, та на початку 1930–х рр. в Україні «ще продовжували існувати численні дрібні видавництва, які не відповідали новим вимогам часу» [6,с.75]. На книжковий ринок потрапляло багато ідеологічно шкідливих видань, в роботі видавництв спостерігається нездоровий паралелізм та інші суттєві недоліки» [8,с.158]. Тому уряд вимагав подальшої концентрації видавництв, укрупнення видавничих підприємств, централізації ідеологічного та господарського керівництва ними [8,с.159].

Тож, виходячи з необхідності реорганізації видавничої справи «на основі цілковитої спеціалізації та децентралізації редакційно–технічно–видавничих функцій окремих видавництв при максимальній концентрації планування фінансової, господарської й торговельної діяльності та виробничої бази видавництв» [13,с.34], постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 21 серпня 1930 року при НКО УСРР на базі Державного видавництва України (ДВУ) було створено Державне видавниче об'єднання УСРР (ДВОУ) [10,с.144–148], яке мало за мету «організацію, загальне керівництво та планування державною видавничою справою УСРР, розповсюдження друкованих творів (періодики та не періодики), а також торгівлю допоміжним крамом (канцелярське й научне приладдя)» [13,с.34]. В основу реорганізації, проведеної за ініціативою Держплану УСРР та інших директивних органів, був покладений принцип типізації за характером

та соціальним призначенням видавничої продукції зі збереженням єдиного керівного центру [4,с.448].

У зв'язку з організацією ДВОУ такі видавничі центри: ДВУ, редакційно-видавнича частина «Книгоспілки», «Пролетарий», «Український робітник», «Юрвидавництво», «Наукова думка», «Культура», «Теокіновидавництво», «Вісник фізичної культури» ліквідовувались, а їх права і обов'язки передавались до ДВОУ [12,с.31;13,с.34].

У складі ДВОУ були створені типізовані видавництва. Кожне з них складало свій тематичний план, який затверджувався правлінням ДВОУ, до складу якого входили завідувачі (або голови правлінь) усіх типізованих видавництв та книгоцентру й поліграфоб'єднання. Правління також виділяло їм кошти, встановлювало загальні принципи побудови їхньої роботи, призначало керівний склад цих підприємств (крім завідувачів чи голів правлінь, яких призначав НКО), готувало кадри для всіх підлеглих йому підприємств та проводило капітальне будівництво. Як окреме видавниче підприємство, що діяло на основі госпрозрахунку, типізоване видавництво мало свій промфінплан і баланс, які входили до зведеного промфінплану і балансу об'єднання. Участь наркоматів та інших зацікавлених установ і організацій в редакційно-видавничій діяльності здійснювалась шляхом погодження з ними керівника відповідного типізованого видавництва, редакційно-видавничих планів, створення редакційних рад за участю їх представників [13,с.34]. Типізовані видавництва безпосередньо проводили усю роботу щодо видання літератури з відповідної галузі знання. Також при типізованих видавництвах створювались ради, які розглядали річні та кварталні редакційно-видавничі плани [12,с.31].

До складу ДВОУ входили такі видавництва: «Пролетар» (твори основоположників марксизму-ленінізму, партійна і суспільно-політична література), Держтехвидав (технічна література), Держсільгоспвидав (книги з питань сільського господарства і агротехніки), «Радянська школа» (підручники і методична література для вчителів), «Український робітник» (масова політична і професійна література), «Література і мистецтво» (художня література), «На варті» (військова, спортивна література), Держмедвидав (медична та природознавча література), «Молодий більшовик» (дитяча, юнацька та комсомольська література) [3,с.243].

До складу ДВОУ входило також Управління поліграфічними підприємствами (УПП), що обслуговували книжково-журнальні видавництва [13,с.34]. УПП керувало розподілом друкарень між видавництвами, забезпечувало їх необхідним устаткуванням і матеріалами [11,с.80]. Для керівництва книготоргівлею в складі ДВОУ була спеціальна організація Укркнигоцентр [13,с.34]. Проте, налагодити необхідну координацію і контроль у такому книговидавничому об'єднанні було важко. Були організаційні «непорозуміння», затримувався випуск уже підготовлених до друку книг тощо [11,с.81]. З метою покращення роботи ДВОУ було прийнято ряд документів: в листопаді 1930 р. при ДВОУ створено сектор книгорозповсюдження, в листопаді 1932 р. – сектор якості продукції. 5 серпня 1931 р. створено громадську редакційну раду, постійно діючу тиражно-калькуляційну комісію та ін. [4,с.448].

Взагалі, у 1931 р. в Україні функціонувало 25 видавництв, з яких 9 «найміцніших» були у складі ДВОУ. Поза системою ДВОУ залишалось 3 нацменівських видавництва, 4 відомчих й 9 невеликих кооперативних й громадських видавництв [15,арк.8]. Питома вага книжкової продукції ДВОУ складала: по назвам – 78,2%, друкованим аркушам – 79,3%, тиражам – 93,5%, відбиткам – 93,7% [2,с.15].

І, хоча, кожне видавництво ДВОУ було типізоване й повинне було видавати тільки такі книги, які відповідають його завданням, та, фактично, цей принцип порушувався. А через те, що управа ДВОУ не перевіряла тематичних планів видавництв, ці «порушення» набули систематичного характеру. Особливо це проявилось у виданні художньої літератури. Так, у I півріччі 1931 р. видавництво «ЛІМ», «обов'язок якого видавати художню літературу для дорослих», видало в назвах 51,5% від загальної кількості цієї літератури і в друкованих аркушах – 58,2% [2,с.15]. Серед видавництв ДВОУ художню літературу видавав не тільки «ЛІМ», а й «Пролетар», який «гадає, що в разі коли тема художнього твору – революційний рух, то цей твір видавати мусить він, а тому й видає». Видавництво «На варті», «Молодий більшовик», видаючи художню літературу для юнацтва, видавали оповідання про червону армію. «Український робітник» – худож-

ню літературу, призначену для «робітничого читача, переважно малописьменного, на теми соцзмагання й ударництва». «Якщо Держсільгоспвидав і технічне видавництво візьмуть і собі відповідні теми, то може статися так, що ЛІМ'ові залишаться тільки теми про кохання та про родинне життя» [2,с.16].

З метою вдосконалення організації видавничої та книготорговельної справи ЦК ВКП(б) організував фронтальну перевірку діяльності видавництв. Зокрема, 25 травня та 5 серпня 1931 р. ЦК ВКП(б), констатуючи «незадовільний стан видання масової та фундаментальної технічної літератури», у зверненні до ЦК КП(б)У зазначив, що «серед видань технічної літератури ДВОУ нема найпотрібніших: довідників, популярних описів найважливіших виробництв, нових машин тощо» [14,арк.142]. Через «недбайливість» з боку ДВОУ видання технічної літератури протягом 1931 р. зменшилось [15,арк.13]. Так, за I півріччя 1931 р. Держтехвидав виконав лише 24,2% свого річного плану у назвах та 21,1% у відбитках [1,с.2]. Тож, перебуваючи в загальній системі ДВОУ технічне видавництво «не мало змоги одержати потрібну увагу, через що директиви партії щодо максимального розгортання видання технічної літератури досі не реалізовано». Саме через це ЦК ВКП(б) в своїй постанові від 5.08.1931 р. ухвалив: «вилучити технічне видавництво зі складу ДВОУ, передавши його як самостійну організацію до відомої ВРНГ СРСР та забезпечивши за цим видавництвом тверду броню паперу і відповідну поліграфічну базу» [14,арк.142].

Соціально-економічне видавництво «Пролетар», утворене в системі ДВОУ з надто широкими функціями, також «не змогло задовольнити потреб, а ні в марксистсько-ленінській, партійній літературі, а ні з усіх тих питань економіки, що їх було приписано до кола діяльності видавництва» [1,с.2].

Держсільгоспвидав виконав свої плани за півроку на 67,2% у назвах та 30,5% у відбитках в основному за рахунок виконання відомчих замовлень, а не за рахунок створення фундаментальної наукової, підручної та науково-популярної літератури [1,с.2]. Тому, виходячи з «надзвичайної ролі» сільськогосподарської літератури «в справі завершення на Україні суцільної колективізації та в перетворенні і перевихованні вчорашнього одноосібника на справжнього колективіста, робітника соціалістичних ланів», ЦК ВКП(б) визнав за необхідне поширити «особливий стан» не тільки на марксистсько-ленінську та технічну, а ще й на сільськогосподарську літературу [1,с.3].

Тож, у зв'язку з «необхідністю забезпечити максимальну увагу до справи видання технічної, політичної й агротехнічної літератури», постановою Раднаркому УСРР ДВОУ з 1 грудня 1931 р. було «розукрупнено» й з його складу були виведені як самостійні видавництва: видавництво партійної літератури «Партвидав», створений на базі «Пролетар» (пізніше «Пролетар» було перейменовано в Держполітвидав УСРР), Держтехвидав і Державне сільськогосподарське видавництво [15,арк.8]. Підпорядковані вони були: Партвидав – ЦК КП(б)У, Держтехвидав – ВРНГ УСРР (Вищій Раді народного господарства УСРР), Держсільгоспвидав – Наркомзему України [3,с.244]. Одночасно було значно поширено функції трьох видавництв, що до того видавали майже виключно відомчу літературу (видавництва НКПостачання, НКФіну й Держплану) та створено нове видавництво з питань радянського будівництва й права [15,арк.8].

З видавництва «Пролетар» вилучили видання правової, фахової, економічної та кооперативної літератури [4,с.329]. Видавнича діяльність його відтепер зосереджувалася головним чином на випуску творів класиків марксизму-ленінізму українською мовою [11,с.77]. Видання літератури з питань права та радянського будівництва переходило до видавництва ВУЦВК; з питань фахової фінансової літератури – до видавництва НКФіну УСРР; з питань торгівлі та споживчої кооперації – до видавництва НКПостачання УСРР; з питань планово-економічних – до видавництва Держплану УСРР [4,с.330].

Для «пов'язання справи видання технічної літератури з потребами окремих галузей промисловості в технічній літературі» Державне технічне видавництво в 1931 р. реорганізовується в Об'єднання державних науково-технічних видавництв України. До складу Об'єднання науково-технічних видавництв України (ОНТВУ) ввійшли дев'ять галузевих видавництв: «Сталь» (видавництво літератури з металургії), «Вугілля і руда» (гірничорудної справи), «Кокс та хімія», «Будвидав», «Машбудвидав», «Енерговидав», «Транспорт і зв'язок», «Легка індустрія», «Теоретичне видавництво» [4,с.450;15,арк.8;17,с.6]. Перші три видавництва мали всесоюзне значення й видава-

ли певну кількість літератури російською мовою для всього союзу [15,арк.8]. Однак практично його діяльність себе не виправдала, тому згодом його було реорганізовано у республіканське видавництво науково-технічної літератури – Держтехвидав – з окремими галузевими редакціями; за такою організаційною структурою воно діяло до початку Великої Вітчизняної війни [11,с.81].

Також було реорганізовано видавництво нацменлітератури [7,с.75]. Відповідно до Постанови ЦК ВКП(б) від 15 серпня 1931 р. «Про видавничу справу», прийнято рішення про децентралізацію випуску книг національними мовами й ліквідацію Центровидаву при Президії ЦВК СРСР [9,с.5]. Та, мотивуючи тим, що народи, які живуть в Україні, не мають своїх державних утворень, а отже, й видавництв, українську філію Центровидаву наприкінці 1931 р. було реорганізовано у самостійне видавництво «Укрдержнацменвидав» при Президії ВУЦВК, якому перевались всі функції щодо видання літератури національних меншин. В тому числі й функції видавництва «Культур–Ліга» існування якого «було припинено» [15,арк.8].

Всього у 1931 р. в Україні було видано 9247 назв книг тиражем 156238 тис. прим. З них: по ДВОУ, яке в той час об'єднувало видавництва «Радянська школа», «Література і мистецтво» (ЛІМ), «Український робітник», «Молодий більшовик», «Держмедвидав», «На варті», «ІЗО» – 3133 назви тиражем 69956 тис. прим.; по державних видавництвах («Партвидав», «Держтехвидав», «Держсільгоспвидав», «Держнацменвидав», видавництво НКПостачання, Українська філія Фінвидаву, ДВАСРР, «Господар України», «Українська Радянська Енциклопедія», видавництво з питань радянського будівництва й права) – 6756 назв тиражем 144909 тис. прим.; по інших видавництвах («Рух», «Гарт» (ВУСПП), ВУАН, «Видавництво політв'язнів», «Плужанин», «Західна Україна») – 293 назви тиражем 1668 тис. прим. [15,арк.28].

ДВОУ неодноразово реорганізовувалось. Якщо наприкінці 1931 р. ЦК КП(б)У реорганізовує ДВОУ «з метою піднесення якості партійної, науково-технічної та сільськогосподарської літератури». То, у 1932 р. зі складу ДВОУ, для кращого обслуговування частин радянської армії, 29 вересня 1932 року було виділено в самостійну організацію військово-фізкультурне видавництво «На варті», що видавало книжки для червоноармійців і комскладу та літературу з фізичної культури [15,арк.10]. Існувало воно у віданні Політуправління Українського військового округу. (Створене видавництво «На варті» у 1930 році на базі військового сектору ДВУ, видавництва «Фізкультура» та видавництва Тсоавіахіму) [4,с.450].

У 1932 р. книговидавнича сітка, «заснавши протягом останніх півтора років значних змін», налічувала 23 видавництва й «являла собою типізовану систему книговидавництва» [15,арк.8]. Та, на думку партійного керівництва видавництва ще мали деякі «хиби» – це «незначне відставання тематики книжкової продукції від потреб соціалістичного будівництва (особливо в частині технічної та політичної літератури), недостатня ідеологічна якість книжкової продукції, відсутність роботи над створенням нових авторських кадрів з робітників та селян, систематичне запізнення у випуску літератури, бюрократична організація книгорозповсюдження, не запровадження у видавничій та книготорговій роботі соціалістичних форм праці (соцзмагання, ударництва), незадовільне запровадження у видавничій роботі шести історичних вказівок т.Сталіна» [15,арк.4].

На початок 1934 р. в Україні існувало 19 видавництв, з них 6 відомчих, які існували в системі наркоматів, 6 існували як окремі типізовані видавництва («Партвидав», «Техвидав», «Сільгоспвидав», «Нацменвидав», військове видавництво і видавництво «Радянська література») і 7 видавництв об'єднані в систему ДВОУ («Радянська школа», «ЛІМ», «Молодий більшовик», «Джитвидав», «Український робітник», «Медвидав», «Мистецтво»). Крім того, при ДВОУ існувало управління поліграфічних підприємств, яке об'єднувало 5 друкарень і «Укркнигоцентр» – книготорговельна організація [16,арк.11].

Та, як зазначалось в доповідній записці про ліквідацію ДВОУ і організацію окремих типізованих видавництв, якщо в 1930 р., «організація ДВОУ була необхідна, тому що видавництва були дуже дрібні, в більшості збиткові, майже не зв'язані з відповідними наркоматами, а низки видавництв, як от військове, дитяче, юнацьке і зовсім не існувало», то в 1934 р., коли «всі окремі видавництва зміцніли, зв'язалися по виробничому

принципу з відповідними наркоматами, існування системи ДВОУ не виправдовує себе, а є перегородою між видавництвами і наркоматами, і по суті уявляє з себе найгірший приклад функціональної системи управління». ДВОУ фактично не тільки «не допомагало видавництвам працювати, а навпаки заважало їм». Це підтверджував той факт, що «ті видавництва, які виділилися з системи ДВОУ, навіть самі малі (військове видавництво) працювали цілком нормально, книжки видавали своєчасно, покращилась якість продукції і дають прибутки». Наприклад, якість продукції «Радянської літератури» була «незрівнянно» кращою і значно дешевшою ніж у видавництва «ЛІМ», що входило до системи ДВОУ [16,арк.12,14зв.]. Одним словом, партійне керівництво прийшло до висновку, що цей видавничий «колгосп» без усяких прав на наслідки своєї роботи виявився нежиттєздатною структурою і замість керувати й спрямовувати книжкову справу УСРР зробився її гальмом [5,с.116].

Виходячи з цього, постановою Оргбюро ЦК КП(б)У від 9.03.1934 р. та постановою РНК УСРР від 21.03.1934 р. «з метою наближення зацікавлених наркоматів до керівництва видавничими організаціями» ДВОУ було ліквідовано і замість нього організовано окремі типізовані видавництва [3,с.245;6,с.78;16,арк.15].

При Наркомосвіти УСРР стали діяти: видавництво художньої літератури – «Література і мистецтво» (ЛІМ), видавництво дитячої літератури, видавництво плакатів, портретів, нот – «Мистецтво», видавництво підручників та педагогічної літератури – «Радянська школа». При Наркомздорів'ї створилося видавництво медичної та природознавчої літератури; при Всеукраїнській раді профспілок – видавництво професійної та науково-популярної літератури для робітників – «Український робітник»; при ЦК ЛКСМУ – видавництво літератури для молоді – «Молодий більшовик». Тематичні плани і промфінплани видавництв затверджували відповідні наркомати. Тематичні плани «Молодого більшовика» затверджував ЦК ЛКСМУ, а промфінплан – бюджетна комісія ЦК КП(б)У. Видавництво Держплану «Господарство України» ліквідували, а соціально-економічну літературу, яку видавало це видавництво передали видавництву «Український робітник» (в подальшому на базі видавництв «Український робітник» та «Господарство України» утворилось видавництво соціально-економічної літератури при Наркомпросі УСРР [4,с.447], згодом перетворене в Політвидав). Відомчу літературу Держплану видавало об'єднане видавництво УНГО (УНХУ) та Держплан [4,с.354–355;16,арк.15]. За кожним видавництвом закріплювалися друкарні [16,арк.14зв.,15].

Отже, 1930 року постановою ВУЦВК Раднаркому України сфера книговидання знову переходить у відання НКО УСРР, при якому створюється на рівні управління Державне видавниче об'єднання України (ДВОУ). З його появою всі провідні видавництва УСРР, увійшли до загальнодержавної видавничої системи. Але цей крок значно скоротив обсяг друкованої продукції, що негативно вплинуло на книжковий ринок. Зрозумівши, що ДВОУ виявилось нежиттєздатною структурою і замість керувати й спрямовувати книжкову справу УСРР зробився її гальмом, партійне керівництво вирішило його ліквідувати. Та після ліквідації ДВОУ в 1934 р. ще більше посилюється контроль ідеологічних партійних органів, зведено до мінімуму видавничу діяльність на місцях. Книжкова продукція сконцентрувалась у спеціалізованих видавництвах.

Список використаних джерел

1. Агуф М. Потрібна перебудова роботи видавництв на Україні / М.Агуф// Радянський книгар. – 1931. – №25–27. – С. 1–5.
2. Александров О. Книжкова продукція ДВОУ першого півріччя 1931 року (За матеріалами Української книжкової палати) / О.Александров// Радянський книгар. – 1931. – №28–29. – С. 15–16.
3. Книга і друкарство на Україні / [за ред. П.М. Попова]. – К.: Наук. думка, 1965. – 315 с.
4. Книга и книжное дело в Украинской ССР: [Сб. материалов 1917–1941]. – К., 1985. – 478 с.
5. Левчук О.М. Книгоспілка: Становлення кооперативного книговидання в Україні / О.М. Левчук. – К.: Наук. думка, 1992. – 182 с.
6. Молодчиков О.В. Книга радянської України / О.В.Молодчиков. – К.: Політвидав, 1974. – 176 с.
7. Молодчиков О.В. Книгоиздательское дело в Украинской РСР (1917–1960 гг.) / О.В. Молодчиков // Книга: исследования и материалы, 1961, вып. 5. – с. 57–88.

8. Назаров А.И. Очерки истории книгоиздательского дела в СССР. / А.И. Назаров. – М., 1952. – 343 с.
9. Про видавничу роботу. Постанова ЦК ВКП(б) від 15 серпня 1931 року на доповідь ОГІЗ'у // Радянський книгар. – 1931. – №24. – С. 4–7.
10. Реорганізація видавничої та книготорговельної справи на Україні // Бібліологічні вісті. – 1930. – №3. – С.144–148.
11. Скрипник Т.О. Становлення видавничої системи в Українській РСР / Т.О.Скрипник // Теорія та історія радянської книги на Україні: Зб. наук. Праць / Ред. кол. Б.П. Ковалевський (відп. ред.) та ін. – К., 1983. – с. 66–82.
12. Хроніка // Радянський книгар. – 1930. – №15–16. – С. 31–39.
13. Хроніка. Постанова Ради народних комісарів УСРР 21 серпня 1930 року про Державне видавниче об'єднання УСРР // Радянський книгар. – 1930. – №17–18. – С.34–35.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.4183. – 185 арк.
15. Там само. – Спр.5299. – 58 арк.
16. Там само. – Спр.6441. – 169 арк.
17. Штоке Г. До реорганізації Держтехвидаву / Г.Штоке // Радянський книгар. – 1931. – №34. – С. 5–6.

Молоткина В.К. Реорганизация книжных издательств в УССР в первой половине 30–х гг. XX ст.

Анализируются особенности создания Государственного издательского объединения Украины как центрального органа контроля над деятельностью всех издательств в УССР и причины его реорганизации и ликвидации в первой половине 1930х гг. в контексте социокультурных условий того времени.

Ключевые слова: издательство, печатная продукция, идеология, книга, литература.

Molotkina, V.K. Reorganisation of publishing houses in the USSR in the early 30th of XX century

The article deals with special features of creation of Ukrainian state publishing association as the central government body which is concerned about the control over all publishing houses in the USSR and reasons of it's reorganization and liquidation in the early 30th

Key words: publishing, print production, ideology, book, literature.

УДК 323.232:321.6:63 «193»

Білан С.О.

**Впровадження політвідділів
як надзвичайних органів влади в галузі
сільського господарства у 30–х рр. XX ст.**

Здійснено спробу висвітлити механізм створення політвідділів як надзвичайних органів влади в галузі сільського господарства у 30–х рр. XX ст. та розкрити їх соціально–політичну спрямованість проти сільського населення України.

Ключові слова: політичний відділ, МТС, радгосп, сільське господарство, тоталітарний режим.

На початку минулого століття керівництво комуністичної партії, посиливши процес відчуження виробника від засобів виробництва, повністю стало на шлях директивного планування, адміністрування і позаекономічного примусу, і в умовах постійної «надзвичайності» виникла потреба міцної державної влади, яка могла б контролювати і спрямовувати суспільні процеси. Починаючи з 20–х рр. XX ст. така сила вже була в стадії формування, і остаточно утвердилася в 30–х рр., оформившись як тоталітарний режим.

В умовах кризи народного господарства та тяжких демографічних втрат внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. радянське керівництво було змушене відмовитися від політики прискорення темпів колективізації сільського господарства, і в 1933 р. скасувало необґрунтовані насильницькі продрозкладки, замінивши їх правом колгоспників та одноосібників реалізовувати залишки сільськогосподарської продукції за цінами вільного ринку після виконання зафіксованих державних поставок. В свою чергу, це пробудило зацікавленість селян у розширенні посівних площ, стимулювало підвищення продуктивності їх праці й подолання безгосподарності. Однак, для закріплення перемоги колгоспного ладу і його зміцнення радянською керівництвом були створені політвідділи МТС і радгоспів, які зосередили в своїх руках всю повноту влади у сільськогосподарському виробництві, і використовуючи політику «багата і пряника» (скасування продрозкладки, преміювання натурою, поліпшення побутових умов на селі тощо), налагоджували громадське господарство, слухняне партійному керівництву.

У вітчизняних історіографічних дослідженнях проблема тоталітаризму та формування політичного режиму в СРСР посідає важливе місце. Процес встановлення Й. Сталіним жорстокого тоталітарного режиму в СРСР радянські вчені та історики діаспори в силу історичних обставин висвітлювали з різних концептуальних позицій. Зокрема, у працях В. Адаманського, І. Біласа, Н. Бем, С. Білоконя, Ю. Борисова, В. Васільєва, І. Винниченка, С. Кульчицького, В. Марочко, О. Мовчан, С. Падалки та ін. охарактеризовано і розкрито процеси формування безмежної влади одноосібного лідера, який спирався на партійно–державний апарат; бюрократизації суспільного життя; однопартійної диктатури; утворення командно–адміністративної економіки з одержавленням засобів виробництва; політичного відчуження громадян від управління державою; тотального ідеологічного контролю правлячої партії над усіма сферами суспільного життя; відсутності плюралізму і відкидання критики в будь–якій формі. Однак, висвітлення суспільно–політичних та соціально–економічних процесів, які відбувались у досліджуваній період, в усій багатоплановості соціальних, психологічних, етнокультурних та інших аспектів подається, здебільшого, у загальному контексті теми і залишає широкий простір для наступних доробок.

У зв'язку з цим, метою нашої статті є аналіз та висвітлення процесу створення політвідділів моторно–тракторних станцій та радгоспів, які стали однією з ознак і форм інтеграції партійного та державного апарату в галузі сільського господарства, та механізму їх діяльності у 30–х рр. XX ст.

Надзвичайна ситуація, що склалась в аграрному секторі, потребувала й відповідних методів керівництва. З метою виведення сільського господарства з кризи партія і уряд зосередили основну увагу на політичному й організаційно–господарському зміцненні колгоспів, а фактично, на їх подальшому одержавленні. Першим кроком

у цьому напрямку стало створення за рішенням січневого об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) від 11 січня 1933 р. політвідділів в МТС і радгоспах – надзвичайних партійних органів у сільських районах [5, с. 432]. Вони повинні були стежити за виконанням та впровадженням державної політики, налагодженням громадського господарства, зміцненням трудової дисципліни й підвищенням політичної свідомості селян, а також забезпечити організаційно–господарське та політико–ідеологічне виховання колгоспників.

Першочерговими завданнями політвідділів МТС було «забезпечення безумовного і своєчасного виконання колгоспами і колгоспниками своїх обов'язків перед державою» [12, арк. 21]. Шляхом розгортання масово–політичної роботи в колгоспах і радгоспах з одного боку, та їх організаційно–господарського зміцнення з іншого, нові організації покликані були спрямовувати господарсько–технічну роботу МТС щодо допомоги у галузі підвищення врожайності сільськогосподарських культур, кращого догляду худоби, своєчасної організації осінньої і весняної сівби, своєчасної організації збирання та обмолоту зернових, своєчасного і цілкового виконання колгоспами і радгоспами своїх завдань перед державою.

Під час дозрівання і збирання хлібів у 1933 р. основним завданням політвідділів став захист врожаїв від розкрадання. У відповідь на заклик ЦК ВКП(б) їх членами були створені сигнальні пости та організовані чергування членів сільрад на колгоспних полях, нічні об'їзди, застави, спеціальні бригади з охорони врожаю, дозори комсомольців та кінні цілодобові об'їзди [1, с. 211].

В 1933 р. основна робота політвідділів в колгоспах була направлена на боротьбу з прогулами, а в 1934 р. основними формами боротьби за трудову дисципліну стали спроби ущільнення робочого дня, перевиконання норм виробітку, відмова від запізнення на роботу.

Політвідділи МТС і радгоспів повинні були забезпечити, як наголошувалося в резолюції пленуму, «партійне око і контроль в усіх галузях роботи і життя як самих МТС і радгоспів, так і обслуговуваних ними колгоспів» [5, с. 436]. Основна мета масової політичної, організаційно–партійної й виховної роботи політвідділів полягала, як зазначалося в резолюції, у «подоланні дрібнобуржуазних пережитків і власницьких тенденцій вчорашнього одноосібника–власника, який перетворився на сьогоднішнього колгоспника» [5, с. 437]. Відтак, насамперед політвідділи займалися зміцненням партійних осередків у колгоспах, МТС і радгоспах, суть перебудови яких полягала в тому, щоб в центрі їх уваги постійно перебували питання та проблеми сільськогосподарського виробництва. Цьому сприяла і прийнята 29 квітня 1933 р. ЦК КП (б)У постанова «Про роботу колгоспного осередку», згідно з якою відмінялась практика об'єднання комуністів різних колгоспів в один партійний осередок, а натомість пропонувалося створювати партосередки у колгоспах, які мали відповідну кількість членів партії. В артілях, де кількість членів партії не перевищувала одного–двох, рекомендувалось створити кандидатські групи, а там, де працював хоча б один кандидат у члени партії, виникали партійно–комсомольські групи. В тих господарствах, де члени або кандидати в члени партії були зовсім відсутні, пропонувалась нова форма груп із призначених партійних організаторів, завдання яких були різноманітними і включали як систематичну роботу з колгоспним активом та опрацювання з ним до постановки на загальних зборах основних виробничих питань, так і підбір кандидатур для висунення на керівні посади у громадському виробництві [13, арк. 46].

Політвідділи розгорнули активну роботу щодо залучення активу колгоспів до їх організаторської діяльності. Основними формами організації навчання колгоспників методів активного впровадження в життя політичних рішень, які застосовували політвідділи, стали школи, курси, семінари, колгоспні політичні університети, конференції, зльоти, конкурси, виробничі наради та «огляди» окремих представників активу (червоноармійців, сільської молоді, агростарост, помічників бригадирів, інспекторів з якості, трактористів, конюхів та ін.).

Представників колгоспного активу, які пройшли відповідне навчання, зараховували до лав політвідділів. Так, якщо в 1933 р. кожен політвідділ в середньому мав близько 400 чоловік безпартійного активу, то в 1934 р. кожен політвідділ нараховував вже понад 800 чоловік безпартійних колгоспників. Наприклад, в 1933 р. в Одеській області в 93 МТС нараховувалося 64608 чоловік зарахованого активу, то в 1934 р. вони нараховували вже 119 тис. чоловік [16, арк. 33].

«Колгосп–які соціалістична форма організації господарства можуть довести чуда господарського будівництва, якщо на чолі їх стоять справжні революціонери,

більшовики, і комуністи» – ці слова Й. Сталіна були цілком і повністю впроваджені в життя в 1933 р. у зв'язку з організацією політвідділів МТС, оскільки очолювали нові організації, як правило, партійні представники з міста. Після рішення січневого пленуму ЦК ВКП(б) з метою зміцнення колгоспних партосередків з 1 січня до 15 жовтня 1933 р. на роботу в сільську місцевість були відряджені близько 17 тис. комуністів, у тому числі 9592 особи – на постійну роботу в колгоспи і радгоспи УСРР в якості працівників політвідділів МТС і радгоспів, районних уповноважених із заготівель, обліку врожайності тощо [9, арк. 208].

Наступним кроком у зміцненні партійних осередків колгоспів, МТС і радгоспів була постанова ЦК ВКП(б) від 15 червня 1933 р. «Про роботу політвідділів МТС, колгоспний осередок і взаємовідносини політвідділів і райкомів», в якій відзначалося, що «побудова сільських партосередків за територіальним принципом не забезпечує дійсного повороту осередків до практичних питань колгоспного виробництва і об'єднання колгоспників навколо партійно–комсомольського ядра. Сільські територіальні партосередки, що складаються з комуністів, які працюють в колгоспах і сільських установах (сільська рада, сільпо, пошта, міліція, суд, школа та ін.), недостатньо пов'язані з колгоспами і тому мало займаються їх виробничим життям...» [11, арк. 10–12].

Враховуючи нові умови роботи на селі, ЦК ВКП(б) ухвалив перебудувати територіальні сільські партійні осередки за виробничим принципом, тобто таким чином, щоб поряд з територіальними осередками сільських установ існували окремі колгоспні виробничі партосередки. Станом на 1 листопада 1933 р. у колгоспах республіки вже нараховувалося 5879 виробничих партійних осередків, 3550 кандидатських груп, 3412 партійно–комсомольських груп і 5444 партійних організатора. Відсоток колгоспів, які мали партосередки, зріс за цей час до 77, 4% замість 33% на момент прийняття постанови ЦК КП(б)У «Про роботу колгоспного осередку» [11, арк. 10–12].

Політвідділи МТС підпорядковувались політуправлінню Наркомзему УСРР, а політвідділи радгоспів – політуправлінню Наркомату радгоспів. Безпосередньо відповідальність за свою діяльність вони несли перед обласними партійними комітетами. До складу політвідділів МТС і радгоспів входили начальник, два його заступники з загальнопартійної роботи та один помічник з комсомольської роботи. Начальник політвідділу МТС одночасно був заступником директора МТС, а начальник політвідділу радгоспу – заступником директора радгоспу з політичної роботи.

Найважливішими завданнями політвідділів були політичний контроль і нагляд за розстановкою і використанням колгоспних і радгоспних кадрів, які повинні були зіграти провідну роль у боротьбі за весняну сівбу і збирання врожаю, своєчасну задачу хліба та «очищенні, колгоспів і радгоспів від шкідницьких і класово–чужих елементів». Якщо МТС дійсно сприяли технічній модернізації сільського господарства, то політвідділи стали справді «надзвичайними органами партії» в сільських районах, які очолювала «більшовицька гвардія», а, відтак на них покладалися особливі завдання. Політвідділи мали остаточно паралізувати «класового ворога» в колгоспах, подолати «дрібнобуржуазні забобони і власницькі тенденції вчорашніх одноосібників–власників» [17, с. 34]. Вони виконували одночасно декілька функцій: організаційно–політичного унеможливлення соціального бунту, ідеологічного впливу на село, насаджування форм ударництва, змагання, політичного керівництва хлібзаготівлею, репресіями та розкуркуленням. Їх діяльність, як влучно охарактеризував І. Зеленін у своїх працях, посилюла «надзвичайщину» в українському селі [3, с. 42].

Радянській владі необхідно було вивести селян з шоку, зберігаючи темпи хлібзаготівлі і контрольні завдання інших компаній, вдаючись одночасно до «ідеологічного перевиховання», тобто форсованої радянізації всього укладу життя. Відтак, у 1933–1934 рр. політвідділи розгорнули активну роботу з відбору та висунення нових кадрів, «відданих справі сільського будівництва з кращих ентузіастів–ударників колгоспних і радгоспних полів» [17, с. 37]. В результаті «політичної переврки (механізаторів у 1933 р. політвідділами були «вищипані») та усунені від роботи в МТС 13,2% трактористів і приблизно стільки ж ремонтних працівників [10, арк. 19]. Зокрема, політвідділом Кулашівської МТС в Дніпропетровській області було здійснено аналіз складу правління колгоспу, який показав, що з 431 голів колгоспів, членів правління, бригадирів, рахівників, складівників виявилось: раніше засуджених – 24 особи, розкуркулених за лінією найближчих родичів – 150 осіб, учасників банд – 8 осіб та кулаків – 8 осіб, тобто 179 «класово–чужих елементів», що складало 4% керівних працівників колгоспів області, які були вигнані політвідділом з колгоспів [15, арк. 41]. Протягом другої половини

30-х рр. XX ст. політична блокада села посилювалась, тому що кількість МТС, а відтак і політвідділів зростає вдвічі.

Наприкінці 1933 р. – початку 1934 р. в Україні було створено 646 політвідділів МТС і 293 політвідділи радгоспів, до яких були відряджені відповідно 2990 і 784 члени партії, які вже мали певний досвід партійно-організаторської роботи. Статистичний аналіз даних про їх склад показав, що абсолютна більшість працівників політвідділів на території України мала попередній досвід керівної роботи не менше 3 років, і вони являли собою вже сформований тип партійних службовців. В середньому стаж керівної роботи начальників політвідділів МТС і радгоспів становив 4 роки 7 місяців, а їх заступників – 3 роки 5 місяців. Майже 80% начальників політвідділів та їх заступників становили партійні працівники, з яких близько відповідно 47% та 35% мали вищу партійну або спеціальну освіту. За соціальним походженням 60,7% посланих людей на роботу в політвідділи УСРР становили робітники [14, арк. 4, 28].

Особливо цінним здобутком політвідділів ЦК ВКП(б) вважав залучення жінок на різні види робіт зі складними машинами та висування жінок-колгоспниць до лав колгоспного активу і керівних колгоспних кадрів.

Політвідділи розгорнули серед жінок колосальну роботу, постійно організовуючи численні зльоти ударниць, виробничі конференції жінок-колгоспниць, наради жінок-інспекторів з якості, сількорок, індивідуальну та групову роботу з окремими колгоспницями за виробничою ознакою (доярок, трактористок, льонотрепальниць і т.д.). Так, до організації роботи політвідділів з жінками-активістками, жінки – керівні працівниці колгоспного виробництва нараховувалися одиницями і на один район припадало приблизно 150 жінок-активісток, то в результаті їх діяльності в 1934 р. кількість жінок, які працювали в кожному колгоспі зростає до 400 [8, с. 37]. За даними МТС Донецької області у весняній сімбі 1934 р., взяли участь 42325 колгоспниць, з яких 13242, тобто 31,2% працювали на важких сільськогосподарських роботах: 452 трактористками, 458 причіплювачами, 266 сільницями, 6547 боронувальницями, 2196 орачами, 495 конюхами і т.д. За даними 72 МТС тієї ж області в живих взяли участь 89866 колгоспниць, з яких близько половини (47,5%) працювали на механізованих роботах (комбайнерами, барабанщицями, скидальницями, штурвальними, трактористками, в'язальницями і т.д.) [7, с. 94].

У роки третьої п'ятирічки, коли міжнародне становище серйозно ускладнилося, питання залучення жінок до роботи в МТС постало в центрі уваги партійних організацій. На Другому Всерадянському з'їзді колгоспників-ударників 11 лютого 1935 р. завідувач Сільськогосподарським відділом ЦК ВКП(б) А. Яковлев у своєму виступі заявив: «Ті, хто стверджують, що жінка не годиться для трактора, забувають, що зараз знайдеться не так багато чоловіків ... Візьміть деякі райони, де розвивається промисловість, – там не вистачає робочої сили. Крім того, треба врахувати й інтереси оборони країни ... Коли країні буде загрожувати небезпека, всі ми сядемо на трактор» [18, с. 42]. Так, починаючи з 1933 р. чисельність жінок-механізаторів стала неухильно зростати, і якщо в 1933 р. жінок-трактористок було не більше 2–3 тис., то наприкінці 1935 р. їх нараховувалося вже 19 тис., а в 1939 р. – 27 тис. [4, с. 25]. Тисячі жінок працювали на комбайнах і причіпних знаряддях. Станом на 1 липня 1939 в МТС комбайнерами і помічниками комбайнерів працювали 25 тис. жінок, з яких більше 8 тис. були комбайнерами [2, с. 28]. Проте, плинність серед жінок-механізаторів була вищою, ніж у чоловіків. Навіть в середині 1939 р. жінки-трактористи і комбайнери становили всього 8%, помічники комбайнерів – 7% і механіки – 2% [2, с. 30].

«Політвідділи як надзвичайна форма організації, базуючись на силі та авторитеті всієї партії, на господарській могутності МТС, домоглася серйозних успіхів у справі перетворення відсталого ділянки соціалістичного будівництва – сільського господарства – в передову» – зазначено в резолюції листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1934 р., рішенням якого політвідділи МТС були перетворені в звичайні партійні органи, які повинні були злитися з існуючими районними комітетами партії. На думку керівництва партії створення політвідділів на той час цілком себе виправдало, і вони відіграли винятково важливу роль у вирішенні політичних і організаційно-господарських проблем у сільському господарстві [3, с. 43]. Політвідділи радгоспів продовжували діяти ще понад п'ять років. Звертає на себе увагу той факт, що політвідділи МТС були створені і почали діяти саме у сумнозвісному 1933 р., коли Голодомор в Україні набув найбільших масштабів. Безумовно, ці органи не стояли осторонь від хлібозаготівлі, виключаючи останнє зерно у селян, прирікаючи їх тим самим на голодну смерть.

Отже, створення політвідділів повністю відповідало природі командно-адміністративної системи, режиму особистої влади Й. Сталіна, що утвердився на той час в державі. Не довіряючи сільським райкомам партії, свідченням чого став той факт, що політвідділи їм не підпорядковувались, та звинувачуючи їх у саботажі хлібозаготівлі, сталінське керівництво сформувало та впровадило у передвоєнні роки такі надзвичайні партійні органи як політвідділи МТС і радгоспів, які, опікаючи державні та господарські установи на селі, грубо втручалися в їх діяльність, діяли засобами адміністрування і відверто порушували демократичні принципи державного управління в галузі сільського господарства.

Актуальними напрямками подальшої розробки окресленої проблеми є аналіз проблеми відчуження сільськогосподарських виробників від засобів аграрного виробництва, організації хлібозаготівлі та використання методів позаекономічного примусу селян у досліджуваній період.

Список використаних джерел

1. Васильев В. Соціально-економічне становище українського села в 1933 р.: політика радянського керівництва та її наслідки // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2001. – Вип. 15. – С. 208–214.
2. Жінка в колгоспі – велика сила // Партробота в колгоспі. – 1939. – № 2–3. – С. 27–31.
3. Зеленин И.Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.) // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 42–61.
4. Колгоспам – постійні кадри механізаторів. – Х.: Прапор, 1966. – 29 с.
5. Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства, 1927–1935. – М., 1957. – 575 с.
6. Конвісар В. Комсомольці – передовики соціалістичних ланів – К.: Молодий більшовик, 1935. – 155 с.
7. Наумко Д.Ф. Борьба политотделов МТС за организационно-хозяйственное и политическое укрепление колхозов в 1933–1934 гг. (по материалам Украинской ССР) // Труды Всесоюзного сельскохозяйственного института заочного образования. – 1961. – Вып. 6. – С. 82–140.
8. Панкратова М.Г. Сельская женщина в СССР. – М.: Мысль, 1990. – 192 с.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Ч. III. – Од. зб. 6199.
10. Там само. – Од. зб. 6203.
11. Там само. – Од. зб. 6271.
12. Там само. – Од. зб. 6287.
13. Там само. – Од. зб. 6288.
14. Там само. – Од. зб. 6289.
15. Там само. – Ч. IV. – Од. зб. 6490.
16. Там само. – Ч. IV. – Од. зб. 6502.
17. Шостак П.В. Роль політвідділів МТС у зміцненні колгоспного ладу на Україні (1933–1934 рр.) // Український історичний журнал. – 1963. – № 6. – С. 34–44.
18. Яковлев Я.А. Итоги Второго всесоюзного съезда колхозников-ударников (Доклад заведующего Сельскохозяйственным отделом ЦК ВКП(б) Я.А. Яковлева на Втором всесоюзном съезде колхозников-ударников 11 февраля 1935 г.). – М.: Сельхозгиз, 1935. – 58 с.

Билан С.О. Внедрение политотделов как чрезвычайных органов власти в области сельского хозяйства в 30-х гг. XX в.

Предпринята попытка осветить механизм создания политотделов как чрезвычайных органов власти в области сельского хозяйства в 30-х гг. XX в. и раскрыть их социально-политическую направленность против сельского населения Украины.

Ключевые слова: политический отдел, МТС, совхоз, сельское хозяйство, тоталитарный режим.

Bilan, S.A. The introduction of political departments of emergency as authorities in the field of agriculture in the 30s of the twentieth century

Attempts to shed light on the mechanism of a political departments of emergency as authorities in the field of agriculture in the 30s of the twentieth century. and disclose their social and political focus to the rural population of Ukraine.

Key words: political department, MTS, farm, agriculture, totalitarian regime.

УДК 281.91

Третяк Л.М.

Кар'єра православного духовенства Волинсько–Ровенської єпархії у 1945–1964 рр.

Досліджується розвиток кар'єри православного духовенства, починаючи з моменту посвяти в сан, яке служило на приходах Волинсько–Ровенської єпархії у 1945–1964 рр., а також визначається стаж роботи священників.

Ключові слова: духовенство, православна церква, професія, кар'єра.

Автор має на меті дослідити розвиток кар'єри православного духовенства, яке служило на приходах Волинсько–Ровенської єпархії у 1945–1964 рр., та визначити досвід роботи священників, використавши при цьому соціографічний метод дослідження.

Велику кількість напрацювань, присвячених священнослужителям Волинсько–Ровенської єпархії, має Володимир Борщевич. Відомості з життя і розвитку духовної кар'єри священників та дияконів, які працювали на території Волинсько–Ровенської єпархії можна знайти на сторінках Волинського пом'яника [13]. В статті «Православна духовна верства Волині в добу радянського тоталітаризму» піднімається питання повторного посвячення в священницький сан автокефальних священників [14]. Надзвичайну цінність для дослідження мають матеріали прот. Ципіна В., де висвітлено канонічні норми, яким має відповідати кандидат на посвячення в сан в РПЦ [18]. Проте відтворення цілісної картини розвитку священницької кар'єри православного духовенства Волинсько–Ровенської єпархії зроблено ще не було.

Головною відліковою точкою початку професійної діяльності священнослужителя являється його посвята в сан. Приймаючи сан, служитель культу стає посередником між Богом і людьми. У православній церкві посвята у сан – вважається таїнством. Вона здійснюється лише чоловіками і має три ступені: диякон, пресвітер (священник), єпископ [17].

Згідно канонам православної церкви священнослужителі являються духовними керівниками і наставниками, тому майбутні священнослужителі повинні відрізнитися глибиною і силою віри, високими моральними якостями, хорошою репутацією. Далеко не всі християни можуть бути висвячені в сан. В першу чергу це особи не хрещені та жінки [18, с. 378–379].

Для служіння в православній церкві у середині ХХ ст. вимагалися зрілість розуму, твердість переконань, життєвий досвід, які приходять до людини по досягненню нею певного віку. Канонічні правила встановлювали вік дияконам від 25 років, а пресвітерам – від 30 років. Щодо віку єпископства, то канони з цього приводу мовчать. «Апостольська постанова» (II 1) передбачає для кандидата в єпископи 50–річний вік. Згідно Уставу РПЦ, який регулював церковне життя середини ХХ ст., в диякони і пресвітери можна було висвячувати повнолітніх осіб, тобто з 18 років, а кандидатів в єпископство – лише після досягнення тридцятиліття [18, с. 380].

З документів, які зберігаються у фондах державних архівів Рівненської та Волинської області, відомо, що у період з 1941 по 1946 рр. в Ровенській області відбулося священницьких посвят: в 1941 р. – 18 осіб; в 1942 р. – 34 особи; в 1943 р. – 21 особа; в 1944 р. – 95 осіб; в 1945 р. – 111 осіб; в 1946 р. – 6 осіб [7, арк. 22, 25, 25а, 26, 27зв.].

Що стосується Волинської області, то є документ, який демонструє ситуацію по області станом на 1.01.1948 р.

Таблиця 1

Роки висвяти в сан священників, які були зареєстровані
у Волинській області станом на 1.01.1948 р.

Роки	Населений пункт		
	В містах	В селах	Разом
До 1918 р.	6	38	44
1918–1930 рр.	4	73	77
1931–1940 рр.	6	62	68
1941–1945 рр.	5	116	121
1946–1947 рр.	1	16	17
Разом	22	305	327

Джерело: [9, арк. 37].

Отже, серед зареєстрованих у Волинській області священників, станом на 1.01.1948 р., найбільше було тих, хто прийняв сан в період з 1941 до 1945 рр., а саме 37% від загальної кількості священників. Дещо меншим за кількістю священницьких висвят ознаменувався період з 1918 до 1930 рр.. За ці 13 років прийняло сан 23,5% священників. Далі йде період з 1931 до 1940 рр. – 20,8%. До 1918 р. було висвячено в священницький сан 13,5% осіб, а в 1946 – 1947 рр. – 5,2% осіб від загальної кількості зареєстрованих священників.

Слід зауважити, що документ, який відображає Таблиця 1 недосконалий тим, що в ньому відсутній рівномірний поділ на роки, а саме один період включає в себе 2, а інший – 13 років. У зв'язку з цим важко зробити об'єктивні висновки.

Для відтворення цілісної картини посвят священників і дияконів, які служили у 1945–64 рр. на території Ровенської області використано просопографічний метод дослідження. Було взято дві групи духовенства, які перебували на реєстрації в Уповноваженого в справах РПЦ у Ровенській області. Перша група – духовні особи (священники і диякони), прізвища яких внесено до книги реєстрації духовенства у лютому 1951 р.. Загалом нараховувалося 341 священник та 58 дияконів [11, арк. 1–26], друга група перебувала на реєстрації станом на 1.01.1964 р. і складалася з 253 священника та 18 дияконів [7, арк. 137–152]. Після детального вивчення біографій духовенства, вдалося знайти дату хіротонії (богослужіння, під час якого відбувається посвята в сан) 379 особам з 399 зареєстрованих у 1951 р. У другій групі духовенства не встановлено рік посвяти двом священникам.

Таблиця 2

Посвята в сан православного духовенства,
яке служило на приходах Волинсько–Ровенської єпархії

Рік посвяти в сан	Духovenство зареєстроване станом на 1.02.1951 р.				Духovenство зареєстроване станом на 1.01.1964 р.			
	Священ	Диякони	Разом	%	Священ	Диякони	Разом	%
До 1920	67	2	69	17,3	9	1	10	3,7
1921–1925	39	2	41	10,3	20	1	21	7,7
1926–1930	31	3	34	8,5	17	0	17	6,3
1931–1935	18	1	19	4,8	9	0	9	3,3
1936–1940	35	0	35	8,7	27	0	27	10
1941–1945	118	43	161	40,4	94	16	110	40,6
1946–1950	17	3	20	5	20	0	20	7,4

1951–1955	0	0	0	0	32	0	32	11,8
1956–1960	0	0	0	0	17	0	17	6,3
3 1961	0	0	0	0	6	0	6	2,2
Немає даних	16	4	20	5	2	0	2	0,7
Разом	341	58	399		253	18	271	100

Джерело: [11,арк.1–27;8,арк.137–152].

Для того, аби порівняти кількість посвят по роках поділено всіх священиків на 10 груп, відповідно до року посвяти в сан. Кожен період, окрім першого та останнього, охоплює 5 років. Це пояснюється тим, що більшість висвят, що відносяться до 1920 року, відбулася в 1918–1920 рр., а решта розкидана по різних роках кінця XIX та початку XX ст. Натомість у період з 1961 р. зафіксовано всього 6 висвят молодих священиків, остання з яких зафіксована у 1963 році [7,арк.139].

Серед священиків і дияконів, які працювали у 1951 і 1964 рр. найбільше, а саме по 40% у кожній групі, посвячених в сан у період воєнних лихоліть, тобто у 1941–45 рр. Також при підрахунках, стало відомо, що найплодовитішими на посвяти виявилися 1944 і 1945 роки. Протягом 1945 року з усіх зареєстрованих в Уповноваженого в справах РПЦ у 1951 та 1964 рр. отримало сан священика 68 осіб, а сан диякона – 26 осіб. Саме архієпископа Миколая (Чуфаровського), у 1945 р. Уповноважений у справах РПЦ у Волинській області звинувачував у посвяті в сан молодих людей, які таким чином ухилялися від служби в Червоній армії [5,арк.23].

Варто звернути увагу, на те, що серед духовенства, яке служило у 1951 р., багато таких, хто отримав сан до 1920 р. 62 з 67 священиків, прийняли сан до 1918 р., тобто за роки існування Російської імперії. Серед духовенства, яке перебувало на обліку в Уповноваженого в 1964 р. людей з цієї групи мало, всього 9 священиків та 1 диякон. Пояснює велику розбіжність між першою і другою групою священиків, той факт, що на 1964 р. це були люди похилого віку, які мали більше 70–ти років.

Першим із зареєстрованих священиків у 1951 і 1964 рр. по Ровенській області був Павлович Григорій Савелійович, 1867 р.н. Він прийняв сан диякона в 1890 р., а сан священика – в 1894 р. [9,арк.1]. В останню чергу, відбув свою священицьку хіротонію, у 1963 р Засць Іван Пилипович, 1930 р.н. [8,арк.139]. Духовенство, Волинсько–Ровенської єпархії 1945–1964 рр. було посвяченим в сан у період з 1890 до 1963 рр. Між першим і останнім священиком різниця у посвяті більше 70–ти років. Слід звернути увагу, не лише на велику різницю між роками, а й на історичні періоди, коли здійснювалася хіротонія оо. Павловича і Зайця.

Найчастіше диякони після посвяти в сан отримували сан священика, тобто протягом одного року чоловік приймав сан диякона, а за ним і священика, проте в середині 40–х років ситуація змінилася. Диякони, які були рукопокладені протягом 1942–1945 рр. стали священиками лише через 10 років. Так, 12 осіб, які отримали сан диякона в 1941–1945 рр. отримали парафію і посаду настоятеля лише в 1953–1956 рр. [8,арк.137–152;11,арк.1–26]. Саме на цей період приходить правління Архієпископа Палладія (Камінського). За 1953–1956 рр. єпископ Волинський і Ровенський Палладій провів ряд організаційних заходів, направлених на укріплення своїх кадр духовенства, заміщення вільних церковних приходів священиками, наведення порядку в обліку і звітності церковного фінансового господарства, в результаті таких заходів текучість кадрів призупинилася. Більше 20 недіючих церков з числа, так званих «безжиттєвих приходів» – з малими прибутками отримали свого настоятеля [12,арк.113].

Підтвердженням того, що духовенству, яке служило на приходах Волинсько–Ровенської єпархії в другій половині 40–х початку 60–хрр. XX ст. випало на долю чимало випробувань, є і те, що деякі з них були посвячені в сан одного й того ж ступеня кілька разів. Адже, після встановлення радянської влади на Західній Україні священики

та диякони Української Автономної православної церкви, греко–католицької церкви та Української Автокефальної православної церкви опинилися в безвихідній ситуації. І ті з них, яким вдалося вціліти після страшних воєнних лихоліть, тисків і репресій хотіли продовжувати служити своїй громаді, були змушені приєднатися до РПЦ. Церква їх з радістю приймала, але обов'язковою умовою, була ще одна хіротонія. Оскільки висвяти, здійснені раніше єпископами неканонічних церков, не бралися до уваги.

У 1944 р. волинський єпископ Микола (Чуфаровський) приймав духовенство Автокефальної церкви після покути і сповіді та через перепосвяту. Допомогавав йому у цьому колишній автономний єпископ Кременецький і Дубенський Іов (Кресович) [14,с.175].

На жаль, не вдалося встановити точну кількість духовенства, яке впродовж свого життя пережило дві хіротонії священика або диякона. Багато з них не висвчували лишній раз, інформацію, про свій досвід роботи у інших церквах, оскільки це могло їм зашкодити. В архівних документах вдалося знайти лише окремі цифри. Уповноважений у справах релігій і культів Ровенського облвиконкому на 1.07.1944 р. нарахував на території області 30 автокефальних церков [6,арк.6], проте вже через 25 днів, Головатов писав, що 20 автокефальних церков приєдналося до РПЦ [6,арк.12]. У звітах Уповноваженого в справах РПЦ у Волинській області М. Діденка написано, що за 1945 рік у області проведено 20 перепосвячень: 10 на священиків, 10 на дияконів [1,арк.2], а за 1947 р. у перепосвячено 10 духовних осіб (5 священиків та 5 дияконів) [2,арк.2].

Вивчаючи питання розвитку кар'єри духовенства, за допомогою просопографічного методу вдалося віднайти 156 спільних прізвищ духовенства, які містилися в реєстраційних списках за 1951 і 1964 рр., тобто ці люди працювали в храмах області і в 1951 р., і 1964 р. Встановити, чи перебували вони на місцях впродовж усього періоду важко, оскільки записи в реєстраційній книзі відсутні. В графі «примітки», біля окремих прізвищ знаходиться лише напис «Вибув», про те коли, куди, з якої причини, і як надовго не значиться [7,арк.31;11,арк.27–28]. Додаткову інформацію можна знайти на сторінках Журналу Московської Патріархії, зокрема в рубриках офіційна хроніка, новини з внутрішньо–церковного життя, вічна пам'ять померлим (згодом перейменована на некролог) [15], або в рапортах і заявах священнослужителів, звітах, які зберігаються у фондах державних архівів.

Серед документів, що відображають життя духовенства Волинсько–Ровенської єпархії, знаходяться й ті, що містять відомості Уповноваженого в справах РПЦ про стаж церковної служби священиків Ровенської області. Вони висвітлюють інформацію про кількість священиків з певним стажем церковної служби. Отже, станом на 1956 р. по Ровенській області нараховувалося священиків зі стажем роботи в православній церкві на посаді настоятеля або другого священика:

- менше 5 років – 31 священик;
- від 5 до 10 років – 25 священиків;
- від 11 до 15 років – 117 священиків;
- більше 15 років – 146 священиків [12,арк.97].

Також є відомості про тривалість служби на одному приході. Найбільше, а саме 60,5% нараховувалося священиків, які працювали на одному місці до 10 років. 28,8% священнослужителів змогли втриматися на одному місці від 10 до 15 років, а ті хто працював більше 15 років – 10,7% священиків [12,арк.98].

Причини переходу з місця на місце були різними. Якщо до 1940 р священики дуже рідко міняли приходи, в більшості це траплялося у зв'язку з сімейними обставинами, такими як переїзд до старих хворих батьків, повернення в рідне село, продовження служіння в церкві, в якій батько був настоятелем і йде на пенсію, то в 1950–х роках це явище стає масовим. Та й причин шукати нове місце роботи було значно більше. Серед них можна виділити: відсутність вільних приходів, адже після багато чисель-

них посвят в сан, священників збільшилося, а кількість церков – не змінилася; з метою уникнення тиску і репресій; через заборону влади реєструватися в окремих областях. Також єпископ міг перевести священника на інші, менш прибуткові приходи в наслідок якогось дисциплінарного порушення.

У другій половині 40–х початку 50–х рр. XX ст. духовенство в сільських населених пунктах тримало господарство, мало городи. Частина кліриків та членів їхніх сімей працювало в колгоспі. Вони всіляко намагалися пристосуватися до існуючих умов аби вижити. Ті з них, які мали дітей віддавали їх вчитися до університетів, інститутів або технікумів. Дуже рідко траплялися випадки, коли посилали дитину вчитися у духовну семінарію [12, арк.117].

Серед священників Волинсько–Ровенської єпархії досліджуваного періоду досить часто траплялися випадки, коли вони знімалися з реєстрації і виходили поза штат. Іноді це робилося за власним бажанням, а іноді – примусово. З метою уникнення арешту протоієрей Косткевич Андрій Іванович залишив свою парафію і переїхав у Луцьк. Протягом 1939–1943 рр. він працював вчителем у школі, а коли небезпека минула, знову повернувся до проповідництва [13, с.159]. Подібна історія трапилася з майбутнім архієпископом Палладієм (Камінський Георгій Михайлович). Отець Георгій отримав священство ще у 1920 р., проте у 1935 р. працював бухгалтером в громадських установах Миколаївської області, з 1945 р. – бухгалтером в Одеській духовній семінарії. В тому ж році призначений ключником в кафедральному соборі Святого Іллі в Одесі [16, с.250]. Іншою, вагомою причиною тимчасового зняття з реєстрації була відсутність вільних парафій. Саме з цієї причини протоієрей Нестерович Євменій Костянтинович протягом 1945–1949 рр. був змушений працювати вантажником [10, арк.222].

Цікаві спостереження на тему ставлення священників до своєї кар'єри, занотував Уповноважений в справах РПЦ у Ровенській області Б. Плугатаренко.

«...Духовенство похилого віку вважає, що віруючих достатня кількість. Вони не залишаться без роботи. Духовенство середнього віку стурбоване своїм майбутнім. Бояться, що церкви закриють і вони залишаться без роботи, оскільки не мають відповідних спеціальностей, вже не молоді, щоб вчитися і фізично працювати. Навіть, якщо дослужать до пенсії, то в пенсійному фонді не буде грошей на їх утримання і в пенсійному віці залишаться без засобів для існування. Більш молоді, особливо грамотні та освічені, намагаються знайти вихід із ситуації. Деякі з них хотіли одночасно, працюючи священником, заочно вчитися і після отримання диплому піти з церковної роботи. Так священник Крестецький Ф.І. 1923 р.н., маючи 10 класів висловив бажання заочно вчитися в пединституті і працювати священником. Деякі священники при конфлікті з церковною владою залишають церковну службу і шукають громадську роботу. Так, в 1961 р. пішов на завод арматурником колишній священник Прокопович С.І., в 1962 р. залишив службу священник Ткачук С.І. В 1959 закінчив Волинську духовну семінарію. Він повернув довідку про реєстрацію у зв'язку з влаштуванням на громадську роботу. В січні 1962 р. примусово було знято з реєстрації настоятеля кафедрального собору м. Луцьк Павловича Д.І. Його було звинуватили у незаконній фінансово–господарській діяльності» [3, арк.116].

Деякі священники намагалися пристосуватися до існуючих умов. Так священник Халімонов регулярно ходив на роботу в колгосп ім. Леніна в с. Колодежі обробляти цукровий буряк, за що отримав подяку від правлячого архієрея в 1959 р. Цікаво, що в цьому селі в 1961 р. збільшилася кількість проведених релігійних обрядів і дохід церкви [4, арк.31].

В середині 1940–х років священнослужителі Волинсько–Ровенської єпархії були змушені пристосовуватися до нових політичних, економічних та культурних умов, які принесла з собою нова радянська влада. Ситуація ускладнювалася через повсюдну розруху та ліквідацію греко–католицької, Української Автономної православної та

Української Автокефальної православної церков. Деякі священники ліквідованих церков продовжили свою церковну діяльність на приходах РПЦ, відбудови ще одну хіротонію. В 1940–1950–х рр. більшість настоятелів мала за плечима великий досвід роботи. Та через умови, які склалися в країні в кінці 50–х на початку 60–х рр. XX ст., духовенство Волинсько–Ровенської єпархії опинилося в непростій ситуації. Професія священнослужителя не гарантувала стабільності, не кажучи про можливий кар'єрний розвиток.

Список використаних джерел

1. Державний архів Волинської області. – Ф.Р.393. – Оп.1. – Спр.2.
2. Там само. – Ф.Р.393. – Оп.2. – Спр.9.
3. Там само. – Ф.Р.393. – Оп.2. – Спр.95.
4. Там само. – Ф.Р.393. – Оп.2. – Спр.114.
5. Там само. – Ф.Р.393. – Оп.3. – Спр.2.
6. Державний архів Рівненської області. – Ф.Р.204. – Оп.11. – Спр.1.
7. Там само. – Ф.Р.204. – Оп.11. – Спр.11.
8. Там само. – Ф.Р.204. – Оп.11. – Спр.34.
9. Там само. – Ф.Р.204. – Оп.11. – Спр.52.
10. Там само. – Ф.Р.204. – Оп.11. – Спр.60.
11. Там само. – Ф.Р.204. – Оп.11. – Спр.64.
12. Там само. – Ф.Р.204. – Оп.11. – Спр.94.
13. Борщевіч В. Волинський пом'яник. – Рівне, 2004.
14. Борщевіч В. Православна духовна верства Волині в добу радянського тоталітаризму // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки: Збірник наукових праць. – Острог, 2009. – Випуск 14.
15. Журнал Московской Патриархии. – Москва: Издательский отдел Московской Патриархии, 1945–1985гг.
16. Пашенко В. Православ'я в новітній Історії України: Ч. 1 / В. Пашенко. – Полтава, 1997.
17. Християнські релігійні свята і обряди URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-5758.html> [2.11.2010]
18. Цыпин В., прот. Духовенство // Православная энциклопедия. – М., 2007. – Т. 16.

Третяк Л.Н. Кар'єра православного духовенства Волинсько–Ровенської єпархії в 1945–1964 гг.

Исследуется развитие карьеры православного духовенства, начиная с момента посвящения в сан, которое служило на приходах Волинско–Ровенской епархии в 1945–1964 гг., а также определяется стаж работы священников.

Ключевые слова: духовенство, православная церковь, профессия, карьера.

Tretyak, L.N. Career of the Orthodox clergy of Volyn'–Rivne Diocese in 1945–1964

The author of the article examines the career's development of the orthodox clergy who served the parishes of Volyn'–Rivne Diocese in 1945–1964, beginning from the moment of their consecration, and the length of service of the priests is determined.

Key words: clergy, orthodox church, occupation, career, length of service.

УДК 94(477) «1945/1955»

Фомін А.В.

Дитяча безпритульність і жебрацтво як недоліки діяльності системи соціального забезпечення УРСР у повоєнні роки (1945–1955)

Аналізується стан соціального забезпечення знедолених категорій дитинства у повоєнний період крізь призму недоліків системи соціального забезпечення того часу.

Ключові слова: дитинство, безпритульність, жебрацтво, соціальне забезпечення, повоєнні роки.

В останні декілька років українська історична наука приділяє все більше уваги проблемам соціального розвитку українського суспільства у різні періоди його розвитку, питанням повсякденного життя різноманітних прошарків соціуму. На нашу думку, можна говорити про сучасну історіографію проблеми долі дитинства у воєнні та повоєнні роки. Значну увагу дослідженню цієї проблематики приділяють такі науковці, як Г.М. Голиш [1], Л.Г. Голиш [2], Л.В. Ковпак [3], В.П. Швидкий [4;5;6;7], І.В. Перехрест [8], О.Д. Ісайкіна [9], М.О. Соловей [10], Н.М. Касьянова [11], Т.В. Вронська [12], О.В. Водолага [13], О.В. Шеремета [14] та інші. Серед російських дослідників в тій чи іншій мірі вивчали це питання О.Ю. Зубкова [15;16;17;18], М.Р. Сезіна [19], А.Г. Грігор'єва [20], М.В. Ромашова [21] та інші. Не залишається поза увагою науковців й вивчення соціально-економічного становища, аспектів повсякденного життя категорій соціально незахищеного населення. Не дивлячись на досить повну загальну картину становища дитинства у повоєнне десятиліття, одним з недосліджених питань є проблема дитячої безпритульності та жебрацтва саме як наслідку недосконалості системи соціального забезпечення в УРСР.

Отже, метою цієї статті є дослідження дитячої безпритульності та жебрацтва як результату вад соціальної політики держави, системи його соціального забезпечення, для чого проаналізуємо рівень дитячої безпритульності та жебрацтва у післявоєнні роки (1945–1955), ступінь забезпеченості соціально незахищених категорій дітей, рівень розвитку системи соціального забезпечення, безпосередньо спрямований на соціальних захист визначеної категорії дитинства.

Війна спричинила катастрофічне погіршення становища неповнолітнього населення України. Одним із найтяжчих її наслідків стало масове сирітство, дитяча бездоглядність і безпритульність. На початку 1945 р. в країні нараховувалося 125 тис. сиріт, з яких 21 тис. були безпритульними [8, с. 12]. Переважна більшість їх мешкала в підвалах будинків, на вокзалах або мандрувала з міста у місто, заробляючи на життя торгівлею, чистячи взуття, а іноді й крадіжками чи жебракуванням.

Соціальна реабілітація неповнолітніх громадян віком 4–15 років, позбавлених батьківського піклування, здійснювалася в дитбудинках Наркомату (Міністерства) освіти УРСР та Наркомату (Міністерства) соціального забезпечення (що стосувалося передусім дітей-інвалідів). Поряд із дитбудинками загального типу функціонували спецдитбудинки для дітей загинилих фронтовиків та партизанів, які відзначалися дещо кращим фінансово-матеріальним забезпеченням. За віковим складом їхніх вихованців та функціональною роллю дитбудинки поділялися на дошкільні, шкільні та змішані [2, с. 8].

Стурбований ситуацією з дитячою безпритульністю та жебрацтвом, Раднарком УРСР зобов'язав Наркомат соціального захисту у 1945 р. забезпечити роботу 12 дитбудинків для дітей-інвалідів на 1200 місць, а в 1946 р. – 18 на 1800 місць. Однак, як свідчать джерела, на заплановані показники вийти не вдалося: в 1949 р. працювало 12 дитбудинків цього типу, в яких утримувалося 1013 дітей. З цієї причини чимало дітей-інвалідів залишалося поза спеустановами [2, с. 140].

Як зазначає В.П. Швидкий, поповнення напівкримінальних вуличних структур за рахунок підлітків головним чином відбувалося через їх незадовільне матеріально-побутове забезпечення навіть у закладах державної соціальної опіки. Зокрема, «у 1946 р. дитячий будинок №8 (м. Хотин, Чернівецька обл.) недоотримував харчів (м'яса, молока), хліб надходив не регулярно, частина виділеної картоплі йшла на забезпечення їдальні місцевого партактиву» [6, с. 214]. Взагалі, післявоєнний голод 1946–1947 рр. стає одним з найвпливовіших чинників у формуванні дитячої безпритульності та жебрацтва у повоєнні роки. Зростання вуличної безпритульності якраз припадає саме на ці роки. Смертність серед дорослого населення спричинила серйозну проблему щодо подальшого облаштування дітей-сиріт. Мережа дитячих закладів дуже швидко була переповнена і не вміщувала сиріт, що залишало «на вулиці» значну їх кількість [7, с. 155]. Крім того, і в самих дитячих будинках, зокрема й системи соціального забезпечення, спостерігалися значні перебої з продовольчим постачанням. Так, у червні 1946 р. у Ворошиловградській області були випадки затримання відпуску продуктів дитячим будинкам на 1,5 – 2 місяця. Міністерство соціального забезпечення не стало на захист підопічних будинків, а навпаки, 26 жовтня 1946 р. розіслало всім завідувачам обласних відділів соцзабезпечення лист, у якому однозначно підтримало практику пріоритетного виконання плану хлібозаготівель: «виконання державних планів є першочерговою задачею; тільки після виконання цих планів може бути створений фонд допомоги інвалідам Вітчизняної війни і сім'ям загиблих воїнів за рішенням загальних зборів колгоспників» [14, с. 250]. В свою чергу, це викликало втечі вихованців, які сподівалися на краще життя на свободі, з будинків. Чергові наряди дорожнього відділку міліції Північно-Донецької залізниці лише за перший квартал 1946 р. здійснили вісім рейдів за участю військ МВС та воєнізованої охорони, унаслідок чого було затримано 1090 дітей, серед яких виявлено 686 безпритульних та 404 бездоглядні дитини, що були відправлені до приймальників-розподільників, на працевлаштування чи повернуті батькам. Лише за 1947 р. у Макіївському районі Сталінської області органами МВС було проведено 16 рейдів з метою вилучення безпритульних та бездоглядних з вулиць. Як наслідок, було затримано 179 безпритульних дітей та 330 бездоглядних [13, с. 229]. Станом на кінець травня 1947 р. у дитячих будинках УРСР знаходилося понад 10 тис. безпритульних дітей, що перевищувало встановлені норми на 77 тис. 400 осіб. Окрім того, в дитячих приймальниках-розподільниках МВС УРСР знаходилося понад 10 тис. безпритульних дітей. Наплав щомісячно у приймальниках-розподільниках становив близько 10 тис. бездомних [6, с. 214].

Проте система Міністерства соціального забезпечення не справлялась з покладеними на неї державою функціями і у 50–ті рр. XX ст., передусім через зрів відкриття нових дитячих будинків.

Так, Рада Міністрів (далі – РМ) УРСР постановою №3552 від 03.12.1951 р. зобов'язала Міністерство соціального забезпечення у 1952 р. відкрити 26 нових будинків інвалідів на 3 тис. місць. Проте виконання цієї постанови зірвано. У 1952 р. відкрито всього 9 будинків на 950 місць, в 1953 р. – 3 будинки на 300 місць. Лише в обласних відділах соціального забезпечення у першій половині 1953 р. стаяло на черзі для розподілення в будинки інвалідів для дітей 821 особа [24, с. 120].

3 липня 1951 р. по 1956 р., з моменту видання постанови РМ СРСР №2590–1264 і РМ УРСР №2256 з питань посилення боротьби з жебрацтвом, Міністерство соціального забезпечення відкрило 49 нових будинків інвалідів на 9715 ліжок. Проте мережа будинків інвалідів навіть тоді не задовольняла потреб. У обласних відділах соцзабезпечення на обліку нараховувалося близько 350 дітей-інвалідів, які потребували розміщення на утримання у будинки. Крім того, слід зазначити, що житловий фонд у багатьох будинках інвалідів був украй старим, а до 30% приміщень знаходились в аварійному стані або підлягали зносу. Такі будинки мали Одеська, Харківська, Полтавська, Тернопільська та інші області [25, с. 69–72].

Детальніше зупинимось на проявах жебрацтва та бродяжництва у повсякденному житті середини 1950–х рр. Так, у першому півріччі 1953 р. органами міліції за бродяжництво та жебрацтво було затримано 564 неповнолітні. Лише за дев'ять місяців 1953 р. до дитячих приймачів-розподільників міністерства юстиції УРСР поступило

15588 чоловік дітей безпритульних та безнадзорних. З них 2989 осіб прибули з інших союзних республік, а інші проживали на території УРСР [24,с.132].

Абсолютна більшість цих дітей доставлена у дитячі приймальники органами транспортної міліції – 10446 осіб, що свідчить про безперешкодний проїзд безпритульних дітей по залізниці і слабкій боротьбі з цим явищем транспортної міліції. Органами територіальної міліції затримано 3398 осіб [24,с.133].

З числа дітей, що поступили до органів міліції, тобто 15588 осіб, пішли з родин через поганий догляд – 7519, через погане ставлення до них – 1187, з сімей, що впали в нужденність – 1361, пішли з місць влаштування – 996, невлаштованих дітей – 2686, тих, що збігли з дитячих будинків – 1188 [24,с.133].

Слід акцентувати увагу на тому, що, як свідчить навіть неповна статистика, значна кількість дітей втекла з дитячих будинків Міністерства освіти УРСР. У 1952 р. втекла така кількість дітей: у першому кварталі – 332 дитини, у другому – 321, у третьому – 331, у четвертому – 304, у першому кварталі 1953 р. – 196, у другому – 159 (на 1 липня 1953 р. тільки в системі Міністерства освіти УРСР нараховувалось 623 будинки, де утримувалось 65507 осіб) [24,с.133].

Лише в Сталінській області за третій квартал 1953 р. з дитбудинків збігло 75 осіб. Втечам вихованців з дитячих будинків сприяють серйозні недоліки в роботі дитячих будинків, хоча місцевими органами влади й приймалася значна кількість рішень з покращенню роботи цих установ. Так, Міністерство освіти УРСР у вересні 1953 р., перевіривши скаргу вихованців дитбудинку ім. Шевченка, Ізмаїльської області, а також стан ряду дитбудинків в цій області, встановлено ряд кричущих неподобств. Наприклад, директор дитячого будинку Павлов систематично бив дітей. Піонер вожакий Юмакулов бив вихованицю Кахшенко. Завгосп Давиденко змущував над вихованцем Журавлем (заливав йому за ворот борщ). Сторож дитячого будинку протягом тривалого часу жив з вихованкою. Ніякою виховної роботи в літній період не проводилось, піонервожатим працював морально розклавшиш Юмакулов [24,с.134].

В Утконосівському дитбудинку, де виховувалось 240 дітей, не було лікаря протягом трьох років. Прискіпливий догляд дітей не проводився з 1952 р. Немає лікарів у Арцизькому, Главинському, Лоциновському дитячих будинках. У дитбудинку ім. Шевченка лікарем працював за сумісництвом Андрощук Є.К., який був у дитбудинку раз на два-три тижні. Медичне обслуговування здійснювала людина, яка не мала медичної освіти [24,с.135].

У багатьох дитбудинках вкрай незадовільно полягали справи з організацією харчування підопічних. Так, у вже згаданому дитячому будинку ім. Шевченка також незадовільно було організоване і харчування дітей. За літній період часу дитбудинком недоодержав 300 кг вершкової олії, 1100 літрів молока, 567 кг риби, 90 кг цукру. В Болградському дитбудинку близько місяця їжу готували з крупи, що містила велику кількість черв'яків. Під час обіду 23 серпня 1953 р. діти вилучали черв'яків з пшоняної каші. З провини виконуючого обов'язків директора дитбудинку Тараніна, протягом трьох днів діти обідали без хліба [24,с.135].

Із забезпеченням одягом та взуттям також було не все гаразд. Наприклад, дитбудинки Ізмаїльської області одягом та взуттям забезпечувались не повністю. Так, Безарянський дитбудинок забезпечений дитячими пальтами на 50%, взуттям – на 30%. Не краще становище в Болградському, Новосельському Безарянський дитбудинок забезпечений дитячими пальтами на 50%, взуттям – на 30%. Не краще становище спостерігалось в Болградському, Новосельському, Нагорнянському дитбудинках [24,с.135].

Подібні недоліки відзначалося в ряді дитбудинків Миколаївської, Тернопільської, Станіславської, Закарпатської, Черновецької областей.

Спостерігалось порушення санітарних норм. Понад 50 будинків знаходилися в тісних приміщеннях, в ряді будинків вихованці спали по-двоє.

Так, директор дитячого будинку №1 м. Львова Верба поселив у дитячому будинку свого сина, свояченицю, забрав додому значну кількість меблів та іншого майна, надав 72 кв. м житлової площі працівникам будинку, тоді, як вихованці сплять по-двоє, дитбудинок не забезпечений меблями [24,с.136].

Незадовільно підбираються кадри керівних працівників дитбудинків. У 1953 р. замінено 39 директорів, як тих, хто не мали педагогічної освіти, не забезпечили навчально-виховну та фінансово-господарську роботу та допустили зловживання [24,с.136].

Всі ці факти свідчать, що живині місцевими органами влади заходи по наведенню порядку у дитячих будинках ще не дали бажаного ефекту.

Відмічено багато фактів не створення працевлаштованим підліткам нормальних умов побуту і роботи, внаслідок чого деякі з них уходили з роботи та ставали на шлях жебрацтва. Наприклад, в Сталінській області за 1953 р. працевлаштовано 268 підлітків. З них пішли з місць працевлаштування 89 осіб. Перевіркою встановлено, що підлітки уходили в силу відсутності нормальних житлово-побутових умов і слабкої постановки виховної роботи. Аналогічне становище відмічено в Вінницькій, Одеській та інших областях [24,с.137].

З затриманих у 1953 р. у м. Львові 52 дітей за жебракування, більшість була сиротами або дітьми з матеріально незабезпечених родин. Наприклад: неодноразово затримувались за жебракування діти громадянина Костирко В.І. Костирко В.І. та його дружина Костирко М.В. працювали дезінфекторами та отримували лише по 400 крб. на місяць, мешкали у м. Львові у квартирі з трьох кімнат та кухні, в них було семеро дітей віком від 6 до 18 років, які навчалися в школі. Молодші діти цієї родини неодноразово затримувались за жебракування [24,с.132].

У Львівській області затримувався за жебракування Шимоняк С.Я., неповнолітній переселенець з Польщі. Його мати померла, під час окупації помер і батько. З мачухою переселився до Радянського Союзу, потім мачуха кинула його. До 1953 р. працював за наймом у м. Бережани у громадянина Гай, потім він нього пішов та займався жебракуванням [24,с.132].

В цьому сенсі показовим є той факт, що у 4120 затриманих за 1953 р. дітей були обидва батька [24,с.133], а отже у таких родинах головним чинником жебракування та бродяжництва дітей став вкрай низький рівень соціальної забезпеченості, особливо багатодітних сімей.

Таким чином, загальною безпосередньою причиною поширення дитячої безпритульності та жебрацтва стала війна, яка залишила багатьох дітей сиротами, або напівсиротами, позбавила багато родин житла, призвела до загального зубожіння населення. Як свідчить статистика, більше половини дітей, затриманих міліцією у першій половині 1950-х рр., пішли з родин через поганий догляд. Вкрай низький рівень заробітної плати батьків, навіть у повних сім'ях, штовхав дітей на бродяжництво та жебракування.

Щодо діяльності системи соціального забезпечення УРСР, то вона звичайно ж спрямовувалась на ліквідацію таких явищ, як дитяча безпритульність та жебрацтво. Проте нерідко вона сама породжувала негативні соціальні явища. Зокрема, план відкриття дитячих будинків систематично не виконувався. Безпосередніми факторами дитячої безпритульності та жебрацтва виступали незадовільне матеріально-побутове забезпечення дітей у закладах державної соціальної опіки, зокрема під час голоду 1946–1947 рр. Мережа дитячих установ системи соціального забезпечення, що також відновлювалась після війни, опинилась неспроможною задовольнити ані кількісний наплив дітей, які потребували захисту під час лихоліття, а ні забезпечити їм мінімальні санітарно-побутові умови, харчування на рівні фізіологічного мінімуму. Значна частина дітей, влаштованих до дитячих будинків, бігла з них. Цьому сприяли побиття вихованців, знущання над ними, незадовільний стан медичного обслуговування, стану виховної роботи. Непоодинокими були факти поганого харчування, використання при приготуванні їжі зіпсованих харчів. Не вживались достатні заходи щодо працевлаштування підлітків, які випускались з установ системи соціального забезпечення. Загалом, дитяча безпритульність та жебракування у післявоєнне десятиріччя були досить поширеними явищами соціального життя УРСР. Самі ж недоліки системи соціального забезпечення стали безпосереднім наслідком недофінансування, застосування залишкового принципу у ставленні до соціально незахищених верств суспільства.

У подальших наукових розвідках, на наш погляд, слід акцентувати увагу на окремих аспектах повсякденного життя соціально незахищених верств населення у повосенний

період: продовольчому забезпеченню, санітарно-побутових умовах життя, медичному обслуговуванню тощо.

Список використаних джерел

- Голиш Г.М. Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни (1941–1945 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Г.М. Голиш; Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького. – Черкаси, 2004. – 20 с.
- Голиш Л.Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943 – 1950 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л.Г. Голиш; Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького. – Черкаси, 2007. – 234 с.
- Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2003. – 250 с.
- Швидкий В.П. Соціальні відхилення як чинник структурних змін українського соціуму другої половини ХХ століття / В.П. Швидкий // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. – Вип. 9. – К., 2005.
- Швидкий В.П. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. / В.П. Швидкий // Український історичний журнал. – 2007. – №1. – С. 149–169.
- Василь Швидкий. Девіантні прояви в українському повосенному суспільстві // Повосенна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. В.М. Даниленко: У 3-х частинах. – Ч 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 149–227.
- Швидкий В.П. Голод 1946–1947 рр. як чинник сплеску девіантних явищ в Україні / В.П. Швидкий // Український історичний журнал. – № 1. – 2010. – С. 142–164.
- Перехрест І.В. Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація у період відбудови (1943–1950 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Перехрест І.В.; Черкаський держ. технологічний ун-т. – Черкаси, 2007. – 291 арк.
- Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повосенний період (1945 – 1955 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.Д. Ісайкіна; Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – 23 арк.
- Соловей М.О. Дитячі будинки Донбасу у 1943–1965 роках: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.О. Соловей; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2009. – 20 с.
- Касьянова Н.М. Боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943–1953 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук / Н.М. Касьянова; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2010. – 19 с.
- Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943– 945 рр.) / Т.В. Вронська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 83 с.
- Водолага О.В. Післявоєнне дитинство в УРСР (1945 – поч. 1950-х рр.): історіографія питання / О.В. Водолага // Вісник Луганського національного університету. Історичні Науки. – 2011. – №11. – Ч.1. – С. 122–128.
- Шеремета О.В. До питання про становище дітей в Україні в перші повосенні роки (1946–1950 рр.) / О.В. Шеремета // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: [36. ст. / НАН України. Ін-т історії України]. – К.: Рідний край, 1998. – Вип. 3. – С. 70–78.
- Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953 / Е.Ю. Зубкова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 229 с.
- Зубкова Е.Ю. На «краю» советского общества. Маргинальные группы населения и государственная политика. 1940–1960-е годы / Е.Ю. Зубкова // Российская история. – №5. – 2009. – С. 101–118.
- Зубкова Е.Ю. «На «краю» советского общества. Маргинальные группы как объект государственной политики. 1945–1960-е гг.» / Авторы-составители: Е.Ю. Зубкова, Т.Ю. Жукова – М.: «Российская политическая энциклопедия». М: РОССПЭН, 2010. – 815 с.
- Зубкова Е.Ю. Общество и реформы. 1945–1964 гг. / Е.Ю. Зубкова. – М.: Изд. центр «Россия молодая», 1993. – 200 с.
- Зезина М.Р. Система социальной защиты детей-сирот в СССР / М.Р. Зезина // Педагогика. – 2000. – №3. – С. 58–67.
- Григорьева А.Г. Советская повседневность и уровень жизни населения СССР в 1953–1964 гг.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. / А.Г. Григорьева. – М., 2003. – 206 с.

- Ромашова М.В. Советское детство в 1945 – середине 1950-х гг.: по материалам Молотовской области: по материалам Молотовской области: Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. / М.В. Ромашова. – Пермь, 2006. – 221 с.
- Гридіна І.М., Касьянова Н.М. Діяльність органів міліції Донбасу щодо ліквідації безпритульності і бездоглядності у 1943–1953 рр. // Вісник Донецького національного університету. – Сер. Б. Гуманітарні науки. – 2008. – №2. – С.229.
- Лихачова Л.Б., Соловей М.О. Матеріальне забезпечення дитячих будинків Донбасу у 1946 – 1965 рр. / Л.Б. Лихачова, М.О. Соловей // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2010. – №№3–4(45–46). – С. 249–255.
- ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3111, 148 арк.
- ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4540, 117 арк.
- Лагоша М.М. Міліція України в 1945 – 1953 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.М. Лагоша; Донец. держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 20с.
- Фомін А.В. Повсякденне життя дітей-сиріт в Україні (сер. 40-х – сер. 50-х рр. ХХ ст.) / А.В. Фомін // Матеріали Третьої Всеукраїнської наукової конференції «Людина у структурах повсякдення в історії України», 24–25 листопада 2010 р. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – С. 126–128.

Фомин А.В. Детская бездомность и нищенствование как недостатки деятельности системы социального обеспечения в послевоенные годы (1945–1955)

Анализируется состояние социального обеспечения обездоленных категорий детства в послевоенный период сквозь призму недостатков системы социального обеспечения того времени.

Ключевые слова: детство, беспризорность, нищенство, социальное обеспечение, послевоенные годы.

Fomin, A.V. Child's homelessness and poverty as lacks of activity of the system of public welfare in post-war years (1945–1955)

The state of public welfare of the deprived of one's share categories of childhood is analysed in a post-war period through the prism of lacks of the system of public welfare of that time.

Key words: childhood, neglect, begging, public welfare, post-war years.

УДК [94:338.244] (477.43/.44) «19»

Прокопенко О.В.

Одільський раднаргосп: передумови створення

На основі джерел дається характеристика внутрішнього становища СРСР у повоєнні роки, аналізуються економічні та політичні причини переходу від галузевої до територіальної системи управління. Обґрунтовується створення Подільського раднаргоспу на території Вінницької і Хмельницької областей.

Ключові слова: передумови, реформа, промисловість, модель територіального управління, Подільський раднаргосп.

Перебування М.С. Хрущова на посаді першого секретаря ЦК КПРС та голови Ради Міністрів традиційно пов'язується з так званою «відлигою», критикою культу особи Й. Сталіна, ліквідацією ГУЛАГу. Менш відомою є його реформаторська діяльність у сфері економіки та її вплив на розвиток усіх сфер життя СРСР. Довгий час указаний період висвітлювався односторонньо й упереджено, що не відображало всієї складності та суперечливості суспільно-історичних процесів того часу. Тому сьогодні, як ніколи важливо дослідити неоднозначний досвід 1953–1964 рр. і відтворити об'єктивну картину минулого, зокрема, в економічному аспекті.

Вивченням економічних реформ М.С.Хрущова займалося ряд російських науковців.

У працях періоду «відлиги» – А.І. Вікентьєва, А.В. Венедиктова, Є.Ю. Локшина, на противагу офіційному трактуванню подій, було висунуто наукові ідеї, в яких наголошувалося на необхідності розвитку ринкових відносин та демократизації всієї системи управління [1;2;3].

Яскраво виражену пропагандистську спрямованість мають публікації Н.Ю. Петрова, Н.П. Сілантьєва. В них, в основному, розкривається зміст партійних рішень, а також законодавчих актів, які визначали цілі та завдання економічної реформи [4;5].

В.М. Горлов досить детально висвітлює на фоні внутріпартійної боротьби історію перебування управління народним господарством, питання створення раднаргоспів та аналіз причин переходу до територіальної форми управління [6]. У монографії В.М. Кудрова звернена увага на радянську модель економіки і сформованого в ній суспільного менталітету, який не відповідає вимогам ринку [7].

У роботах Т. І. Щербакової детально проаналізовано досвід введення в СРСР територіальної моделі управління. Автор притримується думки, що передумовами реформи стало прагнення М. Хрущова до повного політичного верховенства, а не труднощі в економіці [8;9].

Найменш досліджені аспекти економічної політики другої половини 1940–поч. 1950-х рр. висвітлюються в статті В.П. Попова. Серед них – проблеми демографії і матеріального становища населення, грошова реформа 1947 р. та політика зниження цін, розвиток промислового виробництва, оцінюється роль Й. Сталіна у формуванні радянської економічної політики [10].

У монографії А.В. Пижікова та А.А. Данілова розглядаються питання зовнішньо- і внутрішньополітичного розвитку СРСР, дано комплексну оцінку радянського післявоєнного суспільства, у тому числі й економічного розвитку [11].

Ці та інші роботи науковців майже не зачепили історії раднаргоспів, зокрема, причин їхнього створення. Тема практично не досліджена істориками як у рамках України, так і на регіональному рівні. У даній статті автор робить спробу висвітлити причини створення раднаргоспів у цілому та Вінницького (Подільського) зокрема.

Відомо, що з часу відмови від НЕПу наприкінці 1920-х рр. і до середини 1980-х рр. радянська економічна система носила централізований, плановий, командно-адміністративний характер. Тут сформувалася своєрідна економічна модель, яка помітно відрізнялась від ринкової. Стосується це і післявоєнного періоду, характеризуючи

який в економічному розрізі, економісти використовують термін «радянська модель економіки» [12,с.122].

Можна погодитися з В.М. Кудровим, який, визначаючи суть «радянської системи економіки», називає її наступні складові:

- однопартійна система з повним контролем з боку партійних органів усіх сторін економічного і соціального життя;
- державна власність на засоби виробництва;
- централізоване управління і планування економіки;
- наявність правлячої номенклатури – чиновників особливого радянського типу, відданих ідеї та вищому керівництву;
- неухильне дотримання державної ідеології і широка пропаганда «переваг та успіхів» соціалізму;
- ізоляція від усього світу;
- зовнішня торгівля на основі державної монополії [7,с.81].

Частково економічну ситуацію в СРСР після завершення Другої світової війни можна порівняти з економічною ситуацією в країні після «великої кризи» початку 1930-х рр. у країнах Заходу. Перенапруження людських сил, голод, використання переважно адміністративних, жорстких методів в управлінні економікою, послаблення економічних стимулів в умовах карткової системи, високої інфляції і розладу фінансової системи. Незмінними залишалися також основні принципи і цілі економічної політики Союзу РСР – пріоритетний і максимально швидкий розвиток важкої промисловості [13,с.77].

Висуваючи подібні завдання, керівництво країни не збиралося, проте, переглядати основи радянської економічної системи, створеної раніше. Про це переконливо свідчить промова Й. Сталіна перед виборцями, виголошена 9 лютого 1946 р., в якій підсумки завершення війни, дано високу оцінку політиці партії, намальовані плани на майбутнє. Вождем було виділено чотири визначальні позиції: метал – для виробництва зброї та обладнання для підприємств, паливо – для забезпечення роботи заводів, фабрик і транспорту, бавовна – для виробництва обмундирування, хліб – для постачання армії. Помітно, що дана модель економіки направлена, передусім, на забезпечення функціонування збройних сил та ВПК. Вся сталінська промова зводилась до підкреслення переваг радянського суспільного устрою, який «пройшов випробування вогнем війни і довів свою життєздатність» [14,с.3].

Бажаної фінансової стабілізації було досягнуто за рахунок пограбування народу. Відміна карткової системи і грошова реформа (грудень 1947р.) супроводжувались потужною пропагандистською кампанією про успіхи радянської економіки, колгоспного устрою, їх ролі в швидкому подоланні наслідків війни. Однак за фасадом цієї кампанії залишився конфіскаційний характер реформ. Держава фактично зняла з себе будь-які зобов'язання по гарантованому картковому постачанні міського населення і робітників, а нові державні ціни були вищі від комерційних, встановлених після війни [15,с.35].

Недосяжними виявилися і цілі наздогнати передові країни в галузі технологій. Всі технічні новинки впроваджувались в промислове виробництво повільно і при максимальних затратах. Високотехнологічні галузі і підприємства існували поряд з архаїчним виробництвом. Низький професійний рівень робітників, переважання ручної праці, жебрацькі зарплати – такі характерні риси сталінської економіки, що вирішувала невідкладні завдання економічної політики абсолютно неекономічними методами [10,с.74].

Падіння темпів економічного росту було очевидним. Якщо в 1955 р. приріст складав 12,7%, то в 1956 р. – 10,7%, а на 1957 р. зростання промислового виробництва було заплановано на рівні 7,1%. Це викликало занепокоєння в радянському керівництві не лише з економічних, а й з політичних міркувань.

М.С. Хрущову було вкрай важливо утвердити свою владу, не допустивши зниження темпів економічного росту [8,с.208].

Загалом, економіка продовжувала розвиватися екстенсивним шляхом – росли капіталовкладення в будівництво, у виробництво залучались додаткові сировинні, енергетичні і людські ресурси. Легка та харчова промисловість фінансувались за залишковим принципом і не забезпечували потреб населення. Було критичним ста-

новище в сільському господарстві. Виробничі можливості села були вкрай низькими: засуха 1946 р., голод 1947 р., курс на жорстке обмеження особистих селянських господарств, перекачка ресурсів з села в місто не сприяли його розвитку. Економічна і політична ситуація всередині країни, умови «холодної війни» обумовили ряд важливих проблем – необхідність реформування системи управління народним господарством, зміну аграрної політики, лібералізації політичної системи тощо. А смерть Й.Сталіна відкрила шлях реформам, необхідність яких відчувалась як суспільством, так і частиною керівництва [16,с.35].

Його наступники відразу ж після його смерті почали корегування існуючого економічного курсу, відмовившись від багатьох амбітних планів і програм. А через три роки, 30 березня 1957 р., на сторінках центральних газет було опубліковано тези доповіді М.С.Хрущова «Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом». У них перший секретар ЦК КПРС піддав нищівній критиці існуючу систему управління промисловістю. Він указав на надзвичайно роздуті штати центральних органів та величезний потік паперів у міністерствах. У тезах пропонувалося створення Рад народного господарства на основі укрупнених адміністративно–економічних районів. Зазначалася відсутність необхідності створення раднаргоспів у всіх областях, краях та автономних республіках, а бажане їх створення в районах з достатньо розвиненою промисловістю. Головні завдання розвитку народного господарства СРСР, за словами М. Хрущова, полягали у тому, щоб «на базі переважного розвитку важкої промисловості, безперервного технічного прогресу і підвищення продуктивності праці забезпечити подальше могутнє зростання всіх галузей народного господарства, здійснити круте піднесення сільськогосподарського виробництва і, на цій основі, добитися значного підвищення матеріального добробуту і культурного рівня радянського народу». Зміна управління промисловістю і будівництвом мала значно покращити використання матеріальних і фінансових ресурсів держави, підвищити рентабельність підприємств, а також швидко усунути наявні невиробничі затрати і втрати, і тим самим, найбільш повно використати резерви промисловості [17,с.3].

Недоліки галузевої системи управління в повній мірі відчували на собі віддалені від центру регіони. Переписка між центральними органами влади і місцевим керівництвом свідчить про те, що представники міністерств вкрай рідко бували на місцях, мало цікавились справами підприємств і практично не приділяли належної уваги їх розвитку. Створення раднаргоспів передбачало, що перенесення управлінських функцій на місця, ближче до виробництва, допоможе ліквідувати недоліки централізму і покращить загальну економічну ситуацію [18,с.38].

Обговорення пропозицій М.С.Хрущова на підприємствах та в пресі тривало, як у таких випадках було в СРСР, менше місяця. Досить швидко пройшло обговорення доповіді керівника комуністичної партії на сьомій сесії Верховної Ради СРСР 4–го скликання – воно тривало всього 2 дні і мало формальний характер. Швидкими темпами проходило і втілення в життя реорганізації – за півтора місяці більше двох десятків міністерств мали передати новоутвореним 105 раднаргоспам свої величезні архіви, десятки тисяч працівників і самоліквідуватись. Раднаргоспи в цей же термін мали укомплектуватись і приступити до керівництва підприємствами [6,с.118].

Ліквідація галузевих міністерств радикально змінила співвідношення політичних сил на користь М.С.Хрущова. Ця обставина змусила його опонентів вжити заходів. У червні 1957 р. на Пленумі ЦК КПРС проявила себе так звана антипартійна група, яка здійснила невдалу спробу зміщення першого секретаря, який, перемігши, вирішив на свою користь питання про владу, фактично ставши главою держави [9,с.205].

У зв'язку з переходом на територіальний принцип управління промисловістю і будівництвом важливого значення набуло обґрунтоване виділення економічних адміністративних районів. Головною вимогою при їхньому формуванні було забезпечення сприятливих умов для перебудови управління промисловістю і будівництвом, наближення оперативного керівництва безпосередньо до підприємств і будов. В основу економічного адміністративного районування було покладено існуючі адміністративно–територіальні одиниці (області) з урахуванням рівня розвитку промисловості в них [19,с.20].

При виділенні економічних адміністративних районів також бралися до уваги особливості їх економіки, обсяг промислового виробництва, економічні зв'язки, що історично склалися між областями, розміри капіталовкладень і необхідність максимального наближення і поліпшення оперативного керівництва промисловими підприємствами і будовами.

Виходячи з цих умов, Законом, прийнятим на четвертій сесії Верховної Ради УРСР четвертого скликання 31 травня 1957 р., на території Української РСР було утворено одинадцять економічних адміністративних районів: Вінницький, Дніпропетровський, Ворошиловградський, Запорізький, Київський, Львівський, Одеський, Сталінський, Станіславський, Харківський, Херсонський [20,с.77].

Вінницький економічний адміністративний район включав Вінницьку та Хмельницьку області. Загальна площа району – 47,7 тис. км², що становило 8% території УРСР [21,с.3].

Спеціалізація та основні напрямки розвитку господарства Вінницького економічного адміністративного району значною мірою залежала від його природних та економічних умов: наявності трудових ресурсів, нерудних корисних копалин, а також різноманітної господарської сировини.

Економічний район мав густу сітку залізниць та автошляхів, що мало сприяти розвитку промисловості і сільського господарства, встановленню міцних економічних зв'язків у ньому. Транспорт був представлений всіма своїми видами – залізничним, автомобільним, річковим і повітряним [22,арк.48].

Добрими були і ґрунтово–кліматичні умови економрайону, родючі чорноземи і, подекуди, опідзолені ґрунти, досить сприятливі для розвитку багатогалузевого сільськогосподарського виробництва [23,арк.25].

Річки Дністер та Південний Буг мали стати потужним джерелом гідроенергії. Крім того, у Вінницькому економічному районі, у порівнянні з іншими районами УРСР, була велика кількість середніх та дрібних гідроелектростанцій [23,арк.31].

Територія Вінницького раднаргоспу, з точки зору керівництва, була сприятливою і для розвитку будівництва: тут нарахувалося 1240 родовищ природних будматеріалів – родовища будівельного каміння, крейди, гіпсу, глини, пісків, гранітів, вапняків. Цих запасів вистачало не лише на задоволення потреб власного раднаргоспу, а й сусідніх економічних районів [23,арк.55]. На територіальну окресленість економічного району вплинула і схожість природних та економічних умов розвитку Вінницької та Хмельницької областей, а також їх однакова виробнича сільськогосподарська спеціалізація.

Отже, вигідне географічне положення району, значні трудові ресурси та наявність різноманітної сировини стали факторами, які у майбутньому мали сприяти швидкому розвитку економіки та промислового виробництва. У цілому реформа мала зміцнити радянську економічну систему, політичний лад та особисту владу М. Хрущова. Це було надзвичайно важливо напередодні прийняття ним вольового рішення про завершення будівництва в СРСР соціалізму і побудови комунізму.

Список використаних джерел

1. Викентьев А.И. Совнархозы в действии / А.И. Викентьев – М.: Госпланиздат, 1958. – 120 с.
2. Венедиктов А.В. Организация государственной промышленности в СССР: В 2-х томах / А.В. Венедиктов – Т. 2. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1957–1961. – 864 с.
3. Локшин Э.Ю. Промышленность в СССР (1940–1963): очерк истории / Локшин Э.Ю. – М.: Мысль, 1964. – 383 с.
4. Петров Н.Ю. Советы народного хозяйства / Н.Ю. Петров. – М.: Госюриздат, 1958. – 216 с.
5. Силантьев Н.П. Совнархозы – основная организационная форма управления промышленностью и строительством / Силантьев Н.П. – М.: Всесоюзное общество по распространению политических и научных знаний, 1958. – 44 с.
6. Горлов В.Н. Н.С. Хрущев и принятия решения о создании совнархозов / В.Н. Горлов // Вестник МГОУ. Серия «История и политические науки». – 2012. – №2. – С. 113–119.
7. Кудров В.М. Крах советской модели экономики / В.М. Кудров – М.: Московский общественный научный фонд. – 2000. – 223 с.

8. Щербакова Т.И. Анализ предпосылок реформы управления промысл-ленностью 1957–1954 г.г. / Т.И.Щербакова // Вестник Нижегородского университета им. Лобачевского. – 2011. – №4. – С. 206–211.
9. Щербакова Т.И. Советский опыт применения модели территориального управления 1957–1964 г.г. / Т.И. Щербакова // Грамота. – 2011. – №4. В 3–х ч. Ч. III. – С. 202–207.
10. Попов В.П. Сталин и советская экономика в послевоенные годы / В.П.Попов // Отечественная история. – 2001. – №3. – С. 61–76.
11. Пыжиков А.В. Рождение сверхдержавы: СССР в первые послевоенные годы. / А.В. Пыжиков, А.А Данилов – М.: ОЛМА–ПРЕСС, 2001. – 303 с.
12. Сактаганова З.Г. Советская модель экономики и агроиндустриальное пространство Казахстана в 1946– 1954 гг. / З.Г. Сактаганова // Экономическая история. Обзорение; под. ред. Л.И. Бородин. – Вып. 9. – М., 2003. – С. 122–132.
13. Хлевнюк О.В. Советская экономическая политика на рубеже 1940–1950–х годов и «дело госплана» / О.В. Хлевнюк // Отечественная история. – 2001. – №3. – С. 77–89.
14. Речь товарища И.В. Сталина на предвыборном собрании избирателей Сталинского избирательного округа г. Москвы 9 февраля 1946 г. // Наука и жизнь. – 1946. – №2. – С. 1–8.
15. Пыжиков А.В. Советское послевоенное общество и предпосылки хрущевских реформ / А.В. Пыжиков // Вопросы истории. – 2002. – №2. – С. 33–43.
16. Дрындин В.Л. Экономические предпосылки реформ Н. С. Хрущева / В.Л. Дрындин // Вестник ОГУ. – 2002. – №1. – С. 30–36.
17. Хрущев Н.С. «О дальнейшем совершенствовании организации управ-ления промышленностью и строительством» / Н.С. Хрущев // Правда. – 1957. – 30 марта. – С.1–4.
18. Коваленко С.Г. Реформы управления народным хозяйством СССР сер. 1950–х–1970–х гг. / С.Г. Коваленко // Вопросы истории. – 2008. – №6. – С. 37–46.
19. Кутукало І.А. Економічні адміністративні райони Української РСР / І.А. Кутукало // Комуніст України. – 1957. – №6. – С. 20–28.
20. Александренко Г.В. Раднаргоспи економічних адміністративних районів УРСР / Г.В. Александренко. – К.: Держполітвидав України, 1959. – 160 с.
21. Економічні райони Української РСР: Вінницький // Вінницька правда. – 7 червня. – 1957. – С.3.
22. ДАВО. – Ф.5042. – Оп.70. – Спр.10.
23. Там само. – Спр.6.

Прокопенко О.В. Подольский совнархоз: предпосылки создания

На основании источников дается характеристика внутреннего положения СССР в послевоенные годы, анализируются экономические и политические причины перехода от отраслевой к территориальной системе управления. Обосновывается создание Подольского совнархоза на территории Винницкой и Хмельницкой областей.

Ключевые слова: предпосылки, реформа, промышленность, модель территориального управления, Подольский совнархоз.

Prokopenko, O.V. The Podolian Soviet National Economy: the precondition of its creation

In this article the author characterized the inside condition of the USSR based on the source, analysed the economical and political reason of proceed to territorial system of administration. Besides the author substantiated the creation of Podilskogo radnargosp on the territory of Vinnitska and Khmel'niska regions.

Key words: precondition, reform, industry, the model of territorial administration, Podilskiy radnargosp.

УДК [94+37.014](477–25) «1991/1996»

Шемета Ю.М.

Основні напрямки міжнародного співробітництва Київського національного університету імені Тараса Шевченка (1991 – 1996 рр.)

Розглянуто основні напрямки міжнародного співробітництва Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 1991–1996 рр.: офіційні заходи, наукова і навчально-методична співпраця.

Ключові слова: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, міжнародні зв'язки, навчання, наукова співпраця, міжнародні проекти і програми

Вагомою складовою сучасного університетського буття є його участь у міжнародній діяльності. Формування основних напрямків зовнішніх зв'язків та співробітництва припало на важкі і в політичному, і в економічному плані 90–ті рр. ХХ ст. Київському національному університету імені Тараса Шевченка (далі – КНУ; у статті використано сучасну назву вузу) довелося разом із країною знаходити нові шляхи у цій сфері. Життя обумовлює появу нових форм провадження навчального процесу і буття університету, але головні напрямки міжнародного співробітництва сформувалися, головним чином, протягом перших кількох років самостійного існування і країни, і вузу, лише видозмінюючись із часом, тому в цій розвідці розглядатиметься саме 1991–1996 рр. як період їхнього становлення.

На сьогодні не існує узагальнювальних праць, присвячених розгляду проблеми, наявні лише окремі дослідження з історії університету загалом, або його окремих підрозділів, а також публікації в газеті «Київський університет», що надають певну інформацію, проте висвітлюють стан речей не повною мірою [16]. Між тим, досвід, набутий вузом, є цікавим і може стати в нагоді в започаткуванні або розвитку міжнародної діяльності, удосконаленні наукового та навчального процесів різними закладами освіти, і не лише їм.

Опинившись у 1991 р. перед новими реаліями, університет змушений був по-новому вибудовувати своє життя. Це стосувалося і його міжнародної діяльності. Стверджувати, що до проголошення незалежності вона не проводилася, не можна, але в ті часи вуз не мав можливості для самостійності у її здійсненні. Так, навіть підготовка іноземних студентів не приносила йому фінансових надходжень, що йшли до Москви. Доводилося орієнтуватися на власні сили. Університету судилося стати своєрідним зразком у формуванні нових традицій міжнародного співробітництва для колег країни: до його управління міжнародних зв'язків зверталися по досвід інші вузи. Перед КНУ стали проблеми не лише визначення пріоритетних напрямків міжнародного співробітництва, але й економічного забезпечення, розвитку матеріально-технічної, наукової, побутової бази. Для підготовки фахівців пропонувалося залучати фінансову допомогу різноманітних фондів та гранти, контролювати хід відряджень, подбати, щоб фахівці, які пройшли стажування за кордоном, залишалися працювати в університеті, оволодівати іноземними мовами.

Основними видами міжнародних зв'язків, відповідно до статуту від 1999 р., що зафіксував усталену вже на той час практику, є навчання іноземних студентів, післядипломна підготовка і підвищення кваліфікації фахівців, підготовка науковців; організація спільної підготовки і стажування студентів; проведення спільних наукових проектів; виконання наукових робіт за грантами, започаткованими фондами іноземних держав; здійснення різних видів зовнішньоекономічної діяльності. Але не лише вони. Загалом, сукупність подій, явищ і процесів, пов'язаних із міжнародною діяльністю КНУ, що склалися у той час, умовно можна розділити на декілька основних напрямків:

Протокольні та офіційні заходи:

Сюди відносяться укладення угод про співпрацю із зарубіжними навчальними закладами і науковими центрами:

Станом на кінець 1993 р. університет підтримував стосунки на підставі двосторонніх угод та робочих програм про науково-технічну співпрацю з 37-ма університетами і організаціями, і лише за 1992–1993 рр. було підписано угоди із Уельським (Кардіф, Великобританія), Констанцьким (Німеччина), Віденським (Австрія), Мурхедським, Беміджським (Консорціум штату Міннесота, США), Цзілінським, Юннанським, Пекінським (КНР) університетами, Університетом Преторії (ПАР) [5, арк. 70]. КНУ намагався підтримувати наукові зв'язки не лише з навчальними закладами, але й з науковими установами.

На середину 1990-х рр. університет мав стосунки вже з 47-ма вузами-партнерами з 27 країн, (для порівняння: у 2000 – 90 угод з 42 країнами); лише протягом одного 1995 р. було укладено угоди про співпрацю з університетами м. Бразилія (Бразилія), Національним інститутом астрофізики, оптики та електроніки (м. Пуебло, Мексика), Інститутом міжнародних відносин і Національним університетом Чао Тунг Тайваню [9, арк. 32]. З попереднього періоду випробування часом витримали навчальні заклади зарубіжжя, зв'язки з якими продовжувалися до того понад 30 років: Лейпцигський, Братиславський, Ягеллонський, Загребський, Дебреценський університети, Університет ім. Масарика (Брно) [8, арк. 58].

Особливо інтенсивно і плідно розвивалися стосунки з вищими навчальними закладами Німеччини, Росії, Польщі, Китаю, Франції, Японії, Кореї. Класичні університети колишнього СРСР взаємодіють у рамках Євразійської асоціації університетів, до якої КНУ приєднався у 1992 р. на правах члена-засновника [2, арк. 154]; він також став учасником Міжнародної асоціації університетів [2, арк. 148].

Доволі успішними у першій половині – середині 1990-х були контакти з зарубіжними партнерами практично усіх факультетів з університетами Угорщини, Польщі, ФРН, Фінляндії, Іспанії, Італії, Болгарії, Чехії, Швейцарії, Німеччини, Нідерландів, Росії, Польщі, Болгарії, Молдови, Франції, США, науковими установами Польщі, Австрії, Китаю, компаніями Німеччини, Швейцарії, США тощо. Інтенсифікація зарубіжних зв'язків окремих підрозділів була викликана необхідністю подолання формального характеру окремих угод (з Лідським, Кільським, Констанцьким, Гранадським, Утрехтським, Ягеллонським, Рюокським, Мурхедським університетами, Ліонською Центральною школою, Народним Університетом Китаю вони виконувалися в повному обсязі; менш інтенсивними були стосунки з Уельським, Лейпцигським, Флорентійським, Дебреценським, Ханойським, Варшавським, Вроцлавським, Пітсбургським, Тулузьким університетами, Марист Коледжем; формальними – з Ханойським, Макмастерським, Міжнародним Християнським університетом, Академічним об'єднанням Чикагського Центру [5, арк. 71–72].

Візити офіційних осіб – глав держав, урядів, працівників дипломатичних місій, колишніх керівників країн, урядів, відомств, керівництва навчальних закладів різних країн та стосунки із ними.

Протягом розгляданого періоду університет відвідували президенти США В.Д. Клінтон (1994), федеральний канцлер ФРН Г. Коль (1996). Відкриті тематичні лекції читали колишні радник з питань національної безпеки президента США З. Бжезінський (1991), держсекретар США Г. Кіссінджер (1992). Надзвичайний і повноважний посол КНР в Україні Пань Чжань Линь разом із китайськими освітянами відвідав засідання вченої ради університету у червні 1995 р. та порівняв встановлення партнерських зв'язків між Україною, Китаєм і Європою із прокладенням нового шовкового шляху. Посол зазначив, що студентам, які виявили бажання вивчати китайську мову, його країна виплачуватиме стипендії. Це була перша у світі група, яка отримувала державні стипендії КНР у своїй країні [7, арк. 97–99].

Університет налагодив стабільні зв'язки з багатьма дипломатичними представництвами, акредитованими в Україні. Проблеми взаємної співпраці навчальних

закладів обговорювалися під час візитів до вузу послів Китаю, Японії, Іспанії, Швеції, Швейцарії, Нідерландів, Норвегії, Аргентини, а також відповідальних співробітників (аташе, консулів, перших секретарів) США, Німеччини, Куби, ПАР; ректорів, проректорів, деканів, провідних вчених, урядовців, депутатів парламентів, представників діаспори, їхніх зустрічей з ректором, проректорами, директорами інститутів і деканами факультетів КНУ, а також участь представників університету у заходах, які проводили іноземні представництва [5, арк. 71–72].

Лише за 1994/95 навчальний рік університет відвідало близько 30 чільників дипломатичних місій різних країн в Україні [17, с. 3]. Посольства надавали значну допомогу у забезпеченні навчально-методичною літературою, а їхні співробітники брали участь у процесі викладання. Зокрема, у 1995 р. посольство Японії передало університету лінгфонне обладнання вартістю 100 тис. дол. США, а Міністерство освіти Республіки Китай на Тайвані – 50 комп'ютерів з лазерними та матричними принтерами [9, арк. 32].

Надання почесних звань:

Почесними докторами Київського університету стали відомий етнолог Т. Хейердал (Норвегія, 1993), академіки РАН О. Ішлінський Ю.О. Золотов (Росія, 1994), Ж.І. Кусто (Франція, 1994), професор Тбіліського університету, україніст О. Баканідзе (Грузія, 1994), проректор Лідського університету Д. Холкрофт (Великобританія, 1994), проректор Варшавського університету Я. Голувка і проф. С. Козак (Польща, 1994), голова Всесвітньої організації інтелектуальної власності доктор А. Богш (США, 1995), колишні президенти Литви А. Бразаускас (1994), Чехії – В. Гавел та США В. Д. Клінтон (1995), генеральний канцлер ФРН Г. Коль (1996), прем'єр-міністр та віце-прем'єр Тайваню Ліен Джан (1996) (всього за період 1993–1996 рр. – 18 осіб) [15].

Міжнародне наукове співробітництво містило такі складові:

Участь у міжнародних наукових проектах і програмах:

Університет намагався працювати в рамках різних міжнародних проектів і програм. З 1994 р., наприклад, активно співпрацював зі спеціальною програмою Європейського Співтовариства ТЕМПУС–ТАСІС на підтримку вищої освіти в країнах СНД через удосконалення навчальних програм та управління у вузах [14, арк. 121]. З першою спробою запустити проект Україна отримала фінансування на 6 досліджень, з них 4 припадали на КНУ.

У 1993 р. було створено Міжнародну асоціацію сприяння співробітництву з науковцями нових незалежних держав колишнього Радянського Союзу (INTAS) – некомерційну організацію, що об'єднувала всі країни-члени Європейського Союзу, а також Ісландію, Норвегію, Ізраїль та Швейцарію, метою якої була активізація в нових незалежних державах наукових досліджень, а також сприяння взаємного міжнародного співробітництва через фінансування їхніх спільних досліджень, до проектів якої також долучився університет. Було сформовано Програму двостороннього науково-технічного співробітництва з російськими науковими організаціями; українські вчені брали участь у виконанні багатьох проектів програми Європейського Союзу – INCO–COPERNICUS, наукової програми НАТО, USAID (США), USIA (США), а також спеціалізованих програм Європейського Союзу в галузі освіти, медицини, охорони довкілля, енергетики, впровадження промислових та інформаційних технологій [13, арк. 25].

Важливе значення мали гранти на різноманітні дослідження. Викладачі і студенти університету у 90-ті отримували гранти Міжнародного фонду Сороса (у 1995 р. – 13 студентів і аспірантів та 2 викладачі біологічного, 6 викладачів фізичного факультетів, 74 студенти, тоді як наступного року – 49 студентів та 49 аспірантів) [9, арк. 7зв.–9, 211]. За програмою Екссес у 1993 було проведено конкурси, переможці студентського конкурсу з університету – 11 чоловік – поїхали на навчання за спеціальністю до США [5, арк. 69].

Студенти і викладачі отримували стипендії Фулбрайта (США), ДААД (ФРН). Крім того у міжнародних дослідницьких проектах, які фінансувалися НАТО, брали участь радіофізичний, біологічний, хімічний факультети. В першій половині 1990-х рр. університет розпочав співпрацю також з Фондом Ф. Еберта, Фондом К. Аденауера, Фондом «Євразія», Міжнародним фондом імені Ярослава Мудрого, Фондом «Відродження»

[14,арк.121] та ін. Така співпраця дала можливість забезпечити участь студентів, аспірантів і викладачів університету у міжнародних наукових конференціях, навчання за кордоном, надання стипендій, видання посібників тощо.

Наукові відрядження, участь у конференціях:

На початку 90-х міжнародні контакти були не дуже інтенсивними, проте університет намагався не залишатись осторонь світового наукового процесу, особливо в природничих науках. У 1992–1993 рр. у закордонних відрядженнях побувало 537 студентів, аспірантів та викладачів, з них 238 відвідали семінари і колоквиуми. Країною, яку відвідали найбільше, була Німеччина – у ній побували представники майже всіх факультетів. У 1995 р. на навчання та наукову роботу приїздили 24 студенти та 10 викладачів відповідно до угод університету з іншими навчальними закладами.

Представники університету взяли участь у наукових конференціях та семінарах, що проводились у країнах Європи та інших регіонів світу: ФРН, Великобританії, Польщі, Франції, Швеції, Бельгії, Нідерландах, США. У 1995р. на участь у роботі міжнародних симпозіумів, конференцій та конгресів університет відрядив 126 викладачів та 14 студентів, на наукову роботу – 44 викладача і 4 студентів, у складі делегацій МЗС – 5 викладачів. У свою чергу, КНУ відвідували зарубіжні науковці. У міжнародних симпозіумах та конференціях у 1995 р. брали участь 438, 1996 – 584, 1997 – 436 осіб [11,арк.129зв.,151].

Університет також організовував низку міжнародних конференцій і симпозіумів, зокрема, у серпні 1995 при фінансовій та інформаційній підтримці наукового комітету НАТО радіофізичний факультет провів Міжнародну школу–семінар з фізики та технології надпровідників нано–структур [9,арк.7зв.]; філологи організували міжнародну конференцію пам'яті Ю.О. Жлуктенка, у якій брали участь іноземні фахівці [9,арк.25зв.]; Інститут міжнародних відносин (далі – ІМВ) – 6 конференцій та 2 симпозіуми [9,арк.16зв.].

Публікації за кордоном:

Попри економічну кризу, викладач і аспіранти продовжували працювати та розвивати пріоритетні для нашої науки галузі, що виявлялося, в тому числі, і у публікації результатів наукових здобутків в іноземній періодиці. Так, у 1993 р. таких публікацій було 81 [4,арк.156]. Тоді ж відбулося розширення міжнародних зв'язків із зарубіжними університетами та науковими установами. Зокрема, журнал «Теорія ймовірностей та математична статистика» механіко–математичного факультету перекладався англійською і видавався як періодичне видання Американського математичного товариства.

Кількість публікацій у зарубіжних виданнях:

1993	81 [4,арк.156]
1995	445
1996/1997	1061 [10,арк.44]

Ланкою зв'язків університету, що містила елементи як наукового, так і навчально–методичного співробітництва, став обмін науковою, навчально–методичною літературою і обладнанням та їхнє придбання:

На початку 1990–х проблема із забезпечення іноземною літературою стояла дуже гостро, і не лише перед вузом, а й перед усією країною. Потрібно було і знайти необхідні для цього кошти і змінити стару радянську систему, відповідно до якої комплектування закордонними виданнями українських бібліотек здійснювалося за залишковим принципом, що обумовлювало відставання нашої науки. Тому у 1992 р. було поставлено питання про аналіз наявних фондів та укладення нових угод про отримання і обмін літературою [1,арк.65–66]. Незважаючи на це, скоротилася чи припинилася передплата російських періодичних та інформаційних видань, зокрема, ІНІОН РАН та інших центрів СНД, вкрай необхідних для наукового і навчального процесу в університеті (що пов'язує цей вид відносин із навчально–методичною співпрацею), що було відчутним ще наприкінці 90–х [12,арк.16зв.].

Через нестачу коштів головним джерелом комплектування іноземних документів був міжнародний документообмін та подарунки від різних організацій, фондів, посольств, благодійна діяльність окремих осіб: так, у 1996 р. поповненню комп'ютерного парку ІМВ сприяло Корейське агентство міжнародного співробітництва [16,арк.3–4]; коли в 90–х рр. у зв'язку із кризовою ситуацією у країні перестали передплачуватися фахові іноземні видання – Американське фізичне товариство змогло подарувати необхідну періодику [18,с.4]. У забезпеченні навчально–методичною літературою значну допомогу надавали посольства.

Наступним напрямком міжнародного співробітництва можна вважати навчально–методичну співпрацю і досягнення:

Поїздки студентів за кордон на навчання та викладачів для підвищення кваліфікації:

Обмін викладачами і поїздки для підвищення кваліфікації, збирання матеріалів для підготовки нових курсів відбувалися протягом всього вказаного періоду. Так, у 1991, почався обмін викладачами економічного факультету із Мюнхенським університетом [1,арк.7–9], що мало позитивне значення для підготовки фахівців із нових для того часу спеціальностей, яких потребувала незалежна Україна [1,арк.38].

У 1992–1993 на стажуванні, навчанні, літніх школах, практиці і курсах перебували 299 студентів, аспірантів і викладачів. Натомість Київський університет прийняв 116 спеціалістів, студентів та аспірантів з–за кордону (для читання лекцій, стажування, ділових візитів по співпраці, наукових досліджень); найбільша кількість їх перебувала на факультетах філології, іноземної філології, соціології та психології, ІМВ. Найбільше фахівців відвідало університет із Німеччини, США та Франції.

Участь в олімпіадах:

На міжнародних олімпіадах і змаганнях студенти університету виборювали призові місця, що засвідчувало високий рівень їхньої підготовки; наприклад, у 1992 р. команда студентів виборола 3–є місце на міжнародній олімпіаді юних фізиків у Гельсінкі [3,арк.99]; у 1994 студенти факультету кібернетики вибороли першість на міжнародній кібернетичній олімпіаді, причому переможців винагородили грошовою долларовою премією від університету [6,арк.32]; у навчальному 1995/96 рр. студенти механіко–математичного факультету зайняли 3–є місце у командному заліку у міжнародній студентській олімпіаді з математики, а в особистому – 1–е, 2–е, і два 3–х місця [9,арк.211] тощо.

Підготовка іноземних фахівців:

У 1991 р. КНУ постав перед проблемою підготовки іноземних кадрів на новій основі. Було закрито підготовчий факультет, що готував іноземців для вступу до університету й інших вузів країни. До 1998 р. його функції виконували декілька підрозділів, головним із яких став Центр підготовки іноземних громадян на контрактній основі при ІМВ (з 1992 р.). Л.В. Губерський, який активно сприяв становленню і розвитку міжнародних зв'язків університету в складні 90–ті, очоливши ІМВ з 1994 р., налагодив також виконання покладених на інститут завдань як у галузі підготовки власних кадрів, так і іноземців. Навчання останніх здійснювалася згідно з Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» (1994) і постанови Кабінету Міністрів України «Про навчання іноземних громадян в Україні» (1993).

Внаслідок суб'єктивних обставин і важкого фінансового становища вперше у 1992/1993 навчальному роках відбулося різке скорочення прийому іноземних студентів. Окрім того, довелося зіткнутися із проблемою відправки тих, які закінчили навчання, додому. Вартість навчання тоді становила 2 тис. доларів, щоправда, 45% суми залишалося державі у вигляді податків. При підборі студентів університет співпрацював із посередницькими фірмами. Довелося мати справу із питаннями побутової, й, особливо, мовної адаптації студентів та аспірантів, змінами навчальних, планів, оформлення дипломів тощо, проте завдяки умілій праці працівників університету вони поступово були вирішені.

У 1993 р. у Центрі підготовки іноземців перебувало 120 осіб (29 – Іран, 23 – Ізраїль, 12 – Туреччина та інші країни), з них 75 проходили довузівську підготовку, решта

навчалися в аспірантурі, докторантурі та проходили стажування на різних факультетах. У 1995/1996 р. в нашому університеті навчалося на платній основі близько 100 студентів, аспірантів і магістрів з 22 країн, за яких було отримано 167 тис. дол. США та 12,3 млрд. крб. [9, арк.33] Надалі кількість бажаючих навчатися в університеті та його аспірантурі щороку зростала.

Міжнародна співпраця КНУ впорядковувалася й інтенсифікувалася разом зі становленням повноцінної міжнародної діяльності країни. Протягом 1991–1996 р. визначилися її основні напрямки, що поглиблюються, розширюються досі, з'являються нові, що потребуватиме подальших досліджень і узагальнень. Новою рисою зовнішніх зв'язків університету 90–х років став перехід до участі у масштабних довгострокових двосторонніх і багатосторонніх міжнародних, регіональних, державних і недержавних проєктах і програмах. Університет активно запозичував досвід, пропагував власні наукові досягнення, покращував матеріально-технічну і лабораторну бази, інтегрувався у світовий і європейський освітній та науковий простір.

Список використаних джерел

1. Державний архів м. Києва (Поточний архів КНУ). – Р.1246. – Оп.28. – Спр.34. – 206 арк.
2. Там само. – Спр.35. – 220 арк.
3. Там само. – Спр.36. – 267 арк.
4. Там само. – Спр.37. – 165 арк.
5. Там само. – Спр.40. – 169 арк.
6. Там само. – Спр.42. – 112 арк.
7. Там само. – Спр.44. – 203 арк.
8. Там само. – Спр.45. – 236 арк.
9. Там само. – Спр.48. – 239 арк.
10. Там само. – Спр.49. – 192 арк.
11. Там само. – Спр.52. – 224 арк.
12. Там само. – Спр.53. – 209 арк.
13. Там само. – Оп.28. – Спр.55. – 270 арк.
14. Там само. – Оп.28. – Спр.57. – 209 арк.
15. Електронний ресурс: <http://www.univ.kiev.ua/ua/geninf/hdoc/>
16. Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Д.: ООО «Баланс-Клуб», 2006. – 335 с.; Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка: 1834–2004 / В.В. Різун, М.С. Тимошик, А.С. Конверський та ін. – Київ, 2004. – 440 с.; Г. Кіссенджер відповідає на запитання // Київ. ун-т. – №2, січ. – 1992. – С.1.
17. Кіт Л. Відкрито відділення сходознавства // Київ. ун-т. – №11, жовт. – 1995. – С.3.
18. Подарунок Московського університету // Київ. ун-т. – №7, вер. – 2007. – С.4.

Шемета Ю.М. Основные направления международного сотрудничества Киевского национального университета имени Тараса Шевченко (1991–1996 гг.)

Рассмотрено главные направления международного сотрудничества Киевского национального университета имени Тараса Шевченко в 1991–1996 гг.: официальные мероприятия, научная и научно-методическая работа.

Ключевые слова: Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, международные отношения, учеба, научное сотрудничество, международные проекты и программы.

Shemeta, Y.M. The main directions of Taras Shevchenko National University of Kyiv international cooperation in 1991–1996

There are presented main directions of Taras Shevchenko National University of Kyiv international cooperation in 1991–1996: formal events, scientific and academic cooperation.

Key words: Taras Shevchenko Kyiv National University of Kyiv, international ties, education, scientific cooperation, international projects and programs.

УДК 94 (477+477.75(=1–81)+327.7 «19»

Ширай В.В.

Співпраця України з іншими державами та міжнародними організаціями щодо стабілізації становища кримськотатарського населення наприкінці ХХ ст.

На основі документальних та архівних джерел аналізується співпраця органів державної влади України з міжнародною спільнотою щодо підтримки кримських татар після проголошення незалежності України.

Ключові слова: кримські татари, співпраця, депортовані, репатріація, АР Крим.

Повернення кримських татар на свою історичну батьківщину стало значним викликом для молоді української держави. Цей процес в умовах початку розбудови самостійної України об'єктивно не міг бути забезпечений лише силами української сторони. Тому міжнародна підтримка зіграла ключову роль в поверненні та облаштуванні депортованих.

Історичні розвідки з такої проблематики є важливими з огляду на можливість вивчення ролі інших країн у процесі репатріації кримських татар. Вони дозволяють узагальнити механізми відносин органів державної влади зі світовою спільнотою щодо розв'язання цієї проблеми.

У своїй роботі автор спирається на ґрунтовну джерельну базу. Перш за все, це матеріали Центрального архіву вищих органів влади (ЦДАВО) та публікації періодичних видань. На основі аналізу цих документів вдалося скласти цілісну картину розвитку співпраці України з іноземними партнерами в цьому питанні.

На початку 90–х років значна увага була акцентована на посилення співробітництва з країнами–правонаступницями колишнього Союзу РСР. Так, міністерство закордонних справ мало порушити перед урядами зазначених країн питання про ратифікацію Бішкекської угоди від 09.10.1992, а також розпочати двосторонні переговори з метою обговорення форм і механізмів участі у забезпеченні добровільного повернення і облаштування депортованих. Крім того, МЗС було зобов'язано звернутися до міжнародних організацій, окремих країн, громадських об'єднань благодійницького спрямування із закликом про надання невідкладної допомоги в облаштуванні депортованих, передусім кримських татар [1, арк.76].

Для прискорення ратифікації державами учасницями СНД Угоди з питань, пов'язаних з відновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів від 9 жовтня 1992 року органам влади доручалося вжити таких заходів:

- ініціювати відповідні звернення Верховної Ради України до парламентів держав учасниць СНД;
- ініціювати лист–звернення з цього питання Президента України Л. Кучми до Голови Ради держав СНД, Президента РФ Б. Єльцина;
- звернутись листами міністра закордонних справ України до міністрів закордонних справ держав учасниць Співдружності та Виконавчого секретаря СНД І.В. Коротчені;
- доручити послам України в державах–учасницях СНД порушити відповідні питання перед керівництвом законодавчих органів держав перебування;
- провести аналогічну роботу з послами держав учасниць СНД в Україні;
- доручити постійному представникові України при координаційних інститутах СНД провести відповідну роботу через структури Виконавчого секретаріату Співдружності [1, арк.88].

Пропонувалося також ініціювати включення до порядку денного чергового засідання Ради глав держав СНД питання про сприяння держав учасниць Співдружності добровільному поверненню депортованих осіб у місця попереднього проживання з метою його всебічного розгляду і прийняття рішення.

Особлива увага зверталася на активізацію роботи щодо підписання двосторонніх угод з Казахстаном, Киргизстаном, Російською Федерацією, Узбекистаном і Таджикистаном про співробітництво в організації добровільного повернення та облаштування в Україні депортованих осіб. Йшлося, зокрема про таке:

- повторно звернутися з листами міністра закордонних справ до урядів Казахстану, Киргизстану, Російської Федерації, Таджикистану з пропозицією укладення означених угод;
- розпочати переговорний процес з Узбекистаном щодо укладення такої угоди;
- доручити посольствам України в державах проживання депортованих осіб здійснити заходи щодо просування двосторонніх угод шляхом впливу на державні структури і громадську думку країн перебування;
- провести аналогічну роботу з посольствами цих держав в Україні.

Для залучення коштів іноземних держав, міжнародних організацій і фондів ініціювалося звернення прем'єр – міністра та міністра закордонних справ до керівництва: Туреччини, Федеративної Республіки Німеччини, Болгарії, Саудівської Аравії, Ірану, Лівії, а також країн Аравійського півострова, Управління Верховного Комісара у справах біженців, Міжнародної організації міграції, Департаменту з гуманітарних питань Секретаріату ООН, Міжнародного комітету Червоного Хреста, Програми розвитку ООН; Організації Ісламська конференція (Пакистан); Ліги Арабських Країн (Єгипет) [1, арк. 88–90].

Таке завдання передбачало насамперед підвищення ефективності взаємодії з країнами, з яких повертаються репатріанти та привернення уваги міжнародного співтовариства до необхідності практичної допомоги Україні в питаннях їх облаштування.

У цьому контексті важливу роль відіграло засідання Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів щодо вшанування пам'яті жертв депортації з Криму від 21 квітня 1994 року. З поміж іншого в його документах йшлося про напрацювання системного підходу щодо розв'язання міжнародних аспектів проблеми репатріації. Зокрема, міністерству закордонних справ та міністерству у справах національностей та міграції доручено інформувати світове співтовариство, зокрема 49 сесію ООН та інші міжнародні форуми щодо питань, пов'язаних із добровільним поверненням кримськотатарського народу та депортованих осіб інших національностей і закликати до співробітництва [2, арк. 116].

Важлива роль в активізації міжнародної співпраці щодо облаштування депортованих належала Республіканській комісії у справах депортованих народів Криму. Зокрема, протокольним дорученням №7 від 12 грудня 1995 року міністерству зовнішньоекономічних зв'язків і торгівлі та міністерству закордонних справ доручалося розглянути питання про можливість звернення від імені Кабінету Міністрів України до Ради Європи, інших міжнародних організацій економічного співробітництва з проханням про надання Україні цільового кредиту для допомоги індивідуальним забудовникам з числа кримських татар і осіб інших національностей, які повернулися в автономну Республіку Крим [1, арк. 96].

У 1995 році після звернення України до низки міжнародних організацій та потенційних держав–донорів був започаткований процес надання міжнародної допомоги в облаштуванні депортованих кримських татар.

Особливе місце серед документів, що визначали принципи та зміст надання міжнародної допомоги депортованим зайняла розроблена у 1995 році по лінії ООН Програма розвитку та інтеграції Криму (ПРІК). Її головною метою була підтримка довгострокового сталого розвитку Автономної Республіки Крим з урахуванням національного та культурного різноманіття регіону, боротьба з бідністю в сільських районах Криму шляхом впровадження ефективних моделей соціально–економічного розвитку, підтримка демократичних процесів, інститутів і партнерства.

У рамках цієї Програми були реалізовані, зокрема, такі проекти:

- будівництво початкової школи, амбулаторії та мережі водопостачання шести населених пунктів Київського району м. Сімферополя;
- уведена в експлуатацію система а також водопостачання у 6–му і 7–му мікрорайонах м. Бахчисарая та системи контролю води в селищі Сарі–су Білогірського району;
- у сільських школах Криму реалізовано 83 проекти по розвитку толерантності, бюджет яких склав 1,5 млн. доларів: 26% – вклад громад, 28% – місцевої влади, інше – ПРІК ПРООН. В цілому за 1996–2001 роки обсяги фінансування заходів у

рамках ПРІК ООН від країн донорів і міжнародних організацій склали 5 млн. 950 тис. доларів США [3].

Слід зазначити, що 29 лютого 1996 року було підписано Угоду між Урядом України та Міжнародною організацією з міграції про статус цієї організації в Україні і про співробітництво у сфері міграції [4, с. 42]. Ця Угода сприяла моніторингу з боку цієї організації процесів репатріації кримських татар та у співпраці з державними установами в галузі соціальної політики та освіти, правоохоронними органами, іншими міжнародними організаціями, а також мережею організацій громадянського суспільства по всій території України.

У досліджуваній період Україна активно співпрацює з інститутами ОБСЄ, у першу чергу, з Верховним комісаром ОБСЄ у справах національних меншин (ВКНМ), Бюро з демократичних інститутів і прав людини (БДПІЛ) та Представником ОБСЄ з питань свободи ЗМІ. Крім того, важливим напрямком спільної діяльності стало співробітництво з Місією ОБСЄ в Україні.

У центрі уваги ВКНМ (цю посаду з 1992 року до 30 червня 2001 року обіймав голландський дипломат М. ван дер Стул), серед іншого, перебували питання надання допомоги Україні у справі облаштування кримських татар та інших депортованих народів.

За результатами дво – та багатосторонніх переговорів стосовно нових форм співробітництва України з інститутами Організації було прийнято рішення щодо заснування з 1 червня 1999 р. посади Координатора проєктів ОБСЄ в Україні.

Завданням Координатора і його офісу стали підготовка та реалізація в Україні різного роду проєктів відповідно до компетенції ОБСЄ та забезпечення їх фінансування за рахунок виділення цільових коштів міжнародними організаціями (як державними, так і недержавними) чи іншими державами–учасницями ОБСЄ [5]. Що в свою чергу дало змогу збільшити фінансову підтримку кримських татар.

Отже, можна зазначити, що повернення депортованих до Криму вимагало значних зусиль від України. Тому в роки незалежності проводилася активна співпраця, яка мала на меті залучити інші країни та міжнародні організації до активної підтримки в облаштуванні депортованих. Результатом цього стала значна фінансова допомога кримськотатарському населенню та висвітлення проблем репатріантів на найвищому міжнародному рівні.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів виконавчих органів влади. – Ф. Р. 2. – Оп. 15. – Спр. 4638.
2. Там само. – Спр. 4200.
3. ПРІК ПРООН реалізувала в сільських школах Криму 83 проекти з толерантності// <http://www.osvita.org.ua/news/54592.html>
4. Міжнародна організація з міграції. Бюро в Києві (International Organization for Migration) // Проблеми міграції. –1997. –№ 1. –С. 42.
5. Україна – ОБСЄ. // <http://diaspora.ukrinform.ua/news-41.html>

Ширай В.В. Сотрудничество Украины с другими государствами и международными организациями по стабилизации положения крымскотатарского населения в конце XX в.

На основе документальных и архивных источников анализируется сотрудничество органов государственной власти Украины с международным сообществом по поддержке депортированных крымских татар после провозглашения независимости Украины.

Ключевые слова: крымские татары, сотрудничество, депортированные, репатриация, АР Крым.

Shiraj, V.V. Cooperation between Ukraine and other countries and international organizations to stabilize the situation of the Crimean Tatar population at the end of XX century

Based on documentary and archival sources analyzed the cooperation of state authorities of Ukraine with the international community to support the deported Crimean Tatars after independence of Ukraine.

Key words: Crimean Tatars, cooperation, deported, repatriation, Crimea.

УДК 94(37):930.2 Драгоманов

Лагодзінський В.В.

Михайло Драгоманов про сенс історії Риму

Досліджуються роздуми Михайла Драгоманова над сенсом історії Риму у його дисертаційній праці «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит». Здійснено огляд проведеного автором аналізу праць сучасників стосовно історії Риму, оцінок переходу від Республіки до Імперії. Робиться висновок, що для Драгоманова смисл римської історії полягає у поступовій інкорпорації переможців у середовище переможених, у визнанні прав римського громадянства для всього вільного населення імперії, у поширенні на якомога більший простір громадянської рівності. При цьому, перехід від Республіки до Імперії становить, на думку Драгоманова, «всесвітній інтерес» не стільки сам по собі, скільки по тому, наскільки він сприяє розширенню римського впливу і об'єднував все вільне населення єдністю громадянських прав.

Ключові слова: Михайло Драгоманов, історіографія, історія Риму.

Все дев'ятнадцяте століття у сфері гуманітаристики пройшло в пошуках нових сенсів. Над цією проблемою замислювалися кращі європейські мислителі, із цих пошуків виростає позитивізм з його намаганням відкрити універсальні закони розвитку людства, подібно до того, як були відкриті та продовжували відкриватися закони природничих наук. До позитивізму певною мірою тяжіє і Михайло Драгоманов, про що вже неодноразово йшлося у вітчизняних дослідженнях [1;11;12]. У руслі цих пошуків знаходяться, на нашу думку, і його роздуми над загальним сенсом римської історії [2;3;4;6;7;9;10;13;14]. Найповніше вони представлені у магістерській дисертації «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит», що була видрукувана в університетській типографії в 1869 р. [5].

В якості відправної точки для своїх пошуків Драгоманов аналізує загальноприйняті в тогочасній історичній науці думки про історію Риму. Найповніше вони, на думку автора, представлені у багатотомному виданні Теодора Моммзена, що на той час ще не повністю вийшли з друку, та «Allgemeine Weltgeschichte» Георга Вебера, третій і четвертий томи якої були присвячені саме римській історії.

Починає Драгоманов з того, що визначає логіку розгортання історії Рима у Моммзена: «...римская история есть не что иное, как постепенная инкорпорация победителей в среду побежденных» [5,с.7] (повна цитата з Моммзена наведена у примітках [5,с.7прим.2] німецькою мовою: Die Geschichte einer jeden Nation, der italischen aber vor allen, ist ein großer Synökismus: schon das älteste Rom, von dem wir Kunde haben, ist ein dreieiniges, und erst mit der völligen Erstarrung des Römerrums endigen die ähnlichen Inkorporationen). Він загалом солідарний з такою оцінкою німецького дослідника, але погоджується з Моммзеном не в усьому. Перш за все, вважає Драгоманов, Моммзен, подібно до Монтеस्क'є, дивиться на римську історію очима давніх римських письменників [5,с.8]. Німецькому історика притаманна надзвичайна влучність у роз'ясненні окремих питань, винесенню щодо них своїх суджень, і водночас – «несмелость в составлении общего заключения иного, чем общепринятое» [5,с.13].

Найповніше така залежність Моммзена від оцінок давніх письменників проявляється, як це впливає із праці Драгоманова, в його судженнях щодо зміни Римської республіки імперією. Німецький історик, на думку Драгоманова, дуже вірно називає епоху від Гракхів до Октавіана революцією, тоді як для багатьох істориків – це тільки час безпорадків і смут. Проте в подальших своїх висновках щодо цієї революції Драгоманов полемізує з Моммзеном. На його думку, саме слово революція «предпо-

лагают более или менее сознательное стремление к осуществлению известного идеала гражданского строя, которому не соответствовал старый строй. А эта сознательность предполагает, что если революцией уничтожен старый строй, то хоть сколько-нибудь организован новый, который хоть в чем-нибудь удовлетворяет возникшим потребностям» [5,с.13]. Моммзен же, натомість, вважає, що революція в римській державі зруйнувала старе і не створила нічого нового і що новий порядок був не більше ніж розкладом старого порядку. Такий висновок Драгоманов робить із заключного абзацу третього тому «Історії Риму» Моммзена, який на час написання Драгомановим своєї дисертації був і останнім. Зауважимо собі, що перекладу російською мовою цієї праці ще не було, дисертант сам читає по-німецьки і перекладає з німецької: «Мы стоим теперь ... при конце Римской республики. В мире (даже в мире, а не в одном Риме), каким его застал Цезарь, было много благородного наследства прошедших столетий и бесконечное количество великолепия и величия, но мало духа, еще менее привязанности и наименее радостного отношения к жизни. Это был очень старый мир, и даже гениальный патриотизм Цезаря не мог сделать его молодым. Утренняя заря не возвращается прежде, чем ночь не пройдет совершенно» [5,с.13–14]. Неточність у перекладі останньої фрази (точніше буде: «Заря не наступит, пока не установится полная ночная мгла» [8,с.625]) спонукала Драгоманова іронічно зауважити: «Можно предполагать, что, по мнению Моммсена, ночь прошла только с разрушением старого римского мира вторжением молодых сил, т. е. германцев» [5,с.14].

На протипагу Моммзену у його трактовці зміни Республіки Імперією, і разом з тим розвиваючи основну тезу німецького вченого про смисл римської історії як про процес поступової інкорпорації переможців у середовище переможених, Драгоманов зауважує: «Если действительно в этом главный смысл римской истории, то весь ход ее от допущения Сервием Тулием плебса в войско до признания права римского гражданства за всем свободным населением империи, совершенного Антонинами и законченного уже законодательством Юстиниана, представляет одно органическое целое» [5,с.7].

Головний смисл цього «органічного цілого» є, на думку Драгоманова, поширення на якомога більший простір громадянської рівності (ці останні слова дослідник виділяє курсивом), і тільки у значно меншій мірі у тому, який політичний устрій мала римська держава, республіканський чи монархічний [5,с.7]. При цьому, автор усвідомлює, що для самих римлян подібний висновок не був таким вже однозначним. Політичний устрій, а вірніше його поступове псування, є постійним об'єктом для моралізувань і ремствувань в античних авторів, що Драгоманов визначає у своїх працях дуже часто як їхнє «стародумство» [10,с.50,53].

Проте для всього світу (orbis Romanus) питання політичного устрою держави є більш локальним, міським (Urbs, civitas Romana) у порівнянні з питанням громадянської рівності [5,с.7,8]. Таким чином, важливо дивитися на римську історію, особливо ж на історію Римської імперії, не «очима римських письменників», як про це на початку своєї праці зауважує Драгоманов [5,с.8]: «Если логично провести мысль Моммсена, – говорит він далі, – то она окажется совершенно тождественной с мыслью Ам. Тьерри, что на римскую историю, особенно на историю Римской империи, следует смотреть не с высоты холмов Капитолия, а с мелкого бугра где-нибудь в Галлии [5,с.8]».

Саме такий погляд на римську історію і є характерним для дисертанта при його оцінці переходу від Римської республіки до імперії. Для нього «самая история и перемена политического устройства в римском государстве получает всемирный интерес не столько сама по себе, сколько по тому, в какой мере та или другая форма способствовала большему или меньшему расширению римского влияния и облегчала упомянутую выше инкорпорацию и распространение равенства в правах» [5,с.8].

Розвиваючи далі свою тезу про період громадянських війн від реформ братів Гракхів до встановлення принципату Октавіаном Августом як про революцію, Драгоманов висловлює свою думку щодо загальної характеристики самої революції, чи, як він у даному випадку «історичного перевороту» пише: «Революции не делаются на розовой воде». ... Смотри спокойно исторически на ход переворота, придется признаться, что

количество пролитой крови и степень утраты при новом порядке хороших сторон старого зависит прямо от степени эгоистического, безрассудного упорства старого порядка уступить вновь возникшим потребностям [5, с. 12]». В публікаціях щодо Драгоманова можна зустріти твердження, що в цих словах видатного українського мислителя відбито скептицизм, чи навіть негативне ставлення до революційних перетворень: «Скептицизм, а скорее негативизм М. Драгоманова в отношении революционных преобразований видим еще на страницах магистерской диссертации. «Революции не делаются на розовой воде», – и перевороты совершаются не так, как хотелось бы историкам. Не говоря о пролитии часто невинной крови, очень часто и много хорошего из старого порядка гибнет при установлении нового» [15]. На нашу ж думку, це не впливає ні з попередніх оцінок Драгомановим періоду громадянських війн як революції, про що вже йшлося вище, ні з наступних його роздумів. Для нього є очевидним: для періоду громадянських воєн і імператорської доби цей переворот позначився тим, що «... в это время было достигнуто всеобщее уравнивание прав мира, завоеванного сенатом, и не раз облегчалось положение городского пролетариата, хотя окончательно Рим при существовании рабства не мог избавиться от пролетариата, от которого, впрочем, не удастся отделаться и XIX в., хотя его гражданское и экономическое развитие не стеснено существованием рабства [5, с. 13]». Звідси Драгоманов робить свій основний висновок: «Эти же два обстоятельства, не говоря о других, особенно постоянный прогресс инкорпорации от Гракхов до Антонинов, показывают, что, несмотря на многие несовершенства и темные стороны римского государственного строя в это время, римский мир жил не даром в эти почти 300 лет» [5, с. 13].

Деякі додаткові акценти в оцінках смислу римської історії Драгоманов розставляє при аналізі загальноприйнятих поглядів на розгортання історичного процесу, яке він визначає у «Всесвітній історії» ще одного відомого німецького історика, Георга Вебера, чії книги активно перекладалися іноземними мовами, у тому числі й російською. Для Драгоманова це – елементарний підручник, який в стислому, але характерному вигляді представляє загальноприйняті поняття щодо римської історії [5, с. 14]. Драгоманов опирається у своєму аналізі на цю працю Вебера ще й тому, що Моммзен у своїх згаданих вище творах не розглядає спеціально добу Римської імперії.

Не вдаючись у детальний аналіз поглядів Вебера на історію Риму, Драгоманов критикує його за невизначеність у критеріях, що лежать в основі періодизації історії Риму. Для нього є неприйнятним поділ на періоди, представлені в праці німецького вченого, за яким виділяються: I) Рим під владою царів і патріциїв (753–366); II) Героїчний період Риму (366–146); III) Моральний занепад Риму (146–31); IV) Римська імперія (31 до Р. Х. – 476 по Р. Х.) [5, с. 14]. Таким чином, іронізує Драгоманов, в історії держави, яка існувала з 753 р. до Р. Х. по 476 р. по Р. Х., тобто понад 1200 років, квітучий і власне історичний в житті народу період займав лише тришки більше 200 років, деє близько 400 років було витрачено на підготовку до цього квітучого періоду, і, нарешті, на падіння народу від морального занепаду пішло понад 600 років [5, с. 14].

Ясно, що така оцінка римської історії є непринятною, чи навіть дивною, як зауважує Драгоманов [5, с. 14]. «Историк, – пише він про Георга Вебера, – рассматривает ход развития римского государства. Ясно, что за исходную точку разделения его истории нужно взять развитие или изменение государственных учреждений» [5, с. 14]. Поміж тим, зауважує Драгоманов дещо нижче, «... в представленном выше делении истории римского государства у Вебера собственно государственная точка зрения приложена только к первому и последнему периоду, а население внегородское не принято вовсе во внимание [5, с. 15]». І ось тут український дослідник і представляє своє бачення смислу римської історії, яке при уважному розгляді полягає знову ж таки в уже визначеній вище інкорпорації та поширенні рівності в правах. Логіка історичного процесу в Римі впродовж усіх 1200 років його існування, за Драгомановим, наступна.

Перший період, виділений Вебером, з огляду на державний устрій, являє собою місто Рим, що під владою царів та патріциїв намагається завоювати доколишні землі. Другий період цієї періодизації представляє знову ж таки місто Рим, що також з

успіхом завойовує сусідні землі, але вже отримує демократичну конституцію. Обидва ці періоди являють собою водночас державу міську і героїчну – погоджується з Вебером Драгоманов [5, с. 14–15]. Але далі він представляє своє бачення історичного процесу. Наведемо цитату повністю: «Допустим, что в третьем периоде совершается нравственный упадок Рима, но под конец второго периода перед нами является уже не один город Рим, но Рим, владеющий почти всем побережьем Средиземного моря. Что же становится в течение третьего периода с государственным строем как города Рима так и подвластных ему племен? Мы видим, что эти последние, начиная с латинцев и итальянцев, требуют себе участия в государственной жизни на равных правах с жителями города Рима и что многие получают эти права. Гражданская борьба за права группирует все более и более силы борющихся около отдельных лиц, и таким образом устанавливается система единоличного правления – империя. Эта последняя, как видим, продолжает процесс, которому обязана своим происхождением, распространяет права римского гражданства на все свободное население государства и таким образом объединяет его единством прав [5, с. 15]».

«Такою представится нам история римского государства, если смотреть на нее как на историю государства, т.е. историю политических учреждений и всего населения стран, которые находились в соприкосновении с Римом» [5, с. 15], – завершує свої розмірковування Михайло Драгоманов. А не з висоти Капітолійського пагорба, – додамо ми.

Список використаних джерел

1. Богдашина О. Проблема цивілізації в історичній науці в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 18. – С. 13–20.
2. Гарнага В.П. Історія стародавнього світу у творчій спадщині Михайла Драгоманова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2011. – Вип. XXXI. – С. 319–326.
3. Гарнага В.П. Творчість Корнелія Тацита у дослідженнях М.П. Драгоманова // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2010. – Вип. 182. – С. 27–33.
4. Гарнага В.П.: Царський і республіканський Рим в антикознавчих дослідженнях М.П. Драгоманова / В. Гарнага // Історіографічні дослідження в Україні [Текст]: [зб. наук. пр.] / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України; [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Ін-т історії України, 2011. – Вип. 21. – С. 86–102.
5. Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М.П. Драгоманов. – К.: Университетская типография, 1869. – Ч. I. – VIII, 415 с.
6. Ігнат'єва А. Проблема «римського мира» в творчестві М.П. Драгоманова // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 61-ї Міжнар. наук. конференції молодих вчених (ХНУ імені В.Н. Каразіна, 25 квітня 2008 р.). – Х.: Вид-во ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2008. – С. 119–121.
7. Ігнат'єва А. Судження римських істориків про імперію та імператорську владу в оцінці М.П. Драгоманова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. – Х., 2007. – Вип. 10. – С. 185–193.
8. Моммзен Т. Рима. В 5 т. – Т. 3. – Кн. 5: От смерти Суллы до битвы при Тапсе. Пер с нем. / Т. Моммзен. – Москва: ООО «Издательство АСТ», Харьков: «Фолио», 2002. – 655с.
9. Петrenchко О. Античні студії Михайла Драгоманова // Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. – 2010. – № 2(84). – С. 433–441.
10. Ставнюк В.В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. – 1998. – №6. – С. 46–54.
11. Стельмах С.П. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття. – К.: [б.в.], 1997. – 175 с.
12. Стельмах С.П.: Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття). – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005.
13. Шиловцева В.С. Дворянські та буржуазні історики Росії про причини переходу від республіки до імперії у стародавньому Римі // Вісник Харківського університету. – 1970. – №45. – Істор. серія. Вип. 4. – С. 42–43.

14. Шиловцева В.С. Проблема кризиса и падения Римской республики в русской историографии эпохи разложения феодально–крепостнических отношений и развития капитализма (вторая половина XVIII–XIX в.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Х., 1970. – С. 12,13.

15. Ясь А. Украинский атташе в Европе: многоликие ответы Михаила Драгоманова // День. – 2010. – №167–168. – 17–18 сентября.

Лагодзинский В.В. Михаил Драгоманов о смысле истории Рима

Исследуются размышления Михаила Драгоманова относительно смысла истории Рима в его диссертационной работе «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит». Произведен обзор осуществленного автором анализа работ современников относительно истории Рима, оценок перехода от Республики к Империи. Делается вывод, что для Драгоманова смысл римской истории заключается в постепенной инкорпорации победителей в среду побежденных, в признании прав римского гражданства для всего свободного населения империи, в распространении на как можно большее пространство гражданского равенства. При этом переход от Республики к Империи составляет, по мнению Драгоманова, «всемирный интерес» не столько сам по себе, сколько по тому, насколько он способствовал расширению римского влияния и объединял все свободное население единством гражданских прав.

Ключевые слова: Михаил Драгоманов, историография, история Рима.

Lahodzins'kyi, V.V. Mykhailo Drahomanov about sense of the history of Rome

Mykhailo Drahomanov's thoughts about sense of the history of Rome are studied in his research work «The issue of historical meaning of the Rome Empire and Tacitus». The analysis of scientific works of contemporaries on the history of Rome and the process of the Republic transition to the Empire made by the classic are under review in the research article. By reference to the scientific investigation, it follows that the sense of the history of Rome for Drahomanov is in gradual incorporation of conquerors into the social community of the vanquished part, in recognition of rights of Roman citizenship to all free people of the empire, in providing civil equality for as many territories as it is possible. Thus, the Republic transition to the Empire according to Drahomanov's point of view, is the «worldwide interest» not so much in itself as how far it facilitated the Roman influence and united free people in a single civil law.

Key words: Mykhailo Drahomanov, historiography, the history of Rome.

УДК 94 (477): 334. 735

Онiпко Т.В.

**Учений–емігрант Олександр Билимович
як дослідник історії вітчизняної кооперації**

Висвітлюються сторінки біографії та наукової діяльності в галузі економічної проблематики практично невідомого донині в Україні вченого–емігранта українського походження Олександра Дмитровича Билимовича. Наголошено на його незаперечному внеску в дослідження історії вітчизняної кооперації і прогнозуванні її перспектив у пострадянській економіці.

Ключові слова: учений–емігрант, кооперація, дослідження, прогнозування.

Ім'я Олександра Дмитровича Билимовича, добре знане серед російської наукової еміграції, а останнім часом і серед російського вченого загалу, на жаль, донині практично не відоме в Україні. Проте його постать належить до когорти українських економістів і дослідників кооперативного руху, в якій – М.І. Туган–Барановський, Б.М. Мартос, І.І. Витанович та ін. На нашу думку, О.Д. Билимович, частину свого життя провівши саме в Україні, зробив помітний внесок у розвиток економічної науки, був одним із лідерів київської економічної школи початку ХХ ст., спронував перспективи змішаної економіки, у тому числі кооперативного сектора економіки в умовах функціонування ринку в пострадянській країні, заслуговує на визнання.

Вітчизняна наука досі не спромоглася на перевидання праць видатного вченого і глибоке дослідження його біографії та наукової спадщини. Тож авторка статті поставила за мету висвітлити маловідомі сторінки біографії представника київської економічної наукової школи початку ХХ ст. О.Д. Билимовича і довести актуальність його досліджень для економіки сучасної України.

У Російській Федерації впродовж останнього десятиріччя вийшло декілька статей про О.Д. Билимовича, а в 2005–2007 рр. було перевидано ряд його праць, у тому числі з історії кооперативного руху [1]; певною мірою кооперативна спадщина Олександра Дмитровича стала предметом наукових студій.

Переважає більшість російських і закордонних авторів вважають вченого російським економістом. З огляду на це констатуємо дві неточності. По–перше, О.Д. Билимович народився в Україні. По–друге, він не лише досліджував економічні проблеми і кооперативну практику дожовтневої Росії та СРСР, але й зумів проаналізувати їх історичний, політичний і міжнародний контекст. Відтак вченого можна кваліфікувати не тільки як видатного економіста, але і як економ–соціолога, історика та політолога.

У російському електронному історичному словнику [2] вказано, що вчений розробляв принципи соціально–орієнтованої політики розподілу, так званої «суспільної власності», підтримував ідею «соціального капіталізму», яка передбачає «економічну демократію». Він був переконаний, що цю парадигму можливо досягти лише шляхом еволюції.

О. Нікулін [3] наголошує на тому, що О.Д. Билимович зважився обґрунтувати неминуче падіння радянського ладу і повернення до ринкових відносин. Автор статті звертає увагу на той факт, що вчений кваліфікував радянський соціалізм як грубий, диктаторський, монопольний державний капіталізм. Більшість із соціально–економічних та політичних прогнозів О.Д. Билимовича підтвердилася впродовж останніх двох десятиріч і, що найважливіше, продовжує підтверджуватися. На жаль, спрогнозований економістом варіант пострадянської антисоціальної капіталізації відбувся, хоча вчений вважав його вкрай небажаним. Він не вживав термін «номенклатурна приватизація», однак указував на суть і наслідки цього явища. О. Нікулін підкреслює слова О.Д. Билимовича з приводу того, що іноземний капітал має залучатися в пострадянську

економіку лише в ролі кредитора, а не засновника—підприємця, концесіонера чи скупщика народних багатств.

Е. Корицький і В. Шетов [4] акцентують на тому, що О.Д. Билимович виступав як проти необмеженого одержавлення економіки, так і проти необмеженого її лібералізму. Дослідники вказують на важливість думки, що лібералізація пострадянської економіки має проходити без надриків і жертв. Автори статті звертають увагу читача на тезу вченого про те, що змішана економіка найбільш повно відповідала б побажанням населення пострадянської країни.

Г. Соловйова [5] підмітила паралелі у тлумаченні О.Д. Билимовичем ролі кооперації в налагодженні товарозабезпечення в період інфляції і розрухи після лютневої революції 1917 р. та після прогнозованого ним неминучого повалення радянської влади. Т. Кузнецов [6] цілком підтримує видатного економіста, коли той зазначає, що попри всі деформації і неможливість її повного розвитку кооперація в радянський період слугувала інтересам населення, «амортизуючи» одержавлене радянське господарство. У статті В. Шелохаєва [7] мовиться про те, що О.Д. Билимович в еміграції висунув ідею економічного «солідаризму». Він вважав доцільною оптимізацію в постбільшовицькій Росії кооперативних об'єднань, через які можна було б досягти широкого місцевого самоврядування.

О. Куракін [8] акцентує на тому, що О.Д. Билимович розглядав кооперативний рух як фактор суспільного прогресу. Він солідаризується з ученим, коли той підкреслює, що в дореволюційній Росії селянство само почало вільно брати участь у кооперативному русі, який, у свою чергу, сприяв активізації господарського та культурного рівня його життя. О.Д. Билимович переконливо показав, що буквально за життя одного покоління кооперативний рух досяг масштабних успіхів перед жовтєвими подіями 1917 р. О. Куракін зазначає, що про радянську кооперацію вчений писав з великим неприємним жалем: для нього це була гірка історія знищення більшовиками справжньої кооперації, яка раніше квітла швидко зростала. У дослідженні О. Куракіна йдеться про прогнози О.Д. Билимовича стосовно того, що в пострадянській економіці кооперація зможе проявити себе в галузі кредиту, оптової та роздрібної торгівлі, створення підприємств громадського харчування, виробничих переробних підприємств тощо.

Одна із статей А. Соболева [9] присвячена аналізу поглядів вченого на взаємовідносини кооперації і влади. Автор підтримує тезу О.Д. Билимовича про те, що Росії напередодні жовтневого перевороту 1917 р. належала світова першість щодо кількості кооперативних організацій. А. Соболев цілком солідаризується з ним з приводу того, що більшовики ніколи не цінували кооперацію як таку. При цьому автор статті помітив такий факт: Центроспілка і загалом споживча кооперація являла собою самостійну і переконливу силу, яка все ж таки намагалася протистояти більшовикам. Відтак упродовж перших років радянської влади кооперація здійснювала напружену боротьбу за своє існування, проте свобода її діяльності поступово звужувалась.

Загалом можна свідчити про те, що останнім часом російськими науковцями започатковані дослідження, присвячені з'ясуванню біографії та економічній спадщині О.Д. Билимовича, здійснено перевидання окремих його праць. Однак його внесок у дослідження кооперативної ідеї та кооперативної практики сучасна російська наука вважає досягненням власне російської економічної школи, не зазначаючи того, що становлення як вченого та перші роки педагогічної і адміністративної діяльності Олександра Дмитровича проходили на Україні. Питання, на які він намагався дати відповідь, і нині актуальні не лише для економічної науки, але й для господарського життя пострадянських республік.

Щодо дати народження О.Д. Билимовича існують певні розходження. Ряд російських дослідників зазначають, що він народився в 1876 р. Однак у деяких джерелах зазначено 1878 р. [2]. В одних російських джерелах указано, що Олександр Дмитрович народився у Житомирі в сім'ї військового лікаря. Проте в енциклопедії російської еміграції зафіксовано, що він побачив світ у 1869 р. у Києві, де й навчався в гімназії [4].

У 1900 р. О.Д. Билимович закінчив юридичний факультет Київського університету св. Володимира, при цьому був відзначений золотою медаллю за статистичне дослідження «Товарний рух на російських залізницях» і відразу обійняв у цьому навчальному закладі посаду приват-доцента. Надалі, як зазначає О.О. Куракін, О.Д.

Билимович послідовно отримував наукові ступені і відповідні їм посади саме в Київському університеті [8]. Після захисту магістерської дисертації у 1909 р. він обійняв посаду екстраординарного професора Київського університету. Усього шість років виявилось потрібно для того, щоб у 1915 р. учений захистив докторську дисертацію у Петербурзькому університеті. При цьому зазначимо, що головним опонентом тоді виступав П.Б. Струве – відомий політичний та державний діяч, знаний економіст.

Загалом Билимовичі були добре відомі серед київської громадськості. Зокрема, тісні стосунки підтримувались із родиною Шульгін. Свою публіцистичну діяльність Олександр Дмитрович почав на сторінках газети «Киевлянин», де спочатку журналістом, а з вересня 1913 по грудень 1919 рр. головним редактором працював Василь Віталійович Шульгін.

Науково-педагогічна діяльність О.Д. Билимовича стосувалась проблем землеробства всієї Російської імперії. До Першої світової війни дослідник працював над питаннями, пов'язаними з проведенням століпінської аграрної реформи, відстоюючи її основні положення в друкованих органах, стверджуючи, що бідність селян викликана не стільки малоземеллям, скільки технічною відсталістю Росії. Принагідно зауважимо, що перші наукові праці О.Д. Билимович видав у Києві. Серед них – «Товарний рух на російських залізницях» (1902), «Міністерство фінансів в 1802–1902 рр. Історичний нарис» (1903), «З приводу книги Д.І. Менделєєва «Щодо пізнання Росії»» (1907), «Землепорядні завдання і землепорядне законодавство Росії» (1907), «Німецьке землепорядне законодавство. Том І. Поділ спільних земель» (1908), «Зростання торгових цін у Росії» (1909), «До питання про розцінку господарських благ» (1914), «Соціальна теорія розподілу» (1916). Отже, можна констатувати, що своїм становленням Олександр Дмитрович як учений зобов'язаний українській землі.

Лютневу революцію 1917 р. О.Д. Билимович, судячи з його праць, сприйняв без особливого захоплення, а жовтневу – взагалі не вітав. Із початком «російської смути», як укаже В. Шелохаєв, учений не прагнув брати участь у будь-яких політичних рухах або організаціях [7]. До кінця 1918 р. він продовжував займатися викладацькою діяльністю, обіймаючи посаду професора Київського університету, де очолював кафедру політичної економії і статистики, що дісталась йому від його вчителя професора Д.І. Піхна.

Після падіння влади гетьмана П. Скоропадського О.Д. Билимович наприкінці 1918 р. покинув Київ і виїхав до Катеринослава, а потім до Одеси, де став ректором Новоросійського (Одеського) університету. На початок 1919 р. припадає участь економіста у політичному житті білого Півдня Російської імперії. Він свідомо пішов на службу до денікінської адміністрації і став членом Особливої наради генерала А.І. Денікіна. У складі цієї структури була створена Комісія з національних питань, роботою якої опікувався саме О.Д. Билимович. Резюме діяльності указаної комісії опублікували навесні 1919 р. у вигляді брошури «Поділ Південної Росії на області», автором якої виявився Олександр Дмитрович. Проаналізувавши практично всі відомі на той час проекти унітарного, федеративного і конфедеративного устрою Європейської Росії, учений прийшов до висновку, що найбільш обґрунтованим критерієм при виокремленні окремих районів у державі є спільність економічних і соціальних ознак (меншою мірою – національних особливостей). З огляду на це він поділяв Південь Російської імперії, куди, відповідно, входила й Україна, на кілька областей (Новоросійську або Таврійську, Київську, Харківську, Дон і Кубань). Запропонований О.Д. Билимовичем адміністративно-державний проект був підтриманий А.І. Денікіним і став основою для подальшого поділу відвоєнованих у більшовиків південних губерній на окремі області [7]. Учений ухвалив до складу «Російського виборчого блоку», створеного за ініціативою В.В. Шульгіна з метою участі прибічників А.І. Денікіна на міських виборах 1919 р. у Севастополі, Харкові та Ставрополі.

Попри те, що участь у політиці не стала для київського професора головним заняттям, саме його кандидатура була підтримана на посаду голови Управління землеробства і землепорядкування в районі діяльності денікінської Добровольчої Армії. На цій посаді О.Д. Билимович до осені 1919 р. розробив аграрний законопроект, реалізація якого планувалася після переможного завершення «походу на Москву». Упродовж 1919 р. учений випустив брошури «Власність і земля» та «Революція, більшовики і господарство Росії». Прикметно, що тоді він уже відійшов від попередньої позиції без-

умовного збереження великої земельної власності і вбачав майбутнє аграрного сектору Росії у закріпленні у приватну власність індивідуальних селянських господарств.

Невдача білого руху змусила О.Д. Билимовича, який тоді перебував у Ростові, покинути батьківщину. На жаль, під час спішної евакуації йому не вдалося вивезти архіви Особливої наради – практично всі документи були оперативне знищені. У лютому 1920 р. професор виїхав до Югославії, де оселився у м. Любляни. Як зазначає О. Куракін, вимушена еміграція зробила Олександра Дмитровича ненависним ворогом радянської влади [8].

Попри трагічні події, пов'язані з утратою батьківщини, у Європі О.Д. Билимович з успіхом реалізувався за спеціальністю. В еміграції він продовжував свою наукову і громадську діяльність. З 1920 по 1944 рр. учений керував кафедрою політичної економії Люблянського університету. Загалом югославський період життя нашого співвітчизника був плідним. Тут він став засновником товариства російських емігрантів, ініціатором ряду наукових з'їздів, на кожному з яких виступав з оригінальною науковою доповіддю: «Суспільство, держава і господарство» (1923), «Пафос господарювання» (1925) та ін. [2]. У 1936 р. у Белграді О.Д. Билимович видав монографію «Марксизм: виклад і критика», яка, на думку О. Нікуліна, є однією із самих войовничих і критичних праць в історії антимарксистської літератури [3]. У 1937 р. він, з огляду на нестачу потрібної літератури з економіки серед емігрантів, видав працю «Вступ до економічної науки», де виявив себе непримиренним опонентом комуністичної ідеології. При цьому можна свідчити про вченого як глибокого політолога. О.Д. Билимович головував у раді емігрантської культурно-просвітницької організації «Російська Матиця», а також керував виданням однойменного альманаху. До того ж він був обраний членом-кореспондентом Югославської Академії наук [7].

У листопаді 1945 р. О.Д. Билимович переїхав до Німеччини, де обійняв посаду декана економічного та юридичного факультету Мюнхенського університету, організованого для російських та українських емігрантів за сприяння Міжнародної організації у справах біженців. На думку Е.Б. Корицького і В.Х. Шетова, цей переїзд був викликаний встановленням комуністичного режиму в Югославії і загрозою потрапити до рук радянської розвідки за антирадянські праці [4]. У Мюнхені вчений пропрацював до закриття університету в 1947 р., продовжуючи свою педагогічну та наукову діяльність.

Проте в Мюнхені О.Д. Билимович не затримався і в 1948 р. переїхав до США. Тоді вчений отримав запрошення від Каліфорнійського університету в Берклі вести семінар в Інституті слов'янознавства на тему, якою тоді він переймався: «П'ятирічний план Югославії у порівнянні з радянським п'ятирічним планом». О.Д. Билимович був членом Економічного товариства та Російської академічної групи в США. Водночас він продовжував співпрацювати з Мюнхенським Інститутом щодо вивчення СРСР. У 1949 р., коли йому виповнилося 73 роки, згідно з університетськими правилами, О.Д. Билимович завершив педагогічну діяльність, але продовжував публікувати свої праці в європейських та американських виданнях. Загалом ним опубліковано понад 150 наукових праць російською, німецькою та англійською мовами, якими вчений чудово володів [4]. У США О.Д. Билимович прожив до кінця у 1963 р.

Перебуваючи тут, О.Д. Билимович підтримував зв'язки з Європою, де також видавалися його монографії. Крім праць з політичної економії, фінансової проблематики, критики марксизму, історії російської кооперації і радянського господарства, вченому належать дослідження проблем економічного і правового становища ряду західних країн. Аналізуючи розвідки вченого, можна свідчити, що в роки еміграції його передусім цікавили питання господарського влаштування СРСР. Він категорично не сприймав теоретичні принципи радянського господарства і тим більше – їх реалізацію на практиці, однак не був і лібералом, прибічником вільної конкуренції та повного невтручання держави в господарські процеси. О.Д. Билимович позитивно оцінював «новий курс» Ф. Рузвельта та інші спроби держави впливати на діяльність ринкового механізму. Як зазначає Г.М. Соловйова, учений, спираючись на свої глибокі дослідження, був переконаний, що історія на його батьківщині «не закінчиться на радянській владі», відтак намагався спроектувати модель пострадянської економіки [5].

У післявоєнний період О.Д. Билимович активно займався кооперативною проблематикою. Зокрема, у 1955 р. у Франкфурті-на-Майні опублікував монографію

«Кооперація в Росії до, під час і після більшовиків» [9]. Ця праця стала, на думку О.В. Соболева, одним із шедеврів кооперативної емігрантської думки, оскільки вона прагнула дати відповідь на питання про те, яку кооперацію в СРСР втратили, чому це відбулося і чи є місце кооперативному русі в пострадянській економіці [10].

Нині маємо визнати, що попри труднощі, пов'язані із залученням необхідних матеріалів (давалася взнаки закритість СРСР), для підготовки вказаної праці О.Д. Билимовичу вдалося зібрати широкую джерельну базу з кооперативної тематики. У своєму дослідженні він спирався на студії дореволюційних кооператорів, кооператорів-емігрантів, а також закордонні видання, підготовлені німецькою, французькою, італійською та англійською мовами. О.Д. Билимович використовував і доступні праці радянських дослідників кооперації, зокрема історичний нарис з історії споживчої кооперації СРСР Я.А. Кісанова [11]. Він посилався на офіційну радянську статистику, розміщену в енциклопедичних виданнях, а також брав до уваги звіт Міжнародного Кооперативного Альянсу. Однак чомусь у монографії практично немає посилань на українських дослідників кооперативного руху. Загалом учений, здійснюючи аналіз історичного шляху різних видів кооперації, показав її надбання на початку ХХ ст., під час трансформаційних змін 1917 р. та в радянський період, водночас давши прогноз щодо ролі справжньої недержавленої кооперації в пострадянській економіці.

О.Д. Билимовичу належить ряд економічних моделей, у тому числі і динамічна модель народного господарства. У 50–і рр. ХХ ст. він відстоював принципи макроекономічного планування, за допомогою яких розраховував упередити можливі соціальні кризи і катастрофи, а також принципи соціально-орієнтованої політики розподілу. У 1959 р. у Мюнхені вийшла двотомна фундаментальна монографія вченого «Ера п'ятирічних планів у господарстві СРСР», а в 1960 р. – його останнє глибоке дослідження «Економічний лад звільненої Росії», видане там же Центральним об'єднанням політичних емігрантів. Аналізуючи планово-централізоване господарство СРСР, учений дійшов висновку про породження паралельного нелегального господарства (яке в наш час отримало назву «тіньова економіка»). Принагідно зазначимо, що ці праці вийшли в період хрущовської відлиги і науково-технічного підйому і являли собою програму дій щодо відродження економіки в СРСР після зміни політичного ладу.

Студії О.Д. Билимовича відрізняються сміливими прогнозами щодо пострадянської економіки. Загалом потрібно визнати, підкреслює О. Нікулін, що ступінь передбачення майбутнього, яке вже здійснилося на теренах колишнього СРСР, виявилась високою [3]. Учений ніколи не полишав надії на повернення його батьківщини на природний шлях розвитку. Однак він чудово розумів, що після заміни політичного устрою в економіці настане хаос, розгубленість, дезорієнтація підприємств. Учений досить точно передбачив хід здійснення подій перебудови кінця 1980–х – початку 1990–х рр., а також ринкові трансформації в пострадянській економіці та їх наслідки.

В останніх працях О.Д. Билимович підтримував ідею «соціального капіталізму», вважаючи, що подібної парадигми можливо досягти шляхом еволюції. Він шукав вихід у змішаній економіці, яка поєднує ринкову свободу і коригуючий вплив з боку держави. У змішаній пострадянській економіці він бачив розумне поєднання приватної, державної, кооперативної і муніципальної власності. Тому його дослідження загалом можна вважати програмою послідовного і менш болісного переходу від командної планової економіки до змішаної. Серцевиною цієї програми є кооперація, принципи якої мають багато спільного з малим та середнім бізнесом.

Посилаючись на наукову спадщину О.Д. Билимовича, переконані, що вона містить ряд актуальних, украй важливих для нинішнього соціально-економічного розвитку України обґрунтованих рекомендацій. Маємо визнати, що російські науковці це вже усвідомили. На батьківщині вченого допоки спостерігається байдужість до його ідей. Відтак перевидання праць О.Д. Билимовича в Україні, на нашу думку, вже давно нарізло. Донині увесь особистий архів професора міститься в США. Україна через свої дипломатичні відомства вправі наполягати на поверненні цього, вочевидь, унікального зібрання на батьківщину.

Потребують глибокого аналізу пророчі слова вченого: «...повалення комуністичної влади буде супроводжуватися різними труднощами перехідного періоду. Державні підприємства будуть дезорганізовані, приватна господарська діяльність не зможе

налагодитися відразу. Тому кооперації доведеться знову відігравати роль «швидкої допомоги» [9, с. 104]. Імовірно, українським науковцям найближчим часом вдасться відповісти на питання, наскільки мав рацію О.Д. Билимович, коли писав, що пострадянське господарство значною мірою буде «кооперативним господарством», що відродження села неможливе без тісної взаємодії індивідуальних селянських господарств з різними видами кооперації (йдеться про так зване «кооперативне кільце»).

Список використаних джерел

1. Билимович А.Д. Кооперация в России до, во время и после большевиков. Серия: русское зарубежье: социально-экономическая мысль / А.Д. Билимович. – М.: Наука, 2005. – 191 с.; Билимович А.Д. Экономический строй освобожденной России / А.Д. Билимович. – М.: Наука, 2006. – 229 с.; Билимович А.Д. Труды / А.Д. Билимович. – СПб: Росток, 2007. – 496 с.
2. Билимович Александр Дмитриевич / Исторический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.slovari-online.ru>word>.
3. Никулин А. Алгоритм освобождения (А.Д. Билимович. Экономический строй освобожденной России) / А. Никулин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/?numid=24&article=1088>.
4. Корицкий Э.Б. А.Д. Билимович // Экономисты русской эмиграции / Э.Б. Корицкий, В.Х. Шетов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2000. – 286 с.
5. Соловьева Г. Александр Билимович о кооперации освобожденной России / Г. Соловьева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.virtass.ru/admin/pics/5-18.doc>.
6. Кузнецов Т. Возращение научного наследия: социально-экономическая мысль русского зарубежья / Т. Кузнецов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://institutiones.com/.../1065-vozvrazenie-nauchnogo-naslediya.html>.
7. Шелохаев В. Билимович Александр Дмитриевич / В. Шелохаев // Энциклопедия русской эмиграции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.persona.rin.ru.../bilimovich>.
8. Куракин А.А. Серия «Русское зарубежье: социально-экономическая мысль» / А.А. Куракин // Экономическая сриология (электронный журнал). – 2008. – Т. 9. – №4. – С. 83. – Режим доступа: <http://www.hse.ru/org/persons/568698>.
9. Билимович А.Д. Кооперация в России до, во время и после большевиков / А.Д. Билимович. – Франкфурт-на-Майне: Посев, 1955. – 129 с.
10. Соболев А.В. Воззрения А.Д. Билимовича: кооперация и власть в России / А.В. Соболев // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.old.bfrz.ru/cgi-bin/load.cgi?p=dejat/rzsem/...t>.
11. Кистанов Я.А. Потребительская кооперация СССР (Исторический очерк) / Я.А. Кистанов. – М.: Изд-во Центросоюза, 1951. – 404 с.

Онипко Т.В. Ученый-эмигрант Александр Билимович как исследователь истории отечественной кооперации

Освещены страницы биографии и научной деятельности в области экономической проблематики практически неизвестного донныне в Украине ученого-эмигранта украинского происхождения Александра Дмитриевича Билимовича. Сделан акцент на его неоспоримом вкладе в исследование истории отечественной кооперации и прогнозирования ее перспектив в постсоветской экономике.

Ключевые слова: ученый-эмигрант, кооперация, исследование, прогнозирование.

Onipko, T.V. The scientist-emigrant Alexander Bilimovich as a researcher of the history of domestic cooperation

The article attempts to reveal the pages of the biography and scientific activity in the area of economic problems until now almost unknown in Ukraine, the scientist-emigrant Ukrainian-born Alexander Dmitriyevich Bilimovich. It focuses on his undeniable contribution to the study of the history of domestic cooperation and prediction of its prospects in the post-Soviet economy.

Key words: scientist-emigrant, cooperation, research, prediction.

УДК 341.234(=498):(477.74)

Христенко В.В.

Румунська громада Одещини в діапазоні контент-аналізу підготовки III-го етапу україно-румунського моніторингу задоволення прав нацменшин

Проведено контен-аналіз підготовки III-го етапу україно-румунського моніторингу задоволення прав нацменшин, де віднайдено та опрацьовано зміни в соціокультурній, політичній, ідеологічній та релігійній сферах, які відбувались в румунській громаді Одещини протягом 1998–2008 років.

Ключові слова: румунська громада, контент-аналіз, моніторинг, Одеський регіон.

Дату першого зацікавлення, яке виявили румунські дипломати стосовно Одеського регіону можна констатувати 1998 роком, коли під час проведення переговорів з українською стороною офіційний Бухарест акцентував увагу на необхідності «паритетного підходу» до вирішення проблем румунської національної меншини і вимагав проведення спільного моніторингу задоволення прав румунської національної меншини в Україні навіть у регіонах її некомпактного проживання, а саме на Одещині.

Підготовка до проведення моніторингу тривала десять років з 1998 по 2008 рік. У 1998 році в з метою вивчення реального стану задоволення прав української меншини в Румунії та румунської – в Україні, на першому засіданні змішаної міжурядової Українсько-Румунської комісії з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин, сторони досягли згоди про проведення моніторингового обстеження.

Метою даного дослідження є контен-аналіз підготовки III-го етапу україно-румунського моніторингу задоволення прав нацменшин, де необхідно буде віднайти та опрацювати зміни в соціокультурній, політичній, ідеологічній та релігійній сферах, які відбувались в румунській громаді Одещини протягом 1998–2008 років.

Предметом нашого вивчення є румунська громада Одещини та події 1998–2008 років, які безпосередньо вплинули на підготовку проведення моніторингу, відповідно об'єктом для опрацювання стануть: протоколи засідань міжурядових комісій, міжнародні конференції, звернення політичних та громадських лідерів, публікації СМІ.

В енциклопедії «моніторинг» визначається, як перманентне стеження за яким-небудь процесом з метою виявлення його відповідності бажаному результату або тенденції розвитку, проведення ряду однотипних замірів, при цьому головна інформація полягає навіть не в самих значеннях результатів, а в їх зміні, динаміці від одного заміру до іншого [1]. Отже, за результатами моніторингу, дипломати мали на меті з'ясувати максимальну кількість дискусійних питань між Україною та Румунією у сфері забезпечення прав національних меншин.

Перший етап моніторингу був проведений в жовтні-листопаді 2006 року на території Чернівецької області України та Сучавського повіту Румунії за участю експертів Ради Європи і ОБСЄ. Другий етап відбувся у Закарпатській області України та повіті Марамуреш Румунії в травні-червні 2007 року. Третій етап моніторингу мав відбутися протягом 18–24 травня 2008 р. в Одеській області та в повіті Тульча на території Румунії. Програмою останнього етапу моніторингу передбачалось обстежити: с. Новоселівка Саратського району, с. Утконосівка та с. Озерне Ізмайльського району, с.Плавні та с.Новосільське Ренійського району. Учасники моніторингової групи провели зустрічі з керівниками місцевих органів влади та представниками ЗМІ.

Однією з головних цілей даного моніторингового процесу була ідентифікація недоладностей на засадах неупередженої оцінки та рекомендація доречних пропозицій з метою поліпшення існуючого стану. Райнер Хофман, як колишній Голова Консультативного комітету Рамкової конвенції про захист національних меншин та незалежний експерт моніторингового процесу, підкреслив, що конструктивний діалог залишається одним з найбільш вдалих напрямів для корективи існуючих недоліків

[2]. На думку Р. Хофмана, принципова роль міжнародних експертів у цій роботі була polegшити перемову, а підготовка моніторингових висновків належить до сфери відповідальності обох делегацій і тому він втримався від будь-яких поглиблених висновків стану частини населення, яка належить до української національної меншини в Румунії та румунської – в Україні, а також про припинення роботи міжнародної комісії [3].

Відповідно до пункту 11 Протоколу третього засідання експертів, сторони домовились рекомендувати співголовам Змішаної міжурядової Українсько–Румунської комісії здійснити за підсумками трьох етапів спільного моніторингу обмін попарно (інформаційними довідками) стосовно становища відповідної національної меншини на своїй території [4].

Отже, згідно дефініції оцінки моніторингу, нашим завданням є простежити зміни та динаміку в румунській громаді Одещини в заданий період.

Відповідно до останнього перепису населення, який відбувся у 2001 році 724 громадянина України в Одеській області ідентифікували себе як румуни, серед них 304 особи вважають рідною мовою румунську, 215 – російську, 119 – українську, 41 – молдавську, 45 – іншу.

На Одещині румуни та молдовани проживають дисперсно в Біляївському, Комінтернівському, Кілійському, Білгород–Дністровському, Овідіопольському, Ренійському, Ізмайльському, Роздільнянському, Арцизькому, Саратському, Болградському, Березівському, Татарбунарському та Ширяєвському районах.

Незважаючи на таку невелику громаду (для зіставлення, молдаван в тому ж регіоні 123 тис. особи) румуни мають досить активну громадську позицію. Підтвердженням цього можна вважати близько десяти громадських об'єднань, які були створені ними за останні кілька років в Одеській області, а саме: асоціація румунів Одеської області «Бессарабія», «Тірас», «Християнсько–Демократичного Альянсу румун в Україні», «Троянський Вал», «Нове покоління Європи», екологічне товариство «Ялпуг», «Християнсько–Демократичний Альянс румун в Україні» та інші, крім того в регіоні функціонує парафія Бессарабської метрополії Румунської Православної Церкви [5]. Незважаючи на такий демократичний розквіт в середині румунської громади протягом усіх цих років дуже гостро стояло питання щодо національної самоідентифікації румун та молдаван регіону. Для прикладу: на засіданні Європарламенту, депутат від румунської держави Калін Каталін Чіріта (Calin Catalin Chirita) резюмуючи свій виступ присвячений румунській спільноті в Україні, наголосив на тому, що згідно статистичних даних в нашій державі налічується 410 тис. осіб румунської національності (проте згідно перепису 2001 року їх 150 тис. – авт.). Штучне кількісне об'єднання двох етнічних спільнот суперечить положенням Закону України «Про національні меншини України» та положенням статті 3 Рамкової конвенції про захист прав національних меншин. Зокрема, відповідно до пункту 1 статті 3 Конвенції «кожна особа, яка належить до національної меншини, має право вирішувати, вважатись чи не вважатись їй такою, – і це рішення, або здійснення прав у зв'язку з цим не повинно завдавати шкоди такій особі» [6].

Для прикладу тиску на місцеве населення, було наведено таку ілюстрацію подій, що відбувались: «Під час зустрічей Президентів України–Л. Кучми, Молдови–П.Луцински і Румунії С.Константинеску в Ізмаїлі, Президент Румунії Сміл Константинеску, порушуючи протокол посадив свій вертоліт перед школою в селі Озерне Ізмайльського району з метою зустрітися з місцевим населенням, та показати хто є дійсним господарем тут». В кінці свого звернення А. Фетеску підкреслив, що: «Завершення моніторингу, що заплановано, має на меті зафіксувати румунською стороною етнічних молдаван як румун і не більше. Крім того проведення цього заходу суперечить чинним українським законам, Конституції України в частині захисту прав національних меншин і міжнародним нормативним документам захисту прав людини. В зв'язку з цим прошу припинити проведення моніторингу за участю румунської сторони, через який порушуються права молдавської спільноти в Україні, та дестабілізується ситуація в прикордонному регіоні» [7].

Міністерство Закордонних Справ України, відреагувало на звернення і вирішило відкласти моніторинг до травня 2008 року.

Серед культурно–інформативних заходів румунської спільноти, в якості підготовки до проведення моніторингу, хочу зробити наголос на конференції «Комплексні проблеми румунської громади Одеської області», що відбулася 26 серпня 2007 р. за

ініціативи голови національно–культурної Асоціації румун «Бессарабія» А. Попеску в будинку культури с. Утконосівка Ізмайльського району.

Кореспондент газети «Коментарі» в статті «Romania Mare одесского разлива» так прокоментував цю подію: «На конференції звучали гнівні промови про утиски, яких нібито зазнають румуни на нашому боці Дунаю. Більше того, присутній там «регіонал» Іон (Іван) Попеску заявив про необхідність підготовки прорумунськи налаштованої молоді, яку «слід просувати в органи влади, що дозволить більш ефективно відстоювати інтереси румунської національної меншини в Україні» [8].

На цю подію пан Фетеску відреагував відповідно: «Протягом багатовікового існування, незалежно від того, до складу яких державних утворень входила б Молдова, під чийм суверенітетом не перебувала б, ніхто і ніколи не ставив питання денационалізації її громадян, позбавивши їх історичної пам'яті. Для нашого краю виключення складає лише період румунської окупації 1918–1940 та 1941–1944 роки, коли все повинно мало бути «виключно румунським», не говорячи вже про мову, історію, культуру. Важливо відзначити, що актив румунської меншини в регіоні, як правило молдовани, які усвідомили себе румунами, після того як в Україні з'явилися румунські дипломатичні місії і почалась їх активна діяльність» [9].

За тиждень до проведення моніторингу було здійснено Науково–Культурний Захід під назвою «Багатокультурність у південній Бессарабії» м. Ізмаїл, 10–11 травня 2008 року, на якому була прийнята Декларація, де розмішувалося звернення до Змішаної українсько–румунської комісії з моніторингу стану задоволення прав румунської національної меншини України. Наведемо декілька пунктів Постанови, що була там прийнята і на наш погляд безпосередньо стосувалася майбутнього моніторингу:

I. Відмови від застосування тиску українських властей всіх рівнів щодо штучного розподілу між румунами і молдованами в Одеській області:

1. Дотримання на офіційному рівні та переважно у сфері освіти України науково доведеного факту, згідно з яким є одна назва літературної мови – румунська мова, складовою частиною якої, між інших, є молдовський говір цієї мови, факт який неодноразово доведено академіками та науковцями світового рівня з Румунії, Республіки Молдова та України;

II. Припинення застосування:

1. Тиску українських властей всіх рівнів щодо штучного розподілу між румунами і молдованами в Одеській області;

2. Залякувань, направлених проти педагогічних кадрів стосовно використання синтагми «молдавська мова» проти їхньої волі.

Звідси, задекларована таким чином діяльність румунської сторони у зазначених напрямках викликала значну стурбованість у етнічних молдаван та призвела до загострення міжнаціональних відносин в румуно–молдавському середовищі.

Отже, перед початком проведення третього етапу моніторингу на прохання надати програму в якій були б визначені об'єкти та предмети дослідження, план його проведення, визначено метод збору даних та репрезентована вибірка, румунські дослідники відмовились відповідати. Був наданий лише Опитувальний лист* для документування і моніторингу реальної ситуації забезпечення прав осіб румунської меншості в Україні.

*Опитувальний лист.

Для документування та моніторингу реальної ситуації забезпечення прав осіб румунської меншини в Україні Використовувана методика: інтенсивне інтерв'ю Інструмент для дослідження: опитувальний лист Населення: громадяни України з числа етнічних румунів

1. Етнічна приналежність:– Особиста – Батьків – Дітей

2. Мова: – Рідний – Вживаний в сім'ї – На якому навчаються в школах діти – що використовується в спілкуванні з друзями (румунами, українцями, представниками інших національностей) – Вживаний при молитві сповіді – Володіння іншими мовами

3. Релігія: – Віросповідання: особисте, батьків, дітей – Культурна мова – Церква в якій відбуваються релігійні відправи – в'язченнослужитель села – Відвідання церкви: Часто, за свят, з нагоди, рідко, ніколи

4. Об'єднання: – Участь у будь-якій асоціації, формальне або неформальне, культурне, професійне, виховне – Відвідування зборів (у разі необхідності) – Лідери – Ставлення до найбільш відомої румунської асоціації

5. Духовний стан румунського населення: – Відчуття безпеки: – як громадянин – як румунів – Життєві ситуації в яких положення румуна дає переваги, незручність, позбавлення прав. – Комунікативні зв'язку румунські /українські) сусіди, участь в особливих заходах (святках Весілля, хрещення Похорон)

6. Місцева влада: – Чи задоволені місцевим керівництвом – Ступінь представництва інтересів жителів – Ступінь представництва інтересів етнічних румунів – Очікуване в майбутньому

7. Допуск до засобів масової інформації на румунській мові: – Радіо – ТБ– Газети, інші публікації

8. Середина: – Родина (румунську / змішана) – Сусіди – Друзі – Місце роботи

9. Дані особи: – Вік – Пол – Місце проживання – Мережа діяльності

З 01 по 04 липня 2008 року румунська група дослідників відвідала Кілійський, Ізмаїльський та Ренійський райони, де зустрічалася в основному з батьками тих дітей, що навчаються в Румунії.

За словами представників українського Міністерства закордонних справ, під час зустрічі із громадою с. Утконосівка Ізмаїльського району Одеської області румунська делегація штучно створювала напругу, що викликало негативну реакцію жителів села. Спільне моніторингове обстеження за участю експертів ОБСЄ с. Новоселівка Саратського району не було завершено, оскільки в ході заповнення анкет з'ясувалося, що жодного румуна на території цієї сільської ради не проживає. У с. Утконосівка Ізмаїльського району румунська сторона запропонувала призупинити українську частину третього етапу спільного моніторингу з огляду на неможливість вирішити суперечки між сторонами та підтвердила свій намір не проводити моніторинг наступних трьох населених пунктів відповідно до Програми. Проте, під час відвідання згаданих населених пунктів виникла проблемна ситуація із заповненням анкет, оскільки румуни на території Одеської області проживають дисперсно. Подальше проведення спільного моніторингу було призупинено.

У висновках хочу зазначити, що контент інформаційних повідомлень в румунських ЗМІ після проведення моніторингу свідчить про реалізацію Румунією заходів, спрямованих на формування негативної суспільної думки стосовно Української держави, де мається на увазі постійна критика діяльності органів державної влади України. Ось як прокоментувала що подію газета «Конкордія» «...візит Змішаної румунсько-української моніторингової комісії викликав, особливо в Одесі, значне занепокоєння, нібито, хтось насмілювався скаламутити воду у віковичному болоті. На поверхню, навіть до початку моніторингу, слило багато та усякого. «Господарі ставку» категорично не забажали, аби хтось, окрім української влади поцікавився тутешньою (стосовно румунської етнічної меншини) ситуацією» [10].

Під час проведення моніторингу румунська сторона намагалася перевести моніторинговий процес в політичну площину та здійснювала тиск на українську сторону, намагаючись схилити її до невизнання існування молдавської національності. Зокрема, румуни неодноразово наполягали на тому, що вони не визнають молдавського етносу як такого і вважають представників молдавської національної меншини в Україні румунами. У висновках румунської сторони наголошується, що «українські чиновники намагалися обмежити діалог румунської делегації з представниками румунської общини». Таким чином, питання про утиски прав національних меншин між Україною та Румунією продовжує залишатись відкритим та надуманим. Фактично воно використовується румунською владою для послаблення позицій України на міжнародній арені.

В цілому, дотримання прав румунської національної меншини в Одеській області виглядає краще ніж відповідно дотримання прав української меншини у повітах Румунії попри її значну чисельність. Зокрема, експерт з україно-румунських відносин К.Бабак відзначає, що не в останню чергу такий стан зумовлений позицією Союзу українців Румунії, що є повністю підконтрольний і лояльний до політики і практики державних органів Румунії у сфері забезпечення прав української меншини [11].

Як відзначила газета «Коментарі»: «Політично, перемога Бухареста у протиріччях з українським керівництвом є очевидною і беззаперечною» [8].

На завершення хочу зробити наголос на тому, що першого лютого позаминулого року в Бухаресті, в Музеї історії, відбулася презентація книги румунських журналістів Георге Даміана та Каталіна Флорінціу Вирзару «Румуни з Буджака, які зникають» [12]. Фоліант містить дорожні замітки та враження журналістів від поїздки, який автори випродукували описуючи території Південної Бессарабії восени 2010 року. Ось осно-

вні тези книги: на території Одеської області проживають близько 124 тисяч етнічних румун; українці проводять цілеспрямовану агресивну політику асиміляції румунів Південної Бессарабії, спрямовану проти їхньої національної ідентичності; українська влада цілеспрямовано знищує пам'ятники румунської культури та архітектури на території Одеської області; за останні 20 років значно скоротилася кількість шкіл, де викладання ведеться румунською мовою, а в тих школах, де воно ще залишилося, для нього зменшено кількість годин; етнічні румуни Південної Бессарабії позбавлені свободи віросповідання, свободи слова, права на освіту рідною мовою, права політичної участі у прийнятті рішень, які зачіпають їх інтереси; молдавської мови і молдавської національності не існує, так як вони виникли штучно для реалізації етнополітики колишнього СРСР; органи державної влади на території Одеської області ведуть залякування етнічних румунів і перешкоджають вираженню їх національної ідентичності. На кінець залишається підкреслити, що книга була надрукована за підтримки уряду Румунії.

Список використаних джерел

1. Шедина Н.А. Моніторинг макроекономічних та галузевих показників. Вип. 2 / Шедина Н.А., Богуславская Т.В., Полякова В.В. [и др.]. – К.: Мінекономіка, 2001. – 106 с.
2. Попок А.А. Деякі аспекти забезпеченості прав української національної меншини в Румунії та румунського – в Україні / А.А. Попок, О.В. Швачка // Українські варіанти. – К. – 1998. – №3–4. – С. 63–67.
3. Попок А.А. Діяльність змішаних міжкультурних комісій з питань забезпечення прав осіб які належать до національних меншин. Вісник Держкомнацрелігій, 2007. – №12. – С.4–6.
4. Вісник Держкомнацміграції України. – 2002. – №1–4. – С. 8–12.
5. Офіційний сайт Держкомнацрелігій України. – Режим доступу: <http://www.scnm.gov.ua>
6. Закон України Про національні меншини в Україні. Закон введено в дію з дня опублікування 16 липня 1992 року (згідно з Постановою Верховної Ради України від 25 червня 1992 року N 2495–XII).
7. Фетеску А.С. «Доцільність проведення моніторингу з дотримання прав та свобод румунської етнічної групи в Одеській області» Регіональний Вісник газета Одеса 12.09.2007. – С. 2.
8. Константинов О. Romania Mare одесского разлива // Диалоги, 25.04.2008 http://dialogs.org.ua/issue_full.php?m_id=12844
9. Глава молдаван Украины: «Столетиями опробованные европейские демократические нормы» не учитывают специфику нашего региона. <http://regnum.su/news/1429792.html>
10. «Нагла брехня, тиражована у Києві та Одесі» // «Конкордія», 2008. 13 червня 2008 р. – С. 2–4.
11. Бабак К.М. Спільний моніторинг стану задоволення прав української національної меншини Румунії та румунської національної меншини України: шляхом порозуміння до добросусідства і партнерства // Вісник Держкомнацрелігій України, 2008. – №1. С.8–12.
12. Георге Даміана, Каталіна Флорінціу Вирзару. Румуни з Буджака, які зникають. – Бухарест, 2011. – С. 127.

Христенко В.В. Румунская община Одесской области в диапазоне контент-анализа подготовки III-го этапа Украинско-румунского мониторинга соблюдения прав нацменьшинств

Проведено дослідження, присвячене підготовці III-го етапу Україно-румунського моніторингу задоволення прав нацменьшинств, де вивчені зміни в соціокультурній, політичній, ідеологічній та релігійній сферах, які відбулися в румунській общині Одеського регіону в період 1998–2008 років.

Ключові слова: румунська община, контент-аналіз, моніторинг, Одеський регіон.

Khristenko, V.V. Romanian community of Odessa region in the range of content analysis training III-the first phase of the Ukraine-Romanian monitoring satisfaction of minorities' rights

In this scenario study conducted of content-analysis training III – the first phase Ukraine-Romanian monitoring satisfaction of minorities' rights where necessary to find and process changes in the socio-cultural, political, ideological and religious spheres, which took place in the Romanian community of Odessa region during years 1998–2008.

Key words: Romanian community, content analysis, monitoring, Odessa region.

УДК 32: 001. 891.3 (075)

Воронянський О.В., Кулішенко Т.Ю.

Формування системи державної влади в Україні (1992–2012 рр.)

Проаналізовано основні етапи формування державної влади в Україні у вказаний період. Показано, що в основі змін системи владних відносин лежить конкурентна боротьба за використання інститутів представницької демократії в якості інструменту контролю над розподілом ресурсів в українському суспільстві.

Ключові слова: вертикаль влади, Президент, розподіл ресурсів.

Одне з найважливіших завдань демократичної системи – протистояти монополізації державної влади однією з фракцій правлячої еліти. Зокрема, цьому слугує поділ сучасної державної влади на три незалежні гілки – законодавчу, виконавчу і судову. Проте й у цих умовах у багатьох державах відбувається перманентна боротьба за концентрацію всіх реальних владних повноважень в одних руках. Незалежна Україна також не уникнула цієї боротьби.

Проблему формування взаємовідносин між Президентом і Верховною Радою в процесі боротьби за контроль над вертикаллю виконавчої влади піднімали ряд українських дослідників, зокрема Б.Литвин, С. Рябов, Ю. Тодика, В. Яворський. Однак вони розглядали дане питання лише з точки зору еволюції інститутів державної влади, не досліджуючи вплив на даний процес зі сторони інших суб'єктів політичної та економічної діяльності (у тому числі бізнес–угруповань та регіональних управлінських груп). Дана стаття ставить за мету заповнити вказану лауну у вивченні еволюції політичної системи України.

Відносний імунітет регіональних владних угруповань на початку 1990–х рр. ґрунтувався на положеннях Конституції УРСР, відповідно до яких керівництво виконкомів обласних Рад концентрувало в своїх руках всю повноту виконавчої влади на своїх територіях і при цьому обиралося на місцях, так що центральний апарат державної влади не мав прямих важелів для його легітимного усунення [1;2]. Крім того, вертикальне підпорядкування по лінії Рад, при якому Верховна Рада здійснювала всю повноту влади від імені України: формувала уряд, мала право відміняти рішення органів виконавчої влади і розпускати місцеві Ради всіх рівнів, не залишало місця президентській вертикалі влади. Тому після заснування інституту президентства вже у лютому – березні 1992 р. були введені в дію Закони «Про Представника Президента України» [3] і «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» [4]. Відповідно до цих законів за Верховною Радою залишалися законодавчі функції і контроль за діяльністю місцевих Рад, однак вертикальне підпорядкування Рад скасовувалося, так само як і прямий вплив законодавців на виконавчу владу – виконкоми й уряд [3,с.611–614]. Парламент міг тільки погоджувати з Президентом склад Кабінету Міністрів. Президент же, ставши над урядом, одержав у своє розпорядження відокремлену від Верховної Ради вертикаль виконавчої влади в особі Представників Президента, які здійснювали до того ж контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування [3,с.691]. При цьому Представники Президента отримали у своє відання не тільки місцевий бюджет (що реально вилучало його зі сфери впливу законодавців і місцевого самоврядування), але і функції контролю за здійсненням Конституції і законодавства на даній території, фактично підмінючи прокуратуру та судову владу і підпорядковуючи їх собі (останнє, втім, прямо передбачалося законом, де Представники Президента іменувались вищими державними посадовими особами на даній території) [3,с.692–693]. Юридична непевність багатьох сторін нових законів доповнювалася положенням про те, що всі питання діяльності Представників Президента, не передбачені законодавством, повинні були безпосередньо регулюватися безпосередньо актами Президента [3,с.697]. Таким

чином, склалася ситуація, при якій, незважаючи на існування Рад, реальне управління регіонами перейшло до рук виконавчої влади.

Наступним кроком посилення виконавчої владної вертикалі стало позбавлення вже наприкінці березня 1992 р. (відповідно до нової редакції Закону «Про Представників Президента України») районних і обласних Рад своїх виконавчих органів і перетворення їх у чисто представницькі інституції без значних реальних повноважень. Якоюсь мірою залишки самоврядування зберігалися лише в населених пунктах.

При цьому місцеві Представники Президента і їх адміністрації були підпорядковані кабінету Міністрів, а Адміністрації Президента України, яка хоча і не була передбачена законодавством, але фактично стала центральним елементом виконавчої влади в державі.

Проте закріплення контролю Президента над виконавчою владою виявилось недовговічним, оскільки Президент не міг спертися на стійку парламентську більшість. Зі свого боку, представлені у Верховній Раді регіональні адміністративно–бізнесові угруповання, намагаючись захистити себе від подальшої експансії Президента, домоглися внесення в Закон «Про Представників Президента України» положення про те, що останні не можуть бути одночасно і членами парламенту. Після цього були припинені депутатські повноваження понад тридцять державних чиновників, що істотно знизило ступінь впливу Президента в самій Раді. Тому, коли у вересні 1993 року Верховна Рада ухвалила провести дострокові президентські вибори, Президент пішов на поступки. В результаті 3 лютого 1994 року з'явився Закон «Про формування місцевих органів влади і самоврядування», який ліквідував інститути Представників Президента і місцевих адміністрацій, а також відновлював діяльність виконкомів місцевих Рад [5,с.638–639]. При цьому голови Рад усіх рівнів, що керували як Радами, так і їхніми виконками (тобто, поєднували в своїй особі керівництво як представницькою, та і виконавчою владою на місцях) обиралися загальним голосуванням громадян, населяючих дану адміністративну одиницю. З іншого боку, збереження вертикальної підпорядкованості виконкомів, яка реально замикалася на Президенті, створювало вигідну для останнього ситуацію, коли формально існуюче самоврядування законодавчо було підпорядковане органам виконавчої влади.

Наступний етап створення системи державної влади в Україні, що розпочався із приходом на президентський пост Л.Кучми в 1994р., остаточно отримав організаційне оформлення із прийняттям Конституції 1996р., згідно якої вертикаль виконавчої влади будувалася через державні адміністрації, фактично підпорядковані Президенту.

Оскільки контроль за розподілом ресурсів у цей період вимагав утримання всієї владної вертикалі, Л. Кучма, який зайняв на той час президентську посаду, віддав перевагу більш жорсткій формі державного управління, відразу ж почавши форсовано відроджувати вертикаль самостійної виконавчої влади.

Першим його кроком на цьому шляху було підпорядкування собі голів районних і обласних Рад Указом Президента від 6 серпня 1994 р. «Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях» [6]. Указ цей суперечив тодішній Конституції, оскільки голови обиралися на свої посади населенням регіону і Президент не мав законних повноважень ні на їх усунення, ні на керівництво їхньою діяльністю.

Тому незабаром було здійснено і другий крок у цьому напрямку. 8 червня 1995 р. між Президентом і Верховною Радою був укладений Конституційний Договір, відповідно до якого і Конституція і все законодавство в цілому могли застосовуватися лише остільки, оскільки вони не суперечили цьому Договорові [7,с.335].

Відповідно до Конституційного Договору Верховна Рада цілком позбавлялася поточного контролю за діяльністю не тільки Кабінету Міністрів і органів державного управління, але і місцевих Рад, котрі у свою чергу позбавлялися майже всіх своїх повноважень і ставилися під керівництво глав місцевих державних адміністрацій, призначуваних особисто Президентом [7,с.345]. Формально самоврядування зберігалося лише на рівні населених пунктів, де залишалися виконкоми Рад, а їхні голови обиралися загальним голосуванням населення. Було передбачено, що головою обласної (районної) Ради і главою відповідної державної адміністрації є одна й та ж особа, причому

обрана як голова Ради загальним голосуванням. З одного боку, це ставило Ради під контроль Президента, але з іншого – могло в перспективі призвести до деякої самостійності глав місцевих адміністрацій. До того ж у Верховній Раді залишався такий важливий інструмент контролю за виконавчою владою як у центрі, так і на місцях, як формування державного бюджету.

Тому як доповнення до Конституційного Договору через парламент було проведено ще два документи: Указ Президента від 21 серпня 1995 р. «Про Положення про обласні, Київську, Севастопольську міські державні адміністрації і Положення про районні, районні в містах Києві і Севастополі державні адміністрації» [8] та Указ Президента від 30 грудня 1995 р. «Про делегування повноважень державної виконавчої влади головам і керованим ними виконкомом сільських, селищних і міських Рад» [9], згідно яких місцеві держадміністрації одержали право вносити зміни в місцеві бюджети і встановлювати місцеві податки. Зазначимо, що згідно світової практики конституційного права такі повноваження є прерогативою законодавчої гілки влади або ж представницьких органів місцевого самоврядування і навіть теоретично не можуть належати органам, що відносяться до вертикалі виконавчої влади.

З огляду на, що ще 28 травня 1995 р. нова редакція Закону «Про бюджетну систему України» внесла додаткові обмеження на формування і використання власних бюджетних ресурсів місцевими Радами [10], місцеве самоврядування (а з ним і регіональні адміністративно-бізнесові угруповання, що фактично тримали його під своїм впливом) було вже тоді реально поставлено під контроль президентської влади.

Оскільки Президент таким чином зосередив у своїх руках контроль над розподілом ресурсів, для адміністративно-економічних угруповань, які ще не мали достатніх фінансових потужностей для вирішального впливу на президентську вертикаль виконавчої влади, основним місцем владного конфлікту у боротьбі за ресурси став парламент. Саме в цей період остаточно оформилися й головні засади моделі так званої фасадної демократії, коли інститути політичного представництва і волевиявлення (політичні партії, Верховна Рада, вибори) перетворюються на інструмент досягнення інтересу цих угруповань.

Конституція 1996 р. стала компромісом між Президентом і представленими у Верховній Раді регіональними угрупованнями щодо впливу на виконавчу гілку влади [11]. Відповідно до Конституції парламент отримав право давати згоду Президенту на призначення прем'єр-міністра, затверджувати програму уряду, а також один разом протягом парламентської сесії відправити уряд у відставку. При цьому парламент не впливав на призначення і відставку окремих членів уряду. Президент же отримав право в будь-який момент без узгодження з парламентом відправити у відставку як будь-кого з членів кабінету (включаючи прем'єра), так і весь уряд у цілому. І хоча фактично уся вертикаль виконавчої влади підпорядковувалася Президенту, він не ніс відповідальності за її діяльність (утім, як і парламент). До того ж Президент отримав право в разі потреби призначати виконуючого обов'язки прем'єр-міністра (наділеного повним обсягом повноважень прем'єра) без згоди парламенту. Проте, навіть такий урізаний вплив законодавців на верхівку виконавчої влади нівелювався тим, що значна частина функцій по керівництву органами державного управління реально виконувалася не Кабінетом Міністрів, а Адміністрацією Президента – органом, не передбаченим Конституцією а відтак абсолютною не підконтрольним парламенту.

Реально парламент також міг не тільки проконтролювати виконання прийнятого ним бюджету, але і притягти до відповідальності винних за його невиконання. При цьому в розпорядженні виконавчої влади знаходилися різноманітні позабюджетні фонди. Судова ж влада, відповідальна за контроль за виконанням законодавства, значною мірою виявилася пов'язаною з Президентом уже тим, що згідно Конституції саме останній видав призначенням тих суддів, які займають цю посаду вперше. Таким чином, законодавча влада виявилася фактично відстороненою від скільки-небудь значного впливу на прийняття найважливіших державних рішень.

Така система влади, що створювала для Президента можливість розподіляти між потужними угрупованнями державні ресурси, зумовила все більш тісну взаємодію

президентської влади та найпотужніших бізнес-груп (наприкінці 1990-х – на початку 2000-х великий капітал України представляли дві донецькі, дві дніпропетровські, київська, харківська). Великий капітал надавав фінансову підтримку Президентові у його боротьбі за концентрацію влади, а Президент управляв розподілом джерел ренти, дозволяючи тим самим уникати гострих конфліктів та бізнес-воєн і сприяючи швидкому збагаченню великого капіталу.

Однак уже на початку 2000-х рр. найпотужніші бізнес-групи завдяки надаваній їм ренти зосередили в своїх руках концентрацію ресурсів, достатню для вирішального впливу на прийняття державних рішень. Це дозволило їм у політичній площині поступово переорієнтуватися від боротьби за вплив на Президента (який усе ще контролював процес великої приватизації та розподіл ренти від використання державних ресурсів, хоча різке скорочення державного сектору економіки вже суттєво звужило обсяг останніх) на боротьбу за доступ до реальної державної влади. З середини 2000-х рр. розпочався новий етап формування відносин державної влади та української політичної еліти. Змінилася ієрархія відносин між державними службовцями та бізнесом, оскільки найпотужніші бізнес-групи отримали ресурсну можливість просувати на державні пости (як у міністерствах та відомствах, так і в держадміністраціях) власних ставлеників, що захищали безпосередньо їхні інтереси. Загострилася конкуренція між уже сформованими бізнес-групами на рівні публічної політики через підконтрольні їм партії, благодійні фонди, пресу. Це поряд із несприятливою зовнішньополітичною кон'юнктурою (прагнення США встановити контроль за газотранспортною системою України через зміну її непоступливого Президента) порушило стабільність системи. Ситуацією миттєво скористалися відтиснуті на периферію бізнес-групи (насамперед групи О.Мартинова, С.Червоненка та П.Порошенка), що об'єдналися навколо В.Ющенка та Ю.Тимошенка, котрі позиціонувалися як опозиція режимові Кучми.

Результатом відкритого політичного конфлікту, який охопив найпотужніші бізнес-угруповання та очолювану Л.Кучмою вертикаль державної влади стала політична реформа, започаткована Законом «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р., який передбачав парламентську модель формування уряду [12, с.48]. У результаті зміни політичної системи можливості розподілу ренти через президентський пост суттєво обмежилися. Це й означувало організаційне оформлення третього етапу формування системи державної влади, яка надавала найпотужнішим бізнес-групам можливість вирішувати проблеми розподілу ресурсів через Верховну Раду, а не через кулуарні змагання за доступ до Президента.

Разом із тим, периферійні бізнес-групи, що були допущені до представництва своїх інтересів у парламенті в результаті підтримки Ю.Тимошенка та В.Ющенка, не змогли реалізувати набуті ними інституційні можливості участі у розподілі ренти від використання контрольованих через державний механізм ресурсів (так, В. Ющенко з самого початку надав контроль над розподілом ренти представникам найбільш потужних бізнес-груп із свого оточення, а з січня 2006 р., із вступом в дію основного обсягу Закону про зміни до Конституції практично втратив більшість інституційних важелів впливу на цей процес; керівництво ж фракції БЮТ у парламенті просто зажадало від всіх своїх депутатів передати картки для голосування).

Розчарування периферійних бізнес-груп у своїх політичних лідерах зрештою призвело до ситуативного союзу цих груп із найпотужнішою в фінансовому плані групою Р. Ахметова. Цей союз остаточно оформився після президентських виборів 2010 р. створенням стійкої парламентської більшості навколо контрольованої групою Р.Ахметова фракції Партії Регіонів. Однак, не довіряючи представленим у Верховній Раді ситуативним союзникам, найпотужніша бізнес-група в очікування нової парламентської виборчої кампанії отримала від Конституційного Суду визнання неконституційності парламентської реформи 2004 р., що дозволяє їй утримувати контроль над урядом (і відповідно – розподілом ресурсів та ренти) незалежно від результатів парламентських виборів. Наступним кроком у цьому напрямі логічно передбачити повернення до змішаної чи мажоритарної системи виборів у парламент, яка є інституційною підставою для президентської моделі формування уряду.

Таким чином, впродовж 1990–х–2000–х рр. в Україні формувалася система владних відносин, яка забезпечувала економічні та політичні інтереси великих бізнес-груп та пов'язаних із ними угруповань у системі управління й владних структурах центру та регіонів. Інститути державної влади та представницької демократії дані групи використовують як інструмент просування корпоративних інтересів у конкурентній боротьбі за розподіл ресурсів.

Список використаних джерел

1. Закон «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР і місцеве самоврядування» // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – №2. – С.24–63.
2. Конституція Української РСР. – К., 1987.
3. Закон України «Про Представника Президента України» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 23 – С.596–698.
4. Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 23 – С.720–816.
5. Закон України «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 22 – С.592–648.
6. Указ Президента від 6 серпня 1994 р. «Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях» // Урядовий кур'єр. – 1994. – 8 серпня.
7. Конституційний Договір між Президентом України і Верховною Радою України // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 26.
8. Указ Президента від 21 серпня 1995 р. «Про Положення про обласні, Київську, Севастопольську міські державні адміністрації і Положення про районні, районні в містах Києві і Севастополі державні адміністрації» // Державний вісник України. – №1–2 (15–16) – С.577.
9. Указ Президента від 30 грудня 1995 р. «Про делегування повноважень державної виконавчої влади головам і керівникам ними виконкомів сільських, селищних і міських Рад» // Державний вісник України. – №7 (21) – С.425–426.
11. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про бюджетну систему України» // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 26 – С.613.
12. Конституція України. – К.: Юрінком, 1996. – С.18.
13. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» // Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» № 2222–IV від 8 грудня 2004 року. – Харків.: Парус, 2005. – С.45–55.

Воронянський А.В., Кулишенко Т.Ю. Формирование системы государственной власти в Украине (1992–2012 гг.)

Проанализированы основные этапы формирования государственной власти в Украине в указанный период. Показано, что в основе изменений системы властных отношений лежит конкурентная борьба за использование институтов представительской демократии в качестве инструмента контроля над распределением ресурсов в украинском обществе.

Ключевые слова: вертикаль власти, Президент, распределение ресурсов.

Voronyansky, A.V., Kulishenko, T.Y. Forming the system of state power in Ukraine (1992–2012)

Analyzed the main stages in the formation of state power in Ukraine during this period. It is shown that the basis of changes in the system of power relations is competition for use of the institutions of representative democracy as an instrument of control over the allocation of resources in the Ukrainian society.

Key words: the power vertical, the President, the allocation of resources.

УДК 140.8+346.232

Буяк Б.Б.

Виховний потенціал та становлення особистості в органах студентського самоврядування

Проаналізовано світоглядно-філософські аспекти виховного потенціалу студентського самоврядування та становлення особистості молодшої людини в органах студентського самоврядування в умовах розвитку сучасного українського державотворення.

Ключові слова: студент, самоврядування, освіта, виховання, виховний потенціал, світогляд, політична освіта, політичне виховання, філософія освіти, молодь.

Стрімкість, з якою людство перемістилося з ХХ у ХХІ ст., приголомшує. Її можна зіставити з умовною «машинною часу», яка переміщає людей в якісно нові обставини і робить це дуже швидко. В новітній період історії Україна, незважаючи на існуючі труднощі в її розвитку, що пов'язані з перманентними системними трансформаціями, а також з активним пошуком власної стратегії розвитку, є державою, котра володіє потужним соціальним потенціалом. Проте нині економічний, практичний (виробничий), політичний і культурний потенціал нашої країни використовується недостатньо ефективно. Політична нестабільність, економічна і демографічна кризи, які затягнулися, низький рівень життя, зростання злочинності – це проблеми, які найбільше тривожать в умовах сучасного українського державотворення. Їх необхідно подолати вже в найближчій перспективі, адже стан сучасного суспільства можна визначити як «вразливий».

Найближче майбутнє України – це період достатньо динамічних соціальних змін, в ході яких важливо суттєво подбати про економічну та екологічну безпеку держави, забезпечити політичну, науково-технічну, інформаційну незалежність, покращити можливості для самостійного технологічного зростання і соціально-економічного та культурного розвитку. Важливу роль у вирішенні кожної з цих проблем відіграє освіта.

ХХІ століття ЮНЕСКО оголосило «століттям освіти». Освіта як соціальне явище зорієнтована на формування особистості і виконує важливі функції соціалізації та професіоналізації людини. Тому система освіти – стратегічно важлива сфера людської діяльності, один з тих соціальних інститутів, значимість яких невинно зростає із прогресом суспільства. Логічно, що молодь, яка соціалізується через систему освіти, також є важливим стратегічним ресурсом у розбудові суспільних відносин.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні особливостей і закономірностей формування особистості молодшої людини в контексті розвитку самоврядних організаційних ініціатив студентства та реалізації їх виховного потенціалу.

Саме через вивчення молодіжного середовища, передусім студентського, можна виявити динаміку суспільства і потенціал його майбутнього розвитку.

Часто студентській молоді доводиться щось робити вимушено, не з власної волі, а тому, що так «треба». Вони починають приміряти на себе роль «бідних, нещасних жертв обставин», які не здатні робити самостійний вибір, відповідати за себе і своє життя. Позиція жертви – це позиція людини, котра вибирає думку про те, що у неї немає вибору, але є зобов'язання, які зв'язують її по руках і ногах. Жертва не вміє діяти, вона чекає, що все складеться якось само собою, минеться, обійдеться, вляжеться і облаштується без її діяльної участі. Проте життя не зміниться, допоки студенти не почнуть самостійно робити вибір у бік того життя, яке прагнуть собі облаштувати. Весь цей вимучений примус відбуватиметься до тих пір, поки молода людина не братиме на себе відповідальність за себе, за оточуючих, за свої думки і рішення.

Так, бути самостійним і брати відповідальність за свої рішення буває страшно, це – занадто вже по-дорослому. Молоді люди часто уникають відповідальності за своє життя, щоб приховати від самих себе, хто вони є і чого варті. Вони уникають відповідальності за себе і свої переживання, щоб звинуватити інших у власних невдачах, продовжувати тішити своє самолюбство роздутою самооцінкою, яка розлетілася б на

друзки при зіткненні з реальними труднощами. В цьому віці вони люблять її завищувати. Молодим людям стає страшно робити свідомий вибір, коли він зіштовхує їх із справжнім станом справ, загрожує розбити вщент їхню хибну велич. І ось саме в такі моменти вони капітулюють, рятуються від реальності втечею, знімають з себе відповідальність за свої промахи і стають жертвами обставин.

Саме так вони уникають душевного дорослішання і самостійності, залишаючись слабкими жертвами, пасивно йдучи за течією життя. Будь-які значні зміни ставлять під загрозу роздуту самооцінку, оскільки зіштовхують людину з реальністю, що руйнує фундамент фортеці брехні про себе і свої достоїнства.

І тоді перед людиною постає реальний вибір: або і далі дурити себе та інших людей, або вибрати реальний розвиток [1].

А розвиток потенціалу майбутнього фахівця можливий, якщо у вузі, де він навчається, передбачено створення такого середовища, яке сприятиме спрямованій зміні ціннісних орієнтацій студентів. Аналіз практики професійної підготовки у вузі показує, що таким сприятливим середовищем можна розглядати систему студентського самоврядування. Студентське самоврядування виводить молодих людей у сферу світоглядного осмислення соціальної і професійної реальності, їх стосунків з оточуючими людьми.

Самоврядування трактується дослідниками як:

- форма або процес організації життєдіяльності членів виховного колективу (Ю. Тихомиров, В. Гуров, В. Грехнев);
- метод самоорганізації колективу (А. Шаглик, В. Коротов);
- спосіб залучення членів колективу в управлінську діяльність (В. Сластьонін);
- принцип організації колективу (З. Білоусова, Н. Кузьміна);
- засіб виховання особистості, чинник її різнобічного розвитку (Т. Бутківська, А. Киричук, С. Карпенчук).

Самоврядування у своїх працях розглядають такі вітчизняні педагоги, як А. Макаренко та С. Шацький. Дисертаційні дослідження українських вчених К. Потоки і Т. Бондар присвячені соціально-педагогічним умовам розвитку самоврядування та тенденціям його розвитку в США.

Як зазначає В. Приходько, самоврядування у вузі – це самостійна громадська діяльність студентів стосовно реалізації функцій управління виховним процесом закладу, яка здійснюється студентами згідно з метою і завданнями, що стоять перед студентським колективом. Саме в діяльності студентського самоврядування закони управління та особливості виховання набувають своєрідної специфіки [2].

Цілісність забезпечує своє існування за допомогою самоуправління, а за допомогою управління вона виконує функції, котрі визначені системою вищого порядку. Самоуправління й управління – це рівнозначні й відносно незалежні процеси, від оптимального співвідношення яких залежить правильне функціонування системи. Наприклад, органом самоуправління у студентській групі є актив на чолі із старостою, а органом управління – куратор групи. Кваліфіковане управління студентським самоуправлінням з боку куратора забезпечить життєздатність групи.

У системі розвитку політичної культури майбутніх педагогів вищої школи управління має здійснюватись органом самоуправління виховної системи вузу. Сутність управлінського компонента цієї системи виглядає так: суб'єкти управління – це ректорат, деканати, куратори, громадські організації, які здійснюють функції аналізу, прогнозування, планування, організації, контролю, корекції.

У системі розвитку політичної культури студентів вузу органом самоуправління має бути актив суб'єктів системи. Специфіка полягає в тому, що цей орган не є чітко визначеним. До нього можуть входити всі, хто найбільше переймається проблемами розвитку політичної культури студентів. Це можуть бути і члени студентського самоуправління, і просто студенти, і педагоги, і батьки, і члени громадських організацій, і представники засобів масової інформації. Через складність системи такий орган створити у вузі проблематично, тому функцію самоуправління в системі на себе мають взяти педагоги і студенти із залученням, наскільки це можливо, представників громадськості й батьків.

Загалом процес управління системою здійснюється так: управляюча підсистема виховної системи вузу отримує певну інформацію про систему розвитку політичної культури студентів, аналізує її, розробляє програму дій, приймає рішення, спрямовані на її виконання з метою впорядкування керованої системи або переведення її в новий

стан. Це рішення потрапляє до органу самоуправління системи, який організовує діяльність та визначає місце і роль кожного суб'єкта в ній за допомогою органу управління. Контроль потрібний для забезпечення отримання необхідної інформації про стан і перспективи розвитку системи для своєчасного прийняття рішень, якщо потрібно, з метою корекції. Отже, застосування системного підходу як методологічного напрямку в дослідженні розвитку політичної культури студентів дає можливість розглядати цей процес як складне педагогічне явище [3, с. 125–126].

Студентське самоврядування як соціальний феномен висвітлено й проаналізовано багатьма вченими. З їхніх наукових робіт можна узагальнити наступні положення:

- студентське самоврядування – це компонент виховної системи вузу і разом з тим є особливою формою ініціативної, самостійної, суспільно корисної діяльності студентів для вирішення різних питань студентської молоді: організації навчання, побуту, дозвілля, розвитку її соціальної активності та підтримки соціально прийнятних ініціатив;
- студентське самоврядування є формою самостійної громадської діяльності студентів щодо здійснення функцій управління життям студентського колективу;
- основний пріоритет самоврядування – організаторська діяльність в студентському середовищі, захист інтересів і прав студентів, формування конкурентоспроможного фахівця;
- студентське самоврядування відображає різні форми, які забезпечують участь в управлінні студентськими колективами;
- студентське самоврядування є гарною школою для розвитку вмінь прийняття і реалізації рішень, що стосуються організації та здійснення життєдіяльності студентів;
- студентське самоврядування сприяє включенню студентів в управління вузом, зокрема, в обговорення і вирішення питань діяльності вузу, планування, організації, мотивацію і контроль навчального процесу, науково-дослідної та позанавчальної роботи.

Фактично студентське самоврядування охоплює всі сфери життєдіяльності сучасного вузу. Для студентів немає і не може бути «закритих» зон у функціонуванні навчального закладу, бо інакше вести мову про самоврядування безглуздо. Таким чином, студентське самоврядування є формою і способом життєдіяльності студентів і студентських колективів, підвищення самостійності, ініціативи, активності майбутніх фахівців у забезпеченні діяльності вузу.

Разом з тим першочергового значення набуває питання про те, які можливості студентського самоврядування (його окремих органів, студентських організацій та ініціативних груп студентів) в розширенні і посиленні виховного педагогічного впливу на студентську молодь загалом.

А.А. Усов показує потенціал студентської організації у вихованні почуття соціальної відповідальності у молодих людей, що передбачає усвідомлення ними власних мотивів діяльності та адекватної оцінки своїх здібностей, розуміння соціальних очікувань і вимог суспільства, а також чіткого співвідношення особистих цілей і спільних завдань соціально орієнтованої діяльності [4].

Т.І. Дзига роль студентського самоврядування розглядає не тільки як інструмент підготовки сучасного фахівця, а і як умову формування цінностей студента. Основною ідеєю її дослідження є розуміння ролі студентського самоврядування як чинника формування особистості творчого професіонала в умовах відродження духовності народу. В контексті її роботи основними завданнями студентської організації є: надбання студентами знань, формування в них умінь та навичок самоуправлінської діяльності і застосування їх у практиці; активізація діяльності молоді і розвиток колективної творчості, виховання духовно багатой особистості майбутнього фахівця, що поєднує загальнолюдські і національні цінності.

До визначення студентської організації А.А. Дзига підходить не з академічної позиції, а намагається відзначити творчу спрямованість цього терміна. Наприклад, для визначення студентської організації вона використовується такі поняття, як «культура юності», «засіб розвитку особистості до свободи». Цілком очевидно, що формування такої творчої особистості, про яку говорить дослідниця, можливо не тільки в процесі засвоєння основних освітніх програм, скільки в процесі надбання студентами соціального досвіду, основою якого є включення їх в реальну соціальну практику.

Досліджуючи педагогічний потенціал студентського самоврядування, В.М. Певзнер вказує на три важливі критерії:

1) успішна реалізація виховної функції студентської організації, пов'язаної з соціальним та професійно-особистісним вихованням студентів;

2) здійснення освітньої функції студентського самоврядування, пов'язаної з використанням самоврядування як ресурсу самоорганізації навчальної діяльності студентів;

3) ефективне здійснення розвиваючої функції самоврядування, що забезпечує розвиток у студентів організаторських, комунікативних і творчих здібностей [5].

Г.В. Гарбузова, досліджуючи вплив студентського самоврядування на формування у майбутніх фахівців професійної ідентичності, розглядає професійну ідентичність як інтегративну характеристику особистості, зумовлену рівнем сформованості професійної самосвідомості, що виражає стійке позитивне ставлення людини до себе як суб'єкта професійної діяльності, а це дає змогу самостійно здійснювати стратегію професійного самовизначення та розвитку [6].

Науковець переконливо доводить, що серед різноманіття основних напрямків студентського самоврядування, в рамках яких власне і здійснюється формування у майбутніх фахівців професійної ідентичності, провідним аспектом треба розглядати посилення особистісної спрямованості самоврядування студентів, а також його орієнтацію на формування базових особистісних і професійних цінностей.

І. Єжукова розглядає студентське самоврядування в рамках виховної системи вузу. Вона вважає, що воно є «дієвим засобом виховання і направлено на становлення спеціаліста – інтелігента, який володіє високими загальнолюдськими, моральними, естетичними, професійними якостями, широкими комунікативними і адаптаційними можливостями» [7]. По суті, вона має на увазі загальнолюдські, моральні, естетичні та професійні ціннісні орієнтації, які можуть бути сформовані у студентів, залучених у різні форми студентського самоврядування.

Е. Столярова досліджує можливості студентського самоврядування у забезпеченні соціалізації молоді. Студентське самоврядування, будучи реальною соціальною практикою, створює умови, за яких найактивніша частина молоді практикує практичні навички громадського, соціально-орієнтованого управління: планування, мобілізації ресурсів, досягнення поставлених цілей [8].

Вона вважає, що студентське самоврядування створює оптимальні умови для усвідомлення студентською молоддю свого місця і ролі в управлінні соціально-освітніми процесами, підвищує рівень їх відповідальності за якість отриманої освіти, дозволяє оволодіти практичними навичками в системі соціальної взаємодії як на мікрорівні університету, так і на макрорівні суспільно-політичних, суспільно-економічних і соціально-культурних відносин загалом. При цьому, на думку дослідника, перетворення студентства в соціального партнера адміністрації університету і професорсько-викладацького складу відкриває доступ до розкриття соціального потенціалу молоді, сприяє вихованню самоорганізованих відповідальних громадян зі стійкими ціннісними орієнтаціями.

Важливим для нашого дослідження є твердження Е.О. Столярової про те, що студентське самоврядування у своїй найбільш розвинутій формі покликане сприяти формуванню як цінностей колективізму і солідарності, так і навичок цивілізованого демократичного лідерства, яке базується на індивідуальних суспільно значущих заслугах й авторитетові особистості.

Студентське самоврядування має ціннісно-орієнтує функцією, що забезпечує світоглядне осмислення студентами соціальної та професійної реальності, їх відносин з оточуючими людьми. По суті, мова йде про спрямованість студентського самоврядування на розвиток аксіологічного потенціалу молодих людей [9].

На підставі проведеного аналізу можна стверджувати, що в системі студентського самоврядування створюються сприятливі можливості для розвитку аксіологічного потенціалу майбутніх фахівців, оскільки тут вирішуються наступні завдання:

- реалізація сутнісних сил студентів, їх потреб, здібностей та інтересів у різних сферах і формах соціальної діяльності;
- підвищення свідомості студентів та їх вимогливості до рівня своїх знань, умінь і здібностей;
- виховання патріотичного ставлення до ідеалу і традицій вузу;
- сприяння в реалізації суспільно значимих молодіжних ініціатив;
- залучення студентів до формування громадської думки про студентську молодь як реальну силу і стратегічний ресурс розвитку українського суспільства.

Отже, можна зробити висновок, що студентське самоврядування в різних його проявах має суттєвий виховний педагогічний вплив на студентську молодь. Ареол поширення такого впливу виходить далеко за рамки основного освітнього процесу і не зводиться тільки до забезпечення високої якості професійної підготовки майбутніх фахівців. Студентське самоврядування спрямоване насамперед на реалізацію сутнісних запитів студентів, їх потреб, здібностей та інтересів у різних сферах і формах соціальної діяльності. Інакше кажучи, основний зміст діяльності студентського самоврядування складається із забезпечення отримання студентами досвіду самоорганізації свого життя.

Ці обставини дозволяють говорити про спрямованість студентського самоврядування на розвиток у майбутніх фахівців стійкої ієрархії ціннісних орієнтацій, які визначають характер їхньої соціальної діяльності.

Список використаних джерел

1. Саторин И. Ответственность личности и безответственность жертвы обстоятельств / И. Саторин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://progressman.ru/2011/10/responsibility/>
2. Бондаренко М.П. Организация и воспитания студенческого коллектива / М.П. Бондаренко. – К.: Высшая школа, 1999. – 169 с.
3. Стець В. Особливості формування політичної культури студентської молоді в умовах вищої школи // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобич: Ред.-вид. відділ ДДПУ ім. І. Франка, 2010 – Вип. 25. Філософія. – С. 124–138.
4. Усов А.А. Студенческие организации как субъект педагогической деятельности в процессе подготовки будущего учителя: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / А.А. Усов. – Самара, 2000. – 161 с.
5. Певзнер В.М. Педагогический потенциал студенческого самоуправления в современном вузе: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / В.М. Певзнер. – Великий Новгород, 2005. – 182 с.
6. Гарбузова Г.В. Студенческое самоуправление как средство формирования профессиональной идентичности будущих специалистов: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Г.В. Гарбузова. – Ярославль, 2009. – 22 с.
7. Єжукова І.Ф. Підготовка студентів педагогічного вузу к професійної діяльності на основі студентського самоуправління: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / І.Ф. Єжукова. – М., 2009. – 28 с.
8. Столярова Э.О. Студенческое самоуправление как фактор социализации молодежи в условиях становления социального государства: автореф. дис. ... канд. социол. наук: 22.00.04 / Э.О. Столярова. – Усть-Каменогорск, 2010. – 17 с.
9. Муртазин Р.А. Направленность студенческого самоуправления на развитие аксиологического потенциала студентов университета / Р.А. Муртазин // Молодой ученый. – 2011. – № 3. – Т. 2. – С. 135–138.

Буяк Б.Б. Воспитательный потенциал та становление личности в органах студенческого самоуправления

Проанализировано мировоззренческо-философские аспекты воспитательного потенциала студенческого самоуправления и становления личности молодого человека в органах студенческого самоуправления в условиях развития современного украинского государства.

Ключевые слова: студент, самоуправление, образование, воспитание, воспитательный потенциал, мировоззрение, политическое образование, политическое воспитание, философия образования, молодежь.

Buyak, B.B. Educational potential and formation of personality in the students' self-government bodies

Analyzes outlook-philosophical aspects of educational potential of students' self-government and formation of personality of a young in the students' self-government bodies in terms of development of modern Ukrainian state creation.

Key words: student, self-government, education, upbringing, educational potential, outlook, political education, political upbringing, philosophy of education, youth.

УДК 94(477): 329 (093) «1980/2008»

Мандрик М.В.

Студентська ініціатива як компонент сучасної молодіжної активності

Проаналізовано історію становлення сучасної студентської ініціативи – численних товариств, організацій, спілок та їх роль в процесах українського державотворення на зламі 1980–х – 1990–х років.

Ключові слова: студентська ініціатива, ментальність, громадська непокора.

Студентська молодіжна активність, тобто участь у діяльності різних організацій, товариств, які, не маючи відвертої політичної заангажованості, ідентифікуються як прояв своєї самобутності, бажання відстоювати власну позицію і нерідко класифікуються як приналежність до фахових громадських формацій. Якщо хронологічно розпочинати історію сучасного молодіжного руху зі студентських заворушень кінця 1980–х років, то можна стверджувати, що протягом останніх десятиліть студіююча молодь була представлена в різних за спрямованістю, характером та метою діяльності молодіжних організаціях. Через свою специфіку, контингент, певні вікові та хронологічні обмеження студентська ініціатива, як ще називають цей тип організацій, потребує окремого наукового осмислення, адже саме з цієї категорії молоді завжди в українському минулому лунали найрадикальніші гасла та заклики до боротьби.

Історія становлення студентської ініціативи в Україні ставала предметом досліджень істориків, політологів, правників, ювенологів. Перші публікації, присвячені цій проблемі, почали з'являтися синхронно зі студентськими акціями протесту ще наприкінці 1980–х рр. Зрозуміло, що саме політичне забарвлення цих дій, спрямованих проти засилля «системи» і викликали неоднозначне їх сприйняття науковцями та публіцистами.

Намагання здійснити серйозні трансформації у радянському суспільстві, внести елементи демократії вплинули на суспільні науки. Молодше покоління радянських вчених швидше відгукувалося на зміни, однак надто обережно і не завжди об'єктивно. Проблеми життя студентства в Радянському Союзі ставали не раз предметом обговорення на наукових сесіях, які проводилися під егідою Науково–дослідницького центру при ВЛКСМ. Однак формалізація та оцінка молоді лише крізь призму комсомолу не дозволяло побачити кризові явища. На одній із таких сесій Л. Вознесенська розкритикувала ідею впровадження студентського самоврядування, оскільки воно, на її думку, пов'язане з демократизацією управління системою освіти. Отже, потребувала негайних змін система підготовки молодих управлінських кадрів – треба було перейти від декларативного, догматичного, директивного до демократичного діалогу між викладачем та студентом. Необхідно було формувати творчу, незаангажовану і, водночас, інтелігентну особистість [3].

Певним кроком уперед у вивченні історії студентських організацій в УРСР стало проведення в 1991 році у Києві міжнародної науково–практичної конференції, на якій вперше проблеми студіюючої молоді були поставлені на науковий рівень, окреслені питання, які вимагали переосмислення та пошуку нових методів їх дослідження [17]. У публікаціях радянської доби спостерігалася тенденція одностайності в оцінках, а наукові семінари та конференції, які переважно проводилися під егідою найвищого комсомольського керівництва СРСР та УРСР, не відповідали потребам часу, нерідко уникаючи проблем, які були актуальними. Тим самим наукові дослідження значно відставали від реального стану речей у молодіжному, а отже і в студентському середовищі. Цей спокійний плін речей та одноманітність оцінок значно підкорегував подальший хід подій. Зростання ролі опозиції, активізація національно–патріотичних сил в Україні на зламі 1980–х – на початку 1990–х рр., масові студентські акції протесту з політичними гаслами потребували осмислення цих подій, а отже нового погляду вчених на роль молоді. Ці події висвітлювалися – об'єктивно чи упереджено – залежно від

наближеності друкованого видання до владних структур та партійного керівництва. Подавалася не лише хронологія подій, офіційні звернення, але й різні статистичні дані, погляди самих студентів–учасників на ті події.

Оскільки страйкова лихоманка швидкими темпами поширювалася регіонами України, то, друковані видання ЛКСМУ намагалися відслідковувати кожну подію 1990–1991 рр. Акції жовтня 1990 р. не сприймалися партійною номенклатурою серйозно, відповідно вона тлумачила їх як максималізм, брак життєвого досвіду. Коли молодь поставила вимогу розпуску існуючого складу Верховної Ради, депутати, переважно лівого спрямування звернулися до голодуючого студентства з відкритим листом, головна теза якого зводилася до обвинувачень у спробі застосування стиску на депутатів [2]. Це свідчило про неготовність старої номенклатури до кардинальних змін.

Побоюючись перетворення студентських протестів у масові, в більшості випадків студентські мітинги характеризувалися в літературі як незрозуміла забаганка молодих, як тимчасове явище, що невдовзі мине. Відповідно, на шпальтах поміщалися численні репортажі, інтерв'ю, аналітичні статті про ці події в різних регіонах України. Так, газета «Молодь України» 23 квітня повідомляла про те, що на засіданні голів Львівського осередку Руху рішення студентів оголосити безстроковий політичний страйк зустріли оплесками. Тоді застрайкували всі ВНЗ. Напередодні голова львівського «Студентського Братства» зі своїми колегами ухвалили рішення перенести на невизначений термін час проведення фестивалю «Вивих – 91» і серйозно зайнятися політичною діяльністю [16]. Студенти приєдналися до всіх вимог шахтарів, наполягали на звільненні С. Хмари, скасуванні президентського податку. А. Горелов назвав акцію студентів «політичним голодуванням», що відповідало суті протестів, які охопили Суми, Дніпропетровськ, Луцьк, Тернопіль, Львів, Київ восени 1989 року [6]. За його висловом, голодування стало формою громадянської непокори, коли виникла ситуація двовладдя. Тоді студентство отримало підтримку не лише у своїй віковій категорії, але й у старшого покоління – опозиційних тоді соціал–демократів, «зелених», Української республіканської партії, Спілки незалежної української молоді (далі – СНУМ).

Загальний спад політичної активності в суспільстві наприкінці 1990 року в умовах різкого погіршення економічної ситуації обумовив зростання індиферентних політичних поглядів у молодіжному середовищі, помітне зниження громадянської активності об'єднаної молоді. Про причини та наслідки цього в своєму інтерв'ю розповів учасник тих подій І. Качмар, який у 1990 році очолював львівську крайову організацію СНУМ [26]. Зокрема, на його думку, відхід молоді від масових заходів призвів до того, що молодіжні організації основну увагу зосередили на ідеологічному та культурологічному вишколі.

Інтерес до студентства почав підвищуватися водночас зі зростанням суспільно–політичної активності цієї частини молоді. Протягом 1989–1991 рр. помітними залишалися побоювання науковців адекватно оцінювати молодіжну проблематику, незважаючи на спроби підняти її не раз на науково–практичних конференціях. Важливими джерелами інформації про перебіг студентських акцій протесту та взагалі організаційне оформлення руху залишалися публікації на сторінках часописів. Однак вони швидше нагадували ретроспективу подій, аніж науковий аналіз. Проте радикальні зміни в українському суспільстві та взагалі в ментальності українців на початку 1990–х років неминуче позначилися на дослідженнях. Протягом останніх двох десятиліть з'явилася значна кількість наукових розробок, дисертаційних досліджень, інформаційних довідників, присвячених історії студентської ініціативи. У розвитку сучасної історіографії студентського руху можна виділити два підперіоди: 1) 1992–1999 рр. – вироблення нових методологічних підходів до вивчення молодіжного руху взагалі та студентського, зокрема, створення академічних установ, одним із напрямків досліджень яких стає життя студентства, активне обговорення проблем студентства на міжнародному та всеукраїнському рівні, переважання робіт науково–популярного характеру, поява перших аналітичних праць; 2) 2000–2011 рр. – поява низки робіт, у яких відтворена ретроспектива історії сучасного студентського руху. Перший підперіод представлений працями Л. Вознесенської, В. Головенька, А. Горелова, О. Губіної, О. Корнієвського, Б. Кушніра, В. Кириленка, Т. Штепенкової, М. Перепелиці, О. Розумкова. Серед досліджень слід згадати праці

О. Бойка, В. Городянко, О. Голобубцького, О. Залізняк, В. Кулика А. Музичук, а також низку довідкових видань.

Так, першим осмисленням подій кількарічної давності стала публікація в газеті «Літературна Україна», де було вміщено інформацію «без прикрас» про першу студентську акцію голодування 1990 року. Подано матеріали, про які в той час було ризиковано писати. Як інформував Рух–прес, Інститут соціології АН України у серпні 1992 року проводив опитування серед населення. На запитання «Ваші рідні живуть матеріально краще, так, як раніше, чи гірше, ніж торік» поліпшення відзначили лише 7%. Решта – ні, серед яких і українське студентство. Звідси й вимоги: вихід із СНД, негайне прийняття закону про вибори до парламенту на багатопартійній основі й проведення виборів до ВР навесні 1993 року, створення уряду народної довіри [29]. Участь у безстроковій політичній акції, що розпочалася 6 жовтня, взяли представники Спілки українського студентства (далі – СУС) – з київських ВНЗ та інших регіонів. Тоді, як зауважувала автор Т. Штенкова, не йшлося про негайний вихід із СНД, але про денонсування ялтинських та дагомиських угод. 9 жовтня 1992 року на прохання СУС у ВР відбулася зустріч першого заступника спікера ВР В. Дурдинця, заступника спікера ВР В. Гриньова і члена Президії, голови Комісії у справах молоді А. Матвієнка з представниками СУС, на чолі з В. Чемерисом. У цій акції, пише вона, молодіжний рух не виступав як єдина сила, вже відбувся розкол. Тоді ж свою конференцію провела УСС. У резолюції з'їзду зазначалося: УСС виступає в опозиції щодо нинішнього складу ВР, а СУС сповідує політику Конгресу національно–демократичних сил України, який орієнтується на владні структури. Описуючи хід цієї зустрічі, Т. Штенкова зауважує, що тодішній голова парламентської комісії у справах молоді, який ще в 1990 році був першим секретарем ЛКСМУ, А. Матвієнко намагався перевести студентів із політичних на соціальні вимоги [8]. Діалогу тоді не вийшло.

До перших спроб осмислити студентський рух належать праці, випущені вченими Інституту соціології АНУ та науковцями УкрНДІ проблем молоді [19, с. 28]. Так, автори відмітили зростання широкого авторитету та активності в становленні студентського руху в 1991–1992 рр., прагнення консолідації організацій, об'єднань, співробітництво загальноукраїнських молодіжних організацій СУС та УСС зі студентськими в рамках певних акцій [28, с. 93].

В. Головенько та О. Корнієвський відтворили історичну ретроспективу становлення студентської активності [4]. Зокрема, дослідники зазначають, що 28 травня 1989 року офіційно оформилося львівське «Студентське Братство». Осередки організації діяли у Києві, Тернополі, Івано–Франківську. Вже 31 серпня 1989 року студентські громади Львова провели свій перший міський мітинг. Тоді було прийнято рішення про вимагання від владних структур вирішення питань мовно–культурної політики, запровадження національної символіки, розробки нової концепції освіти, базуючись на досвіді роботи з молоддю товариств 1920–х – 1930–х рр. [4, с. 75]. Однією з особливостей студентського руху 1989 р. дослідники виділяють тенденцію до об'єднання вузівських громад, клубів в єдині структури. Так, 5 жовтня 1989 року на заклик ініціативної групи Київського університету по створенню Асоціації молодіжних організацій пройшов перший у місті студентський мітинг [4, с. 76]. Ще однією особливістю стало прагнення молоді об'єднатися на загальноукраїнському рівні. Саме Київський університет став місцем проведення всеукраїнських установчих зборів УСС у грудні 1989 року. До специфічних ознак студентського руху кінця 1980–х років науковці віднесли боротьбу за деідеологізацію та демілітаризацію навчання, скасування державного іспиту з історії КІРС, «марксизму–ленінізму», що проявилася у голодуваннях, страйках в університетах Львова, Києва та Чернівців [4, с. 84–85].

Історичні аспекти розвитку студентського руху середини 1990–х років розглядаються у праці В. Головенька [5]. Так, автор вважає, що в цей час серед молодіжних об'єднань проявилася чітка тенденція зростання уваги до політичних проблем. Поміж них він називає Спілку українського студентства. Поряд із цим, багато організацій, зазначає вчений, своїм пріоритетним напрямком роботи визнають соціальний сектор. Йдеться про Всеукраїнську асоціацію студентів і молодих спеціалістів, Першу студентську українську профспілку, Український фонд студентів [5, с. 105].

У червні 1997 року відбулося засідання «круглого стола» з проблем дослідження історії та сучасного стану молодіжного руху [25]. Проблеми вивчення історії студентського руху пролунали з вуст голови «Студентського Братства» Луганщини В. Щербаченка, який констатував те, що займаючись дослідженнями, він зіткнувся з проблемою отримання першоджерел, зокрема архіву обласної організації УСС, який виявився відсутнім. Крім того, продовжив він, періодика мало вміщує матеріалів із проблем молоді, а в місцевих виданнях нерідко друкуються упереджені коментарі.

Серед досліджень також слід відзначити спільний українсько–канадський науковий проект [23]. Проаналізовано ставлення студентів до процесів національного відродження України. Так, серед чинників, які сприяли пробудженню інтересу студентської молоді до проблем державотворення з великим відривом переважають громадсько–політичне життя та намагання в ньому краще розібратися. Автори роблять висновок про те, що для студентів ВНЗ західного регіону вагомим чинником пробудження національних почуттів було вивчення історії та культури свого народу, а для студентів інших регіонів більше значив вплив друзів, знайомих, ЗМІ, публіцистики [23, с. 29–30].

Проблема співвідношення молодіжного та студентського руху піднімається в дослідженнях О. Єригіна та І. Коляки [10]. Вважаючи студентський рух через певні специфічні ознаки (обмеженість віком та часом, протягом якого людина є студентом) окремим від загальномолодіжного руху, І. Коляка стверджує, що їх варто вивчати як відмінні предмети досліджень [14].

Протягом 1990–х років готувалося одне з найповніших довідкових видань про студентські організації та об'єднання в Україні [21]. У ньому подано історію виникнення організації, її лідерів, витяги з статуту та програми діяльності. Зокрема, вміщено інформацію про Молодіжну морську лігу України, утворену у квітні 1992 року у результаті об'єднання ряду молодіжних організацій підприємств морського і річкового флоту, рибної промисловості, суднобудівельних заводів, курсантів, учнів та студентів ВНЗ, технікумів морського профілю південних областей України та Криму [2, с. 86–88]. Вона займалася патріотичним вихованням, реалізацією програм соціальної допомоги молоді, організацією спортивних заходів. Також йдеться про «Зарево» – об'єднання українських студентських товариств, яке у червні 1994 року у Пуші–Водиці започаткувало свою діяльність на теренах України. Організація поставила собі за мету об'єднувати студентську молодь, гуртувати її навколо ідеї українського державницького націоналізму, який є основним засобом для утвердження могутньої Української держави, виховання та формування майбутньої національної еліти. Воно об'єднує у своїх лавах аспірантів, українську студентську, учнівську націоналістичну молодь [21, с. 91]. Крім того, у довіднику можна знайти дані про Першу студентську українську профспілку «Поступ» [21, с. 96–98]. Відтворено історію створення СУС – його витоки сягають у 1980–ті роки, коли у ВНЗ почали масово виникати різноманітні студентські об'єднання, які ставили собі за мету сприяння демократизації суспільства, а деякі виступали за повну державну самостійність України. Поступово більшість із них почали об'єднуватися, у результаті чого в 1989 році сформувалися «Студентське Братство», до складу якого входили об'єднання студентів західних областей України, та УСС, що працювала зі студентською молоддю центральної та східної України. Інколи обидві організації об'єднували свої зусилля під час проведення акцій [21, с. 112–113].

Грунтовніше студентство почало досліджуватися на зламі ХХ–ХХІ ст.ст. Саме з плином часу можна було більш об'єктивно оцінити події десятилітньої давності, відкинувши пафос, піддати критиці явища, які тоді не хотілося помічати. Спостерігаються тенденції полеміки між науковцями, відходу від науково–популярного і публіцистичного та переходу до наукового викладу історії студентського руху [18]. Праця є спробою умовно піднятися над студентським життям і оцінити його водночас як самостійний феномен і як організаційні витоки молодіжного руху, враховуючи, той факт, що саме студентські акції кінця 1980–х років започаткували модерну молодіжну ініціативу. На думку авторів, студентський рух не варто відокремлено розглядати від молодіжного, однак його потрібно окремо класифікувати. Так, вони стверджують, що до студентських належать такі організації: 1) профспілки – вирішувати соціальні проблеми студентства та захищати їх інтереси перед державою та адміністрацією ВНЗ (Перша українська студентська профспілка Поступ, Профспілка студентів «Пряма дія»,

Асоціація студентських профспілкових цій України); 2) громадські студентські організації – представляють громадсько–політичну ініціативу студентства та відстоюють його права (окремо до них належать студентські корпорації, інформаційно–координаційні центри); 3) фахові студентські організації та об'єднання за інтересами, що поширені в рамках окремих ВНЗ та факультетів.

Студентські протести 1989–1990 рр. відбувалися у контексті загального наростання опору населення України радянському режиму [1, с. 54–55]. Так, описуючи масові акції у Львові у жовтні 1989 р., О. Бойко зазначає, що 3 жовтня, коли на підприємствах Львова пролунали заклики до страйку, студенти Львівського університету та Політехнічного інституту припинили заняття у зв'язку з інцидентом 1-го жовтня – зривом святкування Дня міста шляхом проведення демонстрацій, мітингів, масових театралізованих заходів. 11 грудня 1989 року на підтримку попереджувального політичного страйку у Києві відбувся мітинг студентів Київської політехніки, у якому взяли участь 1,5 тис. студентів. Вони ухвалили рішення підтримати звернення депутатів у питанні обговорення на з'їзді 6–ї статті Конституції СРСР та щодо прийняття низки основних законів. Аналогічні мітинги відбулися у Львівських ВНЗ [1, с. 59].

Окремі відомості про зародження сучасного студентського руху містяться у виданні «Молоді українські політики початку XXI століття» (К., 2003) [20]. Автори видання подали біографії та інтерв'ю з молодими політиками. Проблемам функціонування одного з сучасних студентських об'єднань присвячена публікація А. Музичука [22]. У ній проаналізовано діяльність Студентського товариства Львівського національного університету імені І. Франка, джерела його фінансування, основні напрямки роботи з молоддю – організація літніх таборів для студентства та учнівської молоді Львівщини, археологічної практики, в якій брали участь юнаки та дівчата віком від 15 до 26 років, проведення акцій до різних історичних дат.

Студентську ініціативу вивчали О. Дуднік, О. Лаврут, Т. Пашиніна, Й. Кобут, Р. Ковалюк, І. Кизименко, проте їхні праці стосуються зовсім інших періодів історії студентського руху, або ж більш узагальнено розглядають ці питання. Спеціальні дослідження досі залишаються відсутніми. Однак вище згадані роботи становлять певний інтерес, оскільки цінними є методологічні розробки, підходи щодо вивчення життя студентства [9, 24]. С. Кобут з'ясував суспільно–політичні процеси на етапі здобуття незалежності, досліджено ідейні витoki та організаційне формування національно–демократичних сил у Західній Україні внаслідок проголошеної М. Горбачовим політики перебудови. Події на Львівщині стали каталізатором суспільної активності громадян і в сусідніх Івано–Франківській та Тернопільській областях, обумовивши проведення студентських акцій протесту. У ході їх проведення порушувалися найбільш актуальні суспільні питання: розширення демократичних свобод, ліквідація політичної монополії компартії, прийняття закону про державний статус української мови, відновлення прав УГКЦ, плюралізм форм власності [13].

Певну інформацію про студентські акції протесту, спроби студентства організаційно оформитися можна почерпнути і в узагальнюючих виданнях. Так, в одному з них характеризуються основні тенденції зростання політичної активності восени 1989 року [27]. Восени 1990 року, зазначають автори видання, опозиція активізувала позапарламентський тиск, 2 жовтня розпочала голодування, організоване УСС та львівським «Студентським Братством». Вони вимагали націоналізації майна КПУ та ЛКСМУ; припинення повноважень Верховної Ради України і призначення нових виборів на багатопартійній основі навесні 1991 року; відмови від підписання союзного договору; повернення в Україну всіх громадян, які відбували строкову службу за межами республіки; відставки голови Ради Міністрів УРСР В. Масола. Подібні акції пройшли і в Київському університеті [27, с. 458–459]. Стисло відтворено ретроспективу подій літа 1991 року, пов'язаних зі страйками шахтарів, які мали стати загальноукраїнською акцією за участі студентства. Однак, як стверджують історики, останніх не вдалося мобілізувати. Хоча УСС та «Студентське Братство» об'єдналися в Спілку українських студентів, однак це не призвело до ліквідації суперечностей всередині нової організації [27, с. 471].

Таким чином, студентська ініціатива як невід'ємний компонент сучасного молодіжного руху зародилася на зламі 1980–х – 1990–х рр., ставши не просто виявом

громадянської непокори, а каталізатором подій, які засвідчили всеохоплюючий характер кризових явищ та, відповідно безповоротно змінювали ментальність громадян і сприяли українському державотворенню.

Список використаних джерел

1. Бойко О. Політичне протистояння офіційної влади та опозиції в Україні: основні прояви, характерні риси та особливості (літо 1989 р. – лютий 1990 р.) / О. Бойко // Людина і політика. – 2003. – №2. – С. 54–59.
2. Відкритий лист студентам, які оголосили голодування // Молодь України. – 1990. – 14 жовтня.
3. Вознесенская Л.О. Студенческое самоуправление: новые задачи / Л.О. Вознесенская // Молодёжь – 89: Общественное положение молодёжи и вопросы молодёжной политики в СССР: материалы научной сессии Научно–исследовательского центра Высшей комсомольской школы при ЦК ВЛКСМ, Москва, 13–15 апреля 1989 г. – М., 1989. – С. 61–63.
4. Головенько В. Український молодіжний рух: історія та сьогодення / В. Головенько, О. Корнієвський. – К., 1994. – 110 с.
5. Головенько В.А. Український молодіжний рух у XX столітті: історико–політологічний аналіз / В.А. Головенько. – К.: АЛД, 1997. – 160 с.
6. Горелов А. Палатки на площі (О политической голодовке студентов Киева) / А. Горелов // Новое время. – 1990. – №44. – С. 29–31.
7. Городяненко В.Г. Студенческая молодёжь Днепропетровска: социологический анализ потребностей и возможностей / В.Г. Городяненко, Ю.В. Глушенко // Грані. – 2001. – №3(17). – С. 31–37.
8. Губіна О. Через півроку після перемоги / О. Губіна, О. Гуцул // Молодь України. – 1991. – 23 квітня.
9. Дуднік О. Український студентський рух в еміграції (Центрально–Східна Європа, 20–ті роки XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О. Дуднік. – К., 2003. – 20 с.
10. Єригін О. Особливості формування і діяльності студентських громадсько–політичних об'єднань в умовах становлення багатопартійності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.01 «Філософія» / О. Єригін. – Харків, 1993. – 20 с.
11. Залізняк О. Неурядові громадські організації: особливості становлення, розвитку, проблеми діяльності / О. Залізняк, С. Заморуєва // Актуальні питання культурології: Альманах наукового товариства «Афіна» «Молодь і проблеми входження України у світовий культурний простір»: матеріали I Всеукр. студ. наук.–практ. конф., Рівне, 15–17 листопада 2005 р. – Вип. 4. – Рівне: РДГУ, 2006. – С. 67–70.
12. Кириленко В. Думки після з'їзду / В. Кириленко // Політика. – 1990. – №4.
13. Кобут Й. Суспільно–політичні процеси в західному регіоні України (1988 – 1999 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Й. Кобут. – Чернівці, 2001. – 20 с.
14. Коляка І. Студентський рух в Україні (кінець 80–х–початок 90–х рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Коляка. – К., 1994. – 20 с.
15. Кушнір Б. Перемога здорового глузду вигідна нам усім / Б. Кушнір // Молодь України. – 1990. – 25 вересня.
16. Кушнір Б. Рух аплодує студентам / Б. Кушнір // Молодь України. – 1991. – 23 квітня.
17. Масний О. Молодіжний рух і становлення студентських організацій України на сучасному етапі / О. Масний // Молодёжная политика: опыт, проблемы, перспективы: материалы международной научно–практической конф. [«Молодёжная политика: опыт, проблемы, перспективы»], (Київ, 26–27 ноября 1991 г.) [В 2–х ч.] / Укр. Научно–исследовательский институт проблем молодёжи. – К., 1992. – Ч. 2. – С. 47–50.
18. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: дослідження / В. Кулік, Т. Голобуцька, О. Голобуцький. – К.: Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000. – 460 с.
19. Молодёжь Украины: ожидания, ориентации, поведение / Институт социологии АНУ. – К.: Наук. думка, 1993. – 157 с.
20. Молоді українські політики початку XXI століття / Ред.–упоряд.: Л. Кудіна, С. Герасимчук, Н. Демчук. – К.: Молодіжна альтернатива, 2003. – Ч.2. – 2003. – 116 с.

21. Молодіжний рух в Україні: Довідник. Частина 1. [гол. ред. колегії В.А. Головенько]. – К.: АТ Столиця, 1998. – 199 с.

22. Музичук А. Про механізми зв'язку ГО з органами місцевого самоврядування на прикладі студентського товариства Львівського національного університету ім. І. Франка / А. Музичук // Молодь, громадські організації, громадянське суспільство: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 27–28 вересня 2001 р. – К., 2001. – С. 66–68.

23. Національна самосвідомість студентської молоді / Н. Черниш, Ю. Васильєва, О. Голяка. – Торонто – Едмонтон – Львів, 1993. – 158 с.

24. Пашиніна Т. Молодіжний рух в Україні в другій половині 50–х–80–х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т.С. Пашиніна. – К., 2004. – 19 с.

25. Перепелиця М. Проблеми дослідження історії та сучасного стану українського молодіжного руху (за матеріалами засідання «круглого стола» 26 червня 1997 року) / М. Перепелиця // Молодіжний рух України: історія та сучасність: зб. матеріалів Українського ін-ту соціальних досліджень. – К.: Студцентр / НІКА – центр, 1998. – С. 113–116.

26. Перш за все – добро моєї нації: Інтерв'ю з головою Львівської крайової організації СНУМ Ігорем Качмарем // Напрям. – 1991. – №4. – С. 39.

27. Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2003. – Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002) / О.М. Майборода, Ю.І. Шаповал, О.В. Гарань та ін. – 612 с.

28. Современные тенденции в молодёжном движении Украины / А. Разумков, А. Булавин, О. Корниевский, Ю. Петрусь // Молодёжь Украины: состояние проблемы, пути решения: Сборник научных публикаций УкрНИИ проблем молодёжи по итогам выполнения научных программ и проектов в 1991 году. – К., 1992. – С. 93.

29. Стешенкова Т. Намети на майдані: два погляди на малу жовтневу студентську революцію (жовтень 1992 р.) / Т. Стешенкова // Літературна Україна. – 1992. – 15 жовтня.

30. Україна кризь віки: У 15 т. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 13: В. Баран, В. Даниленко. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – 330 с.

Мандрик М.В. Студенческая инициатива как компонент современной молодёжной активности

Проанализирована история современной студенческой инициативы – многочисленных обществ, организаций, союзов, их роль в становлении украинской государственности на рубеже 1980–х – 1990–х годов.

Ключевые слова: студенческая инициатива, ментальность, гражданское неповиновение.

Mandryk, M.V. Student initiative as a component of modern youth activism

Analyzed the history of the modern student initiatives – many companies, organizations, unions and their role in the development of the Ukrainian state at the turn of 1980–1990's.

Key words: student initiative, the mentality, civil disobedience.

УДК 902:903 М 33

Матвієнко Л.В.

Етносоціальна структура мешканців східної частини Північно–Західного Причорномор'я

Розглянуто проблему реконструкції етносоціальної структури населення східної частини Північно–Західного Причорномор'я. На основі звітів археологічних експедицій та етнологічних джерел аналізується структура влади на поселеннях та взаємовідносини між племенами давньої ойкумени Північно–Західного Причорномор'я. Населення II тис. до н.е. відповідає критеріям пізньопервісного суспільства, яке наближалось у своєму розвитку до ранньокласових структур.

Ключові слова: етнос, соціально–етнічні спільності, рід, плем'я, народність, сім'я, влада.

За історико–географічними межами східна частина Північно–Західного Причорномор'я (західна частина Євразійських степів) – це територія, яка прилягає до нижньої течії р. Південний Буг (цей регіон обмежений на заході – Тилігульським лиманом, на сході – р. Інгулець, на півдні – Дніпровським лиманом, а на півночі – зоною лісостепу).

В кінці XVI – початку IX ст. до н.е. територію східної частини Північно–Західного Причорномор'я займали племена сабатинівської та білозерської культур, які залишили значну кількість археологічних пам'яток. На їх основі зроблена спроба реконструювати етносоціальну структуру місцевого населення. Показ етносоціальної структури населення східної частини Північно–Західного Причорномор'я в кінці XVI – початку IX ст. до н.е. є головним завданням статті.

Станово–кастова система, що панувала на початкових етапах становлення державності, допомагає зрозуміти етнічні, соціальні, релігійні та економічні процеси, які відбувалися в період ямно–катакомбної епохи. Цю проблематику активно розробляє С. Пустовалов [1]. Вона дозволяє пояснити й певну послідовність поховань у курганах. Якщо в кургані поховані представники одного роду або родини, то людина, що народилась в одній етносоціальній групі, могла бути похована або за обрядом предків, або за обрядом етносоціальної групи, до якої вона належала після підвищення свого соціального статусу. Для чоловіків – це були військові зв'язки, а для жінок – шлюб. Проблематика, пов'язана з дослідженням етнографічних та релігійних моментів в житті населення Північно–Західного Причорномор'я, в деякій мірі розглянута в публікаціях Г. Лозко [2;3].

Важлива роль у життєдіяльності суспільства належить соціально–етнічним спільностям. Різноманітні соціально–етнічні спільності як суб'єкти суспільних, зокрема, національних та міжнародних відносин, надають їм особливої своєрідності, неповторності, збагачуючи загальний процес розвитку етно–суспільного буття, соціуму загалом.

Історично першою соціально–етнічною формою спільності людей є рід. Протягом усієї історії первісного суспільства домінуючими були родинні зв'язки. Рід є формою спільності людей, що заснована на кровно–родинних зв'язках і веде своє походження по одній лінії – материнській, або матрилинійній, чи батьківській або патрилинійній, має спільну мову, спільні звички, релігійні вірування та деякі елементи первісної культури. Рід як соціальна спільність людей виникає з первісного людського осередку і є результатом розвитку суспільства, його продуктивних сил, зокрема форм суспільної організації людей. Рід, згуртовуючи в єдине ціле членів общини, є її ядром, забезпечує відтворення потомства (нащадків) шляхом певного регулювання шлюбно–сімейних відносин на основі екзогамії (заборони шлюбів всередині роду). Родовий устрій характеризується такими рисами, як первісний колективізм, панування суспільної власності, відсутність приватної власності, моногамної сім'ї, майнової та соціальної

диференціації. Родовий організації життя людей властиві родові культи, зокрема, культ вождя, фетишизм, анімізм (віра в існування душ і духів), тотемізм (одна з первісних форм релігійних вірувань, для якої характерна віра в спільне походження і кровну спорідненість між даною групою людей (родом) і певним видом тварин, рослин). Чисельність родової общини була незначною – не перевищувала 30–50 осіб. Але з розвитком первісного суспільства чисельність родів поступово збільшується, пізніше відбувається об'єднання їх у фратрії (братства), а фратрій – у племена, а тих, у свою чергу, в союзи племен.

Плем'я, таким чином, утворюється з сукупності близьких одна одній родових общин, як правило, з певної кількості пов'язаних шлюбними відносинами родів. Плем'я – це відносно стала спільність людей, що характеризується кровно-родинними відносинами, певною спільністю співплемеників, єдиною мовою, племінною самосвідомістю, спільними елементами первісної культури. В основі цієї спільності лежить колективна власність на землю і загальна праця, яка і робила члена племені співволодарем власності. Близькородинні племена часто об'єднувались у групи чи союзи племен, яким властиве племінне самоврядування, зокрема племінна рада, громадянські та військові вожді і т.д. Найважливіші питання вирішувались на зборах усіх членів племені.

Родоплемінна організація суспільства – історично необхідна умова формування та розвитку форм спільності людей, через яку пройшли всі народи світу. Підготувавши умови для переходу до більш високих соціально-етнічних форм суспільного життя людей, на зміну родоплемінним відносинам на вищому ступені свого розвитку приходять нові соціально-етнічні спільності людей – народності. Їхнє формування є наслідком розкладу первісного суспільства, зародження спочатку сімейної, а потім і приватної власності, та виникнення різних угруповань, посилення економічних зв'язків між союзами племен, їхньої консолідації.

Особливістю утворення народностей є формування їх за територіальною, а не племінною ознакою. Це означає, що люди, які живуть на певній території, пов'язані між собою певними, хоч ще слабкими, але економічними відносинами.

Суспільний устрій первісних племен важко реконструювати лише за речовими матеріалами, тому що практично відсутні писемні джерела. Будь-які логічно побудовані конструкції, не підкріплені живим словом очевидця, носять гіпотетичний характер. Незважаючи на обмеженість інформаційної бази речових джерел, саме вони дають змогу виокремити риси суспільного устрою племен пізньої бронзи – початку раннього залізного віку на території Степового Побужжя. Якщо суспільства кам'яного віку з привласнюваними формами господарства вважаються ранньопервісними, то етносоціальні організми, основою яких є розвинені форми відтворюючого господарства, відносяться до пізньопервісних. Все без винятку населення України в II тис. до н. е. відповідає критеріям пізньопервісного суспільства, яке наближалось у своєму розвитку до ранньокласових структур.

У процесі становлення ранньокласового суспільства виникала розгалужена соціальна стратифікація населення. Виділення правлячої верхівки супроводжувало появу на протилежному боці суспільної ієрархії неповноправних, залежних груп людей. Серед останніх, як відзначають фахівці, знаходилося багато представників різних етносоціальних груп.

Значним чинником процесу становлення ранньокласового суспільства була війна. Вирішення власних соціально-економічних протиріч за рахунок інших етносів, зовнішня експлуататорська діяльність були найпоширенішими формами одержання додаткового продукту. Крім елементарного грабежу або більш міцних данинських відносин, це призводило до створення поліетнічних суспільств. Основою існування таких утворень ставала станова-кастова система. Вважається, що такий варіант встановлення публічної влади в давні часи досить розповсюджений [4, с. 78–81].

Загалом, етнічні утворення бронзової доби в Україні близькі до моделі ранніх землеробсько-скотарських комплексних суспільств, для яких характерні ускладнення структур у соціальній, політичній та економічній сферах, соціальна ієрархія, суспільна та майнова диференціація, підвищення ролі центру, а в політичному плані – вождя-лідера, інтеграція суспільства. Археологічні матеріали дають можливість

реконструювати основні суспільні структури пізньої бронзової доби: сім'ю, громаду, патронімію, плем'я, союз племен.

Поява малої сім'ї, ймовірно, збігається саме з добою бронзи. Судячи з усього, першою формою окремої сім'ї була велика сім'я, яку називають також великосімейною громадою. Вона добре простежується, наприклад, у трипільській культурі. З часом потреба у постійній праці великих сімей, як і у спільному проживанні далеких родичів, відпадає. З великих сімей виділяються малі, пов'язані щонайтіснішими родинними зв'язками – чоловік, жінка, діти. Житла стають меншими, єдиним – кухонне вогнище.

Територія Степового Побужжя найбільш досліджений регіон на всій степовій зоні Північного Причорномор'я для пам'яток II половини II тис. до н. е. Виходячи з цього, у нас є цілковиті підстави зробити попереднє співвідношення археологічних комплексів з основними етнологічними структурами. Всі розглянуті вище етнологічні положення на попередньому етапі переконливо підтверджуються конкретними прикладами.

Свідчення щодо сімейних відносин можуть служити матеріали поселень та могильників. Мала сім'я проживала в окремому житлі площею 60 – 80 кв. м [5, с. 20]. Враховуючи, що частина житла використовувалася для худоби та для господарчих потреб, для проживання лишалося 30–40 кв. м. У такому приміщенні могли мешкати 7–8 осіб, які й складали малу сім'ю. Це підтверджується також розмірами нар у ряді жител. Одне кухонне вогнище чи піч та спільні нари для відпочинку вказують на те, що мешканці домівок справді складали одну сім'ю. Етнографічні паралелі підтверджують припущення, що до такої сім'ї входили чоловік, жінка, двоє-троє дітей та один-два самотні родичі (дядько, тітка – рідше бабуся чи дідусь).

Показово, що таке число небіжчиків налічується в окремих склепах-катакомбах на окремих ділянках ґрунтових могильників доби пізньої бронзи. Особливо цікавий матеріал дає пізньопервісний могильник (білозерської культури) біля с. Широке на Херсонщині, де 128 поховань розділено на окремі ряди з 4–12 могил у кожному (дослідження О. Лескова) [6, с. 7–59]. За антропологічними визначеннями у такому ряду є поховання чоловіків, жінок, дітей, ймовірно, вони були членами однієї сім'ї.

Певний матеріал щодо сімейних відносин дають дослідження парних поховань. Значна кількість поховань такого типу виявлено в індоіранському ареалі на початку II тис. до н. е., коли кожне п'яте поховання було колективним у носіїв катакомбної культури (20%). Серед них переважають поховання чоловіка й жінки та дорослого з дитиною. Відомі парні поховання чоловіків, але відсутні – жінок [7, с. 95–105].

Відоме позбавлення життя дружин або наложниць на похоронах знатних чоловіків (скіфські царі, африканські володарі). Такі аналогії здавна служать підставою для інтерпретації спільних поховань бронзової доби в степових курганах (чоловік з однією або декількома жінками). Жінка прирівнюється до супровідного похоронного інвентарю і як би включається в нього: разом з речами вона повинна служити покійному в загробному світі, як служила при житті. От і основа для реконструкції соціальних відносин (патріархат, полігамія) [8, с. 18–20].

Особливий інтерес викликають великі пізньопервісні селища другої половини II тис. до н. е. на Південному Бугу з гніздовим або вуличним плануванням будівель. Деякі дослідники намагаються «побачити» в них «безпалатові містечка» Ахейської Греції. Проте, немає сумніву, що такі пункти були заселені кількома родами або навіть громадами. Межею поділу між родами могли служити звичайні географічні перепони: вибалок, струмок або невелика річка.

Сукупність поселень на малій відстані одне від одного, характерне для окремих районів розселення більшості етнічних спільностей. Кушове розташування селищ особливо помітне при дослідженні пам'яток другої половини II тис. до н. е., коли внаслідок демографічних процесів значно зросла щільність населення. При цьому, скупчення включали до десяти і більше окремих населених пунктів. В них могли одночасно проживати до 500 осіб. Розподіл поселень на групи є ознакою їх господарської поліфункціональності навколо єдиного центру – базового поселення в системі розподілу, тобто своєрідного адміністративного центру.

Безперечно, описане розміщення поселень – прояв певної соціальної організації населення вже на міжселищному рівні. Для його оцінки історики використовують поняття «патронімія». За даними етнографії патронімія включає спільності, пов'язані

родинними або територіальними зв'язками. Найчастіше – це група споріднених сімей, що мала спільного предка по чоловічій лінії й зберігала певну господарську та ідеологічну єдність. Сім'я вважалася первинною, вічною, їй підпорядковувалися інтереси всіх її членів, зокрема тих, які брали шлюб. Кожен повинен дбати про нащадків, тобто народити побільше синів, одружити їх одразу, коли дозволить вік і, бажано, дочекатись онуків. Патронімія характерна для епохи патріархату [9, с.973].

Згідно історичних джерел, на території України існували дві класичні групи племен: скіфські племена V ст. до н.е. та їхні сусіди, за Геродотом [10], а також східнослов'янські племена напередодні утворення Київської держави, за «Повістю минулих літ». За цими групами племен закріплювалась значна територія. В епоху пізньої бронзи племені може відповідати локальний варіант якоїсь-небудь археологічної культури або й культури загалом, якщо вона займає відносно невелику територію, як, скажімо, висоцька.

Союзи племен є формою етносоціальної організації та структури влади, властивою добі пізньопервиського суспільства. Добі бронзи притаманні воєнні сутички між племенами, захоплення чужих територій, протиборство різних племінних груп у боротьбі за худобу, землю, копальні та інші цінності. Зростання ролі воєн призвело до принципових змін у структурі суспільства. Потреби захисту спричинили збільшення людських спільностей, тому що захиститися від ворожих нападів поодинці було важко. Помітною ставала тенденція до утворення надплеменних структур, що склалися з кількох племен. Це й були союзи племен, або конфедерації. Як, наприклад, древліани [11, с.63–69]. З часом інтеграційні процеси посилилися, а союзи збільшувалися та ставали сильнішими. Ускладнення суспільної організації вимагало створення особливих органів для керування союзом племен. Знать, яка виділилася, поступово посідала панівне місце у суспільстві.

Таким чином, соціальна та майнова диференціація наближали племена пізньої бронзової доби в Україні до утвердження інституту приватної власності. Розвиток форм власності стимулював удосконалення організації суспільства, впровадження певних форм податкової системи, без якої важко уявити реалізацію надлишкової продукції, точніше – її перерозподіл. Обмежені можливості екстенсивного скотарсько-землеробського господарства та віддаленість від центрів первинних цивілізацій не давали змоги населенню степового Побужжя вийти на шлях державотворення за доби бронзи. За такої ситуації найактивніші та структурно оформлені спільності періодично мігрували з теренів України в напрямку до більш розвинутих цивілізацій. Ці явища стримували процес державотворення, вели до стагнації у суспільстві.

Археологічні матеріали регіону є базисними для подальшої реконструкції т. з. «полігенезу» з точки зору етнологічної науки. Ми вважаємо, що подальші дослідження археологічних комплексів будуть суттєвою підставою для структуризації степової зони Північного Причорномор'я із урахуванням етносоціальних структур рівня племінних об'єднань та співставлення їх із «народом моря», відомими завдяки східним джерелам. Наукові дослідження також сприятимуть розширенню етнологічної бази стародавньої історії не лише регіону, а всього Циркумпонійського регіону, беручи за основу археологічні культури Сабатинівки–Ноа, які, згідно думки багатьох дослідників, є достатньо спорідненими.

Список використаних джерел

1. Пустовалов С.Ж. Возрастная, половая и социальная характеристика катакомбного населения Северного Причерноморья: (по материалам погребального обряда) / С.Ж. Пустовалов. – К.: ИА АН Украины, Препринт, 1992. – 46 с.
2. Лозко Г.С. Пробуждена Енея. Європейський етнорелігійний ренесанс / Г. Лозко. – Харків: Див, 2006. – 468 с.
3. Лозко Г. Українське язичництво / Г. Лозко. – К.: Український центр духовної культури. – 1994. – 98 с.
4. Пустовалов С.Ж. О формах политогенеза в катакомбном обществе Северного Причерноморья / С.Ж. Пустовалов // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: тезисы докладов всесоюзного семинара. – Запорожье, 1990. – С.78–81.
5. Шарафутдинова И.Н. К вопросу о сабатиновской культуре / И.Н. Шарафутдинова // Советская археология. – 1968. – №3. – С.16–34.

6. Лесков А.М. Кировское поселение / А.М. Лесков // Древности Восточного Крыма. – К.: Наукова думка, 1970. – С.7–59.
7. Пустовалов С.Ж. Ямная общность и катакомбная общность: последовательная смена во времени или сосуществование / С.Ж. Пустовалов // Проблемы археологии Подніпров'я. Міжвузівський збірник наукових праць – Дніпропетровськ, 2000. – Випуск 3. – С.95–105.
8. Клейн Л.С. Смысловая интерпретация совместных погребений в степных курганах бронзового века / Л.С. Клейн // Проблемы эпохи бронзы Юга Восточной Европы: Тезисы докладов конференции. – Донецк, 1979. – С.18–20.
9. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А.М. Прохоров. – 3-е издание. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 1600 с.
10. Геродот. История: в 9-ти кн. / пер. Г.А. Стратановского. [Классическая мысль]. – М.: ООО «Издательство АСТ», «Ладомир», 2001. – 752 с.
11. Русанова И.П. Территория древлян по археологическим данным / И.П. Русанова // Советская археология. – 1960. – №1. – С.63–69.

Матвиенко Л.В. Етносоціальна структура жителів східної частини Северо-Західного Причорномор'я

Рассмотрена проблема реконструкции этносоциальной структуры населения восточной части Северо-Западного Причерноморья. На основе отчетов археологических экспедиций и этнологических источников анализируется структура власти на поселениях и взаимоотношения между племенами древней ойкумены Северо-Западного Причерноморья. Население II тыс. до н.э. соответствует критериям позднепервобытного общества, которое приближалось в своём развитии к раннеклассовым структурам.

Ключевые слова: этнос, социально-этнические общества, род, племя, народность, семья, власть.

Matvienko, L.V. The ethnosocial structure of inhabitants of the eastern part of North-Western Black Sea coast

The article is devoted to the problems of reconstruction of ethnosocial structure of population of the eastern part of the North – Western part of the Black sea. The author analyzes the structure of power on population and relations between tribes of ancient, oykumena of North – Western part of the Black sea coast on the basis of results of archeological expedition and enological documents. The population of Ukraine in the II century B.S. meets the criteria of late primitive society, which approached to early-class structures in its development.

Key words: ethos, social-ethnic units, clan, tribe, nationality, family, power.

Історія українського козацтва в публікаціях часопису «Русская старина»

Розглянуто проблему висвітлення історії козацтва на сторінках часопису «Русская старина». Автор наголошує на тому, що ця проблема у науковій літературі розглядається вперше, аналізує матеріали видання, які присвячені цій проблематиці, робить висновок про неординарну їхню історичну цінність.

Ключові слова: історіографія, козацтво, публікації, історична цінність.

Історія дореволюційної періодичної преси є важливою частиною історіографії та джерелознавства вітчизняної історії, вважається цінним джерелом, що дозволяє вивчати історіографічні факти, типові для тієї чи іншої епохи.

В цій статті розглядається найбільш популярний історіографічний часопис другої половини XIX – початку XX століття – «Русская старина», який належав до історико-популярного напрямку галузевої історичної періодики. Зокрема у статті розглядається питання про наявність матеріалів з історії українського козацтва, які з'являлися на сторінках видання.

Вивчення історії журналу «Русская старина» почалося наприкінці XIX ст. Серед робіт з історії цього журналу можна назвати праці С.С. Дмитрієва, Ф. Дмитрієнко, І.Н. Данілевського, В.В. Кабанова, О.М. Медушевської, М.Ф. Румянцевой, Я.С. Калакур, І.Н. Войцехівської, Б.І. Корольова, І.В. Порох, В.І. Порох, Н.Г. Симиної, В.Я. Струминського, В.В. Тімошук, І.І. Фролової та ін.

Аналіз цих робіт показує, що «Русская старина» вивчалася в трьох напрямках: вивчалися насамперед публікації «Русской старины» і її архів, історія видання, визначалося місце редакторів журналу в історіографії. В рамках історіографії та джерелознавства історичної журналістики «Русская старина» до цих пір залишається недостатньо вивченою, а питання, що стосуються висвітлення історії України на шпальтах часопису, практично зовсім не вивчалися.

Це ж стосується і питань висвітлення історії українського козацтва в публікаціях часопису «Русская старина». Відповідно дана проблема у вітчизняній науці розглядається вперше, в процесі ж дослідження автор користувався безпосередніми матеріалами часопису «Русская старина», а також іншими джерелами, які дали змогу розглянути зазначену проблему.

Своє завдання автор цієї статті бачить у розгляді публікацій часопису «Русская старина», в яких висвітлена історія українського козацтва та аналіз їхньої історичної цінності та достовірності.

Історичні матеріали, які стосуються українського козацтва та його ролі у розвитку Російської імперії, на сторінках часопису «Русская старина» починають з'являтися з перших номерів.

Інтерес до історії українського козацтва видавця «Русской старины» М.І. Семевського не випадковий. Визначаючи джерела формування історичних поглядів М.І. Семевського, А.Б. Каменський зазначив, що видавець «Русской старины», ознайомившись з роботами Г.Ф. Міллера, зазнав впливу слов'янофільства [6, с. 147].

Фігура Герарда Фрідріха Міллера (1705–1783) до деякої міри знакова, з нього починається для юного М.І. Семевського особисте знайомство з українською історією і з історією українського козацтва, зокрема сам Міллер, німець за походженням, широко відомий в історії історичної науки. Його різнобічна і плідна діяльність у науці була гідно оцінена. З 1731 року був членом Петербурзької Академії наук. До 1770–х років Міллер міцно завоював репутацію провідного Російського історика [6, с. 144].

Неабиякою мірою цьому сприяли широта наукових інтересів вченого і енциклопедичність його знань. Він займався історією, географією, етнографією, статистикою, мовознавством, архівознавством [1, с. 19].

Наполеглива діяльність Міллера із створення колекції історичних матеріалів і документів була оцінена ще в дореволюційний час [5].

За власною ініціативою Г.Ф. Міллер домігся призначення на посаду керуючого архівом Колегії закордонних справ, куди і помістив свою багату колекцію документів. Утворилися так звані «портфелі Міллера» – велике зібрання історичних документів, виписок і матеріалів з 3180 справ. У них можна знайти відомості з найширшого кола історичних питань, у тому числі з історії України.

Матеріали Міллера про запорізьке і українське козацтво являють собою окремі статті, нотатки і виписки, що перебувають в основному в його «портфелях». Дві статті історика «Про початок і походження козаків» і «Відомості про запорізьких козаків» були опубліковані вже в першому російському суспільно-публіцистичному журналі «Твори і переклади, призначені до користі і звеселення» [16, с. 291–344, 387 – 444].

Кілька матеріалів Міллера з його фонду – «Про малоросійський народ і запорожців», «Про запорожців», «Коротка виписка про малоросійський народ і запорожців» були опубліковані О. Бодянським окремим виданням у 1846 році.

Безумовно, інтерес Міллера до історії запорозького козацтва та України протягом більше 15 років пояснюється не лише його науковою допитливістю, але і політичними і службовими обставинами. Відомо, що в середині XVIII століття інтерес до історії Запорозької Січі посилювався у зв'язку з наступом царизму на автономні права запорожців, загостренням боротьби козацтва із самодержавством за земельні володіння. Землі запорозького козацтва у цей час значно скоротилися.

У свій час на початку своєї діяльності як історика-публіциста окремі зауваження з приводу статей Міллера про запорізьке козацтво зробив М.І. Семевський, на чому наголошував С.М. Соловйов [15, с. 119].

М.І. Семевський був близько знайомий з О.Ф. Міллером, який був родичем знаного історика. Доля звела М.І. Семевського з О.Ф. Міллером в молоді роки: в 1858 році обидва взяли якнайактивнішу участь у створенні Таврійської недільної школи. Знайомство підтримували довгі роки, про що свідчать регулярні записи в альбомі М.І. Семевського «Знайомі» – у 1874, 1878, 1888 роках [10, с. 107].

Тому цілком логічним є той факт, що вже в другому номері часопису «Русская старина» були надруковані матеріали «Богдан Хмельницький в російській історії. (З приводу спорудження йому пам'ятника в Києві)» [2, с. 317] та «Васко Вошило, онук Богдана Хмельницького» [4, с. 522].

Цікавим щодо цього є матеріал, що належить М. Юзефовичу, в якому йдеться про місце постаті Б. Хмельницького в російській історії. Сам М. Юзефович (1802–1889,) який був головою київської Археологічної комісії, членом Імператорського російського географічного товариства та Копенгагенського товариства північних антикваріїв, висловлює в своєму матеріалі думку, яка прямо протилежна сучасним поглядам на саме значення Переяславської угоди, що переважно трактується як акт спасіння України могутньою Російською імперією від зовнішніх загроз. У свою чергу М. Юзефович стверджує, що саме Україна, в особі Б. Хмельницького, стала рятівницею Московського царства.

В обґрунтування такої, досить сміливої історичної позиції М. Юзефович наводить історичні аргументи, пише: (Щодо спорудження йому пам'ятника в Києві). В історичному житті Росії, у період юнацького її зростання, був хворобливий перелом, який погрожував справжньою небезпекою не лише всій її майбутній долі, але й самому її існуванню: не встигнувши ще зміцнитись, вона була піддана, спершу удільною роздробленістю, потім татарським погромом, і дійшла такого занепаду сил, що розпалася на дві частини: на східну і західну. Із західної її половини утворилася особлива Литовсько-російська держава, яка внаслідок шлюбного союзу литовсько-російського государя з спадкоємицею держави Польської, з'єдналася з Польщею, на початку як рівне з рівним, на правах взаємної незалежності, під однією лише верховною владою, а, нарешті, після поступового окатоличення і ополячення вищих верств литовсько-російського народу, князів і бояр, увійшло до складу її. Таке неприродне з'єднання всієї

Західної Русі з Польщею дало, проте, цій останній перевагу сили над Руссю східною дало їй можливість розширювати свої межі все далі і далі, на рахунок Московської держави» [13, с.317].

Саме у цей важкий для московського царства період пролунав голос простої земської людини козака Зиновія Хмельницького, прозваного Богданом, і той же православний дух російського народу відгукнувся на його заклик, зібравши всіх під його прапор, вручив йому меч порятунку.

Такий погляд на постать Богдана Хмельницького свідчить про те, що наприкінці XIX ст. у російській історичній свідомості ще збереглося відчуття трагічної долі одинокого царства, якому навряд чи судилося б вистояти в боротьбі із численними ворогами без українського геополітичного, людського та інтелектуального фактору. До речі, на рівні інстинкту це відчуття знайоме і сучасним росіянам, про що свідчать постійні намагання російського керівництва втягнути Україну в коло свого впливу, але відчуття подяки за спасіння, яке мале місце в XIX ст., вже зникло.

Сам по собі матеріал М. Юзефовича спрямований, як свідчить його аналіз, на активізацію процесу збирання коштів на спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому в Києві.

Водночас ця стаття, незважаючи на її «смівливість», викривлює історичну реальність. М. Юзефович пише, що «Нешодавні зазіхання на свободу Західної Русі і на цілість Російської держави нагадали про давнього вирішителя цих польських домагань, – і нинішній охоронець цілості і блага Росії, наш благодатний Олександр Визволитель повелів спорудити пам'ятник Богдану Хмельницькому».

Насправді ідея створення пам'ятника виникла в суспільстві за ініціативою М. Костомарова ще в 1840–х роках, а після отримання дозволу від імператорського уряду в 1860 році був створений комітет на чолі з М. Юзефовичем [3, с.58–61].

До речі сама ідея збирання коштів не мала результату – сума була незначною, лише 37 тисяч рублів, сам же пам'ятник був урочисто відкритий лише 11 липня 1888 року [7].

Водночас у тому ж номері видання публікується замітка невідомого Н.Г. «Васко–Вошило, онук Богдана Хмельницького. 1744 р.», яка описує маловідомі події, пов'язані із повстанням у Кричевському старостві, а саме те, що у 1731 році Ієронім Радзивілл здав Кричевське староство за 102 тисячі злотих в оренду своєму скарбникові й відкупникові, можливо, єврею Гдалію Іцковичу. Одержавши у тимчасове володіння староство, орендар, за свідченням сучасника, сільського священика П. Чоловського, став активно витягати із ситуації прибуток [4, с.522].

Він почав накладати безмірні грошові податки на тамтешніх селян, зайво ліквідував працюючі лісові заводи, де побудував поташні й гардашні заводи й під цей поташ і гардаш брав хоча із наймом з повіту підводи для поставки цих товарів до пристані, від чого чималу зайву нужду і крайнє зuboжіння селяни терпіли. У квітні 1741 року гетьман Великого князівства Литовського одержав звістку про заворушення міського населення у Вітебську. Він негайно направив полковникові Огінському розпорядження з'ясувати, «звідки пішло зло», і встановити в місті порядок. У разі ж бунту Огінський повинен був направити у Вітебськ солдатів полку пішої гвардії, що перебував у районі Мінська.

У зв'язку з положенням, що склалося, Радзивілл змушений був відмовити Г. Іцковичу в оренді й передати на два роки староство шляхтичеві Хрептовичу. Ситуація дещо нормалізувалася, але не надовго. Новий орендар став проводити ту ж політику пограбування селян, що і його попередники.

У цій же замітці, яка, до речі, написана виключно на основі короткої статті в польській енциклопедії, повідомляється, що «селяни піднялися внаслідок крайніх утисків з боку євреїв», хоча, безумовно, причинами повстання був утиск селян з боку поляків, про що зокрема і свідчить той факт, що його керівник, українець за походженням, Василь Матвійович Вашило, оголосив себе онуком Богдана Хмельницького.

Отже, цей матеріал певним чином викривлює історичну дійсність, що свідчить про певне ігнорування принципу історичної справедливості, який був заявлений видавцем як провідний принцип політики часопису, та дає змогу стверджувати, що при дослідженні матеріалів, які були розміщені на сторінках «Русской старины», необхідно критично ставитися до їх змістово-фактичного боку.

Такий висновок підтверджує і той факт, що саме на сторінках «Русской старины» з'явилися перші матеріали, присвячені нині широко відомому листу запорожців турецькому султану.

Вивчення та публікацію листів почав у 1869 році А. Н. Попов, який виявив у Хронографі 1696 року серед антитурецьких памфлетів «відпис листа, який надіслано в Чигирин до козаків від турського салтана липня в 7 день 1678 році» та «Відповідь від козаків із Чигирина салтану». Попов визначив ці твори як підроблені грамоти, вигадані нашими книжниками.

У VI томі «Русской старины» опублікований список, що належав М.І. Костомарову [14, с.450–451], проте в існуючих оглядах костомарівського зібрання він не зазначений.

У 1872 році журнал «Русская старина» опублікував «листування» за трьома списками з коментарями М.І. Костомарова.

Про історичну достовірність цього документа у матеріалі «Турецький султан і запорожці» 1697 року, його автор А.А. Туган–Мірза–Барановський дослівно пише: «В «Русской старине» вид. 1872 року (Т. VI) вміщені, як лист турецького султана, так і відповідь на нього запорожців. Не торкаючись питання досить спірного про час, у який був писаний лист запорожців, я вкажу на інше, за змістом і тоном близько до нього підходяще. Варіант чи це першого, або окрема відповідь буйних запорожців, твердити важко» [14, с.70].

Про спірність ««Відповіді запорожців султанові», як історичного джерела, свідчить і матеріал «Відповідь Запорожців Турецькому Султану», який був надрукований у 1872 році «Русской стариною». Автор статті Я.А. Симоновський пише: «Двадцять два роки тому я – тоді ще восьмирічною дитиною, а також сусід мій, за місцем мого народження в Чернігівській губернії, сіло Михайлівка, – Скоропадський, бабка теж майже сусідка (30 верст село Хоробричі, тітка М.В. Гоголю), Коробчиць – всі ми знали напам'ять нині надрукований в «Русской старине» (вид. 1872 р., т. VI, с.450) відповідь запорожців. Наші предки завжди служили в «запорізькому війську». Від бабки Софії Андріївни Коробчиць я чув усно, а потім читав два списки, один, списаний друкованої форми буквами моїм прадідом Данилом Симоновским, а другий – предком Скоропадського (колишнього гетьмана), але не знаю, ким саме, і по всіх цих трьох даних, що говорять слово в слово «Відповідь Запорожців до Султана», передаю ту відповідь на сторінки «Русской старины», як пам'ятаю напам'ять із восьмирічного віку. Редакція цього списку має істотні відмінності від надрукованого в «Русской старине». При цьому для правильності читання пишу «Відповідь» з дотриманням орфографії, що вживається при виданні журналу «Основа», тому що точної орфографії малоросійської мови не існує. Я.С.». [14, с.450–451].

Цікавим є і той факт, що в матеріалі йдеться про «малоросійську мову», орфографія якої не склалася, що з погляду історії не відповідає дійсності, оскільки в час, коли був написаний матеріал, українська мова як цілісне лексико–лінгвістичне явище вже функціонувала в творах Т.Г. Шевченка, минуло вже майже 80 років, як з'явилася «Енеїда» І.П. Котляревського.

У 1878 році на сторінках часопису друкується стаття М. Костомарова «Про козаків», в якій він полемізує із П. Кулішем з приводу його статті «Козаки відносно до держави і суспільства» [8].

Історичні погляди П. Куліша на проблему козацтва зазнали досить своєрідної метаморфози: від традиційної романтичної апології козащини до заперечення її творчої та конструктивної ролі в українській історії.

Окреслюючи мету роботи П. Куліша М. Костомаров пише, що «мета П. Куліша – переконати своїх читачів, що козаки були не більше як розбійники, до того ж найогидніші за своєю безпутністю і за своїм лиходійством, зовсім не варті тієї ідеалізації, з якою ставилися до них деякі письменники (а сам П. Куліш – більш за всіх), а, навпаки, варті всілякого осуду і презирства» [9, с.399].

З таким ставленням до козацтва М. Костомаров погодитися не може, він пише: П. Куліш визнає козаків – елементом безумовно шкідливим для держави і озброюється проти тих історичних письменників, які визнавали козаків взагалі – народом, на протилежність класам, вищим, що відокремилися від народу. Але де ж правду діти, коли так було насправді? У південній Русі вищі класи ополучилися й окатоличилися

і, відійшовши від руського народу, стали його утискувати, він втрачаючи терпіння, поставав, і кількість козаків раптово збільшувалася, бо повсталих проти панів називали козаками: усього південноруського народу виникло бажання оказачитися, тобто стати вільним; свобода розумілася не інакше, як у вигляді козацтва. Назва козак, за народним поняттям, означало вільна людина. Кілька одне за одним народних повстань були придушено, але потім спалахнула епоха Хмельницького, піднявся увесь народ разом і звернувся на козаків. Але М. Костомаров висловлює припущення відносно того, що сприяло трансформації поглядів П. Куліша на українську історію взагалі і на історію козацтва, зокрема. Він вважає, що коли «П. Куліш, віддалившись від друкованої діяльності, побачив, що раніше багато що видавалося йому в більш яскравому вигляді, в більш привабливих, світлих образах, ніж було б згідно з історично, правдою. П. Куліш забажав бути тверезіше, ставитися більш вимогливо до своїх вчених симпатій і глибше вдуматися у всі вигини минулого життя. Це бажання П. Куліша видно з власних його відгуків в останніх його творах і разом з тим видно з духу, яким прийняті його твори, що з'явилися після десятилітнього мовчання в літературі. П. Куліш повністю змінив свої погляди на все малоруське, і минуле і сучасне. Чи можна звинуватити його за це одне, як деякі думають? Звичайно ні. Змінювати свої переконання не лише не ганебно, але похвально, якщо така зміна відбувається з любові до істини.

Але, мабуть, справедливою є стара приказка: жени природу в двері, вона увійде у вікно. П. Куліш міг змінити свої погляди на минуле і сьогодення Малоросії, але своєї природи змінити не міг. У творах з напрямом, діаметрально протилежним і раніше, він залишився тим самим П. Кулішем, яким був за кілька років, коли йому закидали за зайву пристрасть до козацтва. Раніше він був фанатиком поваги до малоруської старовини, тепер став фанатиком безпристрастия. І як результат цього вийшло, що у П. Куліша в останніх його творах багато прагнень до безпристрастия, а безпристрастия немає ні на волос» [9, с.399].

Отже, як бачимо, українська еліта того часу мала різні погляди на українську історію, і в цих поглядах була присутня велика частка суб'єктивізму, притаманна і тим постатям, яких прийнято вважати беззаперечними українськими патріотами. Сама ж історична концепція П. Куліша про роль козацтва складна, неоднозначна й суперечлива. У процесі еволюції вона зазнавала істотних трансформацій і на останньому етапі містила погляди, що цілком перекреслювали попередні, на що справедливо вказує М.І. Костомаров.

Для М.І. Костомарова козацтво так і залишилося репрезентантом всенародної моральної «сили» у боротьбі за православ'я та народність і водночас було джерелом творчого безсилля, що виявлялося в неспроможності реалізувати духовно-етичний ідеал у державному будівництві. Натомість у працях пізнього Куліша козацтво перетворилося на історичне втілення «життєвої» і одночасно «грабіжницько-руїніської сили», яка виявляється в матеріальному, природно-натуралістичному сенсі.

Разом з тим, слід звернути увагу на те, що на сторінках часопису «Русская старина» майже неможливо знайти матеріали, які свідчать про позицію редакції з питань, які стосуються української історії, всі подані в часопису статті лише висвітлюють позиції їхніх авторів, не надають змоги аналізувати, наприклад, ставлення редакції до полеміки М. Костомарова та П. Куліша.

У 1902 році на сторінках часопису з'являється стаття П. Пірміна «Альберто Віміна; стосунки Венеції з Україною і Москвою 1650–1663 рр.» [12, 57–70]. У цій статті висвітлюється особистість Альберта Віміна як політичного діяча, переважно під час його поїздки у Малоросію для переговорів з Богданом Хмельницьким.

Сам А. Віміна, італійський поет, дипломат, священик, у 1647 році приїхав до Варшави, де перебував при папському нунції Д. Торессі. За рекомендацією останнього венеціанський посол у Відні Н. Сагредо призначив його посланцем до Б. Хмельницького з метою збирання відомостей про Військо Запорозьке та попередніх переговорів щодо організації козацьких походів на Туреччину.

Таким чином, на сторінках часопису «Русская старина» періодично з'являлися матеріали, які стосуються історії українського козацтва, хоча ці матеріали мають різну історичну цінність та історичну достовірність.

Отже, звертаючись до статей, які стосуються історії козацтва надруковані на сторінках часопису «Русская старина», слід зауважити, що в більшості своїй ці матеріали мають пізнавальний характер, (винятком є стаття М. Костомарова), щодо науковості, об'єктивності та історичної цінності цих матеріалів, то вони додають до історії козацтва певний історичний колорит, але не створюють передумов для її переосмислення.

Водночас не можна ігнорувати ці матеріали як джерело уточнення певних історичних фактів, наукових позицій та всебічного осмислення української історії.

Список використаних джерел

1. Алпатов М.А. Русская Историческая мысль и Западная Европа (XVIII – первая половина XIX вв.). – М.: Наука, 1985. – 270 с.
2. Богдан Хмельницкий в русской истории (По поводу сооружения ему памятника в Киеве) // Русская старина, Т. 2. – 1870 – С. 317–318.
3. Богдан Хмельницкий в русской истории. «Вестник Западной России». – 1870 г., кн. 7, – стр. 58–61.
4. Васко–Вошило, внук Богдана Хмельницкого // Русская старина, Том 2. – 1870 – С. 522.
5. Голицин Н.В. Портфели Г.Ф. Миллера. – М.: Типография Г. Лисснера и А. Гешеля, 1899. – 148 с.
6. Каменский А.Б. Академик Г.Ф. Миллер и русская историческая наука XVIII века // ИС–1989. – №1. – С. 144–159.
7. Киев. Историческая энциклопедия. От древних времён до 1917 года. – К.: 3 Медиа, 2000. – Режим доступа: <http://nnm-club.ru/forum/viewtopic.php?t=75632>
8. Костомаров Н. Казаки в отношении к государству и обществу // Русская старина, 1878.
9. Костомаров Н. О казаках. По поводу статьи Кулиша, напечатанной в 3–й и 6–й тетрадях Русского Архива (изд. 1877 г.). Историко–критический очерк // Русская старина. – 1878. – Т. 21. – №3. – С. 399.
10. Кох О.Б. Михаил Иванович Семевский (Опыт аналитической биографии): дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / О.Б. Кох. – СПб., 2005. – 535 с.
11. Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г.Ф. Миллера. – М., 1846. – 108 с.
12. Пирлинг П. Альберто Вимина. Сношения Венеции с Украиной и Москвой 1650–1663 гг. // Русская старина. – 1902. – Т. 109. – №33. – с. 57–70.
13. Русская старина. – СПб., Печатня В.И. Головина, 1870. – Т. 2. – 738 с.
14. Русская старина, – Т. 6. – СПб., 1872. – с. 450–451
15. Соловьев С.М. Герхард Фридрих Миллер // Современник. – 1854. – СПб., 1854, №10, т. 47, с. 119.
16. Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие. – СПб., 1760, апрель, Голицин Н.В. Портфели Г.Ф. Миллера. – М., 1899.

Синиченко С.В. История украинского казачества в публикациях журнала «Русская старина»

Рассмотрена проблема освещения истории казачества на страницах журнала «Русская старина». Автор подчеркивает, что эта проблема в научной литературе рассматривается впервые, анализирует материалы издания, посвященные этой проблематике, делает вывод о неодинаковой их исторической ценности.

Ключевые слова: историография, казачество, публикации, историческая ценность.

Sinichenko, S.V. History of Ukrainian Cossacks in the publications of the journal «Russian olden time»

The problem of coverage of the history of the Cossacks is considered on the pages magazine «Russian olden time». The problem of coverage of the history of the Cossacks on the pages of the magazine «Russian olden time». The author stresses that this problem in the scientific literature is considered for the first time, examines the materials of the publication, dedicated to this problem, makes the conclusion about different degrees of their historical value.

Key words: historiography, the Cossacks, publications, historical value.

Допомога дітям у XIX – на початку XX ст. на Слобожанщині: сучасна історіографія

Розглянуто історіографію, яка висвітлює проблему допомоги нужденним дітям з боку держави, громадськості та приватних осіб на Слобожанщині у 19 на початку 20 століть. Проаналізовано роботи сучасних дослідників.

Ключові слова: українська історіографія, доброчинність, опіка дітей.

Негативні тенденції щодо збільшення кількості дітей, які потребують допомоги з різних причин у сучасній Україні свідчать про необхідність створення більш ефективної та дієвої системи опіки дітей. Важливу роль у становленні такої системи відіграє, окрім держави, громадська ініціатива та благодійна діяльність приватних осіб. Це актуалізує вивчення історичного досвіду надання допомоги дітям як з боку держави, так і з боку громадськості та приватних благодійників. Актуальність теми визначається також тим, що проблема українського благодійництва щодо опіки дітей, зокрема регіонального, недостатньо вивчена у вітчизняній історіографії.

Метою статті є узагальнення історичного досвіду доброчинності у справі надання допомоги дітям на Слобожанщині у XIX – на початку XX століть. Відповідно до цього було поставлено завдання: проаналізувати сучасну історіографію даної проблеми.

У радянські часи проблема розвитку доброчинності не була предметом наукових досліджень, згадувалась вона лише у контексті інших питань, тому історіографія даної проблеми не розроблялась.

Соціально – політичні зміни 1990–х років сприяли тому, що у науці зростає інтерес до вивчення історії опіки та благодійності, зокрема регіональної.

Однією з перших з'являється дослідження С.І. Поляруш [8], де досліджується становлення та діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні до 1917 року. В роботі проаналізовано та порівняно діяльність приказів громадської опіки, земств, церкви та благодійних товариств. Авторкою зазначено позитивний результат співпраці державних установ та громадськості у наданні допомоги нужденним. Але у дослідженні не ставилось за мету дослідити опіку окремих категорій нужденних, зокрема дітей.

Згодом з'являються дослідження, автори яких ставлять за мету вивчення доброчинності у освітянській діяльності. Так, Т.В. Коломієць [2] у своїй роботі дослідила історію діяльності Харківського товариства поширення у народі грамотності. Найбільший інтерес представляє історія діяльності зазначеного товариства у галузі освіти, зокрема допомога навчальним закладам, самостійна їх організація та утримання.

Розвиток благодійності у сфері освіти України дослідив А.В. Нарядко [7], який у своїй роботі проаналізував благодійну діяльність у сфері початкової, середньої та вищої освіти в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття. Розглянуто діяльність благодійних товариств в освітній галузі.

Розвиток благодійності в освітній галузі, у регіональному аспекті, досліджувала В.М. Корнієнко [3]. Нею визначені передумови розвитку благодійної діяльності на Харківщині в освітній галузі, характерні для цього регіону форми благодійності у зазначеній сфері, досліджена діяльність благодійних установ, опікунських рад та приватних благодійників.

Зазначенні дослідження внесли вагомий внесок у наукову розробку даної проблеми, але вони присвячені тільки освітянській сфері, таким чином поза їх увагою залишилися інші категорії нужденних дітей, зокрема немовлята, тощо.

Тему благодійної діяльності православної церкви в Харківській єпархії в своїй роботі дослідила О.В. Кравченко [4]. Нею проаналізовано процес становлення благодійних традицій на Харківщині. Особливий інтерес представляють свідчення про допомогу малозабезпеченим учням Харківського колегіуму, які утримувались за рахунок держави у сирітському будинку (бурсі). Розглянуто діяльність церковнопарафіяльних опікунств, православних братств, станів органів опіки духовенства, визначено та досліджено напрями і форми церковної та монастирської благодійності у зазначеному регіоні. Особливий інтерес представляє висвітлення питання взаємодії державних та громадських благодійних організацій Харкова з православною церквою.

О.В. Хаустова [13] у своїй роботі досліджувала процес розвитку благодійної діяльності в Харкові у другій половині XIX – на початку XX століття. У роботі визначено основні напрями та форми благодійної діяльності у Харкові, роль міста у створенні та утриманні різноманітних доброчинних установ, виявлено рівень взаємодії державних, суспільних та приватних доброчинних закладів. Розглянуто діяльність харківських благодійних товариств, зокрема Харківського Благодійного товариства. Особливий інтерес представляє визначення ролі та місця трудової допомоги у підтримці малозабезпечених верств населення. Але авторка не ставила за мету розглянути допомогу саме дітям, тому поза увагою залишилась діяльність багатьох дитячих доброчинних установ та закладів, які діяли у зазначений період на Слобожанщині.

Історичний досвід доброчинності та суспільної підтримки в соціальній історії України проаналізовано у дослідженні Ф.Я. Ступака [10]. Він прослідкував генезис вітчизняної державної та недержавної форм захисту і підтримки різних категорій нужденних, розглянув особливості соціальної діяльності приказів громадської опіки, земських та міських органів самоврядування.

Діяльність харківського міського самоврядування у розвитку освіти, охорони здоров'я та розв'язанні соціальних проблем населення проаналізував у своїй роботі О.М. Головка [1].

Організація охорони здоров'я у Харкові на початку XVIII століття – 1916 році стала предметом дослідження І.Ю. Робака. Автор приділив увагу проблемі становлення та діяльності дитячих медичних закладів у Харкові, вагомий внесок у заснування та діяльність яких, вносила громадськість та приватні благодійники [9].

Починаючи з 2000-го року з'являється низка робіт, у яких розглянуто окремі проблеми історії становлення системи опіки дітей. О.Д. Фатеево [12] було досліджено діяльність Харківського товариства опіки безпритульних малолітніх сиріт.

О.В. Кравченко представлено типологізацію та висвітлення напрямів діяльності благодійних установ для дітей у Харкові, що функціонували протягом другої половини XIX – на початку XX століття [5]. Також О.В. Кравченко розглянула історію організації та проаналізувала діяльність дитячих притулків Відомства установ імператриці Марії на території українських губерній, що входили до складу Російської імперії у XIX – на початку XX століття [6].

О.М. Устименко дослідив у своїй статті історію організації та діяльності Харківського училища для незрячих дітей з 1886 до 1917 років [11].

Таким чином, проаналізувавши новітню історіографію, можна зробити висновок, що з 90-х років XX століття проблема благодійності стає актуальною для дослідників. Відбувається переоцінка ролі та значення доброчинності у процесі становлення системи соціальної допомоги. Розширюється тематика досліджень, що присвячені проблемам доброчинності. З'являється інтерес до вивчення регіонального аспекту в історії становлення системи соціальної допомоги у різних галузях та різним категоріям нужденних. Досліджується історія доброчинності в освітянській галузі, аналізується напрямок церковної благодійності, висвітлюється питання становлення системи трудової допомоги у Харкові тощо.

Не зважаючи на появу останнім часом цілого ряду робіт, у яких містилися спроби розкрити окремі аспекти цього питання, тема історії становлення системи опіки дітей на Слобожанщині у другій половині XIX – на початку XX століття не являє собою

предмет комплексного дослідження. Проблема допомоги дітям в Україні та різних її регіонах у зазначений період може стати темою окремого наукового дослідження.

Список використаних джерел

1. Головки О.М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / О.М. Головки. – Харків, 1997. – 18 с.
2. Коломієць Т.В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / Коломієць Т.В. – Харків, 2095. – 21 с.
3. Корнієнко В.М. Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століть): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / В.М. Корнієнко. – Харків, 2005. – 19 с.
4. Кравченко О.В. Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799 – 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кравченко Олена Валентинівна – Х., 2003. – 289 с.
5. Кравченко О.В. Благодійні установи для дітей у Харкові (друга половина XIX – початок XX ст.) / О.В. Кравченко // Збірник наукових праць. Серія: Історія і географія / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків: ХНПУ, 2006. – Вип. 21–22. – С. 20–25.
6. Кравченко О.В. Дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії в Україні / О.В. Кравченко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2010. – № 908: Серія Історія – Вип. 42. – С. 103–113.
7. Нарядько А.В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століть): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / А.В. Нарядько – Запоріжжя, 2003. – 18 с.
8. Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775–1918): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / С.І. Поляруш. – К., 1996. – 17 с.
9. Робак І.Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (поч. XVIII століття – 1916 р.) / Робак І.Ю. – Харків: ХДМУ, 2007. – 346 с.
10. Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кін. XVIII – поч. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 / Ф.Я. Ступак. – Переяслав-Хмельницький. – 2010. – 40 с.
11. Устименко О.М. Харківське училище для незрячих дітей (1886–1917 рр.) / О.М. Устименко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2010. – №906: Серія Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 13. – С. 114–119.
12. Фатєєва О.М. Діяльність Харківського товариства опіки безпритульних малолітніх сиріт (1874–1912) / О.М. Фатєєва // Збірник наукових праць. Серія «Історія і географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків: ХНПУ, 2000. – Вип. 4. – С. 207–211.
13. Хаустова О.В. Розвиток благодійництва у Харкові у другій половині XIX – на початку XX століть: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Хаустова Ольга Вадимівна. – Харків, 2006. – 235 с.

Соколовская Ю.В. Помощь детям в XIX – начале XX ст. на Слобожанщине: современная историография

Рассмотрено и проанализировано историографию освещающую проблему помощи нуждающимся детям со стороны государства, общественности и частных лиц на Слобожанщине в 19 – начале XX ст. Проанализированы работы современных исследователей.

Ключевые слова: украинская историография, благотворительность, опека детей.

Sokolovskaya, Y.V. Help of children in Slobozhanshyna in the second half of XIX – early XX century: the modern historiography

The article deals with the historiography that reveals the problem of children in need from the state, society and private individuals in Slobozhanshyna in the 19 th in the beginning of 20 centuries. It was analyzed the works of modern scholars.

Key words: ukrainian historiography, charit, custody of children

УДК 930(477):929 Базилевич

Вербовий О.В.

Наукова спадщина Василя Базилевича як джерело вивчення його історичних поглядів

Здійснено систематизацію та аналіз наукової спадщини В. М. Базилевича. Виокремлено основні напрямки та періоди його дослідницької діяльності. Визначено особистий внесок науковця у розвиток вітчизняної історичної науки.

Ключові слова: архівознавство, декабристознавство, джерелознавство, історичне джерело, історіографія, краєзнавство.

Сучасна вітчизняна історіографія потребує активного дослідження проблем життя та наукової спадщини українських науковців, які за доби Радянського Союзу були репресованими, а їхня наукова спадщина довгий час перебувала під забороною. Повернення до наукового обігу та вивчення їхніх праць дасть можливість простежити формування історичних поглядів науковців та вплив політичного та суспільного оточення на їхню трансформацію.

Мета даної роботи полягає у ґрунтовному комплексному вивченні наукового доробку В. М. Базилевича задля проведення аналізу його історичних поглядів та концепцій. Досягнення даної мети потребує виконання наступних завдань:

- проведення систематизації та класифікації наукових праць В. М. Базилевича;
- виокремлення тематичних напрямків наукових досліджень вченого;
- проведення аналізу його наукової спадщини, визначення її повноти та актуальності.

Василь Митрофанович Базилевич – один із найскравіших вітчизняних дослідників історії України та Росії початку XX ст. До кола його наукових інтересів належали проблеми історії України та Росії, він був одним із фундаторів українського декабристознавства, досліджував окремі питання спеціальних історичних дисциплін, продуктивно працював на ниві теоретичного та практичного краєзнавства. Однак, активній науково-дослідній та науково-практичній діяльності історика перешкодили репресії з боку радянських каральних органів. Він був тричі заарештований та засуджений до п'ятирічного ув'язнення за участь у сфабрикованій НКВС «антирадянській організації». Як наслідок, і його ім'я, і науковий доробок потрапили під забороону і на довгий час були викреслені із історіографічної вітчизняної спадщини.

Одним із дослідників наукової спадщини В. М. Базилевича, зокрема з проблем декабристознавства, є Г. Д. Казьмирчук, який, здійснюючи ретроспективу української історіографії стосовно повстання Чернігівського піхотного полку, відзначав, що «найбільш повно цю проблему дослідили В. Базилевич і Л. Добровольський» [35, с. 92]. Дещо згодом Г. Д. Казьмирчук писав, що В. М. Базилевич у своїх працях зосереджував увагу на малодосліджених або дискусійних аспектах, у тому числі на агітаційній діяльності С. І. Муравйова-Апостола і М. П. Бестужева-Рюміна серед солдатів-чернігівців напередодні повстання; спростував невірне твердження декабриста І. І. Горбачевського про нерішучість і хитання керівників повстання [36, с. 80–81]. У своїй монографії з історіографії руху декабристів, що вийшла в 1995 р., історик проаналізував наукові роботи В. М. Базилевича, ґрунтовно розкрив новаторські оцінки вченого стосовно руху «споборників святої волі», наголосив на тому, що В. М. Базилевич всебічно вивчав проблеми руху декабристів, висловлював своє бачення багатьох сюжетів проблеми, наприклад, про участь деяких активних членів Товариства з'єднаних слов'ян у повстанні Чернігівського полку тощо [37].

В 1995 р. вийшло кілька праць А. В. Силкіна. В одній із статей він, у співавторстві з Г. Д. Казьмирчуком, аргументовано довів, що саме В. М. Базилевич є основоположником краєзнавчого напрямку українського декабристознавства [40, с. 174–176]. Внесок науков-

ця у декабристознавство України проаналізовано і в спільній праці Г. Д. Казьмирчука та Ю. В. Латиша [39, с. 120–135].

Роботу В. М. Базилевича зі збагачення джерельної бази декабристознавчої тематики та розвитку теоретичного архівознавства на теренах України досліджувала І. Б. Матяш [42, с. 103–116].

Отже, історіографія біографії та наукового доробку В. М. Базилевича є насиченою та багатогранною. Поруч із цим, необхідно зазначити, що нині є відсутнім комплексний аналіз наукової спадщини вченого як джерела вивчення формування його світоглядних та наукових поглядів і концепцій.

Численний же науковий доробок В. М. Базилевича сьогодні є національним надбанням і важливим джерелом вивчення його історичних поглядів, внеску в суспільну та дослідницьку палітру розвитку вітчизняної науки. Саме комплексний аналіз, наукове осмислення та історіографічна реконструкція доробку вченого в галузях декабристознавства, вітчизняної та зарубіжної історії, краєзнавства, спеціальних історичних дисциплін, публіцистики дозволить визначити місце та роль спадщини В. М. Базилевича в українській історіографії.

Вивчення наукової спадщини історика дозволяє реконструювати проблематику історичних поглядів В. М. Базилевича, формування наукової свідомості вченого та еволюцію тематики його досліджень. Це, насамперед, історичні праці науковця, як опубліковані, так і ті, що зберігаються у рукописній формі. Якщо ж зауважити, що В. М. Базилевич є автором близько п'ятдесяти (відомих сьогодні) опублікованих наукових праць, то перед дослідниками відкривається широке поле для вивчення його історичного доробку.

Роботу на науковій ниві В. М. Базилевич розпочав ще будучи студентом Імператорського Університету Святого Володимира. Перша його праця, опублікована в 1914 р., присвячувалася проблемам міжнародної політики Московської держави XVII ст. У ній молодий науковець, використовуючи велику кількість джерел та опираючись на новітні дослідження з цієї проблеми, спробував реконструювати окремі аспекти російської історії. Зокрема, праця інформувала про звичаї кримських татар, вказувала ареал поширення їхніх розбійницьких набігів та визначала їхні причини, коротко описувала основні методи боротьби з набігами кочівників сусідніх держав – Польщі та Московії. Іншим комплексом досліджуваних проблем був аналіз міжнародної ситуації у південно-східній Європі на прикладі посольства Московської держави до кримського хана 1633–1634 рр. [1].

Інша студентська праця В. М. Базилевича знайомить із результатами пошуків матеріалів з тематики його наукових досліджень у московських архівах. Автор подає опис віднайдених джерел, відзначає їхню інформаційну цінність, здійснює спробу визначення проблем своїх наступних досліджень. Розглянуті роботи є окремими відбитками доповідей Василя Базилевича на засіданнях історичного товариства Нестора-літописця, що об'єднувало передове студентство історико-філологічного факультету Університету Святого Володимира [2].

Наступні свої наукові роботи В. М. Базилевич видрукував, перебуваючи в якості професорського стипендіата кафедри російської історії Імператорського Університету Святого Володимира. Цей доробок репрезентований працями з історії Росії XVII ст. Перша з них досліджує боротьбу Московської держави з кримським ханством. Загалом, роботу можна розділити на дві частини. Перша має характер наукового дослідження, в якому автор подає коротку історію засічних споруд, відзначаючи їхню важливу роль у захисній стратегії Московської держави від набігів кочовиків та подає кілька цікавих подробиць у питанні стосунків Великого Московського князівства з Кримським ханством [3, с. 1–8]. Інша частина праці містить документальні джерела, віднайдені автором у фондах московських архівів, які, підтверджуючи слова В. Базилевича, вимальовують картину відбудови Венецької та сусідніх з нею засічних укріплень після періоду «Російської Смути» [3].

Інша праця, видана вже після революційних подій 1917–1921 рр., стосується українсько-польських та українсько-російських відносин XVII ст. Так, В. Базилевич зосередив свою увагу на висвітленні боротьби пропольських та проросійських партій у середовищі українського духовництва, взявши за основу викладу матеріал про постать

митрополита Київського Сильвестра Косова. Слід відзначити, що автору вдалося не лише продемонструвати протиставлення двох названих партій у середовищі вищого та середнього українського кліру, а й наочно показати спроби силового втручання у цей розбрат командування російської армії, що перебувала в Україні. Крім цього, уже за традицією, В. Базилевич подає і джерельну основу свого дослідження. Так, на сторінках книги міститься як сам «Извест старца Рафаїла», так і супровідні листи до цього документу [4].

Наступними роботами постреволуційного періоду В. Базилевича є його опубліковані курси лекцій з геральдики та нумізматики, прочитані студентам Київського археологічного інституту. Слід відзначити й те, що і сьогодні ця робота є актуальною і цілком може бути використана (з певними, незначними, змінами) нашими сучасниками [5].

В означений же час В. М. Базилевич вперше проявив себе як науковець, творчі інтереси якого переплітаються з проблематикою краєзнавства [6]. Потрібно зауважити, що краєзнавча тематика буде однією із провідних для В. Базилевича впродовж усього його життя.

Так, у 1928 р. до наукового обігу було залучено спільну працю В. Базилевича та М. Шарлеманя, присвячену вивченню київської минувшини [29]. У цій роботі В. Базилевич виступає автором короткого нариса, в якому досліджується історія столиці України від її заснування до початку XX ст. Автор зосереджує увагу на описі найважливіших пам'яток міста, подає коротку характеристику кожного з періодів його розвитку. Праця знайомить читачів також і з історією розбудови Києва, надаючи можливість дізнатися про минуле не лише міста в цілому, а й окремих його вулиць [29, с. 5–34].

Існує і кілька окремих праць В. М. Базилевича краєзнавчого спрямування. Загалом всі вони носять характер наукових розвідок і висвітлюють історію перебування визначних діячів культури містах України. Зокрема, у 1929 р. В. М. Базилевич видрукував працю про візит до Києва відомого російського письменника та дипломата Грибосєдова [23]. У 1940 р. В. Базилевич опублікував інформацію про перебування Пушкіна у м. Таганрозі [30].

В 1925 р. у Радянському Союзі відзначався сторічний ювілей повстання декабристів на Сенатській площі у Петербурзі та виступу Чернігівського піхотного полку на Київщині. Ця дата стала рубіжною і для В. М. Базилевича, адже основну частину його наукового доробку склали роботи, присвячені саме цим подіям російської та вітчизняної історії. В розпорядженні сучасників є як ґрунтовні монографії, так і короткі розвідки, що розкривають певні сторінки зазначеної проблематики. До того ж В. Базилевич був членом редакційного комітету, який готував до друку неопубліковані документальні матеріали з історії руху декабристів.

Серед монографій, автором яких є В. М. Базилевич, варто насамперед відзначити його працю, присвячену вивченню історії генези декабризму в Україні, зокрема діяльності «Південного таємного товариства» [14]. Ця праця поділена автором на три взаємопов'язані логічні частини. У першій із них В. Базилевич зосереджує увагу на дослідженні збройного виступу Чернігівського піхотного полку під проводом С. І. Муравйова-Апостола, детально аналізує шлях повстанців, змальовує окремі персоналії декабристів та їхню роль у заколоті, виокремлює найбільш значимі помилки лідерів Васильєвської управи, що призвели до поразки, демонструє систему покарань, що їх зазнали повстанці після розгрому та арештів. У другій частині праці В. Базилевич визначає роль м. Києва у діяльності декабристів на Україні. Разом із цим, В. М. Базилевич подає економічний та політико-географічний опис міста початку XIX ст. Третя, завершальна частина, містить інформацію про життя декабристів після розгрому бунтівного полку: вироки, які отримали повстанці за свою діяльність, умови їхнього перебування у заслання; боротьбу декабристів під час «сибірського періоду».

У другій праці цього циклу, присвяченій переважно історії декабризму на Київщині, розкриваються як проблеми, поставлені автором у попередній роботі, так і низка нових аспектів [16]. Зокрема, причини виникнення декабристських організацій; діяльність білядекабристських, національно-визвольних та масонських організацій; робота «апостолів правди» над програмними документами та планами збройного виступу; перебування «споборників святої волі» на Київщині після проголошення амністії. Варто

також зазначити, що розділи цієї роботи виходили окремими статтями і в галузевій науковій періодиці [12, с. 55–66; 13, с. 38–54].

Окрім згаданих вище робіт, В. М. Базилевич є також автором ряду статей, присвячених вивченню окремих проблем декабристської тематики. На шпальтах періодичних наукових видань та галузевих збірників він подавав результати власних досліджень, присвячених реакції найрізноманітніших верств населення Російської імперії на збройний виступ членів Південного та Північного таємних товариств. Серед них є дослідження, присвячені вивченню ставлення до дій офіцерів–декабристів Чернігівського піхотного полку їхніх підлеглих; [21, с. 151–152] реакції на заколот представників вищих чинів російської військової влади; [18, с. 148–150] оцінці діяльності членів Південного таємного товариства представниками окремих верств населення, не задіяних у повстанні [27, с. 175–179] тощо. Крім того, окремо розглядалися економічні наслідки повстання та майнові претензії жителів населених пунктів, через які проходили повсталий Чернігівський піхотний полк [19, с. 101–113]. Усі ці розвідки містять і значну кількість джерельних матеріалів, на основі яких, власне, і створювалися автором ці роботи.

Окрім праць із вивчення загальних проблем руху декабристів, у творчому доробку В. М. Базилевича перебувають і роботи, присвячені окремим персоналіям декабристів. Чільною особою у дослідженнях історика є один із трьох директорів «Південного таємного товариства» генерал–інтендант О. П. Юшневський. Зокрема, В. Базилевич є автором статті та монографічного дослідження, у якому здійснюється спроба реконструкції життєвого шляху одного із лідерів декабристів в Україні [25, с. 35–76]. В статті історик наводить загальні штрихи до портрету О. П. Юшневського, висвітлюючи основні віхи його життя. Автор подав інформацію про діяльність декабриста від його народження до останніх днів, акцентуючи увагу на участі генерал–інтенданта в революційних організаціях.

Більш розширеною є монографія В. М. Базилевича, яка була опублікована в 1930 р. в Ленінграді. За своєю структурою вона майже не відрізняється від попередньої статті, лише доповнює певні її пункти [26]. Ці роботи були частково написані на основі матеріалів, що знаходилися в особистому архіві В. М. Базилевича і стосувалися певних аспектів життя О. П. Юшневського. Витяги із зазначених документів історик опублікував у окремій статті [20, с. 323–328].

Крім дослідження життя О. П. Юшневського, В. М. Базилевич звертав свою увагу і на вивчення окремих періодів життя ще цілого ряду представників українського декабризму. В 1925 р. вийшло дві статті за його авторством, в яких здійснено спробу проаналізувати становище декабристів після розгрому повстання 1825–1826 рр. В першій із праць В. М. Базилевич, використовуючи листи дружини О. П. Юшневського Марії Казимирівни як джерельну основу, зробив спробу реконструкції перебування братів Крюкових, братів Борисових, Вольфа та Фаленберга на поселенні у Сибіру [7, с. 142–144]. В іншій статті В. Базилевич опублікував листи П. В. Абрамова, що були написані в період заслання, додавши до них свої коментарі [10, с. 244–248].

У 1926 р. в одній із своїх статей В. М. Базилевич виніс на розгляд наукової громадськості своє дослідження ряду віршів із літературної спадщини відомого російського поета, лідера радикального крила «Північного таємного товариства» К. Ф. Рилєєва. В даній роботі В. М. Базилевич, співставляючи рукописний та опублікований варіанти творів поета–революціонера, реконструює першопочатковий вигляд віршів і робить спробу визначення змін, яких вони зазнали на шляху до остаточного варіанту [11, с. 185–187].

В наступному році було видруковано статтю, у якій В. М. Базилевич досліджував окремі світоглядні аспекти представників декабристського руху О. П. Юшневського та Гнідича. Також автор здійснив спробу реконструювати не лише їхню співпрацю, а й дружні стосунки [22, с. 866–873].

Інший пласт наукової спадщини В. М. Базилевича можна класифікувати як краєзнавче декабристознавство. Як уже зазначалося вище, у своїх монографіях історик робив досить вдалі спроби поєднати дану галузь та проблематику історичної науки. Така тенденція прослідковується і в цілій низці статей. Певним чином із них вирізняється дослідження, опубліковане в 1925 р. в Іркутську [9, с. 41–46]. У цій роботі автор

проаналізував розроблені декабристами варіанти територіального поділу сибірського регіону Російської імперії. У наступній статті автор подав матеріали, що містять інформацію про перебування декабристів у засланні [15, с. 97–112]. В. М. Базилевич дослідив умови перебування повстанців 1825–1826 рр. у Сибіру, вироки, які вони отримали за свою революційну діяльність; продовження їхньої боротьби проти самодержавства.

Не залишив осторонь В. М. Базилевич і свою улюблену проблематику – декабристи і Київ. В одній із своїх статей він виокремив дані про перебування у Києві відомих лідерів декабристського руху, побіжно розкривши і долю, що спіткала «героїв 14–го грудня» після їхнього звільнення і повернення на європейську частину Російської імперії [17, с. 73–76]. В 1930 р. В. М. Базилевич продовжив дану тематику і в екскурсійному довіднику по Києву з'явилася його невелика за обсягом замітка про пам'ятні міста, пов'язані з іменем «сповборників святої волі» у Києві [24, с. 434–435]. В 1940 р. В. М. Базилевич, який сам шойно звільнився із застінок ГУТабу і проживав у Таганрозі, опублікував у місцевій газеті статтю про відвідини цього міста декабристом Тізенгаузенем [28].

Ще однією проблемою декабристознавства, якою займався професор В. М. Базилевич був джерелознавчий аспект даної тематики. Взагалі, всі його праці, присвячені вивченню історії руху декабристів в Україні, мають за основу значний пласт нововиявлених на той час архівних матеріалів, а певні з них мають у своєму складі й значні витяги із джерел «декабристської епохи». А тому, В. Базилевич, активно займаючись як теоретичним так і практичним архівознавством, а також будучи визнаним фахівцем і в дослідженні проблем декабристознавства, видрукував у бюлетені Київського губерньського архівного управління напередодні святкування 100–літнього ювілею збройного виступу членів Північного та Південного таємних товариств статтю, в якій чітко окреслювалися перед місцевими архівами завдання відносно пошуку та систематизації документальних джерел з даної проблематики, що знаходилися у їхніх фондах [8, с. 15–17].

Наслідком же самостійної роботи В. М. Базилевича із пошуку невідомих широкому загалу науковців документів з історії руху «апостолів правди» було те, що в 1926 р. у Харкові, як частина Ювілейного видання Укрцентрархіву, присвяченого 100–літтю повстання декабристів, та як окрема праця [39] вийшла збірка джерельних матеріалів стосовно історії діяльності Південного таємного товариства. Даний доробок брав за основу матеріали, що знаходилися у фондах Київського центрального історичного архіву.

Ще одним вагомим внеском у збагачення джерельної бази вивчення історії декабризму в Україні була публікація в 1933 р. перекладу мемуарів власника села Мотовилівка Й. Руликовського [40, с. 367–427]. Свідчення сучасника декабристського руху є вкрай цінними і цікавими, адже через даний населений пункт проходив маршрут повсталого Чернігівського піхотного полку, тут відбулася його зупинка, а офіцери, які очолювали його, мали досить тривалу розмову із автором спогадів. Отже, завдяки В. М. Базилевичу дослідники діяльності «апостолів правди» отримали ще один важливий документ для вивчення.

Таким чином, дослідження наукового доробку В. М. Базилевича дає можливість вітчизняним історіографам прослідкувати формування його історичних поглядів, відстежити зміни в тематиці його досліджень, проаналізувати інформаційну насиченість та наукову новизну його праць. Поза сумнівом, все це, в свою чергу, надасть змогу якнайповніше висвітлити роль та місце Василя Митрофановича Базилевича в історичній науці України початку ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Базилевич В. М. Из истории московско–крымских отношений в первой половине XVIII века. Посольство Т. Я. Анисимова и К. Акинфиева в Крым. 1633–1634 гг. / Базилевич В. М. – К., 1914. – 23 с.
2. Базилевич В. М. Отчет о занятиях (летом 1913 и 1914 гг.) в Московских архивах В. М. Базилевича / Базилевич В. М. – К., 1914. – 8 с.
3. Базилевич В. М. Несколько документов к истории Вениевских засек в XVII веке / Базилевич В. М. – Тула, 1915. – 32 с.

4. Базилевич В. М. Извѣтъ старца Рафаила. Изъ Киевскихъ отношеній времени Богдана Хмельницкаго / Базилевич В. М. – К., 1919. – 20 с.
5. Базилевич В. М. Изъ лекцій по геральдикѣ. Изданіе студентовъ Киевскаго археологическаго института / Базилевич В. М. – К., 1923.
6. Базилевич В. М. Краевѣдческіе историко-культурныя экспедиціи (тезисы) / Базилевич В. М. // Дневникъ 2-й Всесоюзной конференціи по краевѣденію. – М., 1924. – № 3.
7. Базилевич В. М. Декабристы Крюковы, Вольф, Фаленбергъ и Борисовы в 1845 г. / Базилевич В. М. // Былое, 1925. – № 5 (33). – С. 142–144.
8. Базилевич В. М. Задачи мѣстныхъ архивовъ къ юбилею декабристовъ / Базилевич В. М. // Червоний архівіст. Бюлетень Київського Губ. Архівного Управління. – 1925. – № 1 (2). – С. 15–17.
9. Базилевич В. Обласное деленіе Сибири въ проектахъ декабристовъ / Базилевич В. // Сибирь и декабристы. Статьи, матеріалы, неизданные письма. – Иркутск, 1925. – С. 41–46.
10. Базилевич В. Письма декабриста П. В. Абрамова изъ Сибири. (Изъ архива Юшневскихъ) / Базилевич В. // 1825–1925. Декабристы на каторгѣ и въ ссылкѣ. Сборникъ матеріаловъ и статей, составленный Комиссіей Всесоюзнаго Общества политкаторжанъ по празднованію столѣтняго юбилея восстанія декабристовъ. – М., 1925. – С. 244–248.
11. Базилевич В. Вірші Рилсѣва в альбомі 1830-х рр. / Базилевич В. // Декабристи на Україні. Збірникъ праць Комісії для дослідів громадських течій на Україні. – К., 1926. – С. 185–187.
12. Базилевич В. М. Восстаніе декабристовъ и Киевъ / Базилевич В. М. // Изъ эпохи борьбы съ царизмомъ. – № 5. – 1926. – С. 55–66.
13. Базилевич В. М. Восстаніе Черниговскаго полка в 1825–26 гг. / Базилевич В. М. // Изъ эпохи борьбы съ царизмомъ. – № 5. – 1926. – С. 38–54.
14. Базилевич В. М. Декабристы. Очерки. I–III / Базилевич В. М. – К., 1926. – 48 с.
15. Базилевич В. М. Декабристы в Сибири / Базилевич В. М. // Изъ эпохи борьбы съ царизмомъ. – № 5. – 1926. – С. 97–112.
16. Базилевич В. М. Декабристи на Київщині. 1825–1925 / Базилевич В. М. – К., 1926. – 64 с.
17. Базилевич В. Декабристи на Київщині після амністії / Базилевич В. // Рух декабристів на Україні. Ювілейне видання Укрцентрархіву. – Харків, 1926. – С. 73–76.
18. Базилевич В. Злистування вищої військової влади 1825–1826 рр. / Базилевич В. // Декабристи на Україні. Збірникъ праць Комісії для дослідів громадських течій на Україні. – К., 1926. – С. 148–150.
19. Базилевич В. Збитки від повстання 1825–1826 рр. / Базилевич В. // Декабристи на Україні. Збірникъ праць Комісії для дослідів громадських течій на Україні. – К., 1926. – С. 101–113.
20. Базилевич В. М. Изъ архива декабриста Юшневскаго / Базилевич В. М. // Бунтъ декабристовъ. Юбилейный сборникъ 1825–1925. – Л., 1926. – С. 323–328.
21. Базилевич В. Солдаты про повстання Чернігівського полку / Базилевич В. // Декабристи на Україні. Збірникъ праць Комісії для дослідів громадських течій на Україні. – К., 1926. – С. 151–152.
22. Базилевич В. М. Декабрист Юшневскій та Гнідич / Базилевич В. М. // Ювілейний збірникъ на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесяти роковин наукової діяльності. – К., 1927. – Ч. 1. – С. 866–873.
23. Базилевич В. М. Грибоедовъ в Києвѣ / Базилевич В. М. – К., 1929. – 8 с.
24. Базилевич В. Будинокъ декабристівъ / Базилевич В. // Київ. Провідникъ. – К., 1930. – С. 434–435.
25. Базилевич В. М. Декабрист О. П. Юшневскій. Спроба біографії / Базилевич В. М. // Декабристи на Україні. – К., 1930. – Т. 2. – С. 35–76.
26. Базилевич В. М. Декабрист Юшневскій. Спроба біографії / Базилевич В. М. – К., 1930. – 76 с.
27. Базилевич В. Зъ приватного листування 1825–1826 рр. / Базилевич В. // Декабристи на Україні. – К., 1930. – Т. 2. – С. 175–179.
28. Базилевич В. Декабристъ Таганрогъ / Базилевич В. // Таганрогская правда. – 1940. – 20 сентября.
29. Базилевич В. ... Київ / Базилевич В., Шарлемань М. – К., 1940. – 44 с.
30. Базилевич В. М. Пушкинъ в Таганрогѣ. (Памятка) / Базилевич В. М. – Таганрогъ, 1940. – 10 с.
31. Казьмирчук Г. Д. Деякі питання історіографії повстання Чернігівського полку в дослідженняхъ істориківъ України (1918–1976 рр.) / Казьмирчук Г. Д. // Вісн. Київ. ун-ту. Історія. – К., 1977. – Вип. 19. – С. 89–95.
32. Казьмирчук Г. Д. Советское декабристовѣденіе на Украинѣ (1917–1934 гг.) / Казьмирчук Г. Д. // Декабристскіе чтенія: Матриалы научно-практической конференціи, посвященной 165-летию со дня восстанія декабристовъ / Киевскій государственнй университетъ им. Т. Г. Шевченка; Под ред. Г. Д. Казьмирчука. – К., 1991. – Вип. IV. – С. 80–81.

33. Казьмирчук Г. Д. Декабристи. Історіографія проблеми. 1917–1935 рр. / Казьмирчук Г. Д. – К., 1994. – 125 с.
34. Казьмирчук Г. Д. Українське декабристознавство / Казьмирчук Г. Д., Латиш Ю. В. – Черкаси, 2002. – С. 120–135.
35. Казьмирчук Г. Д. Базилевич та зародження красзнавчого напрямку в українському декабристознавстві в 1920-х роках / Казьмирчук Г. Д., Силкін А. В. // VII Всеукраїнська конференція «Історичне красзнавство України»: традиція і сучасність: У 2-х ч. – Черкаси; К., 1995. – Ч. 1. – С. 37–39.
36. Казьмирчук Г. Д. Базилевич В. М. фундатор красзнавчого руху в Києві / Казьмирчук Г. Д., Силкін А. В. // Образъ епохи. Культурне середовище Києва кінця XIX – початку XX ст. – К., 1995. – С. 174–176.
37. Матяш І. Василь Базилевич: грані таланту й трагізмъ долі / Матяш І. // Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси. – К., 2001. – С. 103–116.
38. Повстання декабристів на Україні. З матеріалівъ Київського Центрального Історичного Архіву / За ред. В. Базилевича, Л. Добровольського та В. Міяковського // Рух декабристів на Україні. Ювілейне видання Укрцентрархіву. – Харків, 1926. – 104 с.
39. Руликовскій И. Восстаніе Черниговскаго полка. Вступительная статья, примечанія и переводъ В. М. Базилевича / Руликовскій И. // Воспоминанія и рассказы деятелей тайныхъ обществъ 1820-х годовъ. – М., 1933. – Т. 2. – С. 367–427.

Вербовой А.В. Научные работы Василия Базилевича как источник изучения его исторических взглядов

Проведена систематизация и анализ научных работ В. М. Базилевича. Выделены основные направления и периоды его исследовательской деятельности. Определен личный вклад ученого в развитие отечественной исторической науки.

Ключевые слова: архивоведение, декабристоведение, источниковедение, исторический источник, историография, краеведение.

Verbovyj, O.V. Scientific works of V. Bazylevych as a source of historical views of the researcher

In the article is systematized and analyzed scientific heritage V. Bazylevych. Pointed out the main directions and periods of his researches. Defined contribution of V. Bazylevych to the development of national historical science.

Key words: Archives, dekabrystoznavstvo, source studies, historical source, historiography, regional studies.

УДК 94 (477)

Драганенко В.П.

Маловідома битва 1664 р. (реконструкція за джерелами середини XVII – початку XVIII ст.)

Зважаючи на обмежене коло джерел, у даному дослідженні здійснено спробу реконструювати перебіг подій на основі різноманітних історичних матеріалів. Визначено місце битви козаків із польсько-татарським військом. Окреслено перебіг бою на ґрунті аналізу огляду місцевості. Розглянуто результати бою із різнобічного аналізу подальших подій, а також його передумови і незворотність. Приділяється увага шляхам через південь Східного Поділля, їх протяжність і взаємопов'язаність. Здійснено спробу реконструювати розташування важливих міст на прикордонні краю. Вперше вказуються можливі причини, які призвели до трагічного результату битви.

Ключові слова: Сараджинський бій (1664 р.), м. Саврань, І. Сірко, р. Смолянка, В. Лещинський, Г.П. де Боплан, Вирвжівський ліс.

Нез'ясовані сторінки історії Східного Поділля впливають на формування цілісного сприйняття перебігу подій в краї, їх взаємозв'язок та визначають подальший хід історичного процесу. Необхідно звернути увагу на відносини між дійовими історичними особами, їх роль і значення, здійснення ними заходів, які означували тим чи іншим чином ситуацію в краї. Уточнюючи, порівнюючи і аналізуючи причини, перебіг і наслідки подій висвітлюється розуміння історичної значущості і цілісної картини трагічного напрямку розвитку подій на Правобережжі в середині XVII ст. Отже, поглиблюється усвідомлення конкретних чинників, які поступово посилювали боротьбу і протистояння між носіями різних політичних орієнтирів і бачення ними подальшої долі Східного Поділля в історичному житті України.

Головними джерелами, які проливають світло на похід І. Сірка в Білгородчину, є літописи козацьких літописців Самовидця та Г. Граб'янки початку XVIII ст. Певні дані про битву подають «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией: в 15 т.» Т. 5 (1659–1665). На основі «Актів...» про цю битву згадував Д.І. Яворницький [1, с.32]. На час написання даної статті питання маловіомої Сараджинської битви І. Сірка залишається поза увагою дослідників. У сучасних історичних працях про цю подію якщо й повідомляється, то тільки кількома реченнями, зокрема, у 2 томі «Історія України: нове бачення» [2, с.200].

Мета наукової публікації – реконструювати причини, перебіг і наслідок однієї із кількох трагічних битв І. Сірка середини XVII ст., визначити місце події, показати перебіг бою, висвітлити напрямки головних шляхів, що пролягали півднем Східного Поділля. Для досягнення мети було поставлено такі завдання:

- з'ясувати наукову розробку проблеми шляхом віднайдення достовірних і ґрунтовних свідчень про битву;
- визначити основні види джерел і їхні інформативні можливості;
- проаналізувати хід подій відносно історичного процесу;
- з'ясувати переміщення військових загонів шляхами краю на основі історичних карт як джерел;
- окреслити на основі достовірних і об'єктивних поглядів перебіг битви;
- відобразити характер і значення подій у вирі боротьби різних політичних орієнтирів середини XVII ст.

У червні 1664 року напередодні походу у землі білгородських татар Іван Сірко перебував у м. Торговиці з метою захисту південних і південно-східних рубежів Брацлавщини від ординців. Очевидно, саме тому він не приєднався до військ І.Брюховецького, який в той час мав намір вирушити на розгром основних військ П.Тетері [3, с.130]. Однією з причин того, що кошовий залишив Брацлавщину і вирушив у похід на Білгородчину, дослідники відзначають можливе непорозуміння між ним і Є.Гоголем, який в той час ще утримував Брацлав і не допускав туди поляків [2, с.200]. На мою думку, успішний похід І.Сірка у землі ординців мав би значно важливішу мету: позбавити польських воєначальників допомоги від їхніх союзників татар.

У липні 1664 р. І. Сірко на чолі двох з половиною тисяч запорожців і трьохсот калмиків вирушив у похід через степи Буджаку до улусів білгородських і ногайських татар. Наприкінці цього ж місяця із багатою здобиччю козаки поверталися на чолі з відважним отаманом до Південної Брацлавщини. Їхній шлях пролягав через степи до р. Кодими, яка слугувала південним кордоном між Річчю Посполитою і Османською імперією. Два кілометри південніше сучасного села Будеї козаки переправилися через р. Кодиму нижче того місця, де вона утворює став. З лівого берега річки вони вирушили на північний схід до західних околиць Сараджинського лісу. Цей шлях простягається на вісім кілометрів. Козаки із здобиччю мали подолати його протягом години.

Найімовірніше запорожці обрали саме цей шлях, адже рельєф місцевості і прагнення до спочинку виснаженого походом загону можуть бути достатніми доказами. Дорогу перед козаками перетинала ще одна річка – Смолянка. В цих місцях вона неглибока, проте дещо на захід, вбік сучасного села Смолянки – долина, по якій протікає ця річка, поступово переходить у височину, порослу лісом. Тут річка бурхливо спускається вниз і переправитись досить важко. До того ж дещо на захід ліс стає густішим, а північніше він заліснює долину, місцями заболочену, яка за три кілометри на північ знову здійснюється вгору, переходячи в узвишся. Інший, ще більш переконливий доказ – на захід від с. Саражинки – урочище Корчма Липова. Згідно історичних джерел, саме тут пролягав шлях з Чечельника на Балту. Адже саме тоді це урочище підтверджує свою історичну назву. Серед лісу поза тодішніми шляхами на південь Корчми Липової не було б. Отже, саме через неї пролягав шлях, найбільш зручний і вигідний для каравану або для загону козаків, які везли із собою здобич.

Запорожці переправились через р. Смолянку і мали пройти повз або через урочище, піднімаючись поволі на узвишся, поросле лісом, переважно дубовим. Проте саме ця ділянка шляху була найбільш небезпечною. Найпевніше козаки дісталися до узвишся на захід від с. Саражинки надвечір. Адже відомо, що дуже часто вони перетинали степ вночі. Удень відпочивали. Але переправу через р. Кодиму вночі вони навряд чи здійснили б. А з нічного походу потрібно було певний час на спочинок. Отже, переправлялись через річку Кодиму козаки могли розпочати десь о дев'ятій ранку. Потім їм необхідно було пройти вісім кілометрів шляху степом до річки Смолянки, а далі переправитись через неї.

Отже, в урочищі Корчма Липова або на підйомі до узвишся І.Сірко із загonom був приблизно за полудень. Як відомо, сутінки у кінці липня починаються після восьмої години вечора. Тобто для того, щоб прибути до м. Саврань, козакам необхідно було ще кілька годин. У місті, найпевніше, вони мали зупинитися на ніч. Просуваючись на захід, сонце, яке вже схилилося над заходом, світило їм у очі. Таким чином, польсько-татарська засідка мала б бути саме на цьому узвишші, яке було важливим у стратегічному відношенні. До того ж тут проходив шлях. Проте навколо нього рельєф місцевості був геть іншим. Польські воєначальники В. Лещинський, С. Маховський і татарський Каммехмет-мурза з 3–4 тисячами жовнірів і татар обрали це місце ще й тому, що звідси неможливо було відступити. На південь від узвишся за три кілометри – річка Смолянка у заболоченій долині; на схід – урочище Корчма Липова, яка утворює річка Смолянка і ліс; на захід теж розлога долина в напрямку сучасного Червоногребельського лісу. Отже, вороги могли спостерігати за переправою козаків через річку Смолянку і ретельно підготуватись до наступу. Тож битва, на мою думку, мала відбутися на території нинішніх 90, 92, 93-го квадратів лісу Стратіївська Дача на південному рубежі між Вінницькою та Одеською областями.

Загін Івана Сірка просувався неширокою колоною, у зв'язку з умовами місцевості; у ар'єргарді, очевидно, прямували калмики. Основний удар, найпевніше, був націлений на кінець колонії, на обозних коней та загін калмиків. Найімовірніше, знаючи поведінку та схильність татар до грабунків, саме вони й накинулись на ар'єргард загону. Вороги прагнули роз'єднати козацькі лави, ізолювати окремі відділи, знищити їх, або витіснити у долину. Зважаючи на такий перебіг подій, єдиним виходом був рішучий прорив ворожого строю і просування наміченим шляхом. Дорога із Саражинки на захід в напрямку сучасного хутора Новоукраїнки пролягає лісистим узвишшям. Це приблизно вісім кілометрів у напрямку до сучасного села Червона (Попова) Гребля, в давнину, очевидно, там існувала переправа через річку Саврань. Невідомо, чи вислали вороги значний відділ для переслідування козаків. Можливо, що ні. Адже у напрямку прориву були сконцентровані всі козацькі сили, і цей удар припав саме на польських жовнірів. Звісно, їм необхідно було оговтатися від удару. А татари в цей час займалися грабунком, особливо обозом. До того ж калмики чинили одчайдушний опір, намагаючись вирватися із оточення і сковували значні ворожі сили. Проте для козаків цей бій міг мати сумні наслідки. Загинула частина загону, здобичі, союзники калмики. Серйозного стратегічного значення відносно подій на Правобережній Україні битва не мала. Але натомість її результати були відчутними для Південної Брацлавщини. І Сірко разом із залишками загону вирвався із оточення і попрямував узвишшям у напрямку до правого берега сучасної річки Бритавки для переправи через неї. Там була налагоджена переправа, очевидно, нижче сучасного Червоногребельського ставу. Переправившись, вони вирушили шляхом через долини і узвишшя (приблизно сім кілометрів) до м. Urwizrodka, на лівому березі річки Вир, на висоті 248 м., оточеного Вирвижівським лісом. У цьому стратегічному місті, націленому на спостереження за півднем, тобто за ординцями, козаки залишилися на ніч. А наступного дня вони вирушили на Чечельник, який розташувався на іншому, дещо меншому узвишші, шести кілометрів північніше від м. Urwizrodka.

В бою у Сараджинському лісі, неподалік від Чечельника, запорожці і калмики зазнали відчутної поразки. До полону потрапили брат і син Сірка, а сам він якось зумів прорватися до Торговиці [2, с.200]. Проте, за іншими джерелами, зазнали поразки в бою лише калмики, а запорожців загинуло тільки кілька чоловік. Сірко ж з рештою козаків врятувався і пішов на Січ [1, с.32; 4, с.217]. На мою думку, у випадку серйозної поразки Сірко відступив би до Січі, а не залишався б неподалік значних, хоч і розкиданих по Брацлавщині, ворожих сил. Літопис Самовидця повідомляє про ці події так: «... напали татаре и Маховський з жолнірами под Сараджином, и там тих коликов розбито, где немало пропало коликов и козаков, а остаток з Сірком вишло на Україну» [5, с.97]. Отже, кошовий все ж залишився на Україні. Так само стверджує Г. Граб'янка: «І все ж Сірко з останком свого загону пробився на Україну» [6, с.133].

Найімовірніше, татари відправили гінця до польських воєначальників Кучманським шляхом. В. Лещинський та С. Маховський із сильним польським відділом вирушили назустріч союзникам – татарам. Обидва загопи мали об'єднатися у так званому Krzyz Sobielkiego (Перехресті Собеського) біля сучасного села Черномин. Звідси вони рухалися шляхом через Південну Брацлавщину, який пролягав із Ямпольа на Саврань. Цей шлях від Krzyz Sobielkiego проходив правим берегом річки Вербки (сучасної Савранки) аж до сучасного села Луги, його західних і південних околиць (Нові Луги), далі дорога повертала на південь і тягнулася через сучасний Вербський ліс. Як відомо, шляхи Південної Брацлавщини активно використовували татари, отже, цілком очевидно, що вони пролягали через висоти, які здіймались над околицею. До того ж, ще й досі цими місцями пролягають лісові дороги. Звідси шлях тягнувся на південний схід до річки Саврань, як її називав Г.Л. де Боплан. Ця дорога досить докладно подана на карті Різзі Занноні.

Розглядаючи карти XVII–XVIII ст. і сучасні, виникають запитання, відповіді на які досі не знайдено. На сучасній карті р. Савранка, яка протікає із заходу на схід, а на карті Г.Л. де Боплана річка Sawran R. – це нинішня р. Бритавка. А на цій річці французький картограф розмістив міста: Urwizrodka і Sawran. Тодішнє м. Саврань не можна ототожнювати із сучасним м. Саврань Одеської області (у середині XVII ст. Новий Конецполь). Як відзначає Г.Л. де Боплан, «Усть – Саврань [Oucze Sauran], або

Новий Конецполь [Konespol Nowe] – останнє поселення поляків з боку Очакова, яке я заклав 1634 р., а 1635 р. збудував тут королівську фортецю; гадаю, що в цьому місці можна було б звести добрий арсенал проти турка /7 / с.47». Згідно історичних карт, Sawran на р. Саврані існувала ще у XVI ст. Воно зображено на картах далеко на захід від Нового Конецполя, який знаходився при впадінні р. Вербки (сучасної Савранки) у Південний Буг. Отже, колишнє м. Саврань знаходилося в напрямку на південний схід від Чечельника або на північний захід від сучасного села Стратіївка.

Карта Різзі Занноні 1772 р. розміщує Саврань майже так само, де його позначив Г.Л. де Боплан. А сучасна р. Савранка позначена на обох картах як Werbka (Вербка). Ще у XIX ст. р. Саврань зображали, як і в давнину, проте р. Вербку вже не називали. Вона отримала назву Савранка–Чечельницька і була лівою притокою Саврані [8, с.482]. На початку XX ст. р. Савранка позначається так, як і зараз, а р. Бритавка ще називається Савранню. Мешканці с. Стратіївки називають її досі Савранкою [9, с.69].

Річка Саврань (Sawran) на деяких стародавніх картах подана як права притока річки Вербки. Зображена Савранка і М. Кузанським (1401 – 1464 pp.) – Nova Europe Tabula (Нова мапа Європи). Карта подана у виданні Якоба Ангелуса 1478 р. Річка зображена схематично, проте із позначенням – Sauran R. С. Мюнстер також позначає р. Саврань (Saran). На італійських картах України середини XVII ст. скрізь позначено р. Саврань [10, с.53–61]. А на карті Різзі Занноні вона зображена ніби півколом. Витоки її починаються на півдні, далі вона розливається на заході, потім протікає рівниною на схід, і, зрештою, впадає у річку Вербку. Цілком імовірно, що річка Саврань мала кілька рукавів. На початку XX ст. ту її частину, яка протікала через Попову (Червону) Греблю, називали Гнилою. Та особливо дивує те, що, згідно карти Різзі Занноні, шлях перетинає річку Саврань з боку Вербського лісу, тягнеться долиною вздовж її правого берега і знову перетинає власне у місці вигину ріки на схід. На карті Г.Л. де Боплана, як і Різзі Занноні, на південь від Чечельника зображено м. Urwizrodka. Воно мало знаходитися на одній паралелі, згідно карти Різзі Занноні, з м. Саврань. А це можливо лише тоді, коли міста знаходяться на вершинах. Крім того, назва Вирвижівський ліс і назва міста перегукуються. Тож і шлях проходив повз місто. Згідно логіки спостережень і досліджень місто мало бути розташоване на вершині над лівим берегом річки Саврань і шлях пролягав цією вершиною в напрямку м. Саврань близько десяти кілометрів. Отже, м. Urwizrodka знаходилося в шести кілометрах на південний захід від Чечельника, а не на південний схід. А Саврань мала б знаходитися там, де шлях із Ямпольа через м. Urwizrodka з'єднувався із дорогою, яка йшла із Чечельника на південь до м. Балти. А шлях із Ямпольа через Саврань тягнувся далі на схід аж до Нового Конецполя (сучасного міста Саврань). Тому цілком імовірно, що стародавнє м. Саврань знаходилося приблизно на восьмому кілометрі старого шляху з Чечельника на Стратіївку за один кілометр на схід від сучасного хутора Анютино.

Особливо цікавою і зовсім нез'ясованою сторінкою подій середини 1664 року є обставини, які призвели, на мою думку, до того, що Іван Сірко потрапив у пастку. Поляки намагалися придушити повстання проти Речі Посполитої на Брацлавщині, тут перебували значні сили польської армії. Її воєначальники залучили на свій бік татарську орду. Польські залоги мали б забезпечити безперешкодне просування татарських загонів і облаштувати спостереження за шляхами у ключових містах півдня краю, зокрема Саврані. Можливо, саме тому Іван Сірко із загоном потрапив у пастку.

Як висновок можна підтвердити, що реконструкція всіх вагомих подій та аналіз їх результатів у подальшому дослідженні сприятиме більш повному і об'єктивному розумінню явищ історичного процесу середини XVII ст. на Східному Поділлі та їх місце і роль в історії України в цілому.

Список використаних джерел

1. Яворницький Д.І. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорожських низових козаків; [пер. з рос. В.Л. Чуйка; передм., комент. та прим. Г.Я. Сергієнка] / Яворницький Д.І. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 190 с.
2. Історія України: нове бачення: у 2 т. / [Гуржій О.І., Ісаєвич Я.Д., Котляр М.Ф. та ін.; під ред. В.А. Смолія]. – К.: Україна, 1995–1996. – Т. 1. – 1995. – 350 с.

3. Соловьев С.М. Сочинения: в 18 кн. История России с древнейших времен; [отв. ред. И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев] / Соловьев С.М. – М.: Мысль, 1991. – Кн. 6. Т. 11–12. – 671 с.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией: в 15 т. – СПб., 1863–1892. – Т. 5 (1659–1665). – СПб., 1867. – 335 с.
5. Літопис Самовидця / [вид. підгот. Я.І. Дзира]. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с. – (Джерела з історії України).
6. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки; [пер. із староукр. Р. Іванченка] / Г. Граб'янка. – К.: «Знання», 1992. – 192 с.
7. Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн; [пер. з фр. Я.І. Кравця, З.П. Борисюк] / Боплан Г.Л. – Київ – Кембридж, 1990. – 199 с. – (Наукове видання).
8. Словник гідронімів України. – К., 1979. – 784 с.
9. Євшан – зілля. Легенди та перекази Поділля. – Львів, 1992. – 288 с.
10. Люта Т. Україна на старожитніх мапах // Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – № 2. – С. 51 – 65.

Драганенко В.П. Малоизвестная битва 1664 г. (реконструкция на основании источников середины XVII – начала XVIII в.)

Учитывая ограниченный круг источников, в настоящем исследовании сделанно попытку реконструировать развитие событий на основании разнообразных исторических материалов. Очерчено развёртывание боя на основании анализа местности, возможное направление прорыва запорожцев. Рассмотрено результаты боя из разностороннего анализа событий, его предпосылки и необратимость. Уделяется внимание путям через юг Восточного Подолья, их длительности и взаимосвязи. Сделана попытка реконструировать размещение важных городов на пограничьи края, отмечена их роль в событиях 1664 г. и продвижении отряда запорожцев. Впервые указываются возможные причины, которые привели к трагическому исходу битвы.

Ключевые слова: Сараджинская битва (1664 г.), г. Саверань, И. Сирко, р. Смолянка, В. Лецинский, Г.Л. де Боплан, Вирвизовский лес.

Draganenko, V.P. A Little-known battle 1664 (the reconstruction on the grounds of the sources of the medium XVII – begin XVIII in.)

Given the limited number of sources, this study made an attempt to reconstruct the scenario based on a variety of historical materials. Outlined the deployment of combat based on the analysis area, the possible direction of the breakout of the Cossacks. The results of the battle of the comprehensive analysis of events, his background and irreversibility. Attention is paid to routes through South East Podolia, their duration and the relationship. An attempt to reconstruct the location of important cities on the border region, indicating their role in the events of 1664 and the progress of the detachment of the Cossacks. For the first time indicated the possible causes that led to the tragic outcome of the battle.

Key words: Saraja Battle (1664), Mr. Savran, I. Sirko, p. Smolyanka, W. Leszczynski, GL de Boplan, Virvzhivsky forest.

УДК 930.2 (477)

Булгаков Ю.В., Павленко С.Ф.

Постать П.Скоропадського та рід Скоропадських: новітні історіографічні інтерпретації

Аналізується ступінь висвітлення в українській історіографії доби незалежності постаті П.Скоропадського та роду Скоропадських.

Ключові слова: історіографія, дослідження, аналіз, особа, родина, Скоропадський.

Зі здобуттям Україною незалежності в українському суспільстві посилювався інтерес до постаті Павла Скоропадського (1873–1945) та роду Скоропадських. Вже восени 1991 р. почали з'являтися перші розвідки науково-публіцистичного характеру, які торкалися даної проблематики [1]. Фактично ж дослідження життя гетьмана та його роду в історичній науці незалежної України розпочалося в 1992 р., чому посприяло видання його «Споминів» [2]. Тоді ж вийшла друком перша наукова стаття, у якій постать Павла Петровича стала предметом спеціального дослідження [3].

На Міжнародній науково-практичній конференції, що відбулась 13–15 травня 1993 р. [4] було розглянуто В.Гореловим, О.Пріцаком, Г.Папакіним, І.Пасько, О.Коваленко та ін. окремі аспекти біографії П.Скоропадського, історії його роду. У колективній праці «Українська ідея. Постаті на тлі революції» [5], що побачила світ 1994 р., започатковано вивчення проблеми культурно-ментальної ідентифікації П.Скоропадського.

1995 р. вийшло повне видання спогадів П.Скоропадського, у передмові до якого Я.Пеленський реконструював соціально-культурний портрет гетьмана [6, с. 11–34], а О.Отт–Скоропадська та П.Гай–Нижник виклали коротку хронологію його життя [7, с. 35–42]. Того ж року О.Колянчук, М.Литвин та К.Науменко видали довідник бібліограм представників генералітету українських військових формацій першої половини ХХ ст., серед яких і П.Скоропадський [8], побачило світ видання «Історія України в особах: ХІХ – ХХ ст.» зі статтею С.Єсельчика [9]. У праці В.Ульяновського 1997 р. є відомості щодо благодійницької діяльності П.Скоропадського [10, с. 4].

Друга ювілейна Міжнародна науково-практична конференція відбулась у 1998 р. [11], на якій Г.Папакін, О.Машевський та інші дослідники зробили новий крок у вивченні постаті гетьмана. Перше дисертаційне дослідження, спеціально присвячене П.Скоропадському (його військовій діяльності) було захищене В.Гореловим у 1999 р. [12]. Цього ж року вийшла стаття Т.Лугової, Д.Матющенко та І.Шульги [13].

Ювілейного 2003 р. побачили світ роботи А.Хитрої [14], Г.Папакіна [15] та О.Реєнта [16]. 2004 р. було видано брошуру, присвячену урочистостям 2003 р. [17], С.Ярошенко захистив дисертацію, в якій згадувався рід Скоропадських [18]. Того ж року вийшла монографія Г.Папакіна (в 2005 році захистив докторську дисертацію) [19], присвячена дослідженню архівного зібрання П.Скоропадського. На 2004 р. також припало видання праці О.Отт–Скоропадської [20]. Серед значних історіографічних подій останніх років слід відзначити вихід праць В.Савченка (2008 р.) [21] та О.Гуржії й О.Реєнта у ювілейному для української державності 2011 р. [27].

Зазвичай, вивчаючи постать П.Скоропадського, дослідники звертали увагу на його походження, оскільки його генеалогічні зв'язки мали значну вагу. Одним з перших, почав дослідження родоvodu гетьмана О.Пріцак. У збірнику доповідей конференції 1993 р. вміщено його статтю, присвячену генеалогії роду Скоропадських. Дослідник зазначив, що П.Скоропадський був нащадком відомих козацьких старшинських родів: Апостолів, Бутовичів, Гамаліїв, Дунін–Борковських, Забіл, Закревських, Кочубеїв, Кулябків, Лизогубів, Лисенків, Лобакевичів, Марковичів, Миклашевських, Милорадовичів, Новицьких, Полуботків, Посудевських, Розумовських, Сулим, Тарновських, Туманських, Чернишів, а по жіночих лініях – династій Рюриковичів, Гедиміновичів й через них династії Візантії, Англії, Швеції, Литви, Московії, Польщі

та Фінляндії [22]. Науковець згадав про заслуги діда гетьмана Івана Михайловича та подав біографії його батька Петра Івановича та тітки Єлизавети Милорадович.

О.Реєнт дослідив історію оформлення роду Скоропадських як дворянського. Дослідник відзначив, що лише 1884 р. цей рід було внесено до шостої родовідної книги Російської імперії, царем було затверджено проект герба та родового девізу. Науковець відзначив унікальність герба, серед елементів якого були присутні мантия та гетьманська шапка, схрещені стріли, нашоломник із короною, хоча рід був не титулованим [16,с.14–15]. Згадки про предків Павла Петровича, його діда та тітку є у статтях Г.Папакіна, В.Горелова, О.Отт–Скоропадської та П.Гай–Нижника, працях інших авторів.

Дослідженню дитинства Павла Петровича посприяло видання його спогадів «Моє дитство на Україні» [23]. До того, дослідники по-різному тлумачили обставини народження П.Скоропадського та відносини між його батьками. В.Горелов визначив, що Павло Петрович народився 3(16) травня 1873 року у Вісбадені, де в той час відпочивали його батьки [4,с.33]. О.Отт–Скоропадська та П.Гай–Нижник уточнили, що на час народження майбутнього гетьмана у Вісбадені відпочивала лише його мати [7]. У праці 2004 р. О.Отт–Скоропадська зупинилась на взаєминах в сім'ї свого діда Петра Івановича Скоропадського. За її словами, після народження дочки Лілі батьки Павла Петровича розлучились. Першопричиною негараздів у родині було те, що з Кавказу її дід повернувся хворим на сифіліс. Його старший син Михайло був уражений вродженим сифілісом та страждав на епілепсію, як і внук Петро, син Павла Петровича. 30 червня 1883 р., не відігравши майже ніякої ролі в житті дітей, Петро Іванович помер у Києві, залишивши дружині Марії Андріївні хаос у господарських справах та борги, саме вона забезпечила заможне майбутнє своїм дітям та зберегла добре ім'я сім'ї [20,с.355–356,359].

Чимало уваги було приділено вивченню, так званого тростянецького періоду життя П.Скоропадського, який тривав до 1883 р. Більшість дослідників, слідом за його спогадами, твердили, що тростянецький маєток, де зберігалися велика колекція предметів старовини, портрети видатних діячів України, серед яких – портрети далеких предків, сімейні традиції наклали відбиток на свідомість юного Павла. Твердження О.Отт–Скоропадської та П.Гай–Нижника щодо збереження та дотримання у сімейному житті родини Скоропадських старих українських звичаїв та впливу на нього діда Івана Скоропадського, стали загально визнаними в українській історіографії [7].

Г.Папакін та О.Реєнт також відзначили зв'язок Павла Петровича з маєтком у Тростянці та унікальним дендрологічним парком, закладеним його дідом, що зберігся до сьогодні. Так, О.Реєнт зазначив, що до колекції антикваріату, яка там зберігалась належали зразки давньої зброї, старовинні портрети, ікони, книги, меблі. До діячів культури, які часто відвідували цей маєток, і з якими мав змогу спілкуватися Павло Петрович, дослідник відніс В.Тарновського, П.Дорошенка, В.Горленка, П.Новицького, видатного українського художника М.Ге, який намалював портрети всіх членів родини Скоропадських, відомих музикантів братів Заремб. І.Скоропадський, на думку дослідника, зробив значний внесок у розвиток мистецтва та науки, а створений ним тростянецький парк складав конкуренцію відомим ботанічним садам європейських країн [16,с.19].

Більшість науковців відзначили роль діда І.Скоропадського у навчанні та вихованні онука. О.Реєнт вказав, що після повернення з Німеччини, Павло розмовляв лише німецькою мовою, через що дід заборонив йому це робити та запросив парафіяльного священика о. Митрофана Ладишевського навчати онука російській мові, Закону Божому, а сам учив його читати українською. Взагалі, на думку дослідника, дід фактично замінив онукам батька [16,с.18].

Під його наглядом діда майбутній гетьман отримав певні трудові навички, зокрема навчився обтісувати колоди та робити зарубки для зведення зруба й побудови хати під солом'яною стріхою, здійснювати такі роботи, як поганання волів, орання, ручне засівання, молотьба ціпами, торгівля зерном. В процесі спілкування з дідом онуки вчилися обміну думками, виховували волювдізності, свідоме ставлення до оточуючої дійсності [16,с.19–20].

Г.Папакін відзначив, що Іван Михайлович брав активну участь у релігійному вихованні онука [15,с.118]. О.Реєнт підкреслив, що родина регулярно відвідувала богослужіння в храмі. Через високі вимоги до настоятеля з боку Івана Михайловича церква, побудована у Тростянці в 60–х рр. XIX ст., була освячена лише 1891 р., коли маєток став власністю Михайла та Павла Скоропадських, тому родина мала щонеділі відвідувати літургію в церквах Васильківки, Бережнівки, Ярошівки [16,с.22].

Не оминули увагою дослідники і родичів гетьмана по лінії матері. О.Реєнт відзначив, що дід по материнській лінії Андрій Михайлович Миклашевський був високоосвіченою людиною, розпорядним господарем, власником маєтку Волокитине Глухівського повіту на Чернігівщині, наданого його предкам універсалом І.Мазепи. Дядько Олексій Васильович Олсуф'єв зробив блискучу військову кар'єру, дослужився до звання генерала від кавалерії, завдяки чому фактично став взірцем для П.Скоропадського [16,с.22]. Це, у поєднанні з прикладом батька – полковника Кавалергардського полку, на думку В.Горелова, фактично визначило подальший професійний шлях П.Скоропадського як військовика [4,с.33].

Не оминули увагою дослідники і дорослого життя майбутнього гетьмана у колі сім'ї. Стосунки між П.Скоропадським та його дружиною Олександрою Петрівною Дурново простежила їх дочка О.Отт–Скоропадська. Дослідниця описала їх перше знайомство, а також таємні заручини між ними, що були укладені під час великого придворного балу в Кремлі з нагоди коронації Миколи II 6 травня 1896 р. [20,с.340–344]. Батько Олександри – Петро Павлович Дурново, категорично заборонив дочці зустрічатися з П.Скоропадським та відмовив йому під час сватання. Але зрештою, посприяла їх одруженню спільна родичка Марія Василівна Васильчикова, яка була в дружніх стосунках з царською родиною. Розмова з нею справила відповідне враження на П.Дурново. 11 січня 1898 р. в Санкт–Петербурзі відбулося вінчання П.Скоропадського з О.Дурново [20,с.345–348].

І.Пасько дослідила окремі питання відносин у родині, проаналізувавши листи П.Скоропадського до П.Дурново. Вона зауважила, що дві третини свого життя Павло Петрович провів у Санкт–Петербурзі, відповідно саме там зосереджено оригінальні джерела, які на жаль залишаються маловідомими. Зокрема, це документи, що зберігаються у РДІА ф. 934 (фонд П.П.Дурново) [24,с.247]. Завдяки вдалому одруженню, окрім його особистих якостей, відбулось стрімке просування військової кар'єри П.Скоропадського: П.Дурново мав родинні зв'язки з князями Волконськими та Кочубеями, був генерал–лейтенантом, генерал–ад'ютантом імператора, одним із найбагатших людей у Петербурзі; його донька Олександра була фрейліною імператриці. Саме суспільне становище родини Дурново, на думку дослідниці, стало причиною відмови Скоропадському, представнику проблемної сім'ї, до того ж, українського походження, під час сватання в листопаді 1896 р. А укладанню шлюбу посприяла, за її припущенням, імператриця Марія Федорівна [24,с.248–250].

І.Пасько простежила зміни, що поступово відбулися у відносинах між зятем та тещею, та фактори, що їх спричинили. У Скоропадських народилося четверо дітей, Павло Петрович значно просунувся у військовій кар'єрі та при дворі. Одночасно П.Дурново втратив в січні 1909 р. єдиного сина, ровесника Скоропадського, що також сприяло теплінію відносин із зятем. Павло Петрович своєю чергою прихильно ставився до тещи, про що, зокрема, свідчить той факт, що першого листа з фронтів Першої світової війни він надіслав саме йому, де повідомляв про своє нагородження «Георгіївським хрестом» за успішні дії у бою під Шталлупененом [24,с.250–251].

Дослідники приділили увагу культурно–ментальній ідентифікації П.Скоропадського. Автори праці «Українська ідея. Постаті на тлі революції» підкреслили, що він виховувався в традиціях російської дворянської сім'ї, хоча йому і прищеплювали почуття гордості за належність до українського шляхетського роду. Однак патріотизм на побутовому рівні не встиг пустити глибоке коріння. У Пажеському корпусі П.Скоропадський сформувався як російський дворянин та офіцер, а служба при дворі на перше місце вивели благородне служіння «царю і отечеству», саме тому він прагнув зробити вдалу військову кар'єру [5,с.113–114].

Я. Пеленський вважав, що П. Скоропадський був людиною двох культур – української та російської. З першою його пов'язувало родове походження, приналежність

до «козацької України», щодо якої він мав територіальний патріотизм. З іншого боку, він був продуктом російської імперської системи, у якій зробив престижну військову кар'єру. Науковець дійшов висновку, що майбутній гетьман вважав основними чинниками успіху людини не культурно-етнічну ідентифікацію, а соціальний статус, кар'єру, зв'язки з імператорським двором, як генерал, лояльний до царського престолу і імперії, відстоював російські військові цілі [6, с. 14–15].

О. Машевський погодився, що майбутній гетьман був людиною двох культур – української та російської. З першою його пов'язували родинні традиції. Він вивчав історію свого роду, України, збирав пам'ятки старовини, робив пожертви, зокрема на встановлення пам'ятника Т.Шевченку, мав намір відновити за свій рахунок видання «Киевской старины», яке припинилося 1907 р. Водночас значний вплив на нього мала російська система, зокрема проходження ним шаблів придворної та військової кар'єри. В результаті російського виховання, гетьман довгий час вважав себе «російським українцем», патріотом імперії, а Україну – славним минулим [25, с. 124].

Г. Папакін зазначив, що Скоропадські представляли унікальний у др. пол. XIX – на поч. XX ст. національно-культурний тип української еліти, що зберегла «протонаціоналізм». Після отримання російського дворянства у XVIII ст. більшість української шляхти належала до «общерусского» або до «національного» самоусвідомлення, а Скоропадські залишилися на старих позиціях. Хоча й серед них були винятки: Г. Скоропадський, троюрідний брат Павла, став октябристом і намагався зробити політичну кар'єру в Петербурзі за рахунок відвертої антиукраїнської позиції. Натомість, Іван Михайлович та його діти Петро з Єлизаветою віддавали перевагу місцевій громадській і благодійницькій роботі. «Малоросійське походження» було предметом їх гордості. Павло Петрович не вважав за ласку згоду П. Дурново на одруження з його дочкою Олександрою. Г. Папакін охарактеризував таку поведінку гетьмана як прояв родинно-національного самолюбства, відзначив органічну цілісність світогляду родини Скоропадських: цар, як вищий суверен України, був настільки ж шанованим, як українські гетьмани. Зречення государя порушило цю цілісність, тому П. Скоропадський вважав себе вправі взяти участь у долі Батьківщини [26, с. 16–17].

В.Ульяновський торкнувся проблеми релігійного самовизначення майбутнього гетьмана. За його спостереженням, П.Скоропадський з дитинства засвоїв різницю між старими українськими й новими російськими обрядами (хрещення, ставлення до гетьмана І.Мазепи), сповідував необхідність індивідуальної віри як морального начала, наявність особливих рис (зокрема в обрядовості) українського православ'я й нігілізм стосовно офіційної Церкви [10, с. 4].

Дослідники приділили увагу характеристиці особистості якостей П.Скоропадського. Так, Г.Папакін відзначив, що Павло Петрович був високоморальною людиною, мав хороші взаємини з оточуючими, намагався допомогти їм у вирішенні різноманітних проблем [4, с. 200–201]. Усі здійснювані ним заходи будувалися на підставі власних розрахунків та всебічного обдумування. Саме виняткова відповідальність та організаторські здібності Павла Петровича, на переконання Г.Папакіна, мали вирішальний вплив на його просування у військовій кар'єрі, оскільки він умів внести у замкнутий військовий колектив дух співробітництва [26, с. 19].

Підбиваючи підсумки аналізу сучасного українського історіографічного процесу дослідження постаті Павла Скоропадського та його роду, варто зазначити, що він не був однорідним та всеохоплюючим. Не систематичним було вивчення окремих генеалогічних проблем, сімейних та особистісних відносин як усередині родини, так і поза її межами, у колі формального та неформального спілкування. Досі актуальними залишаються питання щодо комплексної культурно-ментальної ідентифікації та реконструкції портрету Павла Петровича як людини кінця XIX – першої половини XX ст., представника дворянства, українського політичного діяча, лідера гетьманського руху в еміграції.

Список використаних джерел

1. Білодід О. «Помилявся я двічі...». Про останнього Гетьмана України та Військ Козацьких Павла Скоропадського / О.Білодід // Україна. – 1991. – №23, листопад – (Бібліотечка «України»). – С. 1–7.

2. Скоропадський П. Спомини / Передм. Г.Папакіна. – К.: Україна, 1992. – 112 с.
3. Пиріг Р. Павло Скоропадський [1873–1945]: Штрихи до політичного портрету / Р.Пиріг, Ф.Проданюк // Укр. іст. журн. – К., 1992. – № 9. – С. 91–105.
4. Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873 – 1945. – К.: Академпрес, 1993. – 400 с.
5. Українська ідея. Постаті на тлі революції / НАН України. Ін-т нац. відносин і політології та ін.; Редкол.: І.Курас, Ю.Сиволоб, В.Солдатенко та ін. – К.: Т-во «Знання» України, 1994. – 180 с.
6. Пеленський Я. Передмова: Спогади Гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918) / Я.Пеленський // Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / За ред. Я. Пеленського. – Київ, Філадельфія, 1995. – С. 11–34.
7. Отт–Скоропадська О., Гай–Нижник П. Павло Скоропадський: коротка хроніка життя (1873 – 1945) / О.Отт–Скоропадська, П.Гай–Нижник // Там само. – С. 35–42.
8. Коляничук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань: Біографи генералів та адміралів укр. війск. формацій перш. пол. XX ст. / О.Коляничук, М.Литаин, К.Науменко. – Л., 1995. – 285 с.
9. Скецький С. Павло Скоропадський / С.Скецький // Історія України в особах: XIX – XX ст. – К.: Україна, 1995. – С. 216 – 222.
10. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917 – 1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посібник для студ. вищ. закладів освіти / В.Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – 319 с.
11. Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від дня народження П.Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – К., 1998. – 246 с.
12. Горелов В. Військово-політична діяльність П.Скоропадського та його роль у створенні Збройних Сил Української Держави (серпень 1886 р. – грудень 1918 р.): Дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / В.Горелов, Київський військовий гуманітарний ін-т. – К., 1999. – 202 с.
13. Лугова Т. Павло Скоропадський в історії України / Т.Лугова, Д.Матющенко, І.Шульга // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, філософія, економіка». – Вип. 3. – К.: КДЛУ, 1999. – С. 372–379.
14. Хитра А. Державно-правові погляди Павла Скоропадського: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А.Хитра, Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – С. 12–27.
15. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси / Г.Папакін, Державний комітет архівів України; Центральний держ. історичний архів (Київ). – К., 2003. – 281 с.
16. Рєсєт О. Павло Скоропадський / О. Рєсєт. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 304 с.
17. Гідний роду свого: До 130-річчя від дня народження гетьмана України Павла Скоропадського: Виставка / Музей історії м. Києва, Музей гетьманства та ін.; Уклад., автор коментарів Т. Ралдугіна. – К., 2004. – 63 с.
18. Ярошенко Є. Формування системи охорони культурних цінностей в Україні (XIX – поч. XX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Є.Ярошенко, Харківська держ. академія культури. – Х., 2004. – С. 98, 103.
19. Папакін Г. Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти другої половини XVII–XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських / Г.Папакін, Державний комітет архівів України; Центральний держ. історичний архів України, м. Київ; Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. – К., 2004. – 417с; його ж. Приватні архіви української родової еліти в національній історії другої половини XVII–XX ст. (на прикладі архівної спадщини роду Скоропадських): Дис... д-ра іст. наук: 07.00.10 / Г.Папакін, НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. – К., 2005. – 450 с.
20. Отт–Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських / Г. Сварник (пер. з нім.). – Л.: Літопис, 2004. – 472 с.
21. Савченко В. Павло Скоропадський – останній гетьман України / В.Савченко. – Х.: Фоліо, 2008. – 380 с.
22. Прицак О. Рід Скоропадських (Історико-генеалогічна студія) / О.Прицак. – Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873 – 1945. – К.: Академпрес, 1993. – С. 191–193.

23. Скоропадский П. Моё детство на Украине // Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / За ред. Я. Пеленського. – Київ, Філадельфія, 1995. – С. 381–401.

24. Пасько І. Невідомий Скоропадський (Листи П.П. Скоропадського до П.П. Дурново) / І. Пасько. // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873 – 1945. – К.: Академпрес, 1993. – С. 246–252.

25. Машевський О. Політика уряду гетьмана П.Скоропадського в галузі культури, науки, мистецтва / О.Машевський // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 5 / Гол. ред. В.П. Ляхощкий; Головне архівне управління України, Український державний науково–дослідний інститут архівної справи та документознавства. – К., 1999. – С. 122–127.

26. Папакін Г. Павло Скоропадський: постать на тлі епохи / Г.Папакін. // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 5 / Гол. ред. В.П. Ляхощкий; Головне архівне управління України, Український державний науково–дослідний інститут архівної справи та документознавства. – К., 1999. – С. 15–19.

27. Гуржій О. Від гетьмана до гетьмана: рід Скоропадських в історії України / О.Гуржій, О.Реєнт. – Суми: СумДУ, 2011. – 227 с.

Булгаков Ю.В., Павленко С.Ф. Личность П. Скоропадского и род Скоропадских: новейшие историографические интерпретации

Анализируется степень освещенности в украинской историографии времен независимости личности П. Скоропадского и рода Скоропадских.

Ключевые слова: историография, исследование, анализ, личность, род, Скоропадский.

Bulgakov, Y.V., Pavlenko, S.F. Pavlo Skoropadsky's personality and Skoropadsky's family: modern historiographic interpretations

The analysis of the degree of an illumination in Ukrainian historiography independence times Pavlo Skoropadsky's personality and Skoropadsky's family.

Key words: historiography, investigation, analysis, personality, family, Skoropadsky.

УДК 930.1: 908 (477.83/.86)

Дутчак О.І.

Іноетнічний фактор розвитку туристично–краєзнавчих досліджень у Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.): до історіографії проблеми

Розглянуто та проаналізовано краєзнавчі дослідження на території Галичини польських та німецьких науковців другої половини XIX – початку XX ст. Показано актуальність і недостатню наукову розробку проблеми туристично–краєзнавчих досліджень представників всіх етнічних груп краю.

Ключові слова: туристично–краєзнавчі дослідження, Галичина, історіографія.

Мандрівництво з метою пізнання краю було відоме на території Галичини здавна. Якщо до середини XIX ст. мандрівки носили поодинокий характер, то з цього часу цей рух набуває більш організованого вигляду. Середина XIX ст. на території Галичини стає переломним моментом у формуванні туристики¹ як форми й способу пізнання краю. Одним із головних чинників національно–культурного відродження галицьких українців стала організація подорожей спрямованих на краєзнавче дослідження галицьких теренів. Крім українців краєзнавчі дослідження на території Галичини активно проводились німцями (австрійцями) та поляками. При цьому кожна етнічна група ставила перед собою цілком відмінні мету та завдання дослідження. Ще з часу переходу Галичини до складу монархії Габсбургів, її територія стала об'єктом дослідження для урядових статистів, які займалися описом природо–ресурсного та демографічного потенціалу краю, а також науковців, що проводили фольклорно–етнографічні дослідження.

Польські дослідники проводили господарсько–статистичне та наукове вивчення території Галичини. Специфічною рисою їхніх досліджень було те, що польські мандрівники цілеспрямовано проводили дослідження Галицького краю як споконвічної території (кресів) Польської держави, підкреслюючи (як правило перебільшуючи) тут польську присутність як у демографічному, так і в історико–культурному плані.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. було написано велику кількість різноманітних праць краєзнавчого характеру від нарративних нотаток до ґрунтовних наукових доробків та окремих статей, поміщених у різного роду виданнях. Переважна більшість таких досліджень проливають світло на краєзнавчі здобутки українських дослідників. Але така позиція є неправильною з огляду на масштабність внеску польських та німецьких краєзнавців як у розвиток краєзнавчих досліджень у Галичині, так і у процес становлення краєзнавства як наукового напрямку. Актуальність дослідження полягає в заповненні інформаційного «вакууму» щодо основних краєзнавчих здобутків польських та німецьких науковців та окреслення шляхів подальших досліджень в цьому напрямку.

На жаль в сучасна українська історіографія представлена незначною кількістю спеціальних досліджень з проблеми становлення краєзнавчих досліджень на території Галичини. Частково ця проблема аналізувалась на сторінках доробків сучасних українських вчених П.Арсенича [1], Б.Гавриліва [2], Л.Лазурко [4], М.Рутинського та В.Петранівського [5]. Але, на жаль, жодна з них не дає повністю вичерпної відповіді на коло питань, пов'язаних із відображенням розвитку краєзнавчих досліджень у Галичині. Головною перешкодою на шляху до створення узагальнюючого дослідження є те, що більшість науковців в основному зосереджувала увагу на внеску тільки українців у розвиток таких досліджень, що приводило до односторонніх оцінок та висновків. На

¹ запозичений з польської мови відповідник терміну «туризм», широко вживаний у досліджуваній період.

нашу думку, часто застосовуваний у вітчизняній історичній науці підхід, згідно з яким дослідження певних процесів здійснюється виключно через призму діяльності представників титульної нації є недоцільним. Він хвибує своєю прямолінійністю та значною мірою перешкоджає повному та різносторонньому вивченню досліджуваного явища.

Серед низки німецьких науковців, що проводили активну наукову діяльність на території Галичини, слід виокремити професора Чернівецького університету Раймонда Фрідріха Кайндля, який значну частину свого життя присвятив вивченню гуцулів на території Попуття (береги річки Прут). Враховуючи географію його досліджень, помилковим є твердження про Кайндля як про видатного буковинського науковця, оскільки значну частину своєї дослідницької практики ним було здійснено на території Галичини. Наприкінці XIX – на початку XX ст. вийшов у світ цикл його праць [8–19], що проливають світло на історичні аспекти існування, матеріальну та духовну культуру гуцулів. Його дослідження якісно вирізняються з-поміж аналогічних напрацювань того періоду. На відміну від багатьох тогочасних авторів, які розглядали абсолютно нереалістичні, науково необґрунтовані теорії етногенезу гуцулів та походження етноніма «гуцул», Кайндль, послуговуючись набором власноручно підібраних наукових методів, та, довіряючи лише власним спостереженням, визначав гуцулів (Huzulen) як окрему спільноту (етнографічну групу²), що проживає на певній території та має певні самобутні риси. Науковець ставив гуцулів у ряд з іншими етнографічними групами, зокрема бойками (Bojken) [9]. Крім того, Кайндль, чи не вперше в науковій літературі, обґрунтував належність гуцулів до українського (руського) населення» «Huzulen nennen sie sich, wie überhaupt alle Ruthenen, Rusnaken; hiezu gehörigen Eigenschaftswörter lauten «huculski, huculka» oder «ruski, ruska» [9]. Серед низки етнографічних праць, присвячених гуцулам, якісно вирізняється монографічна робота «Die Huzulen. Ihr Leben, ihre Sitten und ihre Volksüberlieferung» (Гуцули) їхнє життя, звичаї, народні перекази), (Відень, 1894), де найбільш повно здійснено виклад матеріалу щодо родинних і суспільних взаємин гуцулів, їхньої обрядовості, релігійного світогляду, матеріальної культури. Характерною особливістю праць науковця є не тільки наявність ґрунтовного корпусу фактографічного матеріалу, який цілісно та всебічно розкриває різні сторони життя гуцулів, а, насамперед, чітка і логічна наукова аргументація та здійснений на високому рівні науковий аналіз зібраного матеріалу.

Опираючись на наукові здобутки професора Кайндля, наприкінці XIX – на початку XX ст. «на території Карпатської Галичини і Буковини» [27] етнографічні проводив дослідження Пауль Трегер. З-під його пера у 1903 році вийшла у світ праця «Гуцули», опублікована на сторінках «Часопису з етнології» у Берліні. Її автор піднімає ряд актуальних на той час проблем» походження і значення назви «гуцули», територіальні рамки їхнього проживання, антропологічні особливості будови тіла тощо. Значну увагу Пауль Трегер приділяє особливостям народного одягу, декоративно-прикладного мистецтва та музичних інструментів, порівнюючи їх з відповідними зразками сусідніх народів та підкреслюючи гуцульську самобутність. Не дивлячись на невеликий обсяг, дане дослідження характеризується високою інформативною насиченістю, а також дає вичерпну відповідь на значне коло питань.

Завдяки плідній краєзнавчій діяльності німецьких науковців наприкінці XIX – на початку XX ст. було закладено наукову основу для розгортання подальших досліджень самобутності гуцулів.

Аналізуючи краєзнавчу проблематику в дослідженнях польських науковців другої половини XIX – початку XX ст., можна виокремити досить широкий спектр краєзнавчих проблем» етнографія, історична урбаністика, туристична довідникова література, історичні, біографічні, а також соціально-економічні, адміністративно-правові та статистичні дослідження.

Значну частину краєзнавчих досліджень польських авторів, здійснених на території Галичини, становлять наукові доробки етнографічного характеру. Це праці таких науковців, як Л.Вайгель, Р.Герасимчук, О.Кольберг. С.Матусяк, К.Міковський, В.Поль, М.Раціборський, А.Фішер та інші.

² Сам Р. Ф. Кайндль не вживав термін «етнічна група». Утвердження цього терміну в науці відбувалося пізніше – протягом другої половини XX ст.

Праця С. Матусяка «O zbieraniu imion własnych» (Краків, 1906) якнайбільш повно ілюструє високий науковий рівень проведення етнографічних досліджень польськими науковцями наприкінці XIX – на початку XX ст., оскільки містить ряд зауважень методологічного характеру щодо інших праць краєзнавчого характеру. Основну увагу автор акцентує на проблемі дотримання суб'єктом дослідження (науковцем) принципу об'єктивності при проведенні подібних досліджень, максимально скрупульозного відношення до джерел та необхідності детального наукового опрацювання зібраного матеріалу. Такий підхід свідчить з одного боку про потужну дослідницьку позицію автора, а з іншого – про наявність ґрунтовних методологічних напрацювань в польській історичній науці того часу.

Надзвичайно цікавими є дослідження народного мистецтва Галичини. Праця К. Міковського під назвою «Sztuka ludowa w Polsce» (Народне мистецтво в Польщі) [23] являє собою ґрунтовне дослідження, на сторінках якого автор робить спробу порівняльного аналізу народного мистецтва Польщі (до її складу віднесено й українські землі Східної Галичини) з відповідними напрямками розвитку народного мистецтва Європи. Автор не оминув увагою найбільш самобутню та виразну українську етнографічну групу – гуцулів, особливості їхнього зодчества (дерев'яна сакральна архітектура, хата-гражда). Особливу наукову цінність представляє перший розділ роботи під назвою «O metodzie», де автор піднімає рад теоретико-методологічних питань краєзнавчих досліджень, які є актуальними навіть на сьогоднішньому етапі розвитку історичної науки.

З класичних позицій польської історіографії виступає відомий польський, географ, етнограф та мандрівник Вінсентій Поль на сторінках праці «Historyczny obszar Polski» (Історичні землі Польщі). Він у розділі під назвою «У справі діалектів мови польської» аналізуючи фонетичні особливості в діалектах населення польських земель, зазначає що» «...польська мова – публічна мова на всіх історичних польських землях» Польщі, Литви та Русі...» [25, с.10].

Праця Р. Герасимчука «Танці гуцульські» [7], що вийшла у світ окремим томом у серії «Етнографічні праці» Польського Людознавчого товариства є ще одним аргументом на користь твердження про те, що Гуцульщина для польських науковців становила значний науковий інтерес та неодноразово слугувала плацдармом для підбору об'єктів дослідження. Вказана праця являє собою детальний аналіз гуцульських танців» проаналізовано їхні назви; виокремлено автентичні та запозичені; а також окреслено територію (перераховано населені пункти), де виконуються означені види танців. У кінці праці поміщено нотні записи мелодій до найпоширеніших гуцульських танців, таких як «Аркан», «Коломийка»... [7].

Ціла когорта польських та українських науковців впродовж другої половини XIX ст. на території як Східної, так і Західної Галичини здійснювала збір та обробку матеріалів, що згодом увійшли до шістнадцятитомного «Географічного словника Королівства Польського та інших країв слов'янських» (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich), де в алфавітному порядку наведені назви населених пунктів та інших важливих географічних об'єктів, а також наведена детальна географічна, історична, демографічна та господарська довідка про них. Найбільш обширна та різнопланова інформація наведена стосовно міста Львова, який був «найбільш досліджуваним краєзнавчим об'єктом у Галичині» [4].

На думку сучасної української дослідниці, Лідії Лазурко, особливою заслугою його упорядників, «провінційних істориків» [4] В.Валевського, Ф.Сулімирського та Б.Хлебовського, стало те, що «завдяки залученню обширної джерельної бази та фаховому застосуванню критичного методу її опрацювання» [4, с.312] було належним чином здійснено підготовку до виходу у світ словника. Це видання досі зберігає свою наукову значущість як унікальне зібрання краєзнавчих відомостей та проливає світло на процес становлення галицького краєзнавства у досліджуваний період.

Дослідження польських авторів, спрямовані на вивчення певних аспектів історичного розвитку краю характеризуються, з одного боку, детальною аргументованістю та оперуванням значним корпусом фактографічного матеріалу, наявністю глибоких теоретичних розмірковувань та ґрунтовної висновкової частини праці. З іншого боку, вони містять ряд досі стійких у польській історіографії стереотипів» апелювання до

так званої «історичної традиції» – часів, коли більша частина українських земель перебувала під владою Польщі, дещо зверхнє відношення до українського населення тощо.

Доробки польських авторів характеризуються ґрунтовною теоретико-методологічною базою. При здійсненні досліджень ними, як правило, було застосовано на високому фаховому рівні найновіші як на той час методи, що на практиці проявлялося у критичному відношенні до джерел, логічністю викладу матеріалу, аргументованістю та здійсненому на високому науковому рівні аналізу поставленої проблеми. Основним недоліком, яким хвиють більшість праць польських науковців є те, що аналізуючи ті чи інші процеси та явища, що мали місце на території Східної Галичини, автори вказують на територіальні рамки їхнього розташування так: «в Польщі», а також називають польськими всі населені пункти Східної Галичини, географічні об'єкти. Така тенденція чітко проявляється і в сучасній польській історичній науці, що значною мірою ускладнює як свристичну діяльність окремого науковця, як і процес наукового взаємообміну та взаєморозуміння між українською та польською історіографіями.

Отже, аналізуючи праці українських, польських та німецьких науковців, присвячені вивченню різноманітних краєзнавчих проблем, можна зробити ряд висновків:

По-перше, протягом другої половини XIX – початку XX ст. польські та німецькі науковці, що проводили свою діяльність на території Галичини, здійснили вагомий внесок у розвиток галицького краєзнавства, вперше підносячи на науковий рівень проблеми, які раніше не досліджувалися;

По-друге, розвиваючись в лоні провідних світових тенденцій, польська історіографія у досліджуваний період володіла достатньо відпрацьованим набором дослідницьких методів, застосування яких на галицькому матеріалі сприяло збагаченню теоретико-методологічного інструментарію галицького туристично-краєзнавчого руху.

По-третє, польські та німецькі автори розглядали ті чи інші проблеми під власним кутом зору, часто відмінному від української історіографічної традиції. Це має позитивні наслідки, оскільки дозволяє максимально різновекторно вивчити досліджуване явище, виокремити раніше невідомі його аспекти.

Список використаних джерел

1. Арсенич П. Дослідники та краєзнавці Гуцульщини: довідник / П. Арсенич, І. Пелипейко. – Косів: Писаний камінь, 2002. – 279 с.
2. Гаврилів Б. М. Розвиток українського історичного краєзнавства на Прикарпатті (XIX – поч. XX ст.) / Б. М. Гаврилів. – Чернівці, 1996. – 24 с.
3. Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази / Р. Ф. Кайндль. – Чернівці: Молодий буковинець, 2000. – 208 с.
4. Лазурко Л. Галицьке краєзнавство на сторінках часопису «Історичний кварталник» (Львівський період) / Лідія Лазурко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. IX. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 310–327.
5. Петранівський В. Л. Туристичне краєзнавство: навч. посіб. / В. Л. Петранівський, М. Й. Рутинський. – К: Знання, 2006. – 575 с.
6. Bartoszewicz J. Na Rusi. Polski stan posiadania (Kraj. Ludność. Ziemia.) / J. Bartoszewicz. – Warszawa – Kijów: Nakładem «Drukarni Polskiej» w Kijowie. – 1912. – 102 s.
7. Harasymczuk R. W. Tańce huzulskie / R. W. Harasymczuk // Towarzystwo Ludoznawcze. Prace etnograficzne. / Pod. red. A. Fichera. – Lwów, 1939. – w 5 t. – T. V. – 304 s.
8. Kaindl R. Beiträge zur Volkskunde des Ostkarpathengebietes / R. Kaindl. – Czernowitz, 1902. – S. 118–160, 237–247.
9. Kaindl R. F. Bei den Huzulen im Pruthland. Ein Betrag zur Hausforschung in Osterreich / Kaindl R. F. // Globus. – Wien, 1897. – Z. 210–236.
10. Kaindl R. F. Bericht über neue Arbeiten zur Völkerwissenschaft von Galizien, Russisch–Podolien und der Ukrain / R. F. Kaindl // Globus. – Wien, 1904. – Bd. 86. – Z. 335–368.
11. Kaindl R. F. Der Festkalender der Rusnaken und Huzulen / R. F. Kaindl // Mittheilungen der Geographische Gesellschaft in Wien. – Heft 6–7, 1896.
12. Kaindl R. F. Die Huzulen sind Shythen. Ein Betrag zur Heimatskunde / R. F. Kaindl. – Czernowitz, 1887. – 26 z.
13. Kaindl R. F. Die Huzulen. Ihr Leben, ihre Sitten und ihre Volksüberlieferung geschildert / R. F. Kaindl. – Wien: A. Hölder, 1894. – 130 z.

14. Kaindl R. F. Die Wetterzauberei bei den Ruthenen und Huzulen / R. F. Kaindl. – Czernowitz, 1894. – 86 z.
15. Kaindl R. F. Ethnographische Streifzüge in den Ostkarpathen / R. F. Kaindl. – Wien, 1898. – 94 z.
16. Kaindl R. F. Haus und Hof bei den Huzulen. Ein Betrag zur Hausforschung in Osterreich / R. F. Kaindl // Globus. – Wien, 1896. – Z. 147–183.
17. Kaindl R. F. Raimund Fridrich Kaindl. Biographie. – Wien, 1899. – 40 z.
18. Kaindl R. Pasterstwo i wierzenia pasterskie u Huculów / R. Kaindl // Lud. – Lwów, 1896. T. 2. – Z. 201–210.
19. Kaindl R. F. Viehzucht und Viehzauber in den Ostkarpaten / R. F. Kaindl // Globus. Illustrierte Zeitschrift für Lander und Volkskunde, 1900. – № 24. – Z. 157–205.
20. Korzenoiwski J. O huculach [Z języka rosyjskiego przełożył i wstępem opatrzył Dr. Bronisław Czernik] / J. Korzenoiwski. – Lwów, 1899. – S. 20.
21. Matusiak S. O zbieraniu imion własnych / S. Matusiak // Pamiętnik zjazdu naukowego etnografów polskich, urządzonego staraniem Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie w Dniach 10 i 11 czerwca 1905 r. Z powodu obchodu obchodu dziesięciolecia swojej działalności. – Kraków: Drukarnia uniwersytetu Jagiellońskiego, 1906. – S. 46–55.
22. Mann M. Wincenty Pol. Studium biograficzno–krytyczne / M. Mann. – Kraków, 1904. – w 2 t. – T. II – 462 s.
23. Mikłowsky K. Sztuka ludowa w Polsce / K. Mikłowski. – Lwów, 1903. – 552 s.
24. Mokłowsky K. Przyczynek do dziejów gotyku i stylu przejściowego w budownictwie cerkiewnym drewnianem na Rusi Halickiej / K. Mokłowsky, T. Mokłowsky // Sprawozdania Komisji do badania Historii Sztuki w Polsce. – Kraków, 1912. – T. VIII. – Z. 1–2. – S. 199–229.
25. Pol W. Historyczny obszar Polski / W. Pol. – Kraków: Drukarnia uniwersytetu Jagiellońskiego, 1869. – 74 s.
26. Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego. 1880–1902. – w 16 t. – Tom I. – 950 s.
27. Trager T. Huzulen / T. Tragen // Zeitschrift für Ethnologie. – Berlin, 1903. – Heft 2. – Z. 606–619.

Дутчак Е. І. Иноэтничный фактор развития туристическо–краеведческих исследований в Галичине (вторая половина XIX – начало XX в.): к историографии проблемы

Рассмотрены и проанализированы краеведческие исследования на территории Галичины польских и немецких ученых второй половины XIX – начала XX в. Показана актуальность и недостаточная научная разработка проблемы туристско–краеведческих исследований представителей всех этнических групп края.

Ключевые слова: туристско–краеведческие исследования, Галичина, историография.

Dutchak, H. I. Autethnic factor for development of studies of local lore in Galicia (second half of XIX – beginning of XX cent.): to the historiography of the problem

The local lore researches on the area of Galicia of Polish and German scientists of the second half of the XIX – early XX centuries is outlined and analyzed. Actuality and lack of scientific development of problems tourist and local lore studies of representatives of all ethnic groups in the region is shown.

Key words: tourism and local lore research, Galicia, historiography.

Етногенез давніх тюрків у сучасній українській історіографії

Висвітлюється питання етнічного походження давніх тюрків у сучасній українській історіографії.

Ключові слова: етногенез, хозари, печеніги, половці, чорні клобуки, ногайці, історіографія.

Питання етнічного походження давніх тюркських народів можна переконливо вважати одним з найбільш актуальних в українській орієнталістиці. Важливість вивчення етногенезу тюркомовних народів для вітчизняних істориків полягає насамперед у тому, що історія України, особливо ранній її період, впродовж тривалого часу була тісно пов'язана з тюркськими народами, котрі з давніх часів заселяли територію Східної Європи. Саме тому сучасні українські науковці у своїх дослідженнях досить значну увагу приділяють ранній етнічній історії таких тюркських народів, як гунни, булгари, печеніги, торки, половці, хозари, ногайці тощо, і особливо, питанням їх етнічного походження, етапам етногенезу, формуванню окремого етносу. Детальне дослідження історії кочових народів, які перебували на території українських земель чи поблизу них, дозволяє передусім, з'ясувати, яким чином тюркські племена впливали на осіле слов'янське населення. Розгляд історії тюркомовних народів дає змогу визначити етапи державотворення у окремих із них, ширше вивчити історію населення, власне, українських земель, яке перебувало у безпосередньому контакті з кочовиками—тюрками. Вивчення етнічного походження тюрків дозволяє краще зрозуміти особливості формування традиційної культури українського населення причорноморського регіону, виявити місце тюркських чинників у етногенезі українців та в розвитку державотворчих процесів на українських землях.

На сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні дослідженням етногенезу тюрків займається невелика частина вчених—сходознавців. Проте, етнічні процеси в середовищі кочового населення зображені також у доробку дослідників історії України, щоправда, в контексті розгляду ними сторінок вітчизняної історії. Так у працях науковців ми можемо знайти інформацію про печенігів, половців, аланів, тюрків, огузів, хозар тощо [2;3;18;14;16].

Важливу групу тюркологічних досліджень становить питання походження хозар. Так серед головних версій походження цього кочового народу найбільш поширеними в історіографії є три: «булгаро—чуваська», «тюрко—телеська» та «телесько—огузька» [13]. Наявність трьох версій походження одного етносу може бути свідченням відсутності єдиного підходу до вирішення проблеми, а, отже, її актуальності в історичній науці для сьогодення. Як зазначає О. Комар, «булгаро—чуваська» версія походження хозар свідчить про спорідненість хозар з булгарами, «тюрко—телеська»—апелує до китайських, візантійських, албанських та арабських джерел VII—VIII ст., що отождествлюють хозар з тюрками. «Телесько—огузька» версія походження хозар за рахунок розширення джерельної бази завдяки уйгурським рунічним написам VIII ст. викликає найбільший інтерес серед дослідників проблеми. Автор приходить до висновку, що очевидними у походженні хозар є такі факти: хозари розглядалися як невід'ємна частина тюркських племен як європейськими, так і китайськими авторами; поява хозар у Європі пов'язана з воєнною активністю Тюркського каганату; утворення Хозарського каганату в 30—х рр. VII ст. на основі Західного уділу Західно тюркського каганату було сприйняте у Європі як легітимне продовження Тюркського каганату [13, с. 118].

Питання етнічного походження хозар розглядають у своїй монографії також і В. Бодрухін та І. Довжук [2], обґрунтовуючи теоретичні засади дослідження історії виникнення державності у кочовиків східноєвропейського степу. Так в монографії вказано, що держава хозарів виникла в VII ст. у Прикаспійських степах, а самі хозари—тюркомовні напівкочові прикаспійсько—причорноморські племена, федерація яких

перебувала під зверхністю роду Ашина. Їхня влада поширювалась на Приазов'я, Крим і Причорномор'я. В Хозарському каганаті, за свідченнями авторів, самобутніми були культури тюркомовних булгар та угромовних мадяр, що засвідчує етнічну неоднорідність хозарського населення.

П. Толочко у своїй праці [18, с. 29] вказує, що до складу Хозарського каганату входили хозари, алани, булгари, бургаси, мадяри, печеніги. У період з кінця VII до початку IX ст. хозари поширили свою владу на територію Північного Кавказу, Криму, Волзької Булгарії та прилеглих територій.

Схожої думки щодо виникнення держави хозарів дотримується також і О. Моця [15, с. 6], який зазначає, що Хозарський каганат розпочав своє формування у Прикаспійських степах в ході розпаду могутнього Тюркського каганату. Як зазначає автор, до складу Хозарського каганату увійшли хозари, булгари хана Батбая, алани (жителі Північного Кавказу), угри, слов'яни, нащадки готів.

Етногенез хозарів знайшов своє відображення і в доробку О. Герцена [5], який вказує, що їхня етнічна історія досі не має одностайної оцінки. На думку вченого, найімовірніше, предки хозар проживали в Центральній Азії на кордоні з Китаєм, де писемні джерела зафіксували їх під назвою «коса». Вони являли собою етнічне поєднання угрських, іранських, та домінуючих тюркських елементів [5, с. 140].

Схожі свідчення щодо етногенезу хозарів подає нам і О. Айбабін, який так само відзначає, спираючись на свідчення китайських, арабських та вірменських джерел, що хозари входили до складу західної конфедерації Тюркського каганату Кок—тюрк, а самі китайці називали хозар «Ко—са» [1, с. 172].

Походження хозарської народності відображене і в дослідженнях О. Галенка, який стверджує, що повних відомостей про племінний склад хозарських племен немає. Проте, автор подає інформацію, що до степової держави хозарів входили як тюркські, так і монгольські племена, до останніх з яких належали савіри. Наймогутнішим племенем з—поміж хозар О. Галенко називає кабарів [4, с. 153].

Іншим напрямком тюркології, відображеним у вітчизняній історіографії є печенігознавство. Питанням етнічного походження печенігів, відомих у візантійській та латинській традиціях, як пачинаки, а в арабській—як баджники, цікавилися такі вітчизняні дослідники, як О. Бубенок [3], О. Моця [14], П. Толочко [18], В. Бодрухін, І. Довжук [2], Н. Каплун [11] тощо. Проте, варто відзначити, що більшість із названих науковців, розглядаючи етногенез печенігів, схилиються до думки, яка довгий час побутує в історіографії. Суть її полягає в тому, що печенігів вважають вихідцями з приаральського союзу тюрків—огузів, звідки вони в IX ст. і почали свій рух на захід—у Причорномор'я. Поширеною серед науковців є версія етнічного походження печенігів, яка свідчить, що до їхнього союзу племен входили окрім тюркських орд, ще й угорські об'єднання. Для нас важливо розглянути всі версії етногенезу печенігів, тому варто звернутися до статті О. Бубенка [3], у якій автор наводить дані стосовно меж їхнього розселення. Науковець наголошує, що в середовищі науковців немає одностайності щодо походження печенігів [3, с. 65]. Багато з названих О. Бубенком дослідників, як радянських, так і вітчизняних (М. О. Баскаков, С. О. Плетньова, Ю. Немет, О. Прицак), відносять причорноморських печенігів до тюркомовного народу. Проте, як зауважує дослідник, в кочівничостві побутує думка, що кочовики—печеніги являються представниками змішаного з індоєвропейськими племенами Середньої Азії та Східної Європи населення, оскільки дані археологічних джерел не суперечать цій тезі [3, с. 66—82]. Досліджуючи джерельну базу, а також дані багатьох учених стосовно розселення печенізьких племен та їхніх пам'яток, О. Бубенок приходить до висновку, що середньовічні автори, оповідаючи у власних спостереженнях про печенігів, мали на увазі не лише кочовиків, а і підкорене осіле населення, яке разом з кочовиками увійшло до печенізької конфедерації. О. Бубенок вважає доцільним припускати, що об'єднання причорноморських печенігів було поліетнічним. Кожна з етнічних груп, що входила в дане племінне об'єднання, мала відповідний статус, згідно з яким визначався і вид діяльності. Як вважає науковець, наприкінці X ст. печенізьку конфедерацію могли очолювати представники тюркського клану, що, відповідно, прискорило тюркізацію індоєвропейського населення, яке перебувало у складі печенізького об'єднання племен [3, с. 83].

Особливою є згадка О. Галенка про походження печенігів: дослідник зазначає, що печеніги склалися з восьми орд, які рівномірно і однаково розподілялися по обох берегах Дніпра. Примітною в даному контексті є інформація, що назви всіх племен були створені за одною схемою: перша частина означала масть коней, друга – титули або ж імена племінних ватажків [4, с. 155].

Окремим підрозділом тюркології є дослідження історії половців – кочових племен, які мали безпосереднє відношення не лише до території України, а й до її історії. Питання їхнього етнічного походження, прямо чи опосередковано, відображені у доробку таких дослідників, як В. Половець [16], О. Герцен, Е. Сейдалієв [6, с. 168], М. Квітницький [12], В. Бодрухін, І. Довжук [2], О. Галенко [4, с. 156], Ю. Гоман [7] тощо.

Зокрема В. Половець у монографії детально характеризує етнічний склад половецької народності, опираючись на дані як писемних, так і археологічних джерел. Як зазначає автор, назва «половці» не була самоназвою окремого народу. Так цих кочовиків називали на Русі. У візантійській традиції половці більш відомі під назвою кумани (комани), а в арабській та перській – кимаки (кипчаки) [4, с. 4]. Саме з племен кимаків та кипчаків В. Половець і розпочинає екскурс у половецьку історію. Зі свідчень автора можемо дізнатися, що племена кимаків склали основу міцного у X ст. Кимакського каганату. Це державне утворення виникло в ході виокремлення кимакського племінного союзу із Західнотюркського та частково Уйгурського каганатів. До складу Кимакського каганату входили також і племена кипчаків, які спільно з кимаками й розпочали своє кочування на Захід – у дніпрово-донські степи. Саме в цей час (поч. XI ст.) головна роль у складі великого племінного об'єднання переходить до кипчаків, котрі зуміли згуртувати навколо себе розрізнені у степах орди печенігів, гузів та залишків болгарського та аланського населення. Так у Європі з'явилися половці, відомі під такою назвою у літописах Київської Русі [16, с. 10–12]. З'ясовуючи етнічне походження половців, автор монографії зазначає, що вони в дійсності належали до тюркомовної сім'ї народів, а себе називали «куманами» або «кунами». Це дає підстави тюркологам трактувати етнонім як давньотюркське «кум», що означає «лебідь» (білий). Звідси, як вважає В. Половець, впливає пояснення етноніму «половці»: мова йде про кольоровий відтінок – солом'яно-жовтий, білявий – як колір волосся куманів [16, с. 21].

Схожої думки щодо походження половців дотримуються і О. Герцен та Е. Сейдалієв. Вчені зазначають, що на початку XI ст. у східноєвропейських степах перебували кочовики, яких давньоруські літописці називали торками, візантійські хроніки – узами, а східні джерела – гузами. Проте, могутність їх була нетривалою, оскільки й самі вони згодом потрапили в залежність від східних кочовиків – половців, відомих також під назвами кипчаків та команів. Також співпадають дані О. Герцена та Е. Сейдалієва щодо панівної ролі кимаків і кипчаків у племінному союзі кочовиків, що отримав назву Кимакського каганату. Зазначають дослідники й те, що в IX–X ст. кипчацькі орди виділяються серед орд Кимакського каганату, про що, власне, свідчать дані писемних та археологічних джерел [6, с. 168].

Поділяє думку наведених вище авторів також і М. Квітницький, який у своїй статті [12] так само, як і В. Половець виділяє чотири періоди історичного розвитку половців на теренах Надчорноморщини, а також розпочинає їхню етнічну історію з території Прииртішся та північніше Алтаю від VII ст. У статті автор зазначає, що кипчаки, які виокремились у X ст. з Кимакського каганату і яких, власне, слов'яни називали половецями, кочували на західних територіях, а кимаки – на східних.

В. Бодрухін та І. Довжук зазначають, що половці були найбільш кочовим і рухливим народом Кимакського каганату і поділялися на окремі племена. Починаючи з X ст. половці слідом за торками – огузами змушені були йти у східноєвропейські степи у пошуках нових територій і пасовищ. Союз орд, до якого входили алани, болгари, печеніги і торки, отримав тюркську назву кумани (в давньоруській літописній традиції – половці), що означає «світло-жовті» [2, с. 73].

Дещо інші дані щодо етнічного походження половців подає О. Галенко. Він зазначає, що до складу кипчацького об'єднання племен входили, окрім тюркських, монгольські та іранські племена. На всій території Половецького поля (Дешт-і-Кипчака) автор визначає такі угруповання: західне, що розташовувалося на кордонах Русі, кипчаки-кангли з Середньої Азії та кипчаки Західного Сибіру [4, с. 156].

Етнічне походження половців опосередковано знайшло своє відображення в дисертаційному дослідженні Ю. Гомана [7] в контексті дослідження ним етнополітичного розвитку Дашт-і-Кипчаку X–XIII ст. Здійснивши ґрунтовний аналіз наявних джерел, автор зазначає, що в ході тривалих взаємозв'язків різних кочових племен на території Північного Причорномор'я (огузів, печенігів, кипчаків), на цій території виникла своєрідна етнополітична, культурно-господарська спільнота, яку абсолютно справедливо можна ідентифікувати як кипчако-половецьку. Новоутворена конфедерація кочових племен відбилася появою у джерелах політоніму Дашт-і-Кипчак [7, с. 59].

Дослідження етногенезу чорних клобуків, які мали безпосереднє відношення до середньовічної історії українських земель, являється ще одним напрямком вітчизняної тюркології. Серед науковців, які займаються вивченням історії чорних клобуків, слід виокремити Т. Тайді. Розглядаючи етнічний склад цього племінного союзу в дисертаційному дослідженні [17], автор зазначає, що це був складний багатоплемінний організм, початок формування якого припадає на 60–70-ті рр. XI ст. Проаналізувавши літописні свідчення, Т. Тайді вказує, що союз чорних клобуків був суто тюркським етнічним утворенням. До його основного складу входили торки, печеніги та берендеї, які були витіснені половцями з Північного Причорномор'я. На початку свого виникнення племінний союз чорних клобуків зберігав самостійність, проте, вже до середини XII ст., коли процес формування союзу остаточно завершився, у його складі літописні свідчення називають і коуїв (коуїв), аєпичів, турпеїв, бастіїв, а сам племінний союз фігурує під назвою або «чорних клобуків», або ж «своїх поганих». Ані слов'яни, ані жодні інші народи не входили до складу союзу чорних клобуків. Союз цих кочових племен зберігав такий склад аж до монгольського нашествия. На думку Т. Тайді, саме спільність їхнього походження і відіграла визначальну роль в міцності цього племінного організму [17].

Помітне місце в українській історіографії посідає і дослідження етногенезу ногайців. Варто зазначити, що в контексті вивчення історії цієї кочової спільноти, їх етнічне походження є чи не найбільш нез'ясованим питанням, відповідь на яке має значну кількість різних теорій. Це може бути свідченням наявності, на жаль, невеликої частини науковців, що приділяють увагу історії ногайського етносу, а також підтвердженням актуальності подальших досліджень історії ногайців. Дані факти жодним чином не применшують фаховий рівень дослідників кочовиків-ногайців, а лише обумовлені певними обставинами, як, наприклад, зацікавленість іншими аспектами життя ногайців (політичними, економічними, соціальними). Проте, для нас важливо з'ясувати і порівняти наявні дані щодо етнічного походження ногайців, котрі більшою чи меншою мірою висвітлені в українській історіографії.

Так, досліджуючи походження та етнополітичний розвиток причорноморських ногайців в XIII–XIV ст., Ю. Гоман наголошує, що питання їхнього етногенезу є найменш вивченим у ногаїстиці, а значить – потребує подальшого з'ясування, оскільки науковці-попередники, які торкалися в своїх працях ногайської проблематики, не вивчали це питання детально, а лише побіжно згадували його у контексті своїх праць. На думку дослідника, визначальним є той факт, що у різний час різні автори називали предками ногайців татар, тюрків, монголів, печенігів, половців. Ю. Гоман зазначає, що багато авторів вважали ногайців народом, що має змішане походження: тюрксько-татарське, монголо-татарське, монголо-кипчацьке, а деякі з дослідників називали ногайців спадкоємцями населення Золотої Орди. У опрацьованій Ю. Гоманом історіографії зарубіжних, радянських, російських та вітчизняних дослідників автор відзначає дві найпоширеніші точки зору стосовно етногенезу ногайців. Частина вчених велику роль в цьому процесі відводили тюркізованому монгольському племені мангітів, «... а тому початок ногайського етногенезу пов'язують з виділенням з складу Золотої Орди в 1391 році так званого Мангитського Юрту, який з кінця XV ст. став називатися Ногайською Ордою. Засновника Мангитського Юрту еміра Едігея, який був фактичним правителем значної частини золотоординських територій з 1395 по 1420 рік, вони (вчені – С.Г.), спираючись на повідомлення турецького історика XVI ст. Джанабі та матеріали ногайського фольклору, вважають основоположником ногайців...» [7, с. 97]. Інші дослідники схилилися до думки, що «... базою ногайського етногенезу на пізньому його етапі стала група кочових племен східно-золотоордин-

ських степів (колишніх територій улусу Шибана і Орди–Ічена), які входили до складу держави «кочових узбеків» Абу–л–Хайр–хана (1427–1466)...» [7,с.97]. У висновках, Ю. Гоман зазначає, що основу ногайської народності складали тюркські та тюркізовані монгольські племена, котрі входили до складу кипчако–половецької конфедерації XII ст. і улусу темника Ногай середини XIII ст. [7,с.163].

Протилежну думку щодо етнічного походження причорноморської ногайської народності відстоює у своїх працях В. Грибовський. Так автор відзначає, що «...ногайці не є автохтонним населенням Північного Причорномор'я. Початкова фаза їхнього етногенезу локалізується Нижнім Поволжям і не пов'язується з діяльністю золотоординського еміра Ногай...» [10,с.301]. В. Грибовський, аналізуючи дослідження російських вчених та наявні джерела, акцентує увагу на тому, що до основного складу населення Ногайської Орди входили нащадки кипчацьких етносів домонгольського часу, а важливе місце в родовій номенклатурі «... посідали роди Мангит, Мансур, Кипчак, Кирейт, Найман, Китаї, Кангли, Оймаут, Буркут, Кунграт та інші, що походили з центральноазійських степів й історія яких сягала домонгольських часів...» [9,с.66].

Підсумовуючи сказане, можемо відзначити, що дослідження етногенезу тюркомовних народів вітчизняними науковцями у доволі достатній мірі представлене в сучасній українській історіографії. Зацікавленість походженням давніх тюрків можна пояснити в першу чергу тим, що для сучасної історичної науки важливим являється встановлення історичних зв'язків між слов'янським населенням українських земель та населенням, що проживало поблизу (чи на тих таки землях), але, мало відмінне від автохтонного населення етнічне походження. Так, з наявних нам джерел відомо, що починаючи з X ст. і на досить тривалий час у південноукраїнських степах зупинилися тюркомовні племена печенігів, торків–огузів, половців–кипчаків, які протягом свого перебування у Причорномор'ї інтенсивно взаємодіяли з місцевим населенням [8,с.21]. Детальне вивчення етногенезу кочового населення є невід'ємною складовою у вивченні як історії України, так і всесвітньої історії в контексті розгляду подій, які мали місце у середньовіччі. Примітним є те, що стосовно походження окремих кочових етносів (наприклад, ногайців) у працях науковців ми бачимо абсолютно протилежні точки зору. Проте, такий факт може засвідчувати лише потребу в подальшій ґрунтовній фаховій підготовці молодих спеціалістів та детального дослідження суперечливих питань у майбутньому для того, щоб вони не залишилися «білими плямами» на сторінках історії України.

Список використаних джерел

1. Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. – Симферополь, «ДАР». – 1999. – 352 с.
2. Бодрухин В.М., Довжук І.В., Литвиненко В.Ф. та ін. Державотворчі процеси у кочовиків східноєвропейського степу. – Луганськ.: Вид–во СУДУ, 2000. – 96 с.
3. Бубенок О.Печеніги в степах Східної Європи: алтайці чи індоевропейці? // Східний світ. – 2009. №2. – С. 65–86.
4. Галенко О.І. Розділ 5. Середньовічні держави українського примор'я // Історія державної служби в Україні: у 5 т. / відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій; редкол.: С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.; Голов. упр. держ. служби України; Ін–т історії НАН України. – К.: Ніка–Центр, 2009. – Т.1. – С. 141–172.
5. Герцен А.Г. Хазары / От киммерийцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII в.). – 4–е изд. – Симферополь, 2007. – С. 140–161.
6. Герцен А.Г., Сейдалиев Э.И. Печенеги и половцы / От киммерийцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII в.). – 4–е изд. – Симферополь, 2007. – С. 162–167.
7. Гоман Ю.О. Походження та етнополітичний розвиток причорноморських ногайців в XIII–XIV ст.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський національний ун–т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 88 с.
8. Гоман Ю.Про походження кочового населення південноукраїнських степів у XV–XVI ст. // УІЖ. – 2004. – № 4. – С. 21–26.
9. Грибовський В.В. Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII–на початку XIX століття.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2006. – 237 с.

10. Грибовський В.Формування локальної групи причорноморських ногайців у XVI–XVII ст. // Україна в Центрально–Східній Європі. – 2004. – № 4. – С. 279–306.

11. Каплун Н.Про печенігів «багатих» та «бідних»: доля двох гілок народу наприкінці IX – на початку X ст. // Сходознавство. – 2002. – № 17–18. – С. 75–90.

12. Квітницький М. Кочове населення Надчорноморщини у X–XIV ст. (у світлі писемних та археологічних джерел) // Надчорномор'я у IX ст. до н.е. – на початку XIX ст.: студії з історії та археології. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 124–143.

13. Комар О.Хозари та уйгури (нотатки до «телеської» версії походження хозар) // Надчорномор'я у IX ст. до н.е. – на початку XIX ст.: студії з історії та археології. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 107–123.

14. Моця А.П. Кочевники Причерноморья на рубеже тысячелетий (венгры, печенеги, торки). – Николаев, 1997. – 24 с.

15. Моця А.П. Хазары. – Николаев. – 1997. – 24 с.

16. Половеш В. Половці. – Чернівці, 2007. – 136 с.

17. Тайді Т.Ю. Союз чорних клобуків (тюркське об'єднання на Русі в XI–XIII ст.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України; сходознавства ім. А.Кримського. – К., 2005.

18. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь.–СПб.: Алтейя, 2003. – 160 с.

Германюк С.Я. Етногенез древних тюрков в современной украинской историографии

Освещается вопрос этнического происхождения древних тюрков в современной украинской историографии.

Ключевые слова: этногенез, хазары, печенеги, половцы, черные клобуки, ногайцы, историография.

Germanyuk, S.Ya. The ethnogenesis of the ancient Turks in modern Ukrainian historiography

Discusses the ethnic origin of the ancient Turks in modern Ukrainian historiography.

Key words: the ethnogenesis, Khazars, Pechenegs, Cumans, Black Klobuks, Nogai, the historiography.

УДК 351.853:378.245

Комарницька І.Ю.

Проблема збереження споруд культового призначення в сучасній Україні: історіографічний аспект

Здійснено історіографічний аналіз поглядів науковців на систему заходів по збереженню сакральних споруд у сучасній Україні. Показано розмаїття думок про цю наукову проблему, дискусійні моменти.

Ключові слова: сакральна споруда, історична пам'ятка, регенерація.

Питання збереження, регенерації та реставрації пам'яток історико-культурної спадщини протягом останніх двох десятиліть не втрачає своєї актуальності серед вітчизняних науковців. Фахівцями пропонуються найбільш оптимальні методики збереження пам'яток, розглядаються проблеми законодавчого регулювання пам'яткоохоронної діяльності та його недоліки, переосмислюється накопичений досвід, розробляються теоретичні проблеми пам'яткознавства. Серед провідних дослідників цієї тематики слід згадати Г.О. Андрес, В.В. Вечерського, С.В. Гаврилюк, О.О. Демиденко, О.В. Жукову, Н.В. Кармазіну, В.В. Корнієнка, О.С. Худолей, О.Ю. Манасєва, Є.С. Ярошенко [3;4;5;10;12;14;15;17]. Протягом останніх двох десятиріч різні аспекти пам'яткознавства як наукової проблематики були розглянуті у публікаціях, монографіях, обговорювалися на академічних форумах, конференціях, дискутувалися на шпальтах преси. Зауважимо, що зазначена тематика, через свою багатогранність, досліджується правниками, краєзнавцями, мистецтвознавцями, істориками. Проте, питання збереження пам'яток сакрального призначення протягом 1991–2011 рр. досі не стали предметом спеціальних досліджень, а розглядалися виключно в контексті розгляду сучасного стану справ у пам'яткоохоронній сфері. Відповідно, це підсилює наукову та практичну значущість цього дослідження.

Спробуємо показати яким чином питання збереження унікальних споруд сакрального призначення знайшло відображення в українській історіографії та дискусійні моменти, які побутують у колах вузьких фахівців та науковців. Так, у спільному дослідженні О.М. Петровського та В.Р. Мороз проаналізовано ситуацію щодо збереження культових споруд у сучасній Україні [14]. Небезпідставно, автори зараховують цей вид історичних пам'яток до категорії, яка через низку особливостей, вимагає більш прискіпливої уваги, значних капіталовкладень. Серед них автори виділяють такі риси: 1) немобільність, тобто змінювати місце розташування великих архітектурних одиниць, а отже виривати їх з того контексту, в якому вони виникли, неприпустимо; 2) потреба у значних витратах на догляд, реставрацію, реконструкцію, нерідко розбудову інфраструктури [14,с.99]. Аналізуючи природоохоронну діяльність державних інституцій стосовно різних історичних споруд і архітектурних комплексів, дослідники звертають увагу на те, що культові споруди перебувають у кращому становищі, оскільки більшість із них використовуються конфесіями різних напрямків, а отже по них дбають самі парафії, популяризують їх, збирають кошти на роботи по реконструкції, ремонту. У публікації більша увага приділяється ситуації з охороною найбільш відомих сакральних пам'яток Тернопільщини – Почаївської лаври, Бернардинського та Домініканського костелів, костелу в с. Максимівка Збарзького району тощо. Небезпідставно автори констатують факти, коли передача певних споруд одній із конфесій відбувається без урахування її ідентичності – римо-католики використовують церкву з православними банями. «Сакральна споруда, – зауважується в статті, – краще збереже свою ідентичність, коли буде у житку тієї релігійної традиції, що її створила» [14,с.100]. Автори переконують у тому, що саме передача культових споруд релігійним громадам на законних підставах допоможе зберегти ці історичні пам'ятки від руйнації.

Аналізуючи проблему збереження Святогірського історико-культурного комплексу, В.П. Стасевич окрему увагу приділяє сакральним спорудам, що входять до цього комплексу – архітектурному ансамблю ХУІІ–ХІХ ст.ст. Свято-Успенської Святогірської лаври. Так, у 2004 р. розпочато відновлювальні роботи по поверненню Кирило-Мефодіївським сходам, готельному корпусу ХІХ ст. первісного вигляду. Зокрема, дослідник описує напрямки роботи в справі збереження культурної спадщини Святогір'я – науково-експертні роботи з обстеження та грошової оцінки цього ансамблю. Підкреслює, що така робота і в таких масштабах проводиться в Україні вперше. За два роки опрацьовано 17 пам'ятників архітектури, у тому числі унікальні печери та Миколаївська церква ХУІІ ст. на крейдяній скелі [16].

В.М. Дедов досить докладно описав кожен архітектурний елемент цього знаменитого комплексу [6]. Розповідаючи про історію виникнення Святогірського монастиря, автор значну увагу приділив характеристиці цієї унікальної пам'ятки українського бароко. Її неповторність, на думку автора, проявилася у вишуканості й експресії форм, завоюванні просторовості, єдності храму з природним матеріалом крейдяної скелі. Виводячи перші пам'яткоохоронні заходи з боку влади ще з часів Російської імперії, В.М. Дедов пише про те, що саме в ХІХ ст. у вивченні архітектурних споруд були вперше запропоновані принципи наукової методики дослідження пам'яток матеріальної культури. Серед них: 1) пошук історичних свідчень про час і авторство стародавніх споруд, історичні умови їх виникнення, які документально підтверджені; 2) виявлення стилістичних ознак і особливостей у побудові архітектурних споруд, визначення їх цінності; 3) визначення технічного стану споруд і можливостей їх підтримки і збереження без зміни планів і фасадів [6,с.26]. Ці підходи вдосконалені і використовуються сучасними фахівцями, які займаються пам'яткоохоронною діяльністю. Також автор підкреслює, що на початку 1990–х рр. були проведені значні роботи по відновленню зруйнованих підірваних стін, переходу до печер крейдяної скелі.

Не викликає заперечень теза про те, що пам'ятки храмового зодчества найкраще зберігаються, коли перебувають у користуванні певної релігійної конфесії, є предметом популяризації під час туристичних маршрутів, паломництва. З огляду на це, науковий інтерес становить публікація дослідниці Я.Д. Дедової, присвячена використанню Святогірського монастиря в екскурсійній роботі Святогір'я як заповідника [7]. Так, зауважує авторка, монастир є основною спорудою комплексу, до якого входять 29 пам'яток історії та культури. Основні науково-проектні роботи виконувалися протягом 1980–х – 1990–х рр. На думку Я.Д. Дедової, збереження історичних пам'яток це – не лише реконструкція чи реставраційні роботи, але й ґрунтовні наукові дослідження, вивчення архівних документів, збір речових, документальних та іконографічних матеріалів по історії монастиря. Дослідницею проаналізовано місце церкви пр. Антонія та Феодосія ХУІІ ст. у екскурсійному маршруті у межах цього заповідника, роботу по музеєфікації як єдиному шляху реабілітації цієї історичної пам'ятки [7,с.29]. У статті докладно розповідається про роботи по відновленню іконостасів підземної і печерної церков протягом 1991–1995 рр. Не обійдено увагою і проблеми, які виникли при передачі 10 пам'яток архітектури Слов'янського комплексу в безстрокове безоплатне користування Святогірському Успенському монастирю без надання інших повноцінних приміщень для розміщення музейних виставок. Результатом порушення законодавства стало те, що експозиції були демонтовані, а експонати були перенесені до фондосховища. Такі, не завжди продумані кроки, на думку авторки, створили несприятливі умови для проведення культурно-просвітницької діяльності співробітниками заповідника.

Загальні методологічні підходи до збереження, реставрації та регенерації сакральних пам'яток розглянуто в статті М.В. Бевз [2]. Незважаючи на те, що автор розглядає нові методологічні підходи до реставрації та регенерації архітектурно-містобудівних комплексів у цілому, у цьому контексті йдеться і про долю пам'яток сакрального призначення. «Якщо в минулі десятиліття превальювали методи активної перебудови таких містобудівних об'єктів, – зазначається у публікації, – то сьогодні відбувається пошук методик їх збереження, регенерації і відтворення втраченого характеру» [2,с.14]. Саме ця проблема постає при регенерації монастирських комплексів, соборів, церков, які досить часто складають єдине ціле заповідників, а отже потребують досить делікат-

ного підбору шляхів для їх збереження, навіть якщо вони використовуються певною релігійною громадою.

Неабияку проблему в сенсі збереження для наступних поколінь архітектурної перлини України – Національного заповідника «Софія Київська» становить вироблення оптимальної методики захисних заходів по збереженню цієї архітектурної пам'ятки. Проте, цього недостатньо, оскільки потрібно виконати цілий комплекс наукових досліджень, які б охопили всі чинники, що впливають на довговічність цього комплексу. Саме з огляду на це, науковий інтерес становить колективна публікація Е. Кожан, В. Рибіна та А. Назарчук, в якій розглядаються можливості та ефективність впровадження науково-технічного моніторингу як системи взаємопов'язаних досліджень розвитку різних процесів в основі, фундаменти та наземних конструкціях при техногенному впливі навколишнього середовища [11]. Автори звертають увагу на те, що діяльністю людини нерідко порушує природний режим підземних і поверхневих вод, що призводить до підтоплення міських територій, зсувів, просадки ґрунтів. Саме тому, на їхнє переконання, науковий моніторинг повинен здійснюватися згідно з певними принципами, які дадуть змогу отримати інформацію про характеристику ґрунту, основні деформації ґрунтового покриття, ущільнення ґрунту під впливом зовнішніх навантажень, осідання поверхні землі. Подібні питання розглядає і в своїй публікації О.Г. Самойленко, який також піднімає проблему збереження, реконструкції і регенерації Софійського собору [15, с.132]. Так, на думку дослідника, історичні райони це своєрідні «живі системи», а об'єкти культурної спадщини, у тому числі споруди сакрального призначення, повинні жити в них сучасним життям, а центр міста, в якому вони здебільшого знаходяться, повинен ставати багатофункціональним. Відповідно, для реалізації цього необхідна концепція регенерації, яка б регулювала його забудову.

Одним із найбільших надбань українського зодчества стали храмові комплекси, монастирі, споруджені в стилі козацького бароко відомими діячами ХУІ–ХУІІІ ст.ст. Проте багато з цих пам'яток у силу історичних обставин зазнали руйнувань або ж серйозних трансформацій. Нерідко ми не маємо змоги зараз відтворити зовнішній вигляд та інтер'єри цих прекрасних витворів мистецтва. Відповідно, значну наукову цінність для вивчення доби українського бароко становить книга В. Вечерського «Гетьманські столиці України», в якій велику увагу приділено будівництву церков та монастирів у гетьманських містах–резиденціях [4]. Православні монастирі протягом гетьманської доби нерідко виконували ще й оборонну функцію. Вони були також центрами освіти, мистецтва, здійснювали соціальну опіку. У контексті історії будівництва церков і монастирів у містах Києві, Чернігові, Глухові, Батурині, які відігравали столичні функції протягом 1654–1782 рр., історик присвятив окрему увагу людині, з постаттю якої нерозривно пов'язують «золоту осінь української автономії», – останньому гетьману Кирилові Розумовському. У книзі вміщено значний пласт інформації про будівництво ним церков. Йдеться про Трьохсвятительську церкву у с. Лемеші, собор Різдва Богородиці у м. Козельці, Троїцький собор та дзвіниця у м. Яготині. Незважаючи на те, що книга безпосередньо не висвітлює пам'яткоохоронну діяльність стосовно цих сакральних споруд, оскільки більшість із них були зруйновані, вона у своєрідний спосіб відтворює в уяві важливі історичні споруди, які необхідно регенерувати в реальному житті.

Крім того, В.В. Вечерський став розробником генерального плану розвитку Національного архітектурно–історичного заповідника «Чернігів Стародавній», у якому також описується система охоронних заходів стосовно комплексів і ансамблів церковного зодчества, розташованих вздовж пругу високого берега р. Десни від гирла р. Стрижня до Бодиних гір – Катерининської церкви, П'ятницької церкви, Єлецького та Троїцько–Іллінського монастирів [3, с.389–390].

Питання збереження історико–культурної спадщини України стало предметом цілої низки дисертаційних досліджень, що захищалися протягом 1991–2012 рр. Незважаючи на значну кількість робіт, питання охорони сакральних пам'яток не стало предметом спеціальних досліджень, а лише розглядаються у загальному контексті збереження культурної спадщини. Йдеться про роботи Г.О. Андрес, О.О. Демиденко, О.В. Жукової, Є.С. Ярошенка, В.В. Корнієнка, у яких розглянуто сучасний стан справ у пам'яткоохоронній галузі та розроблено рекомендації стосовно вирішення існуючих

проблем на цьому терені. Зокрема, В.В. Корнієнко, аналізуючи досвід пристосування пам'яток історії та культури до функціонування в туристичній сфері за даними архівних джерел, говорить про документи Науково–фондового відділу та відділу науково–історичних досліджень Національного заповідника «Софія Київська», які відтворюють об'єктивну картину збереження цієї історичної пам'ятки. Так, стверджує дослідник, на підставі вивчення проектно–реставраційної документації однієї з найбільш відомих пам'яток історії стало можливим проаналізувати постановку та розв'язання питань, які виникали в процесі підготовки пам'яток до експонування, головні методологічні засади консерваційно–реставраційних робіт [12, с.11]. У контексті дослідження проблеми увічнення та збереження історії козацтва в пам'ятках культури України О.О. Демиденко систематизувала пам'ятки козацької доби, серед яких чільне місце належить монастирям і церквам [5]. Автором проведено систематизацію виявлених козацьких пам'яток за типами, здійснено аналіз пам'яток у географічному вимірі. Проте, на жаль, споруди сакрального призначення не розглянуті окремо. Дисертація О.С. Худолей присвячена теоретичним та практичним змінам, які відбулися в галузі збереження, охорони, реставрації, регенерації та використання нерухомих пам'яток України після здобуття нею державної незалежності, а також – перспективам розвитку зазначеної галузі [17]. Зокрема, серед здобутків реалізації державних програм у пам'яткоохоронній царині дослідниця називає внесення у грудні 1998 р. м. Львова з його історичним архітектурним комплексом центру міста, у тому числі й з ансамблем собору св. Юра, до списку всевітньої культурної спадщини ЮНЕСКО [17, с.9]. За період кінця 1980–х – упродовж 1990–х рр. ця авторитетна світова організація, зауважує автор, занесла до своїх списків найцінніших пам'яток світової культури Софійський заповідник та Києво–Печерську лавру. Характеризуючи організаційну діяльність пам'яткоохоронних інституцій України, О.С. Худолей аналізує подвижництво діяльність Фонду О. Гончара у справі відновлення двох визначних пам'яток культури: Спасо–Преображенської церкви в Ніжині та Церкви Свято Духа у Львові. Також нею розглянуто діяльність корпорації «Укрреставрація», фахівцями якої було відновлено та повернуто до життя понад 1500 пам'яток, серед яких ансамбль Києво–Печерської лаври, Андріївська та Кирилівська церкви, Володимирський собор, дерев'яні церкви Дрогобича і Закарпаття.

Таким чином, стислий історіографічний аналіз праць, присвячених збереженню сакральних споруд як частини культурно–історичної спадщини України, засвідчив недостатній інтерес науковців до цієї проблематики, що і відобразилося у відсутності спеціальних досліджень.

Список використаних джерел

1. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури / Ред. кол. Тронько П.Т., Горбик В.О., Піскова В.М.; відп. ред. Горбик В.О., Піскова В.М. – Ч.1. – К.: Ін-т історії НАН України, 1999. – 274 с.
2. Бевз М.В. Методологічні аспекти збереження, реставрації та регенерації заповідних містобудівних ансамблів і комплексів / М.В. Бевз // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні: матеріали Всеукраїнської науково–практичної конференції 25–27 трав. 2005 р. – Слов'янськ: Печатный двор, 2005. – С. 14–17.
3. Вечерський В.В. Генеральний план розвитку Національного архітектурно–історичного заповідника «Чернігів стародавній» / В.В. Вечерський // Праці Науково–дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. [Вип. 4]. – К.: Фенікс, 2008. – С. 387–412.
4. Вечерський В. Гетьманські столиці України / В. Вечерський. – К.: Наш час, 2008. – 320 с. – (Сер. «Невідома Україна»).
5. Демиденко О.О. Увічнення та збереження історії козацтва в пам'ятках культури України (1945–2005 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.О. Демиденко. – К., 2007. – 20 с.
6. Дедов В.М. Українське бароко Святогірського монастиря ХУІІ ст. / В.М. Дедов // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні: матеріали Всеукраїнської науково–практичної конференції 25–27 трав. 2005 р. – Слов'янськ: Печатный двор, 2005. – С. 21–27.
7. Дедова Я.Д. Використання об'єктів культурної спадщини Святогірського історичного ареалу в екскурсійній роботі заповідника / Я.Д. Дедова // Проблеми збереження і використання

культурної спадщини в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 25–27 трав. 2005 р. – Слов'янськ: Печатный двор, 2005. – С. 27–35.

8. Закон України «Про охорону культурної спадщини» (№ 1805 – III. 8.06.2000 р.) // Бюлетень українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – К., 2000. – С. 4–32.

9. Збережена спадщина: Українському товариству охорони пам'яток історії та культури 40 років: збірник матеріалів і документів / Упоряд. О.М. Титова, М.Т. Пархоменко, О.О. Демиденко; Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. – К.: УТОПІК, 2007, 2007. – 280 с.

10. Кармазіна Н.В. Питання охорони історико-культурної спадщини України в дисертаційних дослідженнях останніх років / Н.В. Кармазіна // Учёные записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского, серия «исторические науки». Т. 23 (62). – № 1: спецвыпуск «История Украины», 2010. – С. 88–99.

11. Комплексный подход к изучению и охране памятников архитектуры Национального заповедника «София Киевская» / Кожан Е.А., Рыбин В.Ф., Назарчук А.А. // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 25–27 трав. 2005 р. – Слов'янськ: Печатный двор, 2005. – С. 51–58.

12. Корнієнко В.В. Історико-культурна спадщина та її використання в туристичній сфері України (1991–2007 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.В. Корнієнко. – К., 2008. – 20 с.

13. Мардер А.П. Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник державного реєстру національного культурного надбання / А.П. Мардер, В.В. Печерський. – К., 2002. – 326 с.

14. Петровський О.М. Проблема збереження культових споруд – пам'яток архітектури та шляхи її вирішення / О.М. Петровський, В.Р. Мороз // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 25–27 трав. 2005 р. – Слов'янськ: Печатный двор, 2005. – С. 98–100.

15. Самойленко О.Г. Архитектурный ансамбль Софийского собора, его градостроительное прошлое и настоящее / О.Г. Самойленко // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 25–27 трав. 2005 р. – Слов'янськ: Печатный двор, 2005. – С. 130–132.

16. Стасевич В.П. Актуальні питання збереження Святогірського історико-культурного комплексу / В.П. Стасевич // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 25–27 трав. 2005 р. – Слов'янськ: Печатный двор, 2005. – С. 133–134.

17. Худолей О.С. Трансформаційні процеси у сфері пам'яткоохоронної справи в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.С. Худолей. – Луганськ, 2007. – 20 с.

Комарницкая И.Ю. Проблема сохранения сооружений культового назначения в современной Украине: историографический аспект

Осуществлен историографический анализ взглядов ученых на систему мер по сохранению сакральных сооружений в современной Украине. Показано разнообразие мнений об этой научной проблеме, дискуссионные моменты.

Ключевые слова: сакральное сооружение, достопримечательность, регенерация.

Komarnytska, I.U. The problem of preservation facilities for religious services in contemporary Ukraine: historiographic aspect

Historiographical analysis carried out the views of scientists on a system of conservation of sacred buildings in modern Ukraine. Displaying a variety of opinions on this scientific problem, discussion points.

Key words: sacral building, landmark, regeneration.

УДК 30.446.4 + 2-276-7

Куксенко С.І.

Взаємовідносини партійно-державних органів влади з Церквою і віруючими в УРСР у 40–60-ті рр. XX ст. в радянській історіографії

Проаналізовано радянську історіографію 50 – кінця 80-х рр. XX ст. щодо державно-церковних стосунків, їх правового регулювання, розвитку атеїзму в УРСР і СРСР, реалізації принципу свободи совісті.

Ключові слова: радянська історіографія, Руска православна церква, партійно-державно-релігійні відносини, атеїзм.

Спроби осмислення і узагальнення історіографічних надбань радянської історіографії по темі взаємовідносин партійно-державних органів влади з Церквою і віруючими в УРСР у 40–60-ті рр. XX ст. спеціально не проводилися, а частково здійснювалися у здебільшого, відповідних історіографічних оглядах наукових праць та дисертацій.

Серед сучасних дослідників варто відзначити статтю Н.В. Шліхти [84], у якій подано критичний огляд вітчизняних і зарубіжних праць, присвячених розгляду становища Церкви в повоєнній радянській державі. Запропоновано власну класифікацію історіографії проблеми, піднято питання методології дослідження церковного життя радянської доби; роботи В.А.Войналовича, А.М. Колодного, П.Л. Яроцького, В.О. Пашенка [16;36;70;71;72] – розглянуто розвиток релігії в Україні, суть партійно-державної політики стосовно релігійних конфесій і особливості їх розвитку у зазначений період, моделі поведінки, застосовані владою щодо різних релігійних спільнот, розглядається також партійно-державна політика щодо релігії, церкви і віруючих як об'єкт наукового аналізу в тому числі і радянськими дослідниками.

Метою статті є аналіз радянської історіографії 1950 – кінця 1980-х рр. взаємовідносин партійно-державних органів влади з Церквою і віруючими в УРСР у 40–60 – ті рр. XX ст.

Радянська історіографія означеної проблеми має певну специфіку і періоди розвитку. У найбільш загальному вигляді можна виділити наступні періоди:

Перший – з 1940-х до кінця 1980-х рр. – практично в усіх дослідженнях радянського часу релігійні організації розглядалися в якості реакційної сили, яка перешкождала прогресивній політиці держави по побудові соціалістичного суспільства, релігія і Церква, на думку дослідників, приречені на повне зникнення, утиски державних органів щодо релігійних організацій і віруючих замовчувалися.

Другий – кінець 1980-х – початок 1990-хрр. – зміна поглядів та оцінок на роль і місце релігії і церкви в житті суспільства, стосунків між радянсько-партійними органами і релігійними конфесіями. Було визнано утиски щодо релігійних організацій, констатовано, що попри все релігія і Церква зберегли вплив.

Предметом даного дослідження є з'ясування особливостей і специфіки розвитку радянської історіографії 1940-х – 1980-х рр. щодо взаємовідносин партійно-державних органів влади з Церквою і віруючими в УРСР у 40–60-ті рр. XX ст., виокремлення окремих напрямків досліджень з даної теми.

У першому періоді можна виділити етап 1940-х – кінця 1950-х рр., коли практично не було досліджень на релігійну тематику. Це пояснюється ініційованою Сталінін, хоча і не оголошеною офіційно, зміною релігійної політики радянської влади у 1943 р. Існуюча певна невизначеність щодо оцінок ролі релігії і церкви у житті суспільства, пасивність партійно-державного апарату у виданні антирелігійної літератури не могли не вплинути на офіційну історіографію: дослідники у 40–50-ті рр. уникали розробок на дану тематику.

З кінця 50-х років ситуація змінюється – влада розпочала нову антирелігійну кампанію, що актуалізувало дослідження з релігійно-церковної тематики і сприяло

появі великої бюрократичної системи атеїстичної пропаганди. У СРСР та УРСР масово видається велика кількість антирелігійної та атеїстичної літератури, проблеми ролі і місця релігії і Церкви в житті суспільства, релігійної політики держави стали предметом пильного вивчення радянських учених і публіцистів. Щоб надати цій атеїстичній роботі нового аспекту, її було названо «науковою». З 60–х років XX століття у Радянському Союзі почала формуватись наукова школа істориків релігії, у рамках якої не тільки розроблялись загальнометодологічні проблеми, але стали вирізнятися і окремі напрямки, пов'язані з вивченням конкретних конфесійних груп, Руській православній церкві було присвячено найбільше праць.

Серйозною перешкодою для розвитку досліджень була обмеженість джерельної бази, так як основний масив документів знаходився а спецсховищах і спецфондах під грифами «таємно» або «цілком таємно» і був недоступний для більшості істориків. Офіційна історіографія не виходила за жорстко визначені ідеологічні та методологічні рамки, що накладало негативний відбиток на характер наукових досліджень. Практично всі праці цього періоду були написані за однією схемою на підставі офіційних документів партії і радянського уряду в дусі непорушних концептуальних положень про те, що релігії немає місця в соціалістичному суспільстві, а тому вона приречена на повне зникнення самим ходом історії.

Методологічні установки, в основі яких лежала ідея про несумісність соціалізму і релігії і неминуче відмирання останньої в соціалістичному суспільстві, зумовили, по-перше, обмежене коло тем для аналізу, а по-друге, вели до граничної ідеологізації досліджень періоду 1960–х – кінця 1980–х рр.

У межах даного періоду ми можемо виділити окремі напрямки досліджень радянських учених:

Першу групу становлять дослідження, зосереджені на діяльності релігійних інститутів і їх реакції на політику радянського уряду, при цьому у центрі уваги радянських учених перебували сюжетні, пов'язані із діяльністю Руської православної церкви та «модернізації» її віровчення.

Автори М.С. Гордієнко [27–32], М.П. Красников [50,51], П.К. Курочкін [57–59], М.П. Новіков [62–67] та ін. [44,48,78,83] діяльність Руської православної церкви і інших конфесій оцінювали негативно, а їх спроби зробити церковне вчення ближчим і зрозумілішим людині, знайти своє місце у світі, що змінюється, кваліфікували як свідчення повної історичної безперспективності релігії та Церкви. Православна церква, на думку дослідників, виживала завдяки пристосовництву (модернізації) – процесу, якому присвячувалися окремі роботи критичної спрямованості.

Так, П.К. Курочкін безапеляційно заявляв, що «основна тенденція російського православ'я в ... умовах радянського суспільства – це ... тенденція його закономірного занепаду» [59, с.105].

Виходячи з цього – «пристосування і модернізація являються захисною реакцією на занепад російського православ'я» [59, с.106], обумовлені його «прагненням до самозбереження в історичній обстановці, що змінилася». [59, с.86]. При цьому в «основі цього прагнення лежать не придумані зарубіжними авторами насильницькі заходи комуністів, а радикальні зміни в житті радянського суспільства за останні півстоліття» [59, с.86].

М.П. Новіков проголошує, що «криза релігії стала очевидним фактом» [67, с.5], тому модернізація православ'я необхідна духовенству як «засіб для збереження впливу на паству в нових суспільно-історичних умовах» [67, с.5].

Радянські автори докоряли Церкві за те, що, стверджуючи власну ортодоксальність, прихильність біблійським ідеалам і канонічним правилам, вона насправді пристосовувалася до суспільно-політичних умов, які склалися в умовах соціалізму.

У радянський період спеціальних дисертаційних досліджень по проблемах взаємовідносин РПЦ і державних органів в центрі і на місцях не було. Головна причина – неактуальність теми дослідження.

Більшість названих робіт мали пропагандистський характер і були спрямовані на захист офіційного матеріалістичного світогляду і представляли церкву як пережиток минулого, стверджували про іманентно властиву релігії реакційність і про зживання релігійних поглядів і забобонів в ході соціалістичного будівництва. Вважалося, що існування релігії в радянському суспільстві є ненормальним явищем, а діяльність релігійних

організацій несумісна з соціалізмом і комунізмом, що будеється. З іншого боку, діяльність державних органів щодо Руської Православної Церкви не піддавалася критичному аналізу. У результаті перекручувалися реальні факти взаємовідносин радянської держави і Церкви: заперечувалися гоніння на віруючих, репресії духовенства, релігійна політика радянської держави характеризувалася позитивно, замовчувалася участь Церкви у Великій Вітчизняній війні, її матеріальний і моральний вклад в миротворчий рух і забезпечення збереження культурно-історичних цінностей. ... Безапеляційно констатувалося, що існуючий державний устрій припускає «виключно сприятливі умови для остаточного подолання релігійних поглядів і забобонів» [19;34;77].

Крім того, вважалося, що Церква використовується противниками радянського ладу в якості інструменту ідеологічної боротьби і отримує допомогу з-за кордону. Ці підходи призводили до неадекватного відображення дослідниками існуючих реалій у сфері державно-церковних відносин.

До другої групи можна віднести дослідження, присвячені розвитку атеїзму в СРСР і стану релігійності населення.

Одним з популярних напрямів серед учених-релігієзнавців (істориків і філософів) стала атеїстична робота партії і комсомолу серед віруючих і населення. Численні статті, монографії [1–8;13;15;18;24;46;49;76] і дисертаційні дослідження: Тільки за 1960–66 рр. було захищено більше 60–ти дисертацій по науковому атеїзму. (Див. Журнал «Государство, религия, церковь в России и за рубежом» / http://religio.rags.ru/journal/anthology3/a3_28.pdf) розкривали широку палітру форм і методів діяльності КПРС по вихованню у радянських людей матеріалістичного світогляду, представлений матеріал демонстрував поступальну ходу країни до суспільства масового атеїзму.

У них робилися спроби визначити становище і значення атеїзму в суспільстві, дати науковий аналіз проблем атеїстичного виховання і одночасно спростувати «видавки» про насадження державою масового атеїзму в СРСР, полемізувати з богословськими концепціями про роль і місце Церкви і релігії. Концепція побудови комуністичного суспільства в найближчі десятиліття і пізніше твердження про побудову «розвиненого соціалізму» стимулювали активність дослідників у сфері науково-атеїстичного виховання. Завданням подібних робіт було формування в суспільній свідомості думки про несумісність релігії з комунізмом і неповноцінності віруючих як носіїв релігійної свідомості. Основним лейтмотивом більшості робіт фахівців в області «наукового атеїзму» була теза про процес відмирання і подолання релігії, як ворожої соціалізму ідеології.

У ряді робіт узагальнювалися результати соціологічних досліджень релігійності населення, при цьому робилися, як правило, тенденційні висновки, спрямовані на доведення її зниження, поступового загасання релігійної активності населення [14;33;43;45;69;79]. Основною тезою їхніх праць було твердження, що за активної і правильно побудованої атеїстичної роботи релігійна свідомість поступово зникне [79, с.348].

Третю групу досліджень складають роботи, що розглядають проблеми правового регулювання державно-церковних стосунків, оцінки становища релігійних організацій в СРСР як суб'єктів радянського права і реалізації принципу свободи совісті.

Особливо актуальними ці проблеми стають з середини 1970–х рр., коли в країні почала активно пропагуватися теза про права і свободи людини в СРСР, що було викликано підписанням Хельсінських угод і прагненням спростувати «нападки буржуазних радянологів». Цьому сприяло також прийняття концепції розвиненого соціалізму і нової радянської конституції, що їй відповідала.

Значне число робіт, авторами яких були керівники і співробітники Ради у справах релігій (В.А. Куроедов [52–56], В.Г. Фуров [80–83], Ю.А. Розенбаум [73], Е.І. Лісавцев [61]) і відомі правознавці, історики і філософи В.В. Ключков [38–42], Ф.М. Рудинський [74;75], А.І. Барменков [10] і ін. [12;20;22;23;25;26;34;35;37] мало науково-популярний і тенденційний характер – адже їх головним завданням стає апологетика «свободи» релігійної діяльності в СРСР, «лояльності» і «демократичності» радянської держави по стосовно релігійних об'єднань.

Так, голова Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР В.А. Куроедов у своїй книзі «Религия и церковь в Советском государстве» заперечує «небилиці» «західної

реакції» про «насиленницьке викорінення» релігії в Радянському Союзі і «переслідуваннях за віру», відсутність свободи совісті, «примусовий атеїзм» [53,с.3].

Керівники Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР авторитетно заявляють: «Усі питання своєї внутрішньої діяльності... релігійні об'єднання і їх центри вирішують самостійно» [82,с.18], «державні органи не втручаються у внутрішні... справи церкви» [53,с.122–123], апелюючи до того, що «своїм святим обов'язком Радянський уряд вважає охорону інтересів усіх громадян, як віруючих, так і невіруючих» [53,с.120] і, що у «радянському законодавстві... встановлені спеціальні правові норми, що захищають від посягання на законні права віруючих, релігійних об'єднань і служителів культу» [53,с.149].

Соціалістичне суспільство, запевняє Л. Іванов, «надає свободу кожному сповідувати будь-яку релігію, змінювати віру і вільно, без примусу входити до одного із релігійних об'єднань» [35,с.26].

Узагальнюючи роботи радянських авторів, можемо стверджувати, що в них детально розглянуто еволюцію радянського законодавства щодо правового регулювання державно–церковних стосунків та свободи совісті, зроблено порівняння з відповідними законодавствами зарубіжних буржуазних і соціалістичних держав. Нормативні акти радянської держави і механізми їх реалізації оцінювалися виключно з позитивного боку. При цьому очевидні факти порушення принципів невтручання держави у внутрішньоконфесійні справи розцінюються як несуттєві в умовах соціалістичного будівництва, радянські автори стверджували, що тільки в СРСР свобода совісті набула найповнішого втілення.

Ідеологічно–замовлені і такі, що не відповідали істині панегірики радянському законодавству про культу, релігійній політиці КПРС, знаходили своїх опонентів за кордоном в особі дисидентів і західних радянологів. Тому паралельним напрямом висвітлення проблеми правового регулювання державно–церковних стосунків і реалізації принципу свободи совісті радянських учених тих років стає апологетика «свободи совісті» в умовах комуністичного режиму в очах радянської і зарубіжної громадськості. У 1970–80 рр. специфічному завданню – критиці буржуазного тлумачення свободи совісті, боротьбі з іноземними «фальсифікаторами» і «наклепниками на радянську дійсність», розвінчанню «релігійного інакомислення (дисидентства)», доведенню того, що в СРСР свобода совісті на практиці повністю реалізована, був присвячений цілий ряд робіт.

Будучи рупором офіційної комуністичної ідеології, праці радянських дослідників – М. Бабія [9], А.В. Белова [11], Г.В. Воронцова [17;21], В.В. Коники [47], Е.І. Лісавцева [60], Б. Нормурадова [68] мали надто заполітизований зміст, обмежене коло джерел і, як наслідок, багато помилоквих припущень.

Для прикладу, В.Г. Воронцов з гнівом розвінчує «наклепницькі матеріали» «буржуазних і клерикальних фальсифікаторів» «марксистського атеїзму» і «політики КПРС стосовно релігії». Декларує наявність повної свободи совісті в СРСР [18,с.20], стверджуючи про «закономірний характер масового атеїзму в СРСР», критикуючи «буржуазних і клерикальних фальсифікаторів», які розглядали його «як результат насилля над віруючими і адміністративного впливу на релігійні організації» [18,с.30]. Намагається повністю заперечити факти «урядових гонінь на церкву в СРСР, які полягали начебто у переслідуваннях і навіть убивствах служителів культу за їх релігійну діяльність» [18,с.18].

А.В. Белов називає домислами західної пропаганди твердження, що «законодавство про релігійні культу...є своєрідним знаряддям придушення свободи віросповідання» [11,с.3], критикує західних авторів, які «багато пишуть про те, що в СРСР ніби існують гоніння за віру, що... доводить відсутність свободи для віруючих у справі відправлення релігійного культу» [11,с.12], заперечує будь-які «домисли» про гоніння і переслідування віруючих і духовенства, називаючи ці твердження західних авторів «міфами», «ідеологічною диверсією» і «підливними діями» буржуазно–клерикальних фальсифікаторів проти СРСР.

Проте, у зазначених працях містяться відомості про аналіз державно–церковних стосунків дослідниками західних країн, які чи не першими найбільш відкрито й неупереджено заявили про характер цих відносин у радянському суспільстві.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що характерною ознакою радянської історіографії 1950 – кінця 1980–х рр. в дослідженні церковно–релігійної тематики був тенденційний підхід до висвітлення проблем взаємовідносин партійно–державних органів влади з Церквою і віруючими, що було викликано пануванням в радянській історіографії атеїстичної концепції, в якій релігії і Церкві відводилася роль противника радянської влади, релігію прийнято було трактувати як ворожу ідеологію або як відмираючий пережиток.

Завдання, які ставили перед собою їх автори, нерідко полягали не у відтворенні історичної дійсності, а у виконанні політичного замовлення влади. Сучасний дослідник В. Яремчук говорячи про багатьох тодішніх дослідників, вказує, що «вони органічно, подекуди навіть ревно і беззастережно приймали партійний диктат» [85,с.157], а існуюча система організації та наукових комунікацій була «покликана забезпечувати повний ідеологічний контроль над творчістю істориків і реалізацію задумів держави щодо історичної науки» [85,с.465].

Тому більшість праць ґрунтуються не на ретельному дослідженні архівних джерел, а на цитатах партійних постанов та резолюцій, доповідей та промов керівників партії і держави, якими визначалися ідейні напрями наукових пошуків.

Отже, дослідження цього періоду можна охарактеризувати як науково–суб'єктивні. Адже радянські історики не виходили за межі оцінок, зафіксованих у партійних документах. Радянських авторів єднає упередженість, неприхована заідеологізованість та відверта атеїстична спрямованість. Попри наявність незаперечних фактів боротьби влади з релігією та церквою, гонінь, переслідувань та утисків духовенства й віруючих, у своїх дослідженнях вони намагалися заперечити або виправдати таку політику, невпинно констатуючи процвітання свободи совісті в СРСР.

Радянська історіографія по–суті обмежилася нагромадженням фактичного матеріалу та ідеологічних штампів і мало наблизилася до наукового дослідження проблеми.

Оскільки більшість досліджень головну увагу приділяють політиці партії та держави щодо релігійних організацій, то перспективним є питання вивчення ставлення віруючих, духовенства, керівництва релігійних організацій до цієї політики. Як подальші напрями дослідження автор вважає за доцільне розглянути зміну підходів радянської історіографії до теми взаємовідносин партійно–державних органів влади з Церквою і віруючими в УРСР у 40–60–ті рр. XX ст. у часи перебудови та в пострадянський період.

Список використаних джерел

1. Атеизм в СССР: становление и развитие / Г.В. Воронцов [и др.]; отв. ред. А.Ф. Окулов. – М.: Мысль, 1986. – 235 с.
2. Атеизм и религия в современной борьбе идей: [сб.стат. / наук. ред. отв. ред. Гараджа В.И.]. – К.: Политиздат Украины, 1975. – 490 с.
3. Атеизм и современное естествознание. Сб. ст. – М, 1977. – 120 с.
4. Атеизм и социалистическая культура. Сб. ст. Институт научного атеизма (Академия общественных наук). – М.: «Мысль», 1971. – 134 с.
5. Атеизм і культурний прогрес / АН УРСР, Ін–т філософії; відп. ред. О.С. Онищенко. – Київ: Наукова думка, 1977. – 303 с.
6. Атеисты наступают / сост.: В.И. Мурашова, И.Н. Романов. – М.: Москов. рабочий, 1965. – 192 с.
7. Атеизм, религия, современность. – Л., 1973. – 224 с.
8. Атеистическое воспитание. Справочник для идеологического актива. – М.: Политиздат, 1983. – 175 с.
9. Бабий М.А. Несостоятельность «советологической» концепции «атеистического государства» // Вопросы научного атеизма. – М., 1981. – Вып. 27. – С. 212–232.
10. Барменков А.И. Свобода совести в СССР / А.И. Барменков. – М., 1979. – 224 с.
11. Белов А.В., Шилкин А.Д. Религия в СССР и буржуазные фальсификаторы / А.В. Белов, А.Д. Шилкин. – М., 1970. – 32 с.
12. Бельк Н. Строго соблюдать законодательство о религиозных культах / Н. Бельк // Советская юстиция. – М.: Юрид. лит., 1982, № 20. – С. 10–12

13. Бражник И.И. Право. Религия. Атеизм: Правовое содержание научного атеизма / И.И. Бражник; Отв. ред.: Дулуман Е.К. – Киев: Высш.шк., 1983. – 206 с.
14. Букина И.Н. Психология атеизма / И.Н. Букина; О-во «Знание» РСФСР. Ленингр. организация (Ленинград). – Л.: Знание, 1975. – 40 с.
15. Вещиков, А.Т. Путь к атеизму / А.Т. Вещиков. – М.: Сов. Россия, 1965. – 160 с.
16. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В.А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 742с.
17. Воронцов Г.В. Марксистський атеизм и его современные фальсификаторы / Г.В. Воронцов. – М., «Знание», 1972. – 32 с.
18. Воронцов Г.В. Массовый атеизм: становление и развитие / Г.В. Воронцов. – Л.: Лениздат, 1983. – 183 с.
19. Воронцов Г.В. Отношение Коммунистической партии и Советского государства к религии и церкви: (к 40-летию декрета «Об отделении церкви от гос-ва и школы от церкви») / Г.В. Воронцов, Н.Ф. Макаров; О-во по распространению полит. и науч. знаний РСФСР. Ленингр. отделение. – Л., 1957. – 44 с.
20. Воронцов Г.В. Конституция СССР о свободе совести / Г.В. Воронцов. Л. – Знание, 1979. – 36 с.
21. Воронцов Г.В. Церковно-эмигрантская фальсификация религиозного вопроса в СССР // Вопросы научного атеизма. – М., 1970. – Вып. 10. – С. 372–395.
22. Гаврилюк О.Ю. Свобода совісті в соціалістичному суспільстві / О.Ю. Гаврилюк. – К.: Політвидав України, 1981. – 278 с.
23. Гаевая Н.П. Советское законодательство о свободе совести / Гаевая Н.П. – К.: Наук. думка, 1988. – 144 с.
24. Гараджа В.И. Атеизм и религия в современной борьбе идей / В.И. Гараджа. – К., 1975 – 491 с.
25. Голодний, М. Радянське законодавство про релігійні культи / М. Голодний. – К.: 1974. – 132 с.
26. Гольст Г.Р. Советское законодательство о свободе совести / Г.Р. Гольст // Вопросы научного атеизма. М.: Мысль, 1981. С. 41–56.
27. Гордиенко Н.С. Критика новых тенденций современного православия / Н.С. Гордиенко. Л.: Знание, 1974. – 32 с.
28. Гордиенко Н.С., Носович В.И., Харахоркин Л.Р. Современное православие и его идеология / Гордиенко Н.С., Носович В.И., Харахоркин Л.Р. – М.: Издательство АН СССР, 1963. – 205 с.
29. Гордиенко Н.С. Особенности модернизации современного русского православия / Н.С. Гордиенко. М.: Знание, 1978. – 64 с.
30. Гордиенко Н.С. Политиканы от религии. Правда о «русской православной церкви» / Н.С. Гордиенко. М.: Мысль, 1975. – 191 с.
31. Гордиенко Н.С. Современное православие / Н.С. Гордиенко; Акад. обществ. наук при ЦК КПСС. Ин-т науч. атеизма. – М.: Мысль, 1968. – 143 с.
32. Гордиенко Н.С. Эволюция русского православия (20–80-е годы XX ст.) / Н.С. Гордиенко. М.: Знание, 1984. – 64 с.
33. Дулуман Е., Лобовик Б., Танчер В. Современный верующий. Социально-психологический очерк / Дулуман Е., Лобовик Б., Танчер В. – М.: Политиздат, 1970. – 176 с.
34. Иванов А.И. Политика Советского государства по вопросам религии и церкви / А.И. Иванов, Лобазов П.К. М.: Знание, 1973. – 64с.
35. Иванов Л. Конституционное право на свободу совести / Л. Иванов // Наука и религия. 1979. № 6. С. 25–28.
36. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / [За ред. А.М.Колодного, П.Л.Яроцького]. – К.: Знання, 1999. – 735 с.
37. Кириченко М.Г. Свобода совести в СССР / М.Г. Кириченко. – М., 1985. – 200 с.
38. Ключков В.В. Закон и религия. От государственной религии в России к свободе совести в СССР / В.В. Ключков. – М.: Политиздат, 1982. – 160 с.
39. Ключков В.В. Право следовать убеждениям / В.В. Ключков // Наука и религия. 1986. № 9. С. 15–16.
40. Ключков В.В. Религия. Государство / В.В. Ключков. Право. – М.: «Мысль», 1978. – 287 с.
41. Ключков В.В. Советское право и церковь / В.В. Ключков. – М., 1983. – 42 с.

42. Ключков В.В. Социалистическое государство. Право и религиозные организации / В.В. Ключков. – М.: Знание, 1984. – 64 с.
43. Кобецкий В.Д. Социологическое изучение религиозности и атеизма / В.Д. Кобецкий. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. – 178 с.
44. Колобков В.В. Наследие вековой тьмы. (Критика современного русского православия) / В.В. Колобков. – Киев: Госполитиздат УССР, 1962. – 152 с.
45. Конкретные исследования современных религиозных верований (методика, организация, результаты). М.: Мысль, 1967. – 244с.
46. Коновалов Б.Н. Развитие массового атеизма в СССР / Б.Н. Коновалов. – М.: Знание, 1973. – 44 с.
47. Коник В.В. Свобода совести и ее лжезащитники / В.В. Коник. – М.: Молодая гвардия, 1986. – 175 с.
48. Корзун М.С. Русская православная церковь 1917–1945 гг.: изменение социально-политической ориентации и научная несостоятельность вероучения / М.С. Корзун. Минск: Беларусь, 1987. – 111 с.
49. Костенко Н.А. Атеизм и нравственность: (Роль науч. атеизма в формировании ком. нравственности) / Н.А. Костенко. – М., 1982 – 175 с.
50. Красников Н.П. В погоне за веком. (Отражение социальных процессов в богословских трудах и проповеднической деятельности православных священнослужителей) / Н.П. Красников. – М.: Политиздат, 1968. – 160 с.
51. Красников Н.П. Церковь приспосабливается / Н.П. Красников. – Л.: Знание, 1965. – 35 с.
52. Куроедов В.А. Из истории взаимоотношений Советского государства и церкви // Вопросы истории. – 1973. – № 9. – С. 15–31.
53. Куроедов В.А. Религия и церковь в Советском государстве / В.А. Куроедов. – М.: Политиздат, 1981. – 263 с.
54. Куроедов В.А. Религия и закон / В.А. Куроедов. – М.: Знание, 1970. – 65 с.
55. Куроедов В.А. Религия и церковь в советском обществе / В.А. Куроедов. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1984. – 256 с.
56. Куроедов В.А. Советское государство и церковь / В.А. Куроедов. – М.: Знание, 1976. – 79 с.
57. Курочкин П.К. Идеология современного православия / П.К. Курочкин. – М.: Знание, 1965. – 31 с.
58. Курочкин П.К. Социальная позиция русского православия / П.К. Курочкин. – М.: Знание, 1969. – 45 с.
59. Курочкин П. К. Эволюция современного русского православия / П.К. Курочкин. – М.: Мысль, 1971. – 270 с.
60. Лисавцев Э.И. Критика буржуазной фальсификации положения религии в СССР / Э.И. Лисавцев. – М.: Мысль, 1975. – 320 с.
61. Лисавцев Э.И. Социалистический принцип свободы совести и положение церкви в СССР / Э.И. Лисавцев. // Вопросы научного атеизма. Вып. 22. М., 1978. С. 147–158.
62. Новиков М.П., Дмитриева Н.К. Богословская фальсификация общественных явлений / М.П. Новиков, Н.К. Дмитриева. – М.: Знание, 1975. – 63 с.
63. Новиков М.П. Кризис современного православного богословия / М.П. Новиков. – М.: Знание, 1979. – 63 с.
64. Новиков М.П. Новые тенденции в идеологии и деятельности православия / М.П. Новиков. – М.: Знание, 1971. – 32 с.
65. Новиков М.П. Православие и современность / М.П. Новиков. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1965. – 253 с.
66. Новиков М.П. Современный религиозный модернизм / М.П. Новиков. – М.: Знание, 1973. – 63 с.
67. Новиков М.П. Тупики православного модернизма / М.П. Новиков. – М.: Политиздат, 1979. – 167 с.
68. Нормурадов Б. Критика антикомуністичної фальсифікації теорії і практики наукового атеїзму / Б. Нормурадов // Питання атеїзму. – К., 1971. – Вип. 7. – С. 38–42.
69. Павлюк В.В. Психология современных верующих и атеистическое воспитание (Социально-психологическое исследование) / В.В. Павлюк. – Львів: Вища школа, 1976. – 220 с.
70. Пашенко В.О. Православ'я в новітній історії України / В.О. Пашенко. – Полтава, 1997. Ч. 1. – 354 с.

71. Пашенко Володимир Олександрович. Православ'я в новітній історії України/ В.О. Пашенко. – Полтава, 1997. Ч. 2. – 736 с.
72. Пашенко В.О. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років / В.О. Пашенко. – Полтава: АСМІ, 2005. – 631 с.
73. Розенбаум, Ю.А. Советское государство и церковь / Ю.А. Розенбаум; Отв. ред. Б. М. Лазарев. – М.: Наука, 1985. – 174 с.
74. Рудинский Ф.М. Свобода совести в СССР / Ф.М. Рудинский. – М.: Госюриздат, 1961. – 87 с.
75. Рудинский, Ф.М. Свобода совести в СССР: конституционно-правовой аспект / Ф.М. Рудинский // Вопросы научного атеизма. – 1981. – Вып. 27. – С. 26–29.
76. Селиванов П.Д. Партийное руководство атеистическим воспитанием / П.Д. Селиванов. – М.: Политиздат, 1973. – 144 с.
77. Танчер В.К., Антоненко В.Г. Причины існування релігійних пережитків в СРСР/ В.К. Танчер., В.Г. Антоненко. – Київ: Радянська Україна, 1959. – 33 с.
78. Титов В.Е. Православие / В.Е. Титов. – М.: Политиздат, 1967. – 336 с.
79. Угринович Д.М. Психология религии / Д.М. Угринович. – М.: Политиздат, 1986. – 352 с.
80. Фуров В.Г. Новая Конституция СССР и свобода совести / В.Г. Фуров // Вопросы научного атеизма. Вып. 23. М.: Мысль, 1978. С. 5–24.
81. Фуров В.Г. Советское социалистическое государство и церковь (К 50-летию декрета «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» / В.Г. Фуров // Вопросы научного атеизма / Отв. ред. А.Ф. Окулов. Вып. 5. – М.: Мысль, 1968. С.27–45.
82. Фуров В.Г. Становление законодательства о религиозных культах / В.Г. Фуров // Наука и религия. 1979. № 8. С. 16–18.
83. Чертихин В.Е. Идеология современного православия / В.Е. Чертихин. – М.: Наука, 1965. – 136 с.
84. Шліхта Н.В. Становище православної церкви в повоєнній Радянській Україні: критичний огляд історіографії другої половини / Н.В. Шліхта // Магістеріум: Історичні студії. – К., 2007. – Вип. 28. – С. 71–77.
85. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / В. Яремчук. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. – 526 с.

Куксенко С.И. Взаимоотношения партийно-государственных органов власти с Церковью и верующими в УССР в 40–60 – те гг. XX ст. в советской историографии
Проанализирована советская историография 50 – конца 80-х гг. XX ст. относительно государственно-церковных отношений, их правового регулирования, развития атеизма в УССР и СССР, реализация принципа свободы совести.

Ключевые слова: советская историография, Русская православная церковь, партийно-государственно-религиозные отношения, атеизм.

Kuksenko, S.I. Mutual relations of party-state government bodies with Church and believers in USSR in 40–60 – those XX of item in soviet historiography

The author has analyzed Soviet historiography of the 50-end of the 80s years of the XX century, concerning relations between state and church, their legal regulations, development of atheism in the Ukrainian SSR and USSR, realization of the freedom of conscience principle.

Key words: soviet historiography, Russian Orthodox Church, relations between the party, state and religious movement, atheism.

УДК 930.1:(477.8) «1945–1953»

Мищак І.М.

Історіографія культурно-масових перетворень у Західній Україні в повоєнні роки як важливої складової радянської країни

Здійснено порівняльний аналіз праць радянських та сучасних українських істориків з ключових проблем історії культурного та масового руху в західноукраїнських областях у повоєнний період.

Ключові слова: Західна Україна, культура, радянська, історіографія.

Включення західноукраїнських земель до складу СРСР після вигнання гітлерівських загарбників та їхніх сателітів відновило перерваний війною процес радянської у Східній Галичині, Західній Волині та Північній Буковині, а також започаткувало його на Закарпатті. Проте навчене гірким досвідом перебування у складі радянської держави упродовж 1939–1941 років місцеве населення досить прохолодно зустрічало будь-які ініціативи, у тому числі й позитивні, радянської влади, а значна його частина включилася до активного збройного опору владі. У таких умовах кремлівське керівництво, поряд із військовими операціями проти повстанців, розгорнуло активну культурну та пропагандистську роботу, покликану залучити мешканців західних областей України до суспільних перетворень за радянським зразком. Водночас влада, окрилена успіхами на фронтах і зростанням авторитету СРСР на міжнародній арені, уже не бажала миритися з будь-якими проявами непокорі або, навіть, місцевими ініціативами, які виходили за межі директив центру. Тому під прискіпливою увагою прохолодно зустрічалося і спеціальних служб перш за все опинилися ті, хто мав авторитет серед населення – священики, діячі науки і культури та ін., яких намагалися або залучити на свою сторону, або, у разі незгоди, залякати чи й ув'язнити, щоб нейтралізувати їхній вплив на маси.

Метою даної статті є порівняльний аналіз праць радянських та сучасних українських істориків з ключових проблем історії культурного та масового руху в західноукраїнських областях у повоєнний період.

Культурному будівництву в Західній Україні радянські історики приділяли особливу увагу. Про це свідчить, зокрема, ряд дисертаційних досліджень, присвячених цій темі, численні наукові збірники та статті у фахових і періодичних виданнях. Так, підвищенню рівня життя й культурному будівництву регіону загалом присвятили дисертації Л. Васюк, Л. Іваненко, І. Кошарний, Р. Ростикус, К. Скрипник, здобуткам у галузі культури та освіти окремих областей – М. Бойко, І. Буркало, М. Подпригоршук, П. Поустовський, Н. Сирота, В. Холевчук та ін. Практично для всіх радянських праць характерне відображення зростання чисельності закладів культури, освіти, охорони здоров'я, збільшення бібліотечного фонду, радіоточок тощо у порівнянні з довоєнним періодом, натомість якісні складові процесу часто губилися в потоці статистичних даних. Без сумніву, наведені дані та численні порівняння є корисними. Але такий підхід часто не давав можливості відстежити реальні здобутки та прорахунки в культурній сфері, задоволенні потреб людини.

У свою чергу, сучасні історики досить критично розцінюють праці своїх попередників, наголошуючи як на позитивних зрушеннях, які відбулися в західноукраїнських областях та по праву звеличувалися тогочасною історіографією, так і вказують на численні прорахунки і злочинні дії влади, які замовчувалися або фальсифікувалися радянськими істориками. Як вірно відзначив В. Даниленко, зростання патріотизму та національної свідомості, які толерувалися в роки війни в Радянському Союзі та, зокрема, в Українській РСР, вже в перші повоєнні було рішуче припинено, а з повторним призначенням на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича «український буржуазний націоналізм» було проголошено головною небезпечкою в республіці. Політичних переслідувань, за словами дослідника, зазнали діячі науки та культури,

зокрема працівники навчальних закладів та академічних інститутів історії, літератури й економіки, які «опинилися в полоні школи М. Грушевського» [1, с. 711]. У ході цієї кампанії, наголошує В. Баран, Л. Каганович особливу увагу звертав на творчість І. Крип'якевича, називаючи його «запеклим націоналістом», «одним з останніх представників вимираючого виду буржуазно-націоналістичних істориків України». При цьому підкреслювалося, що справа не стільки в особистих поглядах історика, скільки в концепції, яку він представляє [2, с. 79]. За словами М. Коваля, львівським істориком протиставляли групу викладачів-комуністів, які прибули зі східних областей, а радянські органи не зробили жодного кроку до порозуміння й залучення місцевої інтелігенції на бік радянської влади. «Наведення порядку» в історичній науці й «утихомирення» істориків було, на його думку, складовою нового політичного курсу радянського уряду на «холодну війну» і не лише із Заходом, а й радянським суспільством, що відбувалося паралельно з роздмухуванням культу особи Сталіна [3, с. 22, 25]. Однак сучасні дослідники справедливо зауважують [4, с. 443], що критиці піддали не лише українських істориків, а й діячів літератури, музики, художників та ін. Фактично вся місцева інтелігенція опинилася під підозрою в симпатіях до українських націоналістів.

Окремі історики [5, с. 488] наголошують, що кампанія боротьби з українським націоналізмом, яка з ініціативи Л. Кагановича набула гіперболізованих розмірів, загрожувала «перемолоти» не лише еліту республіки, а й завдати непоправних втрат всьому українському народу. Такий стан справ, на їхнє переконання, згодом стурбував і Сталіна, який відкликав Л. Кагановича з України і повернув до керівництва партійною організацією республіки М. Хрущова. Лише після цього шельмування й переслідування української інтелігенції на деякий час вдалося призупинити. Однак посилений тиск на неї чинився упродовж майже всього повоєнного десятиріччя.

За словами О. Рубльова та Ю. Черченка, деякі зміни радянської політики щодо західноукраїнських областей відбулися лише після смерті Сталіна, коли за результатами доповідної записки Л. Берії про становище в Західній Україні пленум ЦК КПУ визнав незадовільним керівництво західними областями, засудив практику призначення на керівні посади в регіоні вихідців з інших областей, тотальну русифікацію вищої освіти тощо. Разом з тим автори визнають, що такі зміни були продиктовані не дійсним усвідомленням становища і прагненням змін, а боротьбою за владу серед кремлівського керівництва. Відповідно, після арешту й розстрілу Л. Берії черговий партійний пленум відкинув попередню критику. При цьому історики звертають увагу на те, що перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко взагалі розкритикував вживання у доповідній записці термінів «Західна Україна», «русифікація», «західноукраїнські кадри», «західноукраїнська інтелігенція» тощо, заявивши, що «в Україні ці слова вже не вживаються» [6, с. 240–241]. Подібні факти визнають й інші дослідники. Отже, сучасна українська історіографія загалом відзначає складність ситуації, в якій відбувалися суспільні перетворення в Західній Україні в повоєнний період, та небажання влади йти на компроміс не лише з представниками національно-визвольного руху, але й з більшою частиною населення краю.

Як відзначив Ю. Шаповал, помітну увагу влада приділяла зростанню чисельності партійних організацій у Західній Україні, однак історик прикметною рисою цього процесу вірно називає досить незначну питому вагу членів партії з місцевого населення. За його словами, кадровий потенціал нарощувався значною мірою за рахунок приїжджих з інших регіонів України та СРСР, які в переважній більшості не знали мови, звичаїв, традицій та й не намагалися пристосуватися до місцевих умов і поважати місцевих мешканців [7, с. 186]. Подібної точки зору дотримується Ю. Сорока, який вважав за необхідне підкреслити, що переважна більшість із майже стотисячної армії приїжджих партійних, радянських, господарських, прокурорсько-судочинських, культурно-освітніх працівників вважала себе в тимчасовому відрядженні й поводитися відповідним чином. Отримавши командні посади, ці люди офіційно отримали монополію у сфері політики, державного управління, ідеології, економіки і культури, що негативно позначилося на настроях корінних мешканців краю [8, с. 20]. До того ж історики аргументовано стверджують, що в досліджуваний період продовжувалася ще передвоєнна практика, коли до західного регіону надсилалися далеко не найкращі номенклатурні працівники [9, с. 110].

Загалом як радянська, так і сучасна історіографія звертають увагу на активну роботу радянської влади з усіма верствами населення краю. Це, зокрема, підтверджують автори академічного видання «Історія Української РСР». За їхніми словами, зростаюча активність у діяльності партійних, радянських, профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій супроводжувалася кропіткою і цілеспрямованою виховною роботою в масах [10, с. 114]. Особлива роль при цьому відводилася жінкам. Так, із метою посилення відповідної роботи в ЦК КП(б)У та обкомах партії західних областей республіки були створені відділи по роботі з жінками, у міськкомах і райкомах партії запровадили посаду жіночого організатора, а на підприємствах, в установах, селах вибирали жіночі ради, проводили зібрання жінок [10, с. 110]. Такі заходи мали спрямувати ініціативу різних верств і прошарків населення, у тому числі й жінок, у потрібне владі русло, прищепити радянську психологію та відволікти їх від національно-визвольного руху.

Сучасні історики головним рупором радянської пропаганди справедливо називають газети. Так, О. Мальячук наводить дані про те, що згідно з рішенням XIII пленуму ЦК КП(б)У обласні газети були зобов'язані друкувати дві публікації на тиждень пропагандистського характеру, основний зміст яких зводився до розповідей «про нове шасливе радянське життя», «про особистий вклад громадян у дострокове виконання нової сталінської п'ятирічки», «порівнянь свого теперішнього життя під сонцем сталінської Конституції з нестерпним недавнім минулим», «викриття зрадницької і антинародної політики українсько-німецьких націоналістів, церкви, Центрального розвідувального управління» та ін. [11, с. 96]. Подібні «роз'яснення» були обов'язковими для газет і журналів усіх рівнів, вони виходили окремими брошурами і масово поширювалися в населених пунктах краю.

За свідченням дослідників, великі надії в галузі суспільних перетворень радянська влада покладала на охоплення місцевого населення масовим комсомольським та профспілковим рухом. На думку С. Монченка, відведення комсомолу особливої ролі в західних областях України було вигідним партійним та державним органам з двох причин. По-перше, створювалася можливість для активної експлуатації юнацького максималізму, прагнення до самоутвердження, загостреної однозначності в оцінках оточуючої дійсності. По-друге, молодь у найближчій перспективі ставала тим людським матеріалом, на який прагнула опертися радянська управлінська система в процесі свого утвердження та розвитку в регіоні [12, с. 15]. При цьому радянські історики визнавали [13, с. 55], що «головним завданням комсомольців на цьому етапі було проведення бесід і лекцій, колективне читання газетних статей із важливих суспільно-політичних питань, ... викриття зрадницької ролі українських буржуазних націоналістів, залучення юнаків і дівчат до політнавчання, суспільно корисної, агітаційної і культмасової діяльності».

Ефективність подібної роботи визнають і сучасні історики. Завдяки цьому значна частина західноукраїнської інтелігенції опинилася у вирі протистояння між радянською владою й національно-визвольним рухом. Партійні й правоохоронні органи, залучаючи молодь та місцеву інтелігенцію на свій бік, водночас намагалися скомпрометувати її в очах учасників визвольного руху, нацькувати одне на одного. Тому вони вимагали від наукової та творчої еліти постійно публікувати викривальні статті про українське підпілля, Українську греко-католицьку церкву тощо, скеровували їх у контрольовані повстанцями райони читати лекції, виступати на мітингах [14, с. 86]. На думку С. Макаруча, важко оцінити, наскільки слова і тексти, що їх підписували учасники різних з'їздів, зборів та груп місцевої інтелігенції, відповідали їхнім переконанням, однак безсумнівно, що тексти подібних звернень заготовляли функціонери обкомів партії, служб НКВС і НКДБ. При цьому автор зауважує, що діячі культури, можливо, краще бачили безперспективність збройного опору 40-х років, його приреченість у тих умовах, і з цих позицій їм було важко спостерігати смерть десятків і сотень тисяч молодих патріотів України [15, с. 212–213].

Загалом радянська влада намагалася використати будь-які засоби для ідеологічної обробки західноукраїнського суспільства і прищеплення йому необхідної суспільної свідомості. Таку необхідність пояснювали тим, що до складу Української РСР приєдналися мільйони людей, які не пройшли належного «ідейного виховання» в Радянському

Союзи, певними успіхами «ворожої пропаганди» на окупованій території та послабленням відповідної роботи радянських органів в роки війни, а також зростанням ідеологічного впливу на місцеве населення з боку політичних супротивників у повоєнні роки [16, с. 149–150]. З цією метою використовувалися навіть такі, здавалося б, суто господарські структури, як машинно–тракторні станції, на базі яких за рішенням ЦК КПУ в регіоні були створені політичні відділи.

«Широкопрофільність» МТС визнавали й радянські історики. Так, К. Сироцинський писав, що «поряд із забезпеченням технічної бази для соціалістичного землеробства МТС покликані так само вирішувати численні питання, пов'язані з безпосередньою виробничою і організаційно–господарською діяльністю колгоспів, із вихованням у колгоспного селянства соціалістичного ставлення до праці, до громадської власності, до своїх зобов'язань перед соціалістичною державою і радянським суспільством» [17, с. 43, 45]. У свою чергу, в «Історії Української РСР» прямо наголошувалося на тому, що політвідділи МТС проводили велику організаторську та політико–виховну роботу серед різних соціальних груп селянства, завдяки чому відбулося зростання чисельності сільських партійних організацій та їх організаційне зміцнення [10, с. 133].

Ряд авторів поділяє точку зору радянських істориків про те, що західні області України в повоєнний період мали пріоритетне значення щодо забезпечення їх господарських і культурних потреб. Так, В. Юрчук, визнаючи неоднозначність культурних процесів у краї, все ж вважав за необхідне відзначити ефективність заходів радянської влади щодо ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення. Крім того, він вказував на інтенсивний розвиток у повоєнний період початкової, середньої та вищої освіти, значне зростання чисельності освітніх закладів усіх рівнів тощо. Водночас автор відзначив прагнення представників владних структур викоринити із свідомості місцевого населення почуття національної ідентичності, етнічної приналежності, нехтування духовно–культурною специфікою краю [18, с. 43, 45].

Радянська історична наука також намагалася на фактах з історії західних областей довести тезу про дружбу народів, забезпечення вільного розвитку націй у СРСР, толерування національної ідентичності українців. Так, за словами Б. Бабія [19, с. 161], «всюди на західноукраїнських землях лунає рідна українська мова, яка заборонялася іноземними окупантами. Радянська влада здійснила тут справжню культурну революцію, повністю ліквідувала усадковану від старого колоніального режиму неписьменність та малописьменність серед дорослого населення. Усі діти шкільного віку охоплені загальним обов'язковим навчанням». Однак йшлося лише про очевидні переваги, які не викликають заперечень і сьогодні. Проте радянські історики замовчували факти руйнування налагодженої колись системи просвітньої та культурної діяльності, яка навіть в умовах переслідування українців та нищення їхньої ідентичності дозволяла підтримувати належний культурний рівень. Крім того, радянські історики не приховували мету освітніх перетворень у Західній Україні. Вона, на їхнє переконання [20, с. 11], «полягала не тільки в запровадженні нових планів, програм та підручників, але й зламі та перебудові всього змісту, форм і методів навчально–виховального процесу, мала забезпечити не лише високі знання основ наук, але й комуністичне виховання підрастаючого покоління».

Сучасний дослідник становища освіти на західноукраїнських землях С. Сворак погоджується з тим, що кількісні параметри і державного, і приватного шкільництва в регіоні дорадянського періоду були досить скромні, проте наголошує, що якісні його показники розцінювалися дуже високо. Випускники шкіл, гімназій та ліцеїв володіли значною сумою знань, що багатством з них давало можливість продовжувати навчання у вищих навчальних закладах країн Європи та Америки. У процесі встановлення радянської системи освіти у краї ці особливості й традиції, за справедливим твердженням автора, були знехтувані, що на тривалий час обумовило здебільшого скритий, а нерідко і відкритий спротив місцевого населення новій системі освіти і виховання [21, с. 64]. Схожу думку висловила Т. Марусик, яка зауважила, що ліквідація гімназій і ліцеїв з їх гуманітарним профілем та висококваліфікованими педагогічними кадрами відбрала в частини населення краю право вибору дати молоді високий рівень підготовки, знання історії, географії, мов та інших предметів. Створені на їх базі середні школи не досягли ні на той час, ні в наступні десятиріччя того рівня підготовки, який давала більшість

західноукраїнських гімназій у міжвоєнний період [14, с. 176]. Також дослідниця звертає увагу на поступове зменшення з другої половини 1940–х років числа студентів з місцевих жителів у вищих навчальних закладах Західної України через створення відповідних обмежень і відсіювання так званих неблагонадійних. Така ситуація, за її словами, непокоїла навіть лояльно налаштованих до радянської влади представників інтелігенції, зокрема Я. Галана, який вказував на шкідливість штучного обмеження доступу місцевої молоді до радянських навчальних закладів [22, с. 438].

Подібної точки зору дотримується Р. Попп. На її переконання, за зовнішньою видимістю відновлення і розширення мережі наукових, мистецьких, культурно–освітніх закладів приховувалася справжня мета тоталітарного режиму – централізація і повний контроль над усіма духовними процесами, підпорядкування культури офіційній ідеології. Досліджуючи культурні перетворення у Львові в повоєнні роки, дослідниця робить висновки про те, що грубе адміністративне втручання, стильова уніфікація, тематична регламентація позбавляли митців елементарних творчих свобод, а заборони привели до того, що визначальною рисою культурного життя міста стала одноманітність [23, с. 215].

У радянській історіографії відзначалося, що діяльність на Західній Україні потужного пропагандистського апарату мала сприяти прискоренню соціалістичних перетворень. Так, за словами О. Кірсанової, яка висвітлювала суспільно–політичне життя на Закарпатті, велика робота була проведена парторганізаціями серед трудящих «по вихованню їх у дусі високої соціалістичної свідомості, пролетарського інтернаціоналізму, непримиренності до ворогів радянської влади, зокрема українських та угорських буржуазних націоналістів». При цьому вона зазначала, що ідеологічна робота провадилася з урахуванням специфіки різних категорій населення [24, с. 397]. Схожої точки зору дотримувася І. Кошарний [25, с. 39], який корінними змінами суспільно–політичного життя краю називав «зростання чисельно та якісно робітничого класу, вихованого в дусі соціалістичної свідомості, а також ліквідацію куркульства, яке складало соціальну базу українського буржуазного націоналізму».

Радянська історіографія також всіляко підкреслювала активність місцевого населення в проведенні пропагандованих владою суспільних перетворень. Так, інформуючи про зростання чисельності освітніх і культурних закладів у регіоні в повоєнні роки, автори «Історії Української РСР» наголошували, що за роки четвертої п'ятирічки методом народного будівництва було побудовано більше половини шкіл. Така ж активність спостерігалася в будівництві клубів та бібліотек [10, с. 136]. Таким чином, віковічні бажання населення краю щодо піднесення власної культури й освіти були активно використані з пропагандистською метою.

Потужним засобом радянської пропаганди, серед іншого, стали масові звинувачення на адресу ОУН та УПА у перешкоджанні розвитку української культури, освіти, науки тощо. Подібні ідеологічні штампи згодом активно використовувалися радянською історіографією. Приміром, В. Маланчук наголошував, що «залишки українських буржуазних націоналістів чинили шалений опір розгортанню культурного будівництва, особливо на селі. Вони руйнували і палили клуби, знищували книжковий фонд бібліотек, кіноустановки та кінопересувки, чинили терористичні акти проти культосвітніх працівників» [26, с. 449]. Використанням подібних кліше радянські ідеологи намагалися показати учасників національно–визвольного руху бездушними варварами й невігласами, викликати до них у простих людей почуття відрази й осуду. Подібні заходи, на думку істориків, не досягли бажаного ефекту, проте певною мірою підірвали базу повстансько–підпільного руху.

У свою чергу, історики звертають увагу й на активну контрпропаганду з боку українських повстанців, які намагалися не лише донести свої ідеї до широких верств населення, а й доволі ефективно спростовували твердження радянських агітаторів. Так, А. Кентій вірно зауважив, що особливий акцент робився на агітаційну діяльність у середовищі прибулих у західні області спеціалістів зі Східної України та інших регіонів СРСР. При цьому об'єктами пропаганди ставали не лише українці, а й представники інших національностей, яких намагалися залучити якщо не до активної протидії режиму, то хоча б викликати розуміння і співчуття до національно–визвольного руху в Україні [27, с. 7].

Таким чином, оцінки культурних і масових перетворень у Західній Україні в повоєнні роки радянською та сучасною українською історіографією істотно різняться. Спільним для них є визнання позитивних змін, які мали місце в залученні місцевого населення до масової культури, освіти, подолання неписьменності тощо. Водночас замовчувано радянською історіографією прорахунки в здійсненні суспільних перетворень, а також численні зловживання представників влади та репресії проти жителів західноукраїнських областей стали об'єктом активних наукових студій сучасних істориків, викликаючи їхню справедливую критику.

Список використаних джерел:

1. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д.В. Архіреєвський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін. Відповід. ред. В.А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.
2. Баран В.К. Україна: новітня історія: 1945–1991 рр. / Володимир Баран. – Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 669 с.
3. Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 2002. – №1. – С. 3–26.
4. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В.Ф. Солдатенко (керівник). – К.: Парламентське видавництво, 2007. – 576 с.
5. Мищик Ю.А. Історія України: Навч. посіб. для старшокласників / Ю.А. Мищик, О.Г. Бажан, В.С. Власов. – К.: Видавничий дім «Кисво–Могиланська академія», 2005. – 576 с.
6. Рубльов О.С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20–50-ті роки XX ст. / О.С. Рубльов, Ю.А. Черченко. – К.: Наук. думка, 1994. – 351 с.
7. Шаповал Ю. Війна після війни / Ю. Шаповал // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича / Ю. Сливка (упоряд. і відп. ред.). – Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 184–200.
8. Сорока Ю.М. Населення західноукраїнських земель в етнополітичному та демографічному вимірах (1939–1950 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук: 09.00.12 «Українознавство» / Ю.М. Сорока. – К., 2009. – 33 с.
9. Гаврилук О. Політика радянзації в західному регіоні України наприкінці Другої світової війни / О. Гаврилук // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 2. – С. 109–114.
10. История Украинской ССР. В десяти томах. Том девятый: Украинская ССР в период построения развитого социалистического общества (1945 – начало 60-х годов). – К.: Наук. думка, 1985. – 582 с.
11. Малиарчук О.М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / Олег Малиарчук. – Івано-Франківськ: МістоНВ, 2008. – 228 с.
12. Монченко С.А. Державне управління в західних областях України у післявоєнний період: політико-адміністративний аспект (1944–1953 рр.): автореф. дис. канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / С.А. Монченко. – Л., 2004. – 20 с.
13. Максимів Р.В. Розгортання діяльності громадських організацій західних областей УРСР у перші повоєнні роки / Р.В. Максимів // В єдиній сім'ї народів: Возз'єднані області Української РСР. 50 років / Ред. кол. В.П. Чугайов (відп. ред.) та ін. – Львів. – Вісник Львівського університету. – Вип. 25. – Серія Історична. – 1989. – С. 50–56.
14. Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. XX ст.) / Тамара Марусик. – Чернівці: Видавництво «Рута» ЧНУ, 2002. – 463 с.
15. Макарчук С. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА. 1944–1945 рр. / С. Макарчук // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича / Ю. Сливка (упоряд. і відп. ред.). – Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 210–223.
16. Юрчук В. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства України (1949–1952 рр.) / Василь Юрчук. – К.: Політвидав України, 1965. – 255 с.
17. Сироцинський К. Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР / Костянтин Сироцинський. – К.: Держполітвидав УРСР, 1953. – 96 с.

18. Юрчук В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні / Василь Юрчук. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 80 с.
19. Бабій Б.М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР / Борис Бабій. – К., 1954. – 196 с.
20. Буркало И.Ф. Развитие культуры в Закарпатье за годы Советской власти (1945–1965 гг.): автореф. дис. канд. ист. наук / И.Ф. Буркало. – К., 1968. – 20 с.
21. Сворака С.Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.) / Степан Сворака. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 239 с.
22. Марусик Т.В. Репресивні заходи сталінського керівництва щодо студентства вузів західного регіону України (друга половина 40-х – початок 50-х років XX ст.) / Т. Марусик // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада 2000 р.: Матеріали / НАН України; Інститут історії України; Центр дослідження геноциду українського народу; Асоціація дослідників голодоморів в Україні / В.А. Смолій (ред.). – К.; Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць, 2003. – С. 437–445.
23. Попп Р. Радянська освіта і культура у місті Львові в повоєнні роки / Р. Попп // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2001. – С. 214–218.
24. Кірсанова О.А. До питання про суспільно-політичне життя на Закарпатті в роки соціалістичних перетворень (1946–1950 рр.) / О.А. Кірсанова // Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 29 червня – 2 липня 1967 р. (Зб. статей) / Ред. колегія М.В. Троян (відп. ред.) та ін. – Ужгород: Карпати, 1970. – С. 395–405.
25. Кошарный И.Я. Культурное строительство в западных областях Украинской ССР (1939–1958 гг.): автореф. дис. доктора ист. наук: 07.00.02 / И.Я. Кошарный. – Львов, 1972. – 74 с.
26. Маланчук В.Ю. Торжество ленинської національної політики (Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях України) / Валентин Маланчук. – Львів: Кн.-журн. вид., 1963. – 696 с.
27. Кентій А.В. Нарис боротьби ОУН – УПА в Україні (1946–1956 рр.) / Анатолій Кентій. – К., 1999. – 111 с.

Мишак І.Н. Істориография культурно-массовых преобразований в Западной Украине в послевоенные годы как важной составляющей советизации края

В статье проведен сравнительный анализ работ советских и современных украинских историков по ключевым проблемам истории культурного и массового движения в западноукраинских областях в послевоенный период.

Ключевые слова: Западная Украина, культура, советизация, историография.

Myshchak, I.M. Historiography of mass cultural transformations in Western Ukraine in the postwar years as an important component of the Sovietization of the land

The article is a comparative analysis of works of Soviet and modern Ukrainian historians of the key issues and cultural history of mass movement in the western regions in the postwar period.

Key words: Western Ukraine, culture, Sovietization, historiography.

УДК 94 (477.51)

Кулаковський П.М.

Історія Чернігово–Сіверщини в складі Речі Посполитої у висвітленні вітчизняної та зарубіжної історіографії

Аналізується стан дослідження історії Чернігово–Сіверщини першої половини XVII ст. у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Зроблено висновок про необхідність подальшого поглибленого вивчення даної проблеми.

Ключові слова: Чернігово–Сіверщина, історіографія, дослідження, регіон, Річ Посполита.

Чернігово–Сіверщина – один з регіонів України – завжди знаходилася на перехресті зовнішньополітичних інтересів різних держав Східної та Центрально–Східної Європи. Склавшись як окремих регіон під назвою «Чернігівська земля (князівство)» в часи існування Київської Русі він в подальшому під впливом зовнішньополітичних чинників зазнав істотних трансформацій. Перша з них була викликана монголо–татарською навалою, результатом якої стала знищення або еміграція місцевої політичної еліти та істотні територіальні втрати землі на користь сусідніх земель, що постраждали від навали меншою мірою. Коли протягом середини – другої половини XIV ст. колишня Чернігівська земля виявилася сконцентрованою у складі Великого князівства Литовського, відбулася майже повна її територіальна реставрація, але вже під назвою «Сіверська земля». Ця назва більшою мірою мала етнографічний контекст, на відміну від назви «Чернігівська земля», в основі якої знаходилося політичне лідерство Чернігова й князівської династії, що в ньому утвердилася. Етнографічна основа Сіверської землі була розмита внаслідок її завоювання московськими військами наприкінці XV – на початку XVI ст. Сіверюки значною мірою переселилися до Великого князівства Литовського; на їх місце прибули московські селяни. Крім цього, частина Сіверщини на чолі з Гомелем залишилася в складі Литви. Вперше регіон виявився виразно поділений міждержавним кордоном. Події московської Смути й втручання у внутрішні справи Москви Речі Посполитої призвели до подальшого дроблення Сіверщини. Внаслідок Деулінського перемир'я 1618 р. три московські повіти регіону – Чернігівський, Новгород–Сіверський і Стародубський – були передані Литовсько–Польській державі. Перші два дісталися Польській Короні, останній – Литві. За частиною Сіверщини, що увійшла до Корони, утвердилася в історіографії назва «Чернігово–Сіверщина», що виглядає цілком логічним, оскільки до неї увійшла частина території колишнього Переяславського князівства (Роменська волость) та частина київського Задніпров'я на чолі з Ніжином. У часи перебування Чернігово–Сіверщини у складі Речі Посполитої (1618 – 1648, 1652 рр.) на її території сформувалося спочатку Чернігівське (Сіверське) князівство, а з 1635 р. – Чернігівське воєводство.

Цьому періоду історії Чернігово–Сіверщини в історіографії було приділено небагато уваги. Донедавна можна було твердити, що не було дослідників, які б цілісно досліджували історію Чернігово–Сіверщини під час її перебування у складі Польсько–Литовської держави. Тенденція вивчення окремих історичних земель, започаткована у історичній школі проф. Володимира Антоновича торкнулася лише окремих українських земель часу Київської Русі та Великого князівства Литовського. У ракурсі цієї тенденції досліджували Сіверську землю до середини XIV ст. Петро Голубовський та Дмитро Багалій [13;3]. Безпосередньо історію Сіверщини часу її перебування у складі Великого князівства Литовського вивчали Стефан Кучинський та Олена Русина [59;36]. Останні праці мали перспективне значення для дослідження історії регіону в польську добу, оскільки у них наведений докладний аналіз надзвичайно важливого джерела, у якому відображений стан заселеності Чернігівщини на початок XVI ст., – Пам'яті 1527 р. Цікавими є спостереження згаданих авторів щодо кордонів (південного, західного й північно–західного) Чернігівщини на початку XVI ст. Ці спостереження дають змогу

встановити динаміку змін кордонів Чернігово–Сіверщини протягом XVI – першої половини XVII ст.

Якщо литовська доба в історії Сіверщини завдяки працям С.М. Кучинського та О. Русинової вивчена досить добре, то період перебування чернігово–сіверських земель у складі Московського князівства є практично «темним століттям» у їх історії. Єдиним невеликим екскурсом в історію цього періоду є стислий нарис у праці Михайла Тихомирова, присвячений історії Росії XVI ст. [38]. Втім автор опирався на давно уведені до наукового обігу відомості та теж не менш відомі записки Сигізмунда Герберштейна. Деякі нові джерела кінця XVI – початку XVII ст. увів до наукового обігу російський дослідник Г. Антипилов [1], але вони лише фрагментарно стосуються окремих територій Новгород–Сіверського повіту.

Подібна ситуація була характерна й для часу перебування Чернігово–Сіверщини у складі Речі Посполитої.

Різні аспекти історії Чернігово–Сіверщини під час її перебування у складі Речі Посполитої досліджував визначний український історик Олександр Лазаревський. Найбільш повно результати його студій відображені у серійній праці, присвяченій заселенню та управлінню Гетьманщини. Вчений встиг опублікувати три томи з задуманої серії, присвячені відповідно Стародубському, Ніжинському та Прилуцькому полкам [26–28]. З них найбільш інформативним, зважаючи на територіальне охоплення, виявився том, присвячений заселенню, землеволодінню та управлінню Ніжинського полку. Слід, однак, мати на увазі, що польська доба у цій серійній праці висвітлювалася автором побіжно, відіграючи роль своєрідного вступу до історії полків часу Гетьманщини. Сам О. Лазаревський мав намір ґрунтовніше дослідити цю добу в історії Чернігово–Сіверщини, але відчував явний брак джерельних матеріалів, які знаходилися в його розпорядженні. Історик, напевно, сподівався заповнити цю лауну. Про це свідчить його інтерес до липовецького архіву шляхетського роду Пісочинських, але де зберігався цей архів наприкінці XIX ст. історик не знав [26,3–4]. Залишилися поза увагою О. Лазаревського й варшавські та московські архівні фонди, що стосувалися історії Чернігово–Сіверщини першої половини XVII ст. Як наслідок, намір історика залишився нереалізованим. Поза цим, слід мати на увазі, що О. Лазаревський не критично ставився до краєзнавчих публікацій, що з'являлися в періодичних виданнях, та неперевіряв відомостей місцевих старожилів. Це спричинило численні фактологічні похибки в праці. Наприклад, О. Лазаревський, опираючись на відомості старожилів, стверджував, що Новгород–Сіверський після смерті Олександра Пісочинського був відданий Янові Куницькому [26,210], хоч було якраз навпаки. Базуючись на одному з місцевих губерніяльних видань – Чернігівській пам'ятній книзі 1862 р., історик вважав, що першим власником Конотопа був коронний підканцлер, згодом канцлер Єжи Оссолінський [27,206], хоч останній набув це містечко лише у 1643 р. в О. Пісочинського. Разом з тим впровадження О. Лазаревським до наукового обігу численних відомостей місцевих старожилів за умови їх верифікації з іншими джерелами дає змогу суттєво розширити джерельну базу, особливо щодо колонізації регіону. У зв'язку з цим праця О. Лазаревського до сих пір не втратила свого наукового значення, в т.ч. й стосовно історії Чернігово–Сіверщини до середини XVII ст.

План комплексно дослідити Чернігівське воєводство у складі Польсько–Литовської держави виношував відомий польський історик Олександр Яблоновський. Цей проект цілком вписувався у сферу його зацікавлень і був би логічним продовженням історико–статистичних оглядів інших українських воєводств – Руського, Подільського, Волинського, Брацлавського та Київського. Першою пробою пера відомого історика у цьому напрямі було ґрунтовне енциклопедичне гасло «Задніпров'я», написане для «Географічного словника Польського королівства та інших слов'янських країн» [57;51]. Згодом О. Яблоновський розпочав опрацювання джерел у Головному архіві давніх актів та Бібліотеці ординації Красинських у Варшаві, але передчасна смерть зірвала реалізацію його планів. Вже посмертно була опублікована його стаття, що явля собою радше тезовий нарис з визначенням напрямків, по яким вчений планував працювати [56,с.54]. Цінність згаданих праць О. Яблоновського полягає у використанні ним (на жаль, фрагментарно) матеріалів Коронного трибуналу в Любліні та політичної частини архіву Пісочинських, які були знищені нацистами під час Варшавського повстання

1944 р. Не позбавлені вони й недоліків. Зокрема, О. Яблоновський вважав, що рубіж між Чернігівським та Новгород–Сіверським повітами йшов вододілом рік Мена й Убідь [56, с. 52], хоч, насправді, він в основному збігався з течією Убіді. Історика також підводила довіра до висновків колег, що займалися переважно історією Гетьманщини, а до польської доби в історії регіону зверталися принагідно. Так, О. Яблоновський з подібних джерел запозичив твердження, що Суличівка, населений пункт Чернігівського повіту, з 1630 р. належала Мазанетам [57, с. 242], що не відповідає дійсності – село, насправді, належало мозирському земському судді Давидові Лозці. Попри це, такі недоречності не псують враження від загально високого рівня згаданих розвідок польського історика.

Про плани О. Яблоновського знав український історик Микола Василенко, що багато й плідно досліджував історію українського лівобережжя Дніпра часів Гетьманщини. У своїй синтетичній праці, присвяченій історії України, М. Василенко подав короткий нарис колонізації Чернігово–Сіверщини протягом XV – першої половини XVII ст. та спробував відповісти на питання, звідки прибувало населення на її територію [5, с. 552–571]. Відносно вдалою слід вважати його спробу простежити еволюцію правового статусу Чернігово–Сіверщини за польської доби [6]. Відзначаючи вдалий синтетичний підхід М. Василенка при висвітленні згаданих аспектів історії Чернігово–Сіверщини досліджуваного періоду, слід підкреслити, що нових архівних матеріалів автор при цьому не використав. Також недоцільною видається спроба цього історика поєднати висвітлення Чернігово–Сіверщини та стародубської Сіверщини, які протягом 1618–1648 рр. входили до різних складових частин Речі Посполитої – Корони і Великого князівства Литовського відповідно.

Інші дослідники торкалися лише окремих аспектів історії Чернігово–Сіверщини першої половини XVII ст.

Статтю, частина якої присвячена поширенню й функціонуванню ленного права в регіоні, опублікував польський історик Ігнатій Барановський [53]. Автор мав у своєму розпорядженні майже виключно матеріали з королівської канцелярії – копії привілеїв, згідно з якими заслужені у московських військових експедиціях солдати (жовніри) отримували земельні маєтності на ленному праві на Чернігово–Сіверщині. І. Барановський звернув увагу на факт надання таких маєтностей як шляхтичам, так і небагатородним. Автор цілком закономірно пов'язував запровадження ленного права в регіоні, починаючи з 1619 р., з традиційною для окраїн Корони та Великого князівства Литовського практикою обтяження місцевих землеволоділців повинностями військового характеру. На основі аналізу згаданих привілеїв І. Барановський у загальних рисах визначив основні такі повинності, що покладалися на ленників. Втім висновки, до яких дійшов автор, радше формували проблему, ніж її вирішували. Обмежене число документів, які мав у своєму розпорядженні І. Барановський, не дали йому можливості зауважити наявність різних категорій ленників на Чернігово–Сіверщині, простежити еволюцію тут ленного права, встановити зв'язок ленного права з системою місцевої оборони та вплив на її ефективність.

У цьому контексті значно вагоміші результати отримали дослідники, які зосередили свою увагу на функціонуванні ленної системи у сусідньому Смоленському воєводстві. Для історії Чернігово–Сіверщини ці результати мали неперерічне значення з огляду на одночасність впровадження ленного права та подібності його еволюції в обох регіонах Речі Посполитої. Польський історик Бернард Островський дослідив систему скликання та чинності посполитого рушення у Смоленському воєводстві, яка опиралася на ленні обов'язки місцевих землеволоділців [60]. Натомість, російський дослідник Сергій Думін зосередив свою увагу на формуванні ленного землеволодіння у воєводстві, генезі принципів ленного права, виникненні різних категорій ленників та ефективності ленної системи під час військових дій [14; 15]. Зважаючи на значно менший ступінь забезпеченості джерел щодо відповідних процесів на Чернігово–Сіверщині, висновки обох дослідників мають безцінне значення для верифікації результатів, отриманих стосовно округ Чернігова, Ніжина й Новгорода–Сіверського.

Певні здобутки має історіографія при вивченні подій Смоленської війни 1632–1634 рр. в регіоні. Учасні козаків у цій війні, в т.ч. й на південному відтинку театру військових дій, присвятив статтю один з учнів Михайла Грушевського – Олег Целевич [44]. Настільки дозволяли використані ним джерела, сконцентровані переважно в

«Актах Московского государства», автор простежив деякі основні події війни, що мали місце на Чернігово–Сіверщині. Як наслідок, картина військових дій тут протягом 1632–1634 рр., подана у статті, виявилася поверхневою і далеко неповною. На подібну ж тему написав статтю й інший український історик – Михайло Антонович [2]. Події на Чернігово–Сіверщині ним висвітлені повніше – завдяки залученню більш широкого кола опублікованих джерел, зокрема, невідомої О. Целевичу реляції чернігівського підкоморія Адама Киселя про походи московських військ під керівництвом воєвод Федора Бутурліна та Григорія Аляб'єва під Чернігів восени 1633 р. Проте неможливість М. Антоновича, який проживав на час написання статті за межами підрадянської України, використати матеріали московського Розрядного приказу спричинилася до того, що поза його увагою залишилося чимало подій Смоленської війни у межиріччі Десни та Ворскли.

Ці прогалини були заповнені лише останнім часом. Спочатку автор цих рядків, використавши не впроваджені до наукового обігу джерельні дані різних столів Розрядного приказу, опублікував статтю, спеціально присвячену подіям Смоленської війни на Чернігово–Сіверщині та київському Задніпров'ї [17]. Незалежно від цього, з використанням тих само матеріалів свою інтерпретацію подій на південному театрі московсько–річпосполитському протистояння подав білгородський дослідник Андрій Папков [35]. Особливою його заслугою є простеження ходу й наслідків облог козацько–шляхетськими підрозділами Курська, Білгорода і Валуйок у 1633 р. Попри деяке некритичне ставлення до джерел московського походження та невикористання важливих джерел, які вийшли з іншого табору, А. Папкову вдалося розкрити невідомі сторінки Смоленської війни в регіоні.

Стосунково непогано вивчено в історичній літературі формування східного кордону Чернігівського воєводства. Так сталося завдяки його тождності з фрагментом міждержавного кордону Речі Посполитої та Московської держави.

Першим, хто пильну (але мало системну) увагу приділив встановленню цього кордону був Микола Бантиш–Каменський – управитель Московського архіву Колегії закордонних справ на початку XIX ст. У праці, що являла собою огляд дипломатичних та прикордонних стосунків між Річчю Посполитою та Московською державою, М. Бантиш–Каменський подав дані про діяльність комісій, що визначали лінію кордону між державами протягом 1634–1647 рр., навів їх склад, поінформував про результати роботи [4]. На основі аналізу межових та супутніх їм документів він у своїй праці ствердив факт довготривалої роботи щодо встановлення лінії кордону, яка супроводжувалася дискусією й компромісом між сторонами. Разом з тим М. Бантиш–Каменський помилково ідентифікував деяких урядовців Речі Посполитої, відповідальних за передачу окремих прикордонних територій Московській державі, як граничних комісарів, що не відповідає дійсності.

Більш докладно вивчав перебіг міждержавного межування на чернігово–сіверській ділянці в контексті визначення східного кордону Речі Посполитої у 30–40-х рр. XVII ст. польський історик Владислав Годзішевський [54]. Він практично вичерпно використав у своїй праці матеріали, які на початку 1930-х рр. зберігалися у Речі Посполитій. Натомість, його спроби отримати деякі граничні протоколи, які зберігалися в Москві у фонді Посольського приказу, завершилися безуспішно [54, 4]. Це спричинило до того, що В. Годзішевський реконструював проходження окремих ділянок кордону на основі не оригінальних граничних актів, до яких не мав доступу, а на основі проміжних пропозицій, висунутих польською стороною. Зокрема, він помилково вважав, що царські межові судді у 1638 р. погодилися на проходження кордону на Комарицькій ділянці так, як того вимагали королівські комісари, – річкою Лубною до витоків річки Тари й далі за її течією [54, с. 27]. Підставою для такого твердження став лист Матея Стахурського до свого патрона – О. Пісочинського, де він вказав варіант кордону на цій ділянці, найбільш прийнятний для польської сторони. В цілому ж, якщо мати на увазі весь східний кордон Речі Посполитої, то монографія В. Годзішевського є незамінною, базовою книгою до цього часу.

Граничні протоколи, недоступні В. Годзішевському, були добре відомі російській дослідниці Ніні Шеламановій. Окрему статтю вона присвятила саме огляду й характеристикі документів межування між Московською державою та Річчю Посполитою у

30–40–х рр. XVII ст. [46]. В іншій статті, присвяченій Трубчевському повіту в XVII ст., дослідниця, між іншим, докладно описала кордон цього повіту з Новгород–Сіверським повітом Польсько–Литовської держави, визначений у 1645 р. [49]. Деяке уявлення про західний кордон Комарицької волості, яка межувала з Новгород–Сіверським повітом, можна скласти на основі статті Н. Шеламанової, присвяченій цій волості, хоч дослідниця від докладного опису цього кордону в статті свідомо відмовилася [47]. Певне значення для розуміння історико–правових аргументів, що використовувалися при визначенні південного відрізка лінії кордону між Московською державою та Річчю Посполитою має також дисертаційне дослідження Н. Шеламанової [48], яке залишилося неопублікованим.

Досить часто у літературі предмету дослідження декларувався інтерес до колонізаційних процесів у першій половині XVII ст. на території Чернігово–Сіверщини.

Підсумкові праці О. Лазаревського «Описание Старой Малороссии», яка присвячена в т.ч. і колонізації регіону, передували його численні розвідки, в яких дослідник по мірі можливості простежував виникнення чи розвиток окремих населених пунктів протягом польської доби [12]. Перу О. Лазаревського належить розвідка про формування задніпровського «королівства» Вишневецьких [25], де автор подає в тому числі й деякі дані щодо заснування окремих населених пунктів Чернігово–Сіверщини. Боротьба князя Яреми за приєднання до Вишневецьких територій, які входили до складу Чернігівського воєводства (Роменська волость, Дорогинка), кидає промінь світла на ситуацію навколо них у 40–х рр. XVII ст. Певну увагу присвятив історик і обставинам заснування та розвитку Батурина за польської доби у нарисі історії цього міста [23]. Втім уривкові джерельні дані, якими користувався О. Лазаревський, дали можливість лише окреслити основні віхи історії міста до 1648 р. Подібним недоліком страждають і статті історика, присвячені населеним пунктам Конотопського повіту (станом на 1880–ті рр.) [21;22;24]. Цим само автором було написано цілий ряд заміток та видано збірок документів. Втім слід відзначити, що вони повністю були враховані О. Лазаревським при написанні «Описания Старой Малороссии», а відтак так само як і остання праця вимагають критичного підходу.

Деякі думки й зауваження щодо колонізаційних процесів на Чернігово–Сіверщині напередодні та фрагментарно протягом польської доби висловив у своїх працях Юрій Виноградський [7–9]. Однак його праці не вирізняються розширенням джерельної бази проблеми порівняно з дослідженнями попередників (О. Лазаревський, О. Яблоновський, М. Василенко), а є лише спробами узагальнити відомі попередній історіографії дані та переформулювати їх залежно від завдань своїх праць.

У ряді праць розглядалися колонізаційні процеси, що відбулися на територіях, які тяжіли до Чернігово–Сіверщини. При цьому їх автори звертали увагу на роль Чернігово–Сіверщини як регіону, через який переселенці прибували у межиріччя Сули та Ворскли. Зокрема, наприкінці XIX ст. українські історики Дмитро Багалій та Іван Миклашевський опублікували свої праці, присвячені колонізації Дніпровсько–Донського лісостепу, що входив до складу Московської держави [4;32]. Обидва автори впровадили до наукового обігу надзвичайно інформативні матеріали Розрядного приказу, відзначили, що подальшого руху українського населення на схід сприяла політика московського уряду, яка дозволяла прирубіжним воєводам приймати переселенців на службу з метою забезпечення обороноздатності прикордонних військово–адміністративних пунктів. Традиція, започаткована Д. Багалієм та І. Миклашевським, була продовжена Віктором Юркевичем, автором праці про заселення Слобожанщини за часів гетьманства Богдана Хмельницького [50]. Чимало невідомої інформації щодо заселення рухомого кордону між Річчю Посполитою та Московською державою у Дніпровсько–Донському лісостепу додала праця російського дослідника Андрія Папкова [35]. Особливе значення ці праці мають в контексті висвітлення боротьби за господарське освоєння межиріччя Сули та Псла, яке фактично довгий час знаходилося в сфері впливу прикордонних магнатів Польсько–Литовської держави, зокрема володільців Роменської волості, яка до 1647 р. входила до складу Чернігово–Сіверщини.

Не можна обійти увагою численний пласт літератури історико–краєзнавчого характеру, присвяченої історії окремих населених пунктів. Не вдаючись до її масштабного аналізу, що з огляду на завдання даної статті не видається доцільним, продемонструємо

здобутки цієї літератури на прикладі Новгород–Сіверського. Новгород–Сіверський, як і багато інших значних населених пунктів Чернігово–Сіверщини, не був забутий в історіографії. Спеціальні роботи історії Новгород–Сіверського присвятили вчені початку XX ст. – Михайло Рклицький та Дмитро Міллер [36;33]. Однак їх звернення до історії Новгород–Сіверського мало причинковий характер, а основна увага в її викладі переважно зводилася до періоду Гетьманщини та XIX ст. Історія найбільш визначних пам'яток міста висвітлена у праці Григорія Логвина [30]. Останнім часом побачило світ добротне дослідження Святослава Воїнова, де використано чимало архівних матеріалів [11]. Однак перша половина XVII ст. все ще залишається найменш вивченим періодом у історії міста [34]. Подібна ситуація є типовою навіть для найбільших населених пунктів Чернігово–Сіверщини першої половини XVII ст. Зокрема, щодо Чернігова цього періоду актуальність зберігає праця Михайла Маркова, видана на початку XIX ст., а щодо Ромен – книга Івана Курилова, яка побачила світ наприкінці цього ж століття [31;20]. Здобутком новітньої історіографії слід вважати історію міста Чернігова авторства Сергія Леявця [29].

Дещо ліпше виглядає ситуація з вивченням діяльності церков і релігійних осередків на території досліджуваного регіону в першій половині XVII ст. Як не парадоксально, але слабо дослідженим на сьогоднішній день є діяльність наймасовішої церкви на Чернігово–Сіверщині – православної. Вже понад століття базовою працею щодо стану православ'я за польської доби в регіоні залишається дослідження Філарета (Гумілевського), присвячене історико–статистичному опису Чернігівської єпархії [39–42]. Автор зібрав у своїй праці досить багату інформацію про розвиток церковних осередків, часто цитував документи, в тому числі й ті, які на сьогодні вважаються втраченими, використовував свідчення старожилих та дані церковно–приходських книг. Значна частина інформації, поданої Філаретом, є достовірною, оскільки підтверджується джерельними даними. Важче визначити вірогідність тих тверджень, що базуються на джерелах, які не дійшли до нашого часу або не виявлені. Деякі з них викликають сумнів, однак остаточно звірити їх відповідність історичній дійсності не видається можливим.

Задовільним є стан дослідження діяльності орденів католицької церкви на Чернігово–Сіверщині. Домініканські кляштори в регіоні досліджував в контексті діяльності ордену в «руській» провінції Речі Посполитої Ян Марек Гіжицький (Волиняк) [61]. Окрему розвідку заснуванню й функціонуванню домініканського ордену в Чернігові присвятив польський колекціонер і письменник Маріан Гожковський [55]. Діяльність Новгород–сіверської єзуїтської колегії висвітлив у своїй праці Станіслав Заленський [62]. Ряд нових даних щодо діяльності цієї установи, її фундаторів, вчителів та вихованців подає нещодавно у своїй монографії, присвяченій єзуїтському шкільництву на українських землях, Тетяна Шевченко [45]. Натомість, спроби утвердження унійної церкви в регіоні в історіографії майже не вивчалися. Винятком є замітка Юрія Куракіна та статті Яна Крайцара і Бориса Флорі, в яких простежується розбудова унійної церкви на Смоленщині, що являла з Чернігово–Сіверщиною фактично єдине поле для місіонерської діяльності цієї церкви [19;43;58].

Підсумки дослідження Чернігово–Сіверщини польської доби автором цих рядків були викладені у монографічному дослідженні, що побачило світ 2006 р. [18]. Однак і це дослідження, попри позитивні відгуки рецензентів [52;16], не вирішило ряду завдань, актуальних для історії регіону цього періоду. Так, доволі схематично представлена історія церков у польський період, залишаються слабо висвітленими демографічні аспекти як в цілому, так і в межах шляхетського стану, недостатньо ясно представлена картина еволюції козацького стану в регіоні.

Таким чином, тема перебування Чернігово–Сіверщини у складі Литовсько–Польської держави в історіографії вивчена недостатньо. Лише останнім часом були заповнені деякі лакуни в історії регіону за польської доби, з'явилася перше комплексне дослідження, присвячене цій темі. Висвітлення окремих аспектів проблеми, що здійснювалося окремими дослідниками (О.Лазаревський, М. Василенко, Ю. Виноградський, В. Годзішевський та ін.), мало причинковий характер або лежало в контексті інших зацікавлених згаданих дослідників. Як наслідок, їх праці щодо окремих аспектів досліджуваної теми не вільні від похибок і не творили якоїсь цілісної картини.

Найбільшим недоліком історіографічної традиції щодо історії Чернігово–Сіверщини слід вважати відсутність досліджень, що дали б можливість визначити ситуацію в регіоні напередодні 1618 р., тобто за московського часу, та студій, які достатньо повно виписали б трансформаційні зміни в басейні Десни за часів козацької революції.

Список використаних джерел

1. Антипилов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII века / Г.Н. Антипилов. – М.: Изд. МГУ, 1967. – 541 с.
2. Антонович М. Козацьке військо у Смоленській війні / М. Антонович. – Варшава, 1937. – 51 с.
3. Багалей Д.И. История Северной земли до половины XIV ст. / Д.И. Багалей – К., 1882. – 328 с.
4. Багалей Д.И. Очерки по истории колонизации степной окраины Московского государства / Д.И. Багалей. – М., 1887. – 614 с.
5. Бантиш–Каменский Н.Н. Переписка между Россиею и Польшею по 1700 год / Н.Н. Бантиш–Каменский. – М., 1862. – Ч. III. – 458 с.
6. Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины / Н.П. Василенко. – К.: Изд. Книжного магазина Н.Я. Оглоблина, 1916. – 591 с.
7. Василенко М. Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618–1648) / М. Василенко // Чернігів і північне лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М.Грушевського. – К.: Держ. вид-во України, 1928 [Записки Українського наукового товариства. Т. 23]. – С. 290–300.
8. Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини / Ю. Виноградський // Історико-географічний збірник. – К.: Друкарня ВУАН, 1929. – Т. III. – С. 209–219.
9. Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини / Ю. Виноградський // Там само. – К.: Друкарня ВУАН, 1931. – Т. IV. – С. 127–143.
10. Виноградський Ю. Сосниці та її околиці. Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості / Ю. Виноградський // Чернігів і північне лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М.Грушевського. – К.: Держ. вид-во України, 1928 [Записки Українського наукового товариства. Т. 23]. – С. 147–168.
11. Воїнов С. Новгород–Сіверський / С. Воїнов. – Чернігів: Сіверянська думка, 1999. – 163 с.
12. Воронов В. Колонізація Лівобережної України у висвітленні О.М.Лазаревського / В. Воронов // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 146–155.
13. Голубовський П.В. История Северной земли до половины XIV ст. / П. Голубовський – К.: Университетская типография И.И. Завадского, 1881. – 209 с.
14. Думин С.В. К истории развития ленного землевладения в Речи Посполитой в XVII веке (Смоленское воеводство в земельной политике Вазов) / С.В. Думин // Советское славяноведение. – 1986. – № 2. – С. 43–57.
15. Думин С. Смоленское воеводство в составе Речи Посполитой в 1618–1654 гг. Дисс... канд. истор. наук. / С.В. Думин. – Москва, 1980. – 287 с.
16. Заяць А. Петро Кулаковський. Чернігово–Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Наукове видання. – К.: Темпора, 2006. – 496 с. / А. Заяць // Вісник НТШ. – 2009. – № 48. – С. 51–52.
17. Кулаковський П. Смоленська війна 1632–1634 років і Чернігово–Сіверщина / П. Кулаковський // Записки НТШ. – Львів, 2002. – Т. CCXLIII: Праці Історико-філософської секції. – С. 30–60.
18. Кулаковський П. Чернігово–Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Наукове видання / П. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.
19. Куракин Ю.Н. Распространение католичества и униатства на землях Черниговского воеводства Речи Посполитой в первой половине XVII в. / Ю.Н. Куракин // Славяне и их соседи. Католицизм и православие в средние века. – М.: б.и., 1991. – С. 75–77.
20. Курилов И.А. Роменская старина. Исторические, статистические, бытовые записки о городе Ромне и его обывателях от начала города до наших дней в четырёх частях с прибавлением исторического и статистического описания всех городских церквей / И.А. Курилов. – Ромны: Типография Б. Ционсона, 1898. – 354 с.
21. Лазаревский А. Исторические очерки сел Конотопского уезда (юго-восточная часть) / А. Лазаревский. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1886. – 33 с.
22. Лазаревский А. Исторические очерки сел Конотопского уезда / А. Лазаревский. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1887. – 14 с.

23. Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625–1760) / А. Лазаревский // ЧИОНЛ. – 1892. – Кн. 6. – Отд. II. – С. 105–122.
24. Лазаревский А.. Краткие историко-статистические сведения о населенных местностях Конотопского уезда / А. Лазаревский // Памятная книжка Конотопского земства. – К., 1890. – С. 1–24.
25. Лазаревский А. Лубенщина и князя Вишневецкие (1590–1648 гг.) / А. Лазаревский. – К.: Типография Корчак–Новицкого, 1896. – 56 с.
26. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К.: Тип. К.Н. Милевского, 1888. – Т. 1: Полк Стародубский. – 470 с.
27. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К.: Тип. К.Н. Милевского, 1893. – Т. 2: Полк Нежинский. – 521 с.
28. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К.: Изд. «Киевской старины», 1902. – Т. 3: Прилуцкий полк. – 426 с.
29. Лепяко С. Чернігів. Історія міста / С. Лепяко. – К.: Темпора, 2012. – 432 с.
30. Логвин Г. Чернигов, Новгород–Северский, Глухов, Путивль / Г. Логвин. – М.: Искусство, 1980. – 248 с.
31. Марков М. О достопамятностях Чернигова / М. Марков. – Б.м., 1816. – 56 с.
32. Миклашевский И.Н. К истории хозяйственного быта Московского государства / И.Н. Миклашевский. – М., 1894. – Ч. I: Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века. – 310 с.
33. Москаленко О., Кедун І. Історична топографія Новгорода–Сіверського / О. Москаленко, І. Кедун // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 21–28.
34. Папков А. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века) / А. Папков. – Белгород: КОНСТАНТА, 2004. – 352 с.
35. Рклицкий М. Город Новгород–Северский, его прошлое и настоящее / М. Рклицкий. – Чернигов, 1900. – 32 с.
36. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / О. Русина. – К.: Національна академія наук, 1998. – 244 с.
37. Миллер Д.П. К истории Новгород–Северского / Д.П. Миллер. – М., 1910. – 51 с.
38. Тихомиров М.Н. Россия в XVI столетии / М.Н. Тихомиров. – М.: Изд. АН, 1962. – 583 с.
39. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии / Филарет. – Чернигов: Тип. Г.А. Шапиры, 1873. – Кн. 1. – 154 с.
40. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии / Филарет. – Чернигов: Тип. Г.А. Шапиры, 1873. – Кн. 3: Мужеские монастыри. – 392 с.
41. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии / Филарет. – Чернигов: Земская тип., 1874. – Кн. 5: Уезды Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. – 443 с.
42. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии / Филарет. – Чернигов: Земская тип., 1874. – Кн. 6: Уезды Новгород–Северский, Сосницкий, Городнянский, Конотопский и Борзенский. – 541 с.
43. Флоря Б. Унійна церква на Смоленщині / Б. Флоря // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Львів: Вид-во УКУ, 2000. – Ч. 2. – С. 85–98.
44. Целевич О. Участь козаків в Смоленській війні 1633–1634 рр. / О. Целевич // Записки НТШ. – Львів, 1899. – Т. XXVIII. – С. 1 – 72.
45. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. / Т. Шевченко. – Львів: Свічадо, 2005. – 338 с.
46. Шеламанова Н.Б. Документы государственных межеваний 30 – 40-х годов XVII в. / Н.Б. Шеламанова // Археографический ежегодник за 1971 г. – М., 1972. – С. 161–172.
47. Шеламанова Н.Б. Комарицкая волость и Севский уезд в первой половине XVII века / Н.Б. Шеламанова // Вопросы истории хозяйства и населения России XVII в. Очерки по исторической географии XVII в. – М., 1974. – С. 191–214.
48. Шеламанова Н.Б. Образование западной части территории России в XVI в. в связи с ее отношениями с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой. Дисс... канд. истор. наук / Н.Б. Шеламанова. – М., 1971. – 693 с.

49. Шеламанова Н.Б. Трубчевский уезд в XVII в. / Н.Б. Шеламанова // Вопросы истории хозяйства и населения России XVII в. Очерки по исторической географии XVII в. – М., 1974. – С. 131–152.

50. Юркевич В. Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького / В. Юркевич. – К.: Друкарня ВУАН, 1932. – 250 с.

51. (Яблоновский А.) Левобережная Украина в XV–XVII ст. Очерк колонизации / А. Яблоновский // Киевская старина. – 1896. – № 4. – С. 85–101; № 5. – С. 249–267; № 6. – С. 369–379.

52. Яковенко Н. Довге чвертьстоліття модернізації: Петро Кулаковський. Чернігово–Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Наукове видання. – К.: Темпора, 2006. – 496 с. / Н. Яковенко // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2008. – Вип. 12. – С. 37–47.

53. Baranowski I. Nadania Jure feudi w nowożytniej Polsce / I. Baranowski // Themis Polska. – Warszawa, 1913. – Ser. II. – T. 2. – Poszyt 2. – S. 1–21.

54. Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634–1648) / W. Godziszewski // Prace Komisji dla atlasu historycznego Polski. – Kraków, 1935. – Z. 3. – 95 s.

55. Gorzkowski M. Dominikanie za Dnieprem. Szkic historyczny / M. Gorzkowski. – Kraków, 1876. – 41 s.

56. Jabłonowski A. Gospodarka polska na Zadnieprzu Siewierskim / A. Jabłonowski // Przegląd Historyczny. – 1915. – T. XIX. – Zesz. 1. – S. 45–63.

57. Jabłonowski A. Zadnieprze // A. Jabłonowski // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1895. – T. XIV. – S. 221–247.

58. Krajcar J. Religious Conditions in Smolensk, 1611–1654 / J. Krajcar // Orientalia Christiana Periodica. – 1967. – N 2. – P. 404–456.

59. Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy / S.M. Kuczyński. – Warszawa, 1936. – 412 s.

60. Ostrowski B. Pospolite ruszenie szlachty smoleńskiej w XVII w. / B. Ostrowski // Acta Baltico-Slavica. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980. – T. XII. – S. 143–185.

61. Wołyniak (Giżycki J.M.) Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji Ruskiej / Wołyniak (J.M. Giżycki). – Kraków, 1923. – 400 s.

62. Załęski S. Jezuici w Polsce. Kolegia i domy założone w drugiej dobie rządów Zygmunta III i za czasów Władysława IV (1608–1648) / S. Załęski. – Kraków, 1905. – T. IV. – 1869 s.

Кулаковский П.М. История Чернигово–Северщины в составе Речи Посполитой в освещении отечественной и зарубежной историографии

Анализируется состояние исследования истории Чернигово–Северщины первой половины XVII века в отечественной и зарубежной историографии. Сделано вывод о необходимости дальнейшего углубленного изучения данной проблемы.

Ключевые слова: Чернигово–Северщина, историография, исследование, регион, Реч Посполитая.

Kulakovsky, P.M. History of Chernihiv–Siversk land in composition the Polish Lithuanian Commonwealth in illumination of domestic and foreign historiography

In the article consisting of research of history of Chernihiv–Siversk land of the first half of XVII age of domestic and foreign historiography is being analyzed. A conclusion is done about the necessity of further deep study of this problem.

Key words: Chernihiv–Siversk land, historiography, research, region, Polish Lithuanian Commonwealth.

УДК 94 (438) «1918 – 1939»

Комар В.Л.

Горці Північного Кавказу в боротьбі за незалежність у 20–30-х роках ХХ ст.

Проаналізовано боротьбу північнокавказької еміграції за відновлення незалежності у міжвоєнний період. З'ясовано, що співпраця горців з представниками польської влади базувалася на антирадянській платформі.

Ключові слова: горці Кавказу, еміграція, Саїд Шаміль, прометеїзм, Польща.

Протягом 20–х рр. ХХ ст. Північний Кавказ став ареною боротьби за національне визволення. Вона не припинялася протягом всього міжвоєнного періоду, перемістившись в еміграцію. У цій статті увага приділена формуванню польсько–північнокавказьких зв'язків, які розвивалися протягом міжвоєнного періоду в рамках прометеївського руху, який мав антирадянський характер. Актуальність цього дослідження для України полягає в тому, що активними учасниками цього руху під егідою Польщі були також представники еміграції УНР.

Вперше, актуалізована нами тема стала предметом дослідження польських істориків Юзефа Левандовського [1] й Сергіуша Мікуліча [2]. В російській історіографії згадана тема частково відображена в статті Тетяни Симонової [3] і монографії Лева Соцкова [4]. Нам не відомі розвідки сучасних українських істориків присвячені обраній темі. Мета дослідження полягає в об'єктивному та всебічному аналізі зовнішньополітичних орієнтирів національно–визвольного руху горців Кавказу в еміграції. Відповідно до мети поставлено завдання дослідити характер і результати польсько–північнокавказької співпраці в міжвоєнний період.

Численні народи Північного Кавказу об'єднувала мусульманська віра і традиції боротьби з Росією. Вони беруть початок від часу першого вторгнення царських військ на Кавказ у 1774 р. Північний Кавказ був остаточно окупований російською армією після завершення Великої Кавказької війни 1817–1864 рр. Жакливу трагедію пережили горці Північного Кавказу, коли переможці постановили стерти з лиця землі сліди їх проживання на північ від річок Кубань, Кума й Терек. Вони пройшли великий шлях еміграції в Туреччину, епоху повстань і заслань в Сибір цілих аулів, каторжних робіт і смертних вироків» [5, арк. 263в.]. Як відомо в національній політиці на Кавказі та Закавказзі царський уряд застосовував політику «поділяй і володарюй».

У відповідь на це в 1917 р. на Північному Кавказі розпочалися об'єднаними процеси. У місті Терк–Кала (Владикавказ) відбулася перша конференція горців Кавказу. На конференції було обрано Тимчасовий комітет. У травні відбувся з'їзд делегатів горців Північного Кавказу, який проголосив територіальну автономію цих земель у складі Російської імперії [6, к. 197]. У серпні розпочався другий з'їзд, на якому вимальовувалася конфігурація майбутньої горської республіки. Тут було ухвалено конституцію, в якій підкреслювалося, що гірські народи є одним політичним організмом. Національні збори народів Кавказу, що відбулися у вересні, проголосили утворення Союзу горців Кавказу [7].

Центральний комітет Союзу горців Кавказу в умовах відсутності політичних партій став виразником сепаратистських тенденцій і прагнень відокремлення від Росії. 11 травня 1918 р. на конференції в Батумі була проголошена Декларація про незалежність Республіки союзу горців Північного Кавказу і Дагестану (Горської республіки) [6, к. 197]. До її складу ввійшли: Дагестан, Чечено–Інгушетія, Осетія, Кабарда, Карачаєво–Балкарія, Абхазія й Адігея. Територія республіки простягалася від Чорного до Каспійського морів і займала 260 тис. км. кв. з населенням майже 6,5 млн. осіб. Декларація про визначення кордонів Горської республіки підписали прем'єр–міністр Абдул–Меджид Тапа Чермоев і міністр закордонних справ Гайдар Баммаг [8, к. 152], який, зокрема, з приводу проголошення незалежності писав: «... акт 11 травня 1918 р.

став логічним і формальним завершенням історичного процесу, розпочатого ще в період Кавказької війни під керівництвом Імама Чечні Шаміля» [5, арк.263в.].

Становлення Горської республіки відбувалося в складних зовнішньополітичних умовах. Її делегація брала участь у конференції в Батумі й 8 червня 1918 р. заключила договір про дружбу з Османською імперією, яка обіцяла їй всебічну підтримку й допомогу. Однак в умовах завершення Першої світової війни вона опинилася в програтному становищі й сама потребувала допомоги. У 1918–1919 рр. її територія була частково окупована англійськими, французькими, італійськими, грецькими та вірменськими військами.

У боротьбі за незалежність Горської республіки відзначилися поляки. Тут ще з 1917 р. перебував польський підрозділ під командуванням капітана Ресслера, який був сформований у Баку. Як окрема військова одиниця – «польський батальйон» – він увійшов до складу збройних сил Дагестану. Поляки, виступаючи під гаслами повстанців «За нашу і вашу свободу!», разом із горцями вели боротьбу проти більшовицьких військ до лютого 1919 р. А згодом їм випала можливість повернутися на батьківщину й боротися за незалежність Польщі в дивізії генерала Л. Желіговського [2, с.151].

У середині 1919 р. Добровольча армія генерала А. Денікіна захопила весь Північний Кавказ. Він проголосив Горську республіку незаконним утворенням, а її керівників визнав зрадниками, що підлягають військовому трибуналу. На початку 1920 р. денікінці, розгромлені більшовиками, покинули Кавказ і «горці один на один зустрілися з більшовиками» [6, к.205]. Їх політика «червоного терору» змусила горців відстоювати свою незалежність. У кінці серпня 1920 р. через чотири місяці після вторгнення Червоної Армії на Кавказ у Дідоєвським та Анцухо–Капучинським округах Дагестану вибухнула збройне повстання проти «червоних» окупантів. Одним з його керівників був молодий внук знаменитого імама Чечні Саїд Шаміль. За короткий відрізок часу повстання охопило Чечню та Карачаю. Боротьба тривала протягом року, а в червні 1921 р. завершилася перемогою більшовиків. А. Тодорський, який командував 32 піхотною дивізією Червоної Армії, зауважив, що «Кавказ був підкорений ціною великих людських жертв» [9, с.75].

На Кавказі розпочалося встановлення радянської влади. Уряд Горської республіки емігрував до Грузії, й лише С. Шаміль протягом шести місяців продовжував боротьбу [10, л.5]. У наступні роки «вибухали» повстання в Кабарді, Осетії, Інгушетії, Чечні й Дагестані, однак всі вони жорстоко придушувалися більшовицькими властями. Унаслідок цього горська інтелігенція, яка не змогла врятуватися еміграцією, була повністю знищена або заслана до Сибіру [6, к.227].

Період національно-визвольної боротьби на Кавказі в 1917–1921 рр. яскраво продемонстрував нездатність горської інтелігенції до державного будівництва. Вона виявилася не підготовленою, не організованою й не могла дати народові твердого національного проводу. До того ж була роз'єднана племінними та соціальними протиріччями й не могла зорганізуватися проти спільного ворога. Тому не дивно, що не змогла втримати владу [6, к.218].

Окремі кавказькі лідери вже в еміграції усвідомили свої помилки в національно-визвольній боротьбі 20-х років ХХ ст. Головною з них було те, що вони кожен зокрема намагалися протистояти Росії. Перебуваючи в еміграції, вони зрозуміли, що відбудова незалежного Кавказу й визволення його з «більшовицької неволі» можливі лише за умови узгодження зусиль. Здобуття незалежності Північного Кавказу, а також Грузії, Вірменії й Азербайджану залежало від їх об'єднання на засадах федерації або конфедерації [11, к.21].

Однак у горській еміграції й надалі переважали персональні амбіції окремих керівників. Емігранти з Північного Кавказу не були єдиним цілим, як і на батьківщині, вони в еміграції продовжували взаємну ворожнечу. Відомо, що Північний Кавказ був населений багатьма народами, серед яких виділялися чеченці, кабардинці, черкеси, кумики, даргинці та інші. Їх розділяли не лише національні відмінності, а й станова протиріччя. С. Шаміль, який належав до давнього роду духовних правителів – імамів, мав найбільші шанси очолити національно-визвольний рух народів Кавказу [12, с.6].

Північнокавказька еміграція поділялася на декілька угруповань і партій: Демократична партія горців Кавказу; Націонал-демократична партія, яка протягом короткого відрізка часу виявила свою нежиттєздатність і самоліквідувалася. У 1929 р.

на уламках вищеназаних партій утворилася Партія федералістів Північного Кавказу зі слабо завуальованим пробільшовицьким ухилом. У результаті кризових періодів, пов'язаних із взаємною гризною за розподіл впливів на еміграцію й облаштування особистих справ, виникла Народна партія горців Кавказу генерала Султана Келеч-Гірея. Нерідко одна й та ж особа перебувала в кількох конкуруючих між собою групах. Ніякої ідеологічної різниці між ними не було. Вони не були представниками одного конкретного класу й не відображали інтересів окремої соціальної верстви. Всі вони виникли в еміграції й формувалися волею випадку, на базі особистих зв'язків і антипатій [6, к.88].

Найвпливовішою і найорганізованішою з північнокавказьких еміграційних партій була Національна партія горців Кавказу (НПГК). Створенню загальнонаціональної партії народів Кавказу в еміграції сприяв переворот 1926 р. у Польщі й прихід до влади режиму санації на чолі з Ю. Пілсудським. Виникла ситуація, завдяки якій горські національні еміграційні сили отримали базу для своєї політичної діяльності, а також допомогу з боку народу, який сам нещодавно виборов собі державну незалежність. Значення цієї допомоги підсилювалося завдяки симпатіям до кавказьких народів, які віддавна існували у широких колах польського суспільства [12, с.20].

С. Шаміль був першим з північнокавказької еміграції, хто реально й повною мірою оцінив і усвідомив ці обставини. Спочатку він налагодив необхідні зв'язки з польськими представниками в Туреччині. А згодом, об'єднавши навколо себе групу однодумців, виїхав до Праги, де ще в 1923 р. студенти-горці утворили «Союз горців Кавказу в Чехословаччині», який непохитно стояв на позиціях національного визволення. В 1926 р. у Празі зародився перший організований національний осередок, який дістав назву Народної партії вільних горців Кавказу, а згодом був перейменований у Народну партію горців Кавказу (НПГК). С. Шаміль став її генеральним секретарем. Йому ж було доручено сформувати ЦК партії. Наступним етапом було створення аналогічного осередку в Парижі, а після повернення С. Шаміля до Туреччини – в Стамбулі. У Празі й Парижі були створені місцеві комітети, очолювані представниками партії [12, с.6]. Членами ЦК НПГК були: С. Шаміль, Магомет-Гірей Сунш (балкарець), полковник Багаутдін Хурш (аварець) і полковник Рашид Шамільов (чеченець), генерал Лазарь Бічерахов (осетин), Ібрагім Чулік (чеченець), полковник Мірза-Кул Крим-Шамхал (карачаєвець), полковник (майор Албанської армії) Кучук Уллагай (черкес), Тау-Султан Шакман (кабардинець), Амін Семхог (черкес – лідер старої еміграції), депутат до парламенту Сирії [12, с.22–23]. Серед них виділялися члени Бюро ЦК НПГК: С. Шаміль, Магомет-Гірей Сунш, полковник Багаутдін Хурш, секретар Бюро – Барасбі Байтуган (осетин). Керівництво партії формувалося з урахуванням рівноправності всіх націй Кавказу [13, к.214–215].

НПГК мала свої філіали в усіх місцях розпорошення горської еміграції: в Туреччині, Чехословаччині, Сирії, Єгипті, Болгарії, Албанії, Сербії, США. Партія налагодила регулярний зв'язок з батьківщиною, заснувавши в Чечні й Дагестані законспіровані філіали. Партійні лідери, зокрема С. Шаміль, мали контакти з представниками так званої старої еміграції черкесів у Сирії [12, с.23].

Основною метою НПГК було створення незалежної республіки горців у складі Кавказької конфедерації [14, л.11]. Щоб уникнути ворожнечі між горськими племенами, партія стояла на позиціях монолітності горців і пропаганди єдиної горської нації. У цьому зв'язку постать С. Шаміля, як керівника, оцінювалося дуже позитивно, оскільки збереглася пам'ять про його славного діда імама Шаміля, який користувався повагою всіх, без винятку, горських племен.

У своїй політиці партія опиралася передусім на Польщу, як державу, зацікавлену в ослабленні й розпаді СРСР. До того ж її зовнішня політика не загрожувала загарбанням Кавказу. Орієнтація на Польщу підсилювалася також щирою людською симпатією з боку поляків до кавказьких народів, зокрема горців. Крім того, вимальовувалися спільні політико-економічні перспективи співпраці Польщі й незалежної Горської республіки [12, с.21].

З великою симпатією й захопленням спостерігали поляки за спротивом горців російському пануванню, який перманентно тривав з ХІХ ст. Використовуючи еміграцію кавказьких народів, пілсудчики намагалися проводити активну політику на Кавказі й Закавказзі, які мали для Польщі важливе стратегічне значення. Політична співпраця емігрантів з царської Росії розвивалася протягом міжвоєнного періоду в рамках про-

метеївського руху, який діяв під егідою Польщі. Головним його ініціатором виступав Ю. Пілсудський, який після відходу від влади у 1923 р., особисто зайнявся організацією антирадянського фронту народів. Згодом його було названо прометеївським. Квінтесенцією їх діяльності стало створення товариства «Прометей» в Парижі в січні 1926 р., яке об'єднало українських, грузинських, азербайджанських, туркестанських, північнокавказьких, татарських, карельських і фінських (інгерманландських) емігрантів. Воно підпорядковувалося одночасно Міністерству закордонних справ (МЗС) і Генеральному штабу (ГШ) Польщі й діяло за згодою Ю. Пілсудського.

Завдяки зусиллям відомих пілсудчиків – Т. Голувка й Т. Шетцеля – 15 липня 1926 р. в Константинополі було створено Комітет незалежності Кавказу (КНК), до якого увійшли грузинські, азербайджанські та північнокавказькі емігранти. Товариство «Прометей» в Парижі й Комітет незалежності Кавказу в Константинополі стали структурними елементами міжнародного прометеївського руху під егідою Польщі [8, к. 157].

У 1928 р. керівництво прометеївським рухом перейшло до Експозитури №2 Відділу II ГШ Польщі. З метою конспірації його офіційним репрезентантом виступала організація «Прометей», яка розпочала свою діяльність у Варшаві в тому ж році. Починаючи з 1930 р., організація «Прометей», виконуючи завдання Експозитури №2 Відділу II ГШ Польщі, перетворилася в головний ідеологічний та керівний осередок прометеївського руху. Звідси надходили інструкції для окремих філіалів, організованих у Франції (Парижі), Фінляндії, Туреччині, Персії та Китаї (Харбіні), національних центрів та окремих лідерів еміграції [14, л. 15].

Значна увага Експозитури №2 і МЗС Польщі в середині 30-х років ХХ ст. була спрямована на політичну консолідацію емігрантів з Кавказу і Закавказзя. З утворенням організації «Прометей» активізувалася діяльність пілсудчиків у місцях найбільшої концентрації кавказької еміграції – у Парижі й Стамбулі. Паризький філіал організації «Прометей» вважався інтелектуальною елітою організації. Однак його роздирали постійні ідеологічні дискусії та міжпартійні суперечки. Тому робота Експозитури №2 в кавказькому питанні була сконцентрована на Комітеті незалежності Кавказу в Стамбулі. Париж залишався осередком пропаганди прометеїзму на міжнародній арені, а Стамбул перетворився в центр організаційної роботи на Кавказі. КНК на правах центрального кавказького органу підпорядковувався організації «Прометей» з центром у Варшаві. Фактично це був стамбульський філіал варшавської організації «Прометей». У завдання КНК входила координація антирадянської діяльності кавказької еміграції. Він діяв на території Туреччини й поширював свої впливи на ті радянські республіки Кавказу і Закавказзя, з яких походили грузинські, азербайджанські й північнокавказькі емігранти. Шляхом узгодження розрізаних зусиль еміграції кавказьких народів формувався єдиний антирадянський фронт народів. Пілсудчики підтримували сепаратистські тенденції в закавказьких республіках з метою розчленування й ослаблення Радянського Союзу [14, л. 17].

Незважаючи на свою нечисленність, еміграція горців Кавказу представляла значний інтерес для польської розвідки. Горці в еміграції мали свій уряд, який очолював Г. Баммат, а також представництва у Паризькому й Стамбульському прометеївських філіалах. Вони входили до складу КНК, КК, Комітету дружби в Парижі й організації «Прометей» у Варшаві. Їх присутність у цих організаціях була необхідною і достатньою умовою для реалізації концепції прометеїзму, яка передбачала об'єднання переважної більшості народів СРСР. До горських лідерів в еміграції, які співпрацювали з Експозитурою №2 в Польщі, належали: Б. Байтуган, Б. Хурш, а в Парижі – М. Сунш. На утримання еміграції горців Північного Кавказу з фондів Експозитури №2 (за даними на 1938 р.) щомісячно надходило 3 тис. 155 zł. [15, л. 122].

У зв'язку з наближенням Другої світової війни намітилися відцентрові тенденції у прометеївському русі. Спецслужби III Рейху проявляли неабиякий інтерес до емігрантів з СРСР та всіляко переманювали їх на свій бік. Німці були найбільш зацікавлені в налагодженні контактів з представниками кавказьких національних осередків у Парижі [16, к. 5]. Найактивніші діячі прометеївського руху відкрито вийшли з «Прометей» й задекларували свою приналежність до співпраці з III Рейхом [17, к. 1]. Це стало причиною загострення стосунків і конфліктів у колах прометеївської еміграції [18, с. 6].

Таким чином, на початку 20-х рр. ХХ ст. визвольні змагання народів Північного Кавказу зазнали поразки. Більшість керівників Горської республіки опинилися в емігра-

ції, де й продовжили боротьбу за незалежність. Союзником у цій боротьбі було обрано Польщу, яка підтримувала визвольні прагнення неросійських народів СРСР. Народна партія горців Кавказу під керівництвом Саїда Шаміля, серед інших, стала складовою міжнародного прометеївського руху під егідою Польщі, спрямованого на боротьбу з Радянським Союзом. Напередодні Другої світової війни частина горської еміграції відійшла від співпраці з Польщею й переорієнтувалася на Німеччину.

Перспективним нам видається дослідження українсько-північнокавказьких зв'язків міжвоєнного періоду.

Список використаних джерел

1. Lewandowski J. Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczyków 1921–1926. – Warszawa, 1967. – 225 s.
2. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1971. – 314 s.
3. Симонова Т.М. Прометеизм во внешней политике Польши. 1919–1924 / Т.М. Симонова // Новая и новейшая история. – 2002. – № 4. – С. 47–64.
4. Соцков Л.Ф. Неизвестный сепаратизм. На службе СД и Абвера. Из секретных досье разведки. – М.: Риппол Класик, 2003. – 336 с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.3968. – Оп.1. – Спр.82.
6. Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn. 6690 A, mf. B22988.
7. Декларация об объявлении независимости Республики Союза Горцев Северного Кавказа и Дагестана (Горской Республики) [Електронний ресурс]. / А. Тахо–Годи // Тахо–Годи А. Революция и контрреволюция в Дагестане. – Махачкала, 1927. – С. 61–62. Місце доступу: <http://www.chechen.org/forums/showthread.php?t=170>.
8. AAN, MSZ, sygn. 6674b, mf. B22972.
9. Тодорский А. Красная Армия в горах – борьба за Дагестан / А. Тодорский. – М.: Военный вестник, 1925. – 152 с.
10. Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф.461/к. – Оп.2. – Д.31.
11. Baragun M. U bram wolności Kaukazu / M. U. Baragun // Wschód. – Warszawa. – 1930. – №2. – grudzień. – S. 20–22.
12. Байтуган Б. История возникновения и развития Народной Партии Горцев Кавказа. Подготовил С.М. Исхаков / Б. Байтуган // Вопросы истории. – 2001. – №5. – С. 5–29.
13. AAN, MSZ, sygn. 6690, mf. B22988.
14. РГВА. – Ф.461/к. – Оп.2. – Д.108.
15. Там же. – Ф.453/к. – Оп.1. – Д.2.
16. Biblioteka Polska w Paryżu, Akta Władysława Pelca, sygn. 1.
17. Centralne Archiwum Wojskowe, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. 1.303.4.5738.
18. Баммат Г. Тучи над Европой / Г. Баммат // Кавказ (LE CAUCASE). – Paris. – 1935. – Декабрь. – № 12/24.

Комар В.Л. Горцы Северного Кавказа в борьбе за независимость в 20–30-х годах ХХ ст.

Проанализирована борьба северокавказской эмиграции за возобновление независимости в межвоенный период. Выяснено, что сотрудничество горцев с представителями польской власти базировалось на антисоветской платформе.

Ключевые слова: горцы Кавказа, эмиграция, Саид Шамиль, прометеизм, Польша.

Komar, V.L. Highlanders of North Caucasus are in a fight for independence of the 1920–30s

The fight of North Caucasian emigration is analysed for proceeding in independence in an intermilitary period. It is found out, that collaboration highlanders with the Polish public agents was based on an anti-soviet platform.

Key words: highlanders of Caucasus, emigration, Said Shamil', prometheism, Poland.

УДК 94(415) «1961–1973»:339.923

Наюк А.С.

Процес становлення інтеграційних взаємовідносин Ірландської Республіки та ЄЕС (1961–1973 рр.)

Досліджується складний та суперечливий шлях Ірландії до повноправного членства в ЄЕС. Розглядаються три спроби вступу до Співтовариства та аналізуються причини дипломатичних поразок 1960–х років.

Ключові слова: Ірландська Республіка, Фіанна Фойл, інтеграція, Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС), Рада ЄЕС.

Європейська інтеграція – це унікальний об'єднання країн, що прагне до збереження миру та економічної стабільності його учасників. З метою поглиблення економічної інтеграції в 1957 р. у Римі було підписано договори про заснування Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) та Європейського Співтовариства з атомної енергії (Євратом). Згодом Співтовариства об'єдналися в Європейський Союз (ЄС), до складу якого сьогодні входить 27 країн.

Складний та суперечливий шлях пройшли держави-учасниці до повноправного членства в ЄС. Зокрема Ірландська Республіка, разом з Великою Британією та Данією, тричі подавала заявку на вступ та витратила на підготовку більше десяти років. Ірландський досвід процесу інтеграції до ЄЕС може слугувати в якості корисного прикладу для майбутніх країн-членів Європейського Союзу, зокрема і для України.

Проблема дослідження процесу становлення інтеграційних взаємовідносин Ірландії та ЄЕС більш конкретно висвітлена в зарубіжній історіографії. Періоду 1960–х р. в історії Ірландської Республіки присвячені фундаментальні роботи Моріса Фітцджеральда [1;2;3], Майкла Холмеса [4], Бріджід Лаффана та Джейн О'Махоні [5]. Особливої уваги заслуговує збірка «Європа – ірландський досвід» за редакцією Рорі О'Доннелла [6]. Дипломатичні відносини Ірландії та ЄЕС у 1961–1973 рр. досліджують у статтях ірландські політологи Д.Девені [7], Д.Кеогх [8] та Д.Фішер [9].

Радянська історіографія представлена роботами Л.Гольмана [10] та О.Шахназарова [11]. Серед російських вчених, на особливу увагу заслуговує праця О.Полякової [12], яка характеризує процес переходу від ізоляції до європейської інтеграції. В українській науковій літературі, участь Ірландії в інтеграційних процесах, досліджується в контексті вирішення Ольстерської проблеми в монографії Е.Кучменко [13].

Стаття має на меті конкретніше дослідити такі завдання: по–перше, прослідкувати розвиток дипломатичних взаємовідносин Ірландської Республіки та ЄЕС; по–друге, проаналізувати причини невдалих спроб вступу в 1960–х рр.; по–третє, розглянути ставлення ірландського суспільства до членства в Співтоваристві та умов інтеграції.

На початку інтеграційних процесів у Європі в 1950–х рр. Ірландія залишалася осторонь новоутворених Співтовариств. Ставлення до інтеграції з боку правлячих кіл Ірландської Республіки змінилося на початку 1960–х рр. Протягом 1959–73 рр. правлячою партією в Ірландії залишалася Фіанна Фойл. Її лідери Шон Лемасс та з 1966 р. Джек Лінч здійснили низку перетворень щодо економічної, політичної та психологічної підготовки країни до вступу в Європейське Співтовариство.

Першим кроком на шляху до членства в ЄЕС була лібералізація зовнішньополітичного курсу. Саме коли, 23 червня 1959 р., молодий, енергійний та харизматичний політик Ш.Лемасс очолив уряд – Ірландська Республіка почала налагоджувати зв'язки з державами-членами Співтовариства, поступово відходячи від догм попередньої ізоляційної політики [5, с.16–20].

26 липня 1961 р. британський прем'єр-міністр Гарольд Макмілан неофіційно повідомив Шону Лемассу, що його уряд вирішив приєднатися до ЄЕС [3]. Як наслідок, Дублін приймає найважливіше рішення у стратегічному розвитку Ірландії – надсилає офіційну заявку на повноправне членство до Європейського Економічного Співтовариства.

Такий крок був викликаний не так особливим прагненням до співпраці з країнами-членами, як економічними інтересами. Оскільки Велика Британія вирішила приєднатися до ЄЕС, то Ірландія була змушена вчинити так само, щоб не опинитися відокремленою від британського ринку [4, с.4].

У економічному відношенні Ірландія була нерозривно пов'язана з Об'єднаним Королівством. Рівень залежності, можливо найкраще демонструють статистичні показники експорту та імпорту. У перше десятиліття після Другої світової війни Ірландія експортувала 89% своїх товарів до Британії, і лише 5,5% до ЄЕС. Ірландський імпорт з Королівства становив 51,5%, а з ЄЕС – 8,3% [3].

Рішення подати заявку означало перемогу ліберальних сил та остаточне подолання протекціоністської політики [8, с.84–86]. Ш.Лемасс наголошував, що Ірландська Республіка готова прийняти умови вступу. Політичні кола Дубліну були переконані, що членство в Європейському Економічному Співтоваристві є життєво важливим для економічного та політичного розвитку Ірландії.

З 5 по 13 вересня уряд надіслав офіційну делегацію на чолі з представниками Департаменту іноземних справ Республіки Т.Уайтакером та К.Кремінном по країнам Європи. Метою дипломатів було розв'язати сумніви щодо економічної готовності Ірландії до вступу в ЄЕС, а також підкреслити готовність країни співпрацювати в оборонній сфері, не дивлячись на неучасть в НАТО [5, с.14; 8, с.87]. Повернувшись до Дубліну делегація підтвердила, що хоча у Європі поставилися до них прихильно, проте проблеми на шляху до вступу залишаються відкритими.

Розгляд заявок Ірландії, Великої Британії та Данії мав відбутися на засіданні Ради ЄЕС 25, 26 та 27 вересня 1961 р. Незважаючи, що Ірландія подала заявку першою, Рада вирішила відкласти переговори з нею. Потрібно було дочекатися висновків Європейської Комісії щодо готовності країни до вступу, які мали надійти в середині жовтня [8, с.87].

Після завершення засідання віце-канцлер Німеччини та Президент Ради ЄЕС Л.Ерхард проінформував уряд Ірландії, що їх питання про переговори буде розглянуто на наступній Раді. Крім того, Л.Ерхард повідомив, що представники країн-членів бажають обговорити «особливі проблеми», що виникли в зв'язку з заявкою Ірландії [8, с.86]. Зокрема йшлося про перспективи країни в Спільних політиках та оборонній політиці Співтовариства.

Тривали суперечності і всередині країни через приєднання Ірландії до ЄЕС. Обговорення аргументів за і проти вступу фактично розпочалося після оформлення заявки. Протягом 1960–х рр. у парламенті тривали дискусії щодо переваг та недоліків членства в Європейському Співтоваристві, а також можливих варіантів інтеграції. Так на дебатах в Палаті Громад (Дойл), відстоювалася думка про можливе Асоційване членство, оскільки Ірландська Республіка не готова до повноправного [14].

Участь Ірландії в ЄЕС була вигідна фермерам, експортерам сільськогосподарської продукції, промисловцям, підприємства яких працювали на експорт, фінансистам, які прагнули вигідно розмістити свої капітали в країнах Співтовариств. Разом з тим, членство боліло вдарило по середнім та дрібним підприємцям, які працювали на внутрішній ринок, а також по працівникам цих підприємств та дрібним фермерам, яким загрожувало розорення [10, с.360].

Лейбористська партія та профспілки, що очолили опозицію проти вступу, опиралися на дві проблеми: економічна дія членства (неготовність ірландської економіки до відкриття кордонів, що призведе до втрати робочих місць) та загрозу ірландському нейтралітету [4, с.80].

18 січня 1962 р. під час офіційного візиту до Брюсселю [9], Ш.Лемасс підкреслив, що якщо Велика Британія приєднається до ЄЕС, то для Ірландії це обернеться великою катастрофою. Тому політичні кола були згодні навіть на приєднання до організації Північно-Атлантичного договору, якщо це буде потрібно для членства. Прем'єр-міністр наголосив, що офіційно участь в ЄЕС не вимагає обов'язкового приєднання до НАТО [1, с.180–181]. Загалом візит Ш.Лемасса склав сприятливе враження, проте незрозумілим було ставлення французьких політичних кіл, що взяли керівництво Радою ЄЕС в січні 1962 р.

Влітку 1962 р. ірландські дипломати продовжували доповідати уряду про результати переговорів з країнами-членами. Так, 25 червня новий посол Ірландії в Бонні, Браян Галлахер, повідомив про відповідь К.Аденауера щодо заявки Ірландії. Канцлер запевняв, що Німеччина позитивно ставиться до Ірландської Республіки, проте є деякі проблеми щодо членства Великої Британії, зокрема представників Європейських

Співтовариств лякали тісні стосунки Об'єднаного Королівства зі Сполученими Штатами [8, с. 94–95].

Кабінет міністрів Ірландії зібрався 3 липня 1962 р., щоб обговорити звіти дипломатів, що надійшли з Парижу, Берліну та Лондона. На засіданні, секретар Департаменту іноземних справ Кон. Кремін підкреслив, що Дублін утримується від тиску на Європейську Раду, щоб прискорити розгляд заявки, розуміючи завантаженість роботою Ради Співтовариства. Однак таке положення справ з відтягуванням стадії переговорів могло призвести до розчарування в колі ірландського суспільства.

Наступний розгляд ірландської заявки призначено на 12 липня 1962 р. Напередодні, голова Комітету постійних представників заявив, що навіть якщо у країн-членів відсутні сумніви щодо економічної та політичної готовності Ірландії до вступу, однак все таки залишається суперечність навколо неучасті в НАТО [1, с. 192–198].

На засіданні Ради від 12 липня 1962 р. було прийняте рішення відкласти обговорення заявки Ірландії до поки остаточно не вирішиться ситуація навколо з Великою Британією. Представник Франції підкреслив, що це в першу чергу викликано тісною економічною співпрацею цих держав. Також наголошувалося на сумнівах французького уряду у здатності ірландської економіки виконати умови Римського договору [8, с. 96]. Окрім того, держави-члени ще не визначилися щодо вступу до ЄЕС країн з нейтральним статусом і розгляд заявки був перенесений на осінь 1962 р.

24 липня 1962 р. відбулася зустріч ірландського дипломата Франка Біггара з Головою Ради ЄЕС Еміліо Коломбо, який підкреслив, що розуміє позицію Ірландії, проте у Ради було замало часу на вивчення заявки. Ф.Біггар намагався врятувати ситуацію, шукаючи підтвердження на шанс отримати позитивну відповідь, хоча б до вересня, проте Е.Коломбо не міг цього гарантувати [8, с. 97].

Відмова Ради ЄЕС стала великим розчаруванням для ірландського уряду та суспільства. Ситуація, що склалася обговорювалася в уряді 31 липня 1962 р. Політичні кола дійшли консенсусу, що необхідно докласти максимум зусиль для ліквідації всіх сумнівів Комісії та держав-членів ЄЕС щодо Ірландії та її вступу до Співтовариства.

На запрошення Ради Європейського руху провідні європейські журналісти відвідали Дублін. На прес-конференції із прем'єр-міністром Ірландії 5 вересня 1962 р. Ш.Лемасс заявив, що Ірландія подала заявку на вступ до ЄЕС на основі Боннської декларації, згідно якої вітаються заявки на членство від держав, які підтримують політичні цілі Співтовариств та методи їхньої реалізації. Ірландія прагнула до політичного зближення з Європою, в тому числі і включаючи оборонну політику [1, с. 193–197]. Матеріали прес-конференції поширилися в європейських ЗМІ, однак потрібного резонансу в країнах шістки не викликали.

Наступним дипломатичним кроком стали офіційні візити прем'єр-міністра Ірландії до Брюсселю, Риму, Парижу та Бонну протягом осені 1962р. Повернувшись до Дубліну Ш.Лемасс доповів, що країни-члени не проти розпочати переговори, проте потрібно було дочекатися завершення перемовин з Великою Британією. Голова Європейської Комісії В.Хальштейн наголошував, що невідомо коли почнеться розгляд заявок інших держав, поки не роз'ясниться ситуація з Об'єднаним Королівством [1, с. 199].

В січні 1963 р. президент Франції Шарль де Голль наклав вето на заявку про вступ до Співтовариства Великої Британії. Відповідно зусилля Ірландії виявилися безрезультатними [1, с. 207–208]. Прем'єр-міністр Ірландії заявив, що політичні кола Республіки будуть змушені переглянути свою позицію в Європі, в зв'язку з відмовою Об'єднаному Королівству. Ірландський уряд вирішив призупинити процедуру вступу до ЄЕС.

Дипломатичний стиль, який практикував Дублін протягом 1961–62 рр., називають «гідним спокоєм» [8], так як Ірландська Республіка доклала максимум зусиль, щоб гідно представити себе у Європі та спокійно сприймала невдачі. Ірландські дипломати та політики з самого початку розуміли, що доля їхньої заявки на вступ до ЄЕС буде залежати від рішення щодо членства Великої Британії. Залишалось тільки спокійно чекати на вирок континентального «двуумвірату» – Франції та Західної Німеччини, які на декілька років стали вирішальною силою у Європі [15, с. 49].

Накладене вето президента Франції пов'язане з його чіткою антибританською позицією. Застерігаючи від загрози встановлення американського домінування в Європі, Ш.де Голль припускав, що Велика Британія може виступити своєрідним американським «троянським конем» на континенті [15, с. 49].

Ш.Лемасс подав у відставку в 1966 р., а в 1971 р. помер, так і не дочекавшись вступу до ЄЕС [5, с. 23]. Новий партійний лідер Джек Лінч продовжив курс на євро-

пейську інтеграцію, оскільки в Фіанна Фойл були переконані, що членство Ірландії в ЄЕС лише питання часу [7].

Друга спроба приєднатися до Європейського Економічного Співтовариства почалася в 1967 році. Ірландська Республіка знову подала заявку разом з Великою Британією [3]. Цього разу відповідь Франції була миттєва та переговори заблоковані. Генерал Шарль де Голль був у жорсткій опозиції до Об'єднаного Королівства та їхніх «особливих відносин» із США. Французький президент пояснив свої дії тим, що Велика Британія була недостатньо «європейською» для членства в ЄЕС, натякаючи тим самим на її тісні стосунки з Сполученими Штатами [7].

Ірландські та британські лідери розуміли, що для наступної заявки на членство в Співтоваристві потрібно дочекатися завершення терміну політичних повноважень генерала Ш. де Голля.

Третій етап входження Ірландської Республіки до Європейського Співтовариства почався 30 червня 1970 р. [3], коли третя заявка Ірландії була прийнята. Розпочалися організаційні переговори уряду Республіки та представників ЄЕС щодо повноправного членства в Співтовариствах [7]. Ще близько двох років було витрачено на дипломатичні перемовини з країнами-членами та конференції міністрів різних галузей господарства з метою обговорення умов приєднання до Європейських Співтовариств. Проте це вже були звичайні формальності, які були покликані пом'якшити негативні фактори, що можуть виникнути в процесі входження до Спільного ринку.

22 січня 1972 р. був підписаний договір між державами-членами ЄЕС та Ірландією, Об'єднаним Королівством, Данією, Норвегією про приєднання цих країн до Співтовариств [16]. В Ірландській Республіці договір мав бути ратифікований за допомогою народовиявлення. Референдум був юридичною потребою, оскільки потрібно було внести поправку до Конституції, щоб пристосуватися до членства.

На початковому етапі дебати щодо членства [14] тривали в стінах парламенту, проте однозначне рішення про обов'язковість референдуму дозволила вести обговорення широким суспільними колами. Народовиявлення стало завершальним етапом в гострій політичній дискусії 1960–70-х рр. на предмет вступу до країн «Спільного ринку». Спираючись на апарат державної влади та широко використовуючи засоби масової інформації, прихильники європейської інтеграції, на чолі з Фіанна Фойл отримали перемогу [10, с. 367]. Вони набрали 87% голосів (1 млн.), їх противники – Шин Фейн, комуністи, частина лейбористів та представників радикальних національних кіл зібрали лише 17% (200 тис.) [17].

Результати референдуму підтвердили прагнення приєднатися до ЄЕС, а також засвідчили готовність громадян стати частиною Європейської Спільноти. Ірландській Раді Європейського руху вдалося переконати більшість громадян, що Європейське Співтовариство є унікальною політичною структурою спрямованою на досягнення миру та соціально-економічної безпеки в Європі [6, с. 163–166].

Причому більшість ірландців свідомо йшли на обмеження національного суверенітету в питаннях торгівлі, комерції та фінансових ринків з метою подальшої матеріальної вигоди. Це був здоровий скептицизм більшості населення, і варто зазначити, що прагматична позиція властива як мотив вступу до Співтовариства не лише на прикладі Ірландії, а й інших країн [6, с. 168].

Таким чином, процес становлення інтеграційних взаємовідносин Ірландії та ЄЕС був досить довготривалим, проте з іншого боку це надало можливість ефективно підготуватися до вимог інтеграції. Під час перемовин 1961–63 рр. ірландські дипломати та політики доклали максимум зусиль, щоб підготувати підґрунтя для членства в Європейських Співтовариствах.

Ірландська Республіка вперше так яскраво представила себе в Європі. Основна ж причина невдалих спроб вступу 1961 р. та 1967 р. була викликана економічною та історичною близькістю з Великою Британією, яка мала складні стосунки з країнами-членами ЄЕС.

Протягом 1961–73 рр. змінювалася і суспільна думка у Ірландській Республіці щодо членства в Європейському Економічному Співтоваристві. Незважаючи на ряд проведених економічних реформ, на початку 1960-х рр. більшість населення була критично налаштована до членства в Співтовариствах. Проте прихильникам європейської інтеграції все ж вдалося розвіяти сумніви серед населення, про що засвідчили результати референдуму 10 травня 1972 р.

Процес становлення інтеграційних взаємовідносин завжди багатограний. В ньому можна виділити окремі проблеми, які потребують подальших наукових розвідок.

Зокрема дослідження економічних реформ в Ірландській республіці, які сприяли інтеграційним переговорам, а також ґрунтовніше висвітлення суспільних суперечностей щодо ЄЕС. Актуальним залишається дослідження впливу європейської інтеграції на соціально-економічне та політичне життя в Ірландії.

Список використаних джерел

1. Fitzgerald M. Protectionism to liberalization. Ireland and the EEC, 1957 to 1966. Loughborough University. Aldershot, 2000. – 430 p.
2. Fitzgerald M. Ireland's relations with the EEC: from the treaties of Rome to membership. // Journal of European Integration History, 7(1), pp. 11–24, 2001. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dspace.lboro.ac.uk/dspace-jspui/browse?type=author&value=Fitzgerald%2C+Maurice>
3. Fitzgerald M. Irish neutrality and European integration 1960–1972. Aldershot, 2000. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dspace.lboro.ac.uk/dspace-jspui/browse?type=author&value=Fitzgerald%2C+Maurice>
4. Holmes M. (ed.). Ireland and the European Union: nice, enlargement and the future of Europe. Manchester University Press, 2005. – 207 p.
5. Laffan B., O'Mahony J. Ireland and the European Union European. Union series. Palgrave Macmillan, 2008. – 304 p.
6. O'donnell R. (ed.). Europe: the Irish experience. Dublin, 2000. – 234 p.
7. Devenney D. A Unique and unparalleled surrender of sovereignty: early opposition to European integration in Ireland, 1961–72. // Project MUSE [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://muse.jhu.edu/login?auth=0&type=summary&url=/journals/new_hibernia_review/v012/12.4.devenney.pdf
8. Keogh D. The Diplomacy of 'Dignified Calm' – an analysis of Ireland's application for membership of the EEC 1961–1963. // Journal of European Integration History, 3, (1) pp. 81–101, 1997. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eu-historians.eu/uploads/Dateien/jeih-5-1997_1.pdf
9. Fisher D. Ireland looks to Europe – 18 January 1962. // RTE News, 18 January 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rte.ie/news/2012/0118/eec.html>
10. История Ирландии. / [Отв. ред. Л.И. Гольман]. – М.: Мысль, 1980. – 394 с.
11. Шахназаров О. Ирландия: нерешенные проблемы. – М.: Знание, 1986. – 64с.
12. Полякова Е. Ирландия в XX веке. – М.: ИВИ РА, 2009. – 170 с.
13. Кучменко Е. Ирландія і ольстерська криза, пошуки шляхів її подолання у др. половині XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 98 с.
14. Офіційний сайт парламенту Ірландії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://debates.oireachtas.ie/dail/1972;http://debates.oireachtas.ie/seanad/1972>
15. Яковенко Н. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. – К.: Науковий світ, 2003. – 228 с.
16. Treaty concerning the Accession of the Kingdom of Denmark, Ireland, the Kingdom of Norway and the United Kingdom to the EEC and the EAEC (Brussels, 22 January 1972). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nd.edu/~jbergstr/DataEIA/2006/FTA5yrData_files/PDF%20Files/Europe/EEC%20-%20Denmark,%20Ireland,%20Norway,%20UK%20%281972%29.pdf
- 17/ Irish referendum of 10 May 1972 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://electionsireland.org/results/referendum/refresult.cfm?ref=197203R>

Наюк А.С. Процесс становления интеграционных взаимоотношений Ирландской Республики и ЕЭС (1961–1973 гг.)

Исследуется сложный и противоречивый путь Ирландии к полноправному членству в ЕЭС. Рассматриваются три попытки вступления в Сообщество и анализируются причины дипломатических поражений 1960-х годов.

Ключевые слова: Ирландская Республика, Фианна Фойл, интеграция, Европейское Экономическое Сообщество (ЕЭС), Совет ЕЭС.

Nayuk, A.S. The process of formation of integration relations between the Republic of Ireland and EEC (1961–1973)

Study the complex and controversial way of Ireland to full membership in the EEC. Considered three attempts to join the Community and examines the reasons of diplomatic defeats of the 1960-s.

Key words: the Republic of Ireland, Fianna Fáil, integration, the European Economic Communities (EEC), The Council of the European Economic Union.

Зовнішня політика Ісламської Республіки Іран (1979-2005 рр.)

Розглядається зовнішня політика ІРІ яка направлена на забезпечення національних інтересів, національної безпеки, миру і стабільності в регіоні і в усьому світі, взаємне співробітництво між усіма країнами.

Ключові слова: Іран, зовнішня політика, політична система, революція.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Талибли С.А.

Внешняя политика Исламской Республики Иран (1979–2005 гг.)

Рассматривается внешняя политика ИРИ, которая направлена на обеспечение национальных интересов, национальной безопасности, мира и стабильности в регионе и во всем мире, взаимное сотрудничество между всеми странами.

Ключевые слова: Иран, внешняя политика, политическая система, революция.

В 1978–1979-годы революция в Иране привела к существенным изменениям форм деятельности и основных принципов в области экономики, политики, культуры, морали и идеологии. Эти основательные внутрисистемные изменения привели, в некотором роде, страну к смещению в системе международных отношений и в соответствие с этим, к значительным изменениям во внешней политике. Иран Исламская Республика (ИИР), с целью достижения взаимовыгодного сотрудничества со странами всего мира в системе международных отношений, построенных на основе общепризнанных принципов и норм, объявляет о проведение внешней политики. Несмотря на то, что каждые политические силы, участвующие в революционном движении, имели свою программу, едино признанным всеми оппозиционными силами, как харизматический лидер, стал Аятолла Р.М. Хомейни, олицетворяющий собой как революционную власть, так и направляющую силу слоя духовенства [18,с.72]. Это явно проявлялось в организации управления власти и проведенных в обществе правовых поправок. Изменения, внесенные лидером аятоллой Хомейни, были разработаны задолго до революции, т.е. теоретически – идеологическая концепция проводилась в соответствие с идеей «исламского государства и провинций» [14,с.25]. Временное революционное правительство, представляющее либеральные силы выступили в роли исполнителя идеи Хомейни. На самом деле, либералы, а также члены Временного правительства и в первую очередь его руководитель М. Базарган еще до революции, защищая исламскую власть и/или контроль исламской религии жизни общества [9,с.24] пришли к мнению поддержать идеи лидера. Иран в своей внешней политике выступал с позицией установленной геополитического положения и значимой страны на территории Ближнего и среднего Востока. Большая часть углеводородных запасов в мире и переработка сконцентрирована в этом регионе, именно оттуда осуществляется транспортировка в различных странах морскими и сухопутными путями [4,с.58]. Новый режим продемонстрировал всему миру наличие воли и свободы. Эти шаги, с одной стороны, хоть и соответствовали озвученному лидером после революционной победы лозунгу «ни Запад, ни Восток – Ислам», с другой стороны соответствовали политическим взглядам либералов, которые

предполагали, что достигли условий свободного движения, ослабляющего внешнее давление [20, с. 33–35]. 4 ноября 1979, революционные студенты захватили посольство США, чем усилили давление на Временное правительство и вынудили уйти в отставку (6 XI). В таких условиях конституция, представляющая религиозные, политические и идеологические правовые нормы, ценности и принципы ислама были приняты путем референдума (2–3 XII, 1979). В концепции внешней политики государства находит свое отражение ключевые цели и задачи системы международных отношений, основных политических проблем в мире и регионе, основные направления развития мира и региона, вид на политические изменения, и, наконец, внешняя политика. В преамбуле основного закона, указывалось, что победа революции в Иране «уничтожила империалистические основы, отношения, и счета... была заложена новая глава, было заложено начало нового периода революционного движения народов мира» [2, с. 10]. В Основном Законе Ирана были отражены глобальный взгляд на мир и глобальная миссия страны. Не случайно, что в части конституции «в изменениях, поправках и добавлениях в Основной Закон принятых в 1368–году хиджры (1989 год), Имам Хомейни превозноситься как «великий руководитель мировой исламской революции» [2, с. 19]. В тексте Основного Закона непосредственно нашли свое отражение основные направления и содержание курса внешней политики.

Основные принципы и направления внешней политики ИРИ еще более широко раскрываются в 11 статье. Тут указывается, что по постановлению священной книги Коран – «все мусульмане – единая нация и ИРИ должна в своей общей политике исходить из принципов единства и солидарности исламских народов, последовательно предпринимать усилия для достижения политического, экономического и культурного единства исламского мира» [2, с. 27]. То есть основные принципы внешней политики нового режима, это солидарность исламских народов, выступления от их общих интересов с главной задачей объединения в единое мусульманское государство.

Простое сравнение наглядно показывает, что в принципах внешней политики Ирана нашли свое отражение большинство международных принципов. Отмеченные положения, отчетливо проявляются при сравнении, например с концепцией внешней политики Российской Федерации [10, с. 32–48]. В принципах внешней политике зафиксированной в Основном Законе Ирана, трудно выявить связь с исламскими принципами. Так, в исламской правовой науке государства разделяются на три категории: дар-уль-ислам, дар-уль-эхд, дар-уль-хяrb. В дар-уль-исламе «законодательство осуществляется в соответствие с условиями», страны, присоединенные мирно или завоеванные, относятся к дар-уль-эхди. К дар-уль-хяrb относятся такие страны, которые для регулирования прав мусульман в своей стране, заключили договор с страной дар-уль-ислам. Если подобные страны представляют опасность для территорий, на которых распространялся ислам, тогда с ними находятся в постоянном состоянии войны [3, с. 150–154].

В период войны суннитско–шиитское противостояние больше носило характер Ирано (фарсо) – Арабского противостояние, и в результате оказания сильной внутренней поддержки, в культурно–идеологической деятельности восстановились идеи и символы фарсидского национализма [22, с. 273], и режим начал заменять идею «Иран – представитель всех мусульман» на идею представителя фарсидской нации. Подобное, проявляемое иранским режимом внимание пропаганды фарсидского языка, культуры, литературы в зарубежной культурной деятельности отчетливо проявилось в политике по отношению к Таджикистану. То есть религиозный режим в отношениях с Таджикистаном стал выступать не с позиции исламской солидарности, а с позиции этно–культурной близости [22, с. 274]. Другими словами, появились новые элементы в концепции внешней политике Ирана – элементы фарсидских национальных интересов. Окончание войны с Ираком, необходимость решения социальных проблем, появившиеся в результате внутренней политики военного периода, устранения разрушительных последствий войны, потребовали изменения внутренней политике в рамках существующей политической системы. Данные изменения послужили причиной основательных изменений в курсе внешней политики. Тем самым завершилась первая часть внешнеполитической деятельности Ирана (1979–1989). По поводу особенностей этого периода мнения исследователей противоречивы. Некоторые из них, охватывают его 1979–1981 года, в том числе попытками выстроить искренние отношения с Западом

и США, другие же 1981–1984 годами, изоляцией, противостоянием и выделяют подраздел начинающегося с 1984 года поворот к прагматизму [12, с. 174–175]. В 1979–1981 года завершилась консолидация и стабилизация нового режима, и поэтому стало возможным восстановление и расширение зарубежных связей, отпала надобность в самоизоляции. Министр иностранных дел ИРИ А. Вилайти в августе 1984 года отмечал, что самоизоляция «осуществлялась лишь в первые годы революции» [15, 1994, 14 августа]. Хотя в 1981–84 годах у Ирана отсутствовали прямые политические связи с США, страна обладала широкими торгово–экономическими связями со всеми развитыми странами, в том числе и с США. Другой автор делит первый этап внешнеполитической деятельности Ирана на два подэтапа: Особенности первого подэтапа (1979–1984) – ориентированность на реализацию идей и ценностей на основе исламских норм и принципов. Особенность второго подэтапа (1984–88), хотя государство уделяет внимание защите исламских идеалов, но отдает предпочтение интересам государства [16, с. 104]. Бывшие советские ученые так характеризовали внешнюю политику осуществляемую Ираном в 1979–1988 года в целом как: «Иранская внешняя политика основана на открытом прагматизме, имеется глубокая разница между провозглашенными принципами, крайне непоследовательность в создании экономических и политических отношений с различными странами, характеризуется усилением или ослаблением в зависимости от политической конъюнктуры антиамериканских и антисоветских выступлений на международной арене» [8, с. 415–416]. Принимая во внимание вышеизложенное, можно говорить о том, что, самоизоляцию в 1979–89 годах Ирана для построения исламского государства, впоследствии заменила позиция «экспорта исламской революции» для противостояния иностранному влиянию и давлению, а затем учитывая потребности военного времени, восстановление и расширение политических и в первую очередь экономических связей с всеми странами. Как уже отмечалось, безрезультатное окончание войны потребовало пересмотр внутренней и внешней политики. Это нашло свое отражение в период президентства Хахеми Рафсанджани (1989–1997) в выстраивании отношений с бывшими республиками СССР [21, с. 1–4]. Начиная с 1989 года, в Иране начали осуществляться преобразовательные и экономические реформы. Подобный курс также требовал изменения внешней политики. В целом высокопоставленные официальные круги и лица определяющие курс внешней политики Ирана отныне стали говорить не о правах мусульман и борьбе угнетенных, а о важности всестороннего сотрудничества со всеми странами региона, и в том числе с исламскими странами, следования международным правовым нормам, уважения прав человека, разоружении, борьбе против международного терроризма, тесной связи региональной безопасности с международно безопасностью [24, с. 612–631]. Президент Исламской Республики Иран, Хахеми Рафсанджани отвечая на вопрос сотрудника журнала «Новое Время» отметил по поводу внешнеполитического курса страны, что Иран стремиться видеть соседние страны дружественными, иметь здоровые и хорошие отношения с другими странами. Он, добавил, что только с несколькими странами (Израиль и ЦАР) не строим никаких отношений, поскольку там, у власти незаконные режимы [7, с. 8]. Другими словами, ИРИ адаптируясь к произошедшим изменениям в системе международной отношений, в некотором смысле пересмотрела свою внешнюю политику, придавая большее предпочтение своим национальным интересам и прагматизму [6, с. 45]. Данная политика должна была помочь занятию Ираном в регионе и мире достойного места. Иными словами, одной из задач внешней политики в какой–либо области и уровне являлось обеспечение национальных интересов [11, с. 52–57]. М. Хатами совершив официальные визиты в ряд стран региона и Европы продемонстрировав намерения Ирана осуществлять цивилизную внешнюю политику, в целом предпринял серьезные усилия по изменению международного образа ИРИ. Несколько смягчилось противостояние с США, осуществились инициативы для нормализации отношений [5, с. 32–34]. В начале XXI века началась политика укрепления во власти позиций консерваторов. Это изменение проявилось в курсе внешней политике в форме усиления противостояния с США и Израилем. После изменения курса внутренней политики Ирана, усиления позиций консерваторов, тенденции к усилению протестов, США еще более усилило давление на Иран, после известных событий 11 сентября 2001 года включив Иран в список государств поддерживающих терроризм. Что означает, что

внешняя политика Ирана определяется не только государственными и национальными интересами, но и интересами духовенства и правящего режима. Внешняя политика служит укреплению и сохранению правления духовенства и правящего режима. Второй этап внешней политики Ирана охватывает 1989–2005 годы. Первая половина этапа, охватывающая 1989–1997 годы, характеризуется экономическим подъемом, вторая половина 1997–2005 годы – считается политически ориентированной [24, с. 612–631]. То есть в первом полуэтапе внешняя политика служила расширению экономического сотрудничества, а второй полуэтап был направлен на расширение политического сотрудничества.

Курс внешней политики Исламской Республики Иран определяется обеспечением безопасности страны, региональным соперничеством, продолжающимся противостоянием на глобальном уровне США. Включение США Ирана в список стран покровительствующих терроризму, проявление настойчивости по смене руководства Ирана, вторжение США в Ирак в 2003 году, показало насколько серьезная отсюда исходит опасность [17, с. 79]. В этот период Иран попытался ускорить проведение политики укрепления собственной безопасности. Иран назвал «неправильные» исламские страны своими соперниками, а США и страны НАТО – «опасными соперниками». Иран считает проблемы Турции и Курдов, сотрудничество «Организации сотрудничества Персидского залива» с США, Великобританией и Францией для себя долговременной угрозой. Вооружение Саудовской Аравии и Кувейта, усиление роли США в Центральной Азии, определяется как угроза для Ирана. Упрочение позиций США на Южном Кавказе, расширение тут сотрудничества с НАТО является одним из главных факторов беспокоящих Иран [1, с. 38–40]. Для подстраховки от глобальной и региональной угрозы Иран тесно сотрудничая с Россия–Индия–Россия–Китай прилагает усилия для создания блока Армения–Греция. Изменения во внешней политике Ирана, не являются изменением курса, не являются ее составляющей, поскольку основная цель Ирана остается неизменной: державность и гегемония, поддержка революционных движений в различных странах [12, с. 177], в общей форме к понятию национальным интересам относятся независимость страны, территориальная целостность, защита национальной безопасности. Внешняя политика Ирана, принимая во внимание ее характер и значение, служит защите национальных интересов. Вместе с тем, правящий режим, духовенство, высшее руководство ИРИ понятие национальных интересов во внешней политике также определяют как сохранение позиций правления фарсидской нации. А эти задачи противоречат настоящим национальным интересам, потому что препятствуют движению общества в направлении демократии, либерализма. Это противоречие обуславливает противоречивость и изменчивость внешнеполитического курса [19, с. 307]. Основные особенности внешней политики Ирана, независимость определяемая характером сущности режима [23, с. 33].

Список использованных источников

1. Гейдар Алиев и Восток. II том 6–ти томника. Исламская Республика Иран. Авторы составители: Галай Аллахвердиев, советник МИД, д.ф.н. Вахдат Султанзаде, советник МИД. Баку: Озан, 2002, 450 с.
2. Основной Закон Иранской Исламской Республики, Баку: Кызыл Шарг, 1993 (на азербайджанском и фарсидском языках) азербайджанский текст, 96 с.
3. Ислам, история, философия, поклонения. Баку: Элм, 1994, 336 с.
4. Исмаил Р., Ахундова Н., Багирова А. Современная стран Азии и Африки. (период после 1945 года). II книга (Страны Юго–Западной Азии и Северной Африки). Баку: издательство Адылоглу, 2004, 656 с.
5. Мустафаев В.К. Президент – реформатор // журнал «Гоша байрам». Баку: издание Культурного Центра посольства Исламской Республики Иран в Азербайджане, 2004, с. 31–36.
6. Мехдиев Р. Азербайджан: Кюрелешменин Талеплери. Стамбул: издание DA, 2005, 448 с.
7. Боровой Я., Згерский Д. А.А. Хашеми–Рафсанджани отвечает на вопросы // «Новое время». М.: 1989, №27, С. 9.
8. Иранская революция. 1978–1979. Причины и уроки. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989, 557 с.

9. Молушков В.Г., Хромова К.А., Поиски путей реформации в Исламе: опыт Ирана. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991, 207 с.
10. Раджабли А.А. Международные связи Российской Федерации. Баку: БСУ, издательско–полиграфический центр «Kitab aləmi», 2005, 384 с.
11. Сеид Мухаммед Хатеми. Страх перед бурей. М.: МГУ, 2001, 128 с.
12. Спорные границы на Кавказе / под ред. Бруно Конпиерса, М.: Издательство, «Весь Мир», 1996–2000с. Фирузе Нахаванди, Россия, Иран и Азербайджан. Исторические истоки внешней политики Ирана, С. 171–181.
13. Третий взгляд. Аналитический на достижения Исламской Республики Иран в политической, культурной и социально–экономической областях за последние 20 лет // Новости, репортажи и комментарии из Иранской прессы. М.: 14 март 2000, №71, С. 31–37.
14. ص 142، 1377، «راشا رشن سسؤم، نارعت، هیقف تیالو، ینیمخ ماما».
15. «یایواه ناهیک» مانزور 1394، 14، 08، ص 15.
16. «ممانل صرف» (1967–78) نارای مالماسا یرومچ: دروم، یچراخ تسایس رد ییادزشتت، ینغزا 1. ص 1035–1097، ص 1978، یقوقی گنهرف–یاداصتقا–یسایس هیرشن، یچراخ تسایس، رزخ فوج یاهروشک اب نارای طباور هب تبسن اکیرما یسایس راتفر، مظاک دمحم دیس روپداجس، ص 79، 21، مرامش، زاقفق و یزکرم یایسا تاغل اطم ممانل صرف، ص 18، 376، 1375، یبوت بباتک، نارعت، نا یاه مشیر و مالماسا بالقنا، یل عسابع، ینانچ نزدیمع یایسا ممانل صرف تاغل اطم، یزکرم یایسا رد نارای مالماسا یرومچ یچراخ تسایس مرامبرد و گشتفگ، ص 305–312، 1996، 13، مرامش، زاقفق و یزکرم، ری بک ریم تاراشیتنا سسؤم، نارعت، نارای مالماسا یرومچ تسایس لوصا، ره چونم رکتد، یدمحم، ص 21، 130، 1366.
17. لاس رد ینانچ نسفر یمشاه نیملس ملاو مالماسا تاجح یامدایپ و اه مباحاص، اهدینارنخس هجویمچ گنهرف ترازو تاراشیتنا و پاچ نامزاس، نارعت، مالماسا بالقنا گنهرف کرامد نامزاس: مدننک هیت، 1362، ص 533، 1368، زی یاپ، مالماسا داشرا و 365، 1370، زکرم رشن، نارعت، یقوق و یلم نیوه و یرذا نارکفنشور، یل ع دداز یدشرم.
18. رد یچراخ تسایس و تیمن تاغل اطم رانیمش شرازگ، ملجم، رامب، زاقفق و یزکرم یایسا تاغل اطم، ص 19–56، 1375 (1996) زاقفق و یزکرم یایسا.
19. ملجم، یچراخ تسایس عضاوم و لوصا، یناهج عضاوم، یچراخ تسایس رد نارای مالماسا یرومچ عضاوم ربماسد 21–1996 سرام خیرات رد اه ینایب) 612–631، صفص 2، مرامش، نانتسبات، 1375، یچراخ تسایس 24، 1995.

Talibli, S.A. The foreign policy of the Islamic Republic of Iran (1979–2005)

Because of the reason that there have been no changes in character and essence of foreign political conception and political system that are reflected in the Constitution of the Islamic Republic of Iran, not any kind of changes has happened in trends and purpose of the foreign policy of the Republic.

Key words: Iran, foreign policy, political system, revolution.

УДК 07.00.01.

Алієва Л.

Жіноча праця в Азербайджані на початку ХХ ст.

Досліджується малодосліджена і актуальна тема в азербайджанській історіографії як жіноча праця на початку ХХ ст. в Азербайджані. Метою статті є з'ясування ролі жінки в економічному житті суспільства. Особливо підкреслено, що азербайджанські жінки поряд з веденням домашнього господарства займалися іншими видами економічної діяльності: кустарною працею (килимарством, шовківництвом, обробленням риби, бавовництвом та ін.) і суспільною працею.

Ключові слова: жіноча праця, дискримінація жінок, килимарство, шовківництво.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Алієва Л.

Женский труд в Азербайджане в начале ХХ в.

Исследуется малоизученная и актуальная тема в азербайджанской историографии как женский труд в начале ХХ в. в Азербайджане. Целью статьи является выяснение роли женщины в экономической жизни общества. Особо подчеркнуто, что азербайджанские женщины наряду с ведением домашнего хозяйства занимались другими видами экономической деятельности: кустарной работой (ковроткачеством, шелководством, разделкой рыбы, хлопководством и др.) и общественным трудом.

Ключевые слова: женский труд, дискриминация женщин, ковроткачество, шелководство.

История женского труда в Азербайджане в начале ХХ века – один из мало разработанных вопросов в нашей историографии. С сожалением приходится констатировать, что указанная проблема до сих пор не подвергалась специальному исследованию. Вопрос о женском труде представляет большой научный интерес, в силу того, что его целью является исследование роли женщин в экономической жизни общества. Говорить о решающей роли женщин в экономической жизни Азербайджана в начале ХХ века не приходится, тем не менее, поставлена цель: выяснить степень значимости женского труда в жизни азербайджанского общества.

Указанная проблема до сих пор не подвергалась специальному исследованию. В работах, так или иначе касающихся этого вопроса, как правило, приводятся сведения, носящие бессистемный, фрагментарный характер. Несколько отличной от других работ являются исследования профессора Тофика Велиева, посвященные истории промышленности и пролетариата Азербайджана в период империализма [1;2].

Советскими историками созданы многочисленные труды, посвященные тяжелому положению рабочего класса в дореволюционное время. Но многие из них носили фактологический характер. В книге М. Казиева «Из истории революционной борьбы бакинского пролетариата» отмечалось, что на многих предприятиях Баку широко применялся детский и женский труд [3,с.18].

О женском труде есть описательные статьи, которые не носят научного характера, но могут послужить хорошим источником. Таким ценным источником можно считать статью Захарова А. «Домашний и социальный быт женщины у Закавказских татар», опубликованной в сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа – СМОКе. В статье описан трудовой день азербайджанской женщины–крестьянки:

«Весной, осенью, летом женщина положительно обременена работой и не имеет минуты отдыха. Женщина работает и в поле, и в саду, и в огороде, и дома. Особенно трудно приходится ей осенью. Хотя по местным условиям труд женщины не везде одинаков, тем не менее, нигде она не остается без работы. В тех местах, где татары занимаются производством хлопка, как, например, в Эриванской губернии, или шелководством, как, например, в Елизаветпольской и Бакинской губерниях, женщины буквально не знают минуты покоя» [4,с.134]. По описанию автора, работа женщин осложнялась в тех местностях, где кроме земледелия, занимались и скотоводством. Эти женщины доили коров и овец, готовили из молока сыр и масло, стригли овец, пряли шерсть, ткали материю на платье и т.д. Женщины сами приготавливали для домашнего обихода и для продажи все необходимые в домашнем быту предметы, которые в других местах получали из фабрик и заводов: «Она знакома со способом приготовления свечей, мыла, сыра и успешно занимается шелководством. Шелковые ткани и материи, приготовленные деревенскими женщинами, пользуются заслуженной известностью. Джемими и шали, отличающиеся добротностью и прочностью, работа рук деревенской татарки; она тклет также ковры и сукна. Знакома она и со способом приготовления минеральных и растительных красок, с действием лекарственных растений и способом лечения; в случае нужды она сама лечит своих домашних» [4,с.155]. Городским женщинам, особенно из небогатых семей, кроме работы по дому приходилось работать на предприятиях. Исследования показывают, что широкое использование женского труда в Азербайджане началось в период крупного машинного производства, когда для выполнения рабочих операций не требовалась сила и особая квалификация, поэтому труд женщин и детей обходился предпринимателям намного дешевле. Газета «Каспий» в 1902 году писала: «Женский труд в Баку получил права гражданства и весьма солидное распространение, а в будущем нужно ожидать и еще более широкого применения этого труда» [5].

В начале ХХ века выгодный женский труд в Азербайджане использовался, в основном в обрабатывающей промышленности, особенно в шелкомотальном производстве, где женщины составляли основную рабочую силу [6,с.268]. В фонде канцелярии наместника на Кавказе Государственного Исторического Архива хранятся отчеты губернаторов Елизаветполя, Зангезура, Нухи (Шеки), Шушинского уезда и др., в которых содержатся сведения о развитии в этих районах хлопководства и шелководства, отраслей, в которых в основном были заняты женщины [7]. В 1908 году в шелководстве было занято 521 женщина, 610 девочек–подростков и 278 малолетних девочек [2,с.226]. Особенно много женщин и девочек было занято в шелковой промышленности Карабаха: в 1908 году женщины и девочки составляли 83, 3 процента общего количества рабочих шелковой промышленности Карабаха [2,с.227]. В 1915 году женщины здесь составляли 53,4 процента (999 человек) численности всех рабочих отрасли, а подростки (193 чел.) и малолетние девочки (172 чел.) – около 25 процентов [2,с.228].

Использование женского труда было обусловлено его дешевизной, а не желанием капиталистов вовлечь женщин в общественное производство. Видный азербайджанский ученый А. Сумбатзаде, известный своими исследованиями в области истории экономики, в связи с этим писал: «Хлопководство открывало широкие возможности для использования женского и детского труда, а это снижало себестоимость хлопка» [8,с.213–214]. На хлопкоочистительных заводах Азербайджана условия труда женщин были очень тяжелыми. Об этом свидетельствуют и материалы архивов. Так, например, в протоколе осмотра хлопкоочистительного завода Бр. Дашдамирных в Геокчае, проведенного в октябре 1916 года, зафиксировано, что здесь «не соблюдались меры безопасности, приспособления для устранения проникновения в атмосферу пыли не работали. Рабочие работали в пыли и мельчайших частиц волокна хлопка» [9]. Еще хуже условия труда были зафиксированы в протоколах осмотра хлопкоочистительных заводов в селениях Джавадского уезда, составленных комиссией фабричной инспекции Бакинского губернского правления в 1906 году [9,л.26–59]. Не лучшие условия для работы, как показали, результаты актов осмотра и оценки, были созданы на шелкоткацких фабриках в селении Баскал Шамахинского уезда [10]. Старший фабричный инспектор бакинской губернии доносил губернатору о крайне антигигиенических условиях работников на папиросных машинах табачной фабрики Мирзабекянц. Порошок, применяемый на фабрике для бронирования этикеток на мундштуках, являлся вредным веществом, оказывающим отрицательное воздействие на женский организм [11].

Широкое распространение получил женский труд в рыбной промышленности. Рыбной ловлей занимались только мужчины, а женщины в основном были заняты разделкой и обработкой выловленной рыбы. В приготовлении рыбных продуктов участвовали также девочки–подростки. В 1912 году на рыбных промыслах женщины уже составляли половину количества мужчин: 8781 мужчин и 4764 женщин [12].

Женский труд в Азербайджане применялся также на рисовых плантациях, производстве масла и солодкового корня и других отраслях. Лишь в нефтяном производстве процент использования женского труда был крайне низок. Процент женщин, участвующих в промышленности и торговле составлял только 5 процентов в городе и 1 процент на промыслах [13].

Архивные материалы позволяют провести социологическое исследование состава рабочих в начале XX века. Важным источником послужили документы фабрики Тагиева – первого капиталистического предприятия в Азербайджане, в котором широко применялся женский труд [14].

В Азербайджанском Государственном Историческом Архиве хранятся Алфавитные книги личного состава фабрики Тагиева [15]. На основе проведенного нами анализа материалов Алфавитной книги личного состава фабрики, открылась возможность определить состав, численность, национальную принадлежность, возраст и пол работниц фабрики [16]. Архивные материалы позволили установить, что число женщин на фабрике в 1904 году составляло лишь 80 человек (мужчин – 774), т.е. чуть более 10 процентов [17], а в 1912 году число женщин на фабрике выросло до 146 человек, что составляло 14 процентов от общего числа рабочих предприятия. В хлопчатобумажных предприятиях России число женщин намного превышало Азербайджан [18]. Важно отметить тот факт, что большинство работниц были русские и поволжские татарки, а число азербайджанских женщин было ничтожным. Нами подсчитано, что азербайджанки в различные годы составляли от 7 до 10 процентов общего количества женщин на фабрике [16]. Малочисленность азербайджанок–работниц на предприятиях советские историки объясняли их бесправным положением. Мы объясняем такое положение тем, что женщины в мусульманском обществе, согласно шарияту, находились под опекой мужчин. Мужчина, будь то муж, отец, сын или брат обязан был материально обеспечивать женщин, чтобы она ни в чем не нуждалась. Если у женщины не было мужа, то ее отец, сын или деверь становились кормильцем семьи и обязаны были материально обеспечить ее с детьми. А если женщина желала работать, ей это не запрещали, но для мужчин это было бы большим укором, считалось, что он не может материально обеспечить семью. Здесь сказывались вековые традиции. В течение веков женщина занималась воспитанием детей, ведением домашнего хозяйства, которые требуют еще больше физических и духовных сил, чем общественный труд.

В некоторых исследованиях ошибочно женщину–мусульманку преподносят как инертную, ленивую, жирную, которая служит лишь для удовлетворения сексуальных потребностей мужчин, и являются, чуть ли не игрушками для потехи. Известная в Европе феминистка Ш. Стетсон в своей книге «Экономическое рабство женщины» писала, что вредное влияние «чрезмерной половой дифференциации... можно отлично видеть на примере восточных народов, у которых женщина, заточенная в гарем, обречена исключительно на выполнение половых функций и совершенно лишена возможности выполнять видовые. У этих народов слабость... женщины, ее мелкая кость и наклонность к ожирению передаются по наследству мужчине, замедляя развитие всего народа» [19,с.39]. Описанное феминисткой явление имело место лишь в гаремах турецких султанов, персидских шахов, и т.д. А в Азербайджане этого не было или же были единичные случаи. Нет таких источников, в которых указывалось бы на то, что здесь женщина вела праздный образ жизни, никакой работы не выполняла. Напротив, все источники: археологические, письменные, научные, этнографические и другие свидетельствуют о большом трудолюбии азербайджанских женщин. Ни одна женщина в мире не ткала таких ковров, как женщина–азербайджанка. Ковроткачество – это тяжелый физический и вместе с тем творческий труд. Азербайджанские женщины создали всемирно известные карабахские, губинские, ширванские, газакские, гянджинские и др. ковры, которые так высоко оцениваются во всем мире. Продукция кустарной промышленности не имела одинакового значения в экономической жизни страны. Одни из них не шли дальше окружающих селений, другие находили сбыт

более широкий в городах. Но большинство предметов ремесленного производства имели ареал распространения не только на местных рынках, но и проникали на рынки Европы, даже Америки. Особенно это относилось к ковровому производству. В начале века ковроткачеством занимались не менее 250–300 тысяч человек [20,с.67]. Женщины занимались также выделкой паласов, сумахов, джеджимов, хурджинов и мафраша. На труде женщин основывалось производство веревок, уздечек из конопли, а также производство глиняной посуды [21,с.59]. Кустарная работа женщин приносила большие доходы семье и развитию производства в крае.

Исследования показали, что одна женщина в день могла вымыть 2 пуда, расчесать по 5 фунтов шерсти [22,с.24–25]. Лучшие прялки были отмечены в Елизаветпольской губернии, Джеванширском уезде и других азербайджанских местностях. Азербайджанские женщины были наилучшими знатоками рецептов крашения и выбора красящих материалов [23,с.203].

В 1904 году начались исследования коврового дела в важнейшем ковровом районе Азербайджана – Карабахе [23]. Карабахские ковры, сотканые азербайджанскими женщинами, имели известность во всем мире.

Большое применение находил женский труд в хлопководстве. О проблемах хлопкоробов со знанием дела выступила в 1912 году на Закавказском съезде хлопкоробов известная просветительница и общественный деятель Гамида ханум Джеваншир (Мамедгулузаде), давшая много ценных предложений [24].

Большой интерес для данной темы представляет вопрос оплаты женского труда. Сравнительный анализ показывает, что здесь была дискриминация прав женщин: за равный труд с мужчиной женщина получала не больше 60 процентов заработной платы мужчин, а иногда и того меньше. Такое положение было узаконено правительством. В фонде фабрично–заводской инспекции в Государственном Историческом Архиве за подписью Бакинского градоначальника в 1907 году в губернское правление по фабричным и горнозаводским делам было послано постановление, устанавливающее среднюю поденную заработную плату рабочим на 1907–1909 годы в Баку: мужчинам – 85 руб., а женщинам – 60 рублей. По Бакинской губернии: мужчинам – 70, а женщинам – 50 рублей. Такое же положение было в уездах Азербайджана. Например, в Ленкоранском уезде в 1911–1912 годах женской прислуге платили 11 руб. 50коп., а мужчинам – 17 руб. 50 коп. [25].

В годы первой мировой войны женский труд приобрел особое значение. Жены рабочих, призванных на войну, лишившись заработка мужей, должны были собственными силами нести бремя расходов на содержание семьи. В 1915 году было учреждено бесплатное «Бюро женского промышленного труда», в которое в течение первых двух месяцев записалось 4.635 девушек и женщин [25]. Обнаруженные нами в архивах Азербайджана документы отражают изменения в начале XX века отношения к женскому труду: женщины стали допускаться к работам, ранее закрытым для них. Например, в циркуляре, посланном 1 июля 1901 года из Петербурга в Госимущество Бакинской губернии, было изложено решение о допуске «лиц женского пола к занятиям по письменной и счетной частям в Управление госимуществом», но при этом разрешалось брать их на работу только по вольному найму [26], а число принятых на работу женщин «не должно превышать 1/3 общего числа канцелярских чиновников и вольнонаемных писцов» [26,л.1об.]. В циркуляре, полученном в январе 1916 года Бакинским отделением Государственного банка из Петербурга, были даны конкретные указания о привлечении женщин на работу в учреждениях банка: «В виду проявляемых женщинами на службе трудолюбия, скромности, исполнительности в работе, аккуратности и других качеств, весьма ценных в банковом деле, привлечение в число служащих значительного количества женщин представляется для пользы дела весьма желательным, тем более что до сего опыт применения женского труда в банке дал вполне благоприятные результаты» [28,л.2]. Дискриминация в отношении женского труда и в социальной сфере, узаконенная царским правительством тоже постепенно стала устраняться. В начале века сумма пособий, выдаваемых женщинам на производстве, была намного ниже, чем у мужчин: в 1907 году больным мужчинам выдавали пособие – 5 рублей, а женщинам – 3 рубля [27]. Вознаграждения потерпевшим от несчастных случаев в 1905 году выдавали с большой разницей: мужчинам – 85 рублей, а женщинам – 60 рублей [27,д.537,л.1]. Но со временем эта разница стала уменьшаться

и постепенно уравниваться. В новом положении, принятом Советом Министров 6 декабря 1915 года, «лица женского пола, определяемые на государственную службу, уравниваются как в правах, так и в обязанностях со служащими мужчинами» [28].

Женщины стали входить в состав правления многих акционерных обществ, например, члены семьи Г.З. Тагиева – С.В. Тагиева, М.Х. Тагиева и др. Были в Азербайджане и женщины–предпринимательницы. Среди материалов есть ходатайство зардобской помещицы Ганифы ханум Меликовой супруге наместника графине Е.А. Воронцовой–Дашковой с просьбой «об оказании помощи ткацкой промышленности в мусульманском районе Закавказья» [30]. Просьба предпринимательницы была удовлетворена, и был составлен обширный проект и смету предприятия на 15 тысяч руб. «для содействия ткацкому делу» [30].

Большие успехи были сделаны женщинами в области образования. Как было указано выше, женщины работали не только преподавателями, но начальницами классов, директорами школ и училищ. Сона ханум Тагиева руководила русско–мусульманской женской школой Тагиева.

В начале XX века трудовая деятельность азербайджанских женщин стала охватывать такие области, в которых ранее женский труд не практиковался. Имеются сведения о женщинах, занимающихся журналистской деятельностью. Одной из первых в печати со статьями выступала Набат Нариманова [31, с. 231]. Первая азербайджанская женщина–журналист Шафига Эфендизаде в 1906–1908 годах активно сотрудничала в журнале «Дебистан». В 1911–1918 годах она опубликовала ряд публицистических статей, повестей и рассказов в журнале «Мектеб» и газете «Ачыг сез». Важную роль в привлечении азербайджанских женщин в журналистскую среду сыграла первая женская газета «Ишыг», издававшаяся в Баку в 1911–1912 годах на азербайджанском языке. Редактор газеты Хадиджа Алибекова опиралась на коллектив женщин–журналистов, писательниц и поэтесс: Ася Ахундзаде, Сона Ахундова, Марал Набизаде и др. Сона ханум Ахундова часто публиковала статьи, повести и стихотворения не только на азербайджанском, но и на русском языке [32].

Подводя итоги, можно заключить, что в Азербайджане еще издревле применялся женский труд, сначала в домашнем хозяйстве, а затем – в производстве. Азербайджанские женщины–крестьянки выполняли работу по дому, умели ткать шерстяные ковры и паласы, отличающиеся добротностью и прочностью, а также хурджуны и махрафы, джеджимы и шали. Азербайджанская женщина знала способ приготовления свечей, мыла, растительных красок, успешно занималась шелководством. Шелковые ткани и материи, приготовленные ими, всегда пользовались большой известностью даже за пределами края. Они были знакомы с действием лекарственных растений и способом лечения, и в случае необходимости сами лечили членов своей семьи. Кустарное производство, в котором женщины занимали доминирующее положение, приносило семье ощутимые доходы и получало высокую оценку. С развитием машинного производства женщина включается в общественное производство. Это имело свои положительные и отрицательные последствия. В общем–то, процесс привлечения женщин к общественному производству сам по себе являлся положительным процессом и прогрессивным явлением. Женщина выходила из узкого круга семьи, включалась в трудовой коллектив, начинала свободную жизнедеятельность. Это в свою очередь способствовало росту уровня ее развития, осознания своих прав и делало поборником женской свободы. С другой стороны, женщина подвергалась двойной эксплуатации – дома и на производстве. Она все еще продолжала выполнять обязанности по дому и, придя после тяжелого, 12–часового изнурительного рабочего дня, продолжала интенсивно работать дома, ухаживать за детьми, мужем и другими членами семьи. Женщина превращалась в рабочую машину.

Важной особенностью исследуемого периода являлось то, что женщины имели возможность работать в тех отраслях, в которых прежде женщины никогда не работали. Женщины на равных правах с мужчинами могли трудиться в банках, были допущены к работам на государственную службу и могли заниматься письменной и счетной деятельностью. Женщины приобретали профессии, о которых раньше и помышлять никто из них не решился бы, например, журналистская деятельность. Вместе с тем, приходится констатировать, что дискриминация еще полностью не была устранена:

женщинам пока был закрыт путь в государственные учреждения в качестве управляющего персонала, хотя в экономике они обладали этими правами.

Список использованных источников

1. Vəliyev T.T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ipək emalı sənayesi (1900–1917–ci illər. – Bakı, Elm, 1977. – 237 s.
2. Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycanın sənayesi və proletariati. – Bakı, «Elm», 1987. – 255 s.
3. Казиев М.А. «Из истории революционной борьбы бакинского пролетариата». Баку, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1956. – 297 с.
4. Захаров А. Домашний и социальный быт женщины у Закавказских татар. // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Издание Управления Кавказского Учебного Округа. Выпуск двадцатый. – Тифлис: Типография Канцелярии Главноначальствующего гражданского частию на Кавказе и Козловского, 1894.
5. Газета «Каспий», 1902, 5 сентября, №192.
6. История Азербайджана, ч. 2. – Баку, 1960.
7. Центральный Государственный Исторический Архив Азербайджанской Республики (далее – ЦГИА АР). – Ф.1. – Оп.1. – Д.99. – Л.7–8.
8. Сумбатзаде А. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке. – Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, 1958, с.213–214. 364
9. ЦГИА АР. – Ф.44. – Оп.5. – Д.277. – Л.9–10.
10. Там же. – Оп.4. – Д.33. – Л.141 с об., 147, 156.
11. Газета «Каспий», 1905, 13 июля №135.
12. ЦГИА АР. – Ф.106. – Оп.1. – Д.2124. – Л.167.
13. Ежегодник Баку и его районов. 1912. Адресная и справочная книга.
14. Первая в Закавказье фабрика обработки волокнистых веществ. – М., 1902.
15. Алиева Л.М. Рабочие–текстильщики Баку в начале XX века. Баку: издательство АН, 1969. – 319 с.
16. ЦГИА АР. – Ф.372. – Оп.6. – Д.466–480.
17. Там же. – Ф.509. – Оп.1. – Д.569. – Л.7.
18. Алиева Л.М. Рабочие–текстильщики Баку в начале XX века. Автореф. канд. дис. – Баку, 1966.
19. Стетсон Ш. Экономическое рабство женщины. Пер. с англ. – М., 1903.
20. Исмаилов М. Социально–экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. – Баку: «Элм», 1982.
21. Султанова А.И. Из истории женского движения в Азербайджане (1920–1941 гг.). Автореф. канд. дис. – Баку, 1966. – 32 с.
22. Пиралов А.С. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа. – С.–П. Типогр. «Якорь», 1918. – 127 с.
23. Шапсович М.С. «Весь Кавказ». – СПб, 1909.
24. Труды съезда хлопководов (сост. В Тифлисе 1–6 ноября 1912 г.). – Тифлис, 1914. – С. 99–101.
25. ЦГИА АР. – Ф.44. – Оп.2. – Д.1262. – Л.146.
26. Там же. – Ф.106. – Оп.1. – Д.336. – Л.1.
27. Там же. – Ф.509. – Оп.1. – Д.128. – Л.47–53.
28. Там же. – Ф.229. – Оп.1. – Д.299. – Л.4.
29. Там же. – Ф.372. – Оп.2. – Д.207. – Л.14.
30. Газета «Каспий», 1906, 29 ноября №256.
31. Azərbaycan tarixi. 5–ci cild. – Bakı, 2001.
32. Газета «Каспий», 1910, 11 марта №56.

Alieva, L. The woman labor in the early twentieth century in Azerbaijan

This article is dedicated to the problems of women labor in the early twentieth century in Azerbaijan. These most urgent problems have been less studied. In addition to housekeeping, Azerbaijani women were engaged in weaving, fishing, cotton–growing and exc. at that time. The main goal of the article is to show the role of women in the economic life.

Key words: woman labor, gender discrimination, weaving, sericulture.

УДК 94(479.24)

Іманова С.

Співпраця на багатосторонній основі між Румунією і Азербайджаном (2000–2010 рр.)

Розглядаються взаємини між Румунією та Азербайджаном в рамках співробітництва в Організації Чорноморського Економічного Співробітництва (ОЧЕС), в Парламенті Організації Чорноморського Економічного Співробітництва (ПОЧЕС) протягом 2000–2010 рр. Починаючи з 2009 р. Румунія є країною-посередником між НАТО і Азербайджаном. В даний час співпраця на багатосторонній основі між Румунією та Азербайджаном продовжує розвиватися на самому вищому рівні.

Ключові слова: співробітництво, організація, економіка, Чорне море, взаємини, держава.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Иманова С.

Сотрудничество на многосторонней основе между Румынией и Азербайджаном (2000–2010 гг.)

Рассматриваются взаимоотношения между Румынией и Азербайджаном в рамках сотрудничества в Организации Черноморского Экономического Сотрудничества (ОЧЭС), в Парламенте Организации Черноморского Экономического Сотрудничества (ПОЧЭС) в течении 2000–2010 гг. Начиная с 2009 г. Румыния является страной-посредником между НАТО и Азербайджаном. В настоящее время сотрудничество на многосторонней основе между Румынией и Азербайджаном продолжает развиваться на самом высшем уровне.

Ключевые слова: сотрудничество, организация, экономика, Черное море, взаимоотношения, государство.

Одной из региональных экономических организаций, в рамках которой Азербайджан сотрудничает с Румынией, является Организация Черноморского Экономического Сотрудничества. Это сотрудничество, начатое в 1992 г. с 2000г. стало еще более расширяться. 25 июня 2002 г. в Стамбуле началась встреча на высшем уровне посвященная 10-й годовщине ОЧЭС, на которой присутствовали главы государств и правительств входящих в эту организацию [1]. Выступивший на этом саммите президент Гейдар Алиев в своей речи подчеркнул, что на сегодняшний день с полной уверенностью можно сказать, что эта организация полностью определилась в своих приоритетных направлениях. Эти направления в первую очередь определены в области энергетики и транспорта [11]. Президент Румынии Ион Ильеску затронул в своей речи вопросы, связанные с борьбой с нелегальной эмиграцией, незаконным оборотом наркотиков и оружия добавил, что проводя в жизнь проект ТРАСЕКА нужно полностью использовать возможности реки Дунай [7].

30 апреля 2004 г. президент Ильхам Алиев принял глав делегаций прибывших в Баку на 10-е заседание Совета Министров Иностраных Дел ОЧЭС. Во время этой встречи И.Алиев, высоко оценив деятельность Совета Министров Иностраных Дел ОЧЭС сообщил, что при непосредственном участии Азербайджана в регионе будут проведены в жизнь очень важные проекты [2].

Одним из самых важных достижений ОЧЭС в 2004 г. является учреждение Фонда Проекта Развития. Фонд был создан на основе добровольных вкладов (по 30 тыс. дол. США) со стороны стран-участниц для финансирования проектов разрабатывающих региональное сотрудничество. Работе Фонда был дан толчок в период председательства Азербайджана. За этот период такие страны как Азербайджан, Греция, Румыния, Россия и Турция внесли в фонд свои добровольные вклады [8].

Румыния считает, что в рамках ОЧЭС также возможно разрешение конфликта вокруг Нагорного Карабаха между Азербайджаном и Арменией. Президент Румынии Траян Басеску, находясь с официальным визитом в Азербайджане в октябре 2006 г. затронул эту проблему. Президент на заданный ему вопрос «Возможно ли вынести на обсуждение решение замороженных конфликтов в рамках Европейского парламента и ОЧЭС?» ответил «Конечно, возможно!» [13].

25 июня 2007 г. президент И.Алиев принял участие во встрече на высшем уровне глав государств и правительств стран-участниц ОЧЭС, посвященной 15-летней годовщине этой организации, которая была проведена в г. Стамбуле. Выступивший на Стамбульской встрече Ильхам Алиев в своей речи подчеркнул, что Нагорно-Карабахский конфликт между Азербайджаном и Арменией мешает эффективному сотрудничеству в рамках ОЧЭС, а также препятствует налаживанию мира в регионе [2]. Выступивший на саммите президент Румынии Т. Басеску высказал мнение о том, что для увеличения эффективности работы ОЧЭС необходимо провести реформы во всех структурах организации [16].

22 октября 2009 г. в Баку было проведено 21-е заседание Совета Министров Иностраных Дел ОЧЭС. Выступивший с вступительной речью на заседании Совета министр иностранных дел Азербайджана Эльмар Мамедяров в своей речи сказал, что за период председательства Азербайджана в ОЧЭС в рамках сотрудничества решение проблем в области информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) и чрезвычайных ситуаций приобрели приоритетный характер, а также говоря о трудностях существующих в регионе он подчеркнул важность решения конфликтов мешающих региональному сотрудничеству [5]. Выступивший на этом заседании государственный секретарь Министерства Иностраных Дел Румынии по Европейским делам Богдан Мазуру сообщил, что Румыния заинтересована в газовом проекте Набукко и нефтепроводе Пан-Европа (РЕОР) [17].

26 ноября 2010 г. в Греческом городе Солоники состоялось 23-е заседание Совета Министров Иностраных Дел стран ОЧЭС. На этом заседании в контексте усиления эффективности ОЧЭС Советом был утвержден проект, выдвинутый еще в период председательства в ОЧЭС Азербайджана в мае-октябре 2009 г. «О планировании деятельности ОЧЭС и усилении исполнительных возможностей Постоянного Международного Секретариата ОЧЭС». На этом заседании председательство от Греции перешло к Румынии [12].

Основными приоритетами Румынии в рамках организации является усиление экономического сотрудничества, внутренняя политика, борьба с организованной преступностью и коррупцией. В тоже время Румыния с мая 2009 г. до 30 июня 2011 г. является координатором рабочей группы по окружающей среде, а с мая 2009 г. до 30 июня 2011 г. координатором рабочей группы по транспорту. Азербайджан в свою очередь до 30 июня 2011 г. является координатором рабочей группы по ИКТ.

Одной из организаций, в рамках которой происходит сотрудничество между Азербайджаном и Румынией является Парламентская Ассамблея Черноморского Экономического Сотрудничества (ПАЧЭС). 20 июня 2001 г. в Баку произошло торжественное открытие XVII развернутой сессии ПАЧЭС. Председатель Исполнительного Президентовского Аппарата Рамиз Мехтиев зачитал участникам ассамблеи письмо президента Азербайджана Г.Алиева: «...Этот альянс, используя преимущества географической близости, историческое прошлое и единство культур создает плодотворную почву для дружественных отношений между странами региона, а также возможности для двусторонних и многосторонних взаимоотношений» [9, л.39]. Участники сессии – члены комитетов по экономическим, торговым, технологическим и экологическим вопросам, представитель Греции Элефтериос Тсиолас и представитель Румынии Николае Рахау выступили с докладами на тему «Охрана окружающей среды в Черном море» [10].

13–14 апреля 2002 г. в г. Бухаресте была проведена ассамблея Политического Комитета ПАЧЭС. Азербайджанскую делегацию возглавлял Яшар Алиев. Выступивший на заседании Комитета представитель от Азербайджана выразив свое мнение о процессах глобализации, сказал что глобализация помогает экономическому развитию и сотрудничеству государств. На Бухарестском саммите азербайджанская делегация с полной уверенностью подтвердила, что наша страна поддерживает процессы глобализации [6].

С 21 по 23 ноября 2006 г. в Баку состоялась XXVIII пленарная сессия ПАЧЭС. На этой сессии президент Азербайджана И.Алиев зачитал обращение к участникам: «Проведение в третий раз форума влиятельной международной организации объединяющей в себе парламенты двенадцати государств в столице Азербайджана–Баку является знаменательным событием. Надеюсь, что решения принятые на этой сессии будут служить еще большему усилению плодотворного сотрудничества и процветанию наших стран и народов» [4, л.30].

Выступив на пленарном заседании, спикер парламента О.Асадов сказал, что экономическая интеграция в рамках ОЧЭС способствует укреплению политических взаимоотношений между нашими странами, открывает путь для решения многих, общих для нас проблем, дает возможность совместно использовать богатые природные ресурсы региона, а также выгодно использовать и интеллектуальный потенциал [3, л.37].

Представитель Румынии господин Чопрага сообщил, что вхождение Румынии с 1 января 2007 г. в Евросоюз будет иметь большое значение для развития Черноморского региона [15, с.175].

15–16 сентября 2010 г. в г. Бухаресте состоялась 35–я ассамблея комитета по культуре, образованию и социальным проблемам ПАЧЭС. Здесь члены комитета обсудили вопросы, связанные с «Культурным сотрудничеством в странах ОЧЭС: опыт, возможности и проблемы». Было высказано мнение о том, что разнообразие культур в Причерноморском регионе оказывает положительное влияние на политическое и экономическое сотрудничество [18].

С 1993 г. по июнь месяц 2010 г. было проведено 35 очередных сессий ПАЧЭС. Из них сессии прошедшие в июне 1996 г., в июне 2001 г. и в ноябре 2006 г. были проведены в г. Баку. А сессии прошедшие в июне 1994 г., июне 1998 г., в декабре 2003 г. и в июне 2009 г. были проведены в г. Бухаресте.

Одной из важных организаций, в рамках которой происходит сотрудничество между Румынией и Азербайджаном является НАТО. Румыния является членом НАТО с 2004 г. Румыния и Азербайджан участвуют в программе НАТО «Сотрудничество во имя мира» и войска обеих стран принимали активное участие в учениях 2000 и 2001 гг. прошедших в Клуж–Напока и Баку.

В январе 2009 г. Турция теряет свой 14–ти летний статус государства–посредника между Азербайджаном и НАТО, что повлияло на международное военное сотрудничество Азербайджана. В 2009–2010 гг. Румынии было поручено реализовать этот статус [14].

Таким образом, сотрудничество между Азербайджаном и Румынией происходит в рамках ОЧЭС, ПАЧЭС и НАТО. Азербайджан участвовал на саммитах ОЧЭС прошедших с 2000 г. по 2010 г. В 2003 г. Азербайджан председательствовал в организации. За период председательства Азербайджана основными приоритетами организации были вопросы, связанные с информационно–коммуникационными технологиями. Активно участвуя в пленарных заседаниях и сессиях комитета ПАЧЭС Азербайджан доводил до сведения мировой общественности об агрессии Армении против Азербайджана, а также Азербайджанская сторона приводила факты о вреде наносимом экологии Азербайджана. Румыния и Азербайджан сотрудничают также в рамках НАТО, и оба государства совместно участвовали в военных учениях. Начиная с 2009 г. Румыния является основным государством – посредником между НАТО и Азербайджаном.

Список использованных источников

1. Асланов А., Рзаев Т. Рабочая поездка президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева в Турцию // газ. «Азербайджан», Баку, 2002, 30 июня, № 146 (3158).

2. Общая историческая справка по деятельности Организации Черноморского Экономического Сотрудничества с Азербайджаном // <http://library.aliyev-heritage.org/print.php?lang=az&page=3116898>.

3. Вступление Председателя Парламента Азербайджанской Республики господина Огтая Асадова // Архив Милли Мяджлиса Азербайджанской Республики: ф.2941.

4. Президент Азербайджанской Республики. Обращения к участникам 28–й пленарной сессии Парламентской Ассамблеи Организации Черноморского Экономического Сотрудничества (ОЧЭС). 2006. // Архив Милли Мяджлиса Азербайджанской Республики: ф.2941.

5. Информация: Проведено заседание совета министров иностранных дел ОЧЭС//http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_oktyabr2009/93556.htm.

6. Бадалов А. В первую очередь должны положительно разрешены этнические конфликты. // газ. «Азербайджан», 2002, 20 апреля, № 89 (3101).

7. Энергия и транспорт, приоритетные направления Организации Черноморского Экономического Сотрудничества (ОЧЭС) // газ. «Азербайджан», Баку, 2002, 2 июль, № 147 (3159).

8. Организации Черноморского Экономического Сотрудничества (ОЧЭС) // http://mfa.gov.az/index.php?option=com_content&task=view&id=211&Itemid=1

9. К участникам 17–й пленарной сессии Парламентской Ассамблеи Организации Черноморского Экономического Сотрудничества (ОЧЭС). Аппарат Милли Мяджлиса Азерб. Респ., отдел международных отношений. Материалы ПА ОЧЭС. Баку 20 июня 2001г. Архив Милли Мяджлиса Азербайджанской Республики: ф.2941.

10. Сессия Парламентской Ассамблеи ОЧЭС // газ. «Азербайджан», Баку, 2001, 21 июня, № 138 (2851).

11. Вступления Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на саммите глав государств членов ОЧЭС // газ. «Азербайджан», Баку, 2002, 16 июня, № 143 (3155).

12. Участие Махмуда Мамедкулиева на заседании совета министров иностранных дел ОЧЭС// <http://www.azadinform.az/news/a-2326.html>.

13. Интервью президента Румынии Траян Басеску на азербайджанском телевидении // газ. «Халг газети», Баку, 2006, 13 октября, № 233 (26407).

14. Сюмеринли Дж. Зарубежная военная политика: итоги 2009–го года. // <http://www.ayna.az/2009-12-31/siyaset>.

15. Двадцать восьмое пленарное заседание. Осенняя сессия генеральной Ассамблеи ОЧЭС (22–23 ноября 2006) // Архив Милли Мяджлиса Азербайджанской Республики: ф.2941. л. 175.

16. Statement by H.E. Traian Basescu. 15th Anniversary Summit – Istanbul, 25 June 2007. // <http://www.bsec-organization.org/speeches/summit/Pages/summit.aspx>.

17. Statement by H.E.MR. Bogdan Mazuru, state secretary for European Affairs, Minisrty of foreign affairs of Romania. 21st Council of Ministers of Foreign Affairs – Baku, 22 October 2009.// <http://www.bsec-organization.org/speeches/council/Reports/Statementswebpage.pdf>.

18. The thirty–fifth meeting of the Cultural, Educational and Social Affairs Committee, 15–16 september 2010, Bucharest // <http://www.pabsec.org/news.asp?islem=devam&ID=41>.

Imanova, S. Romanian–Azerbaijan cooperation on the multilateral basis (2000–2010 yy.)

The relations of Azerbaijan with Romania in 2000–2010 years in the frame of Black Sea Economic Cooperation Organisation, Black Sea Economic Cooperation Parliament Assembly are analysed in the article. Since 2009 Romania became a coordinating state between NATO and Azerbaijan. Azerbaijan–Romanian relations continue to develop on highly levels.

Key words: collaboration, organization, economics, Black Sea, the relationship of the state.

УДК [479.243]

Мамєдов Н.

Масові репресії в Азербайджані і позиція АЗ ЦВК

На основі конкретних фактів розглядаються питання про те, як органи радянської влади після квітневого перевороту здійснювали нещадну політику репресій проти національної інтелігенції, національним кадрам, в цілому, проти азербайджанського народу, піддали десятки тисяч невинних людей переслідуванням, арешту і розстрілу. Дослідження показують, що основною метою большевицько-дашнакського уряду в 30-х роках було системне і планомірне проведення широкомасштабної політики геноциду проти азербайджанського народу, бо в 1920–30-х роках в Азербайджані було розстріляно більше 250 000 чоловік.

Ключові слова: Азербайджанський народ, органи влади, каральні органи, переслідування, репресії, геноцид, невинні люди.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Мамедов Н.

Массовые репрессии в Азербайджане и позиция АЗ ЦИКа

На основе конкретных фактов рассматриваются вопросы о том, как органы советской власти после апрельского переворота осуществляли беспощадную политику репрессий против национальной интеллигенции, национальным кадрам, в целом, против азербайджанского народа, подвергли десятки тысяч невинных людей преследованиям, аресту и расстрелу. Исследования показывают, что основной целью большевицко-дашнакского правительства в 30-х годах было системное и планомерное проведение широкомасштабной политики геноцида против азербайджанского народа, ибо в 1920–30-х годах в Азербайджане было расстреляно более 250 тысяч человек. А это есть подлинная политика геноцида против нашего народа.

Ключевые слова: Азербайджанский народ, органы власти, карательные органы, преследования, репрессии, геноцид, невинные люди.

Большевики, осуществив государственный переворот 28 апреля 1920 года и захватив власть в Азербайджане и тем самым вероломно нарушив свои обещания, с первых дней начали грабеж против нашего народа.

Большевики с трехлетним стажем управления после октябрьского переворота, как в Советской России, так и в Азербайджане, стали «охотиться на человека», жестокими руками недавно созданных советско-революционных органов начали красный террор в самой непристойной форме и буквально «как зерно смололи» бесчисленное количество наших соотечественников [5, с.3]. С первых дней захвата власти большевики стали ненавистниками нашего народа и начали уничтожать руководителей Азербайджанской Демократической Республики, видных партийных и государственных деятелей, известных представителей интеллигенции, поэтов и писателей, кадров-специалистов,

военных генералов, почтенных старцев-старейшин, религиозных деятелей, людей, пользующихся в народе большим уважением и авторитетом. Такие невиданные человеческие бедствия были самыми страшными в двадцатом веке и должны оцениваться как настоящая политика геноцида, организованного против азербайджанского народа.

По данным исследований, только в 20–30-х годах против азербайджанского народа были осуществлены три массовые репрессии.

Первым ударом репрессии было массовое «отправление» азербайджанской интеллигенции в созданные Лениным и Троцким лагеря заключенных. Массовые аресты, расстрелы начались сразу после апрельского переворота со стороны начальника политического отдела XI захватнической армии, жестокого врага азербайджанского народа Панкратова, заместителя командира XI армии Левандовского палача-дашнака А. Микояна и ЧК. Незаконным преследованиям и наказания подверглись тысячи наших соотечественников.

Вторая более мощная волна удара относится к двадцатым и началу тридцатых годов. В те годы в результате насильственной коллективизации, осуществляемой в соответствии с приказным решением центра, десятки тысяч наших соотечественников под названием «кулак» подверглись арестам и высылкам, объявив их «врагами» Советской власти, «членами бандитских групп» высылали в далекие края, в Сибирь, а это фактически – отправка на тот свет. В те беспощадные годы репрессии Азербайджанской деревне и крестьянам был нанесен такой сильный удар, что это превратилось в ощутимое до сих пор черное и нестираемое пятно в нашей истории.

Третий удар репрессии против нашего народа начался с 1936 года, а в 1937–1938 годах стал яростнее – тысячами соотечественники были уничтожены, арестованы, сосланы.

Военное и политическое руководство XI армии, осуществившее апрельский переворот и насильно захватившее власть, тем самым грубейшим образом нарушив все обещания, с первого дня проявил тиранство, в Баку и почти во всех уездных центрах, даже в деревнях занялись грабежом, мародерством. Организаторами и руководителями такой тирании были Особый отдел XI армии, Чрезвычайная Комиссия, Государственное Политическое управление. Эти только что созданные структуры власти ни с кем не считались, осуществляли сплошные аресты и репрессии. Будучи высшими государственными органами власти Республики, Революционный Комитет, Совет Народных Комиссаров Азербайджана и Аз. ЦИК выглядели как организации, лишенные полномочий. В ином случае те не смогли бы осуществлять массовые репрессии на глазах этих республиканских организаций. В 1920 году (до 1921 года) были расстреляны 12 генералов, 27 полковника, 46 капитана, 266 военных работников азербайджанской национальности. В общем, с апреля 1920 по август 1921 года в республике 48 тыс. человек стали жертвами красного террора [3, с.109].

На основе решений Аз. СНК от 27 июня 1922 года и Аз. ЦИКа от 12 августа 1922 года о порядке конфискации имущества привлеченных к суду говорилось о предотвращении бессовестных грабительских действий, ИКНД давались указания на смягчение обращения по отношению к людям [1, л.12, 15].

В обращении Аз. ЦИКа всем труженикам, рабочим и крестьянам в июне 1921 года [1, л.11–13] отмечалось, что укрепление революционного правопорядка, охрана социально-экономической и политической жизни, хозяйственной деятельности граждан, восстановление и развитие экономики являются важными обязанностями, что каждая жалоба, поступившая в Аз. ЦИК, будет рассмотрена внимательно, решена добросовестно и справедливо. Потому что поставленные перед рабоче-крестьянским правительством эти обязанности являются основными в укреплении советского строительства.

По мере укрепления советской власти увеличивались и массовые аресты людей. Особым отделом XI армии, руководимой «красным» палачом Панкратовым, в его отделениях в Баку и других регионах Азербайджана составлялись длинные списки «Врагов советской власти». Впоследствии Особый отдел XI армии сменила Чрезвычайная Комиссия (ЧК), затем – Главное Политическое Управление (ГПУ). А в 20–30-х годах Чрезвычайная «тройка» функционировала как постоянно действующие палаческие организации. Эта тройка по заданию ГПУ организовала беспощадный красный террор

против азербайджанского населения. Если раньше людей арестовывали и расстреливали по одному, то в 30–х годах составляли целые «списки». Люди, попавшие в эти черные «списки», уничтожались без какого-либо допроса. В лучшем случае разыгрывали судебный процесс всего-навсего на 15 минут.

Борьба советских властей против «бандитизма» началась с первых дней и усилилась после майского постановления ЦИК СССР 1924 года [8, л.9–11]. Это постановление наделило широкими полномочиями органов безопасности Азербайджана, чтобы они вели «решающую борьбу с бандитизмом». Для того чтобы нанести удар по «бандитам», работники ГПУ начали повсеместные поиски в республике, они даже обладали полномочиями арестовать их без суда и следствия, выслать, расстреливать. Увеличивались масштабы клеветы и доносов продажных агентов ГПУ. Везде и во всех семьях азербайджанцев производились обыски. Во всех мусульманских семьях Шамхорского, Губинского, Загатайского, Лянкяранского, Агдамского, Карабахского регионов были произведены обыски, конфискованы оружия [9, с.513].

В октябре 1926 года правительство Азербайджана «обнаружило» в республике 981 человек – беков и ханов, и все они были депортированы и высланы. До июня 1928 года продажные армянские агенты ГПУ арестовали еще 828 беков вместе с семьями.

В декабре 1928 года агенты ГПУ «обнаружили» только в Баку 1343, Губинском уезде – 8450 кулаков, а в 1929 году – еще 7 тысяч кулаков [9, с.541, 544, 559].

С началом всеобщей коллективизации репрессии усилились особой активностью. В колхозы вступали только голяки и крестьяне, не желающие работать... Проживающие своим честным трудом крестьяне несклонны были вступать в колхозы... Вступив в партию, заняв в деревнях ответственные должности, большинство лодырей – крестьян, привязав к ремню пистолет, причиняли такое трудящимся крестьянам неимоверные мучения... Начиная с этого времени, составлялись списки тех, кто не хотел вступить в колхоз, эти списки передавались в распоряжение ГПУ... [6, с.32–33]. На основе списков непристойной и продажной «тройки» в октябре 1930 года в Нахчыване были расстреляны 51 человек участников движения, 27 человек хозяйственных руководителей, 38 человек арестованы, председатели Шахбузского, Ордубадского, Норашенского и Нахчыванского РИК, ряд председателей сельских Советов были заменены [5, л.16]. В результате проведенных проверок в 1935 году 1720 человек были исключены из партии [5, л.5].

На заседании Бюро ЦК АКП(б) от 5 ноября 1937 года 279 человек были исключены из партии [3, л.4]. А на заседании от 4 февраля 1938 года был обсужден вопрос «об ошибках отдельных партийных организаций в исключении коммунистов из партии», принято постановление из 9 пунктов [3, л.5–6]. В постановлении указывалось, что при обсуждении персональных дел коммунистов они должны быть серьезно анализированы, объективные и субъективные факторы глубоко разобраны, лишь затем вынесены решения. С этой целью было принято решение о создании особых троек в ЦК АКП(б) и БК. Это решение подписал сам М.Дж.Багиров [3, л.5–6].

Арестовать и опорочить людей – вот решающая роль «тройки». При рассмотрении дел безвинно арестованных продажными «тройками» людей иногда выявлялась невиновность последних. Например, на заседании ЦК АКП(б) от 28 января 1938 года было рассмотрено 2838 дел, из которых 1372 человека реабилитированы и восстановлены их членство в партии [3, л.5–6].

На заседании Бюро ЦК АКП(б) от 3 марта 1938 года были объявлены выговора должностным работникам Президиума Аз. ЦИКа, создана комиссия из 5 человек для проверки «дела» Самеда Вургун [4, л.91].

Отношение Сталина – Багировского политического режима к азербайджанскому народу было беспощадным, и их жестокая карательная команда, состоящая из армян и русских, по сравнению с другими регионами Союза в нашей республике особо свирепствовала. По некоторым подсчетам, в 1937 году из Азербайджана были высланы более 100 тысяч человек [3, с.384]. И эти цифры тоже были не окончательными. Массовые репрессии, пытки и истязания против нашего народа, его ссылокаторная жизнь продолжалась. На глазах у партийных и правительственных органов отборные сыны Азербайджана – талантливые поэты и писатели, выдающиеся литераторы и предстатели искусства, видные партийные и государственные деятели, почтенные старцы,

сельские активисты, передовики хозяйства подряд арестовываются, расстреливаются или же высылаются в Сибирь, Казахстан. В 1937–38 годах из чуть более трехмиллионного населения Азербайджана более 20 тысяч человек были высланы [7, с.162], то есть каждый двенадцатый или тринадцатый стал жертвой репрессий.

По подсчетам академика Зии Буниятова, в 1937–38 годах в городе Баку был расстрелян более 70 тысяч человек. С апреля 1920 года по 1938 год было расстреляно около 250 тысяч человек. В их число не входят высланные, отправленные в концлагеря, арестованные женщины. Точная цифра высланных людей еще не установлено (4, 26 апреля 1991 г.).

Список использованных источников

1. Государственный архив Азербайджанской Республики. – Ф.379. – Сп.3. – Д.2а.
2. АРПИИ СПИЩДА. – Ф.1. – Сп.74. – Д.5.
3. Там же. – Д.478.
4. Там же. – Д.489.
5. Там же. – Д.953.
6. История Азербайджана. В 7 томах. Т.1, – Баку: Элм, 2001. – 629 с.
7. Азадлыг. 26 апреля 1991 года.
8. Буниятов З. Красный террор. – Баку: Азернешр, 1993. – 332 с. (На азерб. языке).
9. Буниятов Б. Становление и развитие советской торговли в Азербайджане в годы восстановления (1921–1925 годы). – Баку: Элм, 1971. – 123 с. (На азерб. языке).
10. Джафаров Дж. Азербайджанская советская деревня конца 20–х – 30–е годы XX века. Дис. на соиск. уч. ст. док. ист. наук... – Баку, 2008. – 306 с. (На азерб. языке).
11. Государственный архив Российской Федерации. – Ф.3316. – Сп.48. – Д.15.
12. Баберовский Й. Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе. – М.: Российская полит. Энциклопедия, 2010. – 855 с.

Mammadov, N. Mass repressions in Azerbaijan and position of the Az.CEC

In the presented article, after the April revolution the cruel repression policy of Soviet ruling organs against local intellectuals and personals of Azerbaijani people, arresting and killing of ten thousand of innocent people has concretely been investigated with facts. The investigation makes it clear that if we pay attention to the «List of death» of the 30th years we are shocked. We can come such conclusion that the main aim of bolshevik–dashnak government was to carry out the policy of genocide on global scale against Azerbaijani people systematically. According to the investigation more than 250 thousand people have been killed in Azerbaijan. This is the policy of genocide against our people.

Key words: *The Azerbaijani people, ruling organs, penalty organs, repressions, genocide, innocent people.*

УДК 902

Салімов Р.Г.

Художньо оформлені бронзові вироби епохи бронзи Азербайджану

Бронзовий період Азербайджану важливе наукове та культурне джерело вивчення історії культури Азербайджану. Інформація про художні пам'ятки бронзового періоду стала основою для формування декоративно-прикладного мистецтва.

Ключові слова: Ходжалы-Гедабекская культура, Гянджа-Карабахська культура, орнамент, мистецтво.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Салімов Р.Г.

Художественно оформленные бронзовые изделия эпохи бронзы Азербайджана

Бронзовый период Азербайджана важный научный и культурный источник изучения истории культуры Азербайджана. Информация о художественных памятниках бронзового периода явилась основанием для формирования декоративно-прикладного искусства Азербайджана.

Ключевые слова: Ходжалы–Гедабекская культура, Гянджа–Карабахская культура, орнамент, искусство.

От IV тысячелетия до н.э. в Азербайджане был открыт металл – бронза, который стал началом нового периода в истории человечества. Этот металл, по сравнению с медью более качественный и крепкий, сыграл важную роль в жизни людей. Проследить это возможно на примере памятников материальной культуры и искусства эпохи бронзы Азербайджана. Среди памятников культуры искусства бронзового века Азербайджана особой научной ценностью обладают примеры художественного бронзового искусства конца IV тысячелетия до н.э. и начала I тысячелетия эпохи поздней бронзы – раннего железа.

Территория Азербайджана, на которой находятся самые богатые месторождения меди Малого Кавказа, создала естественные условия для занятий человека металлургией и металлообработкой. Данный этап бронзового века известен в археологической литературе в основном под названием Ходжалы–Гедабекская культура. Иногда Ходжалы–Гедабекская культура представляется в археологической литературе как Гянджа–Карабахская культура [1, с.63] и культура Центрального Закавказья [2,3]. Основная часть этих памятников искусства, изготовленных из бронзы, обнаружена в результате археологических раскопок из гробниц и подлежит исследованию. Изучаемые с середины XIX века памятники бронзового века Азербайджана заняли свое место в истории человечества. Однако, любая новизна относительно памятников бронзового века, дает возможность высказывать определенные научные результаты. На основе памятников эпохи поздней бронзы и раннего железа племен Ходжалы–Гедабекской культуры Азербайджана были проведены археологические раскопки, осуществленные В.Белком (1888–1891), Е.Ресслером (1892–1903), А.А. Ивановским (1896), И.И. Мещаниновым (1927), И.М. Джафарзаде (1930), Дж. А. Халиловым (1954), Ю.И. Гуммелем (1930–1941), Н.Р. Кесеменли (1960–1985), Г.Аслановым (1970–1980), Г.Ф. Джафаровым (1980–1988) и другими, в результате которых было обнаружено большое количество бронзовых изделий. Эти образцы искусства указывают на то, что декоративно–прикладное искусство, являющееся очень важной отраслью искусства того периода

в Азербайджане, нашло свое развитие в высокой форме. Такие образцы творчества привлекают внимание своими богатыми орнаментами и изобразительными сюжетами мифических образов. К художественно оформленным бронзовым изделиям бронзового века относятся ружья, пояса, браслеты, нагрудные и другие украшения. В результате археологических раскопок, проводимых на территории Самухского и Шамкирского районов, в жилых памятниках и гробницах эпохи поздней бронзы и раннего железа, были обнаружены богатые, художественно оформленные бронзовые изделия [4, с.38]. Во время раскопок в селении Борсуңлу Геранбойского района, из кургана эпохи поздней бронзы и раннего железа изучаемого периода, были обнаружены интересные произведения искусства, отличающиеся по форме и красоте изображения [4, с.18].

Интересно, что некоторая часть мотивов орнаментов и изображения, прослеживаемые на бронзовых изделиях Ходжалы–Гедабекской культуры мечей и кинжалах, поясах, наконечниках копий, алебардных топорах, браслетах, нагрудных и головных украшениях имеет сходство с изображениями других памятников века – петроглифов и керамических изделий. Таким образом, художественно оформленные бронзовые изделия являются очень важными памятниками для изучения истории и культуры того периода. Еще в конце XIX века в 1869 году в Дашкесанском районе в селении Загалы впервые зарегистрирован памятник раннего периода бронзы [1, с.91,92]. В Гедабекском регионе, расположенном на западе Азербайджана, в гробницах (274 каменных ящика) эпохи поздней бронзы В.Белком (1888–1891) были проведены археологические исследования и обнаружены богатые бронзовые изделия. Эти материалы в настоящее время хранятся в Берлине, в Государственном Музее Прусской Культуры [5]. По поручению Археологического комитета преподаватель немецкого языка реальной школы Шуши Эмиль Ресслер в 1892–1903 годах открыл различного типа гробницы около Георгиевской колонии (Шамкирский район) и Елизаветпольской губернии (Гянджа). В отчетах и новостях Императорской Археологической Комиссии была предоставлена информация об обнаруженных бронзовых изделиях [6, с.138].

А.А. Ивановский в 1836 году, а также Ю.Розендорф в 1903 году провели археологические раскопки в каменных и курганных гробницах в Елизаветпольской губернии.

В 1927 году была организована экспедиция для проведения раскопок вокруг местности Хашбулаг. Экспедицией руководил И.Я. Мещанинов.

В произведении Г.П. Кесеменли под названием «Памятники эпохи поздней бронзы и раннего железа Дашкесанского района» нашли свое отражение изучение региона с археологической точки зрения, а также исторические, материально–культурные памятники и хозяйственная жизнь древних племен [7, с.3].

Художественно оформленные бронзовые изделия по художественному и техническому стилю обработки подразделяются на четыре основные группы:

1. Бронзовые изделия, изготовленные по техническому способу формовки.
2. Бронзовые изделия, изготовленные по техническому способу шебеке.
3. Бронзовые изделия, украшенные по техническому способу оттисков и чеканки.
4. Бронзовые изделия с орнаментами, изображение по техническому способу гравировки.

Формовочный технический способ был создан еще в IV–III тысячелетиях до н.э. в связи с производством бронзы. В эпоху поздней бронзы и раннего железа формовочным методом изготавливались образцы круглой скульптуры, художественно оформленные бронзовые изделия, браслеты, кольца, ремненные застежки, оружия и так далее. В этот период модель формы изготавливалась из мягких и твердых материалов, по которой чужеродными элементами наносились соответствующие узоры, придающих изделию декоративный вид [8, с.378].

Благодаря применению этого метода, служащего увеличению трудовой производительности, мастера, выполнив в сравнительно короткое время сложные операции, требующие внимания и таланта, смогли изготовить высококачественные изделия [13, с.32].

В восковых моделях выплавлялись малогабаритные изделия, а крупногабаритные изделия изготавливались в каменных формах. Оружия также отливались в каменных формах. Представление об этом у нас создают найденные каменные формы для отливки топоров. Бронзовые фигурки пластического характера обычно изготавливались из двух частей, а затем соединялись путем спайки. Случайно найденные в селении

Ибрагимгаджилов Товузского района обнаженные мужская и женская фигурки относятся к бронзовому периоду. Изготовленные формовочным способом, каждая из фигур изображена стоя во весь рост [9, с.98]. Мужская фигурка, руки которой были изображены в распахнутом виде, по объему изготовлена больше чем женская фигурка.

З.И. Ямпольский не связывает эти фигурки с религиозными представлениями древних людей и рассматривает их, как результат фантастических представлений скульптуры бронзового века [9, с.97]. В этих статуетках наблюдается способность первобытного мастера отражать мысли и умение создавать эти фигуры. Мастер старался передать изображение в присущей ему форме. По нашему мнению, главная идея отражения фигуры в подобной форме связано с мифическим мышлением. Мужская и женская фигурки определенным образом отражают жизненную реальность.

Если взглянуть на это произведение искусства конкретно с точки зрения искусствоведения, можно увидеть пластическую текучесть. Однако здесь полностью отсутствует понятие пропорции. Мы это можем проследить в непропорциональности размеров частей тела. Видимо первобытный мастер не мог хорошо представить размеры человеческого тела или же не хорошо освоил технику формовки. Также широко встречаются образцы зооморфных фигурок, изображенные формовочной техникой. Из животных наиболее распространенными объектами изображения были коза, баран, лошадь, собака и др. Эти фигурки аналогично идентичны с наскальными изображениями, изображениями животных на посуде из керамики и с фигурками животных, найденными при археологических раскопках.

Еще большее внимание привлекают бронзовые короны, отлитые формовочным способом. Являющаяся головным украшением бронзовая корона, найденная в одном из курганов Ханларского района, имеет очень оригинальную форму [10, с.14]. Ее поверхность украшена изображениями древа жизни. Украшения имеют выпуклую форму. На протяжении веков короной пользовались только правители. Найденная в районе корона, очевидно, принадлежала какому-то главе племени. На этой короне мы видим изображение древа жизни и символическое изображение солнца. Древо жизни заключает в себе идею продолжения человеческой жизни. Об этом широко и подробно рассказала исследователь М.Гусейнова в своей монографии, посвященной керамике Ходжалы–Гедабекской культуры [11].

Технический способ шебеке является образцом украшения, изготовленным из тонкой проволоки техническим способом скручивания и резьбы. Данный технический способ широко применялся в Ходжалы–Гедабекским ювелирных образцах. Этим способом украшались серьги, медальоны, подвесные фигурки птиц, закрепы поясов, рукоятки, наконечники, клинки кинжалов и сабель.

Из памятников Ходжалы–Гедабекской культуры на бронзовых изделиях встречаются три вида технического способа шебеке:

- а) способ шебеке – филигрань (украшения, сплетенные из бронзовой проволоки);
- б) способ шебеке – обработка резными узорами;
- в) способ шебеке – инкрустация.

На начальном этапе бронзовых изделий, изготовленных техническим способом филигрании, тонкие металлические пластинки превращались в проволочку и из них создавались любые украшения и орнаменты [13, с.33]. Этим способом изготавливались подвесные кольца, нагрудные украшения, булавки и др. Украшенные техническим способом филигрании бронзовые изделия были найдены в Гедабекском районе, крепости Джаннат, в памятниках Гейдее, Галакенд, в Кюльтепе – 1, а также из других древних мест обитания.

Подвесные кольца являлись одним из видов головных украшений и изготавливались, скручиваясь из бронзовой проволоки способом филигрании. Змееподобные концы колец были согнуты внутрь, и, переходя в центральную часть, образовывали перекрестное украшение, подобное спирали. Другая часть конца протягивалась к центру. На кончиках некоторых колец была проделана маленькая дырочка. Кольца сделаны в форме змеи. Технический способ инкрустации обычно применялся в украшении рукояток оружия. С этой целью на поверхности уже готового изделия были сделаны предусмотренные впадины, а затем в эти впадины были инкрустированы мелкие бронзовые гвозди. Способом инкрустации были разукрашены поверхности оружия, относящихся к эпохе поздней бронзы и раннего железа [10, с.16]. После изготовления

узором, этим техническим способом, на поверхности всех образцов украшений производилась полировка.

Кольца, изготовленные этим способом, отличаются своей красотой. Некоторые специалисты полагают, что крупные кольца предназначены для украшения головы и шеи, а малогабаритные – являются серьгами. Обнаруженный А.А.Ивановским из Гедабекских раскопок крупный образец подобного украшения, изготовленный из толстых прутьев, еще раз доказывает это. Подобные серьги были также известны из раскопок в Хачбулаге, в Гедабеке, в кургане крепости Джаннат и других памятниках.

Спиралеобразные (в форме очков) подвески изготовлены из тонкой бронзовой проволоки по способу филигрании. Найденные в Азербайджане спиралеобразные кончики такого типа подвесок согнуты в положении внутрь или наружу. Подвески в форме очков найдены в результате археологических раскопок в курганах Ханларского района, Гяджачая, Хачбулага, в населенном пункте Сарытепе Газахского района. Интересно, что такие подвески были обнаружены в могилах женщин и мужчин. Значит, этими украшениями пользовались и женщины и мужчины. Резной орнамент считается самым широко распространенным и опробированным способом в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Этим способом были разукрашены медальоны, вырезанные из металлического листа, фигурки птиц, животных, изготовленных формовочным способом, подвески, закрепы поясов, наконечники кинжалов, сабель. Верхняя часть сережек, изготовленных из бронзовых пластинок треугольной формы, была кольцеобразной, на обоих кончиках были проделаны дырки, центральная часть имеет треугольную форму. На нижних частях имеется три выступа полукруглой формы. Центральная часть украшений была заполнена узорами шебеке в форме небольшого круга [5, с.64].

Технический способ шебеке применялся для украшения оружия (головок кинжалов и копий). Копье, которое А.А. Ивановский обнаружил в Гедабекском районе, было главной цилиндрической формы, наконечник округленный [13]. Центральная часть была окаймлена и разукрашена крупными треугольными узорами в горизонтальном положении.

По нашему мнению, некоторые бронзовые головки по форме напоминают головные уборы тюрков. Мастер симметрично изготавливает форму наконечника копья и достигает ритмичности в его украшении.

Техническими способами отливок и чеканки (выдавливания и вбивания) на поверхности украшенных бронзовых изделий исполнялись выпуклые узоры на неровных поверхностях. При изготовлении бронзовых изделий способом отливок нагретая металлическая доска ставится на мягкое основание, после этого инструмент с выпуклым (шаровидным) концом укладывается на металлическую доску и оказывается сильное давление со стороны мастера вручную либо сдвигается другим тяжелым инструментом. Таким образом, из отрезанных в разных размерах металлические доски изготавливались узоры и вещи выпуклой формы в любом количестве. Бронзовые сосуды, найденные из кургана в крепости Джаннат на территории Гедабекского района, по своему оформлению являются образцами высокого искусства. Эти сосуды были в симметрической форме, изготовлены способом отливки, изображения на них выполнены позже методом чеканки. Корпус одного из них сужается по направлению к основанию. Основание плоское, края отличаются округлыми выступами. Края передних сторон обрамляются параллельными линиями в двух рядах, а внутри этих рядов выполнены в виде цепочек овальные выпуклые узоры. В краях средней рамки изображены линии, напоминающие солнечные лучи и идущих друг за другом изображения фантастических львов в состоянии динамического движения, присущего выпуклой форме. Все львы двигаются одинаково динамично. В промежуточных частях нарисованы лучеобразные линии в 5 или 6 рядов средняя часть окружена выпуклыми узорами в виде рамок. Ритмичность нарисованных на сосудах изображений привлекает внимание человека.

Бронзовые ремни, найденные в результате археологических исследований, были украшены изображениями растений, животных и геометрических фигур. Большинство бронзовых ремней были обнаружены в курганах вблизи города Мингечаур и Гедабекского района. Мастера, изготавливающие изделия, украшенные техническим методом гравировки, начали использовать железные инструменты. Открытие железа уже означало появление стойкого металла. Стойкие к давлению металлические инструменты играли огромную роль в развитии художественного оформления метал-

лообработывающего искусства. В эпохе поздней бронзы – раннего железа работа над алебардовыми топорами после выхода из формы усовершенствовалась методом вбивания. Над их кувшинными частями видны выступы в виде пуговиц. Найденные на территории Азербайджана топоры по форме одинаковы, но различаются по мотивам украшенных на них узоров. Найденные на территории Мингечаура, Гадабека, Огуза кинжалы и наконечники копий относятся XIII–XII векам до н.э.

На обнаруженных кинжалах, в каменных коробках–тумбах над могилами Гейдая, были гравированы дуговидные линии с тремя ребрами, в горизонтальном положении образующие две параллельные рамы, а над ними были гравированы шесть маленьких кругов. Головка кинжала была в виде купола, геометрические узоры в форме треугольника и четырехугольника сделаны в технике шебеке. Внутренняя часть рукоятки пустая. Гравированные ремни также интересны своим художественным оформлением. Украшение ремней производилось мастером с помощью нескольких технологических способов. Иногда над художественным оформлением бронзовых изделий работали несколько мастеров.

Как видно, мастера, работающие над художественным оформлением бронзовых изделий, путем применения новшеств, нашли разные методы изображения. Обладающие высокими творческими способностями мастера и ювелиры, создавая образцы декоративно–прикладного искусства, с помощью определенных орнаментов и знаков отображали свои абстрактные представления.

Список использованных источников

1. Куфтин Б.А. Урартский колумбарий у подошвы Арарата и Куро–Аракский энеолит // ВГМГ, ХШ–В, Тбилиси, 1944, сс.73–127.
2. Пиотровский Б.Б. Кармир–Блур. Тт. 1–4, Изд. АН Арм. сер. Ереван: 1950, Археологические раскопки в Армении. 16 таб. 100 с.
3. Пицхелаури К.Н. Локализация археологических культур на территории Восточной Грузии (конец II – начало I тысячелетий до н.э.) // Труды Кахетской археологической экспедиции. Т.1. Тбилиси, 1969.
4. Ашуров С.Х. «О новых археологических памятниках, обнаруженных в западном регионе Азербайджана» материалы научной конференции посвященной 10–летию института Археологии и Этнографии (1993–2003). Баку, 2003, с.38–39.
5. Wolfram Nagel, E. Strommenger. Kalakent. Fruciszeitliche grabfunde aus dem transkavkasischen Gebul von Kirovabad (Jelizavetpol). Berlin: 192 p. 78 taf., (Berliner Beitrage Kur vor unci Fruhgeschichte; В 4) 1985.
6. Отчет о раскопках Э.А. Реслера 1899 г. ДАК–НАЛОИА АН СССР, 1899, ф.1, д.101, л.40–112, 181 с.
7. Кесаманлы Г.П. Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Дашкесанского района. Баку, 1999, 180 с.
8. Азербайджанская этнография: 1 с., Баку: Наука, 1988, 452 с.
9. Ямпольский З.И. Статуэтки мужчины и женщины эпохи бронзы из села Ибрагимгаджили Товузского района и начальные формы религии // Археологические исследования в Азербайджане (Сб. ст.). Баку, 1965, с.94–98.
10. Гуммель Я.И. Погребальный курган (N21) около Еленендорфа. Баку, 1931, 145 с.
11. Гусейнова М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа. XVI–IX вв. до н.э. Баку, 1989, 126 с.
12. Афандиев Р. «Образы художественных металлических и ювелирных изделий Азербайджана» Баку: Азернешр, 1966, 38 с.
13. Ивановский А.А. По Закавказью / Материалы по Археологии Кавказа, вып. VI. М.: 1911, 196 с.

Salimov, R.G. Graphic design of bronze products in bronze period of Azerbaijan

The Bronze Age of Azerbaijan is an important scientific and cultural source in order to have information on the history of culture of the period of analyzing and studying of bronze information of artistic arrangement. Preparation of information of artistic arrangement made a ground for forming of the decorative applied art, significant branch of the art.

Key words: Khojali – Kedebeq culture, Gandja– Karabakh culture, ornament, art.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 140.8:321.7

Андрієнко О.В.

Свобода, рівність і відповідальність у світогляді демократичного суспільства

Висвітлюється проблема взаємодії свободи, рівності та відповідальності в контексті світогляду демократичного суспільства. Зроблено висновок про те, що свобода не суперечить соціальній рівності та порядку, проте може знаходитись з ними в різних співвідношеннях. Вона є ефективною лише в поєднанні з відповідальністю – як реальною, так і формальною.

Ключові слова: демократія, світогляд, свобода, рівність, відповідальність.

Свобода, рівність і відповідальність є невід’ємним світоглядним опертям демократії. Але, хоча про кожну з цих універсалій вже написано чимало наукових і публіцистичних праць, проблема їх співвідношення залишається темою постійних дискусій. Дійсно, питання про те, як можлива взаємодія свободи та рівності, справедливості та свободи, рівності та справедливості на практиці видаються настільки складними, що вони можуть здаватись взагалі не сумісними, проте все ж без них не може бути побудоване не лише демократичне, але й взагалі розвинене сучасне суспільство, яке йде шляхом прогресу.

Метою даної роботи є соціально–філософський аналіз співвідношення свободи, рівності та відповідальності як універсалій світогляду демократичного суспільства.

Питанням свободи, рівності та відповідальності присвячено багато праць, серед яких слід відзначити роботи Т. Адорно [1], Ш. Алієва [2], О. Безрукової [3], О. Белова [4], М. Бойчука [5], В. Купцова [6], В. Некішева [7], В. Подшивалова [8], В. Степаненка [9], А. де Токвіля [10], Дж. Толмана [11], Г. Фаїзової [12], М. Фридмана [13]. Але, водночас, проблема їх співвідношення саме як світоглядних універсалій в контексті демократичного суспільства залишається недостатньо розробленою.

Свобода є духовним викликом демократичного суспільства. При відсутності необхідного рівня духовної та політичної культури вона стає небезпечною спокусою, яка сприяє розвитку негативних форм девіантної поведінки та руйнує суспільну систему. Соціальна свобода є здатністю громадян вільно мислити і здійснювати свої чинки в контексті соціальної системи. Соціальна свобода визначається певним набором прав та обов’язків. Суспільство як система, що сама себе розвиває, задля самозбереження потребує фіксації і трансляції таких форм соціальної діяльності, які сприяють його нормального розвитку. Інтерпретуючи свободу як світоглядну універсалію демократичного суспільства її структуру можна представити наступним чином: 1) базове онтологічне ядро (свобода як іманентна характеристика світу); 2) суспільне розуміння свободи; 3) індивідуальні інтерпретації свободи.

Оскільки соціальна свобода завжди знаходиться в неподільній єдності з соціальною відповідальністю, на їх співвідношення варто звернути особливу увагу. При наявності багатьох дефініцій ми пропонуємо визначити соціальну відповідальність як усвідомлення особистістю наслідків її діяльності для суспільства, що супроводжується

внутрішньою готовністю брати на себе обов'язки відповідати соціальним очікуванням інших людей. На думку Ш. Алієва, відповідальність є виключно моральною категорією та проявляється не лише в бутті (індивідуальному та суспільному), але й у співбутті, співтворчості людини з буттям нового [2, с. 151]. Український соціолог О. Безрукова наголошує на тому, що варто відокремлювати соціальну відповідальність і відповідальність соціуму [3, с. 134]. Коли мова йде про соціальну відповідальність, то під нею розуміють відповідальність окремих індивідів, організацій і спільнот як суб'єктів відповідальності (об'єктом при цьому виступають проблеми та потреби суспільства). Що стосується відповідальності соціуму, то в цьому випадку суб'єктом відповідальності є вся соціальна система. Загалом, відповідальність соціуму є різновидом соціальної відповідальності.

На думку В. Подшивалова, при філософському дослідженні проблеми відповідальності слід робити акцент на її духовно-особистісному значенні, тому він визначає соціальну відповідальність як «...особливий стан людського духу, який зумовлює ієрархію ціннісних орієнтацій і детермінує процес соціальної творчості особистості» [8, с. 188]. Саме відповідальність є одним з найбільш ефективних шляхів подолання дихотомії матеріальної обмеженості та духовної свободи людини, що неодноразово відображувалося в історії філософської думки, коли соціальну відповідальність визначали як «накопичення в собі сил добра» (за С. Франком), як «духовне самовизначення» (за І. Ільїним), як «робота зі смислами» (В. Соловйов).

Соціальна відповідальність є природною особистісною атрибуцією, що пов'язана з базовою життєвою потребою в суспільному добробуті як заporуці особистісного благополуччя. О. Белов дослідив механізм реалізації соціальної відповідальності та виокремив у ньому три рівня [4, с. 139]. Перший рівень – суб'єктний, – представлений цінностями, мотивами та вибором. У його основі лежить метафізичний принцип поваги до людини. Ціннісні орієнтири безпосередньо пов'язані з соціальними наслідками індивідуальних вчинків та відповідальністю за них. Другий рівень – особистісно-психологічний, – включає в себе систему особистісних смислів, індивідуальну волю та ініціативу. Третій рівень – практичний, – власне і є рівнем вчинку та вищим проявом соціальної відповідальності, зорієнтованої на суспільне благо, а також на реалізацію екзистенційних цінностей і свобод. Оскільки суспільство в процесі розбудови демократії постійно знаходиться в динаміці, це привозить до появи нових форм соціальної відповідальності та набуття ними глобального характеру (наприклад, сьогодні можна говорити про глобальне значення інформаційної, наукової, екологічної відповідальності). Можна цілком погодитись з В. Купцовим, який пише про те, що розширення практичних можливостей сучасної людини в умовах світу, що глобалізується, «...потребують суттєвої трансформації традиційної (кантіанської) етики та включення в її основу принципу відповідальності» [6, с. 126]. Підвищення значення відповідальності людей як за власне буття, так і за майбутнє буття всього людства є найбільш значущим світоглядним новоутворенням у сфері соціальної відповідальності. При цьому глобальна відповідальність не виключає розподілу спільної відповідальності подібно до суспільного розподілу праці, відповідно до окремих областей людського буття (наприклад, наука, техніка, інформатика, космос тощо), і в цих випадках дії кожної окремої людини підпорядковані системній причинності [4, с. 139].

Найбільш ефективною соціальною відповідальністю стає тоді, коли вона має природу внутрішньої ініціативи, особистісного вольового акту, та базується на засадах совісті, альтруїзму та взаємодопомоги.

Соціальна відповідальність цілком обґрунтовано може розглядатись як один з шляхів подолання самотності та відчуженості сучасною людиною. При цьому варто розрізняти формальну та реальну соціальну відповідальність [8, с. 189]. Різниця між ними полягає в способі та джерелі регуляції: якщо формальна відповідальність регулюється «ззовні», через норми права та суспільної моралі, то реальна відповідальність є внутрішньо зумовленою через світогляд самої особистості. Реальна соціальна відповідальність існує в формі інтенції ще до реалізації дії й саме це тип відповідальності допомагає людині долати почуття відчуженості. Недостатній розвиток реальної

соціальної відповідальності в сучасній Україні значним чином гальмує прогресивний розвиток демократичного суспільства. Яскравою ілюстрацією цієї світоглядної та соціально-політичної проблеми є результати загальнонаціонального соціологічного дослідження «Громадська думка в Україні – 2009». Згідно з його результатами, на запитання «Чи несете ви особисту відповідальність щодо стану справ у країні?» лише 2,3% респондентів відповіли – «Так, несу»; 21,2% зазначили – «Частково, несу»; більшість же респондентів (63%) відповіли – «Не несу жодної відповідальності» [14, с. 521].

О. Безрукова пропонує відокремлювати ціннісно-зорієнтовану та ціле-зорієнтовану соціальну відповідальність, що, фактично, є теж саме, що реальна та формальна відповідальність [3, с. 140]. Цільова відповідальність є найбільш відповідною до технократичної парадигми та раціоналістичних світоглядних установок. Ціннісна відповідальність має виражений моральний аспект, який актуалізується через комплекс моральних вимог до власної поведінки людини. Для гармонійного індивідуального та соціального розвитку ці типи відповідальності мають знаходитись у стані динамічного балансу.

Універсальним шляхом розвитку та підтримки соціальної відповідальності є духовна праця як розвиток всіх продуктивно-творчих сил, завдяки яким особистість перетворюється з об'єкту на суб'єкт [8, с. 14]. У першу чергу цей труд пов'язаний з формуванням у контексті особистісного світогляду універсальї, ідеалів, норм і принципів, на яких ґрунтується соціокультурна сфера демократичного суспільства та перетворення їх на інструменти регуляції повсякденної поведінки людини. Крім того, баланс має існувати між явищами соціальної відповідальності та безвідповідальності, що характеризується такими ознаками як авторитарність, інфантилізм, відчуженість, егоїзм, асоціальність, безсуб'єктність, обмеження волі [3, с. 139] та ін. Наявність безвідповідальності в одних членів суспільства має компенсуватись додатковими зусиллями з боку інших, які можуть бути порівняні з самопожертвою. Нажаль, в Україні такого балансу досі не було створено, хоча це й не виключає того, що такий баланс буде досягнуто в майбутньому завдяки підвищенню соціальної та політичної культури та широке наслідування прикладів соціально-відповідальної поведінки, які існують вже сьогодні. Так, В. Степаненко в своїй роботі змальовує соціально-демографічний портрет сучасного соціально-відповідального громадянина України: «...це освічений чоловік активного дієздатного віку (25 – 55 років), мешканець міста, представник середнього та вищого класу» [9, с. 358 – 360].

Проблема співвідношення свободи та рівності була поставлена ще за часів Античності та залишається актуальною сьогодні. Як зазначає М. Бойчук, головний принцип давньогрецької демократії – принцип ісономії (політичної рівності), як виявилось, не перекреслює всі інші розбіжності між людьми, які роблять їх досить нерівними (за походженням, освітою, багатством, здібностями, родом занять) [5, с. 262]. Свобода стоїть поряд з рівністю й у відомому гаслі Великої французької революції, а рівність у своєму максимальному вираженні співпадає зі свободою. Але взаємодія свободи та рівності на практиці є набагато складнішою, ніж у ідеологічних або філософських концепціях. Не випадково А. де Токвіль, досліджуючи проблему свободи, робив це в контексті глобального поширення світоглядних принципів демократії і рівності, та вважав, що демократизація є неминучим, обов'язковим і найкращим напрямком розвитку всіх країн, і люди повинні змиритися з цим фактом [10, с. 237].

Рівність як світоглядна універсальія може домінувати над свободою за певних соціально-політичних умов. На думку А. де Токвіля такими умовами є ситуація, коли рівність історично передуює свободі, коли вона закріплена звичаєм, а свобода носить характер ідеї; кризові періоди суспільного розвитку, що супроводжуються руйнацією попередньої соціальної ієрархії; різне розуміння обсягів свободи та рівності, та вдоволення обмеженим обсягом свободи; різні шляхи встановлення в суспільстві принципів рівності та свободи, коли рівність сприймається як щось більш стабільне та досяжне, ніж свобода; різні строки прояву негативних аспектів свободи та рівності в соціумі (гіперболізована рівність, як правило, проявляє свої недоліки пізніше, ніж свобода); кількість прихильників свободи та рівності в певний період життя суспільства (рівність

покращує життя широкого загалу щодня, тоді як свобода більше турбує більш вузьке коло людей) [10, с. 27 – 273].

Можна говорити про різні види рівності, які являють собою різні світоглядні позиції. Так, Ж. Бодріяр говорив про рівність перед об'єктом. А. де Токвіль виокремлював формально-юридичну та майнову рівність. У роботі М. Фридмана [13] йдеться про наступні концепції рівності: 1) рівність перед Богом (передбачає взаємоповагу, яка витікає з рівності людей як особистостей); 2) рівність можливостей (цю позицію не можна тлумачити буквально, вона означає лише те, що жодні штучні перешкоди не повинні стояти на шляху досягнення будь-якою людиною бажаного соціального статусу); 3) рівність результатів (концепція егалітаризму). Особливо цікавою та неоднозначною вбачається третя з зазначених концепцій рівності. Концепція рівності результатів сформувалась у Великобританії та США в XX ст. Її сутність полягає в переході від марксистського заклику «від кожного – за здатністю, кожному – за потребою» до гасла «кожному – справедливую долю». Неоднозначність цієї концепції полягає в розумінні того, що ж таке «справедлива доля» і хто буде її визначати, а головне – ідеал «справедливого розподілу» суперечить ідеалу особистісної свободи. Нерівність результатів зберігається в будь-якому суспільстві, навіть якщо протилежне жорстко декларується та втілюється державними органами влади. У Великобританії середина XX ст. були здійснені колосальні зусилля з перерозподілу благ і зменшення прірви між бідними та багатими членами суспільства (чисельні податки на майно, спадок, виробництво – з одного боку, та посилення державного соціального забезпечення – з іншого). Проте таке прагнення до рівності результатів перетворилось не на справедливий перерозподіл, а на появу цілого прошарку людей з пасивним відношенням до життя, які просто стали користуватись виділеними коштами, а також на появу нових багатіїв, які так чи інакше змогли обійти закон та швидко накопичити великі статки. Концепція рівності результатів є найбільш небезпечною з усіх, оскільки гонить за проголошуваними нею ідеалами неминуче призведе до втрати як свободи, так і рівності. Сама система світогляду демократичного суспільства виключає жорстку ієрархічність і уніфікованість результатів соціальної діяльності громадян.

Свобода та рівність почасти протиставляються. У цьому протиставленні можна виокремити декілька позицій. Першою з них є апологія нерівності, яка яскраво проявилась ще за часів Середньовіччя, пізніше – в філософії Ф. Ніцше та М. Бердяєва, та продовжує існувати сьогодні в вигляді концепцій елітарної свободи. Друга позиція виражена в марксизмі, згідно з яким заперечується можливість встановлення соціальної рівності «знизу». Третя позиція сформувалась у вигляді тлумачення сучасних демократичних перетворень як переходу від логіки рівності до логіки свободи [15, с. 3]. Протиставлення свободи та рівності є цілком неправильним, але слід враховувати те, що їх взаємодія зумовлена існуванням різних типів як свободи, так і рівності. Наприклад, А. де Токвіль вважав найбільш повною правову рівність громадян (вона дає найбільшу соціальну свободу, тоді як майнова рівність її забирає), за якої жодна людина не зможе отримати абсолютну владу над іншими. Рівність може існувати серед вільних громадян у правовій державі, проте, так само, рівність може існувати й у рабстві.

Справедливість і рівність також є неподільними та становлять світоглядний і соціально-правовий фундамент демократичного суспільства. Жорсткий розподіл суспільства на багатих і бідних викликає загострене почуття несправедливості та страху перед майбутнім. Особливо гострою ця проблема є для пострадянських країн, де рівність була однією з провідних цінностей і всіляко закріплювалась у масовій свідомості ідеологічно та формально-юридично. Цілком справедливим є висновок Г. Фаїзової про те, що саме досвід соціалізму робить особливо тяжкою нашою сучасне розмежування суспільства та змушує тривожитись через своє нестабільне соціальне становище та можливі утиски прав і свобод [12, с. 139]. Громадяни сучасної України, Росії та інших пострадянських країн мають підвищену потребу в прояві соціальної справедливості та почутті благополуччя та стабільності.

Загалом, слід відзначити, що абсолютна рівність і абсолютна свобода є світоглядними універсальностями, яких прагне більшість людей, але повною мірою вони є

недосяжними. При цьому, намагаючись якомога більш повно втілити їх на практиці, демократичне суспільство поступово вдосконалюється. Рівність членів демократичного суспільства можна інтерпретувати як соціально-правову гарантію досягнення свободи, але вона в жодному випадку не повинна перетворюватись на зовнішнє майнове зрівняння.

Не менш важливою проблемою, ніж проблема зв'язку свободи та рівності, є співвідношення соціальної свободи та порядку, свободи та права. Вирішення цієї проблеми може бути знайдене в двох протилежних позиціях. Перша з них була сформульована в роботах теоретиків анархізму, а також у роботах Т. Адорно, який вважає, що свобода є синонімом хаосу [1, с. 207]. А. де Токвіль писав про те, що «...підкорюючись певним законам, демократія здатна придушити ту саму духовну свободу, розквіту якої так сприяє демократичний суспільний устрій» [10, с. 324]. Ми ж схилиємось до думки І. Канта, І. Берліна та багатьох інших мислителів, які вважають, що свобода для свого існування сама потребує певного порядку та може бути повністю реалізована лише за умов суспільного життя. Ця позиція дуже чітко виражена в дисертації В. Некішева, який пише: «Правовому порядку відповідає ліберально-демократична модель організації суспільних відносин, складовими якої є громадянське суспільство та права держава, що передбачають найбільшу економічну та політичну свободу, моральну автономію особистості» [7, с. 5]. Свобода не суперечить закону, оскільки цивілізовані людські стосунки з необхідністю передбачають дотримання їх суб'єктами певних норм і правил. Отже, з одного боку, дотримання закону та поведінкових норм є умовою реалізації соціальної свободи. Але, з іншого боку, дотримання цих норм і законів саме по собі ще не означає наявності високого ступеня розвитку соціальної свободи в даному суспільстві, на що вказує В. Купцов [6, с. 127].

Соціальна свобода демократичного суспільства потребує, крім нормативної регуляції, ще й вміння та бажання більшості громадян реалізовувати свої соціальні та політичні права. На практиці це означає реалізацію кожним членом суспільства свого життєвого проекту, який безпосередньо або опосередковано сприяє прогресу всього суспільства. При цьому серйозною перешкодою на шляху формування адекватного розуміння соціальної свободи та відповідальності є агресивне нав'язування псевдоцінностей і невміння значної частини громадян відрізнити їх від істинних цінностей. Ця проблема може бути вирішена лише на рівні всього суспільства та держави. Як пише О. Белов: «Для становлення соціальної відповідальності в якості норми суспільного життя є необхідним новий спосіб організації суспільного порядку (термінологічно закріплений у понятті соціально зорієнтованої держави), метою якого є досягнення соціального добробуту» [4, с. 140].

У контексті співвідношення свободи та порядку слід звернутись до світоглядних розбіжностей між ліберальною та тоталітарною видами демократії. Обидва види існують ще з XVIII ст. і для обох свобода є найважливішою світоглядною універсальністю, проте для них є характерним принципово різне розуміння свободи. Ліберальна демократія вбачає свободу в відсутності тиску на громадян і робить акцент на своєрідному моральному «оптимізмі», вважаючи, що людська природа є достатньо досконалою, щоб шляхом спроб і помилок зрештою прийти до необхідності підтримки соціальної гармонії. Політика для ліберальної демократії постає результатом вільної людської діяльності. Що стосується тоталітарної демократії, то для неї важливим є встановлення єдиної колективної мети, яка носить абсолютний характер. За словами Дж. Толмана, «...політичні ідеї розглядаються не як набір прагматичних установок, які можна використовувати для особливої галузі людської активності, а як складова частина всеохоплюючої єдиної філософії», а політика є «...мистецтвом застосування цієї філософії до організації суспільства» [11, с. 242]. За тоталітарної демократії провідною політичною метою є встановлення абсолютного панування загальновизнаної визнаної філософії (яку цілком можна назвати системою світоглядних універсалій), причому це панування може бути встановлене й шляхом примусу та ліквідації інакомислячих. За словами Дж. Толмана, на предствників тоталітарної демократії сильний вплив здійснив специфічно-інтерпретований міф про античний образ свободи: Громадянин Спарти

або Древнього Риму був гордий своєю свободою, хоча й дивувався при цьому своєю аскетичною дисципліною та відсутністю інтересів поза колективною тканиною [11, с. 247]. Комуністичний світогляд також засновується на тому, що держава є головним власником і орієнтиром, який забезпечує духовну єдність та соціальну гармонію, але, як показала історія, такий підхід має серйозні недоліки. Насправді, навіть у психологічному сенсі очевидно, що, чим більш розвиненими є люди як індивідуальності, тим більше світоглядних, поведінкових та інших розбіжностей між ними виникає. Тому навряд можна очікувати від всіх членів суспільства, тим більше від еліти, одностайної згоди з певними ідеологічними та політичними принципами. Демократичне суспільство як суспільство вільних особистостей може бути побудоване лише на основі поваги до людської індивідуальності та особистісного суверенітету.

Таким чином, соціальна свобода, рівність і відповідальність є базовими характеристиками буття та світогляду демократичного суспільства. Свобода не суперечить соціальній рівності та порядку, проте може знаходитись з ними в різних співвідношеннях: в одних суспільствах рівність доповнює свободу, в інших – нав'язується та стає основою тоталітарної демократії. Свобода як світоглядна універсальність, включає такі компоненти як базове онтологічне ядро, а також суспільну та індивідуальну інтерпретації свободи, які визначають шляхи її досягнення. Соціальна свобода невіддільна від соціальної діяльності, а також від відповідальності та регуляції суспільних відносин, яка в сучасному суспільстві, в першу чергу, здійснюється через право, мораль і релігію. Ступінь розвиненості демократії в країні безпосередньо залежить від рівня соціальної свободи її громадян. Свобода в демократичному суспільстві стає запорукою добробуту в поєднанні з відповідальністю (передусім – реальною, яка функціонує на особистісно-світоглядному рівні, а вже потім – формальною).

Список використаних джерел

1. Адорно Т.В. Проблемы философии морали / Т.В. Адорно; [пер. с нем. М. Хорьков]. – М.: Республика, 2000. – 239 с.
2. Алієв Ш.Г. Відповідальність як моральна категорія / Ш.Г. Алієв // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. Праць. – Вип. 23. – К.: Український Центр духовної культури, 2001. – С. 136 – 151.
3. Безрукова О. Відповідальність у соціологічному дискурсі / О. Безрукова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – №2. – С. 132 – 141.
4. Белов А.В. Социальная ответственность: дис. на соискание ученой степени к. филос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Алексей Вячеславович Белов. – Волгоград, 2011. – 148 с.
5. Бойчук М.А. Співвідношення свободи і рівності як проблема демократії (філософський аспект) / М.А. Бойчук // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: Видавництво УАН ТОВ «НВП «ВІР», 2011. – Випуск 44 (2). – С. 262 – 267.
6. Купцов В.А. Социальная свобода и ответственность в современном демократическом обществе: дис. на соискание ученой степени к. филос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Владимир Александрович Купцов. – Чебоксары, 2006. – 132 с.
7. Некишев В.Л. Гуманизм и правопорядок: Социально-философский аспект: дис. на соискание ученой степени к. филос. наук: спец. 09.00.02 «Теория и история социализма» / Василий Львович Некишев. – Москва, 1993. – 273 с.
8. Подшивалов В.Н. Социальная ответственность личности: дис. на соискание ученой степени к. филос. наук: спец. 09.00.13 «Религиоведение, философская антропология и философия культуры» / Вячеслав Николаевич Подшивалов. – Екатеринбург, 2009. – 196 с.
9. Степаненко В. Безвідповідальне суспільство? / В. Степаненко // Українське суспільство 1992 – 2009. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, Д. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 358 – 369.
10. Токвиль де А. Демократія в Америці / А. де Токвиль; [пер. с фр. М. Изотов]. – М.: Прогресс-Литера, 1994. – 554 с.
11. Talmon J.L. The Origine of Totalitarian Democracy / J.L. Talmon. – London: Mercury Books, 1961. – 366 p.

12. Фаизова Г.И. Роль страха в современном обществе: дис. ... кандидата филос. наук: 09.00.11 / Гузель Исхановна Фаизова. – Уфа, 2010. – 150 с.
13. Фридман М. Свобода, равенство и эгалитаризм / М. Фридман // О свободе / М. Фридман, А. Хайек. – Минск: Полифонт, 1990. – С. 69 – 99.
14. Українське суспільство 1992 – 2009. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, Д. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – 560 с.
15. Козловский В.В. Модернизация: от равенства к свободе / В.В. Козловский, А.И. Уткин, В.Г. Федотова. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1995. – 280 с.

Андрієнко Е.В. Свобода, равенство и ответственность в мировоззрении демократического общества

Освещается проблема взаимодействия свободы, равенства и ответственности в контексте мировоззрения демократического общества. Сделан вывод о том, что свобода не противоречит социальному равенству и порядку, но может находиться с ними в различных соотношениях. Она является эффективной только в единстве с ответственностью – как реальной, так и формальной.

Ключевые слова: демократия, мировоззрение, свобода, равенство, ответственность.

Andriyenko, O.V. Freedom, Equality and Responsibility in the Worldview of Democratic Society

The article is devoted to the problem of interaction of freedom, equality and responsibility in the context of democratic society's worldview. It was concluded that freedom does not contradict to social equality and order but may interact with them in different ways. It is effective only in unity with responsibility – both real and formal.

Key words: democracy, worldview, freedom, equality, responsibility.

Деякі теза щодо проблемного поля сучасної соціальної філософії

Розглядаються основні проблемні напрямки сучасного соціально-філософського знання.

Ключові слова: соціально-філософське знання, духовні цінності, антропогенне суспільство, соціальне прогнозування.

На характер сучасного соціального знання й вимог, висунутих до нього, глибоко вплинули відносно недавні зміни в характері суспільства. Система культурних, політичних, економічних трансформацій, яких зазнав світ, починаючи від 50х–60х рр. XX ст., розглядається як онтологічна – світова за масштабом, фундаментальна за значенням, – тобто епохальна, така, що змінює саме обличчя світу. Індустріалізація, урбанізація, раціоналізація, технізація – з однієї сторони, розвиток демократії, ствердження індивідуалізму – з іншої – всі ці процеси утворили в сукупності те, що сучасністю називається модернізацією. Процеси модернізації, відчутні ще з кінця XIX ст., були у загальних положеннях розкриті класиками соціально-філософської і соціологічної думки – О. Контом, Г. Спенсером, М. Вебером, Е. Дюркгеймом та ін. Та їхні узагальнення виявились недостатніми для розкриття всіх процесів, що відбуваються сьогодні, настільки сучасність виявилась стрімкою та мілітивною. Ключові моменти з цієї проблематики, висловлені переважною більшістю сучасних теоретиків суспільства (С. Хантингтоном, У. Ростоу, Р. Ароном, Д. Беллом, Т. Верленом, О. Тоффлером, Ж. Фурастьє, Д. Гелбрайтом, З. Бжезинським), у найзагальніших рисах можна представити наступними положеннями. Термін, що уособлює процеси останніх десятиліть – глобалізація. Поняття «людське суспільство» тепер набуло іншого порівняно із попередніми епохами значення – «суспільство» розглядається не як сукупність держав, національностей, ментальностей, а як тотальність. Історія з середини XX століття вийшла за рамки національної чи регіональної, вона стала світовою. Зародки цього явища беруть початок приблизно від XVI ст.: коли із розвитком капіталістичного способу господарювання у народів Західної Європи держава як головна регулююча функція поступається місцем вільному ринку. Приватна власність, свобода підприємництва, конкурентний принцип виробництва розкріпачують господарську ініціативу людей, сприяють економічному росту. Вільний ринок виявив себе як такий, що володіє саморегулюючими якостями. Держава зберігає за собою лише функцію структури, яка піклується впорядкуванням економічної активності, сприянням ринку.

Крах соціалістичного «табору», планової економіки в східній Європі в останній чверті XX ст. – ці події прискорили універсалізацію ринкових відносин, поширення принципів ринку за межі економічної сфери. З'являються наднаціональні утворення різного спрямування – військові, політичні, торгово-економічні, в енергетичній сфері – як світового масштабу, так і континентальні, регіональні об'єднання (наприклад, ООН із її підрозділами, Світова Організація Торгівлі, «Велика вісімка», НАТО, Європейський Союз, Європейський парламент, Європейський Банк (європейська валюта – євро), Міжнародний трибунал, Інтерпол. Якщо в недавньому минулому світове суспільство характеризувалось як мозаїчне, його представники (народи, держави) – із власним внутрішнім життям, то тепер вони втрачають самотність, самодостатність. Суспільства набувають подібності у всіх сферах – політичній, економічній, культурній. Сприяють цьому засоби масової інформації, особливо телебачення, Інтернет. Мільйони людей водночас залучаються до подій, що відбуваються в цю мить в іншому далекому місці, чим культивуються однакові потреби, уподобання, смаки: завдяки нав'язливій рекламі одні й ті ж самі торгівельні марки розповсюджуються по всьому світу (кока-кола, Макдональдс). Туризм, також міграції в пошуках кращого життя або тимчасової роботи за кордоном для вихідців із менш заможних країн – це сприяє не лише обміну тради-

ціями, але й уніфікації останніх – моди, звичок, попиту на товари широкого вжитку. Формується зручна форма спілкування – англійська мова стає світовим посередником. Розвиток комп'ютерних технологій і комп'ютеризація світової індустрії сприяють уніфікації в сфері обробки й збереження інформації, ведення діловодства і організації робочого та виробничого процесу. Економіка вже не належить окремо взятій країні, вона є світовою; наука набуває смислу тільки у співвіднесенні із світовими доробками; знання суспільства можливе тільки як знання світового суспільства.

Капіталізм як природне прагнення людей до найкоротшого шляху у задоволенні своїх потреб, в XX ст. набув нової риси, що проявляється дедалі рельєфніше: соціокультурні та економічні процеси набувають символічного характеру. Людина втягується в світ символів, образів, знаків, лексикою XXI ст. – віртуальний світ. Якщо реальна економіка виробляє реальні товари і послуги, то віртуальна (штучна, яку можна лише видавати за натуральну) має справу з образами, симуляціями. Предметом масового споживання є не сам продукт або послуга, а їхні образи, символи. ЗМІ орієнтують нас купувати не речі самі по собі, а товарні знаки – символи успішності та процвітання. Але «за нас» не лише купують, але й, як не дивно, споживають. Талановиті маркетологи «вкладають» нам всі відчуття, які ми маємо обов'язково пережити, користуючись продуктом, причому авторитетно запевняють у наявності одних і категоричній відсутності інших. Ми не помічаємо, як із активного, «приреченого на вибір», за словами екзистенціалістів, суб'єкта, перетворюємось на пасивного «приймача» будь-чого від турботливого світу. Звичайно, поза сумнівом виявляється рентабельність тих галузей, що створюють віртуальні товари.

Відбувається розречення базових соціально-економічних складових – товару, труду, грошей. Роль грошей як всезагального еквіваленту, міри вартості поступово відходить на другорядний план. Відокремившись від речей, гроші перетворились на товар номер один у світі, утворивши незалежну сферу. Гроші стали світовими, не визнають кордонів, їхня суть – невинний рух, «оборот». «Застратити», набувши уречевленої форми, рівнозначно втраті сутності. Тому лихварі є найвправнішими гравцями вільного ринку. Вони шанують «природу» грошей і вчасно їх «віддають» – відтворюючи збереження і примноження капіталу. Так, прибуток виникає не із виробництва, а із самого обміну як такого. Гроші роблять гроші. І гроші правлять світом. В наш час, як наводить російський дослідник А.С. Панарін в роботі «Спокуса глобалізму», річна торгівля валютою вже складає більш 400 трильйонів доларів, що у 80 (!) разів перевищує світову торгівлю товарами [6, с.177]. Причому спостерігається відтік грошей в односторонньому порядку – «гроші притягують гроші», дедалі поглиблюючи перекид у розподілі капіталу між центром і периферією, «золотим мільярдом» шасливців та «залишком» світового загалу. «Монетаризм» як концепція всевладдя грошей сьогодні влучно визначає форму існування світового господарства. Гроші, будучи абсолютною цінністю, «покривають» собою всі інші, включаючи духовні, цінності.

Підміна реальних фактів та речей символами і маніпуляції з ними як новітній принцип самозбереження й розвитку, так само актуальні і в духовній, і політичній сферах. Остання сконцентрувалася на розробці нових технологій, механізмів маніпуляції свідомістю людей з ціллю забезпечити собі можливість керування і їхньої діяльності. Зацікавлена сторона нав'язливо намагається втиснути сучасній свідомості, що весь людський тисячолітній досвід, знання, мораль насправді є химерними, такими, що не дають підстав бути впевненими в своїх почуттях і критеріях оцінки. Тобто нас намагаються запевнити в непевності нашої свідомості, при цьому широко запрошують користатися угодними думками, що легко засвоюються і скрапо упаковані. В таких умовах зовсім не важко чорне видавати за біле, і навпаки. Розмиваються кордони між художнім словом і ненормативною лексикою, правдою і неправдою, справедливістю і беззаконням, добром і злом. На думку спадає геббельсівське «чим більшою є брехня, тим шорше в неї повірять»... Постає питання перегляду самих основ людської культури.

В сфері культури відмічається суцільна її комерціалізація, популяризація західної, і особливо американської моделі культури, стилів життя взагалі [3, с.11].

Противники «фетишизації» Заходу хвилюються з приводу його культурної експансії, що загрожує знищенням самотності культури, культурним збідненням в цілому. Прихильники протилежного погляду – європоцентризму – підносять «просвітницьку»

місію Заходу, його боротьбу із застарілими звичаями, слабо розвиненими інститутами. На їхню думку, досягнути рівня добробуту західної цивілізації можна лише через наслідування західних цінностей. Обидві сторони цього спору сходяться в одному: глобалізація на сьогодні є великою проблемою, вона таїть в собі як небезпеку, так і несе надію. Цей процес, що охоплює на сьогодні всі сторони суспільного буття, потребує глибокої уваги [4, с.34–37].

Сьогодні всі суттєві зміни у загальній картині світу пов'язують із науково-технологічним розвитком. Найпоширенішим науково-дослідним принципом осягнення цивілізаційних процесів є такий, згідно якого епохи у розвитку цивілізації поділяють за типом виробництва. Мається на увазі спосіб функціонування домінуючих галузей народного господарства на кожному етапі, які в свій час поглинають найбільшу кількість працюючих. Ідеї «індустріального суспільства» зустрічаються починаючи з середини XVIII ст. разом з розвитком класових теорій як прагнення осягнути індустріальну фазу у розвитку людства. Концепцію, винесену на обговорення ще у XVIII ст. А. Тюрбо, К.А. Сен-Сімоном, можна представити у наступних положеннях. Визначальну роль в суспільстві відіграє тип виробництва; його слід розуміти не тільки як промислове виробництво, а ширше, як форму добування засобів для життя взагалі. Наприклад, вже на первісному етапі воно було представлене охотою та збиранням, пізніше – землеробством. Виробництво – всі види економічної діяльності людей і відповідні їй форми власності і класи. Кожний історичний тип розвивається поступово, на певному етапі досягає оптимальної своєї форми, «вичерпує» себе і з органічного перетворюється на внутрішньо суперечливий, антагоністичний, руйнується, відбувається перехід до іншого етапу. В основі такого поступального поетапного розвитку лежить прогрес науки, дедалі відчутний її вплив свідчить про панування наукового світогляду у майбутньому.

Таким чином, головною ідеєю теорії «індустріального суспільства» є осягнення історії суспільства крізь призму його матеріально-виробничої сфери, в основі розвитку якої – прогрес науки. Питомою вагою суспільного знання прямо пропорційна суспільним потребам. Всі історично суттєві зміни пов'язані із переходом від традиційних аграрно-ремісничих суспільств до індустріальних, заснованих на машинному виробництві. Зрушення, наочні найкраще помітні в матеріально-виробничій сфері, насправді є зміною світогляду, що зумовили загальносуспільний прогрес: усвідомлення громадянських прав і свобод, утвердження демократії, піднесення державності як соціальної цінності, ріст соціальної мобільності. Але головним локомотивом всіх змін виступає економічна сфера: розвиток економіки в цілому випереджає зміни соціальних інститутів.

Розвитком ідей «індустріального суспільства» стали теорії «постіндустріального» суспільства («суперіндустріального», «технотронного», «інформаційного», «електронного», «постмодерного», «суспільства третьої хвилі», «антропогенного» суспільства). Їх автори – Д. Белл, Д. Гелбрайт, З. Бжезинський, О. Тоффлер, Ф. Фукуяма, Ж. Фурастьє та ін. – доводять, що перехід від індустріального до постіндустріального суспільства визначається рядом факторів: товарно-виробничою економікою поступається місцем обслуговуючій, класовий поділ втрачає актуальність, структуру суспільства відображає професійний поділ; теоретичне знання набуває першочергового значення (університети стають головними інститутами суспільства); клас капіталістів замінює наукова еліта, що відрізняється рівнем освіти й знань; соціальний конфлікт розгортається тепер не «по лінії власності», а в сфері «мозкової» конкуренції, інформаційної конкуренції, як боротьба знання і некомпетентності.

Науково-технічна і комп'ютерна революції, масштабне розростання науки і перетворення її на виробничу сферу, «випереджаючи час» технології, становлення інформаційного суспільства, глобалізація суспільних відносин, ефективність організації суспільного виробництва, ріст різноманіття форм власності – ці риси визначають обличчя сучасності. Однак багато філософів (О. Шпенглер, М. Бахтін та ін.) намагаються показати, що постіндустріальний глобалізований світ несе небезпеку втрати духовності, яка поступиться формальним комунікаційним контактам. Живе спілкування, душевні взаємини підмінюються віртуальними контактами із віртуальними ж почуттями. Партнерські взаємини забуваються в гонитві за інформацією і інтелектуальною власністю. Техніка і технології стають абсолютними цінностями, їх виробники отримують

провідну роль на ринку. В цих умовах як ніколи актуальною стає необхідність протистояння законам ринку, в якому відносини купівлі–продажу переносяться на сфери міжособових стосунків, культури, мистецтва [2, с.427].

З точки зору розвитку людини, XX століття виявило цілий ряд глибоких суперечностей і конфліктів її суспільного буття. Разом з тим, більшість соціальних філософів, з огляду на представлені ними концепції, не полишає надія, що модель найближчого майбутнього суспільства визначатимуть такі риси як гуманність і демократизм, завдяки яким суспільство буде здатним забезпечити високий рівень соціальної захищеності людини. Навіть мільярдер Дж. Сорос піддав критиці «ринковий фундаменталізм» за відсутність в ньому духовності. Він висловився за будівництво нового суспільства, де економіка слугувала б загальному благу [7, с.73].

Для концепції «антропогенного» суспільства, які поки що лежать в площині футурології (від англійського future – майбутнє, термін, вперше використаний німецьким вченим О. Флейтамом в 1943 р. для позначення концепцій майбутнього суспільства) є характерним акцент на зміні сутності зв'язків між людьми, між особистістю і соціумом. Цей тип суспільства називають антропологічно фундуванням. Ключовою в системі координат постає людина із її потребами, інтересами, що передбачає мобілізацію творчої ініціативи окремою людиною. Головну роль відіграватимуть інтелект і освіта. Людина розуміється як творець, на передній план виступають її індивідуально-особистісні якості. Антропогенне суспільство розгортається під лозунгом соціальної економіки, що передбачає всеохоплюючу соціальну захищеність кожного громадянина, царство істинної справедливості. Поглибиться міждержавна інтеграція, конкретизується взаємодія наддержавних утворень у вирішенні глобальних проблем сучасності – екологічної кризи і загрози руйнування біосфери, економічної диспропорції, суспільної дегуманізації. На цю епоху уповують як на етап повернення людині «людського», панування етики над розрахунком.

Сьогоднішнє суспільство, на жаль, характеризує розкол, поляризація на полюси бідних і багатих. Контраст розкоші і злиденності не може бути здоланий з сьогодні на завтра. Вільний ринок виступає принципом, який може дати лише оптимальну (адже вільну) форму історичного руху, яка відкриває простір поступовому здійсненню свободи, розкріпає енергію людини. «Гуманізація» суспільства можлива лише як вдосконалення всіх суспільних відносин на основі принципу ринкової економіки і перш за все відносин в сфері забезпечення прав і свобод громадян. Ріст правової і соціальної захищеності людини підвищує її соціальний статус, робить її буття більш гарантованим від свавілля владних структур, окремих чиновників. Тільки на такій основі може знайти розв'язання суперечності між цілим і частиною, суспільним і особистим, цілком і засобом. Але це справа всієї наступної історії. Конкретне рішення суспільних проблем має бути справою всіх сторін, всіх суб'єктів суспільного життя.

В світлі цих проблем соціальна філософія виступає як методологія пізнання дійсності [1, с.26–28].

У фокусі уваги соціальної філософії лежать принципові питання тенденцій розвитку суспільства, тобто значна частина соціально-філософського знання сконцентрована зараз в площині прогнозування. Актуальність і практична значимість проблем прогнозування в наш час значно зросла. Соціальне прогнозування – це аналіз тенденцій розвитку суспільства на основі знання законів суспільного розвитку і дослідження минулого і теперішнього його станів.

Сьогодні більшістю теоретиків суспільства економічна сфера усвідомлюється як визначальний фактор сучасного суспільного розвитку. В західній соціально-філософській традиції розвиваються нові напрямки – філософія економіки, економічна соціологія, що мають на меті всебічне дослідження такого складного феномену як відносини з приводу виробництва і розподілу матеріальних благ. Науковці намагаються осмислити економічні реалії в комплексі із соціокультурною і геополітичною проблематикою.

Соціальна філософія XXI століття розширює і поглиблює свій зміст. Вона виступає методологічним фундаментом для рішення загальних філософських питань, не нівелюючи при цьому заслуги в дослідженні соціальних процесів іншими суспільними науками. Постійну високу потребу у соціальній філософії обумовлює невичерпаність

її об'єкта – суспільного буття. Багатосторонність, рухливий характер останнього зумовлюють стійку пізнавальну емансипацію, бажання побачити суспільний процес як систему, як закономірний зв'язок речей, виявити логіку процесу.

Один із великих філософів в історії І. Кант висловив думку, що хоча дії людей у історії являють собою тільки випадкову гру інстинктів й пристрастей, однак, під цим начебто позбавленим сенсу і мети рухом відкривається загальна ціль історії. Індивідуальні задатки людини повною мірою розкриваються в роді, тобто у часі, в історії. Природа мудро наділила людину розумом і волею, піклуючись не про безпечне життя людини, а про те, щоб людина сама про себе попідкувалася. Залишається сподіватися, що ті люди і народи, хто не хоче загубитися, втратити себе у невимомному всесвітньому поступі, завжди дослухатиметься цієї влучної думки.

Список використаних джерел

1. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия. – М. 2001. – 608 с.
2. Барулин В.С. Социальная философия. – М., 2001. – 427 с.
3. Бжезинский З. Великая шахматная доска. М.: Международные отношения. 1998. – 256 с.
4. Бузгалин А.В. «Постиндустриальное общество» – тупиковая ветвь социального развития? // Вопросы философии. – 2002. – №5. – С. 26–43.
5. Валлерстайн И. Америка и мир: сегодня, вчера и завтра // Свободная мысль. – 1995 – №4. <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z00000004/st05.shtml>
6. Панарин А.С. Испытание глобализмом – М.: Эксмо, 2003. – 416 с.
7. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма: Открытое общество в опасности. – М. 1999. – 262 с.

Дедяева И.П. *Несколько тезисов о проблемном поле современной социальной философии*

Рассматриваются ключевые направления современного социально–философского знания.

Ключевые слова: социально–философское знание, духовные ценности, антропогенное общество, социальное прогнозирование.

Dediaeva, I.P. *Several theses on the problem field of modern social philosophy*

The main problem areas of modern social and philosophical knowledge are incomplete.

Key words: social and philosophical knowledge, spiritual values, human society, social forecasting.

УДК 316.3:172+130.1

Федоров Ю.В.

Пошук нової моделі цивілізаційного розвитку: втрати та здобутки

Аналізується одна з найактуальніших проблем сучасності, – пошук альтернатив цивілізаційного розвитку в умовах техногенної цивілізації.

Ключові слова: людина, антропологічна криза, техногенна цивілізація, протиріччя, духовність, катастрофа, соціокультурна ситуація.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Фёдоров Ю.В.

Поиск новой модели цивилизационного развития: потери и обретения

Анализируется одна из актуальнейших проблем современности, – поиск альтернатив цивилизационного развития в условиях техногенной цивилизации.

Ключевые слова: человек, антропологический кризис, техногенная цивилизация, противоречия, духовность, катастрофа, социокультурная ситуация.

Человек, веками живший и ныне частично живущий в лоне традиции, имеет четкие жизненные ориентиры, понятную систему смыслов, ценностей и норм, он занимает устойчивое положение в обществе, имеет тот или иной статус, вступает в определенные связи с окружающим миром людей. Все это и формирует сознание индивида, его субъективность, внутреннее Я.

Но современная техногенная цивилизация не позволяет выстраивать содержание нашего Я из тех или иных готовых смысловых блоков. Обнаруживается изменчивость, относительность, ситуативность некогда незыблемых истин и ценностей. В зыбком пространстве переворачиваний и подмены смыслов человеку не за что зацепиться. Он все больше становится маргинальным, беспомощным существом. Он не успевает адаптироваться к нарастающей скорости и интенсивности социальных и культурных изменений. Сегодня установилось «некое великое всеединство самых несоединимых вещей». Возможности для подстановок, сближений, переворачиваний и подмен смыслов ничем не ограничены [1]. Возникает ощущение распада, деперсонализации Я и желание найти твердую почву под ногами, вернуться к подлинному бытию.

Поиск альтернатив цивилизационного развития человечества в XXI веке, когда оно переживает не только социокультурный кризис, но и подвергается угрозе физического самоуничтожения, является сегодня поистине острейшей задачей специально–научных и философских изысканий.

Человечество подошло к очень опасному рубежу. Неотвратимо приближается мировой системный кризис: экологический, духовный, социальный, финансово–экономический. Мы максимально приблизились к критической точки морально–нравственного падения и культурно–исторического вырождения. Нарастают неразрешимые противоречия в ряде стран, ещё недавно считавшихся стабильными во всех отношениях [2]. Антропологический поворот, обозначившийся на современном

этапе развития человеческой цивилизации, очень часто в трудах исследователей именуют не иначе, как «антропологический кризис» [3, с.3–94].

Либеральная модель цивилизационного развития современной технократической цивилизации, породившей одномерного человека, не способна вывести человечество из тупика. Идея «экономического человека», лишённого духовных ориентаций и морального капитала, не оправдала себя. Потерпела фиаско и марксистская концепция, сводящая сущность человека к социуму, к базису (человек – совокупность всех общественных отношений). Какой следует вывод? Для того, чтобы найти реальный путь выхода из кризиса человека, необходимо выработать стратегию движения, аутентичную его сущности. А знаем ли мы по-настоящему, в чем заключается последняя? Ведь в данном случае требуются не просто философские спекуляции, а некоторые практические рекомендации. Очевидно, в нашем культурном сознании, в естественно-научных и гуманитарных исследованиях назревает потребность нового поворота к человеку, чтобы более глубоко понять его природу, его антропологические константы и сущностные характеристики.

С начала третьего тысячелетия человечество переживает новый этап постиндустриального (информационного) развития, сопровождающегося глобализацией и гуманитарной революцией.

Многие современные философы сходятся во мнении, что к началу XXI века становится все более проблематичной сама человеческая жизнь, само историческое существование человечества. Одно из проявлений этой тенденции можно увидеть в уже сформированной «киберкультуре». Современные информационные технологии с пугающей неотвратимостью начинают проникать в «святая святых» человеческого существа – в глубины его субъективности. С детских лет индивида погружают – через компьютерные игры, через Интернет – в забытые песни «моделируемых миров», в призрачную систему виртуальной реальности. Неокрепшая детская душа, отгораживаемая и отчуждаемая от естественного окружения, все больше утрачивает чувственную открытость ко всем формам и краскам мира, окружающей природе, другому существу.

Формируется тип «ленивой души», которая страшится взять на себя труд освоения действительности во всей ее полноте, открывая тем самым неограниченную возможность доминирующего действия науки и техносферы не только во внешнем природном и социальном мире, но и во внутреннем мире человека. Утрачивая способность к внутренней духовной практике, к свободной и имманентной жизни индивидуального духа, человек все больше становится – по своему мироощущению – примитивным и одномерным слепком научных технологий. Тем самым технократическая цивилизация доводит свое дело обездуховливания жизни до своего логического конца.

Кризис человеческого общения проявляется, прежде всего, в том, что субъект–субъектный диалог все чаще подменяется обезличенной «коммуникацией», трансляцией стереотипов массовой культуры и идеологических клише. Коммуникативное пространство превращает индивида в пассивно воспринимающего объекта информационного воздействия или вовлекает его в некую ситуацию, проводимую в соответствии с заранее подготовленным сценарием.

Актуализировать проблему поиска альтернативного пути цивилизационного развития в условиях антропологического кризиса и тупикового пути развития техногенной цивилизации. Проанализировать социально–историческую ситуацию, в которой оказалось современное человечество, т.к. оно подошло к эпохальному моменту – моменту критического накопления глубочайших противоречий. Это обстоятельство требует целостного и глубинного философского осмысления.

Итак, каковы всё–таки сущностные характеристики и антропологические константы человека? Состоится ли в культурном сознании поворот к человеку для более глубокого и всестороннего понимания его природы? Дают ли существующие философские учения базу для понимания этой проблемы? Если взять такие классические концепции, как натурализм, марксизм, экзистенциализм, фрейдизм и др., то все они, верно схватывая какой–то один срез бытия людей, вместе с тем непомерно абсолютизируют свой аспект

рассмотрения, заслоняя тем самым другие фундаментальные измерения человеческого присутствия в мире.

Человек в сочетании со словом «кризис» стал главной проблемой в рамках философской рефлексии конца XX начала XXI века [4, с.69–73]. Учеными был сделан вывод, что лицом современной эпохи становится «человек, утративший безопасность» (К.Ясперс), который «заболел ярко выраженной дезориентацией, не зная больше по каким звездам жить» (Х.Ортега–и–Гассет), что жить – означает все более «пробуждать к жизни абсурд» (А.Камю) и что «миру нечего предложить пребывающему в тревоге человеку» (М.Хайдеггер) [см.5–8].

Напомним, что во многих концепциях XX века подчеркивалось, что духовно–интеллектуальные возможности помогли человеку создать искусственную комфортную среду обитания. Одновременно сам современный человек приобрёл сущностные черты искусственности. В философии последних десятилетий подобная трансформация представлена в виде таких характеристик, как «одномерный человек» (Г.Маркузе), «корпоративный человек» (Р.Миллс), «человек организации» (У.Х. Уайт), «экономический человек» (А.Печчи), «телематический человек» (Ж.Бодрийяр, Дж.Мартин) и др. Эти обезличенные характеристики отражают ситуацию нарушенного равновесного состояния человека, который живет с дефицитом нравственных качеств.

Опыт современной истории показал, что сущность человека не удалось свести ни к «естественной, природной основе», ни к совокупности социальных отношений, ни к экзистенциальной практике, ни к стихии иррационального. В результате мы можем констатировать, что в данном случае является бесплодной сама методология редукционизма. Какая же модель должна быть принята взамен данной? Подход с точки зрения «мозаичности» сущностных характеристик человека или философия «многомерности»?

Следует обратить внимание на то, что философско–антропологические модели и социальные проекты, отражая каждый по–своему те или иные социальные тенденции, в определенных исторических условиях претворились в жизнь. Так, социалистическая практика формировала свой тип человека, равным образом сегодня мы можем говорить о складывании «постмодернистского» экономического человека по моделям либерализма.

Говоря о задачах сохранения биоразнообразия Земли, экологи, естественно в первую очередь учитывают то, что это последнее тесно связано с генофондом всего живого на нашей планете. Исключительная устойчивость генетического аппарата растений и животных выступает в этом контексте как наш естественный союзник. Тот или иной вид растений или животных может погибнуть при одном из двух условий:

- нарушение генетической программы;
- физическое уничтожение всей популяции.

Если же мы обратимся теперь к проблеме сохранения культурного и духовного разнообразия людей на планете, то мы должны в полной мере учесть то, что генетический аспект составляет в данном случае лишь часть этой проблемы. Дело в том, что культурное разнообразие генетически не наследуется и потому естественно–биологическим путем не закрепляется и не сохраняется. Это создает принципиально иную ситуацию в экологии человека. Культурное разнообразие может быть сохранено лишь в форме исторической памяти, через сохранение традиций, культурных объектов, через преемственность системы образования, через сохранение, развитие и вхождение в ежедневную жизнь каждого человека всех сфер духовного производства – морали, религии, искусства, философии, науки.

Между тем как на протяжении всей истории человечества во время военных конфликтов, завоеваний, «классовых боев» люди варварски уничтожали традиции и культурное наследие народов. В наш «просвещенный» век как это ни парадоксально, культурный вандализм не только не сократился, но в некотором отношении многократно усилился. Разрушительные средства современных военных противостояний, начиная с I и II мировых войн и кончая локальными войнами XXI в., наносят непоправимый урон уникальным памятникам культуры. Но даже если отвлечься от «горячих конфликтов», то мы все–таки должны признать, что процессы глобализации в современном мире,

связанные с культурным воздействием одних регионов на другие, не могут пройти, не нанося урон культурному разнообразию.

К концу XX века мир стал однополярным. В наши дни правители США, выбравшие путь насилия, обрели неконтролируемую власть на планете. Осуществляется глобализация международных финансово-экономических и коммуникационно-информационных связей. Идёт безжалостный и мощный процесс космополитизации культуры. Американизация культуры приобрела уже общепланетарный характер. Стирается многонациональное и поликультурное лицо планеты. Страны с удивительной быстротой теряют свою финансово-экономическую, политическую и национально-культурную независимость. Таким образом, наряду с экологическим и социальным кризисом нарастает геополитический кризис. Интересы человечества как целого подменяются интересами правящей олигархии США, усиливающей власть над миром.

Войдя в третье тысячелетие, человечество попало в новые антропологические капканы, такие как кризис идентичности, глобализация, медийное манипулирование сознанием, дегуманизация, гегемония массовой культуры.

По оценкам ведущих мировых учёных-антропологов и философов, современный антропологический кризис проистекает из трёх оснований: из факта реализации в социальной практике тех или иных уродливых социально-антропологических доктрин, из факта разрушения неких базисных, сущностных определений *homo sapiens* и, наконец, из негативных цивилизационных, геополитических процессов, включая в известном смысле и процессы глобализации» [9].

Тот факт, что мы не имеем сегодня более или менее удовлетворительного учения о человеке, становится тормозом в решении многих конкретных вопросов, рождаемых самой практикой современной цивилизации, например, в области мировой образовательной стратегии, в науке, медицинской практике (вопросы эвтаназии, прерывания беременности, суррогатного материнства, клонирования и т.п.).

Современная наука накопила гигантский материал фактов и наблюдений в самых различных областях, касающихся жизни человека – медицина, биология, валеология, история культуры, психология, генетика и др. Существует многовековая традиция осмысления феномена человека в философии. Возникает настоятельная задача синтеза, обобщения и интерпретации всех этих накопленных знаний. Необходимы комплексные исследования, нужна единая наука о человеке.

Отсюда возникает глобальная, общечивилизационная задача – направить творческие силы ученых-антропологов, культурологов, философов, психологов – на систематическое, комплексное исследование этой проблемы. Сегодня созрели все предпосылки для качественного прорыва в этой области. Но рассматриваемая задача столь масштабна, что она не может быть решена без серьезной организационной, финансовой и общественной поддержки со стороны государственных и неправительственных организаций. Однако задача вовсе не сводится только к исследованию проблемы человека, речь должна идти о разработке и реализации массы практических проектов (таких, как возрождение традиций, борьба с беспризорностью, защита культурного наследия, социальная поддержка малых и вымирающих этносов и т.п.) Нужно объединить усилия ученых, общественных деятелей, парламентариев, всех, кто ясно осознает существующие угрозы для решения ключевой проблемы современной цивилизации в борьбе за выживание человека на Земле. В этом контексте в качестве первого практического шага на заседании антропологической секции IV Российского философского конгресса «Философия и будущее цивилизации» было принято решение о создании Международного антропологического движения.

Пока человечество не обратится к вечным духовным ценностям, не осознает себя органической частью природы и частицей Космоса и не сделает отсюда всех надлежащих выводов, пока оно не сформирует у себя последовательно экологического и космического сознания, оно никогда не выйдет из тупиков глобальных противоречий, моральной деградации и угрозы самоуничтожения. А это и есть ноосферное сознание, позволяющее по-новому, в свете общечеловеческих гуманистических ценностей понять себя и свое подлинное место в мире. В рамках данного сознания Разум не

отбрасывается, но он не ставится больше на службу исторической самонадеянности и эгоистического своеволия, не становится орудием профанного наслаждения и примитивных желаний массовидного человека. Разум приобретает новое качество, соединяясь с духовностью, с морально ориентированным бытием человека. Чистая рациональность трансформируется в мудрость. В свете этого человек вновь, как это было в предыдущие эпохи, становится универсальным субъектом культуры.

Список использованных источников

1. Лазарев Ф.В. Многомерный человек. Введение в интервальную антропологию / Ф.В. Лазарев, Брюс А. Литтл. – Симферополь: СОНАТ, 2001. – 264 с.
2. Лисичкин В.А., Шелепин Л.А. Третья мировая (информационно-психологическая) война / В.А. Лисичкин, Л.А. Шелепин, – М.: Институт социально-психологических исследований АСН. – 2000. – 304 с.
3. Антропологические вызовы современности: материалы Междунар. науч. – практ. конф. – Симферополь: Доля, – 2008. – 96 с.
4. Человек и современная цивилизация: сб. статей. – Симферополь: Доля, 2008. – 140 с.
5. Ясперс К. Смысл и назначение истории: сб. / К.Ясперс; вступ. ст. П.П. Гайдено; коммент. В.Н. Катасонова; [пер. с нем.]. – 2-е изд. – М.: Республика. 1994. – 527 с.
6. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х.Ортега-и-Гассет; [пер. с исп.]. – М.: АСТ, 2002. – 509 с.
7. Камю А. Избранное: сб. /А.Камю. – М.: Радуга, 1989. – 464 с.
8. Хайдеггер М. Бытие и время = Sein und zeit / М.Хайдеггер; [пер. с нем.]. – 2-е изд., испр. – СПб.: Наука, 2002. – 450 с.
9. Человек и современная цивилизация: сб. статей. – Симферополь: Доля, 2008. – 140 с.

Fedorov, Y.V. Search for a new model of civilization: the loss and gain

The article is dedicated to the analysis of one of the most pressing problems of today – search for alternatives to the development of civilization in a technological civilization.

Key words: *human, anthropological crisis, the technogenic civilization, contradictions, spirituality, disaster, social and cultural situation.*

Теоретичний аналіз явища глобального громадянського суспільства як соціополітичного феномена

Розглядається феномен громадянського суспільства в контексті соціополітичних тенденцій та явищ сучасного глобального світу.

Ключові слова: глобальне громадянське суспільство, соціополітичний феномен, глобальна демократія, права людини, міжнародні організації.

Актуальність дослідження даної теми обумовлено: по–перше, прагненнями сучасних держав запровадити на мікро та макро рівнях активну взаємодію людини і влади, суспільних рухів та акторів глобального громадянського суспільства, що спрямована на демократизацію суспільного життя; по–друге, важливістю впровадження та удосконалення надійного саморегулятивного механізму глобального громадянського суспільства, який міг би гнучко реагувати на зміни зовнішнього середовища в умовах нестабільності глобального соціуму, що вимагає запровадження моделей соціальної адаптації. Сучасний світ переживає процеси глобалізації, які за словами В.Воронкової характеризуються як складні, нелінійні та нестабільні [1, с. 19]. Отже, окреслені якості глобалізації впливають на глобальне громадянське суспільство як соціополітичний феномен. Глобальне громадянське суспільство як соціополітичний феномен – це поле діяльності суб'єктів глобалізації, що спрямовують власну активність за межі інституту родини, національної держави та ринку, люди в даному суспільстві об'єднуються заради вирішення суспільних задач та інтересів. Американський політолог Х.Булл вперше вжив поняття «глобальне громадянське суспільство». На його думку, дане суспільство є «глобальним» не тільки тому, що воно складається із зв'язків, що переходять за межі національних кордонів, а й тому, що у членів глобального громадянського суспільства існує глобальне мислення. Соціальною базою глобального громадянського суспільства є різноманітні рухи та організації, що виступають на захисті навколишнього середовища, світу, прав людини, культурної самобутності. Вони в значно більшому розмірі, чим державні системи, користуються свободою утворення нових політичних та культурних структур, що об'єднують людей різних за громадянством, місцезнаходженням у єдині соціальні мережі.

Проблема взаємодії людини та глобального громадянського суспільства найбільшою актуальністю набуває в епоху постмодерну у зв'язку з демократичними перетвореннями на посткомуністичному просторі та розповсюдженням неоліберальної доктрини. З цього часу переважна більшість дослідників визначають громадянське суспільство як сукупність: 1) неурядових організацій та установ, що підтримують інтереси громадян; 2) індивідів та політичних лідерів в суспільстві, що є незалежними акторами глобального громадянського суспільства. Дослідники проблеми глобального громадянського суспільства пропонують розглядати його як планетарну сукупність усіх громадян світу, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що перебувають за межами новоствореної глобальної держави, її директивного регулювання і регламентації, але гарантуються і охороняються згаданими вище політичними структурами глобальної держави. Автори виокремлюють основні функції глобального громадянського суспільства, які полягають у забезпеченні життєдіяльності соціальної, соціокультурної та духовної сфер глобального суспільства, їх самовідновленні та передачі від покоління до покоління. Ознаки глобального громадянського суспільства як соціополітичного феномена:

1) відокремлена від новостворюваної глобальної держави (наддержавних, міждержавних і державно–національних утворень) сукупність структур, яка складається з громадян, їх добровільних асоціацій і об'єднань, соціальних груп, націй і т. ін.;

- 2) вільні відносини між суб'єктами глобального громадянського суспільства;
- 3) цінування громадянських прав та прав націй і народів вище за глобальні (наддержавні і міждержавні) угоди та національно–державні закони);
- 4) забезпечення прав і свобод особистості, можливостей реалізації її інтересів і прагнень, політичного, ідеологічного, релігійного, етнічного та інших видів плюралізму;
- 5) наявність приватної власності, вільної конкуренції, вільних відносин обміну діяльністю та її продуктами між незалежними власниками, тобто існування ринку;
- 6) саморегуляція відносин між людьми; їх асоціаціями та добровільними об'єднаннями на основі соціальних та психічних норм–регуляторів суспільного життя;
- 7) багатство соціальних, інтелектуальних, наукових, культурних та інших ініціатив [3, с. 162–163].

Концепт глобального громадянського суспільства розкриває різноманітні громадянські цінності як свобода слова, вибору, права людини, незалежність судової влади, парламентаризм, феномен демократії та ін. Країни світу мають власні історії та специфіку розвитку громадянських суспільств, в залежності від часу відбувалася їх адаптація до нових соціально–політичних умов існування. Але в будь–які часи основною метою була адаптація найкращих цінностей громадянського суспільства до реального буття. Процеси глобалізації вплинули на формування наступних взаємопов'язаних тенденцій:

- відродження концепції громадянського суспільства у Східній та Центральній Європі і її актуалізація в період посткомуністичних революцій початку 1990–х років;
- вплив нових супутникових і комп'ютерних технологій і комунікацій;
- формування під впливом масових пацифістських і екологічних рухів нової глобальної самосвідомості щодо життя в світі, який потенційно саморуйнується;
- поширення думки про формування нового глобального політичного порядку після розвалу світової комуністичної системи радянського типу;
- значне посилення впливу неоліберальної економічної парадигми і всесвітнє розростання ринкової капіталістичної економіки;
- настрої масового розчарування, і перш за все серед населення країн «третього світу», з приводу обіцяної економічної допомоги постколоніальним країнам;
- посилення тривоги щодо небезпечного політичного вакууму, який утворився в результаті розпаду імперій та держав, і став причиною багатьох громадянських війн в різних куточках планети.

Перелічені тенденції вказують на світову кризу неоліберальної моделі глобалізації та занепокоєність світової спільноти перспективами розвитку глобального громадянського суспільства в різних площинах. Адже захисники глобального громадянського суспільства бачать перспективи майбутнього у розбудові єдиної лінії системи цінностей, які будуються на відповідальності за вирішення глобальних проблем, серед яких є екологічна проблема. В рамках запобігання екологічній небезпеці на глобальному рівні запроваджується екологічне право, що є складовою частиною системи міжнародного права, сукупністю норм та принципів міжнародного права, що регулюють діяльність його суб'єктів по запобіганню небезпеки навколишнього середовища з різних джерел. Провідним напрямком екологічної безпеки людини в глобальному світі є запровадження зелених податків, що сплачують держави за забруднення навколишнього середовища. Екологічні податки є видом соціальних податків та складають один із головних економічних інструментів охорони навколишнього середовища. Ідея екологічних податків використовувалася в працях британського економіста А.Пігу, Р.Коса, Д.Дейлза, В.Бьюмола, П.Екінса, С.Спека. Вперше зелені податки були використані в країнах Північної Європи, Японії у зв'язку з виникненням соціально–екологічних проблем «когай» (серед яких забруднення навколишнього середовища, шум, вібрації тощо). Для рішення складних екопроблем біосфери створені наступні екологічні організації: ЮНЕСКО (питання освіти, науки, культури), ЮНЕП (програма ООН за справами навколишнього середовища), ФАО (продовольча та сільськогосподарська організація), МСОП (Міжнародний союз охорони природи та природних ресурсів), ВОЗ (Всесвітня організація охорони здоров'я), МАГАТЕ, Всесвітній фонд охорони дикої природи та ін. Функціонує науково–дослідна програма ЮНЕСКО «Людина та біосфера» за принципом екологічного впливу людини на різні ландшафти, раціональне використання природних ресурсів. На сучасному етапі проводяться різні конференції,

семінари, круглі столи, підписуються різні міжнародні конвенції та договори в області охорони навколишнього середовища, наприклад, Кіотський протокол, ратифікований у 1994 р. (передбачає відповідальність країн за забруднене навколишнє середовище). Таким чином, в сучасному світі зберігається тенденція до запобігання екологічній небезпеці, викликана розумінням того, що для збереження майбутнього цивілізації необхідно звернення до цінностей «глобального гуманізму», які передбачають: по–перше, створення глобальної екосистеми; по–друге, екологічно виправдане зростання добробуту всіх людей у світі; по–третє, забезпечення прав людини і соціальної справедливості; по–четверте, гармонізацію відносин між людиною і природою.

Актуальними залишаються проблема прав людини. За словами німецьких дослідників Ш.Госепата та Г.Ломанна, сьогодні проблема прав людини стає нагальною після століття панування злочинних тоталітарних режимів, після банкрутства концепції «держави загального добробуту» і після класичних форм війни та насильства. Нова конфігурація державного устрою, суспільства та «вільних зон» вибудовується паралельно й одночасно з руйнацією старих конфігурацій. Три виміри прав людини – ліберальні свободи індивіда, соціальні права справедливого розподілу, права політичної участі громадян – в умовах нового глобалізованого світу постають невід’ємними і необхідними... Найперше завдання політики прав людини полягає саме в тому, щоб встановити чи відновити повагу до людських осіб і демократичних прав там, де вони обмежуються чи придушуються [9]. В наш час перед Україною постає питання збереження демократичних цінностей в рамках європейських традицій, адже демократія передбачає справедливий світовий порядок. На думку В.Воронкової, українська політика повинна стати більш інституційно–структурованою, щоб бути цілеспрямованою та ефективною [2, с.25]. Демократичні перетворення відбуваються в контексті глобальної демократії. Глобальна демократія – форма демократії, яка в найбільшій ступені відповідає глобальному світовому порядку. Сучасному світовому порядку притаманна глобальна несправедливість, що обмежує права та свободи громадян. Світовому суспільству необхідно більше демократії, особливо на глобальному рівні. Демократизація збільшує індивідуальну автономію, надаючи людям більшого контролю за силами, що впливають на їх життя. Для вирішення проблеми глобальної несправедливості, необхідно посилювати, розширювати та демократизувати інструменти світового управління. Що може нести загрозу глобальній демократії? За словами З.Бжезінського, глобальний демократії може також загрожувати розпорошення сил, пов’язане з розповсюдженням зброї масового ураження поміж дедалі дрібнішими суб’єктами світової політики. Не лише малі держави, такі, як Північна Корея, отримують щораз більший доступ до такої зброї, але цілком вірогідно, що в недалекому майбутньому фанатичні політичні організації можуть мати її у своєму розпорядженні [4]. Останні події в Тунісі, Єгипті, повстання і громадянська війна в Лівії, сутички в Сирії вказують на те, що у встановленні глобальної демократії велику роль відіграють соціальні мережі. Завдяки глобальним процесам відбувається дискримінація в розподілі світових інтелектуальних, матеріальних і природних ресурсів через формальні й неформальні міжнародні організації.

Наприкінці XX століття сформувалася світова економіка, де світовий бізнес, політичні рішення та економічні процеси в різних ступенях залежать одне від одного. В глобальній економіці задіяні економічні ресурси та найбільш впливові групи інтересів. Для рішення глобальних економічних, екологічних проблем безпеки створюється глобальна система прийняття політичних рішень – уряд мережі (Рада Безпеки ООН, Політичний комітет НАТО, керівництво Міжнародного валютного фонду та Всесвітнього банку, уряди «Великої вісімки», Інтерпол, МАГАТЕ, ФАТВ, ВТО, ОПЕК (керівництво великих корпорацій та їх об’єднання). Керівні сигнали подаються у вигляді проектів, отже, відбувається політична боротьба. Політична боротьба – 1) боротьба проектів; 2) боротьба мереж за ресурси та ініціативу.

В контексті глобальної економічної системи відбувається формування нової форми демократії – маніпулятивної демократії, яка нав’язує суспільству приватні та корпоративні інтереси. Сучасний світовий порядок втілює глобальну несправедливість, що виявляється в значних обмеженнях автономії індивідів. Світовий спільноті потрібно більше демократії, особливо на глобальному рівні. Демократизація збільшує індивіду-

альну автономію, що надає людям більше контролю над силами, які впливають на їх буття. Історія продемонструвала два періоди розвитку демократії в XX – XXI століттях:

1) 1974–1980 – початок процесів лібералізації в Південній Європі, латиноамериканському, азійському та африканському регіонах;

2) 1980–початок – 2000–х рр., коли в результаті закінчення холодної війни та занепаду соціалістичних режимів в Центральній та Східній Європі демократичні транзити впливають на постсоціалістичні держави, такі в більшості країн світу.

На підставі аналізу українських політичних реалій можна запропонувати концептуальну модель демократизації українського суспільства, яка має наступні складові:

1. Впровадження соціальної ринкової економіки. Перехід до ринкових умов господарювання вимагає розробки ефективної системи соціального захисту населення, що передбачає індексацію доходів населення, установлення мінімальної заробітної плати, систему компенсаційних виплат, державне регулювання цін на найважливіші товари споживчого призначення, активна робота служби зайнятості й організація соціального захисту безробітних.

2. Ринкова економіка повинна сприяти розвитку чесного, прозорого, законного бізнесу. Впровадження кодексів чесної конкуренції, адже моральний бізнес приносить найбільший прибуток.

3. Стимулювання розвитку в країні середнього класу, який є гарантом політичної стабільності.

4. Становлення і розвиток страхування в країні. Накопичені страховими компаніями активи є одним з джерел довготривалого інвестування – важливого ресурсу стабілізації економіки.

5. Необхідні функціональні орієнтовані владні структури з більш вузькими спектрами повноважень для вирішення регіональних проблем.

6. Формування політичної еліти, що сповідує демократичні цінності.

7. Досягнення консенсусу між різними політичними силами. Подолання суперечності між демократичною формою та тоталітарною сутністю інститутів влади. Набуття політичними інститутами демократичного змісту, продукування ними реальної демократичної політики.

8. Збереження чесних, змагальних та регулярних виборів.

9. Багатопартійність, свобода слова, друку, захист прав меншості. Думка більшості, виражена демократичним шляхом під час виборів, є необхідною, але недостатньою умовою демократії. Лише поєднання уряду більшості й захист прав меншості становлять демократію.

10. Активна життєва позиція молоді. Саме ця соціальна група закладає основи майбутнього добробуту будь-якої країни. Від того, наскільки глибоко молодь інтегрована в усі сфери життя, залежать напрям і темп розвитку суспільства.

Сучасні українські реалії вимагають широке розповсюдження демократичних цінностей, політичних ролей. Демократія є набором інструментів управління через згоду. В даному контексті органи управління демократичні у тому ступені, в якому вони дають можливість впливати, брати участь в опрацюванні загальної волі, що повинна віддзеркалювати ідеї народу.

Список використаних джерел

1. Воронкова В. Філософія економіки: монографія. – Запоріжжя: ЗДІА, 2011. – 280 с.
2. Воронкова В. Формування постнекласичної парадигми сучасного менеджменту в умовах глобалізації // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Вип. 38. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА. 2009. – С. 13–29.
3. Бебик В. Сучасна глобалістика: провідні концепції і модерна практика: Навч. посібник. – К.: Університет «Україна», 2006. – 208с.
4. Бжезінський З. Демократія перед лицем глобалізації. Виступ на колоквіумі Кастельгандольфо улітку 1998 р. / Перек. Н.Чорпіти.
5. Гіденс Е. Соціологія. – К., 1999. – 726 с.
6. Глобалістика: Международный междисциплинарный энциклопедический словарь. – М. – СПб. – Н.-Й. – 2006. – 1160 с.

7. Добченко М. Як забезпечити соціально-економічне життя держави? // Вісник НАН України. – 2010. – №3. – С.3–12.

8. Кримський С. Під сигнатурою Софії. – К.: Вид. дім «Кисво–Могиланська академія», 2008. – 367с.

9. Філософія прав людини / За ред. Ш.Госепата та Г.Ломанна. – К.: Ніка–Центр, 2012. – 320 с.

Сидоренко С.В. Теоретический анализ глобального гражданского общества как социополитического феномена

Рассматривается феномен глобального гражданского общества в контексте социополитических тенденций и явлений современного глобального мира.

Ключевые слова: глобальное гражданское общество, социополитический феномен, глобальная демократия, права человека, международные организации.

Sydorenko, S.V. Theoretical analysis of the global civil society as social phenomenon

Consider problems of the theoretical analysis of the global civil society as social and political phenomenon.

Key words: global civil society, social and political phenomenon, global democracy, rights of the person, international organization.

УДК 141.7:316

Масюк О.П.

Сподівання як складова у формуванні соціальної перспективи

Визначаються основні характеристики сподівання. Автор описує розвиток цього феномену та його різновиди. Акцент робиться на вольовій та оціночній діяльності, спрямованій на перетворення майбутнього.

Ключові слова: сподівання, відчай, воля, оцінка, перспектива, майбутнє.

З першим подихом свого життя людина сподівається на сторонню допомогу. Джерелом пошуків зовнішньої опори є заінтересованість у персональній перспективі. Вагомі кроки нашого життя потребують підтримки рідних, друзів та вчителів. Поряд з цим, завжди настає час відповіді, коли людина має втрутитись у спільну справу та виправдати сподівання інших. Власне це бажання спільної перспективи є фундаментом збалансованого суспільного та індивідуального життя, в єдності здійснення подій та особистого вчинку.

Попри бажану картину розвитку існує більш трагічна ситуація, в якій панують пихатість, відчай, байдужість та відсутність гуманізму. Світ самотності, в якому людина немає можливості сподіватись навіть на власні сили. Відтак, розстановка акцентів між сподіванням та безнадійністю є однією з найбільш гостріших та болючіших проблем в контексті формування соціальної перспективи.

До висвітлення особистих сподівань в контексті обрання життєвих пріоритетів звертались А.Шопенгауер [10] та Я.Цунетомо [9]. Темпоральні зміни в структурі особистості та вплив соціального сподівання на людину досліджували Ж.Нюттен [4], Т.Парсонс [5], Е.Фромм [8]. Пристрасті майбутнього та сьогодення розкривали в своїх роботах Р.Декарт, у проблемі очікуваного та необхідного [3], Ж.Сартр та А.Камю, в екзистенції самовизначення [6].

Метою цієї роботи є виділення основних засад розвитку людських сподівань в процесі реалізації соціальної перспективи. До завдань роботи можна віднести формулювання визначення сподівання, встановлення різновидів цього феномену і координат його видозмінення в контексті персональної та соціальної перспективи.

Навколо визначення сподівання існують «труднощі перекладу», які на практиці ототожнюють його з очікуванням. Аналіз семантики сподівання дозволяє виділити в його природі подію як участь у формуванні перспективи існування в навколишньому суспільному просторі.

Очікування знаходиться за межами активного погляду в майбутнє та передбачає пасивне чекання змін життя, цілеспрямованих дій від інших учасників суспільних відносин без особистого втручання. На побутовому рівні цю позицію характеризує народний вислів «Моя хата з краю, нічого не знаю». Виходячи з цього, однією з головних характеристик сподівання є бажання його носія приймати активну участь в житті суспільства або спільноти задля досягнення бажаної перспективи.

Разом з цим, і сподівання, і очікування відображають різні сторони єдиного процесу екстраполяції моделі буття людини в майбутнє та є невід'ємними складовими існування людини як учасника суспільних відносин. На буденному рівні початкове осмислення перспективи використовується разом з активним перетворенням сучасного становища. Характерним прикладом цього є використання мовних конструкцій «Авось», «Щоб було», «Ура» та «Гайда». «Авось» представляє собою унікальну термінову форму використання необґрунтованої надії як основи бачення персональної перспективи в суспільному просторі. У свою чергу, «Щоб було» є напрямом всебічної попередньої підготовки у вигляді створення необґрунтованого потенційного ресурсу для подолання випадкових подій в довгостроковій перспективі. Відтак, первинні форми сподівання

на побутовому рівня можуть містити різну ступінь оцінки умов існування людини та її перспективи.

Іншими спорідненими проявами миттєвої активності в процесі перетворення найближчого майбутнього є «Ура» та «Гайда». Так, В.Даль розглядає «Ура» як: «Крик захопленого схвалення, радості привітання, мужнього схвалення, загального заохочення» [2, с.520]. Унікальний характер вказаного слова полягає у добровільному заохоченні інших людей до реалізації сподівань. Наполягаючи на татарському походженні слова «Гайда», В.Даль характеризує процес пов'язаний з ним як: «Примусовий окрик, наказове: йти, пішов, ступай, скоріше» [1, с.7]. Спираючись на ці визначення зазначимо, що у культурних кодах залучення до реалізації сподівань можуть носити як добровільний, так і примусовий характер.

Для того, щоб розкрити складну та суперечливу природу людських сподівань необхідно звернутись до пристрастей та почуттів. Р.Декарт розглядає створення картини персонального майбутнього крізь призму оцінки імовірності досягнення бажаного результату. Він пише: «Достатньо подумати, що можна володіти благом або уникнути зла, щоб цього забажати. Але коли ми, крім того, приймаємо до уваги більшу або меншу вірогідність досягнення бажаного тоді те, що показує нам цю вірогідність більшою, визиває в нас надію, а те, що представляє її малою, – страх» [3, с.508]. Дослідження сприйняття майбутнього на чуттєвому рівні дозволяє деталізувати предмет оцінки у вигляді можливості досягнення необхідних результатів за визначений проміжок часу та акцентує увагу на реакції людини на умови існування в навколишньому суспільному просторі.

Як правило зі збільшенням припонів на шляху до досягнення бажаної мети з'являються стреси, фрустрації та крайній особистий стан – відчай. Він виникає на стадії заперечення ймовірності досягнення життєво важливих орієнтирів і заперечення персональної перспективи існування як такої. Досягнення точки біфуркації як нижньої відмітки відчаю або руйнує особистість майже повністю, або відкриває новий спектр можливостей, який сприймається як нова надія та нові сподівання. При цьому, на практиці значний відчай може відбутися у житті людини частіше за все тільки один раз. Після «глибинного занурення» у людини спрацює інстинкт самозбереження на більш ранніх стадіях розвитку негативних подій навколо неї. В протилежному випадку відтворення циклічності особистісного саморуйнування веде тільки до одного результату – небуття.

При всій конструктивності буття, тільки первісний страх майбутнього небуття постає фундаментом та живильною силою нашого існування. Перспектива закінчення життя підвищує активність людини. Ж.Сартр стверджує: «Саме постійна можливість небуття поза нами і в нас обумовлює наші питання про буття. І небуття ще і накидає контури відповіді: те, чим буття буде, з необхідністю підіймається на основі того, чим воно не є» [6, с.44]. Постійне життя на межі між буттям та небуттям сприяє народженню особливої когорти людей – відчайдушів, які не створюють власних сподівань, проте можуть стати об'єктом сподівання інших людей або суб'єктом сподівань спільноти та навіть суспільства, якщо використовувати термінологію Л.Гумільова – пасіонарії.

Ще однією характерною рисою сподівання є спектр формування перспективного існування. Аналізуючи твір Ф.Кафки про чекання людини біля воріт до Царства Небесного, Е.Фромм стверджує: «Якщо б його надія не була пасивним очікуванням, він увійшов би в ці двері, та його рішучість всупереч забороні «бюрократів» стала б актом звільнення, який привів би його в сяючий палац» [8, с.29]. У цьому випадку потрібно підкреслити рішучість і вольовий характер носія сподівання та припустити існування багатовекторності у вигляді поєднання самонадійності, опори на близьких людей та очікування активності від спільноти.

Синтезуючи вище вказані характеристики, сподівання постає як форма оціночно-вольової активності, спрямована на систематизацію шляхів досягнення бажаних результатів в майбутньому, виходячи з існуючого досвіду та умов сьогодення. Сподівання спирається на взаємодію «індивідуальне – колективне» і ґрунтується на комплексній екстраполяції суб'єктивних образів майбутнього на оптимізацію колективного співіснування.

Фундаментом формування перспективи буття людини є розстановка акцентів у сподіванні на життя та смерть. Разом з цим, очікування інших учасників суспільних відносин вкладає в цю конструкцію різний рівень конструктивності. Так, Я.Цунетомо стверджує, що: «Шлях самурая отримується в смерті. Коли є два шляхи, існує лише швидкий та єдиний вихід – смерть. Це не дуже складно. Будь твердим у своїй рішучості та йди вперед» [9, с.21]. Унікальна первісна жорстокість очікувань соціальної спільноти по суті є еквівалентом жертвоприношення, що дозволяє йому вижити в екстремальних умовах. Характерними прикладами мізантропії очікувань суспільної спільноти, які активізують есхатологічні сподівання людини є чеченські шахіди, японські камікадзе та інші бажані загинути в ім'я батьківщини.

Взаємодія «сподівання–очікування» є невід'ємною складовою організації соціальної системи. Традиційно людина відтворює власні сподівання виходячи з очікувань соціуму. Відтак, доцільно казати про рольові сподівання, які формуються на основі бажання відповідати соціальним очікуванням. Аналізуючи гендерні рольові сподівання в процесі соціалізації, Т.Парсонс пише: «Для чоловіка схвалюється вступ у відношення еротичної любовної прив'язаності тільки тоді, коли він починає відповідати загальним ціннісним стандартам, призначеним для чоловічої ролі в цьому суспільстві» [5, с.329]. Відповідно джерелом рольових сподівань є аксіологічна модель взаємодії, прийнята в суспільстві. При цьому, вона виступає і як стимул, і як фільтр формування перспективної картини персонального існування. В таких умовах, любов як сподівання на взаємну прив'язаність стає заручником суспільної моралі.

Взаємодія «особисті сподівання – колективні очікування» є бар'єром в розвитку людської індивідуальності та вершиною групового цинізму. Очікування спільноти по відношенню до окремої людини майже завжди носять нормуючий характер. Позиція П.Шарікова «Відняти все і поділити» характерна як для демократичного, так і для тоталітарного суспільства. Прикладом демократичних заздощів є судові справи проти М.Джексона, які стимулювали його творче та матеріальне банкрутство.

Особисті сподівання є персоніфікованою картиною майбутнього життя, в якій світ функціонує за законами однієї людини. Мікросвіт постає універсальною моделлю перетворення соціальної перспективи. Прикладом практичної нездійсненності подібних амбіцій є загибель «ідеального світу» Платона в Сіракузах, яка коштувала йому тимчасового позбавлення волі та значних моральних втрат.

У залежності від характеру та змісту накопиченого досвіду змінюється темпоральна спрямованість людських сподівань. Ж.Нюссен акцентує увагу на значенні негативного досвіду для формування конструктивних зразків соціальної поведінки. Аналізуючи здобутки дослідження дітей з неблагополучних родин австралійських аборигенів Бочнером та Девідом, він зазначає: «Впливом раннього досвіду також можна частково пояснити скорочення перспективи майбутнього, що звичайно відбувається у маргінальних соціальних прошарках нашого західного суспільства» [4, с.380]. У даному випадку можна побачити переважну орієнтацію на сьогодення, яка звужує інші відрізки соціального часу і додає сподіванням авантюрного «присмаку».

Ретроградні сподівання є формою ідеалізації накопиченого досвіду та екстраполяції його на майбутні події з запереченням наявних умов існування. Прикладом вказаного різновиду сподівань є соціально-політичні ідеї «Повернення у СРСР» та «Відродження Російської Імперії». Свідоме заперечення прогресивного розвитку стимулює виникнення циклічності сприйняття соціального часу, де минуле і майбутнє робить кола навколо теперішнього.

Переважаючий орієнтир на майбутнє володіння та використання необхідних ресурсів життєдіяльності мають споживчі сподівання. Вони представляють собою перенесення основних суспільно-економічних процесів в площину досяжної перспективи. Одним з найбільш цілісних прикладів використання споживчих сподівань є ф'ючерс як різновид угоди на право володіння матеріальними благами, які мають з'явитись на протязі визначеного проміжку часу. Подібне темпоральне лімітування перспективи дестабілізує суспільний простір і робить його залежним не від ресурсів життєзабезпечення, а від носіїв та інтерпретаторів прогнозної інформації.

У своїх роздумах бажано не оминати увагою волю як активну і дієву складову індивідуальних спроб осмислення формування перспективи. Вона виступає рушійною

силою трансформації майбутнього і нею наділяються суб'єкти організації перспективного життєвого устрою.

А.Шопенгауер бачить волю до майбутнього як «міркування розуму про те, чого ми коли-небудь забажаємо, а не вольові акти у власному розумінні: тільки виконання накладає останню печатку на рішення, яке до того є тільки крихким наміром та існує виключно в розумі, in abstracto» [10, с.99]. Він визначає необхідність поєднання перспективного образу життя з чіткою сукупністю дій спрямованих на наближення існуючих умов до бажаних параметрів. Апостеріорна картина майбутнього виступає стимулом конструктивної активності людини по відношенню до реалізації власних сподівань. Воля постає фактичним інструментом розбудови майбутнього через систематизацію та реалізацію мрій, надій та очікувань.

Заперечення вольової основи сподівань звужує аналіз особистої перспективи до звичайного фаталізму. А.Шопенгауер стверджує, що: «Саме відносно власної долі розвивається у багатьох вказаний трансцендентний фаталізм, до якого, можливо, рано чи пізно приходять кожен, коли він розмірковує над власним життям та коли його нитка досягне вже значної довжини» [10, с.153]. «Ампутація» футуроволі та трансцендентальний фаталізм є не тільки гірким присмаком після апіорного аналізу життєвих невдач і негараздів, а й впливом циклічного функціонування людини в межах системи суспільного виробництва та споживання.

Футуроволя виступає в якості форми активного внутрішнього імпульсу з реалізації окремої мрії, або комплексної сукупності цілей в межах досяжного майбутнього. Детермінованість майбутніх подій залежить як від індивідуальної волі, так і від бажань суспільної спільноти. Перевага воління однієї людини над колективними лімітами бажань є показником свободи людини в теперішньому часі. Відтак, імовірно майбутнє може визначати характер сьогодення.

Крім того, А.Шопенгауер розкриває унікальний різновид сподівань, які змінюються з віком людини. Апостеріорні сподівання притаманні юнацькому віку, коли відсутність невдач і всебічної оцінки умов існування відкривають обрії бажаних майбутніх змін. Цікаво, що сподівання без досвіду мають більшу ймовірність реалізації так, як гарантовано передбачають хоча б одну спробу.

Апіорні сподівання є інтервенціями минулих років зрілої людини в осмислення, оцінку та реалізацію її перспективних планів. Зваженість досвіду мінімізує значення вольової складової та збільшує «інкубаційний» період сподівань. Відтак, воля детермінує людські сподівання, а досвід визначає рівень їх раціональності.

Одним з головних елементів сподівання є його інтенціональність, яка передбачає визначення вектору на об'єкт бажання та засоби його реалізації. Дж.Сьорль підкреслює зовнішній вектор перспективних вольових актів людини. Він стверджує: «Бажання відображають не положення справ у світі, а те, яким ми його бажано бачити. Так би мовити, завдання світу полягає в тому, щоб вписатись в бажання» [7, с.55]. Відтак, вольові зусилля людини спрямовані на суб'єктивне переосмислення та перетворення існуючих зразків потенційного людського існування.

Об'єктна інтенціональність передбачає спрямованість від носія сподівань до бажаного об'єкту, який передбачається отримати в перспективі. Відстань до реалізації сподівання формується як сукупність заходів щодо перспективного володіння необхідним благом. Подібна суб'єкт-об'єктна конструкція є вираженням ідеального майбутнього, яке розкривається у вимірі власних егоїстичних пріоритетів. Суб'єктна інтенціональність передбачає спрямованість від носія сподівань до іншої людини, яка має сприяти корегуванню умов існування. Суб'єкт-суб'єктна спрямованість взаємодії дозволяє відкрити можливість взаємної участі в реалізації сподівань, які формують спільну картину майбутнього.

Реалізація сподівань має певні перешкоди, які ґрунтуються на специфіці сприйняття людиною себе та оточуючого простору. Дж.Сьорль визначає, що відсутність дійсної причинної основи та складність використання волі є базовими перешкодами на шляху до реалізації людських намірів в майбутньому. Він пише: «Звичайно досвід активності стає причиною початку дії завдяки достатнім умовам, але сам цей досвід не має психологічно достатніх причинних умов добровільних вчинків» [7, с.86]. Відтак,

важливою умовою реалізації сподівань є концентрація вольових зусиль на чіткому виконанні запланованих завдань.

Поряд з цим, на втілення людських сподівань впливає фактор ефективності оцінки умов існування та потенційних можливостей для впровадження перспективних планів у життя. Ефект переоцінки та недооцінки залежить від характеру сподівання на власні сили. Рівень самонадійності є корелятом реалізації власних бажань в оточуючому суспільному просторі. Тобто, вдача насправді частіше всього супроводжує саме сміливців.

Внутрішнім джерелом сподівання є осмислення життя, яке екстраполюється на часову перспективу. При цьому, сукупний перелік стандартів життя може розроблятися власноруч, або копіюватися з існуючих суспільних зразків. Т.Парсонс визначає мотив прибутку як «ситуаційно узагальнену мету, що була засвоєна в ході того, що ми називаємо вторинним процесом соціалізації» [5, с.351]. Відтак, сподівання на збагачення постає у вигляді апостеріорного осмислення практичних дій, які спрямовані на здобуття переваг в процесі обміну ресурсами життєдіяльності. Основою формування сподівання виступають здобутки успішних членів суспільства. В свою чергу, рівень відтворення унікальних сподівань та реалізації їх на практиці є показником потенціалу пасіонарності.

Реверс-сподівання є відображенням існуючої системи соціальних ролей та формуються на основі загальноприйнятих параметрів та стандартів життя. Характерним прикладом реверс-сподівань є образ ідеального чоловіка. Т.Парсонс пише: «Йому потрібно засвоїти те, що очікується від чоловіка, коли він виросте та стане володарем професійної ролі, щоб він «працював», «заробляв собі на життя» та можливо також утримував родину» [5, с.344]. Подібний вид сподівань заперечує ймовірність унікальності, свободи та самовираження, але забезпечує стабільне існування суспільного об'єднання.

Аверс-сподівання реструктурують соціальну систему за рахунок домінуючого впливу індивідуальної вольової активності на спільну перспективу існування. Специфіка аверс-сподівань полягає в тому, що людина оптимізує не тільки особисте, а й колективне майбутнє. Характерним прикладом подібного осмислення соціальної перспективи є головний меседж Інтернаціоналу: «Ми наш, ми новий світ побудуємо». При цьому, думка тих, кого цей світ влаштує заперечується як така, що немає право на існування. Аверс-сподівання революційні за своєю природою та детермінують впровадження інноваційних соціальних змін в межах визначеного часового та соціального простору.

Виходячи з цього, реверс-сподівання є формою обмеження людської безпомічності, що регулюють дотримання суспільно-прийнятної моделі особистого майбутнього. Перспектива формується на основі запозичення минулих еталонів організації життя. Аверс-сподівання є чистим поглядом у майбутнє, який відображає унікальний бажаний світ та підкріплюється особистою ініціативою. В якості обмеження енергії індивідуальної волі до майбутнього використовується потреба дотримання колективного благополуччя задля забезпечення гармонійного співіснування.

Видозмінення «аверс-реверс» напряду залежить від стану розвитку об'єднання людей, потенціалу регуляторів взаємодії та рівню необхідності кардинальних соціальних змін. Аверс-сподівання практично не передбачають оцінки умов існування та впровадження планів так, як переважно виходять з позиції власних можливостей. Реверс-сподівання є формою засвоєння людиною оптимальних зразків адаптації в навколишньому суспільному просторі.

Підбиваючи підсумки зазначимо, що сподівання постає перед нами у вигляді оціночно-вольової діяльності з розбудови зразка персональної перспективи, який переноситься на організацію та оптимізацію колективного співіснування в суспільному просторі. Цей унікальний феномен є трансцендентальною картиною існування людини між буттям та небуття, яка розкриває її потенціал та життєву спроможність. Баланс між індивідуальними сподіваннями та очікуваннями суспільства активізує діяльність, спрямовану на перспективу розвитку людини в бажаних умовах.

Внутрішнє сприйняття особистого часу та його співвідношення з умовами існування впливають на формування авантюрних, ретроградних та споживчих сподівань. При цьому, акценти можуть змінюватись в залежності від віку людини та сприятливості умов життя.

Воля людини детермінує дії, які спрямовані на реалізацію сподівання. Оцінка умов існування та реалізації подібних конструкцій дозволяє підготувати фундамент для майбутніх змін. Враховуючи темпоральну хаотичність сучасного соціального часу, воля переважно домінує над оціночною діяльністю задля найшвидшого задоволення бажань.

Внутрішнім джерелом людського сподівання є страх небуття, який охоплює людину в умовах невизначеності та надмірного накопичення проблем. Відчай як втрата перспективності руйнує особистість та деформує загальну картину майбутнього. Страх перед безкінечним падінням в небуття визначає не тільки потребу жити, а й шукати особисте місце в майбутньому.

Спрямованість сподівання розкриває рівень самонадійності людини та орієнтацію на гармонійне співіснування в суспільному просторі. Носії аверс-сподівань впливають на розвиток колективного майбутнього, а творці реверс-сподівань акцептують власну соціальну активність з іншими учасниками взаємодії в межах єдиної перспективи. Відтак, сподівання виступає інструментом формування та співвідношення індивідуальних та колективних моделей перспективного життя на основі комплексної оцінки умов існування та спрямованої вольової активності.

Перспективи подальшого дослідження включають в себе детальний аналіз впливу сподівань на суспільні процеси і відтворення структурних особливостей цього феномену. Крім того, одним з пріоритетів дослідницької роботи постає розкриття механізму формування соціальних сподівань.

Список використаних джерел

1. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка в 4 т. / В.И.Даль. – М.: Рипол Классик, 2006. Т.1. – 723 с.
2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка в 4 т. / В.И.Даль – М.: Рипол Классик, 2006. Т.4. – 704 с.
3. Декарт Р. Сочинения в 2 т.: / Р.Декарт; пер. с лат. и франц. / [сост., ред., вступ. ст. В.В. Соколова]. – М.: Мысль, 1989. Т.1. – 654 с.
4. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Ж.Нюттен; [под ред. Д.А. Леонтьева]. – М.: Смысл, 2004. – 608 с.
5. Парсонс Т. О социальных системах / Т.Парсонс; [под ред. В.Ф. Чесноковой и С.А. Белановского]. – М.: Академический Проспект, 2002. – 832 с.
6. Сартр Ж.П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Ж.П.Сартр; [пер. с фр., предисл., примеч. В.И. Колядко]. – М.: Республика, 2000. – 639 с.
7. Сёрль Дж. Рациональность в действии / Дж.Сёрль; [пер. с англ. А.Колодия, Е.Румянцевой]. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 336 с.
8. Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий / Э.Фромм; [Предисловие П.С. Гуревича]. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 352с.
9. Хагакурэ / Цунэтомо Я. // Кодекс Бусидо. Хагакурэ. Сокрытое в листве. – М.: Эксмо, 2004. – С.19–267.
10. Шопенгауэр А. Собрание сочинений: в 6 т. / А.Шопенгауэр; [пер. с нем.; общ ред. и сост. А.Чанышева]. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб; Республика, 1999. – Т.1.: Мир как воля и представление. – 496 с.

Масюк О.П. Ожидание как элемент формирования социальной перспективы

Определяются основные характеристики ожидания. Автор описывает развитие этого феномена и его разновидности. Акцент делается на волевой и оценочной деятельности, которая направлена на преобразование будущего.

Ключевые слова: ожидание, отчаяние, воля, оценка, перспектива, будущее.

Masjuk, O.P. Expectation as an element of formation of social prospect

This article is devoted definition of the basic characteristics of expectation. The author describes development of this phenomenon and its version. The accent becomes on strong-willed and estimated activity which is directed on future transformation.

Key words: expectation, despair, will, estimation, prospect, future.

Люденовимірні аспекти межі в екзистенційній філософській традиції

Досліджено філософсько-антропологічні аспекти межі у екзистенційній філософії. Виділено спільні моменти трактування межі та людини у філософії ключових представників екзистенційного напрямку: С.К'єркегора, К.Ясперса, М.Гайдеггера та Ж.П. Сартра. Проаналізовано місце межі у екзистенційній філософській традиції. Зазначено роль розгляду цієї проблематики для сучасності.

Ключові слова: межа, межовість, людина, екзистенція, погранична ситуація, розрив, криза, крах, перетворення.

Сучасна людина існує у світі, який постійно змінюється та перетворюється. Основи цього процесу були закладені у XVII ст., коли розпочався науково-технічний розвиток. У XX ст. він привів людство до трагічних подій, які супроводжувалися крахом гуманістичних ідеалів, переходом за межі людяності та загостренням потреби у розумінні сутності людини та її існування. Перейшовши цей фатальний рубікон, сучасна людина надалі зустрічає у своєму житті перепони та зміни, які їй потрібно подолати. Зокрема, людство все частіше опиняється у ситуації, коли йому необхідно вирішити: переходити межі чи ні, – найяскравіше це проявляється у спектрі сучасних біо-етичних проблем: аборт, смертна кара, клонування, генна інженерія. З іншого боку, чи існує щось за межею пізнання людини, – наукові дослідження спрямовані на доведення існування Бога, створення штучного інтелекту або ж імітації Великого Вибуху. Усе це разом приводить нас до низки проблем, які пов'язані з впливом межі на людське існування, а саме: економічної, екологічної, ціннісної, релігійної тощо. Тому для сьогодення особливо важливим є визначити вплив межі на людину, тобто як людина реагує на неї та яке значення вона має для людського існування.

Проблематика межі закладена в етимологію цього слова. Наприклад, в українській мові межа походить від старослов'янського слова «межда», яке означало середину, границю [1, с.431]. Значення межі на даний час по суті не змінилось. Під поняттям межа сьогодні розуміють лінію, яка розділяє дві території (границя); лінію, яка розділяє територію держав (кордон); зорову лінію, яка видимо відділяє щось від чогось (тут можливо також в значенні переходу); границя поділу розрізнення певних явищ; обсяг, ступінь чого-небудь; кінець, край чого-небудь (споріднене з розумінням кризи та краху); найвищий вияв чого-небудь [2, с.165–166]. З цього переліку можна одразу зауважити спектр значення межі у людському житті. Проблема межі в значенні кризи, переходу, розподілу території займається велика когорта сучасних вчених із різних галузей гуманітарного знання: культурологія, морфологія культури, регіональна типологія культури, філософія, етнопсихологія, релігієзнавство та історія. В Україні варто зазначити таких дослідників цієї проблематики, як В.Горський, А.Дахний, В.Малахов, Н.Хамітов, Т.Ярошенко. В історії інтелектуальної думки Європи проблема межовості стала предметом особливої уваги представників екзистенційної філософії. Цей напрям став одним із провідних у розвитку філософії XX ст. і, водночас, був відповіддю на кризу філософії, світогляду та культури. В екзистенційній філософії існування людини отримало чільне місце. Окрім цього важливу роль там відігравали межові, пограничні ситуації. Відповідно, мета статті – окреслити розуміння екзистенційними філософами межі у людському існуванні та визначити роль, яку вона, на їхню думку, відіграє для людини та її формування.

Та розпочати варто із розгляду поглядів мислителя, якого вважають предтечею екзистенційної філософії – С.К'єркегора. Саме він першим впроваджує поняття «екзистенції» – внутрішнього буття людини у світі, її усвідомленого існування. У своїй філософії він продовжив традицію Б.Паскаля та мислителів Романтизму. На

перший план С.К'єркегор висунув проблему людини, і він заперечив можливість дослідження людини – в усій її складності – науковими методами. Основними методами філософського дослідження він вважав рефлексію та чуття. Саме ці методи дозволяють краще розкрити проблему людської екзистенції, яку мислитель висуває на перший план, особливого – ірраціонального пізнання. Людина опиняється поза межами науки як щось таке, що науці не доступне, або якщо доступне, то лише частково і зовсім віддалено від істинної суті людини. Він ствердив, що людині в однаковій мірі притаманні скінченність і нескінченність. Її життя є визначене певними часовими межами, та водночас вона сама дивиться на нього в контексті вічності, що провокує людину на страх перед вічністю. Така позиція зближує С.К'єркегора із Б.Паскалем, який також розглядав у людині особливу здатність, яка дозволяє охопити мізерність свого буття супроти вічності. Цей специфічний погляд на власне буття штовхав людину на конфлікт з вічністю, і в розумінні С.К'єркегора – з Богом. Та, незважаючи на це, людина, водночас, прагне до вічності і шукає її через релігію, яка натомість пробуджує у людині страх та непевність. Адже релігія відкриває людині її нищість та гріховність, вона наближує зіткнення людини із вічністю, змушуючи її думати про те, що чекає її після смерті [3, с.110]. Так людина у С.К'єркегора стикається із межею, яка відділяє її існування від ідеального божественного буття.

Окрім цього, людина в релігії відкриває індивідуальність та одиничність свого буття, його особливість та неповторюваність. І саме цю одиничну екзистенцію розглядає мислитель. Він намагається знайти відповідь на те, що є в центрі цієї екзистенції, тобто те, що для людини найцінніше. У своїх пошуках він створює схему різних стадій людської екзистенції, в основі яких лежить основне прагнення людини.

На погляд С.К'єркегора, першою стадією, на якій протікає людське життя, є естетична. Мислитель розуміє естетику на цій стадії як чуттєвість. Дослідник Б. Биховський змальовує естетичну стадію так: «На цій стадії людина оповита насолодами, одержима пристрастями. Це етика більшості, що будується на принципі «хапати день». Крайнім виразом естетичного є еротика. Прагнення постійного пошуку тілесної насолоди руйнує естетичну людину зсередини. Вона стає рабинею власних прагнень. І коли неминуче настає перенасичення, з'являються відчуття безмістовності і відчаю» [4, с.98]. Таке бачення світу є характерним і для сучасної людини, зокрема це пов'язане із розвитком споживацького суспільства (проблема консюмеризму).

Наступною стадією життя є етична. Вона є протилежною до естетичного етапу, її основою є усвідомлення відповідальності та обов'язку, кожної людини перед іншою людиною. На цьому рівні основними чеснотами, які потрібно розвивати, є постійність та звичка, а основна вимога – це реалізувати себе самого, тобто бути відповідним собі. Етика за С.Кіркегором – це всезагальне, це те, що є важливим тут, зараз і для кожного. Етика найкраще діє в сфері соціального, підкоряючи індивідуальне всезагальному, вона керує кожним порухом індивіда [5, с.637–638]. Найбільш повний опис дихотомії естетичного та етичного ми можемо знайти в праці «Або–або». Таким невизначенням, на думку С.К'єркегора, є людське життя. Внутрішнє протиріччя людини штовхає її на продовження пошуку, який би дозволив їй впоратись із власним страхом та непевністю. Перші два етапи життя, які базуються або на мінливості буття – естетичний, або на триванні та повторенні – етичний, не можуть задовольнити людський пошук. Щоразу людина усвідомлює, що її пошук не завершений, що вона не дійшла до своєї мети – стану подолання страху та тривоги. Усвідомлення потреби продовження розвитку приходить до людини через зустріч із межею, поза якою обраний нею етап життя не рятує її від негативних станів. Людина через естетичний чи етичний етап своєї екзистенції намагається співвіднести себе або з мінливістю і скінченністю буття, або з його вічністю та нескінченністю (або–або). Цей вибір залишається актуальним для людини, підтвердженням цьому є активні зміни у релігійній сфері людського життя, які характеризуються появою нових релігійних течій та організацій. Водночас, С.К'єркегор вводить третій шабел людської екзистенції – релігійний. Це базове автентичне буття, до якого людина має прагнути. Він не є еволюційним закономірним процесом, який породжує проходження естетичної та етичної стадії. Релігійний етап – це заперечення двох попередніх. Основою першого етапу, естетичного, є чуттєвість людини: вона є своєрідним інструментом, яким людини керується у цій сфері. Відповідно, у етичній

стадії цей основний інструмент – розум, а у релігійній – серце. Релігійний етап життя дає людині можливість змиритись з протиріччями в собі – він висвітлює місце людини у вічності і те, як людина відчуває вічність – Страх та Трепет. Допомогти поєднати ці два аспекти може лише Віра людини. Одиничне буття не може базуватись на чомусь іншому, окрім віри. «Віра – найвища пристрасть людини. В кожному поколінні знайдеться декілька людей, які не дійшли до неї, але не знайдеться жодної людини, яка б пішла далі за нею» [3, с.20–22]. Водночас, філософ цілком усвідомлює, що досягнення релігійного рівня буття та осягнення віри – це нелегкий шлях: «Я не заперечую, що мені ще далеко до віри, але я не намагаюсь, виходячи з цього, осквернити величне чи обманювати себе, вдаючи, що віра це дитяча хвороба, дрібниця, яку краще якнайскоріше залишити позаду. Та навіть тому, хто не дійшов до віри, життя дає безліч випробувань, і якщо ставитись до них чесно, то життя такої людини не буде безплідним, навіть якщо воно не уподібниться до того життя, яким живуть ті, хто усвідомив та здобув найвеличніше – Віру» [3, с.27–29].

Парадоксальним є те, що С.К'єркегор вносить у цей стан дві емоції – страх та трепет, які можна трактувати як протилежні. Тому для С.К'єркегора частково ідеальне буття людини миститься у межі поміж вічним та скінченим, поміж страхом та трепетом. Однак для нас важливим є те, що він виділяє протиріччя – як можливий варіант гармонії. Поєднання протилежного – як досконале. Ідеалом цієї гармонії для С.К'єркегора в його творі «Страх та трепет» виступає Авраам. Саме Віра, що лежить в основі людської екзистенції, дозволяє людині усвідомити існування вічності та робить її власне буття гармонійним: «Якби в людини не було вічної свідомості, якби в основі всього була якась дика сила – сила, яка, сплітаючись в темних пристрастях, породжує все від великого до незначного, якби за всім була прихована бездонна пустота, чим було б тоді життя, як не відчаєм» [6, с.22]. Таке ставлення висвітлює межу як те, що об'єднує протилежності та творить ідеальне. Людина лише тоді, коли стикається з межею, може побачити, що існує щось за нею, щось більше за її власне існування. Тому в баченні С.К'єркегора межа для людини є поштовхом для усвідомлення власної екзистенції та можливостей для розвитку. Водночас, саме цього мислителя вважали предтечею екзистенційної філософії ХХ ст., у якій сформувалося найбільш значуще уявлення про межу в філософському розумінні, а саме – межових, пограничних ситуацій.

Екзистенційна філософія формується на початку ХХ ст. в передкрисовий період Західної культури. Умовною датою зародження найменування цієї течії у філософії прийнято вважати вихід у 1927 році праці М.Гайдегера «Буття і час». Основними витоками його філософії були думки Ф.Гегеля, С.К'єркегора, Ф.Ніцше та Е.Гусерля. Та М.Гайдегер більше схилився до мислення С.К'єркегора, адже для філософа будь-яке пізнання було суб'єктивним досвідом. Людина, яка об'єктивізує себе, стає річчю серед речей, вона втрачає свою неповторність. Тут у трактуванні дослідника можна прослідкувати вплив феноменології Е. Гусерля, адже буття людини сприймається як окреме явище. М.Гайдегер критикував об'єктивний підхід до філософії, який, на його думку, привів до кризи класичної філософії. Він, як і С.К'єркегор, вважав одиничну екзистенцію основною проблемою філософії. Окрім цього, М. Гайдегер визначає, що ця одинична екзистенція є буттям першочергово свідомості: «Людина є спосіб екзистенції» [7, с.140]. Буття має можливість розкриватись перед свідомістю, демонструючи її своє істинне обличчя, та для цього, на думку дослідника, необхідні певні умови.

М.Гайдегер виробив свій підхід до метафізики, спровокувавши перехід до істинного, на його думку, дослідження буття. Він вважав, що буття приховане від «людини метафізики» за межею рутини, у якій вона живе [8, с.114]. Для того, щоб подолати це, потрібно зійти до краху. «Перш ніж буття зможе показатись у своїй первісній істинності, треба, щоб буття як бажання було зруйноване і щоб світ було перекинуто, землю віддано спустошенню, а людину змушено віддаватися безпросвітній праці» [7, с.225]. Лише у момент краху людини може відчутти, сприйняти та зрозуміти істинність буття. Істинним, за М.Гайдегером, є неприхованість буття, яке відкривається перед людиною. Крах дозволяє усвідомити людині, що її буття скінченне, адже за рутинною своєю існування людина забуває про цю особливість власної екзистенції [7, с.90–91]. Можна припустити, що таке трактування буття було спровоковане подіями: війни, руйнування, геноцид. Людина зіткнулась із межею існування будь-якого буття. Це межа вела

людину до усвідомлення краху у власній екзистенції. Саме Буття, на думку філософа, цими подіями нагадувало людині про себе, провокувало її на відчуття страху перед Нічим та емпіричного страху, які натомість провокували людину переживати буття: «Заляканість як дрімуча можливість дислокованого буття–у–світі, «вразливість до страху», вже розколола світ з огляду на те, що з нього може наближатися щось подібне до страшного. Сама можливість наближатися вивільнена сутнісною екзистенціальною просторовістю буття–у–світі» [7, с. 285–286]. Це переживання відкривало людині істинну сутність буття, його часову цілісність. Водночас, людина може пізнати цю істину буття через свободу, адже «Виключно вона й гарантує людині співвіднесеність із сушим в цілому як таку» [7, с. 125]. Свобода, на думку М.Гайдегера, не є безумовною ознакою одичної екзистенції, адже людина не усвідомлює своє буття відразу, воно закрите від неї рутинною життя. Тут М.Гайдегер наближається до поглядів філософії життя Ф. Ніцше, в якій можливості людини також є викривлені та обмежені правилами та рутинною зовнішнього світу. Таке неусвідомлене буття М.Гайдегер окреслює терміном *Das Man*, яке можна перекласти як людина маси – невизначене буття [7, с. 502]. І лише крах, страх перед небуттям дозволяє людині пізнати свободу і відкрити для себе істинну екзистенцію – *Dasein* (тут–буття) [7, с. 502]. Тому ми можемо підсумувати, що М.Гайдегер висвітлює кризову, межову ситуацію як те, що дає змогу пізнати буття у його істинній сутності. Взаємодія людини і межі у М.Гайдегера є способом та умовою справжньої екзистенції. Як і в С.К'єркегора, межа у М.Гайдегера відкриває перед людиною можливості розвитку.

Погляд на межу К.Ясперса дещо відмінний від попередніх. Він чіткіше розглянув розуміння саме пограничних ситуацій. Окрім того відстоював важливість філософського пізнання для людини. У своєму «Вступі до філософії» стверджував, що наукове знання не є достовірним, адже не може охопити всього, воно є прелюдією до філософії, в якій ми доходимо до того осердя, у якому людина стає сама собою: «У філософії ми йдемо від істини, яка там, де вона сяє, проникає в людину набагато глибше, аніж хай там які наукові знання» [9, с. 32]. Філософія, на його думку, є ніщо інше, як дослідження екзистенції, яка і є істинна свобода [10, с. 26]. Ця думка про свободу відрізняє його від думок М.Гайдегера. Адже для дослідника свобода є повнотою екзистенції, а не лише способом її розкриття. Також у поглядах К.Ясперса, на противагу та доповнення до екзистенції, існує трансценденція: за рахунок існування недоступної нам божественної сутності, ми можемо мати екзистенційну свободу, адже якщо Бог являвся нам на пряму, ми б не мали свободи вибору, екзистенція зникла би. Цей момент у трактуванні екзистенції відрізняє погляди К.Ясперса від поглядів М.Гайдегера та Ж.–П. Сартра, адже він повертається до поглядів С.К'єркегора і стверджує, що існування людини відкривається лише через існування божественного буття. Водночас, він, як і С.К'єркегор, зауважує, що трансцендентне буття відкривається людині індивідуально та незбагненно. Тому філософ стверджує, що ця межа – Бог – не повинна турбувати наукове пізнання, і висуває свій славнозвісний висновок: «Проблема Бога не повинна бути розв'язана» [11, с. 234].

Одною із найважливіших проблем, яку розглядає К.Ясперс, є саме погранична ситуація. Якщо у М.Гайдегера – це шлях до можливості відчуття істинного буття, то в К.Ясперса – те спільне ядро, що існує у всіх людей, та межа, мур, об який б'ється кожна людина: смерть, битва, страждання, провина. К.Ясперс інакше розуміє смерть; для нього це не остання можливість пізнати буття, адже її невблаганна очевидність залежить від міри страху втратити емпіричну реальність. У К.Ясперса цей страх був обмежений вірою в безсмертя душі, і тому страждання, провина та битва були тотожні смерті. Для нього ж саме провина була найбільш тривожною межовою ситуацією, адже виходила з самої людини – з її екзистенції, свободи. Людина провинною розпачується за свободу, саме через неї вона може відчуття істинне розуміння того, чим є насправді свобода через її наслідки. Усі негативні стани, яких людина боїться, на думку К.Ясперса, розкривають їй екзистенцію [9, с. 89–91]. Так К.Ясперс повертається до поглядів романтиків і звертається до нічного досвіду людини. Він стверджує, що саме пограничні ситуації ведуть людину до пізнання нічного боку життя (інший варіант – тіньового боку). У нічному боці «денна воля», залюблена у світло, що підкоряється логічним правилам, завжди активна та підкоряється закону дня, – натикається повсюди на свої

межі. Тут сутність того, що існує, не підкоряється сенсу, біжить назустріч своїй погібелі, переживає основу краху. І у цей момент глибокої кризи екзистенції відкривається трансценденція, адже, згідно із К.Ясперсом: «Крах – випробування для буття» [11, с. 175]. Для нас цей аспект екзистенційної філософії К.Ясперса надзвичайно важливий, оскільки відкриває те, чим є для людини подолання межі. Для нього це – перехід до чогось іншого, вищого, божественного. «В пограничних ситуаціях ми зустрічаємось з небуттям або принаймні передчуємо, попри швидкоплинну реальність світу і поверх неї, те, що є справді. Власне, й розпач самим тим фактом, що він може виникати у світі, свідчить про існування чогось потойбічного» [9, с. 56]. У К.Ясперса, як і у інших екзистенційних мислителів, межа, відіграє для людини визначальну роль в усвідомленні власної екзистенції. Та для К.Ясперса вона також є поштовхом до усвідомлення свободи: пограничні ситуації формують людину, змушують поглянути у вічі своїй потаємній стороні.

На завершення розгляду розуміння межі та людини в контексті екзистенційної філософії ми спробуємо розглянути погляди представника екзистенціалізму Ж.П. Сартра. Для цього мислителя усе – це дія. Свідомість витворює своє власне я через дію і уся сутність цієї безособової свідомості – це дія. «Для-себе є темпоралізацією, і це означає, що воно не є, воно робиться» [12, с. 748]. Дія творить людину, але як екзистенційний мислитель Ж.П. Сартр також стверджує: «Насправді спершу годиться відзначити, що дія інтенціональна. Необережний курець, призвівши внаслідок своєї недбалості до вибуху, не діяв» [12, с. 598]. Ж.П. Сартр не намагається знайти щось, що об'єднуватиме логічне і нелогічне, раціональне і нераціональне, – він вибирає для свого розгляду динаміку руху життя, але динаміку лише усвідомлену. Водночас, він ствердив, що ця сутність приречена на свободу, не може її уникнути, навіть якщо намагається співвіднести себе з якимось видом природного детермінізму. «Людина, приречена бути вільною, несе на своїх плечах тягар усього світу; вона відповідальна за світ і за себе саму як спосіб буття» [12, с. 751]. Людина намагається втекти від цієї свободи, адже вона прирікає її на постійну тривогу, на постійний вибір поміж добром та злом, на постійне перебування на межі. Людина виступає, як і у М.Гайдегера, єдиною можливістю існування екзистенції. Якщо для С.К'єркегора та К.Ясперса співвідношення людини та її екзистенції відбувалось через кореляцію із існуванням Божественного, то у Ж.П. Сартра та М.Гайдегера це співвідношення розв'язується через співставлення існування людини та порожнечі, небуття. Саме тому людина приречена на свободу, адже вона – єдине, що можна назвати реальним у цьому світі. Її екзистенція – це реальність, це буття. Ж.П. Сартр недарма завершує наш розгляд екзистенційної філософії, адже він додає останній штрих до розуміння співвідношення існування людини та межі. На його думку, особливість людського існування – це постійна тривога, постійне перебування на межі. Адже лише при зіткненні із межею людина, стикається із небуттям, із тим, що актуалізує її екзистенцію. Окрім цього, до актуалізації існування можна віднести також спробу втечі від межі, в якій, на думку Ж.П. Сартра, формується сутність людини [12, с. 132]. Тому у Ж.П. Сартра межа визначальна для людини, точніше можна сказати, що людина сама є межею, яку має перейти. Екзистенція розгортається тут і тепер у кожній дії людини, але тільки стикаючись із значимою межею свого існування, людина розуміє, що кожна дія повинна бути усвідомлена.

Підсумовуючи короткий огляд співвідношення межі та людини у екзистенційній традиції, можна ствердити, що для екзистенційних мислителів межа відігравала одну із основних ролей у людському існуванні. І найперше це було зумовлене тим, що центром екзистенційної філософії є саме людина та її існування. Відповідно, для мислителів стали визначальними для розуміння людини та особливості її існування вагомі, важкі та переломні моменти її життя – «пограничні ситуації». Саме вони виступають у екзистенційній традиції різновидами межі.

У релігійних екзистенційних мислителів С.К'єркегора та К.Ясперса остаточні межі для людини – це вічність (безкінечність) та Бог. Водночас, через зіткнення з межею людина починає усвідомлювати потребу свого розвитку, зміни та перетворення. Можна навіть просто сказати, що вона починає усвідомлювати власне існування. Таку ж роль межа відіграє на думку М.Гайдегера та Ж.П. Сартра. Водночас, сама межа є свідченням цінності існування людини, її мотивом до свідомої дії. Вона разом із свободою, яка

притаманна людині, є способом активізації екзистенції у людині, набуття людиною, за М.Гайдегером, «тут–буття». Окремо варто зазначити розуміння пограничних ситуації, межового перебування за К.Ясперсом. Людина у пограниччі, межовості, може дослідити власну приховану сутність, розкрити потенціал та перемогти негативні стани. Відповідно межовість тут варто розуміти як взаємодію людини та межі.

Розгляд людини та межі у контексті філософських поглядів ключових мислителів екзистенційної традиції дозволяє охарактеризувати межу як фундаментальну проблему людського буття та, водночас, необхідну умову для розвитку самої людини.

Список використаних джерел

1. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Ін-т. мовознавства ім. О.О. Потебні. Редкол. О.С. Мельничук та ін. – К.: Наук. Думка, 1983 // Т.3: Кора – М. / Укл.: Р.В. Болдирев та ін. – 1989. – 552 с.
2. Новый толмачный словарь украинской мови. 2-ий том К–П. Укладачі: Василь Яременко, Оксана Сліпушко. – К.: Видавництво «Аконіт». – 2008. – 926 с.
3. Provocations. Spiritual Writings of Kierkegaard. Compiled and Edited by Charles E. Moore. – Copyright 2007 by Plough Publishing House. Used with permission. – 2007. – 458 p.
4. Быховский Б.Э. Кьеркегор / Б.Э. Быховский. – М.: Мысль, 1972. – 236 с.
5. Кьеркегор С. Или–или. Фрагмент из жизни: в 2 ч. / С. Кьеркегор. – СПб.: Амфора. – 2011. – 823 с.
6. Кьеркегор С. Страх и трепет. Этические трактаты. / С. Кьеркегор – М.: «Республика», 1993. – 383 с.
7. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. – Харьков: «Фолио», 2003. – 503, [9] с.
8. Хайдеггер. М. Что это такое – философия? – Вопросы философии. 1993, №8, С. 113–123.
9. Ясперс К. Введение в Философию / К.Ясперс. – Минск: Изд-во ЕГУ ЗАО «Пропилеи». – 2000. – 191 с.
10. Ясперс К. Психология світоглядів / К.Ясперс. – К.: Юніверс. – 2009. – 464 с.
11. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К.Ясперс. – М.: Издательство политической литературы. – 1991. – 527 с.
12. Сартр Ж.–П. Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології / Ж.–П. Сартр. – К.: Основи. – 2001. – 853 с.

Брилинская Б.Ю. Человекоизмерительные аспекты границы в экзистенциальной философской традиции

Исследованы философско–антропологические аспекты границы в экзистенциальной философии. Выделены общие моменты трактовки границы и человека в философии ключевых представителей экзистенциального направления: С.Кьеркегора, К.Ясперса, М.Хайдеггера и Ж.П. Сартра. Проанализировано место границы в экзистенциальной философской традиции. Указано роль рассмотрения этой проблематики для современности.

Ключевые слова: граница, граничность, человек, экзистенция, пограничная ситуация, разрыв, кризис, крах, преобразование.

Brylynska, B.Y. Human dimensions of the Border in Existential Philosophical Tradition

The article is devoted to the phenomenon of borders and its role in human existence. The place of the border in the philosophy of existence is analyzed. The article highlights common elements in the interpretation of border and the human in the philosophy of Kierkegaard, Jaspers, Heidegger and Sartre. A role for the consideration of this issue is indicated for our time.

Key words: borderline situation, existence, gap, crisis, collapse, transformation.

Психоаналітичний аспект дослідження феномена сорому

Досліджено феномен сорому в психоаналітичному ключі.

Ключові слова: людина, особистість, суспільство, соціалізація особистості, сором.

Будучи властивістю людської природи в цілому, сором належить до фундаментальних соціальних емоцій, виступаючи підґрунтям внутрішнього соціального самоконтролю особистості. Тому в наш час, сповнений найрізноманітніших кризових явищ, що супроводжуються проявами агресії, звернення до дослідження феноменів внутрішнього соціального самоконтролю особистості та сорому як його стрижня є надзвичайно актуальним. Крім того, певний рівень розбещеності й безсоромності, що пропагується ЗМІ, соціальна проблематика алкоголізму й наркоманії також виступають тривожним сигналом, що свідчить про стан суспільної аномії, за якого, зокрема, атрофується сором, особливо у психічно незрілої людини, котра може легко опинитися під зовнішнім впливом.

Таким чином, головною метою даної статті є аналіз специфіки психоаналітичного аспекту дослідження феномена сорому. Зазначена мета обумовила постановку наступних завдань:

- 1) розглянути механізм виникнення почуття сорому в людині, спираючись на праці предтечі психоаналізу С.К'єркегора;
- 2) проаналізувати поняття сорому в його зв'язку з поняттям соціальної норми;
- 3) з'ясувати специфіку дослідження феномена сорому, проведеного в психоаналітичному ключі;
- 4) зробити висновки та окреслити перспективи подальшого дослідження феномена сорому.

Базою для написання даної статті, у першу чергу, послужили праці С.К'єркегора та З.Фрейда. Крім того, поза увагою не залишилися статті доктора медицини, професора, психіатра, психоаналітика і групового терапевта М.Пайнза, у полі дослідницького зору котрого перебували так звані моральні почуття, серед яких він особливо вирізняв провину й сором.

Сором – це якість, набута, згідно з християнськими уявленнями, людьми внаслідок гріхопадіння Адама та Єви. На думку відомого данського мислителя С.К'єркегора, «Адам і Ева суть просто нумерическое повторение» [3, с.147], оскільки первісно вони не були індивідами, не були людьми у повному сенсі цього слова внаслідок притаманних їм тоді характерних рис, серед яких звертає на себе увагу відсутність сорому, пов'язана з не усвідомленням ними своєї статевої приналежності.

Звідси, Адам і Ева до певного моменту не являють собою того, що є Людина. Людьми вони стають, за С.К'єркегором, завдяки тому, що одночасно стають тваринами, а цей момент становлення передбачає привнесення сексуальності, котра є крайньою точкою чуттєвого і досягається шляхом дійсного становлення духу. І перш, ніж це станеться, людина є духом заміряним, котрий «еще не установлен как дух» [3, с.149], тобто людина тут і не звір, але й не людина як синтез тіла і душі, заснований на дусі.

Так, С.К'єркегор відмічав, що сексуальні відмінності до гріхопадіння існували, не існуючи, оскільки належали до сфери невідання (для порівняння: у середовищі тварин ці відмінності мають характер інстинкту). У світ же людини сексуальність увійшла через акт гріхопадіння, який мав своїм наслідком не тільки сексуальність, але також провину, сором і страх.

С.К'єркегор у нарисах до «Поняття страху» відзначав з приводу страху: «...и неспособность страшиться является доказательством, что данный индивид – либо животное, либо ангел, – а они оба, также и в соответствии с Писанием, менее совершенны, чем человек» [2, с.369].

Таким чином, людина тоді людина, коли їй притаманні сексуальність, сором і страх, що перебувають, на думку данського мислителя, у наступному відношенні: страх міститься у соромі, який є знанням про сексуальну визначеність: «Внутри стыда полагается, – писав С.К'єркегор, – сексуальная определенность, однако она еще не выступает в связи со своим иным. Это происходит только во влечении» [3, с.167]. Потяг же, у свою чергу, вважав філософ, не є просто інстинкт, а це те, що має перед собою мету – продовження роду, спираючись на кохання чи суто еротичне.

Таким чином, С.К'єркегор запропонував наступне визначення індивідуальності, оперуючи категоріями – дух, сором, страх: «Когда в стыде духу становится страшно и он начинает бояться облакать себя в сексуальную определенность, внезапно возникает индивидуальность» [3, с.169]. І далі, «...подобно тому как внутри стыда полагается страх, этот же страх присутствует во всех эротических наслаждениях...» [3, с.169], що, між іншим, не є свідомством їх гріховності.

У свою чергу, сучасний психоаналітик М.Пайнз акцентував увагу не на індивідуальній, а на соціальній природі таких моральних почуттів, як провина і сором, наголосивши на тому, що вони виступають соціальними маркерами, необхідними для перебування в сім'ї та інших спільнотах. Саме вони утворюють шлях адаптації людини до соціальних ролей. Аналіз провини й сорому дозволив ученому зробити наступний висновок: «Не иметь вины, быть безвинным – это добродетель, но бесстыдство – это социальная опасность, поскольку человек, действия которого не ограничены предполагаемым стыдом, не будет признавать и уважать права других людей» [5, с.47]. І в дусі С.К'єркегора М.Пайнз відзначив, що саме сором, провина і страх утворюють собою той шлях, на якому люди навчаються бути людьми.

Іншими словами, сором не є вродженим в людині. Свідомством цього, між іншим, слугує той факт, що його формування починається у дитини приблизно з трьохрічного віку, з часом перетворюючись на стрижень її морального розвитку як особистості. У цьому процесі слід відзначити вагомий вплив сім'ї, в лоні якої дитина розвивається, отримуючи перший досвід, у тому числі досвід власного включення до системи соціальних зв'язків та відносин. У безпосередній залежності від певного типу соціалізації людини в дитинстві перебувають різні пороги сорому – від підвищеної сором'язливості до безсоромності. Зазначений стан речей обумовлюється декількома чинниками, пов'язаними, у першу чергу, з сім'єю як одним з основних інститутів соціалізації особистості:

- 1) ціннісними орієнтаціями, визнаними у сімейному колі як позитивні та засвоєними дітьми;
- 2) рівнем самоконтролю;
- 3) ставленням до певного соціального оточення.

Цікаво, що не так вже й багато існує наукових визначень поняття «сором». Так, у термінологічно-понятійному словнику «Соціальна політика і соціальна робота» М.Ф. Головатого й М.Б. Панасюка подається наступне визначення досліджуваної у даній статті категорії: «Сором – емоція, що виникає у соціалізованій особистості внаслідок невідповідності поведінки соціальним нормам, які вона поділяє, і переживається нею як гостре самозвинувачення» [1, с.382].

У свою чергу, сучасний фахівець у галузі психоаналізу В.Лейбін визначає: «Чувство стыда – аффективное проявление, сопровождающееся замешательством, смущением, беспокойством и являющееся защитой от непристойных желаний, аморальных побуждений, асоциальных форм поведения» [4, с.875].

У наведених визначеннях сором безпосередньо узгоджується зі ступенем розвитку соціального складника людини як істоти біосоціальної, що дозволяє говорити про людину або як про соціалізовану особистість, або як про асоціальний «елемент», що підлягає «вилученню» чи ізоляції, як «суспільно небезпечний мікроб», роз'їдаючий соціальну «тканину», хворобливо впливаючи на весь суспільний організм. Іншими

словами, в обох випадках наголос припадає на відповідність/невідповідність поведінки людини усталеним у спільноті, до якої вона належить, соціальним нормам¹.

Соціальна норма – це міра можливого у площині обмеженого; вона є приписом суворо визначених форм і засобів досягнення певної мети чи реалізації певної потреби. Кожна соціальна норма раціональна за своєю природою, що між іншим пов'язано з особливостями її виникнення, котре відбувається (особливо в архаїчних суспільствах) на емпіричній основі з фактів поведінки, діяльності та їх наслідків. У зв'язку з цим у ранг норми підноситься найефективніше й найдоцільніше з практичної життєдіяльності суспільства, спільнот, локальної групи тощо.

Із зазначеного відкривається можливість розуміння потреби людини в порушенні норм: людина, наділена розумом, не є істотою суто раціонального, а навпаки, такою, що поєднує в собі як раціональні, так й ірраціональні елементи.

У цілому щодо розуміння почуття сорому в середовищі психоаналітиків на сьогодні немає однастайного погляду. Можна виділити 3 точки зору на почуття сорому, що різняться між собою:

1) почуття сорому розглядається крізь призму страху людини як результату реального чи можливого осуду з боку оточення; підґрунтя цього страху складають приховані ексгібіціоністські бажання чи непристойні фантазії, що мають місце на несвідомому рівні;

2) почуття сорому співвідноситься з механізмом захисту Я;

3) почуття сорому трактується як афективна реакція на внутрішні заборони Над-Я чи розходження з його ідеалами.

Як бачимо, різні психоаналітики почуття сорому співвідносять або зі страхом, або з механізмом захисту Я, або з внутрішньою боротьбою, що точиться всередині людини, в якій активну участь приймає людська совість (цензор), на існуванні котрої в людині акцентував увагу фундатор психоаналізу З.Фройд.

Між іншим, З.Фройд розглядав почуття сорому в контексті дослідження типових сновидінь, зокрема сновидінь про голизу. При цьому до типових він відносив ті, коли уві сні оголена людина відчуває сором і збентеження, не маючи змоги змінити неприємної ситуації. До речі, типовим є і той факт, що людина «засоромлена», перебуває в оточенні чужих їй осіб, як правило, абсолютно байдужих до неї. У цьому «механізмові» З.Фройд розгледів моралізаторську тенденцію, притаманну таким сновидінням. Її сенс, з його точки зору, полягає у невиразному усвідомленні наявних в людині недозволених бажань, що підлягають витісненню. Саме ці недозволени бажання складають прихований зміст сновидіння.

Психоаналітична робота з невротичними хворими дозволила фахівцям зробити висновок про те, що основу зазначених сновидінь складають спогади раннього дитинства, коли дитина ще не соромилася своєї голизи. У цілому з цього приводу засновник психоаналізу зазначив: «Это детство, лишённое чувства стыда, кажется нам впоследствии своего рода раем, а ведь самый рай не что иное, как массовая фантазия о детстве человека. Поэтому – то в раю люди и ходят обнажёнными и не стыдятся друг друга до того момента, когда в них пробуждается страх быть изгнанными из рая, – начинается половая жизнь и обычная работа», – теза, яку раніше висунув С.К'єркегор, як зазначалося вище.

Висновки. Як показало дане дослідження, сором – це своєрідна «візитна картка» особи, що увійшла у складний процес соціалізації, на якому відбувається, зокрема, витіснення «недозволених» у межах спільноти, до якої належить конкретна людина, бажань та потягів, задоволення котрих суперечить можливості «нормального» суспільного буття, що ґрунтується на обов'язковій дії певних обмежувачів та регуляторів, здатних його унормувати. Крім того, сором можна розуміти як своєрідний захисний механізм, націльний на збереження власної ідентичності, та як специфічний індика-

¹ Соціальні норми (лат. norma – правило, взірць, керівне начало) – сукупність зобов'язуючих принципів, правил, еталонів вимог, встановлених суспільством, соціальними спільнотами чи уповноваженими суб'єктами для регулювання соціальних відносин, діяльності і поведінки соціальних суб'єктів на всіх рівнях і в усіх сферах людської життєдіяльності – від суспільства до окремих малих груп, індивідів, сфер життя. Соціальні норми уособлюються у приписах, дозволах, заборонах [6, с.264].

тор індивідуального й соціального самопочуття. Наявність сорому в людині сприяє формуванню в ній такту, соціальної чутливості, співчуття до Інших.

Перспективи. Дана стаття у подальшому послугує підґрунтям для психоаналітичного аналізу тих емоцій, що з необхідністю виникають у соціалізованій особистості, супроводжуючи її як в індивідуальному, так і в соціальному житті.

Список використаних джерел

1. Головатий М.Ф. Соціальна політика і соціальна робота: Термінологічно-понятійний словник / М.Ф. Головатий, М.Б. Панасюк. – К.: МАУП, 2005. – 560с.
2. Комментарии к изданию Кьеркегор С. Страх и трепет / Комментарии Н.В. Исаевой, С.А. Исаева // Кьеркегор С. Страх и трепет. – М.: Республика, 1993. – С. 351–380.
3. Кьеркегор С. Понятие страха / С. Кьеркегор; пер. с датского, комментарии Н.В. Исаевой, С.А. Исаева // Кьеркегор С. Страх и трепет. – М.: Республика, 1993. – С. 113–248.
4. Лейбин В. Словарь-справочник по психоанализу / В.Лейбин. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2010. – 956 с.
5. Пайнз М. Стыд как центральный аффект в психологии самости / М.Пайнз // Психоанализ депрессий: Сборник статей / Под. ред. проф. М.М. Решетникова. – СПб.: Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 2005. – С. 46–58.
6. Соціальна філософія: Короткий Енциклопедичний Словник / Загальна редакція і укладання проф. В.П. Андрущенко, проф. М.І. Горлач. – Київ – Харків: ВМП Рубікон, 1997. – 400 с.
7. Freud S. Die Traumdeutung / S. Freud. – Wien, 1900.

Осетрова О.А. *Психоаналитический аспект исследования феномена стыда*
Исследован феномен стыда в психоаналитическом ключе.

Ключевые слова: человек, личность, общество, социализация личности, стыд.

Osetrova, O.O. *Psychoanalytic aspect of the investigation of the shame's phenomenon*
The shame's phenomenon in the psychoanalytic key is analyzed.

Key words: man, personality, society, personal socialization, shame.

УДК 1.165.6-335

Гахраманова К.Н.

Сучасні уявлення про структуру свідомості

Проблема свідомості – одна з основних у сучасній філософії, психології і природознавстві, що володіє актуальністю і науковою значимістю. Свідомість – багатоаспектне явище і може розумітися в різних значеннях. Перший – це онтологічний аспект свідомості і пов'язаний з його існуванням. Другий аспект свідомості – його гносеологічний аспект. В гносеологічному значенні, свідомість – відображення вищої, соціальної, функціональної, доцільною дійсності. Третій аспект свідомості складає його суспільно – історична сутність. Свідомість як історичне явище зародилося в процесі праці разом із суспільством і завжди обумовлювало розвиток суспільства.

Ключові слова: свідомість, онтологічний аспект, гносеологічний аспект.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Гахраманова К.Н.

Современные представления о структуре сознания

Проблема сознания – одна из основных в современной философии, психологии и естествознании, обладающая актуальностью и научной значимостью. Сознание – многоаспектное явление и может пониматься в разных значениях. Первый – это онтологический аспект сознания и связан с его существованием. Второй аспект сознания – его гносеологический аспект. В гносеологическом значении, сознание – отражение высшей, социальной, функциональной, целесообразной действительности. Третий аспект сознания составляет его общественно – историческая сущность. Сознание как историческое явление зародилось в процессе труда вместе с обществом и всегда обуславливало развитие общества.

Ключевые слова: сознание, онтологический аспект, гносеологический аспект.

Проблема сознания исторически всегда находилась в центре внимания ученых – естествоведов и философов, являясь актуальной и, вместе с тем, всегда была предметом крайне резких научных споров и дискуссий [1, с.3–5]. Внимание, уделяемое проблеме сознания в философии и в естественно – научном познании, не было случайным. Оно объясняется таким объективным фактором, что место и роль человека в мире, спецификация его взаимодействия с внешним миром, процессами и явлениями может определяться только одним путем – раскрытием природы и сущности сознания. Научно – мировоззренческие проблемы сознания имеют исключительное значение для философии. Одна из причин, обуславливающих вопрос отношения сознания к действительности, связана с произвольным философским направлением, которое затрагивает мировоззрение и методологические основы материализма и идеализма.

Проблема сознания и проводимые вокруг неё научные дискуссии, сложность возникающих вопросов, привели к тому, что в настоящее время сознание стало не только объектом философских исследований, но и ряда гуманитарных и естественных наук,

в том числе, социологии, психологии, языкознания, педагогики, физиологии высшей нервной деятельности, семиотики, кибернетики, информатики, синергетики.

В ходе анализа и изучения отдельных аспектов, проблемы сознания основывается на позиции философского мировоззрения, которая играет роль опорной точки в её толковании. Вопрос отношения сознания к объективной действительности на протяжении всей истории развития философской мысли был одним из её центральных проблем. Материализм, особенно диалектический, составляющий его высшую форму, хотя и познает первичность материи по отношению к сознанию, но и не отрицает, что человеческое существование требует сознания, которое проникает в деятельность человека и в продукты этой деятельности. В контексте человеческой деятельности, взятой как единое целое, сознание необходимое условие, внутренний элемент этой деятельности. Одна из важных причин, обуславливающих изучение проблемы сознания, состоит в том, что все проявления моральной и психической жизни человека дают возможность изучать подсознательные, сознательные и надсознательные процессы. Люди ещё в глубокой древности пытались раскрыть феномен сознания, выдвигая принципы: «познай самого себя», «говори, чтоб я увидел тебя». Горячие споры же вокруг сущности сознания и познания вот уже несколько веков не утихают.

Понятие сознания, обладающее различными иностациями, не может толковаться однозначно и используется в языке в широком и узком смысле. В широком смысле слова сознание, независимо от уровня его осуществления, является психическим отражением действительности. Отметим, что в этом случае специфика структурной организации сознания не учитывается. Сознание, понимаемое в сравнительно узком смысле, отражает не психическое состояние человека в целом, а только форму психического отражения действительности, присущую человеку. В этом случае сознание, уже обладая определенной структурной организацией и системой, выступает как феномен, состоящий из различных элементов [2, с.154–162].

В структуре сознания следует разграничить обыденную, научную, эстетическую формы проявления отражения, его чувственные и рациональные уровни, эмпирические, теоретические, репродуктивные и продуктивные формы. Ядро сознания составляют ощущения, восприятия, представления, воображение и суждения. Вообще, мысли, чувства, размышления, волнения человека в целом проходят через его сознание. Так как сознание не является отдельным телом, предметом и процессом, его невозможно осмыслить только средствами естествознания. Сознание невозможно вытеснить из ограниченной связи с миром, так как вне этой связи сознание просто не существует.

Будучи идеальным по существу, исключая свойство реальности, сознание не имеет никакой общей точки соприкосновения (масса, плотность, твердость, месторасположение и т.д.) с материальными телами, что приводит к определенным трудностям в его изучении [3, с.232–235]. Одна из таких трудностей заключается в том, что человек для изучения собственной анатомии и физиологии использует анатомию и физиологию животных, в то же время для изучения собственного сознания, он не может прибегнуть к такому сравнению, ибо даже у «общественного» животного самого высшего типа нет высшего сознания, равного человеческому. Дело в том, что и «общественные» животные не совсем лишены сознания. Разница только в том, что сознание человека непосредственно теоретическое, обобщающее, а сознание животных (например, пчелы, паука и др.) эмпирическое, индивидуальное. Таким образом, теоретическое и обобщающее сознание присуще только человеку. Карл Юнг, выдающийся представитель фрейдизма, писал, что в решении вопроса сознания человек «подвержен затворничеству и аскетизму».

Сознание – это отношение, человека к природе, обществу, мышлению, процессу познания. Поэтому рефлексный характер составляет важную особенность сознания. Рефлексия сознания – это его погружение в рассуждения о самом себе, познание человеком себя и своего сознания. Сознание – понятие многоаспектное. Богатство аспектов приводит к пониманию сознания в различных иностациях. В их числе можем выделить три аспекта сознания: онтологический, гносеологический, общественно – исторический [4, с.24–36].

Онтологический аспект сознания выражает отношение к материальным процессам, происходящим под действием детерминаторов в головном мозге человека: физиологических, нейродинамических, биофизических. В онтологическом значении сознание можно объяснить следующим образом: сознание – свойство высокоорганизованной материи человеческого мозга отражать в себе внешний мир в идеальных образах. С этой точки зрения, сознание вне мозга не существует. Мозг – орган сознания. Но сознание в мозге рождается не только за счет мозга, а еще, в основном, благодаря внешним раздражителям, так называемым детерминаторам: телам, предметам, процессам, признакам, особенностям, качеству и количеству. Влияние внешних детерминаторов сначала создает физиологическое, представляющее в головном мозге материальные процессы, а физиологическое, как внутреннее состояние, создает идеал, т.е. сознание. Значит, процесс превращения внешнего энергетического акта сознания происходит по следующей схеме:

Детерминатор (материально) → физиологическое (материально) → сознание (духовное существование, идеально)

Как видно из данной схемы, у каждого акта сознания существует только ему присущее существование (онтология). Но процесс познания мира не ограничивается только идеальным. Идеал – субъективная реальность. Существует две формы субъективной реальности: субъективированное духовное существование и объективированное существование. Субъективированное духовное существование в человеческом мозге – это чисто идеальная форма ощущений (чувств), восприятий, понятий, мыслей, суждений, являющиеся теоретическими. Вторая же форма духовного существования связана с ее объективированным процессом и находит свое воплощение в словах, произведениях художников и литературы, предметах и т.д. и, таким образом, сознание материализуется посредством второй формы духовного существования. В таком случае сознание проявляется как энергетическая форма и его энергетический механизм заключается в этом.

Второй аспект сознания составляет его гносеологическая сторона. В гносеологическом смысле, сознание – отношение предметов и явлений, существующих вне мозга. В гносеологическом контексте сознание – это целесообразное, социальное, функциональное отражение предметов и явлений действительности в человеческом мозге [5, с.47].

И, наконец, третий аспект сознания составляет его общественно – исторический аспект. Он связан с человеческим трудом. [6, с.110–115]. Историческая практика показывает, что в зарождении и развитии сознания, мышления и языка решающую роль сыграл труд. Сознание и мышление продукт практической деятельности человека. Сознание появилось и развивалось одновременно с появлением и развитием общества. Труд был первым и основным условием жизни человека. Именно в результате труда древние люди выполняли различные операции, неразвитые руки предков современного человека развились и превратились в человеческие руки. В процессе труда развивался и совершенствовался мозг человека. Сознание формировалось как функция сложного высокоорганизованного мозга под влиянием труда и речи. Под влиянием труда и с развитием мозга постепенно развивались и совершенствовались органы чувств человека. Развитие форм труда и усложнение общественных отношений способствовали ещё большему развитию сознания. Зарождение сознания, формирование языка и речи было связано непосредственно. Как и сознание, язык и речь зародились только в процессе труда.

Таким образом, являясь присущим только человеку, сознание появилось в строго определенных общественных условиях. Опираясь на труд, общественная жизнь создала человека и его сознание. Поэтому часть содержания сознания составляет отражение общественных явлений. Выражаясь образно, общество стало заказчиком сознания, природа – инженером, а человек – его носителем.

Отношение сознания к миру реализуется путем знаний [7, с.16–18]. Сознание – единство индивидуального и общественного. Без мировоззрения нет сознания. По существу, сознание – это мировоззрение. Мировоззрение – атрибут сознания. Формирование сознания человека – это формирование его мировоззрения. Как и сознание, мировоз-

знание – это способ восприятия мира человеком. Разница только в том, что посредством сознания человек воспринимает мир в теоретической, а посредством мировоззрения – в теоретическо – практической форме. Теоретическое восприятие мира – это восприятие объекта таким, каков он есть, т.е. ничего не добавляя к нему, а эмпирию – теоретическое же восприятие – это восприятие в форме «как я его хочу видеть».

Объект сознания – материальный мир, природа, общество и человек. Субъект сознания – конкретная историческая личность, общество, человечество в целом. Носитель (субстрат) сознания – физиологические, биофизические, нейродинамические, процессы, зарождающиеся под влиянием детерминаторов в человеческом мозге. Орган сознания – мозг. Способ существования сознания – это знание. Движущая сила сознания – общественная практика. Функция сознания – это регулирование поведения и действий людей [6, с. 78–84].

Сущность сознания – его идеальность.

Функции сознания следующие [4]:

- а) функция ориентирования (направления);
- б) гносеологическая (познавательная) функция;
- в) функция целенаправленности;
- г) регулятивная (регулирующая) функция;
- д) функция контролирования;
- е) креативная (творческая) функция;
- ё) аксиологическая (ценностная) функция;
- ж) функция прогнозирования.

Выше мы пояснили основные положения диалектики – материалистической концепции и современного естествознания о проблеме сознания. В изучении проблемы сознания большая заслуга философов – марксистов в том, что они объяснили материалистическую сущность сознания. Иными словами, они вывели это из материалистических взглядов человека на природу, общество, человека. Из вышеизложенного нами стало ясно, что согласно материалистическому мировоззрению, сознание – органическое продолжение эволюции природы. Человек – вершина естественного развития, а его сознание – апогей мира. Человек вышел из животного состояния и существовал в начале в виде полудикого стада, а затем в своей физической и социальной эволюции, существовал в виде племени, рода, народа.

В результате процесса трудовой деятельности, человек развивал свои природные органы, совершенствовал их, а затем превратил предметы природы и сырье в новые средства, отвечающие жизненным требованиям. В процессе совместной деятельности мозг и его нервная система непрерывно развивались, и это привело к осознанному общению, зарождению ясной, внятной речи. Естественно, это сознание не сразу достигло зрелого уровня, вначале оно было робким, нерешительным, пугливым, а затем, только в ходе борьбы за существование, постепенно укрепляясь, позволило перейти от животного к человеческому существованию. Таким образом, из малочисленных образований люди постепенно переходили в объединяющие тысячи людей роды, племена, народы, государства.

Первое предложение, составленное древним человеком из сочетаний звуков, стало большой революцией в естественном развитии. На волнах этого первого предложения родился современный человек – «Homo Sapiens» (Человек разумный). С этого момента развитие природы было направлено в новое русло: появилось существо, способное изменить природу обдуманно и целесообразно, в соответствии со своими требованиями. Это существо было современным человеком. К.Маркс и Ф.Энгельс в соответствии со своими представлениями о рождении и становлении человечества, сформулировали свою концепцию сознания. Однако эти взгляды не были выражены в совершенной форме. В этой концепции первичное понятие сознания носило характер тавтологии. В «Немецкой идеологии» К.Маркс и Ф.Энгельс писали: «Сознание ни что иное, как осознанная действительность» [1, с. 25].

Уже в первых своих произведениях они пытались понять материалистическую сущность сознания. В особой форме, сознание – организованная форма движения материи.

В «Немецкой идеологии» писали: «Язык такой же древний, как и сознание; язык практический... как и сознание, язык возник из потребности и необходимости людей общаться друг с другом... Сознание с самого начала было продуктом общества, и пока существуют люди, таковым и останется. [8, с. 29]. Начальное сознание соответствовало тому уровню, на котором находилась общественная жизнь: это было чисто стадное сознание» [8, с. 30]. К.Маркс и Ф.Энгельс наряду с материалистическим толкованием сознания в «Немецкой идеологии», дают толкование и таких понятий как «высшее существование», «понимание», «сомнение», «призрак» и оценивают их как не имеющие онтологии и существования понятия идеалистического содержания.

В.И. Ленин в толковании о материально – энергетическом происхождении сознания продолжил материалистические идеи Маркса и Энгельса. В своей книге «Материализм и эмпириокритицизм» он писал: «Как всякому естественнику, каждому материалисту ясно, что, действительно, ощущение – это непосредственная связь сознания с внешним миром, связь внешнего энергетического раздражителя с фактами сознания» [9, с. 46]. Сознание – внутреннее состояние материи. Продолжая материалистические взгляды Маркса, Ленин поддерживал мысль о первичности материи по отношению к сознанию и активность сознания относительно материи.

Взгляды марксистов, касающиеся сознания, разделялись большинством советских философов. Известные советские философы Л.П. Буева, Г.Л. Смирнов, В.Я. Келле, М.И. Ковальсон, Г.Э. Глезерман, А.Г. Спиркин, А.К. Уледов и др. определяли сознание как совокупность знаний, идей, мировоззрений, методов познания, зарождающихся в результате предметно – чувственной деятельности человека. Выдающийся нейрофизиолог В.П. Симонов относит к сфере сознания все то, что относится к подсознанию, сверхсознанию, даже интуицию [10, с. 296–300].

По мнению В.А. Лекторского, к сфере сознания должны быть отнесены системы, которые сегодня являются ещё непознанными, но могут быть познаны в будущем. [11, с. 589]. Следует отметить, что взгляды Лекторского имеют ключевую основу: людям свойственны воображение, предвидение, предсказывание, предположение. К сознанию, кроме уже известных знаний, можно добавить знания, относящиеся к будущему. Если мы примем В.А. Лекторского, в содержание сознания мы можем включить предвидение, предчувствие, предположение и гипотезы.

Советские философы вывели общественное сознание из основных экономических сфер и отношений, уровней познания действительности, пластов познанного и непознанного и представили подробное исследование его структуры и функций. С их точки зрения, в содержание сознания входят не только познанное посредством мышления, но и психология, общественное мнение, духовная жизнь общества, многообразный поток информации, религия, религиозные верования, суеверия и т.д. [12, с. 44–58].

К.Маркс и Ф.Энгельс так же, как и предшествующие им мыслители, отнесли всю структуру психологии: ощущение, восприятие, представление, память, воображение, мышление, речь, эмоции, веру, волю, духовные события к миру сознания. Наряду с перечисленными выше компонентами, в психологию входят темперамент, характер, способность и другие психологические элементы. Эти структурные элементы присущи каждой личности и повторяются в их психических структурах. По нашему мнению, такой широкий взгляд на структуру сознания приемлем [10, с. 72–74].

Изучению каждого элемента психологии в научно – философской и психологической литературе посвящено множество научных и учебных трудов. Психология – наука, занимающаяся известными элементами психики. Можно сказать, что все выдающиеся психологи (А.С. Видовский, С.Л. Рубинштейн, А.Р. Лурия, В.Т. Ананьев, А.А. Бодалев, А.Н. Леонтьев, В.Ф. Ломов, А.Т. Коваев, А.В. Петровский, В.М. Теплов, Э.В. Шорохова, Т.М. Андреев и др.), связывая психологию с сознанием, предположали, что без участия психологии познать сознание невозможно, так как психология своего рода «дверь», открывающаяся в сознание.

По мнению психологов, понятие сознания характеризует не только внутренний мир человека, но и маленькие общественные группы, например, социальная психология изучает психику и сознание людей, в том числе, психику и сознание, объединенных

классов, стратов. Психология и социальная психология образует как бы «нижний ряд» сознания. Сегодня большинство ученых называют их феноменами подсознания. Затем в иерархии над сознанием и подсознанием устанавливается «сверхсознание». К последнему можно отнести такие духовные феномены как предчувствие, предвидение, сверхчувствительность, парапсихологию и т.д.

Считая социальную среду главным фактором формирования сознания, советские философы и физиологи направляли основное внимание на микросреду – общественное окружение, в котором живет и работает человек. И.Бувев, А.К. Влѣдов, Т.Л. Смирнов, создав типологию советских людей и включив туда антиобщественные элементы, тем самым подтвердили, что советская социальная среда не лишена противоречий. Эти социальные факторы были объяснимы. В.П. Ройин, В.А. Ядов, и др. в 60–е годы прошлого века, глубоко проанализировав советского человека в условиях советского производства, выявили ряд новых проблем, не характерных для советского общества. М.М. Бахтин, А.Ф. Лосев, Я.М. Лотман, Ю.А. Лукин, Л.Н. Коган, А.К. Влѣдов и другие исследователи представили анализ духовной жизни советского общества. А.К. Улѣдов, В.А. Грушин, М.К. Горшков, всесторонне обработав сущность общественного мнения, в отличие от западных философов показали, что в условиях социализма общественное мнение имеет важное конструктивное значение.

В.Грушин на примере города Таганрога изучил состояние массовой информации средних промышленных городов. Советские философы создали коллективную социальную психологию советского общества, отличную от индивидуальной западной социальной психологии.

Советские философы А.С. Макаренко, А.Н. Леонтьев, Э.Т. Юдин, Л.П. Буева, В.А. Лекторский и др., продолжая концепцию Энгельса о трудовом происхождении сознания, несколько углубили творческое отношение к исследованию сознания. Советские, русские и западные ученые, и философы, занимающиеся философским обобщением естествознания (А.И. Берг, В.М. Кедров, А.Бор, Х.Дельгадо, А.Ленинцер, Л.М. Веккер и др.) добились ряда глубоких результатов в исследовании материальной природы сознания. Советские философы А.К. Улѣдов, Л.П. Буева, Т.Л. Смирнов, В.А. Грушин и др. положили начало заслуживающим внимания исследованиям в области изучения структуры сознания. По их представлениям сознание состоит из трех уровней: внесознательного, сознательного и идеологии. По познавательным признакам, они делят сознание на обычное и научное, или эмпирическое и теоретическое.

Отметим, что в отличии от западной, советская философия на всем протяжении своей истории подвергалась политическому и идеологическому влиянию правящей партии. Вследствие этого советские философы не могли использовать труды и идеи сосланных после революции из страны выдающихся философов Н.А. Бердяева, И.А. Ильина, Л.С. Франка, Н.О. Лосса, П.А. Сорокина и др. В Советском Союзе же западная философия уже в самом начале подвергалась целенаправленной критике. В социальной философии господствовала идея об истинности только лишь марксистской теории. В этих условиях многие противоречия социализма сознательно скрывались или выдавались за «пережитки прошлого». В период сталинизма в философии, как и других областях науки, установилась атмосфера культа личности Генерального Секретаря КПСС.

В виду сложности и многоаспектности проблемы сознания, ее исследованием, наряду с философами, занимались и физиологи, особенно нейрофизиологи [3]. Приняв философский социальный подход к исследованию сознания, в силу своих профессиональных интересов, они больше внимания уделяли его физиологическим, психологическим и материально – энергетическим аспектам. К сожалению, следует отметить, что об этих аспектах сознания философы до сих пор умалчивали и не проводили интенсивных и экстенсивных исследований в области материально – энергетических особенностей сознания, хотя эти пробелы в проблеме сознания давно требуют ясности. Сознание не является просто образом, а формой человеческой деятельности, направленной на изменение действительности. Сознание и области его распространения не остаются неизменными, а непрерывно изменяются, пополняются

и углубляются с развитием философско – психологических и естественно – научных знаний. Происходящие в области сознания изменения, можно ясно увидеть на основе выдвинутой в области сознания концепции А.В. Иванова. А.В. Иванов делит «область» сознания на 4 сектора [13, с.254–256].

В первый сектор входят материально – перцептивные способности и знания, родившиеся на их основе. В эти способности входят носители первичной информации о знаниях, полученных человеком о внешнем мире: ощущения, восприятия, представления, особенно о своем теле и его отношениях с отдельными его органами. Этот сектор сознания позволяет человеку правильно и целенаправленно строить свое поведение и действия среди естественных и социальных явлений. Следовательно, главная функция и регулятивность этого сектора – полезность и целенаправленность.

Во второй сектор входят логико – смысловые компоненты. Посредством логики по данным ощущениям человек может непосредственно дойти до уровня сущности объектов. В этот сектор входят общие понятия, аналитико – синтетические мысленные операции, строгие логические доказательства. Главная функция и регулятор – доказательство. Главный объект этого сектора сознания – действительность.

Первый и второй сектор составляют левую полусферу сознания.

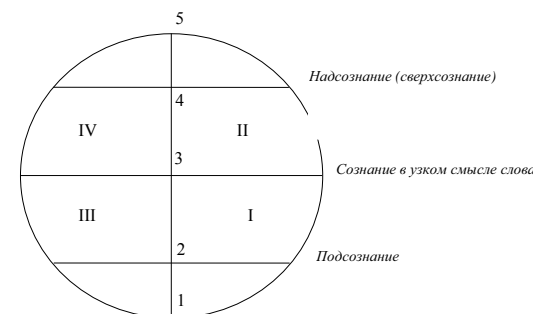
В концепции Иванова третий сектор сознания состоит из его эмоциональных компонентов. Этот сектор не имеет непосредственной связи с внешним миром. В него входят связанные с конкретной ситуацией личные, субъективно – психологические переживания, воспоминания, инструктивно – аффектные состояния, неясные волнения, предчувствия, галлюцинации, стрессы, эмоции (гнев, страх, радость, любовь и т.п.), ясно осознаваемые и отличающиеся образно – визуальным характером чувства (отвращение, удовольствие, ненависть, симпатия, антипатия и т.п.). Выражаясь языком З.Фрейда, основная цель и регулятор этого сектора «принцип».

Четвёртый сектор сознания составляют ценностные компоненты. Сюда входят следующие элементы: а) высшие мотивы деятельности; б) духовные идеи личности; в) фанатизм; г) воображение; д) различные виды интуиции.

Третий и четвёртый сектор составляют «левую половину» сознания.

Цель и регулятор этого сектора: красота, истина, справедливость.

Таким образом, на основе концепции Иванова, мы можем выразить современную структуру сознания следующей схемой:

Из вышеизложенного становится понятным, что представления о структуре сознания постоянно меняются и развиваются с развитием естественно – научных и социальных наук.

Список использованных источников

1. Мамардашвили М.К. Сознание как философская проблема // Вопросы философии, 1990, №10.
2. Горелов А.П. Концепции современного естествознания. М.: Центр, 2003. – 208 с.
3. Философия. Под ред. проф. Кохановского Ростов–на–Дону: Феникс, 2003. – 454 с.

4. Исаков В.И., Сухачев В.Ю. Эпос сознания. СПб: Наука, 1999.
5. Князев Е.Н., Курдюмов С.П. Основы синергетики, СПб: Алтея, 2002. – 404 с.
6. Патмэт Х. Философия сознания. М.: Наука, 1992. – 392 с.
7. Фрейд З. Введение в психоанализ. М.: Просвещения, 2003. – 398 с.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, Т.3, 1985. – 589 с.
9. Ленин В.И. Материализм и эмпириокритицизм. Баки: Azərnəşr, 1969. – 522 с.
10. Симонов П.В. Мотивизированный мозг. Высшая нервная деятельность и естественно – научные основы общей психологии. Изб. Труды. В 2–х томах. Т.1, М.: ИНФРА, 2004. – 682 с.
11. Лекторский В.А. Сознание // Новая философская энциклопедия. В 4–х томах. М.: Прогресс, 2001. Т.3. – 798 с.
12. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. М.: Политиздат, 2005. – 303 с.
13. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия. М.: Проспект, 2000. – 608 с.

Gahramanova, K.N. Modern representations about structure of consciousness

The problem of consciousness is one of the main in contemporary philosophy, psychology and the life sciences, which has relevance and scientific significance. Consciousness is a multidimensional phenomenon and can be understood in different values. The first is the ontological aspect of consciousness and is linked to its existence. The second aspect of consciousness – its epistemological aspect. In the gnosiology of consciousness – reflection is the highest social, functional, practical reality. The third aspect of consciousness constitutes its socio – historical entity. Consciousness as a historical phenomenon began in the labor process, together with the society and always give development of society.

Key words: consciousness, ontological aspect, epistemological aspect.

УДК 361.3:159.953

Чижевська О.М.

Організаційна пам'ять: історична багатовимірність феномену

Відображено результати дослідження з історичної та галузевої позиції стану розробки проблеми організаційної пам'яті. Виокремлено групи наукових концепцій, які в різній мірі корелюють з дослідженням феномену організаційної пам'яті.

Ключові слова: пам'ять, організація, організаційна пам'ять.

Останнім часом актуалізувались дослідження організаційних феноменів – організаційної свідомості (Г.Козловська), організаційної культури (С.Нестеренко). Особливе місце серед них займає організаційна пам'ять, розробка цілісної філософської концепції якої на часі. Проте дослідження феномену пам'яті в цілому бере свій початок від праць Платона та Аристотеля, особливих філософських результатів тут досяг А.Бергсон та його послідовники, зокрема варто відзначити в цьому контексті Ж.Делеза. Проте різні галузі науки визначають сутнісними характеристиками пам'яті такі її ознаки, що призводить до утворення суперечностей в розумінні цього феномену. Натомість значимими досягненнями у вивченні організації відзначився О.Богданов, а також І.Пригожин. Суперечності між філософськими та науковими здобутками потребують узгодження термінологічного поля дослідження.

Проблемна ситуація виражається в багатомірності цього феномену, вивчення якого можна пов'язати не тільки з сучасними дослідженнями в соціальній філософії, політології, соціології, психології, кібернетиці тощо, але й прослідкувати історичний розвиток ідей, які заклали основу для вивчення цього феномену.

Оскільки метою дослідження є вивчення стану розробки проблеми організаційної пам'яті як з галузевої, так і з історичної точки зору, очевидно, що завдання, розв'язання яких дозволить її досягти, полягають в тому, щоб, по–перше, з'ясувати історичний розвиток ідей, які закладають фундамент дослідження організаційної пам'яті, по–друге, з'ясувати досягнення гуманітарних та точних наук щодо організаційної пам'яті, по–третє, шляхом аналізу визначити місце цих здобутків у дослідженні організаційної пам'яті. Власне, оскільки концепт організаційна пам'ять почав використовуватись нещодавно в науці і філософії зокрема, доцільно класифікувати існуючі здобутки за ступенем кореляції з предметом дослідження та тими поняттями, які його утворюють.

Історичний екскурс починається з Стародавньої Індії: давньоіндійські боги – гаранті космічного порядку, котрі борються з Хаосом. Створення Вед як першої пам'ятки може трактуватись як соціальне запам'ятовування, а період «бродіння умів» – як аналіз і оцінка змісту пам'яті давньоіндійського суспільства. Індійські ортодоксальні школи ньяя та вайшешіка стверджують, що пізнання є істотне та неістотне, останнє включає серед інших і таку апрамаму як пам'ять. Взагалі ця давньоіндійська школа відзначається акцентом на організованості всього, знання зокрема. Неортодоксальна школа чарвака–локаята заперечує ортодоксальні положення про існування божественної душі та законів карми, використовуючи аргумент пам'яті: якби існувало перевтілення душ, то душа пам'ятала б про це, бо навіть діти і ті мають пам'ять. Пояснюючи людську душу вони стверджували, що душа – це організація стихій, де не елементи (земля, вода, повітря, вогонь) володіють душею, свідомістю, а свідомість виникає з цих елементів. Ці положення дозволяють стверджувати, що саме така позиція цієї школи щодо свідомості і пам'яті дозволяє класифікувати її як матеріалістичну школу. Джайнізм та його філософія засновані на ідеї про упорядкований характер світу. Ця його гармонія не є створеною і не може бути знищеною. Тим самим вони поклали ідею організованості в якості наріжного кута світобудови [3,с.60–85].

Не менш важливе місце виокремлює для питання організованості та порядку і китайська філософія: Лі шу (Книга порядку) містить збірку соціальних вірців, які являють собою міру розвитку. Конфуцій вважав, що саме забуття цих вірців і викликало соціальні потрясіння Чжао Го. Власне «Лі» – древній моральний ритуал і церемоніал, усталений порядок речей. Це те єдине, чого людина має обов'язково дотримуватись. І тому це не підлягає забуттю [3, с.86–107].

Давньогрецький напівлегендарний поет Есхіл в своїй трагедії «Прикутий Прометей» вустами самого Прометея стверджує, що пам'ять – це мати муз і початок всього, на рівні з числом і літерою, покладаючи тим самим пам'ять в основу розвитку людства і цивілізації, підкреслюючи нею зв'язок людей і жителів Олімпу [4, с.27–32].

Давні греки в своїх міфах говорили про міфічну річку Лету – річку забуття. Як пише П.Флоренський, алетей є «чимось здатним перебувати в потоці забуття, в летейських струменях чуттєвого світу, чимось, що перемагає час. Чимось, що стоїть і не минає, що вічно пам'ятається. Істина є вічністю якоїсь свідомості; істина є цінність, що гідна вічної пам'яті і здатна до неї. Пам'ять хоче зупинити рух; пам'ять хоче безпосередньо поставити перед собою явище, що біжить; пам'ять хоче загатити греблю назустріч потоку будування. Отже, незабутнє суще, якого шукає свідомість, ця алетей є потоком, що в спокої, течією, що перебуває, нерухомий вектор буття. Саме прагнення пам'ятати, ця «воля до незабутності», перебільшує розсудок, але він хоче цієї само суперечності. Якщо поняття пам'яті, за суттю своєю, виходить за межі розсудку, то Пам'ять вищою мірою своєю – Істина – тим більше вище розсудку. Пам'ять–Мнемосина є мати муз – духовних сутностей людства, супутниць Аполлона – Творчості Духовного» [9, с.18–19].

Інше грецьке слово – *Κόσμος*, що означало порядок і засади цієї впорядкованості, служило принципом організації знання, принципом організації науково-навчальної роботи Академії Платона, яка стала взірцем для наступних академій та університетів.

В європейській культурі власне філософські основи вивчення пам'яті були закладені Планом і Аристотелем. В античній філософії її буття подавалось у вигляді вічної душі, що володіє спогадами про трансцендентний світ ідеальних сутностей (Платон), чи у вигляді «воскової таблички» індивідуальної душі, що фіксує «відбитки» явищ і предметів оточуючого світу, які отримані за допомогою сенсорних органів (Аристотель). Завдяки Платону і Аристотелем склались два основних підходи до вивчення даного людської пам'яті. Їх можна охарактеризувати як парадигми трансцендентності пам'яті, її незалежності від свого «носія» вічної душі – людини (Платон), і іманентності пам'яті, її епіфеноменального характеру щодо психіки (Аристотель) [8].

В творі Платона «Менон» розкривається філософське розуміння пригадування. Його ґрунтовний аналіз було проведено російським філософом О.Ф. Лосевим в «Очерках античного символизма и мифологии» [5, с.445–448]. Платонівська концепція «пригадування» пов'язана з концепцією потойбічного світу та безсмертя душ, які колись безпосередньо споглядали вічні ідеї, а тепер в земній оболонці лише смутно їх пригадують. За Лосевим думка Платона полягає в тому, трансцендентальний аналіз знання та трансцендентальний аналіз буття повинен бути синтезований на спільній методологічній основі. В результаті такого синтезу знання модифікується в пригадування. «Воно отримує предметний урок, і цей предмет відображається на ньому, творчо відтворюється в ньому. Реальне пізнання буття можливе тільки завдяки наявності апріорних форм» [5, с.447]. Проте це існує і інший аспект: «Пригадування для нього є істинна думка, тобто щось, що вже вміщає в себе синтез знання і докси, поєднане, крім того, з «міркуванням про причину». В контексті вчення про пригадування поєднання «причини» з доксою не є просто накладання розсудкових і розумних форм на чутливість, але і конструювання для знання його об'єктивної предметності. Так модифікується знання під дією синтезу знання і буття» [5, с.448]. Саме за допомогою спогадів людина актуалізує (повертає до свідомості) необхідні їй для взаємодії з оточуючим світом знання, уміння, навички. «Те, що ми тепер пригадуємо, ми повинні були знати в минулому», – відмічає Платон [6, с.26].

Платонівське поняття онтологічної пам'яті Анамнезіс як чисте буття минулого, буття в собі цього минулого надихатиме А.Бергсона та Ж.Делеза в подальшому дослідженні цього феномену.

Аристотель являється автором ґрунтовного дослідження пам'яті («Про пам'ять і спогади») та універсальної організації («Про космос»). Проте концепту «організаційна пам'ять» Аристотель не ввів до кола наукового вжитку. Обидва зазначені твори відносять до його натурфілософських робіт.

В середньовічній філософській думці вимір пам'яті пов'язаний з осмисленням нею сутності часу (темпоральність, вічність) як однієї з ключових проблем філософії цього періоду. Вихідним її положенням є теоцентричність: саме така точка відліку визначає решту філософських положень. Важливою для з'ясування стану розробки досліджуваної нами проблематики є «Сповідь» Блаженного Августина [1], зокрема її одинадцятий розділ і далі, де розкрито теорію часу, яка потребує деякого уточнення для нашої роботи. А.Августин доводить, що людська душа є вічною: вона існує поза простором, немає частин, в цьому і полягає секрет того, що вона не підлягає руйнуванню. Проте якщо вона не існує в просторі, то Августин говорить про те, що вона існує в часі. Отож, він протиставляє часу вічність – Бог існує у вічності, а душа як божжа іскра перебуває у створеному часі, з чим пов'язана її здатність розрізняти минуле і майбутнє. Саме здатність розрізняти минуле і визначається тут як пам'ять. Натомість чекання – здатність душі розрізняти майбутнє, а увага пов'язана з теперішнім.

Його спроба пояснити, що таке час нашоветується на різні труднощі: минуле і майбутнє не мають дійсного існування, дійсно існує тільки теперішнє, яке в свою чергу є миттю, а виміряти можна лише минулий час. Проте минуле і майбутнє дійсно існують. Єдиний спосіб розв'язати цю суперечність за Августином полягає в тому, що минуле і майбутнє має бути осмислено як теперішнє: «минуле» повинно бути тотожно пам'яті, а «майбутнє» – чеканню, причому спогади і чекання є фактами, що стосуються теперішнього. За Августином існує три часи: «теперішнє минулих предметів, теперішнє теперішніх предметів і теперішнє майбутніх предметів». «Так, для теперішнього минулих предметів є у нас пам'ять, чи спогади; для теперішнього теперішніх предметів є у нас погляд, переконання, споглядання; а для теперішнього майбутніх предметів є у нас очікування, сподівання, надія» [2, с.349]. Натомість говорити, що існує три часи – минулий, теперішній і майбутній, – значить висловлюватись не точно. Отож, суть рішення, яке пропонує Августин, полягає в тому, що час суб'єктивний: час існує в людському розумі, який очікує, споглядає і пригадує [2, с.363]. Усе це дозволяє Б. Расселу віднести концепцію часу Августина до крайньої форми суб'єктивізму [7, с.429–430]. Августин демонструє, що час – це прагнення душі до вічності, саме там минуле і майбутнє стають постійно продовжуваним теперішнім. Тим самим вічності за Августином характерна абсолютна пам'ять, абсолютне чекання і абсолютна увага.

І.Кант стверджує, що апріорні форми чуттєвості простір і час організовують відчуття людиною явлених сторін речі в собі і тим самим створюють її чуттєвий образ: простір оформляє зовнішні відчуття, а час – внутрішні. Все це демонструє певну філософську рефлексію розуміння тієї частини свідомості людини, яку ми можемо назвати організаційною.

Г.Гегель зробив важливий висновок про те, що пам'ять людини – це діалектична єдність пам'яті індивіда і «відчуженої» від нього пам'яті об'єктивного духа, синтезувавши тим самим обидві парадигми вивчення людської пам'яті в одну, розглядаючи пам'ять як трансцендентально-іманентний феномен [8].

А.Бергсон пише роботу «Матерія і пам'ять», в якій розглядає особистість як точку дотику матерії та духу, творче начало. Часовий вимір такого розгляду демонструє, що пам'ять – духовний феномен, який дозволяє свідомості людині мати певну протяжність. Його отологія пам'яті фактично не розглядає соціального буття, обмежуючись рамками життя суб'єкта.

В.Дільтей, розвиваючи становлення взаємовідносин між філософією та історією, критикує не тільки чистий розум, але й доповнює це критикою історичного розуму: суть його полягає в тому, що дається історичне пізнання готовим у своєму значенні до

процесу пізнання, де свідомість поступається місцем життю. Там чином, що зрозуміти історію, необхідно проникнути в суб'єктивний світ, в саме життя діячів досліджуваної епохи, які власне і несуть в собі дух історії. Шляхом, за допомогою якого можливо розпакувати смисли пам'яті минулого і відтворити їх сьогодні, визначається герменевтика, якою долається культурна і часова дистанція, реконструюється його смисл, досягається часова історичність. І це не акт пізнання. Це акт життя, характеристика людського існування.

Родоначальник теорії систем О.Богданов покладає організацію як базовий принцип світобудови в своїй роботі «Тектологія. Всезагальна організуюча система наук».

О.Федоров відзначає, що саме в 20 столітті сформувалось три найбільш потужних напрямки вивчення пам'яті [8]:

Перший напрямок – психологічний. Психологія та психоаналіз в першу чергу вивчають мнемічні процеси психіки індивіда (З.Фрейд, К.–Г.Юнг, Е.Фром, А.Лурія, Л.Виготський та інші).

Другий напрямок – феноменологія та екзистенціалізм, що міцно зв'язують пам'ять, час і буття людини (Х.–Г.Гамадер, М.Мерло–Понти, П.Рікер, М.Фуко, К.Ясперс). Виходячи з положень, що розроблені Г.Гегелем, Ф.Ніцше та А.Бергсоном, Е.Гуссерль визначає пам'ять як один з модусів людської свідомості, що конститує смисл і дійсність буття світу, а необхідною умовою цього є «внутрішнє усвідомлення часу». Головна тема М.Гайдеггера – «забування», що має онтологічний статус, а пригадування можливе тільки на основі забування.

Третій напрямок – вітчизняна філософія, яка розглядає пам'ять як невід'ємний і важливий елемент духовного життя людини і суспільства, що виконує функцію забезпечення цілісності індивідуального (душевного) і соціального (духовного) життя (М.Бердяєв, С.Булгаков, Л.Карсавин, В.Муравйов, В.Соловйов, М.Федоров, П.Флоренський, С.Франк). У витоків дослідження пам'яті знаходиться ідея П.Чаадаєва про існування «глибинної пам'яті народу».

Такий поділ страждає недоліком порушення єдності критерію класифікації – якщо перші два напрямки відрізняються за змістовими акцентами вивчення пам'яті, то виділяючи окремо «вітчизняний» напрямок, автор цієї концепції примішує геополітичний критерій класифікації до вже зазначеного змістового. На нашу думку, ватро було б і «вітчизняних» дослідників включити до філософського напрямку дослідження, зазначивши ті ж геополітичні особливості їх філософської рефлексії.

Таким чином, за ступенем кореляції можна виділити ядрові, наскрізні, дотичні теорії та концепції. Ядрові містять положення, які корелюють в найбільшій мірі і відображають базові положення дослідження. Наскрізні – розкривають такі положення, що деталізують зміст, а дотичні дозволяють обмежити предмет дослідження.

До ядрових концепцій належать ідеї А.Бегсона, О.Богданова, І.Пригожина. Згідно них можливий узгоджений аналіз організаційної пам'яті як предмету соціально-філософського аналізу.

Наскрізні концепції – це філософські доробки К.Ясперса (свобода), К.Юнга (архетипи), Х.Ортега–і–Гасет (суспільна меншість і більшість), Ю.Хабермаса (комунікація), М.Фуко (генеалогія знання), М.Гайдеггера (форма спів–буття–в–світі). Вони дозволяють розширити уявлення про феномен організаційної пам'яті.

Дотичними є концепції пам'яті, які розробляються інформатикою, кібернетикою. Пам'ять постає там системою зберігання даних. А ціль віртуалізації полягає в тому, щоб ізолювати обчислювальні процеси обробки даних від власне даних. Також дотичними є концепції генетичної пам'яті, що розкривають природу пам'яті на рівні білкової організації життя, концепції, так би мовити, фізичної пам'яті: закон збереження, начала термодинаміки тощо.

Отож, історично ідеї, які стосуються організаційної пам'яті, почали розроблятися так само давно, як і філософська наука. Їх латентне існування можна прослідкувати вже в працях Платона та Аристотеля. Середньовіччя відзначається філософською рефлексією часу і пам'яті А.Августина. Не оминули питань і класики філософської думки зокрема І.Кант та Г.Гегель. Сучасні дослідження пам'яті та організаційної пам'яті як

її окремої частини подібно до променя світла розсипаються на спектр, який можна розділити на психологічну частину і філософську. На часі зняття латентності смислів та явна розробка ідей організаційної пам'яті, що є предметом філософського аналізу. Розділення нами вже існуючих концепцій на ядрові, наскрізні та дотичні дозволить в умовах соціально-філософського дискурсу зняти протиріччя між різними точками зору на феномен організаційної пам'яті.

Список використаних джерел

1. Августин. Исповедь. / Пер. М.Е. Сергеев, вступ. ст. А.А. Столярова. – М.: Ренессанс, 1991. – 496 с.
2. Августин. Творения. / Пер. Киевской духовной академии. Сост. С.И. Еремеева. – СПб.: Алетей, К.: Учимм–пресс. 1998. В 4 т. – Т. 1. Об истинной религии. – 752 с.
3. Волинка Г.І., Гусев В.І., Мозгова Н.Г. Історія філософії в її зв'язку з освітою: Підручник. За ред. Г.І. Волинка. – К.: Каравела, 2006. – 480 с.
4. Есхіл. Прометей закутий // Давньогрецька трагедія. – К.: Дніпро, 1981. – С. 25–62.
5. Лосев А.Ф. Очерки античного символизма и мифологии. – М.: Мысль, 1993. – 962 с.
6. Платон Собрание сочинений в 4–х томах. Том 2. Федон / Перевод с древнегреческого В.С. Соловьева и др. – М.: Мысль, 1990. – 862 с.
7. Рассел Б. История западной философии. В 3 кн.: 3–е изд., испр. / Подгот. текста В. В. Целищева. – Новосибирск: Сиб. ун-в. изд-во; Изд-во Новосиб. ун-та, 2001. – 992 с.
8. Федоров Олег Сергеевич. Онтологическая составляющая проблемы исследования человеческой памяти: 09.00.11 Федоров, Олег Сергеевич онтологическая составляющая проблемы исследования человеческой памяти (Исторический и социальный аспекты): Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 – Казань, 2005. – 178 с.
9. Флоренский П.А. Столп и утверждение истины Т.1 (I) / П.А.Флоренский. – М.: Правда, 1991. – С. 18–19.

Чижевская О.Н. Организационная память: историческая многомерность феномена

Отражены результаты исследования по исторической и отраслевой позиции состояния разработки проблемы организационной памяти. Выделены группы научных концепций, которые в разной степени коррелируют с исследованием феномена организационной памяти.

Ключевые слова: память, организация, организационная память.

Chyzevskaya, O.N. Organization memory: historical multidimensionality phenomenon

The article displaying the results of historical research and industry positions as development issues of organization memory: outlined group of scientific concepts in different degrees correlate with the study of the phenomenon of organizational memory.

Key words: memory, organization, organization memory.

Герменевтичне виховання

Спираючись на положення герменевтики Г.–Г. Гадамера та антропологію літератури В. Ізера, обґрунтовується необхідність залучення множинної інтерпретації текстів літератури й театральних постанов до викладання філософських дисциплін. Виконання філософського тексту в театрі, як і герменевтичний діалог із твором мистецтва розглядаються як «лімінальний» простір, «існування–в–паузі», де смислотворча свідомість реалізується і відбувається її розвиток.

Ключові слова: модель інтерпретації, дієва істина мистецтва, герменевтика, антропологія літератури, Г.–Г. Гадамер, В. Ізер, методика викладання філософських дисциплін.

Визначальна та продуктивна для сучасного інформаційного суспільства й пост-технологічної економіки взаємодія людей в межах «трикутника знань» (освіта, дослідження, інновація) потребує змін у освітній системі на всіх її рівнях, про що й свідчить глобальний рух реформ освіти. Як виявилось, віднайти цілісну систему навчальних подій, здатну напругу перетворити людську істоту, докорінно видозмінити її здатності до пізнання й пізнавальну практику, корені яких лежать значно глибше в свідомості, ніж може сягнути комунікативний вплив, вкрай складно. Ми дедалі частіше опиняємося в ситуації, коли загальна спільнота «авторів», тобто активних творців, а не просто «кваліфікованих користувачів» знання, залишається доволі обмеженою попри загальне зростання кількості людей, що отримують різного рівня освітні кваліфікації у всьому світі. Не менш важливою проблемою в зв'язку з радикальним і «безвладним» (завдяки Web 2.0 і 3.0) розширенням інформаційного простору стає збереження традиції і культурного спадку.

У пошуках ефективної моделі передачі й створення знань філософська герменевтика Ганса–Георга Гадамера (Hans–Georg Gadamer, 1900–2002), у якій наголошується значущість практично актуального знання–уміння – *phronēsis* (φρόνησις) у полі мовного діалогу з традицією та історією (*des wirkungsgeschichtlichen Bewußtseins*) й дієва істина мистецтва, що трансформують суб'єкта, привертає все більшу увагу теоретиків і практиків вищої освіти в усіх тематичних полях науки (461 журнальна публікація за останнє десятиліття й 21 000 контекстних цитувань).¹ Тож визначення «повчальний дискурс» (*edifying discourse*) для книги Г.–Г. Гадамера «Істина й метод» (*Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*) 1960 р. [8], яке дав Річард Порті ще в 1979 р. в своїй знаменитій книзі «Філософія як дзеркало природи» [11, с.359], виявилось пророчим. Герменевтика протиставлена епістемологічному конструюванню, а тому створює можливості вводити поза–нормативне, інше, може відігравати посередницьку роль між різними дискурсами.

Однією з найбільш згадуваних серед спеціальних досліджень теоретичних і понятійних досягнень філософської герменевтики в освітній практиці є розвідка Шауна

¹ Див.: Статистика пошукової системи Microsoft Academic Search (<http://academic.research.microsoft.com>) від 15.06.2012 р.: на запит «hermeneutics and education» знайдено 461 публікацій, із яких 223 – присвячені соціальним наукам, 91 – міждисциплінарним дослідженням, 54 – медицині, 29 – комп'ютерним технологіям, 16 – економіці, і решта іншим дисциплінам.

Статистика пошукової системи Google (<https://www.google.com>) від 15.06.2012 р дає такі результати: 44 800 контекстних згадувань «hermeneutics and education» в книжкових і журнальних публікаціях у період з виходу книги Г.–Г. Гадамера «Істина й метод» до сьогодні (1960–2012); причому майже половина – 21 000 – у текстах, виданих з 2000 до 2012 р., що свідчить про зростання актуальності цієї теми.

Галахера (Shaun Gallagher)² «Герменевтика й освіта» (*Hermeneutics and Education*) 1992 р. Спираючись на герменевтичну модель досвіду, який завжди передбачає інтерпретацію та обмін інтерпретаціями, автор наголошує значущість само–нарративу, гри, практичності акту інтерпретування, розуміння, що може виникати лише у «неконтрольованій розмові», які дають підстави створювати як нову (постмодерну, радикальну) теорію освіти, так і досвід освіти. [9, с.45].

Найостанніше видання, присвячене дієвості герменевтичних настанов у сучасній освіті – збірник 2011 р. «Освіта, діалог і герменевтика» (*Education, Dialogue and Hermeneutics*) під редакцією та за участі Пола Фесерфілда (Paul Fairfield) [6]. Редактор запросив до участі найвідоміших у світі дослідників герменевтичної філософії і спадщини Г.–Г. Гадамера, і кожен із них запропонував свою концептуалізацію герменевтичного процесу навчання та освіти. Так для Жана Грондена (Jean Grondin) найважливішим стало «обґрунтування можливості для іншого бути правим» [6, с.5–20]; уже згадуваний Ш. Галахер наголошує, що герменевтика допомагає створювати «нарративну компетентність» [6, с.21–38]; Пол Фесерфілд акцентує увагу на діалогічності [6, с.77–90]; Р. Ремсі (Ramsey Eric Ramsey) нагадує про важливість надлишковості, «не–корисливості» герменевтичної практики в гуманітарній освіті [6, с.91–106].

Постулювання герменевтичної філософії і герменевтики як дії в якості «умови набуття життєвого досвіду», що виходить за межі технічного інтерпретування тексту, яке запропонував у своїй останній монографії «Досвід і сенс» 2012 р. один із провідних українських дослідників герменевтичної традиції Андрій Богачов також може слугувати аргументом на користь побудови освітніх комунікацій за моделлю «герменевтики досвіду» й герменевтики «мистецького досвіду» [2].

Тлумачення герменевтики в якості дискурсивної читацької практики, котра розкриває перспективи «трансдисциплінарного і позаінституційного філософування», яке обґрунтував у своєму дослідженні «Чтение и дискурс: трансформации герменевтики» російський фахівець І. М. Інішев [4], дає підстави розглядати її в контексті концепції «навчання впродовж життя».³

У цій статті пропонується розглянути теоретичне обґрунтування й аналіз результатів застосування двох методик вивчення загального та спеціалізованих курсів із філософії на бакалаврських і магістерських програмах, що передбачають герменевтичну практику тлумачення за Г.–Г. Гадамером, тобто пошук у діалозі множини смислів мистецьких творів («Герменевтика літератури як навчання філософії»), а також інтерпретацію–виконання (*Darstellung*) філософських текстів (проект «Філософія навколо театру»). Обстоюється теза, що подібні завдання в рамках вивчення академічної історії філософії, сприяють кращому засвоєнню основних фактів і понять, залучають студентів до фахових дискусій і активізують їхнє творче й філософське мислення.

Досвід інтерпретування: вимога культури та завдання освіти. Ми виходимо з того, що людське існування розгортається в межах «життєвого світу» (*Lebenswelt*), дотичного до знакового світу культури, яка характеризується через тексти як знакові утворення. Єдина можлива форма входження в культуру – індивідуальне переживання та інтерпретування накопиченого в ній семіотичного потенціалу. Вимога активності у взаємодії із культурним полем закладена формою маніфестації культури для людської смислотворчої свідомості.

Інтерпретацією ми називатимемо будь–які спеціальні зусилля (процедури роз'яснення й витлумачення), викликані порушенням звичного сприйняття чи комунікації й спрямовані на відновлення смислотворення. За Гадамерівською моделлю розуміння, процес інтерпретації передбачає перегляд варіативних смислів, і тому інтерпретація завжди є принципово відкритою і передбачає активність і зусилля інтерпретатора.

² Шаун Галахер (Shaun Gallagher) – професор філософії і епістемології Університету Центральної Флориди (США), дослідник феноменології, епістемології, герменевтики, соціальних аспектів пізнання («втлене знання»); редактор журналу «Phenomenology and the Cognitive Sciences». Див.: персональні сторінки <http://www.ummoos.org/gallintro.html>, і <http://memphis.academia.edu/ShawnGallagher>.

³ Див.: концепція «Lifelong Learning Programme: education and training opportunities for all» Європейської комісії – http://ec.europa.eu/education/lifelong-learning-programme/doc78_en.htm.

Інтерпретація – це мета–текст. Це стан існування–в–паузі, «розмова, яка триває», проміжний етап або до акту приписування смислу, дійсного на цей момент часу, або до наступної інтерпретації, адже завжди залишається можливість іншої, досконалішої інтерпретації.

У кожній культурній практиці формуються своєрідні моделі, паттерни чи зразки можливих мета–текстів. Ці зразки визначають ступінь віддаленості від вихідного тексту та тривалість інтерпретування в часі, і таким чином передвизначають інтерпретативну стратегію смислотворчої свідомості.⁴

Відповідно завданням освіти є збереження та передавання моделей і кодів текстів, а також приписаних до них стратегій інтерпретування, виявлення смислу. Вимоги до сучасного викладання філософії в Україні з огляду на перерваність і обмеженість філософського досвіду в радянський період, передбачають настанову працювати з першоджерелами й оригіналами, вимагають активної методологічної рефлексії і роботи з малодослідженими дослідницькими темами. Це потребує особливої позиції інтерпретатора – не замикатися в своєму життєсвіті, але йти назустріч, задавати собі безкінечні питання, не зупинятися в своєму пізнанні іншого тексту, іншої позиції. І в цьому пізнанні якомога більше засвоювати, вносити в свій світ – саме так вироблюється спільний горизонт. Не можна зупинитися в пошуках смислу, вважати знайдене остаточним. «Герменевтично виховане» розуміння за Гадамером потребує постійних інтерпретативних зусиль і само–рефлексії над власними перед–судженнями.

Щоб створити таку герменевтичну ситуацію, штучно загострити стан «не–розуміння», «чужості», котрий виникає, якщо ми розриваємо усталені парадигмальні і контекстуальні зв'язки та звичні інтерпретативні моделі, були запропоновані методики використання мистецтва в контексті історико–філософських академічних дискусій.

Художній текст, який є гетерогенним, моделює свого читача таким чином, щоб спонукати його до особливої активності, до інновацій. Такий текст є насиченим символами, й тому будується за принципом багатозначності: те що видається відкритим, насправді приховує нові можливі смисли. Тому мета–мова, яка вибудовується в результаті інтерпретації художнього тексту особливо виразно відмінна від вихідного тексту–повідомлення. Отже інтерпретація мистецького тексту стає творчим актом.

Робота з мистецьким текстом розглядається як свого роду пост–творчість, що має на меті втілити його з індивідуальним осмисленням. Читання вводить усередину смислу, втягує в бесіду й процес мовного розуміння. Текст дає вираження чомусь, і участь у цьому бере і інтерпретатор – під час читання відбувається репродуктивне витлумачення.

Будь–який акт сприйняття тексту є розкриттям його інтенцій. Від інтерпретатора залежить, скільки потенційних смислів він видобуває у процесі побудови мета–мови свого розуміння. Тож для заохочення навчання в діалозі важливо, що «обмежена» і «недосконала» інтерпретація студента, подана в його письмовій роботі, не розглядається як помилкова або недійсна. Інноваційна діяльність побудови свого розуміння в процесі інтерпретації виявляється для ціннісною сама по собі, незалежно від «правильності» її результату. Разом із цим наголошується, що кожна, найповніша інтерпретація – лише етап творення смислу, який треба продовжувати. Філософська освіта покликана розвивати володіння різними засобами творення значущих смислів.

Методика «Герменевтика літератури як навчання філософії» (2009–2012). Теоретичне обґрунтування цієї методики ми знаходимо в герменевтичній естетиці Г.–І. Гадамера як вона представлена в творі «Істина й метод» (1960 р.) [8], а також у філософській антропології літератури Вольфганга Ізера (Wolfgang Iser, 1926–2007), розроблену в дослідженні «Вигадане та уявне – перспективи літературної антропології» (1991 р.) [7].

У часто цитованій «формулі» складових буття мистецтва, яку ми знаходимо в першому розділі «Істини й методу» у частині другій («Онтологія твору мистецтва та її герменевтичне значення»): само–подавання (Darstellung) через втілений образ (Bild), що стає можливим завдяки ігровій настанові на незавершеність, відкритість

⁴ Ці положення були детально обґрунтовані автором у власному дисертаційному дослідженні «Роль інтерпретації в культурі», підготованій у НаУКМА під керівництвом Кримського С. Б. і захищеної 2002 р.

і «штучність» (Spiel), яка безпримусово змушує бути спів–причетним, прилучитися (Kommunion) через існування–в–традиції до репрезентації (Repräsentation) [8, с.156]. Найважливіший герменевтичний урок полягає в тому, що мистецтво актом свого буття стає «дієвою істиною», задіює й трансформує суб'єкта, тож він чи вона вже не можуть залишитися «для–себе–сущим», відкривається новий горизонт смислотворення.

Спираючись на таке «прояснення умов розуміння», ми пропонуємо студентам читання романів із антропологічними і філософськими інтенціями, й таким чином створюємо ідеальну ситуацію для «причащення істиною», здобування нового знання. При цьому важливо витримувати дидактичну строгість завдання, тому викладач має задавати діалогічний, запитувальний модус читання через подавання проблемних (таких, що виключають однозначність) питань для читання й письмової роботи чи семінарської дискусії. Подібне завдання може бути як навчальним, що стимулювати до самостійного освоення певних тем курсу, так і контрольним, підсумковим (формат «home taken exam»). Більшу ефективність така робота матиме, якщо оцінюватиметься через взаємне рецензування студентами («peer learning»), тоді ефект множинності інтерпретацій посилюється.

Залежно від дисципліни варто пропонувати різні типи завдань:

(1) «література як випробування істинності філософії» призначене для студентів, які не залучені до фахової підготовки з філософії, тож їм краще запропонувати інтерпретування «філософського роману» чи «метафізичної поезії» через задіювання інструменту філософських концептів (буття, екзистенція, діалог, Інший);

(2) для студентів, які вивчають історію філософії підійде завдання «експертного оцінювання літературних образів філософів» із позицій академічної історії філософії.

Приклад завдання «література як випробування істинності філософії». Запропонований текст – фантастичний антиутопічний роман сучасного англійського письменника Казуо Ісігуро «Ніколи не дозволь мені піти», в якому підіймається тема клонування людей [10]. Письмове завдання – есе «Що робить людину людиною: мистецтво, любов, свобода?».

Проблемні питання: Який епізод роману є найбільш концептуально значущим? Які теми й проблеми роману співпадають із темами відомих вам філософських творів різних періодів? Які проблеми людського буття виявляє показана в романі історія? Як би міг називатися філософський текст, якби він був написаний замість цього роману? Що викликало ваше захоплення твором, а що не було сприйняте. Річард Рорті вважає, як і Мілан Кундера, що «мудрість роману» краще ніж філософська етика утримує людей від насильства та зла, тож як би ви сформулювали «етичну мудрість» цього роману?

Приклад завдання «експертне оцінювання літературних образів філософів». Спираючись на власний фаховий досвід читання й вивчення філософії, студенти мають здійснити критичний аналіз нового жанру літератури – «психотерапевтичний роман», створений відомим американським психоаналітиком Ірвінгом Яломом (Irving D. Yalom) і присвячений історії філософії. У цьому жанрі автор запропонував своє тлумачення філософії Фрідріха Ніцше, Артура Шопенгауера та Баруха Спінози.

Слухачам курсу «Сучасна західна філософія» паралельно до академічного аналізу філософії А. Шопенгауера пропонувався роман «Зцілення Шопенгауером» (Shopenhauer Cure, 2005) [12]. Письмове завдання – підготувати творче есе.

Проблемні питання: Чи подає І. Ялом власні «історико–філософські» дослідження? Як ви їх оцінюєте? Кого з філософів згадує автор у романі? Наскільки точно відносно історико–філософського контексту герої роману інтерпретують концепти й теорії? Як інтерпретує автор і його герой філософію А. Шопенгауера? Чи є різниця? Як ви оцінюєте перспективи подібного жанру? Чи потрібні подібні реконструкції філософії? Якою є художня, а якою терапевтична та дослідницька «мудрість» роману? Чи правий Р. Рорті, коли вважає, що «мудрість роману» переважає мудрість філософів?

У В. Ізера ми знаходимо ще один аспект важливості такої герменевтики літератури – «Probierbewegung» (пробний, або експериментальний рух), який позначає можливість літератури експериментами та випробуваннями досягти прихованого, а значить і невідомого виміру життя. Літературний текст не приховує своєї уявності, штучності та неадекватності (being fictional), а декларує себе як симулякр, наголошуючи свій вихід за межі можливостей людської свідомості. Розглядаючи історію людського життя,

інсценізовану романом, в герменевтичному акті множинного причитування читач здобуває можливість розширити своє уявлення про можливі маніфестації самості. Уявність літератури дозволяє більшу свободу інтерпретування й діалогічного поєднування з філософськими концептами в своєрідній інтерпретативній грі. Література стає простором випробовування філософських концептів і теорій на практичну, екзистенційну значущість, дозволяючи не поєднуватися з жодною із представлених можливостей, не робити ці позиції своїми світоглядними.

Трирічний досвід використання такої методики для однієї з письмових робіт підтверджує позицію В. Ізера, що в межах літератури здійснюється більше ніж оповідання історій і моральне повчання або ж здійснення авторського естетичного чуття. Література являє собою текстуалізацію людського існування в межах певної культури й мови. Література подає топос активної трансформації, перетворення й репрезентації смислу, який набуває свого здійснення в читанні й актах розуміння. Це лімінальний (за В. Тернером) простір непередбачуваного розвитку людського мислення, і тому він виявився таким продуктивним саме в філософській освіті – це підтверджують результати студентських опитувань після завершення курсу та їхньої активності у виконанні поставлених творчих завдань.⁵

Проект «Філософія навколо театру» (2010–2012). Кафедра філософії та релігієзнавства НаУКМА спільно з кафедрою режисури телебачення Інституту екранних мистецтв КНУТКиТ ім. І.К. Карпенка–Карого вже третій рік здійснює арт–проект «Філософія навколо театру», що передбачає показ вистав–імпровацій студентського Театру шКОЛА на філософські теми з прямою взаємодією акторів і глядачів під час вистави та після її завершення згідно імпроваційного устрою «Театру кола», створеного Григорієм Максименком (керівника курсу) й описаного в монографії «Тренінг як творчість» [5].

«Театр кола» постає як трансформація ритуальних практик перевтілення, що створює особливий семіотичний простір, коли знаковість через у–тілювання виконанням стає екзистенційним і особистісним переживанням усіх учасників театрального дійства.

Перша відкрита дискусія «Хто або що позбавляє свободи?» відбулася після вистави за мотивами повісті Фазиля Іскандера «Кролики та удави» 22 червня 2010 р. Наступним етапом проекту став дослідницький задум підготовки вистави за творами Фрідріха Ніцше: «випробування герменевтики», що передбачав порівняння різних моделей «виконання–інтерпретації» та інтерпретації і актів створення та в–тілення у театральній дії; взаємодію між філософією й літературою, експериментально поєднаних в одному тексті вистави, що інтерпретується та виконується; розгляд ідей у культурі через відкрити форму «істини мистецтва», аналіз варіювання тексту в культурі, інтертекстуальність.

Гостроту «герменевтичній ситуації незрозуміння» в цьому проекті надає вимога руйнації усталених порядків інтерпретування. Зазвичай для того, щоб відбулася вистава, послідовно реалізовується декілька інтерпретацій.

Драматичний твір (чи текст вистави) є вихідним пунктом, на основі якого режисер здійснює своє витлумачення, будує свою концепцію. Поширенням визначенням режисури стало визначення її як здатності чи діяльності по організації простору й часу. По відношенню до вихідної драми, найчастіше мовно–писемного тексту, вистава є мета–текстом гранично відмінним від вихідного семіотичного матеріалу, оскільки видозмінюється навіть медіум повідомлення: від мовлення – до жесту, активної дії, візуалізації.

Текст вистави є мета–текстом як на рівні складових елементів (вихідний текст скорочується або розширюється), так і шляхом ре–структуризації й зміни акцентів. Особливо значною стає робота режисера, якщо вихідним матеріалом була не драма,

⁵ Відомості про апробацію методики в НаУКМА. Зазначена методика є одним із дидактичних прийомів у вивченні таких дисциплін: (1) загальний вступний курс «Філософія» для бакалаврів 1 р.н. факультету суспільних наук і суспільних технологій, напрямів підготовки «соціологія», «політологія», «соціальна робота», кількість студентів: 2009–2010 н.р. – 150; 2010–2011 – 125.; 2011–2012 – 75; (2) курс «Поглиблений курс філософії» для магістрів для студентів факультету економічних наук, напрям підготовки «фінанси», участь студентів: 2009–2010 н.р. – 40; 2010–2011 – 35.; (3) річний курс «Сучасна західна філософія» для бакалаврів 4 р.н. напрям підготовки «філософія», участь студентів: 2009–2010 н.р. – 40; 2010–2011 – 32.

а великий прозовий чи поетичний твір, який перед початком перетворення матеріалу на виставу, отримав драматично–дієву реорганізацію.

Європейську театральну традицію на відміну від східної (традиційної, застиглої, ритуалізованої і сакралізованої) вважають авторською, бо модель побудови театрального мета–тексту вимагає від режисера використання стратегії типу інтерпретація–інновація. В результаті відомі й класичні твори літератури чи драматургії стають відомими в їх різноманітних реалізаціях, які поцінуються саме своєю відмінністю від вихідного тексту драми.

Чимало режисерів вибудовують всі свої мета–тексти вистав за певною концептуальною моделлю. Так Є. Гротовський вважає і театр, і режисуру творенням міфу. Тому кожна його вистава, створена за принципом інтерпретації–інновації, відтворює у вихідному драматичному тексті ті його елементи, які дозволяють представляти його як міф, утілений через ритуал [3]. Антонен Арто відомий своєю концепцією «театру жорстокості», в якому мета–текст вистави має бути цілковито Іншим не лише по відношенню до вихідного драматичного матеріалу, але також і щодо особистості актора, режисера й глядача [1].

Проте режисерська інтерпретація не єдина, хоча й визначальна інтерпретація в театральному процесі. Виконуючи задану йому роль, актор інтерпретує концепцію режисера (режисерський мета–текст вихідного тексту твору). Так з'являється ще один мета–текст, який щоразу може перетворюватися під час кожної вистави.

Врешті не менш важливою в цьому послідовному ряду інтерпретацій, мета–тексти яких усе більше віддаляють нас від вихідного тексту, є ще й непередбачувана інтерпретація глядача, на яку накладається феномен масового сприйняття й індивідуальний культурний досвід, що виражається в так званій «реакції залу», значно впливає на акторську діяльність.

У проекті «Філософія навколо театру» всі ці усталені моделі свідомо змішуються й розкитуються: актори й режисер долучаються до наукового академічного обговорення автора й тексту, який виконується; глядачі (які вивчають філософію академічно) й актори вільно обмінюються своїми інтерпретаціями під час обговорення на відкритих репетиціях і фінальній виставі.

Підготовка вистави «Кривий дім» за мотивами тексту Ф. Ніцше «Так казав Заратустра» й драми Ф.–Г. Лорки «Дім Бернарди Альби». Етапи виконання проекту: (1) пошук філософського і відповідного драматургічного матеріалу; розробка режисерського рішення; підбір і вивчення дослідницької літератури; (2) читання тексту, пояснення герменевтичної теорії; лекційна робота з акторами, читання та інтерпретування тексту; лекційна робота зі студентами НаУКМА (глядачами); (3) вистава (показ); вступні слова фахівців із теми; безпосередня дискусія глядачів із режисером, акторами, науковцями.

Вистава «Кривий дім» показувалася впродовж 2010–11 і 2011–12 навчальних років для студентів різних спеціальностей і університетів⁶, і рецензії, підготовані студентами після вистави, як і відгуки фахових філософів, свідчать, що подібний спосіб вивчення філософії може стати дуже продуктивним елементом розширення присутності філософії в українському культурному просторі.

Висновки. Якщо світ людини є світом культури, сповненої множинністю, тоді завданням людської істоти є врегулювати, вдосконалити її своїми зусиллями. Це глибоке буттєве, й водночас прагматичне життєве завдання, людина здійснює щоразу, коли вступає у взаємодію зі знаковими утвореннями. Інтерпретування, відчитування дає можливість реалізувати інтенцію створення, й саме цим і цінне для конкретної

⁶ Відомості про апробацію проекту в НаУКМА. Участь у виставах–дискусіях і лекційній роботі проекту є одним із завдань навчально–дослідницької практики бакалаврів 2 р.н. напрям підготовки «філософія», участь студентів: 2010–2011 – 32; 2011–2012 – 35. Перегляд вистави і участь у дискусіях було завданням у вивченні таких дисциплін: «Філософія–1» для бакалаврів факультету суспільних наук і суспільних технологій (спеціалізація: соціологія, політологія, соціальна робота): 2010–2011 – 10 студ., 2011–2012 – 75 студ. «Поглиблений курс філософії» для магістрів факультету комп'ютерних технологій: 2011–2012 – 25 студ. «Сучасна західна філософія» для бакалаврів гуманітарних наук (спеціалізація – філософія): 2010–2011 н.р. – 10 студентів; 2011–2012 – 32 студ. На одній із вистав були присутні студенти НПУ ім. М. Драгоманова з напрям підготовки «філософія» 2011–2012 – 50 студентів.

людини. Ось чому пропозиції нової інтерпретації чи нових її принципів пов'язуються з надіями на звільнене мислення – позбавлене тоталітарних передсуджень, метафізичних і когнітивних оман.

Інтерпретацію в цьому дослідженні ми запропонували розглядати як скеровувану смислотворчою свідомістю, а значить інтерпретація залежить від характеру активності інтерпретатора. Отже інтерпретатор вільний обирати як модель так і стратегію інтерпретації, які стануть для нього основою його смислотворчості. Модель інтерпретації допомагає оцінити не так процес інтерпретування, як його наслідки, тоді як пропозиції стратегії інтерпретації допомагають у виборі герменевтичних процедур, які допомагають здолати обриви комунікації і пізнання. Розмаїття форм культурної діяльності вимагає засвоєння різноманітних стратегій інтерпретації для участі в соціумі та реалізації творчого потенціалу особистості, а в умовах усе більшої текстуалізації видозміненого технологіями життєвого світу сучасної людини навички інтерпретації стають навіть необхідними для виживання.

В останні десятиліття акт читання набуває надзвичайної ваги в зв'язку з активним розширенням текстового поля культури й розвитком технології, медіа та мультимедіа індустрії. З одного боку, читання ніби стає все необхіднішою й істотною для соціального існування людини навичкою, оскільки сьогодні майже не існує сфер, позбавлених писемного прошарку, все більше видів мовленевої діяльності, аж до розмови, замінюється обміном завершеними письмовими повідомленнями. Але з іншого боку, необхідність прочитування величезного обсягу інформації сучасною людиною та вироблення у зв'язку з цим специфічної технології виготовлення й візуалізації текстів, спрямованих на миттєве схоплення, як це ми бачимо в рекламі, популярних журналах і газетах, не можуть не призводити до зміни читання як культурної практики.

Підсумовуючи, ми можемо сказати, що герменевтична традиція пропонує взаємодію з текстом розглядати як один із моментів розуміння світу, а значить в момент зустрічі з текстом, ми сприймаємо його як Іншого, й намагаючись стати ближчим до нього, залучаємо всю цілість свого життєвого світу, весь свій досвід, який становить горизонт для можливого розуміння.

Залучення мистецьких творів у вивчення філософії показують, як знайти своє, особливе здійснення в межах історичної традиції, як у полі культури можуть співіснувати в діалозі різні втілення істини.

Прагматичний аспект такого «герменевтичного виховання» – розширення загальної культурної і наративної компетентності, стимулювання дослідницького ентузіазму студентів у вивченні філософської спадщини.

Список використаних джерел

1. Арто А. Театр и его двойник / Антонен Арто; [пер. с франц.]. – М.–СПб.: Симпозиум, 2000. – С.97–234.
2. Богачев А. Досвід і сенс: [монографія] / Андрій Богачов. – К.: Дух і літера, 2012. – 336 с.
3. Гротовський С. Театр. Ритуал. Перформер / Єжи Гротовський [пер. з польськ.]. – Львів: Літопис, 1999. – 186 с.
4. Инишев И. Н. Чтение и дискурс: трансформации герменевтики: [монографія] / И. Н. Инишев. – Вильнюс: ЕГУ, 2007. – 168 с.
5. Максименко Г. Ю. Тренінг як творчість: [монографія] / Максименко Г. Ю. – К.: Аграр Медіа Груп, 2012. – 236 с.
6. Education, Dialogue and Hermeneutics / Edited by Paul Fairfield. – London: Continuum International Publishing Group, 2011. – 152 p.
7. Iser W. The Fictive and imaginary: charting literary anthropology / Wolfgang Iser. – Maryland: Johns Hopkins University Press. – 1993. – 347 p.
8. Gadamer H.–G. Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik / Hans–Georg Gadamer. – Gesammelte Werke: Band 1: Hermeneutik I. – Tübingen: Mohr Siebek, 1990. – 495 s.
9. Gallaher Sh. Hermeneutics and education / Shaun Gallagher. – Albany: State University of New York Press, 1992. – 402 p.
10. Ishiguro K. Never let me go: [novel] / Kazuo Ishiguro. – New York: Vintage International, 2005. – 288 p.

11. Rorty R. Philosophy and the Mirror of Nature / Richard Rorty. – Princeton: Princeton University Press, 1992. – 420 p.

12. Yalom I. D. The Shopenhauer Cure: [novel] / Irwing D. Yalom. – Brunswick: Scribe Publications Pty Ltd, 2008. – 368 p.

Архипова Л. Д. Герменевтическое воспитание

Опираясь на основные положения герменевтики Г.–Г. Гадамера и антропологию литературы В. Изера, обосновывается необходимость включения множественной интерпретации текстов литературы и театральных постановок в практику преподавания философских дисциплин. Исполнение философского текста в театре, как и герменевтический диалог с произведением искусства рассматриваются как «лиминальное» пространство, «существование–в–паузе», где смыслотворящее сознание реализуется и развивается.

Ключевые слова: действенная истина искусства, герменевтика, антропология литературы, модель интерпретации, Х.–Г. Гадамер, В. Изер, методика преподавания философских дисциплин.

Arkhypova, L. D. Hermeneutical education

On the basis of the key positions in H.–G. Gadamer's hermeneutics and W.Iser's literary anthropology, author argues the necessary of including the practice of variable interpreting of literature and theater performances into the teaching of philosophical curriculum in the universities. Theater performance for the philosophical texts as well as hermeneutical dialogue with piece of art are considered as «luminal» space or «existing–in–a–pause», where sense–making consciousness can be realized and developed.

Key words: effective truth of art, hermeneutics, literary anthropology, model of interpretation H.–G. Gadamer, W. Iser, teaching methods for philosophical courses.

Історико–генетичний підхід у дослідженні родинного виховання

Завдання нашого дослідження полягає у історико–генетичному вивченні родинного виховання, а саме у розкритті понять «рід», «виховання», «системи спорідненості». Це означає розкрити їх природу, пізнати сутність трансформаційних змін. Здійснити компаративний аналіз досліджень Ф.Енгельса, М.Грушевського, М.Мід, Л.Моргана, З.Фрейда.

Ключові слова: рід, виховання, системи спорідненості, історико–генетичний підхід.

Головним результатом історико–генетичного дослідження стає історичне пояснення того, що являє собою родинне виховання, що означає розкрити його походження, історію розвитку.

Специфіка постановки проблеми вимагає звернення до історико–генетичного підходу у дослідженні родинного виховання.

Принцип історизму вимагає дослідження усіх моментів розвитку і закономірностей у їх взаємозв'язку.

Завдання нашого дослідження полягає у історико–генетичному вивченні родинного виховання, а саме у розкритті понять «рід», «виховання», «системи спорідненості». Це означає розкрити їх природу, пізнати сутність трансформаційних змін. Здійснити компаративний аналіз досліджень Ф.Енгельса, М.Грушевського, М.Мід, Л.Моргана, З.Фрейда.

Вимога історичного підходу до конструювання і використання генетичного методу є конкретний вираз соціального у дослідженні родини. Історико–генетичний метод, що розуміється як методологічний принцип, має значення, яке виходить за рамки окремої науки. Він є основою, за своєю сутністю, між філософією та окремою галуззю психології [9, с. 76].

Оскільки у філософії домінував соціологічний метод, то визначаються обмеження філософського аналізу у межах інституційності сім'ї. Феноменологічна, екзистенційна традиція в західній філософії пов'язана з такими філософами, як Е.Гуссерль, М.Хайдеггер, у філософії комунікації – К.О.Апель, М.Бубер, Ю.Хабермас, К.Ясперс.

Екзистенційна традиція дає можливість розглянути феномен сім'ї крізь парадигму соціалізації, соціальної інтеграції.

Теоретичну основу нашого дослідження складає антропологічний матеріал, а саме праці: М.Мід, Л.Моргана, К.Леві–Строса, Е.Тейлора, К. Леві–Брюля; у напрямку соціологічних досліджень: Д.Б. Ельконін, Е.Еріксон, І.С.Кон, Д.І.Фельдштейн.

У сучасний період здійснюється перерозподіл «сил плавлення» (у переносному значенні), сучасності. Спочатку вони спрямовувались на інститути, що існують. Рамки, які обмежували сфери можливих варіантів дій, подібно спадковим станам з їх безумовним розподілом за соціальним походженням. Усі конфігурації, констеляції, патерни залежності та взаємодії були кинуті в плавильний тигель, щоб згодом перетворитись та зазнати змін [3, с. 13].

Подібно до того, як минуле було початковою умовою для сьогодення, те, що ми зараз собою уявляємо, містить наше майбутнє.

Мова, письмо, особливості матеріальної культури та культурні феномени – все це дає пряму інформацію про минуле, що впливає на майбутнє [8, с. 177].

Тільки сто поколінь відділяє нас від заснування Римської республіки. За перші двісті років після Хіджри люди із Аравії та Північної Африки пройшли шлях від відсталого пастушого існування до висот культури та всесвітньої влади, перевершивши середземноморський світ в мистецтві, науці, поезії, математиці та політиці. Коли Париж

був селищем на річці Сіна, Кордова при Умайядах виступала центром західної цивілізації. Враховуючи, з одного боку, велику генетичну схожість між різними людськими групами та дуже повільний темп генетичних змін, здійснюваних відбором, а з іншого боку, навпаки, дивовижне різноманіття людських культур і майже миттєві зміни, які спостерігаються в історії [8, с. 201].

Сучасний стан цивілізаційного розвитку висуває нові вимоги до інституту сім'ї, виховання дітей. Закономірність даного твердження підкріплюється словами Ж.–Ж. Руссо про те, що душа особистості розбещувалась по мірі того, як удосконалювались науки та мистецтва. По мірі того, як помножуються життєві блага, удосконалюються мистецтва та розповсюджується розкіш, істинна мужність втрачає силу, військові досягнення зникають, і все це є результатом наук та мистецтв, що вийшли з тіні кабінетів.

Світогляд, моральність особистості змінюються з розвитком суспільства, по мірі того, як здійснюється перехід від одного якісного стану до іншого в умовах глобалізації. Суттєвої модернізації мають набути соціокультурні клітини суспільства такі, як сім'я, підростає покоління.

Процес виховання реалізовується на різних рівнях, а саме: на рівні соціальних інститутів, соціальних груп, на міжособистісному та на рівні самовиховання.

На думку І.Фіхте, визначальним для процесу і змісту виховання є спосіб оволодіння національною культурою, який веде до оволодіння загальнолюдської культури. У вихованні, І.Кант, вбачав таємницю вдосконалення природи. Ідеї свободи, Бога, безсмертя людини виступають передумовами моральності. Висунутий І.Кантом «категоричний імператив» ґрунтується на понятті обов'язку. Ідеї І.Канта співзвучні історичному розвитку культури, визначались як «історія духу», європейських народів в епоху Просвітництва.

К.Д. Ушинський, у контексті педагогічної антропології «Людина як предмет виховання (досвід педагогічної антропології)», розглядав і проблему свободи людини, яка є вродженою якістю. Людську діяльність пов'язував з прагненням до свободи. Значну роль він відводив національній системі виховання, яка складатиметься у межах національної свідомості.

Виховання робить велику помилку, якщо піклується тільки про освіту розуму, оскільки особистість більше проявляється в чуттєвому пізнанні, емпатійності, ніж в аналітико–синтетичній діяльності [2, с. 10].

Підходи до вивчення сім'ї відзначаються своєю різноманітністю – це історико–генетичний, аналітичний, діалектичний, цивілізаційний, прагматичний, системний, культурологічний.

Історико–генетичне дослідження родини доцільно було б розпочати з першоджерел, які присвячені історії сім'ї.

Біблія – це книга мудрості. Складається Біблія з двох частин – Ветхого та Нового заповітів. Перша частина написана на давньоєврейській мові, вона є священним писанням в іудейській та християнській релігії. (з XIII ст. до н.е. до II ст. н.е.). Друга частина (I–II ст. н.е.) написана давньогрецькою мовою і визнається християнами.

Коран – священна книга мусульманської релігії (VII, VIII ст.), відтворює релігійні звичаї та обряди, визначає правові аспекти та моральні норми, поведінку людей та правила життєвого устрою. Коран складається з цілого ряду глав (сур), які присвячені сім'ї, вихованню дітей, регулюванню родинних відношень, ставленню до жінок. Сури Корану написані виключно для чоловіків, вони мають бути главою у сім'ї, у родинних стосунках [12, с. 6].

У давні часи різні народи розуміли інтимні стосунки не як факт народження дітей, а як важливий чинник життя особистості.

Китайський анонімний трактат II ст. до н.е. «Поєднання інь та янь», містить уявлення про те, як китайська еротика пов'язувалась з завданнями зберігання здоров'я та родових відносин.

Індійський трактат «Камасутра» створений лікарем Маллангой (III ст. н.е.), відкрито розкриває форми статевих відносин між чоловіком та жінкою.

«Домострой» – добуток давньоруської літератури, автором якого є Сильвестр (початок XVI ст. до 1568 р.), сподвижник Івана Грозного.

Основні частини «Домостроя», їх три, включають правила життя. Глави від 1 до 15 присвячені релігійним питанням сімейного життя; глави від 30–63 – це господарські рекомендації. «Домострой» навчає жити чисто, у злагоді, бути взаємовічливими один до одного. Він намагався зберегти мир у сім'ї, особисту поведінку в сімейних відносинах, пом'якшити грубі сімейні звичаї. Велика увага приділялась вихованню дітей. Саме, «Домострой», розкриває питання ставлення батьків до дітей. Наприклад, маленькі діти до 7 років майже ігнорувались у сім'ї батьком, прерогатива вихованню належала виключно матері. «Домострой» виступав великим регулятором поведінки людини та сімейних відносин.

Давньогрецький філософ Платон, великий діалектик та ідеаліст присвячує діалог «Пир» розробці ідей любові, яка виступає основою для будь-якої речі та світу взагалі.

Діалог «Держава» – другий відомий діалог давньогрецького філософа, в якому держава постає як військовий табір, в якому заперечується існування сім'ї. Поєднання чоловіка та жінки передбачається для народження дитини.

Філософ Аристотель розглядав людину, яка по суті є політичною. За Аристотелем, сім'я – перший вид спілкування, важливий елемент державності. Великого значення набувають законодавчі аспекти про шлюб, що виступає гарантом народження здорових дітей [12, с. 13].

І. Кант, представник німецької класичної філософії, вважав сім'я – перша етична ячейка, їй належить важлива роль, так само як школі та церкві.

Правова держава і правові відносини між державами, забезпечують мир, за І. Кантом, вони визначають ідеальний стан суспільства. Мир панує у кожній сім'ї, за рахунок дотримання не тільки моральних, але і правових норм. «Метафізика моралі» – праця І. Канта з питань етики та філософії права. Заслуговує на увагу «Антропологія», в якій людина постає творцем культури, а культура починається з особистості [12, с. 15].

З. Фрейд «Тотем і табу» (Психологія первісної культури та релігії) – одна з найвідоміших праць видатного ученого, засновника психоаналізу. Книга присвячена проблемам виникнення і розвитку етичних та культурних табу, а також вплив несвідомого на свідоме життя людини.

Він намагається визначити первісний зміст тотемізму, по його інфантильним слідам, за допомогою натяків, в яких тотемізм виявляється у процесі розвитку дітей.

Ф. Арьєс «Дитина та сімейне життя при старих порядках» досліджує еволюцію дитинства в європейській свідомості від раннього Середньовіччя до XIX ст. З одного боку, це еволюція уявлень про дитинство, як особливий період життя, поступове ускладнення його періодизації (немовля–дитина–підліток–юнак), зміна позиції дитини у сім'ї (від периферії до центру). З іншого боку, паралельна еволюція європейської організації освіти від церковної школи і навчання в «людях» до ставлення системи початкового та середнього навчання, де спостерігається суперництво з «інститутом» сім'ї як найголовнішим чинником соціалізації дитини.

Г. Гегель, великий діалектик з питань «Філософії релігії», «Філософії права». Привертають на увагу питання шлюбу, сімейних відносин. Г. Гегель розглядає шлюб, як «правове, моральне кохання». Сім'я є органічна складова органічного цілого, а саме суспільства.

Г. Гегель у роботі «Система моральності» вказує на потенції рослинного та тваринного світу. Рослина жива завдяки тому, що змінює внутрішню форму елемента, не змінюючи свій хімічний склад, ця форма є органічна природа, яка існує тільки у співвідношенні з живим і належить самому собі. Він пише про працю у випадку з твариною, вона спрямована на її неорганічну природу в найменшій позиції, ніж на органічну, тому що об'єктивне є не зовнішній елемент, а байдужість індивідуальності [4, с. 284].

Людина є тотожність, пише Г. Гегель, обох потенцій (рослинного і тваринного світу), вона виражається в розумінні їх відношень, але як цілокупність, воно існує у формі трьох потенцій.

Перша форма потенції – як почуття або як чиста тотожність, у співвідношенні з цим об'єкт визначається бажаним; але живе не повинно визначатись за допомогою обробки; воно повинно бути абсолютно живим, його реальність, його буття для самого себе повинно існувати як таке, якого бажано; тобто за допомогою природи це відношення бажаності є об'єктивним, воно існує у формі байдужості, інше – у формі

буття особливого. Це найвища органічна полярність у досконалії індивідуальності кожного полюсу є найвищою єдністю, яку створює природа.

Історико–генетичний підхід у дослідженні родинного виховання підводить наше дослідження до розкриття понять «любов», «пологи», «батьки», «діти», «рід», «виховання». У нашому дослідженні ми будемо поєднувати і розкривати сутність цих понять.

Г. Гегель, зазначав, пологи існують тільки у відношенні, один загальний, інший особливий і вони не є абсолютно рівними. Він вказує на те, що і їх буття у якості «одичного» існують не за модусом абсолютного поняття, а тому, що буття є досконале, воно не різне. Знищення власної форми людини має характер взаємності, але не абсолютно рівний. Кожний рід споглядається в іншому, одночасно і як чужий, це і є любов.

Друга форма потенції – відношення батьків і дітей, абсолютне буття обох в якості «одного» розривається безпосередньо у відношенні, дитина є суб'єктивна людина, але так, що ця особливість є ідеальною, зовнішньо є лише форма. Батьки за своєю сутністю всезагальне, і праця природи спрямована на зняття цього відношення, як праця батьків знімає зовнішню заперечність дитини, що сприяє внутрішній заперечності та тим самим найвищу індивідуальність.

Третя форма потенції охоплює всезагальну взаємодію та освіту людей [4, с. 287].

Діалектико–матеріалістична парадигма аналізу сім'ї представлена у працях К. Маркса, Ф. Енгельса, А. Бебеля.

Праця Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави», вперше побачила світ у 1884 році, на підставі досліджень Л. Моргана «Древнє суспільство». Класичними є два розділи про парну і моногамну сім'ю, їх написав Ф. Енгельс під впливом моргановської схеми розвитку шлюбних відносин.

«Сім'я» – говорить Л. Морган, – активний початок, вона ніколи не залишиться незмінною, а переходить від нижчої форми до вищої, у міру того як суспільство розвивається від нижчої ступені до вищої. Навпаки, системи спорідненості пасивні лише через довгі проміжки часу, вони реєструють прогрес, виконаний за цей час сім'єю і зазнають радикальних змін лише тоді, коли сім'я вже радикально змінилася» [14, с. 32].

Ф. Енгельс посилається на праці І. Бахофена («Материнське право. Дослідження гінекократії давнього світу на основі його релігійної і правової природи»), Е. Тейлора («Дослідження первісної історії суспільства і т.д.»), Мак–Леннана («Нариси з давньої історії, Первісний шлюб»), Лейтам («Описова етнологія»), А. Жиро–Телона («Походження сім'ї»), Л. Моргана («Древнє суспільство»), Е. Вестермарк («Історія людського шлюбу»).

Норберт Еліас у роботі «Процес цивілізації», частина друга «До питання про соціогенез поняття «цивілізація» у Франції» відмічає, що мала сім'я спершу дуже поступово стає для чоловіка й жінки єдиним винятковим легітимним анклавом статевого життя й інтимних функцій загалом, згодом вона стає найважливішим винятковим органом виховання суспільно необхідних звичок у виявах інстинктів, виховання поведінки у цілому суспільстві.

За типологією визначається нуклеарна, мала патріархальна, домашня, егалітарна сім'я [10, с. 220].

Американська письменниця, етнограф, дослідниця М. Мід (1901–1978) у 20–30 роки зробила ряд досліджень на Самоа, на острові Балі, у Новій Гвінеї. Етнографічні дослідження М. Мід розкрили різні форми сімейно–шлюбних відносин, світу дитинства та дорослості. Її видатні етнографічні дослідження увійшли в історію етнографії такі, як:

1. «Дорослішання на Самоа. Психологічне дослідження примітивної юності для західної цивілізації» (1929);
2. «Пол та темперамент у трьох примітивних суспільствах» (1935);
3. «Чоловік та жінка» (1949).

Вітчизняний психолог, етнограф І. Кон у роботі «Дитина та суспільство», під впливом досліджень М. Мід, подає багатоаспектну картину образів дитинства, соціалізацію дітей, роль батька та матері у вихованні.

І. Кон спирається на багаточисленні дослідження у розкритті ролі батьківства у вихованні дитини. Він розкриває значення інституту батьківства, кризові моменти і веде до того, що суспільство усвідомлює вплив батька на розвиток дитини [12, с. 11].

Таким чином, на історико-генетичному рівні виділяється сформована традиція вивчення сім'ї, що має свій певний досвід.

Сім'я є формою організації соціального дискурсу, у хронотопах розвитку суспільства усталеним феноменом, який досі існує як мікросистема соціуму.

Однак, не дивлячись на вагому кількість наукових розвідок щодо даної проблеми, по відношенню до інших філософських проблем, вона продовжує широко досліджуватись як у зарубіжній, так і у вітчизняній філософській науці.

Список використаних джерел

1. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке / Пер. с франц. Я.Ю. Старцева при участии В.А. Бабинцева. – Екатеринбург: Изд-во Урал. Унта, 1999. – 416 с.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн.2: Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади. – К.: Либідь, 2003. – 344 с.
3. Бауман З. Текучая современность / Пер. с англ. Под ред. Ю.В. Асочакова. – С.Пб.: Питер, 2008. – 240 с.
4. Гегель Г.В.Ф. Политические произведения. – М.: Наука, 1978. – 436 с.
5. Грушевський М. Історія України – Русі. Том I. Розділ VI. – С. 6.
6. Голод С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ. – С.Пб.: ТОО ТК «Петрополис», 1998. – 271 с.
7. Леви-Строс К. Структурная антропология / Пер. с фр. В.С. Иванова. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 512 с.
8. Левонтин Р. Человеческая индивидуальность: наследственность и среда: Пер с англ. / Общ. ред. и предисл. Ю.Г. Рычкова и И.В. Равич-Щербо. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1993. – 208 с.
9. Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури. Навчальний посібник для вищої школи. – К.: Наукова думка. – 1998. – 226 с.
10. Норберт Еліас «Процес цивілізації» Соціогенетичні і психогенетичні дослідження К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 672с.
11. Рудинеско Елізабет. Розладна сім'я / Пер. з франц. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 232 с.
12. Семья: Книга для учителя. Кн. 1 / Сост. И.С. Андреева, А.В. Гулыга. – М.: Политиздат, 1991. – 346 с.
13. Фрейд З. Тотем и табу (Психология первобытной культуры и религии) Х., 2010.
14. Энгельс Фридрих. Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Льюиса Г.Моргана. – М.: Политиздат, 1985 – 238 с.

Дорошко І.І. Історико-генетичний підхід в дослідженні сімейного виховання

Задание нашего исследования состоит в историко-генетическом изучении семейного воспитания, а именно в раскрытии понятий «род», «воспитание», «системы родства». Это означает раскрыть их природу, познать сущность трансформационных изменений. Осуществить компаративный анализ исследований Ф.Энгельса, М.Грушевского, М.Мид, Л.Моргана, З.Фрейда.

Ключевые слова: род, воспитание, системы родства, историко-генетический подход.

Dorozhko, I.I. Istoriko-genetichny pidhid have doslidzhenni home vihovannya

Set our research is to study the genetic history and family education, namely the concepts of the disclosure of the «genus», «education», «kinship systems». It means to reveal their nature, to know the nature of transformational change. To carry out a comparative analysis of studies of F.Engels, M.Grushevsky, M.Mid, L.Morgana, S.Freud.

Key words: genus, education, kinship systems, istoriko-genetichny pidhid.

Філософсько-культурологічні засади аналізу віртуальної реальності

Досліджуються проблеми філософсько-культурологічного аналізу віртуальної реальності в контексті комунікативних процесів сучасності. Надається аналіз філософських, психологічних, естетичних, етичних ознак віртуальної реальності в контексті комунікацій культури.

Ключові слова: віртуальна реальність, медіакультура, образ, синестезія, синтез мистецтв.

Складність філософсько-культурологічного аналізу віртуальної реальності, на відміну від психологічного, полягає в тому, що віртуальність як така позначається в рамках світоглядних і водночас культурних вимірів її буття. М.Носов, говорячи про, так звану, віртуальну філософію, пише, що у XX столітті, її другої половині, ідея віртуальності стає одною з інтерпретативних сфер осмислення складних процесів комунікацій людини з технікою, машинами, людей між собою і людини в всесвіті. Починаючи з елементарних констатацій, що в фізиці були знайдені елементарні частини, які виникають лише в співвідношенні з іншими і тут же зникають, він говорить про те, що формується підхід аналізу, який називається віртуалістикою, що фіксує тимчасовість, непередбаченість виникнення посередників спілкування або взаємодії на різних рівнях існування матерії, а також комунікації, культури, мистецтва і ін., які існують недовго, існують тут і тепер, але вони є надзвичайно важливими.

Якщо шукати якісь аналоги такому осмисленню опосередкування взаємодії на різних рівнях існування соціуму, матерії, культури, то в музиці ще С.Ейзенштейн визначив феномен так званих аліквотних нот, які існують як допоміжні для того, щоб допомогти визначити у просторі звучання досить складні системи звукових комплексів, які неможливі в елементарному нотному записі. Аліквотні ноти – це той віртуальний вимір, який був зафіксований досить і досить давно. Про те, що віртуалістика або віртуальна реальність не виникла у XX столітті, а має свою надзвичайно величезну історію, вже багато написано. Наша проблема не в тому, щоб коментувати всі ці знання або корпус знань, а, навпаки, показати наскільки процес єднання продуцента, того, хто здійснює формотворчий процес з кінцевим результатом – його сприйняття реципієнтом потребує все більших і більших опосередкуючих елементів.

Аналіз публікацій та досліджень. Проблема віртуальної реальності досліджувалася переважно у психологічному вимірі (М.Носов, Ф.Гіренок), у культурологічному вимірі її переважно пов'язують з кіберсвітом (Н.Маньковська), у комунікативній культурі вона ще мало досліджена.

Мета статті – визначити філософсько-культурологічний контекст аналізу віртуальної реальності в сучасній культурі.

Категорія «віртуальність» була центральною в античній і середньовічній філософії. М.Носов свідчить, що сучасна людина, споглядаючи за тим, як відбувається певний процес, фіксує зміни, зростання, виникнення і формування тих чи інших реалій, але все менше запитує, чому вони виникають. Чому дерево, наприклад, дуб або ясеня існує в такій формі і не може існувати в іншій формі, в чому полягає сутнісна сила або сутнісна енергія у формуванні такого дерева. Можна стверджувати, що кінець XX століття спровокував дуже багато питань, які раніше не осмислювалися в рамках процесів співвідношення людини з технікою, машиною в комунікативних реаліях культури.

М.Носов дає структурне визначення слову віртуальне, які інколи неправильно перекладають як потенційне, можливе. Якщо говорити про філософські виміри, тобто про смислбуттєві, про ті, що пов'язані з онтологічною ознакою наявності або ненавності

реальності як такої, то той же М.Носов визначає віртуальність як «поліонтичне». Отже, поліонтичне він розуміє досить своєрідно.

Так, порівнюючи платонівську парадигму і схоластичну, пише: «В схоластичі відбулися трансформації аристотелівської категоріальної парадигми: категорії речі, властивості, енергії, існування, потенціального, актуального і тому подібне. Реально схоластична парадигма поєднала аристотелівську і платонівську парадигми, і проблеми вирішались за рахунок покладання другої онтологічної реальності, в котрій віртуально є присутня енергія, що дає силу для розгортання акту, в цій же другій, реальності відбувається синтез простого у складне, а точніше – існує віртуальна форма, яка поєднує висхідні елементи, і т.п. Приріст, в порівнянні з аристотелівською парадигмою заключається в покладанні поліонтичності (точніше, біонтичності, дуалізму) і в установленні певного зв'язку (засобом *virtus*) між вищою і нижньою реальністю, а у порівнянні з платонівською парадигмою – в тому, що категоріальна структура, опрацьована Аристотелем, зберігається але використовується лише в одній із двох реальностей: субстанційній – пасивній, тій, що не розвивається, існує в абсолютному (тобто у власному, не пов'язаному з вищою реальністю) часі і просторі» [4, с.24].

Тобто бачимо, що «поліонтичність», тобто множина, ототожнюється з «біонтичністю», тобто подвоєнням реальності. Фактично дослідник залишається на рівні того дуалізму, який відомий з давніх часів і який в структуралізмі набуває надзвичайно важливої конструктивної ознаки. Дихотомічність, подвоєність і структурування тої чи іншої системи реальності в двох вимірах призводить до того, що визначається первинна і вторинна реальність, субстанційна і вже надсубстанційна і, таким чином, структурується той простір, який в даному вимірі називається онтичним, тобто онтологічним, яке існує завдяки свідомості або існує лише в свідомості людини.

Це не прості реалії, але вони свідчать про те, що поліонтичність, тобто можливість існування в множині свідомостей різних продуцентів і реципієнтів акту комунікації зводиться до простої бінарної схеми, де визначається первинне і вторинне. Тобто ми потрапляємо в ту матрицю, яку в культурологічному вимірі Ю.Лотман означив як вторинні моделюючі системи, а в семіології визначається як єдність означуваного і означального, в ту систему, яку У.Еко позначає як пошук «відсутньої структури» (все можна структурувати, але за можливостями структуруючого розуму, структуруючої діяльності існує те, що структурувати не можна). Дивно, що віртуальність і структурується, і не структурується. Вона є вторинною моделюючою системою, за Ю.Лотманом, але вона стає первинною для того, що зветься «акт», комунікація.

Можна стверджувати, що віртуальне, або віртуальність як така, будучи посередником комунікації, стає тим внутрішнім стержнем або простором ідентифікації і здійснення комунікації, який, в свою чергу, подвоюється, існує як білінгвістична система, тобто має в собі дві мови, які не можна перекодувати одну на іншу, бо одна є константною, інша – модифікаційною, вторинною. Але перекодування все одно здійснюється шляхом пошуку метафорогенного пристрою, за Ю.Лотманом. Віртуальна реальність як те, що виникає у просторі складних систем, а ці системи позначені в ергономії, в культурології, в психіці людини, яка характеризується перенавантаженнями і складними процесами взаємодії людини і машини, виникає як проміжний складний простір. Його визначають лише як те, що він існує як реальність.

Тобто онтологічний предикат, онтологічна засада є первинною, віртуальна реальність мало характеризується в рамках поняттєвих конструкцій, тобто ґносеологічні виміри віртуальності є інтерпретативними і суто індивідуальними. Всі, хто пише про віртуальну реальність, в тій чи іншій мірі розуміють її по-різному. Якщо взяти характеристики М.Носова, Н.Маньковської, В.Бичкова і інших, то вони схожі в тому, що віртуальна реальність є сучасним епіфеноменом культури, але розрізняються в тому, як вони дають характеристику цієї реальності.

Так Н.Маньковська вважає, що це створене комп'ютерними засобами штучним середовище, в котре можна входити, змінювати його зсередини, набуваючи трансформації і відчуваючи при цьому реальні почуття. Потрапивши в цей тип аудіовізуальної реальності, можна вступати в контакт не лише з іншими людьми, але й з штучними персонажами [2, с.112].

Н.Маньковська пише: «Перетворення глядача, читача та споглядача в співтворця, що впливає на становлення твору і відчуває при цьому ефект зворотного зв'язку, формує новий тим естетичної свідомості. Модифікація естетичного споглядання емоцій, почуттів сприйняття пов'язане з шоком взаємопроникнення естетичного об'єкта, що втрачає межі, достатність, стабільність і відкривається множина інтерпретаторів–споживачів, аматорів. Судження про твір як про відкриту систему втрачає свій фігуральний сенс. Герменевтична можливість інтерпретації змінюється мультипликативним, діалогом, не лише вербальним і візуальним, а й чуттєвим поліологом користувача з комп'ютерною картинкою. Ролі художника і публіки змішуються. Сітьові засоби передавання інформації заміщують традиційні просторові, чуттєві орієнтири» [2, с.113].

Тобто, виникає ефект поєднання реципієнта і продуцента, де легкість перекодування активності споглядання у дію дає можливість утворення тих проміжних артефактів, які мають назву «віртуальна реальність». В комунікативному просторі це настільки стає важливим і складним явищем, яке, з одного боку, робить реципієнта аматором–споживачем візуальних картинок, а, з іншого, утворює елітарне коло посвячених, які можуть увійти в надсвіт, який формується засвоєнням певних кодів комунікації.

Реципієнт потрапляє у світ продукування віртуальної реальності, яка здійснюється як віртуальний артефакт. Л.Бичкова пише, що артефакт (лат. ремесло, мистецтво) – це своєрідні проміжні зони між мистецтвом і культурою повсякдення. Вона свідчить, що в сучасній естетиці і мистецтвознавстві цей термін використовується як узагальнене визначення творів сучасного мистецтва, які, як правило, виходять за рамки традиційних жанрів і видів, продуктів сучасних арт–практик і арт–проектів. В естетику термін ввійшов із археології, де ним визначалися будь–які штучно створені об'єкти. Артефактами, як правило, називають всі візуальні і аудіовізуальні просторові об'єкти інсталяції, акції і т.п.[2, с.37].

В. Бичков в системі неklasичної естетики співвідносить термін «артефакт» з «арт–феноменом», останнє він позначає як створення авангардного мистецтва, що входить в поле культури. Тобто ми потрапляємо в достатньо складну категоріальну матрицю, де сама наявність, актуальність, тобто факт, стають артефактами, тобто здійсненими «ремісничими», тобто не мистецькими, а ремісничими реаліями побутової культури, адже вони корелюють з авангардним мистецтвом і мистецтвом постмодерну.

Віртуальна реальність існує у всіх цих контекстах, але як культурний феномен вона ще мало визначена, як феномен комунікації теж мало визначена. Їй передусім надають онтологічний статус співбуттєвості, буття в рамках обмежених комп'ютерних технологій, мас–медійних реалій інтерактивних маніпуляцій. Адже це поверхове визначення віртуальності як такої. Про це досить детально і ретельно пише М.Носов. Наша проблема не в тому, щоб коментувати всі ці дані, а в тому, щоб зазначити, наскільки культурологічний модус і філософський модус віртуальної реальності, які пов'язують з онтологічним визначенням віртуальність як онтичним, тобто існуючим в свідомості, є своєрідним культурологічним феноменом.

М.Носов говорячи про те, що схоластична парадигма була певним синтезом, який фактично і сформував білінгвізм або поліонтичне, засвідчив, що це є двоосмисленість або двовимірність реальності яку він називає «віртуальною». С.Неретіна пише про середньовічний тип мислення: «Така структура існування двох різнозасадничих векторів в середині фундаментального відношення у двох творчих суб'єктів сприяла в оформленні ідеї двоосмисленості або еквівокації кожної речі, двоосмисленості самого буття, що покладає в якості засади розуміння цієї двоосмисленості, а також внутрішнє і найглибніше, таїна в людському бутті – любов і моральні почуття як єдину достовірність розуміння такої дивно подвійності реального буття (квадрат подвоєння), реальності буття нетварно і буття тварного» [4, с.5].

Тобто створюється особливий світ релігійної філософії або філософської релігії, своєрідний діалог в діалозі між релігією і філософією. Віра, яка, безпосередньо, поєднує людину з вищими цінностями, і предметний світ не розрізняється так, як вони розрізняються в Новому часі і сьогоденні. Це світ еквівокації і двоосмислення або двобічного бачення М.Носов назвав поліонтичністю, тобто біонтичністю, подвоєністю буття світу в свідомості продуцента віртуальної реальності. Важливо, що онтологічна вкоріненість в моральні предикати, які пов'язують людину з Абсолютом, є надзвичайно актуальною

для розуміння пошуків сучасної сакральності, сучасних цінностей буття, коли людина багато втратила з того досвіду морально-екзистенційної естетичної реальності, яка існувала в середньовіччі у вигляді розгорнутої книги – Біблії та ікони.

С.Неретіна одна з тих авторів, яка займається мовою філософського дискурсу, свідчить, що середньовічна філософія опрацювала ту мову, яка пов'язана з тропами, тобто з фомалізованими механізмами риторичних трансформацій тексту. Це надзвичайно важливо, бо тропи, риторика, які з неориторикою увійшли в простір культури ХХ століття, стають одним із важливих механізмів ешалонування інформації, тобто визначення основних провідних образних концептів здійснення віртуальної реальності, здійснення її на правах трансформації висхідного зразка, тобто первинної мови і утворення того білінгвізму, або поліонтичного, за М.Носовим, яке створюється як доповнювальність, двоосмисленість, еквівакація.

С.Неретіна пише, що середньовічна філософія визначила висхідні принципи порівняно з онтичним мисленням, головними з яких вважає: «

- 1) ідею любові, волі, випадку, що є співмірними будь-якому творінню;
- 2) ідею креаціонізму (перехід із небуття в буття, на відміну від ідеї породження, що має передумову переводу із буття в буття або із буття в небуття) і пов'язаною з нею ідеєю есхатології, оскільки світ створений як твір, тобто, унікальний і особливий світ повинен бути кінцевим;
- 3) ідею еквівакації, двоосмисленості світу;
- 4) пов'язану з цим ідеєю концепту, орієнтовану на суб'єктність будь-якої речі і її інтенцію;

5) модальності знання, і в зв'язку з цим пріоритетність знання діалектичного, одним із засобів виразності котрого є тропи» [3, с.8].

Можна стверджувати, що ця матриця визначення філософсько-культурологічного світу середньовіччя є надзвичайно плідною для характеристики і віртуальної реальності. Якщо М.Носов одною із основних ознак визначає породжувальність і єдність породжуваного і того, що породжує, то С.Неретіна дає характеристику іншого феномена, який вона пов'язує з креативністю. Породження, на відміну від креативності, пов'язане з тим, що є перехід з буття в буття, а креативність має справу з небуттєвістю. Якщо ми потрапляємо в комунікацію, де людина спілкується з особами, «особистостями» або суб'єктами, які не мають смертної форми, то перед нами виникає чисте небуття як певний аналог креативності, створення нового світу свідомості реципієнта і продуцента, який легко маніпулює цими особами, що не мають смертної форми.

Важливо, що С.Неретіна спровокувала дуже важливу інтенцію функціонування феномена «креативного» в просторі сучасності, що відбувається шляхом тропів, тобто, шляхом риторики. Автоматизм риторичних трансформацій, який пов'язується з так званою автоматизованою граматикою є рецидивом середньовічного креативізму, де світ створювався з «нічого». Поняття «ніщовіння», яке ми відчуваємо, коли з'єднуємося з кіберсвітом, не залишає нікого. Істоти, які не мають смертної форми – це чисте «ніщо» сучасності, яке породжує новий світ, що примушує ідентифікувати себе з собою.

Складність інтерпретації віртуальної реальності полягає в тому, що вона принципово не може стати об'єктом. Вона і є тою діючою річчю, тим діючим візуальним або вербальним агентом, суб'єктом дискурсу, який нагадує міф, нагадує ту допланову реальність, в яку потрапляє людина, що можна порівняти з доплановою реальністю культури середньовіччя і в певній мірі зазначити як осягнення цінностей, але вже не шляхом віри, не шляхом містерії, не шляхом літургії, де людина гомо кредіс замінюється на людину гомо люденс.

Тобто віруюча людина стає граючою. Тобто гра як знаходження в двох реальностях – тут і там – стає одним із фундаментальних вимірів віртуальної реальності. Гра неможлива без білінгвізму, без знання двох мов реальності і мови іншого світу. Гра неможлива без феномену, який М.Носов називає поліонтичним. Гра неможлива без концентрації у свідомості світу уявного, який є світом гри. Лише виникає проблема, наскільки цей світ є віртуальним. Це залежить від того, наскільки віртуальність інтерпретується як феномен культури.

Ми вже навели декілька інтерпретацій віртуального. З одного боку, це розширене тлумачення віртуального, за М.Носовим, і досить звужене, технологізоване тлумачення

віртуальності, за Н.Маньковською та ін. дослідниками, які вбачають в ній суто екранний і штучно здійснений ефект. Але, розрізнення цих інтерпретацій не є плідним. Адже штучно здійснений ефект лише дає можливість більш активного втручання в ту реальність, яку побачили досить давно і яка є реальністю гри. Можна універсалізувати гру, як це робили Й.Хьойзінга або Г.Гадамер. Гра грає в людині. Гра розуміється як певна субстанція, що відіграє в людині свої здібності можливого, актуального, що присутні людині і культури. Цей підхід можна назвати віртуальним. Тобто гра має ту міць, потенцію, вольову ентелехію, ту цільову причину, яка відбувається в тому чи іншому просторі віртуалізації комунікації. Але, це буде все одно спрощено.

Не гомо кредіс, не гомо люденс не є онтологічними горизонтами віртуальної реальності комунікації. Здається, що суб'єктом віртуальної реальності стає творець, стає людина-креатор. Д.Пітерс пише: «Головним викликом комунікації в ХХ столітті став контакт з істотами, які не мають смертної форми. Комунікація – це те, що має єдність з тваринами і комп'ютерами, інопланетянами і ангелами. Як істоти, які не тільки говорять, а і спілкуються, ми відкриваючи свою спорідненість з машинним, тваринним і ефірним царством. Саме це поняття, не заважає на метафізичні бар'єри, котрі захищали колись нашу унікальність. Воно легко поширюється на весь ланцюг життя від ДНК до міжнародної дипломатії. Питання полягає в тому, чим же стаємо ми – істоти, що спілкуються. Сила комунікації вкорінена в її здатності поширювати людські стосунки у просторі і часі. Її пафос – у подоланні вмирущої форми. Комунікація передбачає контакт без дотику. Говорити по телефону означає ототожнювати акустичний образ із втіленою присутністю. У «комунікацію» тіла перестають бути носіями остаточних доказів індивідуальності особистості. Наші обличчя, дії, голоси, думки, і взаємини перемістилися в середину медіа, звідки ці знаки наших «я» можуть розсіюватися без нашого дозволу. Комунікація стає знегашеною» [5, с.238 – 239].

Достатньо гостро визначається характер втрати людиною не лише людяності, не лише того, що ми пов'язуємо з добром, злом і моральними вчинковими відносинами, а втрати людиною здібності оцінювати всі ці якості. Якщо всі дослідники віртуальної реальності переважно визначають її в онтологічному вимірі, то всі, зокрема Д.Пітерс, хто займається комунікацією, визначають віртуальну реальність в гносеологічному вимірі. Пізнати самого себе, пізнати свій внутрішній світ як можливість бути у своєму домі, бути у своєму «самообразі», за М.Носовим, – одна із важливих ознак комунікацій як феномен культуротворчості.

Важливо, що Д.Пітерс визначає два типи рефлексії над комунікативними системами а також над проблемою віртуального в системі комунікацій – екстеріорний та інтеріорний. Інтеріорний – із середини свідомості, він характеризується поліонтичністю, а екстеріорний – моноцентричний, який презентує засоби трансформації інформації у кібер-просторі, ігрових витоках культури як певну субстанцію самодостатнього завершеного зразка.

Тобто йдеться про той аспект, який Мішель Фоко і інші теоретики постмодерністи вилучили як те, що дискурс породжує дискурс, те, що образи продукують образи, те, що техносфера розростається швидше у сотні разів, ніж флора і фауна, технопопуляції, до деяких відноситься і кіберреальність, стають настільки активними, що людина втрачає над ними контроль. Цей аспект можна визначити в традиціоналістській формі як креативність витоку, який надає віртуальності реальності зв'язок з культурою, а можна визначити і негативно, як масову культуру зі знаком мінус, яка винищує культуру класичну і всі цінності культури.

Варто зазначити, що ні перші, ні другі погляди не є автентичними. Автентичний погляд формується, якщо поєднати їх до купи. Ті реалії, які С.Неретіна визначила як інтенціональність, тобто направленість дії, вплив об'єктів, які створені шляхом машинної інженерії і не мають смертної форми, що досить влучно підмітив Д.Пітерс, є надзвичайно важливим креативним актом, який потребує людині осмислити своє буття, виявити горизонт свого існування на межі всіх уявних, умовних, намірених, штучних і водночас сконструйованих за допомогою комп'ютера істот, які входять в простір сьогодення на правах візаві, на правах іншого «Я», на правах людини, яка володіє всесвітом, але яка не здатна впоратися зі своїми потребами.

Важливо, що М.Носов піднімає проблему часовості віртуальної реальності, пов'язує її з проблемою часовості в креативному вимірі тлумачення створення світу батьками церкви. «На відсутність розвитку вказує та ідея Святого Василя Великого, що творіння всього світу відбувається одночасно, тобто без часової розгортки, хоча нагадаємо, що онтологічна послідовність існує. Скажімо тварини виникли з землі, а не водночас з землею із чогось третього» [4, с.45].

Тобто ця одночасовість, усунення часу, або презентація вічності як одвічного творіння світу у віртуальній реальності є найбільш привабливим механізмом тяжіння до неї. Спілкування з істотами, які не мають смертної форми, свідчить про те, що час усувається, більше того, модифікується, трансформується і стає іншим виміром часовості, який накладається на реальну часовість, в якій існує людина-комунікант, що вступає в кібер-контакт з продуцентами віртуальної реальності.

М.Носов систематизує досвід осмислення креації у батьків церкви, пов'язує його з віртуальною реальністю. «Систематизуючи знаки породженої реальності отримуємо ознаки віртуальної реальності. Актуальність. Віртуальна реальність існує актуальна лише тут і тепер. Автономність. В середині віртуальної реальності існує свій власний час з точки зору котрого у зовнішній реальності часу немає, тобто вічність і момент часу зовнішньої реальності є тотожними. Інтерактивність. Об'єкти віртуальної реальності можуть взаємодіяти з об'єктами що породили їх. Породженість. Віртуальна реальність породжена активністю породжуючої реальності і існує поки ця активність продовжується» [4, с.47].

Це технологічний підхід, з одного боку, автор характеризує віртуальну реальність як те, що існує на правах породженої, тварної реальності (і тут же активізує проблему, хто ж її створив), з іншого боку, – це автономна реальність, яка має свій внутрішній час, тобто вічність, що пов'язується з істотами, які не мають смертної форми, а також з актуальністю – віртуальна реальність має інтенсивні впливи на людину. Це, однак, створює певну плутанину між реальним світом і віртуальним. На цьому і утворюється привабливість тяжіння до віртуальної реальності як комунікативного середовища міжкультурної, монокультурної, художньої, естетичної і іншої комунікації. Отже, можна підсумувати головні концепти і визначення віртуальної реальності в контексті філософсько-культурологічної проблематики.

Зasadничою є єдність онтологічного та гносеологічного горизонтів комунікацій людини у світі *virtus*, де онтологічний горизонт відкриває можливості онтичного, тобто існування у свідомості, існування паралельних світів зі своїм автономним часом і своїм автономним буттям, яке формується як поліонтичне або білінгвізм, де дихотомія двох мов має ігровий характер, характер еквівокації (двоосмисленість), характер синергії (обміну натурами) – натура продуцента і реципієнта швидко змінюють одна одну і утворюють напружене середньо-енергетичне поле, в якому відбувається комунікативний контакт. Гносеологічна розповідь пов'язана з тим, що людина пізнає таємниці своєї свідомості, пізнає своє внутрішнє «Я» на відміну від істот, які не мають смертної форми існування, які стають не лише об'єктами комунікації, а і суб'єктами, адресатами, отримують послання від цієї людини і самі «надсилають» послання.

Тобто, креативність виміру комунікації у віртуальному просторі відбувається в тому, що послання, які здійснюються в мегачасі або в вічності, або в тому часі, який моделюється другою моделюючою системою, за Ю.Лотманом, у віртуальній реальності створює нову антропологічну ситуацію. Людина пізнає, вбачає, інтерпретує, інтегрує себе в світ кіборгів, ангелів, НЛО, інших всесвітів і всіх тих персонажів, які в негативному вимірі називають «коміксами», міфологізованими атракторами маніпуляції свідомості, а в позитивному вимірі називають новою міфологією масової культури.

Етичний момент цих реалій пов'язаний з тим, наскільки дієвими є горизонти традиційної етики, наскільки вони анігілюються і розмиваються в плані того, що людина здійснює віртуальне вбивство, йде на злочин, легко ідентифікує себе з будь-яким морально означеним суб'єктом дії – чи залишається тою, якою вона є. Це випробування на моральні цінності є одним із складних і важливих сучасних етапів, які буквально на віці. Можна також сказати, що естетичний момент чуттєвості теж піддається трансформації, де вічність у сурогатному вигляді починає існувати в просторі реального часу комунікації, створює надпочуття контакту з бажаним світом, який не

ідентифікується повністю або ідентифікується в завданому коридорі комунікації, є певним кодом, набором тропів, наборів риторичних фігур, що веде до тої креативної потенційної реальності, яка актуалізується тут і тепер шляхом віртуалізації комунікації.

Список використаних джерел

1. Аксенов И. Сергей Эйзенштейн / А.Аксенов. – М.: Киноцентр, 1994. – 128 с.
2. Лексикон нонклассики. Художественно-эстетическая культура XX века / под ред. В.В.Бычкова. – М.: РОССПЭН, 2003. – 608 с.
3. Неретина С.С. Тропы и концепты / С.С. Неретина. – М.: ИФ, 1999. – 277 с.
4. Носов Н. Виртуальная психология / Николай Александрович Носов. – М.: АГРАФ, 2000. – 432 с.
5. Пітерс Дж.Д. Слова на вітрі / Джон Дарем Пітерс; пер з англ. А.Іщенко. – К.: Км Академія, 2004. – 302 с.

Гулакова М.Г. Философско-культурологические основы анализа виртуальной реальности

Исследуются проблемы философско-культурологического анализа виртуальной реальности в контексте коммуникативных процессов современности. Предоставляется анализ философских, психологических, эстетических, этических признаков виртуальной реальности в контексте коммуникаций культуры.

Ключевые слова: виртуальная реальность, медиакультура, образ, синестезия, синтез искусств.

Gulakova, M.G. Philosophical and cultural studies analysis of virtual reality

The article deals with the definition of philosophical and cultural studies analysis of virtual reality in the context of the communication processes of modernity. It provides analysis of philosophical, psychological, aesthetic, ethical characteristics of virtual reality in the context of the communication culture.

Key words: virtual reality, mediaculture, image, synesthesia, a synthesis of the arts.

Духовність як соціокультурний феномен

Розглянуто питання взаємозв'язку мотивації освіти з іншими елементами структури особистості, яка на високому морально-естетичному рівні забезпечує можливості самореалізації творчого самовдосконалення.

Ключеві слова: соціокультурний феномен, духовність, особистість.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Домбровская Л.И.

Духовность как социокультурный феномен

Рассматриваются вопросы взаимосвязи мотивации образования с другими элементами структуры личности, которая на высоком нравственно-эстетическом уровне обеспечивает возможности самореализации творческого самосовершенствования.

Ключевые слова: социокультурный феномен, духовность, личность.

Проблема духовности прочно вошла в науку последней трети XX века, что вызвано многими объективными обстоятельствами, главными из которых являются: понимание того, что экономическое процветание и технический прогресс без развития духовных сил человека не принесут ему подлинного счастья и ощущения радости жизни; интерес к сущности человека и попытками осмыслить его феномен с позиции современного научного знания; появление новой антропологической парадигмы, пытающейся найти место духу, духовности, душе, человечности, необходимость осмыслить феномен духовности в соответствии с современными тенденциями психологии, стремящейся к переосмыслению своего исторического опыта, к преодолению фрагментарности знаний по отдельным проблемам, в том числе по проблемам души, духа, духовности; созидательный характер современной науки, стремящийся к единству нового знания и сохранение ранее достигнутого, создание нового на основе переработанного и осмысленного старого; необходимость интеграции в рамках фундаментальной философской теории колоссального объема материалов по психологии духовности; значимость выявления особенностей философского, религиозного и психологических подходов к духовности для более полного и всестороннего ее изучения; важность совершенствования обучения и воспитания в условиях все усложняющихся отношений человека с окружающим миром; желание осмыслить и выявить механизм «субъектности» через призму духовности, а также способность быть творцом своей истории, инициировать и осуществлять самопознающую деятельность, общение и другие специфические виды человеческой активности, выявлять новые аспекты бытия и личные потенциалы. Наш интерес к проблеме духовности вызван, в первую очередь, ее сложностью и экстенсивной разработанностью. Ни одна философско-культурологическая проблема не получала столь широкого и всестороннего внимания, как духовность.

Таким образом, разработка проблемы духовности имеет большое теоретическое и практическое значение.

Адекватными современными методами изучения духовности являются субъективные, которые, одновременно стимулируют самопознание и духовное саморазвитие.

В качестве основных принципов изучения духовности выступают положения о духовной стороне бытия человека как особой форме отражения объективного мира, как дополнительного средства ориентации в мире и взаимодействие с ним;

а также о принципиальном единстве материального и духовного при кажущейся независимости, эмансипированности, оторванности последнего; общефилософские принципы развития, детерминизма, активности, системности, единства сознания и деятельности, ряд положений – Л.С. Выготского, С.Л. Рубинштейна, Б.Г. Ананьева, В.С. Соловьева, И.А. Ильина, Д.А. Леонтьева, В.П. Зинченко, А.А. Ухтомского, М.К. Мамардашвили, В.И. Вернадского и др. о развитии высших психических функций, об образе жизни и жизненном пути личности, становлении субъективности, целостности, автономности человека, качественном своеобразии человеческой психики, саморазвитии, ответственности в выборе варианта собственной судьбы, о субъективной реальности как отражении жизни в образе индивидуального жизненного пути, о жизненной детерминации психики человека и его объект-субъектного единства. Обращенность к различным религиозным концепциям духовности обусловлена тем, что религия является особо важным и необходимым феноменом духовной жизни человека и вопросы духовности долгое время были в компетенции духовных лиц. Более того, мы рассматриваем религию и философию как две различные и правомерные формы духовной активности человека, по-своему изучающих проблемы духовного начала в человеке в единстве с материальным. Религия, как и философия, и наука в целом, подчеркивают духовное начало в человеке, отличающее его от животного. В трактовке духовности, с нашей точки зрения, следует подходить с учетом специфики исследуемого явления, как в философии, так и в религии, и искать истину на пересечении идей, так как проблема духовности развивается, уточняется, переосмысливается и обогащается во всех сферах человеческой деятельности.

В понимании духовности наблюдается смешение самых различных подходов, начиная от житейского и заканчивая самыми сложными, имеющими вид строгих научных форм; в различных толковых словарях значение термина «духовность» не совпадают; в различных сферах духовной жизни общества (науке, культуре и религии) в понимание духовности вкладывается различное содержание; проникновение в психологию сведений из различных источников, в том числе йоги, оздоровительных практик и боевых искусств, побуждает исследователей обращаться к самым невероятным и парадоксальным теориям; существование мистических, оторванных от реальности теорий духовности, делает разработку этой проблемы чрезвычайно важной и актуальной. С другой стороны, проникновение в психологию сведений из различных, в т.ч. ненаучных источников о духовности стимулирует необходимость осмыслить их в новых социально-экономических условиях и тенденциях развития науки, стремящейся к плодотворному и взаимообогащающему диалогу с другими формами познания. Специфичность духовности как явления одновременно объективной и субъективной реальности часто порождает противоречие. У многих ученых не вызывает сомнения тот факт, что духовная жизнь человека тесно связана с практической материальной стороной, а роль и место духовного в его реальной жизнедеятельности определяются условиями его воспитания и обучения, а также собственной активностью человека. Человек – духовен, но ему предстоит еще стать духовным, отмечал В.П. Зинченко. Духовность является той потенциальной сущностью человека, которая обеспечивает ему полноценное развитие и саморазвитие, усвоение социального опыта с целью преобразования собственной природы. Выступая как сущность человека, духовность, одновременно является целью и результатом становления человека. Особую важность всестороннее и непрерывное развитие творческого и духовного потенциала человека с помощью собственных усилий приобретает в настоящее время, отмеченное, по мнению исследователей, снижением веры в науку и прогресс человечества, обращением к антинаучным веяниям, таким как оккультизм и различным псевдонаучным теориям, неверием человека в свои силы, утратой философских традиций в осмыслении жизни и сущности человеческого бытия, росте агрессивности и снижения ценности человеческой жизни и т.п. В этих условиях особенно важным является адекватное понимание духовности, так как сам термин начинает приобретать статус модного, и «применяется так же теми, кто несет бездуховность, душевный разлад, нарушение гармоничности в человеческую суть». Поэтому одной из главных задач современной науки мы считаем не только разработку проблемы духовности в теоретическом аспекте, но и в психологическом обеспечении и сопровождении духовного развития человека, в

обучении его противостоять перед лицом всеобщего регресса и неблагоприятным прогнозам относительно будущего всей планеты и человечества и осмыслить жизнь во всех ее сторонах. Помочь людям в обретении смысла жизни, заполнить «экзистенциальный вакуум», помочь пережить испытание свободой, увлеченность критикой всего – такова, одна из задач современной науки. Обращение к понятию духовности в связи с проблемами обучения и воспитания является особенно актуальным, так как духовность отражает, в первую очередь, содержательную сторону жизни личности, подчеркивает глубину и сложность человека, олицетворяющего собой преобразованную и одухотворенную природу, несводимую к простой совокупности психических процессов, свойств и состояний. Обращение к духовности в контексте воспитания и развития человека позволяет сделать этот процесс полноценнее и содержательнее, дает человеку широкие возможности осознать, на чем основано его становление как личности и индивидуальности, в чем заключается подлинный смысл его жизни, на чем зиждется полноценное существование и общение, формируются потребности роста, реализации своих возможностей, трансцендирования, порождается чувство «духовного голода». Вне контекста духовности невозможно осмыслить многие интегральные и феноменологические проявления человека, а также его отказ от усилий по принятию собственного решения, от личностного и духовного развития в пользу удовлетворения примитивных чувственных потребностей, десакрализацию жизни и секуляризацию всех общечеловеческих и социальных отношений, упрощение взаимоотношений и сведение их к поведенческим реакциям на стандартные ситуации.

Следующей причиной, побудившей нас обратиться к проблеме духовности, была необходимость вскрыть ее подлинное психологическое содержание, которое, с одной стороны позволило бы объяснить существование множества точек зрения на ее сущность, а с другой – описать ее как особую психологическую реальность, обладающую специфическим психологическим механизмом. Проблема состояла в том, чтобы не критиковать или обвинять в некорректности существующие подходы к духовности, а понять, что же их всех объединяет, а также, что порождает противоречие в их понимании. Рассматриваемая веками в рамках различных философских, психологических и религиозных течений, проблема духовности остается при этом практически неразработанной: в представлениях о духовности, наряду с реальными достижениями, имеют место примитивные концепции, утопические идеи, легкомысленные модели, мистические построения, наблюдается смешение философско-этических, религиозных и психологических подходов. Остается неразработанной и проблема роли духовности в становлении человека. С.Л. Франк утверждал: «...духовность, находится за пределами объективной действительности, т.е. недоступна объективному наблюдению и «улавливается» лишь самим субъектом».

Многообразие подходов в понимании духовности затрудняет практическую работу по ее воспитанию и развитию, а между тем именно духовность является условием полноты человеческой жизни, познания и преобразования себя, самосовершенствования, плодотворности и успешности профессиональной деятельности, устойчивости и силы духа и самореализации.

В наше время изучение духовности необходимо, прежде всего, для:

1. систематизации сведений о духовности из различных источников, описания ее феноменологических проявлений; разрешения противоречий между актуальными потребностями развития и воспитания духовности;
2. выявления ее места в структуре индивидуальности человека;
3. разработки методов и приемов для теоретической и практической подготовки специалистов, в том числе преподавателей и учителей;
4. переосмысления исторического опыта работы в развитии и воспитании духовности человека;
5. описания и выявления роли духовности в процессе самопознания и самосовершенствования человека в связи с новыми социально-экономическими условиями;
6. рассмотрения традиционных проблем в связи с духовностью, ее роли в формировании мировоззрения и ценностных ориентаций;
7. изучения курсов философских дисциплин через призму духовности, что требует обращения не к абстрактным научным понятиям, а к реальности самого субъекта образовательного процесса.

Гипотеза происхождения феномена духовности:

1. В основе многообразных проявлений духовности заключен единый психологический механизм – отражение специфического идеального, выступающего в различных формах, в контексте собственной жизнедеятельности;

2. Отражение идеального как специфическая форма человеческого бытия в поисках смысла жизни и ответственности за происходящее в мире.

Духовность есть способ взаимосвязи человека с культурой, позволяющий сохранять и воспроизводить их единство. С этих позиций духовности неотделима от человека и от культуры. Человек духовен, когда он мыслит, когда он погружен в культуру и живет ее ценностями, утверждая их своими действиями, поступками и всей жизнедеятельностью. Процесс этого динамичного взаимодействия есть то, что получило в научной литературе название культурной идентификации. Утрата культурной идентичности есть содержательная сторона разрушения духовности.

Таким образом, можно сказать, что феномен духовности возникает только в соседстве с человеческим социумом. Общество и только общество с его моральными и этическими ценностями, породило само понятие духовности как неотделимую часть человеческого существа. В рамках духовности есть некий нематериальный способ связи людей разных культур и языков друг с другом, она является возможностью для развития человека выше уровня животного начала, она дает социуму возможность выхода на новые уровни бытия. Она есть закон, индивидуальный для каждого, но подобный для всех, который не одно человеческое существо не может переступить, ибо он не есть написанный на бумаге и переданный к исполнению, он есть в душе человеческой и никто не в силах преступить свои собственные законы без последствий для себя. Не будь общества, не существовали бы такие законы духовности и человек уподобился бы животным. Таким образом, можно сказать, что духовность есть порождение общества и является социальным феноменом, ибо она не существует в отрыве от человеческого социума.

«Наше время ни в чем так не нуждается, как в духовной очевидности», – рассуждает И.А. Ильин в своей книге «Путь духовного обновления». Ибо путь, ведущий к духовному, к духовности, путь возрождения. По мнению ученого, найти его необходимо и возможно. И.А. Ильин убеждает нас в единственном способе, который вообще дан человеку, «углублением в себя», в свое духовное состояние.

«Идти человек может только сам, – пишет И.А. Ильин, – в своем внутреннем духовном опыте, который неизбежно приведет его к внешним поступкам, ибо настоящий и зрелый духовный опыт всегда выражается и заканчивается в целостных и творческих делах».

Современный мир переживает глубокий кризис – национальный, духовный. Из него необходимо найти выход. Этот выход надо каждому из нас найти, прежде всего, в самом себе, творчески создать его, убедиться и удостовериться в его верности. Надо самому начать быть по-новому.

Тот, кто хочет зорко и верно видеть происходящее и, особенно, понять и одолеть переживаемый нами духовный кризис, должен, прежде всего, вдумчиво отнестись к этому воззрению и критически разобраться в нем. Необходимо понять, что для каждого из нас самое важное в жизни, что становится источником радости, здесь пребывает любовь человека и его служение. Правда, не всегда легко установить, к чему прилепляется и тянется тот или другой человек. Ведь ни для кого не является секретом то, что «где сокровище наше, там и сердце наше».

И вот, сколько бы мы ни искали, мы ни найдем такого человека, который не мыслит бы, не созерцал, не внимал, ибо человек без творчества не может жить, это главное определяющее его поступков, стремлений и тяготений.

Жить на свете – значит выбирать и стремиться к некоторой ценности. Человеку дана возможность строить свою жизнь, воздвигать свой характер, направлять свою свободную волю, расширять свое мировоззрение, создавать на этом фундаменте духовность.

Однако человек имеет и другую возможность: пренебрегать своей культурой, стесняться своего этноса, терять грань между нравственным и безнравственным, истиной и ложью. Человек может заблуждаться, идти по ложным путям, он может изменять своему таланту, отходить от прежней мечты, но в одном человеку отказано, одного он не может: именно – не мыслить, т.е. жить бездуховно, это противостоит природе.

Таким образом, видимое «безразличие» и явное торможение в развитии современного человека привело к ярко выраженному феномену духовности.

Люди живут и служат сердцем, волею, делами часто таким жизненным содержанием, служить которым и идти на жертвы, ради которых поистине нет никакого смысла.

Вот ключ к современному духовному кризису, охватывающему все человечество. И овладев этим ключом, и поняв, что происходит в мире, мы не можем не подивиться тому, что современному человечеству живется все так хорошо и слишком хорошо по сравнению с теми страданиями, которые могут возникнуть из этого кризиса.

Если человеческая воля оказывается духовно беспризорной и нравственно разнужданной, то она начинает служить свирепому злу и слепому коварству, а это в свою очередь приведет к потере человеческого достоинства.

Мышление человека только тогда на высоте, когда оно способно подниматься от конкретно-чувственного к интуитивно-духовному созерцанию. Только здесь человек может научиться отличать добро от зла, услышать в самом себе голос совести, постигнуть то, что такое честь, благородство и служение.

Только духовный опыт – опыт, открывающий человеку доступ к любви, совести, чувству долга, к праву, правосознанию, к искусству и художественной красоте, к очевидности и науке, – только он может указать человеку, что есть подлинное главное и ценнейшее в его жизни. Только этот внутренний духовный опыт делает нас воистину духовными личностями с индивидуальными характерами, со способностью духовно творить и наполнять смыслом общественную и частную жизнь и искусство.

Только в этой области человек может увидеть, что такое художественность и прекрасное искусство, воспитывать свой вкус и развивать свое восприятие красоты. Только духовный опыт может открыть ему, что такое истинное знание, очевидность и доказательство и в чем состоит научная культура и достоинство ученого человека.

Пренебрегающий духовным опытом теряет доступ ко всему этому. От всех вещей он видит только внешнюю видимость и довольствуется тем, что превращает ее в пустую, абстрактную схему. Глубина и тайна жизни уходят от него – и во внешнем мире, и в его собственной душе.

Таким образом, народ, идущий по пути духовного обновления никогда не впадет в общественный беспорядок, он не будет душевно разлагаться, а это значит, что такой народ не исчезнет в духовном бытии.

Мы переживаем коренную ломку научного мировоззрения, происходящую в течении жизни ныне живущих поколений, переживаем создание огромных новых областей знания, расширяющее до неузнаваемости научно охватываемый космос конца прошлого века и начало будущего – и в его пространстве, и в его времени, – переживаем изменение методики, идущее с быстротой; наука перестраивается на наших глазах. Еще В.И. Вернадский убедительно доказывал в своей работе «Научная мысль как планетарное явление», что цивилизация «культурного человечества» не может прерваться и уничтожиться, образуя Ноосферу.

Таким образом, мы приходим к убеждению о необходимости совершенствования каждого человека, живущего на Земле. Ибо воистину – мир можно пересоздать, перевоспитать, а не погубить.

Список использованных источников

1. И.А. Ильин. Путь духовного обновления. – СПб.: Издательство «Библиополис» – 2006.
2. Хрестоматия по истории философии. Учебное пособие для вузов. В 3 ч. Ч.3. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС. – 1997.
3. В.И. Вернадский. Научная мысль как планетарное явление. – М., 1991.

Dombrovskaya, L.I. Spirituality as sociokul'turniy a phenomenon

Questions of interrelation with other basic elements of structure of the person which on its highest morals-aesthetics level provide opportunities of self-realization of himself are considered.

Key words: sociokul'turniy a phenomenon, spirituality, person.

УДК 130.2(450) «14/15» (045)

Сабадаш Ю.С.

Італійська гуманістична педагогіка епохи Ренесансу (кінець XIV–XV ст.)

Розглядається італійська педагогіка епохи Ренесансу (кінець XIV–XV ст.). Зазначається, що саме тоді були написані більшість трактатів з виховання, сформувалася педагогічна думка італійського гуманізму як суцільного явища, з'явилися перші гуманістичні школи.

Ключові слова: гуманізм, гедонізм, виховання, мистецтво, естетичні категорії.

Відродження є яскравим культурним періодом в історії Європи, який прийшовся на XIV – початок XVII ст. Від інших етапів у розвитку культури його відрізняє величезне зацікавлення людиною, що багато в чому посприяло перехідним характером Відродження. Руйнація феодальних суспільних структур і старих форм економічної діяльності та поява нових, поставили людину в особливе становище – зажадали від неї розвитку власної ініціативи й енергії, сприяли зростанню самосвідомості. Культура багато в чому відбиває цей процес. Проте, спрямована в майбутнє, вона має і своє бачення цього майбутнього, і своє ставлення до людини. Вона пропонує свій образ людини, її система носить цілеспрямований характер, ідеали її виявляються в цілому ширше, піднесеніше, шляхетніше, ніж того вимагала епоха. Тому культура цього періоду виявилася зрозумілою майбутнім поколінням, а її ідеї, вчення і художні цінності зберігають своє значення і сьогодні.

Якщо ж говорити безпосередньо про педагогіку, то на кінець XIV–XV ст. припадає злет педагогічної думки. Саме тоді було написано більшість трактатів з виховання, сформувалася педагогічна думка італійського гуманізму як суцільного явища, з'явилися знамениті гуманістичні школи Гуаріно да Верона і Вітторіно да Фельтре. Італійська гуманістична наука виховання – плоть від плоті гуманізму цього періоду з усіма його особливостями. Вірячи в добру природу людини і міцне соціальне начало у ній, гуманісти саме на людину покладали усі свої надії, але на людину належно виховану. Тому цілеспрямоване виховання розглядалося як найефективніший засіб удосконалювання самої людини, а через неї і доброчинності суспільства, в якому людина живе, тому що вона, на думку гуманістів, виховується для себе, для сім'ї і для суспільства. Розглядаючи стан гуманітарного знання в тогочасній Італії, В. Єфименко відтворює його таким чином: «Гуманізм як головна течія в духовному житті епохи Відродження охоплював нові й нові його сфери. Цьому сприяли примноження джерел гуманістичної думки, знайомство наукових кіл із віднайденими гуманістичними творами римських, а потім і грецьких письменників, поетів, ораторів, істориків та філософів. Початок викладання грецької мови у Флоренції й значна перекладацька діяльність гуманістів теж сприяли поширенню гуманістичної ідеології» [1, с.262].

Італія, яка дала світу перших гуманістів, дала і перших теоретиків гуманістичного виховання і перших всеєвропейски відомих гуманістичних педагогів, які є авторами творів, присвячених проблемам виховання й освіти, серед них трактати Паоло Верджеріо «Про шляхетні вдачі і вільні науки», Маттео Верджо «Про виховання дітей і їхні добрі вдачі», Джанотто Манетті «Про вільне виховання», Леонардо Бруні «Про наукові і літературні заняття», Енео-Сильвіо Пікколоміні «Трактат про вільне виховання». Педагогічні питання широко висвітлені у творах на теми соціального життя, сім'ї і шлюбу (Фр. Барбаро, Альберті, Пальмієрі, Фруловізі та ін.). У цей самий період створюються відомі гуманістичні школи Вітторіно да Фельтре – у Мантуї і Гуаріно да Верона – у Феррарі. Спираючись на ґрунтовні дослідження російських (Г. Журавський, Н. Рєвякіна, В. Шестаков) та українських (В. Роменець, В. Битаєв) науковців, можна досить чітко відтворити роботу цих навчальних закладів.

У творах італійських гуманістів у контексті проблем педагогіки значне місце посідають питання культури, мистецтва, естетики. Естетичний елемент, як справедливо вважає В. Шестаков, міститься вже в понятті «вільні науки» [2, с. 122]. Верджеріо визначає це поняття в такий спосіб: «Вільними науками ми називаємо ті, що вправляють і покращують чесноту та мудрість і завдяки яким тіло і душа набувають схильності до кращих вчинків, внаслідок чого люди за звичай досягають честі і слави» [3, І, с. 321]. Він вважає, що вільні науки не мають практичної користі, не дають ніякої безпосередньої вигоди, але надають людині насолоду. «Вільні науки, – мовить Верджеріо, – родять у душах людей надзвичайну насолоду і згодом приносять винятково рясні плоди» [3, І, с. 322].

До «вільних занять» поряд із філософією та історією італійські гуманісти відносять красномовство, музику і поезію. Красномовство вчить красиво і правильно говорити, музика навчає «гармонійному життю», поезія розкриває «всю красу і добірність мови». Все це свідчить про те, що гуманісти надавали великого значення естетичному елементу в житті і вихованні. Підкреслюючи виховне значення нових предметів, що стали основою гуманістичних дисциплін, Л. Брагіна пише: «Виклик схоластиці і реабілітація поезії, переоцінка ролі studia humanitatis у загальній системі знання й орієнтація філософії... на практичні завдання виховання духовно вільної особистості, збагаченої знанням історичного досвіду людства і спроможної боротися за ствердження regnum hominum, – саме ці риси характеризують... ранньогуманістичну думку і створюють підґрунтя ренесансного світосприйняття» [4, с. 114].

Розквіт педагогічної думки в Італії припадає на XV ст., але і попередній період гуманізму виявився важливим для становлення науки виховання. Роль Петрарки тут виняткова, хоча сам він ніколи спеціально не займався питаннями виховання. Крім того, що він поставив людину в центр пізнання, він зв'язав ще знання і моральність. Знання, як вважає він, має володіти силою впливу, до того ж, не тільки на розум, але і на почуття, воно повинне змушувати людину змінюватися на краще, а не тільки повідомляти їй суму відомостей. «Я вважаю, що виховання потрібне не для того, – казав Петрарка, – щоб стати красномовнішим і спритнішим, а для того, щоб стати кращим» [5, с. 80].

У міркуваннях італійських гуманістів XV ст. стосовно широкого кола проблем виховання так багато загального в установках, що це дає підставу говорити про їхні погляди як про своєрідну концепцію виховання. Розглянемо найхарактерніші риси цієї концепції. Гуманістичне виховання за своїм духом було світським. Воно орієнтувало людину на земне життя, хоча з релігією жодною мірою не поривало і підтверджувало благочестя як важливу характеристику людини. Як і гуманізм у цілому, воно було звернене до «людини взагалі» і тому позбавлене класових рис і соціально відкрите, і в цьому сенсі його можна вважати демократичним. Гуманістичне виховання не переслідувало фахових цілей, воно не готувало людину ні до вчителювання, ні до духовенства, ні до місіонерства, ні до торговельної діяльності. Головне його завдання полягало у вихованні людини, тому гуманістичні трактати про виховання мають найширше звучання.

Італійську науку виховання відрізняє цілеспрямований характер, нерозривний зв'язок освіти і виховання, пріоритет виховних завдань. Цю головну ідею добре виражає Бруні, коли говорить, що studia humanitatis названі так тому, що вдосконалюють і прикрашають людину, а мета їхня – сформувати гармонійну, морально досконалу особистість: «Адже всі ці науки націлені на формування моральної людини, нічого кориснішого від них не можна і бажати» [3, І, с. 315]. Виховні завдання у гуманістів невіддільні від соціальних, вони прекрасно усвідомлюють суспільну цінність гарного виховання. Альберті, поділяючи з іншими гуманістами думку про те, що добре виховання є найкращим спадком, який батьки можуть дати дітям, радить їм докласти всіх зусиль, щоб зробити своїх дітей «вихованими і найчеснішими, тому що це буде корисно і для них самих, а також принесє славу і похвалу родині, батьківщині і їм самим» [6, с. 8].

Велика заслуга гуманістів полягала в тому, що вони реабілітували античне мистецтво. Леонардо Бруні, наприклад, рекомендує вивчати твори Гомера, Гесіода, Платона, Демокріта, Піндара, Евріпіда, Вергілія, Цицерона, визнаючи їхню перевагу над творами «котців церков». Стверджуючи, що насолода може бути метою мистецтва, він зауважує, що поетів не можна відкидати з презирством лише тому, що у них іноді

зустрічається щось, написане для насолоди людей. Таким чином, завдяки гуманістам антична культура стає необхідним елементом гуманістичної освіти.

До програми освіти, яка міститься в трактаті Верджеріо «Про шляхетні вдачі та вільні науки», окрім античної культури входять такі предмети, як історія, моральна філософія, граматики, поетика, музика, арифметика, природознавство, медицина, право... Знайомство з усіма сферами знання, на думку гуманіста, корисне кожному, але «поглиблене вивчення тієї або іншої науки повинне передбачати особливу схильність до неї» [3, І, с. 324–325]. Що ж до історії, риторики, естетики та етики, то їхнє значення не викликає сумніву – адже вони несуть у собі головне духовне багатство людського досвіду.

Свої теорії італійські гуманісти прагнули перевірити на практиці. Один із перших практичних досвідів почав Вітторіно да Фельтре, котрий заснував під Мантуєю школу «Casa Giocosa» («Радісний будинок»), де він проводив навчання на основі гуманістичної системи виховання. Як свідчить відомий дослідник педагогіки Ренесансу У. Вудворт, «особливе місце в системі виховання Вітторіно посідала музика». Глибше, ніж інші гуманісти, Вітторіно входив у розуміння цього предмета. Він сам добре відчував вплив музики і вважав, що вона розвиває почуття часу. А щодо естетичного виховання в школі Гуаріно да Верона, то є ґрунтовне дослідження Н. В. Ревякіної, в якому вона пише, що Гуаріно «стояв біля витоків нового ставлення до мистецтва... Одним із перших він зумів дати оцінку творам мистецтва і митцям, виходячи з критеріїв і цінностей самого мистецтва... Він заявив про естетичний підхід до мистецтва. Одним із перших він звернувся до розгляду сучасного йому мистецтва, а не до стародавнього...» [7, с. 47].

В науці виховання величезну роль гуманісти відводять природі, яка виступала то як служителька всемогутнього Бога, то як божественна природа, або Бог, то як творець всього сущого. Гуманісти постійно зверталися до її щедрості і розумності. За допомогою прикладів з природи гуманісти підтверджують ідею обопільного виховання душі і тіла, тому що вони (душа і тіло) взаємно впливають одне на одне.

Гуманісти постійно зверталися до її доброти і розумності. Таке розуміння природи служило міцною основою для виправдання людини як гармонійної тілесно–духовної єдності, для виправдання світу як поля людської діяльності. Гуманісти знаходять у світі не тільки досконалість і доцільність, але і красу. Світ влаштований «із великою мудрістю, красою, користю», казав Валла [8, с. 84]. «Найкрасивіший та найпрекрасніший» світ настільки гарний, що не може бути кращим ні в дійсності, ні в помислах, – таким бачив його Дж. Манетті. Настільки ж прекрасна людина: «Яке з'єднання членів, яке розташування ліній, яка фігура, який образ можуть бути в дійсності або в помислах прекраснішими, ніж людські!» [9, с. 152]. При такому баченні світу було цілком законним розуміння мистецтва як наслідування природи. У гуманістів, які писали в цей період, є багато спостережень над творами мистецтва, в яких їх вражає подібність із натурою. Аппеллес, за словами Дж. Манетті, «намалював коня і собаку такими, що проходячи повз них, глядачі іноді починали іржати і гавкати, притягнуті немов би живими образами, тому що вважали тих тварин, яких бачили намальованими на стіні площі, живими» [9, с. 148]. Евфранор «із таким мистецтвом зображував свіжі грона винограду, що змушував птахів, які пролітали, приваблені оманливим образом, стукати дзьобом по розмальованій стіні, щоб клювати ягоди». Дж. Манетті вихваляв за подібне мистецтво і скульпторів, один із яких виліпив Венеру для Книдського храму «настільки витончено, що навряд чи вона збереглася недоторканою і цюгливо від хтивих поглядів перехожих» [9, с. 153]. І тонкий цінитель мистецтва Поджо Браччоліні також захоплювався талантом художника, бачачи, як «у мрамурі створюються сили самої природи»; «хоча сама природа вища від того, що робиться як її подоба, проте в мене викликає замилювання мистецтво того, хто в безсловесній речі так виражає одухотворене, що, здається, йому бракує тільки подиху» [10, с. 37]. Поджо не сумнівається в тому, що мистецтво здатне передавати і одухотворені рухи: «У мене викликає замилювання їхній талант і майстерність, коли безмовну і безтілесну річ вони роблять немов одухотвореною і розмовляючою і навіть ширшу пристрасть часто так у ній відтворюють, що, побачивши подібне, не можна не порадіти з усміхненим і не засмутитися із сумним» [10, с. 37]. Щоб так сприйняти художній образ, необхідно було по–новому подивитися на людину.

За допомогою природи гуманісти підтверджують ідею обопільного виховання душі і тіла, тому що душа і тіло взаємно впливають одне на одного. Досліджуючи природу людини, вони намагалися зрозуміти в ній зв'язок душі і тіла і їхній взаємовплив, думали, що через фізичні особливості (жести, ходу, обличчя й ін.), можна дізнатися про душевні властивості, а в характеристиках дітей вони намагалися побачити вплив фізичних начал, фізіології, і схильні навіть розмірковувати про особливості психології підлітків. Тепер у творах мистецтва вони визнавали здатність художника передавати в тілесному образі складне духовне життя людини. Мистецтво стало одержувати оцінку з погляду правильності зображення в ньому природи, світу, людини. Найбільша переконливість, найдостовірніша передача розмаїття і краси всього сущого як у тілесних образах, так і в широкосердних станах, – от що ставилося в заслугу майстрам. Побачені у світі краса, доцільність, розумність, розмаїття, будучи точно відтвореними у творах мистецтва, дивували, доставляли насолоду. Отже, ідея наслідування природи зміцнювала новий погляд на мистецтво; мистецтво починало тепер цінуватися не тільки і не стільки як засіб морального виховання, скільки з огляду на насолоду, радість, замилювання, котрі воно доставляло.

Природа визнається важливим чинником і в моральному вихованні. Питання про співвідношення природи і моральності було для гуманістів актуальним – воно ж і для нас не втратило значення, і нам цікаво дізнатися, чи закладено щось від природи в людині. А в епоху Відродження, коли ще не викоріненні були уявлення про первородний гріх і збоченість природи людини і коли самі гуманісти розвивали думки про природу – добру матір, на це питання відповіді, звичайно, давалися різні. Багато хто визнавав доброту людської природи, говорили про зерна добра, закладені в людях, які необхідно зрощувати. Інші думали, що людина не народжується ні доброю, ні злою, а несе в собі насіння і добра, і зла; треті пам'ятали ще про первородний гріх. Та в будь-якому випадку гуманісти високо оцінювали роль навчання і виховання у формуванні паростків добра, і в пом'якшенні та приборканні поганих схильностей. Добре сказав про це Веджо: «Від природи немає нічого вродженого, чого не можна було б, не говорю зовсім, але, принаймні, частково, виправити, якщо тільки докласти майстерність й вчену руку наставника» [3, І, с. 120].

Особливий зміст гуманістичного виховання полягає в гармонійному розвитку. Ці уявлення ширше і глибше розроблені, ніж в Античності, хоча зв'язок очевидний. Гармонія душі і тіла, про яку твердили ще Платон і Арістотель, розшифровується в дусі гуманізму, що успадкував християнську оцінку душі і широкосердності діяльності. Тому поряд із вимогами всебічної освіти і фізичного виховання обов'язковим і найважливішим елементом цієї гармонії стає естетичне та моральне виховання. Воно розуміється як виховання в дитині високих якостей та чеснот.

Гуманісти розуміють, що чеснота як абстрактне поняття недоступна розумінню дітей, і тому вони пропонують виховувати в дітях моральні і соціально значимі якості. У дітях виховується благочестя, любов до батьків і батьківщини, повага до старших, шанування вчителів, любов, розуміння й цікавість до мистецтва.

З такої позиції у творах мистецтва вони визнавали здатність художника передавати в тілесному образі складне духовне життя людини. Мистецтво стало одержувати оцінку з погляду правильності зображення в ньому природи, світу, людини. Найбільша переконливість, найдостовірніша передача розмаїття і краси всього сущого як у тілесних образах, так і в широкосердних станах, – от що ставилося в заслугу майстрам. Побачені у світі краса, доцільність, розумність, розмаїття, будучи точно переданими у творах мистецтва, дивували, доставляли насолоду. Отже, ідея наслідування природи зміцнювала новий погляд на мистецтво; мистецтво починало тепер цінуватися не тільки і не стільки як засіб морального виховання, скільки з огляду на насолоду, радість, замилювання, котрі воно викликало.

Визнається гуманістами і користь праці, будь-яких занять, шкідливість бездіяльності та самотності для дітей, що породжують у них лихі думки і розбещують їх, а пріоритет виховних завдань підкреслюється величезною увагою до сім'ї, що є надзвичайно характерним для італійського гуманізму. Сім'я – це місце, де починається формування людини, і тому батьки повинні ще до народження дитини, вважав Веджо, подбати про її моральність, а для цього їм самим слід, насамперед, бути вихованими в

дусі чеснот, щоб служити надалі прикладом для своїх дітей, адже ті все переймають і, перейнявши, впродовж усього життя міцно тримаються цього набутку.

Високі вимоги ставлять гуманісти і до вчителів, які повинні бути не тільки прекрасно освіченими, знати свою справу, але й високоморальними, із спокійним і м'яким характером, доброзичливими, проникливими, здатними розуміти дитину. «Що глибша культура вчителя і чистіша його вдача, тим міцніші паростки чеснот і вченості він залишить у дітях своїм викладанням» [3, І, с. 108].

Не менш важливою складовою частиною педагогічного ідеалу гуманістів було фізичне виховання. «Дух і тіло, ці дві стихії, що утворюють людину, повинні розвиватися одночасно» [4, с. 342], – твердить Пікколоміні, висловлюючи погляд, загальний для всіх гуманістів. Фізичне виховання розглядається як необхідний елемент виховання взагалі, воно вводиться в навчальну програму в гуманістичних школах Гуаріно да Верони і Вітторіно да Фельтре. Важливість фізичного виховання всебічно аргументується посиланнями на античні приклади. Педагоги пропонують адекватність навантаження, з огляду на особливості віку і природної будови тіла, не стомлювати надмірно учнів, тому що головне – виховання міцної духом і тілесно здорової людини, а не підготовка атлетів. Лоренцо Валла реабілітує значення тілесної краси (на противагу християнській естетиці). Вона для нього представляє один із важливих дарів природи. «Краса, – пише він у своєму трактаті «Про насолоду» (XXI), – є основним даром тіла, і Овідій, як ви знаєте, називає її даром бога, тобто природи... Якщо здоров'я, сила і спритність тіла не повинні відкидатися, чому повинна відкидатися краса, прагнення і любов до якої, як ми знаємо, глибоко укоренилися в наших почуттях?» [11, І, с. 489]. Існуюче у світі неподобство не відкидає значення краси. Навпаки, воно служить для неї контрастом, підкреслює значення і силу її. Відповідно до принципів епікурейської філософії Валла оголошує вищим благом насолоду. Насолода не тільки моральна, але і естетична категорія; вона – вищий критерій краси. Прекрасним у Валли виявляється те, що приносить найвище задоволення. У зв'язку з цим Валла міркує про красу людського тіла, про задоволення слуху, смаку, зору та ін.

У цілому людина в гуманістичних трактатах про виховання являє собою особистість діяльну, соціально і громадсько орієнтовану і високоморальну; вона має почуття власної гідності, мужність, фізичну та духовну стійкість; її відрізняє всебічна освіта і культура. Передбачалося, що така людина спроможна проявити себе в різних сферах діяльності. Практика гуманістичних шкіл Вітторіно да Фельтре і Гуаріно да Верона доводить саме це, тому що їхні вихованці проявили себе і у суспільній і у державній діяльності, й у сфері культури і освіти.

Таким чином, гуманістична педагогіка виконувала завдання, поставлене творцями нової культури, – формування світського світогляду на базі *studia humanitatis*. Розширюючи рамки традиційної освіченості, Бруні, Верджеріо і багато інших гуманістів мріяли бачити нову людину мудрою і добродісною, вільною і активною, тобто корисним для суспільства громадянином. Надбані пізнання мудрості і моральна досконалість, що ставали важливими засобами у повсякденному практичному житті, сприймалися як основа людської гідності.

Список використаних джерел

1. Єфименко В. В. Культура Відродження / В. В. Єфименко // Історія світової культури / за заг. ред. Л. Т. Левчук. – К. : Либідь, 1999. – С. 212–251.
2. Шестаков В. П. Очерки по истории эстетики. От Сократа до Гегеля / В. П. Шестаков. – М. : Мысль, 1979. – 372 с.
3. Идеи эстетического воспитания : [антол. в 2 т.]. / сост. В. П. Шестаков. – М. : Искусство, 1973. – Т. 1. – 408 с.
4. Брагина Л. М. Итальянский гуманизм: этические учения XIV–XV вв. / Л. М. Брагина. – М. : Высш. шк., 1977. – 254 с.
5. Petrarca Fr. Le famaliari. Ed. by V. Rossi. – Firenze, 1934. – 210 p.
6. Альберти Л. Б. Сборник статей / Л. Б. Альберти; отв. ред. В. И. Лазарев. – М. : Наука, 1977. – 192 с.

7. Ревякина Н. В. Итальянский гуманизм XV века и эстетическое воспитание (Школа Гуарино да Верона) / Н. В. Ревякина // Возрождение: гуманизм, образование, искусство. – Иваново : ИВГУ, 1994. – С. 33–48.

8. Валла Л. Об истинном и ложном благе, о свободе воли / Л. Валла ; отв. ред. А. Х. Горфункель ; сост. и авт. вступ. ст. Н. В. Ревякина. – М. : Наука, 1989. – 474 с.

9. Манетти Дж. О достоинстве и превосходстве человека / Дж. Манетти // Чаша Гермеса: Гуманистическая мысль эпохи Возрождения и герметическая традиция / сост. О. Ф. Кудрявцев. – М. : Юристъ, 1996. – С. 137–154.

10. Возрождение: гуманизм, образование, искусство : межвузовский сб. науч. тр. / отв. ред. Н. В. Ревякина. – Иваново : ИВГУ, 1994. – 140 с.

11. История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли : [в 5 т. (6 кн.)]. / под ред. М. Ф. Овсянникова. – М. : Искусство, 1962. – Т. 1. – 1962. – 684 с. Т. 2. – 1964. – 836 с.

Сабадаш Ю.С. Итальянская гуманистическая педагогика эпохи Ренессанса (конец XIV–XV в.)

Рассматривается итальянская педагогика эпохи Ренессанса (конец XIV–XV в.). Зазначается, что именно в этот период были написаны большинство трактатов по воспитанию, сформировалась педагогическая мысль итальянского гуманизма как общественного явления и появились первые гуманистические школы.

Ключевые слова: гуманизм, гедонизм, воспитание, искусство, эстетические категории.

Sabadash, J.S. Italian humanistic pedagogy of the Renaissance (the end of the XIV–XV centuries)

The article views the Italian pedagogy of the Renaissance (the end of the XIV–XV centuries). It is marked that namely in this period there were written the majority of the treatises dedicated to the problem of upbringing, there has formed a pedagogical idea of Italian humanism as a social phenomenon and there also appeared humanistic schools.

Key words: humanism, hedonism, upbringing, art, aesthetic categories.

УДК 165.12:930

Арабчук Я.І.

Політика мультикультуралізму – від оптимістичної теорії до суворой практики

Розглядаються основні виклики пов'язані з соціалізацією особистості в глобалізованому полікультурному середовищі.

Ключові слова: особистість, соціалізація, полікультурне середовище, мультикультуралізм.

Перетворення суспільних відносин в Україні дотепер переважно пов'язані із змінами економічних і політичних аспектів функціонування держави. За таких умов проблеми соціалізації в т.ч. соціалізації особистості в полікультурному середовищі не потрапляли в перелік питань, які мали пріоритетний характер у вітчизняній державній та громадській практиці. Сучасні дослідники виокремлюють два аспекти процесу соціалізації: адаптацію до полікультурного середовища і самовизначення в полікультурному середовищі. Останнє означає активну позицію, оцінку оточуючого, відбір впливів, які визначаються обставинами, прийняття їх або чинення їм опору. Людина як суб'єкт процесу соціалізації – не пасивна істота. Вона первісно несе в собі імпульси самореалізації, саморуху. Змінюючись і збагачуючись, ця життєва потенція продукує потребу і здатність до життєвого самовизначення і самореалізації на підставі дії механізмів свободи вибору і свободи дій. Людина на своєму життєвому шляху, детермінованому попереднім соціальним досвідом, є розпорядником власних та соціальних індивідуально-особистісних можливостей, використовуючи які, створює власну модель життя, свою неповторну долю [7].

Від того, як індивід стає елементом соціальної організації, включається в суспільство, залежить освоєння ним системи соціальних ролей, адекватних функцій, які він повинен реалізовувати в системі соціальних стосунків. Водночас соціалізація передбачає активне пристосування індивіда до умов полікультурного середовища шляхом адаптації до різних цінностей в ситуації існування різних культур, взаємодії між людьми з різними традиціями, орієнтації на діалог культур, відмови на культурно-освітню монополію щодо інших націй і народів [10].

Соціалізація людини шляхом сприймання нею повністю або частково культури іншого народу викликає в ній зміни, які відбуваються внаслідок її неперервних безпосередніх контактів з представниками різних культур. Особливо яскраво це проявляється під час «занурення» особистості в іншу культуру, зокрема, коли індивід є емігрантом, біженцем, тимчасовим поселенцем. Актуальним у такому випадку виявляється подолання проблем, пов'язаних із адаптацією у полікультурному середовищі. З огляду на це, в західних дослідженнях акультурації склалися три основні теоретичні та емпіричні підходи під час проведення науково-дослідної роботи в цій царині: 1) з погляду стресу та його подолання (підхід пов'язаний з психологічними моделями стресу, застосовується для вивчення переміщення в іншу культуру та адаптації до неї); 2) з точки зору культурного вчення (головна увага звертається на соціальну психологію міжкультурних контактів і процеси, пов'язані із засвоєнням культурно-специфічних навичок, необхідних для того, щоб вижити і досягти успіху в новому оточенні); 3) з погляду соціальної ідентифікації (основна увага звертається на сприймання себе і оточуючих, включаючи опрацювання інформації про власну та інші групи) [8]. Одним із шляхів подолання напруженості у полікультурних державах та варіантів вдосконалення, активізації процесу демократизації філософами, політологами, правознавцями пропонується мультикультуралізм, який «розуміється не тільки як терпимість по відношенню до культурного різноманіття, а й як вимоги законодавчого визнання прав расових, релігійних і культурних груп» [4].

Вони визначають мультикультуралізм як ідеологію, політику та соціальний дискурс, що визнає правомірність та цінність культурного плюралізму, значимість різноманіття культурних форм. Цементуючим фактором полікультурного, фрагментованого суспіль-

ства можуть стати тільки загальнолюдські цінності, дотримання прав людини в усіх сферах життя (в тому числі, захист прав національних, мовних, політичних, релігійних меншин), а значить – процес неухильної демократизації суспільства. Саме мультикультуралізм, заснований на загальнолюдських цінностях, на принципах рівноправного співіснування різноманітних форм культурного життя, в тому числі, субкультурних форм, може стати, на їх погляд, поєднуючою ідеологією.

Розгляду поняття «мультикультуралізм», історії його виникнення, еволюції, позитивним та негативним чинникам впливу на розвиток сучасних полікультурних, фрагментованих суспільств присвячено широке коло досліджень. Мультикультуралізм можна визначити як ідеологію, політику та соціальний дискурс, що визнає правомірність та цінність культурного плюралізму, значимість різноманіття культурних форм, як теорію, практику і політику полікультурного суспільства, його моделі, типи, базові принципи, роль ідентичності у розбудові практичної політики мультикультуралізму та форми практичної політики, що враховують культурне розмаїття суспільства. суспільні відносини, процеси, що складають, характеризують, реалізують полікультурний стан сучасного суспільства.

Термін «мультикультуралізм» з'явився в кінці 80–х років ХХ ст. і означав поважне ставлення більшості до меншин, рівний статус різних культурних традицій, право індивідів на вибір своєї ідентичності. Вважається, що в мультикультурному суспільстві людина зберігає свою ідентичність попри впливи з боку інших культур. Аналіз основних соціально значущих компонентів культури (пізнавальних, нормативно–ціннісних, оціночних, поведінкових та ін.) показує, що кожен індивід може належати до кількох культур, і що представники меншин можуть повноцінно інтегрувати в суспільство, зберігаючи хоча б частково сукупність власних етнокультурних, психічних, ціннісних та інших специфічних національно зумовлених ознак. Мультикультуралізм означає співіснування в єдиному політичному суспільстві кількох помітних (видимих) культурних груп, які бажають і, в принципі, здатні відтворювати свою специфічну ідентичність.

Наявність етнокультурної та мовної розмаїтості ще не є підставою для визнання суспільства мультикультурним в цілому. Для цього необхідно, щоб поряд з дескриптивними ознаками мультикультуралізму були наявні ще й нормативні. Нормативний аспект мультикультуралізму полягає у піклуванні держави про права, гідність і добробут усіх її громадян незалежно від їх етнічного, расового походження, віросповідання, мови тощо. Нормативний підхід стверджує виправданість і необхідність для сучасних суспільств докладати зусиль в напрямку підтримки й сприяння матеріальному й духовному процвітання різних культурних груп, а також поваги до їх ідентичності.

Мультикультуралізм – це альтернатива монокультуралізму, заперечення фундаменталізму. Мультикультуралізм виходить за межі безкінечних тверджень щодо небезпеки етнічної асиміляції і відходить від ілюзії культурної фрагментарності. Вважається, що механізм, завдяки якому мультикультуралізм долає асиміляцію та фрагментарність працює завдяки дотриманню двох правил: вільного, нічим не обмеженого самовиявлення кожної з культур і відкритої взаємодії різних культур. Водночас мають забезпечуватися умови для збереження і виявлення етнічної ідентичності. Мультикультуралізм, як вважає російський вчений Н.Кирабаєв, утворює повагу до розбіжностей, але при цьому не відмовляється від пошуку універсальності. На думку О.Павлової, розвиток Європейського Союзу сьогодні є яскравим прикладом орієнтації саме на мультикультуралізм з його врахуванням розбіжностей, а не на розбудову загальної культурної ідентичності, адже ані держави–члени, ані окремі регіони не демонструють явної готовності до єдності ідентичності, до повної втрати самобутності [9]. Виникає справедливе питання: якщо акцентувати увагу на розбіжностях, відмінностях, то як же зберегти цілісність, єдність полікультурного, фрагментованого суспільства? З точки зору теорії тільки загальна національна (в політичному розумінні) ідея може зцементувати таке суспільство. Там, де громадянське суспільство не бажає об'єднуватися навколо такої ідеї, держава повинна втручатися в цей процес, але таке втручання має бути настільки делікатним, науково, філософськи обґрунтованим, щоб не підірвати ті стихійно сформовані у громадянському суспільстві об'єднання, які здатні стати осередками об'єднання [2]. Мультикультуралізм, заснований на загальнолюдських цінностях, на принципах рівноправного співіснування різноманітних форм культурного життя, в тому числі,

субкультурних форм, може стати на думку багатьох філософів для полікультурного, фрагментованого суспільства такою поєднуючою ідеологією.

Отже, мультикультуралізм – це стан, процеси, погляди, політика культурно неоднорідного суспільства, орієнтовані на свободу вираження культурного досвіду, визнання культурного різноманіття; культурний, політичний, ідеологічний, релігійний плюралізм, визнання прав меншин як на суспільному, так і на державному рівні [1].

Ті, хто не сприймає мультикультуралізм за філософську концепцію, хто не визнає його чинником об'єднання суспільства та важелем демократизації, висувують тезис про те, що жодне суспільство сьогодні не є мультикультурним у повному розумінні цього поняття. Але ж ми не можемо назвати жодного демократичного суспільства, яке б повністю відповідало всім принципам і вимогам демократії як філософського дискурсу. Отже, мультикультуралізм як ідею, що об'єднує полікультурне суспільство, демократизує його в силу того, що він (мультикультуралізм) заснований на загальнолюдських цінностях, ми можемо сприймати як теоретичну модель, до якої може прагнути поліетнічне, поліконфесійне, багатомовне суспільство.

Найбільш активно заперечують проти мультикультуралізму як теорії, практики, політики держави іммігрантські, в якій іммігрантські хвилі погрожують поглинути титульну націю. Отже, мультикультуралізм на думку вчених можна розглядати не тільки як концепцію, практику та політику іммігрантських країн, а й всіх сучасних полікультурних держав світу, який глобалізується, адже меншини (етнічні, мовні, релігійні, політичні, ін.) як іммігрантські, так і корінні, сьогодні висувують державі нові вимоги, в основі яких лежить бажання «визнання», тобто більшість таких груп не бажають знаходитись під захистом ліберального суспільства, а бажають бути визнаними як повноправні члени такого суспільства. При всіх недоліках таких вимог відомі теоретики мультикультуралізму (В.Кімліка, В.Малахов, Ф.Фукуяма) вважають, що теоретично надати такі можливості меншинам при мультикультуралізмі реально, якщо дотриматися двох правил: одна група не може домінувати над іншою і не можна дозволити групі принижувати членів своєї ж групи, тобто має бути дотриманий принцип свободи як між групами, так і в середині них. Іншими словами, принципи демократії, загальнолюдські цінності повинні лежати як в основі відносин між групами, так і в середині групи.

Як зауважують вчені, яку б модель мультикультуралізму не брала країна за основу, базовим принципом цієї моделі на практиці, у державній політиці є принцип культурної свободи, тобто надання індивідам права жити у відповідності з власним вибором, маючи реальну можливість оцінити й інші варіанти. «У соціологічному плані цей концепт відбиває специфіку суспільства новітнього часу: рефлексивність та прагнення до особистісної автономії» [3]. Про таку свободу можна говорити лише тоді, коли особа сама приймає рішення не зважаючи на свою етнічну приналежність, мову колиски, релігію, до якої належить за волею батьків, ін. У філософському плані мова йде не про примирення культурних особливостей із загальнолюдськими цінностями, а про доповнення реєстру прав людини, про зближення концепту свободи індивіду з ідеєю прав людини і прав колективу.

Чимало дослідників в тому числі і К.Терещенко вказують на те, що у зв'язку з глобалізацією бізнесу й поширенням міжнародних компаній існує необхідність подолання бар'єру між різними поглядами, підходами, культурними упередженнями, які стосуються крос–культурних розбіжностей між партнерами цих компаній. Учені зазначають, що для успішної крос–культурної комунікації потрібна гнучкість, знання особливостей інших культур, культурних стереотипів та специфічних моделей поведінки поряд із обізнаністю щодо загальних підходів соціології, психології, культурології, лінгвістики та ін.

У свою чергу, зазначає К.Терещенко поняття «мультикультуралізм» означає поважне ставлення більшості населення до меншин, однаковий статус різних культурних традицій [9]. У мультикультурному суспільстві людина зберігає свою ідентичність попри впливи інших культур. Результати дослідження мультикультурних суспільств свідчать, що кожен індивід може належати до кількох культур (поліідентичності), представники меншин можуть повноцінно інтегруватися в суспільство, зберігаючи хоча б частково сукупність власних етнокультурних, психічних, ціннісних та інших специфічних

національно зумовлених ознак. Мультикультуралізм у сучасному розумінні, на думку С.Дрожиної, це стан, процеси, погляди, політика культурно неоднорідного суспільства, орієнтовані на свободу вираження культурного досвіду, визнання культурного розмаїття; культурний, політичний, ідеологічний, релігійний плюралізм, визнання прав меншин. як на культурному, так і на державному рівні [11].

Таким чином, прихильники мультикультуралізму вважають, що в сучасному світі спроби створення мультикультурного суспільства, яке ґрунтується на загальнонаціональній ідеї захисту прав і свобод людини, захисті як індивідуальних, так і колективних прав, може зіграти тільки позитивну роль, якщо кожне суспільство буде враховувати й свої власні інтереси.

Такі основоположні життєствердні теоретичні засади. А як в реальному житті впроваджується ця концепція мультикультуралізму? Адже підґрунтям сучасних міжнародних конфліктів все частіше стають непорозуміння, пов'язані із пошуком загальних культурних цінностей, моральних ідеалів. Ці конфлікти у всьому багатоманітні їх проявів гальмують процес демократизації в суспільстві. На жаль, на практиці культурна багатоманітність стала одним із головних викликів нашої епохи. «Відповідь очевидна: це провал. Ми не хочемо показного відправлення релігійних обрядів на французьких вулицях. Ми проти прагнення звертати інших в свою віру на території Французької республіки. Французька національна спільнота не хоче змінювати свій спосіб життя, рівність між чоловіком і жінкою, вільне відвідування школи дівчатками. У нас світська країна, молитва нікого не бентежить, але ми не хочемо показного відправлення релігійних обрядів на вулиці», – заявив французький президент Н.Саркозі. Про повний провал самої ідеї мультикультурного суспільства в Європі заявив і британський прем'єр Девід Кемерон, виступаючи в Мюнхені. Глава британського уряду визнав, що політика асиміляції не витримала випробування часом. За ці слова Кемерона звинуватили у пропаганді насильства і підтримки ультраправих.

Раніше в жовтні минулого року з подібною заявою виступила канцлер Німеччини Ангела Меркель. Вона зажадала від іммігрантів активніше інтегруватися в німецьке суспільство. «Ті, хто хоче влитися в наше суспільство, повинен не тільки дотримуватися законів і дотримуватися Конституції. Вони, насамперед, повинні вивчити нашу мову», – продовжила Ангела Меркель [13].

Спроби Берліна побудувати мультикультурне товариство з тріском провалилися – заявила вона. Її заява прозвучала через місяць після скандальної відставки глави Бундесбанку Тіло Сарацини який. у своїй книзі відкрито говорить про загрози, які несуть для Німеччини мігранти – мусульмани. Федеральний канцлер, яка зовсім недавно критикувала різкості Сарацини, майже цитує його перед молодіжним активом ХДС, визнаючи провал 50-річної міграційної політики, яка в ФРН отримала визначення «мульти –культи».

«Цей підхід провалився, абсолютно провалився», – констатувала федеральний канцлер Німеччини Ангела Меркель[13].

Щось подібне, але з іншим забарвленням маємо і в Росії. Її вчені і політики Б.Виноградов та А.Савельєв зазначають, що лише після масового стихійного виступу молоді на Манежній площі керівники держави сказали кілька слів про російський народ і російську культуру. Але при цьому їх розуміння російської культури обмежується уявленням про те, що російська культура – лише будівельний матеріал для якоїсь «синтетичної» культури, яку ще потрібно створити. У свідомості державних керівників химерно поєднується розуміння того, що нації і культури не створюються на папері, і найважче про те, що якимось чином саме їм вдасться створити мультикультурну наднацію і утерти ніс європейським політикам, які розписалися у безсиллі створити подібні, «Все це – прямий шлях до ліквідації Росії. На цьому шляху неможливо відтворити націю і затвердити громадянський мир і патріотичні погляди. Подібна політика – це провокування громадянської війни в Росії, сполохи якої вже проявляються: між владою та російською більшістю, між правоохоронцями та законотворчими громадянськими об'єднаннями, між російськими громадянами та етнічними бандами» [5].

З їхньої точки зору в Росії вже сформувалася нація і вона існує як явище російської політичної культури. Ніякої іншої нації, окрім російської, в Росії немає, і не може бути. При цьому російська політична культура передбачає можливість існування на території

Росії різних етнічних культур і різних народів. Самі ці народи існують тільки завдяки тому, що російському народові вдалося створити державу і відстояти її в безлічі воєн і революцій, зазначають ці вчені. А це вже, на наш погляд, не що інше як націонал-шовінізм. Адже з їхньої точки зору в Росії живуть лише росіяни, усі інші – «хохли і лица кавказской национальности».

Далі зазначають вони, що на противагу мультикультуралізму, який ніде і ніколи не був успішним, ми бачимо інший політичний проект, який продемонстрував ефективність – «плавильний котел» США. З розрізнених етнічних громад і навіть з різних расових груп сформувалася політична нація. Формування громадянської нації – трактують вони – можна порівняти з закономірностями формування структури металевих сплавів, коли після кристалізації якісний сплав виявляється більш міцним і твердим, ніж вихідні чисті матеріали. У цьому сенсі мультикультуралізм – це збереження і розвиток дефектів структури сплаву, що знижують його міцність і визначають місце розриву матеріали при надлишкових навантаженнях. Такий сплав завідомо програє чистому матеріалу, а тим більше матеріалу, легованих домішками.

Формування держав завжди супроводжується випробуваннями національної єдності на міцність. Стикаються різні моделі культурного будівництва, кожна з моделей прагне до домінування або асоціації з конкурентною моделлю.

Палаючі свічки у пам'яті загиблих від терактів в Осло – і палаючі квартали Лондону, Парижу. Натопти молодиків із нацистською свастикою у вечірньому Берліні – і молодики з російськими триколорами на Манежній площі у Москві. Понівечені мусульманські цвинтарі у Хорватії, пам'ятники в Україні.

Чи це не приклади радикалізму, що упевнено крокує Європою на тлі соціально-економічної кризи і падіння рівня життя у більшості європейських країн і відповідного збільшення міграції. Корінні народи Європи готуються захищати свої соціальні права, а мігранти, у свою чергу, готові відстоювати своє право на щастя в європейському домі. Політика міжетнічного діалогу, або ж «діалог культур», погано спрацьовує за кризових обставин. Але, як слушно вважає британський експерт з питань боротьби з тероризмом Майкл Стюарт, списувати на невдалу політику міжкультурного діалогу всі проблеми, що постали у міжетнічних та міжрелігійних взаєминах у ЄС, безглуздо. Тут чи не винною стає освітня та культурна політика, яку європейські чиновники підтримували упродовж останніх двадцяти років. Фактично, як неодноразово відмічала у своїх публікаціях українська дослідниця й публіцистка О.Пахльовська, має місце люмпенізація суспільства, або ж відчуження суспільства від культури.

Щоправда, окрім відчуження від культурних цінностей, у Великій Британії (як нещодавно у Франції, Німеччині та ін.) мали місце ще і суто люмпенський принцип «бий – пали – винось, що погано лежить».

Якщо немає можливості по-чесному заробити на новий телевізор чи комп'ютер – за доречних обставин можна і погром у відповідному магазині влаштувати і вкрати. А можливостей чесно заробити у підлітків з емігрантської спільноти та з неблагополучних прошарків британського населення поменшало через кризу. А отже, соціальне розшарування у тій самій Британії чи Франції може поглибитись, і не виключено, що за рік-два проти «чужих» олігархів об'єднаються корінні європейці та мігранти, кому непереливки від кризових явищ у повсякденному житті [14].

Непереливки й українцям, при тому – не лише під час та після кризи. Україна чи не постійно у кризі, українці перманентно борються за виживання лають владу і намагаються її обдурити. Тож ворогом для більшості громадян України виступають не мігранти, не представники національних меншин, а саме влада, причому усіх мастей. Мудрість України, серед іншого, у її толерантності, у вмінні налагодити контакти і дружні стосунки поміж різними народами [14]. Хоча нещодавно в інтернетвиданні з'явилися публікації, що «Україна – власність громадян! Право на громадянство тільки нащадкам громадян України!!! Відповіддю на це може слугувати висновок відомих вчених В.Андрушенка Л.Губерського та М.Михальченка про те, що «українство має звільнитися від «екстремістського націоналізму», від зверхнього ставлення до інших народів, від національного снобізму, ідеї месіанського поклонання нації, тощо. Ця тенденція розпалює ворожнечу між громадянами – українцями й представниками

інших націй, що проживають нині в Україні, породжує недовіру між людьми, руйнує усталені зв'язки, дружні стосунки» [6]. Гасла і реальність, – це різні речі.

Підсумовуючи, вважаємо, що глобальні проблеми не можуть не відбитися в індивідуальній свідомості. Ось чому проблеми глобалістики стали реальністю сучасної культури загалом і кожної людини зокрема. У процесі соціалізації індивід має усвідомлювати, що вони загрожують деградацією і загибеллю всьому людству, мають потребу в позитивному вирішенні, вимагають загальної координації і спільних зусиль усіх народів світу. Кожна людина повинна усвідомити й власну індивідуальну відповідальність за збільшення кількості та масштабів глобальних катаклізмів, гостроту цих перетворень і їхні загрозові розміри.

Кожному народові притаманне власне географічне середовище існування, яке чинить специфічний вплив на національну самосвідомість, демографічну структуру, міжособистісні відносини, спосіб життя, звичаї, звички тощо. Відтак специфіка географічного середовища формує структуру етнічної спільності, регіональну специфіку, культуру, фізичний тип людей, расові ознаки (колір шкіри, очі, форму і колір волосся, форму черепа, зріст та ін.). У кожному етнічному об'єднанні складаються свої види діяльності, міжетнічні відносини, різний сімейний побут, шлюбні звичаї й обряди. Етнічні традиції даються взнаки в способах захисту від впливів природного середовища, в створюваних культурних цінностях (образах художньої і наукової творчості). У кожній етнічній групі складається своє уявлення про особистість, її поведінку і менталітет.

Узагальнюючи, слід сказати, що толерантність постає як категорія світоглядної свідомості й одночасно як головний критерій оцінки культури загальнолюдських відносин, як умова і певною мірою засіб досягнення їх конструктивізму. Отже, глобальні проблеми соціального прогресу людства вимагають керованого управління процесом соціалізації особистості в полікультурному середовищі, де важливу роль відіграє освіта. Кожен історичний період вимагав від педагогів формування у дітей (і не лише у дітей) певної картини світу, яка відповідала б реаліям соціального і культурного розвитку кожного народу, адже оточуючий світ досить різноманітний і люди мають різні культурно-історичні цінності, традиції, релігійні погляди і така різноманітність носить об'єктивний характер.

Соціалізація особистості в умовах полікультурного середовища сприяє формуванню в особистості готовності до активної діяльності в сучасному соціокультурному середовищі, яка зберігає свою ідентичність, прагне до поваги та розуміння інших етнокультурних спільнот, вміє жити в мирі та злагоді з представниками різних расових, етнічних культурних, релігійних груп.

Список використаних джерел

1. Аберкромбі Н.Ю. Социологический словарь: пер. с англ. / Н.Аберкромби, С.Хилл, Б.С. Тернер; под ред. С.А. Ерофеева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономика, 2004. – 620 с.
2. Андреева Г. Социальная психология / Г. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 365 с.
3. Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / В.П. Андрущенко. – К.: Атлант ЮЕМСі, 2005. – 502 с.
4. Бондырева С.К. Феномен толерантности в системе межэтнических отношений / С.К. Бондырева / Толерантное сознание и формирование толерантных отношений: сб. науч. статей. – [2-е изд. стереотип]. – М.; Воронеж, 2003. – С. 12–20.
5. Виноградов Б. Мультикультурализм не пройдет / Б.Виноградов, А.Савельев Итоги Госсвета 2012. Журнал научной и политической жизни. – 16.02.2011. – С. 1–8.
6. Губернский Л. Культура. Идеология. Особистість. / Л.Губернский, В.Андрущенко, М.Михальченко. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.
7. Москаленко В.В. Соціальна психологія: підруч. / В.В. Москаленко. – К.: Вища шк., 2005. – 410 с.
8. Психология и культура / [под ред. Д. Мацумото]. – СПб.: Питер, 2003. – 718 с.
9. Садохина А.П. Толерантное сознание: сущность и особенности / А.П. Садохина // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений: [сб. науч. статей]. – 2-е изд. стереотип. – М.; Воронеж: БДУ, 2003. – С. 20–31.

10. Сапронов П.А. Культурная среда и формирование личности / П.А. Сапронов, Н.М. Куликова. – Л.: Альта, 1981. – 280 с.

11. Терещенко І. Ще раз про толерантність / І.Терещенко // Дзеркало тижня. – 2008. – 1–21 листопада. – С. 8–9.

12. Інтернет-ресурс. – <http://uk.wikipedia.org/>.

13. Інтернет-ресурс. – <http://www.ut.net.ua/>.

14. Інтернет-ресурс. – <http://news.mail.ru/>.

Арабчук Я.И. Политика мультикультурализма – от оптимистической теории к строгой практики

Рассматриваются основные вызовы, связанные с социализацией личности в глобализованной поликультурной среде.

Ключевые слова: личность, социализация, поликультурная среда, мультикультурализм.

Arabchuk, Y.I. Policy multiculturalism – from the optimistic theory to strict experts

The article reviews the main challenges associated with socialization in globalized multicultural environment.

Key words: personality, socialization, multicultural environment, multiculturalism.

Реалізація творчої особистості митця у музичному мистецтві

Розглянуто тенденції об'єктивації особистості композитора в музичному мистецтві, що відображають характерні риси організації індивідуальної творчої суб'єктивності, особистісного світу митця в творенні індивідуальних мистецьких стилів.

Ключові слова: творчість, творча особистість, композитор, митець, музичне виконавство, музичне мистецтво.

Прогресивні суспільні рухи різних історичних епох завжди знаходили відображення у творчості композиторської еліти усіх країн та народів. Тому винятково важливим є дослідження внутрішнього світу автора музичного твору, його особистості, здатності до творчого самовираження, небайдужості до вузлових процесів та подій життєдіяльності суспільства. Особистість композитора у всі часи визначала найважливіше в його мистецтві. У музичному творі фахово втілена конкретна особистість того, хто його створив і саме це робить неповторним, значним явищем у мистецтві кожен шедевр.

Музичне мистецтво відкриває широкий простір для самореалізації людської індивідуальності як вільного у своїй творчості суб'єкта. Знання про дійсність органічно входить у зміст музичного твору лише в тій мірі, в якій воно відтворює цю дійсність як конкретну історичну сферу людської діяльності, «типові обставини» для «типових характерів». Розкриваючи універсальний світ людської особистості, музика своєрідно відображає явища суспільного життя й сутнісний зв'язок між ними. Думка композитора, активно взаємодіючи з навколишнім світом, прагне його пізнання, виступає могутньою творчою силою. Автор та реципієнт на ниві музичного мистецтва перебувають у динамічному процесові духовного збагачення й немовби творять один одного.

Окремим аспектом діалектичного взаємозв'язку мистецької особистості і творчості присвячено наукові дослідження М.А. Арановського, Є.Я. Басіна, С.П. Батракової, Ю.Б. Борєва, Є.С. Громова, Н.А. Дмитрієвої, А.Ф. Єремєєва, А.Н. Іліаді, М.С. Кагана, Д.І. Ковди, В.І. Коровіна, Б.О. Кормана, Д.С. Лихачова, Б.Н. Руніна, В.В. Селиванова, А.Н. Сохора, Л.Н. Столовича, М.Б. Храпченко, К.П. Шудрі. Проте, робіт, спеціально призначених теоретичному вивченню особистості митця, зокрема, композитора, все ще дуже мало, до того ж у них висвітлювались лише деякі аспекти проблеми, або аналізувались прояви особистості митця тільки в поодиноких мистецтвах. Тому є очевидною необхідність розв'язання даної проблеми у цілісному її об'ємі.

Метою статті є дослідження, аналіз та узагальнення особливостей реалізації особистості митця у музичній культурі.

Виділившись у самостійний вид духовного виробництва й ставши професійною діяльністю, мистецтво висунуло у своєму функціонуванні на передній план творчу особистість митця. Адже відображення мислячою особистістю, у тому числі й композитором, об'єктивної дійсності, носить творчий характер, передбачає складну переробку вражень про дійсність, їхнє осмислення, узагальнення й подальшу матеріалізацію у нових художніх творах. Інакше кажучи, мистецтво виступає концентрованим вираженням міри творчості особистості, здійсненням її авторської індивідуальності у неповторній сукупності проявів.

Композитор, будучи продуктом і знаряддям своєї доби, несе ознаки незвичайної особистості, тому що він володіє здібністю вміщувати у собі світ, людство, народ, залишаючись самим собою. Роль творчої індивідуальності в художньому розвитку визначається не просто її своєрідністю, винятковістю, взятими в іманентній сутності, а всебічністю її життєвих і художніх зв'язків. З огляду на це оригінальне сприйняття

і відтворення у неповторно єдиній системі художніх образів глибинних пластів дійсності, провідних тенденцій часу визначає специфіку творчої індивідуальності митця.

Стиль як мистецька категорія залежить, з одного боку, від світовідношення митця, а з іншого, – від внутрішньої орієнтації на слухача, оскільки музичний твір адресується певному типу особистості. На формі твору музичного мистецтва істотно позначаються особистісні фактори, що мають відношення до його автора. Вони не вичерпуються його змістом, а безпосередньо відображаються у процесі розгортання матеріалу. І це обумовлено не лише тим, що зміст і форма діалектично взаємопов'язані, але й тим, що форма в музичному мистецтві несе в собі риси індивідуального стилю композитора.

У кожного справжнього композитора існує відчуття не просто форми, але володіння формою, відчуття, що ти можеш, він отримує втіху і глибоке задоволення від усвідомлення своєї людської могутності над стихією звуків, своєї майстерності, своєї творчої сили створювати й організовувати їх у новий порядок, який виражає його творчу волю.

В процесі своєї творчості особистість реалізує власні потенції такої сили і значення, що вони збагачують світ культури, впливають на розум, почуття та емоції інших людей. На індивідуальний стиль композитора впливають не лише художні напрямки в музиці, але й ідеологія, риси національної культури, народні традиції. Однак оскільки його творчість органічно пов'язана з його особистістю – з життєвим досвідом, обдарованістю, світоглядом, – то ідеологія, національні риси і художні напрямки тісно зливаються із внутрішньою будовою духовного світу особистості композитора, з його самобутністю й оригінальністю. «Митець у своїй творчості справді незамінний – ніхто інший не зробить за нього те, що здатен зробити лише він сам. Будь-який справді мистецький твір настільки ж неповторний і незамінний, як особистість його творця, людське життя взагалі» [1, с.415].

У своїй творчості композитор опредмечує свою унікальність, внутрішню сутнісну неповторність, тому у процесі і зазнає і відчуває насолоду від життєвих виявів, а в результаті творчості знаходить радість від усвідомлення того, що його особистість постає як предметна, чуттєво споглядальна безсумнівна сила. В процесі музичної творчості особистість виступає суб'єктом естетичного відношення і водночас – художнім суб'єктом, що сприймає і конструє предметність свого життєвого світу як художню реальність [2], свідомо і цілеспрямовано втілюючи своє світопереживання у творах мистецтва засобами професійної майстерності.

Невичерпні засоби музики сприяють задоволенню потреби в самопізнанні й самореалізації особистості. Видатний російський композитор та музикознавець Б.Асаф'єв у зв'язку з цим зауважує, що «на високих стадіях свого розвитку музика, як смисл, стає адекватним всім іншим проявам людської свідомості, відображенням і реалізацією оточуючої дійсності, що пізнається і перетворюється людиною» [3, с.29]. Непідвладне вираженню в інтелектуально-дискурсивній формі те, що розум не в змозі вмістити у рамках своїх абстракцій, знаходить у музиці вільну сферу свого вираження. Вивчення музики, особливостей та закономірностей її функціонування виступає своєрідним каналом пізнання природи, людини та суспільства. Область музичних законів і категорій стає посередником між думкою і світом душі, важливою ланкою процесу осягнення і репрезентації людиною свого душевного і духовного буття.

Найприкметнішим є те, що оточуючий світ стає невіддільним від оповідача, від його реакції, його міркувань, від живого, палкого, глибокого індивідуалізованого відчуття повноти життя. Індивідуальне розширює й організовує картину дійсності. Так, наприклад, «гра», ігрова поліфонія – це «суто ренесансна манера висловлювання тільки-но народженого світського інструменталізму: звуки радують, майстерність спричинює змагання й замилювання, пута культу знято, інструменталізм прагне відобразити дійсність в усьому розмаїтті її ритмів та поєднань звуків. Водночас із закріпленням нових норм та навичок ремесла зростає індивідуальна виразність майстра-виконавця» [4, с.254].

Процес музичної творчості – це специфічний спосіб самореалізації людського індивіда, опредмечування індивідуальності композитора. За допомогою суб'єктивних образів митець усвідомлює свою самість як складову природного та суспільного космосу. Специфіка музичного твору розкривається передусім в його художньо-інтонаційній образності. «Музична інтонація, – наголошує Б.Асаф'єв, – ніколи не втрачає зв'язку ні зі словом, ні з танцем, ні з мімікою (пантомімою) тіла людського, але «переосмислює»

закономірності їхніх форм, складаючи форму елементів у специфічні музичні засоби вираження» [4, с. 212].

Автор, створюючи художній твір, втілює в ньому певний духовний зміст – сукупність ідей, ціннісних відносин до навколишнього світу. В процесі цього творення реалії, що належать внутрішньому світові суб'єкта творчості, уявляються, підносяться до конкретно-чуттєвого образу. Завдяки цьому уявленню моменти внутрішнього життя творця об'єктивуються, набуваючи у художньо-образній формі цілісності, завершеності, досконалості у часі, просторі, бутті.

Зміст музичного твору становлять художньо-інтонаційні образи. Втілені в осмислених звучаннях, тобто інтонаціях, ці образи викликають складну, неусвідомлювану гаму почуттів та емоцій. Із різних видів емоцій музиці найбільш властиво втілювати настрої, тобто узагальнені, типізовані емоційні стани людини. Це – живе музичне утворення, осередок образу.

Музичний образ не має безпосередніх аналогів в природі, він гранично суб'єктивний та символічний, сповнений численних безсвідомих мотивів. Музичний образ характерний своєрідною рефлексивністю й людською самозаглибленістю, засобами музики здійснюється не лише процес зародження та розвитку думки, але й її самоосмислення. Початково музичний образ побутував як анонімний, позбавлений конкретної адресованості. Пізніше ці анонімність та невизначеність поступилися буттєво-семіотичній конкретності у музичному сприйнятті. Стани піднесення й депресії, напруження і розв'язки психологічно впливають на слухача, актуалізуються в індивідуально-особистих переживаннях [5].

У всеохоплюючому ланцюгові емоційних станів, втілюваних музикою, вагоме місце посідають образи колізій, конфліктів, що виникають на життєвому шляху кожної людини. Джерелами конфліктності в музиці є духовні вагання й сумніви, переживання, внутрішня боротьба людини як диференційованої особистості. У соціальному конфлікті суб'єкт постає як індивідуальність. Принципи втілення конфліктності в музиці корелюються зі стилізованими параметрами історичної епохи та особливостями світосприйняття композитора.

У центрі продуктивної уваги композитора перебувають один або декілька характерів, часто з елементами біографізму. Згідно положень соціоніки, міра таланту митця визначається кількістю й розмаїтістю відтворених ним психологічних типажів на тлі конфліктної ситуації [6, с. 226].

Сучасна музична творчість іманентна деяким тенденціям розгортання внутрішніх конфліктів: титанічна боротьба за величезних вольових зусиль поступається образам на рівні буденних психологічних колізій, за наявності моральної рефлексії особистості. Своєрідне бачення людиною дійсності відіграє вирішальну роль у творчому процесі. Причому тут важливе не стільки саме по собі «вживання» індивіда в об'єкт творчості, скільки проекція на нього особистісного смислу. У цьому смислові відображаються домінуючі в певному суспільстві нормативно-ціннісні системи культурної діяльності. Напружена композиторська діяльність передбачає зосередження свідомості митця на розв'язанні проблеми спрямовання наявних знань, умінь та навичок на реалізацію провідної ідеї. У процесі переосмислення традиційних поглядів та уявлень свідомість індивіда немовби розчиняється в переживанні, втрачає самокритичність.

Композитор сприймає дійсність й інтерпретує її в чуттєво-образній формі зовсім не довільно, а у відповідності зі сформованим світоглядом. Композитор володіє неповторною індивідуальністю, яка відбивається в особливостях його творчого стилю, засобах і методах роботи з обраним матеріалом, жанровій специфіці витвору мистецтва, над яким він працює, унікальній системі створюваних цінностей.

Музична творчість безсумнівно суб'єктивна: характерні риси особистості автора навечно вкарбовуються у структуру твору. Індивідуально-суб'єктивне забарвлення музичної творчості є цінністю, що досягається ціною наполегливих мистецьких зусиль. Музичне мистецтво – це своєрідний сплав об'єктивного і суб'єктивного, двосторонній процес, коли не тільки об'єкт відображається суб'єктом, але і суб'єкт, відображаючи об'єкт, накладає на це відображення відбиток своєї індивідуальності.

Процес складної чуттєво-мисленевої переробки завершується утворенням у свідомості уявлень та образів, які композитор втілюватиме в матеріальні мистецькі

форми. Найочевидніше суб'єктивність композитора здійснюється у способі мистецької реалізації його ідей та замислів. За допомогою уяви композитор відображає у продуктах творчості свої думки, світобачення й життєвий досвід. Він прагне утвердити себе поза своїм «я», виявити свою «самість» для інших, закріпити її у суспільній свідомості. «Виразити, об'єктивувати свій внутрішній світ – свої відчуття, суб'єктивні настрої, почуття і уявлення означає зробити їх надбанням інших людей, а, отже, й фактом людських стосунків» [7, с. 51].

Створюваний уявою художній образ стає своєрідним «каналом передавання художньої інформації», способом відкриття, вираження та комунікації особистісних смислів буття. Засобами музичних творів особистісні смисли буття, що переживаються митцем, стають предметом безпосереднього переживання всіх членів соціуму, які сприймають продукти творчої діяльності. Завдяки цьому автор музичного твору немовби «продовжує» себе в часові, продукти його діяльності виступають своєрідною трансформацією його власної сутності. Втілюючи в художніх образах свої думки й почуття композитор свідомо чи підсвідомо звертається до інших людей, плекаючи надію бути зрозумілим. Це спілкування буде настільки повним і ефективним, наскільки вдасться через особистісне, індивідуальне виразити об'єктивний зміст, дух і настрої історичного часу. Останнє залежить від того, чи здатний автор «концентрувати духовне переживання своїх сучасників, чутливо реагувати на життєву значущість фактів буття, бачити довколишній світ високорозвиненими людськими очима, очима «всіх інших людей», інтегрально, безпосередньо» [7, с. 142]. На таке здатна лише талановита творча особистість з розвиненою творчою уявою, що регулюється «універсальними формами, в яких втілений досвід функціонування творчої уяви всіх попередніх поколінь» [7, с. 154], історичний досвід музичного мистецтва в цілому.

Композитор перебуває в постійному пошукові нових форм і способів втілення своєї «самості». Від того, наскільки конструктивним є характер ставлення особистості композитора до світу, залежить продуктивний характер уяви. Самовираження для митця є самоцінним і самодостатнім безвідносно від ставлення до його творчості з боку сучасного йому суспільства. Останнє визнає цінність самовираження митця за умови задоволення нею ідеологічних, моральних, естетичних запитів та потреб певної соціальної групи або держави в цілому. Що ж стосується індивідуальної творчості композитора, то він отримав найповніше задоволення від свідомості своєї могутності над стихією звуків та форм, від своєї професійної майстерності.

У музичній творчості втілюються індивідуальність та унікальність композитора за наявності схвально зорієнтованої слухачької аудиторії. Початково в історії людства створення й виконання музики являли собою єдиний творчий процес. У народній творчості автор музики, а часто й тексту, є одночасно виконавцем. Причому саме виконавство у безлічі випадків набуває форми імпровізації. З розвитком професійної музичної культури виконавська творчість поступово виокреслюється у самостійну галузь музичного мистецтва. Це не виключає практики виконання своїх творів самими композиторами, серед яких спостерігаємо видатних музикантів-виконавців (наприклад, Ф. Ліст, Н. Паганіні, С. Рахманінов).

Музичне виконавство породжене специфічним характером музики як виду мистецтва: повноцінне сприйняття музичних образів можливе лише при їхньому відтворенні у процесі виконання, причому виконавець, подібно до театрального актора, виступає посередником між авторами і виконавцями. Музичне виконавство має активний творчий характер, що виявляється у своєрідності виконавської інтерпретації музичного твору, обумовленої особливостями творчої індивідуальності музиканта-виконавця.

Будучи динамічним, здійснюваним перед слухачами творчим актом, музичне виконавство здатне передати найтонші, раптово виникаючі почуття, настрої й переживання виконавця. Проте лише на основі ретельного вивчення змісту музичного твору, глибокого розуміння творчої особистості його автора може виникнути справжня свобода виконавської творчості.

Таким чином, музичне мистецтво є динамічним процесом поєднання об'єктивного й суб'єктивного, результат якого поєднує в собі об'єктивну сторону, яка іде від дійсності, і суб'єктивну, яка іде від композитора, включає в себе вираження його, суб'єктивних, сприйнятих, реакцій, оцінок. У зв'язку з цим правомірно вважати, що музична твор-

чість виступає специфічним способом самореалізації обдарованої особистості через опредмечування передусім внутрішньої сутності композитора, його неповторності та своєрідності.

Специфіка творчої індивідуальності композитора виражається у виборі музичної тематики, фаховій організації матеріалу, застосовуваних жанрових і стилізованих прийомів, виробленні мистецької концепції. Відтворюючи типове, творець музики підкреслює індивідуальне; узагальнюючи художньо-образними засобами дійсність, він розкриває оригінальність і неповторність її складових. Відбувається занурення у довкілля через індивідуально-психологічні стани на рівнях підсвідомого та безсвідомого. Індивідуалізоване узагальнення життєвих явищ не замикає творця у власному внутрішньому світові, навпаки, підносить його над буденністю життя.

Список використаних джерел

1. Каган М.С. Лекции по марксистско-ленинской эстетике / М.С. Каган. – Л., 1971. – 766 с.
2. Азархин А.В. Мироззрение и эстетическое развитие личности / А.В. Азархин; АН УССР, Ин-т философии. – К., 1990. – 192 с.
3. Асафьев Б.В. Музыкальная форма как процесс / Б.В. Асафьев. Кн.2. Интонация. – М.: Музгиз, 1947. – 367с.
4. Асафьев Б.В. Музыкальная форма как процесс / Б.В. Асафьев. Кн.1–2. – М.: Музгиз, 1963. – 378 с.
5. Денисова А.Б. Личностное наполнение инвариантов музыкального образа / А.Б. Денисова // Бытие творческой личности: Материалы X Всероссийской научно-практической конференции Человек в культуре России. – Ч.1. – Ульяновск: ИПК ПРО, 2001. – С. 56–62.
6. Аугустинавичюте А. Соционика. Введение / А. Аугустинавичюте – СПб., – М., 1998. – 427 с.
7. Джидарьян И.А. Эстетическая потребность / Джидарьян Инна Аршавириковна, Отв.ред. Е.В. Шорохова; АН СССР.Ин-т психологии. – М.: Наука, 1976. – 192с.

Кумеда Т.А. Реализация творческой личности художника в музыкальном искусстве

Рассмотрены тенденции объективации личности композитора в музыкальном искусстве, которые отражают характерные черты организации индивидуальной творческой субъективности, личностного мира художника в творении индивидуальных художественных стилей.

Ключевые слова: творчество, творческая личность, композитор, художник, музыкальное исполнительство, музыкальное искусство.

Kumeda, T.A. Implementation of the creative personality of the artist in the musical arts

The objectification of the composer's individuality in a musical art that reflects the main characteristics of organizing of the individual creative subjectivity, the personal world of the artist in creating individual artistic styles are studied in this article.

Key words: art, creative personality, composer, artist, music performance, musical art.

УДК 18:7.01; 7.01

Ахмедова Х.

Філософські ідеї в творчості великих азербайджанських композиторів

Відзначається, що будь-який творчий процес акумулює в собі накопичений духовний, ідейно-творчий і філософський багаж попередніх знань. Це ми називаємо спадщиною. У творчому процесі, особливо таких геніїв як Узеір Гаджібейлі, творяться нові моральні підвалини, глибинні ідеї і сучасне розуміння попередніх геніїв, як Нізами, Фізулі. Відбувається поєднання знань, філософських думок різних епох, результатом чого стає сплав загальнолюдських цінностей для всіх часів. В контексті сказаного в нашій статті ми розглядаємо творчу спадщину крім Узеіра Гаджібейлі і композитора Мусліма Магомаєва (діда співака Мусліма Магомаєва).

Ключові слова: філософські ідеї, творчість художника, художньо-естетичне, музична культура, художнє мислення, принцип реалізму, композиторська творчість, симфонічний оркестр.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Ахмедова Х.

Философские идеи в творчестве великих азербайджанских композиторов

Отмечается, что любой творческий процесс аккумулирует в себе накопленный духовный, идейно-творческий и философский багаж предшествующих знаний. Это мы называем наследием. В творческом процессе, особенно таких гениев как Узеир Гаджибейли, создаются новые нравственные устои, глубинные идеи и современное понимание предшествующих гениев, как Низами, Физули. Происходит совмещение знаний, философских мыслей разных эпох, результатом чего становится сплав общечеловеческих ценностей для всех времён. В контексте сказанного в нашей статье мы рассматриваем творческое наследие помимо Узеира Гаджибейли и композитора Муслима Магомаева (деда певца Муслима Магомаева).

Ключевые слова: философские идеи, творчество художника, художественно-эстетическое, музыкальная культура, художественное мышление, принцип реализма, композиторское творчество, симфонический оркестр.

Творческое наследие такого гения как Узеир Гаджибейли стало шедевром для всех времен и народов. Узеир Гаджибейли своим творчеством раскрыл духовный мир, новые нравственные устои азербайджанского народа и всему миру раскрыл глубину идей, творческого наследия и современное понимание таких величайших азербайджанцев как Низами Гянджеви, Магомед Физули и ряд других величайших умов своего народа.

Удивителен мир природы творчества, где происходит не скопление, а совмещение знаний величайших философски мыслящих поэтов разных эпох и разных времен, сплав которых превращается в общечеловеческую вечную ценность для всех времен.

Начиная от малых форм—романсов—шедевров «Сэнсиз» и «Севгили Джанан» Узеира Гаджибекова на слова Низами Гянджеви, продолжая потрясающими мугамными операми—шедеврами на основе поэмы Магомеда Физули «Лейли и Меджнун» и другие [1, с. 11]. Не в этом ли истина гениальной философской мысли восточных творцов, идеи которых, превратившись в фундаментальные, художественно—эстетические и философские произведения, ныне принадлежащие всему человечеству. Отсюда мы можем делать фрагментарный вывод—гений человека дает философско—идейную мысль для интеллектуального и духовного развития всего мироздания. Конечно, подобного рода мысль мы можем продолжить и далее.

Рассматривая профессиональную творческую деятельность Муслима Магомаева, персонификация в его музыкальной культуре даёт нам возможность высказать мысли о том, что его интеллектуальное демократическое мышление, идущее не только из народных истоков, сколько акцентировка его художественного мышления идёт от современного его времени, композиторского направления, претворенной в опере «Няргиз». Исторические события в начале XX века в творческой деятельности высокоодаренного музыканта, перенявшего лучшие традиции гениев мировой музыкальной культуры, изучая наследие оперной классики русских композиторов, Муслим Магомаев в своем творчестве исходил из правдивого отображения реальной действительности, ставил проблему борьбы с пережитками старого мира в сознании людей [2, с. 23]. Будучи верен принципам реализма в композиторском творчестве, Муслим Магомаев в своих произведениях исходил из правдивого отображения реальной действительности, создавая художественные образы, отвечающие требованиям современного ему времени. Мы можем цитировать из архива рукописей Муслима Магомаева мысли о том, что азербайджанская национальная музыка должна звучать через симфонический оркестр и это должно быть целью и задачей азербайджанских композиторов. Он еще высказывал такую мысль, что азербайджанские композиторы на основе народных песен должны создавать новую песню, отображающую новое время, где звучали бы достижения и недостатки, оптимистическую песню и песню, развлекающую по новому (архив Муслима Магомаева (Цитированная рукопись)). Конечно, эти ценные мысли Муслима Магомаева говорят о том, что этот творец—художник призывает к связи искусства с действительностью, он зовет к созданию нового героя, где может раскрыться новое понимание прекрасного и новых мироощущений.

Профессиональному музыкальному миру известно, что Муслим Магомаев был большим знатоком азербайджанской народной музыки и уникальность его ладового своеобразия. Поэтому музыка, созданная высокоталантливым интеллектуально развитым композитором Муслимом Магомаевым так понятна и любима народом [3, с. 112]. Современники музыки Муслима Магомаева в двадцатых годах XX столетия, когда появились новые жанры—первые произведения для симфонического и народного оркестров, впервые организованные в азербайджанской музыке и созданные хоровые песни и хоровые коллективы, профессиональная камерная музыка и особенно вокальная музыка, привели в реальный мир азербайджанского общества, имеющие свое последствие в духовно—нравственном развитии азербайджанского народа. Результатом сказанному в истории развития азербайджанской симфонической музыки можем назвать профессиональное композиторское программное творчество Муслима Магомаева «На полях Азербайджана». В названном произведении отображается реальная жизнь азербайджанских тружеников, где звучит в музыке современная Магомаеву жизнь азербайджанского народа. В принципе музыкальное кредо композитора Муслима Магомаева—главствующее место занимает современная тематика.

Духовно—эстетический и философско—мировоззренческий уровень развития азербайджанского общества ставит новые задачи перед создателями культуры для будущих творений. Подошло время новых композиций, где в истории азербайджанской оперы импровизационные арии—мугамы уступили место классической оперной форме, где на лицо арии, ансамбли, симфонические звучания в созданных партитурах. Здесь уместно и справедливо вспомнить оперу Рейнгольд Глиэра с звучаниями в партитуре азербайджанской музыки—оперу «Шахсэнь», которую великий Узеир Гаджибеили, высоко оценивая, высказал мысль о том, что воистину азербайджанская музыка в этой опере приобщена к симфонической музыкальной партитуре, и это получило свое

оригинальное решение в названной опере. Конечно, здесь немаловажную роль сыграл и пример русского оперного искусства.

Впоследствии имеем прецедент—пример профессиональной оперной культуры в Азербайджане—высокоталантливый композитор Муслим Магомаев создает партитуру оперы «Няргиз» на тему борьбы азербайджанского крестьянства за свои права, где главная героиня оперы, олицетворяющая образ женщины Востока, является азербайджанская женщина—Няргиз. Героиня Няргиз представлена в опере как женщина, борющаяся за счастье своего народа. Здесь можно отметить, что опера Муслима Магомаева «Няргиз» фактически была первой оперой на пространстве Советского Союза, где показывается крестьянство и главная героиня оперы женщина—Няргиз. Безусловно, постановка оперы «Няргиз» Бакинского оперного театра в 1935 году была в то время сенсацией музыкального мира не только восточных стран, но и во всем пространстве СССР [4, с. 36]. Корифей азербайджанской музыки Узеир Гаджибеков, высоко оценивая профессиональную оперу Муслима Магомаева «Няргиз», в свое время высказал свои мысли о том, что в названной опере заняли место формы современной оперы, традиции самой передовой, реалистической оперной культуры. Мелодика оперы «Няргиз» органически связана с народным музыкальным языком. Звучат богатые хоровые мелодии в подлинно народной опере. Развитая фактура хоров—это новшество и очень важный шаг вперед в азербайджанской оперной культуре. Здесь налицо удачные сочетания лучших традиций русской классической оперной школы и самобытный национальный азербайджанский мелос, привлекающий своей сочностью, красочностью и внутренним эмоциональным состоянием, которая не только привлекает слушательскую аудиторию, но и воспитывает новые качества эстетической культуры в музыке [5, с. 5]. Конечно, опера «Няргиз» Муслима Магомаева стала эпохальным явлением, и на показе в дни декады азербайджанского искусства в Москве в апреле 1938 года опера была высоко оценена широкими слоями слушательской аудиторией. Опера «Няргиз» обладает большим художественным смыслом и вошла в историю музыкальной культуры как одна из первых профессиональных музыкально—сценических произведений на национально—героическую тему с высоким уровнем композиторского мастерства.

Бесспорный факт того, что любая наука, искусство, эстетическое исторично и в каждый период существования имеет свою ценность. Но диалектика человеческой природы какими бы величайшими эстетическими ценностями не обладали, человеческая жизнь, продолжаясь, в каждый конкретный исторический период создает те духовные ценности, которые потребны и соответствуют данной исторической эпохе, каждое эстетическое—прекрасное в свою эпоху имеет свои ценности, свои философско—эстетические, духовно—нравственные и художественно—возвышенные произведения, которые не только отражают свое время, эстетически воспитывают зрителя, слушателя, но и развивают человеческую мысль, перманентно, превращаясь в ту или другую философскую идею. А философская идея является главной энергией интеллектуального, морального, духовного, эстетического и любого другого развития общества. Идеи, художественное произведение, мысли сами собой, неожиданно ниоткуда не появляются, имеют не только источники вдохновения, но и философские, причинно—следственные отношения [5, с. 132].

Мы считаем естественно изложение предыдущего материала в связи с мыслью о том, что из ничего ничего не бывает. Диалектическое развитие человеческой культуры, в том числе и азербайджанской национальной культуры, имеет предшествующую основу, которая также естественно и закономерно развивалась согласно законам и канонам развития предшествующего периода с учетом требований времени. Сказанным мы высказываем мысли о том, что проблема закономерностей общественного развития охватывает любое человеческое общество, только с той разницей—темпы, цели, устремленность творцов того или другого конкретного общества. Следовательно, естественный процесс культурного развития, общественного развития в условиях азербайджанского государства XX век оказался «золотым веком», где национальная культура была подвержена, под влиянием внутренних и внешних целевых задач, не только сугубо ограничена развитием национальной культуры, оно подверглось высокоинтеллектуальному до широты общечеловеческих ценностей с аккумуляцией прогрессивных источников достижения культуры и других народов. Таким образом

произошел прорыв национального искусства в мировое пространство с представлением таких выдающихся произведений азербайджанских музыкантов, творцов новейшей музыкальной культуры, как опера (начиная от оперы «Кероглы» Узеира Гаджибеяли), балетов («7 красавиц» по пятерике Низами Гянджеви – композитора Кара Караева); балет «Легенда о любви» на либретто турецкого писателя Назыма Хикмета – композитора Арифа Меликова: гениальных симфонических мугамов «Баяты Шираз», «Кюрдовшары» – композитора Фикрета Амирова и многое другое [2, с. 25]. Всё это было велением времени и показывало высоту интеллектуального развития художественных творцов в азербайджанской культуре. Всё сказанное и даже более того, вошли в сокровищницу общечеловеческих ценностей и стали достоянием многих народов мира.

Список использованных источников

1. Абдуллазаде Г.А. Музыка, человек, общество (В древней и средневековой культуре Востока и Запада). Баку, Язычы, 1991. – 282 с.
2. Василенко И. Диалог культур, диалог цивилизаций. Вестник РАН. т.66, 1996, №5.
3. Naciyeva M.T. Bədii yaradıcılıqda intellektuallaşmış musiqi. BMA, elmi işlər toplusu, Bakı. 2003.
4. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985. – 452 с.
5. Зисль А.Я. Философское мышление и художественное творчество. М.: Искусство, 1987. – 255 с.

Ahmadova, H. Philosophical ideas of the great works of Azerbaijani composers

The article notes that any creative process accumulates the accumulated spiritual, ideological, artistic and philosophical baggage of prior knowledge. It is called heritage. In the creative process, especially of such genius as Uzeyir Hajibayli are formed new spiritual layers, deep seated ideas and modern understanding of the former genius as Nizami and Fizuli. There is arisen an intercropping of knowledge, philosophical thoughts of the various epochs, and the alloy of universal values for all times is formed as a result herewith. In the context of the above specified facts of our article we give consideration to the creative heritage of Uzeyir Hajibayli and the composer Muslim Magomayev (grandfather of the singer Muslim Magomayev).

Key words: Philosophical ideas, works of the artist, artistic-aesthetic, musical culture, artistic thought, principal of realism, composer's works, symphonic orchestra.

УДК 821.161

Халамендик В.Б.

Соціальна відповідальність в сучасному світі: покликання чи потреба?

Розглянуто поняття та феномен відповідальності в контексті сучасності, запропоновано класифікацію видів відповідальності, обґрунтовано актуальність її існування в сферах життєдіяльності суспільства, наголошено на потребі соціальної відповідальності для сучасного суспільства.

Ключові слова: свобода, вибір, відповідальність, духовність.

Ніхто з нас, нині живущих, не може нести відповідальності за давні неспокутувані гріхи. Але кожен з нас зобов'язаний їх не повторити і не примножити.

Ліна Костенко

Проблеми людської сутності, свободи та відповідальності є вічними філософськими питаннями. Показником людської сутності є свобода, людина виявляє себе як особистість через демонстрацію своєї волі, через вибір форми життєдіяльності, світоглядної орієнтації, поведінки, через здійснення творчої, невимушеної, вільної діяльності. Одночасно з поняттям свободи існує поняття відповідальності людини за свої дії, в яких головним має бути не часове, а вічне. Залежність між свободою та відповідальністю є прямо пропорційною: чим більше свободи дає суспільство людині, тим більшою є її відповідальність за користування цією свободою. Інакше настає анархія, що роз'їдає суспільство. Про це слід пам'ятати повсякчас.

Відповідальність – філософська категорія, що відображає соціальне й морально-правове ставлення особи до суспільства (людства загалом) та характеризується виконанням морального обов'язку і правових норм. Обов'язком особи є оцінка власних намірів та здійснення вибору поведінки відповідно до норм, що відображають інтереси суспільного розвитку, обов'язок звітувати перед суспільством і у випадку його невиконання – нести за це покарання.

На нашу думку, є різні підстави для класифікації поняття та явища відповідальності.

• За правовим аспектом:

юридична або правова призначається компетентними органами держави та передбачається правовими нормами	не правова або суспільна (соціальна) призначається недержавними структу- рами та регламентується соціальними нормами
--	---

• За рівнем організації суспільства:

персональна (особиста)	колективна (корпоративна)	громадська (суспільна)	державна	національна	планетарна
---------------------------	------------------------------	---------------------------	----------	-------------	------------

• За елітарністю та демократичністю:

монологічна елітарна відповідальність, що ґрунтується на традиціях і передбачає патерналістську відповідальність за людей і світ	діалогічна відповідальність, що спирається на демократичні заса- ди комунікативної етики, вихідним пунктом якої є взаємність між зрілими особистостями, та передбачає спільну відповідальність на основі розумного консенсусу
---	---

Екзистенціалісти стверджували, що людина відповідальна вже за те, що вона існує, при цьому відповідальна не лише за себе, а й за інших. «Здійснити вибір себе так чи інакше означає одночасно стверджувати цінність того, що ми обираємо, оскільки ми не можемо обирати зло за будь-яких умов. Те, що ми обираємо, – завжди є благом. Але ніщо не може бути благом для нас, на будучи благом для всіх» [7, с.323–324].

• Відповідно до сфер життєдіяльності суспільства:

економічна	політична	духовно–моральна	соціальна
------------	-----------	------------------	-----------

Розглянемо окремо прояви відповідальності у названих сферах.

В економічній сфері (що охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну й споживання) відповідальність реалізується через розуміння того, що побудувати успішний та прибутковий бізнес і бути відповідальною соціальною компанією – це принципи діяльності сучасного бізнесу. Зміст соціальної відповідальності у бізнесі полягає в тому, щоб дотримуватися всіх юридичних зобов'язань перед державою, вчасно й прозоро сплачувати податки, чесно працювати з усіма зацікавленими сторонами: клієнтами, бізнес–партнерами, акціонерами, інвесторами, постачальниками, урядовими структурами, бути відповідальним роботодавцем тощо.

Політична відповідальність – це свідоме ставлення до використання влади як вияву публічної довіри, яка призводить до легітимності влади. Це відповідальність політичних акторів перед суспільством та виборцями за певні дії, прийняття рішень або бездіяльність. Суб'єктами політичної відповідальності при цьому постають ті носії влади, які реально визначають зміст державно–управлінської діяльності. Безперечним є колективний і солідарний характер політичної відповідальності внаслідок того, що здобуття і практична реалізація публічної влади не є справою одиниць. Це, передусім, відповідальність партій, інших суспільних сил та інституцій. У сфері політичного життя українського соціуму наочним є помітний брак відповідальності державних органів та посадових осіб за цілеспрямоване, належне і своєчасне здійснення ними владних повноважень. Подібне становище негативно позначається не тільки на дієздатності держави, але й на її сприйнятті широкою громадськістю, її внутрішньому та зовнішньому іміджі. Існує думка, що завданням влади є не перетворення життя на рай, а запобігання тому, щоб життя не перетворилося на пекло [див.: 6, с.180].

Духовна сфера – це широкий комплекс ідей, поглядів, уявлень, тобто весь спектр виробництва свідомості (як індивідуальної, так і суспільної), її трансформація від однієї інстанції до іншої (ЗМІ), перетворення на індивідуальний духовний світ людини. Духовність – це «ціннісне домобудівництво особистості. Це шлях до формування свого внутрішнього світу, що дозволяє людині не залежати повністю від контексту, зовнішнього життя, тобто залишатися собі тотожним», – зазначав С.Б. Кримський [4, с.54].

Особистість характеризується, перш за все, високим рівнем розвитку своєї духовної структури, її обов'язковими атрибутами є потреба у свободі, почуття гідності, свідомої відповідальності. Сутнісна ознака особистості полягає також у її багатовимірності, здатності спричиняти позитивний «ефект власної присутності» в будь-яких подіях, до яких вона причетна. Справжня духовність – це служіння іншим, що постає не лише ідеєю, а й способом життя. Тому, говорячи про духовно–моральну відповідальність, згадуємо еліту як носія цінностей та моральних якостей, які необхідно транслювати в маси. Ортега–і–Гасет у свій час писав: «Представник мас – це людина, що її життя не має мети і пливе за течією. Тому він нічого не споруджує, навіть якщо його можливість та здатність – величезні» [5, с.41]. Класик соціології В.Паретто зазначав, що маси відрізняються від еліти тим, що перші живуть інтересами, а останні – цінностями.

Французький письменник, філософ, публіцист Жюльєн Бенда у книзі «Зрада інтелектуалів» (1927), яка стала вже класичною, визначив головну суспільну функцію інтелектуала – зберігати вічні духовні цінності й бути для людей зразком діяльності, моральним орієнтиром. Але інтелектуали втратили свій важливий атрибут – безсторонність (неупередженість). Замість того, щоб судити про все, що відбувається з позицій загальнолюдської справедливості, загальнолюдської істини, загальнолюдського розуму, вони прийняли реалізм маси, перейнялися «політичними пристрастями» і почали розпалювати їх у своїх співгромадянах. Тарас Шевченко жив в імперії, де всі

закони вважалися непорушними, українська мова переслідувалась, однак син кріпака мав почуття власної гідності, виявив громадянську непокору, за що був страшно покараний. Що заважає нам сьогодні мати гідність? Покірність, байдужість, переконаність в тому, що нічого не вдасться змінити. Натомість потрібна лише мужність не співпрацювати зі злом.

На думку видатного представника українського консерватизму В.Липинського, власна держава – це синонім влади власної «національної» аристократії, без якої нація залишиться навіки «балакаючим на іншій мові племенем», а всяке «самостійництво» буде лише політичною спекуляцією. Саме тому пріоритетне значення в організації національно–державного буття суспільства В.Липинський відводить політичній еліті – активній групі людей, яка об'єднує, організовує етнографічну масу в націю навколо певних цінностей. Це найкращі у певний історичний момент люди, що є організаторами й керманічами нації. Як писав Микола Сіборський в праці під промовистою назвою «Націократія»: «приналежність до цієї провідної верстви зумовлюватиметься <...> лише національною посвятою, здоровим духом, твердими характерами, активністю й якісними творчими властивостями її представників» [9, с.95].

Соціальна (або культурно–побутова) сфера – це сфера виробництва культурних цінностей, життя родини, сфера побутових проблем (організація відпочинку, вільного часу), охорони здоров'я, освіти, виховання тощо. Соціальна відповідальність – це комплексна категорія, що характеризує діяльність особи в інтересах суспільства та діяльність суспільства в інтересах особи (створюючи умови для реалізації суб'єктом своїх прав і обов'язків), а також зовнішню реакцію суспільства на негативні дії (неприпустиму поведінку) суб'єкта.

Соціальна відповідальність пов'язана з концепцією піклування (все, чим ми володіємо, надано нам для використання з метою поліпшення стану інших), яка передбачає, що людина ділиться не лише своїм багатством, але й використовує свої таланти задля прогресу людства. Талант – це велика відповідальність, так само, як і влада.

Піклування здійснюється державою, церквою, суспільством (суспільне піклування), а також окремими особами (персональне піклування) і означає увагу, співчуття, милосердя, що знаходить вираз у наданні допомоги тим, хто її потребує. На Русі виникнення піклування як соціального інституту пов'язують з початком християнства і будівництвом церков та монастирів. Сьогодні в багатьох країнах світу піклування є функцією держави, її різних структурних підрозділів. Піклування має організований характер, оскільки його суб'єктами є держава й інші соціальні (політичні і неполітичні) інститути суспільства і поширюється, насамперед, на тих, хто дійсно цього потребує.

Наприкінці XIX – на початку XX століття в колишній Російській імперії не було, за свідченням сучасників, іншого міста, в якому громадська благодійність була так розвинена, як у Києві. Тут діяло близько ста різноманітних закладів піклування, комітетів і товариств милосердя, що допомагали малозабезпеченим верствам населення. Існували безкоштовні нічні притулки й притулки для старих людей, будинки працелюбності, ідальні дешевих обідів, будинки дешевих квартир тощо[2]. Заможні городяни, кияни–мільйонери засновували й утримували лікарні та амбулаторні лікарні пункти, дитячі садки, ясла і денні притулки для дітей, школи та училища. Відомі кияни – брати Терещенки, Григорій Галаган, Михайло Дегтярьов, подружжя Попових, Богдан і Варвара Ханенки – віддавали суспільству свої гроші, будинки, садиби, дачі.

Наприклад, Політехнічний інститут з'явився в Києві завдяки приватній ініціативі київських підприємців і майже наполовину – на їхні гроші. Цукрозаводчики (родина Терещенків, брати Бродські, Богдан Ханенко та інші) звернулися до уряду з проханням встановити тверду норму виробництва цукру, що відвернуло загрозу кризи та банкрутства, які насувалися. Уряд прислухався. У відповідь підприємці зробили вдячний жест – особисто зібрали на будівництво цього навчального закладу понад мільйон карбованців.

У кожній країні, місті, селі завжди можна знайти людей, котрі відчувають, що багатство і можливість – це теж відповідальність. І якщо раптом держава закриє всі балетні або україномовні школи й кине гроші на озброєння або вибори – потрібно не бігати і швидко вертатися, а діяти на своєму, локальному рівні. Особливо злободенними сьогодні видаються слова Роберта Еберхардта, який є персонажем незакінченого роману

«Змова байдужих» (або «Головний винуватець», польською – «Główny winowajca») польського письменника Бруно Ясенського: «Не бійся ворогів, у найгіршому разі вони можуть тебе вбити, не бійся друзів – у найгіршому разі вони можуть тебе зрадити. Бійся байдужих – вони не вбивають і не зраджують, але з їхньої мовчазної згоди існують на землі зрадництво та вбивство» [10].

Звідки з'являються байдужість і безвідповідальність? Видається, починається все з нашого дитинства через брак виховання й освіти, – отже, відповідальність за виховання дитини. Як зауважив Маленький принц, дорослі займаються усілякими непотрібними справами, вони не мають часу на пізнання (і пізнання дитини також!). Дитя цілий день виховують у садку чи школі загалом випадкові люди (які мають мізерну зарплату, не люблять дітей, мають купу власних проблем тощо). Якщо вони не б'ють дитину, не знушаються над нею, ніхто не цікавиться їхніми методами виховання. Дитина вертається додому, де теж нікому не потрібна. Дитина безправна, її піддають насильству, від неї вимагають стати якнайшвидше дорослою. Послух і любов купують дарунками. Усі, крім батьків, ставляться до дитини байдуже. Вона покинута напризволяще суспільством: дітей гвалтують, викрадають, калічать, сама дитина нічого не вирішує. І тут треба говорити про відповідальність матері, яка має бути «сонцем» для своєї дитини, що не потребує відплати ні тепер, ані в майбутньому. Дитина згодом стане таким самим сонцем для власних дітей. Якщо у неї не буде тепла, вона не грітиме. Дитина як гість в нашому домі – маємо ставитися до неї відповідно, даруючи усе найкраще, а найбільше – повагу, – і тоді, у своєму дорослому житті, дитина наврядчи буде байдужою й безвідповідальною щодо світу (і до себе в цьому світі). Адже з любові й розуміння виникають обов'язок, відповідальність, великодушність, благородство.

Загалом соціальну відповідальність можна розглядати й як один із чинників, нарівні з глобальною солідарністю, свободою, рівністю та недискримінацією, справедливостю, еволюцією, відмовою від насилля, відносинами між людиною та природою, що визначають якість відносин між людьми в соціальній сфері і є основою концепції прав людини.

Усі сфери та види відповідальності тісно взаємопов'язані, тому їх потрібно розглядати лише у єдності. Абсолютизація якоїсь однієї зі сфер призведе до створення деформованої моделі суспільства. В центрі кожної сфери, як і суспільства в цілому, перебуває людина, об'єднуючи їх у собі, оскільки вони є її реальним життям, яке зв'язується суспільним. «Життя – це передусім те, чим ми можемо бути, можливе життя; тим самим – це вибір між можливостями, рішення, чим ми будемо в дійсності. <...> Жити – це відчувати фатальний примус користуватися свободою, вирішувати, чим ми будемо в цьому світі. Ні на одну мить не дозволено відпочити нашому рішенням» [5, с. 39–40]. Історія людської життєдіяльності є історією пошуку гармонії, органічної єдності людини й природи, людини й суспільства, людини і людини.

Враховуючи сказане вище, доходимо висновків.

Перше. Сьогодні виникає потреба збудити надчутливість відповідальності у тих, хто спроможні її відчувати. За сучасних історичних умов у розвинутих країнах однією з основних проблем соціалізації молоді є питання формування у неї відповідальності. За себе, суспільство, країну, людство. Ця проблема має безліч аспектів і рівнів, різних за масштабами наслідків і значень. Пам'ятаємо слова Жана Батиста Мольєра про нашу відповідальність не тільки за те, що робимо, а й за те, чого не робимо.

Друге. Однією з причин нашої знедоленості видається те, що ми обираємо для свого життя чужі зразки, не розум тримає нас у порядку, а звичка збиває зі шляху. Необхідно вчитися самим і навчати молодь аналізувати свої дії, вчинки, вибір. Людина здатна досягти чогось лише тоді, коли має мужність бути собою, слідувати своєму покликанню, брати на себе як особисту, так і історичну відповідальність. Щоденно перед кожним із нас має поставати питання: Чи дійсно я маю право діяти так, щоби людство обирало мої вчинки за зразок? Для цього нам необхідно вчитися спостерігати за собою і аналізувати кожний свій день. Ще Сенека застерігав, що ми стаємо капосними, оскільки не озираємося на своє життя. Про те, що доведеться робити, ми думаємо, хоча й рідко, а про те, що вже зроблено нами, і не думаємо, хоча минуле подає нам поради на майбутнє [8, с. 83].

Третє. Є часи руйнування і часи будівництва, часи боротьби і часи миру, часи скрути і часи багатства... Однак ніколи не буває часу для лицемірства і фальші, несправдливості й безвідповідальності. Тому завжди пам'ятаймо про особисту відповідальність за свої дії, думки та бажання кожного з нас перед собою, іншими та прийдешніми поколіннями. Сьогодні відповідальність є не лише покликанням, а й необхідністю задля збереження життя на планеті Земля. Поліпшити людське життя можна через моральне оновлення людини, її моральне виховання. Дієздатність філософії виявляється в її безпосередньому впливі на процес освіти і виховання молодого покоління, у формуванні ціннісного відношення людини до світу, в сприянні змінам духовних і моральних зв'язків у суспільстві. Проекти морального оздоровлення суспільства шляхом виховання й освіти є шансом для людства, якщо будуть відкриті можливості для запуску в дію механізмів самовиховання людини.

вості й безвідповідальності. Тому завжди пам'ятаймо про особисту відповідальність за свої дії, думки та бажання кожного з нас перед собою, іншими та прийдешніми поколіннями. Сьогодні відповідальність є не лише покликанням, а й необхідністю задля збереження життя на планеті Земля. Поліпшити людське життя можна через моральне оновлення людини, її моральне виховання. Дієздатність філософії виявляється в її безпосередньому впливі на процес освіти і виховання молодого покоління, у формуванні ціннісного відношення людини до світу, в сприянні змінам духовних і моральних зв'язків у суспільстві. Проекти морального оздоровлення суспільства шляхом виховання й освіти є шансом для людства, якщо будуть відкриті можливості для запуску в дію механізмів самовиховання людини.

Список використаних джерел

1. Бенда Жюльєн. Предательство интеллектуалов. – Издательство: Социум; ИРИСЭН, 2009. – 310 с.
2. Іваненко Г. Меценатство. Від спільного – до особистого // Дзеркало тижня. – 2006. – №25. – С. 14.
3. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала: Лекція, прочит. в Нац. ун-ті «Києво-Могилянська акад.», 1 верес. 1999р. / Ліна Василівна Костенко. – [2-е вид.] – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – 31 с.
4. Кримський С. Ранкові роздуми [36. ст.] / Худож. оформ. О.Білецького / Сергій Борисович Кримський. – К.: Майстерня Білецьких, 2009. – 120 с.
5. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Хосе Ортега-і-Гасет; [пер. з іспан. В.Бурггарда, В.Сахна, О.Товстенко]. – К.: Основи, 1994. – 420 с.
6. Пагутяк Галина. Потонулі в снігах: Новели, оповідання та есеї. – Львів: ЛА «Піраміда», 2010. – 184 с.
7. Сартр Ж.П. Экзистенциализм – это гуманизм / Сумерки богов / Сост. и общ. ред. А.А. Яковлева: Перевод. – М.: Политиздат, 1989. – С. 319–344.
8. Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія / Луцій Анней Сенека; [Андрій Содомора (пер.)]. – [3 вид.] – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. – 604 с.
9. Сціборський М. Націократія. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – 112 с.
10. Ясенский Б.Я. Заговор равнодушных [Электронный ресурс] / Бруно Яковлевич Ясенский. Название с экрана: <http://readr.ru/bruno-yasenskiy-zagovor-ravnodushnih.html>

Халамендык В.Б. Социальная ответственность в современном мире: призвание или потребность?

Рассмотрено понятие и феномен ответственности в контексте современности, предложена классификация видов ответственности, обоснована актуальность ее существования в сферах жизнедеятельности общества, отмечена потребность в социальной ответственности для современного общества.

Ключевые слова: свобода, выбор, ответственность, духовность.

Khalamendyk, V.B. The social responsibility in the modern world: avocation or necessity?

In the article the concept and phenomenon of responsibility in the context of the contemporaneity is analyzed as well as the classification of types of liability. It is justified the relevance of its existence in the spheres of society, the necessity for social responsibility for a modern society is underlined.

Key words: freedom, choice, responsibility, spirituality.

Функціональний аспект феномену благодійності

Розглядається питання функцій благодійності в сучасному суспільстві. Був проаналізований як конструктивний, так і деструктивний вплив благодійності на суспільство.

Ключові слова: благодійність, функції благодійності, культура, суспільство.

Благодійність є поліфункціональним феноменом, який проявляється з різною інтенсивністю на всіх рівнях соціального буття та свідомості. Сьогодні в наукових, науково-популярних і публіцистичних виданнях йдеться про такі функції благодійності як економічна, соціальна, ринкова, суспільна, політична, маркетингова та ін. При цьому найчастіше благодійність висвітлюється або як однозначно позитивний, або як однозначно негативний феномен. Очевидно, що благодійність є багаторівневим явищем, і дослідження його соціальних функцій має бути максимально комплексним і об'єктивним.

Метою даної роботи є всебічний соціально-філософський аналіз функцій благодійності в сучасному соціумі.

Питання функціонального аспекту благодійності торкалися різні автори, серед яких – Ж.Андреоні [1], Ф.Бородкін [2], К.Клотфельтер [3], П.Фрумкін [4], О.Хлякін [5], В.Ходгкінсон, Р.Сумарівалла [6] та інші. При цьому спостерігається відсутність праць, які б були присвячені саме дослідженню функцій благодійності, що говорить про необхідність ведення досліджень у цьому напрямку.

Російський дослідник О.Хлякін пропонує розділити функції благодійності на два основні блоки [5, с.110–111]. Перший блок включає морально-гуманістичні функції: психологічну, комунікативну, виховну, а також функцію подолання наслідків відчуження. Другий блок включає про-ідеологічні функції, які стосуються благодійності як інституту, що виконує соціальні замовлення держави та суспільства: функція перерозподілу суспільного продукту; соціальна адаптація волонтерів, демократизуючи функції, профілактика злочинності, а також функція забезпечення суспільної стабільності.

Для того, щоб найбільш чітко виокремити та дослідити функціональний аспект благодійності, варто розподілити функції цього феномену на декілька груп.

Перша група включає економічні функції благодійності:

По-перше, благодійність виконує ринкову функцію. Ринкова система, так само як і соціальна політика держави, завжди має певні недоліки. Благодійність у цьому контексті виступає механізмом контролю, виявлення та подолання цих недоліків. Один з важливих функціональних аспектів благодійності полягає в тому, щоб удосконалити світову ринкову систему, виходячи з двох критеріїв: купівля бажаного та забезпечення здобуття того, що бажане, але на даний момент є недоступним. Благодійність покликана забезпечувати ті потреби, які не може забезпечити ні ринок, ні політична система. Дослідження функцій і сутності феномену благодійності неодмінно повертає дослідників до найбільш фундаментальних політичних і етичних питань класичної філософії. Очевидно, що з одного боку, суспільство не може обирати принципи та критерії благодійної активності, цілком абстрагуючись від ринкового та інших соціальних секторів, та, з іншого боку – філантропічний сектор випрацьовує певні стандарти блага та уявлення про те, яку саме допомогу та яким чином слід надавати.

По-друге, благодійність сприяє економічній адаптації нужденних членів суспільства в складні перехідні періоди. Економічна дезадаптація має своїм корінням нерівномірний розподіл матеріальних благ між різними прошарками суспільства, і, як наслідок, – обмеження задоволення потреб окремих індивідів і груп. Відчуття економічної дезорієнтації може бути як об'єктивним, так і суб'єктивним. Іноді виникає ситуація, коли цілком забезпечена матеріально людина починає переживати суб'єктивне

відчуття економічної дезадаптації. Ефективним виходом при цьому може стати саме участь у благодійних проектах.

По-третє, благодійність має маркетингову функцію, яка полягає в допомозі донорів у розвитку суспільно-значущих процесів, а також культивуванні в суспільстві гуманістичних і альтруїстичних мотивів соціальної активності. Необхідно зазначити, що потребу в благодійності мають самі донори. Благодійність у сучасному світі дуже тісно переплетена з бізнесом, а окремі її форми, наприклад, фандрейзинг, перетворились на високопрофесійну індустрію з торгівельними організаціями та професійною акредитацією (в деяких американських університетах навіть введений науковий ступінь з фандрейзингу) [1, с.57]. У США ще в 1995 р. 25 найбільших благодійних організацій витратили близько 25 млн. доларів кожна на фандрейзинг та близько 14% – на роздавання благодійних коштів [3, с.46].

Друга група включає соціальні функції феномену благодійності:

По-перше, благодійність виконує функцію подолання соціальної депривації. Розвиток суспільства неминує супроводжуватись періодичною активізацією та заостренням депривації. У будь-якому суспільстві є соціальні групи та окремі індивіди, що змушені жити у несприятливих соціально-економічних та соціально-психологічних умовах. Депривація – це стан, що породжує в індивіда або групи відчуття власної неповноцінності, в порівнянні з іншими індивідами чи групами. Часткова соціальна деривація, наприклад, ситуація бідності, може бути представлена як синонім соціальної ексклюзії. Термін «соціальна ексклюзія» з'явився у 1974 р. в Франції для позначення соціально незахищених категорій населення. Це явище може бути зумовлене не лише економічними, але й етнічними, релігійними, культурними та іншими чинниками. Як вказує Ф. Бородкін, поділ оточуючих на «своїх» і «чужих» є генетично зумовленим і присутній у всіх вищих тварин [2, с.5]. У популяціях приматів присутні явища дискримінації та сегрегації. Без розрізнення «своїх» і «чужих» та надання певних привілеїв «своїм» не міг би розвиватись вид *homo sapiens*.

Для подолання соціальної ексклюзії важливе значення має так званий «неприбутковий (третій) сектор» – сукупність груп населення та організацій, які не ставлять за мету збільшення особистого прибутку безпосередньо через участь у роботі таких груп і організацій або через володіння ними. Власне термін «неприбутковий» означає те, що прибуток, який отримують учасники таких структур, йде на вирішення певних соціально значущих завдань, а не просто розподіляється між ними. Групи та організації третього сектору розвивають соціальний захист населення та долучають людей до процесу соціальних змін. Особливе значення благодійні організації мають для країн з обмеженими державними ресурсами, де соціальна депривація є масовим явищем (країни колишнього СРСР і «третього світу»).

По-друге, благодійність консолідує суспільство на основі залучення до прогресивних суспільних перетворень.

По-третє, благодійність виконує соціально-розвиваючу функцію. Цілком природно, що люди, які успішно вирішили свої матеріальні проблеми (варто зазначити, що в сучасній Україні таких людей сотні тисяч), починають замислюватись над тим, що б допомогти нужденним членам суспільства та зробити свій внесок у його розвиток. Крім того, благодійність є засобом розвитку соціальних ініціатив. Для реалізації соціально-розвиваючої функції необхідно планувати стратегію розвитку самої благодійності. Прикладом такого планування є «Концепція сприяння розвитку благодійної діяльності та добровольчества в Російській Федерації» [7], яка була розроблена в межах «Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку Російської Федерації» на період до 2020 р. У межах цієї концепції планується реалізація наступних завдань: забезпечення підтримки та розширення участі громадян у благодійній і волонтерській діяльності; формування умов для розширення обсягів благодійних пожертв громадян і організацій; забезпечення росту кількості благодійних організацій, у тому числі й корпоративних фондів; сприяння підвищенню ефективності та професіоналізму діяльності благодійних організацій; розвиток інфраструктури інформаційно-консультаційної та освітньої підтримки благодійності та волонтерства; формування умов для ефективного використання потенціалу благодійності та волонтерства на етапах планування та

реалізації соціальних програм держави та бізнесу державних і муніципальних установ і некомерційних організацій.

Третя група включає культуротворчі функції благодійності:

По–перше, благодійність виконує культурно–виховну функцію. Звернення до благодійності як до засобу виховання душі було відомо ще з часів Київської Русі. Благодійність є природною формою прояву людяності, поваги та любові до людини. Завдяки цьому благодійність є профілактикою різноманітних соціальних проблем, таких як жорстокість, злочинність, бідність. У процесі благодійності відбувається рефлексивна діяльність людини, спрямована на усвідомлення проблем соціального оточення, на самоусвідомлення та випрацюється реагування на ці проблеми. Крім того, через залучення до благодійності підвищується моральна чутливість особистості.

Негативна критика благодійності почасти пов'язана саме з недостатньо високим рівнем духовної культури та виховання як донорів, так і реципієнтів. Благодійність дійсно використовується як «ширма» для приховування шахрайських фінансових операцій (в Україні та Росії цьому сприяє недосконале податкове законодавство, недостатній контроль за благодійними коштами, які іноді просто не доходять до адресату), а ті, кого обдаровують, не завжди розуміють, що підприємець не зобов'язаний віддавати свої кошти на благодійність, це його добровільний благородний крок, за який слід бути вдячним. Насправді, для того, щоб благодійність виконувала свою культурно–виховну функцію, а не провокувала пасивно–споживацький спосіб життя окремих верств населення, в суспільстві слід плекати культуру благодійної діяльності (через ЗМІ, систему освіти тощо), та доносити до його членів розуміння того, що ніхто нікому нічого не винен, а благодійність – це особиста справа кожного. Благодійник не повинен бути налаштований на отримання подяки, але все ж, для розвитку благодійності вона має бути соціально схвальною діяльністю.

По–друге, благодійність сприяє встановленню партнерських відносин між людьми, чим забезпечує розвиток культури. Культура є соціальним утворенням, яке народжується лише в співпраці між людьми. Споживацька мораль та поширення принципів типу «кожний – сам за себе» гальмує цей процес. Навіть кар'єризм, присутній у настроях сучасного західного суспільства, для своєї реалізації потребує навичок командної роботи та певної культури партнерських стосунків. Адаже насправді, більшість професій сучасного світу передбачає саме роботу в команді, навіть якщо зв'язок між її учасниками є віртуальним. Благодійність є одним соціальних інститутів, який найкраще допомагає здобути такі навички. Не випадково досвід благодійності та волонтерства так схвалюється західними працевдавцями, та його прагнуть отримати перші особи багатьох держав, зокрема, Великобританії та США.

По–третє, одна з важливих функцій благодійності, згідно з американським дослідником П. Фрумкіном, називається діагностичною [4, с. 126] та спрямована на підвищення загальної культури надання благодійної допомоги, а також на врахування та подолання існуючих недосконалостей у цій галузі.

Благодійні організації не є досконалими та почасти роблять помилки, які, втім, нечасто оприлюднюють. Можливо, від наявності певних невдач у минулому благодійна організація й не стає менш привабливою для тих, хто потребує її допомоги, проте проведення такої «роботи над помилками» є необхідним, оскільки з нею безпосередньо пов'язано питання функціональної ефективності тієї або іншої благодійної організації. Крім того, критична самодіагностика активності благодійних фондів допоможе зробити відносини донорів та реципієнтів благодійності більш відкритими та прозорими. У першу чергу діагностична функція є актуальною по відношенню до питання грантів. У світовій благодійній практиці можна виокремити два основні типи помилок у сфері надання грантів, які можна умовно назвати конструктивними та неконструктивними. Різниця між ними полягає в наступному: Хоча обидва типи помилок пов'язані з неефективними філантропічними програмами, конструктивні помилки створюють певний досвід, який можна використовувати надалі для вдосконалення діяльності благодійних організацій, у той час, як неконструктивні помилки не надають жодної корисної інформації для майбутньої практики.

Четверта група включає політичні функції благодійності:

По–перше, однією з політичних функцій благодійності є налагодження політичної комунікації та зворотного зв'язку між урядом і суспільством. Прикладом активної та успішної взаємодії політики та благодійності є благодійні структури Швеції та Нідерландів. Добровільні об'єднання та благодійні організації, які були створені з ініціативи населення, можуть розширити межі відповідальності уряду, створювати програми розвитку суспільства та у виключних випадках – змінювати урядову політику, проте вони не можуть управляти, здійснювати функції держави [6, с. 75].

По–друге, необхідно виокремити антикризову функцію благодійності. Ситуація глобальної економічної кризи підтвердила необхідність випрацювання альтернативних шляхів підтримки населення, одним з яких є благодійність. Розвинутий інститут благодійності вже неодноразово протягом історії демонстрував свої стабілізуючі можливості після війн, революцій і інших соціально–політичних потрясінь, коли держава була не здатна виконувати свої соціальні функції в повному обсязі. Звичайно, інститут благодійності не може повністю замінити державу. Держава також повинна змінювати свої функції вбік зростання інвестиційної складової розвитку відносин між людиною та державою як суб'єктом соціального захисту.

По–третє, благодійність виконує іміджеву функцію. Благодійність є інструментом підвищення соціального статусу та феномену, який у англійській літературі отримав назву «social status games» (тобто, «ігри соціального статусу»). Ще індіанці Доколумбової Америки оцінювали статус своїх співгромадян не лише за рівнем матеріальної забезпеченості, але й за їх благодійною активністю, тобто, безкорисливою допомогою нужденним. Історичний розвиток філантропії в Великобританії, США, Росії, Україні та багатьох інших країнах показує, що благодійність почасти була маркуванням, яке відділяє просто багатих людей від шанованих і достойних членів суспільства (варто згадати, наприклад, відому моральну настанову російського дворянства, яка навчала нащадків благородних родин вчиняти так, щоб інші прощали їм їхнє багатство та владу). Російські купці наприкінці XIX ст. широко використовували благодійність як інструмент укріплення репутації. При цьому, на відміну від сучасності, добро та вигода протиставлялись. Природно, що після заселення Америки європейцями там не було спадкової аристократії, тому саме благодійні пожертви набули особливого значення для покращення власного соціального іміджу та підвищення престижу. У США благодійність з самого початку була засобом набуття більш високого соціального статусу та отримання доступу до лав еліти.

П'ята група включає соціально–психологічні функції благодійності:

По–перше, благодійність виконує функцію надання конструктивних психологічних установок. Оскільки процеси, через які люди відчувають гостру потребу в допомозі, можуть носити й психологічний характер та бути спрямованими від внутрішнього стану індивіду до формування проблемної ситуації, то благодійна допомога також має психологічний аспект. Благодійна допомога повинна бути не просто разовим і ситуативним актом, а надати людині почуття впевненості в собі та досвід успішного подолання тієї чи іншої проблеми, який вона зможе використовувати в майбутньому. Влучне формулювання ідеї, що вказує на здатність людини вирішувати проблемну ситуацію, активізувавши свої внутрішньо–психологічні ресурси, за легендою, належить Конфуцію: «Я подарую тобі рибку, і ти будеш ситим один день; я навчу тебе ловити рибу, і ти будеш ситим все життя».

По–друге, благодійність має релаксаційно–терапевтичну функцію. Кожна людина, особливо така, яка потрапила в складні життєві обставини, потребує відчуття захищеності. Це є базовою потребою будь–якої людини та входить у знамениту піраміду потреб А. Маслоу. Благодійна допомога дає реципієнтам відчуття захищеності та зняття психологічного напруження. Так само ця практика виконує релаксаційно–терапевтичну функцію й по відношенню до донорів, які отримують позитивні емоції від усвідомлення того, що віддають кошти на благо інших.

Всі зазначені п'ять груп функцій благодійності можна охарактеризувати як соціально–конструктивні. Проте реальна благодійна практика має й «зворотній бік» – соціально–деструктивні функції, наявність яких дає підґрунтя для негативистської критики цього феномену. Основними з них є наступні: 1) благодійність почасти слугує прикриттям, яким користуються донори для досягнення влади та розширення

свого політичного впливу, для самореклами та скорочення суми податків, а також для «відмивання» нечесно отриманих грошей; 2) за допомогою благодійності зацікавлені структури відволікають трудящих від соціальних проблем та класових суперечностей; 3) благодійні заходи влаштовуються з розважальною метою та виховують соціальну пасивність; 4) благодійність іноді використовується з метою виховання громадян в дусі панівної ідеології; 5) благодійність слугує інструментом виправдання експлуатації транснаціональними корпораціями країн третього світу і реабілітації вестернізації незахідних країн.

Таким чином, незважаючи на наявність деструктивних функцій феномену благодійності, вони є, скоріше, своєрідним «побічним» ефектом цієї, загалом, конструктивної соціальної практики. Негативістська критика благодійності вказує на дійсно існуючі недоліки суспільних відносин, проте це не привід відмовлятися від благодійності. Феномен благодійності неможна бачити лише в одному вимірі – негативному, та ігнорувати при цьому його глибокий соціально–розвиваючий і духовно–моральний потенціал. Благодійність повинна існувати в суспільстві вже тому, що кожна людина має право на безкорисливу допомогу в складних життєвих обставинах.

Список використаних джерел

1. Andreoni J. Philanthropy / J. Andreoni. – Wisconsin: Madison, 2006. – 80 p.
2. Бородин Ф.М. Социальные эксклюзии / Ф.М. Бородин // Социологический журнал. – 2000. – №3–4. – С. 5–17.
3. Clotfelter C.T. The Impact of Tax Reform on Charitable Giving / C.T. Clotfelter. – Cambridge: MIT Press, 1990. – 133 p.
4. Frumkin P. Failure in Philanthropy. Toward a New Appreciation / P. Frumkin // Philanthropy Magazine. – 1998. – P. 126 – 128.
5. Хлякин О.С. Благотворительность как общественное явление: социально–философские аспекты: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Олег Сергеевич Хлякин. – Красноярск, 2004. – 129 с.
6. Hodgkinson V. The Nonprofit Sector and the New Global Community: Issues and Challenges / V. Hodgkinson, R. Sumariwalla // The Nonprofit Sector in the Global Community: Voices from Many Nations. – San Francisco: Jossey–Bass Publishers, 1992. – 289 p.
7. Концепция содействия развитию благотворительной деятельности и добровольчества в Российской Федерации // Благотворительность в России [Электронный ресурс]. – 2009. – №2. – Режим доступа: rusblago.ru

Шелехов Е.А. Функциональный аспект феномена благотворительности

Рассматривается вопрос функций благотворительности в современном обществе. Было проанализировано как конструктивное, так и деструктивное влияние благотворительности на общество.

Ключевые слова: благотворительность, функции благотворительности, культура, общество.

Shelekhov, Y.O. The Functional Aspect of Phenomenon of Charity

The article is devoted to the question of charity's functions in modern society. Both constructive and destructive impact of charity on society has been analyzed.

Key words: charity, humanization, functions of charity, culture, society.

УДК 316.42:364–783.4

Буяшенко В.В.

Соціальна проблема як предметне поле діяльності соціального піклування

Соціальне піклування розглядається як специфічний механізм оптимізації функціонування життєдіяльності суспільства шляхом усунення соціальних проблем. Соціальні проблеми входять до смислового простору соціального піклування та утворюють предметне поле для його діяльності.

Ключові слова: соціальне піклування, соціальна проблема, нормативний підхід, соціальний конструктивізм.

Соціальне піклування спрямоване на гармонізацію суспільної взаємодії та усунення, або принаймні зменшення, дисбалансу поміж інтересами окремих соціальних груп і суспільства в цілому. Тому воно розглядається нами як специфічний механізм оптимізації функціонування життєдіяльності суспільства. Зусилля соціального піклування спрямовуються на ті сфери життя, в яких протиріччя і конфлікти соціального буття проявляють себе у найбільш гострій формі. Суспільством вони актуалізуються як соціальні проблеми. Але не кожна проблема в житті звичайної людини може опинитися у центрі уваги громади, суспільства, держави, стати предметом законодавчих реформ або причиною реструктуризації системи соціальної політики. Якись абстрактні відчуженні економічні і політичні характеристики не завжди дають можливість зрозуміти життєві колізії конкретного індивіда і створити підґрунтя для їх рішення шляхом переведення в площину соціального. Чому ті чи інші події або явища починають визначатися як соціальні проблеми залежить від того, які їх наслідки, а також від того, як на них може вплинути суспільство або окремі суб'єкти – актори. Усвідомлення певного дискомфорту або ускладнень ситуації існуючої соціальної проблеми впливає на пошук її причин і дуже часто пов'язане з ідентифікацією тих, хто в ній винен або є її носієм, а також суб'єктів або інстанцій, які відповідають за її усунення. Ці проблеми пригортають до себе увагу у всьому світі. Багато з них (бідність, злочинність, проституція) є вічними і настирливо опираються значним зусиллям суспільства щодо їх усунення. Інші соціальні проблеми, є зворотною стороною цивілізаційних досягнень, своєрідним розрахунком за них. Наприклад, можливості медицини зберігати і підтримувати життя, особливо немовлят, опосередковано приводять до погіршення загальних показників здоров'я, оскільки усувається фактор природного добору.

Соціальні проблеми входять до смислового простору соціального піклування та утворюють предметне поле для його діяльності. Відправною точкою дослідження соціальних проблем повинно бути визнання їх комплексного характеру [2, с.324–328]. Це пояснюється такими чинниками: 1) вони детерміновані багатьма факторами, які взаємодіють між собою і тим самим живлять один одного, 2) причини і наслідки їх виникнення дуже часто міняються місцями, через що, виникає ходіння по колу – проблема має внутрішню тенденцію до закріплення та поглиблення (наприклад, бідність ускладнює доступ до освіти; відсутність освіти обмежує можливості професійного зростання, що змушує людину займатися некваліфікованою за низьку заробітну платню; матеріальні нестатки заважають їй дати гарну освіту власним дітям тощо). Комплексний і системний характер соціальних проблем ускладнює процес їх усунення.

Головним вектором діяльності соціального піклування виступають саме соціальні проблеми. Традиційно соціальні проблеми розглядаються як об'єктивні соціальні умови, які загрожують нормальному існуванню суспільства. Такий погляд на соціальну проблему визначає її як соціальну патологію, дезорганізацію, дисфункції, протиріччя, структурну напругу. З цієї позиції соціальне піклування буде спрямоване на виявлення цих умов, їх аналіз та пошук засобів по їхньому усуненню. Тому зазвичай такі соціальні проблеми, як злочинність, безробіття, вживання наркотичних речовин, розповсюджен-

ня ВІЛ/СНІДу, забруднення оточуючого середовища, характеризуються виключно з позиції показників рівня злочинності, темпів їх росту, чисельності безробітних, людей, які вживають наркотичні речовини тощо. Але з цієї позиції, коли соціальна проблема є простим віддзеркаленням об'єктивних умов, «не можна пояснити, чому одні й ті ж обставини визначаються як проблеми, пригортаючи до себе суспільну увагу, тоді як інші, такі ж загрозливі для суспільства, залишаються поза увагою» [10, с.18].

Особливість соціальних проблем полягає в тому, що вони не тільки об'єктивно є складними, але й припускають різну інтерпретацію в залежності від позиції дослідника. Наприклад, соціальна проблема нерідко по-різному тлумачиться представниками різних галузей науки. Окрім того, соціальну проблему завжди розуміють як якість відхилення від норми. Тому уявлення про те, яка дійсна значимість або загроза для суспільства криється в тій чи іншій проблемі, не в останню чергу визначається станом суспільної свідомості. Кожна історична епоха по-своєму розставляє акценти, змінює оцінку характеру соціальних проблем. На думку П.Бергера та Н.Лукмана, соціальні проблеми не просто об'єктивно існують, а й представляють собою результат соціального конструювання реальності [1].

У середині ХХ століття в соціально-філософській літературі, присвяченій аналізу соціальних проблем сформувалося два підходи щодо розуміння їхньої сутності: нормативний і конструктивістський. Кожен з цих підходів розуміння соціальної проблеми має свою специфіку і обумовлює тактику їх розв'язання, що зрозуміло не обходить соціальне піклування. Нормативний підхід має декілька авторських варіацій. Класичний варіант нормативного підходу визначення соціальної проблеми представлений в роботах Р.Мертона [5] та Р.Нісбета [6]. Дослідники вважають, що соціальна проблема існує, якщо є значне розходження поміж тим, як вважають люди, і тим, що повинно бути. Нормативний підхід фіксує деяке відхилення, девіацію, але в той же час породжує питання: хто ці люди, які передбачають «правильний» порядок речей? Історія людства свідчить, що визначення «правильності» буває іноді несправедливим, особливо у відношенні до тих, хто зустрічається з проблемами постійно: наприклад, до тих, хто стоїть на нижчому соціальному шаблі в суспільстві; до пригнобленої меншості в авторитарному суспільстві; до робітників, які надміру працюють щодня на підприємствах; до домогосподарок, безнадійно принижених в жорстких культурах, які спираються на нерівність жінок. Люди іноді вимушені миритися з проблемами через необхідність якось вижити, їм дуже часто не вистає мужності вимагати радикальних змін і замість цього вони пристосовують свої бажання і надії до того, що покійно вважають припустимим.

Будь-яка теоретична перспектива розгляду соціальних проблем, на думку І.Рубінтона та М.Вейнберга, повинна враховувати чотири аспекти: «причини, тобто ідеї щодо природи цього процесу і фактори, які продукують соціальні проблеми; умови – середовище, в якій причини соціальних проблем вірогідніше за усе проявляються; наслідки – вірогідні негативні ефекти; рішення – міри, які не обов'язково явно встановлені, але імпліцитно містяться в аналізі проблеми» [12, с.41]. Себто з позиції нормативного підходу проблема набуває статусу соціальної проблеми, якщо вона відповідає таким критеріям: 1) соціальні умови, ситуації або явища, 2) несумісні з цінностями 3) більшої частини людей, які погоджуються з тим, що 4) необхідні дії щодо зміни цього стану. Згідно з першим критерієм, умови повинні мати певне соціальне походження, тобто бути викликані людиною, групою чи спільнотою. Наприклад, повін на Закарпатті сама по собі не може бути названа соціальною проблемою, хоча вона і обумовлює низку соціальних наслідків. Супротив занепад процесу виробництва на Україні в 90-х роках ХХ ст., викликаний соціальними умовами, став приводом для міграційних процесів, які, у свою чергу супроводжувались багато чисельними проблемами.

Французький дослідник Р.Ленуар стверджує, що можна виділити два смислових простори «соціальності» проблеми. Перший походить від соціальної економіки, адресної соціальної політики та соціального законодавства. Другий відсилає до відносин між соціальними групами, соціальних конфліктів. Тому він вважає, що соціальні проблеми можна розглядати як соціальні обставини, або як проблеми, які виникають перед суспільством у зв'язку з ними. Другий критерій визначення соціальних проблем – це несумісність явищ з суспільними цінностями. Іншими словами, умови повинні створювати явно, скриту або потенційну загрозу певним цінностям та інтересам, бути

небажаними, такими, що порушують порядок. І перший і другий критерії підкреслюють об'єктивність соціальних умов, які викликають проблему: те, що несумісне з цінностями і те, що реально викликає негативний ефект. Третій критерій передбачає наявність значної кількості людей або деякого числа «значимих» людей, необхідних для визначення соціальної проблеми. Ця соціальна група може розглядатися з двох позицій. З одного боку, це ті, хто має можливість впливати на суспільну думку і визначати ту чи іншу ситуацію як соціальну проблему. З іншого боку, мова може вестися про «проблемну групу», тобто про тих, хто представлений в якості жертви або носія соціальної проблеми. При цьому один статус не виключає іншого. Варто зазначити, що деякі проблеми можуть розглядатися як такі, що впливають на все населення, а інші – лише на окремих індивідів або соціальні групи – однорідні за віком, етнічними особливостями, географічним розташуванням.

Більшість дослідників (А.Джамрозик, Л.Носелла, Дж.Джуліан, В.Корнблум) стверджує, що, оскільки суспільство стратифіковано, різні категорії населення по-різному переживають одні і ті проблеми. Соціальне середовище і досвід цих груп впливають на виникнення і зникнення соціальних проблем і те, що переживають одні, чи навряд характерно для інших соціальних груп. Але це твердження неможливо абсолютизувати. Існує ціла низка проблем, які зачіпають усі верстви суспільства. Наприклад, наркоманія, алкоголізм, проституція, суїцид тощо.

М.Сорока та Дж.Брайак вважають, що обставини стають проблемою, якщо вони суб'єктивно визначаються в якості проблеми впливовими представниками даного суспільства, добре організованими групами, тими, хто наділений владою або харизматичними індивідами. В кількість тих, хто впливає на визначення ситуації, можуть входити політики, журналісти, бізнес-еліта, суспільні діячі, а також представники «допоміжних» професій, у тому числі соціальні працівники. Окрім того, як зауважує П.Бергер, члени суспільства черпають знання про соціальні проблеми з власного повсякденного досвіду. Тому не варто перебільшувати значення засобів масової інформації стосовно ступеню їхнього впливу на суспільну свідомість. Інформація, яку отримують з таких офіційних джерел, як телебачення, радіо, газети багато у чому корегується людьми відповідно до їх власного повсякденного досвіду. В якості четвертого критерію визначення соціальних проблем можна вважати необхідність і можливість подолання проблемної ситуації, яка має місто у визначенні або описі проблеми. Вона повинна піддаватися вирішенню і усуненню або, принаймні послабленню. Цей акцент на необхідності що-небудь зробити є немовби заключним акордом: спростувати, ліквідувати, вирішити, зробити метою пробних корекційних соціальних заходів, виправити через колективні акції тощо. При такому підході до розуміння соціальних проблем соціальне піклування можна порівняти з діями лікаря: виявити причини хвороби і виписати рецепт лікування. Сам хворий (соціальна проблема) у взаємодії з лікарем (соціальним піклуванням) займає дещо пасивну позицію, що до речі суперечить внутрішній природі соціального піклування.

З метою усунення ускладнень, які виникають в межах традиційного розуміння соціальних проблем, у 70-х роках ХХ ст., як альтернатива, була запропонована парадигма соціального конструктивізму. Основні положення цієї парадигми були сформульовані М.Спектором і Дж.Китсьюзом, які вважали, що визначення соціальних проблем через умови приводить до концептуальної і методологічної безвиході [9, с.160–163]. Конструктивізм сприяв виникненню результативної традиції вивчення соціальних проблем, до якої стали звертатися дослідники пострадянського простору, наприклад, Г.Єремичева [3], Ю.Симпура [7] та ін. В межах цієї парадигми соціальна проблема – це конструкція, яка створюється індивідами чи групами, які привертають увагу спільноти до тих чи інших передбачуваних умов або ситуацій та виступають з вимогами їхньої зміни. Тобто у центрі соціальної проблеми знаходиться занепокоєння громадськості. А визначеність соціальної проблеми втрачає свою пасивність (віддзеркалення соціальних умов) і набуває активної дієвої сутності (привернення уваги спільноти до умов). Саме таке розуміння соціальної проблеми, на наш погляд, створює підвалини для розуміння соціального піклування як специфічного соціального механізму їх усунення.

Конструктивізм пропонує принципово інший шлях дослідження соціальних проблем. Якщо з позиції традиційного погляду до вживання алкоголю як соціаль-

ної проблеми важливим є визначення масштабів вживання алкоголю суспільством, причин і факторів, які сприяють виникненню такого явища, соціальних функцій які могли б сприяти зменшенню вживання алкоголю. То соціальний конструктивізм цікавить питання, чи утворює соціальну проблему масове вживання алкоголю, чи є воно предметом занепокоєння та обговорення зі сторони спільноти, якими соціальними групами або індивідами ця проблема конструюється, як суспільство і політика реагують на твердження про необхідність зміни ситуації. У цьому контексті цікавим є досвід життєдіяльності інших країн, наприклад Фінляндії по зменшенню кількості осіб позбавлених волі [4].

У середині ХХ ст. кількість ув'язнених в цій країні на 100 тисяч мешканців у 3–5 разів було більше ніж в інших скандинавських країнах. Але за наступні двадцять років воно різко скоротилося, і на сьогодні воно є найнижчим серед країн Європи. Це пояснюється тим, що завдяки роботі експертів у цій царині – ситуація стала сприйматися фінською громадськістю як соціальна проблема. Згодом було здійснена правова реформа, розроблений комплекс дій по ресоціалізації людей, які відбували покарання, рішення їх повсякденних проблем (побутових, працевлаштування, психологічна допомога), які привели к кінцевому результату.

Увагу соціального піклування привертають в першу чергу ті колізії, які викликані порушенням соціальної справедливості і прав людини. У своїх діях воно відштовхується від того, що в усі часи, в усіх культурних колах метафізично визначає людину як людину, якій притаманні тілесність, духовність, індивідуальність, соціальність. Соціальне піклування виходить з того, щоб людина, якій надається підтримка суспільством, змогла б обходитися з часом без неї. Принциповим тут є визнання необхідності створення умов для вивільнення потенції людини; її благо є самодостатнім критерієм оцінки соціальних інституцій. Соціальне піклування спрямоване на підвищення здатності людей приймати рішення і долати нові для них проблеми, забезпечувати їхній зв'язок із життєвим світом суспільства (послуги, ресурси, допомога). Життя особистості залежить від того, наскільки воно наповнене змістом цілей, прагнень, світовідчуття і світосприйняття, від способу входження індивіда в суспільні відносини, його безпосереднього особистісного буття. Невід'ємною умовою здорового соціального самопочуття людини є повнота життя, відчуття його цінності. Втілення цієї ідеї в життя вимагає певних матеріальних ресурсів та дотримання прав людини.

Складність визначення і рішення соціальних проблем зумовлена тим, що їх можна розглядати на різних рівнях: індивідуальному (мікрорівні) або структурному (макрорівні). Це надає проблемі різного смислового значення, а відповідно, змінюються шляхи її вирішення. У першому випадку об'єктом уваги виступає людина, яка за волею долі опинилася у складній життєвій ситуації. Соціальне піклування тут спрямоване на корекцію, реадaptaцію, реабілітацію індивіда, на повернення його до нормального життя. У другому випадку соціальна проблема розглядається як така, що набуває масштабного характеру, а зусилля по її усуненню спрямовуються на покращення положення цілої категорії людей, які переживають схожі життєві труднощі. Досвід свідчить, що відчутні успіхи є тільки тоді, коли робота ведеться комплексно, тобто одночасно на різних рівнях, з врахуванням як універсальних, так і індивідуальних специфічних моментів. Але, як правило, на практиці цього досягнути дуже важко. Ефективність соціального піклування пов'язана не з добрим побажанням тих, хто стоїть при владі, а з родовими потребами суспільства на кожному етапі свого розвитку, з необхідністю його вдосконалення, яке можливе лише за умови безперервного поліпшення соціального функціонування членів суспільства.

Уявлення про те, що по відношенню до соціальної проблеми можливі і необхідні дії, які приведуть до зміни, — це одне з сучасних доповнень у сприйнятті соціальних проблем. Такої думки дотримуються багато сучасних дослідників (О.Бойко, І.Ясавєєв [11, с.186] та ін.) під час аналізу історії розвитку соціальних проблем. Саме у тому випадку, коли обставини називаються проблемними, з'являється стійке словосполучення «вирішити проблему», і можливість зміни просякає в середину самого розуміння соціальної проблеми. Будь-яке сучасне дослідження безробіття, наркотичної залежності, сирітства і будь-яких інших соціальних проблем передбачає практичні рекомендації або інтервенції у проблему на рівні конкретного регіону, організації або

навіть певного проекту цих дій. Прикладом таких дій може слугувати соціальна інтервенція щодо проблем наркотичної залежності населення України. Оскільки наприкінці 90–х років ця проблема була для нас порівняно нова, існувала тривала тенденція до її спрощення, дії щодо її рішення були однобічними і примітивними. Неефективність такого підходу виявила себе впродовж десяти років: не зважаючи на зусилля, ситуація погіршувалася. Це змусило переглянути існуючі погляди на проблему, враховуючи досвід Заходу, який раніше за Україну зустрівся з цим явищем і вже встиг накопичити значний досвід у боротьбі з ним. Для боротьби з наркоманією в нашій країні переважно використовувалися репресивні заходи. Ця боротьба була головним чином покладена на представників правоохоронних органів і лікарів. Діяльність зводилася до вияву і покарання розповсюджувачів наркотиків, до ізоляції і примусового лікування наркоманів, до залякування населення, шляхом демонстрації наслідків наркоманії. Існуюче законодавство за своїм духом орієнтовано на повне викоринення наркотиків з життя суспільства і спрямовує усі свою діяльність на боротьбу з ними саме у таке русло. Люди, які мають наркотичну залежність, зображаються як морально уражені і загрозливі для суспільства. Мало що робилося для реальної допомоги цим людям, для грамотної профілактики наркоманії серед молоді.

На заході ми зустрічаємо більш диференційований підхід до проблеми. Одночасно з зусиллями по боротьбі з наркобізнесом, діє широка мережа служб допомоги людям, які є залежними від наркотичних речовин. Активно ведеться просвітницька робота, орієнтована на гуманне ставлення до жертв наркотиків, ведеться робота по охороні їхнього здоров'я, шляхом роздавання одноразових шприців. Така діяльність дозволила суспільство відмовитися від зверхнього погляду на проблему в усій її складності і запропонувати нетрадиційні шляхи її усунення. Наприклад, зараз на заході набуває поширення рух за легалізацію легких наркотиків (маріхуани), що допомогло б більш ефективно боротися з розповсюдженням сильних наркотичних речовин. Переводячи проблему в індивідуальну площину, Захід, окрім усього іншого, виступає ініціатором дискусій про права людини щодо вживання наркотичних речовин і про межі цього права, тобто вони ратують за цілісний розгляд проблеми і комплексний підхід щодо її рішення.

В останнє десятиріччя ситуація змінилася дещо і в Україні. Міри боротьби з цим явищем, способи профілактики і реабілітації удосконалюються і досягають реальних позитивних результатів завдяки комплексному впливу. На макро– та мезорівні проблеми наркотичної залежності активно вирішуються через співпрацю та міжвідомчу взаємодію місцевої виконавчої влади, правоохоронних органів, управління охорони здоров'я, освіти і соціального розвитку. На мікрорівні реалізуються профілактичні, антинаркотичні програми в учбових закладах, в громадських організаціях відкриваються консультативні пункти для людей з наркотичною залежністю, розширюється мережа реабілітаційних центрів для осіб, які мають наркотичну залежність. Приклад щодо наркоманії є справедливим і по відношенню до інших соціальних проблем: бідності, приступності, проституції, алкоголізму. Коли здійснюються організаційні заходи щодо їх усунення, необхідно одночасно демонструвати усю складність і суперечність таких дій. Інакше проблема спрощується, а її вирішення зводиться до розробки формальних, однобічних і тому малоефективних кампаній.

Попередні приклади є вдалими ілюстраціями застосування конструктивного підходу до розуміння соціальних проблем, які вихідним положенням для розгляду соціальних проблем обрали суб'єктивізм. Вони вважають, що соціальні проблеми є міниливими соціальними конструктами. Якщо звернутися до аналізу професійної літератури останнього десятиліття ХХ ст., то можна констатувати, що серед проблем, які знаходилися у центрі уваги західноєвропейських представників сфери соціального піклування, головним чином були питання дискримінації і жорстокого ставлення до дітей. Чи значить це, що у нашій країні такі явища менше розповсюджені? Звичайно, ні. У західноєвропейських країнах саме до цих питань на сьогоднішній день сформувалася прискіплива увага громадськості і професіоналів, у той час як у нас або стараються не помічати, або тільки починають говорити, або сприймають як щось практично нормальне. Окрім того, самі ці поняття у різних культурах наповнюються різним змістом. Для заходу на сьогоднішній день дискримінація – це не тільки ущемлення за расовими чи етнічними ознаками, але й негативні соціальні настанови по

відношенню до жінок, людей похилого віку, інвалідів, представників сексуальних меншин. Жорстоке ставлення до дітей також трактується широко і включає усю гаму негативних явищ, починаючи від недостатнього догляду і відсутності емоційного тепла до випадків побиття та сексуального насилля. Варто зазначити, що ці теми і на заході набули особливу актуальність порівняно не так давно, але не через ріст нетерпимості або жорстокості, а навпаки – у зв'язку зі змінами соціального клімату в бік більшої гуманізації. Представники соціального конструктивізму вважають, що зміст соціальних проблем визначається через діяльність індивідів або груп, які виражають незадоволеність і відстоюють вимоги стосовно деяких умов, які можна передбачати. Центральним питанням в теорії соціальних проблем стає пояснення виникнення, природи і регулювання діяльності по висуванню тверджень і вимог, а також відповідних дій, спрямованих на рішення соціальних проблем [9, с.161], чим власне кажучи і переймається соціальне піклування.

Діяльність передбачає активність і процесуальність, тому увага концентрується на «життєвій історії» соціальної проблеми. Представники соціального конструктивізму виділяють декілька стадій соціальної проблеми в її історії: 1. Агітація. Жертви проблеми, зацікавлені групи, суспільні агітатори бажать отримати публічне визнання проблеми та ініціюють її обговорення. 2. Легітимація і кооптація. Офіційне визнання проблеми. Офіційні органи визначають і починають контролювати проблему, обирають легітимних лідерів з групи, яка висуває вимоги. 3. Бюрократизація і реакція. Бюрократична взаємодія з проблемою, зацікавленість влади скоріше у контролі щодо незадоволених, ніж у зміні соціальних умов, не задовольняє групу протесту. Доля проблеми може залежати від організаційних особливостей державних служб. Бюрократичне реагування може бути спрямовано на розбалансування груп протесту. 4. Відновлення руху. Заперечення групами протесту офіційних відповідей (або відсутності державних рішень). Розвиток нових альтернативних рішень і організацій. Поява соціальних реформаторів і суспільних діячів. Яскравим прикладом ілюстрації процесу фіксації соціальної проблеми є законопроект «Про попередження насилля у сім'ї». Цей проект був ініційований жіночим суспільним рухом України на початку 1990-х років. Інертність мислення депутатів, патріархальні стереотипи і недостатнє юридичне забезпечення проекту завадили прийняттю закону. В останні роки неодноразово виникали ініціативи щодо повторного розгляду документа, який істотно змінився. Його активно підтримують громадські організації і кризові центри для жінок.

Досвід соціального піклування щодо вирішення або усунення соціальних проблем свідчить, що не існує простих і універсальних способів щодо їх розв'язання. Віра у те, що можуть бути знайдені засоби їх остаточного усунення, приводить до утворення соціальних утопій. Іdealізм та максималізм припустимі лише на початковому етапі – етапі визначення проблеми і мобілізації зусиль на боротьбу з нею. Але успішні дії соціального піклування повинні бути надзвичайно кропіткими і по можливості реалістичними. Вони передбачають розробку великої кількості порівняно маленьких кроків, які здійснюються з врахуванням усього комплексу конкретних умов. Зовсім не достатньо тільки широкомасштабних заходів, які здійснюються на рівні державної політики. Активна повсякденна реабілітаційна і профілактична робота обов'язково повинна вестися також на базовому рівні – безпосередньо з людьми, які стали жертвами складних обставин.

Варто зазначити, що ще задовго до появи ідей соціального конструктивізму в межах ціннісного підходу Р.Фуллером та Р.Майерсом була запропонована ідея розвитку проблеми через стадії: 1) усвідомлення, 2) визначення політики, 3) реформування. Але соціальний конструктивізм фокусує свою увагу на відміну від цих дослідників не на самих соціальних проблемах, а на процесі, завдяки якому соціальні проблеми ідентифікуються, а також на соціальних акторах, які ідентифікують ці проблеми. Їх цікавить не сукупність соціальних умов, а діяльність людей, які сприймають ці умови як проблемні. Таке розуміння сутності соціальних проблем є вельми актуальним для розуміння необхідності функціоналу соціального піклування в суспільстві. Соціальне піклування – це не проста констатація соціальної проблеми, з'ясування причин її появи, можливих наслідків. Це не осмислення соціальної проблеми в есенційній ній чи утопічній формі. Це реактивна діяльність щодо усунення або вирішення соціальної

проблеми можливими на цей час способами з подальшою пролонгацією дій щодо її профілактики. У такому контексті вектором дії соціального піклування виступає не допомога, а перетворення. Представники соціального конструктивізму відмовляються від погляду на світ як однозначно структуровану систему порядку і виходять з того, що може існувати декілька систем порядку. У зв'язку з чим соціальне піклування повинно не знайти оптимальну модель соціального порядку, а повинно стати своєрідним «інтерпретатором», який полегшує комунікації поміж різними системами порядку.

Дещо іншу позицію щодо соціальних проблем займають французькі дослідники. Так, Р.Ленуар визначає два аспекти соціальної проблеми: визнання та інституалізації. Складовими елементами визнання можуть бути тиск і висловлювання, використання сили слова і соціальних сил, державне висвітлення і робота по легітимації. З іншого боку, легітимація не виводиться лише з публічного визнання проблеми, вона передбачає особливу діяльність по її просуванню для впровадження в її поле актуального «соціального» піклування. Відбувається процес інституалізації, який супроводжується бюрократизацією соціальних відносин; проблема «в'язне» у дискурсах установ, а держава прагне раціоналізувати її рішення у позитивістській риторичній соціальної політики. Яскравим прикладом у цьому контексті може бути вітчизняна думка в галузі соціальної держави. Не зважаючи на те, що вона в якості підстави мала ті самі ідеї, що і Європа кінця XIX ст., вчення К.Маркса, у подальшому ці ідеї не мали повноцінної можливості для розвитку. Тому на передодні незалежності ми мали особливу соціалістичну модель соціальної держави, основу якої утворювала концепція соціальної сфери. За короткий проміжок часу в Україні необхідно було згорнути соціалістичну модель, яка була близькою до інституційно-розподільчої, і розпочати пропаганду нової моделі – соціальної держави. Починається звернення дослідників до традицій держави загального добробуту. В наслідок чого виникла ситуація невизначеності, коли ключове для соціалістичної моделі поняття об'єкта соціальної політики – «соціальна сфера» – втратило свій первинний зміст, а нового, через фрагментарність моделі держави загального добробуту, а також різницю в традиціях і підходах серед дослідників не набула. Це пояснюється тим, що не зважаючи на усі ринкові і адміністративні реформи. Інституційна і організаційна структура старої моделі соціальної політики у певній мірі збереглась. А нова існує фрагментарно.

Розгляд соціальних проблем представниками соціального конструктивізму неоднозначно сприймається науковим середовищем. Наприклад, стверджується, що діяльність по висуванню тверджень і вимог щодо соціальних проблем є типом колективної поведінки, і таким чином, дослідження соціальних проблем можуть бути об'єднані в незалежну галузь соціальних рухів. Дж.Холстайн та Г.Міллер розцінюють дискусію щодо соціальних проблем як інструмент боротьби за суспільну думку, який активно використовується конкуруючими політичними групами. Наприклад, конкурси суспільних проектів або соціальних замовлень передбачають простір для подібних змагань, у той час коли ініціативні групи вимушені боротися за фінансову підтримку з фондів. Кожний проект пропонує свій предмет як найбільш актуальний, спрямований на рішення проблеми першочергової значимості, чи то озеленення міста, чи то створення підліткового клубу або кризового центру для чоловіків. У таких ситуаціях соціальне піклування, яке є посередником поміж державою і людиною, знаходить у положенні «слуги двох господарів», який може отримати нарікання від обох господарів.

Найбільшу кількість критичних зауважень соціальний конструктивізм отримав від так званого «селективного об'єктивізму», який передбачає, що процес соціального конструювання є невід'ємною частиною соціального світу. Але соціальний світ існує незалежно від його опису соціальними конструктивістами. Цей притаманний конструктивізму феномен було названо критиками «онтологічною махінацією або підтасовкою фактів» [2, с.70]. Окрім того, слабким місцем соціального конструктивізму визнається недостатня рефлексія взаємозв'язку між суб'єктивним, інтерсуб'єктивним процесами та об'єктивною реальністю, відсутність уваги до причин соціальних проблем. Відповіддю на цю критику стало виникнення нового підходу – контекстуального конструктивізму – теорії, яка вже визнає залежність від контексту. Дж.Бест стверджує, що будь-яка констатація соціальної проблеми може бути оцінена з припустимою вірогідністю, якщо використовувати статистичну та іншу доступну інформацію стосовно умов, які

згадуються у цій констатації. Прихильники цього підходу звертають увагу на різницю між «обґрунтованими» і «необґрунтованими» вимогами соціальних проблем. Це допомагає зрозуміти, чому деякі умови сприймаються як «реальні», а інші – як «хибні» соціальні проблеми. В межах цього підходу реальними соціальними проблемами є лише ті умови, по відношенню до яких були успішними як зроблені соціальні твердження, так і рекомендації дій щодо їхнього пом'якшення або усунення.

Контекстуальні конструктивісти також використовують власну оцінку тверджень щодо соціальних проблем, для того щоб визначити нові і раніше «невизначені» соціальні проблеми. Наприклад, насильство над жінками в родині поступово починає розпізнаватися в Україні як гостра соціальна проблема. Створення Кризових центрів для жінок створило міцні позиції і відіграє важливу роль в осмисленні і подоланні цієї проблеми. У той же час, домашнє насильство родичами щодо людей похилого віку рідко набуває такого статусу і розглядається у більшості випадків як складність відносин батьки–діти. Так само, як і за кордоном, люди похилого віку стаючи жертвами насильства з боку власних дітей та інших родичів, зараховуються до категорії клієнтів з іншими критеріями оцінки, наприклад, як бідні або хворі. Як свідчить досвід роботи громадських організацій та соціальних служб, які працюють з людьми похилого віку, досить високий відсоток їх клієнтів жаліється на різноманітні прояви насильства у ставленні до них. У вітчизняній практиці положення посилюється спільним проживанням членів розширеної сім'ї у невеличких квартирах через брак можливостей розширення житлової площі для більшості населення.

Варто зазначити, що в межах нормативного підходу також зустрічається диференціація соціальних проблем на «явні» та «приховані». Наприклад, Р. Мертон вважає, що необхідно зосередити увагу на ідентифікації умов прихованих проблем. Варто визначити їх потенційне значення для суспільства, виявити латентні соціальні проблеми. Наприклад, проблема безробіття. Безробіття – це не тільки брак доходів, який можна компенсувати надходженнями від держави (за рахунок фіскального навантаження на бюджет, що саме по собі стає важким навантаженням для суспільства); безробіття породжує наслідки, які пагубні для індивідуальної свободи, ініціативи і професійних навичок. Одним з багатьох чисельних наслідків безробіття є «соціальна відчуженість» деяких груп, а також втрата самоповаги, впевненості в собі, втрата психічного і фізичного здоров'я. У цьому контексті кумедним виглядає спроба сучасного європейського суспільства впровадити в суспільство ідею, орієнтовану на гасло «допоможи собі сам», без розробки адекватних заходів щодо скорочення масового безробіття, неприпустимий високий рівень, який робить таку самопоміч надзвичайно складною. Загалом при вивченні соціальних проблем зустрічаються декілька підходів. У кожного з цих підходів є свої переваги і недоліки.

А. Джамрозик та Л. Носелла пропонують дещо іншу класифікацію підходів до соціальної проблеми. Вони виокремлюють сім різних теорій, за допомогою яких можна пояснити природу соціальних проблем і, по суті, легітимувати певні дії щодо їх упередження і пом'якшення. Теорія соціальної патології була створена еволюціоністами за аналогією з законами органічного світу, і причини таких проблем, як бідність, приступність, пияцтво і наркотична залежність, варто шукати в недоліках людського характеру. Теорія соціальної дезорганізації переносить фокус з індивідуальної патології на соціальне і економічне оточення. Окрім того, тут у поясненні соціальної участі і культурного конфлікту в якості факторів соціальної дезорганізації фігурує і поняття культури. Теорія ціннісного конфлікту пов'язує виникнення соціальних проблем з розходженнями між соціальними цінностями і цінностями особистості. Теорія девіантної поведінки фокусує свою увагу на поясненні причин порушення закону, асоціальної діяльності і вбачає ці причини у розходженні між цінностями, які пропонуються і мають визнання та структурними бар'єрами, які викликають ускладнення на шляху досягнення цих цінностей. Теорія ярликів зосереджує свою увагу на людях, які мають владу визначати легітимність соціальної поведінки і приміряти ярлик «нормальності» або «девіація» до тих, хто включений у таку поведінку. Критична теорія аналізує соціальні проблеми у контексті соціальної системи, в межах якої вони виникають. Вивчення таких явищ є політичним актом, оскільки соціальні інститути розглядаються як структури влади.

Теорія соціального конструктивізму передбачає існування соціальних феноменів як залежних від сприйняття та інтерпретації спостерігача. Проілюструємо теоретичні перспективи на прикладі проблеми суїциду. Самогубство пояснюється: 1) теорією соціальної патології – як результат психічного відхилення; 2) теорією соціальної дезорганізації – як вплив соціальної кризи, патології системи; 3) теорією ціннісного конфлікту – як критичний результат переоцінки цінностей, цілей і смислу життя індивідом; 4) теорією девіантної поведінки – як відхилення від соціально схвалених способів вирішення проблем, які виникли через складні життєві обставини; 5) теорією ярликів – як наслідок соціальних приписів щодо здійснення самогубства, наприклад, у ситуаціях втрати гідності у військових, банкрутство у великих підприємців, за умов смерті чоловіка в індійському ритуальному самогубстві вдовць «саті», а також у випадках нерозділеної любові; 6) критичною теорією – як акт протесту супроти влади, будь то волевиявлення Бога, влади батьків над підлітком, влади суспільства над людиною; 7) теорією соціального конструктивізму – як різноманітні моделі інтерпретації суїцидальної проблеми, які конструюються експертами, у контексті можливої інтервенції в ситуацію.

Поняття «соціальної проблеми» використовується одночасно в науковому і повсякденному вжитку. Різноманітні його концептуалізації можливі за рахунок переосмислення критеріїв визначення соціальної проблеми. Для дослідження соціального піклування рефлексія методологічних підстав визначення соціальних проблем має першочергове значення. Застосування мультипарадигмального підходу до такого аналізу надає можливість не тільки виявити явні, але й латентні підстави властивостей тих механізмів, які приводять в дію усю систему соціального піклування і легітимують здійснення тих чи інших заходів як на державному так і на місцевому рівнях. У нашому дослідженні ми аналізуємо різні рівні соціального піклування і тим самим у центр уваги ставимо не тільки конкретні соціальні проблеми, а й суб'єктів, які по-різному тлумачать ці проблеми, соціальних акторів, які створюють специфічні дискурси соціальних проблем. Ми враховуємо, що в цьому хорі голосів є ті, хто солірує і відповідно наділений більшою владою давати визначення соціальних проблем. Це в першу чергу ті, хто входить до державної адміністрації, впливові політики, а також близькі до владних структур професіонали, які презентують такі класичні сфери діяльності, як медицина, юриспруденція, психологія, соціологія, філософія. Обмежити монополізацію влади професіоналів соціальної сфери можливо за допомогою розвитку демократичних інститутів і громадянського суспільства, відкритості соціальної політики для незалежної публічної експертизи, створення горизонтальних структур управління.

Список використаних джерел

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания [Текст] / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 325 с. – ISBN 5–85691–036–2.
2. Бламер Г. Социальные проблемы как коллективное поведение / Г. Бламер // Контексты современности – II: Хрестоматия. 2-е изд., перераб. и доп. / Сост. и ред. С.А. Ерофеев. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2001. – С. 65–75.
3. Еремичева Г.В. Недоверие как социальная проблема современной России / Г.Еремичева, Ю.Симпура // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1999. – №4. – С. 145–59.
4. Кристи Н. Борьба с преступностью как индустрия. Вперед, к Гулагу западного образца [Текст] / Нильс Кристи / Пер. с англ. А.Петрова, В.Пророковой. Предисл. Я.Гилинского. 2-е изд. – М.: ООО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2001. – 216 с.
5. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура / Пер. Е.Н. Егорова. – М.: АСТ; АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 873 [7] с. – ISBN 97662–0143–1.
6. Осадчая Г.И. Социология социальной сферы: учеб пособие / Г.И. Осадчая. – М.: Союз, 1999. – 279 с. – ISBN 5–7139–0127–0.
7. Симпура Ю. Социальные проблемы повседневной жизни и восприятие их петербуржцами / Ю.Симпура, Г.В. Еремичева // Повседневность середины 90-х годов глазами петербуржцев. – СПб.: Европейский Дом, 1999. – С. 224–247.
8. Соловьев А.В. О природе социальных проблем / А.В. Соловьев // Куда идёт Россия?: Трансформация социальной сферы и социальной политики, 1998: Пятый междунар. симп., 16–17 янв. 1998 г. / Под общ. ред. Т.И. Заславской. – М.: Дело и др., 1998. – 382с.: ил.; 22 см. –

В надзаг.: Моск. высш. шк. соц. и экон. наук, Междисциплинар. акад. центр соц. наук. – ISBN 5-7749-0122-X. – С. 324–328.

9. Спектор М. Конструирование социальных проблем / М. Спектор, Дж. Китсьюз // Контексты современности – II: Хрестоматия. 2-е изд., перераб. и доп. / Сост. и ред. С.А. Ерофеев. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2001. – 188 с. – С. 160–163.

10. Хилгартнер С. Рост и упадок социальных проблем: концепция публичных арен / С. Хилгартнер, Ч.Л. Боск // Средства массовой коммуникации и социальные проблемы: Хрестоматия / Пер. с англ.; сост. И.Г. Ясавеев. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2000. – 224 с. – ISBN 5-7464-0459-4 – С. 18–53.

11. Ясавеев И.Г. Социология социальных проблем / И.Г. Ясавеев // Социология: Учеб. пособие для студентов вузов / Под ред. С.А. Ерофеева, Л.Р. Низамовой. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2001. – 340 с. – ISBN 5-7464-0348-2.

12. Rubington E., Weinberg M. The study of social problems. Seven perspectives / M. Weinberg, E. Rubington. – New York; Oxford: Oxford University Press, 1995. – P. 41–54.

Буяшенко В.В. Социальная проблема как предметное поле деятельности социальной заботы

Социальная забота рассматривается как специфический механизм оптимизации функционирования жизнедеятельности общества путем устранения социальных проблем. Социальные проблемы входят в смысловое пространство социальной заботы и образуют предметное поле для его деятельности.

Ключевые слова: социальная забота, социальная проблема, нормативный подход, социальный конструктивизм.

Buyashenko, V.V. The social problem as a substantive field of social care

Social care is seen as a specific mechanism for optimizing the functioning of society by addressing social problems. Social problems are semantic space of social care and form the subject field for his activities.

Key words: social care, social problem, regulatory approach, social constructivism.

УДК 005.44:327

Гасанова С.

Проблема трансформації моральних цінностей в глобалізованому світі

Взаємозв'язок понять «оцінює характерний для всього людства» «демократія», «культура» показана з різних точок зору, що зображують поточний стан глобалізації та процесів модернізації в їх розвитку від місцевих культур і вказівок цінності до культури світової та планетарної етики. Висновок зроблений, що потреба глобальної етики, заснованої на розгляді цих процесів і перспективи розвитку людства поза зв'язком з моральними стандартами і морально-етичними вказівками, не може бути плідною.

Ключові слова: глобальне суспільство, етнос, Азербайджан, глобальна етика.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Гасанова С.

Проблема трансформации нравственных ценностей в глобализирующемся мире

Взаимосвязь понятий «оценивает характерный для всего человечества» «демократия», «культура» показана с различных точек зрения, изображающих текущее состояние глобализации и процессов модернизации в их развитии от местных культур и указаний ценности к культуре мировой и планетарной этики. Вывод сделан, что потребность глобальной этики, основанной на рассмотрении этих процессов и перспективах развития человечества вне связи с моральными стандартами и морально-этическими указаниями, не может быть плодотворной.

Ключевые слова: глобальное общество, этнос, Азербайджан, глобальная этика.

Глобальное сближение стран и культур оказало существенное влияние и на наш регион, и, естественно, Азербайджан как неотъемлемая часть интеграционного процесса, модернизируется, становится частью новой цивилизации. Процессы последних лет, курс на модернизацию, провозглашенный Президентом страны Ильхамом Алиевым, программа поддержки либерализации экономики, помощь государства в развитии гражданского общества, построение правового государства и демократии свидетельствуют о том, что демократизация в стране реальна, но с присущими ей специфическими особенностями.

Исторический опыт показывает, что экономический рост создает необходимую базу для демократии и облегчает переход к ней. При соотношении данного тезиса с национальными реалиями, можно заметить, каким образом изменяется массовое сознание в Азербайджане в результате экономического роста. Сегодня социум становится более сложно организованным и изменчивым, переживающим утрату неизменности нормативной системы нравственных ценностей, глобальное преобразование социальных стереотипов и появление новых, связанных с такими явлениями жизни, как рынок, предпринимательство, вариативность политических, экономических, моральных решений в жизни людей. Интересы, устремления, жизненные ориентиры, нравственные цен-

ности и поведенческие нормы постепенно меняются; в них привносятся качественно новые компоненты и аспекты, которые или дополняют и совершенствуют, или в корне изменяют традиционное мышление.

При этом глобализацию нередко рассматривают «как идеологию нового космополитизма, поскольку она предполагает увядание суверенности отдельных стран, формирование нового типа «гражданина мира», чья лояльность обращена уже не к отдельным правительствам, а к структурам надгосударственного характера» [1].

Новая реальность требует нового языка для ее выражения, что предполагает серьезную трансформацию мировоззренческих позиций, ценностных установок, т.е. приведение в соответствие с глобальными изменениями прежних норм морали, этики, права, а следовательно, появление другой терминологии, в которой нашло бы отражение переосмысление уже сложившихся представлений на основе общности интересов, общего понимания фундаментальных моральных норм, принципов поведения и идеалов. Таким образом, «если понимать глобальное общество не как условность, метафору, а как действительно глобальное общество, то оно требует также глобального этноса. Не просто универсальной системы этического отсчета, надстраивающейся над культурно-различными нравственными ментальностями, жизненными привычками и т.п., не просто открытости культур по отношению друг к другу, а именно единого этноса, новой единой этической культуры – единой не только по универсальным основаниям, но и по внешним проявлениям, символически-знаковой структуре, конкретным нормам и механизмам функционирования» [2].

Духовное всеединство глобального мира невозможно без этического единства. В истории человечества не было народа, этноса, нации без этноса, то есть без собственного характера и нрава, выработанных жизненных устоев и общественных привычек, которые помогают им выстоять, сохранить свою самобытность и культуру. Но в данном случае имеется в виду этнос глобального общества – нового и особого исторического феномена. К.О. Апель, формулируя условия, при которых человечество сможет решить проблемы глобализирующегося общества, пишет о цивилизации партнерства и совместной ответственности человечества за свою судьбу, провозглашая «планетарную этику совместной ответственности» [3].

Первым, кто сформулировал и ввел в оборот такие фундаментальные понятия как «глобальное единение», «единое человечество», «замыкание мира», был, несомненно, крупнейший философ XX в. К.Ясперс, который указал на принципиальную новизну изменившейся ситуации как относительно сообщества людей в целом, так и их взаимоотношения со средой и изложил свое видение в новых, еще не употреблявшихся до него в таком контексте категориях. «Наша исторически новая ситуация, впервые имеющая решающее значение, являет собой реальное единство людей на Земле. Благодаря техническим возможностям современных средств сообщения наша планета стала единой целостностью, полностью доступной человеку», – писал он [4, с. 158–159]. Действительно, если до XX века западный мир был в сознании европейцев территорией второстепенного значения, то сегодня мы с полным правом считаем себя частью мирового сообщества. Нет ничего, что находилось бы вне сферы происходящих в мире событий; внедряются и закрепляются в сознании новые ценностные установки; многие азербайджанцы строят свою жизнь по новым образцам и понятиям. Как отметил И.Р. Мамед-заде, «современные культуры, в том числе и азербайджанская культура становятся в повседневности мультикультуральными. Глобализация буквально выявляет эту особенность любой культуры» [5].

Из того, что мировое общество обрело «общий дом», общую судьбу и общую ответственность за события, происходящие в мире, еще не следует, что демократические ценности и принципы организации общественной жизни, автоматически будут восприняты всем мировым сообществом. По крайней мере, напор и активность, с которыми демократические ценности внедряются в другие, неприисвоенные для этого культуры, нередко вызывают недовольство, недоумение, а то и обратную реакцию – полное неприятие. В качестве непреодолимых препятствий в реализации идеи нового синтеза ценностей скептики называют разное понимание и открытое неприятие так называемых «общечеловеческих ценностей», претензии такого синтеза на конечность и завершенность, несопоставимость и несоизмеримость ценностей

разных культур, а тем более конфессий, и вообще недостаток терпимости, толерантности в восприятии другой или чужой культуры, веры и традиций. Взаимонезнание и взаимонепонимание друг друга носят фундаментальный характер, и общей болезнью стало выдавать свою уникальность за универсальность и обмениваться взаимными упреками: одних упрекать в отсталости и неразвитости, других – в разложении и упадке. Поэтому ни о каком синтезе ценностей и многоликом универсализме в этой ситуации не может быть и речи. Самое большее, на что можно рассчитывать, – это на терпеливое просвещение и обучение всех без исключения более терпимому отношению к другим ценностям, верованиям, традициям. При этом, как отмечает А.А. Гусейнов, процессы глобализации могут получить нравственную санкцию только в том случае, если они будут сочетаться с взаимоуважительным диалогом культур и к тому же не будут покусаться на социокультурное многообразие человеческого бытия, своеобразие традиций, нравов, верований [6]. Современное положение в Азербайджане таково, что преодолевая негативные последствия недавнего тоталитарного прошлого, азербайджанское общество пока лишь находится на стадии разработки и становления институтов гражданского общества; рыночная экономика, политическая демократия, идейный плюрализм, открытое общество стали общезначимыми ориентирами в движении вперед, а положения глобальной этики начали внедряться в общественное сознание. К тому же решение современных противоречий во многом упирается в многовековые нормы, принципы и стереотипы поведения людей, которые все больше перестают соответствовать современным реалиям. Если в условиях стремительных перемен в результате воздействия глобализационных процессов принять за ориентиры традиции и отстаивать незыблемость сформировавшихся давно и в других условиях ценностей, то понятно, что в итоге не будет видно никакого просвета в оценке настоящего и будущего. Часто следствие нарастающего темпа жизни становится неуверенность в себе, потеря ориентации в современном мире, пессимизм, апатия. В результате у определенной части населения происходит не просто переоценка ценностей, а тотальное их отрицание. Ясно, что обыденное сознание весьма пестро, разнообразно и подвижно в своем состоянии, но все же в нем можно выделить ряд типовых признаков, характерных для переживаемого периода.

На наш взгляд, это повышенная возбудимость, восприимчивость к событиям и реалиям жизни, решительная переоценка ценностей, переходящая нередко во всеобщий нигилизм, некритическое наделение достоинствами мнимых институтов и личностей прошлого, восприятие демагогии и истеричности антидемократических группировок как выражение интересов народа. Эти настроения встречаются сегодня как у представителей старшего поколения, привыкших жить по-старому, усредненному сценарию, так и у молодежи. Одним из первых, кто обратил внимание на эту проблему, был американский исследователь А.Торфлер, который впервые ввел понятие «футурошок» для того, «чтобы описать стресс и дезориентацию, которые возникают у людей, подверженных слишком большому количеству перемен за слишком короткий срок» [7, с.5]. Это временный феномен, и возникает он из-за наложения новой культуры на старую, как продукт стремительного темпа перемен, к которым большинство людей не готовы. Другим распространенным мнением является представление о том, что современное общество, являясь общепринятым набором соответствующих институтов, процедур, норм и ценностей, не должно иметь какой-либо национальной окраски. Специфические отличия носят временный характер, поэтому следует стремиться к некоему эталону, перенимая при этом опыт не только западных стран. Сегодня уже понятно, что либеральные ценности не являются достоянием лишь западной демократии и понимаются по-разному в соответствии с культурой общества. Э.Ласло совершенно верно отмечает тот факт, что культурное разнообразие современного мира часто недооценивают, и хотя уровень потребления, материальных запросов, технологии и система ценностей индустриализованного мира доминирует, но во взглядах людей на себя, общество, природу, свободу и справедливость сохраняется большое разнообразие [8].

Интеграция национальных культур во всемирную культуру человечества предполагает некий «общий знаменатель», роль которого наилучшим образом выполняют общечеловеческие ценности – нормы и принципы бытия, отражающие насущные интересы человеческого сообщества и воспринимаемые как общезначимые всеми

людьми, уникальность и всеобщее значение которых признается во всем мире. Они развиваются и обогащаются вместе с историческим развитием, на разных этапах которого они понимались по-разному, демонстрируя качественное отличие от предыдущего этапа. И сегодня в мире хотя и имеют место определенные разногласия по поводу интерпретации общечеловеческих ценностей (например, в толковании основных прав человека позиции стран Запада и Востока не во всем совпадают), тем не менее сам факт существования таких ценностей не вызывает сомнения, а непрекращающиеся попытки сформулировать наиболее важные из них в приемлемой для всех форме играют важную интегрирующую роль и способствуют лучшему взаимопониманию различных стран и народов. Можно сказать, что культивирование общечеловеческих ценностей в каждом национальном сообществе ведет к их сближению, и как пишет Л.Н. Столович, «если принять во внимание всю остроту и актуальность проблемы, принцип приоритетности общечеловеческих ценностей – не просто благое пожелание и красивая фраза, а аксеологический императив, осознаваемый различными направлениями философской мысли на основе уже сейчас существующих общечеловеческих ценностей в человеческой культуре, императив, без осуществления которого человечество прекратит свое существование» [9].

Сегодня разные страны не только находятся на разных ступенях всего гигантского процесса трансформации человечества, но и по-разному проходят этот путь. Что же необходимо предпринять, чтобы изменить сложившуюся ситуацию в сознании и поведении людей? На наш взгляд, решение проблемы в формировании активистского типа сознания, разработке демократического образа жизни, развитии плюрализма, общественного диалога, создании атмосферы подлинной гласности, толерантности и конструктивной критики.

Список использованных источников

1. Глобалистика: энциклопедия. М., 2003. – 476. с.
2. Гусейнов А.А. Этнос глобальный. // Глобалистика: энциклопедия. 1284 с.; Глобальный этнос как проблема // Этнос глобального мира, М., 1999.
3. Апель К.–О. Трансформация философии. М., 2001.
4. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991. – С.158–159.
5. Мамед-заде И.Р. Опыт интерпретации морали. Б., 2006. –126 с.
6. Гусейнов А.А. Этнос глобальный // Глобалистика: энциклопедия. М., 2003. – 1284 с.
7. Т'оффлер А. Футуришок. СПб.: Лань, 1997. – С. 5.
8. Ласло Э. Макросдвиг (к устойчивости мира курсом перемен). М., 2004.
9. Столович Л.Н. Глобализация и проблема общечеловеческих ценностей // Глобалистика: энциклопедия. М., 2003. –1140 с.

Gasanova, S. The problem of the moral values in the globalizing world

In the article an interrelationship of the notions «values common to all mankind», «democracy», «culture» is revealed from the different standpoints depicting a current state of globalization and modernization processes in their development from the local cultures and value directions to culture of world and planetary ethics. The conclusion is drawn that the necessity of global ethics based on consideration of these processes and perspectives of development of the mankind outside the link with the moral standards and moral-ethical directions cannot be fruitful.

Key words: global society, ethnosc, Azerbaijan, global ethics.

УДК 130.2(075.8)

Титар О.В.

Книга як метатекст ідентичностей доби модерну

Аналізується книга як онтологічна модель ідентичностей модерну. Досліджуються принципи формування та функціонування ідентичностей у книжковій культурі, проблеми функціонування та потенціал книги як метатексту ідентичностей.

Ключові слова: онтологічна модель, ідентичність, книжкова культура, культурна ідентичність, метатекст, модерн.

Книга може розглядатись як певна моделююча структура свідомості людини Нового часу. Консервація дискурсу перетворює його на текст, що є ресурсом для подальших дискурсів. Умовою ж здійснення дискурсу є його артикуляція. Таким чином, щодо тексту дискурс може іменуватись як текстуальний. У ньому знаходить реалізацію процес виробництва сенсів всередині соціуму, лінгвістично він виражається в інтер- та інтратекстуальній взаємодії, а його основною метою є повідомлення знання або певного емоційного стану. Книга одночасно дискурсивна та текстуальна.

Книжкова культура як основа ідентичностей модерну почала досліджуватись К.Дойчем, особливості взаємодії нації, націоналізму та книжкової культури в Новий час досліджуються Е.Геллнером [1], соціально-політичні аспекти модерної книжкової ідентичності аналізуються Ю.Габермасом [3], Р.Ліфтоном [6].

Мета статті – дослідити дискурсивні та текстуальні аспекти книги, книгу як моделюючий принцип, що формує ідентичності модерну, встановлює єдність епістемати та ідентичностей модерну.

Книга насамперед цікавить модерн як текст. Тут можна згадати ключові для модерну книги – Біблію, «Критику чистого розуму» І.Канта, «Феноменологію духу» Г.Гегеля, «Капітал» К.Маркса, «Походження видів шляхом природного добору» Ч.Дарвіна, «Улісса» Д.Джойса – в яких за допомогою Логосу, тексту намагаються побудувати картину усієї реальності. Модерн оперує трьома текстуальними стратегіями – прагматика та семантика, історія та картина світу, вибудовуючи три типи дискурсів – семіотично-прагматичний, історичний та природничий.

Ключовим для розуміння як тексту та метатексту модерну є ідея енциклопедії – світ піддається пізнанню, він структурований, він керується Логосом як раціональним началом, цю логічність та раціональність світу можна пізнати і виразити за допомогою тексту, цей текст є доволі стислим, але може поширюватись, доповнюватись експертами, він має певний об'єм, що передає сутність структури світу. Цей текст легкий для розповсюдження та інтерпретації, але може мати і скритий, алегоричний план. Цей текст може спроститись без втрати якості і поширюватись, стати певним підручником життя. Текст формує та підтримує ідентичності, робить однорідним сприйняття більшості людей, дозволяє їм жити раціонально, правильно, сповненим сенсу життям. Текст не тільки формує окремі ідентичності, але формує громадянство загалом, підтримує певний баланс ідентичностей, роблячи людей більш раціональними та щасливими.

Виділені нами три типи дискурсів – семіотично-прагматичний, історичний та природничий відповідають раціональності Модерну. А через історію ця раціональність залишається пов'язаною з міфічними підставами, модерний розум зберігає міфологічні складові, хоч і займається їх критикою. Принцип, що лежить в основі семіотично-прагматичного дискурсу, є імперативність та дієвість знаку – що велить мова – то виконує влада, тобто говориться про владний тиск самої мови. Принцип, що лежить в основі історичного дискурсу, є принципом лінійного розвитку, а значить, еволюції, прогресу, історизму (від втілення Христа до історичних перемог) та світової історії. Принцип, що лежить в основі природничого дискурсу, – уявлення про картину світу, метаописовість її.

Онтологія доби Модерну звертається до двох реалій – світу – онтос та Логосу – раціональності, намагається через Логос розкрити світ. Тому світ уявляється як особлива книга. Звичайно не зважаючи на критику міфології та християнства християнській міф є провідним для розуміння Модерну. Онтологічна реальність Модерну формується особливою організацією наративного культурного тексту, який структурується навколо запозичених з міфу принципів. Християнський міф спирається на Біблію та на нове розуміння Логосу. Античність і Середньовіччя розрізняються у своїх підходах щодо осмислення Логосу. В античній філософії Абсолютом виступає Космос як гармонійний устрій всього сущого. Боги, які мають власну ієрархію у пантеоні, виступають організаторами цього Космосу і знаходяться у ньому, а не поза ним. У такому ж аспекті трактується і стан людини – людина є еманациєю космосу.

Доба Середньовіччя теж використовує поняття «Логос», яке вже увійшло у сферу іудейських і християнських учень, а останні переосмислили його як слово особистісного і «живого» Бога, який нарікає цим словом речі, «кличе» їх, викликає ізі небуття. Важливим є те, що, наприклад, для Філона Олександрійського – Логос є «другим» Богом, «образом» Бога, посередником між потойбічністю Бога і реальністю світу.

Для християнства значення поняття «Логос» висвітлено початком Євангелія від Іоанна – «на початку був Логос, і Логос був у Бога, і Логос був Богом». До того ж, ціла історія земного життя Ісуса Христа інтерпретується як втілення Логосу. У християнстві Логос приніс людям одкровення і сам був одкровенням – «словом життя», саморозкриттям «Бога невидимого». Християнська догматика затверджує субстанційну єдність Логосу і Бога–Отця, «слова», які він уособлює (С.Аверінцев).

Логос доби модерну стає субстанцією самого світу і розкривається у картині світу, історії світу і тому, як світ промовляє до людини, закликає її (семіотика світу). Тому Логос доби модерну претендує на онтологічність, але одночасно починає знаходитись під модерною підозрою. Коли ця підозра не торкається картини світу та історії світу, вона торкається способу виразу Логосу – тобто критики книги. Тобто підвалини світу залишаються поза раціональністю, вони фактично міфологічні чи історичні, а натомість критичному розгляду підлягають «Капітал», Біблія чи «Улісс». Тобто тексти, що претендують на певну есенцію Логосу.

Книжка навчають, вони є авторитетами, тому стають можливими ідеї як підручника, так і зміни наукових парадигм у Т.Куна через зміну панівних книжок та підручників. Книжки стають зразками поведінки, з появою романів виховання відбувається становлення педагогіки як науки, з появою національних перекладів Біблії з'являються і оформлюються нації, з появою принт–капіталізму, капіталізм набирає світового розмаху. В добу модерну навіть реальність може змінюватись під книжки, а не книжки під реальність. Першою ластівкою таких змін можна вважати навіть Дон–Кіхота, який втискує реальність під лицарські романи (але про це ми також дізнаємось з книжки Сервантеса). Нігілісти спочатку з'являються на сторінках книжок І.Тургенєва, а вже потім розповсюджуються Європою та Росією. Романтичні герої з'явилися спочатку у романтичній ліриці.

Людина індустріальної епохи, людина високої культури живе у штучно створеному просторі, книги та уніфікована система освіти підтримують цей простір: «Отже, вона живе в обмежених спеціально споруджених блоках, на кшталт гігантського акваріуму або дихальної камери. Але ці камери мають встановлюватися та обслуговуватися. Для цього потрібний спеціалізований завод. Назва цього заводу – національна освітня та комунікативна система» [1,с.304], основа цієї системи ґрунтується на книжках.

Одним з головних принципів високої сучасної культури, на відміну від архаїчної та традиційної, є принцип націоналізму, що заснований на національному самообожненні, на архаїчній стадії такого самообожнення зазнають насамперед природні сили, природне оточуюче середовище. Тобто територія із природного екологічного середовища перетворюється на місце функціонування спільного комунікативного коду, символи якого спрямовані на національне, а не природно–містичне вираження. Перші дослідження Дюркгайма, К.Дойча, М.Мак–Люєна соціальних спільнот Нового часу та принципів їх комунікації надали можливі моделі розуміння зв'язків офіційного державотворення та

комунікативної культури, соціальних зв'язків доби «принт–капіталізму». Національна приналежність до того чи іншого народу формується з допомогою таких же уявлень, що й міфічне розуміння приналежності до роду чи племені, але за допомогою «принт–капіталізму» може розповсюджуватись значними територіями та спільнотами. Таким же чином складається ситуація і з різними предметами, які служать для становлення та розвитку нації, книги та документи, священні місця відіграють в цьому провідну роль, а також стають частиною сутності кожного, хто належить цій нації. Хюбнер говорить: «Людина і Батьківщина сплітаються таким чином в одне нерозривне ціле, і хто його губить, той губить свою ідентичність» [5,с.328].

Книжкова культура створює можливості для функціонування держав та націй, надає зразки об'єднання великої кількості людей. В цьому виявляється нормативна функція книги. При цьому ми бачимо поєднання християнського міфу з самовосхваленням, самообоженням нації. Мартин Лютер перекладає та видає Біблію і тим самим закладає основи німецької нації, «німецькості». Це повторюється в багатьох європейських культурах. Книга стає метатекстом не тільки світу, необхідно для розуміння цього світу, космосу, Логосу, але й стає метатекстом громади, що назавжди поєднує її у суттєвих зв'язках та комунікаціях. Так книга стає важливим метатекстом колективних ідентичностей.

Щодо індивідуальних ідентичностей вона стає зразком раціональності, міфологічного чи раціонального мислення.

В філософії та психології поняття ідентичності розповсюджується завдяки працям Е.Еріксона, психосоціальна ідентичність розуміється ним як «безперервна самототожність», що заснована на прийнятті особистістю цілісного образу свого Я у сукупності його соціальних зв'язків [3].

Але в багатьох психоаналітичних концепціях, зокрема у психоаналізі Ж.Лакана, говориться, що такої само тотожності майже не можливо досягти: людина та її особистість не може бути тотожною якомусь зі своїх атрибутів, Я знаходиться у постійних пошуках самого себе, несвідоме постійно заважає особистості визначити сталу, стабільну ідентичність, тобто Лакановський психоаналіз говорить про фрагментованість ідентичності [2].

В культурі Західної Європи проблема ідентичності пов'язувалась в першу чергу з пошуками та віднайденням особистісної ідентичності, що лежить в основі конструювання індивідуальності. На думку Ю.Габермаса, ідентичність розуміється через соціалізацію всередині історичного контексту, отже, індивідуальний та соціальний бік ідентичності становлять нерозривне ціле: соціальна ідентичність дозволяє виконувати людині різні ролі в соціальних системах, особистісна ідентичність забезпечує зв'язок історії життя людини, книжкова культура тим самим виховує як індивідуальну, так і соціальну ідентичність. Як справедливо пише Габермас, «Моя ідентичність, а саме моя концепція самого себе як автономної і повністю індивідуалізованої істоти, може бути стійкою лише в тому випадку, коли я отримаю такого роду підтвердження і визнання й як особистість взагалі, й як дана індивідуальна особистість» [4,с.48].

«Я–ідентичність» є сукупністю особистісного та соціального вимірів, що реалізується в інтерсуб'єктивному просторі життєвого світу в процесі діалогу–комунікації, отже проблема ідентичності переводиться в простір інтерсуб'єктивності, в якому ідентичність постійно намагається уникнути того, щоб бути зафіксованою. Така позиція Ю.Габермаса підтримується як модерним, так і постмодерним дискурсом. Книжкова культура пропонує певні моделі ідентичності, але кожна з цих моделей не є остаточною.

Модерний дискурс пов'язує таке уникнення фіксації із кризами ідентичності, безґрунтянством. Постмодерний дискурс наголошує на мінливості ідентичності як її сутністної (есенціальістської), так і екзистенціалістської характеристики.

Концепція Ю.Габермаса дотична та рубіжна для неklasичного модерного та постмодерного дискурсів. Після повернення до основних питань філософії після постмодерної кризи дискурсів на початку ХХІ століття (в добу «афтепостмодерну») вона знову стала актуалізованою, оскільки вказує на недостатність застосування стосовно ідентичності лише модерністської чи лише постмодерністської методології, її подвійну, вірніше

багатоманітну природу – як стану єдності та визначеності розвитку особистості та варіативності життєво значимих виборів.

Ідентичність цікавила вчених та філософів насамперед з часів Просвітництва. Просвітники вважали, що ідентичність не дорівнює «самості» індивіда, оскільки визначається в першу чергу зовнішніми соціальними чинниками. Просвітники вказували на головну роль соціальних факторів та умов життя індивіда. Наскільки вся філософія ХХ століття пов'язана зі спадщиною Просвітництва, настільки ця теза просвітників залишалась впливовою. Зокрема у зміненому вигляді ми можемо її знайти у філософії Франкфуртської школи та частково у зміненому вигляді у Ю.Габермаса.

Останнім часом поширюється поняття кризової ідентичності. Постійні зміни в сучасному світі та постмодерністська деконструкція сприяла розповсюдженню поняття про «протеївську ідентичність». Для розуміння кризової ідентичності американський психіатр Р.Дж.Ліфтон пропонує концепцію «протеанізму» (Протей – давньогрецьке божество, що здатно постійно змінювати свою форму, крім тих моментів, коли воно захоплено у полон й стає зберігати свій вигляд) [6]. Тобто стверджується думка про те, що сучасна людина повинна постійно змінювати свою ідентичність, тільки при рефлексії над нею можна говорити про деякі її сталі ознаки. Причини протеївської ідентичності полягають як у становленні нової масової глобальної культури, так і у явищах глибоких соціальних криз, що викликані процесами модернізації та руйнування імперій, розпаду СРСР та змін у колоніальній системі. Мультимедійна культура забезпечує розповсюдження інформації миттєво усім світом, що забезпечує постійне оновлення та обмін культурних цінностей. Модернізація, відмічає Р.Дж.Ліфтон, стосується Східної Азії (Китай, Гонконг, Японія), а також пострадянських суспільств. Руйнування біполярного світу, що присутній був під час «Холодної війни», призвело до криз в ідентифікаційних практиках громадян усього світу. У людини, що потрапила під вплив кризових явищ, виникає почуття відірваності від світу та самого себе, втрата довіри до держави та політиків, політичного життя загалом, у людини виникає почуття «бездомності» та «безбатьківства» [6].

Тож книга та книжкова культура надавала стабільність та впорядкованість ідентичностям модерну. У другій половині ХХ століття з руйнуванням підвалин книжкової культури відбувається руйнування індивідуальних і колективних ідентичностей, це час появи фрагментизації ідентичності, час «безгрунтянства» та «безбатьківства» у внутрішньому світі і час функціонування кризових ідентичностей, що отримали назву протеївських.

Книга як метатекст ідентичностей модерну є сукупністю як дискурсивних, так і текстуальних стратегій. На відміну від давнини, античності та Середньовіччя, в Новий час книзі вдається створити універсальну, майже всеохоплюючу багатопланову книжкову культуру, що стає основою функціонування держав, націй, колективних ідентичностей, національних освітніх і комунікативних систем, наукових парадигм і шкіл, масової літератури і виховної системи. Як позитивним, так і негативним наслідком доби модерну можна вважати ототожнення сутності Всесвіту і книги, що особливо яскраво проявилось в ідеї енциклопедії, а також стратегії пристосовування ідентичностей під письмовий текст і структуру книги.

Книга як метатекст новочасних ідентичностей стала як підручником життя, так і моделюючою структурою ідентичності, способом переробити реальність під книжкову утопію. Таким чином метатекстуальність книги реалізовується в багатьох соціокультурних феноменах, що має досліджуватись через міждисциплінарні дослідницькі гуманітарні стратегії.

Список використаних джерел

1. Гелнер Е. Нації та націоналізм/ Е.Гелнер // Націоналізм: Антологія/ Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 292–310.
2. Лакан Ж. Стадія зеркала и ее роль в формировании функции Я в том виде, в каком она предстает нам в психоаналитическом опыте/ Ж.Лакан // Лакан Ж. Семинары.– Книга 2.: «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа. – М.: Гнозис, Логос, 1999. – 456 с.

3. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / пер. с нем. – СПб.: Наука, 2001. – 417 с.

4. Хюбнер К. Истина мифа / К.Хюбнер. – М.: Республика, 1996. – 400 с.

5. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / пер. с англ./ Э.Эрикссон – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.

6. Lifton R.J. The Protean Self. Human Resilience in an Age of Fragmentation / R.J. Lifton. – N.Y.: Basic Books, 1993. – 262 p.

Титарь Е.В. Книга как метатекст идентичностей эпохи модерна

Анализируется книга как онтологическая модель идентичностей модерна. Исследуются принципы формирования и функционирования идентичностей в книжной культуре, проблемы функционирования и потенциал книги как метатекста идентичностей. Ключевые слова: онтологическая модель, идентичность, книжная культура, культурная идентичность, метатекст, модерн.

Ключевые слова: онтологическая модель, идентичность, книжная культура, культурная идентичность, метатекст, модерн.

Titär, O.V. Book as metatext of identity in Modern

Book as ontological model of identity is analyzed. Principles of formation and function of cultural identities in books culture, the problems of books function and books potential as identity metatext is investigated. Key words: ontological model, identity, books culture, cultural identity, metatext, modern.

Key words: ontologic model, identity, book culture, cultural identity, the metatext, a modernist style.

Витоки англійської літературної ендіміонади

Розглядаються художні особливості трансформації античного сюжету про Ендіміона в добутках Дж.Лілі, М. Дрейтона: гуманістична спрямованість; художнє втілення ренесансного трактування краси; алегоричне зображення історичних осіб (Єлизавети I, Р. Дадлі) та сучасників письменників; культ англійської королеви; вплив філософських думок, наукових відомостей епохи Відродження. Автор зазначає, що єлизаветинська версія міфологічного образу не лише поклала початок літературній ендіміонаді, але й визначила любовний дискурс подальшої інтерпретації міфу.

Ключові слова: міф, Ендіміон, богиня Леді–Місяць, мотив, інтерпретація, алегорія, естетична категорія краси, єлизаветинська література, Відродження, ендіміонада.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Інтерес до старогрецького міфу про Ендіміона і перші спроби «художнього розгортання прообразу, його переклад мовою сучасності» були характерні для англійської літератури епохи Відродження [7, с.25]. Зокрема, в єлизаветинському мистецтві набув популярності образ Леді–Місяць, який дозволив найвдаліше підкреслити іконізовані межі пануючої королеви [5, с.215–216]. Старогрецький міф про кохання богині Леді–Місяць до Ендіміона в через культ Єлизавети I, що утворився при дворі, отримав алегоричний підтекст і став об'єктом творчого переосмислення і джерелом літературних інтерпретацій Джона Лілі і Майкла Дрейтона.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. Сучасна світова критична література має у своєму розпорядженні дослідження присвячені, переважно, аналізу особливостей поетики творів Лілі (А.Анікст, Н.В. Зоніна, Е.Н. Черноземова, В.Джефері й ін.), Дрейтона (О.Дмитрієва). Особливої уваги заслуговує монографія Н.Егепью «Ендіміон на перехресті. Літературне й художнє дослідження міфу про Ендіміона на зорі сучасної епохи» (2005) [11], у якій уперше робиться спроба простежити історію міфу про Ендіміона в мистецтві від античності до епохи Відродження. У першому розділі свого дослідження автор аналізує давні джерела, в яких згадувався міф (Гесіод, Павсаній, Овідій, Сафо). Учена проводить самостійні історико–археологічні вишукування, згідно яким установленний історичний прототип міфу. На думку Н.Егепью, прообразом міфологічного героя був цар Еліди, гробницю якого можна знайти в Карії в Малій Азії, на горі Латме. У наступних чотирьох главах автор показує популярність міфу в мистецтві Італії, Франції й Англії в період між 1501 і 1623. Заслуга дослідника складається в першій спробі проаналізувати ренесансну інтерпретацію міфу на прикладі творів єлизаветинців. Н.Егепью підкреслила «несхожість» долі Ендіміона в оригіналі й версіях Лілі й Дрейтона. Відповідно до єлизаветинських трансформацій міфу головний герой не занурений у сон, а живе повноцінним життям. При цьому дослідник висуває гіпотезу про те, що «триликість» богині Леді–Місяця є алегоричним посиланням на три способи життя, що асоціюються із задоволенням, участю в політичному житті суспільства й «розумовою діяльністю». Більше того, автор думає, що Ендіміон була реальна людина, що придбала репутацію мудреця, аматора знання, займаючись астрономією. Критик з Єльського університету Б.Мавр високо оцінив дослідження Н.Егепью, підкресливши її інформаційну цінність «як для поетів, так і живописців» [16]. На жаль, відсутні роботи літературознавців з функціонування міфу про Ендіміона як традиційно–образний

матеріалу у синхронному та діахронному аспектах, у тому числі не досліджені джерела англійської літературної ендіміонади.

Формування цілей статті (постановка завдання). У статті вперше робиться спроба опису витоків літературної ендіміонади, що дозволяє розширити наше подання про закономірності еволюції традиційних сюжетів і національні особливості рецепції античного міфу про Ендіміона в англійській літературі. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Відкриває англійську літературну ендіміонаду п'єса придворного поета, одного з попередників Шекспіра, Джона Лілі (John Lyly; 1533/1534–1606) «Ендіміон» («Endimion, The Man in the Moone», 1588) [15]. Основу сюжету п'ятиактної комедії складає історія кохання головного героя. Ендіміон зізнається своєму другу Евмінду у почуттях до богині Леді–Місяць, королеви Кінфії¹. Покинута Ендіміоном, Телл присягається Флоськулі в тому, що вона жорстоко помститься за свою зганьблену честь, і вступає в змову зі старою чаклункою Діпс, яка занурює Ендіміона у вічний сон. Дізнавшись про це, Кінфія звертається за допомогою до кращих умів Греції, Фессалії, Єгипту. Проте ні оракул Джипт, ні філософ Піфагор не в змозі позбавити старіючого Ендіміона від смертельного сну. Евмінд перекоонує королеву Кінфію поцілувати сплячого Ендіміона. Поцілунок коханої руйнує чари чаклунського сну. Герой врятований. До нього повертаються сила і молодість. На радіощах королева прощає Телл і Діпс. П'єса завершується святом на честь порятунку Ендіміона і декількома весіллями: Телл видають заміж за Корсита, Діпс сватають Джерону, звільнену від чар Баго – серові Тофу, а Евмінд одружується з Семелі.

У п'єсі Лілі старогрецький міф зазнає значної трансформації. Інтерпретуючи античний матеріал, автор демонструє очевидний зв'язок з сучасною йому епохою і наповнює твір новим гуманістичним змістом. Як відзначає Є.М.Черноземова, в творчості англійського драматурга «виразно спостерігаються прагнення використати багаті традиції минулого і, одночасно, сміливі, безперестанні пошуки нового» [10, с.7].

Коло тем, що порушено у творі, відображає його гуманістичну спрямованість, а саме, інтерес до внутрішнього світу людини (страждання Ендіміона), прояв людської гідності у відстоюванні своєї життєвої позиції (боротьба Телл за своє жіноче щастя), приклад міцної дружби (Евмінд) і щирого кохання (Ендіміон і Кінфія). Образи героїв показані у всій їх суперечності. Так, в Корситі борються почуття обов'язку і любові і перемагає прагнення до особистого щастя. Образ героїні Телл також неоднозначний. Її провинна, зумовлена ревностями до головного героя, заслуговує на засудження. Проте пристрась, з якою вона боролася за свого коханого, викликає захоплення. На думку Є.М.Черноземової, в цих персонажах з'являються «прикмети індивідуалізації образу, хоча вони ще не є, власне, характеристиками» [10, с.11].

На відміну від класичного міфу, де богиня Леді–Місяць страждає від нерозділеної пристрасі до сплячого коханого, у варіанті Лілі акцентована активна позиція головного героя п'єси, який не втомлюється зізнаватися у своїх почуттях до королеви Кінфії. П'єса починається пристрасним монологом Ендіміона, зверненим до коханої богині Леді–Місяць. При порівнянні Кінфії (Єлизавети) з Леді–Місяць Лілі прагне відтінити і підкреслити чесноти своєї королеви у кожному з відомих синонімічних імен Леді–Місяць. Так, Артеміда (грец.) або Діана (рим.) символізує вічну молодість, безвинність, цнотливість; опікується всім живим на Землі; дарує щастя [6, т.1, с.107, 269]. Селена символізує яскраву неабияку особу; асоціюється із зовнішнім блиском (пристрасть Єлизавети до еффеїстичних вбрань); дарує натхнення (єлизаветинська епоха відома як «золотий» період розвитку мистецтва) [6, т.2, с.424]. Гекага (грец.) або Тривія (рим.) є знак верховної влади, вона володарює над народженням, життям і смертю і трьома стихіями – землею, повітрям і вогнем; володіє чаклунством, допомагає закоханим; сприяє суспільним заняттям, захищає пастуха [6, т.1, с.269].

Герої п'єси Лілі мають свої історичні прототипи. Так, в образі Ендіміона драматург втілює героя свого часу – аристократа, ідеал придворного, що поєднує дар красномовства, витончену галантність, лицарську відвагу [1, с.110–111] – Роберта Дадлі, графа

¹ «Cynthia» – КІНФІЯ або (Цинтія) – в Древній Греції одне з імен Артеміди. Кінфія – епітет Артеміди від гори Кінф на Делосі, ім'я коханої Проперції. [4, с.78].

Лейстера (Robert Dudley, 1st Earl of Leicester (1532–1588), англійського державного діяча епохи правління Єлизавети I Тюдор, фаворита королеви. Предметом пристрасі Ендіміона виступає сама королева Англії. Якщо в поемі Спенсера «Королева Фей» Єлизавета показана в трьох образах: Глоріана, Брітомарт і Бельбефа, то у Лілі в двох – Кінфія і Леді-Місяць [19].

Сюжет п'єси в алегоричній формі відображає охолодження почуттів між Єлизаветою і Робертом Дадлі у зв'язку з його одруженням (1572) на багатій удові англійського барона Дугласа Говарда леді Шефільд (за п'єсою – образ Телл) [5, с.83]. Присутня в творі подвійність сюжету (double plot [13, с.10] знайома з твору «Королева Фей» (1589–1596) Едмунда Спенсера (1552–1599) і введена в систему алегоричних образів. Якщо одні критики намагаються вгадати в алегоричних персонажах їх історичні прототипи [12, с.18], то інші прагнуть пояснити алегорії через їх зв'язок з християнськими образами [12, с.107]. У передмові найостаннішого видання комедії «Ендіміон» (1997) американські критики диференціюють алегоричний план п'єси Лілі, виділяючи алегорії влади [12, с.35], політики і релігії [12, с.27], сну [12, с.21], бажань [12, с.24], космічні і неоплатонічні алегорії [11, с.15], алегоризм самого сюжету [12, с.37; 18].

У центрі уваги інтерпретації Лілі – алегорія кохання, світ почуттів відомих історичних персонажів. Не дивлячись на прагнення драматурга до правдивого зображення описуваних подій, поведінка головних героїв детермінована ренесансною естетикою, що панувала в елізаветинській культурі, а саме, – платонівською концепцією любові, що отримала широке визнання завдяки працям Марсilio Фічіно (1433–1499) «Коментарі на «Бенкет» Платона» (1484), «Про любов» (1484), Леона Обрео «Діалоги про любов» та ін. [8]. Згідно з періодизацією ренесансної літератури про любов, запропонованою В.П.Шестаковим [9, с.6], твори елізаветинців в тій або іншій мірі умовно належать до третього, еротико-дидактичного періоду. Це означає, що герої Лілі своїми вчинками підтверджують постулат «переваги духу над тілом», оскільки «плотська пристрась, яка утамована, вмирає, тоді як дійсна духовна любов помножується по мірі утамування» [1, с.222]. Так, самопожертва і самозречення в любові знаходять своє відображення у відмові Єлизавети від особистого щастя. Після порятунку Ендіміона Кінфія відразу ж виключає подальший розвиток стосунків з ним. Вона робить акцент на своїй цнотливості «my mouth hath beene heere tofore as vntouched as my thoughts» [15, p.65].

Якщо в античному міфі розлучником коханих виступає Гіпнос (сон), то в п'єсі, що оспівує красу духовної любові, союз закоханих сам по собі вже неможливий, бо «...закоханий, який цінує красу лише в тілі, втрачає благо і щастя» [8, с.20]. Трансформуючи мотив «вічного сну», Лілі ілюструє думку Платона про те, що «гірка для любові річ... вмирає ж всякий, хто любить...» [8, с.12]. «Обопільна любов означає смерть лише для одного, але воскресає обох. Бо той, хто любить, одного разу вмирає в собі самому, але оживає в коханому негайно ж, відроджується знову, оскільки в коханому впізнає себе і не має сумніву, що його люблять» [8, с.12]. За сюжетом п'єси Ендіміон вмирає. Чари старої чаклунки Діпс занурюють його в смертельний сон. Кращі уми чародіїв Греції, Фесалії, Єгипту не можуть створити дива і повернути Ендіміона до життя. І лише єдиний поцілунок коханої оживляє героя. У сцені, коли до Ендіміона, що прокинувся від сну, знов повертається молодість, з'являється порівняння королеви з богинею Леді-Місяць, що втілює саме життя на землі. Так, Ендіміон зізнається: «Your Hignesse hath blessed mee, and your words haue againe restored my youth: mee thinkes I feelee my ioyntes stronge, and these mouldy haire to molt ...all by your virtue Cynthia, into whose hands the Balance that weigheth time...fortune are committed» [15, p.76].

Згідно з ренесансною естетикою категорії любові і краси взаємопов'язані, оскільки «кінцевою метою любові є краса, а любов – це бажання насолодитися красою. Венера, тобто краса, – мати любові» [8, с.253]. Оспівані Платоном дві Венери як уособлення двох видів краси [8, с.253] знайшли у Лілі своє художнє втілення в образах Кінфії (земна, тілесна, чуттєва краса) і богині Леді-Місяць (небесна, інтелігібельна, духовна краса).

На відміну від міфу, тема краси Ендіміона в п'єсі замінена вихвалянням краси Єлизавети. Чисельні повтори слова «beauty» в тексті твору актуалізують зовнішню привабливість королеви: «Beauty diuine», «Her greatest beauty», «The pride of beauty», «vnspokeable beauty». Драматург широко використовує епітети («fayre face», «sweet Cynthia») і метафори («the flood Araris which at thy waxing is as white as the driuen snowe,

and at thy wayning, as blacke as deepest darkness» [15, p.31]; «whose fayre face, neyther the Summers blas can scorch, nor Winters blast chappe, nor numbring of yeeres breede altering of colours» [15, p.22]). Поетизуючи духовну красу королеви, Лілі створює образ високоморальної особи. Врятування життя Ендіміона і пробачення винних у всіх його бідах – Телл і Діпс – свідощтва добродіянь Єлизавети, її милосердя, незлопам'ятності і поблажливості. У п'єсі Кінфія оточена вченими мужами (Піфагор). Цей факт підкреслює непересічність натури і утворення самого історичного прототипу. Як відомо, Єлизавета протегувала розвитку науки і мистецтва.

Дотримуючись традицій придворного культу королеви, Лілі усилав текст своєї комедії чисельними компліментами. Проте, на адресу Єлизавети звучать і явні лестощі. Так, в останніх рядках твору Піфагор заявляє: «I had rather in Cynthia's Courtspende tenne yeers, then in Greece one houre» [15, p.79]. А Джипт додає: «And I chuse rather to liue by the sight of Cynthia, then by possessing of all Egipt.» [15, p.79].

Аналіз переконує в тому, що художня своєрідність твору визначає наступні особливості інтерпретації античного міфу. Наведемо їх у таблиці:

Таблиця 1

Відмінні риси трансформації античного міфу по п'єсі Джона Лілі «Ендіміон».

Міф	Твір Джона Лілі
Ендіміон – пастух	Ендіміон – герой свого часу, представник англійської аристократії, придворний лицар. Має свій історичний прототип (граф Лейстер). В Ендіміона активна життєва позиція. Він пристрасно любить, нестерпно мучиться і страждає від неможливості бути з коханою.
У всіх відомих версіях Ендіміон пасивний – він занурений в глибокий сон. Його життя одноманітне.	Втілюючи в п'єсі платонівський культ духовної любові, Лілі робить неможливим щасливий союз Ендіміона і Кінфії.
Сон розлучає богиню Леді-Місяць і її коханого. Сон як стан життя головного героя. Ендіміон занурений у вічний сон	Смертельний сон і воскресіння героя, згідно з Платоном, слід сприймати як прояв кохання
Обійнятого вічним сном Ендіміона кохає богиня Леді-Місяць, відома під іменами: Цинтія, Селена, Діана, Артеміда, Геката, Трівія. Оспівана краса юнака Ендіміона.	Сила кохання (поцілунок королеви) розсіює чари сну. Ендіміон знову знаходить молодість. Ендіміон пристрасно любить королеву Кінфію, історичний прототип Єлизавети, що втілює богиню Леді-Місяць. Символіка імен Леді-Місяць відображала чесноти королеви.
У основу міфу покладена історія пристрасної любові богині Леді-Місяць до Ендіміона. Історія любові з'являється у впізаній картині, де взаємини коханих мають незмінний характер.	Преклоніння перед красою королеви, її культ. Відображаючи платонівську естетику (дві Венери як уособлення двох видів краси), Лілі втілює в образі Кінфії земну, тілесну, плотську красу, а в богині Леді-Місяць – небесну, інтелігібальну.
Місце дії – статичне – печера (за іншими версіями – луг).	Любов Кінфії до Ендіміона показана завуальовано. Про її дійсний почуття говорить її єдиний поцілунок, що рятує Ендіміону життя.
Кількість героїв міфу, за деякими версіях, від двох до чотирьох: Ендіміон, богиня Леді-Місяць, Зевс (Юпітер), Купідон.	Історія любові відображена в алегоричній формі розвитку романтичних стосунків реальних історичних осіб та ілюструє платонівське розуміння любові і краси.
Міф – це притча.	Дія розвертається в палаці і його околицях. У п'єсі 30 персонажів, що діють. Це – придворні їх слуги, казкові істоти, художні образи, створені уявою драматурга. Проте в центрі твору – королева і її придворний лицар Ендіміон. Характеристика героїв відрізняється індивідуальністю. Мова героїв соціально маркована.
	П'єсу відрізняє глибокий символіко-алегоричний сенс, соціальна і гуманістична спрямованість, обігруються теми ренесансного реалізму (любов, дружба, інтерес до внутрішнього світу людини).

Друга спроба трансформувати античний міф про Ендіміона належить поету–єлизаветинцю, учню Спенсера, Майклу Дрейтону (Michael Drayton, 1563–1631). Не дивлячись на те, що дрейтівська поема «Ендіміон і Феба» («Endymion and Phoebe», 1595) вийшла пізніше, ніж п'єса Лілі, англійська критика розглядає її як першу розгорнуту інтерпретацію античного міфу («The first extended treatment of the Endymion myth in English») [18].

Судячи з присвячень, Дрейтон адресував свій твір відразу декілька персонам: юнацькій любові Анні Гудір (Anne Goodeere), оспіваної під ім'ям Ідеї в «Пастушому вінку» («The Shepherd's Garland» (1593) і ліричний збірці «Дзеркало Ідеї» («Idea's Mirror», 1594); покровительці поетів Люсі Бедфорд (Lucy, Countess of Bedford, 1581–1627); англійській королеві. Прагнучи привернути увагу Єлизавети I до своєї творчості, молодий поет наповнив поему алюзією, в якій королева–діва безпомилково вгадувалася в образі головної героїні – Леді–Місяць, богині Феби.

Підзаголовок поеми Дрейтона «Ідеї Латма» («Ideas Latmvs») [13] підкреслює прихильність автора до неоплатонізму, а саме вченню про Ідео. На думку О.В. Дмитрієвої, твір Дрейтона є квінтесенцією єлизаветинського вчення про любов і красу, втіленого в модній в епоху Відродження античній поетичній формі – епілліон (epyllion) [13, р.2128] – невеликій поемі з цікавою фабулою у дусі грайливих історій, взятих у Овідія, в яких аналіз любовних переживань героїв займав центральне місце. До цього жанру також можна віднести «Метаморфози Сцилли» Т.Лоджа (1589), «Венеру і Адоніса» У.Шекспіра (1593), «Геро і Леандра» К.Марло (1593), «Юнону і Паріса» Т.Хейвуда (1594) [2, с.220].

Аналогічно комедії Лілі лейтмотивом поеми Дрейтона виступає зіставлення двох різновидів кохання – високої, духовної, і низовинної, плотської, конфлікт яких обумовлений дихотомією людської природи, що поєднує в собі тваринні і духовні засади (дуалізм платонівських Венер). Сходження душі до Бога в неоплатонізмі уявлялося низкою послідовних стадій: від любові до якоїсь людської особи, прекрасної своєю зовнішністю, і від усвідомлення краси, ув'язненої в конкретному тілі до збагнення краси, що виявляється в безлічі досконалих людських тіл; за яким виникає усвідомлення переваги душі над тілесною красою і нова любов, породжена вже захопленням чеснотами коханого. Людська душа поступово осягає красу законів і розумних підстав Всесвіту, на яких покоїться світопорядок, їй пасує виразна гармонія світу, створеного Творцем. Її бажання спрямовуються до пізнання універсальної і абсолютної форми прекрасного, величної краси і мудрості [8, с.22–23].

Дія поеми Дрейтона розгортається на узбережжі Іонії біля підніжжя гори Латм. В основу сюжету покладена історія кохання небожительки Феби до пастуха Ендіміона. Невимовна краса земного хлопця не залишила байдужою богиню Леді–Місяць. Прийнявши образ німфи, вона відверто пропонує Ендіміону себе і свою любов, не поступаючись в наполегливості Венері, що загорілася пристрастю до Адоніса. Проте ні краса німфи, ні її переконання зробити хлопця королем пастухів, ні обіцянки картин пристрасті не змогли змусити головного героя порушити його обітницю вірності цнотливій Діані. Після повернення знехтуваної богині Леді–Місяць на піднебесся в Ендіміона пробуджується любов. У печалі він приходить уночі до підніжжя Латма і розмовляє з сузір'ями. Феба, що спостерігала за цією сценою, вибачає Ендіміона і зранку знов з'являється на землі в образі могутньої Діани–мисливиці. Її монолог про любов до Ендіміона досягає межі піднесеного міркування про красу. При цьому Дрейтон використовує інверсію традиційного в неоплатонічному вченні мотиву, пов'язаного з тим, як людська душа, пізнавши земну любов і красу, залучається до самого божества. Богиня, або Ідея, з гори Латм вирішує захопити смертного хлопця і провести його шляхом пізнання божественної істини. Обкутавши чарівною мантиєю пастуха, богиня піднімається з ним на небеса. Посвятивши свого коханого в таємниці устрою Всесвіту, Феба–Діана повертає його до підніжжя Латма. Поему закінчує апофеоз стосунків Ендіміона і Феби. Дрейтон малює фінальну картину їх неоплатонічного екстазу: богиня кладе свого коханого на ложе з трав на вершині Латма, де він, залишаючись молодим і прекрасним, спатиме у неї на грудях протягом 30 років, випробовуючи неземне блаженство.

Таким чином, зацікавивши читача любовною інтригою, Дрейтон поступово перетворює «грайливе оповідання на неоплатонічний трактат з сильним присмаком герметичної і піфагорійської символіки» [8, с.22].

На думку О.В. Дмитрієвої, поема цікава також як всеосяжне зведення уявлень англійського джентльмена–інтелектуала, який прагне скористатися будь–яким приводом, щоб продемонструвати свою ерудицію і універсалізм знань. Вона вміщує повний лексикон філософської, міфологічної, символічної, наукової і квазінаукової мови, властивої людям його кола [2, с.212]. Більше того, домінуючим мотивом поеми є прославляння чеснот і безвинності, що вдягнулися в надзвичайно привабливі зовнішні форми. Плотська краса має реабілітуюче її високе призначення – необхідність збудити в людській душі земну любов, яка стане першим рівнем в її духовному переродженні і божественної Ідеї.

Специфіку дрейтівський інтерпретації античного міфу визначає ряд особливостей. По–перше, в Ендіміона активна життєва позиція. Він щасливий: займається улюбленою справою, зустрічає взаємну любов, пізнає і знаходить духовну благодать. По–друге, дія розгортається на землі і в небесній сфері. Характерна панорамність змальованих подій. Репутація першого астронома закріпилася за Ендіміоном вже в класичній міфології, і Дрейтон доречно скористався цим не лише, щоб зробити сюжет поеми цікавим. Він вдало вписує мотив подорожі до небесних сфер в загальний контекст неоплатонічної концепції сходження душі до Бога, експлуатуючи поширені в ренесансному неоплатонізмі і герметизмі уявлення про те, що астрономія і астрологія –найважливіші віхи на дорозі пізнання істинної божественної мудрості. По–третє, Ендіміон сам заслужив на свою любов, щастя. По–четверте, кількість діючих персонажів поеми складає декілька десятків. Це – боги і їх піддані, алегоричні персоніфікації і казкові істоти, художні образи, створені уявою поета. Проте в центрі твору – два головних героя – богиня Леді–Місяць і її коханий Ендіміон. У поемі фігурують два імена богині Леді–Місяць – Діана і Феба. Образ Діани є уособленням англійської королеви Єлизавети. Любов богині Леді–Місяць до Ендіміона показана як пристрасть в динаміці: любить, страждає, ревнує, спокушає головного героя. Вона приваблива і жіночна і заради любові готова зійти на землю з Олімпу. У поемі присутні еротичні сцени, де кохана Ендіміона вдається до любовних розваг, втілюючи в собі образ вільної, плотської любові. Історія кохання відображає розвиток любовних стосунків і має щасливий кінець.

Твір містить філософські уявлення неоплатонічного характеру про красу, меланхолію, а також інформацію про устрій Всесвіту, поширену в епоху Відродження.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, єлизаветинці одними з перших продемонстрували активний

Рис.1. Новаторство єлизаветинців в інтерпретації міфу про Ендіміона.

творчий підхід до трансформації старогрецького міфу. Досягнуте ними новаторство, перш за все, стосується «усучаснення» міфологічного матеріалу. Античний міф в інтерпретації елизаветинців стає художнім втіленням гуманізму, неоплатонічних філософських і естетичних переконань епохи Відродження.

Трансформація елизаветинцями античного матеріалу сформувала до нього ставлення як до міфу, який втілює ключові концепти – любов і красу. Мотиви покарання і сну втрачають свою домінантність, вирушають на другий план, змінюються (перерваний вічний сон в комедії Лілі) або зникають зовсім (у поемі Дрейтона взагалі відсутня тема покарання). У центрі елизаветинської інтерпретації античного сюжету – культ краси і любові. При цьому елизаветинці, оспівуючи духовну платонічну любов, диференціюють два її види. Образ нещасного, неподіленого кохання, петрарківський варіант, ми зустрічаємо у Лілі. Любов зі щасливим кінцем в дрейтенівській поемі затверджує неоплатонічне сходження душі до Бога, коли, як космічна, всеосяжна сила любові прагне до пізнання божественної краси через усвідомлення законів Всесвіту і гармонії Всесвіту, створеного Творцем. Дуалізм платонівської Венери «в елизаветинській літературі породив цікаві образи і концепти, що поєднували несумісне, наприклад, «цнотливу пристрась» [2, с. 212].

Таким чином, елизаветинська версія міфологічного образу не лише поклала початок літературній ендиміонаді, але й визначила любовний дискурс інтерпретації міфу, що знайшов свій подальший розвиток в творчості англійських письменників XIX століття.

Список використаних джерел

1. Бартошевич А. Комедия предшественников Шекспира // Шекспир // под ред. А. Аникста. – М.: Всероссийское театральное общество, 1967. – С. 103–127.
2. Дмитриева О. В. Прагматическая метафизика любви: «Эндимион и Феба» Майкла Дрейтона / Образы любви и красоты в культуре Возрождения. – М.: Наука, 2008. – С. 211–224.
3. Краснов И. А. Английская придворная культура / Двор монарха в средневековой Европе: явление, модель, среда // Под. ред. Н. А. Хачатурян. – Вып. I. – М.: СПб: Алетейя, 2001. – 352 с.
4. Латинско–русский и русско–латинский словарь / Сост. А. В. Подосинов, Г. Г. Козлова, А. А. Глухов, А. М. Белов. – М.: Флинта: Наука, 2004. – 744 с.
5. Лілі Джон Ендиміон / Л. В. Фомина. – Дніпропетровськ: Федорченко О. О., 2009. – 133 с.
6. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. / Гл. ред. С. А. Токарев. – М.: Рос. энциклопедия, 1997. – т. 1 (А–К) – 671 с.; т. 2 (К–Я) – 720 с.
7. Нямец А. Е. Поэтика традиционных сюжетов / А. Е. Нямец. – Черновцы: Рута, 1999. – 176 с.
8. Образы любви и красоты в культуре Возрождения / отв. ред. Л. М. Брагина. – М.: Наука, 2008. – 275 с.
9. Шестаков В. П. Ренессансная философия любви, её отражение в живописи и поэзии / Образы любви и красоты в культуре Возрождения. – М.: Наука, 2008. – С. 5–38.
10. Чернозёмова Е. Н. Драматургия Джона Лили: проблема жанра: автореф. дис... канд. филол. наук: спец. 10.01.03 «Литература стран зарубежья» / Елена Николаевна Чернозёмова. – М., 1989. – 16 с.
11. Agapiou, Natalia Endymion au carrefour. La fortune littéraire et artistique du mythe d'Endymion à l'aube de l'ère moderne. Ikonographische Repertorien zur Rezeption des antiken Mythos in Europa 4. Berlin: Gebr. Mann Verlag, 2005. – 286 p.
12. Bevington, David M. Endymion. John Lyly. – Manchester: Manchester University Press, 1999. – 206 p.
13. Bryant, John A., Jr. The Nature of the Allegory in Lyly's Endymion / Renaissance Papers. – 1956. – Pp. 4–11.
14. Drayton, Michael Endymion and Phoebe // Renaissance Editions, 1595. – Copyright © 2000: The University of Oregon. – Режим доступу: <http://www.luminarium.org/renaissance-editions/drayton1.html>
15. Lyly, John Endymion, The Man in the Moone. – London, 1591. – 62 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.elizabethanauthors.org/endmod1.htm>

16. Bryn Mawr Classical Review 2008.02.44. – Режим доступу: <http://bmcr.brynmawr.edu/2008/2008-02-44.html>
17. Meyer, Michael The Bedford Introduction to Literature. – Bedford: St. Martin's, 2005. – P. 2128.
18. Phoebe (mythology). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://en.wikipedia.org/wiki/Phoebe_\(mythology\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Phoebe_(mythology))
19. Spencer E. The Works. – Baltimore, 1943. – 570 p.
20. Williams N. The Life and Times of Elizabeth I. – London, 1972. – 336 p.

Фомина Л. В. Истоки английской литературной эндимионады

Рассматриваются художественные особенности трансформации мифологического сюжета об Эндимионе в произведениях Дж. Лили, М. Дрейтона: гуманистическая направленность; художественное воплощение ренессансной трактовки красоты; аллегорическое изображение исторических лиц (Елизавета I, Р. Дадли) и современников писателей; культ английской королевы; влияние философских воззрений, научных знаний эпохи Возрождения. Автор отмечает, что елизаветинская версия мифологического образа не только положила начало литературной эндимионаде, но и определила любовный дискурс дальнейшей интерпретации мифа.

Ключевые слова: миф, Эндимион, богиня Луны, мотив, интерпретация, аллегория, эстетическая категория красоты, елизаветинская литература, Возрождение, эндимионада.

Fomina, L. V. Sources English literary endimionada

The artistic features of the transformation of mythological plot about Endymion in the works by John Lyly, Michael Drayton: humanistic orientation; an artistic realization of the Renaissance treatment of beauty; allegorical images of historical persons (Elizabeth I, R. Dudley), and the writers' contemporaries; a cult of the English queen; influence of philosophical views, scientific knowledge of the Renaissance are investigated. The author notices that Elizabethan version of mythological image has initiated the beginning of literary endimionada, and it has defined the love discourse of the interpretations of this myth.

Key words: myth, Endymion, the goddess of the Moon, motif, interpretation, allegory, an aesthetic category of beauty, Elizabethan literature, Renaissance, endimionada.

Феномен сучасної сім'ї: філософсько-антропологічний аналіз

Розглядаються базові характеристики сім'ї, яких вона набула на сучасному етапі свого розвитку. Аналізуються причини таких змін.

Ключові слова: сім'я, сучасна сім'я, гендер.

Інтерес до проблем кохання, шлюбу, сім'ї, гендерних питань існувало на всіх етапах розвитку людства. Беззаперечним є твердження, що кожна людина у колі сім'ї робить свої перші кроки, зростає, самостановлюється і здобуває свої перші життєві і найбільш важливі уроки. В сім'ї фокусується майже всі аспекти життєдіяльності суспільства. Сучасний інститут сім'ї переживає ряд зрушень, які змінюють класичний, традиційний погляд на сім'ю, трансформуючи його на оновлений, модернізований. Процеси, які відбуваються сьогодні в інституті сім'ї та шлюбу, є відображенням руйнівних тенденцій сучасного соціуму. Кінець XX століття ознаменувався для людства потужним потоком трансформацій, які зачепили усі сфери людської життєдіяльності. Наслідком став корінний злам цінностей і стратегій розвитку, які склалися століттями. Предметом даного дослідження є феномен сучасної сім'ї та його філософсько-антропологічний аналіз.

Сім'я, як стійка одиниця суспільства і потужний інститут в державі, із найдавніших часів була предметом пильної уваги істориків, демографів, соціологів, політологів, психологів, але аспект філософського та світоглядного осмислення завжди супроводжує явище сім'ї як вкорінення індивіда в бутті. Ця вкоріненість, яка розкривається через спроможність людини в процесі життєдіяльності звертатися до буття як до підґрунтя і актуалізує її власні унікальні можливості. Однак, якщо соціологи і демографи досліджують сім'ю як інститут, який реалізує завдання відтворення людини, то філософсько-антропологічний аналіз має на меті створення цілісної, об'ємної, глибокосвітоглядної системи уявлень про сім'ю, сімейні відносини, їх історичний розвиток, вектори змін структури, причини та наслідки таких змін для суспільства. Детермінантами таких змін є глобалізаційні процеси, які впливають на всі сфери людського життя. Сім'я, шлюб відчули на собі весь тягар перетворень у економічному, політичному, соціальному, релігійному та інших вимірах. Традиційний образ сім'ї, який був усталений протягом багатьох століть і, в цілому, не зазнавав перебудов, на сучасному етапі розвитку зрушив з місця. Ми не можемо констатувати той факт, що сім'я перестає бути осередком родинних традицій або здає свої позиції, – скоріше, суспільні перетворення настільки радикальні, що інститут сім'ї та шлюбу не здатен залишатися сталим.

Питаннями сім'ї та шлюбу у тій чи іншій мірі цікавило філософів в усі історичні епохи. Вплив глобалізаційних процесів на феномен сім'ї висвітлений у роботах У.Бека, Д.Бела, Ю.Габермаса, Т.Нобля, Т.Парсонса. Оскільки сім'я не ізольована від суспільства, а, навпаки, відображає всі зміни, що в ньому відбуваються, багато вчених схильні розглядати кризу сім'ї, а також інших соціальних інститутів як наслідок глобальної суспільної кризи. Серед них А.Антонов, А.Тойнбі, Е.Тоффлер, О.Шпенглер. Серед вітчизняних авторів проблеми шлюбно-родинних взаємин розглядали В.Андрущенко, М.Бойченко, О.Гомілко, В.Тканова, О.Чорний, І.Ковальова та інші.

Сім'я – це специфічне буття людини, в якому відбувається матеріальне, духовне та душевне поєднання чоловічого та жіночого начал, народження та виховання нового життя. В широкому смислі сім'я – це багатосторонні відносини між чоловіком та дружиною, батьками та дітьми, братами та сестрами та іншими родичами, що проживають у спільному економічному та екзистенціальному просторі [10, с.326]. Інтерес до складного феномену сім'ї існував на усіх етапах цивілізаційного поступу. Вона належить до тих соціокультурних явищ, цікавість до яких має стійкий характер. Оскільки сім'я, змінюючись разом із суспільством під впливом економічних, історичних, культурних, національних чинників, все ж залишається найбільш стійким та консервативним організмом, та попри усі зміни зберігає за собою чий не найбільший вплив на формування людської особистості. Значимість сім'ї не підлягає сумнівам,

оскільки переважно в її рамках відбувається процес відтворення людини, виховання дітей, їх соціалізація та інкультурація, сприймання традицій, адаптація до оточення. В процесі історичного розвитку відносини сім'ї та суспільства, з однієї сторони, та сім'ї і особистості – з іншої, систематично змінювалися, перш за все, в залежності від характеру того способу відтворення соціокультурних традицій, який є панівним для даного суспільства [1, с.27].

Аналізуючи теорії таких авторів як Д.Белл, Е.Гіденс, Т.Нобль, Е.Тоффлер, Ф.Фукуяма, можна виокремити чотири сфери, що зазнали радикальні і значні перетворення у сучасному світовому просторі:

1. Технологічно-інформаційні зміни, пов'язані із знанням та розвитком науки.
2. Економічні перетворення – нові сектори глобальної економіки (послуг, науки, інформації), професійна активність жінок.
3. Соціальні зрушення – нові суспільні рухи, сексуальна і феміністична революції, зміни в подружньому та родинному житті, послаблення суспільного контролю, перехід від колективізму до індивідуалізму.
4. Культурні зміни – нові цінності, норми, ідеології, постмодерністична свідомість [3, с.11].

Найбільш кардинальні зміни відбулися у соціальних та культурних вимірах і саме ці зрушення були найбільш впливовими у створенні сучасного образу світу. Зміни в суспільстві, що відбулися протягом останніх десятиріч мали аналогічний характер і в шлюбно-родинних взаєминах. Говорячи про сучасну сім'ю, ми маємо на увазі нові характерні риси, особливості, які вирізняють її від традиційного усталеного бачення, і виводять на новий рівень, що дозволяє констатувати злам споконвічної традиції.

XX сторіччя суттєво позначилося на інституті сім'ї. Це стосується, зокрема, поступової зміни патріархально-традиційного стилю сімейного життя із підлеглістю жінки чоловікові та наявністю кількох поколінь в сім'ї на егалітарний стиль, для якого характерними є: рівноправність чоловіка та жінки, посилення ролі міжособистісного спілкування, свідоме регулювання кількості народжених дітей, нуклеаризація сімейної групи. Причиною цих процесів став перехід до епохи Постмодерну. Сучасна людина більше усвідомлює себе відокремленою, не схильною ставити загальні інтереси вище власних.

Характерною тенденцією другої половини XX століття стало співпадіння бурхливого економічного, соціального і політичного розвитку із значним спадом народжуваності і темпів росту населення у світі. Не лише однією із головних економічних проблем нового тисячоліття, але і нарізлим політичним викликом стало швидке старіння населення. Феномен сімейного набуває особливого значення для усіх країн. Внаслідок глобального характеру цих процесів, зумовлюється потреба у переосмисленні шлюбно-родинних взаємин як явища, яке є формотворчим для суспільства [4, с.2]. Як складова і невід'ємна частина соціуму, сім'я відчуває всі зрушення всередині системи. Але такі радикальні, можливо, катастрофічні зміни, свідчать про те, що світ настільки трансформується, що інститут сім'ї не в стані залишатися стабільним. Чому падає народжуваність? Нуклеаризація сім'ї супроводжується малодітністю сімей, зниженням народжуваності і постійною зайнятістю жінки. Між тим, нуклеаризація несе позитивні і негативні структурні наслідки. З одного боку, малодітність створює умови для індивідуалізації виховання в сім'ї, з іншого боку – малодітність звільняє дорослих для багаторічної трудової діяльності за межами сім'ї, робить сімейну групу мобільною і в соціально-професійному, і в географічному відношенні. Якщо мова йде про свідому відмову від батьківських обов'язків – це стосується дуже популярного нині на Заході руху так званих «child free», представники якого декларують власну свободу від дітей. Він виник у США лише в середині 90-х років XX століття, в Україні він нині швидко набирає обертів.

Відома «гіпотеза другого демографічного переходу» являється спробою дати адекватне теоретичне пояснення сучасної та майбутньої ситуації, що відбувається в Європі. Автори цієї концепції, аналізуючи сучасну демографічну ситуацію й головні її особливості – зниження народжуваності нижче рівня, що забезпечує просте відтворення населення – намагаються пояснити таку ситуацію. Серед дослідників немає ще єдиної думки про всі його причини, але переважає думка, що він є наслідком широкого розвитку індивідуалістично-орієнтованої системи цінностей, збільшення рівня свободи [3, с.14].

Слід виділити чотири основних риси цього переходу:

1. перехід від «золотого століття» шлюбу до його занепаду (поширення юридично неоформлених форм спільного проживання й альтернативних форм шлюбу);
2. перехід від дітоцентричної моделі родини до індивідуалістично-орієнтованого «зрілої» пари партнерів з однією дитиною;
3. перехід від превентивної контрацепції, призначеної для запобігання народжень ранніх дітей, до свідомого планування народження кожної дитини;
4. перехід від уніфікованої моделі до плюралістичних моделей родини.

Таким чином, демографічні зміни в 60–х роках – це результат зміни індивідуалістичної поведінки як чоловіків і жінок, як окремо, так і безпосередньо у парі. Тому деякі із дослідників почали говорити про «кінець родини», «епоху індивідуалізму», що прийшла на зміну «епосі родини» та «епосі кланів та роду», які були історично першими. Поява ж нових форм родинно-шлюбного співжиття була поштовхом для зміни культурно-соціального наповнення терміну «родина», які дають підстави констатувати «постродину».

За останні кілька десяти років і в науковій, і в популярній літературі термін «криза сім'ї» буквально ввірався у вжиток і утворює своєрідний стереотип сприймання сучасних сімейних проблем. Його трактують як кризу соціального інституту, системи цінностей, фамілізму. Сюди додаються негативні явища: підвищення рівня розлучень, розповсюдження ідеалу одностаттєвої сім'ї, розповсюдження різноманітних девіантних форм сімейної поведінки [9, с. 137]. Поняття кризи сім'ї, завдяки науковим дослідженням, отримало дві наукові парадигми, які мають світоглядний зміст: «ліберально-прогресивна» та «консервативно-кризова». Смісл першої парадигми тому, що на уламках старої традиційної сім'ї виникають нові альтернативні структури сім'ї, зміст другої – в попередженні можливості зникнення сімейного образу життя і в необхідності укріплення сімейних засад буття. Існуюча криза, як її називають деякі дослідники, «фамілістичної цивілізації» має своїм коренем сімейну аномію – порушення сімейної рівноваги, розпаду сімейних зв'язків, ціннісних орієнтацій. Соціокультурна тенденція індивідуалізації життя, описується як конфлікт між особистістю та суспільством. Емансипація особистості від сім'ї та нуклеаризація самої сім'ї, роз'єднання сімейних поколінь – все це призвело в ХХ столітті до усунення сімейного впливу, посередництва сім'ї в протистоянні особистості і суспільства [10, с. 138].

Аналізуючи перспективи розвитку сім'ї в умовах сучасних соціально-економічних і культурних трансформацій, відомий соціолог і футуролог Дж. Коатс узагальнив такі характерні тенденції:

- зростання кількості сімей, де обоє з подружжя працюють (в результаті збільшується «кар'єрна» свобода кожного з них та суттєво підвищується матеріальний добробут родини);
- більш пізній вступ до шлюбу і народження дитини (створення сім'ї відкладається до моменту отримання освіти і першого робочого місця);
- посилення анонімності приватного життя (послаблення більшості форм соціального тиску на сім'ю сприяє ранньому статевому життю і поширенню громадянського шлюбу);
- сексуальна поведінка людини все більше віддаляється від репродуктивної функції (репродуктивна свобода втілюється через вільне використання контрацептивів та права на аборт);
- активне поширення засобами масової інформації відповідних ціннісних установок у суспільстві;
- виникнення сімей нового типу, які можуть поєднувати представників сексуальних меншин, включати в себе прийомних дітей, дітей від сурогатних батьків;
- подальше зростання популярності різноманітних форм поза сімейного спілкування, певних груп за інтересами;
- прагнення утворити невелику родину із обмеженою кількістю дітей чи без них, або взагалі обрати самотнє життя без нащадків [5, с. 456].

У науковій практиці все активніше використовують поняття «гендеру». Саме поняття сім'ї у літературі іноді замінюється цим поняттям. Ним описується певна сума полівалентних поведінок без будь-яких пріоритетів. Так, полівалентна сексуальність не залишає місця для класичного поняття особи. Розмитість цього поняття, яка супроводжує його нерозрізнення, брак чіткого визначення, призводить до серйозних

наслідків [8, с. 37]. Гендер – це соціальна стаття людини (на відміну від біологічної статі). Відносини між статями припускають найбільшу ступінь людської інтимності саме тому, що в сім'ї, яка виникає в результаті цих відносин, відбувається народження і розвиток людського життя [7, с. 273]. Демократизація відносин у сім'ї змінює, в першу чергу, систему рольових відносин між чоловіком та дружиною – мається на увазі перерозподіл влади в сім'ї. Така демократизація у сімейних відносинах розгортається переважно в молодих сім'ях.

А що відбувається із жінками та чоловіками в сучасному світі, в якому останні втрачають свій панівний статус і має місце «криза маскулітності»? В доіндустріальному та індустріальному суспільстві рамки суперництва чоловікові жінок були жорстко соціально фіксовані. Чоловіки і жінки повинні були «підкорювати» і «завойовувати» один одного, використовуючи для цього століттями відпрацьовані гендерно-специфічні прийоми і методи, але вкрай рідко конкурували один з одним на макросоціальному рівні. Суперником чоловіка був інший чоловік, а суперницею жінки – інша жінка. Сьогодні ці обмеження відпали. Сучасні чоловіки і жінки відкрито і жорстко конкурують один з іншим в широкому спектрі суспільних відносин і діяльностей. У сфері трудової діяльності відбувається поступове руйнування традиційної системи гендерного поділу праці, ослаблення дихотомізації і поляризації чоловічих і жіночих соціально-виробничих ролей, занять і сфер діяльності. У сучасному шлюбі набагато більше рівності [6, с. 99]. Одна з головних чоловічих ідентичностей, яка сьогодні здається, як ніколи, проблематична, – батьківство. Але що ми маємо розуміти під «кризою батьківства»? Нетрадиційні шлюби і форми сім'ї означають і більш широке поширення нетрадиційних моделей батьківства: розведені батьки; батьки, які живуть окремо від своїх сімей; прийомні батьки, які виховують нерідних дітей (вітчима); батьки-одинаки, які виховують дітей без матері; батьки-геї; неповнолітні батьки тощо. Раніше від цих категорій зневажливо відмахувалися як від «неповноцінних», «несправжніх» або маргінальних. Зараз їх визнають, уважно вивчають, намагаються зрозуміти їх специфічні проблеми і допомогти [6, с. 106].

Сферу досліджень над родиною, студії над родиною (з англ. studies in family) можна порівняти із такими сферами дослідження, як «студії над жінкою» (з англ. women's studies) та «гендерні студії» (з англ. gender studies). Нова сфера суспільно-культурного дослідження вже присутня у якості нової спеціальності у західних університетах. Теоретичні розмірковування над проблемою суспільства у другій половині ХХ століття, поява нових соціальних та культурних рухів змусила передусім філософів звернутися до цієї проблематики. Теоретичну рефлексію було закладено ХІХ століття та розширено К. Леві-Стросом і Т. Парсонсом, і була умовою появи досліджень присвячених родині та шлюбу на рівні теоретичного дослідження [2, с. 12].

Аналізуючи сім'ю в контексті філософсько-антропологічного виміру, з погляду на сім'ю як буття людини, та її вкоріненість у це буття, доцільно звернутися до філософії статі та метаантропологічного підходу. Відповідно до філософії статі та сім'ї, заснованої на методологічній основі соціальної метаантропології та андрогін-аналізу, можливі три моделі сім'ї. Дві з них згубні для внутрішньої природи сучасної людини, а одна є плідною, а саме:

1. авторитарна сім'я – в такій сім'ї відбувається придушення особистісного начала членів сім'ї тим з них, хто домінує фізично, психологічно чи фінансово; на цій основі формується становлення авторитарних відносин;
2. відчужена сім'я – в такій моделі сім'ї припускається автономізацію і взаємне відчуження членів сім'ї, що призводять до вгасання особливості атмосфери небайдужості і душевного тепла, які відрізняють сім'ю серед усіх інших проявів людського буття. Саме в такій сім'ї особливо очевидно виявляється феномен «самотності удвох» і саме вона відповідає стратегії екзистенціального гермафродитизму;
3. партнерська сім'я – тут панує атмосфера турботи, душевності і любові, які не суперечить свободі, це приводить до партнерських відносин і сприяє розвитку особистісного начала, що актуалізує членів такої сім'ї на знаходження єдності свободи і любові [7, с. 275]. Саме в такій сім'ї гармонійно поєднуються чоловіче та жіноче начала, наявна свідомо відповідальність одне за одного.

Останнім часом в західному світі розвивається такий різновид партнерської сім'ї, як одностаттєва сім'я. Не претендуючи на однозначну оцінку, хотілося б зазначити, що подібна сім'я не виконує свого головного призначення – не продовжує життя, а

тому партнерська сім'я як андрогінна – заснована на відносинах чоловіка та жінки – видається більш плодотворною і для особистості, і для суспільства [7, с.276]. Причина популярності одностатевих сімей, на думку дослідників, є проблема відчуження між статями. Але, на противагу тенденціям індивідуалізації, бездітності, існує ідеологія, що ставить сім'ю на вершину ціннісної ієрархії і відома під назвою «New Familialism», набула поширення в США в кінці 80-х років. Новий напрям громадської думки проголошує необхідність повернення до традиційної структури сім'ї разом з наданням сім'ї провідного місця в ієрархії суспільних цінностей. При цьому, під нетрадиційною родиною в Америці розуміється як сім'я з одним батьком внаслідок розлучення або позашлюбних народжень, так і сім'ї, утворені внаслідок повторного шлюбу і з прийомними дітьми. Спільним в точках зору прихильників захисту сім'ї в Америці та інших країнах є збіг поглядів на нетрадиційну сім'ю як джерело асоціальної поведінки дітей. Прихильними напрямом відстоюється позиція нового звернення до цінностей традиційної класичної сім'ї.

Отже, сім'я визначається як специфічне буття людини, в якому відбувається повне поєднання чоловічого та жіночого начал, народження та виховання нового життя. Смісл сім'ї, як вічної цінності – не просто в організації сексуальної сфери і фізичного породження життя, але і у спілкуванні, особистісному єднанні людей. Сім'я, змінюючись разом із суспільством, все ж залишається найбільш консервативним організмом, основи якого закладалися тисячоліттями. Стрімкі зрушення у сучасному світі дають широке поле для роздумів над тим, якою стане сім'я у майбутньому, але зрозуміло, що образ сім'ї виходить на суттєво новий рівень.

Список використаних джерел

1. Бим–Бад Б. Гавров С. Модернизация института семьи: макросоциологический, экономический и антрополого–педагогический анализ. / Борис Бим–Бад. – М.: «Интеллектуальная книга – Новый хронограф», 2010. – 342 с.
2. Білоножко Є. Сім'я як суспільно–біологічне утворення (соціально–філософський аналіз) // Вісник Київського Національного університету імені Т.Г. Шевченка. Філософія. Політологія. – №87–88. – 2007. – С. 9–12.
3. Білоножко Є. Трансформація сім'я і контексті глобальних змін у суспільстві в другій половині XX століття // Вісник Київського Національного університету імені Т.Г. Шевченка. Філософія. Політологія. – №84–86. – 2007. –С. 11–15.
4. Білоножко Є. Шлюбно–родинні взаємини як об'єкт філософського осмислення: автореф. дис.... канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «соціальна філософія та філософія історії» / Є.Білоножко. – К., 2010. – 20 с.
5. Коатс Д. Будущее семьи / Д.Коатс // Впереди XXI век: перспективы, прогнозы, футурологи. Антология современной классической прогностики. 1952–1999. – М.: Academia, 2000. – С. 452–458.
6. Кон И. Меняющиеся мужчины в изменившемся мире // Этнографическая мозаика. – №6. – 2010. – С. 99–114.
7. Крилова С. Краса людини: особистість, сім'я, суспільство (соціально–філософський аналіз): монографія. / С.Крилова. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект–Поліграф», 2011. – 344 с.
8. Лоб'єс де П. Сім'я та проблема глобалізації // Дух і літера. – №9–10. – 2002. – С. 34–44.
9. Тоффлер Є. Шок будущего / Э.Тоффлер; [пер. с англ.] – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 557 с.
10. Философская антропология: словарь / [под ред. Н. В. Хамитова] – К.: КНТ, 2011. – 742 с.

Розова Т.В., Качур К.Л. Феномен современной семьи: философско–антропологический анализ

Рассматриваются базовые характеристики семьи, которые она приобрела на современном этапе своего развития. Анализируются причины таких изменений.

Ключевые слова: семья, современная семья, гендер.

Rozova, T. V., Katchur, K.L. Phenomenon of modern family: philosophical and anthropological analysis

Reviewed the basics characteristics of the family, that it attained at the present stage of development. Analyzed the reasons for such changes.

Key words: the family, the modern family, gender.

Ціннісні модуси любові як основа збереження сучасної сім'ї

Проаналізовано осмислення сенсу любові у філософії XX ст. у контексті впливу на буття сучасної сім'ї. Розглянуто зміну ціннісної ієрархії типів любові та виділено два основні ціннісні модуси любові: агапе та ерос. Досліджено вплив їхньої взаємодії на сучасну сім'ю. Запропоновано «стратегії виживання» для збереження сучасної сім'ї.

Ключові слова: любов, ціннісні модуси любові, агапе, ерос, сім'я.

У кінці XX століття, в епоху швидкоплинності часу та різких змін, суспільство створює нову систему цінностей, яка відрізняється від поглядів попередніх епох. В умовах науково–технічного прогресу і розвитку наукового знання багато традиційних моральних цінностей здаються застарілими, переосмислюються. Значною мірою це стосується і такої цінності як любов. У її осмисленні сьогодні домінує фізична складова, акцентованим є аспект тілесності, насолоди. Значимість статевих стосунків стає предметом дослідження для багатьох напрямків західної науки, особливо психоаналізу. Загалом, любов як цінність є предметом дослідження таких філософів XX ст. як К.С.Льюїс, Г.Маркузе, Е.Фромм, М.Фуко та інші. Метою даної статті є осмислення сенсу любові у її основних модусах у філософії XX ст. в контексті впливу на буття сім'ї та пошук «стратегій виживання» для сучасної сім'ї.

Складність і важливість осмислення любові продиктовані тим, що у цьому понятті зібрано в органічному цілому духовне і фізичне, особисте, інтимне та загальнолюдське. Без любові не може сформуватись моральний образ людини. Тому і не дивно, що ще з античності існує розгалужена типологія любові. Ще у Древній Греції Платон виділив два Ероси (два типи любові): небесний та вульгарний. Вульгарний – здатний на будь–які вчинки, як на добрі, так і погані. Це любов нищих людей, які люблять заради задоволення. Така любов проходить разом із минущою тілесною красою. Небесний Ерос любить тих, у кого глибокий розум. Така людина любить не за скороминуче тіло, а за вічну душу, тому буде з коханою людиною завжди [1]. Пізніше давньогрецькі філософи розширили цей поділ до шести основних типів любові: ерос, сторге, манія, прагма, людус та агапе. Такий поділ зберігає свою актуальність і сьогодні, але розуміння та ставлення до цих типів дещо змінилися. У даній роботі проаналізуємо два основні ціннісні модуси любові – ерос як чуттєве, фізичне почуття та агапе як жертвове, альтруїстичне. Вважаємо, що саме ці два начала мають бути в рівновазі між собою, стати двома крилами подружньої любові.

У сучасному світі любов часто ототожнюють лише з її фізичним аспектом, що проявляється у сексуальності. Найбільш впливовою теорією, яка внесла значний внесок у вивчення психології сексуальності, був фрейдизм. Його засновник З.Фрейд наголошував на значенні первинних інстинктів у житті людини: «Попередній розвиток людини здається мені таким, що не потребує іншого пояснення, ніж розвиток тварин, і те, що спостерігається у невеликій частини людей як постійне прагнення до подальшого вдосконалення, стає легко зрозумілим як наслідок того витіснення потягів, на котрому побудоване найцінніше в людській культурі» [2, с.408].

У трактуванні З.Фрейда сексуальність носить несвідомий характер. Вона зовсім не залежить від об'єкта бажання і має лише внутрішні, імпульсивні мотиви у самій особистості. Це і призводить до трактування З.Фрейдом любові як одного із проявів сексуальності. У З.Фрейда любов ірраціональна, заснована на ілюзіях, у ній зовсім відсутній вибір. Цінність любові визначається не цінністю самого об'єкту, не його якостями, а лише суб'єктивними імпульсами закоханого. Можна погодитись із думкою американського філософа Е.Фромма, який так писав про фрейдівське розуміння любові: «Почуття злиття, єдності, «океанічне почуття», яке по своїй суті є містичним

переживанням і лежить в основі найсильнішого почуття, З.Фройд вважав патологічним явищем, регресією до стану раннього, «безмежного нарцисизму». Роблячи ще один крок, він вважає, що і сама любов – ірраціональне явище. Для нього не існує різниці між ірраціональною любов'ю і любов'ю як проявом зрілої особистості» [3, с.156–157]. Е.Фромм наголошував, що закоханість для З.Фрейда завжди межує із божевільям, супроводжується сліпотою до дійсності. Любов як явище свідомості, як найвище досягнення зрілості не здавалась З.Фройд гідною дослідження, оскільки вона для нього не мала реального існування.

З.Фройд належить незаперечна роль революціонера в галузі розуміння ролі несвідомого у людській психіці. Він був першим, хто показав важливість сексуального начала у різних сферах поведінки людини. Проте напрям, по якому він пішов у інтерпретації даного феномену, привів його до біологізації соціальних явищ та ігнорування духовних.

Німецький філософ Г.Маркузе, аналізуючи теорію З.Фрейда, у своїй праці «Ерос і цивілізація» писав: «Згідно Фрейда, у нашій культурі з її заборонами, пануванням моногамно-патріархальних стосунків не може існувати самоцінної сексуальності. Любов у нього деструктивна сила і, по суті, є під забороною» [4]. На противагу цьому Г.Маркузе стверджував, що саме ерос є єдиним засобом реалізації особистості в умовах сучасної цивілізації. На його думку, лише ерос може бути найбільш ефективним засобом подолання всіх негативних наслідків сучасної цивілізації: «Духовне породження є настільки ж роботою Ероса, наскільки і тілесне, і істинний устрій поліса у такій же мірі еротичний, як і істинний устрій любові. Культуротворча сила Ероса виходить із не репресивної сублімації: сексуальність не відхиляється і не зустрічає перешкод на шляху до своєї мети, досягаючи її, вона переходить до інших в пошуках все більш повного задоволення» [4]. Але для цього повинна відбутись трансформація сексуальності в ерос: сексуальність має замінитись тотальною еротизацією особистості, яка змінить не тільки чуттєвість, а й розум і волю людини. Таким чином, Г.Маркузе пропонує створити нову цивілізацію еросу та миру. Але тут може виникнути запитання: чи зможе ця тотальна еротизація особистості замінити почуття любові? Мабуть, що ні. Адже тут знову йдеться лише про фізичний аспект любові, не зважаючи на її моральну цінність.

З.Фройд та Г.Маркузе, розмірковуючи над смыслом любові, розглядають лише один її модус, а саме: ерос. Таким чином, вони надають більшого значення фізичній, чуттєвій насолоді, незважаючи на моральний аспект. Можна вважати, що такі підходи стали однією із причин сучасної біологізації любові, коли основну роль відіграє лише ерос (тілесний модус), в той час як агапе (духовний модус) не надають жодного значення.

Ці два модуси любові намагався врівноважити французький філософ-екзистенціаліст Ж.-П.Сартр, який заперечував можливість створення цивілізації еросу через протистояння Я та Іншого. Проте постійно повертався до теми любові, пов'язуючи її із проблемою свободи. На думку Ж.-П.Сартра, кожна особистість досягає самопізнання лише через своє ставлення до іншої людини. Для нього любов являє собою певний конфлікт: прагнучи взаємного почуття, ми, по суті, прагнемо підкорити свободу іншої людини. При чому, лише фізичне підкорення не може повністю задовольнити сутності любові. Любов не можна досягнути силою, так само як і не можна заволодіти свободою іншого, не порушивши її: «Хто хоче бути коханим, той, навпаки, не бажає поневолення коханого створіння... Той, хто кохає, не хоче володіти коханим, як володіють якоюсь власністю; він мріє про зовсім інший спосіб присвоєння. Він хоче володіти свободою саме як свободою» [5, с.211].

Таким чином, можна стверджувати, що Ж.-П.Сартр досліджує любов із принципово іншої точки зору. Феномен любові тут не виводиться із інстинктів чи соціальних відносин, а розглядається зі сторони діалогу між Я та Іншим, прагненням особистості завоювати собі свободу і визнання свого буття, оскільки феномен любові не можна відділити від буття людини та її свободи. Ніхто не може заставити любити – ні самого себе, ні когось іншого. Любов є справою вільної ініціативи.

З дещо іншої позиції цінність любові розглядав філософ, соціолог, психолог Е.Фромм, який вважав, що здатність любити – це найважливіша риса особистості, а сама любов – це прагнення вийти за межі індивідуального життя, перебороти страх самотності існування; це перш за все міжособистісне спілкування, злиття свого Я і Я іншої людини; це шлях подолання відокремленості людей один від одного. Його

погляди щодо цього питання викладені у праці «Мистецтво любити». Саме твердження, що любов – це мистецтво, а не інстинкт чи дарунок вищих сил, виражає специфіку поглядів Е.Фромма. Він порівнює здатність любити із будь-якими іншими людськими задатками. Усі людські здібності, вміння повинні вироблятися і формуватися завдяки нашим зусиллям і досвіду, так само і любов. Філософ наділяє любов такими рисами, як піклування, турбота, відповідальність, повага і знання [6, с.492–498]. У іншій своїй праці «Чоловік і жінка» Е.Фромм дає таке визначення любові: «Існує лише одне почуття, що може задовольнити людську потребу в єднанні зі світом і разом з тим може дати йому відчуття цілісності та індивідуальності – любов» [7].

Сучасне суспільство, на думку Е.Фромма, підкорюючись ринковим законам, уподібнює себе до товару. Але таке суспільство не може любити, воно здатне лише до насолоди. Тому сімейні стосунки оцінюються за критерієм злагоженості, а не глибини зв'язку. Говорячи про шлюб він пише: «Чи побудовані вони на коханні, чи згідно з традиціями минулого, на існуючих звичаях, чи то є шлюб за розрахунком, – справжня подружня любов є винятком» [8, с.59]. Як наслідок, виникають невротичні форми любові, такі як інфантильна прив'язаність до матері чи батька, поклоніння, намагання перевищувати, змінити кохану людину, перенесення сенсу життя на дітей. Таким чином Е.Фромм доходить до висновку, що суспільство має бути організоване таким чином, щоб соціальна, любляча природа людини не відділялась від її соціального існування, а поєднувалась із ним. А суспільство загалом має орієнтуватися на принципи гуманістичної етики. Можна погодитись з такою думкою філософа, адже справді, розглядаючи сучасне розуміння любові можна побачити, що фізичній насолоді надають набагато вагомішого значення, ніж глибині духовних почуттів. Чи не є причиною такої біологізації любові не здатність (чи невміння) сучасної людини любити? Гонитва за матеріальними цінностями вийшла на перше місце. Така ситуація відкидає любов на нижче місце у шкалі цінностей сучасної людини, що беззаперечно є однією із причин постійно зростаючої статистики розлучень по всьому західному світу.

Можна погодитись із думкою українського філософа, етика В.Малахова, який у своєму творі «Про труд любові та сімейну згоду» писав: «Любов і кохання – основа сімейного життя, його надихаюче і животворне начало» [9, с.257]. Він стверджує, що сучасна людина досить часто опиняється в ситуації, коли визначальною очевидністю для неї постає не перспектива вічності, а досвід самої лише любові. Така людина змушена не звіряти любов із Божественним Абсолютом, а саме уявлення про нього виводити із власного досвіду любові. Заперечує зведення любові у сучасному світі до чуттєвої насолоди або до самовідданої турботи. Хоч самовіддача має бути присутньою у любові, особливо у любові в сім'ї, але вона має здійснюватися із радістю. У сім'ї така жертва тільки поглиблюється. Вона здійснюється як вільний дарунок люблячої людини. Але не можна прожити щасливе життя, постійно приймаючи жертву або жертвуючи собою. Тому, на думку В.Малахова, жертвна радість любові вимагає від людини відмови від самої жертвної позиції, перетворення її на готовність бути тим, ким хоче бачити її найближча людина. Можна стверджувати, що ця жертвна радість і постійна праця над самовдосконаленням і створюють такий своєрідний світ сім'ї, у якому зможуть комфортно почуватись усі її члени. Саме таке поєднання еросу та агапе створюють почуття, на якому може будуватись міцна сім'я.

Важливого значення осмисленню поняття любові надають християнські мислителі. Вважається, що християнство – це релігія любові. Тому не дивно, що багато християнських мислителів приділяли особливу увагу цьому питанню. Дуальність сприйняття усього світу (поділ на матеріальний і духовний) призвело також і до дуального сприйняття любові. Витоки цього феномену можна простежити в античності, у Платона, який говорив про Ерос небесний і земний.

Російський філософ, богослов В.Соловйов у своїй праці «Смысл любви» осмислює любов як вияв духовного і тілесного. Мислитель порушує питання статевої любові, а саме, любові як засобу продовження роду. Головне питання, яке хвилювало філософа, чи статева любов зводиться лише до продовження роду, чи вона має більше значення. Висновок однозначний: статева любов веде, перш за все, до людської цілісності, де закохани стають одним цілим. Саме у такій абсолютній цілісності досягає егоїзм, який від природи властивий всьому живому. Пізнаючи в любові істину другого, пере-

носячи центр свого життя за межі своєї емпіричної дійсності, ми тим самим проявляємо і здійснюємо свою власну істину, своє безумовне значення, яке і полягає в здатності виходити за межі свого феноменального буття, у здатності жити не тільки в собі, але й в іншому [10].

Проблеми любові розглядав християнський мислитель К.С. Льюїс. У своїй праці «Любов. Страждання. Надія» він виділяє любов–потребу і любов–дарунок. Любов–дарунок – це любов до дітей, Божя любов до нас; любов–потребу відчуває налякане дитя, яке кидається на руки до матері. Це така любов, яку ми відчуваємо по відношенню до Бога, коли просимо пробачити наші гріхи. Любов–дарунок є богоподібною, але лише подібною. Їй часто надають безумовну цінність, на яку вона не має права. Усе через те, що природна любов, а саме природною є любов–дарунок, настільки досконала і жертвна, що з часом вона здається «богом». Але стаючи для людини «богом», не залишається любов'ю. К.С.Льюїс стверджує, що насправді – це ускладнена ненависть. Любов–потреба, натомість, може бути настирливою і навіть жалюгідною, але «богом» вона ніколи не стане, що і є її перевагою. Таким чином, автор закликає нас не робити із своєї любові кумира, адже коли любов стає «богом», то вона стає і дияволом. У любові, на думку мислителя, поєднуються духовне і тілесне, високе і комічне, і це поєднання символізує універсальні людські цінності: «Через нас чоловіче і жіноче начала світу, все активне і пасивне приходять в єдність. Чоловік грає Небо–Батька, Жінка – Мати–Землю; чоловік грає форму, жінка – матерію» [11, с.246–247].

К.С.Льюїс не зупиняється на поділі лише на два типи любові, а виділяє ще третій. Любов–потреба виходить із глибин нашої слабкості, любов–дарунок дає від повноти, а ця, третя любов, славить того, кого любить. У цьому випадку люблячий нічого не хоче, він просто дивується чуду, навіть, якщо воно не для нього. І готовий скоріше втратити кохану людину, ніж погодитись на те, щоб вона взагалі не появлялась в його житті. Можна сказати, що на практиці усі ці три типи любові поєднуються в одному почутті, підтримуючи і підсилюючи один одного.

Папа Римський Іван Павло II глибоко аналізував цінність любові у житті людини. Зокрема цьому присвячена його праця «Любов і відповідальність». Любов – взаємовідносини між чоловіком і жінкою, що ґрунтуються на певному ставленні до добра. Це ставлення до добра починається із захоплення. Викликати захоплення – це приблизно те саме, що і представляти собою певне добро. Лише знати певну особистість чи тільки думати про неї ще не означає нею захоплюватися. Захоплення не володіє чисто пізнавальною структурою. Іван Павло II стверджував, що у тій пізнавальній зацікавленості, яка має характер захопленості, беруть участь фактори, які знаходяться за межею розуму та пізнання, а саме емоції і воля. Емоційно–афективна реакція активно бере участь в захопленні і накладає на нього певний відбиток. Самі по собі емоції не мають пізнавальної сили, але здатні направляти і орієнтувати пізнавальні акти, що і проявляється у захопленні. Емоції виникають спонтанно, відповідно і захоплення теж є спонтанним. Оскільки дії емоцій не направлені на пізнання істинної цінності, емоційно–афективні реакції часто призводять до спотвореності захоплення, коли через його призму бачать цінності, які, насправді, не існують. Це небезпечно для любові: коли емоційна реакція пройде, то суб'єкт, відношення котрого до даної особистості опирались на реакції такого роду, а не на правді про особистість, опиняється в порожнечі, ніби його залишили без добра, яке він отримав.

Любов особистості до особистості має включати в себе доброзичливість, інакше вона не може бути істинною. Більше того, тоді вона із любові перетворюється в егоїзм. Доброзичливість нас наближає до чистої суті любові. Така любов найбільше вдосконалює свій суб'єкт, найповніше його розвиває [12]. Папа Іван Павло II дуже влучно говорив про доброзичливість. Можливо, це і є однією із основних цінностей сімейного життя. Адже коли людина робить усе для того, щоб її коханий людині було якнайкраще, а у відповідь отримує те саме, то, мабуть, саме така сім'я може бути прикладом для наслідування. Коли ж цієї доброзичливості немає, чи вона лише одностороння, то така сім'я не буде мати міцного фундаменту, а, отже, і визначеного майбутнього. Тоді у такій сім'ї пануватиме егоїзм, а не любов. На противагу, взаємна любов створює міцну основу для народження із двох «я» одного «ми», що і є найважливішою ціллю щасливого сімейного життя.

Аналізуючи цінність любові з етичної точки зору, Іван Павло II говорив про цінність самої особистості. Її варто чітко відрізнити від різноманітних інших цінностей, які можуть існувати в особистості: «Ці цінності, вроджені чи набуті, пов'язані із усією структурою людського буття. Такі цінності дають про себе знати у любові між чоловіком та жінкою. Ця любов має в основі враження, яке супроводжується хвилюванням, а його об'єктом завжди є цінність. У даному випадку мається на увазі сексуальна цінність» [12]. Основна етична властивість любові полягає у тому, що вона є утвердженням особистості, підкорюючи сексуальну цінність цінності особистості. Цінність особистості пов'язана з усім її буттям, а не статтю. Завдяки цьому кожна особистість володіє перш за все цінністю як особистість, а уже потім певною сексуальною цінністю.

Іван Павло II виділяв об'єктивний і суб'єктивний профілі любові. Суб'єктивний профіль завжди є певною психологічною ситуацією, переживанням, викликаним певною сексуальною цінністю. Любов об'єктивного профілю є міжособистісний факт, взаємність і дружба, які опираються на спільне відношення до добра. Саме любов об'єктивного профілю може бути єдністю двох особистостей, яка може перерости у приналежність один одному і жертвну любов.

У жертвній любові існує відповідальність – відповідальність за особистість, яку ми втягуємо у найтіснішу спільність буття і дії, яка стає як би нашою власністю, завдяки самовіддачі. «І у чоловіка, і у жінки виникає проблема вибору – того, до кого буде звернена жертвна любов і самовіддача. Вибираючи другу особу, ніби вибираємо друге «я», так, ніби вибираємо себе в іншому та іншому в собі» [12]. Таким чином, обираючи таку людину, ми маємо усвідомлювати, що повністю за неї відповідаємо, так само, як і вона. Також, жертвна любов передбачає безпосередню участь свободи, адже така любов є самовіддачею, а віддати себе якраз і означає обмежити свою свободу заради іншого. Іван Павло II вирішив протистояння, про яке писав Сартр, говорячи, що обмеження власної свободи було б чимось неприємним і негативним, якби не любов, завдяки якій це позитивна і творча акція. Не використана любов'ю свобода якраз і стає чимось негативним, дає людині відчуття порожнечі і неповноцінності. «Воля прагне до добра, а свобода є власністю волі і тому свобода служить любові, адже завдяки любові є найбільш дотичною до добра» [12]. Отже, згідно з поглядами Івана Павла II, свобода є засобом для досягнення вищої цілі – любові.

Проте лише християнська концепція любові залишається незмінно духовною, окреслює певний морально–етичний ідеал. У сучасному ж світі відбувається біологізація цього почуття. Переважно, на першому місці уже не стоїть духовне єднання, а лише чуттєва насолода. Любов підміняється сексуальністю та еротизмом. Чоловіка і жінку не зацікавить безкорисливість чи вічність любові. Сучасний французький філософ Р.Барт у своїй праці «Фрагменти мови закоханого» писав: «Любовне почуття вийшло з моди, однак, застарівши, не може бути відновленим навіть як вистава. Любов випадає із часу зацікавлення; їй неможливо надати жодного історичного, полемічного сенсу; тим то вона і непристойна» [13, с.114]. І справді, любов «вийшла з моди». Вона змінилась, але все ще існує. Питання тільки в тому, яка вона є зараз. Російський дослідник Ю.Рюріков говорив: «Любов зараз набагато коротша, ніж вона може бути, їй заважають і тяготи життя, і наша сьогоднішня психологія, котра є ворожою по відношенню до любові, тому що вона живе від «я», а не від «ми», тяжіє до розладу, а не до злагоди між людьми» [14, с.330]. У іншій своїй праці він навіть класифікацію любові канадського психолога, соціолога Дж.Лі, який описав шість основних видів любові, беручи за основу види введені античними філософами. Дж.Лі виділяє любов–сторге (любов–дружба), любов–агапе (альтруїстична), любов–ерос (любов–пристрасть), любов–манія (любов–одержимість), любов–прагма (прагматична) та любов–людус (любов–гра) [15, с.190–194].

Можна припустити, що любов доби постмодерну поєднує в одне ціле ставлений потяг, прагматичний розрахунок та гру. Сьогодні до любові підходять з прагматичної сторони з усіма її плюсами і мінусами. Її вирізняє егоцентричний підхід до прагматизму. Але такий прагматизм поєднується із легкістю і поверховістю гри, яка теж акцентує на індивідуальному задоволенні і прагне особистого щастя, нехтуючи відповідальністю та обов'язками перед іншою людиною. Чуттєвий ерос теж задовольняє лише поверхові індивідуальні потреби. Можливо, саме таке ставлення до любові, виключення

із неї жертвовної та альтруїстичної агапе, а також послаблення морального контролю соціуму (за допомогою законів, традицій, звичаїв, людського осуду тощо), призвело до сучасного кризового стану сім'ї.

Можна стверджувати, що сьогодні на першому місці у шкалі сімейних цінностей виходить новий вид любові, який базується не на співпереживанні чи доброзичливості агапе, а на індивідуальному щасті, комфорті та матеріальних цінностях. Російська дослідниця Г.Стрельцова зауважила: «Скільки людей живуть в остогидлому шлюбі лише тому, що бояться втратити вигоди від володіння сімейним майном (квартира, дача, машина, гроші і т.д.). На жаль, часом навіть діти не так пов'язують подружжя, як матеріальні цінності... Звідси зрозумілий прагматичний характер людських стосунків, їх бездушна розумова приземленість, буденність, а іноді і вульгарність» [16, с.332]. Проте, на таких цінностях не можна збудувати міцну сім'ю. Тому сьогодні ми бачимо кризу сучасної атомізованої сім'ї, яка підтверджується все більшим зростанням кількості розлучень та створенням альтернативних типів сім'ї. Для того, щоб сім'я знову стала стабільною соціальною одиницею, яка б могла виконувати усі свої функції, нам необхідно повернути ширій подружній любові перше місце. Тільки тоді сім'я зможе зберегти свою цілісність та цінність.

Спіраючись на проаналізовані вище думки філософів можна виокремити наступні «стратегії виживання» сім'ї. Суспільство має бути організоване таким чином, щоб любляча природа людини не відділялась від її соціального існування, а поєднувалась із ним. Любов має доповнюватись і виявлятися у фізичній та моральній вірності, яка принесе у подружжя справжню духовну близькість. Потрібно працювати над самовдосконаленням, бути доброзичливим один до одного та нести відповідальність за особистість, яку ми втягуємо у найтіснішу спільність буття дії. А суспільство загалом має орієнтуватись на принципи гуманістичної етики.

Підводячи підсумки, можна сказати, що багато філософів, психологів, соціологів, таких як Р.Барт, К.Войтила, З.Фрейд, Е.Фромм та інші досліджували і продовжують досліджувати цінність любові. Та попри всі погляди науковців, індивідуальну шкалу цінностей вибудовує особистість і суспільство. Для подальшого дослідження в даному напрямку потрібно вивести методологію, яка б допомогла не нівелювати і не ставитись з цинізмом до феномену любові, а допомогла б дослідити його мотиваційні фактори. На такому тлі вплив еросу став ще сильнішим. Любов стала прагматичною, легкою і безвідповідальною, немов гра, та з акцентом на фізичне задоволення. Звичайно, така ситуація критично вплинула на сім'ю. Тому сьогодні нам необхідні «стратегії виживання» сім'ї, основними рисами яких можна назвати вірність, доброзичливість, відповідальність, жертвовність.

Список використаних джерел

1. Платон. Пир / Платон – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Platon/pir.php
2. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия / Фрейд З. // Психология бессознательно-го. – М., Просвещение, 1990. – 448с. – С.382–424.
3. Фромм Э. Искусство любить. / Фромм Э. – СПб.: Азбука–классика, 2004. – 224с.
4. Маркузе Г. Эрос и цивилизация / Маркузе Г. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Mark/09.php
5. Сартр Ж.–П. Первичное отношение к другому: любовь, язык, мазохизм / Сартр Ж.–П. // Проблема человека в западной философии. Переводы / Сост. Гуревич П.С., общ. Ред. Попов Ю.Н. – М.: Прогресс, 1988 – 552 с. – С. 207–229.
6. Фромм Э. Человек для себя. / Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя / Пер. с англ. Дудинский Д. – Минск: ООО Попурри, 1998. – С. 367–667.
7. Фромм Э. Мужчина и женщина. / Фромм Э. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.natahaus.ru/>
8. Фромм Е. Мати чи бути? / Фромм Е. – К.: Український письменник, 2010. – 222 с.
9. Малахов В. Про труд любові та про сімейну злагоду // Малахов В. Право бути собою. – К.: Дух і літера, 2008. – 336 с. – С.255–269.
10. Соловьёв В. Смысл любви. / Соловьёв В. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bogoslov_buks/philos/Solov/Sm_Lubv.php

11. Льюис К.С. Любовь. Страдание. Надежда. / Льюис К.С. – М.: Республика, 1992. – 432 с.
12. Войтила К. Любовь и ответственность / Войтила К. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.agnuz.info/tl_files/library/books/jp_love/
13. Барт Р. Фрагменты мови закоханого / Барт Р. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n33texts/barthes.htm>
14. Юриков Ю.Б. Любовь: ее настоящее и будущее // Юриков Ю.Б. // Философия любви. Ч.1. / Под общ. ред. Д.П. Горского; Сост. А.А. Ивин. – М.: Политиздат, 1990. – 510 с. – С.268–330.
15. Юриков Ю. Мед и яд любви: (Семья и любовь на сломе времен) / Юриков Ю. – М.: Молодая Гвардия, 1990. – 446с.
16. Стрельцова Г.Я. Судьба любви сегодня: Нравственно–психологический очерк // Философия любви. Ч.1. / Подо бщ. ред. Д.П. Горского; Сост. А.А. Ивин. – М.: Политиздат, 1990. – 510 с. – С.331–379.

Головатюк У.О. Ценностные модусы любви как основа сохранения современной семьи

Проанализировано осмысление смысла любви в философии XX в. в контексте влияния на бытие современной семьи. Рассмотрено изменение ценностной иерархии типов любви и выделены два основных ценностные модусы любви: агапе и эрос. Исследовано влияние их взаимодействия на современную семью. Предложено «стратегии выживания» для сохранения современной семьи.

Ключевые слова: любовь, ценностные модусы любви, агапе, эрос, семья.

Holovatiuk, U.O. Valuable Modes of Love as a Basis for Preservation of Modern Family

In this article the comprehension of meaning of love in the philosophy of the twentieth century in the context of the impact of love on the life of modern family is analyzed. The author examines the changes in the hierarchy of types of love and emphasizes on two main modes of love: agape and eros. The impact of their interaction on the modern family is investigated. The author also proposes the necessary «survival strategies» for the preservation of the modern family.

Key words: love, value modes of love, agape, eros, family.

Специфіка руху «Нью Ейдж» як неомістичного напрямку сучасної нетрадиційної релігійності

Розглядається специфіка світогляду й культової практики руху «Нью Ейдж», який є одним з основних напрямків сучасного неомістицизму.

Ключові слова: езотерика, окультизм, магія, містика, змінений стан свідомості.

Сукупність сучасних містичних й окультно-езотеричних течій часто називають релігіями «Нью Ейдж» («Нової Ери» або «Нового Століття»). Адепти руху «Нью Ейдж» сповідують нові і нетрадиційні для України релігійні переконання, що історично не успадковані від минулих епох нашим етносом і не укорінилися в його побуті й культурі. Проте нові релігії набувають все більшої популярності в нашій країні внаслідок активної місіонерської діяльності проповідників з їхньої історичної батьківщини. Відповідно, як зазначають сучасні вітчизняні дослідники феномену нетрадиційної релігійності В.М. Петрик, С.В. Ліхтенштейн, В.В. Гринько й С.М. Левченко, «нетрадиційні релігійні та містичні рухи стали невід'ємним атрибутом українського сьогодення. Ми можемо спостерігати як зростання їх кількості, так і впливу на різноманітні процеси в нашій державі» [1, с.5]. У зарубіжному релігієзнавстві феномен нових і нетрадиційних релігій досліджувався такими фахівцями, як Е.Баркер, Дж.Гарднер, Ф.Зімбардо, М.Д. Лангоуні, Р.Ван дер Левуа, Т.Лейн, М.Ляйппе, У.Дж. Макдауелл, М.Т. Сінгер, Д.Стюарт М.Уолтер, С.Хассен, Ф.Чалдіні та ін. Проблеми впливу неорелігії на різні інститути сучасного суспільства досліджувалась в працях Є.Г. Балагушкіна, А.А. Беліка, Ю.Л. Василевського, Є.М. Волкова, П.С. Гуревича, В.І. Ібрагімова, О.М. Краснікова, М.П. Мчедлова, Д.М. Угриновича, А.Б. Холмогорової, І.О. Чеснокової й інших російських вчених. Серед найбільш відомих українських вчених, які досліджували феномен нової і нетрадиційної релігійності, слід вказати В.В. Гринька, В.Є. Єленського, Є.В. Ліхтенштейна, А.М. Колодного, В.І. Лубського, В.М. Петрика, Н.В. Кріпельську, Л.О. Филипович та ін.

На рубежі XIX–XX століть в країнах Заходу широкої популярності набули езотеричні й окультні вчення: теософія, реріхіанство та ін. Тоді ж поширилося захоплення спиритизмом, астрологією, хіромантією, нумерологією, герметизмом, алхімією та ін. давніми й осучасненими магійними практиками, які разом з традиційним простонародним чаклунством (основою сучасної Вікки) й ворожбицтвом вплинули на становлення неомістики. Поняття «Нова Ера» було запропоноване О.П. Блаватською. Засновниця Всесвітнього Теософського товариства переконувала, що ця епоха настане лише через 25 000 років разом з поширенням шостої раси надлюдей, які зможуть оволодіти надприродними духовно-окульними силами. Теперішнє ж людство, за розрахунками О.П. Блаватської, є лише п'ятою расою. Однак її послідовниками терміни приходу «Нової ери» були значно скорочені. Зокрема, Аліса Бейлі пророкувала настання цієї ери вже в 1970–ті роки. Уявлення про настання на межі другого і третього тисячоліття «Нової Епохи» та прихід будди Майтреїї поширювалося Миколою й Оленою Реріхами. Проте з кінця 1920–тих рр. ідея про скорий прихід «Нової Ери» стає менш популярною і відраджується в середовищі західних неомістиків лише наприкінці 1960–тих.

1960–ті роки було десятиліттям інтенсивних пошуків нового світогляду. Середовищем, в якому розгорнулися ці пошуки, були прихильники молодіжної контркультури західних країн, насамперед, хіпі. Визначальним мотивом тодішньої молодіжної контркультури був стихійний бунт проти буржуазного суспільства, з його раціоналізованою релігією та мораллю. Це була спроба представників неформальної молоді зробити в суспільстві духовну революцію за допомогою різноманітних взаємопов'язаних експериментів з «розширення» свідомості і набуття власного містичного досвіду. Для цього вони вживали психотропні речовини, прослуховували психоделічну рок музику, практикували «вільну любов» (по-суті, майже не обмежені

моральними нормами різноманітні форми сексу), а також брали участь в діяльності різноманітних містичних культів. Значним авторитетом серед тодішніх неомістиків користувалися О.Хакслі, К.Кізі й Т.Лірі. Саме в цьому контркультурному середовищі наприкінці 1960–тих років й почали поширюватися сакральні переконання, що були пов'язані з актуальними есхатологічними очікуваннями, сприяючи, тим самим, організаційному оформленню тих окульних груп, які зараз є складовими частинами руху «Нью Ейдж». Яскравий опис життя в одній з комун хіпі містить книга Тома Вулфа «Електропрохолоджувальний кислотний тест». Ось як в цій книзі описувалося настрої цього покоління: «Умовне Покоління! Не Втрачене Покоління і не Покоління Блаженних, не Мовчазне Покоління і навіть не Покоління Квітів, а саме – Умовне Покоління, – дітлахи, яких в'язуть направо і наліво по всьому узбережжю за траву, і всі на перший раз отримують умовний термін і виходять на поруки. – «Що нам умовний термін, коли не за горами золотий вік!»... Питання лише в тому, коли він прийде... С серйозні люди, які мають намір заснувати Лігу Духовного Розвитку, об'єднати весь рух в лоні однієї церкви, надати йому конкретність і навіть юридичний статус... Адже, як сказав Лірі, жити треба в обителі чистоти, куди сам Гаутама Будда, увійшовши з 485 року до нашої ери, відчув би себе як вдома. Бо коли-небудь на вулицях неодмінно в пасторальної чистоті буде знову рости трава. А теперішнє наше життя – це суцільний гніт поганих карм, нескінченна боротьба з катастрофами, яким в кінцевому рахунку можна запобігти лише цілковитим очищенням душі, цілковитою покірністю, завдяки якій людина перетворюється в ніщо... і стає судиною Всього...» [2, с.336–337].

Точну дату виникнення руху «Нью Ейдж» важко визначити. Можна лише сказати, що він виник приблизно на початку 1970–х років, коли деякі неомістики поставили собі за мету підготовку людства до скорого настання «Нової Ери». Уже тоді отримав широке поширення специфічний для адептів цього руху термін «Епоха Водолія». О.Карагодіна зазначає, що «кардинальною ознакою, яка дозволяє віднести групу чи рух до Нового Часу, є саме уявлення про Еру Водолія – епоху трансформації індивідуальної і соціальної свідомості, «новий вік» миру, любові і гармонії» [3, с.643]. Дійсно, майже всі прихильники руху Нью Ейдж (далі ньоейджери) вірять, що християнство панувало, оскільки сонце перебувало у зодіакальному знаку «Риб» (риба є одним із символів християнства). Тепер же сонце переходить (а за деякими підрахунками вже перейшло) до зодіакального знаку «Водолія», що нібито має сприяти відкриттю прихованих духовних сил в людині. Відповідно, основними символами цього руху є Водолій (в містиці Таро цей знак символізує людський геній) та веселка (символічно вказує на розширення свідомості).

Ньоейджери розглядають свій рух як синтез традицій Заходу і Сходу і як початок цивілізації нового типу. На їхню думку, така цивілізація буде являти собою поєднання передових західних технологій зі східними техніками зміни станів свідомості. Завдяки цьому людина зможе поставити під контроль не тільки зовнішній (матеріальний), а й внутрішній (духовний) світ. Колосальні можливості нової цивілізації дозволять вирішити всі глобальні проблеми й створити глобальне суспільство, члени якого не будуть знати нестачі матеріальних і духовних благ. На думку більшості ньоейджерівських «пророків», це духовне перетворення людства буде здійснене під керівництвом Спасителя (посланця духовної ієрархії). Щодо імені Спасителя, то серед ньоейджерів в цьому питанні єдності немає. Деякі їхні авторитети запевняють, що це буде довгоочікуване друге пришествя Ісуса Христа, проте більшість адептів цього руху очікує приходу Будди Майтреїї. Слід зауважити, що прихильники біблійного християнства вважають ньоейджерівського Спасителя антихристом. Наприклад, О.Л. Дворкін згадуючи в цьому контексті зазначені в Апокаліпсисі святого Івана Богослова й «Трьох розмовах» Володимира Соловйова прикмети антихриста, бачить велику подібність до ньоейджерівського «месії». Адже антихрист буде маскувати свою сутність: «Він закликатиме усіх до справедливості, милосердя, до перетворення політичних й економічних структур... Відбудеться зцілення всіх...» [4, с.731]. Ньоейджери вірять, що прихід Спасителя виведе цивілізацію зі стану глобальної кризи. Людство об'єднається навколо нової світової релігії, яка, по-суті, буде культом особи Спасителя.

Ньюейджери зазначають, що пробудження прихованих сил психіки та вихід на контакт з духами ієрархії дозволяє людині стикнутися з принципово іншою реальністю, ніж буденна. Стан психіки, в якому це стає можливим, вони позначають різними термінами – «розширена свідомість» (Ш.Маклейн), «особлива реальність» (К.Кастанеда), «інші простори та/або саторі» (Дж.Ліллі), «надсвідомість» (О.Розенфельд, А.Вейл), «космічне бачення» (С.Кін) та ін. Однак найчастіше використовують терміни: «космічна свідомість» (який був введений в 1901 році канадським психологом Р.Баком) та «змінені стани свідомості» (який запропонували психологи Р.Мастерс і Дж.Хаустон). Такого роду переживання часто називають містичними, оскільки суб'єктивно сприймаються як особистий досвід взаємодії з надприродним. Перебуваючи в змінених станах свідомості, людина принципово по іншому починає сприймати світ. Важливим атрибутом космічної свідомості є втрата відчуття особистого «Я» і злиття індивідуальної свідомості з безособовим Космосом. Такому містичному досвіду відповідає характерне для вчення «Нью Ейдж» уявлення про Божество як про безособового Духа (або Вищого Розуму), що пронизує собою Всесвіт. Ньюейджери переконують, що правильно концентруючи власну духовну енергію, будь-яка людина спроможна розкрити в собі божественну природу і, зливаючись з космічною свідомістю, відчутти себе Духовним Абсолютом. Містичне осяяння, навіть якщо воно є одноразовим, приголомшує людину і здатне назавжди змінити її світогляд. Ось, що, наприклад, пише про власний містичний досвід одна з найвідоміших учасниць руху «Нью Ейдж» голлівудська акторка Ширлі Маклейн: «під час купання в мінеральному джерелі в Андах я поступово... ставала водою, була повітрям, темрявою, стінами, пухирцями, свічкою, вологими каменями під водою і навіть звуком... річки» [5, с.598]. Різноманітні техніки досягнення подібних станів (наприклад, вживання психотропних речовин, холотропне дихання, сенсорна депривація і т. ін.) є найважливішим елементом практики adeptів руху Нью Ейдж. Систематично розглянувши ці методи в своїй книзі «В центрі циклону» Дж.Ліллі.

Ньюейджери розглядають свій світогляд як синтез всього релігійного досвіду накопиченого людством. Зокрема, на становлення їх світогляду мав сильний вплив Східний містицизм. Але цей вплив був, переважно, непрямим, а через окультизм–теософські системи О.П. Блаватської, Г.І. Гурджієва, А.Безант, А.Бейлі, Р.Штейнера та ін. Крім того, суттєво вплинули на становлення їхнього світогляду представники американського трансценденталізму, перш за все Ральф Емерсон. Відповідно, в деяких важливих моментах вчення Нью Ейдж глибоко відрізняється від традиційного східного містицизму. Варто особливо зупинитися на одному такому розходженні. Східний (індійський) містицизм з глибоким песимізмом оцінює перебування людини в матеріальному світі (сансарі). Відповідно, для аскетів Сходу пробудження прихованих духовних сил є передумовою звільнення духу (атману) від влади над ним матерії. В цьому відношенні ньоейджери являють собою їх повну протилежність. Світовідчуття ньоейджерів пронизане оптимізмом і жагою насолоди, а негативне ставлення до сансари в ньому відсутнє. У цьому сенсі їх світогляд є явно ближчим до гедоністичного Заходу, ніж до аскетичного Сходу. Тут знаходиться прояв постмодерністський дух нашої епохи, що еклектично й химерично поєднує різні традиції й культури.

Ньюейджери переконані, що різні релігії являють собою лише різні шляхи осягнення однієї і тієї ж самої містичної істини. Рациональний зміст окремих релігійних віровчень при цьому розглядається як щось обмежене і неповне, а протиріччя між релігіями – як щось неважливе, яке відступає перед вищою містичною єдністю всіх релігій. Будучи прихильниками східної ідеї реінкарнації, ньоейджери є вірять, що після смерті душа людини втілюється в інше тіло, а її доля при цьому визначається законом карми – впливом скоєних у минулих переродженнях добрих і злих вчинків. Проте вони модернізували вчення про карму. А.Безант, наприклад, вважала, що ближньому потрібно допомагати, долаючи закон карми, подібно до того, як ми долаємо закон тяжіння. Відповідно, удосконалюючись протягом багатьох перероджень, людина може досягти вищого духовного світу. Душі, які існують в ньому, залежно від ступеня своєї досконалості, формують ієрархію. Вищі духи іноді втілюються в нашому світі, щоб принести людям вище знання. Саме вони стали учителями людства й засновниками великих релігій. Такими вчителями були Будда, Крішна, Ісус, Конфуцій та ін. Відповідно, їх вчення не є якимось окремими релігіями, а складають частини однієї

загальної релігії. Таким чином, ньоейджери перейняли теософське вчення про духів ієрархії, називаючи їх Майстрами, Махатмами або Духами Світла.

Встановлення зв'язків з духами ієрархії позначається в русі «Нью Ейдж» терміном «chanelling», який українською мовою можна перекласти як «контактерство». Відповідно, у цьому русі особливий авторитет мають ті люди, які нібито встановили особисті відносини з духами і слугують каналами для передачі повідомлень з надприродного світу (таких людей ньоейджери сприймають як «пророків»). Серед них можна згадати Девіда Спенглера, який стверджує, що йому вдалося здійснити телепатичний зв'язок з самим Спасителем. Інша відома контактерка – Джуді Найт переконує, що пов'язана з духом на ім'я Рамфа. Ці приклади можна множити і надалі, адже контактерство поширене серед ньоейджерів надзвичайно широко. Вони навіть розробляють спеціальні курси медитації, які дають можливість усім бажаним встановити зв'язок з духами ієрархії. Таким, наприклад, є поширена в США «Система контролю за свідомістю Сілви». Існують цілі видання, які займаються публікацією повідомлень контактерів, які вони отримують з духовного світу (наприклад, відомий в англomовних країнах журнал «Говорить дух» («Spirit speaks»)).

Найважливішою частиною світогляду adeptів «Нью Ейдж» є уявлення про «світле майбутнє», яке чекає на людство. Ньюейджери вважають, що в Нову Еру наука, мистецтво, медицина, філософія, релігія, політика, економіка зліються в єдине ціле. Щоб прискорити прихід Спасителя, ньоейджери вдаються, наприклад, до колективних медитацій. На їх думку, настання Нової Ери відбудеться, коли число людей, що перейнялися їхньою ідеологією і медитують на прихід нового месії, досягне критичної маси.

Рух Нью Ейдж асоціюється з концепцією «Нового Світового Порядку». Д.Спенглер, В.Адлер та інші ньоейджерівські «пророки» проголошують, що в Нову Еру виникне новий соціальний порядок, який буде привнесений Спасителем та його апостолами. Проте, на їх переконання, люди у своїй більшості все ще є надто егоїстичними, щоб утворити всесвітнє братство. Щоб подолати це фатальне роз'єднання, деякі ньоейджери пропонують скасувати політичні нації. Б.Макуотрес пише, що ми живемо в перехідний період між епохою індивідуалізму, коли духовна трансформація була долею окремих особистостей й епохою колективної трансформації свідомості, результатом якої буде виникнення спільного для всіх людей розуму. Практичне втілення цього проекту, на його переконання, відбудеться тоді, коли індивідуальні душі будуть через комп'ютерні мережі злиті в єдиний для всієї нашої планети Мегарозум. Прообраз цього вчення ньоейджери побачили у вченні про ноосферу, яке створили Тейяр де Шарден і В.І.Вернадський. Відповідно вони зараховують цих мислителів до числа своїх «пророків». Ньюейджери вірять, що в Нову Еру нашу планету населятиме раса вищих людей (по-суті, людинобогів). На їх переконання, перші такі люди вже з'являються серед нас. Наприклад, велика увага приділяється дітям–індіго, чия аура нібито є темно-синього кольору. Вважається, що такі діти мають великий містичний потенціал й наділені екстрасенсорними здібностями.

Нью Ейдж є сьогодні ідеологічно–духовною основою руху на захист навколишнього середовища (руху «зелених»). У 1962 році ньоейджери влаштували одне з перших екологічних поселень – сільськогосподарську комуну Фіндхорн (Шотландія). Згодом подібні комуні були влаштовані в багатьох країнах світу. Створена adeptами Нью Ейдж «глибина екологія» є вченням не тільки про біологічні взаємозв'язки, але й про містичну єдність всіх живих істот і світу в цілому. Ньюейджери беруть участь в сеансах телепатичного зв'язку з пригнобленими людиною тваринами (наприклад, з дельфінами) й проводять демонстрації на їхній захист.

Деякі міжнародні організації пропагують світогляд руху «Нью Ейдж». До їх числа входять, наприклад, організація «Громадяни планети», яку створили в 1972 році відомий борець за мир Дональд Кейс і тодішній заступник генерального секретаря ООН Генрі Меллер. Крім того, для пропаганди своїх ідей ньоейджери активно використовують структури ООН й особливо ЮНЕСКО. Сьогодні «Нью Ейдж» являє собою багатомільйонний рух (лише в США число людей, які з симпатією ставляться до цього руху досягає 10–20 млн. осіб), що динамічно розвивається, виявляючи себе у різних сферах життя глобалізованого суспільства. О.Николаєв зазначає, що «копитування» дорослого населення США показують, що багато американців дотримуються

тих, чи інших поглядів «Нью Ейдж»: близько 25% вірять в нетрадиційні концепції про Божественну природу..., 11% вважають, що Бог є «станом вищої свідомості, якої здатна досягнути людина», 8% визначають Бога як «повну реалізацію людського потенціалу», 3% вважають, що «кожна людина є Богом». Крім того, спеціальні дослідження, які провели в США в 1991–1995 рр., свідчать, що ідеї «Нью Ейдж» поділяють 20% населення» [5, с. 600].

Отже рух «Нью Ейдж» є одним з найпоширеніших в сучасну епоху напрямом сучасної релігійності. Цей рух разом з теософією, антропософією і реріхіанством («Агні-йоогою») науковці відносять до окултно-неомістичної групи нетрадиційних релігій. Світоглядно близькими до цієї групи є синтетичні релігії (мунізм, бахаїзм та ін.), а також різноманітні різновиди екстрасенсорики, біоенергетики, неошаманізму і т. ін. В усіх цих течіях містяться еклектично поєднані елементи багатьох релігій, віровчень і культів. Проте, на відміну від синтетичних релігій, неомістичні течії частіше не набувають чітких організаційних форм. Зокрема, рух «Нью Ейдж» являє собою аморфне, нестійке й мінливе за релігійними переконанням та орієнтаціями середовище містиків-богошукачів. Характерною ознакою цієї спільності є відсутність ієрархічних структурно-організаційних утворень і визначеного лідера. Більшість осередків цього руху є окремими автономними мережами з кількох пов'язаних між собою малих неформальних груп, які мають свої власні світоглядні орієнтири і культову практику. Крім того, саме в цьому різновиді релігійного нетрадиціоналізму досить часто діють окремі релігійні ентузіасти, які прагнуть самостійного духовного вдосконалення. За своїми доктринальними положеннями і культовою практикою ці течії і групи значно відрізняються одна від одної. Частина з них, наприклад, може визнавати богонатхненість християнської Біблії, хоча їхні адепти дозволяють собі тлумачити її положення досить вільно; інша частина, навпаки, повністю відкидає християнське віровчення. Проте деякі загальні риси, які властиві всім (або майже всім) цим групам, все ж таки є. Такими рисами є визнання сутнісної єдності між людиною і божеством, а також уявлення про можливість злиття людини з Абсолютним духом, віра в реінкарнацію, практика містичних медитацій, прагнення не надавати особливого значення відмінностям між релігіями, а шукати їхні спільні риси і т. ін. Розвиваючи практично орієнтовану філософію обожнення людини, адепти цих груп практикують різноманітні системи психо-фізичних технік, оволодіння якими нібито сприяє отриманню надприродних здібностей. Сучасні мислителі все частіше говорять про народження нової світоглядної парадигми, яку вони називають постмодернізмом. Однією з основних ознак постмодерну є еклектичне поєднання різних культурних традицій. Цьому прагненню повністю відповідає рух «Нью Ейдж», який претендує на тотальний синтез усіх сфер життя. Вчення цього руху сконцентрувало в собі величезний багаж ідей і практичних методів, взятий з багатьох духовно-магічних традицій від античних езотеричних вчень і середньовічної алхімії до сучасних псевдонаукових теорій окултної парапсихології. Таким чином, в ньому еклектично переплітаються найрізноманітніші елементи, наприклад, сучасні практичні методи досягнення змінених станів свідомості змішані тут з чаклунством примітивних народів. Ми вважаємо, що зростання впливу руху «Нью Ейдж» є стійкою тенденцією, яка пов'язана з тим, що світогляд адептів цього руху відповідає духовній ситуації нашої епохи. Але, водночас зазначимо, що протягом останніх кількох років в цьому русі помітні застійні явища, які проявляються у відсутності нових ідей і в певному розчаруванні в тих мілінаристських прогнозах й очікуваннях, що так і не збулися.

Список використаних джерел

1. Нетрадиційні та містичні об'єднання України / [Петрик В.М., Ліхтенштейн С.В., Гринько В.В., Левченко С.М.]. – Біла Церква: Видавництво «Мустанг», 2000. – 216 с. – (Курс лекцій з релігієзнавства).
2. Вулф Т. Электропрокладительный кислотный тест / Том Вулф; [пер. с англ. В. Коган]. – СПб.: Амфора, 2006. – 424 с.
3. Нові релігії України / [редкол.: А.М. Колодний (голова) та ін.]. – К.: УАР. – (Серія «Історія релігії в Україні: у 10-ти т.»). Т. 8. – 2010. – 828 с.

4. Дворкин А.Л. Сектоведение. Тоталитарные секты. Опыт систематического исследования. – 3-е изд., перераб. и доп. / Александр Леонидович Дворкин – Нижний Новгород: Изд-во Братства во имя св. кн. Александра Невского, 2003. – 813 с.

5. Религии мира. Энциклопедия для детей. Т. 6. Ч. 2. Религии Китая и Японии. Христианство. Ислам. Духовные искания человечества в конце XIX–XX веках. Религия и мир. – 5-е изд., перераб. и доп. / [глав. ред. М. Аксёнова]. – М.: Аванта+, 2004. – 688 с.: ил.

Богдановский И.В. Специфика движения «Нью Эйдж» как неомистического направления современной нетрадиционной религиозности

Рассматривается специфика мировоззрения и культовой практики движения «Нью Эйдж», которое является одним из основных направлений современного неомистицизма.

Ключевые слова: эзотерика, оккультизм, магия, мистика, измененное состояние сознания.

Bogdanovskiy, I.V. The specificity of the movement «New Age» as direction of modern alternative religion

The attention of the author focused on reviewing the specifics of belief and religious practices of the movement «New Age», which is one of the main trends of modern mysticism.

Key words: spirituality, the occult, magic, mysticism, altered state of consciousness.

Віддзеркалення релігійно–філософського вчення хасидів у філософії та художній літературі ХХ ст.

Висвітлюються питання прямих зв'язків і типологічних збігів хасидизму з філософією екзистенціалізму, психоаналізом, транспсихологією та художньою літературою модернізму й постмодернізму в контексті актуальних проблем глобальної кризи духовності ХХ ст. Доводиться, що релігійне вчення хасидів стало наріжним каменем у філософсько–художній рецепції, по–різному відбившись у творах першої і другої половини століття як приклад позитивної життєстверджуючої релігійної свідомості.

Ключові слова: хасидизм, екзистенціалізм, психоаналіз, транспсихологія, філософія, література, модернізм, постмодернізм, ірраціоналізм, раціоналізм, культура, релігія, віра, криза.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. У контексті сучасної соціокультурної кризи, яка розгорталася протягом усього ХХ ст. простежуються певні тенденції щодо віддзеркалення основоположних ідей релігійно–філософського вчення хасидів у філософській та художній свідомості епохи. Увага філософії та художньої літератури до хасидизму мотивована насамперед тим, що на тлі глибоко песимістичних настроїв доби він виділявся своїм життєлюбним, позитивно скерованим світоглядом. Означена проблема не втрачає своєї актуальності, адже в сучасній науці гостро стоїть питання про перегляд релігійної парадигми, її зв'язку з іншими культурними парадигмами, зокрема філософською і художньою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Проблему виявлення прямих зв'язків чи типологічних збігів релігійних концептів хасидизму в літературно–мистецьких і філософських течіях доби модернізму та постмодернізму не можна назвати розробленою, адже в науково–дослідницькій літературі вона є радше фрагментарною. Більш–менш окресленою в її межах виявляється тема безпосереднього впливу хасидизму на двох його головних інтерпретаторів: Мартіна Бубера й Гершома Шолема. Насамперед йдеться про полеміку між цими мислителями, зокрема у працях західних, російських і вітчизняних науковців М.Іделя [11], Г.Захар'яєва [9], Д.Зіборової [10], А.Салія [20].

Цікавою вбачається спроба не лише поійменувати митців і мислителів, на творчій діяльності яких так чи інакше позначилися ідеї хасидизму, але й виявити причини й специфіку цих впливів, викрити їх зв'язок з кризовими явищами культури, пов'язаними зі зміною фундаментальних парадигм свідомості й занепадом духовності.

Передусім впадає в око цілий ряд спільних реакцій світоглядного характеру на культурно–історичні зміни між релігійною рефлексією хасидизму і філософською рефлексією екзистенціалізму від його початків у творах Григорія Сковороди. Досліджуючи джерела містичного світогляду українського філософа, І.Валявко поряд з впливами німецького пієтизму та містичного масонства називає хасидизм [4]. На близькість оптимізму Г.Сковороди до життєрадісності хасидів звертає увагу М.Попович, розглядаючи творчість мислителя на тлі філософсько–релігійних рухів європейської та української культури доби просвітництва, однак схиляється до версії про типологічні збіги, аніж прямі впливи хасидизму на світогляд Г.Сковороди [18, с.94]. У цьому контексті актуалізується тема зв'язку сквородинської «філософії серця» з ученням фарисеїв про «спрямованість серця», яке набуло особливого сенсу в хасидизмі, як пише М.Бубер у роботі «Два образа віри» [3]. По суті йдеться про українську та єврейську релігійно–філософську рецепцію «серця» в книгах Старого Заповіту і Танаха, про орієнтацію

в релігійно–національній картині світу на кордоцентричні цінності – «внутрішню» духовну людину.

У релігійному екзистенціалізмі М.Бердяєва історичний процес постає як генеза насамперед релігійної свідомості, зміни в якій відбуваються через катастрофічні злами кризових епох. Хасидизм, як релігійна форма свідомості, проходить складний шлях розвитку в контексті поетапного зростання глобальної антропологічної кризи. Він виникає як реакція на занепад духу і розпач євреїв після численних трагедій XVI–XVIII ст. Учення Бешта запропонувало вихід, націливши релігійну свідомість на спокутну силу Бога в повсякденному житті. Це релігійне вчення зароджується в добу переходу від реформації та бароко до просвітництва на тлі загальноєвропейських світоглядних шукань, загострених відчуттям нестабільності суспільного життя й потребою протиставити численним військово–політичним кризам стабільні духовні цінності, у часи переходу від ірраціонального світогляду з його інтересом до різноманітних форм позалогічного мислення, до просвітницького раціоналізму. Культурно–історичну ситуацію, у межах якої відбувається зародження та розвиток хасидизму, описує А.Макаров: «У XVIII столітті закладались основи нового європейського раціоналізму. Це загально відомо. Менш відоме те, що тоді ж формувалася ірраціональна система мислення. Розум уславлювався голосно, урочисто, демонстративно. Тіньова, невяна, можливо, навіть «атавістична» розумність людини утверджувалась без гучних декларацій, зважено, обережно. Результати цієї тихої, тіньової діяльності давалися взнаки не одразу. Належно поцінувати їх зуміли лише романтики кінця XVIII – початку XIX ст., митці початку ХХ ст.» [15, с.64]. Певну схожість гри уяви між хасидами й англійськими романтиками В.Вордсвордом та С.Колріджем, які вбачали в усьому Єдине Життя, цілісну дійсність, зауважує К.Армстронг. Дослідниця стверджує, що незважаючи на всі жорстокі гоніння, які довелося пережити хасидам у XVIII–XIX ст., вони спромоглися усвідомити божественну енергію, яка розповсюджується всесвітом і перетворює його на чарівний світ, отже, хасидизм був спробою знайти сенс життя в суворому, загрозливому світі [2].

Іншою визначальною інтенцією хасидизму, як форми релігійної свідомості, було намагання врівноважити на терезах віри як релігійного феномену ірраціональні та раціональні чинники. За словами П.Полонського, для хасидів пізнання Бога реалізується не лише шляхом вивчення Тори, тобто шляхом раціональним, але насамперед шляхом містичного переживання, емоцій, екстазів почуттів, коли контакт з Богом відбувається не тільки через інтелект, а і через містичне єднання [17]. Ця інтенція віддзеркалюється у полеміці найвідоміших дослідників хасидизму Мартіна Бубера та Гершома Шолема. Г.Захар'яєв зазначає, що Г.Шодем розглядає хасидизм як систему теологічних понять, спираючись переважно на теоретичні твори його основоположників. Як історика–гебраїста Г.Шолема цікавить поглиблення й розширення історичного знання. Буберівський підхід Г.Захар'яєв називає «філософсько–художнім», оскільки на першому місці стоїть прагнення вплинути на душі читачів, занурених у реальність. Дослідник вважає, що М.Бубер розглядає хасидизм як «спосіб життя», який допомагає подолати кризу відчуження [9, с.112]. Такий підхід М.Бубера виявляється цілком вмотивованим, позаяк у його підґрунті лежить пошук сенсу людського буття – ключова інтенція філософії екзистенціалізму. Адже у випадку М.Бубера його звернення до хасидизму продиктоване не лише прямими зв'язками з хасидським середовищем. Філософія екзистенціалізму, якій належить М.Бубер, намагалася осягнути буття як безпосередню, нерозчленовану цілісність об'єкта і суб'єкта. На думку Л.Левчук, в екзистенціалізмі буття людини – її екзистенція – раціонально не пізнається, а опановується безпосереднім «переживанням»; зрозуміти його можна лише спираючись на художньо–образні засоби, якими користується мистецтво; «переживання» набуває особливого значення через те, що екзистенція людини спрямована «до ніщо» й усвідомлює свою «скінченність» [14, с.127].

Екзистенціалізм як філософська течія почав формуватися на зламі XIX–XX ст. у «київському колі» російської релігійної філософії, зокрема у творчості Лева Шестова і Миколи Бердяєва, у складних умовах очікування «кінця історії», розуміння глибоких суперечностей життя, відчуття відчуженості та самотності людини перед буттям. Як зазначає М.Савельєва, у цей час стає очевидним, що етап абсолютизації ірраціонально–індивідуального начала культури має заступити етап синтезу ірраціоналізму і раціоналізму [19, с.70]. Ірраціоналізм і позитивізм як історичні типи свідомості всту-

пають у фазу не лише зіткнення, а й діалогу. Як бачимо, релігійне вчення хасидизму відповідало не тільки запитам доби та інтелектуально–духовній направленості задумів мислителів екзистенціалізму, але й знайшло безпосередній відгук у серцях двох його представників Л.Шестова і М.Бубера, які, будучи юдеями за народженням, не належали до жодної з конфесій через неприйняття ортодоксальної та догматичної форми релігійності. Проблема віри є аксіальною для обох філософів, обидва у пошуках «живої віри», не приймаючи принцип закону в ортодоксальному єврействі, звертаються до осмислення містичного та раціоналістичного шляхів у релігійному та філософському осягненні буття. Б.Вишеславцев стверджує: «Містичні течії завжди «надзаконні» і завжди таїлися в єврейській релігійності від кабали до новітнього хасидизму» [5, с.33]. Досліджуючи філософію Л.Шестова у контексті європейської релігійно–філософської традиції, В.Кубарцев підкреслює близькість особистого містичного досвіду філософа до містики хасидизму і зв'язок з духом та ідеями Кабали [13, с.11]. Л.Шестов не приймає претензій раціо на незаперечне володіння істиною, кантівським постулатам практичного розуму з його фізичними та моральними зобов'язаннями філософ протиставляє інший, екзистенційний вимір – віру. Для М.Бубера здатність людини, особистості до раціонального мислення є лише частковою функцією її буття, віра ж здатна охопити буття у цілісності, відтак і релігійний, і філософський досвід для мислителя – це акт з'єднання об'єкта і суб'єкта в єдине ціле. Хасидизм мислитель сприймає насамперед як систему виховання індивідуальності, відновлення творчої природи особистості, розвитку її внутрішніх можливостей. Головна ж заповідь хасидського вчення – стати собою є, за словами В.Кубарцева, квінтесенцією філософії екзистенціалізму [13, с.114–115]. Особистість стоїть у центрі релігійного вчення хасидів, оскільки в кожній людині живиться іскра Божя, персоналізм виступає аксіальним концептом екзистенціалізму як філософського вчення. Як і хасиди, обидва філософи, Л.Шестов і М.Бубер, переконані, що Бог поступово відкриває свої таємниці тим, хто відкрив для нього своє серце. Отже, відштовхнувшись від позитивістських цінностей, Л.Шестов і М.Бубер звертаються до часів, коли «не люди творили істину, а істина відкривалась людям» [23, с.67].

Приклад прямого впливу та типологічного зв'язку ідей хасидизму на філософію ХХ ст. маємо також у психоаналізі, який починався в діяльності З.Фрейда як застосування раціоналістичних методів до пізнання ірраціональної сфери підсвідомого. На межі століть з'являються роботи Карла Юнга реформаторського характеру по відношенню до фройдизму. К.Юнг розглядає психіку в контексті онтологічних проблем буття як саморегулюючий енергетичний феномен, який виявляє себе на двох рівнях, на кшталт епічних поем чи релігійних текстів: у прямому та переносному значенні, тобто як феномен, який має власну алегоричну мову – міжособистісні за змістом архетипічні символи. Семантику цих трансперсональних символів вчений розкриває на матеріалі різних міфологій і релігій світу. Його цікавлять передусім езотеричні вчення. Стенфорд Дроб стверджує, що К.Юнг розумів гностицизм як джерело перетворення радикальної антиіндивідуалістичної, антикосмічної доктрини на підґрунті світорозуміння самої істинної психології, яка є надзвичайно близькою до психології Кабали, насамперед хасидизму; і наприкінці життя мислитель прийшов до висновку, що хасидський рабі Бер з Межирича передбачив усю його психологію ще у XVIII ст. С.Дроб вважає, що К.Юнг інтерпретував алхімію з метою виявити в ній духовне кабалістичне ядро і, якби він був знайомий з хасидами й достатньо знав їхнє вчення, то, можливо, його завдання не було б таким складним [7]. Аксіальною для культурологічних, психологічних і філософських роздумів Карла Юнга є проблема природи душі, як власне і для його послідовника Еріха Фромма.

Представник німецького екзистенціалізму та психоаналізу Еріх Фромм походить з родини ортодоксальних євреїв, рабинів і талмудистів, у 14 років він захоплюється хасидизмом. Серед вчителів Е.Фромма, що формували його світогляд, були хасиди: рабі доктор Нехемія Антон Нобель і доктор Залман Барух Рабінков. Головний імператив хасидів «Служи Богові з радістю» визначив життя і творчу діяльність філософа. Розробляючи гуманістичну етику: проблеми рабства, свободи, влади, сили, любові, мислитель вважає найвищими цінностями людини не самопожертву і себелюбов, а любов до себе, не заперечення індивідуального, а утвердження свого людського Я; не владу над іншим, закорінену в слабкості, не в силі особистості, а любов, засновану на рівності та свободі, зміцненні цілісності особистості. У книзі «Психоаналіз і релігія» Е.Фромм ставить проблему авторитарного типу релігії, де головною чеснотою

вважається покірність, коли людина, лишаючись слабкою, віддає всю силу та міць Богу; і гуманістичного типу релігії, де головне – сила та добро в людині, тут перша чеснота не покірність, а реалізація людських сил. У роботі «Мистецтво любити» філософ стверджує, що релігія не повинна пригнічувати любові і чуттєвості, заступати собою цей бік життя людини, адже «Не з пригнічення, а з усієї повноти життя має народжуватися релігія» [21, с.227]. Вочевидь, таке розуміння релігії Еріхом Фроммом, з одного боку, генетично пов'язане з хасидизмом, а з іншого – розвивається у річші основоположних ідей релігійного екзистенціалізму М.Бердяєва, Л.Шестова, К.Ясперса, Г.Марселя, М.Бубера.

Релігійний екзистенціалізм у контексті секуляризації культури та розсортання антропологічної кризи гостро ставить проблему, яку М.Бубер назвав «усиханням і зашкарбулістю живої віри», що проявляється через ряд невіршених бінарних опозицій: релігія/релігійність, закон/благодать, апофатичне/катафатичне, ортодоксальне/нове, езотеричне/екзотеричне і т.п. Загострення цих опозицій свідчить про загальну кризу релігійної свідомості, що веде до занепаду духовності й потребує оновлення та переосмислення догматичного ортодоксального богослов'я у контексті сучасних соціокультурних проблем. Екзистенціалісти вважають, що криза релігійної свідомості вимагає від особистості творчої активності.

Актуальність поставленої екзистенціалістами проблеми підтверджує практика сучасної транс психології. Так Станіслав Грофф пише: «Пацієнтам, які негативно ставляться до релігійних аспектів психоделічної терапії, корисно підказати, що духовні переживання в процесі сеансу зазвичай не приймають ортодоксально релігійної форми <...> Наголос робиться на благоговінні й здивуванні, що виникають під час зіткнення з творчими силами природи та багатьма таємницями світобудови. Духовні переживання пов'язуються з дилемою часу і простору, походженням матерії, життя і свідомості й кінцевими цілями всього процесу творіння. Коли ж психоделічне переживання розгортається в рамках однієї з узвичаєних релігій, воно, як правило, подібне до містичних відгалужень, а не до основних ортодоксальних течій. Воно ближче до християнського містицизму, ніж до традиційного християнства, ближче до кабали чи хасидизму, ніж до ортодоксального юдаїзму» [6, с.33].

Актуальність поставленої екзистенціалістами проблеми підтверджує художня практика модернізму та постмодернізму. Герой літератури постмодернізму – людина, що загубилася у повсякденному бутті, втратила зв'язок зі світом, гостро переживає власну відчуженість і втрату духовних орієнтирів. Постмодернізм в образно–символічній формі відтворює абсурд життя, розрив соціальних і духовних зв'язків. Класики постмодернізму італійський письменник Умберто Еко та сербський письменник Мілорад Павич намагаються відшукати причини духовної кризи, яку переживає сучасна культура, і вектори їх пошуків перетинаються на хасидизмі.

Герої роману У.Еко «Маятник Фуко» (1988) Бельбо, Діоталь і Казобон – редактори міланського видавництва «Гарамон» захоплені окультизмом, вивчають його історичне коріння і переконуються, що всі епізоди історії розвитку людства, зовні ніби не пов'язані між собою, насправді виявляються єдиним причинно–наслідковим ланцюжком, за яким криються таємні окульти сили, а за ними щось абсолютно невіддільне розуму. Діоталь, який все своє життя грав роль єврея–хасида, лише на смертному одрі осягнув істинний смисл благоговіння перед Торою, не як книгою змертвої букви закону, а як книгою буття, що дарує людині животворяще Слово божої «благодаті». Помираючи, Діоталь визнає поразку розуму як інструменту пізнання сенсу світобудови. Інтерпретуючи основоположну хасидську концепцію «цімцум» – присутності Бога в кожній найменшій частці світу, він стверджує, що розум покладає межі в опануванні таємниць світобудови, роздроблює творіння на клітини, в яких Бог вже не міститься, і ці автономні клітини є раковою пухлиною як в історії людства, так і в історії окремої особистості. Він говорить: «Мої клітини вигадали історію, яка відрізняється від історії людства, мої клітини засвоїли, що можна паплюжити, анаграмувати Книгу й усі книги світу. І вони навчили цьому моє тіло. Вони здійснюють інверсію, транспозицію, альтерацію, пермутацію, створюють незнані до сьогодні й позбавлені сенсу клітини чи клітини, глудз яких протилежний здоровому», – далі, згідно хасидських уявлень, він висловлює думку, що не існує ціннісної градації між добром і злом, адже Божественна Присутність у світлі хасидської віри заключає в собі і добро, і зло – у цьому полягає істинна єдність, на якій тримається життя: «Має бути правильний смисл і смисл хиб-

ний, інакше настає смерть. Але вони, вони грають без віри, наосліп». В алегоричній формі, як справжній хасидський раб, Діоталь через історію власного життя, розкриває історичні помилки двох релігій – християнства й хасидизму, ніби братів-близнюків, причину їхнього зсування на хибні шляхи: «... я читав словники. Вивчав історію слів, щоб зрозуміти, що трапилося з моїм тілом. Для нас, рабинів, це звичайний шлях. Ти коли-небудь думав, що риторичний термін «метатеза» – двійник онкологічного «метастаза»? Що таке метатеза? Це коли замість «Логос» говорять «голос». Це Темура. Словник же говорить, що метатеза означає зміну, зсув. Як і безглузді словники. Той самий корінь – або від дієслова «метатифеми» або від дієслова «мефистеми». Але «метатифеми» означає «ставлю в середину, переносу, переміщую, підмінюю... А «мефистеми» означає «переміщую, пересовую, змінюю, сходжу з розуму». Ось так ми всі і зійшли з розуму. І в першу чергу збожеволіли клітини мого тіла. З цієї причини я помираю» [8, с.111]. Так у формі епікризу, історії розвитку смертельного хвороби, ставиться невтішний діагноз двом релігіям: християнству і хасидизму. Діоталь робить висновки: «Слово Тори відкривається лише тому, хто його любить». В одній місткій фразі У.Еко поєднує християнську концепцію Логоса з квінтесенцією хасидського вчення – діалогізмом та підсумовує: екзистенціальна діалектика божественного і людського, діалог між Богом і людиною, діалог культур і релігій так і не стали реалією ХХ ст. – те, про що попереджали філософи-екзистенціалісти М.Бубер, М.Бердяєв, Л.Шестов, К.Ясперс, ніхто не почув. Історичні помилки хасидизму У.Еко розглядає крізь призму загальновідомої метафори Книга–Світ дослідника Кабали Хорхе Луїса Борхеса та його концепції взаємодії на ґрунті Кабали двох великих монотейстичних релігій християнства й юдаїзму, їх обоїпільного впливу, який породив месіанський рух Саббатая Цеві, Франка та франкістів і хасидизм. На думку У.Еко, хасидизм, згубивши в процесі розвитку зміст свого генетичного зв'язку з Кабалою, втрачає онтологічне коріння, зв'язок як з Богом, так і життям, і перетворюється на форму релігії супроти якої повстав, яку М.Бубер назвав «усиханням і зашкарублістю живої віри».

У підґрунті «Хозарського словника» (1984) М.Павича закладено означену метафору Книга–Світ і проблему нереалізованого діалогу між культурами та релігіями, проблему історичних помилок, які призводять до зникнення цілих народів, релігій, культур, мов, можливості діалогу як такого. У творі М.Павича йдеться про полеміку трьох великих монотейстичних релігій, які в історії людства вирішували і вирішують його долю. У романі кожна має свою Книгу, відтак свою концепцію світу й екзистенційного діалогу Бога і людини: Червона книга – християнські джерела, Зелена – ісламські, Жовта – гебрейські. Ці книги формально мають структурувати роман у три частини, проте автор пропонує вибір: їх можна прочитати не в хронологічній послідовності, як ми звикли читати будь-яку історію, а зробити це в інший спосіб так, як читаються гіпертексти – Книги Святого Писання – відповідно до духовної ситуації, тоді матимемо не три відокремлені тексти роз'єднаних культурних світів, а цільний текст, де ідеї трьох великих світових релігій структуруються відповідно до духовних запитів реципієнта, переплітаючись у ціле, яке лише на перший погляд є фрагментарним. Рецепція цього тексту виявляється дуже активною: кожний читач створює свій власний текст. Гіпертекстуальна структура роману М.Павича утверджує думку, що релігійна рецепція, екзистенційний діалог має бути трансперсональним й індивідуальним водночас, він не вкладається в нав'язані історією, історичною нарацією кліше. Основною подією, головним предметом оповіді є так звана «хозарська полеміка», коли місіонери різних релігій запропонували свої вчення з метою навернути хозарів у віру. М.Павич залишає нерозв'язаним питання, яке з трьох віровчень обрали хозари, але питання виявляється риторичним, бо зник хозарський народ саме через те, що обрав одну з трьох релігій. У підтексті роману лежить версія Лева Гумільова про те, що хозари були євреями. Самуель Коен – дубровницький єврей, якого М.Павич видає за автора Жовтої книги, описуючи хозарів, натякає на хасидське віровчення: «Хозари були впевнені, що їм відомо, де пролягає кордон між двома мовами і двома писемностями, між божественною мовою – давар – і мовою людей. Границя, стверджували вони, проходить між дієсловом та іменем! <...> Букви нашої азбуки виникають наяву, а букви небесної азбуки з'являються в наших снах, розсипані, як світло і пісок водами землі в час, коли Божі письмена припливають і витиснуть з нашого сплячого ока письмена людські. Тому що вві сні думають очима, мові вві сні не потрібні імена, вона використовує лише одні дієслова, і тільки вві сні будь-яка людина цадик, і ніколи не вбивця... Я, Самуель Коен,

що пише ці рядки, так само, як хозарські ловці снів, пірнаю в області темної сторони світла і намагаюся здобути ув'язнені там Божі іскри, однак може статися, що моя власна душа лишиється там в полоні» [16, с.264–266]. Вочевидь, автор Жовтої книги і сам хасид. М.Павич доводить: історична полеміка трьох великих релігій так і не вийшла на рівень повноцінного діалогу культур. Він художньо унаочнює думку М.Бердяєва про те, що релігія є не лише джерелом культури та історії людства, її історичні помилки можуть призвести до знищення як культури, так і історії.

Слід звернути увагу на формальний бік розказаних М.Павичем і У.Еко історій – це алегоричні наративи, які відверто й переконливо вибудовують інший рівень значення, розповідаючи про складні шляхи розвитку релігійної свідомості, письменники звертаються до алегорії як форми, що вимагає повної й активної участі читача у виробленні значення. «Маніпулюючи словами Книги, ми прагли створити Голема», – говорить Діоталь. Розум – це Голем, який, вийшовши з-під влади, знищує свого творця. У романі «Голем» (1914) австрійського письменника-модерніста Густава Майрінка герой, мешканець празького єврейського гетто, не може вирватися з полону фантазмагорій власної свідомості, ототожнюючи себе з празьким Големом, хворобливий розум Атанасіуса Перната виявляється надто слабким у боротьбі з породженими ним самим химерами. І хоча Гершом Шолем, з яким письменник консультувався з приводу авторитетності езотеричних єврейських джерел, використаних у романі, не вважав писання Г.Майрінка серйозними через своєрідне почуття гумору, притаманне автору, і відсутність зв'язку означених джерел з аутентичною традицією, письменник знаходить вихід для героя в річці вчення хасидів – довіри до почуттів: Пернат не втрачає орієнтацію у світі, керуючись почуттями – інструментом, якого, на відміну від людини, позбавлений Голем. Фантазмагоричні алегорії Г.Майрінка і Ф.Кафки, які з'являються із захоплення змістом і образами Кабали, є радше способом підірвати й дестабілізувати універсальні істини, аніж підсилити їх. Абсурдні притчі Ф.Кафки попри це мають особистісне підґрунтя, вони живляться внутрішнім релігійним конфліктом з батьком, адже письменник, вихований в єврейській родині, не приймав формальної віри батька і його гонити за профітом, вважаючи себе спадкоємцем материнської лінії, в якій були талмудисти, рабини, ексцентрики, візіонери, вихрести та безумці. До того ж Ф.Кафка мав особисті зв'язки з хасидським середовищем, до якого входив М.Бубер. Як відомо, основним джерелом осмислення М.Бубером хасидської традиції послужили саме притчі. Цінність хасидських притч полягає в тому, що вони репрезентують, за словами М.Феллера, надзвичайно сильний спосіб переконання і виховання, бо поєднують у собі звернення до серця, розуму і духу, в них розум і серце діють разом і здатні піднятися до розуміння того, які вищі істини знаходять себе в буденній поведінці, саме ця тришарова структура хасидської притчі, поєднана з її завжди морально-релігійною метою, робить алегоризм цих історій надзвичайно дієвим [21, с.93]. Алегоризм у поезії постмодерних творів М.Павича й У.Еко пропонує себе як інструмент для дослідження онтологічної структури та виведення на передній план онтологічних тем. В алегоричній формі передається головне попередження філософії екзистенціалізму: знекровлення та уможливлення трансформації основоположних релігійних ідей небезпечно для історії людства та історії окремої особистості, зникнення діалогу між культурами та релігіями спричинить «кінець історії».

З іншого боку, в площині хасидизму вельми цікаво актуалізується думка М.Бахтіна про те, що культура твориться на грані культур. Тут багато прикладів. Франц Кафка, у творчості якого примхливо перетнулися чеська, богемська, австрійська, німецька, єврейська культури; з цієї теми написано багато досліджень, про хасидизм Кафки пише Ю.Данилюков. Марк Шагал, який створював свої геніальні картини на перехресті російської, французької, єврейської культур, про це пишуть мистецтвознавці М.Лібіна, Л.Ратнер та релігієзнавець М.Еліаде. Американський кінорежисер Стівен Спілберг вихований у середовищі хасидів. Борис Пастернак російсько-єврейський поет, хасидське світовідчуття якого аналізує М.Епштейн у статті «Хасид і талмудист». Ісаак Бабель, у творчості якого злилися російська, українська, французька, єврейська культури, його зв'язок з хасидами висвітлюють М.Одеський і П.Фельдман у статті «Бабель і хасидизм». Вочевидь, тема є цікавою і має широкий простір для досліджень не лише літературознавчих.

Але лишається царина недосліджена – видатні українські поети: Юрій Клен (Освальд Бургарт) з Поділля і Богдан-Ігор Антонич з Лемківщини. Зв'язок їх поетичної

творчості з хасидизмом не викликає жодних сумнівів. Поділля і Лемківщина – осередки хасидів. У поемі «Попіл імперій» (1943) Юрій Клен зображує молитву цадика посеред зруйнованої фашистами Європи:

*Великий цадик і толмач талмуду,
симворидий хасид і мудрець,
шанований поміж жидівським людом
святої тори вславлений знавець,
свічки високі в шабаш запаливши,
свій стан у посмуговані, чудні
тканини молитовній повиши,
закляття виголошує страшні [12,с.285].*

Поет надзвичайно переконливо, в подробицях і деталях, з відповідною лексикою, антуражем і ритуальними атрибутами й оздобленням на кількох сторінках описує жакливу релігійну практику «кфїда» – «гнів праведника», що є хасидським варіантом псалмокатара – церковного чину прокляття псалмами, який має коріння в чорній магії Візантії. Якщо уважно придивитись до образно-лексичних паралелей «вогняний батіг», «полум'я гаряче», «грозу і гнів!», «в заграві лютий», стає зрозумілим, що йдеться про ще більш страшне прокляття «удар вогню» – «пульса де нура», яке виникло з поєднання кфїди і херема (відлучення від синагоги в ортодоксальному юдаїзмі). Як бачимо, обізнаність Юрія Клена у деталях і глибина розуміння суті ритуалу посвячених, навіть для неокласика завелика. Щоб показати межу падіння Європи в хаос бестіалізації в часи фашизму, Юрій Клен звертається до хасидизму і створює естетично переконливий образ вражаючої емоційної сили – цадик–хасид, який в молитовному екстазі шпурляє «в нічні простори зненавистю насичені слова, що накликають помсту, плач, і горе, і огонь на люд, худобу і жнива» [12,с.289], таке зсування історії на підзвірячий рівень антикультури, не примарилося б навіть маркізу де Саду.

Навіть при побіжному погляді на джерела міфогенної свідомості й пантеїстичного світогляду Б.–І. Антонича виникає стійка асоціація з хасидською концепцією всеприсутності Бога, адже у його міфопоетичній картині світу божественні іскри проникають усюди, вони перебувають у всіх творіннях матеріального і духовного світів: «У ванні короп золотистий плоскоче, наче з піни панна, і в куяві рожевих іскор кружляє веретеном ванна», «Хай розкішно плещуть срібно хвилі, дрібнопили русла, з неба рожі запашні й блискучі перли Божі золотим дощем», «виписнуть сріблясті стебла трав, небавом бризнуть яблуно бруньками», «словами–зорями, словами–перлами, лунай і мерехти», «словами–рожами, словами–іскрами горить вогонь святий», «дивлюся в місяця свічадо крізь шибу, повну світляних, холодних, синіх і темних далеких відблисків світів, що кинуті у тьму, горять, самітні, горді, золоті, немов знаків санскритський ряд, які правдним сном дзвенять», «і чують очі дотик вій, і бачать іскри голубі», «над містом чорним та іскристим. Тьмяніють ліхтарів вогні, в шиби стріли б'ють сріблясті – це стріли зір на вишині», «уста, мов іскра перетне. До міску, в серце, до думок вливає ніч, немов бальзам, солодку каплю божевілля», «Слова рослинні і хвилясті злітають радісним дощем» [1,с.133,81,116,84,111,109]. Поетичний світ Б.–І. Антонича дробиться на іскри, звуки, краплі, але залишається цілісним через присутність у ньому Бога. У цій світовій гармонії кожна частка виблискує радісним світлом і звуком, славлячи Творця:

*Дзвони б'ють негломонно, кличуть чудо містерій,
дзвони б'ють срібло тонно, струм'я радісних слів,
дзвони б'ють самодзвонно, бо це духа й матерії,
дзвони б'ють, гармонійний воскресє двостів [1,с.109].*

Ця містерія радості є діалогом між творінням і Творцем, як у вченні хасидів, молитва наповнює душу радістю, приводячи у стан просвітленої екзальтації. Збірка «Велика гармонія» (1933) відкривається ремінісценцією 6 глави Книги пророка Ісаї «Хай у всьому прославиться Бог», по суті цей вірш – поетичне викладення атомарної концепції хасидів, в якій Бог проникає в кожен клітинку не лише людської істоти, але й також нижчих істот, не виключаючи неживі предмети, і завершає його поет словами: «...бо слідів Його долонь повний цілий всесвіт, повний кожний атом» [1,с.58].

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Дослідивши виявлення основоположних релігійних ідей хасидизму у філософській та художній свідомості ХХ ст., слід визнати, що це релігійне вчення від

початків зв'язане з проблематикою кризових епох, яка становить головний інтерес для філософії екзистенціалізму. Учення хасидів в алегоричній формі притчі вирішує ключові для екзистенціалізму дихотомії: суб'єкт–об'єкту як діалектику божественного і людського, як плідний діалог між творцем і творінням та ірраціонально–раціональну як діалектику розуму і почуття – стає підґрунтям життєстверджуючого, позитивного світогляду, джерелом живлення релігійної свідомості, не дає відірватися від онтологічних коренів буття і робить віру хасидів «живою вірою». Коли на початку ХХ ст. в умовах поетапного проявлення антропологічної кризи в різних формах соціокультурної свідомості стало очевидним, що означені дихотомії постають як не вирішувані, хасидизмом зацікавився екзистенціалізм, для якого завжди аксальною була проблема «живої віри» та оновлення релігійної свідомості. Коли проблемами релігійної свідомості починає цікавитися психоаналіз, а згодом транспсихологія, то в полі їхньої уваги потрапляє життєлюбна позитивна психологія хасидів. У цьому ракурсі навряд чи можна назвати парадоксом той факт, що життєрадісний світогляд хасидів потрапив у фокус таких полярних митців, як найбільш хмурий і песимістичний з письменників ХХ ст. Ф.Кафка і найбільш світосайний і гармонійний з поетів Б.–І. Антонич. А в іншому ракурсі хасидизм виявився живильним культурним ґрунтом і межею діалогічної зустрічі культур, з яких проросли яскраві художні феномени. Досвід Другої світової війни позначився, як бачимо у Юрія Клена, зближенням хасидизму з ортодоксальним єврейством. І цей факт літератури другої половини ХХ ст. не розцінює як позитивний. Якщо для філософії і літератури модернізму першої половини ХХ ст. хасидизм стає каменем наріжним, то письменники постмодернізму розцінюють це віровчення як камінь спотикання, що його занедбали будівничі, так і не створивши в історії культури «живу віру». Герой У.Еко хасид Діотал утратив зв'язок з живою вірою і його смерть тлумачиться автором як явище не лише символічне, а й цілком реальне. Роман М.Павича згідно поетики постмодернізму має багато кодів, але в одній з версій хозарі – це хасиди, які, приставши до однієї з ортодоксальних релігій, обрали шлях в нікуди.

Таким чином, хасидизм у філософсько–художній рецепції ХХ ст. віддзеркалюється в ракурсі проблеми діалогу культур і релігій в аспекті подолання глобальної антропологічної кризи, в підґрунті якої криється занепад духовності.

Як бачимо, проблема віддзеркалення релігійно–філософського вчення хасидів у духовній культурі ХХ ст. охоплює декілька гуманітарних галузей: релігієзнавство, філософію, культурологію, літературознавство тощо. Вона розкриває перспективи подальших досліджень у кількох напрямках: зв'язок релігійно–філософського вчення хасидів з екзистенціалізмом і психоаналізом, рецепція хасидизму в літературі модернізму та постмодернізму, творчий діалог на межі культурних і релігійних світів. З огляду на те, що частина осередків хасидів від початку вкорінювалася на українських землях, окремим питанням постає тема українсько–хасидських зв'язків, зокрема в площині релігійно–філософського кордоцентризму та впливів хасидизму на українську літературу. Цілком логічним є також питання зворотного зв'язку – впливу української культури на хасидизм.

Список використаних джерел

1. Антонич Б.–І. Твори / Б.–І. Антонич. – К.: Дніпро, 1998. – 591 с.
2. Армстронг К. История бога / К.Армстронг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://siblibio.com/biblio/archive/armstrong_istorija/08.aspx?search=%f5%e0%fc1%e8%e4%fb#st.
3. Бубер М. Два образа веры / М.Бубер. – М.: Республика, 1995. – 464 с.
4. Валявко І. Джерела містичного світогляду Григорія Сковороди: спроба наукової ретроспективи / І.Валявко // Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність [зб. наук. праць] / Відп. ред. І.П. Стогній. – К.: Інститут філософії, 2003. – С. 96–120.
5. Вышеславцев Б.П. Этика преображенного Эроса / Б.П. Вышеславцев. – М.: Республика, 1994. – 368 с.
6. Гроф С., Хэлифакс Дж. Человек перед лицом смерти / С.Гроф, Дж.Хэлифакс. – М.: Изд–во Трансперсонального Института, 1996. – 246 с.
7. Дроб С. Каббалистическое видение – Юнг и каббалистический мистицизм / С.Дроб [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.castalia.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1061&Itemid=67.
8. Эко У. Имя розы / У.Эко. – СПб.:Симпозиум, 2009. – 638 с.

9. Захарьяев Г.Р. Хасидизм: социально-исторический и религиозно-философский аспекты: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.13 «Религиоведение, философская антропология, философия культуры» / Захарьяев Герман Рашбилович. – М.: РГБ, 2006. – 143 с.
10. Зиборова Д. Философия диалога Мартина Бубера / Д.Зиборова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://theology.in.ua/en/bp/theological_source/philosophy/38331/.
11. Идель М. Мартин Бубер и Гершом Шолем о хасидизме: критическое осмысление / М.Идель // Бубер М. Хасидские истории. Первые учителя. – М.: Мосты культуры, 2006. – С. 469–485.
12. Клен Ю. Вибране / Юрій Клен. – К.: Дніпро, 1991. – 461 с.
13. Курабцев В.Л. Философия Льва Шестова в контексте европейской религиозно-философской традиции: дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.03 «История философии» / Василий Леонидович Кубарцев. – М.: РГБ, 2006. – 300 с.
14. Левчук Л. Західноєвропейська естетика ХХ століття: Навчальний посібник / Л.Левчук. – К.: Либідь, 1997. – 224 с.
15. Макаров А.М. Світло українського бароко / А.М. Макаров. – К.: Мистецтво, 1994. – 228 с.
16. Павич М. Хазарский словарь / М.Павич. – СПб.: Азбука, 1999. – 384 с.
17. Полонский П. Введение в философию иудаизма / П. Полонский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sbiblio.com/biblio/archive/polonskiy_vvedenie/02.aspx?search=%f5%e0%f1%e8%e4%fb#st.
18. Попович М.В. Григорій Сковорода на тлі філософсько-релігійних рухів своєї доби [Текст] / М.В. Попович // Наукові записки НаУКМА. Серія: Гуманітарні науки. – Т. 22. – Ч. 1. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2003. – С. 91–103.
19. Савельева М.Ю. Лекции по мифологии культуры / М.Ю. Савельева. – К.: ПАРАПАН, 2003. – 272 с.
20. Салій А.В. Філософські погляди Мартіна Бубера та Гершома Шолема в руслі дослідження хасидизму / А.В. Салій // Збірник праць. Філософія: конспект лекцій. – К., 2012. – 750 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11868.html>.
21. Феллер М.Д. Хасидські притчі як засіб переконування і виховання / М.Д. Феллер // Еврейская мысль сквозь века: Сб. науч. трудов по иудаике, евр. истории и культуре. – Днепрпетровск-Київ, 1999. – Вып. 3. – С. 85–93.
22. Фромм Э. Искусство любить / Э.Фромм // Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – С. 109–227.
23. Шестов Л. Мартин Бубер / Л.Шестов // Путь. – 1933 – №39. – С. 67–77.

Фуркало В.С. *Отражение религиозно-философского учения хасидов в философии и художественной литературе XX в.*

Освещаются вопросы прямых и типологических связей хасидизма с философией экзистенциализма, психоанализом, транспсихологией и художественной литературой модернизма и постмодернизма в контексте проблем глобального кризиса духовности XX ст. Доказывается, что религиозное учение хасидов стало краеугольным камнем в философско-художественной рецепции, по-разному отразившись в произведениях первой и второй половины столетия как пример позитивного жизнеутверждающего религиозного сознания.

Ключевые слова: хасидизм, экзистенциализм, психоанализ, транспсихология, философия, литература, модернизм, постмодернизм, иррационализм, рационализм, культура, религия, вера, кризис.

Furkalo, V.S. *Reflections of religiyno-filosofskogo studies of khasidiv in philosophy and artistic literature of XX age*

Light up question of direct connections and tipologichnikh coincidences of khasidizmu with philosophy of existentialism, psycho-analysis, transpsikhologiyeyu and artistic literature of modernism and postmodernizmu in the context of issues of the day of global crisis of spirituality of XX item. It will be that the religious studies of khasidiv became a head stone in a filosofsko-khudozhniy reception, variously reflected in works of the first and second half of age as an example of positive life-asserting religious consciousness.

Key words: khasidizm, existentialism, psycho-analysis, transpsikhologiya, philosophy, literature, modernism, postmodernizm, irracionalizm, rationalism, culture, religion, faith, crisis.

Христианство і строгий монотеїзм

Аналізується поняття «монотеїзм» з точки зору адекватності відображеного в ньому змісту християнської віри. Розглядається можливість введення в релігієзнавство і філософію релігії нового терміну – «єдинотеїзм», який би у повній мірі описував сутність християнства та сприяв більш чіткій науковій диференціації нових напрямків в середині даної світової релігії. Дж. 10.

Ключові слова: Бог, єдиносущє, єдинотеїзм, монотеїзм, Трійця, християнство.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Ухов А.С.

Христианство и строгий монотеизм

Анализируется понятие «монотеизм» с точки зрения адекватности отраженного в нём содержания христианской веры. Рассматривается возможность введения в религиоведение и философию религии нового термина – «единотеизм», который бы в полной мере описывал сущность христианства и способствовал более четкой научной дифференциации новых направлений внутри данной мировой религии. Ист. 10.

Ключевые слова: Бог, единосущее, единотеизм, монотеизм, Троица, христианство.

В современной религиоведческой литературе закрепилось мнение, что христианство относится к монотеистическим типам религий. Читаем у И.Н. Яблокова: «В ходе умственного развития в головах людей из многих более или менее ограниченных и ограничивающих друг друга богов возникло представление о едином и единственном Боге монотеистических религий. Монотеистическими являются иудаизм, христианство, ислам, сикхизм» [1, с.110]. Заметим, что в данном тезисе монотеизм определяется сразу двумя совершенно разными, на наш взгляд, понятиями: «единство» и «единственность». В связи с этим, становится актуальной дифференциация данных терминов в дефинитивной структуре религиоведения и философии религии. Поэтому целью статьи является: поиск адекватного термина и, соответствующего ему смысла, который бы выражал и уточнял всю сложность и неоднозначность христианского монотеизма.

Такое же понимания христианства мы находим в онлайн энциклопедиях, таких как «Кругосвет» и «Википедия», что не удивительно, так как они черпают информацию о религиях из той же самой научной религиоведческой литературы. Вот как определяет «монотеизм» Википедия: «монотеизм (букв. «единобожие» – от греч. *mónos*, «один» и греч. *θεός*, «бог») – религиозное представление и учение о Едином Боге (в противоположность языческому многобожию, политеизму). Обычно монотеизм также противопоставляется пантеизму. В монотеизме Бог обычно персонифицируется, то есть является определённой «личностью». К монотеистическим религиям относятся, в числе других, иудаизм, ислам и христианство (при условии, что троичность Бога не ставит под вопрос его единство).

Можно было бы согласиться с тем, что христиане так же, как иудеи и мусульмане являются монотеистами, если бы не особое понимание Бога в самом христианстве. Религиоведческая наука не должна игнорировать тот факт, что в христианстве Бог принципиально Един в смысле единства, а не единственности. Поэтому термин «моно-

теизм», указывающий лишь на единственность Бога, не может адекватно отражать сущность христианской веры. В православном Символе веры мы читаем: «Верую во единого Бога Отца, Вседержителя... И во единого Господа Иисуса Христа... И в Духа Святого, Господа, Животворящего...». Христиане верят в откровение о Боге–Троице (в Святую Троицу) и единственность Бога для них не предмет веры, а, скорее, само собой разумеющийся факт, вытекающий из здравого понимания того, что богов не может быть больше, чем один.

Еще задолго до христиан античные мыслители обосновали единственность божества. Первым выдвинул монотеистическую идею древнегреческий поэт и философ Ксенофан (ок. 570 – после 478 до н.э.), который подверг критике Гесиода и Гомера за политеизм и антропоморфизм. Бог по Ксенофану должен быть единым (в смысле одним), потому что в противном случае он не мог бы быть лучше и выше других богов (пантеистическая позиция Ксенофана в данном случае не учитывается). «Высмеивая человекообразных, антропоморфных богов политеистической мифологии, Ксенофан стал учить о некоем едином боге как совпадающим с миром активном мышлении» [6]. Монотеистической концепции придерживались так же Эмпедокл, Гераклит, Анаксагор, Платон. Огромный шаг в развитии монотеизма сделал и Аристотель. «Аристотель – не пантеист, как Ксенофан. Хотя Аристотель говорит о боге, что «бог есть живое существо» и что «жизнь несомненно присуща ему», но под жизнью бога Аристотель понимает исключительно деятельность его разума – божественное мышление. Собственно говоря, сам бог и есть чистый деятельный разум, самодовлеющее, само на себе замкнутое мышление... Бог Аристотеля – духовный Абсолют...» [6, там же]. Таким образом, можно утверждать, что концепция единственного Бога может оказаться не только предметом веры, но и результатом рационально–философского осмысления. К тому же не забудем, что божество для древнегреческих философов, хотя и понималось, как единственное, все же являлось безликим и чисто функциональным (например, *νοῦς* у Аристотеля). Так же с известной долей уверенности можно сказать, что древнегреческий дискурс существовал независимо от истории становления христианской веры и вряд ли являлся продуктом Божественного Откровения. Стало быть, в этом немаловажном моменте монотеизм древнегреческих философов отличен от монотеизма христиан. Каким же образом это отличие отражается на терминологической дифференциации христианства как монотеистической религии? Никаким.

Между тем, монотеизм христианства, таким, каким он предлагается религиоведением, растворен в тринитарном догмате и имеет по отношению к нему равное, если не второстепенное значение. Известно, что аргументы от монотеизма христианство выдвигало в лице апологетов ранней Церкви, когда возникла потребность противопоставления себя языческим верованиям (политеизму и пантеизму). Однако такая полемика с многобожием не сможет нам точно указать во что (в какого Бога) верят христиане. С тем же успехом первые проповедники христианства могли нести язычникам весть о Боге Ветхого Завета, и христианство отличалось бы, таким образом, от ветхозаветной религии (теперь и от иудаизма) только лишь своей вселенской миссией. Но апостолы проповедовали Христа как Сына Божьего, существенно усложняя монотеизм и даже выходя за рамки его сущностного–рационального осмысления.

Более или менее чёткую кристаллизацию предмета своей веры христиане приобрели благодаря полемике с тринитарными и христологическими ересями внутри самой Церкви.

Еще раньше апостолы шли с проповедью не единственного Бога, в отличие от иудеев, а – Единого (хотя в «доникейский» период *implicito*). Веруя в Сына Божьего, первые, а также современные, более или менее сознательные христиане, исповедовали и исповедуют Троичность, а не чистую монаду Божества.

Великие Каппадокийцы учили не только о единственной (единичной), но и о единой Божественной сущности. Василий Великий характеризовал простую и безраздельную сущность Бога как единичность и единство (*ἡ μονὰς καὶ εὐας*). Христиане поклоняются единице (*μονὰς ἐν τριάδι*) в Троице и Троице в единице (*τριάδα ἐν μονάδι*) [5]. Этот факт не должна упускать религиозная наука, дабы терминологически не втиснуть христианство в прокрустово ложе чистого монотеизма.

Иначе обстоит дело в исламе и иудаизме. В этих религиях Бог понимается как чистая личностная монада. Единство Божества для них то же самое, что и единственность. Исходя из этого, термин «монотеизм» вполне исчерпывающе описывает сущность предмета веры в данных религиях.

В молитве «Шма», провозглашающей суть иудаизма – единство Всевышнего и нерасторжимость союза еврейского народа с Творцом, мы читаем: «Слушай, Израиль: Господь, Бог наш, Господь – один!». Один, потому, что нет других, и очевидность чистого монотеизма не подлежит сомнению. Читаем в электронной еврейской энциклопедии: «В Мишне (Бр 2:2) Шма трактуется как декларация верности единственному Богу (по–видимому, уже в эпоху Второго храма слово *эхад* (один) трактовалось как единственный), обязательство служить Ему и исполнять Его заповеди» [7].

Современный популяризатор иудаизма Пинхас Полонский определяет суть еврейского монотеизма не просто с точки зрения единственности Бога, а как личный диалог с Ним: «Таким образом, суть еврейского монотеизма состоит в том, что мы всю свою жизнь ведем с Богом личный диалог: все, что мы делаем, – наше слово в этом диалоге, а все, что с нами происходит, – Его слово. И мы должны ежедневно повторять себе «Слушай, Израиль...», чтобы научиться понимать мир не как набор естественных случайностей, а как Божественное Провидение. Наша задача – не «объяснить действия Бога» («ибо не ваши пути Мои пути»), но воспринимать их как вызов и находить на них достойный ответ: свое слово в диалоге» [4]. Иначе говоря: Бог – личность и субъект диалога, а фоном и условием этого диалога является единственность, т.е. монада божества. Можем ли мы подобными дефинициями исчерпать сущность христианского, тринитарного монотеизма? Очевидно, что нет.

Читаем так же исламский символ веры (шахада): «Нет Бога кроме Аллаха, и Мухаммад – пророк Его». Данное свидетельство веры мусульманина призвано подчеркнуть единственность Бога (Таухид – производное от арабского глагола «*ва ха да*», что обозначает «объединяющий, унифицирующий»), относит к Аллаху единство как единственность, уникальность). Это делает очевидным простоту исламского монотеизма. Данный факт отмечает В.И. Гараджа: «В исламе монотеизм проведен наиболее последовательно. Аллах – бог единственный, безликий, высший и всемогущий, мудрый, всемилостивейший, творец всего сущего и его верховный судья. Рядом с ним нет ни других богов, ни каких бы то ни было самостоятельных существ» [1, с.118].

Следует также рассмотреть вопрос, как сам ислам относится к христианскому представлению о Боге. В 112–й суре Корана об Аллахе говорится: «Не рожден он и не был рожден». Разве это можно соотносить с православным учением о Боге Отце, Сыне и Святом Духе, Троице единосущной и нераздельной? Коран за то, что христиане сказали «Христос – Сын Аллаха» (то есть Бога), так характеризует их: «Эти слова в их устах похожи на слова тех, которые не веровали раньше. Пусть поразит их Аллах! До чего они отвращены!» (Коран 9:30,32). Согласно исламу, Христос – обычный человек, а не Сын Божий, мусульмане принципиально отвергают даже мысль, что у Бога есть предвечно рождающийся Сын, тогда как христианское Писание говорит нам: «Всякий, отвергающий Сына, не имеет и Отца» (1 Ин 2:23).

Христиане верят в Божественную Троицу и знают о Боговоплощении, мусульмане же последовательно отвергают и то, и другое – эти два главнейших догмата христианского учения о Боге.

Кроме того, христианская космология и космогония отличается от учений «стро-гого» монотеизма, т.е. ислама и иудаизма в которых нет учения о Пресвятой Троице. Сама идея творения из ничего уже отсылает нас к догмату о Троице. В иудаизме учение о творении из ничего более менее прочно утвердилось только в 11 веке по Р.Х. усилиями Маймонида [2]. В Талмуде, например, можно встретить самые разные концепции происхождения мира: идея творения из ничего здесь соседствует с космогоническими теориями близкими к платоническим и неоплатоническим. Что касается ислама, то в некоторых его направлениях, учение об эманации, пантеистические идеи являются, по существу, официальными. По крайней мере, учения, которые отрицают творение из ничего, официальная мечеть и синагогой не квалифицируются как недопустимая ересь и достаточно спокойно терпят [там же].

В отличие от ислама и иудаизма, христианство изначально (об этом мы можем судить по творениям святых отцов 2 и 3 веков) однозначно высказалось в пользу идеи творения из ничего, любые отступления от этой вероучительной истины всегда квалифицировались Церковью как крайняя ересь. Это обусловлено христианским учением о Боге Троице. Христианская догматика проводит четкое различие между предвечным рождением Сына и предвечным исхождением Св. Духа как действиями Божественной природы и творением мира, как актом Божественной воли.

Св. Кирилл Александрийский пишет: «Творить – это принадлежит деятельности или энергии, а рождать – естеству. Естество же и деятельность не одно и то же. Следовательно, не одно и то же рождать и творить». То же самое утверждает св. Иоанн Дамаскин: «Рождение в Нем безначально и вечно, так как оно одно из действий Его существа, иначе бы Рождающийся потерпел изменения. Творение же у Бога, как действие хотения не совечно Богу, ибо приводимое из небытия в бытие не может быть совечно Безначальному и всегда Сущему».

У «строгих монотеистов» нет различия между предвечным рождением и исхождением, как действиями Божественной природы, и творением, как актом воли, и эта неспособность различать сферы, естественно, приводит к их слиянию. Поэтому для «строгого монотеизма» всегда существует опасность мыслить творение мира по образу предвечного рождения и исхождения. И главное, в системе иудейского и мусульманского вероучения трудно понять, почему именно так мыслить нельзя. Учение о творении из ничего имеет огромное духовно–нравственное значение, поскольку только учение о творении из ничего может быть богословским и философским обоснованием примата бытия личностного над бытием безличным. Только таким образом возможно утвердить ценность личностного бытия, личности человека.

Если Бог есть абсолютная полнота бытия, если Он все объемлет и все в Себе заключает, то каким образом наряду с Богом может возникнуть нечто от Бога отличное? Не должен ли Бог в таком случае каким–то образом ограничить Себя, чтобы рядом с Собой освободить место для существования чего–то от Себя отличного? В иудейской мистике, в Каббале, творение так и мыслится: Бог сжимается в безразмерную точку, чтобы освободить место для мира.

Этот вопрос основывается на недопустимо натуралистических представлениях о Божестве и переносит на Божественное бытие представления, сложившиеся в результате наблюдения мира тварного. Здесь имеет место недооценка иноприродности Бога и мира, поскольку природа тварная и нетварная различны самым радикальным образом [там же].

Таким образом, мы видим, что радикальный водораздел между «монотеизмами» лежит не просто по терминологической линии, но и в целом по богословской сути.

Если сам монотеизм разделился внутри самого себя, почему философия религии и религиоведческая наука игнорируют данный факт? Можно предположить, что неконфессиональное (светское) религиоведение не обязано прислушиваться к богословским нюансам тех или иных религий. Но выигрывает ли сама наука от этого?

Делаем вывод, что «подлинный монотеизм представляют собой только иудейская религия и ислам» [3, с.18]. Но как быть с христианским монотеизмом? Может быть, Бог христиан не единственный? Очевидно, что единственный. Но сказать так, значит, ничего не сказать о христианском Боге. Необходима правильная научная терминология, определяющая христианство как тип религии.

Учитывая выше сказанное, нами предлагается выделить христианство из общего числа монотеистических религий, так как термин «монотеизм» существенно сужает и, даже, искажает содержание христианской веры в Бога–Троицу. Влияние такой религиоведческой классификации религий очевидно в наше время и отражено в современном христианском мировоззрении: «Христиане, несмотря на то, что все они исповедуют ортодоксальную веру в Троицу, в своем религиозном опыте по существу остаются настоящими «монотеистами». Можно даже смело сказать, что если бы учение о Троице было отвергнуто как ложное, подавляющая часть религиозной литературы была бы сохранена почти в неизменном виде» [9, с.4].

Особый образ богопочитания и богопонимания в христианстве требует и особого термина, выражающего его. Более адекватно сущность христианства, на наш взгляд,

может быть выражена в понятии «единотеизм». «Единотеизм» – это не «единобожие», так как данный термин уже закрепил за собой смысл веры в одного, а не в Единого Бога. Как мы уже указали, «единотеизм» – это не «монотеизм», так как «моно» означает одного Бога и не адекватно пониманию единства Божества. В том случае, если мы все же хотим определить христианство как единобожие, то обязаны будем наполнить данный термин соответствующим смыслом, а именно смыслом, который вкладывается в понятие «единотеизм». Но, в таком случае, иудаизм и ислам уже не смогут описываться русским понятием «единобожие», а – только греческим термином «монотеизм», который дословно переводится как «однобожие».

Что касается греческого или латинского аналогов понятия «единотеизм», то очевидно, что они должны содержать в себе первую часть понятия «единосущие», взятого из греческого или латинского вариантов Символа веры (homoousios или consubstantialitas). Данное понятие (единосущее) ключевое для христианства и отражает бытийное родство Божественной природы (сущности, естества) Лиц Пресвятой Троицы. Если мы не можем игнорировать этот факт, то обязаны учесть его в религиоведческой науке при определении христианства как типа религии. В тоже время, черпая для себя из сути христианской веры, неконфессиональное религиоведение, можно полагать, едва ли утратит или ограничит свою «светскость».

Следует также учесть, что христианство далеко не однородно в себе. Внутри данной религии существуют направления резко взаимоисключающие учения друг друга, например: Православие и иеговизм. Исходя из этого, термин «единотеизм» может стать полезным в деле отделения различных паракристианских или псевдохристианских течений от исторического христианства как такового. Историческим же мы предлагаем назвать христианство, по меньшей мере, не исключающее из своего учения основные положения Никео–Царьградского Символа веры о трех Лицах Троицы и о Богочеловечестве Христа. К таковым, на наш взгляд, можно отнести Православие, Католицизм, некоторые направления протестантизма.

Итак, предположим, что христианство – это «единотеизм». Тогда многие течения внутри этой религии могут быть исключены не только как христианские, но и как псевдохристианские. Почему это так? Дело в том, что, пытаясь терминологически отделить первых от вторых, мы не разводим их по самой сути. В действительности же такие течения как, например, Мормоны или Свидетели Иеговы не могут относиться даже к паракристианам. А если они и относятся к таковым, то ислам тоже паракристианство. Но никто не называет ислам околехристианской религией, поскольку тот имеет собственную специфику веры, не исключая, в тоже время, значение личности Христа.

Выводы. Таким образом, одного термина (псевдохристианство) в качестве определения новых религий, претендующих на связь с христианством, явно недостаточно. В то время как понятие «единотеизм», привязав христианство к его исторической сути, может помочь четче уяснить место новых религий в общей религиоведческой классификации. Ведь, назвав Свидетелей Иеговы или Мормонов (их теология отвергает Символ веры, а значит, отвергает и Единосущность Троицы) монотеистами, мы не ошибемся, а, назвав их единотеистами, совершив ошибку, включив их в определение исторического христианства. Также мы будем не точны, если назовем их псевдохристианами, потому что такое определение слишком расплывчато и теоретически может описывать даже ислам и, возможно, некоторые другие религии.

Поэтому, вероятно в будущем, религиоведению, а также философии религии предстоит выработать адекватную терминологию для более четкого определения некоторых сегодняшних, так называемых, неохристианских культов, которые не признают Христа Богом (главного условия для того, чтобы как минимум именовать себя христианами), а значит, автоматически исключают из своего учения любое упоминание о Троице. Такие культы скорее не христианские, чем неохристианские.

Однако может возникнуть вопрос: если мы предлагаем в качестве описания христианства термин «единотеизм» в смысле тринитаризма, то не ограничим ли тем самым определение данной мировой религии исключительно лишь тринитарным догматом? На это можно ответить следующим образом: понятие единотеизма предлагается только как уточнение и спецификация монотеизма и ни в коей мере не претендует на исчерпывающее описание христианства. Ведь для христианина Церковь, прежде

всего, есть Тело Христово, а Христос (Сын) – есть второе Лицо Троицы. Архимандрит Иануарий (Ивлиев) в своей статье «Церковь Христова в посланиях святого апостола Павла» пишет: «Апостол надмирно–эсхатологический характер Церкви может также выражать в иных терминах, когда он называет ее Телом Христовым (1 Кор. 12,27) или Телом во Христе (Рим. 12,5). Эта метафора выражает как ее единство, так и ее основание, ее происхождение, которое лежит за пределами воли и действий отдельных лиц. В понятии Тело Христово выражена потусторонняя сущность Церкви» [3].

Напоследок, необходимо отметить, что, отнеся христианство к единотензму, мы, конечно же, не ограничим данную религию, а лишь уточним религиозоведческую терминологию там, где это, на наш взгляд, необходимо.

Список использованных источников

1. Гараджа В.И. Религиоведение: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений и преп. ср. школы. – 2-е изд., дополненное. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 351 с.
2. Давыденков О. Догматическое богословие Курс лекций. М.: Свято-Тихоновский Богословский Институт, 1997.–URL: <http://www.sedmitza.ru/text/431691.html>.
3. Давыдов Я.В. Философия религии. Конспект лекций. – М.: «Приор-издат», 2006. – 176 с.
4. Иануарий (Ивлиев). Церковь Христова в посланиях святого апостола Павла.–URL: <http://www.portal-slovo.ru/theology/39957.php>. Дата обращения: 01.06.2010.
5. Полонский Пинхас. Комментарий к Торе. Книга Дварим. Недельный раздел Ваэтханан. Главы 3–7. –URL: http://www.machanaim.org/tanath/_weekly/vaetha01.htm. Дата обращения: 25.05.2010.
6. Спасский А. История догматических учений.–URL: <http://www.krotov.info/history/04/kern/spassky11.htm>. Дата обращения 25.05.2010.
7. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии: Учеб. пособие для филос. фак. и отделений ун–тов. – М.: Высш. школа, 1981. – 374 с.
8. Электронная еврейская энциклопедия – URL: <http://www.eleven.co.il/article/1485>. Дата обращения: 25.05.2010.
9. Яблоков И.Н. Религиоведение: Учебное пособие и Учебный словарь–минимум по религиоведению. – М.: Гардарики, 2000. – 536 с.
10. Rahner K. Theological Investigations. London, 1966. 4:79.

Ukhov, O.S. Christiansty and strict monotheism

The article contains the analyses of the issue «monotheism» from the point of view of adequacy of the reflected in it contents of Christianity. It is considered if it is possible to introduce into religious science and philosophy of religion a new term – «homootheism», which would fully describe the main point of Christianity and would promote more accurate scientific differentiation of new directions within this world religion. J. 10.

Key words: God, consubstantiality, homootheism, monotheism, Trinity, Christianity.

УДК 261.2:159.9.072

Зражевський С.М.

Психологічні особливості віруючих як основа українського двовір'я

Висвітлена проблема психологічних основ українського двовір'я. Автор за допомогою психологічних методик визначає психологічні риси віруючих, будує їхній психологічний профіль, транслює отримані результати на феномен релігійного синкретизму в релігійній культурі українців.

Ключові слова: релігійний синкретизм, психологічні риси, національний характер.

Релігійність – категорія, що окреслює усю палітру характеристик засвоєння індивідом та групою релігійних ідей, цінностей і норм, що в свою чергу детермінують поведінку віруючих. Сама категорія «релігійність» є багатогранною й включає в себе цілу низку складових, визначаючи ставлення віруючого до навколишнього світу, окреслюючи характер та ступінь засвоєння релігійних ідей та норм, а також їхній вплив на поведінку індивіда і спільноти. Зміст релігійності визначається багатьма критеріями, серед яких ключове місце посідають етнопсихологічні особливості.

На сьогодні очевидним є те, що глибинна сутність релігійності українського народу зумовлена національним характером, ментальністю українців, в основі якої, на переконання автора цієї статті, лежать психологічні особливості віруючих.

Взаємозв'язок та взаємозалежність релігійності та етнопсихологічних характеристик українського народу досліджувалися у цілій низці розвідок. Причому в більшості розробок прослідковуються переважно два виміри цієї проблеми: по–перше, рівень національно–етнічної детермінованості релігійного фактора у житті українців; по–друге, взаємовплив релігійного та етнопсихологічного показників. Серед найбільш відомих розробок, що вказували на тісний зв'язок релігійного і національного начал українців, варто виокремити працю М. Костомарова «Дві руські народності». Характеризуючи специфіку релігійності українців, історик писав: «Український народ – глибоко релігійний народ. Чи так чи інакше склалася обставина його життя, чи таке чи інше було його виховання, він берегтиме в собі релігійні основи доти, доки існуватиме сума головних ознак, що становлять його народність» [3,с.54].

Нерозривний зв'язок релігійних та національних особливостей українського народу послідовно відстоював професор Іван Огієнко, висунувши гасло: «Служити Богові – служити Україні» і, навпаки, «Служити Україні – служити Богові». Цей постулат підтверджує нерозривність процесів національного і духовно–релігійного відродження, про що свідчить історія нашого народу.

Окреслена проблема є набагато ширшою і потребує окремого дослідження. Етнонаціональна специфіка релігійності українців визначається М.Костомаровим у зазначеній праці так: «В українців міцне почуття Божої всеприсутності, душевна скруха, внутрішня розмова з Богом, тайне думання про Божу волю над собою» [3,с.80].

Інший дослідник, етнограф І.Мірчук говорить про перевагу в українців «почуття й панівну роль любові, що творять перехід до основного елементу українського світогляду – глибокої релігійності» [5,с.18]. Інакше підходив до проблеми української релігійності М.Шлемкевич. Вчений розглядав це питання у класичному трикутнику «релігія – світогляд – мистецтво». На його думку, «дух сучасного українця формували дві сили – світогляд і мистецтво». Дослідник писав: «Для свідомості народу завсіди велике значення має жива релігійність і заспокоєння, що вона дає». Специфіку релігійних пошуків українця М.Шлемкевич характеризував категорією «релігійна туга», що спонукає до зближення з Богом. «В тій неокресленій тузі людини, що прагне вийти поза себе, поза своє тогочасне існування, корені релігійності. Кінець цієї мандрівки і спокій вона (людина – З.С.) називає Богом» [8,с.100].

Прослідковуючи історіографію проблеми етнопсихологічної детермінованості української релігійності, є всі підстави констатувати наявність багатой історичної, філософської та культурологічної спадщини у цій сфері.

Найбільш систематизовано етнопсихологічні детермінанти релігійності українців подані у працях Т. Дліної [1], А. Колодного [2], О. Кульчицького [4], В. Яніва [9] та ін.

Разом із тим, у сучасній науковій літературі не проаналізовані саме психологічні характеристики національного характеру українських віруючих, які обумовлюють особливості української релігійності, зокрема, двовір'я українського народу.

Таким чином, метою цієї статті є спроба визначення психологічних особливостей українських віруючих як основи існування двовір'я в українській релігійній ментальності.

Однією з важливих особливостей соціокультурного розвитку українського суспільства є поліконфесійність. В історичному і культурному просторі України з'єднуються православні, католицькі, протестантські, іудейські, ісламські, язичницькі та інші релігійні впливи. Ця тенденція проявлялася протягом тисячолітньої історії українського народу і вплинула на формування таких важливих рис національного характеру, як толерантність, відкритість, гостинність, врівноваженість, завзятість у досягненні цілей, працьовитість, прагнення до згоди, мужність, витривалість, життєстійкість. Українській культурі не властиві прояви національно-релігійної ворожнечі, хоча нерідко відбувалася і зараз ведеться релігійна полеміка. На цій основі сформувалася така характерна риса українського етносу, як співіснування язичницьких і християнських рис у ментальності та культурі, що й визначає специфіку релігійності українського народу.

Разом із тим, автор цієї статті переконаний, що наявність цього феномена пов'язана із характерними психологічними рисами віруючих. Щоб визначити дані психологічні характеристики, вважаємо за доцільне звернутися до психологічних методик, а саме до відомого 16-факторного тесту Р.Б. Кеттелла [7, с.265].

Дослідження проводилося в одному з православних приходів, серед прихожан, загальна чисельність яких складає, за даними настоятеля приходу, близько 1000 віруючих.

Для того, щоб отримані результати були статистично достовірними, використовувється метод математичної статистики і для того, щоб рівень достовірності дослідження був достатнім для проведення подальших аналітичних процедур, обсяг статистичної вибірки визначався за формулою:

$$n = q \times ((1 + (p \times N))),$$

де n – обсяг вибіркової сукупності,

q – припустима похибка вибірки (обрана – 95,0%);

p – коефіцієнт вибіркової сукупності для ступеня точності при відомому

обсязі генеральної сукупності (визначений по таблиці – 0,03);

N – обсяг генеральної сукупності (1000 віруючих прихожан).

Тоді обсяг вибіркової сукупності становить:

$$n = 0,95 \times ((1 + (0,03 \times 1000))) = 29,45 \text{ при ступені вірогідності отриманих результатів у 95\%}.$$

Таким чином, для того, щоб була можливість отримати результати відносно типових рис національного характеру української нації та їх впливу на релігійність, достатньо опитати 30 прихожан даного приходу, які відносять себе до категорії віруючих, сповідають православну віру і погодилися взяти участь у дослідженні.

Тест Реймонда Кеттелла складається з 105 питань, на кожне з яких пропонується три варіанти відповідей – а, б, с. Опитуваний вибирає і фіксує його в бланку відповідей. Питання групуються за змістом навколо певних рис, що виходять в остаточному підсумку до тих або інших факторів:

1) фактор А – «замкнутість – товариськість»;

2) фактор В – «інтелект»;

3) фактор С – «емоційна нестійкість – емоційна стійкість»;

4) фактор Е – «підпорядкованість – домінантність»;

5) фактор F – «стриманість – експресивність»;

6) фактор G – «схильність до почуттів – висока нормативність поведінки»;

7) фактор Н – «боязкість – сміливість»;

8) фактор I – «жорстокість – чутливість»;

9) фактор L – «довірливість – підозрілість»;

10) фактор M – «практичність – розвинена уява»;

11) фактор N – «прямолінійність – дипломатичність»;

12) фактор O – «упевненість у собі – тривожність»;

13) фактор Q1 – «консерватизм – радикалізм»;

14) фактор Q2 – «конформізм – нонконформізм»;

15) фактор Q3 – «низький самоконтроль – високий самоконтроль»;

16) фактор Q4 – «розслабленість – напруженість»;

17) фактор MD – «адекватність самооцінки».

Результати застосування даної методики дозволяють визначити психологічну своєрідність основних підструктур національного характеру.

У результаті проведеного психологічного тестування автором була отримана низка результатів, зведених у таблицю, що і дозволяє визначити риси національного характеру української нації.

Таблиця 1

Результати дослідження психологічних рис віруючих за методикою 16-факторного тесту Р.Б. Кеттелла

№ п/п	Фактори																
	A	B	C	E	F	G	H	I	L	M	N	O	Q ₁	Q ₂	Q ₃	Q ₄	MD
1	4	2	10	11	9	5	5	6	4	10	5	2	5	7	3	5	3
2	4	2	9	4	3	3	2	2	3	12	3	3	9	2	3	9	5
3	6	6	3	6	7	2	8	9	8	4	6	2	8	3	5	6	11
4	3	4	4	3	6	6	3	2	4	3	3	4	9	3	3	3	1
5	9	4	8	7	4	11	5	5	6	8	10	5	11	6	6	8	7
6	3	1	11	3	3	2	5	1	6	11	2	3	4	8	4	4	9
7	8	11	3	6	5	8	6	6	6	3	10	4	7	1	8	9	2
8	6	6	8	8	9	2	11	5	5	2	3	9	8	0	4	10	5
9	6	8	9	9	11	11	8	8	8	0	7	3	9	2	5	8	2
10	4	7	10	12	5	8	5	10	5	5	2	4	10	4	8	4	4
11	10	4	12	7	6	9	3	7	4	7	4	2	2	6	9	7	3
12	3	3	10	10	8	4	5	2	5	4	3	4	6	2	11	6	1
13	9	3	6	5	9	6	0	4	7	11	5	5	5	6	2	6	9
14	10	4	9	5	7	3	5	5	4	6	10	2	9	4	3	9	6
15	11	6	3	2	3	7	2	4	2	9	9	0	10	5	4	0	5
16	8	4	4	5	4	4	8	9	11	4	6	7	11	8	6	4	7
17	8	4	1	2	5	9	12	10	12	7	2	3	5	1	5	1	5
18	4	3	0	5	2	3	9	8	7	6	1	3	6	0	7	4	6
19	9	2	3	7	3	8	1	0	3	2	0	6	7	2	4	5	10
20	2	1	6	0	5	9	2	4	5	4	3	5	8	3	0	1	4
21	5	1	10	4	8	0	4	3	5	9	2	3	3	0	8	3	9
22	4	3	11	3	9	8	6	5	7	5	4	6	6	1	9	1	5
23	3	4	4	9	2	4	5	2	11	7	2	3	7	3	0	1	5
24	10	3	7	0	8	6	4	6	10	9	7	5	3	4	4	3	7
25	6	3	3	1	4	1	3	7	6	4	5	6	8	5	6	2	10
26	7	5	9	3	3	2	7	5	3	6	4	1	4	6	5	6	2
27	3	2	9	5	9	0	4	5	5	4	6	3	8	1	5	2	6
28	3	1	11	3	3	2	5	6	2	11	5	3	4	8	4	4	9
29	9	5	12	7	6	9	3	2	4	7	4	2	2	6	9	7	2
30	6	8	9	9	11	11	8	8	8	0	7	3	9	2	5	8	9
Σ	183	120	214	164	177	163	154	156	176	180	140	111	203	109	155	146	169

На підставі отриманих даних є можливість розрахувати середні показники основних факторів, що визначають український національний характер, у відповідності до визначених психологічних особливостей:

Фактор А: 183 бали: 30 чоловік = 6,1 бали.
 Фактор В: 120 балів: 30 чоловік = 4,0 бали.
 Фактор С: 214 балів: 30 чоловік = 7,13 бали.
 Фактор Е: 164 бали: 30 чоловік = 5,46 бали.
 Фактор F: 177 балів: 30 чоловік = 5,9 бали.
 Фактор G: 163 бали: 30 чоловік = 5,43 бали.
 Фактор Н: 154 бали: 30 чоловік = 5,13 бали.
 Фактор I: 156 балів: 30 чоловік = 5,2 бали.
 Фактор L: 176 балів: 30 чоловік = 5,86 бали.
 Фактор M: 180 балів: 30 чоловік = 6,0 балів.
 Фактор N: 140 балів: 30 чоловік = 4,66 бали.
 Фактор O: 111 балів: 30 чоловік = 3,7 бали.
 Фактор Q1: 203 бали: 30 чоловік = 6,76 бали.
 Фактор Q2: 109 балів: 30 чоловік = 3,63 бали.
 Фактор Q3: 155 балів: 30 чоловік = 5,16 бали.
 Фактор Q4: 146 балів: 30 чоловік = 4,86 бали.
 Фактор MD: 169 балів: 30 чоловік = 5,63 бали.

Таким чином, на підставі зведених даних є можливість скласти профіль національного характеру української нації (рис. 1).

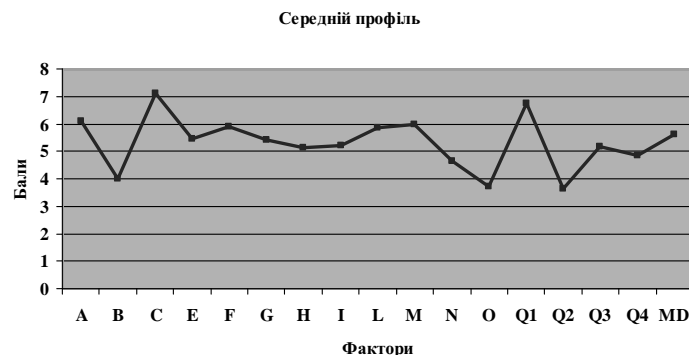

Рис. 1. Психологічний профіль національного характеру віруючих, отриманий на основі усереднених даних тесту Реймонда Кеттелла

На основі отриманих даних є можливість визначити доміанти характеру віруючих, розподіливши отримані результати за трьома кластерами, відповідно до їх значущості.

Підставою для такого розподілу є умовна шкала зі статистичним інтервалом, що обчислюється за формулою:

$$C_i = (C_{\max} - C_{\min}) : N,$$

де C_{\max} – максимальний бал,

C_{\min} – мінімальний бал,

N – кількість кластерів, яка в даному випадку дорівнює трьом.

Таким чином, маємо:

$$C_i = (7,13 \text{ бали} - 3,63 \text{ бали}) : 3 \text{ кластери} = 1,16 \text{ бали}.$$

Отже, до кластеру найвищих рис характеру віруючих будуть віднесені фактори, які лежать на числовому відрізку від 5,97 бали до 7,13 бали ($7,13 - 1,16 = 5,97$).

До кластеру визначних рис характеру віруючих будуть віднесені фактори, які лежать на числовому відрізку від 4,80 бали до 5,96 бали ($5,96 - 1,16 = 4,80$).

До кластеру малозначущих рис характеру віруючих будуть віднесені фактори, які лежать на числовому відрізку від 3,63 бали до 4,79 бали ($4,79 - 1,16 = 3,63$).

Таким чином, найвищезначнішими рисами характеру віруючих є:

1) високий інтелект, який обумовлює можливості українців існувати в площині різноманітних культур, ідей, вірувань тощо;

2) високий рівень консерватизму віруючих, що обумовлює схильність до традиційної національної культури, яка складалася століттями;

3) достатній рівень емоційної стійкості, що дозволяє віруючому протистояти радикальним соціально-культурним змінам, явищам соціально-культурного життя, емоційній експансії.

Відповідно, визначними рисами віруючих є:

1) певна замкнутість, яка характеризує патріархальний характер української релігійності, відсутність бажання активно спілкуватися з іншими особами, відповідно й із представниками інших культур;

2) характер віруючих визначається певною підкореністю українців, тобто мова йде про їх повагу до влади, традицій, ритуалів і т. ін.;

3) стриманість віруючих – це продовження їх стійкості до емоціональної експансії, нація не сприймає експресивної поведінки, тим більш експресії в культурі;

4) разом із тим, віруючі схильні до прояву різноманітних почуттів, що визначає творчий характер українців, їх схильність до креативних видів людської діяльності;

5) віруючі відрізняються довірливістю, що характеризує їх моральну чистоту, вони поважають чесність, вірність слову й т. ін.;

6) разом із тим, віруючі ще й досить практичні, що визначає практичний характер їх культури, особливо культури побутової.

Інші фактори, що визначають характер віруючих, є не визначальними і тому не будуть аналізуватися в рамках даного дослідження. Спираючись на отримані дані, спробуємо побудувати умовну схему залежності етнопсихологічних рис українського народу й відповідних характеристик української релігійності (табл. 2).

Таблиця 2

Етнопсихологічні детермінанти психолого-релігійних характеристик українських віруючих

Етнопсихологічні детермінанти	Риси української релігійності
Інтелект	Пошуки змісту буття в собі, в історії, у філософії, у релігії, завдяки чому змістом буття стає не життя, не турбота про нього, а ідеал, який перевищує земні межі
Консерватизм	Відчуття наявності певного абсолюту, тобто своєрідний релігійний пантеїзм, двовір'я
Підкореність	Пошуки заступництва у вищих позаземних чинників, що створювало сприятливий ґрунт для християнського вчення про Спасителя, страждання на землі і рай у потойбічному; трактування церкви як інституції, що виражає національні інтереси
Чутливість	Глибоке вкорінення релігійності, її історична колоритна обрядовість, трактування релігії як системи невід'ємних чинників життя, відведення їй домінуючого становища серед усіх інших святощів
Замкнутість	Містицизм релігійної сфери, негативізм, культ духа, ілюзіонізм та ідеалізація життя, а отже перенесення релігії у сферу індивідуальної, внутрішньої побожності; зорієнтованість обрядовості на дім, сім'ю
Довірливість	Бог – це внутрішній закон, відповідно до якого треба жити. Українець довіряє себе і свою волю Богові, а тому з покором сприймає всі страждання
Емоційна стійкість	Відсутність схильності до зміни релігійних переваг – традиційний культ Богородиці, ідеалізація подружнього життя, обожнення сім'ї, звеличчання жінки-матері – ключові риси української релігійної культури
Практичність	Основа релігійної свідомості українців лежить у розумі людини. Релігія є не щось стороннє для людської природи. Тому українська релігійність є простою і не потребує створення богословських систем
Стриманість	Українська релігійна культура є традиційною, українці досить стримано ставляться до нових церков та нових релігійних течій

Крім зазначених рис, характеризуючи етнопсихологічні особливості українців, дослідники вказують також на два різних типи поведінки: з одного боку – приниженість, втеча від дійсності в позаскзистенційний світ, з іншого – привітність і поетичність, а також почуття власної гідності, свободолубство, войовничість, що пояснюється відгомом впливів на духовний світ народу його козацької вдачі.

Саме цим А. Колодний та Л. Филипович пояснюють той факт, що «разом з глибоко вкоріненою релігійністю, українській ментальності властиві активні прояви іррелігійності, релігійного інакомислія, скептицизму та міфологічності» [2, с. 15–16].

Отже, в принципі, психологічні особливості віруючих українців сприяють формування феномену двовір'я в українській національній свідомості і такий релігійний синтез є цілком природний для української ментальності.

Висновки. Зазначені вище риси національного характеру віруючих дають змогу констатувати, що українська нація в своїх соціально-культурних уподобаннях є досить консервативною і саме цей культурний консерватизм визначає стійкість релігійного синкретизму в українській релігійній свідомості.

Таким чином, язичництво для українців є традиційною системою міфологічних уявлень про навколишній світ, яка існує поряд із традиційним християнством.

Озвучені в статті ідеї знаходяться в основі нової парадигми сучасного двовір'я, яке характеризує українське суспільство початку ХХІ ст. Тому перспективи подальших розвідок у даному напрямі досить широкі, а саме: визначення взаємозв'язку між ментальними основами язичництва та релігійного синкретизму, який об'єктивно присутній в українському духовному бутті, духовній та релігійній культурі.

Список використаних джерел

1. Длінна Т. Деякі етнопсихологічні аспекти української релігійності / Тетяна Длінна // Українське релігієзнавство. – 1996. – №3. – С. 27–28.
2. Колодний А. М. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан / А. М. Колодний, Л. О. Филипович. – Львів: Логос, 1996. – 182 с.
3. Костомаров Н. И. Две русские народности (Письмо редактору) / Николай Иванович Костомаров // Основа. – СПб., 1861. – №3. – С. 33–80.
4. Кульницький О. Світовідчуження українця / Олександр Кульницький // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 48–65.
5. Мірчук І. Світогляд українського народу: Спроба характеристики / Іван Мірчук // Науковий збірник УВУ. – Вип. 3. – Прага, 1942.
6. Огієнко І. І. Українська церква: Нариси з історії Української Православної Церкви / Іван Іванович Огієнко; У 2 т.: Т. 1–2. – К.: Україна, 1993. – 284 с.
7. Смушков И. Л. Психологические методы изучения национального характера и его ментальных основ / И. Л. Смушков. – СПб.: Нева, 2009. – 293 с.
8. Шлемкевич М. Загублена українська людина / Микола Шлемкевич. – К.: МП «Фенікс», 1992. – 168 с.
9. Янів В. Релігійність українців з етнопсихологічного погляду / Володимир Янів // Народна творчість та етнографія. – 1999. – №5–6. – С. 39–54.

Жражевский С. Н. Психологические особенности верующих как основа украинского двоеверия

Освещена проблема психологических основ украинского двоеверия. Автор с помощью психологических методик определяет психологические черты верующих, строит их психологический профиль, транслирует полученные результаты на феномен религиозного синкретизма в религиозной культуре украинцев.

Ключевые слова: религиозный синкретизм, психологические черты, национальный характер.

Zrazhevskiy, S. M. Psychological features of believers as basis ukrainian two religions
Lit the problem of psychological bases Ukrainian «two religions». An author, by psychological methods, determines the psychological lines of believers, builds their psychological type, translates the got results on the phenomenon of the religious syncretism in the religious culture of Ukrainians.

Key words: religious syncretism, psychological lines, national character.

Вторинний сутнісний структурний аспект ідеології державотворення

Шляхом аналізу взаємопов'язаних понять, що відображають істотні риси ідеології державотворення, розглядається її вторинний, державотворчий сутнісний структурний аспект. Обґрунтовується, що процес створення держави, її перетворення обумовлює формування ідеології державотворення як особливої форми теоретично обґрунтованої практичної свідомості.

Ключові слова: ідеологія, держава, державна влада, механізм держави, право, державно-політичне буття, творчість, державотворення, ідеологія державотворення.

Вирішення проблеми формування ідеології державотворення нерозривно пов'язано із розв'язанням низки питань, що стосуються, насамперед, дослідження істотних глибинних сторін цього складного явища. У якості останніх, на нашу думку, можуть виступати такі основні сутнісні структурні аспекти ідеології державотворення, як ідеологічний, що виступає у якості первинного, безпосередньо пов'язаного з феноменом ідеології, та державотворчий, вторинний, що зумовлений процесами творення держави.

Стосовно первинного аспекту вказаного феномена слід зауважити, що на сьогодні існує досить пристойний теоретичний доробок у галузі ідеологознавства. Насамперед, відзначимо праці корифеїв вітчизняної ідеологознавчої думки В. Воловика, Л. Губерського, М. Михальченка, а також роботи більш молодшої генерації дослідників (О. Заздравної, З. Самчука, В. Тарана та ін.). Це дозволяє активно здійснювати наукові, соціально-філософські розвідки у царині ідеологічного явища. Водночас, проводячи останні, ми змушені констатувати, що на сьогоднішній день відчувається брак дослідницьких напрацювань у сфері державотворчої компоненти ідеології, осмислення вторинного сутнісного аспекту ідеології державотворення. Тому, концептуалізуючи в цілому ідеологію у якості теоретично обґрунтованої практичної свідомості, як сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу дійсність і самого себе, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні певних завдань практики, ми вимушені приділити особливу увагу розгляду державотворчого сутнісного аспекту досліджуваного явища.

Мета статті – дослідити вторинний, державотворчий сутнісний структурний аспект ідеології державотворення. Досягти її, як нам уявляється, можливо шляхом послідовного аналізу взаємопов'язаних понять (насамперед, таких як «держава», «державно-політичне буття», «творчість», «державотворення» та ін.), що відображають певні істотні риси досліджуваного явища, пов'язані з його державотворчим сутнісним аспектом.

Оскільки ідеологія державотворення в межах нашої концептуалізації постає, насамперед, у якості різновиду ідеологічного феномена соціально-перетворюючої діяльності, який виникає разом з утворенням такої політичної форми життєдіяльності суспільства як держава, що є очевидним, то цілком доречно розпочати висвітлення другого сутнісного структурного аспекту досліджуваного явища з аналізу категорії останньої.

Державний організм постає як закономірний результат еволюції суспільства внаслідок складних процесів у середині суспільного буття, пов'язаних, насамперед, із соціальним поділом праці, виникненням приватної власності й соціальної нерівності, що дає поштовх до поживлення політичної сфери суспільної системи й активний імпульс розвитку політичної форми соціального – держави.

Мислителі усіх часів і народів розмірковували над природою державного утворення, тими життєдіяльними силами, що об'єднують людей у єдиний державний організм,

генеруючи тим самим різноманітні теоретичні конструкції державного феномена, іноді зовсім протилежні підходи до його розуміння. У межах останніх стверджувалось, що під державою, зокрема, слід розуміти: спільне поселення людей для забезпечення потреб і доброго життя (Аристотель, Платон); організацію правопорядку (Г.Кельзен, Цицерон та ін.); велику сім'ю (Конфуцій, Р.Фільмер та ін.); спільність людей, що обумовлена божественними законами (Т.Аквінський та ін.); своєрідного звіря (левіафана), що підкоряє собі усі існуючі структури (Т.Гоббс), чи «найхолодніше чудовисько» (Ф.Ніцше); об'єднання людей як наслідок суспільного договору між ними (І.Кант, Ж.–Ж. Руссо та ін.); найвищий розвиток об'єктивного духу, що знімає суперечності між громадянами, «ходу Бога у світі» (Г.Гегель); сукупність людей, території та суверенної влади (М.Грушевський, Л.Дюгі, Г.Еллінек, І.Льїн, Г.Шершеневич та ін.); певну форму співжиття людей, психологічний зв'язок між ними (Ф.Кокошкін, Л.Петражицький та ін.); спосіб, «машину» придусшення одного класу іншим (Ф.Енгельс, В.Ленін, К.Маркс та ін.); єдиний живий організм (І.Солсберійський, Г.Спенсер та ін.) тощо.

Протягом століть людство живе в умовах державної організації і так і не змогло виробити більш–менш єдиної парадигми розуміння й бачення феномена держави. Аналіз свідчить, що не існує чіткого загальноприйнятого категоріального визначення даного явища у жодній галузі суспільствознавства, що напяму досліджує державну організацію, – хоча й у різних площинах і аспектах, – зокрема, не має його ні юридична, ні політологічна, ні соціологічна література; на жаль, не є виключенням з цього приводу і філософські видання.

Безумовно, кожен із відомих підходів до розуміння держави має право на існування, висвітлює певний аспект її сутності, розкриває приховані від буденного ока сторони державної організації, її механізми. Проте він не здатен охопити державний феномен у його цілісності, у єдиному інтегральному баченні державного явища, його сутності, що забезпечується, як нам здається, у форматі соціально–філософської парадигми світо–розуміння: «потрібне всебічне бачення держави. А це зумовлює необхідність нового прочитання праць Платона і Томи Аквінського, Н.Макіавеллі і Г.Гегеля, К.Маркса, М.Бакуніна, Дж.Гелбрейта та інших теоретиків держави» [1, с.491].

У світлі цих думок викликає зацікавлення спроба філософського осмислення державного феномена, у рамках якої держава визначається як «...форма організації суспільного буття за допомогою влади і законів, дія яких забезпечується відповідними суспільно–соціальними і владними структурами, установами й організаціями» [1, с.48; 2, с.124]. Видається можливим узяти даний підхід до розуміння поняття держави за основу, зауваживши декілька принципових моментів.

По–перше, держава виникає саме у лоні політичної складової буття суспільства як політична форма його організації, необхідна для налагодження відносин у соціально–неоднорідному суспільстві, для якого, як відомо, властиві такі характеристики, як приватна власність, соціальна нерівність, класова диференціація й політична влада, яка дозволяє тій або іншій соціальній групі, не порушуючи загальноприйнятих норм, розширювати сферу свого впливу в межах певного простору, реалізовувати свої інтереси, потреби в масштабах усієї соціальної спільності. Тому під державою слід розуміти, насамперед, політичну форму організації суспільного буття на певній території, з чим погодяться, напевно, усі дослідники.

По–друге, якщо для суспільства в цілому характерною є влада як соціальний феномен (соціальна влада), яка виступає домінуючим регулятором у первіснообщинних формах суспільного буття, для соціально–неоднорідного суспільства стає властивим такий різновид владного феномена, як політична влада, то в умовах існування державного організму формується новий вид владних відносин – державна влада, що дає право й можливість державі в особі її інституційних органів розпоряджатися життєдіяльністю суспільства, застосовувати у разі соціальної непокої спеціальні заходи примусу, врегульовані правовими нормами. Отже, така політична форма організації суспільного буття, як держава, функціонує за допомогою державної влади.

Під державною владою, як ми обґрунтовували раніше [3, с.115–132], розуміємо здатність суб'єкта державно–владного відношення підпорядковувати його об'єкт для забезпечення досягнення певних цілей на основі соціальної відповідальності. Як

будь–який владний феномен, державна влада формує свою систему, структуру, органи, що органічно входять до механізму держави.

По–третє, окрім державно–владних відносин, держава функціонує за допомогою відповідних структур, установ та організацій, які у юридичній науці традиційно позначаються таким поняттям, як механізм держави. Під останнім розуміється система всіх державних організацій, що здійснюють її завдання й реалізують державні функції [4, с.173]. При цьому до державних організацій цілком доречно відносити органи державної влади – органи держави, що наділені владними повноваженнями (апарат держави), а також державні підприємства і державні установи, що практично здійснюють функції держави у сфері виробничої (підприємства), чи невиробничої (установи) діяльності. Тому в даному контексті видається можливим використати напрацьований у правовій думці досвід і вважати, що держава як політична форма організації суспільного буття функціонує за допомогою державної влади й спеціального механізму.

По–четверте, відомо, що одночасно з виникненням такої політичної форми суспільної життєдіяльності, як держава, формується у якості її невід'ємної складової і право, яке, на підставі узагальнення філософських і правових поглядів на правове явище [5, с.241; 6, с.436; 7, с.501], можна визначити як систему правил поведінки, норм, які встановлені або санкціоновані державою, мають загальнообов'язковий характер, виражають волю домінуючої у суспільстві частини населення, спрямовані на регулювання суспільних відносин і дотримання яких забезпечується цілеспрямованою діяльністю держави. Зауважимо, що право як соціальне явище більш широке по об'єму поняття, ніж закон, так як крім остатнього (закону як нормативно–правового акту) існують ще інші нормативні приписи (підзаконні нормативно–правові акти) [8, с.79–80]. Тому, рухаючись у руслі вищезазначених думок, слід підкреслити, що держава функціонує за допомогою державної влади й спеціального механізму на основі права.

По–п'яте, слід визнати, що держава постає як сумарний результат об'єктивного виклику суспільства як соціальної системи. Останній, як зазначалося нами раніше [3, с.309], полягає у необхідності існування певних соціальних інститутів, що забезпечують процес управління в суспільній системі, здійснення функцій по її збереженню та оптимізації. Таким чином, держава як політична форма організації суспільного буття функціонує для збереження суспільства та його вдосконалення.

У зв'язку з вищевикладеним державу правомірно визначити у якості соціально–філософської категорії для позначення політичної форми організації суспільного буття на певній території за допомогою державної влади і спеціального механізму на основі права для збереження суспільства та його вдосконалення. Дане поняття, як уявляється, фіксує філософську специфіку розуміння феномена держави, розкриває його основні істотні характеристики, відповідає логіці нашого дослідження, з однієї сторони, а з іншої, – узгоджується з іншими відомими визначеннями цього поняття.

Зазвичай у філософській літературі при здійсненні спроб понятійно–категоріального визначення держави найчастіше вказуються наступні її основні ознаки, на більшість із яких, зауважимо, звертав увагу ще Ф. Енгельс у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» [9]: по–перше, наявність публічної влади, що відокремлена від суспільства; по–друге, певна територія, поділ населення за територіальним, а не родовим принципом; по–третє, наявність права, що закріплює відповідну систему норм, які санкціонує держава; по–четверте, наявність податкової системи [1, с.491; 2, с.124; 10, с.131; 11, с.120; 12, с.197–198]. Проте не завжди ці ознаки корелюють із змістом поняття, що визначається. У той же час поняття держави, що було запропоновано в даній роботі, дає можливість сформулювати ряд принципово важливих суттєвих характеристик державного явища.

Першою істотною ознакою, характеристикою державного феномена є те, що держава виступає як складова суспільного буття, політична форма його організації, що життєво необхідна для існування суспільства як соціальної системи. Друга ознака цього явища полягає у тому, що держава організовується, розвивається на певній території, у відповідному просторі, в межах якого відбувається її буття. Третя ознака цього феномена пов'язана з тим, що організація держави здійснюється за допомогою державної влади й спеціального державного механізму. Четверта ознака держави – це наявність права як системи загальнообов'язкових правил поведінки, правових норм,

на підставі яких відбувається державна життєдіяльність. Окрім цього, слід відзначити, що функціонування державного організму здійснюється для збереження суспільства та його вдосконалення, що й складає п'яту суттєву ознаку феномена держави.

Як можна побачити, держава має первинну провідну функцію, яку умовно можна назвати «суспільною» і яка полягає у забезпеченні збереження суспільства та його оптимізації, вдосконалення. Вона зумовлює усі інші, похідні функції державного утворення, серед яких дослідники найчастіше згадують про внутрішні і зовнішні. Очевидно, що внутрішні функції є серед них домінуючими, оскільки визначають собою зміст зовнішніх функцій. У зв'язку з цим, у залежності від сфери суспільної життєдіяльності доцільно виділити такі внутрішні функції держави, як економічну, політичну, соціальну, духовну. Поряд із ними досить актуальними є також екологічна функція, правоохоронна тощо.

З огляду на вищесказане видається можливим погодитись із традиційною класифікацією видів, типів держави [1, с.49; 10, с.131–132]. Так, останні можна класифікувати залежно від формаційного критерію (рабовласницька держава, феодална, капіталістична, соціалістична), від форми державного правління (монархічна держава, республіканська), від форми державно-територіального устрою (проста держава – унітарна, складна – імперія, федерація, конфедерація), від форми державного режиму (демократичні держави, антидемократичні) тощо.

Постаючи як політична форма організації суспільства, держава розвивається у політичній площині його життєдіяльності, утворюючи тим самим новий унікальний світ свого буття – державно-політичне буття, що органічно вписується у політичне буття в цілому у якості складової сфери останнього, центрального його ядра, специфічного політико-державного кластера.

Якщо взяти за основу розуміння категорії «соціальне буття», що обґрунтовувалось нами раніше [3, с.87], то уявляється цілком доречним визначити державно-політичне буття у якості соціально-філософської категорії для позначення реального процесу життєдіяльності держави у всьому різноманітті її проявів, що усвідомлюється здійснюючими його соціальними суб'єктами. Як і буття в цілому, державно-політичне буття носить об'єктивний, конкретний, змінний характер. У той же час воно, синхронно з соціальним буттям, має соціально-історичний, цивілізаційний характер. Крім цього, можна виділити щонайменше три найбільш суттєвих риси, що властиві державно-політичному буттю як самобутній буттєвості. По-перше, це потрібна його вторинність по відношенню до буття в цілому (перша), соціального буття (друга), а також суспільного (третя). По-друге, багаторівнева комплексність, що проявляється, насамперед, у тому, що вказане буття виступає як складна, комплексна природничо-соціально-суспільна державно-політична реальність, провідне місце в якій об'єктивно і необхідно займає соціальний суб'єкт. По-третє, для державно-політичного буття характерною є соціальна дуальність, що виступає як здатність забезпечувати між суспільним буттям (суспільством) і політичним, державно-політичним (державою), відносини як взаємозв'язку, так і конфліктного протистояння.

Із поняттями «державою», «державно-політичне буття» тісно пов'язане таке поняття, як «державотворення». Дійсно, постаючи як політична форма організації суспільства, держава проходить певний процес свого створення, що виступає у якості ключового системоутворюючого конструкта державно-політичного буття і що, як уявляється, отримує відповідне відображення в найбільш загальному вигляді у понятті державотворення.

Слід зауважити, що останнім часом, особливо на протязі двадцяти років існування української незалежності, термін «державотворення» посів своє чільне місце як на буденному рівні суспільної свідомості, так і на теоретичному. Його застосовують, як правило, у різноманітних значеннях для опису процесів суспільно-політичного, державного життя і політики, і державні службовці, і журналісти, і представники практично усіх галузей суспільствознавчих наук. При цьому, на жаль, практично ніхто не наважується зазирнути в суть явища, що позначається цим терміном, приступити до розкриття цілісного змісту поняття державотворення.

Дане поняття традиційно обходить своєю увагою практично уся довідкова література, включаючи фундаментальні філософські, політологічні, юридичні словники та енциклопедії. Не зустрічається воно в якості самостійного поняття і в новітній

«Енциклопедії державного управління», хоча сам термін «державотворення» присутній у статті в складі більш об'ємного поняття [13, с.204]. Що ж стосується монографічних і дисертаційних робіт, у назву яких залучено термін «державотворення», то зазвичай їх автори використовують вищевказане поняття, так би мовити, «заангажовано», залежно від спрямованості свого власного наукового інтересу, не обтяжуючись при цьому намаганнями з'ясувати його зміст. Так, наприклад, у роботі, що присвячена дослідженню національної свідомості як чинника державотворення, вказується, що під останнім слід розуміти «...процес створення та удосконалення певних організаційних структур та ідеологічних засад взаємодії між громадянами держави у всіх сферах суспільного життя (політичній, економічній і т.д.) з реалізації особистих і спільних інтересів» [14, с.57]. Очевидно, що таке розуміння державотворення, його визначення, є тенденційним і в цілому не розкриває суті цього феномена.

На погляд автора, така неувага з боку суспільствознавців і філософського загалу до вищевказаного поняття значно стримує розвиток як теорії суспільства й держави, так і соціально-філософського знання в цілому, породжує не досить вірні, а іноді зовсім хибні, думки, теоретичні погляди й конструкції. «Для мене слово «державотворення», – говорить Є.Сверстюк, – є дуже фальшиве і дуже пахне «совковістю». Мені здається, що термін «державотворення» пішов від тих, хто проповідував культ держави. Це й партійні органи, й органи безпеки. Держава, і все для держави, і хліб для держави, і людина для держави, і державотворення... І власне кажучи, ніяких проблем не було. Державу створено, перейменувати на незалежну Україну і все в порядку. Отже, у самому тому терміні було для мене завжди щось підозріле» [15]. Навряд чи можна погодитись з такою думкою. Принаймні, якщо щось і створено в суспільстві, що має соціальну природу (а тим паче держава!), воно знаходиться у постійних змінах, розвитку, а отже потребує нових людських потуг, перетворення й вдосконалення, тобто соціально-перетворюючої діяльності.

У зв'язку з цим зробимо наголос, що державотворення, як нам уявляється, слід концептуалізувати крізь призму філософського розуміння таких феноменів соціальної дійсності, як діяльність і практика [3, с.91–93]. Одним із основних проявів, різновидів діяльнісного явища є наявність продуктивної, творчої діяльності, що може виступати у формі особливого роду практики – соціально-перетворюючої діяльності, спрямованої на зміну певних форм соціального буття, у тому числі держави. У даному випадку феномен державотворення і постає у якості такої практики. Вважаємо, що його повноцінне осмислення лежить у площині розгляду такого проблемного питання, як творчість.

В історії філософської думки питання творчості по-різному ставилось і вирішувалось, зокрема, до суб'єктів творчості традиційно відносили Бога (М.Бердяєв, Г.Гегель, Платон та ін.), природу (А.Бергсон, Епікур, Б.Спіноза та ін.), людину (К.Гельвецій, К.Маркс, Ж.Сартр та ін.). Останнім часом набуває популярності розгляд даного питання у контексті ідеї «глобальної креативності», в рамках визнання онтологічного статусу креативних процесів, констатування їх первинності як деякої тотальності. Виходячи з цих позицій, творчість розглядається, насамперед, як вища форма універсальної креативності, що іманентно властива усім рівням ієрархії буття [16, с.1053]. З огляду на це, зауважимо, що діалектичний матеріалізм цілком слушно заперечує точку зору, відповідно до якої природа (природне буття) теж виступає як суб'єкт творчості. Справді, адже у природі відбувається саме процес розвитку, а не творчої діяльності, що завжди передбачає буття та активність творця – суб'єкта творчості. При цьому слід звернути увагу на те, що вже у поведінці вищих тварин спостерігаються, хоча й у елементарних формах, акти творчості, проте свій специфічний вираз творчий феномен знаходить лише у діяльності людини як істоти соціальної. Крім того, на озброєння доцільно взяти ще одну тезу діалектичного матеріалізму, згідно з якою творчість постає як певна діяльність, що перетворює природний та соціальний світ у відповідності з цілями та потребами людини й людства на основі об'єктивних законів дійсності.

Грунтуючись на цих думках, аналізуючи досвід понятійно-категоріального визначення творчого феномена [17, с.642; 18, с.114; 19, с.474; 20, с.664; 21, с.337], приходимо до висновку, що творчість – це соціально-філософська категорія для позначення процесу діяльності зі створення якісно нового. При цьому слід розуміти, що нове є результатом розвитку конкретної системи, який характеризується іншою якісною визначеністю у

порівнянні з попередніми її станами і виконує провідну функцію у розвитку. Нове виникає у суспільному житті як наслідок діяльності суб'єкта, але не усякої, а лише тієї, що здійснюється ним із урахуванням її детермінованості об'єктивними закономірностями розвитку системи, яка піддається впливу. Лише спираючись на знання цих закономірностей, суб'єкт може розраховувати на успішну реалізацію свого креативу і творчих здібностей.

Як різновиду діяльності, творчості властиві усі риси й характеристики діяльнісного явища. Крім того, для творчості, насамперед, характерна така особливість, як породження якісно нових матеріальних та духовних цінностей, об'єктів. До того ж творчий діяльнісний феномен, як справедливо зазначається [17, с.643], характеризується ще й такими рисами: по-перше, неповторністю (за характером здійснення та результатом), по-друге, оригінальністю (самобуття діяльності), по-третє, суспільно-історичною унікальністю (винятковість у масштабах усього історичного буття).

Творчість як процес трудової діяльності зі створення якісно нового є іманентною природі людині. «Первісною сутністю людини, — стверджує П.Алексєєв, — є творчість, або, що теж саме, — творчість у праці... Праця повинна бути не тільки і не скільки засобом до життя, скільки її сутністю, процесом, у якому людина повністю та всебічно розвиває свої схильності й задатки» [21, с.341]. Виражаючи солідарність з цими думками, наголосимо, що, на наше глибоке переконання, саме духовна сила любові допоможе досягти такого стану, коли людина праці максимально реалізує, вивільняє свій креативний потенціал на благо себе та суспільства. Любов тут розуміємо у широкому сенсі, як звернення почуттів, волі, духовної сили суб'єкта на людину, співтовариство, суспільство та ін., що супроводжується потребою «віддати себе» об'єкту любові й одночасно зробити його «своїм», в емоційному плані «злитися» з ним. Насправді, коли любов актуалізується у житті людини (соціальної групи, суспільства), то її сила здатна немов би «розчиняти» особистісне (одичинне) буття у просторах навколишнього (загального), тим самим сприяючи пізнанню останнього, відкриттю нових безмежних обривів буттєвості, її законів та закономірностей, що дає можливість особистості творити, виступати суб'єктом історії, бути співтворцем світу. «Творчість означає: насолоджуватися будь-якою роботою як медитацією; працювати на усякій роботі з глибокою любов'ю» [22, с.454], — говорить Ошо.

Творчість, безумовно, — багатогранне явище; багатоманітність і багатомірність творчих проявів піддається класифікації за різними підставами. У цілому усі види творчого явища відповідають основним різновидам діяльності, тобто матеріальному та духовному виробництву. Якщо ж взяти до уваги практичний вимір діяльнісного феномена, то загалом можна виділити два основних види творчої діяльності: виробництво матеріальних благ і соціально-перетворюючу діяльність. У межах останньої і відбуваються різноманітні процеси перетворення суспільства й держави, що мають креативний, творчий характер. Зокрема, творча діяльність відбувається і під час створення держави, у вигляді особливого процесу — державотворення. Іншими словами, творча робота зі створення держави постає як державотворення.

Таким чином, на підставі загального поняття «творчість» уявляється правомірним визначити державотворення як соціально-філософську категорію, що позначає процес діяльності зі створення якісно нової держави. Особливістю державотворення як складного соціального утворення виступає те, що воно поєднує у собі і загальні риси діяльнісного явища в цілому, і суттєві характеристики таких феноменів, як практика й творчість. Зокрема, як різновид практичної діяльності, державотворення має соціоактивний, усвідомлений, цілепокладаючий, доцільний, почуттєво-предметний, матеріальний, перетворюючий характер. Крім того, такий процес соціально-перетворюючої діяльності є постійним і безперервним: виникнувши, держава змінюється, розвивається, що з необхідністю детермінує постійну діяльність з її перетворення, вдосконалення.

Державотворення, таким чином, постає як специфічна «матеріальна» основа зародження й формування особливого різновиду ідеологічного явища — ідеології державотворення. Оскільки для здійснення державотворчих процесів соціальний суб'єкт вимушений постійно звертатися до практичної свідомості, за допомогою якої і здійснюється практична діяльність.

Разом із утворенням, еволюцією державних організмів ускладнюється й структура суспільної свідомості, практичної її складової, формується систематизоване, теоретично обгрунтоване духовне відбиття об'єктивного буття держави, реального процесу її створення, будівництва й життєдіяльності, що усвідомлюється здійснюючими його суб'єктами — народом, громадянами, їх об'єднаннями, органами державної влади, державними діячами.

Об'єктивна необхідність здійснювати практичну діяльність, яка має своїм змістом створення й перетворення форм державно-політичного буття, складаючи загальну основу розвитку держави, державного організму, зумовлює формування державотворчого сутнісного структурного аспекту досліджуваного феномена, а разом з тим і ідеологічного явища нової якості, ідеології державотворення. Остання і постає як сукупність теоретично обгрунтованих ідей і поглядів на державно-політичне буття, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні практичних завдань зі створення якісно нової держави.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В.П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: підручник [для вищ. навч. закл.] / В.П. Андрущенко, Л.В. Губерський, М.І. Михальченко. — 3-є вид., випр. та доп. — К.: Генеза, 2006. — 656 с.
2. Касьян В.І. Держава / В.І. Касьян // Соціальна філософія: короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. і уклад. В.П. Андрущенко, М.І. Горлач]. — Київ — Харків: ВМП «Рубікон», 1997. — С. 124—125.
3. Соціальна філософія: монографія / [Воловик В.І., Лепський М.А., Бутченко Т.І., Краснокутський О.В.]. — Запоріжжя: Просвіта, 2011. — 376 с.
4. Механізм держави // Сучасна правова енциклопедія / [Зайчук О.В., Копиленко О.Л., Оніщенко Н.М. та ін.]; за заг. ред. О.В. Зайчука; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. — К.: Юрінком Інтер, 2010. — С. 173—174.
5. Право // Сучасна правова енциклопедія / [Зайчук О.В., Копиленко О.Л., Оніщенко Н.М. та ін.]; за заг. ред. О.В. Зайчука; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. — К.: Юрінком Інтер, 2010. — С. 241.
6. Право // Словарь философских терминов / [науч. ред. профессора В.Г. Кузнецова]. — М.: ИНФРА-М, 2005. — С. 436.
7. Туманов В.А. Право / В.А. Туманов // Философский энциклопедический словарь / [редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др.]. — 2-е изд. — М.: Сов. Энциклопедия, 1989. — С. 501—502.
8. Алексеев С.С. Теория права: [монография] / Сергей Сергеевич Алексеев. — М.: Издательство БЕК, 1994. — 224 с.
9. Енгельс Ф. Происхождение сём'и, приватной собственности и держави. У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана / Фрідріх Енгельс. — К.: Політвидав України, 1981. — 186 с.
10. Бурлацкий Ф.М. Государство / Ф.М. Бурлацкий // Философский энциклопедический словарь / [редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др.]. — 2-е изд. — М.: Сов. Энциклопедия, 1989. — С. 131—133.
11. Государство // Словарь философских терминов / [науч. ред. профессора В.Г. Кузнецова]. — М.: ИНФРА-М, 2005. — С. 119—120.
12. Государство // Философский словарь / [авт.-сост. И.В. Андрущенко, О.А. Вусатюк, С.В. Линецкий, А.В. Шуба]. — К.: А.С.К., 2006. — С. 197—204.
13. Макаренко Е.М. Державницька ідеологія в процесі українського державотворення / Е.М. Макаренко // Енциклопедія державного управління: у 8 т. / [наук.-ред. колегія: Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін.]; Нац. акад. держ. упр. при Президенті України. — К.: НАДУ, 2011. — Т. 3: Історія державного управління / [наук.-ред. колегія: А.М. Михненко (співголова), М.М. Білінська (співголова) та ін.]. — 2011. — С. 204—207.
14. Мофа С.О. Національна самосвідомість як чинник державотворення: дис. ... кандидата філос. наук: 09.00.03 / Мофа Сергій Олегович. — Запоріжжя, 2004. — 185 с.
15. Сверстюк Є. Євген Сверстюк: «УРСР була підміною держави» [Електронний ресурс]: [інтерв'ю з доктором філософії, колишнім радянським політв'язнем Євгеном Сверстюком] / спілкувався Богдан Цюпин. — Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/ukraine/2010/06/100611_sverstyuk_ie_is.shtml

16. Гусев Ю.А. Творчество / Ю.А. Гусев // Всемирная энциклопедия: философия / [главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов]. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 1053.
17. Гайдено П.П. Творчество / Гайдено П.П., Спиркин А.Г., Ярошевский М.Г. // Философский энциклопедический словарь / [редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – С. 642–643.
18. Творчество // Краткий философский словарь / [ред. – составители В.И. Воловик, Г.В. Воловик]. – Запорожье: Просвіта, 2004. – С. 114.
19. Творчество // Философский словарь / [ред. И.Т. Фролов]. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1987. – С. 474.
20. Творчество // Современный словарь по культурологии / [авт. – составитель В.В. Юрчук]. – Мн.: Современное слово, 1999. – С. 664–665.
21. Алексеев П.В. Философия: учебник [для студ. высш. учебн. завед.] / П.В. Алексеев, А.В. Панин. – 3-е изд., перераб. и дополн. – М.: ПБОЮЛ Грачёв С.М., 2000. – 608 с.
22. Творчество // Ошо. Словарь просветления / Ошо; [пер. Мистюковой Е.В., Таратиной Л.В. и др.; под ред. И.А. Потаповой]. – СПб.: ИГ «Весь», 2007. – С. 454–455.

Краснокутский А.В. Вторичный сущностный структурный аспект идеологии государственного строительства

Путём анализа взаимосвязанных понятий, которые отображают сущностные черты идеологии государственного строительства, рассматривается вторичный её сущностный структурный аспект, связанный с творением государства. Обосновывается, что процесс создания государства, его преобразования обуславливает формирование идеологии государственного строительства как особой формы теоритически обоснованного практического сознания.

Ключевые слова: идеология, государство, государственная власть, механизм государства, право, государственно-политическое бытие, творчество, государственное строительство, идеология государственного строительства.

Krasnokutskij, A. V. Secondary entity structural aspect of the ideology of state-building

By analyzing related concepts that display important features of ideology of state-building, analyses the structural entity of its secondary aspect of creation. Is that the process of the establishment of the state, his conversion causes the formation of ideology of state-building as a special form of potentially reasonable practical consciousness.

Key words: ideology, state, state power, the mechanism of the state, state law, public-political life, creativity, state-building, the ideology of state-building.

УДК 316.3 (444)

Кучера І.В.

Зовнішня трудова міграція в сучасному українському суспільстві: стан та соціальні наслідки

Проаналізовано чинники, які визначають специфіку зовнішньої трудової міграції населення України на сучасному етапі, висвітлено соціально-демографічні та освітні характеристики трудових мігрантів як окремої соціальної групи, розкрито наслідки трудової міграції для українського суспільства.

Ключові слова: зовнішня трудова міграція, мігрант, міграційна установка, гастарбайтер, українське суспільство.

Глибока економічна криза, що охопила Україну, має різнопланові наслідки, серед яких і активізація зовнішньоспрямованої міграції. З кожним роком зростає кількість громадян, які починають замислюватися, в кращому випадку, про тимчасову міграцію із країни, а в гіршому – щоб покинути її назавжди. На особливу увагу заслуговує міграційний потенціал молоді. За даними опитування молоді України, проведеного фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Ukrainian Sociology Service» у грудні 2009 р. та січні 2010 р., 13,8% молодих людей віком від 18 до 34 років мали намір виїхати в іншу країну і 29,9% – емігрувати на деякий час [11].

Міграційні процеси і проблеми їх регулювання стали предметом наукового дослідження зарубіжних і вітчизняних вчених ще наприкінці XIX ст., однак, феномен міграції з'явився набагато раніше, виступаючи, головним чином, у формах кочування та військових переселень. Вперше поняття «міграція» запровадив у науковий обіг у кінці XIX ст. англійський вчений Е.Равенштейн. У роботі «Законои міграції» він розглянув міграцію як безперервний процес, зумовлений взаємодією чотирьох основних груп чинників (тих, що діють у початковому місці проживання мігранта, на стадії його переміщення, в місці в'їзду і чинників особистого характеру) та сформулював одинадцять міграційних законів, які не втратили свою актуальність й сьогодні [9].

У сучасній вітчизняній соціологічній науці спостерігається стійкий дослідницький інтерес до міграційної тематики в різнопланових її проявах. Зокрема, О.Хомра запропонував класифікацію форм міграції [13], О.Малиновська охарактеризувала міграційну ситуацію в Україні починаючи з 90-х рр. XX ст. та розглянула правові основи формування міграційної політики [8]. М.Шульга в роботі «Велике переселення народів: репатріанти, біженці, трудові мігранти» детально проаналізував процеси імміграції та еміграції в Україні у 90-х рр. XX ст. [14]. Особливості трудової міграції населення України (формування міграційних установок, спрямованість міграційних потоків, їх структура) висвітлено в роботі С.Пирожкова [10]. Причини і передумови української трудової міграції стали предметом наукового аналізу І.Прибиткової. Дослідниця конкретизувала такі поняття, як якість життя, соціальне самопочуття, міграційні плани, міграційна настанова, міграційна політика, розглянула трудових мігрантів у соціальній ієрархії українського суспільства [11;12].

В даній статті автор ставить перед собою мету проаналізувати кількісний та якісний склад зовнішньої трудової міграції, з'ясувати її наслідки для українського суспільства.

Окреслена мета детермінує виконання таких завдань:

- з'ясувати фактори, що визначають специфіку трудової міграції населення України на сучасному етапі;
- розкрити соціально-демографічні та освітні характеристики трудових мігрантів як окремої соціальної групи;
- охарактеризувати особливості працевлаштування українських гастарбайтерів у Росії;

– визначити наслідки трудової міграції для українського суспільства.

На початку третього тисячоліття однією з головних причин міжнародної міграції стала поляризація багатих і бідних країн, у результаті якої значна частина жителів Півдня вдається до реальних заходів для того, щоб влитися у країни «золотого мільярду». У зв'язку із цим, ще в 1990 р. відомий соціолог І.Валлерстайн прогнозував, що в результаті напівлегальної і нелегальної імміграції з Півдня на Північ у розвинутих країнах до 2025 р. іммігранти складатимуть від 30 до 50% населення, причому, не виключено, що вони не будуть мати політичних прав [14, с.300].

Міграційна проблема на глобальному рівні набуває неоднозначного характеру. Імміграція в індустріально розвинені країни має не тільки негативний результат, адже багато із цих країн в найближче десятиліття не в змозі будуть зберегти свій економічний і життєвий рівень без притоку до них іммігрантів. З кризовими демографічними явищами уже зіткнулася Італія, Німеччина, Греція, Іспанія, Росія та Естонія, у яких коефіцієнт народжуваності наблизився до 1. У такому випадку, за розрахунками канадського демографа Анатолія Романюка, населення цих країн буде зменшуватися наполовину кожних 25–30 років. Зміниться і їх демографічна структура. Так, на думку експертів ООН, в Іспанії до 2050 рр. 43% населення будуть старші 60 років, що практично в два рази перевищить сьогодинішній показник (22% – І.К.), а в Італії середній вік населення зросте до 53 років [4]. Тому багато дослідників цієї проблеми підкреслюють, що розвинуті країни виступають не проти імміграції, а проти нелегальної та нерегульованої.

Суспільні зміни кінця 80–х – початку 90–х рр. ХХ ст. кардинально вплинули на політичну і соціально–економічну ситуацію в Україні, внаслідок чого мільйони українців стали трудовими мігрантами. Відповідно до Міжнародної конвенції про захист прав усіх працівників–мігрантів та членів їхніх сімей мігрант – це особа, яка буде займатися, займатися або займалася оплачуваною діяльністю в державі, громадянином якої вона не є [2, с.125].

Вивчення зовнішньої трудової міграції населення України гальмується практично повною відсутністю їх обліку: в країні з домінуванням виїздів на тимчасову роботу за кордон облік зовнішніх трудових міграцій здійснювати надзвичайно важко, практично неможливо. Перше масштабне обстеження проведене Державним комітетом статистики у 2001 р. визначило тогочасний загальноукраїнський обсяг тимчасових трудових міграцій у 2,3–2,7 млн. осіб, або 10% працездатного населення [8, с.4]. Водночас, Головне управління з питань економічної політики Адміністрації Президента України, посилаючись на експертну оцінку, визначає щорічну трудову міграцію із країни в 5 млн. осіб [7].

Традиційно вважається, що агентами трудової міграції виступають переважно мужчини, однак, реалії 90–х рр. у пострадянських державах вказують, що такі уявлення не зовсім відповідають дійсності. По–перше, практика породила нове масове явище – «човників», в якому жінки представлені не менше, аніж чоловіки. По–друге, демографічна структура мігрантів суттєво відрізняється залежно від країни перебування та характеру робочих місць у ній. Так, на роботу до Росії виїжджали 57% мігрантів–чоловіків, тоді як чверть жінок–мігранток працювали в Італії [8, с.7].

У зарубіжній трудовій міграції з України беруть участь переважно молоді люди: 70,2% цього контингенту перебувають у віці 30–55 років, а ще 17,7% не досягли 30 років. Вагомий вплив на рішення мігранта про переїзд має освіта. Так, 12,6% українців, що працюють за кордоном, мають вищу освіту. Серед чоловіків ця частка складає 11%, а серед жінок – майже вдвічі більше – 20%, що пояснюється менш сприятливою ситуацією для фахового працевлаштування жінок в Україні [8, с.7]. 38,6% трудових мігрантів мають загальну середню освіту і 32,3% – середню спеціальну. Значно меншою є частка осіб з початковою або неповно–середньою освітою (12,7%), що пояснюється невеликими можливостями працевлаштування за кордоном через низьку кваліфікацію [11].

Дві треті частини гастарбайтерів є мешканцями сільської місцевості (34,8%) і невеликих міст (29,1%). З міст населенням 250 тис. жителів і більше виїжджає за межі України на роботу кожен третій трудовий мігрант (34,8%). Основна маса працюючих

за кордоном наших співгромадян – це мешканці західних областей України (43%). Жителі центральних областей становлять чверть контингенту зарубіжних трудових мігрантів (27,4%). Набагато рідше залучаються в цей процес українці зі Сходу країни (19%) й ще рідше – мешканці південних областей (13,3%) [11].

До основних причин, що впливають на формування міграційних установок громадян України, слід віднести, насамперед, низький рівень оплати праці (56,7%), бажання поліпшити умови життя (51,0%), відсутність коштів для вирішення господарських і побутових проблем (придбання житла, побутової техніки, автомобіля, оплати ремонту квартири чи будинку) – 38,2%, високий рівень безробіття у місці проживання (27,3%), необхідність коштів для отримання освіти (19,7%), виплати боргів, (10,2%), відкриття власної справи (9,6%). Наявні в переліку причин і особисті мотиви: 12,7% трудових мігрантів сподіваються влаштувати особисте життя, 6,4% – позбавитися сімейних проблем (конфліктів, розлучення), 1,3% – об'єднатися за кордоном з чоловіком, дружиною, дітьми. І тільки окремі респонденти пояснюють свій зарубіжний вибір тим, що їх не влаштовує вдома характер роботи або умови праці на робочому місці (5,7%) [11].

В результаті загальнонаціонального вибіркового обстеження населення з питань трудової міграції, проведеного Українським центром соціальних реформ за участю Державного комітету статистики в Україні у 2008 р., встановлено, що 48,4% від загальної кількості заробітчан перебували в Російській Федерації і майже стільки ж – у країнах Європейського Союзу (в Італії – 13,4%, Чехії – 12,8%, Польщі – 7,4%, Іспанії – 3,9%, Португалії – 3,0%) [6, с.27].

Українські гастарбайтери стали невід'ємною рисою життя великих і середніх міст Росії. З одного боку, це можна розцінювати як результат зміни співвідношення фізичного і соціального просторів: люди, які раніше їхали на заробітки в межах однієї країни, тепер роблять те ж саме, але уже перетинають кордон і займають статус іноземного працівника. В цьому аспекті значна кількість гастарбайтерів – це наслідок політико–правового реструктурування соціального простору. З іншого боку, поява нелегальних і напівлегальних трудових мігрантів на ринку праці – результат як свідомої лібералізації багатьох сфер життя пострадянських суспільств, так і втрати контролю держави за міграційними процесами.

До основних факторів, що визначають спрямованість потоків трудової міграції українських громадян у Російську Федерацію, слід віднести, насамперед, територіальну близькість держав, прозорість міждержавних кордонів та знання мови [5, с.66].

В перші роки після проголошення незалежності України тимчасове працевлаштування наших земляків у Росії здійснювалося самостійно, однак згодом цю функцію взяли на себе фірми–посередники, діяльність яких регламентувалася Законом України «Про підприємництво». Так, завдяки їм у 1994 р. в Росії було працевлаштовано 55 тис. українців (74,5% іноземної робочої сили із країн близького зарубіжжя), 1995 р. – 94,2 тис. (68%), 1996 р. – 98,7 тис. (63,8%) [14, с.283]. 20% вказаного контингенту робочої сили зосереджувалося у Москві. В 1995 р. загальна кількість трудоёмігрантів із України, які працювали на підприємствах Москви, складала 17 тис. осіб, у 1996 р. – 21 тис., 1997 р. – 10,7 тис., 1998 – 20 тис. [3, с.33]. Однак, як стверджує російський вчений Я.Давід, з усіх реально працюючих у Москві емігрантів реєструються не більше 20–30%, решта, значною мірою, знаходяться у сфері тіньового чи напівтіньового ринку праці, що робить дані соціальні групи важкодоступними для широкомасштабного вивчення [3, с.35].

Переважає більшість гастарбайтерів зайнята ручною та машинно–ручною працею, і тільки у кожному четвертому з них робота механізована чи автоматизована. Пріоритетними напрямками їхньої економічної діяльності стали промисловість (38,7%) та будівництво (28,5%). Окрім цього, 18,5% українців зайняті у сільському господарстві, 9,8% – у транспортній сфері й 9% – у сфері обслуговування [5, с.69].

Під час експертного опитування кожен третій експерт засвідчив, що мігранти займають тяжкою фізичною працею, кожен п'ятий вказав на підвищений ризик їхньої роботи. До числа негативних усі експерти віднесли такі характеристики їхньої роботи,

як шкідливі для здоров'я умови, понаднормовану і монотонну працю та значне психологічне навантаження [5, с. 69].

Проблема трудової міграції українських громадян стала темою літературно-художньої творчості. Зокрема, молодий російський поет В. Ємелін написав у трагічно-іронічному тоні вірш «Смерть українця», у якому ставить українцю-мігранту риторично-філософське запитання:

«Скажи мне арбайтер, сын вольных степей,
Зачем ты собрался в дорогу?
Зачем ты за горстку кацапских рублей
Здесь робиш усе понемногу?» [14, с. 287].

Зовнішня трудова міграція значною мірою криє в собі негативні наслідки для українського суспільства, оскільки сприяє депопуляції населення країни, соціальному сирітству і вимиває найбільш освічених та конкурентоспроможний прошарок населення. Для багатьох українських громадян тимчасова трудова міграція – це початковий етап еміграційного процесу.

Окрему проблему представляє еміграція із країни кваліфікованих спеціалістів і вчених. Зокрема, академік В. Трефілов у газеті «День» вказує, що впродовж 1991–1998 рр. з України емігрувало 5600 вчених, серед яких 454 доктори наук [1; 14, с. 342]. 40 % серед останніх є представниками технічних наук, 17,6% – фізико-математичних і 15,7% – медичних. Крім того, щорічно із України виїжджає від 2700 до 5000 спеціалістів по інформаційних технологіях [14, с. 342].

Таким чином, суспільно-економічні трансформації в українському суспільстві на рубежі ХХ–ХХІ ст. значно активізували процеси зовнішньої трудової міграції. Ядро українських трудових мігрантів складають молоді особи, переважно чоловіки, мешканці малих міст і сільської місцевості. Досвід, який вони отримали на зарубіжних ринках праці, потребує глибокого вивчення для кращого розуміння закономірностей формування внутрішніх і міжнародних ринків праці в епоху глобалізації.

Список використаних джерел

1. Воронюк В. «Большая наука» Украины обречена на эмиграцию / В. Воронюк // День – 1998. – 24 октября.
2. Грищенко Г. Черты к портрету трудового мигранта / Г. Грищенко, Н. Кобзева, Т. Маслова // Социологические исследования. – 2007. – №8. – С. 125–126.
3. Давид Я. Иностранная рабочая сила в Москве / Я. Давид // Социологические исследования. – 2000. – №4. – С. 32–39.
4. Европа под угрозой демографического коллапса // Зеркало недели. – №16. – 2000. – 22 апреля.
5. Красинец Е. Гастарбайтеры в России / Е. Красинец, Н. Барина // Социологические исследования. – 1996. – №3. – С. 65–71.
6. Краузе О. Зовнішня трудова міграція населення України / О. Краузе // Галицький економічний вісник. – 2010. – №2(27). – С. 26–34.
7. Лук'янова Л. Проблеми і перспективи розвитку зовнішньої трудової міграції в Україні / Л. Лук'янова [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http:// www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpren/2010_6/10_Prob.pdf](http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpren/2010_6/10_Prob.pdf).
8. Малиновська О. Трудова міграція: соціальні наслідки та шляхи регулювання / О. Малиновська – К.: НІСД, 2011. – 40 с.
9. Ніколаєвський В. Теоретико-методологічні засади вивчення міграції населення / В. Ніколаєвський, Н. Прохоренко [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http:// www.nbuv.gov.ua/.../09nvmuayia.htm](http://www.nbuv.gov.ua/.../09nvmuayia.htm).
10. Пирожков С. Зовнішня міграція в Україні: причини, наслідки, стратегії / С. Пирожков, О. Малиновська, Н. Марченко. – К.: Академ прес, 1997. – 127 с.
11. Прибиткова І. Сучасні міграційні процеси в Україні / І. Прибиткова // [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http:// i-soc.com.ua/institute](http://i-soc.com.ua/institute)

12. Прибиткова І. Трудові мігранти в соціальній ієрархії українського суспільства: статусні позиції, цінності, життєві стратегії, стиль і спосіб життя / І. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №1. – С. 112–119.

13. Хомра А. Миграция населения: вопросы теории, методики исследования / А. Хомра. – К.: Наукова думка, 1979. – 146 с.

14. Шульга Н. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н. Шульга. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – 700 с.

Кучера И.В. Внешняя трудовая миграция в современном украинском обществе: положение и социальные последствия

Проанализировано факторы, которые определяют специфику внешней трудовой миграции населения Украины на современном этапе, освещено социально-демографические и образовательные характеристики трудовых мигрантов как специфической социальной группы, раскрыты последствия трудовой миграции для украинского общества.

Ключевые слова: внешняя трудовая миграция, мигрант, миграционная установка, гастарбайтер, украинское общество.

Kuchera, I.V. External labour migration in modern Ukrainian society: state and social consequences

The article analyses that determine the specific of external labour migration of population of Ukraine on the modern stage. Social-demographic and educational descriptions of labor migrants are separate social group, the results of labour migration are exposed for Ukrainian society.

Key words: external labour migration, migrant, migratory setting, laborer from a foreign country, Ukrainian society.

Інноваційна діяльність як складова гуманітарного розвитку України

Проаналізовані тенденції й внутрішні бар'єри, що впливають на інноваційну діяльність в Україні, зокрема на інноваційну діяльність в освіті з виокремленням того, що для інтегрального устрою характерним є підвищення ролі науки саме про життя, гуманітарних, суспільних та екологічних наук, самопізнання людини та їх коеволюція з природою. Інноваційні процеси в вузах мають базуватися на двох фундаментальних принципах синергетики: принципі збільшення різноманітності та принципі самоорганізації.

Ключові слова: інноваційна діяльність, гуманізація, гуманітарний розвиток, освіта.

Сучасну картину світу визначає інноваційний динамізм, важливим елементом якого виступає інноваційна діяльність. Закон України «Про інноваційну діяльність» визначає її як таку, що «спрямована на використання й комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентноздатних товарів і послуг» [1]. Для України, як для члена світової спільноти характерними є довготривалі системні виклики, які відображають як світові тенденції, так і внутрішні бар'єри розвитку й впливають на інноваційну діяльність.

Що можна віднести до цих системних викликів?

Це, по-перше, – посилення глобальної конкуренції, що охоплює як традиційні ринки товарів, капіталів, технологій і робочої сили, так і системи національного управління, підтримки інновацій, розвитку людського потенціалу. Адже кризова перебудова світової економіки висуває підвищені вимоги до стійкості української економіки та її здатності нейтралізувати негативні впливи світового ринку. Крім того, посилення глобальної економічної конкуренції тісно переплетено з посиленням і геополітичного суперництва, в тому числі за дефіцитні сировинні, енергетичні, водні та продовольчі ресурси. Україна стикається з необхідністю зміцнення національної економічної безпеки, при збереженні й розвитку відкритості української економіки та її активної участі у формуванні нових підходів до регулювання світових фінансових і сировинних ринків.

По-друге – це нова хвиля технологічних змін, що різко підсилює роль інновацій у соціально-економічному розвитку і веде до знецінення багатьох традиційних факторів росту. Адже розвинені країни переходять до формування нової технологічної бази економічних систем, що заснована на використанні новітніх досягнень біотехнологій, інформатики і нанотехнологій, в тому числі, в охороні здоров'я та інших сферах розвитку людського потенціалу. У той же час, загроза відставання у розвитку нових технологій останнього покоління може різко низити глобальну конкурентоспроможність української економіки, а також підвищує її вразливість в умовах нагостяючого геополітичного суперництва. Виходом з цього є ефективне функціонування національної інноваційної системи.

Третій виклик – зростання ролі людського капіталу як основного чинника економічного розвитку, який значною мірою визначається якістю професійних кадрів, рівнем їх підготовки, взаємодії та співпраці.

Четвертий виклик, породжений переважно внутрішніми, а не глобальними чинниками – це вичерпання джерел експортно-сировинного розвитку, випуск товарів лише для внутрішнього споживання за рахунок дозавантаження виробничих потужностей тощо.

Головна загроза в XXI ст. – «застоятися» на місці, адже забезпечення національної безпеки – це забезпечення спроможності громадян, суспільства й держави до спільного

соціального відтворення й розвитку в умовах середовища, що динамічно змінюється, а також захищеність стратегічних національних проектів.

Інноваційна діяльність потребує переходу на новий соціально-культурний устрій. Епохальною інновацією першої половини XXI ст. може стати передбачена П.Сорокіним трансформація побутованого протягом п'яти століть у західному світі чуттєвого соціокультурного устрою та ідеаціонального (надчуттєвого) соціокультурного устрою, який зберігся на Сході, на інтегральний устрій: «Епохальна боротьба між вмираючим чуттєвим та інтегральним порядком, що народжується, має першочергову важливість: це найглибша і найвеличніша боротьба нашого часу і наступних десятиліть» [2, с.11]. У XXI ст. приходить час для здійснення цих глибоких зрушень в духовному світі людини й суспільному устрої. Зрештою, людина звершує долю історію. І робить вона це виходячи зі свого рівня знань і вмінь, своїх ідеалів та інтересів, вміння передбачати й здійснювати назрілі зрушення.

Якщо техногенний індустріальний цивілізації був притаманний пріоритет технічних і природничих наук, які відкривали нові горизонти підкорення природи, залучення до виробництва природних виробничих сил, то для інтегрального устрою характерним є підвищення ролі науки саме про життя, гуманітарних, суспільних та екологічних наук, самопізнання людини та суспільства та їх коеволюція з природою. Це зумовлює інтеграцію, взаємне збагачення різних галузей знання щодо розуміння законів взаємодії й циклічно-генетичного розвитку людства та навколишнього світу. Інтегралізм стає одним з наріжних каменів постіндустріальної наукової парадигми, що народжується.

Однією з головних рис майбутнього інтегрального соціокультурного устрою, у якому значна роль належатиме інноваційній діяльності, є розгортання революції в освіті, мета якої полягає у приведенні у відповідність рівня знань і навичок людини з різко зміненим протягом життя одного покоління навколишнім світом, у якому людина живе й працює. Тому в галузі знання найважливішою складовою й фактором ефективності освіти є підвищення здатності йти на інновації, які пов'язані із змінами традиційного, з ризиком і вміло їх здійснювати.

Освіта стає повноправним суб'єктом перетворень, породжуючи все нові форми суспільного життя й створюючи тим самим умови становлення життєздатного суспільства, вона набуває статусу механізму громадського та культурного розвитку регіонів, країни в цілому, стає простором особистісного розвитку кожної людини.

У гуманітарній сфері освіти цей принцип має важливе регулятивне значення, визначаючи собою цілі та стратегію інноваційної діяльності, освоєння педагогічних нововведень, різних за обсягом, рівнем, характером, змістом, складністю тощо, й адекватних всій повноті розмаїття економічних, соціальних, культурних, політичних, етнічних та інших особливостей сучасного суспільства. Принцип самоорганізації дозволяє органічно долати ентропію збільшення різноманітності, створюючи передумови для раціонального відбору та вдосконалення позитивних інноваційних тенденцій, підвищуючи, зрештою, реальний освітній потенціал вузівської системи навчання.

Інноваційна спрямованість освіти, що розглядається як цілеорієнтоване, планомірне оновлення її функцій, змісту й технологій, дозволяє реалізувати особистісно-розвиваючий потенціал сучасного наукового знання. При цьому в якості нормативної моделі оновлення освітнього процесу у вищому навчальному закладі має виступати відповідне системно-методичне забезпечення, що цілком відповідає реалізації інноваційної спрямованості освіти. У свою чергу, структура власне системно-методичного забезпечення, що відображає єдність цільового, змістовного, технологічного та організаційного компонентів освітнього процесу, буде тим більш стійкою, чим більше вона проектуватиметься на основі принципів цілісності, прогностичності, динамічності, варіативності, адаптивності та ряду інших системних передумов. Слід також зазначити, що повноцінна реалізація технології впровадження системно-методичного забезпечення інноваційної освітньої діяльності потребує сукупності кадрових, фінансових, організаційно-управлінських, мотиваційних, а також нормативно-правових умов.

Глобальний характер всіх нинішніх змін вказує на те, що настає нова цивілізація, в якій конкретна людина з усіма своїми проблемами має стати її пріоритетом. Світогляд особистості, й нерозривно пов'язані з ним культура та освіта, залишаються важливими факторами соціальної трансформації українського суспільства, не дивлячись на духовно-моральну кризу, що переживає суспільство і знаходить свій відбиток у всіх сферах суспільного життя: руйнується звична впевненість у майбутньому, переосмислюється минуле, змінюються сьогоденні моделі поведінки, а особистість втрачає переконаність у своїй причетності до великих соціальних спільнот і груп, переосмислює уявлення про свій стан у системі соціальних зв'язків.

В цих умовах велика увага належить освіті, яка за своєю суттю працює на майбутнє, закладає основи для суспільних змін. Саме освіта як найбільш технологічно мінлива сторона людської культури «тримає руку на пульсі» людських цінностей та ідеалів, індивідуального та громадянського світогляду, поведінкових стереотипів і конкретних вчинків. Модернізація освіти має йти шляхом створення діалогічної моделі сучасної освіти, проявом якої може слугити гуманітарна складова, що розуміється нами в широкому сенсі як прилучення до культури, тобто до діяльності людини, яка спрямована збереження й розвиток людства.

Зараз у нашій країні виникла реальна небезпека втратити університети як масштабні культурні центри та втратити особливу культуру університетської освіти. Зовсім недавно кількість вищих навчальних закладів, які стали називатися університетами, стрімко зросла, таку назву отримали багато галузевих вузів. Тим часом мало що змінилося в їх освітній системі, яка не прагне долучитися до «університетської культури» освіти. У загальній масі цих новоявлених «університетів» став губитися статус старих університетів з великими культурними традиціями. Тому розробники реформи вищої школи, на жаль, не вважають за потрібне якось виділяти старі знамениті університети з безлічі інших вузів і окремо думати про їх прогресивне реформування. Вітчизняна вища школа, перш за все її лідери – старі великі університети, в числі яких і Київський національний університет імені Тараса Шевченка, користуються авторитетом у всьому світі. Одним з головних досягнень вітчизняної освіти вважається фундаментальність, системність, світоглядна панорамність. Адже випускники класичних університетів завжди становили кістяк вітчизняної інтелігенції, кращими якість якої були гуманістичні позиції, здатність до моральної саморефлексії, схилення перед красою, громадянськість. Тепер, коли змінилася, наприклад, структура філософського факультету і в його рамках стали працювати різні відділення – політології, релігієзнавства, культурології, на інших факультетах до таких класичних філософських наук, як етика та естетика, релігієзнавство, філософія новим стандартом рекомендовано звертатися тільки в ракурсі профілю спеціалізації, тобто виключно з пізнавальними, але не із світоглядними, ціннісно орієнтуючими завданнями. Разом з подрібненням університетської структури на спеціалізовані нові підрозділи, подрібнюється й розростається вище, але не вглиб система освіти, з'являється велика кількість нових дисциплін: ті, що раніше були спецкурсами тепер часто називають загальними курсами, а для останніх вже не залишається місця (до речі, оскільки ці предмети читаються вузькими спеціалістами, поступово, ймовірно, відпаде потреба і в таких масштабних особистостях, як університетські професори). Якщо рух в даному напрямі триватиме, то вся наша наукова, державна, політична, економічна та інша еліта через п'ять–десять років буде характеризуватися повною відсутністю системної гуманітарної освіти та університетського кругозору, що, безсумнівно, позначиться не тільки на результатах професійної діяльності таких фахівців, але й на всьому гуманітарному потенціалі суспільства, оскільки вихована таким чином особа (адже відсутність гуманітарного виховання – це теж виховання) буде дегуманізованою. Це призведе до втрати важливого рівня культури університетської освіти й завдасть шкоди суспільству та його майбутньому.

Ці завдання можуть вирішуватися тільки завдяки наявності в суспільстві особистостей, мислячих панорамно і творчо – таких людей і повинні готувати університети. Зрілість особистості визначається її цілісністю, самосвідомістю, творчим творенням, в

яких нерозривно злиті екзистенційні та професійні аспекти життя і діяльності. Потреби людини в набутті цих якостей, прагнення до них не апіорні, вони виховуються, готуються. Особливо інтенсивно цей процес йде в період становлення усвідомленого ціннісного світу особистості, який припадає саме на роки навчання у вищій (а не середній) школі. Величезну роль в цьому процесі відіграють гуманітарні науки.

Важливий аспект інноваційної діяльності в галузі освіти – це її відкритість, адже саме відкрита освіта має виступити комплексною і цілісною системою навчання, заснованою на взаємодії між собою навчальних закладів, центрів і віртуальних представництв, які надають освітні послуги різним групам населення незалежно від місця, часу та форм навчання на основі нових соціально-освітніх технологій. Мета системи відкритої освіти полягає у створенні оптимальних умов для розвитку особистісних якостей кожної людини шляхом безперервного навчання й підвищення свого професійного зростання в умовах інформаційного суспільства. Систему відкритої освіти можна визначити як сукупність дидактичних, технічних, інформаційних та організаційних підходів в освіті, які забезпечують процес навчання на основі комп'ютерно-опосередкованої комунікації з метою надання освітніх послуг усім бажаним за допомогою технологій дистанційного навчання. Система відкритої освіти на практиці реалізується за допомогою інформаційно-освітніх порталів, які мають організаційну структуру й виконують певні функції для надання освітніх послуг будь-якій людині. Освітній портал – це комплексний навчально-методичний та програмно-технічний комплекс, що забезпечує процес навчання або містить розподільні відомості про науково-методичні інформаційні ресурси, державні освітні стандарти, а також іншу інформацію з інноваційних технологій навчання. Метою створення освітніх порталів є забезпечення можливості доступу користувачеві до інформаційно-освітніх ресурсів через єдину інформаційно-освітнє середовище. Саме створення системи відкритої освіти відповідає вимогам Болонської декларації [3], відповідно до якої система української освіти як складова європейської освіти має розвиватися на основі прийнятих угод про створення єдиних принципів та підходів до системи цієї освіти. Основні положення Болонської декларації можна звести до наступних важливих пунктів: впровадження дворівневої (трирівневої) системи підготовки фахівців («бакалавр–магістр»); введення кредитної системи; контроль якості освіти, розширення мобільності, забезпечення працевлаштування випускників, визнання дипломів випускників національних освітніх установ; інтернаціоналізація наукових досліджень в галузі освіти, збереження і розвиток національних інтересів, традицій і особливостей освіти. В сучасному відкритому університеті змінюються не лише зміст навчання, а й форми, методи викладання. Оскільки на інформаційно-освітніх порталах має бути найбільш повно представлена вся інформація з організації навчання з тієї чи іншої дисципліни, що включає в себе електронні підручники, посібники, тестові програми, додаткову довідкову літературу. Все це дозволяє будувати лекційне заняття за допомогою мультимедійних засобів в аудиторіях, призначених для читання таких лекцій, адже інформація подається за допомогою програм PowerPoint, що вимагає зовсім по-новому розробляти й читати лекцію.

Таким чином, виходячи з системних позицій інноваційні процеси в вузах повинні базуватися на двох фундаментальних принципах синергетики: принцип збільшення різноманітності та принцип самоорганізації. Принцип збільшення різноманітності може й повинен стати одним з фундаментальних принципів парадигми наукової освіти нового тисячоліття.

Радикальні інновації мають відбутися у змісті освіти, яка повинна переорієнтуватися на постіндустріальну наукову парадигму й реалії ХХІ ст. Це має відбутися у методах навчання, які засновані не на запам'ятовуванні великої кількості стандартизованих знань, що швидко старіють, а на креативній педагогіці, на здатності знаходити несподівані ефективні рішення у нестандартних ситуаціях; у застосуванні сучасних інформаційних технологій в освіті, які дозволяють більш оперативню засвоювати й оновлювати суму знань; у поширенні безперервної освіти й дистанційного навчання,

що дають можливість протягом життєвого циклу людини отримувати й оновлювати знання, швидше адаптуватися до змін.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про інноваційну діяльність». – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/40-15>. – Назва з екрану.
2. Сорокин, Питирим. Главные тенденции нашего времени. – М.: Наука, 1977, с.101.
3. Европейское пространство высшего образования. Совместное заявление европейских Министров образования, подписанное в Болонье 19 июня 1999 года. – Режим доступа: <http://iic.dgtu.donetsk.ua/russian/ovs/bologna.html>. – Название с экрана.

Горбаченко Т.Г. Инновационная деятельность как составная гуманитарного развития Украины

Проанализированы тенденции и внутренние барьеры, влияющие на инновационную деятельность в Украине, в частности на инновационную деятельность в образовании с выделением того, что для интегрального устройства характерно повышение роли науки именно о жизни, гуманитарных, общественных и экологических наук, самопознания человека и общества и их коэволюция с природой. Инновационные процессы в вузах должны базироваться на двух фундаментальных принципах синергетики: принципе увеличения разнообразия и принципе самоорганизации.

Ключевые слова: инновационная деятельность, гуманизация, гуманитарное развитие, образование.

Gorbachenko, T.G. Innovation activities as a component of human development of Ukraine

Analyzed the trends and internal barriers affecting innovation activities in Ukraine, in particular innovations in education with the fact that the integral unit is characterized by increasing the role of science about life, human, social, and environmental sciences, self-knowledge of man and society and their coevolution with nature. Innovation processes in higher education should be based on two fundamental principles of synergetics: the principle of increasing diversity and the principle of self-organization.

Key words: innovation, humanism, human development and education.

УДК 316:316.472:316.7

Котова–Олійник С.В.

Візуальні репрезентації гендерних відносин у радянській рекламі: соціально–філософський аналіз

Обґрунтована актуальність соціально–філософського аналізу візуальних репрезентацій гендерних відносин у радянській рекламі. Розглянуті особливості гендерних відносин, репрезентованих у радянських рекламних плакатах 20–80-х рр. ХХ ст. Виявлено зв'язок між офіційним ідеологічним дискурсом країни та візуальним дискурсом, вираженим у рекламі. Визначено вплив радянської реклами на формування візуальних репрезентацій гендерних відносин у сучасній українській рекламі.

Ключові слова: візуальні репрезентації, гендерні відносини, гендерний образ, реклама, соціально–філософський аналіз.

Поширення постіндустріальних соціокультурних процесів, глобалізаційних тенденцій, розвиток інформаційно–технічної сфери та становлення ринкової економіки в Україні тісно пов'язані з утвердженням «суспільства масового споживання», що спричинило зростання ролі реклами, як його інструменту. Експансія та бурхливий розвиток реклами вже давно зробили її об'єктом маркетингових, соціологічних, психологічних, історичних, філософських, культурологічних, гендерних та багатьох інших наукових досліджень. Як явище культури та головний інструмент у «суспільстві масового споживання», реклама, з одного боку, відображає загальні соціокультурні тенденції, наявні в соціумі – цінності, смаки, мораль, ролі, статуси, моделі поведінки, відносини тощо, а з іншого – впливає на їх формування. Використання візуальних елементів та символів у рекламі підсилює цей ефект, оскільки візуальна культура тісно пов'язана з домінуючою у суспільстві ідеологією, економічними умовами, соціальними установками і відповідними їм усім практиками, гендерними зокрема. Аналізуючи візуально насичені гендерні образи та рекламний контекст, у якому вони були зафіксовані, можна досягти глибшого розуміння значущості тих чи інших соціальних уявлень і практик, які визначають гендерні ідентичності та формують гендерні відносини в певному суспільстві.

Гендерному аналізу сучасної української реклами протягом останніх двадцяти років, її впливу на процес формування гендерних ідентичностей і гендерних відносин українців та українок присвячено наукові дослідження Ю.Белікової, Т.Бурейчак, О.Кісь, О.Помазан, В.Суковатої, М.Скорик, Л.Таран, Л.Шпанер та ін. Проте сучасна українська комерційна реклама не є самотнім явищем, вона формувалась під впливом західних цінностей, радянської ідеології, власного історичного минулого. Тому дослідницький інтерес викликає комплексне вивчення соціально–філософських та ідеологічних дискурсів, виражених у рекламі радянського минулого, що дозволить глибше зрозуміти новітні технології створення гендерних образів та пояснити специфіку візуальних репрезентацій гендерних відносин, які масово використовуються у сучасній українській рекламі.

Дослідженню радянської масової культури та візуальним репрезентаціям гендерних аспектів у ній присвячені праці вітчизняних науковців В.Арістова, Т.Дашкової, П.Єфремової, Ж.Жармухамедової, Н.Захарової, О.Здравомислової, А.Кириліної, О.Кісь, І.Тартаковської, А.Тьомкіної, А.Усманової та ін. Основну увагу у цих роботах приділено вивченню жіночих образів, що зустрічаються у джерелах радянської масової візуальної культури (журналах, газетах, кінофільмах). Питання гендерних відносин у соціокультурній площині розглядали Н.Грицяк, Т.Журженко, О.Кісь, Л.Кобелянська, Н.Лавриненко, Т.Марценюк, Т.Мельник, С.Оксамитна, Л.Смоляр та ін. У сучасному

українському гуманітарному дискурсі відсутні комплексні дослідження візуальних репрезентацій гендерних відносин у плакатній рекламі радянського періоду, що зумовило актуальність нашого дослідження.

Мета статті – здійснити соціально-філософський аналіз візуальних репрезентацій гендерних відносин у радянській плакатній рекламі комерційного характеру 20–80-х рр. XX ст. У дослідженні використані методи соціально-філософського аналізу – історико-порівняльний, діалектичний, метод герменевтики, а також методологія Р.Барта для «прочитання» і аналізу рекламних плакатів [1] та соціокультурний аналіз, який дозволяє дослідити рекламу як явище культури у співвідношенні з соціальним простором, життєдіяльністю людей, культурою та ідеологією, у рамках яких вона створювалась [12, с.451]. Аналіз соціально-філософських засад дослідження потребує розкриття основних понять, які використовуються у роботі: «візуальні репрезентації», «гендерний образ», «гендерні відносини», «реклама». Для визначення категорії «візуальні репрезентації» у роботі використовується формулювання О.Пушонкової, яка розуміє під цим феноменом «модельне відношення і спосіб діяльності, що передбачає включення таких понять, як «сприйняття», «візуальне мислення», «гештальт» [17, с.4]. Візуальні репрезентації відносяться до проблематики візуальної культури, орієнтованої на зорове сприйняття культурних репрезентацій, зображень, образів тощо [16, с.72]. Під «гендерним образом» ми розуміємо «культурну репрезентацію соціальної статі, її тілесності через мову символів і твори мистецтва, які репродукують і легітимують її риси і форми поведінки» [15, с.100]. Вираження статі культурними засобами є її соціокультурною репрезентацією. Гендерні відносини як складова соціальних відносин є предметом соціально-філософського аналізу. У рамках соціально-конструктивістського підходу «гендерні відносини» – це соціокультурно сконструйовані відносини між чоловіком та жінкою, акцент у яких робиться на владних стосунках. Вони будуються на домінуванні і підпорядкуванні, паритеті і нерівності, внутрішньогруповому фаворитизмі та між груповій дискримінації, що часто створює нерівність соціальних можливостей чоловіків та жінок, владну асиметрію, яка підкреслюється різницею у гендерно-специфічних моделях [2, с.276] соціально-культурних практик. Гендерні відносини мають суб'єктивно-об'єктивний характер і формуються такими соціальними інститутами як сім'я, школа, церква, ЗМІ, держава та ін., а також зумовлені рівнем свідомості і культури особистості. Залежно від розподілу влади Н.Лавриненко визначає патріархатні, матріархатні та егалітарні гендерні відносини [13, с.357], які формуються соціальними інститутами та власною позицією особистості. У розумінні поняття «реклама» є багато визначень залежно від теоретико-методологічних підходів, обраних дослідниками. У нашому випадку під цим поняттям розуміється «мистецтво чинити спрямований вплив на людей з метою стимулювання збуту товарів (послуг) і одержання прибутку» [3, с.368]. У радянські часи реклама являла собою «систему оголошень або оповіщень з метою популяризації товарів, видовищ, послуг, що їх надають підприємства, культурні, побутові та інші заклади. ... В соціалістичних країнах реклама допомагає вихованню естетично правильних смаків і потреб людей, формуванню попиту» [20, с.194], що відповідало офіційній ідеології та сприяло утвердженню нового прогресивного радянського світогляду.

Розвиток радянського періоду реклами почався із 1918 року від часу реалізації «ленінського плану монументальної пропаганди», в основі якого лежали соціальні утопії Мора і Кампанелли про прекрасні міста майбутнього, де мистецтво відіграє роль важливого виховного засобу, прикрашає і облагороджує всі процеси суспільного життя [18, с.214]. Саме в цей час виникає новий вид візуального мистецтва – радянський плакат, мета якого пропагувати соціально-політичні концепції, ідеї та діяльність правлячого режиму. Основними видами радянського рекламного плакату був агітаційний, соціальний і плакат комерційного характеру. Тогочасна товарна реклама кардинально відрізнялась від сучасних зразків як по формі, так і змістовому навантаженню, технічному та художньому оформленню, ідеологічному наповненню. Характерні ознаки радянського рекламного плакату: кількісна і якісна гіпертрофованість, доступність, регулярне, наполегливе, нав'язливе вторгнення у підсвідомість споживачів, властиве

тоталітарним суспільствам [4]. Основними об'єктами для рекламування були продукти харчування, одяг, взуття, засоби гігієни, косметика, алкогольні та тютюнові вироби, послуги сберкаси, державна лотерея тощо, для реклами яких широко використовувались певні цільові групи – діти, жінки, чоловіки різного соціального статусу та різних образів.

Плакатна комерційна реклама як соціокультурне явище розвивалась відповідно до тенденцій і процесів, що переважали у радянській культурі, підпорядкованій офіційній ідеології та державній політиці. Кожен новий етап розвитку радянської культури мав свою ідеологічну спрямованість, не завжди однозначну та послідовну, що ставало основою для формування відповідних образів жінок і чоловіків, конструювання гендерних відносин різних типів та різними соціальними інститутами. Тобто офіційний ідеологічний дискурс та візуальний дискурс у масовій культурі і рекламі були тісно пов'язані між собою.

Опираючись на дані проведених досліджень у радянській масовій візуальній культурі [5;6;8;7;9;19], можна виділити наступні найпоширеніші візуальні репрезентації жіночих образів: «жінка-трудівниця», «жінка-мати», «жінка з чоловіком», «жінка в сім'ї», «жінка-селянка», «жінка-господиня», «жінка-солдат», «артистичний, модний образ» тощо, кожен з яких мав свої пріоритети на певному етапі відповідно до офіційної ідеології. Якщо говорити про динаміку жіночих образів протягом радянської історії, їх влучно характеризує О.Кісь: «від нівелювання будь-яких прикмет жіночності і творення безстатевого безкласового соціалістичного суспільства (у пореволюційне десятиліття), до культу сильної і здорової супержінки (часів індустріалізації, війни і повенної відбудови), і врешті повернення до образу жіночної (прекрасної і слабкої) статі доби пізнього соціалізму» [11, с.14]. На основі власноруч здійсненого аналізу плакатної реклами радянського періоду: 20–80-ті XX ст. [10], ми виділили такі найпоширеніші жіночі образи: «жінка-трудівниця», «жінка-мати», «жінка-селянка», «жінка-господиня», «артистичний, модний образ». Найпоширеніші чоловічі образи: «чоловік-трудівник», «чоловік-фахівець», «чоловік-селянин», «артистичний, модний образ» та ін. Динаміка чоловічих образів у рекламі була фактично незмінною упродовж усього періоду радянської культури, що також є свідченням офіційної політики щодо ролі і призначення радянського чоловіка.

Зупинимось на кожному етапі радянської історії та проаналізуємо детально взаємозв'язок таких понять, як ідеологія-культура-гендерний образ-гендерні відносини-влада. Так, у 20-х рр. XX ст. згідно з урядовою радянською політикою були розширені права жінок у різних сферах життєдіяльності: їх закликали до активного способу життя та освоєння соціально-економічного і публічного простору, тому у візуальних репрезентаціях жіночих образів переважають сильні, рішучі, вольові жінки-трудівниці, жінки-селянки з андрогінними, а подекуди з чітко вираженими маскулініними рисами. Такі образи, на думку М.Маєрчик [14, с.4–5], «протиставлялися буржуазній ультра-фемінності, манірній і сексуалізованій», що уособлювало «ворожу буржуазію», тому були викликані потребами часу – індустріалізацією та колективізацією країни. У розглянутій нами рекламі жінки такого типу найчастіше рекламували продукти і одяг, які є своєрідним маркером у розумінні офіційної політики щодо призначення жінок та їхніх гендерних ролей. Епізодична поява у рекламі фемінних жінок так званого артистичного типу виражалось у відповідній зовнішній манері: одязі, зачісці, погляді, поставі тощо, і характерних рекламних продуктах – одязі, парфумах, косметики, засобів гігієни та ін., «призначених» для відповідної цільової аудиторії. Ці образи були радше виключенням з правил, щоб підкреслити офіційні візуальні репрезентації, схвалювані владою.

У 30-х рр. масовими стають зображення жінки-трудівниці і жінки-матері, оскільки державна ідеологія переорієнтувалась на вирішення виробничих та демографічних проблем. У плакатній товарній рекламі цього періоду спостерігаємо 3 найтипівші жіночі образи – жінка-трудівниця, жінка-селянка, жінка артистичного типу. Характерними відмінностями у 3-х образах є відповідний одяг та зав'язана хустина на голові: у трудівниці – ззаду, під волоссям, у селянки – спереду, під підборіддям, артистичний образ

представлений без хустини, з гарною зачіскою. Такі репрезентації жінок підкріплювались також найпопулярнішими жіночими журналами «Работница» і «Крестьянка», в яких образ жінки поєднував у собі різні стандарти фемінності, андрогінності та маскулінності з відповідними атрибутами, рисами і якостями, що в подальшому стало ідеологічною передумовою для появи так званого гендерного контракту «працююча матір» [13, с. 365], подвійного навантаження жінок. Для офіційної радянської ідеології була вигідною модель жінки «комплект 3–в–1»: справжня радянська жінка – це мати–господиня–трудівниця, що, по–суті, виправдовувало подвійний, а подекуди потрійний тягар жінок. Така модель є невід’ємною складовою сучасного українського рекламного дискурсу, що на практиці виливається у третину розлучень через психофізичне перевантаження жінок у шлюбі. Водночас за чоловіком офіційна модель радянської влади бачила тільки образ трудівника, який працює на благо країни Рад. Отже, зазначені візуальні репрезентації гендерних образів вказують на патріархатний тип гендерних відносин між жінками, чоловіками та державою, визначений офіційною ідеологією і підкріплений основними соціальними інститутами того періоду.

У візуальних репрезентаціях статі в радянській масовій культурі після Великої Вітчизняної війни продовжували переважати два основні іконографічні образи жінки: «жінка–трудівниця» і «жінка–мати». Не дивлячись на те, що радянською владою була проголошена рівноправність між статями і звільнення жінки відбувалось шляхом залучення до суспільного виробництва, вони, в основному, були представлені як такі, котрі виконують важку некваліфіковану роботу. Щодо образу «жінки–матері», то у візуальних зразках масової культури того періоду можна було побачити сильних, дорідних жінок, які уособлювали материнство і здатність народжувати дітей. В.Арістов влучно називає такі образи «матріархаїкою»: «Патріархатні відносини раптово стали чимось зовнішнім порівняно з глибоко архаїчним образом Великої Матері, який був присутній тоді в багатьох зображеннях і керував підсвідомістю. Візуальність опинилась частково під владою «матріархатного» впливу» [8, с. 16]. Проте, це не означало послаблення ідеології патріархатного світу у різних сферах життєдіяльності суспільства та зміну гендерних відносин, адже жінки покликані були обслуговувати радянську країну та виправляти демографічну ситуацію, викликану війною.

З 50–60–х рр. радянська влада реалізовує цілеспрямовану політику щодо призначення жінки і виконання нею ролей, передусім дружини, матері, господині. Тому дискурс візуальних репрезентацій обертався навколо таких основних образів: «жінка–мати», «жінка–господиня» та жінка артистичного типу. У плакатній комерційній рекламі ці жіночі образи виражались передусім через товарний ряд (продукти харчування, косметика, парфуми) та характерне візуальне забарвлення. Це вже не були активні, сильні, цілеспрямовані жінки, які сміливо дивляться уперед, у світле радянське майбутнє. Із рекламних плакатів тепер дивились стримані чепурні домогосподарки у гарних сукнях із накрохмаленими комірцями, ретельно укладеними зачісками, охайно зробленим макіяжем, привабливою посмішкою. На думку, Н.Захарової [9] саме з 60–х років жіночий образ починає набувати традиційних рис фемінності і сексуальності попри свій традиційний патріархатний дискурс. Причому вираження сексуальності «по–радянськи» майже не включало завдань дисциплінування жіночого тіла через різноманітні техніки по догляду за тілесністю (наприклад, процедури, пов’язані з епіляцією волосся, корекцією ваги та параметрів тіла, подоланням неприємного запаху тощо). Така сексуальність не була вульгарною і непристойною у порівнянні із західними (американськими) зразками реклами того ж періоду, для яких характерною була надмірно еротизована зовнішність, надто виразний, подекуди звабливий погляд очей, яскравий макіяж, відкриті губи, відверта демонстрація тіла і характерне для патріархатного дискурсу розташування жінки у сюжетно–інтер’єрному просторі рекламного поля та ін., навіть якщо у рекламі репрезентувався образ домогосподарки. Це свідчить про більш виражену присутність у західній рекламі ознак сексизму, як ідеології і практики дискримінації за ознакою статі, та домінування стійких патріархатних гендерних відносин.

Отже, проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки: виявлена різносторонність жіночих образів, репрезентованих у радянській плакатній рекламі,

орієнтована одночасно на сім’ю, соціальну активність та участь жінок у виробництві, з одного боку, свідчить про ліберальне забарвлення гендерних відносин між жінкою і державою. Водночас, подвійні стандарти моралі, обмеження у професійній самореалізації, перевантаження домашніми обов’язками та інші проблеми виявляють приховані патріархатні контексти. Орієнтація чоловічих образів виключно на виконання професійних обов’язків та відсутність візуальних репрезентацій, пов’язаних із виконанням сімейних і батьківських ролей також свідчить про патріархатні відносини між чоловіком і державою. Тому соціально–філософський аналіз візуальних репрезентацій гендерних відносин у радянській плакатній рекламі демонструє присутність стійких патріархатних гендерних відносин, сформованих і підтримуваних офіційною політикою радянської держави. Однозначним є вплив радянських візуальних репрезентацій гендерних образів на пострадянські репрезентації у рекламі, що продовжують формувати і закріплювати відповідні патріархатні гендерні відносини в українському суспільстві. Перспективами подальших досліджень у цій площині є вивчення різних форм і аспектів візуальної культури, що відкриє нові горизонти та можливості для прочитання і аналізу сучасних культурних текстів, допоможе виявити сучасні ідеологічні контексти, розкрити їх приховану сутність, глибше зрозуміти причини і наслідки побутування сучасних візуальних репрезентацій гендерних образів і гендерних відносин, які характеризують життєдіяльність жінок та чоловіків в сучасному українському соціокультурному просторі.

Список використаних джерел

1. Барт Р. Camera Lucida. Комментарии к фотографии / Р.Барт. – Ad Marginem, 1997. – 221 с.
2. Бендас Т. Гендерная психология: Учебн. пособ. / Т.Бендас. – СПб.: Питер, 2006. – 431 с.
3. Бутенко Н. Соціальна психологія в рекламі: Навч. посіб. / Н.Бутенко. – К.: КНЕУ, 2006. – 384 с.
4. Гриценко О. Реклама / Гриценко О.: [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.culturalstudies.in.ua/knigi_11_27.php
5. Дашкова Т. Визуальная репрезентация женского тела в советской массовой культуре 30–х годов / Т.Дашкова // Логос. – 1999. – №11–12: [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://Rutenia.htm>.
6. Ефремова П. Социокультурная динамика гендерных образов в российской рекламе второй половины XIX – начала XXI вв. / П.Ефремова / Дис. канд.соц.н. 22.00.06. – Барнаул, 2005. – 160 с.
7. Жармухамедова Ж. Идеология в образах: визуальная репрезентация женщины в советских журналах 50–60–х годов // Такая. – 2008. – №6: [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://takaya.by/texts/essay/sov_magazin/
8. Женщина и визуальные знаки / Под ред. А.Альчук. – М.: Идея–Пресс, 2000. – 280 с.
9. Захарова Н. Визуальные женские образы: опыт исследования советской визуальной культуры / Н.Захарова / Дис. канд.соц.н., 22.00.06. – Ульяновск, 2005. – 164 с.
10. Зразки радянської плакатної реклами [Електронний ресурс] / Режим доступу: www.fresher.ru/2010/12/07/
11. Кісь О. Повертаючи власне минуле: жіноча історія як джерело сили для сучасного жіночого руху в Україні / О.Кісь // «8 березня – Міжнародний жіночий день – історія у фотографіях». Фотоальбом. – К.: ПРООН–ЄС. – 143 с.
12. Кононенко Б. Большой толковый словарь по культурологии / Б.Кононенко. – М.: Вече: АСТ, 2003. – 513 с.
13. Лавриненко Н. Гендерні відносини в родині / Н.Лавриненко // Основи теорії гендеру: Навч. посіб. – К.: К.І.С., 2004. – 536 с.
14. Маєрчик М. Про жіночу маскулінність / М.Маєрчик // Інформаційно–просвітницьке видання «Я». – 2008. – С.4–5.
15. Мельник Т., Кобилянська Л. 50/50. Сучасне гендерне мислення: Словник. – К.: К.І.С., 2005. – 280 с.
16. Петренко Д. Теорія візуальної культури: Навч. посіб. для студентів соціологічного факультету / Д.Петренко. – Х.: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2010. – 73 с.
17. Пушонкова О. Динаміка форм візуальних репрезентацій (естетичний аспект) / О.Пушонкова / Автореф. дис. на здоб. наук. ст. кан.філософ.н. – 09.00.08 – К., 2006. – 20 с. – С.4.

18. Стригалева А. К истории возникновения ленинского плана монументальной пропаганды / А.Стригалева / Вопросы советского изобразительного искусства и архитектуры. – М.: Советский художник, 1976. – 382 с.

19. Тартаковская И. «Сильная женщина плачет у окна»: Гендерные репрезентации в советской и постсоветской массовой культуре // Аспекты социальной теории и современного общества. Под ред. С.Е. Кухтерина и А.Ю. Соломонова. – М.: Изд-во «Институт социологии РАН», 2000. – С. 155–176.

20. Українська Радянська Енциклопедія / головн. ред. М.Бажан. – Київ: Головна редакція УРЕ, 1959–1965. – т.12. – с.194.

Котова–Олейник С.В. Визуальные репрезентации гендерных отношений в советской рекламе: социально–философский анализ

Обоснована актуальность социально–философского анализа визуальных репрезентаций гендерных отношений в советской рекламе. Рассмотрены особенности гендерных отношений, репрезентированных в советских рекламных плакатах 20–80-х гг. XX в. Выявлена связь между официальным идеологическим дискурсом страны и визуальным дискурсом, выраженным в рекламе. Обозначено влияние советской рекламы на формирование визуальных репрезентаций гендерных отношений в современной украинской рекламе.

Ключевые слова: визуальные репрезентации, гендерные отношения, гендерный образ, реклама, социально–философский анализ.

Kotova–Oliynyk, S.V. Visual Representations of Gender Relations in Advertising of the Soviet Age: Socio–Philosophical Analysis

The importance of socio–philosophical analysis of visual representations of gender relations in advertising of the soviet age is substantiated. The peculiarities of gender relations represented in the Soviet commercial advertising posters 20–80 XX c. are considered. The sequence between official ideological discourse of the state and visual discourse expressed in advertising has been traced. The influence of the Soviet board ads at the forming of gender images in modern Ukrainian commercial advertising is marked.

Key words: visual representations, gender relations, gender image, advertising, socio–philosophical analysis.

УДК 32:34

Майлова Ф.Ю.

Безпосередній захист навколишнього середовища під час збройних конфліктів та міжнародне гуманітарне право

Захист природного середовища ставить ряд серйозних проблем перед усіма галузями міжнародного права, в тому числі і міжнародного гуманітарного права. Різні договори свідчать зі всією очевидністю про те, що захист навколишнього середовища у випадку збройного конфлікту є предметом постійної заклопотаності для міжнародного гуманітарного права. Тому вважається, що найкращим способом підсилити захист природного середовища під час збройних конфліктів можна шляхом прийняття ефективних заходів, що забезпечують виконання вже існуючих угод, а також розширенням сфери дії деяких положень, «демільтаризуя», наприклад, охоронювані природні території.

Ключові слова: захист навколишнього середовища, міжнародне гуманітарне право, збройні конфлікти, широкі довгострокові або серйозні наслідки, засоби впливу на природне середовище.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Mayilova, F.Y.

Direct sources of the protection of environment during armed conflicts and international humanitarian law

The protection of the environment poses a number of serious problems to all branches of international law, including international humanitarian law. Various contracts show clearly that environmental protection in the event of armed conflict is a constant concern for the international humanitarian law. It is therefore considered that the best way to strengthen the protection of the environment during armed conflicts can be achieved by adopting effective measures to ensure implementation of existing agreements, as well as the expansion of the scope of certain provisions, «demilitarizing», such as protected areas.

Key words: environmental protection, international humanitarian law, armed conflict, the broad, long-lasting or severe effects, means the impact on the environment.

During armed conflicts the main purpose is to rescue lives, and minimize the injuries. Priority is given to emergency, short-term, human centralized needs. And the environment remains out of the attention. But it is evident that most of the countries economically and politically depend on natural resources. Besides, degradation of natural environment puts the save living of future generations under the threat, preparing opportunities to instabilities, conflicts and crises. All too frequently, armed conflict is inextricably entwined with the environment. Natural resources can contribute to conflict, fuel armed conflict, and be targeted by combatants; natural resources can also facilitate post-conflict peace building and recovery. Shortages of water and other natural resources can exacerbate existing ethnic and political tensions, and may contribute to the causes of war. The question of the need to

protect the environment exploded in the late 1960s. Since then it has increasingly become of crucial importance. At present states, international organizations, and individuals feel that it is imperative to take action to preserve the natural and human environment or at least avert its worsening [4]. Taking into account all the abovementioned factors, international law has provided a number of protections for the environment in times of war. This article addresses one of them – The 1977 Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques (hereinafter, the ‘ENMOD Convention’) that shields the environment from destructive weapons and discusses the differences between the ENMOD Convention and the 1977 Additional Protocol I to the 1949 Geneva Conventions (Additional Protocol I).

ENMOD was the final result of primarily bilateral negotiations between the United States and the Soviet Union against the background of the Vietnam War, and against the background of a growing national and international concern for the environment. Rain-making and other large-scale destruction of vegetation in Vietnam by chemical and physical means provoked national and international concern for the consequences for the world’s ecological system, and raised voices calling for prohibition of such means of warfare. The United States and the Soviet Union came to an agreement relatively easily and relatively fast. They submitted identical proposals to the Conference of the Committee on Disarmament in 1975, had their proposals accepted after modification, adopted by the Conference in 1976 and approved and referred to all States for signature and ratification by the General Assembly on 10 December 1976. Currently the treaty has 88 States Parties, including six states that possess nuclear weapons: the People’s Republic of China, the Russian Federation, the United Kingdom, the United States, India, and Pakistan [5].

ENMOD consists of 10 Articles and one Annex to the Convention on the establishment of a consultative committee of experts. The first two Articles contain the substantive obligations of ENMOD. The other eight Articles deal with the peaceful use of environmental modification techniques, implementation, consultation, enforcement, duration, amendment, review and some treaty-technical matters. Not part of the Convention, but important and relevant as to its interpretation are four ‘Understandings to the Convention’ relating to Articles I, II, III and VIII [2]. These Understandings were included in the Report that was prepared by the Conference of the Committee on the Disarmament and sent to the General Assembly and the Disarmament Commission in 1976. Article I of the Convention provides that:

Each State Party to this Convention undertakes not to engage in military or any other hostile use of the environmental modification techniques having widespread, long-lasting or severe effects as the means of destruction, damage or injury to any other State Party.

In paragraph 2, they agree not to assist, encourage or induce other states or international organizations to engage in those activities, in order to prevent circumvention.

Article II stipulates that the term ‘environmental modification techniques’ used in Article I: ... refers to any technique for changing – through the deliberate manipulation of natural processes – the dynamics, composition or structure of the Earth, including its biota, lithosphere, hydrosphere and atmosphere, or of outer space.

This Article includes a number of important elements. Firstly, the action requires intent. Secondly, it must manipulate a natural process. Non-exhaustive lists illustrating the types of natural processes covered by this treaty were outlined in an Understanding that was attached to the ENMOD Convention. These include ‘earthquakes, tsunamis, and an upset in the ecological balance of a region, changes in weather patterns (clouds, precipitation, cyclones of various types and tornadic storms); changes in climate patterns; changes in ocean currents; changes in the state of the ozone layer; and changes in the state of the ionosphere’. Thirdly, Article I contains the threshold criteria, requiring that the alleged violation be either ‘widespread, long-lasting or severe’. If one of these requirements is met, the exception of military necessity cannot be claimed [6]. It is the understanding of the Committee that, for the purposes of this convention, the terms ‘widespread’, ‘long-lasting’ and ‘severe’ shall be interpreted as follows:

- a) ‘widespread’: encompassing an area on the scale of several hundred square kilometers;
- b) ‘long-lasting’: lasting for a period of months, or approximately a season;
- c) ‘severe’: involving serious or significant disruption or harm to human life, natural and economic resources or other assets.

Fourthly, Article I also requires that the environmental modification technique be for military or hostile purposes. Peaceful and non-hostile uses are expressly outside the scope

of the Convention. Provided no damage or injury results from such techniques, it would be permitted, for example, to initiate fog dispersal in order to facilitate aircraft takeoffs and landings or clear enemy targets for bombing [5].

It is undisputed that the Convention applies to armed conflicts between States Parties, which reminds of early 20th century conventions on the prohibition of certain means and methods of warfare, such as the 1925 Geneva Protocol on the prohibition of the use of chemical and bacteriological weapons. The scope of application of the Convention is therefore limited. It should be observed, however, that the state to which the damage is inflicted does not necessarily have to be a belligerent, but can also be a third or neutral party.

It is likely that the ENMOD provisions have reached the status of customary international law. The military manuals of some States indicate that it applies to States Parties. Indonesia, which is not party to the Convention, applies the treaty principles in its military manual. Furthermore, the ENMOD rule has been included in the Guidelines on the Protection of the Environment in Times of Armed Conflict, a document that the United Nations General Assembly invited all States to disseminate widely [3]. The US has stated that the Convention reflected ‘the international community’s consensus that the environment itself should not be used as an instrument of war’. State practice has also supported this. In addition, during a debate at the meeting of the General Assembly’s Sixth Committee in 1991, Sweden referred to the destruction of the environment by the Iraqi forces in the First Gulf War as being ‘an unacceptable form of warfare in the future’. Canada supported this view, stating that ‘the environment as such should not form the object of direct attack’. Regardless of whether the ENMOD provisions have achieved official customary status, it is clear that there is a broad consensus against the use of the environment as a weapon.

It is important to be aware that these two treaty regimes have different applications, purposes and thresholds, with no substantive overlap. The threshold of the two treaties differs. The Protocol takes a cumulative approach, requiring that the affect on the environment is ‘widespread, long-term, and severe’. The ENMOD Convention, however, provides that either of those three criteria are satisfied, requiring only that the affect on the environment be ‘widespread, long-term, or severe’. The Convention therefore has a broader application.

The two treaties apply different meanings to the three threshold requirements. The meaning of these terms in the ENMOD Convention was expanded in an Understanding adopted in 1984 during the Convention’s First Review Conference. ‘Widespread’ referred to a geographic area of several hundred square kilometers; ‘long-lasting’ required the effect to last for a period of months, or over a season; ‘severe’ meant serious or significant disruption or harm to human life, natural and economic resources or other assets. In contrast to the ENMOD Convention, no definitions were provided for the terms in the Protocol. Commentaries, however, have stated that it is generally understood that ‘widespread’ referred to less than several hundred square kilometers, ‘long-term’ referred to ten years or more and ‘severe’ required damage that would be likely to prejudice, over a long term, the continued survival of the civilian population or would risk causing it major health problems [1]. Such differences in meaning are a reflection of the distinct purpose, nature and application of both treaties.

Apart from the differences in interpretation of similar terminology used in ENMOD and in Additional Protocol I, and the fact that Additional Protocol I intends to prevent damage to the environment that is a result of targeting irrespective of the weapons used, whereas ENMOD intends to protect the environment by prohibiting the use of the natural processes as weapons of warfare, there are also a number of other notable differences.

Firstly, Articles 35(3) and 55 only apply in times of international armed conflict, whereas it is possible that environmental modification techniques are used in conflict situations that have not yet reached the status of an armed conflict. The question whether an international armed conflict exists is primarily determined by factual circumstances, namely when there is a resort to armed force between states. It is not likely that this will happen, but it is nevertheless possible.

Secondly, ENMOD requires that the damage to the environment as a result of the use of environmental modification techniques is done to another State Party. This means that the damage must be both transboundary and done to a state that is also Party to ENMOD. These requirements are not applicable with respect to Additional Protocol I. Both Article 35(3) and 55 protect the environment *per se*, including the environment of the state that may be accused of using prohibited means and methods of warfare, as well as the environment of non-State Parties to Additional Protocol I.

Thirdly, the damage referred to in both Articles in Additional Protocol I relates to the natural environment exclusively, whereas the damage in ENMOD also includes «injury to economic resources and other assets». And fourthly, ENMOD does not seem to protect areas beyond national jurisdiction, whereas Additional Protocol I does seem to extend its protection to the marine environment and the atmosphere.

The Protocol focuses on the natural environment regardless of the weapon that is used. The ENMOD Convention, on the other hand, aims to prevent hostile use of environmental modification techniques. The Protocol can be said to be protecting the environment («environment as the victim»), whereas the ENMOD Convention protects the manipulation of the environment («environment as a weapon») [2]. Furthermore, the Protocol protects the environment from unintentional and incidental damage, whereas the ENMOD Convention only protects against deliberate damage inflicted during the course of warfare.

Lastly, it is important to note that the Protocol applies only during armed conflict, whereas the ENMOD Convention applies during peacetime and/or armed conflict. Despite such differences in these treaties, they are generally viewed as complementary and dealing with different areas of the law.

The demands of protecting our fragile environment will be one of the greatest challenges our society will meet in the coming centuries. The needs of the natural world must be considered in all aspects of human activity, including armed conflict and national security. These are not always competing interests, and in many ways are complementary and inter-dependent. Nevertheless, a fair balance must be drawn between the reality of military necessity and the need to ensure the survival of the human race and the other forms of life entrusted to us. The numerous conventions, protocols, conference statements and resolutions provide a starting point for drawing the limits of armed conflict. However, if we are to seriously address environmental protection, it must come from a genuine desire within each individual State to actively ensure compliance with the rules of war as they relate to safeguarding the planet.

Список використаних джерел

1. Алиев А.И., Севдимали Ф.Ю. «Конвенция о запрещении военного или любого иного враждебного использования средств воздействия на природную среду и охрана окружающей среды во время вооруженных конфликтов», //Transportation Law, the scientific-theoretical and practic journal (in azery), Baku 2009, No 4, p. 40.
2. Филипп Антуан. «Международное гуманитарное право и охрана окружающей среды во время вооруженного конфликта», Защита окружающей среды в международном гуманитарном праве (сборник статей), Международного Комитет Красного Креста, Москва 1995, с. 17, 35.
3. Antonio Cassese, «International Law», Oxford, 2005, p. 482–493.
4. Sevdimali F.Y. «Assessing the impact of armed conflict on the environment», Baku, 2009, p.151.
5. Erik Koppe, «The Use of Nuclear Weapons and the Protection of the Environment during International Armed Conflict», Oxford and Portland, Oregon, 2008, p 109, 123.
6. Roman Reyhani, «The Protection of the Environment during Armed Conflict» http://works.bepress.com/roman_reyhani/1/

Маилова Ф.Ю. Непосредственная защита окружающей среды во время вооруженных конфликтов и международное гуманитарное право

Защита природной среды ставит ряд серьезнейших проблем перед всеми отраслями международного права, в том числе и международного гуманитарного права. Различные договоры свидетельствуют со всей очевидностью о том, что защита окружающей среды в случае вооруженного конфликта является предметом постоянной озабоченности для международного гуманитарного права.

Поэтому считается, что наилучшим способом усилить защиту природной среды во время вооруженных конфликтов можно путем принятия эффективных мер, обеспечивающих выполнение уже существующих соглашений, а также расширением сферы действия некоторых положений, «демилитаризуя», например, охраняемые природные территории.

Ключевые слова: защита окружающей среды, международное гуманитарное право, вооруженные конфликты, широкие долгосрочные или серьезные последствия, средства воздействия на природную среду.

УДК 1.165.6–335(73) «19/20»

Бридня Н.

Модальна метафізика Елвіна Плантінга в критичній перспективі

У своєму проекті філософії релігії загальновідомий філософ англо-американської традиції Е.Плантінга до вирішення питань раціональності теїзму долучає модальну метафізику. Витлумачуючи філософію релігії через філософську теологію Е.Плантінга про-вокує довкола власного проекту широкі наукові дискусії, до яких долучаються представники напрямку семіотики і логіки. Аналіз представлених критичних відгуків на Плантігіанську метафізику модальностей у філософській теології відображає зміну наукового словника на певному етапі розвитку філософсько-релігійного про-екту Е.Плантінга.

Ключові слова: модальна метафізика, філософія релігії, Елвін Плантінга, докази буття Бога, властивості Бога.

Елвін Плантінга – всесвітньо відомий філософ релігії американської аналітичної традиції, який має свій власний проект філософії релігії. Розвиваючи захист центральних теїстичних положень християнської віри, Е.Плантінга розбудовує зазначений проект в напрямку від логічної інспекції раціональних підстав теїстичної віри до реформованої епістемології релігійної віри у філософії релігії. Перехідним етапом виступає модальна метафізика, до якої Е.Плантінга звертається для вирішення сформульованих раціональною теологією проблем.

Попри широку дискусованість філософських концепцій Е.Плантінги в аналітичній філософії релігії англо-американської традиції філософування та його світову популярність, маємо зазначити що його філософія релігії неповно представлена в українському науковому дискурсі. Наукова дискусія навколо зазначених форм філософії релігії Е.Плантінги відображена у монографіях Джона Дайверса, Діна-Пітера Бейкера, Томаса Кріспа, Метью Девідсона і Девіда ван дер Лаана, Майкла Саддата та інших. Джонатан Кванвіг, Ніколас Волтерсторф, Вільям Олстон, Елеонор Стамп, Пітер ван Інваген пропонують аналітичне висвітлення роботи Е.Плантінги; Джеймс Томберлін, Кейт Янделл, Майкл Рей, Кейлі Джеймс Кларк, Робін Коллінз, Томас Крісп, Майкл Бергман та інші мають пропозиції розбудови його вчення. Статті Юлії Горбатової стосуються семантичних досліджень концепцій можливих світів, атрибутів Бога, модального аргументу доказу буття Бога. Микита Фатієв досліджує можливі світи Плантінги. Так само, є нечисленні дослідження теїстичних розвідок Плантінги: евіденціалізму в Ільдара Мавлятудінова, теодицеї у Віри Ясевич, реформістської епістемології у Федора Бородіна.

Слабка розвиненість українського філософсько-релігійного дискурсу та його глибока теоретична вкоріненість в більшості зумовлює історико-філософський характер розвідок з філософії релігії. З такої перспективи, представлення філософії релігії Е.Плантінги повинне відображати поетапну заглибленість в проблематику. Зважаючи на близькість тлумачення філософії релігії із теологією в англо-американській традиції, доречним виступає висвітлення модальної метафізики Е.Плантінги (одного із початкових і ключових етапів його творчості). Завданням представленої статті виступає дослідження і характеристика модального етапу проекту філософії релігії Е.Плантінги.

Історія модальної метафізики аналітичними філософами ведеться від Аристотеля, через Девіда Юма, Еммануїла Канта, Людвіга Вітгенштайна, Рудольфа Кранапа, Вільяма Квайна, Соула Кріпке. Посилаючись на дослідження Діна-Пітера Бейкера, окремо слід зазначити філософів, хто розробили повноцінні сучасні теорії метафізики та онтології модальності. Це Девід Льюїс і Е.Плантінга [1, с. 10]. Обидва – ентузіасти

модальної метафізики і запропонували ґрунтовні відповіді на такі визначальні питання, як «що конструює людську реальність?» Обидва самоназиваються модальними реалістами, хоча Д.Льюїс і Е.Плантінґа різняться деякими фундаментальними та важливими положеннями. У Е.Плантінґи ми не знайдемо слідів емпіризму чи прагматизму в широкому чи вузькому сенсі. Е.Плантінґа – реаліст, антиемпірицист. Він захищає метафізичну теорію модальності, настільки досконалу і надійну, як тільки може бути [2, с. 74–75].

Проблеми раціонального теїзму мають велику популярність в англо–американській філософії останнім часом. І Е.Плантінґа пропонує власний проект філософії релігії, яка реалізується у нього в формі філософської теології, – способі осмислення центральних доктрин християнства з філософської перспективи. Методологічно, оптимальним способом отримання правильного уявлення про філософський підхід в осмисленні теїстичної віри можна через розбір репрезентативних елементів. Звідси Е.Плантінґа ставить завдання демонстрації раціональної прийнятності основних положень теїстичної віри. Він визначає онтологічний доказ і проблему зла найбільш репрезентативними гіпотезами цих підходів. Фундаментальним теїстичним положенням виступає положення про існування Бога. Звідси зрозуміло, чому центральним для всього філософського проекту Е.Плантінґи виступає вирішення проблеми раціональної прийнятності віри в існування Бога, як вона представлена в іудео–християнській традиції [3, с. 3].

Джордж Едвард Хьюз із захопленням зауважив аналітичну і критичну силу, з якою Е.Плантінґа демонструє докази в своїх теологічних пошуках. Хьюз описує улюблену техніку Е.Плантінґи на даному етапі творчості: покладання доказу для розбору дедуктивного ланцюга, пошук невідповідних ланок і дослідження різноманітних можливих додаткових засновків, що мають укріпити дедукцію [4, с. 246]. Е.Плантінґа досліджує, які із підібраних засновків найбільш прийнятні із загальнофілософської точки зору. Використовуючи логічний символізм, до якого Е. Плантінґа часто звертається, він наводить відповідні логічні принципи, на які спирається в кожному окремому випадку. І разом із пропозиційною та кванторною логікою часто використовуються епістемологічні теорії та модальна логіка.

Стисло проект філософії релігії Е.Плантінґи може бути охарактеризований наступним чином. Філософія релігії як дисципліна представляє собою філософську рефлексію над центральними релігійними темами. Її предметне зацікавлення стосується питання раціональності теїстичної віри, в якому вона розпадається на два напрямки: раціональну теологію і раціональну атеологію. Перша об'єднує під однією рубрикою позитивні докази існування Бога, а друга – надає докази ірраціональності теїзму [5, с. 1–4, 75]. Обидві вони можуть скласти цілісний предмет філософії релігії, тому, що і теологи, і атеологи відштовхуються від спільного ідейного базису (суджень необхідності істинних та/чи раціонально прийнятих), але приходять до кардинально різних висновків.

Модальна метафізика Е.Плантінґи заслуговує окремої уваги через те, що він був одним із небагатьох філософів, хто розробили систематичну, комплексну, детально пропрацьовану та значущу теорію метафізики і онтології модальності. Дослідник метафізики модальності Е.Плантінґи, Дж. Дайверс виділяє ряд критеріїв, за якими можна охарактеризувати модальну метафізику Е.Плантінґи [2, с. 80–93].

Не зважаючи на відмову прагматистів і позитивістів займатися метафізикою, Е.Плантінґа наново звертається до проблеми необхідності перегляду метафізичних питань. Більше того, демонструючи, що ми можемо утриматись від Квайніанської позиції для уникнення метафізичних наслідків та передумов у нашій практиці, Е. Плантінґа будує теорію модальної метафізики. Е. Плантінґа наголошує, що антиметафізичні застереги шкодять практиці філософа, акцентуючи реальність модальності на противагу нефактуалізму, фікціонізму, кондиціоналізму, агностицизму та іншим антимодалістським рухам.

До розбудови модального реалізму Е.Плантінґа залучає багато екзистенційних переконань: існування багатьох специфічних типів сутностей, включення модальні властивості, можливі світи, неможливі світи, властивості світів. Є три рівня модального реалізму: є модальні сутності, що конституують модальну реальність (об'єкти,

які мають есенційні та акцидентні властивості). Модальна реальність складається із можливих світів: існує багато можливих і неможливих світів; всі конкретні об'єкти мають властивості у світах. Сутність – важливий елемент онтології Е.Плантінґи, сутність у нього виступає модальною властивістю. Як буде показано далі, це положення послаблює семантику Е.Плантінґи, адже стає причиною підпадання модальної версії онтологічного доказу під критику Канта.

Модальні сутності конституують модальну реальність, яка складається із можливих світів. Вони онтологічно прості, і не мають підмножин чи складників. Можливий світ – це максимальний стан справ, речей і властивостей, що є абстрактним, в сенсі того, що існує в розумі Бога у вигляді ідеї. Стани справ – це неосяжні сутності, що не мають виміру, чіткі та ексклюзивні. Стани справ, речі та властивості онтологічно незалежні від будь–яких конкретних сутностей. Світи містять стани справ: можливі та максимальні, але в будь–якому випадку – прості. Всі властивості і стани справ існують необхідно. Е.Плантінґа заперечує посибілізм, оскільки пропонує онтологічний актуалізм: абсолютно все є актуальним, все існує. Модальна метафізика Е.Плантінґи має багато прикладів властивостей, які розрізняються, маючи однаковий обсяг, чи необхідно співпадають. Відповідно стандартів слідування, тоді, існування будь–якої властивості чи стану справ буде витікати, слідувати з чогось іншого. Отже, модальні властивості реальності будуть редукуватися до інших.

В чомусь до проекту філософії релігії Е.Плантінґи можуть бути висловлені зауваження. Найпершим в сенсі об'єкта критики постає онтологічний доказ. Наприклад, Е.Плантінґа двічі розбирає онтологічний доказ, але ні разу не доходить до завершальної стадії: він збирає судження і контекст, відновлює вихідне твердження і робить висновки, без формалізації. Е.Плантінґа пропонує до розгляду модальну версію доказу як успішну, але до неї є ряд заперечень. Спираючись на розвідки московської дослідниці Ю.Горбатової, можемо виділити три проблеми: відсутність формалізації, поняття існування та аддитивність поняття досконалості.

Е.Плантінґа стверджує що Бог реально існує, тому, що, будучи істотою, яка має максимальну міру досконалоутворюючих властивостей, було би нелогічно і суперечливо припускати, що Він не існує в реальності, а є, наприклад, вигаданим. В цьому, безумовно є логіка, та важливо розуміти, що в даному контексті ми говоримо про логіку буденно. Повторюючи Ю.Горбатову, можемо сказати, що формулювання доказу неохайне, зустрічається змішування якостей та висловлювань, а для формалізації Е.Плантінґа не вказує, в рамках якої дедуктивної системи вона має відбуватися [6, с. 20]. Так, звертаючись до доказу, пропозиційна логіка не має засобів виразу для аналізу судження про існування Бога.

У Канта існування не виступає реальним предикатом (адже аналітичні судження про існування неможливі), приписування об'єкту існування апіорі неможливе. Навіть абсолютно повне поняття не буде включати існування. У Е.Плантінґи, як каже Ю.Горбатова, ми знаходимо згоду із даним твердженням, але в його роботах постійно йде мова про існування як властивість, а отже – як про предикат. Таким чином, доказ Е. Плантінґи підпадає під критику Канта. Конструювання онтологічного доказу свідчить про прив'язку успіху висновку про існування Бога до визначення поняття Бога, або ж про включення за замовчуванням існування в список досконалоутворюючих властивостей. Е.Плантінґа стверджує, що онтологічний доказ буде мати силу тільки в тому випадку, якщо людина вже має віру в Бога, у всіх інших випадках – ні. А уважний розбір різноманітних онтологічних доказів з включенням існування в якості властивості приводить до висновку про те, що відносно логічної доказовості Його існування ми можемо отримати тільки висновок, що якщо Бог існує, тоді Він є найбільш максимальною помисленою істотою (якщо мова про Його властивості), або що Він існує (тавтологія). Але ми ніяк не можемо перевірити, чи Він існує (засновок). Ця ситуація знову повертає нас до правоти Канта.

Ще одна проблема модального доказу зводиться до введення визначення досконалості більш охайно – щобі під нього підпадали тільки три властивості. Відповідно, мова йде про божественні властивості всезнання, всемогутності та всеблагості (моральної

досконалості). Ю.Горбатова зауважує, що у виконанні цього логічного завдання необхідне явне визначення поняття внутрішнього максимуму, як базового відносно поняття досконалості. Тоді як у Е. Платінґа ідея досконалоутворюючої властивості ясніша за ідею властивості, що має внутрішній максимум (як у Ансельма і Гауніло). Важливо відзначити, що Е.Платінґа не вивчає питання про властивості досконалості поза колом ортодоксії, тому, що інакше це би не відповідало його меті раціонально обґрунтувати теїстичну віру, як її розуміють в іудео-християнському світі. Витлумачення божественного буття в інших поняттях і властивостях не стосується вибраної традиції та її раціональної прийнятності. Таким чином, акуратно вказуючи на проблему з точки зору «байдужої» до цих тонкощів логіки, зауваження Ю.Горбатової яскраво демонструє різницю між академічним і теологічним підходами. Тим не менше, формулюючи свою модальну версію отологічного доказу, Е.Платінґа втілює спробу здійснити переклад отологічного доказу на мову сучасної логіки і філософії. Актуальність кантівської критики і провал модального доказу свідчать про необхідність більш тонкої експлікації використовуваних понять [6, с.25]. В цьому твердженні не можна не погодитись із Ю.Горбатовою.

Окрім модальної версії отологічного доказу Ю.Горбатова розглядає також інші проблеми модальної метафізики Платінґа і вказує на можливі суперечливі місця в ній: проблема всемогутності, семантика можливих світів і онтологія у Е.Платінґа, критика космологічного доказу.

Питання всемогутності – одне з найбільш розроблених. Спільним місцем виступає уявлення про Бога, як такого, хто підпорядковується законам логіки. Бог має підпорядковуватись законам логіки не тому, що їх порушення створює для нього логічну проблему, говорить Ю.Горбатова, а тому, що це позбавляє нас, як суб'єктів пізнання Бога, проблеми пізнання об'єкта підпорядкованого законам, відмінним від тих, яким підпорядкований наш розум і увесь всесвіт [7, с.93]. Вирішення проблеми всемогутності Е.Платінґою залучає теорію можливих світів. Це відображає переконання більшості дослідників: Мавродеса, Суінберна, Джошуа Гофман і Гарі Розенкранц, Томаса Флінта, Альфреда Фреддосо, Едварда Вієренга та інших, хто займалися проблемою всемогутності, що її вирішення має обговорюватись не в термінах сутностей і можливостей, а в термінах станів справ, які Бог може викликати до реальності.

Відтак звернімося до теорії можливих світів. За вихідне положення зазвичай береться положення Лейбніца про найкращий можливий світ, яке Е.Платінґа категорично відкидає, як неможливе ні логічно, ні онтологічно. Стосовно цього положення Е.Платінґа формулює т. з. «помилку Лейбніца», «Leibniz Lapse»: Бог не може створити будь-який світ за власним бажанням. Критики сформульованої Е.Платінґою Лейбніцевої помилки, погоджуються, що будучи теїстично змотивованою, критика Е.Платінґи, тим не менш, представляє собою тонку логічну екзамінацію теорії Лейбніца. Серед захисників лейбніціанства в цій проблемі потрібно згадати Роберта Барча і Дж. Кванвіга, тоді як Робін Еттфілд та Марк Страссер вивчають питання на загальних підставах. Як правильно наголошує Дж. Кванвіг, постановка питання про помилку Лейбніца у Е.Платінґи виникає в контексті відповіді на заперечення захисту свободи волі в проблемі зла. Заперечення наголошує на концепції свободи волі, але досліджує, чому Бог не створив світ, в якому вільні істоти могли би вільно вибирати робити тільки добро. Так, Е.Платінґа націлюється не на Лейбніца, а на конкретне заперечення до захисту свободи волі [8, с. 144–5].

Розробляючи захист від нападів на всемогутність Бога, Е.Платінґа звертається до понять творіння можливого світу. Можливі світи у Е.Платінґа розглядаються з позиції актуалізму. В конструюванні семантики можливих світів Е.Платінґа звертається до станів справ. Отже, можливий світ – це певний максимально можливий стан справ, один стан справ, що має місце – актуальний світ. Як мінімум і як максимум тільки один світ має місце. Кожен стан справ можна співставити із висловлюванням. Максимальна несуперечлива множина істинних висловлювань для даного світу складає книгу світу. Проблема творіння знімається Е.Платінґою тим, що Бог творить тільки матеріальні об'єкти. Про все інше можна сказати, що це – стани справ, вони актуалізуються само-

стійно. Представляючи критичне відтворення семантики можливих світів Е.Платінґи, Ю.Горбатова стверджує, що він створив красиву, струнку і ясну онтологію, але почав її ускладнювати, ввівши в онтологію фактів (вітгенштайнівську) об'єкти (з аристотелівської онтології), які існують в тому самому сенсі, що і стани справ. І ця проблема існування об'єктів проступає в критиках отологічного і космологічного доказів буття Бога, помилці Лейбніца, всемогутності Бога, проблемі зла. В цьому сенсі Ю.Горбатова симпатизує Фомі Аквінському, у якого Бог є актом в чистому виді, а не об'єктом.

Найбільш вагомою помилкою Е.Платінґи в критиці Фоми є вибір стратегії від змісту, попри те, що спростування доказу Фоми зручно проводити через питання способу доказу (тому, що це в питанні доказів буття Бога є визначальним). Критика космологічного доказу Е.Платінґою надто слабка через те, що його підхід позбавляє нас вихідного розуміння базових понять, які використовує Фома. В результаті чого Е.Платінґа критикує власну трактовку, а не самого Аквінського. Він експлуатує ідею можливих світів для представлення необхідності, але це некоректно для Фоми [7, с.153]. Для Е.Платінґи необхідна річ за визначенням – те ж саме, що необхідність висловлювання про існування цієї речі, тоді як у Фоми висловлювання не є предметом.

Основним аргументом проти критики Ю.Горбатової виступає відірваність зауважень від загального контексту розвитку ідей Е.Платінґи, адже етапу модальної логіки, який завершився проектом релігійної епістемології, передувала раціональна теологія. Тому, рішення запропоновані Е.Платінґою в його метафізиці не можуть розглядатися ні як кінцеві, ні як самостійні. Так, претензії можуть бути висловлені до питання досконалоутворюючих властивостей Бога і про поле компліментарності області знання, в якій і за допомогою якої буде відбуватися пошук відповіді [10, с.45]. З фрагмента статті «Платінґа про можливі світи та всемогутність», де говориться, що «... дискусія [в роботах Платінґи] завжди розгортається в рамках науки, а не богослов'я. Саме через це, мова іде про теологів і атеологів, але не теїстів і атеїстів», – стає очевидним, що Ю.Горбатова розводить теологію і богослов'я із недостатньою компетентністю [11, с.94]. В правильно схопленому прагненні не самого Е.Платінґи, але всієї сучасної аналітичної школи англо-американської традиції філософії релігії відображати легітимні з сучасної раціональної і наукової точки зору теорії та підходи, все ж таки різниця між зацікавленими сферами знання очевидна.

Перехід від аналітичної інспекції теїстичних переконань до вирішення проблем в межах власної модальної метафізики викликало сильний резонанс в сучасній філософії. Через запропоновану Е.Платінґою модель, до загальної дискусії теїстичних проблем долучилися науковці різних галузей філософії. Основна критика спрямована на його модальну метафізику. Тоді як з одного боку, проект модальної метафізики Е.Платінґи слід однозначно визнати одним з найбільш завершених та цілісних, з іншого боку, він включає семантичні неточності. Внаслідок цього підняті Е.Платінґою теологічні проблеми не тільки мають, а й завдяки йому, можуть бути експліковані з більшою точністю. Неоднозначна спроба Е.Платінґи оцінити раціональність підстав теїстичних переконань має беззаперечні позитивні епістемологічні наслідки.

Список використаних джерел

1. Alvin Plantinga / [ed. Dean–Peter Baker]. – NY: Cambridge University Press, 2007. – xi +233 pp. – (Contemporary Philosophy in Focus Series).
2. Divers, John. The Modal Metaphysics of Alvin Plantinga / J. Divers; ed. Deane–Peter Baker // Alvin Plantinga: (Contemporary philosophy in Focus). – NY.: Cambridge University Press, 2007. – P.71–93.
3. Plantinga, Alvin. God and Other Minds: A Study of the Rational Justification of Belief in God / A. Plantinga. – Ithaca, London: Cornell University Press, 1990. – 277 p.
4. Hughes, George Edward. Plantinga on the Rationality of God's Existence // The philosophical Review. – 1970. – Vol. 79, №2. – P. 246–252.
5. Plantinga, Alvin. God, Freedom, and Evil / A. Plantinga. – Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 1977. – 112 p.
6. Горбатова Юлия. Модальный аргумент Алвина Платинги: проблема формализации и трактовка понятия существования / Ю.В. Горбатова // Analytica. – 20101. – №4. – С. 16–25.

7. Горбатова Юлия. Алвин Плантинга о космологическом доказательстве бытия Бога святого Фомы Аквинского. Критический обзор некоторых аспектов / Ю. Горбатова // Вопросы философии. – 2011. – №1. – С. 150–159.

8. Kvanvig, Jonathan. He Who Lapse Last Lapse Best: Plantinga on Leibniz' Lapse / J. Kvanvig // Southwest Philosophy Review. – 1994. – №10. – P. 137–146.

9. Горбатова Юлия. Прояснение понятия совершенства и проблема аддитивности в модальной версии онтологического аргумента Алвина Плантинги / Ю.В. Горбатова // Язык философии: традиции и новации. – 2010. – С. 42–49.

10. Горбатова Юлия. Плантинга о возможных мирах и всемогуществе / Ю.В. Горбатова // Возможные миры: семантика, онтология, метафизика. – М.: Канон+, 2011. – С. 142–159.

Бридня Н. Модальная метафизика Алвина Плантинги в критической перспективе

Всемирно известный философ англо-американской традиции А.Плантинга в своем проекте философии религии к решению вопросов рациональности теизма приобщает модальную метафизику. Объясняя философию религии через философский теизм, он провоцирует широкие научные дискуссии вокруг своего проекта, в своем большинстве возникающие в семиотике и логике. Обзор критических откликов на философию религии А.Плантинги отображает смену философского словаря в его проекте философии религии.

Ключевые слова: модальная метафизика, философия религии, Алвин Плантинга, доказательство бытия Бога, божественные атрибуты.

Brydnia, N. Plantinga's Modal Metaphysics in Critical Perspective

Well-known Anglo-American philosopher Alvin Plantinga uses metaphysics of modality in his project of philosophy of religion. Wide scientific discussions arise around his project due to Plantinga's interpretation of philosophy of religion as philosophical theology. A lot of philosophers specialized in Semiotics and Logic are engaged in this discussions. Analyzing different critical approaches to Plantinga's philosophy this article presents deep shift of philosophical vocabulary from rational theism to modal metaphysics.

Key words: modal metaphysics, philosophy of religion, Alvin Plantinga, arguments for the existence of God, God attributes.

УДК 140.8:321.7

Андреева Т.О.

Трансцендентальне обґрунтування єдності людства в І.Канта: історико-філософський аспект

Аналізується зв'язок «Я та людство» в трансцендентальному контексті вчення І. Канта. Був зроблений висновок про те, що звернення до робіт І. Канта здатне вдосконалити категоріальний апарат сучасної філософії, зокрема, розкрити найбільш повний зміст категорії «людство».

Ключові слова: філософія І. Канта, трансцендентальне, людство, людина, особистість, категорія.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Андреева Т.А.

Трансцендентальное обоснование единства человечества у И. Канта: историко-философский аспект

Анализируется связь «Я и человечество» в трансцендентальном контексте учения И. Канта. Был сделан вывод о том, что обращение к работам И. Канта способно усовершенствовать категориальный аппарат современной философии, в частности, раскрыть наиболее полное содержание категории «человечество».

Ключевые слова: философия И. Канта, трансцендентальное, человечество, человек, личность, категория.

Кантовскому учению присуще удивительное свойство – неослабеваемый со временем интеллектуальный магнетизм. Не случайно при решении актуальных философских проблем обращаются к неиссякаемому источнику мудрости – к теории «кенигсбергского затворника», анализ идей которого – неперенный атрибут серьезных антропологических изысканий, своеобразный показатель того, что ученый не погружается в море эмпирии, а пытается с обыденного уровня подняться на теоретический, в частности, осмыслить трансцендентальные основы бытия человека и человечества.

Целью данной работы является историко-философский анализ трансцендентального обоснования единства человечества в работах И. Канта.

Прочтение работ немецкого мыслителя требует не только вдумчивого философского, но и терминологически четкого филологического подходов. Как отмечают исследователи [1, с.34], проблема адекватного перевода и употребления кантовских терминов до сих пор актуальна, что проявляется в обнаружении искажающих смысл неточностей. Понятие «человечество» в работах о И. Канте употребляется достаточно вольно. Так, например, оно раскрывается как человечность, внутреннее достоинство, способность быть субъектом доброй воли [2, с.142], рассматривается синонимично человеческому роду [1, с.166] и т.д. Его же тексты свидетельствуют, что в них понятия «человечество» и «человеческий род» совпадают лишь в некоторых случаях. В основном же они различны по содержанию. Рассмотрим это подробнее.

Единственным первоначальным правом человека в анализируемом творчестве признается присущая каждому индивиду свобода. Ее наличие обусловлено уже фактом принадлежности к человеческому роду. Конкретизация такой зависимости означает наличие в человеке двух сторон – естественно-животной, т.е. физической и сверхчувственной, трансцендентальной.

Говоря о человеческом роде, ученый имеет в виду первую сторону бытия человека, а именно ту, которая характеризует его как эмпирическое, природное существо. Поэтому сюда, на наш взгляд, следует отнести все описания социально-исторических изменений, обусловленных климатом, местностью и т.п.

«Человечество», как правило, включается в те рассуждения, где речь идет о второй стороне характеристики человека – ноуменальной. Это понятие следует отнести к умопостигаемому миру, в котором человек проявляет добрую волю, основанную на подлинной свободе личности. Там господствует всеобщность максимы как закона.

Описания человеческого рода, содержащиеся во многих работах И. Канта – не просто фактологическое изложение, этнографический обзор. Философ не принижает роль эмпирической истории, пытается найти априорную путеводную нить в развитии человечества. По сути, он высказывает свою точку зрения на исторический процесс и предлагает считать его критерием общечеловеческие признаки. Изучая прошлое, по его мнению, потомки будут уяснять только то, что значимо для них во всемирно-гражданском плане [3, с.23]. Свое видение философии истории исследователь описывает в рецензии на книгу «Идеи философии истории человечества» И. Гердера, который в отличие от Вико понимает историю не как простое чередование фаз исторического процесса, а как единое развитие человечества, противопоставленного природе [4]. Он обвиняет этого автора в отсутствии логической точности и не соглашается с его трактовкой происхождения человечества, с материалистическими догадками И. Гердера (развитие органических сил).

Уже в «Наблюдении над чувством прекрасного и возвышенного» (1764) ставится задача не подробного описания характеров различных народов, а создания наброска, оригиналы для которого существуют в людской массе любой нации. Причины национальных различий здесь не анализируются, а просто народам приписываются определенные качества. Так, французам и итальянцам в большей степени присуще чувство прекрасного, англичанам и испанцам – возвышенного. При этом предполагается, что «душевный склад того или иного народа лучше всего можно распознать через то, что в нем есть морального» [5, с.170]. Конкретизируя это положение, И. Кант констатирует преобладание чувства нравственно прекрасного у французов, которое соседствует у них с легкомыслием. У немца же эстетическое гармонично сосуществует с возвышенным. Основными чертами характера голландцев он называет склонность к порядку и трудолюбие. Здесь встречаются меткие, афористичные по форме замечания: «Честь для француза – это тщеславие, для испанца – высокомерие, для англичанина – гордость, для немца – надменность, а для голландца – чванливость» [5, с.174].

Далее описывается то, как проявляются национальные характеры в любви, в религии, в отношении к женщине и т.д.

Пытаясь провести аналогии, ученый пишет: «Японцев можно было бы рассматривать как своего рода англичан этой части света, но только в смысле их твердости...» [5, с.178]. В кантовском описании черт национальных характеров (арабов, индейцев, африканцев, дикарей Северной Америки и т.д.) встречаются неточности, которые обусловлены научным уровнем тогдашних географических знаний. К числу последних можно отнести отрицательную характеристику способностей негров. Ученый соглашается с Д. Юмом, который негативно оценивал способности чернокожих людей, но его вывод еще более суров: «До такой степени значительно различие между двумя этими расами, что и в душевных качествах оно, по всей видимости, столь же велико, как в цвете кожи» [5, с.179]. Если рассмотреть эту цитату вне контекста кантовских рассуждений о человечестве, то можно приписать этому философу черты расиста. Данный вывод, во-первых, предположение И. Канта («по-видимому»), во-вторых, противоречит его основному постулату о признании единой основы происхождения всех рас: «...все люди на всем пространстве земли принадлежат к одному и тому же роду» [5, с.445], а белые и негры не являются различными видами людей.

Сам И. Кант соглашался с теми высказываниями, в которых говорилось о том, что он видит конечную цель человеческого рода в достижении наивысшего государственного устройства и «...желает, чтобы какой-нибудь философски мыслящий историк предпринял попытку создать в этом плане историю человечества и показать, насколько человечество в различные периоды приближалось к этой конечной цели или удалялось от нее и что следует делать для достижения ее» [3, с.657].

В кантовской «Метафизике нравов» констатируется факт первоначального совместного владения людьми «землей всего земного шара» (*Communio fundi originaria*) [5, с.180], т.е. провозглашаются одинаковые права каждого человека на территории.

Освоение же новых территорий должно подчиняться законам международного права, а процесс заселения людьми земли рассматриваться с трех точек зрения: математической, политической, географической. В работе «Предполагаемое начало истории человечества» обращается внимание на то, что не представляется возможным выявить точные причины возникновения человеческого рода и выдвигается гипотеза существования пранарода.

Человек, в отличие от животного, согласно И. Канту, может выполнить свое назначение, развить полностью свои задатки, не в индивиде, а в роде [5, с.9]. Именно род является бессмертным, а его история должна рассматриваться в конечном итоге в связи с идеей бога. И хотя без существования разумных существ (людей) все божественные творения философа объявляет бесполезной и бесцельной пустыней [7, с.477], сказанное противоречит его же материалистическим тезисам о естественном происхождении жизни во вселенной, о возможности наличия разумных существ на других планетах.

Весь человеческий род философ делит на четыре расы (белая, негритянская, гуннская, индусская) и пытается определить в истории причины их различия, относя к числу таковых особенности климата, ландшафта и т.п. Признавая удивительнейшее многообразие в сообществах людей, вместе с тем, ученый не согласен с мнением, согласно которому признается возможным, в силу разнообразия внутри человеческого рода, множество локальных актов творения человека. Поэтому он ищет целесообразные причины антропологических видоизменений: проводит аналогию между человеком вообще и целыми нациями, сравнивает людей между собой в разные периоды истории, пытается представить «великую картину всего человеческого рода» [5, с. 288].

Решение этой задачи, согласно И. Канту, по силам моральной и политической географии. Этим частям читаемой им дисциплины – географии физической, придается большее значение, чем сокращаемому в их пользу разделу о физических свойствах земли.

Всемирная история человечества представляется ему как «часть великой арены на которой проявляется высшая мудрость и которая составляет цель всякого творения» [3, с.23]. Поэтому логично приветствуются все попытки разработать такую историю.

В исследуемом же учении ставится задача создания стройных систем из беспорядочного набора человеческих поступков. Такое представление о социальной системе базируется на диалектическом видении. Общественное развитие связывается с позитивной ролью антагонизмов.

Вопрос о роли антагонизмов при выходе человека из животного царства в мир культуры подробно изучен И. Кантом, исследован он и в критической литературе о его творчестве [8, с.5]. Отметим лишь то, что важно в русле нашей темы. Философ благословляет природу за отрицательные качества людей (раздоры, неуживчивость, завистливость и т.п.) и объявляет, что «без них все природные качества человечества остались бы неразвитыми» [3, с.112]. Следствием социального негативизма он считает создание гармоничного мира, являющегося такой целостностью, которая выступает в виде совокупности всех индивидов, находящихся в общении. В ней «...удивительным образом сходятся в одной цели столь многие связи природы, и эта цель – гренландец, лапландец, самоед, якут и т.д.» [6, с.394].

Ученый пытается понять целостно не только мир, но и человека. Знание родовых признаков людей как разумных земных существ у него представляет мироведение, дополняют физиологическое (изучение природных качеств человека) и прагматическое (анализ того, что человек делает или может сделать из себя сам) человековедение. При этом, предполагается, что предметом практической антропологии должен стать гражданин мира (следовательно, человечество), а не отдельные расы и народы.

Именно поэтому, в кантовских высказываниях о моральных качествах имеется в виду не индивид, а весь род. Для дефиниции человека характерны три элемента: задатки животности, человечности, личности.

Мыслитель считает, что не всякий человек – личность (таков лишь осознающий свое Я) и не соглашается с основным постулатом Ж.-Ж. Руссо об изначальной моральности человека. Эта последняя, по его мнению, не гарантирована природой. В отличие от французского просветителя, исходным понятием он провозглашает не естественного, а цивилизованного человека и, тем самым, проводит четкий водораздел между природой и культурой, в которой видит высшее назначение, предписанное «...природе в отношении человеческого рода» [6, с.464].

В его рассуждениях значительное место отводится взаимозависимости моральности и судьбы человечества, имеющего в качестве конечной цели «морально доброе» [6, с. 312].

Специального определения понятию «человечество» И. Кант не дает. Термины *Menschheit*, *Humanität* употребляются им в значениях традиционного перевода, т.е. как «человеческое, принадлежность к человеческому роду, человечность, человечество». Последнее значение, применяемое в кантовских рассуждениях, является важной составляющей системы практической философии. Отмеченное понятие (явно или подспудно, номинально или содержательно) присутствует во всех трактовках категорического императива. Известны несколько таких трактовок. Формулировка: «...поступай так, чтобы ты всегда относился к человечеству и в своем лице, и в лице всякого другого так же, как к цели, и никогда не относился бы к нему только как к средству» [8, с. 270] свидетельствует о критериальной значимости понятия «человечество» в важнейшем постулате анализируемого учения, а, соответственно, и во всей системе практической философии, ведь в ней бессмертие человечества обусловлено моральными способностями индивида. Только в том случае, если человек подчиняется не эмпирическим детерминантам (выгоды, прибыли, интересу), а долгу по отношению к каждому и ко всем, возможно дальнейшее существование всех людей на земле. Главными оказываются действия во имя человечества, которое объявляется святым понятием [8, с. 465]. В контексте этого обоснованными предстают кантовские мысли о вечном мире, о конечной цели общественного развития, в частности, о разработке международного права.

Теория вечного мира неоднократно упоминалась в литературе. Выделим в ней лишь предмет нашего анализа – понимание немецким философом человечества и связанных с этим проблем.

Как в предварительных, так и в окончательных статьях договора между государствами о мирном сосуществовании мыслитель рассматривает истребительную войну, как то, что может привести «к вечному миру лишь на гигантском кладбище человечества». Сохранение целостной человеческой общности, по И. Канту, – цель вечного мира. Все люди, исходя из этой цели, по праву всемирного гражданства «должны рассматриваться как граждане общечеловеческого государства» [3, с. 266]. Это не должно быть реальное политическое объединение народов (ученый понимает утопичность подобного образования). Общечеловеческое государство для него обозначает возможность беспрепятственного пересечения границ, так как «право на земную поверхность принадлежит всему человечеству» [3, с. 276], поэтому «...идея права всемирного гражданства есть не фантастическое ... представление о праве, а необходимое дополнение неписаного кодекса государственного и международного права к публичному праву вообще и потому к вечному миру» [3, с. 279]. Основания последнего И. Кант усматривает не в механистическом процессе природы, а в целесообразности осуществления согласия людей «...через разногласие даже против их воли» [3, с. 279]. Далее телеология дополняется теологией, так как конечная цель человеческого рода определяется провидением.

В этом плане важно обратить внимание на кантовское понимание дистрибутивного волевого единства индивидов и трактовку коллективной объединенной воли. Первое единство обеспечивает жизнь в правовом обществе по принципам свободы на основе желания отдельных людей. Вторая же трактовка предполагает желание всех достичь вечного мира. Она связана с трансцендентальной формулой публичного права: «Несправедливы все относящиеся к публичному праву других людей поступки, максимум которых несовместимы с публичностью» [3, с. 304]. Отсюда, необходимо достичь всемирно–гражданского состояния публичной государственной безопасности. И хотя историю человеческого рода философ рассматривает как выполнение тайного плана природы, многое здесь зависит от человека, который должен проникнуться «...сознанием необходимости сохранения целого в интересах каждого» [3, с. 21]. В этом состоянии, как в лоне, должны развиваться все первоначальные задатки человеческого рода.

Апологет свободы, что кажется с первого взгляда парадоксальным, полагает, что в первом случае, пытаясь «отнять у другого воздух и солнце», деревья растут красивыми и прямыми, во втором же случае – уродливыми.

Ученый ставит вопрос: «Достоин ли любви род человеческий?» [3, с. 99] и, отвечая на него, говорит о характере направления движения человеческого рода. Исследуя эти два вопроса, он провозглашает необходимость любви к роду людей за его приближение к добру. При дальнейшей конкретизации, И. Кант замечает: «Человеческая природа нигде столь не достойна любви как во взаимных отношениях между народами»

[3, с. 105]. Однако, в «Метафизике нравов» вечный мир видится ему как неосуществимый идеал, к которому надо стремиться. Люди должны через постоянное преодоление социальных антагонизмов приближаться к такому состоянию. Эта мысль верна и значима. Действительно, в наше время совершенно очевидным стал факт наличия отрицательных социальных доминант заключения договоров, стремления к миру. Таким фактом является наличие оружия (ядерного, химического), способного уничтожить все живое на Земле. Соответственно, в общественном бытии начинает функционировать принцип мирного сосуществования, базирующийся на общечеловеческих нравственных нормах. Этот принцип, как и идея вечного мира – проявление гуманистических тенденций в социальном развитии. Мир, а не перемирие (понятия, различаемые И. Кантом) нужны не отдельно человеку, нации, народу, а всей общности людей – человечеству.

Его риторический вопрос: «...не подготовит ли нам в конце концов несогласие ... ад кромешный ... на какой бы высокой ступени цивилизации мы не находились ... тем, что человечество ... вновь уничтожит варварскими опустошениями самое эту ступень и все достигнутые успехи культуры?» [3, с. 18] оказался пророческим.

Человечество в кантовской трактовке – объект метафизического познания. Подобно свободе, бессмертию души и богу, оно характеризуется трансцендентальными признаками и рассматривается не как механическая сумма живых существ. Человечество – «понятие умопостигаемого совершенства», не номинальная, эмпирическая совокупность людей, а идея трансцендентальной совокупности всех мыслящих существ, тот идеал, которого индивид должен быть достоин. Рассматривая суждения вкуса, философ говорит о том, что оно основывается на «... понятии о том, что можно рассматривать как сверхчувственный субстрат человечества» [6, с. 361]. Из такого понятия невозможно познание объекта, но оно, будучи неопределимым, и непригодным для познания, способствует общезначимости суждений.

Освобожденный от эмпирических координат, внутренне свободный человек должен стремиться к выполнению категорического императива и в этом чистом акте практического разума достичь единения со всеобщим – проявить себя носителем трансцендентальной бытийности – человечества как такового.

Связь «Я и человечество» проявляется, по И. Канту, и в том, что причинение зла другому, не заслужившему его, означает причинение зла себе, подобно тому и убийство другого – убийство самого себя, исключение: смертная казнь преступника, убийство на войне.

Согласно ученому, «патологически определяемое Я» эмпирического мира – основание для разобщенности, вражды; единство же Я с другими возможно в умопостигаемом мире, где Я – не эмпирический индивид, зависимый от физических констант, а свободная, морально совершенная личность. Описывая основные черты характера человеческого рода, И. Кант полагает, что они становятся [3, с. 584] известными из опыта всех времен и народов и определяются следующим положением: «...люди, взятые коллективно (как человеческий род в целом) представляют собой множество лиц, существующих в разное или в одно и то же время, которые не могут обойтись без мирного общения друг с другом» [3, с. 586].

Основную черту человеческого рода он усматривал в способности создания характера индивида (разумного существа вообще), так и характера всего общества [3, с. 583]. И хотя мыслитель говорил о возможности воспитания не отдельного субъекта, а всего человеческого рода «... взятого коллективно...», когда толпа составляет не систему, а только собранный в кучу агрегат» [3, с. 582], в его трактовке такое единство – надэмпирическое, абстрактное соединение.

Реально же единство возможно только под влиянием изменений в эмпирическом, социальном пространстве, т.е. когда трансформации в общественном бытии заставляют не просто актуализировать необходимость всеобщего единства, а действительно требуют согласия всех людей ради выживания целого и части, общества и индивида, человечества и личности.

Если великий гуманист усматривал в индивидуальном собственном Я (в моем лице) все человечество, то сегодня настало время осмыслить по-новому эту диалектическую связь. «Человечество – Я» – взаимосвязь, опосредованная общностями принадлежащего к ним индивида (семья, нация, народ), выступает сейчас в чистом виде непосредственно. Признание в моем «Я» трансцендентального присутствия человечества означает рассмотрение индивида как носителя всеобщего. Реально, эмпирически (в первую очередь на уровне быденного сознания) зафиксировать то, что «мое Я» и человечество диалектически взаимосвязаны – значит понять, что уничтожение всего

человечества есть и гибель индивидуального Я во всех его единичных особенных проявлениях и общностях.

Итак, понятие «человечество» в учении немецкого просветителя имеет следующие характеристики: святость; целостность; умопостигаемость (надэмпиричность); цель сама по себе; высшая ценность – моральное благо.

В настоящее время это понятие изменяет свой статус. Абстрактную категорию (которую еще надо уточнить) нужно рассмотреть в контексте конкретной реальности. Концепту «человечество» необходимо в первую очередь дать номинальную дефиницию, т.е. ту, которая «...достаточна лишь для различения объекта от всех других объектов» [5, с.159], иными словами, четко определить различия между двумя концептами (человеческий род и человечество). В этом плане целесообразно использовать проанализированные выше идеи философа.

Таким образом, кантовский подход позволяет понять слабость содержательных сторон категориального аппарата современной философии. Действительно, человечество – это не механическая сумма индивидов (наций), не только часть биосферы, не просто социально-историческая общность, а термин, обозначающий всеобщую социальную взаимосвязь людей вне конкретных общественных объединений. Предельно абстрактно понимаемое «человечество» содержит в себе все многообразие социального бытия людей, позволяет оценивать единичное через особенное, искать средства выживания человеческого рода на путях согласования противоречий между различными цивилизациями, толерантности по отношению ко всем культурам, четкой осознанности взаимосвязи индивидуального и тотального, рассмотренной вне непосредственного эмпирического бытия индивида. Вместо всеобщего трансцендентального мира мы обнаруживаем проявляющуюся вне эмпирического, биосоциального многообразия универсальную, значимую для всех людей зависимость от детерминант общественного бытия: то, что может привести к омнициду (ядерное оружие, глобальный экологический кризис), становится основой объединения людей. Социальное зло (по И. Канту – антагонизмы) – необходимое условие гуманного взаимодействия, поиска согласия, выживания людей, а также сохранения человеческого рода и концепта «человечество».

Список использованных источников

1. Гулыга А.В. Кант / А.В. Гулыга. – М.: Молодая гвардия, 1977. – 304 с.
2. Гусейнов А.А. Этика / А.А. Гусейнов, Р.Г. Апресян. – М.: Гардарики, 1999. – 470 с.
3. Кант И. Собр. соч.: В 6 т. / И. Кант // АН СССР, Ин-т философии. – М.: Мысль, 1966. – Т. 6. – 743 с.
4. Гердер Г. Идеи к философии истории человечества / Г. Гердер. – М.: Наука, 1977. – 703 с.
5. Кант И. Собр. соч.: В 6 т. / И. Кант // АН СССР, Ин-т философии. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4. – Ч. 2. – 478 с.
6. Кант И. Собр. соч.: В 6 т. / И. Кант // АН СССР, Ин-т философии. – М.: Мысль, 1966. – Т. 5. – 564 с.
7. Критические очерки по философии Канта. – К.: Наукова думка, 1975. – 367 с.
8. Кант И. Собр. соч.: В 6 т. / И. Кант // АН СССР, Ин-т философии. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4. – Ч. 1. – 544 с.

Andreyeva, T.O. The I. Kant's Transcendental Reasoning of Unity of Humanity: Historical-philosophical Aspect

The article is devoted to the philosophical analysis of the connection «I and Humanity» in the transcendental context of I. Kant's teaching. The conclusion that the applying to Kant's works can help to improve the categorical apparatus of modern philosophy, besides, to show the deepest sense of the category «humanity».

Key words: I. Kant's Philosophy, Transcendental, Humanity, Human, Personality, Category.

УДК 1(091):17.024.4:111.61

Льовкіна О.Г.

Моністичний реалізм О.О. Богданова

Увагу автора статті зосереджено на ґносеологічному підґрунті тектології О.Богданова. Відзначено особливості формування моністичного підходу О.Богданова в історико-філософському контексті. Показано важливість дослідження філософії О.Богданова за сучасної доби.

Ключові слова: емпіріомонізм, система, тектологія, організація, діяльність, універсальна методологія, досвід, суб'єкт діяльності.

Спадщина О.О. Богданова виявляється актуальною саме в наш час, на початку XXI ст., коли потрібно створювати і розвивати нові підходи до пояснення соціальної реальності, коли очевидним стає, що традиційна філософія (метафізика) застаріла і потребує суттєвих перетворень. Адаже царина можливих застосувань ідей з наукового доробку О.О. Богданова є надзвичайно широкою: від досліджень фізичних явищ в мікросвіті, геологічних процесів та еволюції космічних об'єктів в неживій природі до вивчення економічних та соціальних процесів, розвитку нових філософських напрямів, закономірностей розвитку ринків, тощо. Спрямованість робіт ученого була пов'язана з тим, що він хотів внести об'єктивний порядок в соціальну реальність. Саме пошук закономірностей в ході прийняття людством важливих рішень стало однією з провідних проблем, які досліджував О.О. Богданов.

Тектологія О.О. Богданова неодноразово ставала предметом змістовних науково-теоретичних досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених, оскільки сам феномен діяльності є однією з вічно актуальних тем в історико-філософському знанні. Можна згадати ряд монографічних досліджень і ряд ґрунтовних публікацій у вигляді статей, як в Україні, так і на пострадянському просторі, присвячених розгляду цього феномену. В контексті європейських та американських досліджень дана проблематика також представлена достатньо широко. Науковий спадок О.О. Богданова порівняно недавно став предметом активного обговорення в межах пострадянського простору в силу цілого ряду причин. Слід також вказати на ту обставину, що більшість досліджень науково-теоретичної спадщини О.О. Богданова проводилось представниками філософських кіл Росії, тобто на батьківщині дослідника, а в Україні ж досягнення змісту його доробку лише починається.

Серед сучасників О.О. Богданова як рецензентами, так і критиками його творів стали О.О. Базаров, М.О. Бердяєв, М.І. Бухарін, І.Я. Вайнштейн, Є.М. Кан, М.І. Карєєв, П.М. Керженцев, В.І. Ленін, А.В. Луначарський, В.І. Невський, Ін. Оксенов, Г.В. Плеханов, А. Рикачов та ін.

В більш пізній період праці О.О. Богданова отримали оцінку в працях Л.І. Абалкіна, А.А. Белової, А.В. Водолагіна, А.І. Володіна, Є.В. Ільєнкова, А.М. Колмогорова, О.О. Малиновського, М.М. Моїсєєва, Г.М. Поварова, К.Е. Свіридова, М.І. Сетрова, Л.Н. Суворова, А.Л. Тахтаджяна, І. Яхота та ін. З дослідників пострадянського періоду до творчості О.О. Богданова звертались О.С. Анісімов, О.Л. Афанасьєва, А.Б. Бахур, Т.В. Гаврилова, Г.Д. Гловелі, С.С. Дзарасов, М.Ю. Казарінов, Д.М. Козирев, Н.А. Кузьминих, Т.Г. Кульсєєва, А.В. Луценко, В.Д. Мехряков, П.А. Плютто, В.В. Попков, Е.М. Прилепко, С.Н. Пустильник, В.Г. Пушкін, В.В. Рубцов, А.В. Савченко, В.Г. Смольков, В.М. Садовський, Є.В. Синіцин, А.С. Сокурова, В.В. Тарасов, І.Г. Тарент, А.О. Тюріна, А.Д. Урсул, Е.В. Шилєнков, Н.С. Шухов, В.Н. Ягодинський, Ю.В. Ярмач та інші. Зазначимо, що ґрунтовні дослідження особливостей біографії О.О. Богданова провели І.В. Єрмолаєв та І.А. Рєвякіна.

Творчість О.О. Богданова знайшла критичне відображення в роботах таких зарубіжних авторів як Дж. Горелік, Д. Гріль, Р. Маттєсїч, С. Чунг-Сінг, Д. Уайт та інших.

Вивчення історії становлення тектологічної теорії організаційної діяльності в контексті розвитку практичної філософії не мало систематичного характеру. Адаже

зарубіжними і вітчизняними вченими досліджувалися лише окремі аспекти цієї концепції (суспільно–політичний, економічний, морально–етичний та ін.), але й досі відсутні роботи, які б містили комплексний аналіз тектології О.О. Богданова. Відсутні також роботи, в яких комплексно розглядається методологія і понятійний апарат тектологічної концепції. Відповідно, історико–філософська зумовленість, витоки, генеза, тенденції розвитку і сутнісні риси тектології О.О. Богданова й досі лишаються малодослідженими. Саме потреба в заповненні цієї лакуни в історико–філософському знанні визначила вибір теми пропонованого дослідження. Метою даного дослідження є аналіз ґносеологічних підвалів вчення О.О.Богданова.

Слід вказати на роботи О.О. Богданова, в яких розкриваються виявлені вченим тектологічні принципи та закономірності. Це – «Основні елементи історичного погляду на природу», «Емпіріомонізм», «Тектологія: всезагальна організаційна наука», «Короткий курс економічної науки», «Курс політичної економії», що був в написаний у співавторстві з І.І. Сковрцовим–Степановим; суспільно – політичні роботи («Питання соціалізму», «Соціалізм науки»; статті вченого у періодиці; листи О.О. Богданова; спогади про нього його друзів і сучасників; архівні та інші матеріали, що були опубліковані у творі «Невідомий Богданов».

Ідеї «Тектології» можна адекватно зрозуміти лише вивчивши зміст попередніх робіт О.О. Богданова, таких як «Основні елементи історичного погляду на природу», «Емпіріомонізм», «Короткий курс економічної науки», «Курс політичної економії» та ін. У творі «Основні елементи історичного погляду на природу» вчений розглядав предмети як різні поєднання процесів в їхньому зв'язку з оточуючим середовищем, а також приділив увагу феномену рухливої рівноваги. В роботі «Емпіріомонізм». Статті з філософії» О.О. Богданов прагнув створити єдину пізнавальну картину світу, вперше застосовуючи організаційний підхід. Тут у повній мірі знайшла своє відображення ідея російського філософа про світ як універсальну систему, в якій відбуваються процеси формування, боротьби, взаємодії комплексів різних типів і ступенів організованості. В своїй праці «Філософія живого досвіду» О.О. Богданов розвинув ці ідеї емпіріомонізму, а в праці «Від монізму релігійного до наукового» навів переконливі аргументи на користь наукового монізму. Засновник тектології відстоював думку, що такі поняття традиційної метафізики як дух, матерія та інші є пізнавальними фікціями, що були породженні трудовими відносинами певних епох, але згодом втратили сенс внаслідок зміни цих відносин. Тобто вчений відстоював позитивістську концепцію критики метафізичних понять як не універсальних. Саме посилаючись на позиціях емпіріомонізму, О.О. Богданов сформулював ряд положень, що згодом лягли в основу тектології, в якій йому вдалося узагальнити інтегративні тенденції у природничому та соціальному пізнанні.

Емпіріомонізм мислився О.О. Богдановим як принципово нова філософська концепція. З огляду на те, що головним завданням філософії, на його думку, є дослідження всього розмаїття людського досвіду, як психічного, так і фізичного, можна сміливо стверджувати, що його позиція співпадала із позиціями ряду багатьох видатних західних філософів кінця XIX – початку XX століть – У. Джеймса (1842–1910), Дж. Дьюї (1859–1952), Е. Маха (1838–1916), Р. Авенаріуса (1843–1896), А. Пуанкаре (1854–1912), Б. Рассела (1872–1970), Дж. Мура (1873–1958), Е. Касієра (1874–1945) та інших, які також кардинально змінили погляд на розуміння філософії та її основної проблематики. О.О. Богданов чітко сформулював головну мету й основні завдання емпіріомонізму: побудова єдиної (моністичної) філософської теорії людського досвіду на основі використання двох принципів – сформульованого К. Марксом принципу, згідно якому суспільне буття визначає суспільну свідомість, і всеорганізаційного принципу, згідно якому будь–яка людська діяльність є організуючою або дезорганізуючою. З останнього принципу випливає, що будь–яку людську діяльність можна розглядати як матеріал організаційного досвіду.

Автор «Емпіріомонізму» зіставляє ідеал життя та ідеал пізнання. Ідеалом життя для О.О. Богданова є прагнення гармонійно об'єднати все людство для боротьби зі стихійністю світу, для безперервного розвитку сукупних сил людства. «Нові форми праці потребуватимуть... розумової гнучкості й такої різносторонності досвіду, для розвитку та підтримання яких працівник... повинен буде час від часу змінювати роботу, переходити від одних машин до інших, від ролі «організаторської» до «виконавчої» і

навіпаки» [2,с.256]. Ідеал пізнання може бути сформульований у межах емпіріомонізму, який, на переконання О.О. Богданова, є не лише філософською концепцією але й, одночасно, однією з ідеологій, а саме – ідеологією робітничого класу. У результаті цього емпіріомонізм стає пов'язаним з марксистською програмою соціального матеріалізму, тобто з програмою побудови комуністичного суспільства.

О.О. Богданов, розробляючи емпіріомонізм, досліджував головним чином проблеми філософії науки, а не соціальні та ідеологічні проблеми. Серед проблем, які розглядалися О.О. Богдановим: висунення в якості одного з найважливіших предметів філософського дослідження розмаїття людського досвіду, розробка способів аналізу досвіду на основі організаційних принципів, докладне обґрунтування неможливості досягнення у філософії абсолютних істин, побудова концепції об'єктивності знання як його загальної значущості, дослідження історичного розвитку форм пізнання причинних зв'язків, різних методів наукового пояснення і т. ін. Всі ці проблеми перебували у центрі уваги філософів на початку XX століття й активно обговорюються до теперішнього часу.

Твір «Тектологія: всезагальна організаційна наука» став вершиною філософської системи О.О. Богданова. Тектологію вчений вважав наукою, що допоможе людству вирішувати будь–які складні проблеми. Тому нова організаційна наука, на його думку, має стати прапором у перебудові людського життя. Протягом усієї своєї творчої кар'єри О.О. Богданов відстоював ідею, що за допомогою науки суспільство зможе поставити під свій контроль всі умови життя. Необхідно лише віднайти такі пізнавальні форми, які були б водночас пластичними і могли б охопити все розмаїття прогресуючого життя. «Методи всякої науки визначаються передусім її завданнями. Завдання тектології – систематизувати організаційний досвід; ясно, що це наука емпірична і до своїх висновків повинна йти шляхом індукції. Тектологія повинна з'ясувати, які способи організації спостерігаються в природі і в людській діяльності; потім – узагальнити і систематизувати ці способи; далі – пояснити їх, т. е. дати абстрактні схеми їх тенденцій і закономірностей; нарешті, спираючись на ці схеми, визначити напрями розвитку організаційних методів і роль їх в економії світового процесу» [2,с.127].

Моністичне та позитивістське розуміння суспільного життя та розвитку відобразились на специфіці створеної О.О. Богдановим єдиної наукової картини світу. Він розглядав світ через призму організаційного підходу, тобто як результат процесу формування і взаємодії (у тім числі й боротьби) систем різних типів, що відрізняються між собою ступенем організованості. Російський вчений вважав, що все у світі тяжіє до самовпорядкування і самоорганізації, розвиваючись від простого до складного. Тому всі процеси у світі є організаційними. Крім того, в межах тектології стверджувалося, що кількість типів організованої матерії є невеликою попри величезну кількість форм існування матерії, і, відповідно, автор зробив висновок, що важливим є дослідження та класифікація саме типів організації матерії. Засновник тектології пропагував ідею, що замкнених організацій не існує: організовані тіла більш–менш активно взаємодіють одне з іншим і не можуть існувати без обміну енергією та речовиною із оточуючим середовищем. Існує єдність всіх організаційних зв'язків. На думку О.О. Богданова, весь світ являє собою єдину організацію, що існує та розвивається. Він виділив декілька основних видів організації: речей (техніку), людей (економіку) та ідей (організацію досвіду). У тектології О.О. Богданова перевага надається дослідженню першого виду організацій. Ця триєдина організація – «речей, людей та ідей» вочевидь не може бути побудована інакше, як на основі строгої наукової плановірності, а саме всього організаційного досвіду, накопиченого людством» [3,с.106].

У тексті «Тектології» було проведене узагальнення міждисциплінарних досліджень, якими О.О. Богданов займався раніше в серіях: «Нові ідеї в астрономії», «Нові ідеї в економіці», «Нові ідеї в психології» і т. ін. Вчений стверджував, що існують єдині фундаментальні закони природи. Він припускав, що універсальний механізм «рівноваги» можна застосувати не лише у фізиці й хімії, але й у науках про життя, психіку і суспільство. Ідею щодо існування в природі відбору найбільш пристосованих організмів і принцип відносності О.О. Богданов оголосив універсальними науковими принципами, що можуть бути застосованими до пояснення процесів, які відбуваються в усіх формах буття – від астрономічних до соціальних. Крім того, в межах тектології був презентований системно–структурний метод та системна методологія. Російський вчений був

переконали, що всі закони і методи згодом мають набути організаційного, активного, системно-структурного характеру. Згодом саме ця думка стала стрижнем системного підходу. «Сама тектологія – єдина наука, яка повинна не лише безпосередньо виробляти свої методи, але також досліджувати і пояснювати їх; тому вона і представляє завершення циклу наук» [2, с.128].

Відомий дослідник спадщини О.О. Богданова Г.Д. Гловелі підкреслював значення впливу ряду вчень на становлення і розвиток наукової позиції О.О. Богданова – позитивістів (насамперед, Г. Спенсера, Р. Авенаріуса й Е. Маха), К. Маркса, В. Оствальда, Л. Гейгера, Л. Нуаре, М. Мюллера, К. Бюхнера та ряду інших. Відзначено універсальність підходу російського вченого до створення нової організаційної науки, яка ґрунтується не лише на філософських розробках, але й на узагальнених дослідженнях найрізноманітніших галузей природничого знання. Г.Д. Гловелі відзначив зростання зацікавленості спадщиною О.О. Богданова з боку західної наукової спільноти, починаючи з 60–70 рр. ХХ ст. Порівнюючи ряд фундаментальних наукових робіт (зокрема, роботу А.Д. Арманди) із тектологічними ідеями, Г.Д. Гловелі наголошує на ряді суттєвих співпадіннь, і робить висновок про загальнонаукову актуальність концептуального апарату О.О. Богданова. Далі Г.Д. Гловелі демонструє ефективність застосування основних понять і категорій тектології до аналізу відомих вчень філософів–економістів: Ф. Броделя, А. Сміта, І. Валлерстайна й Ч. Кіндлбергера. Тим самим, автор підкреслює значущість спадщини О.О. Богданова за сучасної доби як теорії, що надає підґрунтя системним дослідженням соціальної реальності, які в змозі стати гідною складовою нової парадигми гуманітарних наук.

Ідеї емпіріомонізму О.О. Богданова співзвучні із ідеями інших філософів, які розробляли теорії ефективної діяльності. Вже в роботі «Емпіріомонізм. Статті з філософії» О.О. Богданов прагнув створити єдину пізнавальну картину світу, вперше застосовувавши організаційний підхід. Тут у повній мірі знайшла своє відображення ідея цього філософа про світ як універсальну систему, в якій відбуваються процеси формування, боротьби, взаємодії комплексів різних типів і ступенів організованості. Варто зазначити, що О.О. Богданов творив в епоху, коли позитивісти розпочали рішучу критику традиційної філософії, і, зокрема, її онтологічної складової. Філософський світогляд самого О.О. Богданова зазнав суттєвого впливу позитивізму. Тривалий час О.О. Богданов розумів себе як прихильника махізму і, на наше переконання, так і не зміг позбутися цього впливу. Насамперед, це стосується гносеології та методології. Проте саме в онтології його позиції були не настільки виразно позитивістськими. Засновник тектології відстоював думку, що такі поняття традиційної метафізики як дух, матерія та їм подібні є пізнавальними фікціями, що були породжені трудовими відносинами певних епох, але згодом втратили сенс внаслідок зміни цих відносин. Тобто вчений відстоював позитивістську концепцію критики метафізичних понять, які, на його переконання, не є універсальними. Але, хоча він і критикував крайнощі як ідеалізму, так і матеріалізму, визнаючи виправданість махівського нейтрального підходу, проте на практиці його погляди тяжіли до стихійного наукового матеріалізму. Можна простежити його еволюцію від емпіріомонізму до монізму матеріалістичного. Хоча ця еволюція так і не набула свого логічного завершення. Відповідно, в своїй праці «Філософія живого досвіду» О.О. Богданов розвинув ідеї емпіріомонізму, а в праці «Від монізму релігійного до наукового» наводив переконливі аргументи на користь природничо-наукового монізму. Саме полишаючись на позиціях наукового монізму, О.О. Богданов сформулював ряд положень, що згодом лягли в основу тектології, в межах якої йому вдалося узагальнити інтегративні тенденції у природничому та соціальному пізнанні. З огляду на те, що головним завданням філософії, на його думку, є дослідження всього розмаїття людського досвіду, як психічного, так і фізичного, можна сміливо стверджувати, що його позиція співпадала із позиціями ряду видатних західних філософів кінця ХІХ – початку ХХ століть – У.Джеймса, Дж.Дьюї, Е.Маха, Р.Авенаріуса, А.Пуанкаре, Б.Рассела, Дж.Мура, Е.Касієра та інших, які кардинально змінили погляд на розуміння філософії та її основної проблематики.

Таким чином, О.О. Богданов далеко виходив в своїх наукових розвідках за межі класичної онтології, що базувалася на протиставленні матеріалізму та ідеалізму. Він чітко сформулював головну мету й основні завдання емпіріомонізму, вважаючи, що слід сконцентрувати зусилля на побудові єдиної (моністичної) філософської

теорії людського досвіду на основі використання двох положень – сформульованого К.Марксом принципу, згідно якому суспільне буття визначає суспільну свідомість, і всеорганізаційного принципу, згідно якому будь-яка людська діяльність є організуючою або дезорганізуючою. З останнього принципу випливає, що будь-яку людську діяльність можна розглядати як матеріал організаційного досвіду. Таке неklasичне розуміння онтології зумовило і характер гносеологічних підходів, які найбільшого розвитку отримали в тектології. Вчений зіставляє ідеал життя та ідеал пізнання. Ідеалом життя для О.О. Богданова є прагнення гармонійно об'єднати все людство для боротьби зі стихійністю світу, для безперервного розвитку сукупних сил людства. «Бо всяке завдання практики і теорії зводиться до тектологічного питання: про те, у який спосіб найдоцільніше організувати деяку сукупність елементів – реальних або ідеальних» [2, с.134]. А свій ідеал пізнання він сформулював ще у межах емпіріомонізму, який, на переконання О.О. Богданова, є не лише філософською концепцією але й, одночасно, однією з ідеологій, а саме – ідеологією робітничого класу. У результаті цього емпіріомонізм пов'язується в нього з марксистською програмою соціального матеріалізму, тобто з програмою побудови комуністичного суспільства. Проте, розробляючи вчення емпіріомонізму та тектології, О.О. Богданов, досліджував головним чином проблеми філософії науки, а не соціальні та ідеологічні проблеми. Серед гносеологічних проблем, які розглядалися О.О. Богдановим, слід зазначити наступні: висування в якості одного з найважливіших предметів філософського дослідження розмаїття людського досвіду, розробка способів аналізу досвіду на основі організаційних принципів, докладне обґрунтування неможливості досягнення у філософії абсолютних істин, побудова концепції об'єктивності знання як його загальної значущості, дослідження історичного розвитку форм пізнання причинних зв'язків, аналіз різних методів наукового пояснення і т. ін. Всі ці проблеми перебували у центрі уваги філософів на початку ХХ століття й активно обговорюються до теперішнього часу.

Список використаних джерел

1. Богданов А.А. Философия живого опыта. Популярные очерки. Материализм, эмпириокритицизм, диалектический материализм, эмпириомонизм, наука будущего / А.А. Богданов. – М.: «Гиз», 1920. – 355 с.
2. Богданов А.А. Тектология: (Всеобщая организационная наука): в 2-х кн. / А.А. Богданов. – М.: Экономика, 1989. – Кн.1. – 304 с.
3. Богданов А.А. Тектология: (Всеобщая организационная наука): в 2-х кн. / А.А. Богданов. – М.: Экономика, 1989. – Кн.2. – 352с.
4. Богданов А.А. Эмпириомонизм / А.А. Богданов – М.: Республика, 2003. – 400 с.
5. Гловели Г.Д. Тектология: генеалогия и историография (Предисловие) / Г.Д. Гловели // Богданов А.А. Всеобщая организационная наука. – М.: Финансы, 2003. – С. 3–18.

Лёвкина Е.Г. Монистический реализм А.Богданова

Внимание автора статьи сосредоточено на гносеологической основе тектологии А.Богданова. Отмечены особенности формирования монистического подхода А.Богданова в историко-философском контексте. Показана важность исследования философии А.Богданова для современной эпохи.

Ключевые слова: эмпириомонизм, система, тектология, организация, деятельность, универсальная методология, опыт, субъект деятельности.

Levkina, H.G. Monistic realism of A. Bogdanov

Attention is author of the article focuses on gnoseological grounds tektolohiyi O.Bohdanova. Noted features of formation of monistic approach O.Bohdanova in historical and philosophical context. Shown the importance of research philosophy O.Bohdanova for the present.

Key words: empiriomonizm system, tektolohiya, organization, activities, universal methodology, experience, an activity.

Проблема віри та розуму в творчості В.І. Несмєлова: з історії ліберально-реформаційного «крила» духовно-академічної філософії на рубежі XIX–XX століть

Аналізується окремий аспект проблемного поля духовно-академічної гносеології, – проблема співвідношення віри та розуму, релігії та філософії, – в контексті ліберально-реформаційного «крила» філософського теїзму на рубежі XIX–XX століть, де предметом дослідження постає підхід Віктора Івановича Несмєлова (1863–1937), як представника етико-антропологічного напрямку в межах означеної традиції професійної філософії.

Ключові слова: філософський теїзм, православна антропологія, духовно-академічна гносеологія, В.І. Несмєлов, віра, розум, релігія, наука, філософія.

Вивчення духовно-академічної традиції XIX – початку XX століття, як класичного типу професійного філософування, під час історико-філософського аналізу, передбачає виявлення її специфіки, що полягає у конфесійній приналежності, корпоративності та теїстичній формі. Поряд з цим, більшість дослідників-істориків філософського теїзму цього періоду (О.Абрамов, В.Пустарнаков, Л.Шапошников, С.Пішун, І.Цвик та ін.) виходять із розуміння ще й важливості конкретно-історичних умов формування академічної думки, які, до речі, мають безпосередній вплив на вибір філософської традиції професорами, як джерела власних теоретичних конструкцій та способу обґрунтування релігійних ідей. Враховуючи ці інституційні та ідейні аспекти історико-філософського дослідження, слід відмітити наступне: якщо для першої половини XIX ст. (до 50–60-х рр.) в історії духовно-академічної філософії, було характерним розробка теоретичних та методологічних питань «православної філософії» або так званого питання національної філософії, обґрунтування важливості ідеї духовної освіти, шляхом синтезу богослов'я та філософії, а для 70–90-х рр. (період між Уставом 1869 р. та реорганізацією академії у 1884 р.) спроби створення системи філософії на основі академічного православ'я та логіко-раціоналістичній методології (метафізика, онтологія, логіка, історія філософії, етика тощо), то нас цікавить більш «пізній», назовемо його так, етап формування духовно-академічної думки – 90-ті рр. XIX – початок XX століття.

Специфіка цього періоду була зумовлена низкою чинників. По-перше, «економічний процес (розвиток капіталізму в Росії) проявив себе в соціальній сфері загальним підйомом чуття особистості, і на цьому фоні традиційне, православно-богословське розуміння людини почало виглядати архаїчно» [5, с.433]. На початку XX століття релігійна криза загострилася: це виявилось, з одного боку, в послабленні позиції церкви та падіння її авторитету в суспільстві, а з іншого – в зростанні антирелігійних та антицерковних настроїв. В.Андрєєв до причин релігійного індивідуалізму відносить об'єктивні або соціально-економічні (перехід до капіталістичного способу виробництва, що підірвало основу церковно-патріархального ладу села, та загострення соціальних конфліктів в період економічної кризи 1900–1903-х рр.) та суб'єктивні – активна діяльність соціал-демократичної партії, що сприяла розповсюдженню ідей марксизму, та успіхи природничих наук. Виходячи з основних напрямів модернізації православ'я, серед «головних релігійно-церковних об'єктів, що потребують... термінового перегляду, були названі: 1) взаємовідносини церкви та держави; 2) православне віровчення; 3) канонічний бік релігійно-церковного життя; 4) богослужбовий практика» [1, с.11]. Суттєвої реформації зазнали, в першу чергу, дві сторони релігійного жит-

тя – догмати (зі сторони не змісту, а аргументації) та канонічні приписи російської православної церкви.

По-друге, в ідейно-змістовному плані давалось взначи традиційно-домінуюче значення церковного та містично-обрядового елементів християнства (матеріальні та духовні інтенції людини зумовлені божественним провидінням, душа є суто духовною сутністю, що дарована їй Богом, спокута гріхів через спілкування з Богом виключно по особливим каналам, які далекі від земного світу і т.п.). Враховуючи це, досить осудними є «вироки» М.Бердяєва: «на ґрунті історичного православ'я, в якому домінував монастирсько-аскетичний дух, не була та не могла бути достатньо розкритою тема про людину» [3, с.127]. І ще: «Впродовж XIX століття наше шкільне богослов'я ієрархів Церкви та духовних академії нічого відмінного не створює. У нього проникають елементи петровської просвіти, раціоналізм та номіналізм» [4, с.17]. Навряд чи можна піднятися під кожним словом російського мислителя (його оцінка духовно-академічного освітнього потенціалу в деякій мірі є вельми суб'єктивною), але що стосується безперспективності побудови нового (реформованого) вчення про людину на ґрунті старого історичного православ'я з монофізитським ухилом, то тут він правий. В цьому відношенні, перші філіппіки на користь модернізації православ'я почали з'являтися в роботах професора Казанської духовної академії архимандрита Феодора (Бухарева), що у своїй праці «Про сучасність у відношенні до православ'я» (1860), виводячи головну ідею «життя в душі Христовому», стверджував, що християнство не принижую особистість та має знаходитись в основі соціокультурного життя. Саме ці тенденції критики «тоталітаризму» формального православ'я, подолання косності та архаїчності традиції, пристосування християнства до нових соціальних умов, діалог зі світськими формами релігійної філософії знайшли подальший розвиток та критичне осмислення в творчості найбільш відомих представників «пізнього» періоду духовно-академічної філософії – Віктора Івановича Несмєлова (1863–1937). Оскільки, одним з основних аспектів філософізації православ'я, в межах християнсько-теїстичних побудов академічного вченого, є теоретико-пізнавальний, т. т. мова йде про духовно-академічну гносеологію, звідси метою статті є аналіз його гносеологічних підходів крізь призму проблеми віри та розуму.

Яким чином проблема віри та розуму пов'язана з антропологією в творчості В.Несмєлова? М.Бердяєв називаючи працю вченого-богослова «Наука про людину» «єдиним у своєму роді досвідом філософської побудови релігійної антропології» [2, с.56], а також, що його «онтологію спасіння» цілком вибудовано на антропології, де остання, в свою чергу, базується на науковому аналізові людської природи, подає ключ до розуміння того, що деякі сучасні дослідники називають «фундацією гносеології антропологією» [8, с.339]. І дійсно, антропологія – альфа та омега релігійної філософії В.Несмєлова. Почавши зі своєї дисертації «Догматична система святих Григорія Нисського», в якій він більше схилився до емпіризму та скептично відносився до раціонального обґрунтування віри в Бога, вчений практично все своє життя намагався розгадати загадку людського буття. «Для людини не існує в світі жодних загадок, окрім самої людини, і сама людина є для себе загадкою лише в тому єдиному відношенні, що природа її особистості по відношенню до даних умов її існування виявляється ідеальною» [6, с.239–240]. Розгадавши цю загадку, впевнений Несмєлов, ми й зможемо виявити сутність християнської віри.

Беручи за основу свідомість, як безпосередній реальний факт суб'єктивної само-детермінації людини в мисленні та житті, філософ вважає, що в її основі знаходиться глибокий внутрішній конфлікт безумовного та умовного, ідеальних прагнень та потягів фізичного організму. Духовна сутність людини суперечить фізіологічним умовам її існування. При цьому ідеальність внутрішніх пошуків та внутрішнє відчуття власної «надприродності» не покидає нас, будучи більш реальним ніж наші бажання чи химерні фантазування. Численні протиріччя переслідують людську свідомість на кожному кроці: я та не-я, чуттєве та ідеальне, тіло та душа. Останні так об'єднано організовані одна з одним завдяки самосвідомості, що, за словами вченого, можна зробити висновок не про їх механічне поєднання. Оскільки людська самосвідомість поєднує в собі ці крайнощі, постаючи як безперервний творчий процес формації психічних явищ, то навряд чи було б правильно заперечувати субстанційність нашого Я, що в актах власної

самосвідомості ототожнює себе, з одного боку, як з «вільною само суцєю метафізичною особистістю», а з іншого – з тілесними покликами, що підкорені законам необхідності. На підставі такого самопізнання, яке розкриває творче прагнення людини до Ідеалу, вважає В. Несмелов, вона повинна самостійно прийти до усвідомлення того, що вона є ідеєю Вищого Розуму, який творить ідеї буття та саме буття розумно та вільно за ідеями Власного Розуму. Самопізнання допомагає людині усвідомити власну особистість, як реальний образ досконалої Особистості, буття якої співпадає з її свідомістю.

Отже, як стверджує ієрей О. Орлов, академічний філософ «вводить антропологічну інтуїцію до сфери метафізики та покладає її основу в гносеології» [8, с. 342]. Універсальною формою вираження людського духу, чого прагне будь-яка істинна філософія, він вважає суб'єктивну реальність у всій її повноті, головним еквівалентом якої є свідомість чи «духовний досвід», як безпосередня сукупність даних відчуттів та переживань. На прикладі цих тез видно, що В. Несмелов, для вироблення власного методу, який М. Бердяєв називає «онтологічно-психологічним» (первинними визнаються життєві факти досвіду, а не логічні поняття), звертається до пост- або ірраціоналістичної традиції в західноєвропейській філософії, зокрема, до філософії життя (в дусі В. Дільтея) та підтверджує анти-позитивістські тенденції свого підходу, вважаючи, що предмет наукового дослідження аж ніяк не підлягає ототожненню з предметом філософського вчення, яке направлене не до сфери об'єктивно-наукового, а до сфери «так званої чистої суб'єктивності, як діючої першооснови будь-якої об'єктивності» (О. Аккуратнов). Саме тут витоки антиматеріалістичної критики антропології Л. Фойєрбаха (головну заслугу якої, вже неодноразово згадуваний нами М. Бердяєв вбачав у тому, що «основна думка Фойєрбаха про антропологічну таємницю релігії обернена ним у зброю захисту християнства») [2, с. 70], полеміки в руслі кантівської проблематики (фатальною помилкою І. Канта вчений вважав те, що німецький мислитель істинно достовірним вважав лише чуттєвий досвід, спотворивши гносеологічне значення свідомості) та того, що більшість сучасних дослідників (за даними дисертаційних робіт) називають «анти-раціоналістичним онтологізмом» Ф. Шеллінга.

Більш чітко свої гносеологічні погляди казанський філософ виклав у роботі «Віра та знання з точки зору гносеології» (1913), де онтологію суб'єктивного він проектує в теоретико-пізнавальний концепт «життєвий світогляд», крізь призму якого й розглядає конфлікт віри та розуму, та можливі шляхи їх синтезу. Ця ідея, на нашу думку, є дуже важливим об'єктом історико-філософського аналізу, оскільки вона наглядно демонструє принциповий відхід від концепції «логічного суб'єкта» в класичній раціоналістичній парадигмі (від Декарта до Гегеля) та розкриває розуміння В. Несмеловим зв'язку філософії та життя, що є ключем й спробою вирішення екзистенційних проблем (вини, гріха, сенсу життя, спасіння тощо) спеціально-богословської тематики та шляхів подолання техногенних проблем людства (згадаймо поняття «Lebenswelt» та роботу «Криза європейських наук та трансцендентальна феноменологія» пізнього Е. Гуссерля). Вчений переконаний, що позитивна наука та наукова філософія ніколи не в змозі будувати сформувати в людини цілісне бачення світу, оскільки їхні стосунки не вміщуються в форми «розсудково-емпіричного» пізнання. В своїй антропології В. Несмелов з'ясував, що людина бачить світ принаймні з двох протилежних точок зору – по-перше, плинності, де уявлення мають емпіричний зміст, а світ постає, як механічне зчеплення мінливих речей та подій, а, по-друге, з точки зору вічності, де розкривається «безпосереднє інтелектуальне споглядання релігійної таємниці світ» [7, с. 11]. І, насправді, релігійна віра та наукове знання, опираючись на різні дані мислення, та не переступаючи власних меж, ніколи не можуть ворогувати між собою, тільки, якщо не будуть порушені їх кордони. А як тільки–но відбувається вторгнення релігійної віри у сферу науки чи то наукового мислення до сфери «релігійно-містичних споглядань» – конфлікт неминучий. Саме це вторгнення, вважає вчений, «слідом за проблемною істину християнської релігії, послідовно та неминуче привело релігійне мислення і до постановки самої загальної та основної проблеми цього мислення – проблеми релігійної віри як реального пізнання трансцендентної дійсності [курсив наш – І.П.]» [7, с. 27–28].

В умовах науково-механістичного прогресу та релігійного скептицизму, на думку В. Несмелова, більшість філософів-апологетів релігії початку XX століття навіть не

намагаються захистити та обґрунтувати пізнавальне значення релігійної віри з точки зору теоретичного мислення. Виступаючи проти «густого туману» критичної філософії Канта, який огортає її лещатами практичного мислення, та «гносеологічної онтології» емпіріокритицизму, де відкидається субстанційність трансцендентного, він вважає подібні підходи результатом «спекуляції» над даними чуттєвого сприйняття. Розв'язати цей скепсис автор намагається за допомогою психологічної аналітики розуму (який у працях вченого є синонімом поняттю «ум»), в результаті якої ним переосмислюється основний принцип сенсуалістичної гносеології з «поправкою» Г. Ляйбніца (*nihil est in intellectus, quod prius non fuerit in sensu nisi ipse intellectus*): «будь-який реальний зміст нашого пізнання, хоча і мислиться нашим умом чуттєво-наглядного уявлення, однак реально дається і може даватися уму тільки в безпосередніх інтуїціях ума» [7, с. 46]. Аналіз процесу сприйняття доводить, що все наше реальне пізнання ґрунтується на безпосередній даності «реального буття» суб'єкта пізнання. Виходячи із загально-визнаної аксіоми про тотожність буття та свідомості в указаній реальності суб'єкта (А. Шопенгауер, Ф. Бенекке, Ф. Brentano, Ф. Іберверг, Л. Лопатін та ін.), В. Несмелов виступає за зміну матеріалістичного підходу до буття на анімістичний, який дозволяє зрозуміти його таким, яким воно є, виходячи з безпосередніх даних самосвідомості.

З розширенням життєвого світогляду, відбувається процес «збіднення» або звуження позитивістського канону формально-логічного поняття про пізнання, в результаті чого, по-перше, розкривається в повній мірі гносеологічне значення віри, як «безпосереднього інтуїтивного пізнання трансцендентної дійсності» та, по-друге, вказується спосіб логічно-закономірного, яким вважав його вчений, синтезу релігійної віри та наукового мислення. Отже, «... релігійна віра є інтуїтивним пізнанням Божого буття та Божої присутності в світі, а релігійне вірування є логічно вироблене з реальних даних людської природи, а також із вільного визнання позитивних даних загальнолюдського релігійного досвіду та деяких виключно окремих релігійних досвідів людей, особливо осяяних світлом духовного розуміння та чуткістю духовного сприйняття, пізнання Божої природи та Божих відношень до світу [курсив наш – І.П.]» [7, с. 70]. При цьому, позитивізм, апелюючи до логічних аргументів недоведеності суджень віри та несумісності релігійних пізнань з принципами наукового світорозуміння, хоче вказати на вигідний для нього конфронтаційний характер їх взаємовідношень, при цьому, не розуміючи, що інтуїтивне пізнання має не вивідну природу, тоді як логічний процес наукового мислення неможливий без очевидних аксіом, що своїми витокami сягають «інтуїтивного пізнання безпосередньої віри».

Таким чином, проблема віри та розуму в релігійно-філософській (а не богословській!) концепції Віктора Івановича Несмелова може бути зрозумілою лише в контексті його антропології або, якщо точніше, антропотеодицеї. Під час обґрунтування свого підходу, вчений звертається до пост-раціоналістичних течій в історії філософії (ірраціоналізму, філософії життя, «психології свідомості» та ін.) та намагається поєднати їх методологічний потенціал з новозавітним християнським віровченням. В результаті такого реформованого синтетизму, його підхід характеризується метафізико-онтологічним (безумовне та умовне) та антропологічним дуалізмом (душа та тіло), використанням «онтологічно-психологічного» методу, екзистенційно-феноменологічні характеристики якого були спрямовані на аналіз досвіду функціонування віро-свідомості. Стосовно гносеології, то Віктор Іванович виділяв два рівні пізнання, – нижчий (чуттєве сприйняття) та вищий (інтуїтивне споглядання), – які сприяють різнобічному розкриттю досвіду православної віри, «клизнутри вразумляющей философский разум».

Список використаних джерел

1. Андреев В.М. Либерально-обновленческое движение в русском православии начала XX века и его идеология: автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09625 / В.М. Андреев; ГПИ им. А.И. Герцена. – Л., 1971. – 15 с.
2. Бердяев Н. Опыт философского оправдания христианства. (О книге Несмелова «Наука человека») / Н. Бердяев // Русская мысль. – 1909. – Кн. IX. – С. 54–72.
3. Бердяев Н.А. Русская идея / Н. Бердяев // Вопросы философии. – 1990. – №1. – С. 77–145.
4. Бердяев Н.А. О характере русской религиозной мысли XIX века / Н.А. Бердяев // Типы религиозной мысли в России. – Париж: YMCA-press, 1989. – С. 11–49.

5. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. 5-е издание. Т. 3. Развитие капитализма в России / В.И. Ленин. – М.: Издательство политической литературы, 1971. – 792 с.

6. Несмелов В.И. Наука о человеке. Т. 1. Опыт психологической истории и критики основных вопросов жизни. 3-е испр. и доп. изд./ В.И. Несмелов. – Казань: Центр, тип, 1905. – II, 418 с.

7. Несмелов В.И. Вера и знание с точки зрения гносеологии: Репринтное воспроизведение издания 1913 года / В.И. Несмелов / Предисловие М.Н. Белгородского; Послел. и коммент. про-тоиерея Игоря Цветкова. – Казань: МП «Вернисаж». 1992. – XXIV, 110 с.

8. Орлов А., иерей. Антропологические основания концепции соотношения веры и знания В. И. Несмелова / иерей А.Орлов // СОФИЯ: Альманах: Вып. 2: П.А. Флоренский и А.Ф. Лосев: род, миф, история. Уфа: Издательство «Здравоохранение Башкортостана», 2007. – С. 338–344.

Печеранский И.П. Проблема веры и разума в творчестве В.И. Несмелова: из истории либерально-реформационного «крыла» духовно-академической философии на рубеже XIX–XX веков

Анализируется отдельный аспект проблемного поля духовно-академической гносеологии, – проблема соотношения веры и разума, религии и философии, – в контексте либерально-реформационного «крыла» философского теизма на рубеже XIX–XX веков, где предметом исследования является подход Виктора Ивановича Несмелова (1863–1937), как представителя этико-антропологического направления в пределах отмеченной традиции профессиональной философии.

Ключевые слова: философский теизм, православная антропология, духовно-академическая гносеология, В.И. Несмелов, вера, ум, религия, наука, философия.

Pecheranskyi, I.P. The problem of belief and mind in the creative work of V.Nesmelov: from the history of the liberal-reformative «branch» of spiritual-academic Philosophy on the edge of XIX–XX centuries

This article is dedicated to the analysis of the certain aspect of the problematic field of spiritual-academic Epistemology – the problem of correlation between belief and mind, religion and philosophy – in the context of liberal-reformative «branch» of philosophic theism on the edge of XIX–XX centuries, where the subject of the research is the approach of Viktor Ivanovich Nesmelov (1863–1937) as a representative of the ethic-anthropological line within the framework of the distinguished tradition of professional Philosophy.

Key words: philosophic theism, Orthodox Anthropology, spiritual-academic Epistemology, V.Nesmelov, belief, mind, religion, science, Philosophy.

УДК 101.1:316

Пугач А.В.

Реклама в концепції багатства Е.Тоффлера і Х.Тоффлер

Аналізується робота подружжя Тоффлерів «Революційне багатство». Розглядається глибинний зміст реклами і її роль для суспільства через призму концепції багатства. Реклама прямо і опосередковано веде до зміни соціальної структури споживання і виробництва. Вона націлює людину на речі і водночас на виробництво нового виду революційного багатства.

Ключові слова: багатство, реклама, споживання, виробництво, знання.

Сьогодні можна упевнено стверджувати, що еволюція поняття «багатство» у вітчизняній соціальній філософії, з'ясування його змісту, обсягу та ознак органічно пов'язані зі зміною місця і ролі сучасних знань у виробництві, обміні і споживанні. Соціальна форма зв'язку науково-технічних знань, еволюція соціальної структури, панування високоінтелектуальної праці у всіх галузях виробництва, обміну і споживання у праці Елвіна Тоффлера та Хайді Тоффлер «Революційне багатство» виступає не просто як досягнутий рівень матеріальних благ, а як реальність науково-технічного прогресу. «Роль знань в продукуванні багатства незмінно зростає і нині готується піднятися на значно вищий рівень, подолати всі мислимі межі в міру того, як все більше і більше країн світу підключаються до глобального розумового центру, що постійно зростає, постійно змінюється і стає все доступнішим. І внаслідок цього всі ми – і бідні, і багаті – будемо жити і працювати в умовах революційного багатства чи його наслідків» [11, с.6].

Першим і в багатьох відношеннях найважливішим вираженням цього нового філософсько-світоглядного ставлення до сучасних науково-технічних, науково-біологічних і гуманітарних знань в концептуальному баченні багатства подружжям Тоффлерів є ідея про його осердя – знання. «Багатство виникає не тільки на полях, заводах, в офісах. Революційне багатство тісно пов'язане не лише з грошима... хоч ми всі живемо в межах монетарної економіки, в житті це слово означає не лише гроші» [11, с.6]. Виходячи з цього, автори праці «Революційне багатство» не ставили собі за мету висвітлити досить важливу соціально-філософську проблему – сучасну науково-технічну революцію в її зв'язку з інтеграцією всіх форм продукування ідей, знань, технологій соціальної самоорганізації на засадах свободи, рівності, приватної власності, громадянського суспільства, сучасної людини та засобів комунікації. Сучасна науково-технічна революція розглядається подружжям Тоффлерів як феномен, що спричинив «радикальний переворот, що порівнюється з промисловою революцією, але істотно її переважає, змінює, формує нову економічну систему, що супроводжується як мінімум виникненням нових смислів життя чи нової цивілізації, яку можна назвати сучасною» [11, с.7].

Зважаючи на те, що вітчизняна соціально-філософська думка тривалий час неспроможна була вийти у дослідженні сучасної науково-технічної революції за межі метафізичного марксистсько-ленінського догматизму про вирішальну роль економічного базису у розвитку суспільства та про домінування виробничих відносин у сфері виробництва і споживання, значення категорії «революційне багатство» з особливою наочністю демонструє й розуміння реклами та електронних ЗМІ. «Сьогодні електронна пошта і блоги бомбардують нас величезною кількістю інформації. Інформація про грандіозні скандали заповнює пресу. Рекламуються лікарські препарати, що викликають рак грудей, розсіяний склероз і безліч інших захворювань, а інші лікарські препарати із запізненням оголошуються надто небезпечними і вилучаються з продажу» [11, с.13].

Отже, сучасна інформаційно-комунікативна техніка і технологія збагачує знанням суспільство й окремих індивідів та із специфічною наочністю демонструє дію тих чи інших лікарських засобів на перебіг біологічних процесів в організмі людини. Реклама

вибирає все найкраще із продукovanого багатства і реалізує яскравими, цікавими для споглядання та спрощеними логічними схемами розуміння товарів і послуг. «Наукові журнали і сайти в Інтернеті рясніють рекламними оголошеннями про наявність кращих технологій, що економлять час. Автоматизуйте свою працю – закликає журнал «Roche Applied Science». Віртуально оброблюйте взірці для виділення ДНК, РНК, інформаційного РНК та кислот ядра вірусу менш ніж за дві години... Аналізуйте кардіограму серця в режимі реального часу» [11,с.25].

Характерною особливістю всіх сучасних складових науково-технічного прогресу є та, що існує в інформаційному соціокультурному просторі та створює основи багатьох рекламних бізнес-структур. Революційне багатство завдяки рекламі набуває всебічного споживання. Реклама у її розвинутій логічній, семантичній, художньо-естетичній та соціально-психологічній формі світосприйняття прямо і опосередковано веде до зміни соціальної структури споживання і виробництва. Суб'єктом економічних відносин поступово постає не приватна власність у вигляді промисловця, власника засобів виробництва, а професійно освічені менеджери, які освоїли всю нормативну базу функціонування бізнесу та вміють знайти щілину легітимізації прибутку. Рекламні ролики підказують, як зменшити податки, як зірвати куш на біржі, як знайти «золоту жилу» нерухомості і заробити собі на безбідне життя в старості. Шквал подібної інформації легітимізує та стимулює жадобу наживи [11,с.3].

Фахівці рекламного бізнесу постійно осмислюють кожну новачку в техніці, технології, які сягають людських потреб та інтересів і мають своїм завданням просуванню у соціальний простір Всесвіту раціонально-продуктивну ідею, якій належить майбутнє. В якості прикладу подружжя Тоффлер розглядають вислів Ден Сяопіна, який в 1970 р. проголосив, що «стати багатим – це прекрасно». Цим самим він дав волю уярмленим бажанням п'ятій частині людства і вирвав Китай із стану багатовікової злиденності [11,с.30]. Зауважимо, що злиденність є не лише тягарем людських бажань у тому вигляді, в якому вона існує в тоталітарних режимах одноосібно інституційованих державних структурах влади, але й стає досить могутнім імпульсом виробничої діяльності у суспільствах сучасної демократії.

«Позбавлений політичних прав індивід, перед яким публічне й офіційне життя постає у вигляді необхідності, набуває нового і загостреного інтересу до свого приватного життя та особливої долі. Відсторонений від участі у порядкуванні суспільними справами, що стосуються всіх громадян, індивід виражає належне йому місце у суспільстві та природні зв'язки з іншими його членами» [2,с.185]. Отже, разом з науково-технічною революцією до революційного багатства імпліцитно входять ідеї свободи, рівності, справедливості, приватної власності, конкуренції та сформовані на їх сонові соціальні інституції. Відтак зв'язок між багатою людиною, багатим суспільством та революційним багатством має двоїстий характер: він водночас і науково-технічна оснащеність виробництва, обмін і споживання, і органічний вплетені в реальний процес всіх сфер життєдіяльності ідеї демократичного укладу з його невід'ємними цінностями.

Сформована на засадах ідеї свободи, рівності, справедливості, приватної власності, конкуренції, демократії соціальна система життєдіяльності створює адекватні до науково-технічної революції сфери реалізації творчих можливостей. Досягнення науково-технічного прогресу і політичній свободи – це дві необхідні взаємозумовлені передумови «революційного багатства». Зауважимо, що сам по собі розвиток науки і техніки не засвідчує про зростання соціального «революційного багатства». В СРСР 4 жовтня 1957 р. було запущено перший штучно зроблений рукамі робітників, інженерів і науковців супутник Землі, який поклав тим самим початок небаченому космічному суперництву із США [11,с.18]. Але в СРСР науково-технічна революція відкрила новий етап милітаризації економіки, культури і соціального життя. Значна частина суспільства в сфері споживання відчувала деструкцію у переліку продуктів харчування, одягу і взуття, та водночас ідеологічний пресинг щодо неминучої загибелі світового капіталізму. Маючи досить розвинутий потенціал наукових і техніко-технологічних знань, який, згідно висновків В.Коцюбинського, дозрів до нових перетворень, але тодішні державні і партійні керівники виявилися не здатними здійснити їх і надати їм адекватної цивілізованої форми [4,с.147].

В країнах з однопартійною системою структурування влади тоталітаризм являє собою підпорядкованість нижчих ланок влади вищим, де відбувається персоніфікація владної волі: «Політична система ніколи не була призначена для того, щоб мати справу з високою складною та стрімко змінюваною економікою, базованою на науці» [4,с.61]. Відомо, що соціальність є засобом розвитку наукових і техніко-технологічних знань, їх реалізації у сферу виробництва, обміну і споживання та розвитку соціального організму. Слід визнати, що після Другої світової війни СРСР, проголосивши себе провідником соціалістичних перетворень у світі, запровадив водночас незмінну політику милітаризації економіки, соціокультури, суспільного світогляду, розвиваючи класово-антагоністичне мислення і показав своє справжнє тоталітарне антисоціальне обличчя.

Ця антисоціальність найбільш яскраво виявилася в тому, що інтелігенція як соціальна структура перестала бути провідником цивілізаційного поступу й мала досить низьку заробітну плату. Крім того, соціальні форми співпраці людей, їх інститути мали б бути в структурі «революційного багатства» СРСР. В однопартійному владному оформленні радянського суспільства політична воля партії є виявом політичної волі її вождя. Тому «революційне багатство» в СРСР чітко окреслювалося політичною рекламою: «КПРС – це розум, честь і сумління нашої епохи». КПРС стала єдиним політичним інститутом, фокусною призмою, крізь яку нові наукові ідеї і знання перевірялися, чи вони мають цінність у політиці милітаризму і класової боротьби, чи ні. «Воля державного й партійного апарату мала визначальне значення» [4,с.161].

Розвиток науки і техніки в умовах приватновласницької економіки, конкурентної боротьби на ринку збуту на засадах вільного ринку здійснюється в надзвичайно соціалізованій споживачській культурі. В цьому контексті Б.Аренс стверджує, що «в будь-якому випадку першопочатковим наслідком реклами, призначеної для стимулювання попиту на товар, зрештою є зростання його збуту, або в крайньому випадку, сприятливіше ставлення ринку» [3,с.28]. Всі дослідники реклами погоджуються з тим, що найшвидше зростання соціально-орієнтованої економіки стимулює науково-технічний прогрес та науково-технологічне обслуговування виробництва, обміну і споживання. Ринкова економіка націлена виробляти споживчі вартості, а не товар як такий. Тому вона досягає успіху і в організації наукового дослідницького знання в його реалізації, тобто у техніко-технологічних впровадженнях. Вторгнення науково-технологічного потенціалу в сучасну соціокультуру означає й її реконструкцію у всіх її проявах як наслідок революційного багатства. Соціокультурну складову сучасного багатства можна розглядати в його поєднанні з рекламою, яка стала водночас і частиною сучасної культури. «В телебаченні США зникає чітка відмінність між новинами і розважальними програмами. Рекламщики вставляють свої тексти між сценами битви чи комедії, стираючи в такий спосіб межу між розвагою і маркетингом» [11,с.21].

Контури сучасної науково-технічної революції помітні майже в усіх країнах світу, але найбільшою мірою присутні у виробництві матеріальних і духовних благ у США, де широта охоплення системами автоматизованого електронного управління визначає зміст і напрям суспільного виробництва. Зміна місця, значення і ролі сучасних наукових знань та продуктованих на їх основі автоматизованих систем управління в різних галузях виробництва, обміну і споживання призвели до принципових змін у соціальній структурі. «Кожна система багатства формує новий стиль життя, нову цивілізацію: не лише нові структури бізнесу, але й нові типи сім'ї, нові стилі в музиці і живопису і нові види харчових продуктів, моду і стандарти фізичної краси, нові цінності і нове ставлення до релігії і свободи особи. Все це взаємодіє і формує нову систему багатства» [11,с.17].

В міру розширення соціуму, в межах якого реалізується людська життєдіяльність, виникає й реклама. Так, наприклад, «римське почуття життя вперше починає впадати в очі з розвитком римської завойовницької політики... у римлян поєднується ідеально-соціальне з природним і виникає пластика живого соціального організму» [6,с.13]. Вже на той час в Римі була поширена реклама. Так, Сенека в одному із листів до Луцілія писав: «Навколо мене багатоголосий крик, адже я живу біля лазні... гласатаї закликають перехожих відвідати терми, торговці кричать про свої пиріжки, ковбаси, вина. Уяви, через таку кількість звуків я вже зненавидів власні вуха» [9,с.104]. Вже цього фрагменту з листа Сенеки до Луцілія цілком достатньо, щоб сказати, що реклама розкриває характеристику соціальної буттєвої сфери. Але схематизм соці-

альності в Римі був присутній в рекламі, яка розміщувалася на стінах будівель їхніх міст [9, с.104]. Отже, у певних формах соціальності реклама набуває своє обличчя і форму та є однією з важливих джерел інформації про товари і послуги, які є в системі суспільного виробництва.

Реклама, залишаючись спеціалізованим видом людської діяльності, що створює нові форми освоєння речового світу, стає в тенденції сферою цілісного прояву соціальної активності, усвідомлення можливостей людини реалізувати себе у речовому вимірі. Зазначимо, що римська рекламна діяльність сприяла формуванню латинської лексикографії. Згідно з висновками О.Лосева, «у римлян дуже жива фантазія в галузі словникового творення» [6, с.32]. Римляни досить широко застосовували рекламу й продукували різні крилаті вирази, зокрема фраза «із мухи зробити слона». Римський воєвничий клич «будь сильним» з особливою виразністю засвідчує про пафос реклами того часу.

Порівняно з Римом, давньогрецька культура виводить своє смислове бачення сутності соціального буття людини. Давні греки сформували своє розуміння багатства власної культури. П.Левек акцентує увагу на тому, що порівняно з Римом, у Давній Греції виявляється «більш гуманна цивілізація... Особливий розвиток в епоху еллінізму було надано будівництву суспільних будівель. Повсюди на схилах пагорбів споруджувалися кам'яні театри, гармонійно вплетені у ландшафт. Новим потребам відповідали нові будівлі – кімнати для навчання, бібліотеки; навколо них розгорталися садки для прогулянок філософів» [5, с.128–129]. Основним багатством тієї цивілізації вважалося знання. Тому «філософія була настільки вишквалена, що протягом всієї еллінської епохи вона залишалася однією з найживіших гілок грецької думки» [5, с.108].

Першим і в багатьох відношеннях найважливішим рекламним плакатом цього нового ставлення суспільства до знань був лозунг Дельфійського храму: «Людино – пізнай себе». Еллінська культура породила новий, порівняно з Римом, різновид реклами. В цьому контексті заслуговує на увагу теза подружжя Тоффлерів про те, що «сучасна революція багатства розкриває необмежені можливості і траєкторії нового життя не лише для творчих людей у сфері бізнесу, але й у сфері соціальної, культурної, у сфері освіти» [11, с.13].

Оглядаючи процес історичного розвитку реклами, вона, по-перше, постає як продукт інтелектуального розвитку суб'єкта її творення; по-друге, насичує свій текст самоцінним утворенням, здатним задовольняти певний спектр потреб та інтересів. Генеральний шлях пролягав через найбільш виразну цінність багатства певної соціально організованої спільноти. Звичайно, за всіма історичними формами реклами зберігається певне осердя з конкретним і прагматичним світосприйняттям, довірою до умотворчих побудов рекламного тексту і пошуком кращих форм речей, необхідних для задоволення потреб. На хвилі товарного виробництва індустріального типу економіки вже неможливо було ухилитися від рекламного бізнесу, оскільки конкуренція на споживчому ринку була доволі жорсткою. «В міру того, як країни вступали в епоху індустріалізації, місце роботи переміщалося із дому на фабрики і заводи. Освітою стали опікуватися школи. Охорона здоров'я стала обов'язком держави. Турбота про немічних стала обов'язком держави. Сьогодні, коли корпорації застосовують аутсорінг, для десятків американських сімей робота знову – повністю чи частково – повернулася до них додому. Разом з працею цифрова революція забезпечує в домашніх умовах здійснення покупок, банківські операції та багато інших функцій» [11, с.55–56].

Цей процес здійснюється на основі універсалізації рекламної діяльності та її зв'язків із виробництвом і споживанням. Зворотною стороною революційного багатства є соціалізація науково-технічних досягнень, насичення рекламної інформації іншими формами самоствердження особи, зокрема мистецькими споживчими вартостями. З-поміж усіх галузей бізнесової діяльності реклама має особливу прихильність до мистецьких засобів формування рекламного смислу про товари і послуги. Загалом рекламна діяльність за тривалий період індустріального виробництва товарів і послуг випрацювала свою власну технологію, не менш надійну й ефективну за наслідками, ніж розважальне мистецтво.

З точки зору подружжя Тоффлерів в наш час під впливом Інтернету – цього нового інформаційного комунікативного арсеналу, відбувається революційний про-

цес перетворення традиційних для друкованої рекламної та телевізійної продукції в нову культуру. «Сьогодні неможливо уявити собі світ без Інтернету та Інтернет без всесвітньої павутини – двох наймогутніших із коли-небудь винайдених інструментів знання. Припустимо, що майже 35 відсотків змісту інтернет-сайтів – всього-на-всього лише реклама чи просто не завжди правдива інформація, яка не знаходить інтересу для багатьох користувачів: то і в цьому випадку у нас залишиться 150000000 сайтів із змістом, який можна виявити, пов'язати і співставити у багаточисельних варіантах, щоб створити свіжий креативний спосіб мислення практично в будь-якому аспекті створення багатства» [11, с.261–262].

Зауважимо, що сучасна зарубіжна філософська думка зуміла підмітити деякі істотні негативні явища в розвитку реклами у суспільстві масового споживання. Так, частина соціальних філософів замислилися над тим, що для сучасного інформаційного простору західних розвинутих країн характерна спрямованість реклами на речові виміри соціального буття людини, продукування надмірної споживацької культури. Реклама всемірно заохочує людей до споживання все нових і нових товарів і послуг, які подаються в контексті їх престижного самоствердження. Споживання, будучи невід'ємним елементом сучасної постіндустріальної культури, стає важливою домінуючою саморозвитку, формами самореалізації людини та її самоствердження в суспільстві. О.Марушевська вважає, що «основним елементом статутної моделі споживання є статус. Відповідно до цієї моделі, дії споживача визначаються насамперед рівнем капіталів. Основною потребою, на задоволення якої спрямоване споживання, є престиж, він і стає підґрунтям для такого феномену, як демонстративне споживання» [7, с.242–243].

Визначаючи факт речової орієнтації ціннісних світоглядних позицій сучасного суспільства масового споживання, різні соціально-філософські школи видають цю орієнтацію за іманентно-сутнісну характеристику буття людини, яка завдає їй негативного спрямування. Так, Дж.Хоманс вважає, що споживання є одним із соціальних механізмів поведінки, покликаний розкрити соціальну динаміку інтеграції та диференціації різних соціальних структур за критерієм їх споживчого ресурсу [1, с.102]. Основна теза прихильників сучасного науково-технічного прогресу стосовно його впливу на соціальні форми життя є такою: науково-технічні розробки, які революціонізують виробництво, обмін і споживання, більшою мірою слугують фінансово-промислового капіталу та не доходять до гуманітарної складової суспільного життя [10, с.30–31].

Новизна, яку вносять автори праці «Революційне багатство» у розуміння реклами, полягає в наступному: по-перше, вона засвідчує про тісну функціональну залежність від існуючих новітніх інформаційних технологій; по-друге, вона націлює людину на речі і водночас на виробництво нового виду революційного багатства, що породжує нові знання; по-третє, реклама постає не лише як бізнес-структура, яка знаходиться в ланцюгові «товар – гроші – товар», а є складовою частиною і спонукальним фактором продукування бажань. Сьогодні реклама по своїй суті є загальнолюдським компонентом культури. Згідно висновків подружжя Тоффлерів, реклама народжена цивілізацією США, яка засвоїла цінності протестантизму, любов до праці, бережливість як необхідні складові задоволення бажань. Водночас США винайшли «вічний рушій» бажань – рекламу, метою якої є формування все більших і більших бажань [11, с.30].

Разом з тим, для розгортання широкого спектру людських бажань необхідні ті цінності, які містяться в «логічній формулі лібералізм + глобалізація = демократія». Впродовж декількох десятиліть Америка переконувала себе і світ, що принцип «ніяких обмежень свободі торгівлі» є справою сучасної доби, яка характеризується глобалізаційною обдурованістю [11, с.301]. Отже, реклама є поступком до глобалізації, вона ж водночас є і розвитком світової торгівлі. Крім того, прогресивність реклами в глобалізованому світі характеризується істотним покращенням рекламної діяльності у сфері надання послуг. Так, згідно даних Асоціації індустрії автосервісу, щорічний продаж матеріалів та послуг в США досяг майже 37 мільярдів доларів [11, с.253–254].

Відомо, що розвиток рекламного бізнесу в українському суспільстві супроводжується якісним зрушенням в структурі споживання. Кількість рекламних агентств, зайнятих у сфері послуг, значно перевищує чисельність споживачів. Часто в науці ототожнюють комерційну рекламу з фінансово-виробничою, перед якими стоять різні завдання. Фінансово-виробнича реклама інформує виробників про наявність нових

продуктивних технологій, машин, обладнання та рекомендує джерела фінансування. Такого типу реклама створюється для того, щоб цільовою аудиторією були представники виробництва, комерційна реклама в основному має цільовою аудиторією широке коло людей споживачів товарів і послуг побутового характеру.

Сучасна наука відкриває перед рекламним бізнесом нові можливості її соціального функціонування. Специфіка реклами є продуктом всієї історії виробництва, обміну і споживання, а не її окремих форм. Реклама здатна інформувати людину про широкий спектр товарів і послуг, які здатні задовольнити досить широку гаму її потреб та інтересів. Вона стимулює виробництво через сферу споживання. Так, Ю.Чарльз дійшов висновку, що збільшення приросту рекламних асигнувань на 1% порівняно з приростом ВВП, як правило, тягне за собою збільшення споживання на 0,1%. При цьому приріст капіталовкладень і доходів при цьому виражаються в 16 доларах приросту на 1 دلار приросту витрат на рекламу [3, с.34].

Ідея оновленого споживання, прихована в рекламній діяльності, становить її соціокультурне осердя. Один із відомих дослідників культури Ж.Семлен писав, що «людині властиво віддавати свій особистий вибір і свої рішення на користь ідеологізованого суспільства» [8, с.79]. Тут ми знову, вже у зв'язку з іншим видом ідеологізованої соціокультури, зустрічаємося із соціальною функцією реклами та з протиріччям між автономією особи, її свободою та продукованими суспільним споживанням тенденціями. Питання полягає в тому, що окремі дослідники реклами вважають, що вона є своєрідним інструментом тиску на свідомість людини у її виборі певної товарної продукції чи послуг. Насправді реклама інформує людей про товари і послуги у контексті соціального споживання, яке не має нормативного, примусового характеру.

Список використаних джерел

1. Nomans J. The nature of science. – N.Y., 1967. – P.102.
2. Арентт Х. Джерела тоталітаризму. – К.: Дух і Літера, 2005. – 584 с.
3. Бове К.Л., Аренс У.Ф. Современная реклама. М., Довгань. – 1995. – 704 с.
4. Кощобинський В.Й. Привласнення: соціальні аспекти. – К.: Український центр духовної культури, 1999. – 230 с.
5. Левек П. Эллинистический мир. – М.: Наука, 1989. – 252 с.
6. Лосев А.Ф. Эллинистически-римская эстетика I – II вв. до н.е. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 416 с.
7. Марушевська О.Г. Основні елементи статусної моделі індивідуального споживання // Мультиверсум. – Вип.69. – К.: Інститут філософії ім. Г.Сковороди НАН України, 2008. – С. 242–243.
8. Семлен Ж. Выход из насилия // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М.: Прогресс, 1996. – С. 76–86.
9. Сенека. Избранные письма к Люцилию / Пер. А.П.Краснова. – СПб., 1894. – 208 с.
10. Сноу Ч.П. Две культуры. – М.: Политиздат, 1973. – С.331.
11. Тоффлер Е., Тоффлер Х. Революционное богатство. – М.: АСТ, 2008. – 569 с.

Пугач А.В. Реклама в концепции богатства Э.Тоффлера и Х.Тоффлер

Анализируется работа супругов Тоффлеров «Революционное богатство». Рассматривается глубинный смысл рекламы и ее роль для общества через призму концепции богатства. Реклама прямо и косвенно ведет к изменению социальной структуры потребления и производства. Она нацеливает человека на вещи и одновременно на производство нового вида революционного богатства.

Ключевые слова: Богатство, реклама, потребление, производство, знание.

Pugach, A.V. Advertising in the concept of wealth Alvin and Heidi Toffler

This study is an analysis of certain Toffler's «Revolutionary Wealth». We consider the deeper meaning of advertising and its role in society through the prism of the concept of wealth. Advertising, directly and indirectly lead to changes in social patterns of consumption and production. It directs people to things at the same time to produce a revolutionary new kind of wealth.

Key words: Wealth, advertising, consumption, production, knowledge.

Синтез розуміння часу в фундаментальній онтології М.Гайдеггера

Досліджено розуміння часу в фундаментальній онтології М.Гайдеггера. Єдність буття і часу розглянуто як найважливішу умову побудування синтетичної онтології часу.

Ключові слова: буття, час, М.Гайдеггер, небуття, ніщо, суперечливість буття, онтологія часу.

Побудування синтетичної онтології часу є тим результатом, якого прагне не лише філософський дискурс, але й будь-яка людина. Правильне розуміння часу уможливило відповідь на корінне світоглядне запитання – «Що означає бути людиною?», без відповіді на яке, людина втрачає сенс свого перебування в світі. За таких умов не доводиться дивуватися, чому філософи з давніх давен приділяють проблемі часу таку пильну увагу.

Філософський дискурс про природу часу є надзвичайно суперечливим. Аналізуючи численні аргументи в історії філософії, можна виокремити дві теоретичні цілісності в розумінні часу, які носять практично взаємовиключний характер.

В першій традиції буття розуміється як цілком перебуваюче в теперішньому, відповідно минуле-майбутнє розуміються як існуюче небуття, яке протистоїть буттю (яскравими представниками такого розуміння є Платон і Плотін). У цьому розумінні минулого вже немає, а майбутнього вже немає, є – лише теперішнє. Зазначимо попутно, що саме завдяки цій традиції, час сторіччями розумівся як минуле-майбутнє, а теперішнє – як щось поза-часове або понад-часове.

Друга традиція розуміння часу пов'язана з прагненням матеріалістичних філософів реабілітувати минуле-майбутнє в «онтологічних правах». У визнанні необхідності такої реабілітації до матеріалістів примикають і представники філософії життя (А.Бергсон, В.Дільтей). Критиці й тих і інших (часто нищівній) підлягає зведення буття до одного лише теперішнього. Слід зазначити, що розуміння часу представниками цієї, другої традиції, не сильно відрізняється від його розуміння представниками першої. Час, як і раніше, розуміється як минуле-майбутнє, які протистоять теперішньому, з тією лише різницею, що буттю тепер відповідають саме вони, а теперішнє посідає місце небуття. Ця критика ведеся по двох лініях. Перша лінія критики – це критика позитивістського розуміння часу, яке зводить все різноманіття світу до одного лише моменту «тепер», розуміючи час як сукупність моментів «тепер». Друга лінія критики пов'язана з критикою метафізичних побудов, в яких буття виявляється таким, яке перебуває у вічності. Оскільки позитивістські теорії зводять час до проявів часу, а метафізичні – міркують про якусь застиглу понад-фізичну реальність, представники матеріалізму й філософії життя шукають якийсь третій спосіб розуміння часу, при якому світ можна буде осмислити як реальність, яка перебуває у часі.

Чи потрібно казати, що і та й інша традиції в розумінні часу є однобокими? – Цьому не доводиться дивуватися, адже час представниками цих традицій розуміється, по суті, однаково. Різниця полягає лише в розстановці онтологічних «акцентів».

Саме тому у філософії і виникає третя традиція в розумінні часу – сутність уявленя про час в якій, можна звести до прагнення досягти єдності минулого-теперішнього-майбутнього. По відомостях з різних джерел, до цієї традиції належать Арістотель, Секст Емпірик, А.Блаженний, Г.В.Лейбніц, Е.Гуссерль, М.Гайдеггер, М.Мерло-Понті, тощо.

Наведене вказує на те, яким важливим значенням володіють ті онтологічні побудови, в яких буття і час мисляться в єдності. До таких онтологій належить фундаментальна онтологія М.Гайдеггера (1889–1976), яку без зайвих теоретичних перебільшень, можна назвати «онтологією часу».

І проблема часу, і осягнення часу М.Гайдеггером постає предметом пильної уваги багатьох відомих дослідників. До останніх належать такі філософи як П.П. Гайденко, О.Г. Черняков, та інші. До відомих дослідників постійно приєднуються нові, адже, можна сказати, що онтологія часу є популярною темою для філософського дослідження початку XXI століття. Оскільки М.Гайдеггер постає одним з найкращих дослідників

проблеми часу, можна навіть стверджувати, що досліджувати М.Гайдеггера на сьогодні «модно». Не дивлячись на численність досліджень, спрямованих на фундаментальну онтологію М.Гайдеггера, ми ризикнули повернутися до фундаментальної онтології цього талановитого німецького філософа, прагнучи зосередити увагу на тому, яким саме чином М.Гайдеггеру вдалося вирішити вихідну суперечливість буття так, що час останнім мислиться в єдності з буттям, а не протиставленим йому. Для того, щоб прояснити це, нам довелося звернути увагу й на те, чи бачить М.Гайдеггер небуттєву природу часу, адже не побачивши, яким чином час заперечує (відкидає) буття, на наше глибоке переконання, не можна й побачити єдності буття і часу.

Отже, завданням цієї статті постає дослідження теоретичної позиції М.Гайдеггера щодо часу, аналіз наслідків такого розуміння з точки зору вирішення вихідної суперечливості буття, яке уможливило побудування синтетичної онтології часу.

Звернемося до М.Гайдеггера. З перших сторінок «Буття та часу» стає зрозумілим, що М.Гайдеггер розглядає час як необхідну умову осягнення буття. Його не цікавить розгляд буття без часу, а часу – без буття, в своїй фундаментальній онтології М.Гайдеггер намагається подолати протиставлення буття часу. Він впевнений, що буття може бути зрозумілим виключно «із часу»: «Вихідна онтологічна основа екзистенційності присутності є... часовість» [3, с. 234]. Саме буття присутності «губилося» попередньою філософською традицією – від Античності, через Середні віки, до Нового часу включно [3, с. 25]. В результаті – питання про сенс буття не могло бути навіть поставленим, адже «Нарис сенсу буття взагалі може здійснюватися в горизонті часу...» [3, с. 235]. На думку М. Гайдеггера, «... інтерпретація буття як такого охоплює розробку темпоральності буття» [3, с. 19], а «У експозиції проблематики темпоральності вперше надається конкретна відповідь на питання про сенс буття» [3, с. 19]. З іншого боку, – буття присутності «... знаходить свій сенс в часовості» [3, с. 19]. Тобто, за М.Гайдеггером, через часовість сенс буття розкривається одночасно і як сенс буття присутності людини в світі і як сенс буття як такого. Уникнути протиставлення буття становленню, буття – часу, буття – часовості М.Гайдеггеру дозволяє наступна думка: «І «нечасове» і «надчасове» в аспекті їхнього буття теж «часові»» [3, с. 18]. З М.Гайдеггером можна погодитися – такі заперечуючі час поняття, як «нечасове» та «надчасове» все одно містять в собі відсилку до часу, вони належать до останнього. Отже, проігнорувати часовість – не можна: інакше буття залишиться нерозкритим. І це однаково стосується філософської традиції, в якій буття мислиться як стале (яка приписується елеатам) і філософської традиції, в якій буття мислиться як мінливе (включаючи релятивістське розуміння буття). Тому, М.Гайдеггер іменує «... вихідну смислову визначеність буття з його рисами і модусами з часу його темпоральною визначеністю» [3, с. 19].

Синтез розуміння часу, а значить, і вихідної суперечливості буття, ґрунтується в М.Гайдеггера на єдності минулого–теперішнього–майбутнього, на прагненні уникнути будь-яких протиставлень модусів часу (минулого–теперішнього–майбутнього). Як ми побачили вище, причиною однобічності розуміння часу в двох філософських традиціях, є саме протиставлення модусів часу, без усунення якого, не досягти конкретного розуміння часу – і М.Гайдеггер добре це усвідомлює. Якщо звернутися до М.Гайдеггера, то можна побачити, що у «Бутті і часі» він не двозначно висловлюється про необхідність мислити минуле–теперішнє–майбутнє в єдності. Така єдність забезпечується тим, що кожен з модусів часу (або, в термінології М.Гайдеггера, «часовий екстаз») містить в собі відсилання до двох інших, хоча теперішнє в цій єдності й відіграє головну роль. Саме тому М.Гайдеггер починає з теперішнього: ««Тепер» є за своєю суттю тепер–коли...» [3, с. 422]. Це «коли» і виявляє відсилання до минулого й майбутнього, яке міститься в теперішньому. Виходить, що теперішнє в своєму бутті не менше потребує минулого і майбутнього, ніж останні в своєму бутті потребують теперішнього. Якщо врахувати, що теперішнє завжди мислилося як буття, а минуле–майбутнє як суще, то виявляється, що буття для свого існування не менше потребує сушого, ніж суще – буття.

Яким же чином М.Гайдеггер досягає єдності в розумінні модусів часу (а значить, буття і сущого, буття і часу)? М.Гайдеггер пише: «Будь–яке останнє тепер як тепер є завжди вже відразу – більше – не, тобто час в сенсі вже – не – тепер, минулого; будь–яке перше тепер є завжди трішечки – ще – не, тобто час в сенсі ще – не – тепер, «майбутнього»» [3, с. 424]. Таким чином, час, який розуміється як минуле–майбутнє в обох традиціях, про які ми сказали вище, не протистоїть у М.Гайдеггера теперішньому. Теперішнє належить, на думку німецького мислителя до часу, а час – до теперішнього. Буття як сьогодення є «тепер» – М.Гайдеггер погоджується з цим, при цьому минуле виявляється «вже–не–тепер», а майбутнє – «ще–не–тепер». Кожен з «небуттєвих» моду-

сів часу (йдеться про минуле й майбутнє) містить в собі це «тепер» (буття), правда, як «ще–не» і «вже–не». Саме тому М.Гайдеггер пише: «Вкорінення теперішнього в тому, що настає і в тому, що було є екзистенційно–часовою умовою можливості того, що все накидане в розумінні убачаючої зрозумілості може бути наближено до актуалізації, а саме так, що при цьому сьогодення повинне співрозмірятися з тим, що зустрічає в горизонті очікуючого утримання, тобто тлумачиться в схемі як–структури» [3, с. 360], а «У... послідуванні переживань «дійсно» завжди виявляється «власне» лише переживання, наявне в «конкретному тепер»» [3, с. 373]. Минуле ж з майбутнім, за таких умов, виявляються не дійсними: «Минулі і лише наступаючі переживання навпроти вже не, відповідно ще не «дійсні»» [3, с. 373]. Тому «Присутність відміряє відведену їй часову протяжність між обома межами таким чином, що, «дійсне» всякий раз лише в тепер, воно немовби прострибує через послідовні тепер свого «часу»» [3, с. 373]. Таким чином, буття і час виявляються у М.Гайдеггера єдиними, а «нечасове» і «надчасове» – належать часовості як такі: «Єдність горизонтних схем того, що настає, того, що було і актуальності засноване в екстатичній єдності часовості» [3, с. 365].

Зазначена єдність модусів часу, якої прагне М.Гайдеггер, пояснює, чому він цілком погоджується з Г.В.Ф.Гегелем в розумінні часу як подвійного заперечення [3, с. 434]. Проте, не можна не побачити, що час осмислюється М.Гайдеггером саме як заперечення другого виду, як синтез вихідної суперечливості буття. Оскільки ж час насправді окрім цього є і запереченням першого виду (відкиданням буття), позиція М.Гайдеггера викликає запитання – «Чи бачить М.Гайдеггер те, що час спроможний відкидати буття, постаючи ніщо, чи бачить німецький мислитель небуттєву природу часу?».

Останнє запитання є дуже важливим, бо без цієї небуттєвості навряд чи можна осягнути природу часу. Це стає очевидним, якщо звернутися до феноменології М.Мерло–Понті: «Для того, щоб бути часовим буттям, буттю самому по собі бракує небуття, пов'язаного з «нетутешністю», з «колись» і з «завтра»» [2, с. 521–522], а «Минуле і майбутнє самі по собі йдуть з буття і переходять на бік суб'єктивності, щоб відшукати в ній не якусь реальну опору, але, навпаки, можливість небуття, яка відповідає їх природі» [2, с. 522]. М.Гайдеггер вважає час таким, який перебуває між об'єктивністю і суб'єктивністю, тому небуттєва природа часу акцентована в його фундаментальній онтології не так сильно, як в феноменології М.Мерло–Понті.

Проте, на запитання «Чи бачить М.Гайдеггер небуттєву природу часу?» можна надати позитивної відповіді. Як відомо, людська присутність в світі, на думку М.Гайдеггера, розкривається за допомогою екзистенціалів – буттєвих рис присутності. Екзистенціали – це способи людини бути. Гайдеггер глибоко переконаний в тому, що категорії, якими користувалася філософія до нього, абсолютно недостатньо для того, щоб вирішити ключові питання людського буття в світі.

Небуттєвій природі часу в М.Гайдеггера відповідає буття–до–смерті як екзистенціал (спосіб бути) людської присутності в світі. Цей екзистенціал німецький філософ виокремлює разом з іншими важливими способами людини бути в світі. Пильну увагу філософ приділяє буттю–до–смерті в другому розділі «Буття і часу» – «Присутність і часовість». Часовість людської присутності в світі виявляється пов'язаною з цим, на перший погляд дивним, способом бути. І дійсно – людина живе для життя, як можна «бути–до–смерті»? Чим дослідження такого буття збагачує філософське осягнення світу? І як «буття–до–смерті» пов'язано з часовістю людської присутності в світі?

Звернемося до М.Гайдеггера. Виходячи з екзистенціалістського засновку про несамодостатність і несамототожність людини, він переконаний в тому, що «Прийді–до–кінця містить в собі якийсь для будь–якої присутності абсолютно незамінний модус буття» [3, с. 242]. Як же це розуміти? Гайдеггер пише, що «Подібно до того як присутність... поки вона є, постійно вже є своє ще – не є, так є вона завжди вже й свій кінець» [3, с. 245]. Смерть, за М.Гайдеггером, виявляється способом бути «... який присутність бере на себе, ледве вона є» [3, с. 245]. Таким чином виявляється, що «... смерть відкривається як найбільш своя, безвідносна, необхідна можливість» [3, с. 250], «Лише буття–вільним для смерті дає присутності не умовну мету і заштовхує екзистенцію в її кінцевість» [3, с. 384].

«Буття–до–смерті» пов'язане з цілісністю людської присутності в світі: «Окреслення екзистенційної структури буття до кінця слугує розробці такого способу буття присутності, в якому вона як присутність здатна бути цілим» [3, с. 259]. Це й не дивно – смерть – це кінець, деяка завершеність істоти, яка є такою, яка своєю природою, постійно перебуваючи в становленні, не дорівнює самій собі. За ознакою «завершеність / незавершеність» смерть – нехарактерна особливість людини, яка,

проте, визнає її цілісність. Смерть постає іншим людині, як кінець постає іншим нескінченності. Виходить, що цілісність людини передбачає єдність двох сторін суперечності – буття (життя) і його іншого (смерті). Але така цілісність присутності в світі, на думку М.Гайдеггера, властива не всім – буденна свідомість прагне втекти від питання про смертність.

М.Гайдеггер зазначає, що «Невласна часовість падаюче-буденної присутності повинна як таке відведення очей від кінцевості ігнорувати власну прийдешність і тим самим часовість взагалі» [3, с. 424]. Отже, буденна свідомість ігнорує власне минуле і майбутнє, і тим самим ігнорує часовість як таку. Проте, деяке розуміння часу буденній свідомості, все ж таки, притаманне, адже час повинен якось бути опанованим у світогляді. Яким же є це розуміння (чи, вірніше сказати, відчуття) часу, яке властиве буденній свідомості? Буденна свідомість зводить часовість до сукупності моментів «тепер»: «Нівельована низка т е п е р, залишається абсолютно невпізнана з боку її походження з часовості окремої присутності в повсякденному друг-з-другом» [3, с. 425], а «Саме у повсякденно турбуючій «текучій» присутності ніколи не розуміє себе такою, що бжить вповодж безперервно триваючої низки чистих «тепер»» [3, с. 409]. М.Гайдеггер, як і Аристотель, і А.Бергсон, критикує таке розуміння часу, адже ««Тепер» це час. Безперечно ми і «тепер – коли», «потім – як тільки», «тоді – поки що» теж розуміємо відомим чином так, що вони зв'язані «часом»» [3, с. 407]. Не було б часу – не було б і «тепер» – як мінімум для досягнення часу необхідно опанувати бергсонівську ідею тривалості [1, с. 53]. «Присутність екзистує не як сума моментальних дійсностей наступаючих один за одним і зникаючих переживань» [3, с. 374].

Розуміння часу як сукупності моментів «тепер» пов'язано з вимірюванням часу, з годинником: «Цей «загально»доступний час на годиннику переноситься... як наявна множинність тепер, без того щоб вимірювання часу було тематично спрямоване на час як такий» [3, с. 417]. Отже, феномен часу буденною свідомістю зводиться до зовнішнього прояву (годинника), що цілком відповідає розумінню часу як сукупності «тепер».

Таке розуміння часу знаходить підтвердження своєї «правильності» в повсякденному спілкуванні: «Вимовлене «тепер» сказане кожним в публічності буття-друг-з-другом-в-світі» [3, с. 411]. Нагадаємо, що буття-друг-з-другом, яке властиве повсякденному перебуванню присутності в світі, виявляє себе в такому екзистенціалі, як люди. Люди, на думку М.Гайдеггера, є деяким еквівалентом натовпу. Саме в екзистенціалі «люди» присутності властиве ігнорувати час: «Люди ніколи не вмирають, бо вони не можуть померти, оскільки смерть завжди моя і екзистентно власне зрозуміла лише в заступаючій рішучості» [3, с. 424–425]. Заступаюча рішучість розуміється М.Гайдеггером як рішучість діяти. В ній проявляється буття-до-смерті. Така заступаюча рішучість в М.Гайдеггера виявляється протиставленою нерішучості, в якій присутність марнує час: «Клопітливо втрачаючи себе на тому, що стурбувало, нерішучий втрачає на ньому свій час. Звідси характерне для нього мовлення: «в мене немає часу»» [3, с. 410]. Рішучість є «... мовчазним, готовим до жаху киданням себе на своє буття-винним...», «В ній присутність з боку своєї здатності бути розуміє себе таким чином, що встає перед лицем смерті, щоб так цілісно прийняти на себе суще, яким воно само є, в його кинутості» [3, с. 382]. Будучи готовою діяти, людина заступає в смерть: «Заступання в смерть і не віддається минулому і не прагне прогресу. Те й інше власній екзистенції в миті-ока байдуже» [3, с. 386]. Виходить, що буття-до-смерті є «буття-до-смерті-тут-і-зараз», тобто смертю «тепер» задля народження часовості. Те, що люди «ніколи не вмирають», свідчить про те, що буденна свідомість прагне втекти від смерті, тікає від часовості. Подивимося, чи вдається така втеча буденній свідомості: «Але подібно до того як навіть у вислизанні від смерті вона переслідує того, хто бжить і він якраз у своєму ухиленні все-таки вимушений її бачити, так всього лише поточна, нешкідлива, нескінченна низка тепер теж в примітній загадковості розташовується «над» присутністю» [3, с. 425]. Виходить, що на думку М.Гайдеггера, буденній свідомості не вдається втекти від часовості як такої, а отже – і втекти від смерті. В результаті «... в горизонті розхожого розуміння часу часовість залишається недоступною» [3, с. 426].

Тепер дещо прояснюється. Художники, музиканти, поети – словом, всі, хто має завданням осягнення істини буття, прагнуть цілісності своєї присутності в світі, інакше вони не зможуть виконати цього завдання, бо не зможуть здійснитися над буденністю, сягнувши Істини. Цілісність людської присутності в світі, як з'ясувалося, передбачає і буття-до-смерті. Художник не має права заплющувати очі на смерть, як це робить буденна свідомість. Виходить, що збагнення істини буття прямо пов'язане з буттям-

до-смерті. Попутно зазначимо, що можливо, саме за цією причиною людство так швидко «збідніло» на таких видатних поетів, як О.С. Пушкін, М.Ю. Лермонтов, С.О. Есенін. Чи не була «необережність» по відношенню до різних життєвих ситуацій з боку цих відомих людей, прямим прагненням смерті? Прагненням, без якого їм не досягти істини буття? – Цілком може бути.

Але причому ж тут часовість? Часовість може розумітися по-різному. Вона є і синтезом вихідної суперечливості буття, і формою негачі, заперечення буття, смертю. Достатньо виразно цей зв'язок між небуттям (або, навіть, смертю) і часовістю можна прослідкувати в «Феноменології сприйняття» М.Мерло-Понті [2, с. 251].

Якщо врахувати, що під часом в історії філософії переважно розумілося минуле-майбутнє, а буття мислилося як таке, яке незмінно покоїться в теперішньому, то виявиться, що часовість (яка зрозуміла як минуле-майбутнє) людської присутності в світі виявляється буттям-до-смерті, оскільки протистоїть теперішньому (Буттю). Можна погодитися з М.Гайдеггером і М.Мерло-Понті в тому, що без цього аспекту часу і часовості не зрозуміти по-справжньому природи часу, не досягнути часу в єдності його модусів.

Отже, час М.Гайдеггером, як і Г.В.Ф.Гегелем, і М.Мерло-Понті розуміється як подвійне заперечення – і як відкидання буття і як синтез між буттям й тим, що буттям не є – його іншим. Це уможливило мислення буття і часу в єдності, коли час виявляється горизонтом буття, а буття – горизонтом часу.

Слід зазначити, що в концепції кожного з філософів, яким вдалося сягнути синтезу між буттям і часом, міститься вказівка на єдність минулого-теперішнього-майбутнього. Наприклад, не менш цікаву єдність цих модусів можна знайти в «Феноменології сприйняття» М.Мерло-Понті [2, с. 533]. На наше глибоке переконання, в завдання сучасного філософування і входить ретельне вивчення теоретичних особливостей єдності минулого-теперішнього-майбутнього у кожному окремому випадку. Без докладного вивчення теоретичних особливостей цієї єдності, не уникнути абстрактного розуміння часу, не уникнути протиставлень, а значить – не побудувати онтології, в якій буття не протиставлено часу. Не просто – не побудувати онтології часу, але й не побудувати онтології взагалі.

Перспектива подальшої розробки заявленої теми є очевидною – побудування синтетичної онтології часу й посьогодні постає нагальною проблемою філософії і філософування. М.Гайдеггер запропонував дуже цікаву спробу вирішити вихідну суперечливість буття. Проте, буття не стоїть на місці, висуюючи перед людиною все нові і нові суперечності, які потребують відповідного філософського осягнення.

Список використаних джерел

1. Бергсон А. Творческая эволюция. Материя и память / Анри Бергсон / Пер. с франц. – Мн.: Харвест, 1999. – 1408 с. – (Серия: Классическая философская мысль).
2. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия / Морис Мерло-Понти / Пер. с франц. под ред. И.С. Вдовиной, С.Л. Фокина. – СПб.: Ювента, Наука, 1999. – 606 с. – (Серия: Французская библиотека).
3. Хайдеггер М. Бытие и время / Мартин Хайдеггер; Пер. с нем., В.В. Бибихина; Изд. 2-е, испр. – СПб.: Наука, – 2002. – 451 с. – (Серия: Слово о сущем).

Шамша И.В. Синтез понимания времени в фундаментальной онтологии М.Хайдеггера

Исследовано понимание времени в фундаментальной онтологии М.Хайдеггера. Единство бытия и времени рассматривается как важнейшее условие построения синтетической онтологии времени.

Ключевые слова: бытие, время, М.Хайдеггер, небытие, ничто, противоречивость бытия, онтология времени.

Shamsha, I.V. Synthesis of the understanding of time in the fundamental ontology of M. Heidegger

Investigation an understanding of time in the fundamental ontology of M. Heidegger. The unity of being and time is regarded as the most important condition for building a synthetic ontology of time.

Key words: being, the time, M. Heidegger, non-being, nothingness, inconsistency of being, the ontology of time.

Християнська філософія шлюбу С.Троїцького

Проаналізовано ключові релігійні, етичні й антропологічні аспекти християнської філософії шлюбу С.Троїцького.

Ключові слова: християнська філософія шлюбу, російська релігійна філософія, С.Троїцький.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Шаталович А.М.

Христианская философия брака С.Троицкого

Проанализированы ключевые религиозные, этические и антропологические аспекты христианской философии брака С.Троицкого.

Ключевые слова: христианская философия брака, русская религиозная философия, С.Троицкий.

Сегодня, на фоне общеевропейского кризиса семьи и брака вновь обретает актуальность полемика, которая была развернута относительно данных институтов в русской религиозной философии XIX–XX столетия.

В исследованиях христианского понимания брака, в числе которых отметим работы В.Закарас, М.Квасова, О.Когаленко, Е.Котовской, А.Курбатовой, А.Мельника, Е.Негановой, Н.Орловой, А.Сикари, Т.Хижой, неоднократно отмечалось номинальное равноправие между идеалами брака и монашества в православной традиции, которое таило в себе массу неразрешенных философско–богословских противоречий, породило своеобразный «заговор молчания» [1, с.213–214], послуживший поводом к началу полемики русских религиозных философов. Однако в работах историков философии недостаточное внимание уделено творчеству С.Троицкого, который в указанный период предпринял наиболее весомую попытку разработки христианской философии брака в своей одноименной работе [5]. Поэтому, цель данной статьи – акцентировать ключевые аспекты христианской философии брака С.Троицкого.

Первым ключевым аспектом работы С.Троицкого является апология христианского учения о браке. В начале своей работы мыслитель отмечает актуальность вопроса о браке, и рассуждает о неправомерности упреков в сторону христианства. В пренебрежении родовой жизни он винит не столько христианскую традицию, сколько ее искажение, «тяжелый грех осуждения творения Божьего», подлежащий максимальному церковному наказанию. С.Троицкий указывает, что линия, идущая в патристике от Григория Нисского, подверглась сильному влиянию языческой философии, своеобразной данью, «... которую заплатили древние церковные писатели языческой школе, а вовсе не учением библейским и церковным» [5, с.121–122].

Для обоснования своей точки зрения мыслитель анализирует аргументы Григория Нисского и его последователей. С.Троицкий отмечает, что утверждение о греховности размножения соединено у них с логическими ошибками, которые сопряжены с умалением Божьего благословения на размножение, данного до грехопадения и отождествлением слов Христа о безбрачии райской жизни по воскресении с райской жизнью до грехопадения [5, с.124–126]. Источник этих искажений С.Троицкий видит в том, что отцы Церкви, вслед за античными мыслителями, слишком увлеклись превозношением сознательного над бессознательным. В результате все бессознательное в человеке считалось несовершенством, как сближающее его с животным миром [5, с.122]. При этом было забыто, что идеальный человек «... не есть ангел, не есть лишь дух, но и тело, которое связывает человека с остальным видимым миром» [5, с.123].

Второй ключевой аспект работы С.Троицкого затрагивает проблему полового вожделения и безгрешного совокупления, что является существенным камнем преткновения для христианской философии брака. Так, к примеру, по мнению В.Розанова, противоречие возникает между монашеским идеалом воздержания и церковной практикой благословения акта соития в таинстве брака [4, с.437–438]. Для решения данной проблемы С.Троицкий обращается к феномену бессознательного, идет в курсе новых психологических, то есть по сути психоаналитических открытий. По его мнению, похоть (вожделение) в данном нам виде греховна из-за того, что не только тело стало служить плоти, но и дух, разум сплелся с физиологией после грехопадения. «Бессознательные прежде инстинктивные физиологические явления перестали уже, по библейскому выражению, «лежать у дверей» (Быт.4:6) сознания, а вошли в самое сознание и «растворились» в нем [5, с.147]. В отличие от этой позиции, за норму родовых процессов С.Троицкий считает их ночное протекание вне воли и сознания человека.

Анализируя сложную природу похоти, С.Троицкий полемизирует с В.Розановым и Августином. С одной стороны, он указывает на ошибку В.Розанова в оценке похоти как психически простого явления [5, с.150], и апеллирует к позиции Августина, рассматривающего похоть как сложное явление, в котором бессознательное влечение соединено с волей, с практическим разумом. Но с другой стороны, ошибкой Августина, по мнению С.Троицкого, была «рационалистическая тенденция всей древней философии», которая не позволила ему стать на сторону бессознательного. С.Троицкий противопоставляет свое мнение позиции Августина и считает, что необходимо вернуть родовые процессы в область их нормального обитания, то есть в область бессознательного. Он приводит пример, что наша воля может помешать рефлексивному закрытию века при прикосновении к главному яблоку, но она совершенно бессильна в отношении к рефлексивным движениям радужной оболочки глаза. По мнению С.Троицкого, не автоматичность родовой жизни, а, как раз наоборот, ее недостаточная автоматичность вызывает чувство стыда. Чем совершеннее машина, тем более сложную работу выполняет она автоматически, не требуя вмешательства рабочего. Ценнее становится наш физический организм, чем менее требует он вмешательства высших сил нашего духа в растительные, питательные, родовые, двигательные процессы. Если же следовать теории Августина, то для восстановления нашей природы в ее нормальное состояние мы пришли бы к необходимости морально недопустимых упражнений воли с целью подчинения ей членов тела, плохо ей повинующихся [5, с.152–154].

Обобщим основания, приводимые С.Троицким для решения проблемы безгрешного совокупления. Они заключаются, во-первых, в признании похоти явлением сложным, состоящим из инстинктивных и волевых ингредиентов [5, с.157]. Во-вторых, в признании ненормальности именно сознательных, волевых, а не бессознательных, инстинктивных ингредиентов похоти [5, с.157]. В-третьих, в признании нормальности затемнения сознания при родовых процессах, поскольку периодическая потеря сознания даже входит в план мироздания (смена дня и ночи, сна и бодрствования) [5, с.159]. В-четвертых, родова жизнь не будет греховной, по мнению мыслителя, если будет иметь целью продолжение рода [5, с.178], хотя в первых главах своей работы С.Троицкий придерживается критической точки зрения относительно оправдания брака деторождением.

Однако, подвергнув критике традиционное понимание «похоти» с характерным для нее участием разума, и сказав, что нужна бессознательная, так называемая «хоть», С.Троицкий так на этом и останавливается и не приводит далее рассуждений о том, какова же эта «хоть» и насколько она реальна в жизни. Он не берется за подробное рассмотрение этого вопроса, так как, с его точки зрения, это значило бы конструировать христианскую этику родовой жизни и выйти за пределы христианской философии брака, которая должна дать лишь общие основания для таковой этики. Если же для построения этики безгрешной «хоти» прибегнуть к предлагаемому С.Троицким основаниям, то, по мнению автора статьи, произойдет нарушение христианской этики. Ведь если бессознательное совокупление будет безгрешным, тогда оно без осознания греха может быть осуществлено с любой женщиной. Следовательно, в этой безответственной мистерии теряется смысл моногамного христианского брака. Примером может послужить библейский сюжет о совокуплении сонного Иакова с сестрой невесты

Лией вместо горячо любимой им Рахили, которое было подстроено по злему умыслу после брачного пира (Быт.29:18–26).

Таким образом, попытка С.Троицкого решить указанную проблему христианской философии брака, по мнению автора статьи, оказывается не совсем удачной. Со ставкой на бессознательность проблема безгрешности вождения не решается.

Третьим существенным аспектом работы С.Троицкого является обоснование антропологического базиса христианской философии брака. Человек в устах Божьих, как отмечает мыслитель, — это мужчина и женщина как одно целое. Жена здесь выступает помощницей не в деле деторождения, как считал Августин, или тем более не в хозяйственных вопросах, а в восполнении бытия. Священное Писание не говорит — нехорошо трудиться одному, а нехорошо быть одному [5, с.82]. Отметим, что подобные рассуждения у восточно-христианских мыслителей, защищающих брак (например, у Иоанна Златоуста) не были увязаны с важной проблемой образа Божьего в человеке. В православной традиции образ Божий обычно усматривали в различных проявлениях: разумности, свободной воле, господстве, святости, бессмертии, творчестве, троичном устройстве нашей души [3, с.354–355]. На путях этих антропологических моделей возможно обоснование скорее спиритуалистических образов брака (например, «брак» души и Бога).

С.Троицкий акцентирует внимание на метафизическом единении мужа и жены как на таинстве, сопоставимом с таинством Троицы [5, с.84]. Образ Божий в человеке — это образ Троицы, не трех сил (как у Григория Нисского), а трех лиц. Ортодоксальность своей модели С.Троицкий подтверждает, ссылаясь на сравнение у апостола Павла взаимных отношений мужа и жены с отношениями лиц Святой Троицы. Как Бог—Отец есть глава Христа, так и муж — глава жены (1 Кор. 11:3). Как Христос есть сияние славы и образ бытия Бога—Отца (Евр. 1:3), так и жена слава мужа (1 Кор. 1:7). Таким образом, отмечает С.Троицкий: «... в браке всегда три лица — мужа, жены и соединяющего их Бога» [5, с.87]. Соответственно семья не подобие Церкви, а сама Церковь, как и кусочек кристалла, есть все же кристалл [5, с.89].

Это важное обоснование сразу создает возможность положительной оценки разделения полов в человеке, а вместе с ним и положительной оценки земного брака.

Подводя итог, отметим, что С.Троицкий был сделан существенный вклад в христианскую философию брака в вопросе его антропологических оснований. В то же время проблема не греховного полового вождения в рамках христианской философии брака ждет своего более глубокого обоснования.

Список использованных источников

1. Бердяев Н.А. Метафизика пола и любви // Бердяев Н.А. Новое религиозное сознание и общественность / Сост. и комм. В.В. Сапова. — М.: Канон+, 1999. — С. 213–249.
2. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета: В русском переводе с параллельными местами / Российское библейское общество. — Перепеч. с изд. Московской Патриархии. — М.: Российское библейское общество, 1997. — 1376 с.
3. Киприан (Керн), архимандрит. Антропология св. Григория Паламы / архимандрит Киприан (Керн). — М.: Паломник, 1996. — LXXVIII + 453 с.
4. Розанов В.В. Темный лик. Метафизика христианства // Религия и культура. Т. 1. / В.В. Розанов; [вступ. ст. и прим. Е.В. Барабанова]. — М.: Правда, 1990. — С. 370–582.
5. Троицкий С. Христианская философия брака // В.Соловьев. Смысл любви; С.Троицкий. Христианская философия брака; Протоиерей Иоанн Мейендорф. Брак в православии / [Сост. Я.Кротов, М.Работяга]. — М.: Путь, 1995. — С. 53–215.

Shatalovich, A.M. Christian philosophy of marriage of S.Troitsky

Key religious, ethical and anthropological aspects of Christian philosophy of marriage of S.Troitsky are analyzed.

Key words: Christian philosophy of marriage, Russian religious philosophy, S.Troitsky.

УДК 159.9;159.922.6

Мамедов Т.М.

Психологія особистості: біологічні основи психіки

Формування дитини як особистості відбувається в залежності не тільки від статусу сім'ї, який він застає сформованим, а й від освоєння його батьками нових для них сімейних ролей. Результатом соціально навчання є засвоєння та активне відтворення людиною суспільного досвіду, системи соціальних зв'язків і відносин.

Ключові слова: концепції особистості, гетерохронність, соціалізації індивіда, самоконтроль, персоніфікація.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Мамедов Т.М.

Психология личности: биологические основы психики

Формирование ребенка как личности происходит в зависимости не только от статуса семьи, который он застаёт сложившимся, но и от освоения его родителями новых для них семейных ролей. Результатом социально научения является усвоение и активное воспроизведение человеком общественного опыта, системы социальных связей и отношений.

Ключевые слова: концепций личности, гетерохронность, социализации индивида, самоконтроль, персонификация.

Проблема личности, являясь одной из центральных в теоретической и прикладной психологии, — основная в исследовании характеристики психических свойств и отношений личности (общая психология), индивидуальных особенностей различий между людьми (дифференциальная психология), развития личности в онтогенезе (возрастная психология), межличностных связей, статуса и ролей личности в различных общностях (социальная психология), субъектов общественного поведения и конкретных видов деятельности (все области прикладной психологии) [2]. А также представление и анализ основных зарубежных и отечественных концепций личности (история психологии). Очевиден вопрос о разграничении психологии личности и других отраслей психологических знаний. Современная психология личности достаточно убедительно показала, что как во всем человеческом развитии, преобразовавшем инстинктивные механизмы поведения, так и в родительском поведении мы не найдем прямых непосредственных проявлений родительского инстинкта животных предков человека. Женщина, родившая ребенка, выполняет свои материнские функции в зависимости от обычаев, норм поведения в семье положения женщине в обществе, принадлежности к определенному классу, правовой организации семье и т.д. Она может и не стать матерью, выполняя функции кормления и некоторых забот о ребенке [12]. Мать — воспитатель и духовный наставник детей, она для ребенка — олицетворенная любовь. Функции матери — воспитательницы овиваются с неодинаковым успехом, так как существует огромный диапазон материнских дарований и талантов. Тем более все это относится к социальным функциям общества и освоению молодым мужчиной — супругом новой для него роли отца. Формирование ребенка как личности происходит в зависимости не только от статуса семьи, который он застаёт сложившимся, но и от освоения его родителями новых для них семейных ролей. Духовная атмосфера семьи, относительное согласие или напряженность во взаимоотношениях, близость родителей к ребенку, общность стратегии и тактики воспитания зависят в большей степени от этих социальных функций и ролей родителей, чем от статуса семьи, несмотря на его

весьма важное значение. Но как статус, так и эти роли, объективно формирующие ребенка, в первые месяцы жизни еще не составляет его собственной биографии. Роль сына и дочери, содержащиеся в ней общественные функции, ребенок начинает осваивать и осуществлять позже, и это составляет один из моментов становления личности. Для ее образования недостаточно дифференцировки среди многих раздражителей человеческого лица или голоса, недостаточно улыбки или обращение к ребенку речи взрослого, то есть всего того, что нередко считается исходными моментами социализации и персонификации. Это весьма важные предпосылки, внутреннее условия, необходимые для формирования личности. Однако лишь с образованием постоянного комплекса социальных связей, регулируемых нормами и правилами, средств общения с их знаковым аппаратом (прежде всего словарным составом и грамматическим строем языка), предметной деятельностью с ее социальной мотивацией, освоением семейных и других ролей связано формирование начальных свойств личности [1,2,3]. Подобно тому, как начало индивида – долгий и многофазный процесс эмбриогенеза, так и долгий и многофазный процесс ранней социализации индивида, наиболее интенсивно протекающий в двух – трехлетнем возрасте. В последующем становление свойств личности протекает неравномерно и гетерохронно, соответственно последовательности в усвоении ролей в смене позиций ребенка в обществе. Эта гетерохронность личностного формирования накладывается на гетерохронности основных состояний человека [2,4]. Бесспорно, точки отсчета для начала онтогенеза и истории личности разделены многими месяцами жизни и существенно различными факторами. Личность всегда моложе индивида в одном и том же человеке, история личности, или жизненной путь (биография), хотя и считается с даты рождения; однако начинается много позже, и основными ранними ее вехами являются поступление ребенка в детский сад или, что особенно важно, в школу, с которыми связаны более обширный круг социальных связей и включение в систему института и общностей, свойственных современности, открывающих отдельному человеку доступ к истории человечества (через усвоение суммы знаний, традиций и т.в.) к программам его будущего [7]. Физиологический, или биологический подход к исследованию личности имеет долгую историю. В большинстве своем представители этого подхода являются также ярким примером построения своей концепции личности с помощью типологизации [5,6]. Исследователи данного направления фокусировали свое внимание на строении и структуре тела. Среди них наибольшее распространение получила типология Э.Кречмера (1888–1964). Под типами Кречмер понимал фокусные точки часто встречающихся групп характеристик, концентрирующую коррелирующих свойств. Главная его идея заключается в том, что люди с определенным типом телосложения имеют определенные психические особенности. Ученый провел множество измерений частей тела людей, и выделили четыре конституциональных типа.

Лептосоматик характеризуется хрупким телосложением, высоким ростом, плоской грудной клеткой, узкими плечами, длинными и худыми нижними конечностями. Замкнут, склонен к колебаниям. Пикник – чрезмерно тучный, характеризуется малым или средним ростом, с большим животом и маленькой круглой головой на короткой шее. Эмоции колеблются между радостью и печалью, легко контактирует с людьми. Атлетик – человек с развитой мускулатурой, крепкого телосложения, высокий или средний рост, широкие плечи, узкие бедра. Спокойный, мало впечатлительный, с невысокой гибкостью мышления. Диспластик – различная деформация телосложения. Упрям, трудноподатливый к изменениям.

Теория Кречмера была очень распространена в Европе, а в США приобрела популярность концепция темперамента У.Шелдона, сформулированная им в 40–х гг. XX в. Предполагалось, что форма человеческого тела влияет на личность и отражает ее особенности. В отличие от Э.Кречмера, исходным для него понятием является не тип как совокупность физических психологических черт, а компонента телосложения. Он исследовал три класса (типа телосложения) – эндоморфный, эктоморфный и мезоморфный, выделив их на основании скрупулезного анализа фотографий 4000 студентов, снятых спереди, сбоку и сзади [8]. Изучив особенности темперамента и личности лиц. Отнесенных к тому или иному соматотипу, Шелдон установил значимые связи между теми или иными компонентами телосложения и «первичными компонентами темперамента». Отметим, что в современной психологической науке большинство

конституциональных концепций подвергается острой критике из-за недооценки в них роли среды и социальных условий в формировании психических свойств человека [9].

Ветвь наук о жизни, связанных с анатомией физиологией, биохимией, молекулярной биологией нервной ткани и имеющих отношение к поведению и обучению, называется нейронаукой. Основные составляющие нейронауки, нейробиология, нейрофизиология, нейробиохимия. Нейробиология – общее название науки, занимающейся изучением на многих уровнях (начиная с молекулярного и кончая поведенческим) нервной системы и мозга как ее главного органа. Специалисты в этой области пытаются проникнуть в молекулярные, клеточные, биохимические механизмы нервных процессов. Психофизиология, или психофизиология, – область знаний о биологических механизмах психических явлений. Цель ее заключается в том, чтобы понять, как из работы мозга, которая может быть представлена в виде результатов объективных измерений, возникает то, что составляет мир психических явлений. Нейрофизиология изучает тонкие механизмы работы нервных клеток мозга. Структурной и функциональной единицей мозга является нервная клетка – нейрон. Тела нервных клеток образуют серое вещество мозга, а их отростки, из которых формируются проводящие пути и нервы, – более белое вещество. Воздействие раздражителя на рецепторы трансформируется нейронами в электрические процессы [10]. Это – общее правило для любого из органов чувств и для любых сигналов, поступающих извне в нервную систему живого существа: все воздействия из внешнего и внутреннего мира «написаны» языком отражать события разного уровня: например, электрическую активность отдельных нервных клеток, определенных мозговых структур, серого мозга или даже отдельных ионных каналов (микроскопических пор мембраны нейронов) (Экклз Дж., 1965). Исследование всего нашего внутреннего мира исторически было отделено от изучения работы мозга естественными методами. К изучению психического существовало два подхода. В первом случае для описания субъективного мира наблюдатель использовал аналогию с собственным внутренним миром, что приводило к использованию таких психологических терминов, как воля, цели, чувства, разум и т.д. Но это и приводило к пониманию реально существующих материальных механизмов психических явлений [11,12]. Другой подход использовал исключительно естественными методами и понятия, и это приводило к тому, что исчезал феномен психического: если память рассматривается в контексте пластичности нейронных ответов, биофизических и биохимических реакций, то нет сомнений в ценности таких наблюдений; но как от физических величин и химических реакций перейти к миру психических явлений? Это и есть психофизиологическая проблема, или в странной терминологии. Проблема взаимоотношения тела и души. Она является пробным камнем для состояния естествознания и философского обобщения. Среди имеющихся решений проблемы наиболее перспективна идея, что психическое и физиологическое – это две сущности одного и того же системного процесса (Александров Ю.И., 1997). Генотипическое влияние на процесс развития наиболее ярко проявляется в наличии у человека врожденных рефлексов и инстинктов – достаточно жестко фиксированных поведенческих актов и целостных форм поведения (сосательный рефлекс, инстинкт материнства и т.д.), а также задатков – анатомно–физиологических особенностей мозга и нервной системы, лежащих в основе развития психический особенностей (способностей, темперамента и др.). Рефлексы, инстинкты и задатки в ходе онтогенеза трансформируются и «встраиваются» в целостное индивидуальное поведение. Необходимо подчеркнуть что генетически обусловленные характеристики. Вопросы распространенному мнению, не является чем–то неизменным. В ходе процесса развития одни гены как бы «включаются», другие – «выключаются» [4,5]. Особенно хорошо это видно на примере сензитивных периодов развития – интервалов онтогенеза, в течение которых развивающийся организм наиболее чувствителен к определенным воздействиям окружающей среды (многочисленные «волчьи дети», попавшие в человеческое общества в возрасте старше пяти лет, имели серьезные трудности с условием речи именно потому, что был пропущен сензитивный период развития речевых механизмов). С другой стороны, совершенно очевидно, что успешная адаптация индивида к изменяющейся окружающей среде невозможна без гибкого реагирования организма, а также без усвоения опыта предыдущих поколений, который не может быть закреплен генетически. Ведущая роль в процессе адаптации принадлежит механизмам психики, обеспечивающим обратную связь организма со средой и прижизненной накопление навыков, умений и

знаний [13]. Первым из таких механизмов в ходе развития проявляется подражание – воспроизведение ребенком движений, действий, поведенческих актов других людей. Вплоть до конца дошкольного возраста, подражая старшим, ребенок усваивает действия с предметами, навыки самообслуживания, нормы поведения, овладевает речью. Именно подражание лежит в основе научения – процесса формирования поведенческих актов, приспособленных к конкретным условиям среды. Отметим, что и подражание, и научение является общебиологическими механизмами приобретения индивидуального опыта. Специфически человеческим является социальное научение – процесс превращения исторически сформированных, выработанных обществом способов поведения и знаний в различные формы индивидуального поведения. Социальное научение осуществляется в различных формах:

Непосредственно – эмоциональное общение;
Предметно – манипулятивная деятельность;
Игра;
Воспитание;
Учебная деятельность;
Трудовая деятельность.

В ходе социального научения совершенствуются механизмы саморегуляции – на смену внешнему контролю поведения постепенно приходит самоконтроль. Результатом социального научения является усвоение и активное воспроизведение человеком общественного опыта, системы социальных связей и отношений. Именно таким образом обеспечивается новый, негенетический путь передачи информации от поколения к поколению, который иногда называют культурным наследованием. Эта форма передачи предполагает, в отличие от генетической, активность «носителей информации», в качестве которых в данном случае выступают сами люди [14]. Ознакомившись с основными теоретическими в экспериментальными подходами к проблеме природной и социальной детерминации психического развития, можно констатировать, что на ранних этапах развития психологии были представлены две крайние точки зрения. Современная психология рассматривает человека как продукт совместного влияния обоих факторов – генотип определяет потенциальные пределы развития, от среды же зависит, насколько потенциал будет реализован в ходе развития.

Список использованных источников

1. Абульханова – Славская К.А. Психология и сознание личности. – М., 1979.
2. Алиев В.Г. Социально – психологические проблемы личности несовершеннолетних правонарушителей. – Баку, 1996.
3. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. – М.: Изд. МГУ, 1984.
4. Бар Н.С. Основные зарубежные психологические концепции XX века: пособие к учебному курсу. – Екатеринбург, 2004.
5. Братусь Б.С. Аномалии личности. – М.: Мысль, 1988.
6. Кон И.С. Открытие «Я». – М.: Политиздат, 1978.
7. Мерлин В.С. Личность как предмет психологического исследования. – Пермь, 1988.
8. Психология и психоанализ характера. Хрестоматия по психологии и типологии характеров. – Самара: Изд. «Бахрах-М», 2005.
9. Рейнвальд Н.И. Психология личности. – М., 1987.
10. Слотина И.Л. Психологические концепции личности: Учебное пособие. – СПб, 2003.
11. Теория личности. Личность в психологии. Гордон В. Олпорт «КСП» М.Ювента. – Санкт-Петербург, 1999.
12. Фромм Э. Анатомия человеческой агрессивности. – М., 1998.
13. Ярошевский М.Г. История психологии. – М., 1985.
14. Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии. – М., 1974.

Mamedov, T.M. Psychology of personality: biological basis of psychology

Formation of the child as persons occurs in dependence not only on the status of a family, which he finds the developed, but also from development by his parents of family roles new for them. As a result of social learning is the acquisition and active reproduction of public experience by the person, systems of social ties and relationships.

Key words: concepts of personality, heterochrony, socialization, self-control, the personification.

УДК 343.135–351

Ахмедов В.

Місце і роль процесуального нагляду начальника слідчого відділу в стадії попереднього розслідування

Досліджується місце і роль процесуального нагляду начальника слідчого відділу на стадії попереднього розслідування. Відзначається, що межі функцій процесуального нагляду начальника слідчого відділу невіддільні від забезпечення процесуальної незалежності слідчого. Автор розглядає думки ряду вчених і вносить пропозицію ввести до кодексу КПК АР зміни по створенню слідчого органу, підпорядкованого президенту чи уряду.

Ключові слова: внутрішньовідомчий процесуальний нагляд, система, слідчий апарат, слідчий комітет, прокурорський нагляд, досудове виробництво.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Ахмедов В.

Место и роль процессуального надзора начальника следственного отдела в стадии предварительного расследования

Исследуется место и роль процессуального надзора начальника следственного отдела на стадии предварительного расследования. Отмечается, что пределы функций процессуального надзора начальника следственного отдела неотделимы от обеспечения процессуальной независимости следователя. Автор рассматривает мнения ряда ученых и вносит предложение ввести в кодекс УПК АР изменение по созданию следственного органа, подчиненного президенту или правительству.

Ключевые слова: внутриведомственный процессуальный надзор, система, следственный апарат, следственный комитет, прокурорский надзор, досудебное производство.

В соответствии с требованиями Конституцией, Азербайджанское государство на своей территории является гарантом прав и свобод человека и гражданина. Поэтому, государство и его правоохранительные органы при любых нарушениях прав и свобод человека должны принять правовые меры, осуществлять все возможные меры для раскрытия любого уголовного поступка, которое различается по своей общественной опасности.

На стадии предварительного следствия как первым элементом системы процессуального надзора нужно назвать внутриуправленческий процессуальный надзор. Конечно, это не означает, что такая форма надзора имеет преимущество над надзором прокурора или над надзором суда. Кроме этого, следует назвать в первую очередь, имя суда осуществляющего справедливое разбирательство как главный орган, который защищает права и законные интересы участников уголовного разбирательства от правовых нарушений и любых посягательств, а потом имя прокурора, который осуществляет процессуальное руководство над предварительным расследованием. Наряду с этим как надзирательный субъект здесь выступает начальник (при его

отсутствии – заместителя начальника) следственного отдела (отделения, управления), осуществляющий надзор во время предварительного расследования против правовых уголовно–процессуальных нарушений и который более близок к следователю.

Поскольку надзор начальника следственного отдела изначально замыслился не как альтернатива прокурорскому надзору, а как самостоятельная форма обеспечения четкой и слаженной работы следователей по раскрытию и предупреждению преступлений, расследованию находящихся в их производстве уголовных дел, то такой надзор стал именоваться «ведомственным». Использование же наряду с уголовно–процессуальными средствами иных способов, в том числе организационного характера, позволило различать ведомственный процессуальный и ведомственный организационный (непроцессуальный) надзор [1, с.11].

Как известно, механизм осуществления деятельности надзора начальника (при его отсутствии – заместителя начальника) следственного отдела (отделения, управления) не установлено Уголовно–Процессуальным Кодексом. Возможно использование термина «Внутриуправленческий надзор» для именовании организационных (непроцессуальных) функций указанного субъекта. Поэтому, что эти функции тоже служат осуществлению назначения уголовного судопроизводства.

Осуществляющаяся на этапе предварительного расследования как одного из видов уголовно–процессуальной деятельности, возникает необходимость определения места процессуального надзора начальника (при его отсутствии – заместителя начальника) следственного отдела (отделения, управления) на основании системы уголовно–процессуальных функций.

Совокупность осуществленных действий участников уголовного процесса, участвующие в следствии уголовных дел, в процессах ее рассмотрения и решения в суде является уголовно–процессуальной деятельностью. В уголовном процессе существует отличающиеся друг от друга несколько направлений деятельности, которых называют процессуальными функциями [2, с.15].

Изучение данной проблемы возможен осуществлением на основе различия уголовно–процессуальных функций, уголовного судопроизводства от различных функций участников. Функции различных участников и виды уголовно–процессуальной деятельности осуществляется в соответствии с их конкретными должностями, особые цели и интересы так же определяют роль каждого из них в судебном разбирательстве. В связи с этим права Н.А. Якубович в том, что для раскрытия сущности, природы уголовного процесса предпочтительнее изучить вопрос о понятии уголовно–процессуальной функции, а затем уже определить, кто ее субъект [3, с.55].

Таким образом, процессуальная функция является основным направлением уголовно–процессуальной деятельности осуществляющееся независимыми субъектами процесса [4, с.16]. Рассматривая уголовно–процессуальные функции осуществляющиеся со стороны участников уголовного судопроизводства как направление процессуальной деятельности, следует обратить внимание на количество средств реализации их прав и обязанностей.

М.А. Джафаркулиев в уголовно–процессуальной теории выявил три основных функций – функции обвинения, защиты и разрешения [5, с.16]. Однако, по мнению многих процессуалистов многоответственность уголовно–процессуальных действий не ограничивается этими функциями. И поэтому, три концепции уголовно–процессуальных функций нашло свое развитие в двух направлениях: в первом случае расширение числа функций достигается за счет включения новых элементов в понятия обвинения, защиты и разрешения дела [6, с.53]. А во втором случае, определяются новые, дополнительные функции: следствие дела, исследование его обстоятельств, защита иска. Охрана прав участников, быстрое и полное раскрытие преступлений, розыск обвиняемого лица и др. относятся к этим новым и дополнительным функциям.

Для суда, прокурора, начальника (при его отсутствии – заместителя начальника) следственного отдела (отделения, управления) во время предварительного расследования соответствующее направление уголовно–процессуальной деятельности является главной. Конечно, это бесспорно, что в ходе уголовного разбирательства суд выполняет основную функцию как разрешение уголовного дела, а прокурор и начальник (при его отсутствии – заместителя начальника) следственного отдела (отделения, управления)

осуществляет относящийся к стороне обвинения функцию обвинения. Однако именно для их реализации указанные участники на предварительной стадии расследования уголовного следствия обладают функциями по процессуальному надзору.

Если рассмотреть функцию процессуального надзора начальника (при его отсутствии – заместителя начальника) следственного отдела (отделения, управления), следует учитывать, что он должен включаться к субъектам уголовного процесса для осуществления процессуального надзора над уголовно–процессуальной деятельностью подчиняющихся ему следователей.

Средство оперативного руководства над деятельностью следователя является управленческим надзором осуществляющийся начальником следственного отдела.

В теории уголовного процесса называют несколько функций начальника следственного отдела: а) осуществление процессуального руководства деятельностью следователей по расследованию преступлений; б) обеспечение точного и неуклонного исполнения требований закона при расследовании преступлений подчиненными следователями; в) исследование обстоятельств дела, т.е. выполнение им лично следственных действий и производство предварительного следствия в полном объеме [7, с.14].

Трудно согласиться с таким списком уголовно–процессуальных функций начальника (при его отсутствии – заместителя начальника) следственного отдела (отделения, управления).

В уголовно–процессуальном законе не дается значение термина «процессуальное руководство» и поэтому, вопрос о взаимоотношениях процессуального руководства и процессуального надзора остается одним из спорных проблем.

Слово руководство на азербайджанском языке понимается как стоять во главе чего–то, указывать дорогу [8, с.647]. Другими словами процессуальное руководство начальника (при его отсутствии – заместителя начальника) следственного отдела (отделения, управления) на уголовно–процессуальную деятельность следователя состоит из более эффективного формирования следственных действий, обеспечения всестороннего, полного и объективного исследования уголовного дела со стороны следователей подчиненных начальнику (при его отсутствии – заместителя начальника) и осуществляется путем использования полномочий данных им уголовно–процессуальным законом.

Так представляется, что функция процессуального надзора начальника (при его отсутствии – заместителя начальника) следственного отдела (отделения, управления) проявляется в его процессуальном руководстве уголовно–процессуального действия подчиняющиеся ему следователей.

И осуществление надзора над соблюдением законности на предварительном расследовании, и обеспечение процессуальной независимости следователя являются одной из основных обязанностей начальника следственного отдела [9, с.160].

Тезис о том, что функция процессуального надзора начальника (при его отсутствии – заместителя начальника) следственного отдела (отделения, управления) проявляется именно над уголовно–процессуальной деятельностью следователей также подтверждает такое положение.

Практика показывает, что если для устранения нарушений связанных с отменением незаконных и необоснованных решений понадобится вмешательство в дело прокурора, то начальник (при его отсутствии – заместителя начальника) следственного отдела (отделения, управления) может поднять перед прокурором ходатайство. Так в Насиминское Районное Полицейское Отделение (РПО) в следственный отдел на основе собранных материалов поступило заявление Р.Бахшева. в августе 2007 года сын Бахшева Шовги из–за нехватки достаточно баллов не смог поступить в вуз. Его знакомый В. Мамедов в один день подошел к нему и сказал, что знает племянника ректора Азербайджанского Международного Университета А. Мурсалиева, который сможет устроить его сына в вуз. Затем В.Мамедов познакомил Р.Бахшева с А.Мурсалиевым и они поговорили о поступлении его сына в вуз. Во время разговора А.Мурсалиев сказал, что может устроить его сына в Государственный Университет Дагестанской Республики и попросил у Р.Бахшева 4.500 долларов США. Р.Бахшев согласился и встретившись на улице Джабиева Насиминского района передал ему 4.500 долларов США. Кроме этого гражданин Р.Бахшев сообщил о том, что еще два человека А.Мурсалиеву дали деньги для того, чтобы тот устроил их детей в вуз. Потом

они, узнав о том, что их обманули, неоднократно дозванивались до А.Мурсалиева и требовали у него своих денег и документов, но тот избегал их. Рассмотрение материалов было поручено старшему следователю Насиминского РПО следственного отдела Т.Набиеву и с его стороны 1 сентября 2009 года было принято решение об отклонении возбуждения уголовного дела. Во время изучения этого отклоненного материала номер 183 начальник следственного отдела Насиминского РПО выяснил, что со стороны Т.Набиева расследование проводилось поверхностно и плохо, он принял решение не исследовал полностью, объективно и всесторонне все обстоятельства по материалу. Не было дано юридическая оценка о том есть ли в поступках А.Мурсалиева действие мошенничества или нет. Со стороны начальника следственного отдела И.Пашаева было поднято ходатайство перед прокурором Насиминского района для рассмотрения вопроса об отмене решения про отклонение возбуждения уголовного дела [10, с.183].

Выступление законодательства как сторонник концепции осуществления процессуального руководства со стороны начальника (при его отсутствии – заместителя начальника) следственного отдела (отделения, управления) на уголовно-процессуальную деятельность следователя, нашло свое отражение и в других полномочиях этого субъекта уголовного судопроизводства. Однако необходимо признать, что в деятельности начальника (при его отсутствии – заместителя начальника) следственного отдела (отделения, управления) занимает место и личный надзор. Он изучает материалы уголовного дела, при обнаружении нарушения закона принимает меры по их ликвидации. Это служит кругу процессуального руководства, и ни каким образом не противоречит этому руководству.

Надзор как функция управления выступает в качестве управляемое влияние. И поэтому, со стороны начальника (при его отсутствии – заместителя начальника) следственного отдела (отделения, управления) полномочия по устронению нарушений закона следователем не может не войти в процессуальное руководство. По нашему мнению, от того, что в уголовно процессуальном законе аспект надзора процессуального руководства начальника (при его отсутствии – заместителя начальника) следственного отдела (отделения, управления) незавершенный, было бы целесообразно его усиление.

Список использованных источников

1. Кальницкий В.В. Водомственный процессуальный контроль за деятельностью следователей органов внутренних дел: Автореф. дис. ... докт. юр. наук. – Москва, 1982.
2. Мовсумов Дж.Х. советский уголовный процесс. Учебник. – Баку: «Маариф», 1989.
3. Якубович Н.А. Теоретические основы предварительного следствия Москва, 1971, с. 55.
4. Джафаркулиев М.А. Уголовный процесс Азербайджанской Республики. Учебник. – Баку: Qanun, 2008.
5. Кокорев Л.Д. Участники правосудия по уголовным делам. – Воронеж, 1971.
6. Дубровин А.П. Проблемы процессуального контроля за деятельностью следователей органов внутренних дел по расследованию преступлений; Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – Москва, 1989.
7. Пояснительный словарь азербайджанского языка. В 4–х томах. III том. – Баку: «Восток–Запад», 2006.
8. Гусейнова К.Э. Возможность доказательств на предварительном следствии. – Баку: «Нурлан», 2008.
9. МВД Азербайджанской Республики, город Баку, Ходатайство начальника Насиминского РПУ. По материалам отклонения 183.

Ahmedov, V. The place and role of the chief of investigation department in the stage of preliminary investigation

The author tried to show the need for interdepartmental procedural supervision role of the chief of the investigation department in the stage of preliminary investigation. In this article the author based upon scientific evidence and practical side of the need for interdepartmental procedural supervision role of the chief (in his absence – deputy chief) of the investigation department (offices, management) in the preliminary investigation in criminal cases and gave their suggestions in the Code of Criminal Procedure of Azerbaijan Republic.

Key words: investigator, the chief of the investigation department, the prosecutor, operative investigation group.

УДК 37.013

Мельник О.Є.

Синергетичний підхід до сучасної філософії освіти

Мова йде про методологію постнекласичного пізнання.

Ключові слова: синергетика, філософія освіти, самоорганізація, лінійні й нелінійні технології.

Забезпечення належного професіоналізму фахівців у всіх сферах суспільного виробництва України набуло характеру національної проблеми, одними із засобів розв'язання якої виступають розробка і широке впровадження науково обгрунтованої методології і формування високої професійної культури. Це сприятиме створенню підстав для можливості подолання нашого технологічного відставання від провідних країн світу [1].

В основу формування методології діяльності і професійної культури фахівця мають бути покладені положення і принципи синергетики, за допомогою якої можна систематизувати існуючі норми, вимоги і обмеження таким чином, щоб їх єдність утворювала ансамбль різного, а не умову для домінування одного над іншим. Тобто традиційна мета освіти формування гармонійної особистості залишає незмінною цінністю. Питання стоїть про шлях до формування такої особистості. Зокрема, для організації підготовки майбутнього інженера ці принципи повинні враховувати цілісну множину технічних, економічних, правових, морально-етичних, екологічних та інших норм і обмежень. Вони можуть забезпечити формування такої методології його фахової діяльності і професійної культури, що результати цієї діяльності повною мірою відповідали б суспільним вимогам і очікуванням. Крім того, професійна культура неможлива без ціннісного сприйняття людиною своєї діяльності.

Для успішного формування і методології діяльності, і професійної культури і для плідного їх практичного використання дуже важливо враховувати не тільки існуючі техніко-економічні норми та обмеження, а й систему соціокультурних особливостей, життєвих цілей і моральнісних цінностей, притаманних конкретному суспільству. Ця система виступає своєрідним синергійним розширенням інструментальної бази при формуванні методології підготовки фахівця для професійної діяльності [2].

Зростання впливу освіти на соціум ініціювало усвідомлення сутності освіти як соціокультурного феномена і розроблення відповідного їй сутності категоріального апарату представниками педагогічної науки (Ш.Амонашвілі, Є.Бондаревська, І.Єрмаков, А.Киричук, О.Савченко, О.Сухомлинський та ін.), а також інших гуманітарних наук (Л.Виготський, Г.Костюк, І.Якиманська, В.Біблер, Л.Сохань, В.Лутай, В.Шинкарук, В.Подвойський, В.Нечаєв та ін.).

Треба також вказати на значний інтерес до дослідження особливостей функціонування європейського освітнього простору в контексті Болонського процесу в Україні, про що свідчать роботи вітчизняних учених: В.Андрущенко, Б.Братаніча, В.Кременя, В.Гальперіної, М.Згуровського, М.Степка, Б.Клименка, Ж.Товажнянського, О.Бабкіної, К.Левківського, Ю.Сухарнікова, А.Філіної, А.Корецької, К.Корсака, В.Плавича та багатьох інших.

У ХХІ ст. за доби глобальної нестабільності і нерівноважності соціальних процесів філософія освіти стає міждисциплінарною, серед іншого, також і між сучасною нелінійною наукою (зокрема, синергетикою як трансдисциплінарною науковою програмою дослідження самоорганізації) [3, с.78–87] і освітою. Спільна робота гуманітаріїв і природничиків здатна моделювати стратегії людської діяльності зі складними неоднорозмірними системами: екологічними, соціологічними, медичними, освітніми.

Що стосується синергетичного підходу до освіти, тут скоріш мова йде про практику, ніж про пізнання. Але в будь-якому разі методологія такого пізнання і такої практики має бути постнекласичною. Та більшість освітян потребують практичного застосування синергетики в організації навчального процесу [4]. Щоб дати місце самоорганізації розумових процесів в учнів, сприяти їм у кращому запам'ятовуванні, а може, і творчій

насназі, потрібно використати результати синергетичних досліджень у психології й роботі мозку в її зв'язку з процесами сприйняття і творчості та у багатьох науках про людину.

Синергетика наводить мости між різними дисциплінами, не руйнуючи їхньої дисциплінарної визначеності і не знімаючи специфічності тих характеристик систем, що самоорганізуються, які виступають їхніми контрольними параметрами і параметрами порядку. Єдність методологічних підходів особливо важлива, коли предметом розгляду постає людина — місце перетину всіх природничих і гуманітарних наук. А саме таку ситуацію ми маємо в освіті, коли знання мозкових процесів і психологічних установок сприйняття і розуміння однаковою мірою важливі при виробленні освітніх стратегій. Тепер загальний науковий підхід до цих проблем відкриває нові можливості їх вирішення.

Разом з тим, використання здобутків синергетичних досліджень в освіті не вичерпує впливу постнекласичної науки на освіту. Ставлення філософії освіти до власного предмету тут є вирішальним. Синергетична методологія стає застосовною в освітній галузі, якщо філософія освіти розуміє освітні процеси як процеси самоорганізації. Тоді відомі настанови на ставлення до учня як до особистості, спрямування зусиль на розвиток здібностей до творчості у майбутнього науковця чи митця набуває конкретних методологічних підстав. При цьому підстави ці не перетворюються на набір завчених прийомів чи алгоритмів діяльності. Адже синергетичні комунікативні стратегії дій викладача передбачають його ж такі творчі зусилля [5].

Наприклад вихід поза індустріальні лінійні технології, повна відмова від них і звернення до нано- і фемтотехнологій, що пов'язано з керуванням людиною процесами на відстанях 10–9 м і 10–12 м, гарантовано і назавжди ліквідує загрозу «енергетичного голоду» і потребу відбирання у наступних поколінь «прийнятних стартових умов». Ці покоління отримають засоби для свого нормального життєзабезпечення на невизначений, але зрозуміло що на довгий, час.

Можна погодитися із тим, що концентрованим джерелом «енергії майбутнього» є термоядерний синтез (приклад фемтотехнологій), який уже можна було б здійснити, якби з початку 1990-х років зусиллями нафтогазового лобі не припинилося серйозне фінансування подібних науково-технологічних експериментів одразу в усіх розвинених країнах світу. Другим, цього разу неконцентрованим (розосередженим) джерелом «енергії майбутнього», ми вважаємо фотоелектричні перетворювачі сонячного проміння на електричний струм. Розвиваючи вже наявні успіхи російського Нобелівського лауреата Ж.Алфьорова й інших науковців у технологічних процесах створення упорядкованих певним чином наноструктур, можна було б підвищити коефіцієнт цього перетворення з кількох до 20–30 відсотків. У цьому разі кожен квадратний метр у пустельних регіонах Землі міг би стати кількасот ватним джерелом енергії, а десяток квадратних кілометрів замінив би дуже потужну сучасну теплову чи ядерну електростанцію.

Отже, насправді перед людством немає безпосередньої загрози «енергетичного колапсу», повного і безповоротного вичерпання всіх енергетичних ресурсів, загострення всепланетного збройного суперництва «за останні тонни нафти» та ін. Є суб'єктивні й об'єктивні причини для штучного сповільнення науково-технічного прогресу, скерованого на вихід за межі індустріальних макротехнологій і мегахімічних процесів, сповільнення, яке має зникнути вже в найближчі 10–15 років. Невдовзі всі публікації лінійного характеру втратять доцільність і викликатимуть співчутливу посмішку, аналогічно тому, як сприймаються праці міжнародних геологічних конгресів початку ХХ ст., лейтмотивом яких були підрахунки дати вичерпання «останніх Родовищ залізної руди». Пізніше серія відкриттів виявила — Земля просто неймовірно багата сполуками заліза, тому «вичерпати» його родовища навіть теоретично неможливо.

І ще один — останній — приклад того, що прогнози без цілеспрямованого пошуку та врахування найновіших і перспективних відкриттів як ймовірних аттракторів не можуть бути надійними. Він стосується «репродуктивних можливостей біосфери», у першу чергу — первинної її біологічної продукції, яка безпосередньо чи після певної переробки стає для людей їжею, та іншими засобами забезпечення нормальної життєдіяльності. Чому у відомих статтях здебільшого спираються на нічим не обґрунтовані

припущення, яке полягає у повній неспроможності людського інтелекту вступити в змагання з біосферою у проблемі «виготовлення біологічної продукції». Традиційний лінійний постулат вимагає вважати, що людина завжди харчувалася і буде харчуватися «лише» виробами сільського господарства.

На наш погляд — це хибний і обеззброєний постулат. Він має глибоку історичну аналогію з тим, як люди використовували метали. Нагадаємо, що спершу доводилося задовольнятися лише «вільними» природними металами у вигляді залізних метеоритів, золотих, мідних і залізних самородків. Але природна допитливість і тривала серія «експериментів» із впливом вогню на різноманітні природні речовини і сполуки дала змогу людям вже тисячі років тому отримати спершу легкоплавку бронзу, а пізніше — залізо і сталь. Це дало людям доступ до міцних та інструментальних матеріалів, що й забезпечило подальший довготривалий прогрес у виробництві інструментів.

У даний момент людство впритул наблизилось до ефективного і дешевого штучного виготовлення «первинної біопродукції» не шляхом хімічного перетворення нафти чи газу у подобу природних білків, а керованим на нановідстанях відтворенням тих реакцій фотосинтезу, які відбуваються в клітинах зелених та інших наземних і водних рослин. У цьому разі знову можуть «постраждати» пустелі — гектар штучного поля на їх теренах замінить десятки (а швидше — сотні) гектарів посівів зернових чи технічних культур. Зрозуміло, що подібні надвисокі нанотехнології назавжди ліквідують загрозу голоду не лише наявного, а й значно більшого населення Землі, а також обов'язково призведуть до грандіозних змін у розподілі активного населення, щоденного життя мільярдів осіб, трансформації менталітету, системи цінностей, врешті, світогляду і філософії.

Лише на межі сторіч частина розвинених країн схаменулася і розпочала не тільки цілеспрямовано підтримувати власні таланти, а й розробляти схеми залучення до себе здібної до точних наук молоді з усіх континентів. Для цього США просто прискорили друк доларів, Австралія скоротила термін навчання рівня бакалавр до двох років, Великобританія удосконалила законодавство, а Європейський Союз винайшов Болонський процес.

Гранично несприятливі політичні й економічні умови для розвитку точних наук у напрямку нано- і фемтотехнологій склалися в Україні. Ситуація дуже складна, з 1991 до 2007 року було знищено чи не половину науково-дослідних установ фундаментального та прикладного характеру і побудовано різноманітних безліч сакральних споруд (із використанням державних коштів), що в культурі поглибилася до «провалля без дня» прірва між мережею університетів й аналогічних ВНЗ, інститутами Національної й інших академій України і суспільною культурою.

Завдання відновлення та розбудови наукової складової в освіті не повинне орієнтуватися на лінійне удосконалення наявних технологій промислових регіонів України. Йдеться (і тут автор цілковито солідарний з уже згаданими філософами В.Кордюмом, В.Лук'янцем, а також з фізиками В.Семиноженком, І.Юхновським та іншими науковцями) про створення у нас нано- і фемтовиробничого комплексу, про формування відповідної суспільної свідомості та освіти як її сучасного основи.

Слід ще більш активно і дохідливо поширювати в засобах масової інформації найновішу інформацію про вже здійснені відкриття нанонаук і втілені у життя нанотехнології, адже без створення критичної маси знань у цій сфері годі сподіватися на те, що законодавці досягнуть консенсусу щодо необхідності перетворення непоодиноких (ще знищено не все!) центрів подібних досліджень в Україні на зони пріоритетної національної уваги і підтримки. Без обізнаності населення про справжні можливості високих і надвисоких технологій неможливо запобігти подальшому зміцненню антинаукової пропаганди, рекламуванню псевдоціллителів, безпідставної підтримки шарлатанів, які переконують малоосвічених, необізнаних і довірливих, що вони швидко вилікують усі хвороби залученням «тонкої матерії», «інформаційно-енергетичного середовища» чи «торсіонних полів». Спроби розвитку «духовності нації» зверненням до ірраціонального і містичного є небезпечним збоченням на манівці, а поширення пропозицій заміни традиційних курсів фізики чи інших точних наук конгломератом з історії Релігії і первинних уявлень про закони природи є небезпечним з точки зору майбутнього наукового поступу України.

Формування запропонованої В. Лук'янцем «філософії нанотехнологій» є значно складнішим завданням ніж звернення до потойбічного. Сьогодні нашим науковцям нові знання доводиться віддавати не українським, позбавлених будь-яких знань і практичного досвіду, представникам нових поколінь, а іноземним.

По відношенню до науки, за К.Поппером, визначальними є дескриптивна і аргументативна функції мови, що виявляють можливість відповідних концепцій істинності.

Відповідно до дескриптивної функції наукової мови виникає регулятивна ідея істини, що визначає опис та його узагальнення як адекватний фактам і емпіричним ситуаціям.

Відповідно до аргументативної функції наукової мови, яка за К.Поппером, полягає в критиці описів з позиції «регулятивної ідеї істини», «змісту», «правдоподібності», можна констатувати можливість об'єктивності: суб'єкт (як носій методу) встановлює єдність (тотожність) між предметом думки (чи картиною світу) і об'єктом (проблемами, задачами, суперечностями) таким чином, що проблеми та задачі вирішуються (суперечності знімаються).

Як відомо на основі буденного досвіду формується так званий лінійний здоровий глузд, який можна назвати «картиною макротехнологій», що спирається на класичний ідеал раціональності. Вказаний здоровий глузд, наприклад, за допомогою нескладних шкільних експериментів формується як засвоєння основи знань із класичної механіки поступальних рухів, основ молекулярно-кінетичної теорії газів та інших лінійних станів речовини. Здобути колись класичною наукою та поширеною освітою знання про великі і малі тіла стають основою соціалізованої індустріального суспільства особистості. Однак така особистість стає сьогодні представником ретро культури, яку вже можна визнати за маргінальну архаїку.

Зрозуміло, що вже існують повніші наукові уявлення про Всесвіт і найближче довкілля. Однак, це утопічна мрія щоб усім було доступне таке знання. Як відомо існує складність формування у критичного відсотка громадських діячів (політиків, законодавців, тощо) і представників активної частини населення науково коректного уявлення про особливості класичних законів природи використання яких забезпечує існування суспільства та його здорового глузду. А у випадку з нанонаукою ми маємо справу з такими законами, що вступають у суперечність зі щоденним досвідом заснованим на макротехнологіях, лінійному баченні світу. Взаємодія і рух нано- і фемтооб'єктів не узгоджується з відомими та вже звичними законами класичної механіки. Лінійні теорії та моделі прийнятні для зрозумілого уявлення у випадку з кварками та глюонами, навіть із електронами, стають неприйнятними. Навіть науковцям було важко розібратися бодай у загальних рисах щоб зрозуміти ідею електронної надпровідності й пояснити, яким чином рухомі електрони у певний момент при незначному зниженні температури провідника втрачають спроможність стикатися з іонами та іншими важкими нерухомими об'єктами. Виняток складають лише закони збереження, які сьогодні ще визнаються універсальними.

Відтак, для формування педагогічно прийнятної картини наносвіту, на основі якої розглядається можливість створення нанотехнологій, для цілеспрямованого використання фотонів, колективних збурень, нелінійних взаємодій та тощо, мають створювати відповідні умови [6]. Разюча відмінність хвильових і квантових закономірностей, наприклад, від класичних законів корпускулярної фізики, вимагає розробки нових способів викладу природничих наук.

Очевидно, давно постала задача припинити витратити навчальний час в старших класах середньої школи повторенням банальних даних про прямолінійний рух і його демонстративне відтворення для виявлення його різновидів, чи на механічне повторення групи законів, які описують поведінку ідеального газу. Таке змістовне ущільнення часу, за різними підрахунками [7, с.133], вивільнить приблизно рік на ознайомлення учнів з нано- і фемтосвітом, зі станом і перспективами створення і використання новітніх технологій, які спроможні звільнити людство від загроз колапсу і повного зникнення.

Суперечність, яку відтворює класичний ідеал раціональності як відповідний класичній науці Нового часу полягає в тому, що у науці як певному дослідженню існуюче визначається через предметності. Тобто такі характеристики об'єкта, що визначають

коло питань якими займається науковець як представник окремої науки (математики, фізики, біології, економіки, психології, тощо). Це опредметнення здійснюється за допомогою обмежуючих уявлення принципів конкретних наук, що перетворює істини науки на вірогідність уявлення. Вперше існує визначається як предметність уявлення, а істина як вірогідність уявлення у метафізиці Декарта. Світ стає картиною, а людина суб'єктом, творцем картини, яку традиційна освіта орієнтована на класичну парадигму освіти поширює. Іншими словами класична парадигма освіти формує пасивного спостерігача картин, який не розуміє себе як їх творця.

Поширеність такої методології ставить поза свідомістю людини ту важливу обставину, що сама можливість суб'єкта засвідчити об'єктивність деякого предмета залежить від його спроможності не уявляти картини, а відтворювати об'єкт. Відтак педагогічно проблема постає як необхідність утворення гармонічного поєднання знання і досвіду, викладу «картин» і виховання культури їх використання.

При формуванні методологічних настанов, що мають визначати діяльність людини та при їх використанні в процесі практичної реалізації цієї діяльності необхідно керуватись положеннями логіки дій, яка є породженням логіки мислення і регулюється логікою речей, тобто відображенням процесів, а не речей.

Зазначене дозволяє вести мову про обґрунтованість визначення синергетичного підходу як такого, що є адекватною методологічною основою трансформації філософської парадигми освіти в контексті Болонських угод шляхом гуманізованого поєднання різного в єдине.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю / Андрущенко В. П. – К.: Знання України, 2004. – 804 с.
2. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю / Андрущенко В. П. – К.: Знання України, 2004. – 804 с.
3. Добронравова И. С. Синергетика как общенаучная исследовательская программа / Добронравова И. С. // Синергетическая парадигма. Когнитивно-коммуникативные стратегии современного научного познания. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – С. 78–87.
4. Лутай В. С. Про стан розробки концептуальних засад філософії освіти в Україні та їх впровадження в педагогічну практику / Лутай В. С. // Філософія освіти. – 2005. – №1. – С. 30–37.
5. Пономарьов О. С. Логіка визначення змісту навчання як проблема сучасної філософії освіти / Пономарьов О. С. // Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень і перспективи: зб. наук. праць / [за ред. І. А. Зязюна та Н. Г. Ничкало]. – К.: Основи, 2003. – С. 103–113.
6. Болонський процес у фактах і документах (Сорбона – Болонья – Саламанка – Прага – Берлін) / [уклад.: М. Ф. Степко, Я. Я. Болюбаш, В. Д. Шинкарук, В. В. Грубіянко, І. І. Бабін]. – Тернопіль: Вид-во «Економічна думка» ТАНГ, 2003 р. – 60 с.
7. Корсак К. В. Світова вища освіта. Порівняння і визнання закордонних кваліфікацій і дипломів: монографія / Корсак К. В. / [за заг. ред. проф. Г.В.Щокіна]. – К.: МАУП-МКА, 1997. – 208 с.

Мельник О.Е. *Синергетический подход к современной философии образования*
Речь идет о методологии постнеклассического познания.

Ключевые слова: синергетика, философия образования, самоорганизация, линейные и нелинейные технологии.

Melnik, O.E. *Synergetic approach to the modern philosophy of education*
A methodology of post-nonclassical knowledge is considered.

Key words: synergetics, philosophy of education, self-organization, the linear and nonlinear technology.

Значення демократії в освіті і через освіту

Серед ключових цінностей одне із перших місць у свідомості людства, безумовно, належить демократії. Вона є однією із суперечливіших рис сучасної цивілізації, дає людству широкі можливості для розвитку, але також породжує низку проблем. Об'єктивно і закономірно, що ефективність втілення на практиці освітніх пріоритетів залежить від всебічності аналізу демократії, її еволюціонування і перспектив. На виконання такого завдання, власне, й спрямоване написання цієї статті.

Ключові слова: демократія, громадянське суспільство, освітній процес, ефективний розвиток.

Актуальність дослідження проблеми демократизації освітнього процесу обумовлена потребами модернізації освітньої галузі, яка проводиться в останні десятиріччя у європейському просторі і в Україні, відповідно з Лісабонськими та Болонськими домовленостями. В основі цього процесу – реальні соціокультурні зміни, що відбулись у світі. Відповідно, іншою – як за змістом, так і за формами організацій – має стати підготовка підростаючих поколінь до самостійного життя засобами освіти. Як зазначають аналітики, головною тенденцією змін в галузі освіти є демократизація.

Демократія як влада більшості (висловлюючись терміном А. де Токвіля, «тиранія більшості») нині здійснюється через інститути представницької демократії. Як зазначають Д.Веймер і Е.Вайнінг, «суспільство підійшло б найближче до прямої демократії, якби мало право відкликати виборних представників, відповідальних за ухвалення рішень. Тоді відповідальні за ухвалення рішень принаймні виробляли політику з урахуванням динаміки вподобань» [2, с.186–187]. У перспективі інститути представницької демократії необхідно замінити формами і моделями прямої демократії, котра забезпечить індивідуально і безпосередню участь громадян у прийнятті загальносуспільних рішень.

Сутність вибору, перед яким стоїть сучасне українське суспільство, за великим рахунком, полягає в наступному: або не формулювати чітке уявлення щодо ідеологічної феноменології, або зробити вибір на користь західної моделі оперування ідеологічною феноменологією і фактографією.

У другому випадку йтиметься про «відносно плюралістичний» підхід, який декларуватиме ідеологічний плюралізм, але водночас у строгому розумінні не буде плюралістичним, оскільки накладатиме заборону на значну низку ідеологічної пропозиційності, котра ставить під сумнів або робить неможливою актуалізацію потенціалу української держави і суспільства.

На теперішню пору існують три основних підходи до розуміння сутності демократії. Перший визначає її в категоріях джерел влади («волі народу»), другий – її цілей («загального добра»), а третій – процедур, котрі застосовуються під час правління. На переконання Р.Даля, процедури мають два виміри: боротьбу та участь, на підставі яких і визначається ступінь демократичності політичних систем.

Ця теза поділяється більшістю сучасних фахівців у галузі суспільних дисциплін. Сучасна демократія передбачає обов'язковий контроль громадян над політикою, відповідальне правління, толерантність і відкритість у здійсненні політичних намірів, раціональний дискурс з приводу найважливіших суспільних проблем.

Нині загалом домінує концептуальний підхід американського соціолога Р.Даля, згідно з яким ідеалом сучасної представницької системи – не демократія, а поліархія (влада кількох груп, еліт та прошарків, які ефективно акумулюють представницькі функції). Симетричним відповідником цього типу ідеалу є «поліархічна» модель. Згідно з Р.Далем, поліархія – це правління меншості, що обирається народом на кон-

курентних умовах (виборах). Фактично поліархія була притаманна і античним полісам, і середньовічним республікам, і сучасним конституційним державам з всезагальним виборчим правом, і суперництву за владу політичних партій. Демократія ж, на відміну від поліархії, є ідеалом, який передбачає рівну участь усіх громадян в управлінні.

Не вдаючись до численних «за» та «проти» цієї концепції, наведемо зауваження Р.Гароді: теорія винятковості завжди стоїть на заваді діалогу. Іншими словами, якщо поліархія прагне досягти якомога вищої суспільної і корпоративної ефективності, то вона повинна навчитися селекціонувати до владних та управлінських структур усіх рівнів справді найкращих і найпереконливіших. Але їй не слід акцентувати суспільну увагу на винятковості й природній вищості своїх представників, оскільки навіть якщо це й відповідає дійсності, все ж сприймається масовою свідомістю здебільшого негативно.

Втім, різні учасники голосування можуть голосувати за певного кандидата з різних причин. Фактично, кандидат, що в усіх важливих питаннях дотримується поглядів меншості, міг би все-таки вийти переможцем. Наприклад, «третина електорату може голосувати за кандидата завдяки його ставленню до торговельної політики, бо саме це питання видаватиметься виборцям найголовнішим, дарма, що їм не до вподоби погляди кандидата на інші питання. Іншій третині електорату може не подобатися позиція цього кандидата з питань торговельної політики, але виборці голосуватимуть за нього завдяки його поглядам на оборонні витрати, бо саме це питання для них найважливіше» [2, с.187].

Таким чином, кандидат може перемогти, навіть якщо більшість виборців не погоджується з його поглядами на всі питання, зокрема, й на торговельну та оборонну політику. Загальний висновок з цього для демократії такий: завжди, коли люди мусять голосувати за певний пакет політичних пропозицій, не кожна конкретна політична пропозиція в тому пакеті, що здобуде перемогу, виражає волю більшості. Навіть велика перемога на виборах не засвідчує, що політика, яка набрала більшість голосів, є «наказом виборців» [2, с.187].

Це спонукає до суперечливих висновків про недосконалість демократії як механізму суспільного вибору. Треба визнати, що демократичні процеси не завжди дають правдиву оцінку суспільних цінностей. Можливо, надійних суспільних цінностей взагалі не існує, можливо, голосування не здатне виявити їх. Отже, уряди, які начебто виконують «волю народу», не завжди робитимуть добро.

Крім того, доцільність демократичного волевиявлення з приводу багатьох проблем є доволі сумнівною: «Проводити референдум з метою вирішення дуже складних, багатограних за своїм змістом проблем державного керівництва (скажімо, приймати конституцію) практично немає сенсу, оскільки переважна більшість населення не володіє тими знаннями, які необхідні для адекватних оцінок і компетентних рішень у питаннях такого рангу. Не рятує становища і пояснювально-просвітницька робота засобів масової інформації, позаяк насправді вона може виявитися звичайним лобізмом на користь певних партій чи соціальних груп [3, с.101].

Зрештою, незважаючи на притаманні їй проблеми, пряма демократія має декілька істотних переваг. Зокрема, можливість участі в політичному процесі заохочує людей цікавитися державними справами. В багатьох випадках це спонукає учасників процесу погодитися із суспільним вибором, проти якого вони виступали, оскільки вони мали змогу оприлюднити свої погляди й проголосувати. Справді, референдуми можуть служити засобом відкласти політичні питання, які поділяють суспільство. Наприклад, референдум 1980 року в Квебеку про суверенітет у тісному зв'язку з Канадою, здається, розмив проблему, що інакше могла б набути вибухового характеру [2, с.187–188].

Згідно з підходом Й.Шумпетера, політичні системи відповідають нормам демократії в тій мірі, в якій їхні представники обираються на основі рівних, чесних і періодичних виборів, під час яких кандидати вільно конкурують за голоси виборців і в яких має право брати участь практично все доросле населення. Таким чином, визначена демократія набуває двох вимірів – боротьби та участі. Саме їх Р.Даль згодом визначив як ключові поняття у своїй реалістичній демократії (поліархії), котра передбачає існування громадянських і політичних свобод – свободи слова, друку, зборів і організацій, що є необхідними для повноцінного здійснення політичної конкуренції і виборчої кампанії.

Це процедурне визначення демократії стосується багатьох індикаторів, які згруповані відповідно до двох вимірів Р.Даля, що, власне, забезпечує можливість оцінки ступеня демократичності політичних систем: системи є настільки недемократичними, наскільки вони не допускають опозицію до виборів або в якій така опозиція є обмеженою чи переслідуються, опозиційні газети зазнають цензури і закриваються, а також відбувається маніпулювання голосами виборців та фальшування результатів виборів. Уряди, що виникають на основі виборів, можуть бути неефективними, корумпованими, безвідповідальними та контрольованими різними групами інтересів, нездатними до впровадження політики, необхідної для суспільного блага.

Відтак виникає запитання: наскільки уряд може бути несамоостійним і підконтрольним побічним чинникам, щоб при цьому вважатися демократичним? Варто зауважити, що на сучасну пору дослідники соціальних дисциплін не мають одностайної думки щодо такої межі. Якщо ще наприкінці 90-х років XX століття основним критеріальним аргументом вибору на користь демократичного розвитку суспільства вважався господарсько-економічний успіх і рівень життя, то нині, після того як з'ясувалося, що завдяки паразитуванню на природних багатствах можна забезпечити високий рівень достатку, нехтуючи при цьому елементарними демократичними нормами, правами й свободами, вибір на користь демократії все більше набуває ознак вибору першочергово культурно-цивілізаційного, аксіологічного та етичного.

Слід зазначити, що демократія покликана пронизувати всю політичну систему суспільства: форми державної влади, принципи діяльності громадських організацій, політичний режим і політичну свідомість. Інакше доводиться констатувати наявність квазідемократичних, «гібридно-конвергентних» соціальних структур і відносин.

Демократизація здійснюється на основі таких принципів, як принцип людиноцентризму, рівних можливостей, співробітництва, різноманітності, відкритості, регіоналізації, громадсько-державного управління, принцип самоорганізації. Суспільство має забезпечити повагу до особистості, яка навчається і навчає, ставлення одне до одного за типом – «рівний-рівному», створювати якомого більш справедливий і рівні умови для одержання освіти кожному своєму членові.

Своєрідну серцевину демократизації становить принцип людиноцентризму та рівних можливостей у доступі до якісної освіти. Це означає, що в демократичному суспільстві кожен громадянин, не залежно від його майнового стану, етно-національного походження, типу віросповідання чи конфесійної належності, повинен мати можливість одержання як загальної, так і професійної освіти на будь-якому доступному для нього рівні. Демократизація освіти потребує індивідуальної підтримки незаможних сімей з дітьми і самих дітей та молоді з таких сімей, які продовжують навчання за рахунок державних стипендій, надання гуртожитків тощо. Підбір учнів до навчання в елітарних закладах має здійснюватись не за ознакою соціального походження учнів та студентів, а елітарних в розумінні формування інтелектуальної і професійної еліти суспільства, яка задає зразки, орієнтується на вищі рівні діяльності. Демократизація означає, далі, створення гуманістичної парадигми освіти, реалізацію загальнолюдських моральних і духовних цінностей. Особлива увага має бути приділена дітям з особливими потребами, зокрема, тим, хто не може навчатися у звичайних умовах, тобто для інвалідів.

Демократія загалом розглядається як участь громадян в управлінні державою. В принципі, це визначення цілком підходить до сфери освіти. Демократизація освіти має забезпечити участь кожного, хто навчається чи навчає, забезпечує чи організовує, підтримує заклад освіти у виконанні його основної функції, в управлінні цим закладом. Останнє здійснюється на основі відкритості, прозорості його діяльності, доступністю до інформації, підконтрольністю будь-яких сфер чи напрямів роботи. Мова йде про державно-громадський характер управління освітою, включення в дію механізмів, які дозволяють керівникові робити те, що передбачено законом, а громадськості – контролювати його діяльність, все більш активно включаючи механізми самоуправління та самоорганізації.

Перш за все треба зафіксувати обов'язковий і необхідний взаємозв'язок процесів демократизації освіти із відповідним правовим забезпеченням.

Як вказує В.Андрущенко у «Роздумах про освіту» ідеологія законотворчості освітнянської галузі формується як відлуння трьох головних відносно автономних

соціокультурних потоків: 1) об'єктивно-історично обумовленого потоку українського державотворення; 2) загальноцивілізаційного повороту людства до демократії, ринкових відносин і фундаментальних цінностей; 3) традиційної української національної культури і національної педагогіки [1, с.138].

Тому ці «три духовні потоки, синтезовані в єдине ціле, створюють унікальне ідеологічне підґрунтя для формування нормативно-правового поля освіти як демократичної, інтегрованої в європейський і світовий освітній простір, відкритої і толерантної системи» [1, с.140].

Тому демократизація нормативно-правового поля освіти є найпершою передумовою для ефективного впровадження демократії на всіх рівнях: на рівні управління національною системою освіти, на рівні управління окремим навчальним закладом, на рівні провадження навчально-виховного процесу. Демократизм законів і підзаконних актів та інших нормативних документів, що регулюють ці процеси, повинен забезпечувати демонополізацію освіти і участь громадськості в першому випадку, плюралізм, виборність і врахування пропозицій від колективу – в другому, творчість, вільний вибір методів і форм навчання – в третьому.

Все це в комплексі створює підстави для добросовісної конкуренції між навчальними закладами, завдяки чому підвищується якість освіти. Це з необхідністю визначає і ринкову орієнтацію освіти, без чого механізми конкуренції працювати не можуть. «У цьому зв'язку, – пише В.Андрущенко, – мають бути переосмислені норми, які регулюють не тільки вибір типу чи виду навчального закладу, змісту навчальних дисциплін чи курсів, але й характер самого навчально-виховного процесу, особливо його практичної складової» [1, с.142].

Демократизація освіти спрямована на формування демократичної культури як основи розвитку громадянського суспільства через реалізацію демократичних принципів у всіх аспектах життя та сприяння розвитку самоврядування.

Виходячи з позицій впровадження демократизації у всі сфери громадського життя, треба зазначити, що на сьогодні ми маємо покоління, яке вже не знайоме із тоталітарним устроєм, але ще не розуміє якою саме повинна бути демократія. Тому освіта, як головне інформаційне джерело, повинна забезпечити розуміння та усвідомлення демократичних процесів у всіх галузях суспільного буття. Демократизація освіти – найважливіша складова процесу демократизації світової спільноти. Вона стосується й управління освітою, й реалізації навчального процесу. Демократизація проникає й у сам зміст освіти, що все більше орієнтується на реалізацію в її системі невід'ємних прав людини.

Демократизація освіти проявляється через проникнення принципів демократії в усі складові системи освіти:

- структуру навчальних закладів – структура мережі навчальних закладів інтенсивно модернізується, швидкими темпами формується альтернативний (приватний) сектор надання освітніх послуг – від дошкільних установ до закладів післядипломної освіти, урізноманітнення яких повинно розширити можливість вибору особою навчального закладу, який відповідає її можливостям та запитам;
- управління, через децентралізацію, розширення прав навчальних закладів з одночасним посиленням громадського нагляду за ними, зростання автономії університетів;
- зміст едукативної – освіта повинна акцентувати не на засвоєнні інформації, а на інтелектуалізації особи, її функціональності (не більше знати, а більше вміти);
- процес навчання – у формі партнерства, гуманізації освіти, формування суб'єкт-суб'єктних стосунків;
- кадрову політику – впровадження ринкових механізмів у процес добору науково-педагогічних кадрів;
- сферу засобів едукативної – переорієнтація на засоби індивідуального призначення, які оптимізують самостійну роботу, сприяють розвитку;
- сферу контролю – важливою є відкритість, прозорість і публічність контролю за участю різних суб'єктів освітнього процесу [4, с.569].

Демократичні процеси в системі освіти мають передусім особистісний вимір. За допомогою демократії людина втілює здатність впливати на стан справ та перебіг подій у державі, усвідомлювати власні інтереси як органічну складову інтересів суспільних.

У своїй глибинній основі жива демократія містить здорову потребу людини до спільної дії із проблемами і варіантами їх розв'язання із промовами та гучним схваленням чи обуренням і несподіваним виявом власної дотепності, мудрості, зваженості.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю: 2-ге вид., допов. – К.: Знання України, 2008. – 819 с.
2. Веймер Д.Л., Вайнінг Е.Р. Аналіз політики: Концепції і практика. – К.: Основи, 2000. – 254 с.
3. Сичевіця О. Криза демократії і проблема нового розподілу влад // Українські проблеми. – К., 1998. – №2. – С. 98–105.
4. Щудло С.А. Механізми забезпечення якості освіти в контексті демократизації освітнього простору // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. пр. – Харків: Видавничий відділ ХДУ, 2005. – С. 569.

Панченко Л.Н. Значение демократии в образовании и через образование

Среди ключевых ценностей одно из первых мест в сознании человечества, безусловно, принадлежат демократии. Она является одной из противоречивых черт современной цивилизации, дает человечеству широкие возможности для развития, но также порождает ряд проблем. Объективно и закономерно, что эффективность воплощения на практике образовательных приоритетов зависит от всесторонности анализа демократии, ее эволюционирования и перспектив. На выполнение такого задания, собственно, и направлено написание этой статьи.

Ключевые слова: демократия, гражданское общество, образовательный процесс, эффективное развитие.

Panchenko, L.N. The importance of democracy in education and through education

Among key values one of the first places in consciousness of humanity, sure, democracies belong. It is one of contradictory lines of modern civilization, gives humanity wide possibilities for development, but also generates the row of problems. It is clear that objectively and logically the effectiveness of implementation in practice of philosophical educational priorities depends on the comprehensiveness of the analysis of democracy, its evolution and prospects. In regard to this objective, the writing of this article is intended.

Key words: democracy, civil society, educational process, effective development.

УДК 378.05. 13

Пашков В.В.

Аксіологічні засади якості педагогічної освіти: соціокультурний підхід

Розглядаються аксіологічні ідеї якості післядипломної педагогічної освіти через принцип соціокультурного проблемного цілепокладання.

Ключові слова: освіта, педагогічна освіта, цінності, аксіологія.

На думку багатьох філософів і соціологів, людство є свідком переходу розвинених країн від індустріального періоду розвитку до постіндустріального. Але при цьому ринкова економіка, заснована на прагненні до максимізації прибутку, не дозволяє вирішити завдання цілеспрямованого керування соціальними, техногенними й економічними процесами. На думку А.Ю. Кузнецова, «виживання людства залежить не від рівня його освіченості й технології застосування знань, що добуваються, а від тих ціннісних установок, які визначають напрямок практичного застосування знань – тобто від характеру типу культури, який складається» [1].

Надія впоратися із кризами й загрозами, перед якими стоїть людство зараз, пов'язується зі спробою додати чітко виражену гуманістичну спрямованість суспільному розвитку, насамперед – розвитку людських ресурсів у широкому сенсі, і в цьому контексті головна роль приділяється післядипломній педагогічній освіті, покликаній формувати новий менталітет у вчителя, створювати передумови для нових суспільних відносин.

Представляється адекватним сьогодні широке розуміння післядипломної педагогічної освіти як безперервного процесу передачі, освоєння й – одночасно – відновлення й створення культурних зразків і норм. Іншими словами, післядипломна педагогічна освіта розуміється як соціальна метатехнологія відтворення соціокультурного досвіду, рефлексії суспільства над ним і його перетворення.

Ми вважаємо, що сьогодні стосовно освіти актуальні наступні ідеї (які можна одночасно трактувати як проблеми й розкрити на рівні актуальних цілей шкільної, вузівської, післядипломної освіти).

Отже, метою нашої статті є розгляд аксіологічних ідей якості педагогічної освіти через принцип соціокультурного проблемного цілепокладання.

Виклад основного матеріалу.

Оскільки людське суспільство є неоднорідним й різні культури мають різні системи цінностей, з метою виживання людства пріоритетним завданням освіти є виховання комунікативної культури в широкому сенсі як здатності до діалогу з Іншим, толерантності як основи для узгодження цілей і цінностей різних соціо-, культуро-, етно- і ін. груп. «Формування потреби й здатності спілкування – з іншими людьми, із природою, з художніми образами» (А.Ю. Кузнецов) – безсумнівно, залишається пріоритетною метою й функцією освіти.

Опираючись на теорію комунікативної дії Ю.Хабермаса [2] можна припустити, що освітня модель «хороша», якщо вона сприяє тому, щоб у суспільстві був можливий як можна більший обсяг комунікативної поведінки людей у їх «життєвому світі», не колонізованому системним світом (де гроші й влада замінюють мову як механізм координації соціальних дій). Поняття комунікативного розуму, нове поняття суспільства як системи, що складається з елементів–комунікацій, а не індивідів [3] (Н.Луман), інші соціологічні теорії останніх років виводять на перший план проблеми людської комунікації, розуміння, мови як основного засобу комунікації.

На рівні освітніх цілей дані вимоги розкриваються як:

- мовна компетентність, у першу чергу, знання рідної мови і як мінімум однієї іноземної, уміння писати, читати (читання як цінність і потреба), уміння говорити й слухати, інтерпретаційні вміння, мінімальні логічні вміння аргументації, визначення понять, класифікацій та ін.);

- сприяння формуванню «толерантного мислення», подоланню деструктивної агресивності людини;
- навчання діалогу (а не маніпулятивним технікам комунікації) як одна із пріоритетних цілей освіти.

Останнім часом усе більше з'являється педагогічних досліджень, присвячених аналізу взаємодії культури й освіти. Так, В.Г. Кремінь пише, [4] що освіта, будучи феноменом культури, являє собою її певну «проекцію» і в нормі за своїми морфо-епістемічними характеристиками адекватна ознакам культури, що породжена нею. Тому нинішня криза освіти – закономірний наслідок, що відбиває протиріччя між освітньою моделлю, що служила індустріальній культурі, і ознаками, що народжуються, культури нового типу.

Автор обґрунтовує необхідність переходу від репродуктивної до «креативної моделі освіти», адекватної постіндустріальному суспільству й націленої на ефективне вирішення проблем, що постають перед людством [4].

Пріоритетними цілями освіти при цьому повинні стати:

- розвиток мислення людини – уміння мислити самостійно, мислити з використанням різних знакових систем, мислити рефлексивно, дивергентно (не ділити на «чорне – біле»); при цьому розуміти соціокультурний контекст висловлень;
- розвиток творчого потенціалу, а отже, інтуїції, художньо-образного мислення й індивідуальних здібностей;
- виховання й розвитку автономно-гуманістичної свідомості «громадянина світу», що володіє розумінням пріоритетів свободи, прав людини й особистої відповідальності;
- орієнтація в змісті освіти не на вузьку спеціалізацію, а на цілісну картину світу, тобто широка загальна освіта.

В.П. Андрущенко у своїй роботі «Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю» також говорить про ізоморфність архітектури системи освіти архітектоніці культури, про соціокультурні детермінанти освіти й про цінності як ядро культури й орієнтири освітнього процесу. При цьому соціальними детермінантами освіти є суспільні відносини, що визначають структуру системи освіти, ідеологічну спрямованість, зміст навчання, соціальний склад учнів, державну й суспільну затребуваність освіти й специфіку її цінності [5].

У даному підході для нас цікаво те, що критерієм зміни типу суспільства, на думку автора, може виступати зміна відношення до освіти як цінності. А виходячи із принципу й «аморфності освіти й культури, можна зробити висновок, що критерій цінності освіти є одним з найважливіших критеріїв її якості.

Культурні детермінанти освіти – це той комплекс зв'язків і відносин (позначуваний як тип культури), що базується на домінуючій у певний історичний період культурній цінності. На думку В.П. Андрущенко, фундаментом усієї структури цінностей як людини, так і соціальних груп і суспільства в цілому виступають модули буття «мати» і «бути» (за Е.Фроммом). Таким чином, піднімається проблема взаємозв'язку цілей освіти зі структурою пріоритетів потреб особистості й із пріоритетними цінностями культури.

Ще в першій половині ХХ століття П.Сорокін одним із перших підняв проблему вичерпаності колишньої культурної моделі й закладених у ній принципів пізнання й освіти. Він відзначав необхідність переходу в європейській моделі від «почуттєвого» до «ідеаціонального» варіанта, із пріоритетом виховання моральної свідомості [6]. На думку багатьох сучасних філософів і соціологів, на зміну нинішній, «економічній людині» повинна прийти «людина екологічна» [7, с.454–459]; цивілізації для виживання потрібні духовні орієнтири. Духовність інтерпретується не в релігійному значенні, а як історично сформований тип культурної орієнтації, при якому неутілітарні («постматеріальні», людські) цінності займають високе місце в ціннісній ієрархії суспільства й людини.

З погляду освітніх цілей, це означає виховання пріоритету «постматеріальних» цінностей творення, творчості, естетичного переживання, любові, співчуття й т.п. У тому числі формування відношення до самої освіти не як до засобу досягнення утилітарних цілей, а як до самоцінного процесу. На рівні змісту освіти така спрямованість означає значний компонент досвіду створюючої, творчої діяльності.

Необхідність безперервної освіти диктується все прискорюваним розвитком наук і технологій, що спричинило до феномена швидкого старіння знань і практичних технологічних умінь у більшості професійних сфер і в побуті [8].

Концепція безперервності висуває перед освітою наступні пріоритетні цілі:

- збереження, розвиток позитивного ставлення до освіти як цінності, готовність до подальшої освіти й самоосвіти, уміння самостійно ставити й вирішувати освітні проблеми, розуміння своїх дефіцитів знань і вмінь на базі рефлексії й самопізнання; уміння шукати й самостійно аналізувати інформацію різних типів;
- формування достатньої «знаннєвої бази» для різних (у тому числі задалегідь непередбачених) варіантів подальшої освіти. Чим краща базова освіта, тим більш мобільною буде людина у швидко мінливому світі.

Безперервність освіти, як часова, так і просторова, пояснює виникаючі на практиці труднощі при оцінці якості однієї вирваної з ланцюга «ланки» – наприклад, оцінки шкільної освіти за результатами досягнень випускників, оскільки формальна шкільна освіта переплітається з додатковою, домашньою, самоосвітою та ін. Ми пропонуємо інший підхід – оцінювати якість безперервної освіти, надаваної сучасним соціумом, і «усередині цієї якості» виокремлювати ролі окремих підсистем – шкільної, вузівської, додаткової, післядипломної та ін. Ми припускаємо, що, розглядаючи освіту в контексті її безперервності, можна, виходячи із соціокультурних підстав, визначити загальні критерії якості безперервної освіти, які потім можна конкретизувати для різних шаблів (загальної, вищої, післядипломної) і різних типів освіти (формальної, неформальної, інформальної).

Розглянуті вище ідеї в сукупності дозволяють сформулювати деякі гіпотетичні припущення.

При проектуванні системи методів оцінки якості освіти необхідно:

- розглядати освіту і її цілі в контексті поняття потреб особистості й потреб суспільства і його культури, розкриваючи ці потреби не як статичні постійні, але як ті, що розвиваються й, у свою чергу, що залежать від реалізації ідей і концепцій безперервної освіти;
- ґрунтуватися на концепції безперервної освіти;
- вибудувати ланцюжок: соціокультурні підстави – критерії якості – методи оцінки якості – процедури оцінювання;
- як соціокультурні підстави розглядати прогнозовані бажані соціокультурні результати освіти (формування вільної й відповідальної особистості із критичним, гнучким і творчим мисленням і високим пріоритетом «постматеріальних» цінностей, у т.ч. цінності освіти). Оскільки при динамічному розвитку суспільства й культури критерії якості освіти завжди об'єднуються, дискусійні, конвенціональні, можна запропонувати розглянути «метакритерій якості» – можливість узгодження критеріїв якості всіма зацікавленими сторонами (доступ до подібного узгодження, «спільна мова», прозорі процедури узгодження; уміння виходити з конфлікту позицій у площину пошуку спільного інтересу розв'язання проблеми; постійне співвіднесення інтересів окремої особистості й інтересів людства тощо).

Таким чином, у широкому сенсі якість освіти можна трактувати як соціокультурну цінність, затребувану сучасним суспільством (цінність освіти для суспільства в очікуваному й пропонованому аспектах) і особистістю. Повторимо, що освіта розуміється як соціальна мета-технологія відтворення соціокультурного досвіду, рефлексії суспільства над ним і його перетворення. Звідси випливає, що освіта якісна, якщо справляється із цим триєдиним завданням.

Для визначення соціокультурно обумовлених значимих властивостей освіти необхідно розглянути особливості сучасної соціокультурної ситуації.

Можна навести наступні особливості, характерні для західного суспільства й значною мірою – для українського:

- співіснування різних культур і їхнє протиборство;
- непередбачуваність («нова непрозорість») розвитку суспільства як в економічному плані, так і в технологічному й соціально-політичному;
- зростаюча залежність від технологій і техніки, ріст числа техногенних катастроф;
- глобалізація;

- інформатизація, інтернетизація;
- експансія масової культури, влада ЗМІ;
- прискорення темпу змін, замість стабільності – безперервна криза;
- урбанізація, бюрократизація, ріст сфери послуг.

Крім цього, можна назвати окремі особливості, що стосуються освіти: це істотне зростання числа агентів освіти, тенденція її деінституціоналізації й постійне відставання формальних стандартів у порівнянні з розвитком наукового знання й специфічних вимог сучасного життя до підготовки для успішного професійного й приватного життя.

Аналізуючи наведені вище гіпотетичні припущення, можна вказати на деякі їхні уразливі місця.

По-перше, важко визначити, що таке потреби суспільства й потреби культури. По-друге, ми вже говорили про труднощі прогнозування майбутнього в умовах швидких змін і не можемо поки довести, що «потребу суспільства й культури» є формування вільної й відповідальної особистості із критичним, гнучким і творчим мисленням і високим пріоритетом «постматеріальних» цінностей, у т.ч. цінності освіти.

Слабка передбачуваність не дозволяє нам використовувати прогностичну модель для визначення цілей освіти (як хотіли б робити прихильники кваліметричного підходу – цілі освіти брати із прогностичної моделі майбутнього). Ми не дуже розуміємо, який соціокультурний досвід треба відтворювати, який – перетворювати й у який бік, безперечно залишається тільки рефлексія.

Тому пропонується інший підхід – використовувати принцип соціокультурного проблемного цілепокладання в освіті.

Це означає, що освіта повинна сприяти розв’язанню актуальних проблем сучасного суспільства, сучасної особистості. У принципі можна розглянути континуум, на одному кінці якого – максимальна спільність сучасного світу – все людство, на іншому – одинична людська особистість. Проміжні точки континуума – усілякі спільноти й групи (держави, нації, професійні співтовариства, фірми, установи й ін.).

Говорячи про соціальні підстави цілепокладання в освіті, ми повинні відповісти, як урахувувати а) існуючі соціальні стосунки: розшарування, стратифікацію суспільства, стосунки між професійними спільнотами, соціальні інститути в їхньому сьогодинському вигляді й т.д.; б) бажані соціальні стосунки й потенційний вплив освіти на них. Це соціальний аспект цілепокладання. Оскільки існуючі соціальні стосунки й інститути (у будь-якій державі) далекі від ідеалу, ми пропонуємо відмовитися від того, щоб закладати конкретні, специфічні для різних регіонів і держав соціально-економічні характеристики в підстави критеріїв якості освіти. Те загальне, що можна виділити в соціальному аспекті освіти для різних типів суспільств, – це міра доступності безперервної освіти для всіх членів суспільства. Доступність освіти (початкової, загальної, професійної, післядипломної та ін.) є її соціальною характеристикою й забезпечується соціально-економічними механізмами. Іншими словами, це проблема не педагогічного характеру, доступною може бути зовсім різна за своїми властивостями освіта. Проте, говорячи про загальні соціальні підстави критеріїв якості сучасної освіти, ми будемо мати на увазі саме доступність освіти.

Доступність є необхідною умовою, щоб за допомогою освіти вирішувалися згадані вище актуальні проблеми людства й окремої особистості.

Але проблем багато. Тому пропонуємо виділити цінності, які будуть детермінувати відбір проблем.

Природно, це будуть цінності, яких дотримується дослідник як представник певної культурної традиції. Пропонуються наступні цінності (європейські, але які претендують на роль загальнолюдських):

- Цінність життя окремої людини («посюсторонньої» і потойбічної) не в релігійному значенні, а в смислі цінності індивідуальності, думок, духовного світу, «інформаційного сліду» людини, усього, що можна назвати душею людини).

- Цінність існування на планеті культурного шару, тобто цінність існування людства, що зуміло зберегти багатство культури, не тільки сьогодинської, але й минулої.

Ці дві цінності – базові, причому сьогодні найбільшим числом людей на планеті саме вони можуть розділитися. Крім них, можна виділити:

- Цінність життя взагалі, природи як єдиного дому, у якому існує людство, тобто цінність екосфери й ноосфери. Дана цінність взаємозалежна із цінністю «життя людства», і, оскільки людство не може існувати поза екосферою, ноосферою, можна по суті ці цінності вважати еквівалентними.

- Цінність існування різних культур (цінність розмаїтості людей і культур, цінність «інаковості»). Дана цінність сьогодні викликає наукові суперечки й реальні політичні й навіть військові конфлікти. З одного боку, відповідно до загальної теорії систем, як розмаїтість людей у соціумі підвищує його потенційну життєздатність, так і розмаїтість культур повинна підвищувати потенційну життєздатність усього людства. З іншого боку – процес глобалізації реально супроводжується уніфікацією, вестернізацією культур, відмирання мов малих народів, забуваються багато традицій, а опір даної тенденції сильних культур призводить до небезпечних конфліктів. Тут можна сказати, що складний, але в цілому поки позитивний досвід об’єднання Європи в останні десятиліття демонструє варіант вирішення даної дилеми. Як пише О.Г. Білорус, «стан свідомості людей, залучених у процеси глобалізації, такий, що, відповідно до достовірних опитувань, лише мала частина населення держав, що інтегруються, приймає «космополітичні цінності», тоді як переважна більшість (більше 85%) ідентифікують себе з локально-регіональними, національними цінностями й орієнтирами» [8]. Однак при відсутності агресивності держав – носіїв локальних культур – виявляється можливим об’єднання. Автор розділяє ідею Ю.Хабермаса про те, що «визнання розходжень — визнання інших у їх інаковості — може бути зараховано до ознак загальної ідентичності», тобто це цінність, що реально поєднує Європу [8].

Таким чином, ми припускаємо, що проблема збереження культурної розмаїтості може бути вирішена при прийнятті цінності людської індивідуальності, розмаїтості, можливої інаковості людей.

Тоді, говорячи про освіту як відтворення соціокультурного досвіду, рефлексії суспільства над нею і її перетворенням, ми постулюємо, що, безумовно, освіта повинна бути спрямована на відтворення зазначених вище двох базових цінностей, причому в їхній єдності, а не ієрархічній підпорядкованості (у тому або іншому варіанті).

Виходячи із цих базових цінностей, ми відбираємо проблеми, які цим цінностям у цей час загрожують, протистоять, – і це представляє аспект культурного цілепокладання.

Таким чином, основні положення, що реалізують принцип соціокультурного проблемного цілепокладання в освіті:

1. Освіта повинна, в першу чергу, сприяти вирішенню актуальних проблем сучасного суспільства в цілому й проблем окремої сучасної особистості.

2. Цілі освіти варто шукати не в ній самій (усередині системи освіти, як, наприклад, цілі вдосконалення існуючої системи освіти), а в зовнішньому, більш широкому контексті, тобто дотримуватися принципу соціокультурного цілепокладання.

3. Чому пропонується проблемне цілепокладання? Висока міра невизначеності майбутнього не дозволяє використовувати прогностичну модель. Якщо ми будемо брати модель «потребного майбутнього», якогось ідеалу, тобто значний ризик «виросити зайвих людей», не пристосованих жити в іншому варіанті майбутнього суспільства. Якщо брати модель «теоретично обґрунтованих якостей нової людини», яку освіта покликана сформувати, то це шлях насильницького формування якостей особистості, перетворення людини під заданий стандарт на основі теоретичної конструкції, що завжди принципово неповна й не може бути безумовно вірною.

Але є актуальні проблеми, які сьогодні усвідомлені (і більшістю держав, і переважною кількістю людей) як найважливіші й проте важко розв’язні, це проблеми не сьогочасні, але з обмеженим лімітом часу на розв’язання. Якщо освіта буде сприяти їхньому розв’язанню, то вона може бути названа сучасною і якісною.

4. Таким чином, пропонується теоретично розглянути найбільш важливі й при цьому конкретно сформульовані проблеми сучасного людства й сучасної особистості. І з того, наскільки освіта сприяє розв’язанню цих проблем, виводити критерії оцінки її якості.

5. Із проблемного цілепокладання ми одержимо якийсь набір термінальних цілей» освіта (один набір – для розв’язання проблем людства, інший – для розв’язання проблем особистості). Кожний такий набір проаналізуємо з погляду можливості їхньої оцінки.

Якщо така оцінка утруднена, перетворимо їх (декомпозицією) в інструментальні цілі, досягнення яких оцінити легше.

6. Якщо виникне конфлікт цілей освіти «від людства» і «від особистості», будемо із застосуванням відомих підходів, прийнятих у конфліктології, шукати компроміс або «розв'язання проблеми» шляхом виявлення пересічних потреб, загальних цілей. Погоджений набір термінальних і інструментальних цілей переформулюємо в критерії оцінки якості освіти.

Очевидно, що в даній моделі вибудована ієрархія, вершинами (рівнорівневими) якої є суспільство (людство) і окрема особистість.

Тепер, виходячи з того, що освіта історична, розглянемо питання про те, які основні сучасні «виклики часу» і якою повинна бути освіта, щоб сприяти розв'язанню актуальних завдань, що стоять перед сьогодишнім суспільством і перед сучасною людиною. Іншими словами, спробуємо теоретично-логічним шляхом пройти етапи проблемного цілепокладання, рухаючись від двох рівнозначних вершин: суспільства й особистості, і подивимося, які критерії якості сучасної освіти ми одержимо, як вони будуть співвідноситися з тими критеріями, які вже були заявлені.

Список використаних джерел

1. Кузнецов А.Ю. Методологічні аспекти сучасного гуманітарного знання [Текст]: монографія / А.Ю. Кузнецов; Нац. аерокосм. ун-т ім. М.Є. Жуковського, 2006. – 207 с.
2. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. Пер. с нем. под ред. Д.В. Складнева. СПб.: «Наука», 2000. – 379.
3. Луман Н. Понятие общества // Проблемы теоретической социологии / под ред. А.О. Бороноева. – СПб, 1994., С. 25–42.
4. Кремінь Василь Григорович. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі [Текст]: монографія / В.Г. Кремінь; АПН України. – 2-е вид. – К.: Т-во «Знання» України, 2010 – 520 с.
5. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю / В.П. Андрущенко. – Київ.: Знання України, 2008. – 819 с.
6. Сорокин П. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, этики, права и общественных отношений / пер. с англ. – СПб, 2000. – 445 с.
7. Бейтсон Г. Корни экологического кризиса [Текст] / Г.Бейтсон // Экология разума. Избранные статьи по антропологии, психиатрии и эпистемологии. – М.: Смысл, 2010. – 566 с.
8. Білорус О.Г. Глобальний конкурентний простір: Монографія / О.Г. Білорус; кер. авт. колективу і наук. ред. О.Г. Білорус. – К.: КНЕУ, 2007. – 680 с.

Пашков В.В. Аксиологические основы качества педагогического образования: социокультурный подход

Рассматриваются аксиологические основания качества последипломного педагогического образования через принцип социокультурного проблемного целеполагания.

Ключевые слова: образование, педагогическое образование, ценности, аксиология.

Pashkov, V.V. Axiological of founding of quality of pedagogical education: sociocultural approach

In the article the axiological grounds of quality of Post-Graduate Pedagogic Education are examined through principle of sociocultural problem teleologism.

Key words: education, pedagogical education, values, aksiology.

«Освіта – пайдейя» в контексті модусу теоретичного мислення

Досліджується проблема етосу освіти як процесу розкриття сутності людини в контексті теоретичного мислення, показано, що поряд з освіченістю розуму існує освіченість серця, душі, пов'язаних з процесами розуміння, сходженням до істини як умови буття особистості.

Ключові слова: освіта, пайдейя, істина, буття, мислення, розум, навчання.

Сучасне буття людини в умовах глобального соціуму проблематизується виникненням нових ідей, смислів, цінностей, які створюють нове середовище існування – культурного, соціального, духовного. Це – новий Універсум буття, для розуміння якого і ефективної діяльності в ньому необхідно розширити простір нашого знання новими уявленнями, поняттями й методологічними підходами. Вони відрізняються від наявної ситуації, оскільки об'єкти і процеси сучасного інформаційного світу кардинально відрізняються від об'єктів і процесів, відомих нам з минулої епохи Модерну. Дана обставина актуалізує проблему освіти як головного смислу сучасної епохи, оскільки саме через неї відбувається оновлення знань, вироблення нових ціннісних орієнтацій, нове мислення людини. Нові форми освітніх практик, яких потребує сьогодення, не вписуються в традиційну схему навчання, що породжує численні дискусії відносно перспектив подальшого розвитку освіти, її модернізації. Однак це не означає, що повинен ігноруватися досвід минулих когнітивних надбань. В силу чого актуалізується проблема виявлення сутнісних елементів етосу освіти та їх ролі в становленні людини.

Зазначену проблематику досліджувало не одне покоління філософів, педагогів, культурологів, істориків. Методологічною основою статті стали праці мислителів класичного періоду, починаючи з Платона, Аристотеля, а також П.Наторпа, М.Гайдеггера, Х.Е.Санчеса, М.Шелера, Л.Шестова та ін. В сучасних умовах проблема філософського, антропо-гуманістичного змісту освіти та ролі вчителя репрезентована в працях В.Андрущенка, В.Кременя, В.Беха, В.Розіна, В.Орлова, Л.Горбунової та ін.

Враховуючи значні здобуття зарубіжних та вітчизняних вчених у дослідженні вказаної проблеми, низка питань щодо змісту, смислового навантаження освіти та її ролі у визначенні місця людини є дискусійними і потребують додаткового вивчення, зокрема аналізу виявлення ролі теоретичного мислення в освітній діяльності по творенню людини в контексті соціальних вимог та екзистенційних вимірів, поза якими не може існувати особистість в топосі відповідальності.

Метою статті є дослідження інституту освіти як специфічної людської діяльності по творенню людини в контексті соціальних вимог та екзистенційних вимірів, поза якими не може існувати особистість.

Освіта, навчання, методики одержання знання невід'ємні від історії суспільства і культури. Однак як соціальний інститут освіта постає предметом уваги суспільства та держави в епоху Просвітництва. Хоча вже в період античності давньогрецькі мислителі усвідомили здатність «освіти-пайдейї» долучати людину до Логосу та Блага. «Пайдейя» – це рух людини по шляху пізнання до істини; це звільнення людини від повсякденності, яку вона приймає за міру, за норму; це зміна «місцеперебування» і того, що в ньому присутнє як відкрите, неприховане; це навчання і долучення до нової істини і нової форми життя. В «пайдейї» людське існування мислиться як процес становлення космічної гармонії та закону в людині, котра, таким чином, постає як «мікрокосмос». На думку В.П. Андрущенка, «головною темою філософування античних мислителів був світ як єдине, упорядковане ціле, як «космос». Оскільки ж поняття «космосу» у перекладі з грецької означає «порядок», є всі підстави для висно-

вку про те, що першим і головним питанням, на якому зосереджувалися мудрі, була проблема «порядку» – природного й людського, тобто соціального» [1, с. 131]. У цьому процесі важливу роль відігравала освіта, яка була процесом окультурення. Вже в добу античності освіта як діяльність, спрямована на самореалізацію внутрішніх потенцій людини, протиставляється освіті як передачі готового соціально-культурного досвіду від одного покоління до іншого.

З точки зору Платона освіта – це просвітлення, тобто поворот нашої свідомості до «світла Ідей». Нагадаємо, що термін «ідея» давньогрецькою мовою означає буквально «бачити». Отже, побачити сутність речей можливо тільки при умові «повороту душі» до «світу Ідей». Пізнання у цьому контексті розуміється як процес, спрямований не назовні, на «світ речей», а на самопізнання як заглиблення у власну «душу». У цьому і полягає значення платонівської думки про анамнезис – пригадування «душі» про ідеї, які вона споглядала до її поєднання з тілом.

Необхідно зазначити, що зрозуміле таким чином пізнання–пригадування, на противагу зовнішньому наповненню людини готовими знаннями, є реалізацією внутрішнього потенціалу «душі». У діалогах Платона освіта, тобто навчання, і постає прилученням до внутрішнього знання, його відтворенням. В силу цього навчити такому знанню неможливо. На питання: «Що ти скажеш мені, Сократ: чи можна навчитися доброчесності?» відповідь заперечна, оскільки навчити доброчесності неможливо, тому не може бути і вчителів доброчесності. Платон, слідом за Сократом, вважав, що освіта є розвитком особистості, її універсальних здібностей, набуття істинного знання як набуття істинного буття. У цьому полягає відмінність позиції Платона та Сократа від позиції софістів. Останні заперечували існування об'єктивної істини та сприймали знання як знаряддя досягнення суб'єктивних цілей. Саме в освітній практиці софістів втілювалась модель освіти як набуття інструментальних знань безвідносно до цілісного розвитку людини.

Для освіти–пайдеї пізнання є перетворенням «душі», її виходом за межі обумовленості наявною ситуацією. Тому воно спрямовується не стільки на емпіричний світ, скільки на всезагальний зміст умоосязного світу. Коли Сократ намагається дати визначення доброчесності, він спрямовує свої пошукові зусилля на те, «що є доброчесність взагалі» [5, с. 578]. Пізнання тоді є осягненням всезагальної сутності речей та світу, коли розкривається в Ідеях. «Але те ж саме, – на думку Сократа, – відноситься і до чеснот: якщо навіть їх безліч і вони різні, все ж є у всіх у них одна певна ідея: саме вона і робить їх доброчесностями, і добре б звернути на неї свій погляд того, хто відповідає і хоче пояснити запитувачу, що таке доброчесність» [5, с. 577]. Таким чином неможливо навчити ідеям, всезагальним сутностям речей. Людина долучається до них, спираючись на об'єктивне начало в собі. В силу зазначеного «пізнавати означає відновлювати знання, які раніше тобі належали» [6, с. 39]. Шлях до цього лежить через усвідомлення міри свого незнання. «Я знаю, що я нічого не знаю», – цей вислів Сократа позначає фундаментальну передумову трансформації «душі», початок її повороту від «пільми» незнання до «світла» освіченості. Подібне усвідомлення міри власного незнання є точкою внутрішнього екзистенційного виходу за межі наявного буття. Сутність так зрозумілої освіти полягає не у тому, щоб заповнити непідготовлену «душу» чистим знанням, а у тому, щоб захопити та підготувати до переходу до істини саму «душу».

В даному контексті вимальовується дві сутнісні характеристики освіти, які сформувалися та були осмислені ще за часів Стародавньої Греції. В межах першої освіти розгортається як соціалізація. В межах другої – як процес становлення та самореалізації сутнісних сил людини. В подальшій історії людства освітній простір буде розвиватися в смисловому горизонті взаємозв'язку цих напрямків.

Зазначимо, що становлення інституту освіти як специфічної людської діяльності одразу було спрямоване на «вироблення» людини. Просвітництво вперше усвідомило можливості інституту освіти як «дисциплінарної фабрики», або, іншими словами, в цей період освіта починає охоплювати та цілеспрямовано формувати основні маси суспільства. Проте, ще в межах аграрних, традиційних суспільств Стародавнього Сходу освіта відтворює «потрібну» наявному соціуму людину. Відповідним чином відбувалася організація педагогічного процесу, який був зорієнтований на репродуктивне відтворення існуючого стану. Учень і вчитель, в межах цього процесу відіграють підпорядковану, другорядну роль. Їх значення та активність ніщо у порівнянні з силою та

важливістю традиції, яка втілює в собі сталі форми наявних соціальних зв'язків. Ролі будь-якої людини традиційного суспільства наперед визначені існуючим соціальним порядком. Саме тому освіта постає тут як соціальний інструмент передачі соціокультурної традиції від одного покоління до іншого.

З розвитком сутнісних сил людини відбувається виділення окремого індивіда з–під тотального контролю суспільства. Нагадаємо, що це відбулось в період «осьового часу» (К. Ясперс) приблизно у VI–V століттях до н.е. одночасно у різних регіонах планети. Звільнення людини супроводжується «пробудженням свідомості». Людина тепер визначається не тільки через ціле наявного соціуму, але і через самовизначення. Завдяки «відкриттю мислення» вона отримує можливість протиставити себе наявній ситуації взагалі. Тим самим людина ідентифікує себе не тільки зі своїм становим, племінним або родовим середовищем. Вона відкриває цілий світ, а себе як представника роду людського, тобто як «людину взагалі». Важливо підкреслити, що «пробудження свідомості» у своїй сутнісній формі проявляється майже виключно тільки як практика філософського мислення. У всіх інших випадках свідомість продовжує залишатися «зануреною» у емпіричне коло людської життєдіяльності. Вчительство від самого початку свого зародження було невід'ємно співпричетним певній надемпіричній мудрості.

Таким чином, теоретичне осмислення сутності освіти історично та логічно постає як філософія освіти. Слід зазначити, що в основі будь-якої педагогічної практики міститься певна філософія. Внаслідок того, що освіта має справу із становленням людини, вона свідомо чи несвідомо відтворює існуючі уявлення про людину. Трансформації у педагогічній практиці супроводжуються відповідними змінами у філософських уявленнях про людину. Завдяки філософії в педагогічну практику входить розуміння всезагальної сутності людини. Філософські ідеї безпосередньо детермінують уявлення про сутність та призначення освіти.

Потрібно пам'ятати, що в більшості випадків філософія представлена в педагогічній практиці у редукованому буденною свідомістю вигляді. Внаслідок цього відкидається сама сутність філософії – думка як процес, і залишається готовий для використання результат. Таким чином «теоретичною» основою педагогічної діяльності виступає сума різноманітної, інколи навіть суперечливої, інформації. Оцінюючи дану ситуацію, М.Шкепу зазначає: «Сумарність тут не дасть розуміння, не спровокує трансформацію логічної ситуації «інформації до роздумів» на «роздуми щодо інформації», у процесі яких і формується теоретичне мислення. А саме таке мислення є високоосвіченим. І поки система освіти спиратиметься на інформаційні принципи, які, за Гераклітом, дають знання, але не навчають розуму, вища освіта не виконуватиме своїх завдань і не відповідатиме вимогам часу» [11, с. 69].

Виходячи з цього зазначимо, що освітній простір є тією сферою, у якій предмет виявляється зверненням до нас «по істині». Ми дійсно навчаємось, а не просто оволодіваємо інструментальними навичками «голої діяльності». В тому випадку, коли налаштовуємо себе для зустрічі з предметом, буквально уподібнюємося йому. «Ми намагаємося тут вчитися мисленню. Можливо, мислення – це лише щось подібне до створення певної шафки. За будь-якого випадку, це є ручною роботою (Hand–Werk)» [10, с. 101]. Учень столяра, вважав М.Гайдеггер, наприклад, той, хто вчиться майструвати шафки і подібні речі, під час навчання вправляється не тільки у навички у застосуванні інструментів. Він також знайомлюється не тільки з прийнятими формами речей, які йому потрібно створювати. Він приводить себе, якщо стає справжнім столяром, насамперед у відповідність з різними породами дерева і з образами, що «сплітає» у них, з деревом, як воно в прихованій повноті своєї істоти вступає в помешкання людини. Це ставлення до дерева є опорним для його ремесла (Hand–werk). Без цього ставлення до дерева воно залишається висіти в пустоті голої діяльності. В такому випадку, подібна справа визначається винятково ринком. Будь-яке ремесло, будь-яка людська діяльність завжди перебувають під загрозою цієї небезпеки [10, с. 100].

Якщо мислення є найважливішим ремеслом (Hand–Werk) людини, тоді в іншому ракурсі постає відоме висловлювання «школа повинна вчити мислити» [3, с. 20]. Іншими словами, освіта повинна вчити правильному ставленню, налаштованості, відношенню до світу – все це є необхідним для того, щоб «почати вчитися мисленням» [10, с. 101]. Проте здатність мислити досягається не завдяки навчанню, а у навчанні, тобто ця здат-

ність є не результатом, а процесом. Звідси стає зрозумілим, що сутність освіти полягає не у результаті, а у самому процесі, якщо його розуміти як становлення людини в людині. Адже розвиток людини є нескінчений процес – він є способом людського буття. Саме тому освітній простір повинен за своєю природою бути людським простором, у якому людина може приводити себе у відповідність з прихованою сутністю людського. «Справжній столяр приводить себе у відповідність з прихованою повнотою істотності дерева, а не з інструментом або споживною цінністю. Але з прихованою повнотою тією мірою, якою вона «вступає в обжите місце»... а саме в місце, обжите людиною. Жодної майстерності... столяр не було б без цієї відповідності між істотністю дерева та істотністю людини, відповідності як буття, наданого житлу» [2, с.306–307], – писав Ж.Дерріда. Без цієї відповідності людини «істотності» світу її діяльність є пустою, безглуздою. Вона є справою, просто кажучи, орієнтованою лише на *Geschäft*, торгівлю або гонитву за прибутком (корисливу активність, утилітаризм, керовані тільки прагматичним інтересом).

Освіта не може не визначатися наявними детермінантами соціального буття, але вона повинна відповідати сутності «ремесла мислення», яке виступає основою будь-яких інших «ремесел». Це «найважливіше», а тому «найпростіше» ремесло є здатність прислуховуватись до світу. Саме вмінню уважно прислуховуватись ми можемо навчитися. Слід зазначити, що вчитися слухати є «спільною справою вчителя та учня» [10, с.101]. Якщо вчитель перестає прислуховуватись, він «віддаляється» від справи мислення і, внаслідок цього, «віддаляється» від справи освіти.

Заслугує уваги думка В.О. Сухомлинського, згідно якої «дитинство – найважливіший період людського життя, не підготовка до майбутнього життя, а справжнє, яскраве, самобутнє, неповторне життя. І від того, яке було дитинство, хто вів дитину за руку в дитячі роки, що ввійшло до її розуму і серця з навколишнього світу, – від цього значною мірою залежить якою людиною стане сьогоднішній малюк» [8, с.494]. Саме тому вчитель–викладач відповідає не тільки за фахову підготовку учня–студента. Основна відповідальність визначається його сутнісним призначенням. Якщо освіта визначається як «період становлення людини» [8, с.494], тоді вчитель є відповідальним за міру реалізації людини в людині. У такому випадку «суб’єкт–суб’єктні» відношення передбачають спілкування та взаємодію двох або більше особистостей. В іншому випадку, якщо вчитель у своїй діяльності спрямований виключно на виробництво ідеологічно свідомого фахівця, він спілкується не стільки з особистістю, скільки із майбутньою «робочою силою». Якщо вчитель обмежує свою відповідальність «професійними» вимогами щодо підготовки «людського ресурсу», тоді він обмежує свою педагогічну практику «суб’єкт–об’єктними» відносинами.

Важливо пам’ятати, що фахівцем стає саме людина, і від багатства внутрішніх здібностей залежить ефективність її становлення як фахівця. Як стверджує В.О. Сухомлинський, «перш ніж давати знання, треба навчити думати, сприймати, спостерігати» [8, с.495]. Якщо визначати освіту як «символічне насилля», як процес соціалізації, тоді неможливо уникнути спокуси формувати людину. Така активність, спрямована на «обробку людини», уподібнює її світу речей. Тоді і логіка «формуючої» діяльності буде подібною до логіки обробки речей.

Традиційно освіта постає як оволодіння насамперед аналітичними знаннями в сукупності з інформацією, певними практичними вміннями. Перетворення природних задатків і здібностей розуміється переважно як удосконалення розумової діяльності, розсудкових процедур і операцій. Такий підхід можна назвати «пайдейя», яка є освітою в її первісному смислі, як керівництво до зміни всієї людини в її сутності. Велике значення в цьому процесі належить теоретичному мисленню, оприявленому у філософії освіти. В її концептуальному просторі формуються принципи сучасної освіти.

Уточнення основних понять, що характеризують освіту як процес становлення людини, повинні знайти продовження у дослідженні процесу переходу від моделі «суб’єкт–об’єктного» навчання до «суб’єкт–суб’єктного».

Список використаних джерел

1. Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально–філософського аналізу. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕМСі», 2005. – 498 с.
2. Деррида Ж. *Geschlecht II*: Рука Хайдеггера // Хайдеггер М. Что зовётся мышлением? – М.: Академический Проект, 2007. – С. 292–345. – (Философские технологии).
3. Ильенков Э.В. Школа должна учить мыслить. – М.: МПСИ; Воронеж, НПО «МОДЭК», 2002. – 145 с.
4. Наторп Пауль. Философия как основа педагогики / Пауль Наторп // Избранные работы / Пауль Наторп. – М.: Изд. дом «Территория будущего», 2006. – С. 295–383. – (Университетская библиотека Александра Погорельского).
5. Платон. Сочинения в четырех томах. Т. 2 / Под общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса; Пер. с древнегреч. – СПб.: Изд-во С.–Петербург. ун-та: «Изд-во Олега Абышко», 2007. – 860 с.
6. Платон. Собрание сочинений в 4 т.: Т. I / Общ. ред. А.Ф. Лосева и др.; Авт. вступит. статьи А.Ф. Лосев; Примеч. А.А. Тахо–Годи; Пер. с древнегреч. – М.: Мысль, 1990. – 626 с.
7. Розин В.М. Философия образования: Этюды–исследования / В.М. Розин. – М.: Издательство Московского психолого–социального института; Воронеж: издательство НПО «МОДЭК», 2007. – С. 15–16.
8. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям // Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / Уклад. О.О. Любар; За ред. В.Г. Кременя. – К.: Знання, 2005. – С. 494–506.
9. Хайдеггер М. Наука и осмысление / М.Хайдеггер; пер. с нем. В.В. Библихин // Время и бытие: Статьи и выступления / М.Хайдеггер. – М.: Республика, 1993. – С. 238–253.
10. Хайдеггер М. Что зовётся мышлением? / М.Хайдеггер; пер. с нем. Э.Сагетдинов. – М.: Академический Проект, 2007. – 351 с. – (Философские технологии).
11. Шкєпу М. Методологічні колізії визначення суспільного часу // Вісник КНТЕУ. – 2010. – №4. – С. 64–80.

Кравченко А.А. «Образование – пайдейя» в контексте модуса теоретического мышления

Исследуется проблема этоса образования как процесса раскрытия сущности человека в аспекте теоретического мышления; показано, что рядом с образованием разума существует образование сердца, души, связанных с процессами понимания, восхождения до истины как условие бытия личности.

Ключевые слова: образование, пайдейя, истина, бытие, мышление, разум, обучение.

Kravchenko, A.A. «Education – paideia» in the context of theoretical mode of thinking

The article explores the problem of educational ethos as a process of disclosure of the human nature in the context of theoretical thinking, it is shown that along with the education of mind there is education of the heart, soul, related to the processes of understanding, ascending to the truth as a condition of individual's existence.

Key words: education, paideia, truth, existence, thinking, mind, training.

Викладач університету як інтелектуал (філософсько–етичне осмислення)

Аналізуються соціальні функції інтелектуала та їх зв'язок з завданнями викладача університету.

Ключові слова: інтелектуал, викладач університету, мораль, цінності, функції.

Всім відома вимога академічної свободи, яка передбачає домінування раціональних аргументів у пошуку істини, з одного боку, а з іншого – передбачає відсутність зовнішніх «недружніх» впливів (тиску) на тих, хто ці пошуки здійснює. Університет і є тим осередком, де організоване спеціальне соціальне середовище тих, хто діяльно підтримує цінності академічної свободи. Втім, академічну свободу слід відрізнити від занять наукою заради науки (за зразком «мистецтво заради мистецтва»). Істини, які відкривають вчені і поширюють викладачі призначені передусім для суспільства в цілому, а не лише для внутрішнього користування у академічному середовищі. Але впливаючи на суспільство, університет не може не зазнавати зворотного впливу, який неминуче є впливом зовнішнім. Інша справа, що такий вплив може бути як «недружнім», так і цілком «дружнім», конструктивним. І залежить це як від самого університету, так і від суспільства, представленого іншими (передусім не освітніми) його інститутами – економічними, політичними, правовими, релігійними тощо. Таким чином, академічна свобода є характеристикою не стільки внутрішнього статуту функціонування університету, скільки характеристикою взаємодії університету із суспільством та його інститутами. Однією з найбільш розроблених і широко публічно висвітлених проблем такої взаємодії, яка яскраво ілюструє також і особливості розуміння академічної свободи і ступінь її історичного розвитку у конкретному суспільстві, є проблема представленості викладача університету як інтелектуала у житті суспільства.

Чи мають викладачі університетів авторитет у розгляді політичних питань? Чи мають вони вплив на господарське життя суспільства? Чи прислухаються до їх рекомендацій та чи знайомляться з їх дослідженнями представники церков? Чи хочуть випускники самих університетів залишатися працювати викладачами кожен своєї alma mater, або хоча б іншого ВНЗ, чи ще зі студентської лави планують працювати не те, щоби у сфері освіти, а взагалі не за фахом? Ці питання тільки здаються розрізненими – насправді вони більш чи менш очевидно, але усі пов'язані з питанням щодо ролі викладача університету (професора) як інтелектуала. Для такої постановки питання слід подивитися на інтелектуала дещо під незвичним кутом зору – не стільки політичним, скільки етичним і освітнім. Під цим кутом варто ще раз філософськи осмислити ті, нині вже класичні дослідження постаті інтелектуала, які вже звично, але на нашу думку, дещо поверхово розглядають як вузько політологічно або соціологічно значущі.

Тема інтелектуалів історично має походження у Франції, її подальший розвиток також значною мірою пов'язаний з цією країною. Не варто стверджувати, що інтелектуали концентруються саме у цій країні, але навряд чи можна заперечити, що французька історична наука, соціологія і філософія чи не найбільш гостро і всебічно проблематизувала цю тему. Тому для зручності розгляду нашої вузької дослідницької проблеми ми також посилюємо переважно на цю традицію осмислення феномену інтелектуалів. Історію інтелектуалів у Франції доволі ретельно відстежила вітчизняний соціолог Тетяна Голіченко – на фактичний матеріал її робіт ми і посилаємося далі, зокрема на статтю у журналі «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» [3]. Вперше над специфікою інтелектуалів як окремої соціальної групи, почали роздумувати найвидатніші вчені часів III Республіки. Прикладом може слугувати праця Е. Дюркгайма «Індивідуалізм і інтелектуали» [12]. Вже тут Дюркгайм звертає увагу передусім на морально–етичний бік справи. Його аналіз проблематизує, на нашу думку, такі сутнісні аспекти проблеми: інтелектуал має бути, з одного боку, автономним у прийнятті рішень,

не залежати від зовнішніх впливів, неупередженим, але, з іншого боку, інтелектуалом не можна бути на самоті, а крім того, інтелектуал висловлює не просто власну думку, а передає позицію певної соціальної спільноти (інтелектуалів), а також виражає цінності певного суспільства (інакше нікого б не зацікавив його виступ). Таким чином, проблема соціальної, і вужче ціннісної ангажованості є нервом проблеми визначення джерел соціальної значущості інтелектуалів. Чи може така ангажованість бути редукованою до ангажованості певними ідеями? Безумовно, ні. Справа полягає у тому, хто і як пов'язує певні ідеї з певними цінностями, тобто забезпечує соціальну базу ідей. Саме у цьому напрямі і розвивається рефлексія щодо діяльності інтелектуалів. І тут виявляється, що участь університетської професури у русі інтелектуалів – не випадковість, а закономірність. Досить лише звернутися до статистики, запропонованої Ж. Леклерком [5].

Історично вдруге фігура інтелектуалів нагадала про себе в 1926 р., коли філософ та історик Жюльєн Бенда опублікував памфлет «Зрада інтелектуалів», доступний у російському перекладі [1]. Уже в 1930 рр., за свідченням Т. Голіченко, думки з приводу покликання інтелектуалів розділились [3]. Якщо Ж. Бенда вирішував це питання на користь вічних цінностей та націленості інтелектуалів на вічні філософські проблеми, то вже на початку 1930 років соціаліст і яскравий публіцист Поль Нізан у своїй книзі «Сторожові пси» 1932 року піддає критиці непевну відданість інтелектуалів вічним ідеям. На думку Нізана, вони просто використовують філософію, прикриваючись ідеалами неангажованості, а в дійсності служать політичним цілям. Неангажованість у філософії, на думку цього автора, – це міф, адже філософія перш за все дія, тому вона може існувати лише в контексті проблем життя, в тому числі і політичного. Відповідно на філософах лежить висока відповідальність за все те, що відбувається у життєвій сфері.

Книги Ж. Бенди та П. Нізана не просто окреслили основну колізію, навколо якої розгортається історія французьких інтелектуалів у XX ст., але і привабили увагу не лише французької, але світової спільноти до суперечливої фігури інтелектуала. З цього часу історія інтелектуалів значною мірою виявляється взаємопов'язаною з історією французьких інтелектуалів як інтелектуальних та моральних авторитетів французького походження, але світового масштабу, створюючи певну лінію спадковості від Еміля Дюркгайма до Мішеля Фуко [8] і Жана Бодріяра [6]. З іншого боку, інтелектуали зі всього світу вважали за честь висловити свою позицію у французькому інтелектуальному просторі. Пізніше настає апогей діяльності інтелектуалів у Франції, який припадає на 30–70-і роки і пов'язаний з такими іменами, як Жан–Поль Сартр, Сімона де Бовуар, Альбер Камю, Раймон Арон, Анрі Мальро та інші [4]. Після цього розквіту, а пізніше і занепаду (середина 70-х – початок 80-х років) епохи політично ангажованих інтелектуалів, їх роль у суспільстві і інтерес до них значно зменшилися. Проте уже в другій половині 90-х років інтелектуал, а разом і його апологети та критики знову виникають на авансцені французького культурного і політичного життя. На нашу думку, піднесення і занепад діяльності інтелектуалів щоразу супроводжується зростанням або падінням довіри до них як до моральних авторитетів.

Про значення фігури інтелектуалів в новітній французькій історії, її місці в історико–філософських дослідженнях свідчать присвячені цій темі численні дискусії та дослідження. Так, за свідченням Тетяни Голіченко [3], один із найсолідніших французьких гуманітарних журналів правочентристського напрямку – «Le Debat» – в 1980 році відкрив свій перший номер статтею П. Нора «Що можуть інтелектуали?» [11]. Не залишився осторонь від проблеми і інший загальноновизнаний французький журнал філософської і політичної думки «Esprit». В березні 2000 року вийшов номер цього журналу з провокаційною назвою «Лиск та злидненість інтелектуального життя». Журнал «Commentaire», заснований в 1978 р. Р. Ароном, також завжди з особливим інтересом відносився до проблеми інтелектуалів. Так, на його сторінках дану тему обговорювали видатні мислителі та письменники П. Гремьон, Ф. Хайек, Ф. Том, М. Крозье. Усі ці автори тією чи іншою мірою торкалися етичної сторони діяльності інтелектуалів, хоча і не завжди вважали її сутнісною у цій діяльності.

Фігура інтелектуалів викликала гострі суперечки, які були самі по собі рушійною силою їх саморефлексії. Приклади критики з розряду самокритики – «Тоталітарна спокуса» Жана Франсуа Ревеля (1976), «Могила інтелектуалів» Франсуа Лютара (1984), «Програш думки» Алена Фінкелькрота (1987), «І.Ф. Французький інтелектуал.

Продовження і смерть» Режиса Дебре (2000), «Заклик до порядку: есе про найновіших реакціонерів» Данієля Лінденберга (2002) тощо. Така самокритичність також свідчить про високий рівень морально-етичної рефлексії і саморефлексії інтелектуалів.

В порівнянні з попередніми ідеологічно-загостреними дослідженнями, характерною рисою сучасних розробок по історії інтелектуалів є ідеологічна нейтральність, спеціалізованість з одного боку і міждисциплінарність з іншого. Сучасне інтелектуалознавство користується методами соціологічного, політологічного, історичного, історико-філософського і гендерного аналізу. Дистанціювавшись значною мірою від ідеології, втім, інтелектуали натомість значно посилили морально-етичну складову свого дискурсу.

Варто перейти від історичного до більш змістового аналізу теми інтелектуалів. Саме слово «intellectual» не використовувалося у французькій мові до 1890 року. На перших етапах його вживання воно навіть стилістично виділялося, – курсивом, або великою літерою на початку слова, для позначення його особливого характеру. Таке ставлення до даного поняття дає зрозуміти, що перед нами категорія, яка випадає із звичного слововжитку, яка повинна захищати свій статус, оскільки не могла бути позначена чимось уже наявним.

Час виникнення даного терміну співпадає з часом остаточного позбавлення аристократії політичної влади, якою вона володіла до початку III Республіки. Зокрема, П'єр Нора пише про те, що інтелектуали народжуються в той момент, коли герцоги втрачають своє значення і роль для республіки. Звідси, як пише автор, можемо сказати, що інтелектуали – природжені герцоги республіки [7]. Йдеться, таким чином, про те, що на зміну спадковій аристократії має прийти аристократія на основі власних досягнень і передусім – досягнень інтелектуальних та етичних. Інтелект розглядається як невідокремлюваний від етики: розумна людина не має права бути аморальною, і не лише активно, але і пасивно – інтелектуалу не можна не лише чинити зло, але й терпіти і мовчати, коли зло чинять інші.

Конкретна подія, яка провокувала появу терміну – публікація в газеті «L'Augoge» знаменитого і важливого для історії Франції листа Еміля Золя – «Я звинувачую», більш повна назва якого – «Відкритий лист президенту Республіки». На наступний день після появи цієї статті була опублікована колективна петиція, підписана достатньою кількістю університетської професури, людьми мистецтва, журналістами, студентами, які схвалювали лист Золя і вимагали перегляду вироку у справі генерала Дрейфуса, якого було звинувачено французькою владою у зраді Франції і шпionaжі на користь Німеччини, або ж, – повторного суду над ним.

У цій петиції простежується самоствердження інтелектуалів, саме тоді, пише К. Шарль, і відбулося народження цієї групи, а сам колективний лист виступає свідомством про народження [9]. Петиція була покликана продемонструвати схвалення, а тим самим і підтримку позиції Золя, показати, що він – не божевільний, як можна було б подумати про людину, яка висуває проти інших категоричні звинувачення без будь-яких доказів. Це не тільки підтримка, а й визнання правдивості, прагнення цю думку захистити. Таким чином, за спиною у Золя виявились ліценціати словесності, природничих наук, член Французької академії Анатоль Франс, професори Сорбонни – розумні, освічені люди, які займали почесне місце у суспільстві. Тетяна Голіченко зауважує, що свідомство про народження інтелектуалів ґрунтується перш за все на колективності їх самоствердження. Інтелектуали беруть числом. Вони виступають як такі, що мають певну соціальну владу лише тоді, коли зібрані в групу, коли об'єднуються в певний колективний дії [3].

Виникнувши доволі спонтанно, як реакція на конкретну ситуацію, інтелектуали виявились стійкішими, ніж думали безліч тогочасних мислителів. XX ст. постає як фаза змін в історії інтелектуалів – злети і падіння чергуються тут з тимчасовими періодами спокою. Такі злети і падіння мають свою пряму кореляцію з роллю університетів у суспільному житті.

До 1960 р. у Франції був абсолютно відсутній феномен масової інтелігенції. Так, до 1935 р. в університетах Франції навчалось 80 000 студентів, у 1960 – 194.000, а у 1975 – уже 800.000. Поняття інтелектуал починає втрачати присмак специфічності та значення елітарності починаючи уже з 1960 р. Таким чином, суто з соціологічної точки зору є пряма кореляція між зростанням суспільного авторитету університетів

і політичним піднесенням інтелектуалів. Таку кореляцію, на нашу думку, не можна пояснити, не звернувшись до морально-етичної оцінки діяльності інтелектуалів.

Яка ж роль інтелектуалів у ХХІ столітті? У заключній главі «Відродження інтелектуалів» К.Шарль намічує ті шляхи, якими можуть піти французькі інтелектуали на початку століття ХХІ. Виявляється, сьогодні перед суспільством знову стоять ті ключові запитання, на які намагались відповісти інтелектуали і до, і після справи Дрейфуса: повинна Франція залишатись відкритою нацією, чи ж залишатись закритою? Чи стане стара традиція Середньовіччя і Старого порядку єдиною і загальнонаціональною основою для опору мондіалізації (прийнятий у інтелектуалів, далеко не безспірний варіант перекладу слова mondialisation, яке переважно перекладається як глобалізація). На всі ці запитання повинні відповісти інтелектуали, не зважаючи на те, що провідні ЗМІ не завжди надають їм слова. Проте інтелектуали, за Шарлем, успішно створюють собі майданчики для формування «іншої» суспільної думки за допомогою навколо-університетських журналів, електронних спільнот тощо. Список завдань на майбутні роки, стоячий перед інтелектуалами з різних країн вказаний на останній сторінці книги. Один із основних напрямів – вироблення програми дій, здатних вплинути на політичну владу, прагнення якої надзвичайно обмежені в культурному плані, і побудова єдиної, спільної європейської культури, «у якій на рівних правах брали участь би різні країни і регіони, які разом утворюють Європу» [9,с.318–319].. На новому етапі метою знову стає космополітичний ідеал Просвітництва. Тобто, очікується нове піднесення соціального статусу освіченої людини як результат суспільного авторитету інтелектуалів – а як ми вже неодноразово зазначали, цей авторитет не меншою мірою моральний, ніж інтелектуальний.

Отже, з якоїсь певної причини, через якусь на перший погляд незначну подію – навіть долю однієї людини – виникають цілі політичні партії, окремі ідейні угруповання, протидіючі одне одному. Втім, така подія може здаватися незначною з якихось інших, позаетичних точок зору – політичних, економічних тощо, але з морально-етичної вона якраз і виявляється ключовою, знаковою.

Хоча спільнота інтелектуалів і з'являється, на перший погляд, доволі неочікувано, проте все ж не раптово. Виникають вони колективно, виражаючи спільну ідею, яка з політичної (теж позаетичної) точки зору виглядає лише як ідея протесту, інакшумство. Але, що більш важливо, цю спільноту об'єднують і певні цінності. На відміну від поширеної думки, ми вважаємо, що для інтелектуалів цінністю є не ідеї самі по собі, а лише ідеї, пов'язані з певними цінностями, а у спільноті вони об'єднуються саме довкола таких систем цінностей, у які ідеї специфічно інтегровані, а не просто довкола ідей самих по собі.

Інтелектуали як спільнота відрізняються в першу чергу освіченістю, вищим положенням у суспільстві, а отже її представники виступають своєрідним авторитетом для інших, здатних лише сприймати ситуацію з особистого кута зору кожного окремого індивіда, в той час як інтелектуали виражають не стільки власні погляди, скільки певні абстрактні конструкції справедливості, які вони конкретизують щодо певних подій.

К.Шарль у своїй роботі, досліджуючи історію французьких інтелектуалів, виявив для себе основну рису у розгляді питання інтелектуалів, а саме комбінацію історії з пам'яттю, яка, на думку автора, для будь-якої іншої групи обернулася б її глибоким протиріччям і загрожувала навіть самому існуванню групи. Для інтелектуалів же дане явище є природним. Можливо, саме через те, що вони презентують у своїй освіті не лише пам'ять особисту, індивідуальну та загальну, колективну, а третю, яка здатна представляти інтереси колективу індивідуально, а індивідуальні – колективно, як ми бачимо на прикладі справи Дрейфуса [9].

Ця група вирізняється саме завдяки власній самодостатності кожного її члена, і саме ця освічена наповненість дозволяє йому переступити через поріг зацікленості на всьому власному, як це відбувається серед пересічних представників мас. Масовість інтелектуалів неприпустима, адже саме певна недосяжність, обмеженість даного кола дозволила йому стати представником духовних цінностей. Саме вона дозволяє фігурувати інтелектуалам, як людям просвіченим, які вийшли за рамки щоденного, чого ніколи не зможе досягнути маса. Саме відносна замкнутість даного кола дає можливість проростати їхнім ідеям, служить надійним щитом проти невпорядкованості та хаотичності маси. Не маса виношує ідею, а ідея впорядковує масу, оскільки

стихійність останньої завжди шукатиме русла, оформленого утворення, щоб могла у його рамках розвиватися самій.

Бенда писав: «Схиляння перед духовним видається мені щасливою випадковістю в історії людини. Скажу більше, воно мені видається парадоксом. Очевидний закон людської маси – завоювання земного і схвалення спонук і відчуттів, які цьому сприяють. Тільки по найбільшому непорозумінню жменьці людей споглядального розуму вдалося примусити масу повірити в те, що вищими цінностями є духовні блага» [1, с.25].

Як ми вже зауважували вище, те, що з політичної точки зору виглядає незрілістю, з моральною є ознакою вищої рефлексії: саме завдяки своїй моральній, а не політичній позиції інтелектуали стають центром загострення уваги свого часу. Вони виступають підтримкою не когось, чи чогось (ідеї, думки тощо), а самою ідеєю підтримки, можливість боротьби не «за», а боротьби «проти». Як носії моральності вони і можуть тільки бути носіями ідей. Знову звернемося до Бенда: «Тільки завдяки таким людям (інтелектуалам) можна сказати, що впродовж двох тисячоліть людство творило зло, але поклонялося добру. Ця суперечність була гордістю людського роду і створювала розлом, крізь який могла проникнути цивілізація» [1, с.8].

Втім, як вже зазначалося, наша моральна оцінка інтелектуала не є загальновизнаною. Картина суспільного сприйняття діяльності інтелектуалів доволі суперечлива. Джералд Бренан одного разу сказав, що інтелектуал – це людина, яка вірить, що ідеї важливіші за цінності; зрозуміло, що його ідеї та чужі цінності. Можливо, щоб уникнути безглузвих суперечок про те, наскільки широко інтелектуали займають моральні позиції (в душу не заглянеш), слід по-іншому поглянути на моральну позицію інтелектуалів і оцінити не лише їхні власні переконання, але і те, до яких переконань вони закликають суспільство. Тобто, важливо не те, ким є і чим займаються інтелектуали, а те, ким вони повинні бути, чим повинні займатися.

З цих позицій можна охарактеризувати одну з багатьох існуючих класифікацій інтелектуалів. В суперечках, які виникають на фоні відношення політики та культури, згідно Норберто Боббіо, виділяються головним чином два типи інтелектуалів – «ідеологи», та ті, кого можна охарактеризувати як «експерти» [2]. Незважаючи на те, що один і той же індивід може бути одночасно і ідеологом і експертом, і ті, і інші виконують в політичному вимірі різні функції. Те, що відрізняє ці два типи – різні завдання, які переслідуються ними як творцями чи поширювачами політично важливих ідей та знань. На перший погляд, а саме погляд політичний, або ж погляд з позицій «голих» ідей, ідеологи – це ті, хто надає керівні принципи, а експерти – ті, хто забезпечують засоби пізнання. Втім, з морально-етичних позицій, позицій ціннісних, ситуація виявляється прямо оберненою: експерти виступають як цензори, які надають керівні моральні настанови, а ідеологи лише намагаються ці настанови проінтерпретувати мовою політики.

Дане розділення на ідеологів та експертів більш коректно можна проводити, згадавши, що воно опирається на сформульоване Максом Вебером розрізнення між раціональною діяльністю ціннісного і цільового порядку. Ідеологи – це ті, хто виробляють основні принципи і проекти пов'язаних з ними дій, які є раціональними за своєю послідовністю, оскільки їх виправдовують, а значить схвалюють і легітимують з точки зору їхньої відповідності цінностям, обраним як керівництво до дії, як цілі. Експерти – ті, хто, вказуючи на найнеобхідніші знання, здатні привести до певної цілі, діють таким чином, щоб відповідні дії могли називатися раціональними відносно цілі, тобто цінностей. У ідеологів акцент на цільовому, інструментальному витлумаченні цінностей, у експертів – на ціннісній оцінці і цілей, і засобів. Таким чином, кожен з них виконує свою соціальну функцію, кожен з них потрібний суспільству.

Утопіст повністю поглинений ціллю і нехтує засобами, чистий технік цілком поглинений засобами і нехтує ціллю. В ідеологічному диспуті проблема цілей переважно невіддільна від проблеми засобів, як і в технічних дискусіях проблема засобів переважно не відокремлюється від суперечок щодо цілі. Тим не менш, такі крайні випадки чистого ідеолога і чистого експерта все ж трапляються. Саме вони дозволяють вважати дане розділення актуальним. Ці різновиди інтелектуалів і пов'язані з ними проблеми прекрасно розглядаються в двох фундаментальних книгах «Зрада інтелектуалів» – Бенди, та «Нові мандарини» Хоама Хомскі [10]. Предмет їх полеміки – обидва випадки поведінки певного пошарку інтелектуалів в детермінованих історичних умовах. Але

інтелектуали–зрадники, про яких пише Бенда, є ідеологами, які дали життя Аксьон франсез, поставивши свій інтелект на службу Батьківщині, нації, могутності держави. А інтелектуали, до яких апелює Хомскі – це експерти, зокрема вчені та соціологи, які зробили свій внесок у продовження і поглиблення війни у В'єтнамі, розрекламованої як необхідної для виживання держави.

І ідеологи, і експерти – освічені люди, як правило, випускники престижних університетів, а нерідко і професура цих університетів. У останньому випадку особливо рельєфно проступає недоречність протиставлення цих двох соціальних функцій інтелектуала. Перші виглядають як професори–гуманісти, професори–вихователі, які маніпулюють, оперують ідеями, пов'язаними з цінностями, другі постають перш за все як вчені–професори, які маніпулюють, оперують інформацією як «голими» ідеями. Ніщо так не підкреслює відмінність двох звинувачуваних типів, як самі звинувачення, висунуті Бендою і Хомскі проти тих і інших. За Бендою, інтелектуали проміняли принципи істинності та справедливості на користь Батьківщині і політичній групі, тим самим зрадивши свою місію. В свою чергу, Хомскі звинувачує експертів у незбереженні фундаментального правила узгодження раціональної дії з метою. Діач повинен застосовувати засоби, адекватні результату, але їхня наука служила зовсім не тим благородним засобом, через які була потрібною, а розрусі та смерті.

Втім, глибше розглянувши це питання, слід визнати, що обидві позиції пов'язані з моральними цінностями, але – різними. Різниця у звинуваченнях обумовлена тим, що ідеологи, вміючи поводитись з принципами, і експерти, вміючи поводитись з корисним знанням, повинні підпорядковуватись різним етичним основам, – перші – етиці добрих намірів і переконань, другі – етиці відповідальності. Обов'язок перших – бути вірними певним принципам, обов'язок інших – пропонувати засоби, адекватні цілям, відповідно, віддавати собі звіт в наслідках, які можуть виходити із запропонованих засобів. Відступаючи від свого обов'язку, перші перетворюються на безвідповідальних ідеологів, другі – на безвідповідальних техніків. Оцінка перших носить суто етичний характер, оцінка других – прагматична. Але – тільки якщо йдеться про «голі» ідеї. Якщо ж розглядати їх соціальні функції з ціннісних позицій, то експерт–цензор шукає універсалістських підстав для обґрунтування етичної позиції, а ідеолог–інтерпретатор намагається виходити з інтересів конкретних спільнот.

Яким же може бути спільний зразок поведінки, придатний до оцінки обох типів інтелектуалів, їхньої ролі у суспільстві, і чи є соціальне положення, яке вони займають, безпосередньою включеністю у процес історії, чи радше спогляданням цього процесу? Поки можна зробити один конкретний висновок: якщо ставити за мету визначити ідеальну модель поведінки, то поведінка інтелектуала повинна відрізнятися сильним прагненням до участі в політичній та соціальній боротьбі свого часу. Він не може відмежуватися від оспіваного Гегелем «високого шуму світової історії», та в той самий час він повинен зберігати критичний підхід, який унеможливує повне ототожнення лише з однією партією. Незалежність, але не байдужість має бути базовим ставленням інтелектуала.

Нагадувати про недостатність політичної ангажованості для набуття політичної чесності – чи не у цьому полягає завдання інтелектуалів? Мова не йде про те, щоб відкинути політику, а про те, щоб послідовно перебороти її недосконалість, її дисфункції, разом з тим, визнаючи необхідність її базових функцій. Ідеї без мотиваційної сили цінностей – всього лише примари. І монополія на таку силу у деяких питаннях – те, що держава мусить брати на себе. Заважати цій монополії на мотиваційну силу перетворитися в монополію на істину – найперше завдання інтелектуалів.

Що б там не казали, та в суспільстві, яке характеризується розподілом праці, інтелектуали сьогодні являють групу з чітко вираженими рисами. Її члени, навіть борючись між собою, відчують близькість між собою і спілкуються переважно у своєму колі навіть тоді, коли претендують на звернення до так званої публіки. У них спільні проблеми, які і відрізняють їх від решти [3]. Не виключено, що інтелектуал, як самодостатній індивід зі своїми відмітними рисами і своїми привілеями, приречений на зникнення у суспільстві, де не буде таких форм розподілу праці, де усі отримуватимуть найвищий рівень освіти.

Надаючи перевагу традиційній французькій тенденції до об'єднання політики, етики і літератури, Ж.Бенда стверджує, що завдання інтелектуала в області політики

полягає у нагадуванні про ідеали справедливості і моральності, а усією своєю діяльністю він повинен маніфестувати, що сфера його життя – це не мінливий світ політичної буденності – він представляє вічне і лише оцінює дії політиків та їхні моральні настанови, не заглиблюючись при цьому у саму стихію політичного.

Аналогічно варто стверджувати, що університетський викладач як інтелектуал також чужий політики, але зовсім інакше – він не стоїть осторонь, але формує наступні покоління людей, які самі будуть творити політику. На відміну від більшості відомих з історії (у тому числі французької) інтелектуалів, університетський викладач виступає як цензор не щодо того, що вже накоєно, а щодо того, чого варто уникнути, щоби його ніколи не трапилося. Як даймоній Сократа, університетський викладач має стати внутрішнім голосом людини – голосом розуму, який утримує від негідних вчинків, про які людина згодом сама ж пошкодує. А що варто робити, людина вирішить сама – тут університетський викладач може лише подавати власний приклад, але аж ніяк не бути ментором.

Список використаних джерел

1. Бенда Ж. Предательство интеллектуалов / Жюльен Бенда; [пер. с франц. В.П. Гайдамака и А.В. Матешук]. – М.: ИРИСЭН, Мысль, Социум., 2009. – 310 с.
2. Боббио Н. Интеллектуалы и власть / Н.Боббио; [пер.] // Вопросы философии. М., 1992. – №8. – С.158–172.
3. Голиченко Т.: Интеллектуалы в фокусе современных французских социологических, политологических и исторических исследований / Т.Голиченко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – №2. – С. 42–63.
4. Дебре Р. Интеллектуальна влада у Франції / Р.Дебре [пер. з франц. В.Артюха]. – К.: Дух і літера, 2008. – 304 с.
5. Леклерк Ж. Соціологія інтелектуалів / [пер. з франц. Н.Біляєвої та Є.Браузель–Брушковського]. – Львів: Ахілл, 2009. – 160 с.
6. Манан П. Интеллектуальна історія лібералізму / П'єр Манан; [пер. з франц. В.Каденко та ін.] – Київ: Дух і Літера, 2005. – 216с.
7. Нора П. Проблема места памяти / П.Нора // Франция–память / П.Нора, М.Озуф, Ж. де Пуиомеж, М.Винок. – СПб.: Изд-во С.–Петербург. ун-та, 1999. – С. 17–50.
8. Фуко М. Интеллектуалы и власть: статьи и интервью, 1970–1984: В 3 ч.: Ч. 1. / [Пер. с франц. С.Ч. Офертаса под общ. ред. В.П. Визгина, Б.М. Скуратова]. – М.: Праксис, 2002. – (Новая наука политики.) – 381 с.
9. Шарль К. Интеллектуалы во Франции: Вторая половина XIX века / Кристоф Шарль [пер. с франц. под. ред. С.Козлова]. – М.: Новое издательство, 2005. – 328 с.
10. Chomsky N. American Power and the New Mandarins / Noam Chomsky. – New York, Pantheon Books, 1969. – 263 p.
11. Le Debat. – 1980. – №1 (mai). – Р. 3–20.
12. Durkheim E. L'Individualisme et les intellectuels / E. Durkheim // Revue bleu. – 1998. – S.4. – T.X. – Р. 7–13.

Бойченко Н.М. Преподаватель университета как интеллект (философско-этическое осмысление)

Анализируются социальные функции интеллектуала и их связь с заданиями преподавателя университета.

Ключевые слова: интеллект, преподаватель университета, мораль, ценности, функции.

Boychenko, N.M. University professor as intellectual person (philosophical–ethics comprehension)

The article is devoted to the analysis of social functions of intellectual person and their connection with the tasks of university professor.

Key words: intellectual person, university professor, moral, values, functions.

Філософія у Харківському університеті у 1850–1873 рр.

Вперше розглянуто викладання філософії у Харківському університеті у 1850–1873 рр. При цьому увагу сконцентровано на особливостях викладання та позицій професорів богослов'я та філософії В.І. Добротворського, П.І. Лебедева. Далі вказано на розповсюдження філософських ідей іншими ад'юнктами та професорами, зокрема знаменитим філологом О.А. Потебнею.

Ключові слова: П.І. Лебедев, В.І. Добротворський, О.А. Потебня, Харківська університетська філософія.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Абашник В.А.

Философия в Харьковском университете в 1850–1873 гг.

Впервые рассмотрено преподавание философии в Харьковском университете в 1850–1873 гг. При этом внимание сконцентрировано на особенностях преподавания и позиций профессоров богословия и философии В.И. Добротворского, П.И. Лебедева. Далее указано на распространение философских идей другими адъюнктами и профессорами, в т.ч. знаменитым филологом А.А. Потебней.

Ключевые слова: П.И. Лебедев, В.И. Добротворский, А.А. Потебня, Харьковская университетская философия.

Рассматриваемый период охватывает преподавание философских дисциплин в Харьковском императорском университете в 1850–1873 гг. Как известно, с 1850/51 учебного года в Харьковском университете был упразднен Философский факультет с двумя отделениями, на базе которых были открыты два новых факультета: Историко-филологический и Физико-математический. В рамках этого преобразования была ликвидирована самостоятельная кафедра философии, находившаяся в штате 1-го отделения Философского факультета. Следствием такого нововведения стало то, что в августе 1850 г. ординарный профессор философии Харьковского университета Матвей Николаевич Протопопов (1794–1857) был переведен на кафедру политической экономии [2].

Кроме того, в соответствии с Императорским указом от 22 июня 1850 г. преподавание философских дисциплин было ограничено логикой и психологией, компетенция которых была возложена на профессоров богословия. Несмотря на восстановление философских кафедр по Университетскому уставу от 18 июня 1863 г., в Харьковском университете кафедра философии оставалась вакантной еще 10 лет. Поэтому не удивительно, что в этот период (1850–1873) в Харьковском университете не была защищена ни одна магистерская или докторская диссертация по философии. Лишь в ноябре 1873 г. на должность доцента кафедры философии Харьковского университета был избран факультетским советом, а с 1 января 1874 г. назначен Ф.А. Зеленогорский (1839–1908), выпускник Казанской духовной академии и Казанского университета, магистр философии Варшавского университета [3].

В контексте воссоздания целостной картины развития университетской философии в Украине в 19-м веке особую актуальность обретают изучение этого сложного периода

существования университетской философии в Харькове. Целью данной статьи будет рассмотрение преподавательской и научной деятельности профессоров богословия и философии Харьковского университета в 1850–1873 гг. Основной задачей этой статьи является анализ особенностей преподавания харьковских профессоров П.И. Лебедева и В.И. Добротворского, а также философских аспектов преподавания других профессоров и адъюнктов указанного периода, в т.ч. А.А. Потебни.

Степень разработанности этой темы имеет определенную традицию. Частично она была затронута в трудах харьковских историков Д.И. Багалей, Д.П. Миллера, М.Г. Халанского [4;5], а также в небольшой заметке советского историка философии В.Ф. Пустарнакова [9] и других биографических статьях [6;7]. Автор этой статьи коснулся темы преподавания философских дисциплин в Харьковском университете в своей немецкой работе «Правоведение и образование юристов в Украине на примере Харьковского университета (1804–1920)» [1]. Новизна данной статьи будет заключаться в рассмотрении особенностей университетской философии в Харькове в период 1850–1873 гг.

С сентября 1850 по август 1858 гг. ординарным профессором кафедры богословия и философии Харьковского императорского университета был выпускник III–го курса (1827) Киевской духовной академии, магистр богословия Павел Исаевич Лебедев (1805–1865). Он происходил из семьи священника слободы Козловка Бобровского уезда Воронежской губернии. Получив домашнее начальное образование, П.И. Лебедев был направлен в губернский город, где в 1824 г. окончил «...курс философских наук в воронежской семинарии...» [7,с.1]. После этого, юный выпускник семинарии «...по признанному превосходству таланта...» [7,с.1] продолжил обучение в Киевской духовной академии.

В 1827 г. П.И. Лебедев успешно окончил курс обучения в Киевской духовной академии, где был удостоен степени магистра богословия, после чего в том же году «...определен был в харьковскую семинарию (тогдашний коллегийум) профессором философских наук...» [7,с.1]. Здесь молодой богослов привнес новшества в преподавании философии. Обладая хорошими знаниями древнегреческого языка, он способствовал изучению семинаристами античной философии, особенно сочинений Платона, пользовавшегося в то время высоким авторитетом в православии. В 1834 г. П.И. Лебедев «рукоположен был во иерея харьковской гимназической Александро–Невской церкви» [7,с.2]. С этого года он также стал преподавать «закон Божий» в Харьковской губернской гимназии, оставаясь профессором философии Харьковского коллегийума. С 1836 г. П.И. Лебедев также преподавал церковную историю и французский язык в гимназии.

Относительно преподавательской деятельности П.И. Лебедева в Харьковском коллегийуме и гимназии один из его современников отмечал: «С каким успехом и отличием преподавал он и в том и другом заведении, о том свидетельствуют: со стороны духовного начальства – скорое возведение его в сан протоиерея и удостоверение, в быстрой последовательности, всех отличий, которые усваивают достойнейшим духовным лицам с уклонительною постепенностью, а со стороны светского учебного начальства – неоднократные выражения благодарности «за превосходный образ преподавания и за оказанные учениками гимназии, в присутствии высшего начальства, отличные успехи в знании закона Божия»» [7,с.2].

Важной научной заслугой П.И. Лебедева в 1840–х гг. была его переводческая деятельность, в рамках которой он готовил переводы христианских источников из древнегреческого языка для издания «Памятника веры» или «Памятника православия», «...который долженствовал вместить в себе свидетельства всех времен и веков, доказывающих прямое и неуклонное происхождение нашей веры от самого Христа...» [7,с.3]. Этим изданием руководил Харьковский (1841–1848, позже Херсонский и Таврический) архиепископ Иннокентий (Иван Алексеевич Борисов, 1800–1857), который «...выразил официально признание в нем отличных познаний в греческом языке и великого знакомства с историею церкви» [7,с.15].

С 1850/51 уч. года П.И. Лебедев начал читать логику и психологию, в т.ч. опытную психологию, и богословские науки (церковная история, церковное законоведение, богословие) в Харьковском университете. Здесь следует отметить, что в этот период преподавание логики и психологии было под контролем руководства министерства и университета. Так, в «Обзрении преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1857/58–й учебный год» было указано, что кроме бого-

словских дисциплин: «П.И. Лебедев, Магистр Богословия, Ординарный Профессор Богословия и Философии, будет читать Студентам 1 и 2 курсов, совместно, Логiku, по утвержденной высшим начальством программе, 1 час в неделю» [8,с.9].

В этом отношении коллега П.И. Лебедева отмечал, что «...предметом его науки было любомудрие – философствование, но такое, которое ведет разум не от веры, а к вере» [7,с.9]. Преподавательскую деятельность П.И. Лебедева по части философии оценивали по–разному. Например, известные историки Д.И. Багалей и Д.П. Миллер подчеркивали, что «...в деле преподавания он стоял на должной научной высоте» [4,с.607]. Напротив, в автобиографии о своих харьковских студенческих годах знаменитый филолог А.А. Потебня писал: «Напр., в преподавании – полное отсутствие философии. Логiku и психологию читал профессор богословия, св. П.И. Лебедев. Записок всего несколько листов. Однако первые, буквально повторявшиеся из года в год, строки вступительной лекции всеобщей истории Рославского–Петровского («М.Г. Истина состоит в согласии наших представлений с действительным бытием вещей; но обуравляемый страстями, ограниченный влиянием материи человек» и проч.) возбуждали движение мысли, как теперь вижу довольно самостоятельное, потому что о Канте и т.п. тогда ни я, ни мои товарищи не слыхали» [5,с.99]. Правда, хотя здесь А.А. Потебня и говорит об отсутствии философии, но указанная вводная цитата из лекции профессора всеобщей истории А.П. Рославского–Петровского (1816–1870) все же была в кантовском духе.

Общая атмосфера преподавания этого периода отразилась и на студенческих работах. Если до закрытия философской кафедры в Харьковском университете на студенческие медальные темы Философского факультета подавались специфические философские работы, например в 1849/50 учебном году золотая медаль была присуждена студенту Самойловичу за работу «О заслугах Декарта в философии» [5,с.87]. То в последующие два десятилетия студенческих философских работ практически не было. Хотя отдельные студенческие сочинения носили этический и эстетико–литературный характер, например, работы «О сочинениях кн. Одоевского» (1851) студента Рашевского, «Критический разбор нравственных систем Адама Смита и Гоббса» (1853) студента Лебедева [5,с.85–86]. Иногда темы для студенческих медальных работ носили мистический характер, например за 1857/58 учебный год: «О субстанциональности и чисто духовном свойстве души человеческой» [5,с.88].

В это время к идеологическим ограничениям из Санкт–Петербурга прибавлялись цензурные элементы от кураторов (попечителей) университетов на местах. Так, попечитель Харьковского учебного округа в своем предписании от 1 августа 1849 г. для факультетских советов Харьковского университета особенно подчеркивал, «...чтобы не было пропускаемо к напечатанию никаких разборов и порицаний существующего законодательства» [5,с.80]. Отстраненность от философской проблематики и ориентация на литературно–историческую и педагогическую сферу просматривалась и в выпускных кандидатских диссертациях этого времени, среди которых можно выделить: «О Феофане Прокоповиче, как ораторе духовном» (1855) Юрковского и «О педагогических идеях Руссо» (1858) Одарченка [5,с.90–92].

С июля 1858 по 1861/62 гг. кафедру богословия и философии Харьковского университета возглавлял протоиерей Василий Иванович Добротворский (1822–1894). Он родился 30 декабря 1822 г. семье православного священника в селе Будиново Бельского уезда Смоленской губернии, где получил начальное домашнее образование [6]. После обучения в Смоленской духовной семинарии, с 1843 по 1847 гг. В.И. Добротворский успешно завершил «XIII курс» в Киевской духовной академии, получив степень «магистра богословия». С 1847 г. он был преподавателем логики и психологии в Смоленской семинарии, а с 1848 г. – преподавателем греческого и французского языков в Киевской духовной академии. В июле 1858 г. протоиерей В.И. Добротворский был назначен на должность ординарного профессора кафедры богословия и философии Харьковского университета. Главным предметом его преподавания здесь были богословские дисциплины, наряду с которым в его обязанности также входило преподавание логики и психологии.

«Видным деятелем в области научной богословской мысли является только В.И. Добротворский, занимавший кафедру богословия 36 лет (с 1858 по 1894 г.)» [4,с.607] – так отмечали харьковские историки Д.И. Багалей и Д.П. Миллер. Действительно, как религиозный писатель и богослов В.И. Добротворский приобрел известность в

Украине, Российской империи и православном мире благодаря своим монографиям и публикациям, в т.ч. в изданиях «Богословский вестник», «Харьковские епархиальные ведомости», «Православное обозрение». Следует выделить и его публикации в «Духовном вестнике»: «Несторичанство» в связи с верованиями и судьбами Востока» (1863), «Поучение для материалистов в пример святого апостола Фомы» (1863), «Несколько слов о связи между верою и наукою» (1863). Другими важными работами В.И. Добротворского были «Заметки на книгу Ренана: «*Vie de Jésus*. Edition huitième. Paris. 1863»» (1864), «О религиозном органе в душе человека» (1865), «Критический метод в исследовании о книгах Священного писания» (1883).

Кроме того, о достаточно высоком научном уровне свидетельствуют и его «...курсы «Основного богословия» и «Догматического Богословия», дающие ясное и отчетливое изложение основных положений христианского вероучения, основанное на Священном Писании и критическом разборе новейших философских, натуралистических и теологических учений, несогласных с христианством» [4, с.607–608]. Кстати, «Основное богословие, или Христианская апологетика. Лекции, читанные студентам 1–го курса Харьковского императорского университета» (1895) и «Православное догматическое богословие» (1896) были недавно переизданы (Санкт–Петербург 2005), что подчеркивает значение богословских работ В.И. Добротворского.

Несмотря на заслуги В.И. Добротворского в области православного богословия, его преподавание философских дисциплин в Харьковском университете (1858–1862) носило компилятивный и формальный характер. Содержание его курсов по логике и психологии отставало не только от новейших исследований за рубежом, но и в Российской империи. Поэтому исследователи университетской философии в Российской империи дают весьма неслесные отзывы о преподавательской деятельности В.И. Добротворского в сфере философии в Харькове. Так, по мнению советского историка философии В.Ф. Пустарнакова (1934–2001), он был «...критик новейших философских, естественнонаучных и теологических учений, противоречащих догматам православия, и в этом качестве стал одним из символов упадка университетской философии в России в 50–х годах XIX в.» [9, с.382].

После того, как В.И. Добротворский с 1862 г. сконцентрировался на преподавании богословия, философия в Харьковском университете начала переживать один из самых тяжелых периодов в своей истории. И хотя по Университетскому уставу от 18 июня 1863 г. была восстановлена кафедра философии с тремя отделениями (логики, психологии и истории философии), она оставалась еще 10 лет вакантной. Правда, историко–филологический факультет дважды избирал авторитетных философов на вакантную кафедру, но эти попытки остались безрезультатными. Так, в 1867 г. на кафедру был избран факультетом и утвержден университетским Советом доктор философии М.М. Троицкий (1835–1899), «...но Казанский университет успел ранее избрать этого кандидата и получить утверждение министерства» [5, с.105]. Уже в 1868 г. факультет избрал на эту кафедру знаменитого философа С.С. Гогоцкого (1813–1889), который в ноябре 1867 г. за выслугою лет уволился с должности профессора Университета им. Святого Владимира. Но выбор факультета был отвергнут Советом Харьковского университета [5, с.105].

На этом негативном фоне следует выделить преподавательскую деятельность адъюнктов и профессоров Харьковского университета, которые не были философами, но привнесли сюда философские идеи в этот трагический период харьковской университетской философии. Например, профессора русской словесности В.А. Якимов (1802–1853) и Н.Т. Костырь (1818–1853) читали в 1850–1853 гг. «философскую грамматику русского языка», эстетику, историю эстетики и «эстетическую критику». Их преемник по кафедре (1854–1858), профессор и поэт А.Л. Метлинский (1814–1870) ссылался и критиковал «Лекции по эстетике» и «Философию религии» Гегеля в своих сочинениях «О сущности цивилизации и значении ее элементов» (1839), «Речь об истинном значении поэзии» (1843), «Взгляд на историческое развитие теории прозы и поэзии» (1850). Профессор греческой литературы и древностей А.О. Валицкий (1806–1858), выпускник Дерптского и Берлинского университетов, знакомил в это время харьковских студентов с идеями Канта, Фихте, Шеллинга и Гегеля.

Однако наиболее весомый вклад в поддержание статуса философских дисциплин в этот период внес харьковский выпускник Александр Афанасьевич Потебня (1835–1891). С 1859/60 учебного года он начал преподавание истории русского языка

и психологии в Харьковском университете. В 1862 г. адъюнкт А.А. Потебня напечатал свою фундаментальную работу «Мысль и язык» в «Журнале Министерства народного просвещения». На небольшой период (1862–1863) его преподавание было прервано научной командировкой в Германию. Но пребывание за границей послужило знакомству А.А. Потебни с передовыми, в т.ч. с философскими идеями Западной Европы, что сказалось на его дальнейшем преподавании в Харьковском университете.

Как отмечали авторитетные харьковские историки: «Но самую крупную ученою силою в области филологических знаний и вообще на историко–филологическом факультете и в университете за все столетие был А.А. Потебня (1860–1891) – глубокий исследователь, проложивший новые пути в науке о русском языке» [4, с.610]. К этой оценке можно добавить, что в начале 1860–х гг. в отсутствие профессионального преподавателя философии адъюнкт А.А. Потебня своими лекциями, семинарами и публикациями способствовал развитию философии языка, логики и психологии в Харьковском университете.

Таким образом, в качестве основного вывода можно констатировать, что Харьковская университетская философия в период 1850–1873 гг. переживала один из тяжелых периодов в своей 208–летней истории. Хотя ординарные профессора богословия и философии П.И. Лебедев и В.И. Добротворский были хорошими специалистами в области богословия, однако их преподавание логики и психологии в этот период не могло полностью удовлетворить философские запросы студентов и времени. Лишь отчасти этот пробел могли компенсировать адъюнкты и профессора других кафедр Харьковского университета, среди которых выделялся знаменитый лингвист А.А. Потебня.

Список использованных источников

1. Abaschnik Volodymyr Oleksijovych. Rechtswissenschaft und Juristenausbildung in der Ukraine am Beispiel der Universität Charkow (1804–1920) // Rechtswissenschaft in Osteuropa. Studien zum 19. und frühen 20. Jahrhundert. Herausgegeben von Zoran Pokrovac. – Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2010. – S. 1–46.
2. Абашник В.А. М.Н. Протопопов (1794–1857) и платонизм в Харькове // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Васькевич. – Київ: ВІР УАН, 2012. – Випуск 57(№2). – С. 343–347.
3. Абашник В.А. Ф.А. Зеленогорский (1839–1908) и философия в Харькове // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Васькевич. – Київ: ВІР УАН, 2012. – Випуск 58(№3). – С. 440–444.
4. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655–го по 1905–й год). Историческая монография. – Том второй (XIX–й и начало XX–го века) / Багалей Д.И., Миллер Д.П. – Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С–вья, 1912. – 973 с.
5. Историко–филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Под ред. М.Г. Халанского и Д.И. Багаля. – Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1908. – 168, 400, XII с.
6. Лебедев А.С. В.И. Добротворский (некролог) // Записки Харьковского Императорского университета. – 1894. – Кн. 4. – С. 90–92.
7. Некролог Харьковского протоиерея П.И. Лебедева и надгробные речи. – Харьков: Тип. И.С. Чеховского, 1866. – 21 с.
8. Обозрение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1857/58–й учебный год. – Харьков: В университетской Типографии, 1857. – 37 с.
9. Пустарнаков В.Ф. Университетская философия в России. Идеи. Персоналии. Основные центры / Пустарнаков В.Ф. – СПб.: Изд–во Русского Христианского гуманитарного института, 2003. – 919 с.

Abashnik, V.O. Philosophy in the Kharkiv University in 1850–1873

For the first time the teaching of philosophy in the Kharkiv university in 1850–1873 is presented. The main attention is pointed on the teaching activities and philosophical positions of the professors of theology and philosophy V.I. Dobrotvorskyy and P.I. Lebedev. Further the spread of philosophical ideas by the other adjuncts and professors, as for example by the famous philologist A.A. Potebnya, is reviewed.

Key words: P.I. Lebedev, V.I. Dobrotvorskyy, Kharkiv university philosophy.

Шляхи розвитку корпоративної культури вищих навчальних закладів України

Розглядаються основні етапи формування, зміни та удосконалення корпоративної культури вищих навчальних закладів України. Зазначено механізми трансформації корпоративної культури ВНЗ та проаналізовано засоби для вирішення поставлених завдань.

Ключові слова: корпоративна культура, корпоративна ідентичність, субкультура, корпоративний імідж, інноваційний розвиток.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Кубко В.П.

Пути развития корпоративной культуры высших учебных заведений Украины

Рассматриваются основные этапы формирования, изменения и усовершенствования корпоративной культуры высших учебных заведений Украины. Определены механизмы трансформации корпоративной культуры вузов и проанализированы средства для решения поставленных задач.

Ключевые слова: корпоративная культура, корпоративная идентичность, субкультура, корпоративный имидж, инновационное развитие.

Проблемы корпоративной культуры образовательных учреждений (школ, колледжей, гимназий, вузов) длительное время оставались вне поля зрения отечественных ученых и сегодня всё еще находятся на периферии исследовательской практики.

Корпоративная культура традиционно рассматривается в системе управленческих реалий экономической и частично социальной сфер жизнедеятельности общества. Данный подход стал достаточно популярен благодаря исследованиям американского социолога Э. Шейна. Культурно–организационный подход к проблеме становления и развития корпоративной культуры реализован в работах таких зарубежных и отечественных ученых, как: Р. Акофф, А. Кеннеди, Р. Куинн, П. Робинс, Г. Хофстеде; И.В. Грошев, Е.А. Капитонов, В.В. Козлов, А.М. Колот, Ю.И. Палеха, Т.К. Персикова, Л.И. Скибицкая, Т.А. Соломанидина, В.А. Спивак, Г.Л. Чайка и др.

Отдельными учеными активно рассматриваются особенности развития корпоративной культуры в разных странах (И.Д. Ладанов; Т. Коно, Дж. Шелдрейк и др.), что особенно важно для применения теоретических и прикладных разработок в формировании корпоративной культуры организаций в рамках национальной экономики. Так же многочисленные исследования посвящены вопросам диагностики корпоративной культуры (В.И. Добренков, Н.М.Евдокимова, Б.Е. Татулов, К.М. Ушаков, Д. Чанько, Г.Л. Хае и др.).

Анализ корпоративной культуры высших учебных заведений включает и рассмотрение вопросов корпоративного управления, особенностей вузов как образовательных корпораций, сущности и идей университетов (Н. Ансофф, М. Вебер, А. Злозовер, М. Хаммер, Дж.Х. Харрингтон; Д.В. Задыхайло, С.В. Иванов, А.М. Осипов, В. Цикало и др.).

Именно актуальность, социальная значимость и недостаточная научная разработанность вопросов формирования и усовершенствования корпоративной культуры как необходимой трансформации высшей школы определили выбор темы нашего исследования.

Современная корпоративная культура высшего учебного заведения – это своеобразная, эффективная форма жизнедеятельности образовательных учреждений, самоорганизующаяся система, созданная на принципах самооценности знаний, свободы образования, что является конкретным способом реализации идей высшей школы. Корпоративная организация вуза как интегрированной системы способна выполнять универсальные функции сохранения культурного наследия, быть генератором и транслятором культурных ценностей.

Мы разделяем основную идею сторонников подхода к высшему учебному заведению как к особой организации, состоящую в том, что вуз следует воспринимать не только как одну из ступеней образования, но и как субъект рыночных отношений, как организацию, активно реагирующую на изменения внешней социальной/экономической среды. Несмотря на то, что корпоративная культура является своего рода стабильным цементирующим элементом вуза (как и любой организации), она способна меняться.

Процесс трансформации корпоративной культуры связан с необходимостью постоянного анализа субкультур институтов, факультетов, подразделений и субкультур профессорско–преподавательского состава, учебно–вспомогательного персонала, студентов, административного звена. Кроме того, необходим анализ взаимоотношений «преподаватель–преподаватель», «преподаватель–студент», «преподаватель–руководитель» и т.д. Это позволит вскрыть основные причины изменений внутрикорпоративных особенностей вуза: цели вуза, стратегии развития, инновационные процессы, условия труда, уровень профессионализма работников, социально–психологические причины.

Внешние обстоятельства, а именно: общие экономические условия, политическая обстановка, демографические причины, научно–технический прогресс, могут ускорить или приостановить внутренние процессы изменений, могут даже уничтожить университет как экономическую единицу, но не в состоянии изменить стратегическую программу развития вуза.

Корпоративную культуру украинских образовательных заведений в последние годы исследовали такие, например, ученые, как: Л.В. Васильченко, С.В. Королюк, П.А. Куделя, В.В. Медведь, Ж.В. Серкис, А.Л. Скидин, Г.Л. Хае, П. Шеремета и др. Однако большинство из этих исследований находятся в срезе педагогики, психологии и социологии. Культурологическую парадигму корпоративной культуры образовательного учреждения отмечает Г.Л. Хае [5].

Становление вузов Украины, на наш взгляд, остановилось на времени трансформации дореволюционных традиций образования в советскую идеологическую концепцию института высшего образования. В таком виде, в котором сейчас мы наблюдаем, корпоративная культура высших учебных заведений сформировалась в 30–е гг. XX в. С тех пор изменились и политические, и экономические, и социокультурные условия, однако для системы высшего образования остается быть высокой степенью консерватизма. В целом, всё, что происходит в образовательном процессе, постоянно модернизируется, но, к сожалению, все инновации почти не касаются корпоративной культуры.

Ученые А.М. Моисеев, Т.И. Пуденко, П.И. Третьяков [по 1] и др. отмечают, что, несмотря на позитивные изменения, культура образования и управления образованием еще находится в промежуточной стадии и сохраняют существенные недостатки прошлого.

Исследователь корпоративной культуры Р. Рюттенгер [7] считает, что корпоративная культура может быть открыта или закрыта. На данном этапе идет развитие открытой культуры, однако ее можно назвать частично открытой: информация становится доступной, управленческие решения частично делегируются, допускаются конфликты и т.п. На открытость корпоративной культуры влияет потребность времени и интеграционные процессы во всех социальных сферах.

Одно из проявлений корпоративной культуры (в том числе и вузов) как объединяющего звена – корпоративная идентичность. Например, Е. Дегаев рассматривает корпоративную идентичность в образовательном учреждении как результат когнитивно-эмоционального процесса осознания себя представителем некой организации, т.е. определенная степень отождествления себя с ней [2,с.90]. Как отмечает А.В. Половникова, выделяются такие компоненты корпоративной идентичности: когнитивный, аффективный (эмоционально-оценочный) и конативный [6]. Все названные компоненты находятся в плоскости философии, психологии, социологии, психолингвистики и смежных наук и в русле нашего исследования мы не можем их игнорировать. Ведь платформа корпоративной идентичности – миссия, ценности и принципы любой компании (в том числе вуза) – не просто основа его коммуникации, это основа бизнеса. Для украинских вузов такие обстоятельные положения становятся актуальными на определенном этапе развития вуза как участника образовательного рынка (или предпринимательского университета), когда вузы совершают переоценку себя и своей роли в обществе, назначения, культуры и философии. Для сотрудников это означает объяснение в доступной форме того, кто мы, куда мы направляемся, что для нас важно и какова в этом роль каждого сотрудника.

Относительно вуза можно выделить следующие признаки развитой корпоративной идентичности: высокая степень осведомленности об истории, ценностях, нормах вуза, наличие положительного отношения к вузу, принятие и соблюдение норм и ценностей вуза.

В рамках нашего исследования следует обратиться к структуре корпоративной культуры вуза. Сначала мы выделим основные блоки корпоративной культуры, опираясь на модель сущностных сил Л.Н. Когана [4]:

1) когнитивно-аксиологический блок корпоративной культуры содержит ценности, знания, умения, навыки;

2) поведенческий блок ставит целью сформировать деятельность каждого члена организации так, как ожидает организация;

3) праксеологический блок регулирует корпоративную культуру с помощью системы управления организацией.

В целом, первый и второй блоки можно анализировать одновременно, ведь культурные ценности задают структуру для анализа поведения личности в организации. Что же касается третьего блока, то организация не существует изолированно, она поддерживает связь с внешним миром. Поэтому анализ корпоративной культуры целесообразно проводить лишь при взаимодействии с внешней средой.

Всё названное относится к внутреннему уровню корпоративной культуры вуза.

К внешнему же уровню относятся: миссия университета, характер образования, символика, цели университета и его имидж в обществе.

Символика университета включает: архитектурный комплекс, стиль одежды преподавателей и студентов, внутренний дизайн помещений, а также герб, гимн и флаг университета.

Мы считаем, что миссия вуза является главным назначением учебного заведения, раскрывающим сущность существования вуза в обществе. Цели высшего образования отражают стремление и результаты деятельности вуза. Корпоративный имидж вуза, а за Ю.Ю. Звездочкиным имидж-система вуза [3,с.34] – это общее представление, состоящее из набора убеждений и ощущений, которые формируются у потребителей образовательных услуг об учебном заведении.

Имидж высшего учебного заведения, как правило, включает в себя две составляющие: описательную (информационную), представляющую собой образ вуза, или совокупность всех знаний об образовательном учреждении; оценочную составляющую, которая существует благодаря тому, что социум (каждый индивид) оценивает вузы сквозь призму своего опыта, ценностных ориентаций, общепринятых норм и моральных принципов. Как отмечает М.В. Томилова [8,с.26–29], имидж можно представить в виде восьми составляющих:

1) имидж образования (т.е. качество и престижность образования именно в данном вузе);

2) имидж потребителей образования (студентов) – их стиль жизни, ценностные ориентиры, жизненная позиция и активность;

3) внутренний имидж – представление сотрудников университета об университете, управлении персоналом, корпоративной культуре;

4) имидж руководящего звена университета, то есть намерения, мотивы, способности и психологические характеристики;

5) имидж профессорско-преподавательского состава: компетенция, уровень, образования, опыт, возраст и гендерное разделение;

6) визуальный имидж: интерьер вуза, стиль и т.п.;

7) социальный имидж: представление общественности о роли данного учебного заведения в жизни города, региона, страны;

8) имидж вуза как деловой организации: способность предоставлять услуги коммерческого характера (проведение исследований, разработка проектов и т.д.).

Считаем необходимым добавить к указанным компонентам не менее важный – виртуальный имидж, а именно: представление вуза во всемирной сети Интернет.

Формирование, мониторинг и поддержка имиджа могут рассматриваться как важные составляющие системы управления образовательным учреждением, которые создают условия для его выживания и развития, а так же могут изменить в желаемом направлении поведение людей. Эти составляющие требуют применения специальных форм, методов, инструментов, приемов психологического, социального, экономического и управленческого воздействия на людей внутри и снаружи организации, в том числе маркетинговых, рекламных и PR-мероприятий и акций.

Как утверждал К.М. Ушаков [9], основными факторами культуры вуза являются национальные особенности и традиции, особенности экономического развития страны, также большую роль играют опыт вуза, личность руководителя, задача вуза, квалификация сотрудников.

Таким образом, корпоративная культура университета формируется под влиянием субъективных и объективных факторов.

Объективные факторы – это политические, экономические, нормативно-правовые условия функционирования, ценностная система общества в целом. Сюда же относятся культурные и национальные традиции, общественное мнение и т.п.

К объективным факторам мы относим внутриорганизационные, влияющие на культуру каждого вуза. Это, прежде всего, специфика учебного заведения, история становления и развития, тип руководителя, структура. Субъективными факторами мы определяем нормы и ценности коллектива, убеждения, цели, личные интересы, потребности и т.д.

Результаты нашего исследования показывают необходимость компромисса, согласно которому развитие как естественный процесс изменений организации сопровождается на всех его стадиях активизацией субъективного фактора, актуализацией стратегического потенциала вузов (прежде кадрового) и внедрением инноваций разных уровней. На первой стадии организационного развития происходит осознание необходимости организационных изменений (в зарубежной литературе употребляется понятие «рефрейминг», что является отглагольным «reframe») – «вставить в новую рамку ту же текстовую картину», «по-новому приспособить ее», т.е. переопределить, чтобы сохранить содержание и дополнить его), связанных с изменениями во внешней среде. Для вузов Украины это, например, демографический фактор, конкурентная борьба, позиция региональной власти относительно миссии вуза в регионе как поставщика кадров, а не только как центра науки, культуры и образования; осложнения финансовой деятельности и т.п. На стадии рефрейминга организация/вуз определяет цели, миссию, перспективы развития и самообилизируется для дальнейших изменений.

Стадия реструктуризации связана с реальными изменениями, которые осуществляются в вузе. Эти изменения касаются как ведущих видов деятельности, которые осуществляет вуз, так и структурных и кадровых изменений. Реструктуризация –

болезненный этап в развитии вуза, но благодаря ей принимаются быстрые решения, и учебное заведение становится более адаптированным к внешней среде.

На стадии оживания осваиваются новые виды деятельности вуза, например, предпринимательская, производственная, внедряются новые информационные технологии. Это стадия развития инновационных процессов в вузах, когда изменения происходят во многих элементах образовательных учреждений, но сама вузовская система еще не превратилась в нечто новое.

Все изменения происходят на завершающей стадии организационного развития вуза – стадии обновления, когда происходит формирование принципиально новой инновационной модели учебного заведения. Происходят системные изменения в организации: упорядочивается инфраструктура, осваиваются новые образовательные технологии.

Основные векторы организационного развития задают сегодня тенденции интернационализации высшего образования и автономии вузов.

Современное инновационное развитие вуза во многом зависит от того, насколько привлекательными являются его миссия, философия, образовательно–воспитательные ценности. В конкурентной среде корпоративная культура становится своеобразным маркетинговым инструментом, поэтому вуз должен заявить о своих ценностях, пропагандировать их для всех, кто стремится получить высшее образование и кто хочет сотрудничать с учебным заведением в различных областях. Корпоративная культура становится ценностным ядром вуза как организации, способной обеспечить сплоченность коллектива в целом.

В вузах может существовать несколько «локальных» корпоративных культур: доминирующая культура всего образовательного учреждения и субкультуры отдельных подразделений. Гармонизация различных субкультур способствует формированию общих традиций, академических ритуалов, кодексов поведения, неформального общения.

Особенностью корпоративной культуры вузов является то, что она касается не только сотрудников, но и студентов, являясь эффективным средством воспитания, приобщения к традициям вуза, воспитания чувства гордости за свою Alma mater. Становясь специалистами, выпускники могут вносить элементы корпоративной культуры своего вуза в другие организации.

Есть несколько фаз взаимодействия индивида с корпоративной культурой вуза:

- Первая стадия – фаза ориентации – будущий сотрудник или абитуриент знакомится с миссией, ценностями, символикой вузов, используя интернет–сайты и информационные материалы.

- На второй стадии – фазе адаптации – происходит приспособление сотрудника и студента к корпоративной культуре вуза, традициям, обрядам, ритуалам (здесь же знакомство с Кодексом корпоративной культуры).

- На третьей стадии – фазе интеракции – происходит погружение сотрудников в ценностную систему вуза, осуществляется широкий спектр коммуникативных взаимодействий. На данной стадии происходит активный процесс идентификации с корпоративной культурой подразделения и вуза в целом.

Особое значение в современных условиях приобретает стадия последствий, особенно это касается выпускников, которые сотрудничают с вузом в составе Совета выпускников, спонсоров, меценатов, консультантов и руководителей студенческих практик. Сохранить выпускника в ценностном пространстве корпоративной культуры вуза можно только в том случае, если умело управлять отношениями на всех стадиях полного цикла жизнедеятельности студентов вуза.

Таким образом, по нашему убеждению, для достижения целей организационного развития высших учебных заведений Украины корпоративная культура должна обеспечить:

- инновационное развитие вуза, связанного с поиском и обретением своего места на рынке образовательных услуг и гибким реагированием на постоянные изменения и потребности внешнего окружения;

- внутреннюю интеграцию сотрудников и студентов, связанную с необходимостью совместного решения проблем, возникающих в жизни вуза;
- развитие ценностно–ориентированного единства сотрудников и студентов, воспитание патриотических чувств по отношению к вузу и потребности самоидентификации с образовательным учреждением; обеспечение гибкого взаимодействия индивида (сотрудника, студента) со своим вузом.

Список использованных источников

1. Белова Л.И. Корпоративная культура российского университета как объект социокультурного анализа (на примере Южно–Уральского государственного университета): автореферат дис. ... кандидата культурологии [Рукопись]/Л.И. Белова. – Челябинск, 2009. – 26 с.
2. Дегаев Е. Имидж вуза и корпоративная идентичность [Текст]// Высшее образование в России. – 2008. – № 11. – С. 89–93.
3. Звездочкин Ю.Ю. Имидж–система университета [Текст]/Ю.Ю. Звездочкин, Б.Ю. Сербиновский; [Ож. федеральный ун–т]. – Новочеркасск: ЮРГТУ (НПИ), 2009. – 266 с.
4. Коган Л.Н. Социологический аспект изучения культуры [Текст]/Л.Н. Коган// Социологические исследования. – 1976. – № 1. – С.55–68.
5. Корпоративна культура: Навчальний посібник [Текст]/Під заг. ред. Г.Л. Хаста. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 403 с.
6. Половникова О.В. Корпоративная культура как объединяющая основа вуза [Электронный ресурс]/ О.В. Половникова// Ежегодная международная интернет–конференция 2010г. – Способ доступа: <http://www.imek.org/?q=node/1968>.
7. Рюттенгер Р. Культура предпринимательства [Текст]/Р.Рюттенгер; пер. с нем. – М.: ЭКОМ, 1998. – 448 с.
8. Томилова М.В. Модель имиджа организации [Текст]/ М.В.Томилова// Маркетинг в России и за рубежом, 1998. – №1. – С. 26–29.
9. Ушаков К.М. Развитие организации: в поисках адекватных теорий [Текст]/К.М. Ушаков. – М.: Сентябрь, 2004. – 192 с.
10. Щербина В.В. Социальные теории организации: Словарь [Текст]/В.В. Щербина. – М.: Инфра–М, 2000. – 264 с.

Kubko, V.P. Ways of development of corporate culture of higher educational institutions of Ukraine

The main stages of formation, change and improvement of corporate culture of higher educational institutions of Ukraine are considered. Mechanisms of transformation of corporate culture of higher education institutions are defined and means for the solution of objectives are analysed.

Key words: corporate culture, corporate identity, subculture, corporate image, innovative development.

Освіта для сталого розвитку як перспектива екологічної освіти

Проаналізовано співвідношення понять «екологічна освіта» і «освіта для сталого розвитку», а також наявні пропозиції щодо реалізації сталого розвитку у XXI ст. Вказано, що найбільш перспективне поєднання освіти для сталого розвитку зі створенням екологічно безпечних ноотехнологій.

Ключові слова: екологічні загрози, екологічна освіта, освіта для сталого розвитку, нанотехнології, ноотехнології.

Якщо розглядати все людство в цілому з урахуванням перспектив його подальшої еволюції, то неважко набутти переконаності у тому, що найпопулярнішою темою для стратегів і тактиків, політиків та економістів, науковців й освітян, футурологів і глобалістів, письменників і журналістів має бути прискорення руху всієї популяції Homo Sapiens до прірви екологічного колапсу з одночасним надходженням жахливих нещасть, збурень і безприкладних катастроф.

Натомість, якщо не відриватися від ЗМІ та Інтернету, формується справедлива переконаність у тому, що життя України, Європи, всього світу складається насамперед з автомобільних аварій, наслідків злив та ураганів в усіх куточках суходолу, кримінальних і політичних «розбірок», незрозумілого безладдя на фінансових ринках, дріб'язкових особистих подій у житті так званих «зірок масмедіа» тощо. Навіть ті керівники, хто за своїм суспільним становищем зобов'язаний створювати стратегічні плани на середню і віддалену перспективу, використовує екологічну тему для політичного ритуалу, а не як дороговказ для модернізації всієї економіки, енергетики, поліпшення якості щоденного буття громадян з метою руху до ситуації «сталого розвитку» (sustainable development).

Наслідком цього виразного протиріччя ми вважаємо маргінальне становище екологічної тематики, нерівномірність цікавості до неї у масштабах планети, зосередження наукових публікацій в рубриках «екологічна освіта і виховання», «зелена економіка», «ГМО–продукти» й кількох подібних. У цій статті ми розглянемо ситуацію з баченням науковцями і педагогічними працівниками свого завдання в такому вихованні нових генерацій, яке сприяло б перетворенню поняття «сталого розвитку» з ідеального побажання на основу щоденної діяльності переважної більшості населення Землі.

Використаємо нетрадиційний підхід до аналізу сьогодення, відмовившись від поширеного способу почергового висвітлення думок багатьох авторів книг, статей і тез, яке зазвичай закінчується узагальненням щодо важливості продовження дослідження екологічної тематики та удосконалення відповідного виховання. Для акцентування проблеми і максимального позитивно–результативного ефекту обмежимося мінімумом праць попередників, намагаючись чіткіше висвітлити співвідношення між поняттями «екологічна освіта» і «освіта для сталого розвитку». Пошуки відповіді вважаємо актуальними тому, що в освітній системі України вже у найближчий час може виникнути певна колізія між ними, а тому слід наперед запропонувати засоби і шляхи уникнення непорозуміння і суперечностей.

Уникаючи надмірного заглиблення в історію виникнення і становлення екологічної освіти, все ж вкажемо, що у фундаментальній 4–томній радянській «Педагогічній енциклопедії» 1964–1966 рр. видання відсутня стаття про екоосвіту, а термін «екологія» тричі побіжно використовується лише під час опису підготовки фахівців–біологів. Пізніше зростання цікавості до екологічної освіти і тематики відбувалося під сукупним впливом зовнішніх чинників (участь СРСР, України і Білорусії в ЮНЕСКО, яка дуже активізувала світову освіту в екологічному аспекті) та швидкої інтенсифікації забруднення промислових і аграрних зон Радянського Союзу, урешті, серії все більших виробничих катастроф, «вершиною» якої став вибух ядерного енергетичного реактора великої потужності на Чорнобильській АЕС. Не наводячи прикладів, вкажемо, що ще у 1970–х роках в СРСР було надруковано чимало монографій та інших наукових видань,

у назві яких фігурувало слово «екологія», світове визнання отримали екологічні й інші передбачення групи М.Моїсєєва і наукові праці М.Реймерса. У навчальному процесі спеціалізовані навчальні посібники з «Основ природокористування» було замінено підручниками з екології для системи середньої і вищої освіти.

У роки незалежності увага багатьох політиків, значної частини громадськості й освітян України була повернута до екологічної тематики через акцентування на наших теренах понять «Чорнобиль» і «радіоактивні забруднення». Паралельно відбувалися зміни в освіті. Їх ініціатори виходили з того, що «екологічна освіта – найпоширеніше визначення екологічної освіти, яким користуються у більшості розвинутих країн світу, прийняте на першій міжнародній нараді з педагогічних питань екології (Невада, США, 1970), згідно з яким екологічна освіта розуміється як неперервний процес засвоєння цінностей і понять, які спрямовані на формування вмінь і відношень, необхідних для усвідомлення й оцінки взаємозв'язків між людьми, їхньою культурою і навколишнім середовищем. Екологічна освіта передбачає також розвиток вмінь приймати екологічно відповідальні рішення і засвоєння відповідних правил поведінки у навколишньому середовищі. За допомогою екологічної освіти окремі особи і колективи усвідомлюють оточуюче їх середовище, набувають знання, підвищують компетентність, виробляють систему цінностей і досвід, а також готовність діяти, що дає їм можливість як індивідуально, так і колективно вирішувати сучасні й майбутні проблеми, пов'язані з навколишнім середовищем» [11].

На практиці в екологічній літературі домінувало поняття «забруднення», а в навчальних посібниках для системи вищої освіти головна увага зверталася на проєктування, створення і використання обладнання для очищення від отруйних сполук відходів гірничої, металургійної, машинобудівної та інших частин промислового комплексу України. Узагальнення розвитку екологічної освіти в Україні за перші десять років її існування зробив відомий науковець і автор книг з фундаментальної екології В.Крисаченко у статті «Сучасна екологічна освіта: світовий досвід та українські реалії» [6]. Нагадавши, що ще з 1950–х років зі США в інші розвинені країни стала поширюватися увага до екологічної освіти, він акцентує існування чотирьох її моделей для рівня школи: екологізація біології; екологізація географії (яку викладають як «землезнавство»); факультативне включення екології як окремих тем чи коротких курсів без порушення традиційного навчального плану; введення великого за обсягом навчального часу предмету «Екологія» для старшокласників чи у випускному класі.

Висновок В.Крисаченка щодо української екологічної освіти на момент зміни тисячоліття, виконаний вже на самому початку статті, звучить так: «В Україні загальна шкільна освіта продовжує залишатися консервативною в плані її екологізації. У кращому випадку, реалізується третя модель, тобто набуття екологічних знань факультативним шляхом. Деякі набутки екологічного чину спричиняються в процесі викладання біології та географії. Однак загальний стан залишається незадовільним. У цьому зв'язку оптимальною моделлю екологізації освіти має бути шлях інституалізації екології як окремого предмету, рівноцінного та рівноправного серед інших компонентів базової освіти. Лише таким шляхом можна досягнути істотних зрушень на терені масової свідомості населення держави, переорієнтації політики, економіки, побуту та інших сфер життя у напрямку забезпечення основного права людини – її права на навколишнє середовище, сприятливе для здоров'я та добробуту людей» [6, с.502–503].

У подальшому В.Крисаченко робить наголос на тому, що доленосно–стратегічні рішення Генеральної Асамблеї ООН 1987 р., першого світового екологічного форуму (Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку) у Ріо–де–Жанейро 1992 р. та інших міжнародних документів проголошують необхідність спільного руху до епохи сталого розвитку. Акцентується те, що йдеться не тільки про життя і добробут наступних генерацій, а насамперед про високу якість життя сучасного населення планети. Декларація Ріо–1992 нагадує про необхідність дотримання світової конвенції Про права людини, відтак, кожна держава в своїй політичній і економічній діяльності повинна забезпечити своїм громадянам «здорове та плодотворне життя в гармонії з природою». Отже, розширення та удосконалення екологічної освіти є обов'язковим елементом модернізації освіти для вимог інформаційного суспільства зразка XXI століття.

Виклавши кілька доцільних пропозицій щодо продовження програми «екологізації» системи середньої освіти, В.Крисаченко вказує, що доволі сприятливі для різноманітних

інновацій умови 1990-х років стали причиною формування у системі вищої освіти значного сектору загальної і спеціальної екологічної підготовки. Він нарахував для екологічно-фахової підготовки принаймні 15 професійних напрямків і ще сім таких, де екологічна орієнтація є досить виразною.

Однак, як і слід було чекати, не існувало можливості за короткий інтервал часу подолати методологічні і світоглядні недоліки радянського виховання і навчання у сфері екології і безпечної життєдіяльності. Тому В.Крисаченко вказує, що національна вища школа перебуває на проміжному етапі і має багато невіршених проблем: «Таким чином, фахова екологічна освіта сконцентрована навколо природничої (класичної) екології і проблем природокористування. Поза увагою практично залишився концентр сучасної екології – людина і відповідний комплекс наук і спеціальностей, урбоекоекологія, культурна екологія, соціальна екологія, екологія людини, біосферологія, екологічна культура та ін. Не ставлячи за мету охарактеризувати зміст відповідних програм, все ж констатуємо: до сих пір зберігається переважно орієнтація на підготовку фахівців з біоекології, а в сфері економіки – прикладної екології. В обох випадках домінує ресурсний підхід, утилітарно-споживацьке ставлення до довкілля, сформоване в умовах екстенсивної економіки. Зрозуміло, що набуття спеціалістами вимог сучасної екологічної культури є більш ніж проблематичним, що переконливо, на жаль, засвідчують їхні подальші діяння в ранзі керівників, депутатів, політиків тощо» [6, с.507–508].

Саме остання обставина й повинна викликати особливу стурбованість, адже загальне скерування екологічної складової у національній системі освіти України має поперхово-інформативний, а не визначальний вплив на світогляд і систему моральних та інших цінностей, які й визначають глибинні засади індивідуальної і колективної поведінки, сукупність індикаторів-дороговказів під час створення і застосування нових технологій і засобів виробництва. Іншими словами – екологічна освіта в Україні існує і діє в «стартовому» режимі, а не на повну потужність.

Якщо ж порівнювати становини у цій сфері з практикою зарубіжних країн, то слід визнати – ми далеко не найгірші. Відомий сучасний американський науковець Дж.Даймонд є автором кількох видатних творів, що привернули світову увагу. Тут доцільно вказати на велику книгу «Колапс» [2], де не тільки здійснений детальний аналіз повного зникнення чи тотального занепаду багатьох цивілізацій у різних куточках Землі, а й наголошується на тому, що «багато сучасних суспільств, насамперед Китай і Північна Америка, стоять на роздоріжжі й у найближчому майбутньому повинні вирішити для себе, чи хочуть вони існувати далі або готові загинути» [2, анотація]. Даймонд витрачає чимало зусиль на доведення того, що, за винятком кількох порівняно вдалих американських проєктів (приклад – участь у порятунку озонової оболонки Землі чи значне зменшення рівня хімічного і біологічного забруднення Великих озер), екологічна ситуація на континенті Північної Америки істотно не поліпшилася. Та що найгірше – дуже населений Китай уже перетворився в «найбільшого забруднювача» Землі, оскільки копіює американський шлях технологічного прогресу. Отже, світовими локомотивами руху до загального колапсу стали урбанізовані США і напівселянський Китай. Разом з іншими відомими фактами все це можна розглядати як достатньо переконливий доказ того, що сучасні сектори екологічної освіти не можна вважати надійним засобом порятунку всього людства від «Колапсу–2050».

Науковці багатьох країн світу усвідомлюють цей не надто втішний результат і міркують над тим, чому майже безрезультатно пройшов екологічний форум 2002 року (Rio+10), а головне – як діяти надалі. Схоже, що серед варіантів планів передувє ідея «освіти для сталого розвитку».

Визначення цього поняття ще відсутнє у головних українських педагогічних словниках і енциклопедіях, але позитивні зрушення все ж відбуваються хоча б тому, що Україна є членом ООН і вимушена виконувати прийняті там з її участю рішення: створити національний центр з дослідження проблем досягнення сталого розвитку, взяти участь у визначенні на період 2005–2015 років заходах у рамках «Декади освіти для сталого розвитку» та ін. Вже при першій спробі пошуку в україномовному Інтернеті (<http://www.google.com.ua/search>, 3–03–2012) база мережі запропонувала «приблизно 938 000 результатів».

Можливо, найбільшої уваги заслуговує матеріал з назвою «Освіта для сталого розвитку. Національна доповідь (скорочено)» [7]. У ньому вказано більшість тих заходів

і кроків, які відбувалися в Україні на виконання рішень ООН і рекомендацій V конференції «Довкілля для Європи», яка відбулася за участю всіх європейських держав у Києві в травні 2003 року. Відзначається, що Україна вирішила розбудовувати освіту для сталого розвитку на базі наявної екологічної освіти. У тексті досить детально викладені головні характеристики і особливості національної середньої і вищої освіти в аспектах навчання молоді й формування екологічної культури, описані ВНЗ та інституції, які проводять фундаментальні та екологічні дослідження, висвітлено законодавчу базу для організації екологічної та освіти для сталого розвитку. Значне місце займає опис здійснених проєктів і акцій, наголошено на міжнародній співпраці та ін. Відсутні критичні чи хоча б узагальнені висновки.

Інші десятки тисяч інтернетівських «результатів» являють собою найрізноманітніші згадки про «сталий розвиток» у класних, шкільних, міських чи районних проєктах, виступах і презентаціях сотень і тисяч доповідачів на симпозиумах і конференціях різного спрямування та ін. Легко відшукати твердження на кшталт «Україна є єдиною країною світу, де ідея сталого розвитку як керованого захисту довкілля і людини пронизує всі освітні рівні...» (у принципі, це й справді так, якщо врахувати інформацію про Вітчизну, її історію, населення, особливості рідного краю й ін.).

Та для теми цієї статті набагато цікавіші матеріали, в яких більш чітко акцентовані особливості «освіти для сталого розвитку». У працях відомого науковця з Сум Л.Мельника, який доклав значних зусиль для об'єднання творчих можливостей колег з багатьох країн, вказано – далеко не одразу прихильники екологічної освіти і традиційних підходів до цього питання усвідомили той неприємний факт, що «...позірно рятівне нарощування потужності очисних споруд спроможне тільки погіршити ситуацію через свою колосальну матеріалоемність» [13, с.30]. У цьому й усіх інших відомих нам виданнях Л.Мельник і його колеги переконують читачів у тому, що, по-перше, у наявних в Україні навчальних планах усіх закладів «надто слабо висвітлюється проблематика сталого розвитку» (там же, с.17), по-друге, формулюють перед людством дуже серйозну програму діяльності:

«Проблематику сталого розвитку часто пов'язують лише з вирішенням екологічних завдань. Тим часом це надзвичайно складний і багатограний комплекс проблем забезпечення ефективного функціонування в межах планети біосферно-антропогенної єдності, що належить до класу відкритих стаціонарних систем. Вирішувати ці проблеми необхідно повсюдно й одночасно в кожному куточку планети, де існує людська цивілізація. Причому, в цьому процесі повинен брати участь кожний її представник. Успіх на цьому шляху можливий лише в тому випадку, якщо людство зможе освоїти системне екологізоване мислення, побудоване на сприйнятті єдиних закономірностей розвитку систем, з яких складається світобудова» [13, с.24].

Не маючи змоги запропонувати варіанти екологічно цілковито безпечних технологій життєзабезпечення, Л.Мельник та інші автори цитованої й подібних книг дуже детально досліджують і описують все, що стосується найрізноманітніших «систем», з яких складається «світобудова». Вони сподіваються на поліпшення управління і «якісну зміну людського матеріалу». Узагальнюючі висновки і бажаний вектор світового руху містить таке висловлювання: «Екологічна досконалість виробляючої системи (економіки), що забезпечує реалізацію функцій існування людини на Землі, визначається досконалістю людини «соціо» і загальною гармонією триєдиної системи людини. Головною функцією в цьому є соціальний (духовний) розвиток людини. Ці питання враховує соціальний вимір сталого розвитку» [13, с.26].

Не менш цікаві думки з приводу освіти для сталого розвитку висловив відомий український науковець-педагог Г.Філіпчук [15]. Здійснивши аналіз причин і особливостей сучасної соціально-виробничої кризи людства, він вказує кілька вагомих причин неповного виконання планів і надій, пов'язаних з проєктами екологічної освіти у середніх і вищих закладах освіти. Головна з них – людський фактор: «На жаль, впливи транснаціональних компаній, фінансово-промислових груп, корпоративних партійних команд на прийняття політичних, правових рішень є достатньо сильними. А тому екологічні принципи в економічних системах, закони «екологічного дерева», освітньо-екологічні й інформаційні концепції впроваджуються важко» [15, с.80]. Г.Філіпчук нагадує, що екологічний Форум 2002 р. звернувся до ООН з пропозицією оголосити Декаду освіти для сталого розвитку й класти у рішення низку принципових положень:

«Освіта, по-перше, має бути початковим і основним елементом трансформації суспільства для сталого розвитку, ключовим завданням якого є формування та розвиток мислення, орієнтованого на сталий розвиток.

По-друге, така освіта відіграватиме важливу роль у формуванні суспільного розуміння принципів сталого розвитку, враховуючи культурні та місцеві форми життя.

По-третє, освіта сталого розвитку закладає усвідомлення про необхідність соціального, екологічного прогресу для всіх секторів суспільства: бізнесу, сільського господарства, промисловості, туризму, надкористування, для органів державної влади і місцевого самоврядування, засобів масової інформації тощо...

По-четверте, для сталого розвитку важливою є освіта впродовж життя... Без доступу до базової й вищої освіти та освіти дорослих неможливо впроваджувати принципи сталого розвитку.

По-п'яте, освіта в інтересах сталого розвитку необхідна для всіх націй. Реальним є те, що найбільш високоосвічені країни і створюють найбільшу загрозу майбутньому планети. Тому нагальною є переорієнтація існуючих програм освіти в усіх країнах, синтезуючи соціальні, економічні, екологічні, етичні знання.

По-шосте, освіта для сталого розвитку потребує врахування найрізноманітніших місцевих, національних, регіональних особливостей.

По-сьоме, сучасний світ, нагромадивши критичну масу ризиків, як ніколи потребує діалогу й взаємозв'язку культур, толерантності й взаємоповаги у спілкуванні, у процесі прийняття рішень. Необхідне також зближення і взаємне збагачення науки і мистецтва, науки і релігії, інтегрування природознавчої, технічної, гуманітарної, художньо-естетичної освіти, синтез раціонального й емоційно-чуттєвого, нелінійного мислення» [15, с. 83–84].

Подібні сподівання на досягнення епохи сталого розвитку через зміну світогляду і вивіщення життєвих цінностей усіх людей у ХХІ ст. засобами сучасних освітньо-вихованих систем висловлюють багато педагогів і представників гуманітарних, економічних, біологічних та сільськогосподарських наук ([4;8;12;17] та ін.).

Однак, існують і альтернативні точки зору на шляхи досягнення сталого розвитку, які орієнтуються не на «нове виховання» і пріоритетність «підвищення духовності» в усього населення Землі. Їх авторами стали переважно ті науковці, які продовжують стежити за станом сучасних наук і створенням ними технологій найвищого рівня. Наприклад, наш відомий філософ В.Лук'янець і члени його наукової груп, хоч і з певними застереженнями, покладають надії на те, що новітні нанотехнології виявляться спроможними значно зменшити тиск людства на довкілля і стануть основою виробництва майбутнього [1;9]. Більш послідовною є позиція філософа і педагога К.Корсака, який ще у статті «Екологічна освіта» для нової «Енциклопедії освіти» 2008 року видання (вона є логічним розвитком і розширенням статті Н.Пустовіт) [11] попередив про те, що «Екологічна освіта є ультимативно необхідною, але сама вона неспроможна ліквідувати загрози існуванню людства в умовах постійного збільшення його чисельності та обмеженості природних ресурсів життєзабезпечення, а також принципової «антиекологічності» будь-яких індустріальних технологій. Сподівання на розрив і зникнення цієї, здавалося б, неподоланної суперечності надають ті розділи точних наук, що на зламі тисячоліть вийшли на рівень атомарно-ядерних технологій (нано-, піко-і фемтотехнології). Нанонауки вже постачають виробничі процеси, які копіюють (чи й поліпшують) природні явища, а тому не мають жодних небажаних екологічних наслідків. Відтак правильною і перспективною стратегією на ХХІ ст. є прискорений розвиток надвисоких технологій разом із постійним підвищенням екологічної культури, зокрема засобами екологічної освіти і виховання» [4, с. 249].

Можливо, що у майбутньому буде реалізована ця чи подібна модель сталого розвитку. Розширюючи думку І.Владленової щодо надходження «четвертої хвилі нанотехнологій», К.Корсак пропонує для чергового цивілізаційного «стрибка» більш точну назву – «ноохвиля». У назву закладена його пропозиція називати перші екологічно безпечні способи виробництва «ноотехнологіями» ([5] та ін.). Це вдалий термін – мудротехнології, – який може завоювати планету і стати керівним принципом, адже однієї тільки «розумності», як підкреслив у своїй статті Г.Філіпчук [15, с. 80], виявилось надто мало для припинення чи значного сповільнення промислової деструкції природного середовища у ХІХ–ХХ століттях.

Список використаних джерел

1. Владленова І.В. Народження Четвертої хвилі: нанотехнологічне суспільство // Практична філософія. – 2009. – №3(33). – С. 14–18.
2. Даймонд Дж. Коллапс. Почему одни общества выживают, а другие умирают / пер. с англ. – М.: АСТ, 2008. – 762 с.
3. Запорожець О.І. Десятиріччя ООН з «Освіти для сталого розвитку та безпеки життєдіяльності людини» // Безпека життєдіяльності. – 2008. – №7–8. – С. 16–20.
4. Корсак К.В. Екологічна освіта / Енциклопедія освіти. АПН України; гол.ред. В.Г.Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 248–249.
5. Корсак К. ХХІ століття: освіта і виховання в умовах переходу людства до ноотехнологій // Шлях освіти. – 2011. – №1. – С. 20–25.
6. Крисаченко В.С. Сучасна екологічна освіта: світовий досвід та українські реалії // Філософія освіти ХХІ століття: проблеми і перспективи: Методол. семінар, 22 листоп. 2000 р. Зб. наук. праць. Вип.3 / За заг. ред. В.Андрушенка. – К.: Знання, 2000. – С. 501–509.
7. Кудін А.В., Левківський К.М., Степаненко С.М., Тимошенко Н.І., Шинкарук В.Д. Україна. Сталый розвиток 2007. Освіта для сталого розвитку. Національна доповідь (скорочено) (доступ who-is-who.com.ua/bookmaket/ust2007/7/2.html)
8. Куценко В., Гарашчук О. Стратегія соціальної парадигми сталого розвитку // Економіст. – 2011. – №4. – С. 10–13.
9. Лук'янець В.С. Этическая парадоксальность фундаментальной науки коллапсера века // Практична філософія. – 2009. – №3(33). – С. 3–13.
10. Нечипорук Л. Формування ноосферної свідомості особистості як основи соціоприродної стабільності суспільства // Нова педагогічна думка. – 2011. – №1. – С. 109–113.
11. Пустовіт Н. Екологічна освіта / Педагогічний словник / За редакцією дійсного члена АПН України Ярмаченка М.Д. – К.: Педагогічна Думка, 2001. – С. 169.
12. Рідей Н., Рибалко Ю., Хітренко Т. Освіта і наука для сталого розвитку в програмних документах і угодах світових зібрань // Освіта і управління. – 2011. – Т.14. №1. – С. 90–97.
13. Социально-экономический потенциал устойчивого развития: Учебник/ Под. ред. проф. Л.Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бельгия). – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2007. – 1120 с.
14. Сяська І., Лико Д. Екологічна освіта у загальноосвітніх навчальних закладах задля сталого розвитку // Нова педагогічна думка. – 2011. – №1. – С. 102–105.
15. Філіпчук Г. Природо- і людиноцентризм у контексті екоосвіти сталого розвитку // Освіта і управління. – 2010. – Т.13. №2–3. – С. 79–85.
16. Хайлов К., Празукін О., Юрченко Ю. Екологічна криза в населеній частині Землі та народна освіта // Світогляд. – 2009. – №4. – С. 28–34.
17. Хвесик М. Сталый розвиток України: проблеми та перспективи // Економіст. – 2011. – №4. – С. 8–9.

Рудаковская С.В. Образование для устойчивого развития как перспектива экологического образования

Проанализировано соотношения понятий «экологическое образование» и «образование для устойчивого развития», а также имеющиеся предложения относительно реализации устойчивого развития в ХХІ ст. Указано, что наиболее перспективно объединение образования для устойчивого развития с созданием экологически безопасных ноотехнологий.

Ключевые слова: экологические угрозы, экологическое образование, образование для устойчивого развития, нанотехнологии, ноотехнологии.

Rudakivska, S.V. Education for a sustainable development as perspective of ecological education

«Ecological education» and «education for a sustainable development» is analysed, and also available offers concerning sustainable development realisation in ХХІ the item. Is specified, that association of education for a sustainable development with creation ecologically safe nootechnologies is most perspective for future.

Key words: ecological threats, ecological formation, formation for a sustainable development, nanotechnologies, nootechnologies.

«Історія української культури» для англomовних студентів. Тема четверта

Аналізуються особливості розвитку культури України за литовсько-польської доби та пропонується матеріал для викладання нормативного курсу «Історія української культури» для англomовних студентів першого курсу неісторичних спеціальностей.

Ключові слова: культурні впливи, благодійність, братства, національна самосвідомість, братські школи, уніатство, релігійна та полемічна література, друкарство.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Мартыненко Н.Н.

«История украинской культуры» для англоязычных студентов. Тема четвёртая

Анализируются особенности развития украинской культуры в литовско-польский период, и предлагается материал для нормативного курса «История украинской культуры» для англоязычных студентов первого курса неисторических специальностей.

Ключевые слова: культурное влияние, благотворительность, братства, национальное самосознание, братские школы, униатство, религиозная и полемическая литература, книгопечатание.

Актуальність теми лекції є очевидною. Переважна більшість студентів-іноземців, які вивчають нормативний курс «Історії української культури» зазначають, що за доби іноземного панування і в їхніх країнах відбувалися подібні процеси в галузі культури.

Вивчаючи історію розвитку культури можна побачити значну кількість спільних рис у культурогенезі народів різних країн. Студенти-іноземці вважають перевагою той факт, що українська культура зазнала значних культурних впливів і при цьому не втратила оригінального національного колориту.

Отже, метою даної статті є композиція матеріалу до проведення четвертої теми курсу, присвяченої розвитку української культури за доби литовсько-польського панування.

Авторка врахувала специфіку базової мовної та загальноосвітньої підготовки іноземних студентів. Надано текст, з яким студенти і викладачі можуть працювати на лекційних та практичних заняттях.

Topic: Ukrainian Culture of Lithuanian-Polish Period
(14th–the first half of 17th centuries)

Plan

1. Social, political and historical situation.
2. Development of education and scientific knowledge.
3. Brotherhood schools.
4. Charity.

5. Ukraine and West-European cultural influences.

6. Polemic literature.

7. Printing.

At the second half of 14th century the major part of Ukrainian lands was incorporated to the Great Lithuanian Principality. Both states were equal. Ukrainian, Belorussian and partly Russian lands formed 9/10 of the whole territory of principality.

The population had not resisted the occupation, because here Lithuanians followed the rule: «we do not break old traditions, and do not set the new ones». Russian feudal landowners preserved their lands. Chernihiv–Siverschyna, Kyivschyna, and Podillya were autonomies. Russian language was official (it had Northern variant – Belorussian and Southern one – Ukrainian). Sphere of using of Ukrainian language widened. In 1556–1561 monk of Peresopnytskyi Orthodox monastery (Volyn') Mykhailo Vasylevych (from Syanok) made for princess Anastasiya Golshanska-Zaslavska one of the first translations of Gospel's texts from Bulgarian language into Ukrainian everyday language. In manuscript of Peresopnyts'ke Gospel there were phonetic, grammar and lexical features of folk Ukrainian language of the 16th century. It was unique wonder of Ukrainian culture, national holy book. Text of this Gospel was written by calligraphic handwriting. Ornamental motives and compositions were used for decoration of this book. Decoration of this presented Ukrainian nature. There were nice pictures of famous Gospel writers: John, Luke, Matthew and Mark. Titles of this book were made from the oak tree and were covered by velvet. The insurance value of this book is 6,5 million dollars. It is preserved in National Scientific library named after V. Vernadskyi (Kyiv). This book started to be famous after inauguration of our Presidents (L. Kravchuk, L. Kuchma, and V. Yushchenko).

Orthodox Church saved its position. There were not any religious conflicts in Great Lithuanian Principality, because leaders of this State were tolerant to different confessions.

Situation in Polish lands was a little bit different. There position of Catholic Church was stronger than in Lithuanian lands. Orthodox believers had the freedom of religion, but their confession was considered lower than catholic one. But last Polish king from Yagellon family and Lithuanian Prince Sygizmund II August in 1563 made Catholic and Orthodox nobility equal in their rights. Later, according to Lublin uniya (1569) Ukrainian nobility formally received the equality with Polish and Lithuanian ones. Lithuania and Poland connected Ukraine with Western Europe. Western influence we could mention in Latinization of Ukrainian elite circles and found out about humanism and Reformation.

European cultural influences affected Ukrainian culture through the students, who studied at European universities. Between 1510–1560 years only in Krakiv university (Poland) 352 Ukrainians got the education.

Ukrainians were among students of Bologna, Padua, Basel, Heidelberg, Leiden, Leipzig, and Wittenberg universities. Some of Ukrainian students started to work in Europe. They made a great contribution to European culture. Yuriy Koterma (more famous like Yuriy Drohobych) got high-level education in astronomy, medicine, and philosophy. In 1481–1482 he was a rector of Bologna University. In 1482 he got the rank (title) of Doctor in Medicine. He was the first Ukrainian, who made post-mortem examination for searching of causes the diseases and to find the best way of treatment. He had medical practice. For the great contribution into national culture he got the title of citizen of Bologna.

In 1488 he moved to Krakiv University and gave the lectures in astronomy, medicine, theory of arts. Ukrainian researchers try to proof that there is a big per cent of probability that Mykolai Copernic was among the students of professor Drohobych. Copernic started to study at Krakiv University in 1491. Prince Constantine–Basil Ostroz'kyi was one of the most influential Ukrainian magnates, who cared of culture and charity. Ostroz'kyi supported the idea of cultural and religious autonomy of Ukrainian and Belorussian people, patronized Orthodox institutions, medical and educational enterprises. He organized the circle of writers in his private town Ostroh, founded schools in Turov (1572), Volodymyr–Volynskyi (1577) and school with printing press in Ostroh (1576). Ostroh School was Slavonic–Greek–Latin school of highest level. He gathered the best scientific forces of Ukraine. There had been taught «seven free arts»: grammar, rhetoric, dialectic, arithmetic, geometry, music and astronomy. People named it three-language lyceum or three language gymnasium, because teaching

was realized in Greek, Latin and Ukrainian (Slavonic) languages. 500 pupils graduated this school between 1576–1636 years.

The circle of theologians and philologists was the part of Ostroh educational branch. Herasym Smotryts'kyi was one of the most famous participants of it. He was a rector of Ostroh School. His son Meletiy was also very talented person. He was a teacher, translator, writer–polemist, religious and political leader. But the most thing made him famous – his «Slavonic grammar» (1619). We should give some comments here. At this period (late 16th–early 17th centuries) there was a cultural–national movement in Ukrainian and Belorussian lands. At the basis of it there was an idea of preservation of cultural traditions (especially church–Slavonic language like the language of education, science and literature).

By late 16th–early 17th centuries in Ukraine started to form collective organs – brotherhoods. These were national–religious and public cultural organizations. They started to form because Rich Pospolyta (Polish State) occupied Ukrainian lands. Ukrainian culture appeared in the situation of limitation. Brotherhoods protected human rights of Ukrainian people, the Orthodox faith, educated Ukrainians, organized and supported schools, trained writers, philosophers, orators, teachers, cared of historical and cultural monuments, chronicles, books, supported poor people, paid ransoms for Ukrainian people, who appeared in Turkish captivity, participated in funeral ceremonies of brotherhood's members. Brotherhoods presented national consciousness of Ukrainian people. Actually, brotherhoods' movement played similar role as Reformation in Europe (clergymen appeared under the control of public bodies).

Pedagogic principles of brotherhoods' schools were based on the humanism. In the Statute of Lviv brotherhood school (1586) there was a principle of value of each person in spite of his origin or wealth. At the best places usually had to sit the best pupils (even if they were poor). Corporal punishments were framed. Respect of human dignity was one of the most important points of teacher's practice. It helped to form public active citizen. According to this Statute teacher should be an example of moral behaviour: he should be good believer, modest, not furious, not use rude words, not be the heretic, etc.

At this period along with brotherhood schools, Jesuit schools were opened. The main aim of Jesuits was strengthening of Catholic positions, activation of its expansion to the East by the way of ideological influence on masses with the help of school education. Jesuit schools were founded in Yaroslav (1575) (Bohdan Khmelnytskyi studied there), in Lviv and Luts'k (1608), Kyiv (1615), Kamyanyets'–Podil's'kyi and Ostroh (1624), Uzhhorod (1646) and other towns. Full course of Jesuit school had 5 years and after graduation former students should participate in discussions with Protestants and Orthodox believers enlisted them to Catholic Church.

At the beginning of 17th century Kyiv renewed like cultural centre of Ukraine. Elizabeth (Halshka) Hulevychivna (1575–1642), daughter of Luts'k nobleman Stefan Lozka gave money for the foundation of Kyiv Epiphany Brotherhood (it was the most numerable one in Ukraine). It united the best representatives of Ukrainian nobility, clergymen, craftsmen and merchants. Hulevychivna was educated person, worked out the Statute and programme of Kyiv donated the land in Podol region, gave money for school, church and hotel (for poor people) building.

We should underline that Kyiv brotherhood school (1615) influenced a lot on Ukrainian cultural development. Famous Ukrainian humanists Yov Borets'kyi, Yelysei (Olexander) Pletenets'kyi (1554–1624), Taras Zemka (1582–1632), Zahariya Kopystens'kyi (?–1627) were among founders of Kyiv school. Jerusalem patriarch Theofan blessed this school. Yov Borets'kyi was the first rector of Kyiv brotherhood school. Later, Meletiy Smotryts'kyi, Kasyan Sakovych, Homa Yevlevych were rectors of this school. This educational enterprise was named «Kyivan Schools», because it was consisted from 4 schools: one elementary (so called «phara»), and 3 humanitarian («infima», grammar and «syntaksyma»). Old Slavonic, Greek and Latin languages, rhetoric, piityk (poetry), philosophy were among school subjects. At this period Cossacks played an important role in social life of society. Talented hetman Petro Sahaidachnyi (Konashevych–Sahaidachnyi) (?–1622) with all his 20 thousand host became the members of Kyiv brotherhood. He supported this brotherhood by money. Thanks to Cossack support Kyiv brotherhood became strong organization of national liberation and cultural movement.

Uniat bishops had written to the Pope that co–operation between Kyiv brotherhood and Cossacks threaten Catholicism.

P. Sahaidachyi helped to renew the Orthodox Church hierarchy (which was cancelled after Beresteyan Church Uniya (1596)). Five days before his death in 1622, P. Sahaidachnyi left his property for educational–scientific purposes, religious–church needs and charity. He gifted 1500 gold rubles to Kyiv and Lviv brotherhood schools.

The first half of the 17th century was the period, when Kyiv finally, became the center of national culture. Here circled the best intellectuals of society. There were many Halysian people among them: Borets'kyi, Kopystens'kyi, Zyzaniy, brothers Berynda, Sakovych, and Kalnofois'kyi.

Petro Mohyla was the prominent Ukrainian cultural public figure (1596–1647). He originated from rich noble dynasty. He graduated Lviv brotherhood school, after that he studied abroad (in Paris). Later, he moved to Kyiv. In 1625 he became the monk of Kyiv–Pechers'k monastery and in 2 years was elected as archimandrite (kind of high level clergyman) of Kyiv–Pechers'k lavra. Then he became a metropolitan of Kyivan and Halysian regions. Petro Mogyla led an active struggle against uniatic church. He asked Polish king for legalization of Orthodox Church in Ukraine and received back some Orthodox houses and cult buildings of St. Sophiya Church and Kyiv Vydubys'kyi monastery.

P. Mohyla had written some books (ecclesiastic and polemic). He was at the sources of Ukrainian high education. In autumn of 1631 he founded in lavra the school «gymnasium». Programme of this school was similar to programmes of western collegiums. Main languages for teaching were Polish and Latin.

1 September 1632 this lavra school and brotherhood school united and received the name Kyiv Mohyla collegiums. It had branches in Vinnytsya and Kremenets'. Later, this collegiums became an Academy the only Slavonic high educational enterprise. Isaya Trophymovych–Kozlovs'kyi became its first rector. He was the Doctor of theology one of the authors of «Catechism» (short review of Christian religious dogmas in questions and answers).

Rish Pospolyta (Polish State) demonstrated hostility to Kyivan collegiums Polish king Wladyslav IV ordered to liquidate all Latin schools in Kyiv and in 1635 Polish Sejm (parliament) forbade to teach philosophy. In spite of state prohibition the philosophical course and theology preserved in Kyivan collegiums.

We should underline very interesting point. Petro Mogyla realized in programmes of his collegiums synthesis of spiritual heritage of Western and Eastern Europe. He followed our own national traditions. Thanks to his activity Ukraine became the part of Europe without adoption of Catholic dogmas and had not lost its national identity. Petro Mohyla understood that weak faith of population originated from absence of normal level of education. Here, there is one interesting thing. Italian historian and jurist Bissachoni Majolini in his book «History of Civil Wars» wrote about Ukrainians that they were noble knights, engaged in arable farming, and skillful in using of weapons, despairing in a battle, their will to the victory was amazing up to self–sacrifice. There is one more feature – they strongly drawn towards the education, especially ordinary people.

Polemic literature played an important role in the struggle of Ukrainians for social and national liberation. It started its active development especially in 16th–17th centuries. The majority of polemic writers cognized the necessity of perfection of educational programmes and arising the role of school in youth upbringing.

Herasym and Meletiy Smotryts'kyi were the most famous polemic writers of this period. Meletiy Smotryts'kyi in his book «Threnos» (1610) had shown that nobility betrayed the Orthodox faith by the adoption of Catholic religion. Meletiy Smotryts'kyi quoted in this book such authors like Ibn Sina, Erasmus of Rotterdam, Franchesko Petrarka and others. «Threnos» influenced a lot on some generations of Ukrainians. Polish king Sigismund III ordered the seizure and burning of all copies, to close of the printing press in Vilnius, where the book was published. He also wanted to punish all people responsible for this publication. «Threnos» had written in Polish language.

Early 17th century was the time, when Prince Ostroz'kyi died (1608) and his support of Orthodox Church and Ukrainian culture stopped. Polonization of nobility spread over the Ukrainian territory. Polonization is a specific term for policy of Polish government in Ukrainian lands. During the realization of this policy the Polish language was used like an

official one and was obligatory for education and in all spheres of social life. At the top of political elite appeared people, who had spoken in Polish and adopted Catholicism (instead of Orthodox religion).

In 1612 Ostroz'ka printing press stopped to exist. The school without material support also stopped its activity by 1640. Granddaughter of Basil Ostroz'kyi Anne–Aloize Hodkevych followed Jesuits. She organized Jesuit collegiums (1642) and even re–baptized bones of her father Olexander Ostroz'kyi.

Ivan Vyshens'kyi (1550–1620) was also a very famous polemic writer. He originated from Halytsian town Sudova Vyshnya. In 1596 he was the monk of Athon monastery in Greece. This monastery was a big religious center of Orthodox Church. We can find now for about 20 polemic works of this writer. In his books he defended the traditional Orthodox doctrine. He engaged the propaganda for natural equality of people, collectivism, offered the socialization of property, etc. He considered that the ideal social organization should be built on the principles of early Christianity. Unfortunately, he was against a system of secular education. He thought that it is not necessary to study foreign languages and antique philosophy. He supported church–scholastic upbringing.

Among popular literary genres in Ukraine of 14th–the first half of 17th centuries there was Chronicles' writing. «Hustyn Chronika» was compiled between 1623–1627 years by Zakhariya Kopystens'kyi (?– 1627). This chronicle dwelled on the events from the time of Kyiv Rus' up to the late 16th century in the context of world history. There were many literary inserts, which gave the information about the beginning of writing language, origin of the Rus' name, formation of Cossack State, preservation of heathen faith in ritual culture of Ukrainian people.

In this period (15th–17th centuries) oral folk creativity (especially historical poetry) was formed. Here we could find full presentation of national spiritual peculiarities of Ukrainian culture. Historical songs and Dumas appeared at the time, when Ukrainian people struggled against Polish and Turkish–Tatar aggression. The formation of Zaporizhian Sich (Camp) gave the impulse for the development of popular song creativity. Historical songs and Dumas had a very specific ideological subtext and formed moral and patriotic codes (such ideas we could find in Dumas about Olexiy Popovych, Samiylo Kishka, Ivas' Kononovchenko, and Marusya Bogyslavka). «Song of Baida» was the original one of popular poetry of the mid.–to–late 16th century. It dwells upon the execution of prominent Cossack leader Dmytro Vyshnevets'kyi. He devoted his life to the struggle against Turkish–Tatar aggression.

Book printing in Europe was formed thanks to the efforts of Johann Huttenberg from Mainz (Germany, 1440). In Ukrainian lands printing formation was connected with the name of Ivan Fedorov (about 1525–1583). Earlier existence of printing in Ukraine has not proved by scientists.

In 1553 I. Fedorov managed to start the building of Moscow printing press. There he edited (1564) with his friend Petro Mstyslavets' the first Russian book «The Epistles». Later, because of religious persecution they had to move to Lithuania. There, in Lithuanian town Zabłudov they opened the printing press and edited «The Homiliary Gospel» (Uchitel'ne Yevangelie) (1569) and «Psalter» (1570). In 1572 I. Fedorov moved to Lviv and in 1573 he founded the first Ukrainian printing press. In February, 1574, at Lviv monastery of St. Onuphriy he prepared the second edition of «The Epistles». It had high historical value like the first book printed in Ukraine. Later, there were more editions of this book in Kyiv (1630), Lviv (1639), and Luts'k (1640). Very soon after the edition of «The Epistles» Ivan Fedorov edited «The Alphabet» with grammar. It was the first East–Slavonic printed alphabet. It was the text book of Slavonic language. There we could find the patriotic acclaims directed to the youth. Nowadays, there is one copy of this Alphabet in the library of Harvard University (USA).

Because of financial difficulties I. Fedorov moved from Lviv to Ostrih (at the beginning of 1575). Ostrih at that time was the scientific and educational centre created by Kostyantyn (Basil) Ostroz'kyi (1526–1608). Sometimes this place was named the Ukrainian Athens. In 1578 I. Fedorov printed «The Alphabet» for pupils of Ostrih school. There, in Ostrih, I. Fedorov started co–operation with Herasym Smotryts'kyi. «The Ostrih Bible» was edited in 1581. It was real polygraph masterpiece. It was the first full edition of the Bible in Church Slavonic language. It was famous among Orthodox believers of Germany, England, France, and Italy. Later editions of this Bible in Moscow (1663) and Petersburg (1751) were only

re–editions of it with some phonetic changes. It is interesting to know that for the whole history the Bible was translated into 2092 languages.

The most famous Ukrainian cultural public figure of the early 17th century was Yelysei Pletenets'kyi (1554–1624). He was an archimandrite of the Kyiv–Pechers'k monastery from 1599 up to 1624. In 1615 he founded the first printing press in lavra. More than that he organized in Radomyshl' a big paper manufacture. By the end of 16th century there were 7 paper manufactures in Ukraine and they exported the paper to Russia.

Usually the majority of printed books were devoted to ecclesiastic themes. But there were also educational books. Books edited in Old Slavonic, Church Slavonic and even in Ukrainian literary languages. There were also editions in Latin, Greek, and Polish languages.

In 1627 the printing press of Kyiv–Pechers'k monastery published the fundamental Slavonic–Ukrainian dictionary «The Lexicon Sloveno–Russian or the interpretation of names». It was used in school education.

Lexicon contents 6982 definitions with the translation and interpretation in Ukrainian literary language. Pamva (Pavlo) Berynda was the editor of this dictionary.

We should say that printing presses were not only workshops of scientific production. They were also the centers of education and culture. They played an important role in polemic between Catholic and Orthodox Churches. Through their books a big amount of humanistic ideas of Ukrainian elite were spread over the Ukrainian territory.

In conclusion we should underline that in spite of all influences Ukrainian culture preserved its original national character and demonstrated very specific kinds of national reaction on foreign influences.

Martynenko, N.M. «History of ukrainian culture» for english–speaking students. Forth topic

Author of the article analyses peculiarities of Ukrainian cultural development of Lithuanian–Polish period and offers the material in teaching of normative course «History of Ukrainian Culture» for the first–year English–speaking students of non–historic specialties.

Key words: cultural influences, charity, brotherhoods, national self–consciousness, brotherhoods' schools, uniatic religion, religious and polemic literature, printing.

УДК16.774

Авксентьєва Т.Г.

Моделі входження до інформаційної цивілізації: багатоваріантність та перспективи для України

У поєднанні з процесами глобалізації інформаційна епоха впливає на уніфікацію та універсалізацію сучасного світу. Розглядається багатоваріантність моделей входження до інформаційного суспільства. Визначається відкритість питання про шляхи адаптації різних суспільств до викликів нової епохи.

Ключові слова: інформаційна епоха, розшарування, клас інтелектуалів, моделі адаптації

В історії людства науковці визначають переломні моменти, відколи світ, звичний людині, змінювався докорінно. Звісно, що такі періоди не були одномоментні, а охоплювали життя навіть не одного покоління людей. А такі події, як захоплення Риму варварами та вбивство останнього римського імператора Ромула Августула, або ж відкриття Америки Христофором Колумбом, ставали своєрідними позначками докорінних змін на мапі історії людства. Сьогодні також, з одного боку, є чітко визначені знакові події, які символізують настання нової епохи, як то: виникнення інформаційно-комп'ютерної технології та згодом мережі Інтернет. Однак зміни відбуваються і сьогодні, мають більш глибинний характер, охоплюючи всі сфери життя суспільства, і перш за все увявлення людей про світ, своє життя, способи адаптації до навколишнього середовища. Зміну сутності трансформацій, що відбуваються, чітко передають основні інтенції досліджень інформаційної епохи. Від захоплення технологічними успіхами людства, мрій про пріоритетний вплив техніко-технологічних змін на просування людства до світлих обрисів найкращого суспільного устрою, дослідники переходять до більш скептичних поміркованих позицій. Інтерес спрямовується саме на соціополітичні та соціокультурні проблеми, особливого звучання при цьому набувають їхні гуманітарні аспекти. Констатується не лише зовнішня зміна умов існування, до яких пристосовується людина, а зміни самої людини, способу усвідомлення себе у світі та своєї життєдіяльності.

Зазначені тенденції у науковій літературі найбільш рельєфно демонструють праці таких авторів, як О. Тоффлер, М. Кастельс, З. Бауман, Дж. Нейсбіт, Й. Масуда, Т. Фрідман, В. Іноземцев, О. Неклеса та ін.

Метою статті є розкриття взаємозв'язку техніко-технологічних змін і соціокультурних і соціополітичних у процесі становлення інформаційної цивілізації та визначення моделей входження суспільств до інформаційної цивілізації.

Засновник теорії «текучого модерну», або «текучої сучасності» Зігмунт Бауман позначає ці зміни таким чином: світ стає не пізнаним до кінця, у ньому більше немає «центрів рішень», або «центрів дій», світ втратив загальні та заздалегідь передбачувані правила гри, він став невловимим. Відповідно, як елітам, так і звичайним людям необхідно реагувати на те, що вже відбулося, кожного разу відбудовуючи нову лінію поведінки [1, с.32–33]. Стан невпевненості, невизначеності переслідує сучасну людину. На думку З. Баумана, концепти універсалізації та гомогенізації, відповідно до яких ми повинні діяти за одними й тими самими правилами, сьогодні заперечуються:

«Глобалізація – це такі літаки, які носяться десь у небесах, однак не всі локальні літовища запрошують їх сісти» [1, с.33]. Мабуть, слід підтримати думку видатного інтелектуала та погодитись, що сьогодні існує багато моделей входження до інформаційної цивілізації та різноманітність відповідей на сучасні виклики.

Серед основних центрів формування інформаційного суспільства виділяють дві моделі постіндустріалізму. В.Л. Іноземцев говорить про американську та західно-європейську моделі. Об'єднує їх лише схожий рівень інформаційно-технологічного розвитку та однотипна господарська система. Тоді як у Європі постіндустріальні тенденції формувалися значною мірою у контексті «антиіндустріалізму», у США постіндустріалізм не означав нічого, крім соціального порядку, що йде «після індустріалізму» [2, с.143]. Той же автор висловлює думку, що хоча США випереджають за темпами економічного розвитку, все ж таки саме європейська модель має більше шансів стати домінуючою у цьому столітті.

США беззаперечно сьогодні є світовим лідером у технологічному та економічному плані. Країни ЄС за темпами росту, рівнем безробіття, розвитком фінансової сфери дещо поступаються США. Але ж за багатьма іншими показниками вони вже випереджають США. На них припадає 39,9% світового експорту, тоді як на США – близько 16,5%. В останнє десятиліття ЄС випередила США на 26% за розмірами зарубіжних інвестицій, пріоритет за компаніями Європи у процесі утворення ТНК (1998–2000 рік 4 з 20 об'єднань були ініційовані європейськими компаніями) [2, с.145].

Важливим є той факт, що США за змінами у соціальній та соціокультурній сферах відстають від країн ЄС. Методи розвитку у США багато в чому залишилися від епохи індустріалізму. Пріоритет мають економічні показники: ефективність виробництва, розміри прибутку, створення технологій продуктів, що більшою мірою є масовими та стандартизованими.

У Європі змінюються мотиви діяльності, значення має не стільки рівень, скільки якість життя. Соціальний аспект змін посідає у країнах ЄС важливе місце. Умови самореалізації особи, соціальний статус, що визначається значно суб'єктивними факторами розвитку людини, а не рівнем доходів, реалізація вільного часу та дозвілля набувають тут ціннісного значення. Сама Європа є лідером у процесі створення благ та послуг, товарів, що є відповідним постіндустріальному соціальному сенсу. У міжнародному плані культурна толерантність, орієнтація на поза примусові методи інтеграції роблять саме Європу перспективним центром постіндустріального світу. Сьогодні дослідники констатують, що вибір шляхів, засобів і механізмів реалізації стратегії інформаційного розвитку залежить від особливостей технологічного і соціально-економічного розвитку країни. Можна говорити про існування кількох основних моделей формування інформаційного суспільства, що реалізуються сьогодні. По-перше, це модель Сіліконової долини, або американська модель, яка являє собою відкрите інформаційне суспільство, що ґрунтується на активному використанні ринкових механізмів. По-друге, це сингапурська модель, специфіку якої становить застосування авторитарних владних механізмів у поєднанні з ринковими економічними важелями. По-третє, це фінська модель, яку дослідники характеризують як відкрите соціально контролюване інформаційне суспільство, що розвивається на базі суспільства добробуту. Дослідники американської моделі визначають, що вона орієнтована на надання послуг населенню та бізнесу. Ключовим моментом є пріоритет приватної ініціативи та використання настанов ліберальної ідеології. Однак американська модель не враховує аспект ефективного вирішення соціальних суперечностей, що виникають на тлі розшарування: люди, пов'язані із високими технологіями, все ж таки становлять невеликий прошарок суспільства. Навіть у самій Долині, яка з кінця 1990-х років приносить прибуток у 60 мільйонів доларів щодня, поряд знаходяться нетрі, де живуть бідні люди (це приблизно третина людей), які виключена з процесу сучасного розвитку [3;4].

Сингапурська модель менш відома. Як зазначає М. Кастельс, напівкваліфікована масова збірка та перевірка, значна частка якої була спочатку зосереджена на офшорних підприємствах, особливо у Південно-Східній Азії, де Сингапур і Малайзія очолювали рух із залучення американських електронних корпорацій, що дозволило країнам цього регіону досягти рівного із Заходом статусу [5, с.364].

Фінська модель має свою відмінність, яка пов'язана з поєднанням високих технологій із державою добробуту. Складовими цієї моделі є спирання на систему державних шкіл, загальне медичне страхування, страхування за віком, за безробіттям тощо. Для цієї моделі технологічне та економічне зростання не є самоціллю. Важливішим є рівень добробуту, який може забезпечити своїм громадянам держава інформаційної епохи, яке місце переваги високих технологій можуть знайти у соціальній сфері [6, с. 96–97]. Тобто порівняно з каліфорнійською та азійською моделями фінська демонструє більш збалансовану модель ефективної інформаційної трансформації суспільства, що не роздирається соціальними конфліктами. Прагнення до рівності, соціальної справедливості, до гарантування державою рівних можливостей склали основу цієї моделі й поєдналися зі збереженням фінської ідентичності. Саме ці аспекти дозволили фінському суспільству набути необхідної внутрішньої консолідації, що становить підґрунтя відсутності протилежності інформаційній експансії [6, с. 143].

Отже, навіть серед найбільш розвинутих країн світу ми бачимо великі розбіжності у соціальному напрямку. Інформаційно-технологічна основа може сприяти формуванню альтернативних моделей суспільства [7, с. 18]. Щодо порівняння країн-лідерів та країн «третього світу» – розбіжності набувають надзвичайного рівня та є фактором зростання суперечностей між ними. Протягом останніх тридцяти років ХХ ст. розрив між провідними країнами та країнами «третього світу» збільшився і темпи цього процесу вражаючі. Постіндустріальне виробництво може існувати і існує поза межами постіндустріальних регіонів. Однак для більшості країн світу постіндустріальна господарська система та тим більше відповідні їй соціальні інститути та соціокультурні зміни не є реальністю [8, с. 155]. Відставання у цій сфері робить проблематичними шанси цих країн хоча б у майбутньому зайняти гідне місце у світовій спільноті. Країни, що становлять регіони «периферії», виробляють в основному промислово-продукцію, в той час, коли розвинуті країни реалізують інформацію знання.

Швидке оновлення інформаційно-технологічної бази країнами-виробниками ще більш поглиблює міжнародний дисбаланс, бо країни «третього світу» з їхніми багатовитратними та недостатньо ефективними економіками, відсталою науково-технічною базою та потенціалом не встигають адаптуватися до цих змін. Вони вимушені платити високу ціну за технологічні та комп'ютерні програми, щоб мати будь-яку можливість доступу до ринку розвинутих країн, можливість створення відповідних інформаційних систем [9, с. 6].

В умовах, коли інформація та знання є важливим ресурсом і ресурсом невичерпним, можливості з їх виробництва є, мабуть, безмежними. Крім того, економічне зростання базується на підвищенні особистого споживання, що це сприяє підвищенню інтелектуального капіталу. Витратне виробництво сировинних товарів та стандартизованої промислової продукції вимагає для економічного зростання забезпечення високої норми накопичення та обмеження споживання. Це зменшує можливості нарощування інтелектуального потенціалу. Отже, ринки країн, що розвиваються, обмежені, економічна відсталість ускладнює процес формування в них впливового середнього класу. Тоді як досвід провідних країн показує, що саме ця соціальна група є найбільш чутливою до постіндустріальних тенденцій. Її економічне та соціальне становище дозволяє накопичувати інтелектуальний капітал та стимулює прихильність постіндустріальним цінностям як умовам збереження свого статусу у суспільстві.

Для підтримування потенціалу глобалізації та отримання додаткового прибутку постіндустріальні країни переносять окремі виробництва та надають деяку допомогу країнам «периферії», перш за все тим, які становлять для них найбільший геополітичний інтерес. Однак ці стосунки не носять альтруїстичного характеру, а підкорені жорстким законам ринку та завданням підтримання світового панування постіндустріальних регіонів. Останнім часом світ неодноразово ставав свідком того, як саме розвинуті держави впевнено брали на себе відповідальність виступати від імені всього світового співтовариства та встановлювати порядки за своїм розумінням у суверенних державах, тим самим демонструючи роль своєрідного світового «жандарма».

Сучасний гео економічний світоустрій, за О.І. Неклессою, характеризується глобальною ієрархією, базується на перерозподілі сукупного світового доходу залежно від пріоритетного виду господарської діяльності. Розподіл світу на Нову Північ і

Новий Південь (які також не є однорідними за своєю структурою) виражається у політичному аспекті міжнародних відносин. Національно-державна схема розподілу людського універсуму все чіткіше набуває форми нового регіоналізму та групових коаліцій [7, с. 16–17]. Пріоритетне значення мають впливові міжнародні організації, співтовариства-інтегрії, країни-системи (найбільша з яких – США), транснаціональні структури та їх коаліції [7, с. 18]. Національно-державний суверенітет як ключовий принцип міжнародних відносин, де-факто зазнає наступу нових тенденцій. Це виявляється у поширенні суверенітету зон національних інтересів та регіональної безпеки, гіпервпливі розвинутих країн та втраті значної здібності бути суб'єктами дій для країн, залежних від них фінансово та технологічно.

Загальнолюдські цінності та відповідні принципи міжнародних відносин явно обмежуються сферою декларацій та є частіше ширмою для проведення зовсім іншої, олігополітичної позиції. Ця позиція спрямована на закріплення положення одних держав, як еліти, що може встановлювати та санкціонувати легітимність інших держав, суверенітет яких обмежується.

Відповідно формується під керівництвом країн-лідерів світова суспільна думка, що створює підґрунтя та стимулює необхідну реакцію на вольові політичні рішення щодо проблем установа світового порядку. Консенсусні механізми функціонування міжнародних організацій поступаються на користь елітарним, вузько корпоративним. Міжнародна нерівність до того ж змінює свій якісний зміст: постіндустріальні лідери в цілому не потребують взаємовигідних відносин із країнами «периферії», тоді як останні від них дуже залежать. Як уже зазначалося, в основному завдання збереження глобальної стабільності та свого впливу, отримання надприбутків підживлюють інтерес країн-лідерів до країн-периферії [2, с. 149].

Таким чином, цим країнам для модернізаційного прориву необхідно розраховувати перш за все на свої внутрішні сили та потенціал. Актуальність прискореної модернізації важлива не тільки в інтересах країн «третього світу», вона має значення для розвитку всього людства та світової стабільності. Для того, щоб подолати негативні тенденції глобалізації, та запобігти непередбаченим кризам, що можуть мати катастрофічні наслідки в нову епоху, людство має осмислити шляхи гармонізації світового розвитку.

Постіндустріальні трансформації викликають нові якісні протиріччя не лише у сфері міжнародних відносин. Сучасні дослідження все частіше торкаються внутрішніх протирічч постіндустріальних суспільств. Один із основних аспектів – це соціальне розшарування, поява нових рис нерівності, які значно відрізняються від індустріальної соціальної протидії. Виникнення монопольного ресурсу у вигляді інформації та знань, набутий ним безпосередньої виробничої сили є базою для становлення нових соціальних груп, що мають основні ознаки класу.

«Клас інтелектуалів» засвоює, виробляє, використовує знання та інформацію. Його відрізняє висока спроможність створювати нові завдання, а успіх базується на здібностях і талантах. Таким чином, нерівність укорінюється у неоднакових здібностях людей. «Нижчий» клас починає виступати не стільки у ролі пригнобленого та експлуатованого, скільки у ролі відчуженого класу [10, с. 21]. Новий «вищий» клас розпоряджається багатствами, які він не привласнив шляхом експлуатації пригноблених, а більшою мірою створив своєю енергією та творчим потенціалом. Як вказує В.Л. Іноземцев, з'являється унікальна ситуація, коли притаманний людству століттями потяг до рівності, суперечить із потягом до свободи та справедливості [2, с. 148].

«Вищий» клас все більше відокремлюється. Коли буржуазія та пролетаріат протистояли один одному, інтереси яких були однопорядкові – максимізувати привласнення матеріальних благ, але сьогодні ситуація змінюється. Сьогодні «вищий» клас має меншу потребу у «нижньому». Мотиви їхньої діяльності різні: «вищий» все більше орієнтується на постматеріальні цінності, тоді як «нижчий», відчужений від більшої частки національного багатства, орієнтується на підвищення свого матеріального становища [11, с. 235]. У цього класу відсутні нормативні права на претензії відносно більшої частки багатства, оскільки він не бере участі у створенні нових знань, відчужений від інформаційно-технологічного виробництва.

Ключовими факторами успіху у нову епоху є освіта, інтелектуальні здібності, знання, які неможливо отримати швидко та легко за гроші. Нові ресурси має такі риси,

як рідкість, належність суб'єкту, що створює їх, навіть факт передачі, обміну цими ресурсами потребує відповідних навичок і знань у того, хто їх отримує у процесі передачі. Отже, закріплення стану «нижчого» класу має більш жорсткий характер та тенденцію закріплення за спадщиною.

Таким чином, у надрах розвинутих суспільств визріває соціальний конфлікт нової якості, можливо, більш загрозливий, ніж відомі до цього. Носіями постматеріальних цінностей є досить обмежена група – клас інтелектуалів. Для поширення цих цінностей необхідно подолання негативних тенденцій соціального розшарування. Шлях до цього – освіта, демократичний характер суспільства та забезпечення матеріального добробуту населення.

Ще однією проблемою є можливість маніпулювання інформацією та відповідно управління суспільною свідомістю. Інформація стає важливим ресурсом управління. Її спрямованість залежить від демократичності суспільства. Лише відкритість суспільної взаємодії може запобігти спробам використання інформації для встановлення контролю за її споживачами. Вибірчі технології, рекламні технології, нейролінгвістичне програмування, політичні та інші технології у соціальній сфері, інформаційні війни – все це міцно увійшло у сучасне життя.

Високі технології підвищують можливість подання необ'єктивної інформації, що створює реальність. Спотворені уявлення є підґрунтям для неадекватних оцінок дійсності. Це знижує можливість суспільства адаптуватися до змін, підриває сталість. Коли розходження міркувань та реальної ситуації стають наявними, у суспільстві виникає криза довіри до інформації, інформаційні стреси. «Монопольне володіння генераторами інформації у демократичних суспільствах цілком замінює попередні недемократичні методи керування» [12, с. 148]. Реальніше постає перспектива тотального контролю на базі досягнень інформаційної революції. Сьогодні більш наявним є монополізм інформаційний і технологічний у міжнародних відносинах. Однак проблеми запобігання інформаційному маніпулюванню виявляються вельми актуальними і для внутрішнього розвитку як демократичних, так і, особливо, недемократичних країн.

Отже, перед людством стоїть завдання осмислення нової епохи. Інформаційна революція спричинює якісні зміни у суспільстві. Однак ці зміни можуть бути не тільки позитивними. Виявляється нові проблеми і суперечності, які набувають в епоху глобалізації надзвичайних масштабів. Більш впевнено можна говорити про реальні успіхи постіндустріальної системи господарювання в той час, коли соціокультурні та соціальні зміни відбуваються паралельно. Навіть серед розвинутих країн можна бачити різницю у моделях суспільного розвитку. Країни ж, для яких постіндустріалізм – далека перспектива, показують приклад спроб використання високих технологій на базі немодернізованого суспільства.

Відставання суспільної свідомості та форми соціальної організації створює умови для недемократичного та загрозливого для людства використання досягнень інформаційно-технологічного характеру. Сьогодні наявним є той факт, що самодостатній розвиток технологій не достатній для прогресу людства [13, с. 44]. Він є важливим підґрунтям, але ж зміна самої людини, її свідомості, мотивів діяльності, характеру взаємодії з іншими людьми має істотне значення. Демократичність, відкритість соціального простору, ствердження свободи особистості, як показує практика, мають діалектичний зв'язок із інформаційно-технологічними процесами. Якісний зміст суспільства, його спроможність йти шляхом прогресу є першою запорукою того, що технологічні надбання нової епохи будуть благом для людства.

Список використаних джерел

1. Семенов С. Добро пожаловать в «текущую современность» / Семенов С. // Эксперт. Украина. – 2012. – 14–20 мая. – №18(346). – С. 32–36.
2. Иноземцев В.Л. «Постиндустриальное» хозяйство и «постиндустриальное» общество // Общественные науки и современность. – 2001. – №3. – С. 140–152.
3. Мелюхин И.С. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития / И.С. Милохин. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – 208 с.
4. Тапскотт Д. Электронно-цифровое общество: плюсы и минусы сетевого интеллекта / Д. Тапскотт; пер. с англ. – Киев: ITN Пресс; М.: Рефл-бук, 1999. – 403 с.

5. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Мануэль Кастельс; пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
6. Химанен П. Информационное общество и государство благоденствия: Финская модель / П. Химанен, М. Кастельс; пер. с англ. – М.: Логос, 2002. – 224 с.
7. Неклесса А.И. ORDO QUARDO – Четвертый порядок: пришествие постсовременного мира / А.И. Неклесса // Политологические исследования. – 2000. – №6. – С. 6–23.
8. Леваш И.Я. Постиндустриализм: проблема адекватности концепта / И.Я. Леваш // Общественные науки и современность. – 2001. – №3. – С. 153–161.
9. Трансформация в современной цивилизации: постиндустриальное и постэкономическое общество. Круглый стол // Вопросы философии. – 2000. – №1. – С. 3–33.
10. Иноземцев В.Л. Классовый аспект бедности в постиндустриальных обществах / В.Л. Иноземцев // Социологические исследования. – 2000. – №8. – С. 18–27.
11. Назаров М.М. Массовая коммуникация и виртуализация социального пространства в современном обществе / М.М. Назаров // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – №1. – С. 233–247.
12. Бритков В.Б. Информационные технологии в национальном и мировом развитии / В.Б. Бритков, С.В. Дубовский // Общественные науки и современность. – 2000. – №1. – С. 146–150.
13. Селезнева Е.Н. Проблемы трансформации культурных ценностей в моделях образования и культурной политики / Е.Н. Селезнева // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – №1. – С. 43–51.

Авксентьева Т.Г. Модели вхождения в информационную цивилизацию: многовариантность и перспективы для Украины

В сочетании с процессами глобализации информационная эпоха влияет на унификацию и универсализацию современного мира. Рассматривается многовариантность моделей вхождения в информационное общество. Определяется открытость вопроса о путях адаптации разных обществ к вызовам новой эпохи.

Ключевые слова: информационная эпоха, расслоение, класс интеллектуалов, модели адаптации.

Avksent'eva, T.G. Models of including in informational civilization: diversity and prospects for Ukraine

In combination with the processes of globalization the informational epoch influences on standardization and universalization of the modern world. Diversity of models of including in informative society is examined. The openness on the issue of ways of adaptation of different societies to the challenges of new epoch is determined

Key words: informational epoch, differentiation, class of intellectuals, models of adaptation.

УДК 351.077.6:316.346.2 (045)

Дегтеренко А.М.

Рівні можливості в процесі прийняття рішень (за матеріалами Українського Північного Азов'я)

Проаналізовано принцип розширення прав та можливостей в процесі прийняття рішень як обов'язкову умову забезпечення всебічного, справедливого та сталого розвитку людства.

Ключові слова: рівні можливості, рівні права, набуття можливостей, прийняття рішень, гендерна експертиза, сталий розвиток.

Поняття рівних можливостей набуває великого значення в процесі підвищення ефективності рішень, які приймаються. Звернення до гендерної рівності, використання нової методології аналітичного мислення та дослідження стає життєвою необхідністю, продиктованою потребами сучасних процесів соціального розвитку людей і регіонів.

Рівна участь жінок і чоловіків в процесах прийняття рішень – це не лише забезпечення прав людини, але й умова побудови демократичного суспільства, в якому, ухвалюючи політичні рішення, беруть до уваги потреби й проблеми як жінок, так і чоловіків, а також створюють можливості реалізації незадіяного раніше потенціалу гендерних груп. Рівноправна участь жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства і держави є важливою умовою й гарантією забезпечення прав людини та утвердження демократії в Україні, запорукою її європейської інтеграції. Формування та регулювання державної політики з утвердження толерантності та рівності здійснюється у відповідності до міжнародних зобов'язань і національного законодавства України.

Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків визначено статтею 24 Конституції України, Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 5.09.2005 р., Указом Президента України «Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 26.07.2005 р. Ратифікувавши Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок та її Факультативний протокол [1], Конвенції МОП № 100, № 111, № 156; Європейську соціальну хартію, Україна взяла на себе зобов'язання щодо втілення міжнародних стандартів відносно дотримання рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у суспільстві. Роль жінок у підтриманні міжнародного миру та безпеки визначає Резолюція 1325 (2000) Ради безпеки ООН. Крім того, як країна-учасниця ООН, Україна зобов'язалася до 2015 року виконати проголошені Декларацією тисячоліття ООН «Цілі Розвитку Тисячоліття», третій пункт яких присвячений забезпеченню рівності прав жінок і чоловіків. Зобов'язання підтверджені Президентом України на Самміті ООН у вересні 2010 року. Таким чином, Україна визнала забезпечення гендерної рівності пріоритетом державної політики.

Сьогодні за рівнем представництва жінок у різних органах влади Україна посідає 113 місце у світі і 23 з кінця рейтингу. Депутати групи «Рівні можливості» [2] вважають, що цю практику потрібно змінювати. У складі нинішньої Верховної Ради України – 35 жінок, а це 8% від загального складу, що значно менше загальносвітового середнього показника – 18% та 21,9%. – у країнах Європи. У складі Кабінету Міністрів України немає жодної жінки. Зазначені показники надзвичайно далекі від показника у 30%, який зобов'язалась продемонструвати Україна у 2015 році, ратифікувавши Конвенцію ООН Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок та приєднавшись до Декларації Тисячоліття ООН, яка визначає глобальні Цілі Розвитку Тисячоліття.

Існує суттєва різниця у заробітній платі жінок і чоловіків. При однаковому рівні вищої освіти жінок і чоловіків – за однакову роботу жінки отримують зарплату на 23% меншу ніж чоловіки. За межею бідності в Україні живуть 18,7% жінок. Насильство в сім'ї і торгівля людьми в Україні мають гендерне забарвлення. Більше 90% жертв

домашнього насильства і 80% жертв торгівлі людьми – це жінки. Все це є результатом відсутності рівних можливостей під час прийняття рішень на різних рівнях влади.

Гендерна рівність складається з рівності прав, можливостей, положення, рівної значимості і відповідної системи. Часто гендерна рівність сприймається як «однаковість». Чоловіки і жінки не однакові, і ніколи не будуть такими. Їх відмінності – найважливіший внесок в різноманітність світу. Важливим є розуміння, що гендерна рівність стосується не тільки біологічних відмінностей, а саме соціальних компонентів. Жінки і чоловіки є громадянами різних країн, вони мають різну етнічну приналежність, релігійні уподобання, розрізняються за соціальним станом, за рівнем освіти, за віковими критеріями, за станом здоров'я, за місцем проживання (сільське або міське населення) та іншими компонентами які і формують гендер особистості відповідно до статі.

Небажаними з точки зору як окремих особистостей, так і позицій перспектив людського розвитку відмінностями є ті, які створюють нерівність прав, можливостей, положення та значимості людини в залежності від її статі.

Саме тому при прийнятті рішень соціального характеру дуже важливі дослідження та облік відмінностей положення, зайнятості, ролей, відповідальності, можливостей і потреб жінок і чоловіків, на яких спрямовані рішення. Це допомагає планувати діяльність так, щоб очікувані результати мали рівну цінність для чоловіків і жінок. «Рівна цінність» не означає «однаковість», і вона необхідна саме тому що існують відмінності стану та потреб чоловіків і жінок.

Одним з основних інструментів реалізації принципу рівних прав та можливостей є гендерна експертиза – різновид соціального аналізу, сутність якої полягає в описі різниці в соціально-економічних та культурних статусах представників різних гендерних груп і в аналізі владно-підлеглих взаємин між ними, що затверджуються в суспільстві за допомогою гендерних відносин.

Мета експертизи – виявлення і урахування різності потреб і стану гендерних груп населення для вибору стратегій і методів роботи з ними. Гендерна експертиза документів, в яких відображаються рішення про заплановані дії, які зачіпають людей, являє собою розділ гендерної експертизи, основним об'єктом вивчення якої є дотримання принципу рівноправності чоловіків і жінок, відсутність дискримінації за ознакою статі в документах і діях. Гендерна експертиза полягає в дослідженні того, як ці документи співвідносяться з нормами чинного національного законодавства і міжнародними стандартами в області рівноправності чоловіків і жінок.

Основним завданням гендерної експертизи є введення принципу рівноправності. Значення гендерної експертизи полягає в тому, що в процесі її здійснення чітко виявляються переваги і недоліки правової регламентації прав і свобод особистості в документах. Таким чином, гендерна експертиза приділяє особливу увагу відмінностям у гендерних ролях, діяльності, потребам і можливостям жінок і чоловіків. У випадку, коли мова йде про гендерну експертизу проектів рішень, запланованих в різних сферах діяльності, облік гендерних відмінностей допомагає збільшити ефективність цих рішень і забезпечує гендерну рівність в отриманні вигод від рішень як жінками так і чоловіками.

Гендерна рівність і розширення прав та можливостей – це не просто питання дотримання прав людини, це обов'язкова умова забезпечення всебічного, справедливого та сталого розвитку.

В цьому напрямку протягом багатьох років працює колектив Центру гендерних досліджень і освіти Маріупольського державного університету в партнерстві з рядом організацій, які працюють заради побудови громадянського суспільства в Україні.

З лютого по червень 2012 року в Маріуполі успішно було реалізовано підготовку 100 представниць та представників законодавчого та виконавчого активу міста за темою «Гендерний аналіз як інструмент ефективної діяльності» в рамках проекту «Рівна участь жінок у процесі прийняття рішень (за матеріалами Українського Північного Приазов'я)».

Ініціаторами та організаторами виступили Маріупольська міська рада, Центр гендерних досліджень і освіти Маріупольського державного університету, громадська організація «Маріупольський гендерний центр» у партнерстві з Українським Жіночим

Фондом та проектом Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй «Підтримка впровадження національного гендерного механізму» [3].

В рамках було підготовлено та розповсюджено «Путівник з гендерної експертизи» [4], спеціально підготовлений для органів місцевого самоврядування міста Маріуполя та для депутатського корпусу, враховуючи полікультурну специфіку регіону – Українського Північного Азов'я (УПА).

Українське Північне Азов'я [5, с. 70] – унікальний поліетнічний регіон, який відзначається помітною специфікою. Життєдіяльність територіальних громад цього регіону має спільні з усією Україною ознаки, а саме: багатонаціональний склад населення, наявність компактних поселень національних меншин, порівняно висока частка останніх серед мешканців окремих адміністративно-територіальних одиниць (АТО) – від сіл і селищ до районів і міст. Але саме в цьому регіоні збережені мовні (серед яких урумський і румейський діалекти) й культурні традиції багатьох етнічних спільнот. До його складу входять: у Донецькій області – м. Маріуполь, Володарський, Волноваський, Великоновосільський, Новоазовський, Першотравневий, Темальнівський райони; у Запорізькій області – м. Бердянськ, Бердянський, Приазовський, Приморський райони.

Територіальні межі регіону Українського Північного Приазов'я (УПП) було обгрунтовано в монографії авторки цієї статті ще в 2008 році [6]. УПП – термін, який позначає унікальний поліетнічний регіон відповідно до прив'язки до Азовського моря (гідронім), у якому збережені мовні (серед яких урумський і румейський діалекти) й культурні традиції багатьох етнічних спільнот. До його складу входять: у Донецькій області – м. Маріуполь, Володарський, Новоазовський, Першотравневий, Темальнівський райони; у Запорізькій області – м. Бердянськ, Бердянський, Приазовський, Приморський райони.

Саме на теренах цих поліетнічних районів дуже актуальним є аналіз процесів реалізації рівних можливостей під час прийняття рішень. Нагадаємо, що відповідно до теорії піраміди влади, найвищі посади в системі прийняття рішень все ж таки займають чоловіки, а на рівні сільських рад вже є гендерний баланс в системі прийняття рішень. Так, серед депутатів Маріупольської міської ради, які приймають рішення щодо реалізації політики в регіоні, станом на червень 2012 року – 76 депутатів міськради (11 жінок та 65 чоловіків). Цікавими є дані щодо виконавчої влади регіону – серед 1000 осіб більшу частину становлять жінки [7].

Відповідно до результатів реалізації проекту «Рівна участь жінок у процесі прийняття рішень (за матеріалами Українського Північного Приазов'я)» в місті Маріуполі та регіоні УПП були вироблені механізми підвищення ефективності в системі прийняття рішень. Це перші кроки на шляху до утвердження демократичних перетворень, побудови громадянського суспільства в Україні та досягнення гендерної рівності.

Досягненню гендерної рівності, проголошеною Третньою Метою Розвитку Тисячоліття країн – членів ООН, в числі інших заходів, сприяє використання гендерної експертизи в прийнятих на різних рівнях управлінських рішеннях (тобто розгляд будь-якого питання або планованої дії з точки зору різних наслідків для чоловіків і жінок).

Гендерна експертиза забезпечує облік відмінностей і їх потреб, а також рівну цінність результатів і для жінок, і для чоловіків. Прогрес і розвиток в сучасних умовах в усіх сферах життєдіяльності людей багато в чому залежать від фактичної рівності жінок і чоловіків.

Для ефективного реформування необхідно не тільки на рівні держави, але на рівні регіонів формувати позитивну атмосферу для розвитку гендерної рівності та забезпечена рівна участь жінок та чоловіків у житті райни.

Також важливо збільшувати кількість компетентних кадрів у сфері державного управління з питань гендерної експертизи.

Актуальним питанням сьогодення є отримання прикладів ефективності вкладів набутих навичок та знань в проекти країни та регіонів, в яких забезпечується врахування гендерних особливостей населення та застосовуються відповідні стратегії. Результатом таких дій стануть не тільки більше зрозумілими переваги політики рівних можливостей, це змінить соціально-економічну палітру країни на краще.

По-перше – відбудуться зміни у визначеннях – проблема досягнення гендерної рівності підвищує ефективність вкладень і роботи взагалі – це стає категорією відомою і зрозумілою.

По-друге – відбудуться зміни у поведінці людей – сприйняття проблеми законодавчою та виконавчою владою, активом і членами громади змінюється.

По-третє – зміни у критичній масі суспільства – збільшується зацікавлена кількість людей з активною життєвою позицією у позитивних змінах у суспільстві.

По-четверте – відбуваються зміни на рівні прийняття рішень і, відповідно, змінюються державна та регіональна політика.

По-п'яте – підвищується професійний рівень працівників органів місцевого самоврядування.

Список використаних джерел

1. Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин. Принята резолюцией 34/180 Генеральной Ассамблеи от 18 декабря 1979 года [Електронний ресурс] // Декларации и соглашения ООН. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cedaw.shtml.
2. У Верховній Раді України створено міжфракційне депутатське об'єднання «Рівні можливості» [Електронний ресурс] // Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй. – Режим доступу : <http://www.undp.org.ua/ua/media/41-democratic-governance/1238-equal-opportunities-caucus-formed-in-the-ukrainian-parliament>
3. Результаты проекта «Рівна участь жінок у процесі прийняття рішень» [Електронний ресурс]. // Маріупольський гендерний центр– Режим доступу: <http://mgc.org.ua/19-obrane/50-rezultaty-proektu-rivna-uchast-zhinok-u-protsehi-priyniattia-rishen>
4. Путівник з гендерної експертизи / Упорядник Н.І. Кургановська. – Маріуполь: СПД Гарштайнер О.П., 2012. – 44 с.
5. Етнонаціональний аспект формування громадянського суспільства в Україні (за матеріалами Північного Азов'я): Громадянське суспільство в Україні: етнонаціональний аспект. Словник-довідник / Балабанов К. В., Дегтеренко А. М., Булик М. В., Пахоменко С. П., Пономарева І. С. / За заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь: Новый мир, 2012. – 120 с.
6. Дегтеренко А.М. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я: монографія / А.М.Дегтеренко. – Маріуполь: ТОВ «Друкарня «Новий світ», 2008. – 208 с.
7. Дегтеренко А.М. Гендерний паспорт міста Маріуполя. Статистичний довідник / Дегтеренко А.М.. – Маріуполь: СПД Гарштайнер О.П., 2012. – 40 с.

Дегтеренко А.Н. Равные возможности в процессе принятия решений (по материалам Украинского Северного Азовья)

Проанализирован принцип расширения прав и возможностей в процессе принятия решений как обязательное условие обеспечения всестороннего, справедливого и постоянного развития человечества.

Ключевые слова: равенство возможностей, равенство прав, приобретение возможностей, принятие решений, гендерная экспертиза., устойчивое развитие.

Degterenko, A.M. Equal opportunities in the process of decision-making (based on the materials of Ukrainian Northern Azov'ye)

The principle of empowerment in the process of decision-making as a necessary condition to providing a comprehensive, fair and sustainable human development is analyzed.

Key words: equal opportunities, equal rights, opportunities acquisition, decision making, gender expertise, sustainable development.

УДК 140.86:166.191

Кравценюк В.М.

Архетипічні елементи політичних міфів трансформаційного стану розвитку українського суспільства

Висвітлюються архетипічні елементи політичних міфів перехідного стану розвитку українського суспільства.

Ключові слова: міф, політичний міф, політична культура, соціокультурна криза, архетип, демократія, ринкові відносини.

Вітчизняна політична культура містить архетипічні елементи, які втілюються в політичних міфах. Одним з факторів їх активізації стає існуючий у цій політичній практиці соціокультурна криза. В умовах соціокультурної кризи сприйняття масовою свідомістю влади спирається багато в чому на систему уявлень, що відображають глибинні архетипічні риси культурно-історичної традиції. Архетипічні елементи образу світу в силу своєї стійкості в кризовій ситуації можуть служити підставою для організації відносин між суспільством і владою, а при безпосередньому включенні в політичний процес мотивувати політичні орієнтації та поведінку як окремої особистості, так і цілих соціальних структур.

У цьому контексті досить значущим для нашого дослідження є праці, що присвячені міфологізації ринкових перетворень в сучасній Україні (Л.Бальцерович, Ж.Бодріяр, А.Гельб, М.Головатий, Є.Головаха, В.Кремень, А.Окара, Н.Паніна, О.Полісаєв, Г.Почепцов, Т.Суходуб, В.Ткаченко, С.Тримбач, І.Чорномирденко, В.Шедяков, Л.Шашкова, А.Шморгун та ін.).

Відомо, що картина світу архайчного суспільства організована за принципом дуалізму, звідси – універсальний поділ на «своїх» і «чужих», на «друзів» і «ворогів». Вже саме тільки відчуття, що «вони» є, породжує бажання самовизначитися стосовно «них», відокремитися від них в якості «ми». Але само «ми» – це вже значно складніше і абстрактніше. Це не просто усвідомлення реального взаємозв'язку певного числа індивідів. На ділі це усвідомлення досягається лише через антитезу, через контраст: «ми» – це ті, які не вони, це – справжні люди.

Фактично, «ми» протиставлене категорії «вони», стало універсальною формою самосвідомості всякої спільності людей. Неважко переконалися, що зазначені принципи в якійсь мірі визначають ставлення українців до політики. Вона осмислюється не як простір діалогу, а скоріше як арена боротьби сил «добра» і «зла», де образ ворога стає основним елементом, що забезпечує інтеграцію.

Воочевидь функціонування даної опозиції можна знайти у виборчій кампанії президента України 2010 року, коли наполегливо в масову свідомість впроваджувалась думка про неможливість «третього шляху». Залишався вибір між демократичним європейським розвитком, який уособлювала Ю.Тимошенко і проросійським авторитарним В.Януковичем. Думка ця утвердилася, так як знайшла в міфологізованій свідомості благодатний ґрунт [1;2].

Характеристики узагальненого образу влади (який за радянських часів наділявся такими рисами, як аскетизм з вираженням ідеалом бідності, здатність до самопожертви, віддане служіння загальній справі) продовжують відігравати важливу роль в масовій свідомості сучасних українських громадян. Та все ж, у сприйнятті влади склався очевидний розрив в категорії «ми» і відносини «влада – пересічні громадяни» перетворилися в антагоністичні, адже влада абсолютно не приховувала власних вигід з категорії «ми» і чітко виявила нові риси, головною з яких стало використання делегованих народом повноважень в особистих інтересах і, як наслідок, матеріальне збагачення. Саме в цій площині розвивався конфлікт несприйняття влади на рівні масової свідомості, носії якої продовжували керуватися здебільшого колишніми аскетичними установками щодо народу і непомірним власним збагаченням [3;4]. Важливою обставиною є також винесення категорії «пересічних громадян» із соціального простору влади.

Всі події, що відбуваються в міфологемі «ми – вони» розглядаються як прояви доброї волі героя або злої волі ворога. Звідси міфологізація вождя, який наділений недоступним простій людині зв'язком з минулим, з його героями, що відіграють роль тотемних покровителів. Так відбувається ідентифікація з вождем, який стає центром, організуючим спільність і набуває сакральні функції, найбільш поширеною з яких є роль рятівника. В останні роки в момент приходу до влади роль «рятівника» в масовій свідомості грали Л.Кравчук, Л.Кучма, В.Ющенко, Ю.Тимошенко і, нарешті, чинний Президент України – В.Янукович. Аналогічна модель сприйняття кожного нового керівника діє і на регіональному рівні.

Значну роль в політичних міфах сьогодення відіграє ідеал правди чи справедливості. Правда – це і правда, і справедливість, з нею ідентифікуються і справедливе правління, і справедливий суд, і правильна віра, і праведне життя. Правда є головною, основною силою, не та, яка випадково, тимчасово отримала перевагу, а та, яка по суті сильніша за всіх, вища, основна реальність, яка тимчасово і випадково загублена. Ось що таке є правда. Вона висловлює корінну реальність людського життя [5,с.334].

Живучість ідеала правди свідчить про архетипічність української суспільної свідомості. Змістовно ця свідомість структурована так, що «базисні цінності» – порядок, закон, добробут, мир, чеснота – інтегровані в ідеал справедливості, з яким все співвідноситься. Таким чином, свідомість моралізується, а ідея справедливості по своєму суспільному призначенню, в якійсь мірі, має релігійний характер. Маючи схильність фетишизувати ідеї доктрини як кращого способу домогтися справедливості, ми зводимо чергове вчення на п'єдестал і поступаємо з ним як дикун зі своїм божком: поклоняємося йому. Заклинаємо зробити диво, а якщо дива не відбувається, то караємо норовливий фетиш за невиконання сподіваного і, нарешті, ритуально його скидаємо, щоб потім спорудити новий міф.

Ідеал правди в Україні безпосередньо пов'язаний з поняттям народ, що володіє як міфологічна спільність правом на абсолютну істину («народ завжди правий», «глас народу – глас Божий» і т.п.). Це право поширювалося на тих, хто виступав від імені народу, всі інші автоматично потрапляли в категорію «вони», по відношенню, до якої виправдовувалися будь-які методи боротьби. У цих умовах поняття «демократія», що включає шанобливе ставлення до позиції меншості («іншого»), залишається багато в чому абстрактною (хоча, можливо, і привабливою) категорією.

Цілком протилежним є відображенням міфу про народ є сучасний політичний Контрміф про деградацію народу. Він заснований на уявленні поганого характеру народу, наслідком чого і стала подібна кризова ситуація в країні. Народ виступає джерелом власних бід. Він представлений в ролі п'яниці, варвара, якому не доступні цінності цивілізації і підприємницький дух капіталізму [6,с.71–72]. На наш погляд, подібні характеристики не відповідають відображенню національного архетипу українства.

Так, Є. Головаха, аналізуючи результати соціологічних опитувань, зазначав, що постійне невиконання владою своїх обіцянок: невыплата зарплати і т. п. – викликає у громадян скоріше не протест і обурення, а прагнення пристосуватися до ситуації та ухилитися в свою чергу від виконання власних зобов'язань (сплати податків і т. ін.). У суспільній думці панує впевненість в тому, що не можна жити, не порушуючи закон, тобто якщо влада не виконує своїх обов'язків, наказів виборців, то у громадян з'являється моральне право обманювати владу [7].

Вплив архайчного пласта української культури, політичних міфів дозволяє прояснити не тільки взаємини народу і влади, які мають ключове значення для історії України, але і більш конкретні процеси, такі, наприклад, як циклічність реформаторської діяльності влади, народне сприйняття революції й таке інше. Циклічність реформи – контрреформи залежить, зокрема, від властивості українській культурі трудової етики, установки на швидкий результат енергійних, але малопідготованих зусиль. Це ж стосується й політиків. Саме це прагнення політиків одним ударом вирішити всі проблеми характерно для української політичної культури. Яскравий приклад, так звана «шокова терапія». Період реформ починається в атмосфері втіленої в життя казки, коли реформатори вірять в свою всемогутність, а завершується в атмосфері краху ідеалу і нездійсненності задуманого. Тоді на зміну реформі приходить контрреформа, що закінчується посиленням у суспільстві реакційності або стагнації [8,с.121–134].

Водночас, політизація суспільного життя на певний період породила ілюзію, «що проголошували політиками-антیکомуністами аксіологічні орієнтири, які спрямовували

масову свідомість на ідеалізоване сприйняття західного (точніше американського) зразка соціальної моделі суспільства, можуть бути легко реалізовані в пострадянській спільноті у всіх без винятку соціальних сферах і за короткий історичний період (в межах одного десятиліття) радянська тоталітарна модель легко трансформується у якісно іншу соціальну парадигму» [9, с. 22–27].

На жаль, схема, яка виглядала такою привабливою для цілого ряду публіцистів–теоретиків та була діяльнісним орієнтиром для політиків, не підтвердилась та й не могла бути підтверджена реальним перебігом подій. Адже тоталітарна соціальна система своєю суттю має в колишньому радянському суспільстві глибоке коріння, яке сягає далеко за межі власне історичного функціонування комуністичної системи та ґрунтується на досвіді як мінімум кількох століть для більшості народів колишнього СРСР. При цьому навряд чи можна сприймати як наукове твердження положення, що тоталітарна система радянського типу могла функціонувати виключно на основі репресивної складової. Справді, репресивний апарат придушення у величезній мірі визначав параметри функціонування радянської соціальної системи. Однак, на нашу думку, саме він є похідною від тих суспільних відносин, в основі яких лежить тоталітарна масова свідомість. Адже тоталітарна соціальна система завжди була і буде своєю субстанційною спрямованістю орієнтованою на колективну свідомість, яка прагне всіма доступними їй засобами знівельовати будь–які прояви індивідуальності, аж до репресивних засобів включно. І не суть важлива назва її – інквізиція в середні віки чи гестапо або НКВС у столітті двадцятому. Водночас за всієї архаїчності такого роду суспільної складової, вона здатна була створити і створювала систему постійного опікування за кожним індивідом, кожною суспільною верствою. А особистість, перебуваючи у встановлених рамках, могла претендувати на певний рівень соціальної захищеності у багатьох сферах людського життя, на гарантовані всією суспільною системою можливості для самореалізації певних сторін власної індивідуальності. Саме вказані обставини створювали передумови для соціального оптимізму, упевненості в своєму майбутньому значної кількості членів тоталітарного суспільства. Більше того, закритість для будь–якого суспільного контролю всіх без винятку соціальних інституцій тоталітарного суспільства давала змогу правлячій верхівці творити будь–які злочини проти власного народу, однак вони залишались поза увагою громадськості і не ставали причиною соціальної нестабільності або напруженості в суспільстві. І не варто дивуватись, що пересічні громадяни тоталітарних спільнот дізнаючись про злочини власних режимів після їх повалення просто впадали в шок від сплеску негативної інформації щодо діянь власних політичних режимів. Для того, щоб подолати вказаний шоківий стан та викликану ним зневіру і соціальну апатію широкого загалу, потрібно немало часу і мудрості власних національних еліт. Адже ризик спекуляцій на вказаному колі проблем як політиками, так і публіцистами надто великий, а наслідки можуть мати катастрофічний характер та стати однією з причин розвалу держави [10, с. 38–44].

Разом з тим, легкість руйнації закам'янілих та неповоротких інституцій тоталітаризму породила ілюзю, що з такою ж легкістю буде здійснений і наступний постмітинговий крок, а саме: утвердження традиційних для «відкритого» суспільства демократичних інституцій, які стануть основою для швидкого формування на вітчизняних теренах громадянського суспільства. Але значна частина вказаних інституцій, демонструючи свою ефективність на Заході та сприяючи там практичній реалізації прав людини та громадянина, на пострадянському просторі набула характеру чисто декларативних установ, що все більше демонструють свою невідповідність соціальним реаліям. Цей феномен може породити колізію, наслідки якої важко передбачити в наш час, адже це не лише вводить в оману світову спільноту щодо необоротності демократичних змін, а головне – вселяє зневіру у правильності обраного шляху наших громадян» [11, с. 203–204].

Втілені в політичних міфах основні архетипи політичної історії України знаходять відображення і в сучасній політичній ситуації в країні. І можуть служити показником того, наскільки глибоко вкорінені в народній свідомості певні ідеї. Тому актуальним, особливо в перехідний процес, в Україні стає визнання необхідності в сучасних перетворювальних процесах враховувати особливість внутрішньої логіки розвитку країни. Це не означає, що Україна повинна знаходитися в повній ізоляції від зовнішнього впливу, навпаки закономірним залишається її розвиток в контексті європейського вибору. Однак, слід пам'ятати, що багато з так званих «західних цінностей», без національ-

ного перетворення не будуть сприйняті більшою частиною суспільства і відбудеться їх закономірне відторгнення, що ми і спостерігаємо сьогодні. Саме тому перебудова українського політичного ладу за іноземним зразком, анітрохи не завадила збереженню самобутніх українських звичаїв та інститутів. І тому не дивно, що Україна засвоїла одну лише форму, а не дух тих установ, які вона копіювала». Дійсно, Україна не може наповнити запозичені форми тим змістом, який характерний для західної політичної культури і тому всі спроби швидкого реформування, заснованого на знищенні архаїчних пластів культури не зможуть принести очікуваних результатів і приречені на провал.

Додає зневіри у правильності обраного українським суспільством шляху і діяльність політичних партій. «Система багатопартійності, яка в західних країнах служить формуванню політичного курсу, що сприймається широким загалом як найбільш оптимальний для більшості громадян, одночасно прислугується і конституційному оформленню політичної опозиції, в межах якої акумулюється критичне ставлення до діяльності обраних народом лідерів, і служить своєрідним «випускним каналом» для невдоволених, пошуком альтернативних рішень з важливих питань суспільного життя. Таким чином, для «відкритого» суспільства сама діяльність опозиції є необхідним елементом політичної системи і служить на благо всього суспільства» [12, с. 204].

На перший погляд, українське пострадянське суспільство теж має багатопартійну систему, покликану виконувати відповідні функції в суспільстві. «Але, як свого часу наголошував німецький філософ Гегель, «мертві хапають за ноги живих», так звана багатопартійна структура по суті своїй ще залишається в межах партійної ідеології тоталітаризму. По–перше, абсолютна більшість новостворених партій відтворює так добре знайомий з недавнього минулого принцип партійної ієрархії, яку в обов'язковому порядку очолює «вождь» – більш чи менш відомий політичний лідер. Саме він та найближче його оточення, власне, і визначають основні параметри діяльності даної політичної структури на противагу рядовим членам, які переважно виконують роль статистів. По–друге, міфологема месіанізму, суть якої свого часу проголосили більшовицькі лідери Росії: «хто не з нами – той проти нас», до сьогоднішнього дня продовжує бути в тій чи іншій мірі політичним кредо більшості нової партійної еліти, яка вважає єдино правильною лише власну позицію, а найменший компроміс чи блокування з іншими політичними групами витлумачується мало чи не як «зрада ідеалам». По–третє, більшість політичних лідерів та очолюваних ними партій перш за все прагне не завоювати симпатії виборців, а, насамперед, заручитися підтримкою владних структур (цотливо завуальований вітчизняними політологами під поняття адмінресурс) та з їх допомогою впливати на електорат. По–четверте, політичний радикалізм, суть якого полягає в тому, що партії, проголосивши свою опозиційність правлячому політичному курсу, прагнуть не покращення окремих напрямків зовнішньої чи внутрішньої політики, а докорінної зміни існуючого суспільного устрою аж до громадянського протистояння включно. Підкреслимо, що на таких позиціях стоять доволі помітні політичні партії та рухи, серед яких є й ті, які відносять себе до центристських» [12, с. 205].

Отже, така багатопартійність лише сприяє дестабілізації суспільства, наростанню в ньому впливу радикалістських та агресивних ідеологічних доктрин, і, нарешті, веде до зневіри широкого загалу щодо того, чи можливо методами парламентаризму дійсно вирішувати назрілі соціальні проблеми. На жаль, вказаний феномен у перехідному українському суспільстві починає набирати все більше довершених форм, тому не виключено, що регенерація «закритого» суспільства може відбутися вже в найближчий час. При цьому не так важливо, як окремі політичні режими будуть здійснювати це – чи то під національними, чи то під демократичними гаслами [12, с. 205–206]. Адже «сутність таких соціальних трансформацій очевидна – неприйняття будь–якої суспільної моделі, крім тоталітарної. В зв'язку з цим варто звернути увагу ще на один феномен нашого сьогодення, якому явно недостатньо приділяють увагу аналітики, а саме: цілий ряд політичних інституцій, які свого часу відіграли таку важливу роль у руйнації тоталітарного режиму і за своїми сутнісними параметрами можуть функціонувати лише як осередки демократії, починають поступово трансформуватись у декларативні обладунки бюрократичного апарату. Відповідно, між проголошеними гаслами початкового періоду руйнації комуністичної тоталітарної системи та їх реалізацією утворюється вакуум, який все більше набирає характеру незворотної духовної кризи, що з різною мірою глибини вразила всі без винятку прошарки пострадянського суспільства» [11, с. 176].

Таким чином, в умовах соціокультурної кризи сприйняття масовою свідомістю влади спирається багато в чому на систему уявлень, що відображають глибинні архетипічні риси культурно-історичної традиції. Архетипічні елементи образу світу в силу своєї стійкості в кризовій ситуації можуть служити підставою для організації відносин між суспільством і владою, а при безпосередньому включенні в політичний процес мотивувати політичні орієнтації та поведінку людей. З переходом України до демократії і ринкових відносин відбулася повна зміна курсу соціально-економічної політики. Це призвело до руйнування старих політичних міфів та спроб створення нових. Ці створювані міфічні образи, що вибудовуються на противагу радянським, не спиралися на національні архетипи і не змогли створити єдину концептуальну картину світу. Результатом реалізації цих міфологічних технологій, взятих на озброєння силами, які прийшли до влади, став безпрецедентний за масштабами соціально-економічний експеримент, що відтворює негативні явища і процеси. Це призвело до дестабілізації економіки, зниження рівня і якості життя населення, політичному розшарування суспільства, поляризації інтересів різних соціальних груп, розширенню сфери кримінальної та девіантної поведінки, загостренню міжнаціональних конфліктів, збереження високої смертності, духовної деградації суспільства.

Список використаних джерел

1. Кононов І.Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу [Текст]: матеріали Всеукр. конф. «Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє», (Луганськ, 25 – 26 травня 2006 р.). – Луганськ: Знання, 2006. – С. 12 – 18.
2. Ладиґа А. І. Причини зовнішньополітичних орієнтирів населення східноукраїнського регіону України [Текст]: матер. наук.-практ. конф. [«Україна та сусідні держави»]. – Чернівці: Вид-во Чернівецького нац. ун-ту, 2005. – С.56 – 58.
3. Лисенко В. Політичний міф як архайзація соціокультурного простору в нових історичних умовах [Текст] / В. Лисенко // Персонал. – 2007. – № 8. – С. 30–34.
4. Малахов В. А. Міф про міф. Національна міфологія як тема сучасної соціальної міфотворчості [Текст] / Малахов В. А. // Філософські обрії. – 1999. – № 1–2. – С. 50–61.
5. Мелетинский Е. М. Поэтика мифа [Текст] / Мелетинский Е. М. – М.: Наука, 1976. – 407 с.
6. Кольев А. Политическая мифология: Реализация социального опыта [Текст] / Кольев А. – М.: Логос, 2003. – 384 с.
7. Головаха Є. І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні [Текст] / Головаха Є. І. – К.: Фонд «Демократичні ініціативи», Інститут соціології НАН України, 1997. – 156 с.
8. Корнієнко В. О. Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності) [Текст] / Корнієнко В. О. – Вінниця: Універсум, 1999. – 430 с.
9. Корнієнко В. О. Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності) [Текст] / Корнієнко В. О. – Вінниця: Універсум, 1999. – 430 с.
10. Полисаев О. П. Парадигма українських реформ: суспільна готовність та трансформаційні міфологеми [Текст] / Полисаев О. П. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – 2003. – Вип. 59. – С. 26–30.
11. Полисаев О. П. Архитектоника сучасного міфу: монографія [Текст] / Полисаев О. П. – Тернопіль: Астон, 2008. – 336 с.
12. Полисаев О. П. Транссторичність соціального міфу: Монографія [Текст] / Полисаев О. П. – К.: Промінь, 2010. – 384 с.

Кравець В.М. Архетипические элементы политических мифов трансформационного состояния развития украинского общества

Воспроизводятся архетипические элементы политических мифов переходного состояния развития украинского общества.

Ключевые слова: миф, политический миф, политическая культура, социокультурный кризис, архетип, демократия, рыночные отношения.

Kravtsenyuk, V.M. Archetypal elements of political myths of transformational state of Ukrainian society development

Archetypal elements of political myths of the transition state of Ukrainian society development are reproduced.

Key words: myth, political myth, political culture, socio-cultural crisis, the archetype of democracy, market relationships.

УДК 323 (477.6)+930.1=111

Коцур В.В.

Етнополітична специфіка Донбасу та її відображення в англомовній історіографії

Розглядаються особливості Донбасу в етнополітичному просторі сучасної України та їх відображення в англомовній історіографії.

Ключові слова: Донбас, етнополітика, етнічний, соціальний склад населення, Юзівка, етнонаціональні рухи.

Дослідження Донбасу в етнополітичному вимірі, зокрема його специфіки потребує аналізу наукового доробку вітчизняних і зарубіжних політологів, істориків, соціологів, представників експертного середовища, аналітиків.

Праці українських та російських авторів переважно зосереджені на дослідженні політичних аспектів формування етнічної та етносоціальної структури населення, культурного і релігійного аспекту етнополітичної історії регіону, участь Донбасу у процесі суверенізації Української РСР.

Водночас Донбас став об'єктом вивчення не лише вчених пострадянського простору, а й далекого зарубіжжя, насамперед його особливостей в етнополітичному просторі сучасної України, в англомовних розвідках.

Слід відзначити, що проблеми регіону в різний час привертати увагу дослідників Charles J. Halperin [3;4], Lewis H. Siegelbaum, Daniel J. Walkowitz [7], Charters Wynn [9], Andrew Wilson [8], T.H. Friedgut [1;2], A.O. Hirschman, K. Kuromiya [5], O. Subtelny, A. Swain та ін.

До перших спроб комплексного дослідження Донбасу, зокрема, одного із його найрозвинутіших міст Донецьку, можна назвати двотомну працю Теодора Фрідгута (Т.Н. Friedgut), професора славістики Єрусалимського університету «Iuzovka and Revolution. Life's and Works in Russia's Donbas, 1869–1924» та «Iuzovka and Revolution. Politics and Revolution in Russia's Donbas, 1869–1924» [1;2].

Особливе місце посідає етнічний і соціальний склад населення Юзівки. На думку автора, питання етнічного складу населення Юзівки є «складовою суспільно-політичного досягнення Донбасу». На перших сторінках роботи Фрідгут висуває свою основну тезу про те, що «Донбас не був густо населений. Шахтні і фабричні селища розвивалися в основному в місцях, в яких не було до цього ніяких соціальних структур і інститутів... Британські власники Юзівки керували російськими робітниками, яких обслуговували єврейські ремісники і торговці. Усі ці групи населення були оточені українськими селянами, які не були пристосовані до індустріалізації регіону». Що стосується іноземців, зазначає Т. Фрідгут, в цілому (не лише англійців), то їх доля як населення краю часто перебільшується. Він наводить дуже показовий приклад. Восени 1860 року група з п'яти сотень вестфальських гірників з сім'ями висадилася в степу під Новочеркаськом. Одягнені у святкові костюми, з прапорами, що розвивалися, в супроводі власного оркестру, вони маршем рушили у бік Грушевська, де мали намір почати роботи на «зразкових» антрацитових шахтах. На думку автора, російське село зрештою виявилось тим основним джерелом, яке надало людські ресурси для концентрації пролетаріату, який поступався лише центральним російським промисловим регіонам навколо Москви і Санкт-Петербургу. Опрацювавши великий масив джерел, Т. Фрідгут звів воєдино дані про етнічний склад Юзівки упродовж чотирьох перших десятиліть її історії – з 1884 по 1923 рік. Дослідник зіткнувся з інформаційною проблемою, оскільки, не всі матеріали того бурхливого часу збереглися. Зокрема, до 1917 року під час переписів національна ідентичність українців не фіксувалася. Вони усі записувалися як росіяни, православні. Особливо цікава інформація за 1917 р. про мешканців Юзівки, коли особисті дані під час перепису були записані про кожну людину. Зокрема йдеться про: рівну кількість татар і греків (по 334 особи), 297 литовців, 130 козаків, 101 англієць, 96 циганів, 86 латишів, 70 німців, 50 австрійців, 41 перс, 39 чехів, 31 грузин, 23 болгар, 19 іспанців, по 13 італійців і французів, 12 китайців, по 6

швейцарців і курдів, 5 турок, 4 словенців, 3 серби, двоє молдован, 2 чуваші, 2 караїми, по одному чеченцю і словаку. Про євреїв і українців, які складали найбільші громади в Юзівці після росіян – основного населення краю, – Фрідгут написав окремі глави, куди включив чимало фактичних даних [1;2].

Окремі вчені вважають, що під кутом зору історіографії книга не становить великої цінності, водночас не слід забувати про те, що окрім ознайомлення Т. Фрідгута Західного читача з Юзівкою, він зібрав і систематизував величезний фактичний матеріал про ранню історію Донецька.

Для дослідження проблеми етнополітичної ситуації в Донбасі певний інтерес становить праця відомого американського дослідника в галузі радянської політичної і трудової історії, непу Росії і сталінського часу Чартерса Уінна (Charters Wynn) «The Donbass–Dnepr Bend in Late Imperial Russia? 1870–1905». Названа праця є однією із перших західних розвідок трудової історії пізньої імперської Росії. У дослідженні російської трудової історії, Чартерс Вінн показує, що в Російській імперії, в гірничо-видобувних регіонах, зокрема, в Донбасі, сформувався потужний клас, що спровокував революційний рух. Ці території були найнестабільнішими, і становили загрозу існуванню царської влади в регіоні. З кінця XIX ст. до початку першої російської революції в 1905–1907 рр., революційні партії мали вплив переважно на молоде населення, зокрема, сільських робітників Донбасу. Проте, партії ніколи не могли керувати і контролювати повністю революційні рухи, в ході яких провокувалися зіткнення робітників, радикальних студентів, ремісників на етнічному ґрунті. Автор відзначає, що, населення регіону переважно складали кваліфіковані та навчені працівники із Санкт–Петербургу і Москви, некваліфіковані та напівкваліфіковані чорнороби етнічно різноманітного дніпровсько–донецького регіону. Ч. Вінн, робить висновок, що «низька свідомість» російського робітничого класу співіснує з радикалізмом поєднаним, водночас, із культурними традиціями сіл та суворою буденністю гірничих міст. Конфлікти і етнічна ненависть визначали особливості трудового руху, який, відіграв важливу роль у революційних заворушеннях упродовж 1905 р [9].

Історія донецького регіону перебуває в точці зору американського історика японського походження Куромія Хіроакі, який спеціалізується на історії СРСР, зокрема добі сталінізму, комуністичних репресіях і часах «холодної війни». Куромія Хіроакі дотично займається вивченням проблем сучасної України. У своїй праці «Свобода і терор у Донбасі: Українсько–російське прикордоння, 1870–1990–і» роки (Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian–Russian Borderland, 1870s–1990s) він зазначає, що, незважаючи на свої невеликі розміри, Донбас, розташований далеко від політичних метрополій Москви і Києва, завжди був політичною проблемою для центру, неслухняною дитиною Москви та Києва». Праця відомого японського дослідника присвячена бурхливій історії Донбасу, козацького краю, де віками гуляв дух волі, де степ давав притулок тим, хто шукав кращого життя чи тікав від чужої сваволі. І це прагнення свободи, близьке і зрозуміле всім націям і народам, не змогли знищити а ні самодержавницька Російська імперія, а ні Радянський Союз часів сталінізму. Гіроакі Куромія стверджує: упродовж усієї своєї історії Донбас був утіленням свободи, і саме ця свобода, нездоланна і вічна, визначила вкрай різку і жорстку політичну історію Донбасу. Дослідник доводить, що саме ці два поняття – «свобода» і «терор» – є визначальними в історії Донбасу. Гіроакі Куромія вважає, що жодна з концепцій політичного мислення – ні «клас», ні «нація» – не підходили й не підходять до реалій політики в Донбасі [5].

Важливим джерелом дослідження етнополітичної ситуації в Донбасі є монографія Lewis H. Siegelbaum, Daniel J. Walkowitz. Workers of the Donbas Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989–1992 (Словами робітників Донбасу: виживання та ідентичність в новій Україні). Так, відомий фахівець у галузі російської і радянської історії, професор Корнельського університету Д. Хоффман (David L. Hoffmann) відзначає, що дослідження Луїса Сігельбаума (Lewis H. Siegelbaum) та Данієля Валковіца (Daniel J. Walkowitz) є цінним внеском в галузі пострадянських досліджень. Автори піднімають низку важливих політичних та історичних питань, що дозволяє західним читачам дізнатися про становище регіону, зокрема, про рівень життя російських та українських шахтарів. У книгу включені інтерв'ю з родинами шахтарів, які долали труднощі в період розпаду Радянського Союзу. Дослідники відзначають, що економіч-

на, політична і соціальна криза, труднощі переходу до ринкової економіки, неодмінно вплинули на рівень життя пересічного робітника Донбасу, на його політичні погляди та вподобання. Монографія базується на усних свідченнях про історію міст донецького вугільнодобувного регіону. Автори описують мінливі політичні і економічні погляди робітників, їх реакцію на західну культуру, націоналістичні погляди та релігію. Луїс Сігельбаум, відзначає, що у липні 1989 року шахтарі всього Радянського Союзу, що відчули соціально–економічні проблеми СРСР, стали створювати страйкові комітети та рухи. Одним із центрів діяльності таких рухів був Донецьк. Інформація, зібрана в книзі, дозволяє читачам відчути, з якими труднощами зіткнулося населення Донбасу в умовах економічного, політичного і соціального розпаду і трансформації СРСР. У монографії досліджується «старше покоління», яке досягло повноліття в сталінську епоху, аналіз шахтарського руху та політики профспілок, які організували страйки 1989 року, а також робиться акцент на кризові явища, допущені прорахунки в соціальній та культурній сферах життя держави [7].

Дослідники Луїс Сігельбаум та Данієль Валковіц відзначають, що населення втомлювалося чекати на виконання обіцянок. Масові страйки та інші форми протесту, які протривали в Донбасі у 1989, 1990, 1991, 1993, 1995, 1996 і 1998 роках наочно продемонстрували, що регіональні спільноти відмовилися від своєї попередньої стратегії поведінки. Фігура брудного шахтаря у чорному вугільному пилу, який сидить на головній площі міста в знак протесту проти погіршення життя та умов праці стала візиткою Донбасу в ті часи. Основною метою протестів у Донбасі було прагнення отримати нормальні або цивілізовані умови життя.

Можливість працювати і заробляти гроші вважалося одним з основних елементів «нормального життя» (інтерв'ю з сім'єю Самофалова 1992 року в Siegelbaum і Walkowitz 1995: 194).

Активувалися зарубіжні наукові дослідження етнополітичних особливостей регіону. Так, відомий дослідник української політики Ендрю Вілсон (Andrew Wilson) у праці «Донбас між Україною та Росією» («The Donbas between Ukraine and Russia») відзначає, що історичні міфи відіграють особливо важливу роль в мобілізації етнопатріотичних рухів. Еліти або потенційні лідери етнопатріотичних рухів є політично пасивні, ізольовані один від одного та більш зацікавлені в приватних цілях, тому досить важко мобілізувати політичні сили. Однак історичні міфи є надзвичайно ефективним засобом, що зміцнює колективну ідентичність цільової групи, спонукаючи її до злиття і стимулювання до політичної мобілізації. Вілсон зазначає, що особливість Донбасу полягає не лише в площині україно–російських відносин, а в цілому комплексі історично витвореного різноманіття цього регіону. Складна і трагічна історія цього регіону вибудувала своєрідну ієрархію потужних ідентичностей, в якій регіональна посідає одне з чільних місць. Вілсон серед іншого розглядає проблему міфологізації історії. Зокрема, його стаття була спробою на прикладі різних інтерпретацій минулого Донбасу показати, що міфологізація історії може бути ефективним фактором консолідації етносоціальних груп [8].

Проте відомий український журналіст Микола Рябчук відзначає: «деконструюючи націоналістичні міфи, Ендрю Вілсон непомітно витворює міфи нові, професійно загорнуті в ліберальну фразеологію та поважний академічний об'єктивізм. Подеколи спостереження й висновки англійського вченого надто вже виводяться до вузькопартійних, тенденційно–пропагандистських концепцій певного середовища російськомовних консерваторів в Україні, котрі радше через непорозуміння, ніж з об'єктивної сутності називають себе лібералами».

Е. Вілсон вибудовує дещо спрощену концепцію «донбаської ідентичності», розглядаючи її лише з позицій україно–російського протистояння, в тому числі в історичному контексті. Проблематика націоналізму, якої торкається автор, а тим більше головні чинники, що впливають на колективні орієнтації суспільств постколоніального простору, які територіально знаходяться не просто на державному прикордонні, а на геополітичному, – не лежать на поверхні.

Генеровані елітами міфологеми історії, в багатьох суспільствах відіграють ключову роль солідарності, однак для Донбасу вони не є визначальними. На думку Вілсона, досить рідко міфи минувшини відображають справжню історичну пам'ять народу. Але

вони мають обов'язково «резонувати» з давністю, мають бути пов'язані з відповідним досвідом. І найкраще для обґрунтування свого виключного права на певні території є факт першості освоєння території. І саме з цього починаються розбіжності в інтерпретаціях історії, як у палестинців та євреїв чи аборигенів Австралії та білих колоністів. Далі дослідник розглядає дві парадигми донецького минулого. Відповідно до першої, землі в басейні Дону ще починаючи від Київської Русі були в складі українських етнічних територій. Потім вони входили до складу Великого Князівства Литовського та були «під юрисдикцією» Гетьманщини та Запорозької Січі.

Ще в 1751 році французький мандрівник де Боксет на своїй карті показав, що Мала Татари́я (регіон сучасної Донеччини) входили до земель Війська Запорозького. Навіть після форсованої колонізації Малоросії з Балкан та Греції, в Катеринославській губернії було 71,5% українців. Масове ж переселення росіян та русифікація південно-східних територій розпочалося з індустріалізації в Російській імперії у 1860-х. Найбільшого розмаху вона досягла у післявоєнний період, зокрема після прийняття 1959 року закону, що дозволяв батькам вільно вибирати, яку мову вивчати їхнім дітям у школі. Відповідно, кількість населення, що вважають рідною мовою російську, зросла.

Відповідно до іншої концепції, Донбас як частина Дикого Поля ніколи не був у складі Київської Русі, оскільки ці землі були буфером між слов'янською і татарською цивілізацією. Крім того, за часів Литовського Князівства вихід до Чорного моря у держави був лише між Дніпром та Дністром, і землі сучасних Донецької та Луганської областей ніколи не були в його складі. А відповідно до концепції російських істориків XIX ст. Карамзіна та Соловйова, всі приазовські землі, включно з басейнами Сіверського Донця, Міуса та Кальміуса, були частиною територій донських козаків. Населення цих земель виступало за Н.Махна, більшовиків та «білих», однак національно-визвольний рух 1917–1921 рр. ніколи не підтримувався на донецьких землях, які завжди були місцем унікального мультикультурного поєднання. Також, як зазначає автор, прихильники русофільських позицій вважають, що Донбас став тим «каменем спотикання», через який українізація 20-х років завершилася, а повоєнна русифікація відновила статус-кво у краї.

Насамкінець, Ендрю Вілсон робить висновок, що ці дві концепції суперечать фактично у всьому. Українська модель історії Донбасу задумувалася як об'єднавчий чинник, як перепона потенційного відокремлення південно-східних територій. Однак після здобуття незалежності регіональна еліта створила власну модель історії для протистояння з націоналістичними істориками Києва та Заходу України. І ці погляди можуть стати базисом для надання особливого статусу цим територіям або ж сепаратистських рухів у майбутньому [10].

Важливим для дослідження етнополітичних настроїв у Донбасі є монографія Сюзан Маккефрей «Політика індустріалізації в царській Росії: Південна асоціація виробників вугілля і сталі (1874–1914)» (Susan P. McCaffray. The politics of industrialization in tsarist Russia: the Association of Southern Coal and Steel Producers. 1874–1914). Автор аналізує історію створення та діяльності Південної асоціації виробників вугілля в Російській імперії, зокрема на території Донбасу від початку її діяльності до революції в Росії 1917 року. Як перша велика російська промислова група Асоціація швидко розвивалася і стала одною з найпотужніших організацій у Російській Імперії. Автор зазначає, що використання російських та бельгійських архівних матеріалів, зокрема, опубліковані звіти, дає можливість простежити діяльність лідерів Асоціації, прослідкувати динаміку розвитку регіонів. Так, один із інженерів у 1890 року стверджував, що керівники асоціації знайшли шлях до розвитку соціального капіталізму, зберігаючи значну роль уряду. Сюзан Маккефрей вказує також на економічні умови робітників у Донбасі, простежує діяльність асоціації від заснування, роки індустріального буму 1890-х років, кризових явищ в 1905 році та початком Першої світової війни [6].

Альтернативну позицію щодо етнополітичності Донбасу висловлює М. Студений у праці «Формування громадського суспільства в Східній Україні на прикладі сучасного Донбасу». Автор відзначає, що в Україні сформувати громадянське суспільство нелегко. Це дуже складний процес, особливо в регіонах, де сильно вкоренилася ідентичність Російської імперії. Донбас – найважливіший з точки зору економічної безпеки держави регіон України, шахтарський та індустріальний центр. Необхідність створити грома-

дянське суспільство в цьому регіоні обґрунтовано хоча б екологічними проблемами. Донбас більше, ніж всі інші регіони України, схильний до екологічних загроз. До того ж це регіон, де проживають не тільки люди невизначеної ідентичності, для котрих українська культура нерідна, але також і росіяни, які не відчують себе національно меншиною. Ці люди, на думку автора, є великим потенціалом для побудови громадянського суспільства. Користуючись мовою Б. Андерсона, сила уявних суспільств неймовірна, вони, незважаючи на етнічні коріння, можуть бути лояльними громадянами української держави. Незважаючи на те, що їх не об'єднує українська національна символіка, але їх об'єднують загальні для всіх українців проблеми і турботи, які є наслідком того, що вони живуть на одній території. Автор логічно ставить запитання, що може запропонувати жителям Донбасу українська влада, щоб вони захотіли бути українцями. У 90-х рр. XX ст. українці постали перед вибором: або побудувати національну державу (що означало виключити із суспільства третю частину, причому питання виключення є найнебезпечнішою загрозою демократії), або запросити до створення спільноти всіх росіян, а також тих, хто не в змозі визначитися, і одночасно розділити культурну спадщину Київської Русі між українцями та росіянами. Науковець підсумовує, що вибір шляху конструювання державної нації, який означає подолання культурних відмінностей в умовах, коли створюється громадянське суспільство, дає великі можливості ефективного розвитку країни і гарантує стабільність. Громадянське суспільство, якого вимагає справжня демократія, можливо побудувати тільки в умовах державної нації, коли політичні питання відокремлені від етнічних.

Слід додати, що проблемами Донбасу займалися не лише зарубіжні політологи, історики і соціологи, а й відомі іноземні літератори. Так, румунсько-німецька письменниця, лауреат Нобелівської премії з літератури 2009 року Герта Мюллер присвятила Донбасу свій роман «Гойдалка дихання», яка приїжджала в 1990-х. У 1940-х роках, ще до її народження, тут була її мати, в'язнем у радянських таборах. У своїх спогадах відомий німецький драматург зазначає, що міста, в яких були трудові табори – Дніпропетровськ, Горлівка, Донецьк, Єнакієве, Кривий Ріг у кожному парку стояли танки із Другої світової, у центрі кожного міста – Ленін із дзвіницею завбільшки. Скрізь півонії – в садах і на ринках у букетах. Півонія – українська квітка. Але посеред усіх лєнінів і танків вона здається радянською. Ніби війна вчора закінчилася або все ще триває, і вона росте серед свіжо підфарбованих військових машин. Вже десятки років фарбу регулярно поновлюють. Всьому залізному в Україні настав кінець – від водопровідних кранів до заводських силуетів – лише заіржавілі кісткяки. А війська машина вся сяє. Глянеш на неї – й видно: це сяє страх перед мирним життям. Країна, якій дозволили покинути радянську імперію, через добрих шість десятиріч років по війні – все ще мародер перемоги.

Отже, наявна англomовна література значно доповнює і розширює наші уявлення про етнополітичну специфіку Донбасу, у поєднанні з вітчизняним дослідженням створює реалістичну картину строкатого етнополітичного життя краю. Зарубіжні дослідження з питань етнополітичного життя Донбасу можна умовно поділити на декілька груп: праці, в яких вивчалася заселення краю різними етносами; вплив соціально-економічного розвитку регіону на міжетнічні відносини; трансформації в етнополітичному житті, пов'язані з розпадом СРСР і проголошенням незалежної Української держави; сучасним проблемам етнополітичного життя Донбаського басейну. Окрім того, успішне розв'язання сучасних етнополітичних проблем регіону потребує подальшого всебічного вивчення і переосмислення на сучасній методологічній базі раннього етапу формування поліетнічного Донбасу, особливістю його розвитку в складі Радянської України.

Водночас аналіз англomовної літератури показує, що за двадцятирічний період української незалежності етнополітична ситуація в Донбасі не стала предметом цілісного наукового дослідження як того вимагає час, потреби держави і суспільства.

Список використаних джерел

1. Friedgut T.H. «Iuzovka and Revolution. Politics and Revolution in Russia's Donbas, 1869 – 1924» / Teodor Friedgut. – New Jersey.: Princeton University Press, 1994 – 514 p.

2. Friedgut T.H. *Iuzovka and Revolution. Life's and Works in Russia's Donbas, 1869 – 1924* / Teodor Friedgut. – New Jersey.: Princeton University Press, 1989 – 361 p.
3. Halperin C. *Russia and the Golden Horde* / Charles J. Halperin. – Indiana University Press, 1985. – 180 p.
4. Halperin C. *Russia and the Steppe* / Charles J. Halperin. // *Forschungen zur osteuropaischen Geschichte* (Berlin). 36 (1983).
5. Hiroaki Kuromiya. *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian– Russian Borderland, 1870s–1990s* / Kuromiya Hiroaki – New York, Cambridge, England: Cambridge University Press, 1998. – 357 p.
6. McCaffray S. *The politics of industrialization in tsarist Russia: the Association of Southern Coal and Steel Producers. 1874–1914* / Susan P McCaffray. – Northern Illinois, 1996. 299p.
7. Siegelbaum L., Walkowitz D. *Workers of the Donbas Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989–1992* / Lewis H. Siegelbaum, Daniel J. Walkowitz. – State University of New York Press, 1995 – 226 pages
8. Wilson A. *The Donbas between Ukraine and Russia* / Andrew Wilson // *Journal of Contemporary History*, Vol. 30, No. 2 (Apr., 1995), pp. 265–289.
9. Wynn C. *The Donbass–Dnepr Bend in Late Imperial Russia? 1870–1905* / Charters Wynn. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1992. 289 pp.
10. Донбаська ідентичність: аналіз кількох концепцій [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://newzz.in.ua/politic/1148853452-donbaska-identichnist-analiz-kilkox-koncepcij.html>. – Заголовок з екрану.

Коцур В.В. Етнополитическая специфика Донбасса и ее отражение в англоязычной историографии

Рассматриваются особенности Донбасса в этнополитическом пространстве современной Украины и их отражение в англоязычной историографии.

Ключевые слова: Донбасс, этнополитика, этнический, социальный состав населения, Юзовка, этнонациональные движения.

Kotsur, V.V. Ethnopolitical specific of Donbass and display it in English Historiography

The article is devoted the analysis of the features of Donbass in ethno-political space of modern Ukraine and display them in English historiography.

Key words: Donbass, ethnic policy, ethnic, social composition of the population, Uzivka, ethnonational movements.

УДК 328.123

Зарицька І.Ю.

Парламентська опозиція в функціонуванні демократії в сучасному українському суспільстві

Аналізується сутність та особливості функціонування парламентської опозиції України, позитивний досвід, нагромаджений опозиційними структурами багатьох країн і народів.

Ключові слова: опозиційність, парламентська опозиція, демократія, інституціоналізація, політичний інститут, політична система.

За останні два десятиріччя українськими політологами створено певний науковий доробок в новітньому осмисленні різних аспектів феномену опозиції. Відсутність нормативно-правової бази та традицій діяльності політичної опозиції в Україні призвела до мобілізації вітчизняної наукової думки на нові рефлексії з приводу феномену опозиції, викликала інтерес до дослідження факторів політичної опозиції та опозиційності. Серед українських науковців, які займаються цими питаннями слід відмітити: М. Михальченка, Д. Видріна, В. Андрущенко, І. Кураса, В. Якушика, Р. Павленка, С. Рябова, Г. Постриганя, П. Шляхтуна, С. Губернського, В. Полохала, Д. Шелеста, З. Самчук, Ю. Бадзьо, І. Павленка, О. Совгирю, Н. Вінничук, С. Бондар, Л. Червону.

Вирізняють, як правило, три головні сенси поняття опозиції:

- а) стан в якому опиняється політична сила внаслідок політичної поразки, перебування в меншості або й взагалі поза межами «поля» впливової політичної взаємодії;
- б) політичне суперництво, протиставлення політичної сили з іншим, рівнозначним їй суперником;
- в) незгода з урядовим курсом правлячої політичної сили, критика її, забезпечення та висунення альтернатив.

Опозиція – це інституціоналізоване представництво інтересів громадян на рівні ухвалення суспільних рішень, критичне оцінювання урядової політики, вимога її корекції, приведення її у відповідність існуючим потребам, кваліфіковане висунення альтернатив. Місія опозиції полягає не в запереченні суспільної влади, а в тому, щоб генерувати політику, яка є альтернативною щодо курсу, здійснюваного урядом. Опозиція – це інститут, метою якого є вираження інтересів та цінностей, які не представлені в діяльності правлячого режиму. Тим самим опозиція виражає і консолідує протестну активність населення, формує вимоги, які опонують або корегують поведінку влади. Це – певний носій «критичного духу» в політиці.

У демократичних політичних системах парламентська опозиція є найважливішим атрибутом влади, її «візитною карткою». В державах такого типу опозиція має свій статус, права, можливості впливу на владу. Наявність конструктивної опозиції передбачає публічність політики і робить можливими багатоваріантність, альтернативність, більш чітку аргументованість у прийнятті рішень органами влади, формування більш оптимальної політики. За мірою лояльності до цілей і цінностей уряду, зазвичай, розрізняють типи і форми опозиції: стосовно системи влади – лояльна та нелояльна; за місцем дії – парламентська, позапарламентська, кланова, внутрішньопартійна; за місцем у спектрі політичних сил – ліва, права, центристська; за способом дії – легальна, нелегальна, ситуативно-орієнтована; за характером – демократична (конструктивна) та недемократична.

Політичну опозицію характеризує те, що зусилля її представників спрямовані не проти влади, а за її здійснення. Об'єктом дії опозиції, тим, до чого вона прагне бути причетною, на що впливати, постає влада не як політична сила, а як комплекс державних регламентів та урядових програм, певний спосіб їх впровадження, як політика розв'язання суспільних проблем.

Співставлення понять «опозиція» та «опозиційність» дозволяє констатувати, що вони близькі за значенням, але по суті розкривають з різних сторін внутрішній механізм

сучасних політичних систем. Якщо опозиція є інституціональною характеристикою демократичної політичної системи, то опозиційність розкриває зміст усього демократичного суспільно-політичного устрою. Політична опозиція можлива не у кожному суспільстві. В усі часи існування недемократичної влади, основним законом для неї було «придушення» та знищення опозиції.

Ефективність діяльності опозиції залежить від багатьох факторів, а саме: законодавче визнання статусу опозиції, гарантії її прав, урахування позиції громадян, згуртованість сил опозиції, наявність авторитетних лідерів, «інтелектуальних команд», конструктивної ідеології. Разом з тим зауважується, що наявність опозиції може бути і фактором політичної нестабільності, особливо за умов відсутності діалогу між владою і опозицією.

Основні функції політичної опозиції, як прояв суспільного «інакомислення» та незадоволення існуючою політичною системою, можливо звести до таких: функція репрезентації інтересів, критика та формування альтернатив, комунікативна функція, функція вирішення конфліктів й функція зняття громадського незадоволення.

Типологічний аналіз політичної опозиції дозволив виокремити наступні її різновиди: лояльна, нелояльна; парламентська, позапарламентська, кланова, внутрішньокланова, внутрішньопартійна; ліва, права, центристська; легальна (системна), ситуаційно-орієнтована, нелегальна; демократична (конструктивна), недемократична; відповідальна, невідповідальна тощо. З переліченого, саме конструктивна опозиція виступає як невід’ємна частина позитивного розвитку політичного процесу, ефективної політичної діяльності як матеріалізованої форми такого процесу. Конструктивність опозиції, водночас, і наслідок і умова демократії, як форми організації політичного життя, тому це поняття тісно переплетене з усім комплексом проблем, що становлять зміст загальної теорії політики.

Питання конструктивної політичної опозиції набуває особливого значення в умовах, коли Україна, як самостійна незалежна держава, робить перші кроки в розробці свого стратегічного курсу та визначенні тактичних прийомів побудови демократії, правової, соціальної держави (Ст.1. Конституції України) [1, с.4]. Наявність конструктивної опозиції розглядається як обов’язковий структурний елемент влади, за допомогою якого прискорюється здійснення обраного стратегічного курсу, підвищується ефективність політичної діяльності та досягається більш високий рівень легітимації влади. Лише за таких умов формується динамічний тип політичної стабільності, притаманний відкритим суспільствам, які опанували механізм політичних та соціальних змін.

Парламентська опозиція своїми діями заявляє про свій принциповий намір боротися якщо не за владу, то, як мінімум, за вплив на неї, завоювання голосів виборців. Це – організаційна протитяга політичним силам, що перебувають при владі. У демократичних парламентарних режимах парламентська опозиція має чітко обкреслений політико-правовий статус; законом визначені організаційні форми її діяльності, завдання та функції, квоти представництва членів парламентської опозиції в парламенті; умови фінансового забезпечення лідерів парламентської опозиції тощо.

Політична опозиція, як опонент влади та альтернатива її курсу, може існувати в різних політичних системах. У країнах Західної Європи політична опозиція має низку прав та повноважень, які інституціоналізовані в політичній системі. Кожна з політичних систем відрізняється за умовами діяльності, закономірностями, методами функціонування, формами державного правління, формами державного устрою, партійною системою, свідомістю та культурою народу і, як наслідок, політична опозиція формується саме на основі тривалої політичної практики та під впливом перерахованих факторів. Між опозицією та владою вирішуються два основних завдання: проводиться експертиза політичного курсу та конструюються шляхи і способи її здійснення, пропонуються альтернативні програми майбутнього розвитку країни.

Закономірно, що в кожній країні існує своя опозиційна поведінка, яка детермінована відповідним типом політичної системи. Найважливішим елементом опозиційної поведінки є вимоги опозиції, задоволення яких є основною функцією опозиційної діяльності. Вимоги опозиції можуть бути як політичні так і неполітичні. Опозиційні дії охоплюють спектр політичних заходів, до яких відносяться акції протестів, демонстрації, страйки, масові безпорядки, політичні замахы, збройні напади тощо. Ці заходи відповідають політичній системі тієї чи іншої країни.

Зауважимо, що у західних країнах парламентська опозиція є основним типом політичної опозиції. Її суб’єктами виступають політичні партії, групи тиску та громадські організації [2, с.69–102].

Певно, найбільш інституціоналізованою є парламентська опозиція в політичній системі Великобританії. Особливістю британської політичної системи є відсутність «написаної» конституції, а основними повноваженнями – контроль, який складає основу роботи комітетів. Як наслідок, важливим елементом цієї системи є колективна політична відповідальність уряду перед парламентом. Але в такій політичній системі роль офіційної опозиції у реальному законодавчому процесі обмежена, тому опозиція часто виключена із законодавчої діяльності. Характерною рисою вестмінстерської системи є політична відповідальність і спадковість уряду, а найбільшою ознакою є «узаконення» ролі опозиції.

Характеристика американської політичної системи доводить, що вона побудована на принципі системи стримувань та противаг і не потребує жорсткого розмежування на більшість та опозицію. Здійснення функцій парламентського контролю над урядом відбувається парламентом в цілому, а парламентська більшість формально не причетна до формування уряду.

Особливістю політичної системи ФРН є те, що парламентська опозиція може змінювати позиції завдяки успіху на рівні земельних виборів (вона може очолювати навіть уряд). Практика ж взаємодії більшості та опозиції характеризується намаганнями врегулювати спірні питання, не допустити їх переростання в конфлікт. Тому роль парламентської опозиції у німецькій системі не настільки формалізована, як у вестмінстерській системі.

Французька політична система є особливо слабкою моделлю для опозиції. В ній відсутній спеціальний інституційний статус парламентської опозиції, а члени опозиційної партії є просто депутатами парламенту. Ця система обмежує участь опозиційних партій у законодавчому процесі; члени опозиції не можуть ініціювати більшість законопроектів; вони виключені з процесу формування порядку денного. Єдиною перевагою, які має опозиція за французькою системою, є право 60 депутатів оскаржити конституційність законопроекту, але цим повноваженням опозиція може скористатися лише за надзвичайних обставин.

Свої особливості має й ізраїльська опозиція. Вона не має конституційного статусу, а тому нею не може бути запозичена інституціоналізована система «тіньового кабінету». В ізраїльській системі фактично існує декілька різновидів опозиції, тому офіційне введення інституту «лідера опозиції» та його державне оформлення практично неможливе.

Аналіз скандинавської моделі опозиції доводить її певну схожість на німецьку модель, оскільки опозиція в обох випадках не є формально інституціоналізованою, а має широкий законодавчий вплив. Відрізняється скандинавська модель від німецької за структурою законодавчого процесу, який створює підґрунтя для законодавчого впливу опозиції. Законодавчий процес є неієрархічним, а тому відкритим для впливу опозиційних партій. Ця система має і свої недоліки, оскільки розвивається за унікальних політичних та історичних обставин скандинавських країн, тому у держав з іншими обставинами можуть виникати проблеми з наслідуванням такої моделі.

Зазначені моделі описують те, яким чином парламентська опозиція включена в різні політичні системи, але жодна з них не може дати рекомендації щодо розробки законодавства, яке б визначало та захищало права опозиції. Так само, як і члени парламенту, які входять до урядової більшості, так і члени парламентської опозиції заслуговують на повне дотримання їхніх основних прав. Якщо цього вимагають обставини, держава має забезпечити їм особистий захист на тих же умовах, що і представникам більшості. Для членів парламенту, зокрема, для тих, що належать до опозиції, забезпечення свободи вираження думки та інформації є важливою передумовою виконання їх парламентських обов’язків. Представники парламентської опозиції повинні мати можливість вільно викривати у парламенті та перед громадськістю зловживання уряду, які вони виявили або про які їм повідомили виборці, а також відповідно діяти для усунення цих зловживань. Опозиції надається вільний доступ, на рівних із більшістю, до державних засобів масової інформації для поширення їх поглядів, критики урядових дій та пропозицій альтернатив урядовим рішенням.

Отже, у демократичних країнах уряд консультується з парламентом з важливих питань, а це дозволяє опозиції брати участь в обговоренні та процесі прийняття рішень. Крім того, кожна парламентська група, як опозиційна, так і більшість, отримують фінансування, достатнє для оплати персоналу та приміщень для проведення засідань. Опозиція отримує таке представництво, яке пропорційне кількості її членів, у кожному парламентському комітеті та підкомітеті, а керівництво комітетом, що відповідає за бюджетні питання, автоматично закріплюється за опозицією. Бажано, щоб опозиція була представлена у кожному комітеті, який контролює будь-яку діяльність, пов'язану з державною таємницею. У свою чергу парламентська опозиція в демократичних країнах має продемонструвати відповідальність та спроможність діяти в державних інтересах, висуваючи альтернативні пропозиції, відстоюючи їх, і таким чином, демонструючи їх життєздатність [2, с. 101–102].

Стосовно політичної опозиції в Україні. Вона має свою історію. Існувала опозиція централізованій князівській владі, опозиційні сили діяли за часів Запорізької Січі та Богдана Хмельницького, національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Період Центральної Ради, Гетьманату, Директорії та влади Рад охоплюють величезний історичний пласт розвитку української державності, та відображають певну етапність політичної опозиції в Україні.

Важливим етапом в історії політичної опозиції в Україні є діяльність опозиції, яка з'явилась практично одночасно з жовтневим переворотом. Водночас, опозиція радянській владі була багатомірною і соціально неоднорідною. Її особливістю була нездатність спертися на народне волевиявлення і неможливість створити систему протистояння тоталітарній владі.

Новий етап політичної опозиції в СРСР започаткував дисидентський, правозахисний рух «шестидесятників», який став провідником національного відродження та масової організаційної опозиції кінця 80-х років. Саме український національний рух залишався чи не єдиною силою опору політиці русифікації та реально доводив на практиці всю хибність штучно зрошеної «теорії злиття націй».

Починаючи з другої половини 80-х років, явище опозиційності в СРСР посилюється, а її зростання спричинилося низкою чинників: Чорнобильською катастрофою, антиалкогольною кампанією та політикою «перебудови» суспільства. В Україні опозиційні сили консолідуються на ґрунті платформи Народного руху за перебудову, в якому поступово кристалізується ідея національного відродження та державного суверенітету.

Логічним наслідком настроїв опозиційності в суспільстві стало виникнення політичного плюралізму, який уособлюється, головним чином, у діяльності численних партій, громадських організацій та рухів. Після виборів 1990 року у вищому представницькому органі влади України конститується осередок політичної опозиції, а його діяльність набирає антикомуністичного характеру.

Становлення та діяльність політичної опозиції в постсоціалістичній Україні розвивалися специфічно, інколи невідповідно до модельних законів її прояву в західних демократіях. До парламентських виборів 2002 року оформленої опозиції в Україні не було. Вибори до Верховної Ради за змішаною пропорційно-мажоритарною системою не давали змоги структурувати фракції парламенту за чіткими ідеологічними чи партійними критеріями. Фактично опозиційна діяльність зводилася до абсолютного неприйняття політики «злочинної влади». В ролі постійних опонентів виступали ліві (Комуністична та Соціалістична партії) або праві (РУХ, ХДП, УРП, «Собор» та ін.). У Верховній Раді виникали ситуативні опозиційні групи щодо конкретних рішень, спрямованих на створення переваг тим чи іншим бізнесовим групам.

Зміни до Конституції 2004 року та вибори до Верховної Ради України на пропорційних засадах у березні 2006 року заклали нові підвалини для діяльності парламентської опозиції. Процес інституціоналізації парламентської опозиції в українському парламенті супроводжується усталеною практикою надавати опозиційним фракціям можливість очолювати ті комітети, в яких найяскравіше виявляються їх контрольні функції. Тож не завадило б закріпити за парламентською опозицією право очолювати комітети з питань бюджету, боротьби з корупцією та організованою злочинністю, регламенту та депутатської етики, з питань свободи слова та інформації, прав людини; право висувати кандидатури на посаду віце-спікера та голови Рахункової палати. На жаль, зміни до Конституції, що відбулися після виборів Президента України 2010 р. фактично

ліквідували демократичні процедури існування демократизму. Тож головне завдання опозиційних партій в Україні – перехід від «негативної» діяльності до «позитивної». Щоб стати владою, опозиція має не лише критикувати уряд, а й пропонувати власні варіанти політики, які за умови свободи слова будуть донесені виборцям засобами масової інформації та експертами.

І все ж, «поточна перевиборча кампанія дає певні підстави для того, що в Україні формується нарешті, все жтаки, впливові і потужні партії, які стоять на конструктивних позиціях. Саме вони дають підстави для того, щоб нарешті в Україні була сформована класична політична конструкція: владна коаліція – опозиція, які є, – на думку В. Паламарчука. – необхідною умовою забезпечення влади» [3, с. 11].

Але з огляду на специфіку партійної системи, класифікацію парламентської опозиції в Україні можна розподілити на системну–позасистемну та радикальну–помірковану. Системна опозиція все ще перебуває на складному етапі становлення, блокування (пошуку союзників), визначення стратегії й тактики політичної боротьби. Вона має кількох лідерів і більшу громадську підтримку, ніж позасистемна опозиція. Однак відсутність єдності в її рядах і нескоординованість зусиль зменшують її ефективність. Системна опозиція в Україні виступає за: активізацію реформ у сфері економіки та державного управління, забезпечення соціальної захищеності населення, боротьби з корупцією, тінювою економікою, обмеження владних повноважень Президента, забезпечення реальної незалежності ЗМІ. Позасистемна опозиція має сталій, але обмежений електорат, і не впливає на органи виконавчої влади, а отже – її діяльність не створює загрози для державного устрою в Україні.

Перебіг політичних процесів засвідчує, що протягом останніх років, відносини влади та опозиції в Україні перебувають на стадії становлення та будуються переважно за неконструктивними схемами, що не відповідає моделям розвинутих демократичних країн. Влада все ще розглядає опозицію не як політичного опонента, а як політичного ворога, для боротьби з яким використовуються практично всі можливі засоби [4, с. 170]. Тому головним завданням парламентської опозиції є її інституціоналізація та кваліфікована робота із застосуванням усіх доступних інструментів, метою якої є розробка альтернативних підходів до політики уряду, моніторинг і контроль за діяльністю влади та ретельна підготовка до майбутніх виборів. За таких умов парламентська опозиція в Україні не лише має шанс стати владою, але й сприятиме стабілізації політичної системи, становленню демократії.

Список використаних джерел

1. Конституція України. Закон України «Про внесення змін до Конституції України». – К.: Велес, 2005. – 48 с.
2. Зарицка І.В. Парламентська опозиція як чинник функціонування сучасної демократії. Дис... канд. політ. наук. – Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2009. – 184 с.
3. Відкритість української влади: проблеми і перспективи: Матеріали «круглого столу». – К.: «Альтерпрес», 2002. – 56 с.
4. Чижова О.М. Сутнісні аспекти трансформації суспільства та процеси прагматичних перетворень // нова парадигма. – Вип. 106. – Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – С. 166–175.

Зарицкая И.Ю. Парламентская оппозиция в функционировании демократии в современном украинском обществе

Анализируются сущность и особенности функционирования парламентской оппозиции в Украине, позитивный опыт, накопленный оппозиционными структурами многих стран мира.

Ключевые слова: оппозиционность, парламентская оппозиция, демократия, институционализация, политический институт, политическая система.

Zarytska, I.Y. Parliamentary opposition in the democracy functioning of modern Ukrainian society

The nature and characteristics of functioning of the parliamentary opposition in Ukraine, the positive experience of the opposition structures in many countries are analyzed.

Key words: oppositionness, parliamentary opposition, democracy, institutionalization, political institute, political system.

УДК 351.851: 37.1.477

Мусієнко І.І.

Освітня безпека у політичній та правовій площині: тенденції та можливості сучасної України

Розглядаються тенденції та можливості сучасної України у напрямку забезпечення освітньої безпеки. Доводиться, що основним завданням держави в контексті забезпечення освітньої безпеки є створення такого політичного та правового середовища, яке стимулювало б найбільш пріоритетні напрями розвитку нашої держави та забезпечували національні інтереси України.

Ключові слова: освітня безпека, політика, право, національні інтереси, національна безпека.

Сьогодні стоїть завдання перебудови системи освіти відповідно до потреб суверенної української держави, демократичної політичної системи, ринкової економіки. Держава як гарант захисту національних інтересів повинна досліджувати зовнішні та внутрішні загрози та визначати механізми їх нейтралізації. Власне, освітня безпека більшою мірою досягається за рахунок створення інститутами влади ефективних механізмів захисту та реалізації національних інтересів, пов'язаних із розвитком соціальноорієнтованої національної економіки, забезпеченням соціально-політичної стабільності, консолідацією нації тощо. Тому одним із найважливіших завдань держави в умовах розбудови постіндустріального суспільства є створення надійної системи забезпечення освітньої безпеки в контексті національної безпеки України.

Певні проблеми розвитку та функціонування освітньої сфери в Україні набули свого вивчення у працях В. Андрушенка, Л. Антошкіної, Є. Астахової, Т. Боголіб, Д. Дзвінчука, Г. Дмитренка, В. Журавського, М. Згуровського, В. Козакова, К. Корсака, В. Кременя, В. Куценка, К. Левківського, В. Лугового, С. Ніколаєнка, В. Огнев'юка, М. Степка та ін. Але разом з тим залишається нез'ясованою низка питань. Зокрема й досі залишається поза увагою дослідників проблема освітньої безпеки. Між тим визначення ролі освітньої безпеки в правовій та політичній концептуалізації національних інтересів України є надзвичайно актуальним теоретико-практичним завданням.

Перш за все слід зауважити, що наша держава на початку трансформаційних перетворень не змогла створити дійових механізмів для функціонування та примноження інтелектуального капіталу з врахуванням ринкових реалій. Саме тому, щоб реалізувати ідеї гарантування національної безпеки, необхідно вивести на якісно новий рівень функціонування систему освіти, оскільки саме освіта є фундаментом формування знань та інтелектуального капіталу, а отже, забезпечення формування та розвитку національних інтересів України.

Слід зауважити, що в Україні досі немає чітко визначених і законодавчо закріплених національних інтересів у напрямку розвитку та забезпечення освітньої безпеки, не сформовано їх цілісну систему. Усе це дає змогу урядовцям різних рівнів виправдовувати свої корисливі вчинки відповідністю їх національним інтересам. Така ситуація створює загрозу освітній безпеці України. Держава як гарант захисту національних інтересів повинна досліджувати їх взаємодію, співвідношення пріоритетності, визначати механізми реалізації. Власне, освітня безпека більшою мірою досягається за рахунок створення інститутами влади ефективних механізмів захисту та реалізації національних інтересів, пов'язаних із розвитком соціально-орієнтованої національної економіки, забезпеченням соціально-політичної стабільності, консолідацією нації тощо.

Одним із найважливіших завдань держави є створення надійної системи забезпечення освітньої безпеки національної економіки як складової цілісної системи гарантування національної безпеки України. Сутність і зміст системи освітньої безпеки визначаються цілями та принципами діяльності із забезпечення останньої. Ефективність зазначеної системи, на наш погляд, визначається такими факторами: а)

якість нормативно-правової бази, яка регулює відносини у сфері освітньої безпеки; б) чіткість визначення основних напрямків діяльності й повноважень органів державної влади у цій сфері; в) наявність відповідних органів забезпечення освітньої безпеки, а також механізмів контролю та нагляду за їх діяльністю.

Основне завдання держави в контексті забезпечення освітньої безпеки – створення такого політичного та правового середовища й інституційної інфраструктури, які б стимулювали найбільш пріоритетні напрямки розвитку нашої держави та забезпечували національні інтереси України.

Отже, в сучасній Україні не випадково зростає інтерес до проблем забезпечення освітньої безпеки. Очевидно, що концептуалізація ліберального підходу до проблеми безпеки та її забезпечення включає в сферу діяльності безпеки не тільки державу, але й громадянське суспільство, і особистість.

На наш погляд, як явище соціального порядку освітня безпека означає не що інше, як стан захищеності, що реалізується через систему суспільних відносин, інституційно визначених у морально-етичному, культурному, інтелектуальному розвитку суспільства.

Соціальна сутність освітньої безпеки полягає в тому, що основним її елементом є інтерес, що розглядається нами, як усвідомлена потреба, що формується як результат рефлексії суб'єкта освітньої безпеки на його соціальне буття. Водночас соціальна природа інтересу обумовлює і соціальні способи його реалізації. У державі захист інтересу стає систематичним та забезпечується формуванням інституціональної системи: економічна система, політична система, правова система. Очевидно, що оскільки «інтерес» належить до сфери загальної свідомості, то фундаментальну роль у генезі системи освітньої безпеки відіграє концептуальний ідеологічний чинник, який має такі модифікації, як мораль, релігія, філософія, політична ідеологія.

Важливо підкреслити, що формування системи освітньої безпеки починається з вчення про безпеку чи доктрини безпеки, що визначає об'єкти і суб'єкти безпеки, основні загрози життєво важливим інтересам об'єктів безпеки та способи їх захисту. Однак необхідно враховувати, що доктрина безпеки сама по собі визначається системою суспільних відносин, її відповідністю тим чи іншим соціальним суб'єктам. Оскільки інтереси всіх учасників суспільних відносин не можуть бути реалізовані однаково повно, то закономірно з'являються альтернативні доктрини безпеки, які по-різному розглядають основні парадигмальні складові системи безпеки. Тому, як правило, зміна системи суспільних відносин означає також зміну доктрини і системи безпеки.

У рамках цих методологічних положень очевидно, що не існує універсальної системи безпеки. Національна, регіональна і міжнародна системи безпеки перебувають у динаміці політичного, економічного та правового процесів згідно зі своєю соціальною природою, а отже, схильні до постійних інституційних змін, забезпечуючи в нових умовах обстановки захист життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави. Так формуються системи національної безпеки, безпеки груп держав, об'єднаних регіональним інтересом (регіональна безпека), безпека світового співтовариства (міжнародна безпека). Оскільки ж реалізація та функціонування системи безпеки забезпечуються відповідними інститутами та установами, що мають відносно консервативну стійкість, то її формування може відставати від реально створених відносин. При цьому становлення нових інститутів і установ є однією з найважливіших ознак розвитку системи освітньої безпеки. Як правило, це відбувається у переломну історичну епоху.

Можна з достатнім ступенем достовірності констатувати, що ті трансформації національної та міжнародної систем безпеки, які відбуваються в сучасному світі, ведуть до якісних змін в освітній безпеці й здійснюються на основі принципів і підходів, які в цілому альтернативні попереднім [див. більш детально 7]. Такі трансформації характерні для країн з постсоціалістичним минулим і передусім для України, національне відродження якої відбувається у світі з новими політичними констеляціями. Саме тому однією з актуальних проблем забезпечення освітньої безпеки релевантною новим соціокультурним контекстам, є посилення її гуманістичної складової. Зокрема, важливим є поліпшення людських ресурсів. Пріоритетними програмами, що сприяють вирішенню цього завдання, повинні стати: 1. Розширення можливостей охорони здоров'я і

поліпшення життєдіяльності: ці моменти не можна відносити просто до надмірного комфорту життя або до розкоші; 2. Інвестиції держави в розвиток освіти в широкому розумінні: не просто загальна наука, але і навчання населення сільськогосподарської і промислової техніки, тому що освічені люди є продуктивнішими працівниками.

Ще однією основоположною умовою, яка визначає стійкий стан забезпечення національних інтересів України, є рівень науково-технічного потенціалу, а отже, і рівень забезпечення освітньої безпеки. Він є свого роду унікальним ресурсом, який дозволяє суспільству набувати стратегічних переваг стосовно інших країн. Знову-таки, підтвердженням цього служить минуле і сьогодення країн «Великої вісімки», які фактично досягли цього завдяки технологічному лідерству. Принциповими складовими науково-технічного потенціалу, як уявляється, є, з одного боку, державні програми підтримки і розвитку науки, наукових шкіл та освіти, а з іншого боку – прояв особливої уваги до людських ресурсів країни в цілому та молоді зокрема. Адже, до конститутивних вимог освітньої безпеки належить суспільна потреба в безперервній політичній освіті та самоосвіті, та також у політичному самовихованні молоді. Саме від соціокультурного, політичного та освітнього статусу молоді як суб'єкту політичного самовиховання та політичної самоосвіти залежить якість розробки інноваційної стратегії політичного і громадянського виховання в Україні.

Іншою проблемою освітньої безпеки нашої країни є проблема збереження науково-технічного потенціалу і «відпливу мізків». Інформаційне суспільство, яке поступово перетворюється на суспільство знань, створює свій культурний ландшафт та свою інформаційну субкультуру, тим самим кидає нові виклики як національній системі освіти так і ускладнює механізм освітньої безпеки. З іншого боку, суспільство знань – це передусім активне і динамічне суспільство, яке для свого існування потребує постійного нарощення темпів інновацій, що в свою чергу призводить до соціального розшарування як на глобальному рівні, так і в межах одного суспільства.

Таким чином, основними умовами створення і забезпечення освітньої безпеки в напрямку розвитку національних інтересів України, на нашу думку, є:

- збереження керованості соціальною сферою з боку держави як обов'язкова умова для втілення в життя прогресивної політики, яка сприяє розвитку і реалізації ідей у сфері освіти;
- створення умов і пряме інвестування в людський капітал (освіта, достаток, створення необхідної кількості робочих місць) як забезпечення майбутнього прогресу;
- інвестування у підтримку і збільшення науково-технічного потенціалу як пріоритетної складової економічної й технологічної потужності.

У контексті досліджуваної проблеми ролі освітньої безпеки у політичній і правовій концептуалізації національних інтересів України це положення важливе тим, що зазначені тенденції у зміні підходів до безпеки на міжнародному рівні справляють трансформуючий вплив на інституційний рівень забезпечення всіх видів безпеки держав. Це означає, що ефективний захист національних інтересів потребує істотної модернізації системи освітньої безпеки як на рівні її концептуалізації, так і на рівні її політико-правового забезпечення. У зв'язку з цим слід відзначити, що Україна це завдання вирішує повільно, що пояснюється рядом факторів.

Звертає на себе увагу тривала системна криза, яка супроводжувала процес модернізації протягом більше десяти років. Слід також відзначити, що велику роль зіграв розрив між окремими інституційними блоками політико-правової сфери. Так, зменшення ролі державної влади, що закономірно виникло у зв'язку з розвитком інститутів громадянського суспільства, не відповідало інституціоналізації владних повноважень недержавних структур. При цьому багато структур громадянського суспільства в Україні й по сьогодні залишаються в зародковому стані. Цілком закономірно, що можливість захисту національних інтересів у таких умовах стала пов'язуватися зі зміцненням державності, що, відповідно, розцінюється як гарантія захисту національних інтересів на міжнародному рівні [2, с. 212].

При розгляді ролі освітньої безпеки у політичній і правовій концептуалізації національних інтересів України та гарантії захисту національних інтересів на міжнародному рівні доцільно розглянути документи, які є інструментами регулювання національної безпеки України, що існували ще з перших років незалежності України.

Перший неофіційний проект Концепції національної безпеки України було підготовлено вже до 16 вересня 1991 р., на першому місяці Незалежності. Саме цей проект був узятий за основу розробки Концепції оборони і будівництва Збройних Сил України, затвердженої Верховною Радою України 11 жовтня 1991 р., що дозволило Україні першій (з-поміж республік колишнього СРСР) підготувати і вже 6 грудня 1991 р. завершити прийняття основ національного законодавства в галузі будівництва воєнної організації держави [6, с. 127].

Підготовка офіційного проекту Концепції національної безпеки України почалася відповідно до Указу Президента України від 15 січня 1992 р. № 41 групою із шести вчених, яку очолював доктор юридичних наук, професор В.М. Селіванов, а його заступником був професор С.І. Пирожков. Від Міністерства оборони України до складу групи було включено двох офіцерів від Центру оперативного-стратегічних досліджень ПП ЗС і Наукової експертної ради МО. Проект Концепції національної безпеки був готовий до офіційного розгляду 10 березня 1992 р., тобто на соту добу роботи першого Президента України. Крім того, в процесі роботи над проектом Концепції було оголошено рішення Президента України про сформування при Президентові України Ради національної безпеки України і її наукового органу – Національного інституту стратегічних досліджень, першим директором якого було призначено доктора економічних наук, професора С.І. Пирожкова.

Перше читання проекту Концепції національної безпеки України у Верховній Раді України було проведено 19 жовтня 1993 р., друге – 24 травня 1996 р., а остаточне затвердження – 16 січня 1997 р., тобто на підготовку і затвердження Концепції було витрачено рівно п'ять років. Саме тому і виникла об'єктивна необхідність у визначенні на найвищому політичному рівні й законодавчому закріпленні Верховною Радою України Концепції національної безпеки України [4, с. 157].

Концепція національної безпеки – фундаментальний документ, який має містити керівні принципи, цільові настанови та методи забезпечення національної безпеки. Її розроблення передбачає створення моделі системи національної безпеки [4, с. 185]. У широкому сенсі під концепцією національної безпеки також розуміють:

- 1) сукупність ідей і уявлень про природу та шляхи зміни (збереження або забезпечення) національної безпеки;
 - 2) комплекс основних теоретичних положень, спрямованих на розкриття сутності національної безпеки в конкретних історичних умовах через науково обґрунтоване визначення її цілей, завдань, принципів, методів, форм, структури і елементів, що її забезпечують;
 - 3) систему поглядів на вирішення проблеми, сукупність понять і зв'язків між ними, яка визначає основні напрями розвитку і характеристики будь-якого явища [9, с. 127].
- Концепція національної безпеки, на відміну від стратегії національної безпеки, має принциповий, більш загальний, основоположний характер. Більшість розвинених держав мають власну Концепцію національної безпеки, і науковий підхід до організації управління у сфері національної безпеки потребує свідомого її формування. У ній мають бути відображені наукові рекомендації і конкретні умови функціонування СНБ, що дозволяє у систематизованому вигляді враховувати чинники, які є критичними, вирішальними і найбільш важливими.

Концепція національної безпеки має гарантувати необхідну вивіренисть політичних оцінок обстановки, вагомість пріоритетів внутрішньої та зовнішньої політики, провідних напрямів оборонного і державного будівництва, цілей та завдань розвитку діяльності усієї системи державного управління.

Зміст Концепції національної безпеки має відповідати сучасним геореаліям (тріада: геополітиці, геоekonomіці, геостратегії) у світі, відображати загрози та небезпеки національним інтересам особи, суспільства і держави, а також окреслювати методи та механізми їх забезпечення [8, с. 33].

На нашу думку, під концепцією національної безпеки України слід розуміти систему офіційно прийнятих сучасних поглядів держави на потреби, цінності, інтереси особи, суспільства і держави, загрози та небезпеки для них, а також напрями, засоби і способи їх забезпечення в умовах дії реальних чи потенційних загроз. Концепцію національної безпеки також можна розглядати як систему науково обґрунтованих і прийнятих вищих-

ми органами державної влади сучасних поглядів на поняття й сутність національної безпеки, цілі, функції, принципи та методи (механізм) забезпечення [11, с. 126].

Прийняття Концепції (основ державної політики) національної безпеки України, 19 червня 2003 року Законом України «Про основи національної безпеки України» [1], який скасував чинність Концепції національної безпеки, а також Стратегії національної безпеки України 12 лютого 2007 року, стало поки що єдиним кроком з формування законодавчого підґрунтя функціонування системи національної безпеки саме як системи, тобто об'єднаної цілями та завданнями щодо забезпечення національної безпеки суб'єктів. І хоча існувало багато законопроектів, цікавих і змістовних пропозицій, було прийнято той варіант закону, який конкретних проблем ані щодо визначення національних інтересів, їх обґрунтування та ієрархії, ані щодо визначення чіткої державної політики національної безпеки, ані щодо сформування стратегії, тактики, технологій і методів забезпечення національної безпеки і тим більше – формування самої системи національної безпеки не розв'язує. Саме тому дієвість даного закону, так само як і попереднього документа в цій сфері, характеризується більшою мірою демонстративністю й декларативністю, а не змістовністю та конкретністю.

Наступним та останнім кроком у політичній і правовій концептуалізації національних інтересів України став Проект Стратегії національної безпеки України, який був підготовлений, оновлений, та опублікований у Посланні Президента України В. Януковича до Українського народу, яке відбулося 3 червня 2010 року [10].

Стратегія національної безпеки України – відповідно до законодавства – визначає загальні принципи, пріоритетні цілі, завдання і механізми захисту життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави від зовнішніх і внутрішніх загроз [10].

Метою Стратегії є формування сприятливих умов для реалізації інтересів громадян, суспільства і держави, дальшого поступу України як демократичної держави із стійкою й зростаючою ринковою економікою, що керується європейськими політичними та економічними цінностями, в якій повага і захист прав й законних інтересів всіх територіальних громад, суспільних верств, етнічних груп є запорукою незалежного, вільного, суверенного і демократичного розвитку єдиної України [10].

Якщо говорити про роль освітньої безпеки у політичній і правовій концептуалізації національних інтересів України, необхідно повернутись до запропонованого нами визначення поняття освітньої безпеки: «це складна багатофакторна категорія, що характеризує здатність національної системи освіти розвиватись і постійно удосконалюватись, забезпечуючи: задоволення на визначеному рівні потреб громадян країни; протистояння дестабілізуючій дії чинників, що створюють загрозу духовному, морально-етичному, культурному, інтелектуальному розвитку суспільства; можливість бути конкурентоспроможною у світі, що глобалізується».

Тому при розгляді Стратегії національної безпеки України необхідно звернути увагу на те, що серед визначених наявних системних проблем у внутрішньому безпековому середовищі, які загрожують національній безпеці та національним інтересам, є консервація низького науково-технологічного рівня розвитку, а саме:

- нерозвиненість національної інноваційної системи;
- скорочення науково-технологічного потенціалу;
- вплив наукових кадрів за кордон;
- втрата наукових шкіл на ключових напрямках економічного розвитку;
- зростання науково-технологічної залежності від інших країн [10].

Серед ключових завдань політики національної безпеки у внутрішній сфері, визначених у Стратегії національної безпеки України, що сприяють зміцненню єдності українського суспільства на основі європейських демократичних цінностей та розвитку освітньої безпеки у політичній і правовій концептуалізації національних інтересів України, необхідно відзначити такі:

- усунення бар'єрів культурного, конфесійного, мовного, регіонального характеру на основі безумовного додержання конституційних гарантій прав і свобод людини та громадянина;
- пріоритетність всебічного розвитку і підтримки української культури та української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України;

▪ гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України, сприяння вивченню мов міжнародного спілкування [10].

Отже, сьогодні як ніколи загострюється надзвичайно важливе питання ролі освітньої безпеки у політичній та правовій концептуалізації національних інтересів України, що є одним з найважливіших національних пріоритетів і вимагає посиленої уваги представників владних структур, громадських та політичних рухів, науковців, широких кіл громадськості. Забезпечення освітньої безпеки на належному рівні є запорукою державної незалежності України, умовою її сталого розвитку та зростання добробуту громадян.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 р. № 964-IV Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>.
2. Іжак О.І. Форми правління і розподіл повноважень у сфері національної безпеки: європейський досвід і перспективи для України // Стратегічні пріоритети, 2009. – № 1 (10). – С. 211–217.
3. Козлакова Г. Інноваційні процеси у вищій технічній школі: інтеграція до європейського освітнього простору // Вища освіта України. – 2005. – № 3. – С. 36–39.
4. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, схвалена ВР України 16 січня 1997 року // Національна безпека України. – 1994–1996 рр.: Наук. доповідь НІСД / За ред.: О.Ф. Белов та ін. – К.: НІСД, 1997. – С. 184–195.
5. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, схвалена ВР України 16 січня 1997 року // Національна безпека України. – 1994–1996 рр.: Наук. доповідь НІСД / За ред.: О.Ф. Белов та ін. – К.: НІСД, 1997. – С. 184–195.
6. Корнієвський О. Роль політичних партій у формуванні державної політики у сфері національної безпеки // Політичний менеджмент, 2009. – № 4 (37). – С. 125–133.
7. Костенко Г.Ф. Теоретичні аспекти стратегії національної безпеки – Навчальний посібник. – К.: ЗАТ Видавничий дім «ДЕМІС», 2002. – 144 с.
8. Ліпкан В.А. Національна безпека і національні інтереси України – К.: КНТ, 2006. – 68 с.
9. Макарик О.В. Місце та роль фінансової безпеки в загальній системі національної безпеки // Наукові праці НУХТ. – 2009. – № 29. – С. 125–127.
10. Проект Стратегії національної безпеки України / Послання Президента України В. Януковича до Українського народу (3 червня 2010 року). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/project-Litvinenko-dcd38.pdf>.
11. Шаблінський І. Фундаментальна загроза національній безпеці // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3 (18). – С. 124–131.

Мусиенко І.І. Образовательная безопасность в политическом и юридическом измерениях: тенденции и возможности современной Украины

Рассматриваются тенденции и возможности современной Украины в направлении обеспечения образовательной безопасности. Автор доказывает, что основным заданием государства в контексте обеспечения образовательной безопасности является необходимость создания такой политической и правовой среды, которое стимулировало бы наиболее приоритетные направления развития нашего государства и обеспечивало бы национальные интересы Украины.

Ключевые слова: образовательная безопасность, политика, право, национальные интересы, национальная безопасность.

Musienko, I.I. Educational security in political and juridical measurements: tendencies and opportunities of modern Ukraine.

This article is devoted to revelation of tendencies and opportunities of modern Ukraine in the direction of educational security providing. The author proves that the main state task in context of educational security providing is necessarily of creation of such political and legal medium which would stimulate most prerogative directions of our state development and would provide national interests of Ukraine.

Key words: educational security, politics, law, national interests, national security.

Соціетальний потенціал розвитку інформаційного суспільства в Україні

Розглядається сукупність соціокультурних аспектів, що стосуються становлення інформаційного суспільства в Україні.

Ключові слова: соціетальний потенціал, інформаційне суспільство, соціальні системи, управління, культура, цивілізація.

Термін «соціетальний» ввів 1903 р. у науковий обіг німецький соціолог А. Г. Келлер [1, с. 333–334]. Цей термін використовується для позначення відносин і процесів у складних соціальних системах з розвиненим управлінням, соціально–класовими структурами та інститутами в інтегральному, загальносистемному сенсі. Цей термін відноситься до організаційних аспектів соціального життя і найчастіше використовується для описання відносин і процесів на рівні суспільства в цілому. Він означає сукупність соціокультурних явищ, які характеризують культуру, цивілізацію, суспільство, що цілком відноситься й до становлення інформаційного суспільства в Україні.

В Україні загальну проблематику інформаційного суспільства розроблюють: О.П. Будя, О.П. Дзюбань, В.В. Лях, В.М. Нечитайло, С. Журба, В.С. Пазенок, Я.В. Любимий, К.Ю. Райда, В.К. Федорченко, О.М. Йосипенко, О.М. Соболев, Н.А. Фоменко та ін.

Власне, в Україні за останні 7–10 років сформувалися певні фактори соціально–економічного, науково–технічного і культурного розвитку, які можна розглядати як передумови переходу до інформаційного суспільства. До таких передумов варто віднести такі:

1. Інформація стає суспільним ресурсом розвитку, масштаби її використання можна порівняти з традиційними (енергія, сировина і т.д.) ресурсами. Вже сьогодні обсяг продажів в Україні тільки засобів обчислювальної техніки й інформатики (в основному ПЕОМ і периферії) досягає величини понад мільйона штук у рік і оцінюється, приблизно, у 1,5 млрд доларів. Як показує світовий досвід, вартість продажів програмного продукту, зазвичай, дорівнює або трохи більше витрат на техніку, а витрати на персональні засоби зв'язку, аудіо– і відеоапаратуру, зазвичай, порівнянні з витратами на засоби обчислювальної техніки. Ця величина сумарних витрат на інформацію вже має макроекономічну значимість і характеризує зростання використання ресурсу «інформація».

2. Можна говорити про те, що в Україні сформувався й успішно розвивається вітчизняний ринок телекомунікацій, інформаційних технологій, продуктів і послуг. Обсяг засобів, що циркулюють на українському ринку, досягає 5–7,5 млрд доларів у рік.

3. У цілому в країні розширюється парк ПК, прискореними темпами йде розвиток систем і засобів телекомунікації. Зростає кількість корпоративних інформаційних мереж і безупинно збільшується число абонентів світових відкритих мереж. Кількість українських користувачів Інтернету швидко зростає, інтенсивно розширюється національна мережа зв'язку, що використовує супутникові канали. Успішно здійснюється телефонізація країни і стрімко розвивається ринок засобів мобільного зв'язку.

4. Значною мірою автоматизовано багато галузей господарства, банківська сфера і сфера державного керування.

5. У суспільній думці складається розуміння актуальності завдання переходу до інформаційного суспільства з політичної та економічної точок зору. Про це свідчить широкий суспільний резонанс Концепції державної інформаційної політики, що може розглядатися як політика забезпечення початкового етапу переходу України до інформаційного суспільства.

6. Сьогодні Україна є частиною світового політичного і економічного співтовариства в такому ступені, у якому вона ніколи не була в минулому. У прямому і переносному значенні Україна приєднана до іншого світу кабельними і супутниковими каналами

зв'язку, що активно використовуються сотнями тисяч стільникових і простих телефонів, факсів, комп'ютерів і т.д.

7. Сформована і функціонує державна структура, відповідальна за створення і розвиток інформаційно–технологічного базису забезпечення процесів переходу до інформаційного суспільства.

Український шлях до інформаційного суспільства визначається, як і для інших держав, її сьогоднішніми політичними, соціально–економічними і соціально–культурними особливостями. До таких особливостей варто віднести:

– нестабільність політичного й економічного становища в країні, що не дозволяє державі швидко й ефективно вирішувати економічні й організаційні проблеми забезпечення переходу до інформаційного суспільства, розрахованого на тривалу перспективу;

– економічні умови, характерні для перехідної економіки України: відсутність вільних інвестицій для фінансування програм і проектів, що реалізують стратегію переходу до інформаційного суспільства;

– зростання інформаційних потреб населення і суспільства в цілому в суспільно значимій політичній, економічній і соціальній інформації, у тому числі такої, що породжується державними і недержавними організаціями;

– недостатньо високий (порівняно з розвинутими країнами) рівень розвитку інформаційно–комунікаційної інфраструктури і промислового виробництва інформаційних засобів, продуктів і послуг, відсутність у держави засобів для їхньої модернізації і розширення;

– динамічний розвиток українського ринку інформаційних і телекомунікаційних засобів, технологій, продуктів і послуг;

– гранично високий рівень монополізації засобів масової інформації, слабка підконтрольність суспільству системи формування суспільної свідомості;

– випереджальне, порівняно з темпами зростання у розвинутих країнах, створення різних систем зв'язку – каналів передачі інформації, комутаційних комплексів, засобів зв'язку і т.п. – та індустрії надання інформаційних послуг;

– наявність, в основному, високого наукового, освітнього і культурного потенціалу, створеного ще у СРСР і збереженого в Україні;

– порівняно дешева інтелектуальна робоча сила, що здатна ставити і вирішувати складні науково–технічні проблеми, рушійною силою якої у великому ступені є ентузіазм.

Розглянуті вище політичні і соціально–економічні умови, у яких ще близько 10 років буде відбуватися перехід України до інформаційного суспільства, істотно відрізняються від умов, характерних для розвинутих країн і, отже, вимагають визначення шляху, властивого тільки Україні, однак враховуючи накопичений світовий досвід. Цей досвід показує, що кожна країна рухається до інформаційного суспільства своїм шляхом від початкового рубежу, обумовленого сформованими політичними, соціально–економічними і культурними умовами.

Вагомий вплив інформаційного чинника на політичний розвиток початку ХХІ ст. значно посилюється у зв'язку з новими можливостями Інтернет–технологій, засобів електронного зв'язку (у тому числі здійснення електронного урядування), вдосконалення різного роду телекомунікацій та ін. Оскільки динаміка цих процесів стосується сучасної України, виникає потреба простежити процес становлення ціннісних аспектів комунікативної теорії з визначенням особливостей її впливу на ціннісну основу політичного життя. У цьому контексті український соціальний філософ А. Єрмоленко зазначає: «Усвідомлення необхідності морально–ціннісної переорієнтації суспільства й пов'язаний із цим ренесанс практичної філософії в цілому, етики зокрема, що його переживають гуманітарні та суспільні науки світу останньої третини ХХ ст., надихають на пошуки нових підходів до розв'язання цих проблем» [2, с. 8].

Спираючись на такий підхід, розглянемо низку важливих для нинішнього суспільства цінностей у контексті зумовлених можливостей щодо їх функціонування і вдосконалення в інформаційному суспільстві. До основних елементів цього ряду пропонується віднести такі складові, як свобода, знання, суспільна мораль, інноваційний розвиток.

Говорячи про свободу в контексті зв'язку процесів розвитку інформаційного суспільства з рівнем її розвитку, західні дослідники від самого початку значну увагу приділяли проблемі форм і способів масової інформації. Було встановлено, що в багатопартійних державах зі змішаними формами власності на ЗМІ їх історичний розвиток характеризується тенденцією до досягнення більшої свободи від соціального контролю. Водночас дослідники мусили визнати, що позбавлення урядового, державного контролю не обов'язково веде до формування системи ЗМІ, яка відповідає всім вимогам вільного демократичного суспільства. Відповідно одним із напрямів досліджень у межах теорії політичної комунікації постало зіставлення змісту засобів масової інформації із системою стандартів і цінностей, які побутують у тому чи іншому суспільстві.

Згідно з підходом І. Канта, складність досягнення свободи пов'язана з недосконалістю самої людини та створених нею суспільства й держави. Свобода на пострадянському просторі в інформаційно-комунікативному дискурсі переважно використовується як популярний символ і зручна ширма в політичній боротьбі, апаратних іграх і особистій кар'єрі політичних лідерів. Розширюючи простір свободи, треба пам'ятати, що її рівень не слід розглядати узагальнено. Свобода завжди відносна і водночас конкретна у своїх проявах.

У загальнодемократичному плані її поширення означає право людини на вільне висловлення думки, на опозицію і критику керівного уряду. При цьому важливо знати, чи користується народ реальним правом змістити уряд, діяльності якого він не схвалює, і чи передбачені конституційні, законодавчі засоби й механізми, за допомогою яких народ може реалізувати свою волю.

Наприклад, на сайтах органів державної влади (ОДВ) активно впроваджуються «електронні приймальні» чи надаються можливості для електронного звернення до ОДВ з боку громадянина. Водночас навіть у реальному житті кількість звернень (заяв, запитів тощо) від громадськості до ОДВ не настільки масштабна, а коли і використовується, то найчастіше реалізується за допомогою традиційного паперу та ручки (можна пригадати уже наведені дані про скромну кількість комп'ютерно-освічених українців).

Важливим сегментом функціонування свободи в контексті нашого дослідження є свобода інформації, що означає право кожного шукати, отримувати, передавати і поширювати інформацію у будь-який законний спосіб. Гарантією свободи інформації є, з одного боку, заборона цензури, а з іншого – свобода інформації, пов'язана з особливими юридичними і моральними обмеженнями, покликаними виключити зловживання цим правом. З вільним функціонуванням інформації пов'язана свобода слова, що є одним з найважливіших різновидів конституційних прав громадян і важливою складовою ідеологічного плюралізму.

Про актуальність цієї проблеми свідчить і низька ефективність впровадження ухваленого у 2010 році Закону «Про доступ до публічної інформації», який створив належне правове підґрунтя для електронного урядування та інших форм розвитку в Україні інформаційного суспільства сучасного типу. Проте, як з'ясували соціологи, більшість українців або не знає про ухвалення даного закону, або не вірить у його ефективність.

Лише 3% громадян скористалися своїм правом надіслати інформаційний запит до влади. 52% українців не знають, що в Україні ухвалено Закон «Про доступ до публічної інформації», а головне – не дуже вірять у спроможність цього закону зробити владу прозорою і менш корумпованою.

Лише кожен п'ятий вважає, що закон здатен справити певний позитивний вплив. Ще 36,5% «щось про це чули, але не знають достеменно» і лише 11% ознайомлені із законом. Згідно з опитуванням, більшість тих, хто не чув про існування цього закону, в південних областях – 64%, а в Криму – 88%.

Стосовно Знання, то його цінність пов'язана, з одного боку, з значним розширенням сфери інформатизації суспільства, а з другого – з більш конкретним визначенням окремих напрямів. У 1966 р. П. Дракер увів у науковий обіг термін «суспільство знань», що визначає тип економіки, в якій знання відіграють вирішальну роль, а їх виробництво стає джерелом розвитку. Науковець розглядає розвиток посткапіталістичного суспільства як радикальну зміну орієнтирів виробництва на основі ІКТ на новий тип устрою, що базується на знаннях.

Він виділяє три етапи збільшення ролі знань – промислову революцію, революцію у продуктивності праці та революцію в управлінні, причому в кожному з них лежить докорінна зміна важливості знань: «Ми пройшли шлях від знання (в одиниці) до знань (у множині), тобто до численних галузей знань» [3, с.97]. Усі ці зміни – процес незворотний, оскільки знання тепер використовується для виробництва знань.

Парадоксом сучасної епохи є той факт, що знання виступають і предметом, і об'єктом та інструментом реалізації суспільних благ. Нині знання систематично і цілеспрямовано застосовується для визначення необхідних нових знань, з'ясування доцільності таких знань, визначення способів їх ефективного використання; знання застосовуються для систематичних нововведень і новаторства. Знання, яке породжує нове знання, розглядається І. Негодаєвим у контексті інформатизації культури. Учений пише: «Проблема впливу знання на саме знання вводить нас у світ інформації, інформатизації суспільства та його результату – усвіт ІС» [4, с.16].

Науковці О. Голубоцький та О. Шевчук підтверджують думку, що побутує у науковому середовищі, плінність та видозмінність сучасного знання через стимулювання розвитку ІКТ та інших технологій: «завдяки новим можливостям обсяг і структура знань міняються і кількісно, і якісно кожні кілька років. Тож раз набута освіта вже не забезпечує сталого професійного рівня, достатнього на все життя» [5, с.14].

При цьому для досягнення максимального рівня адаптації старих знань до нових реалій недостатньо весь час навчатися; нова освіта повинна бути закладена в основу державної політики. Суспільство Знань як одна з форм суспільного розвитку стрімко розвивається, стимулюючи повсякчасне і масове наростання та розповсюдження знань.

Динаміка трансформації ІКТ як потужного інструменту інформаційної інфраструктури і галузі знань суттєво прискорює ці зміни. Україна намагається знайти своє місце для проведення ефективної політики адаптації власних теоретичних і регулятивних механізмів досягнення поставлених цілей у найближчій та довгостроковій перспективі.

Для визначення якісної та кількісної характеристик стану Суспільства Знань вказує Н. Забута, використовують узагальнений індекс – «Ік». Він синтетичний і визначається трьома головними вимірами:

1) індексом інтелектуальних активів суспільства (Ііа), який формується за допомогою таких індикаторів, як повний термін шкільного навчання в країні; кількість молоді до 15 років, яка отримує освіту; рівень надання населенню інформації за допомогою ІКТ і преси – зокрема інтернету, телефонного зв'язку, газет і журналів;

2) індексом перспективності розвитку суспільства (Ірп), який визначається державними витратами на охорону здоров'я, на науково-дослідний та інноваційний розвиток, зниженням витрат на оборону, кількістю дітей на одного вчителя, рівнем свободи від корупції;

3) індексом якості розвитку суспільства (Іqr), який характеризує якість і безпеку життя шляхом урахування таких чинників, як рівень дитячої смертності (цей індикатор відображає бідність і маргіналізацію суспільства), нерівність у розподілі соціальних і матеріальних благ між громадянами суспільства, співвідношення екологічно захищеної території до загальної території країни, кількість викидів вуглекислого газу на душу населення [6].

Україна нині належить до країн із високим рівнем розвитку людського потенціалу зі значенням у 72% у 2010 р. і посідає 62 позицію серед 182 країн [7, с.142]. Індекс розвитку людського потенціалу вимірюється з точки зору тривалості життя, отримання освіти й уточненого фактичного доходу. За даними рейтингу, в Україні середня тривалість життя 68 років (серед розвинених країн нижча лише в Росії та Казахстані), тривалість освіти – 11 років (нарівні з країнами найвищого розвитку) та ВВП – 6 тис. дол. США (один з найнижчих серед розвинених країн). Цей показник для нашої держави протягом останніх десяти років весь час підвищується. Високий рейтинг цього значення визначається насамперед обов'язковою шкільною освітою, а також великою кількістю закладів з вищою, неповною вищою та спеціальною освітою.

Так, 10 років тому в нас налічувалася 1000 спеціальностей. У 2007 році їх, за даними Міністерства освіти і науки України, стало 140, але вони були адаптовані до європейських стандартів. У перспективі це приведе до того, що українські студенти матимуть можливість навчатися в будь-якому університеті світу. Такий підхід є слух-

ним, оскільки в сучасному світі знання стають найважливішим економічним ресурсом, а розвинені країни світу прогресують за рахунок інтелектуального капіталу і трансферу технологій. В. Кремень переконливо доводить, що визначальним фактором забезпечення якості освіти є суб'єкт-суб'єктність освітнього процесу, а основним чинником, що визначає продуктивність освіти, вчений вважає пізнавальну активність особистості.

Отже, у процесі формування конкурентоспроможності майбутніх кваліфікованих робітників має бути врахована його подвійна детермінація: залежність від якості професійної діяльності педагогічних працівників та від пізнавальної активності учнів [8, с. 200]. Характеризуючи процес зародження суспільства знань як якісно новий етап у процесі інформатизації, О. Дем'янчук зазначає: «Якщо визначити інформацію як продукт суспільної обробки та застосування об'єктивних даних, отриманих від дослідження природних і суспільних процесів, то, на відміну від неї, знання виступатимуть продуктом індивідуальної обробки та застосування інформації» [9, с. 183].

Своєрідним мостом для переходу до суспільства нового типу, побудованого на гармонізованих знаннях (або «К-суспільства»), є інформаційно-комунікативні технології (ІКТ). У цьому контексті, на думку І. Матюшенка, важливого значення набувають знання типу «як співіснувати», які гармонізують внутрішні та зовнішні протиріччя суспільства. На думку вищезазначеного автора, Україні, щоб піднятися в рейтингу серед країн, орієнтованих на розвиток знань, необхідно, зокрема, на регіональному рівні стимулювати розробку механізму «створення території пріоритетного розвитку ІКТ, а також інтеграції зусиль у триаду «наука – економіка – влада» [10, с. 112].

Понад те, досі не спостерігається однозначного розуміння, що вимірювання виключно показників механістичного ступеня впровадження новітніх інформаційних технологій (хоча навіть тут спостерігаються значні складнощі) жодним чином не передає реальної картини впливу цих технологій на повсякденне життя України та українців, яке значною мірою вимірюється обсягами використання конкретних послуг, для яких ІКТ є лише засобом, а не самоціллю.

Прикладом подібного неадекватного підходу є вимірювання кількості інтернет-користувачів в Україні. Їх число (за різними підрахунками – від 6 до 17 млн) видається за величезне досягнення у сфері інформатизації. Водночас, за даними Інституту соціології НАНУ, 54,7 % українців і досі не користуються комп'ютерами (а це близько 18 млн громадян!). Проте порівняно з показниками восьмидесятирічної давнини можна відзначити суттєве зростання кількості обізнаних – тоді комп'ютерно-неосвічених було аж 79,8 %. Але така буцімто позитивна динаміка є оманливою, бо досягається виключно за рахунок демографічних зрушень.

Якщо врахувати підростаюче покоління молодих українців (які практично на сто відсотковому рівні використовують комп'ютери), то показник насправді мало змінився: його «відкоригувало» зростання числа молоді та відхід старшого покоління. Що може означати лише одне: фактичну відсутність державної політики із залучення до нових ІТ старших поколінь українських громадян [11].

Основна дискусія довкола показника числа Інтернет-користувачів в Україні відбувається щодо вибору конкретної методології дослідження, яка впливає на кінцевий показник. Водночас доводиться констатувати практичну відсутність достовірної статистики відносно того, як саме громадяни України використовують Інтернет і виділити ключові тенденції в зростанні загальної кількості.

За даними одного з досліджень Інституту соціології НАНУ, навіть у кризові 2008–2009 рр. попит на Інтернет-послуги не зменшувався, а навпаки зростав, що з точки зору оцінки характеру досліджуваного питання є значно важливішим параметром значення мережі Інтернет для наших громадян, ніж загальна тенденція до зростання в період з n до m року.

У найзагальніших випадках надається статистична інформація про узагальнені напрями використання громадянами ІТ (розваги, новини, робота, спілкування тощо), однак практично відсутня конкретизація цих форм діяльності. У даному ж питанні саме конкретика дозволяє робити висновки про те, чи дійсно вплинули ІТ на життя суспільства, чи продовжують вони виконувати лише «фонову» функцію (на кшталт використання сучасних комп'ютерів лише як друкарських машинок).

Винятком є статистичні дані з економічної сфери, які дають можливість стверджувати, що українці в окремих напрямках життєдіяльності дійсно починають використовувати ІТ для полегшення свого існування чи пришвидшення певних цілком реальних процесів.

Незважаючи на певні зрушення у сфері розвитку ІТ, Україна все ще залишається на узбіччі реальних процесів «електронної готовності» та може пред'явити лише одну розвинену інформаційну індустрію – програмний аутсорсинг, що працює на створення інформаційного суспільства, але не в самій Україні. Комп'ютер та Інтернет досі є в Україні в основному джерелом розваг і спілкування, а кількість тих, для кого зв'язка «комп'ютер + Інтернет» є основним джерелом прибутку («новим місцем роботи»), все ще надзвичайно мало. Українці дедалі частіше намагаються використовувати сучасні ІТ у побуті для полегшення свого існування, що засвідчують інтенсивні темпи розвитку інтернет-магазинів, інтернет-банкінгу, експрес-платежів, використання електронних грошей.

Список використаних джерел

1. Краткий словарь по социологии / под общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина; сост. Э. М. Коржева, Н. Ф. Наумова. – Политиздат, 1989. – 747 с.
2. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія [Текст]: підручник / А. М. Єрмоленко – К.: Лібра, 1999. – 488 с.
3. Дракер П. Посткапиталистическое общество [Текст] / П. Дракер // Новая постиндустриальная волна на Западе: антология; под ред. В. Инземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 67–100.
4. Негодаев И. Информатизация культуры [Текст] / А. Негодаев. – Ростов н/Д: ЗАО «Книга», 2003. – 320 с.
5. Шевчук О. Е-Ukraine. Інформаційне суспільство: бути чи не бути [Текст] / О. Шевчук, О. Голубовський. – К.: ЗАТ «Атлант UMS», 2001. – 102 с.
6. Забута Н. Формування суспільства знань у контексті соціальної безпеки країни [Електронний ресурс] / Н. Забута. – Режим доступу: <http://intkonf.org/zabuta-nvformuvannya-suspilstva-znan-u-konteksti-sotsialnoyi-bezpeki-krayini/>. – Назва з екрану.
7. Реальное богатство народов: пути к развитию человека: Доклад о развитии человека 2010 [Текст]. – М.: Весь Мир, 2010. – 244 с.
8. Кремень В. Філософія управління [Текст] / В. Кремень, С. Пазинич, О. Пономарьов – Харків: НТУ «ХП», 2008. – 248 с.
9. Дем'янчук О. П. Відповідність нинішньої системи управління й вироблення державної політики вимогам суспільства знань [Текст] / О. П. Дем'янчук // Наукові праці: наук.-метод. журнал. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – Т. 54. – Вип. 41: Політичні науки. – С. 182 – 186.
10. Матюшенко І. Інформаційні технології як вирішальний фактор розбудови економіки знань в Україні і її регіонах [Текст] / І. Матюшенко // Управління інноваційним процесом в Україні: проблеми, перспективи, ризики: зб. тез доповідей Міжнародної наук.-практ. конф. (Львів, 11–13 травня 2006 р.). – Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. – С. 56 – 67.
11. Половина українців досі не вміє користуватися комп'ютером [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/society/2011/08/4/82906/>. – Назва з екрану.

Сашук А.Н. Социентальный потенциал развития информационного общества в Украине

Рассматривается совокупность социокультурных аспектов, относительно становления информационного общества в Украине.

Ключевые слова: социентальный потенциал, информационное общество, социальные системы, управление, культура, цивилизация.

Saschuk, H.M. Societal potential of information society development in Ukraine

A set of socio-cultural aspects, with respect to the information society in Ukraine is considered.

Key words: societal capacity, information society, social systems, governance, culture, civilization.

УДК 32:316.722

Онопко О.В.

Візуалізація образу «жінки–політика» в українській політичній міфології

Розглядаються між цивілізаційні витоки політичних міфів України, їх героїкою та образом «жінки–політика». Визначені основні його риси і тенденції формування в Західній і Слов'яно–Православній цивілізаціях. Розкрита специфіка візуалізації даного образу у сучасній українській політичній міфології. Доведено піднесення деяких українських образів «жінок–політиків» на загально цивілізаційний рівень.

Ключові слова: політичний міф, «жінка–політик», «герой», зіткнення цивілізацій.

Політичні міфи – невід'ємний елемент будь-якої політичної культури. Будучи комплексним багаторівневим конструктом, вони складаються і мають прояв у широкому спектрі різноманітних символів і стереотипів, слів–маркерів і гасел, тверджень і образів. Образ – це така сукупність асоціацій і характеристик, пов'язаних з певною особою, курсом, явищем чи процесом, що формується завдяки візуалізації на рівні свідомості після згадування їх чи слів–маркерів, якими їх позначають. Ці образи є стереотипними для окремих культур, націй, цивілізацій. Так, маркери, що наявні у політичній міфології, («влада», «ворог», «батьківщина», «політичний лідер», «державний діяч», «жінка–політик») будуть формувати в масовій свідомості різних цивілізацій різні образи та персональні асоціації. Специфіка візуалізації образів ґрунтується на цивілізаційних засадах і може бути виражена у світовому інформаційному просторі за допомогою таких каналів, як література, мистецтво, кінематограф, телебачення, Інтернет, тощо. Питання візуалізації вітчизняного образу «жінки–політика» є актуальним за сучасних умов і цікавим для автора через розташування України на лінії міжцивілізаційного розлому [1].

Серед авторів, які займалися дослідженнями особливостей візуалізації міфологічних образів, вагомий внесок був зроблений культурологами К.Армстронг і Дж.Кемпбелом, які вивчали архайчні образи у давніх і сучасних міфах та релігіях [2], та значення образів у загальній структурі міфу, досліджував їх за допомогою компаративної міфології [3]. Щодо політичних наук, то з позицій дискурсу–методології вивченням даного питання обіймалися S. T. Akindele, O. Adeyemi та K. Aluko [4], у контексті досліджень неоархаїки у регіональній політиці – А.Кічігіна [5], виходячи з засад політичної іміджології, – Г. Дідух [6]. Л. Воронова досліджувала образ «жінки–політика» у міфах та анти–міфах, що мають місце у матеріалах провідних світових і російських ЗМІ [7]. У вітчизняній політичній науці фактично не розкритим лишилося питання візуалізації образу «жінки–політика» в українській політичній міфології.

Виходячи з цього, автор мав на меті виявити цивілізаційну специфіку візуалізації образу «жінки–політика» в українських політичних міфах. З огляду на це, були поставлені такі завдання: з'ясувати місце образу «жінки–політика» у політичному міфі; визначити специфіку візуалізації міфологічних образів «жінка–політик», «жінщина–політик», («woman–politician»); окреслити основні візуальні риси українського образу «жінки–політика» з урахуванням цивілізаційних особливостей героїки ключових вітчизняних політичних міфів.

Політичний міф представляє собою складний витвір, текст сюжетного характеру, що має певний набір дієвих осіб. Всі вони поділяються на «героїв» і персонажів. «Герой» – це центральна дійова особа, образ, широко і всебічно зображений, наділений яскравим характером, окреслений взаєминами з довкіллям, зв'язками із соціальним, національним, історичним підґрунтям [8, с. 156]. На відміну від «героя», персонаж – це другорядна дійова особа, яка знаходиться у контексті «героя». «Герой» політичного міфу у залежності від сюжету може приймати різні образи, які виникають у масовій свідомості за допомогою слів–маркерів, слоганів та ролевих ярликів таких, як «визволитель», «агресор», «наставник», «батько нації». «Герою» невід'ємно властива

героїка – сукупність видатних досягнень, певних поведінкових рис, що мають відповідати прийнятому образу та існуючим в суспільстві архетипам і установкам, релігійним і культурним традиціям і догмам [9]. У персональних політичних міфах «герой» знаходиться у центрі композиції, сюжет якого розрахований і створений з урахуванням його особливостей (міф про «І.Сталіна – батька народів»). У головних міфах (за класифікацією М.Головатого) [10], де провідну роль відіграє певний світогляд чи ідеологія, замість «героїв» наявні персонажі, приклади яких закликані підтримувати головний міф (образи «снайпера Зайцева», «передовика Стаханова», «космонавта Гагаріна»).

Щодо жіночих образів, то вони мали місце ще у сакральних міфах і часто набували в них ознак героїчності. Провідний дослідник міфів Дж. Кемпбел наголошував, що «герой» – це чоловік або жінка, яким вдалося піднятися над своїми власними і локальними історичними обмеженнями до загальнозначущих, нормальних людських форм [11, с. 14]. Таке розуміння сутності ґрунтувалося на конкретних прикладах, що існували у міфологіях різних країн і народів. У давньогрецьких міфах жінками–героїнями були Аталанта, Касандра, Олена Троянська, у давньослов'янських – Либідь, Ілмера, Лада, у німецько–скандинавських – Гроа, Крмхільда, Ембла, та ін.. Як і в архайчних міфах, фундаментальні героїчні жіночі образи наявні практично у всіх національних політичних міфологіях: для Франції – це Жанна д'Арк, для Англії – Єлизавета І, для Росії – Катерина ІІ, для Китаю – Цзі Сі, тощо. У XX ст. світової відомості набули такі особи, як М. Тетчер («залізна леді»), Б. Бхутто («найпопулярніший прем'єр у світі»), у ХХІ ст. – М.Обама («ікона стилю»), Х.Клінтон («прекрасна леді епохи»), К.Кіршнер («Президент–спадкоємиця», «молодий лідер нації»), Ю.Тимошенко («Батьківщина–Мати»), тощо. Всі вони є символами успішної активності жінок у політичній сфері, героями чисельних політичних міфів.

Ґрунтуючись на принципі сюжетного розподілу дійових осіб у міфі і на поділі міфів на головні, героїчні та ін. [10, с. 42], можна виділити два основних варіанта представленості образу «жінки–політика» у міфі:

– на рівні головних міфів даний образ є одним з тих, що приймає «герой», щоб максимально ефективно донести до аудиторії їх основні ідеологічні чи світоглядні принципи. Вельми показово у цьому плані є міфологія перонізму. Особливо її перший етап (середина 1940х – початок 1950х рр.), коли її головним «героем» виступала саме Е.Перон, а її чоловік був лише міфологічним персонажем. Спочатку її сприймали як «актрису–подругу полковника Перона», а потім, коли вона почала активно і публічно підтримувати політичний курс чоловіка – як «жінку–політика». Саме вона стала «обличчям» перонізму як режиму і політичної ідеології. Схожа ситуація з політичними міфами про «режим Ф.Маркоса», а також з міфологіями, присвяченими політичним курсам, що впроваджували І.Ганді, М.Тетчер чи Б.Бхутто.

– на рівні героїчних міфів, де провідну роль відіграє саме персону, ключове місце займає саме «герой», а не ідеологія, чи світогляд, що він розділяє. «Герой» може приймати додаткові образи, в т.ч. і й образ «жінки–політика», щоб відповідати поточним умовам або стратегічним цілям міфотворців. Яскраво ілюструє це героїчна політична міфологія К.Кіршнер, в якій акцент робиться на образі «молодого лідера нації», а не на образі «жінки–політика», однак останній проявляється у найбільш важких для даної особи політичних ситуаціях.

Образ «жінки–політика», як і інші міфологічні образи, має чітке цивілізаційне підґрунтя. Це значною мірою зумовлено тим, що у будь-якого народу є своє розуміння жіночості і, відповідно, жіночої участі у політиці. На думку С.Хантінгтона, у світі існують дев'ять основних цивілізацій [1]. Кожна з них представляє собою складну систему, яка в соціокультурному плані ґрунтується на мовній і релігійній специфіці населення. Політичні міфи, створені у межах цивілізації, є свого роду аттракторами – системостворюючими чинниками, які мають вагомі функції в системі, підтримуючи її рівновагу (міфи про «державу загального добробуту», «світле комуністичне майбутнє», «імперію, в якій ніколи не заходить сонце»). Політичні міфи (як ідеологічні, так й індивідуальні) є аттракторами не тільки тієї системи, де народжені і діють, а й можуть виступати силою стратифікації для інших систем (експорт демократії США). Аттрактори різного походження і типу, притягуючи системи, мають власні траєкторії і форми прояву. Ключове місце серед останніх займає мовно–комунікативний вимір. Мова – це не просто культурне явище, це феномен, що склався саме в таких, а не інших географічних умовах, саме в такому ментальному середовищі, саме для

такої цивілізації. Мовно-комунікативна безпека цивілізації полягає у необхідності зберігати мови її народів, підвищувати статус мови держави-імперії, зміцнювати спільний комунікативний простір, одним з найпотужніших каналів якого є Інтернет. Наприклад, Рунет – його російськомовний сегмент – популярний не тільки серед населення східнослов'янських країн, але й в Центральній Азії, частково – в Східній Європі і навіть в Америці. У Рунеті – не тільки йде спілкування російською мовою, окрім цього впроваджується мережева експансія імперії на простори інших країн, поширюється російська імперська політична міфологія. Імперська мова мусить доминувати для того, щоб стрижнева держава могла втримувати і контролювати не тільки свій сегмент інформаційного простору, але й простір усієї цивілізації. Відповідно, той образ «жінки-політика», який існує у політичній міфології стрижневої держави, має віддзеркалюватися в її власному Інтернет-просторі та цивілізації.

Яскравим показником трендів, що існують в Інтернет та його мовних сегментах у певний період часу, є дані пошукових систем. Основним принципом їх функціонування є відбір інформації за критерієм поіндексованості та відвідуваності Інтернет-сторінок, на яких вона розміщена. Одним з найновітніших методик, які використовуються для вивчення віддзеркалення соціальних явищ і процесів в Інтернет-просторі, є ті, що побудовані на основі Google Research – дослідницької методики, яка полягає в аналізі результатів пошуку за запитом у глобальній системі Google. Подібні методики можна використовувати практично з усіма сучасними системами Інтернет-пошуку, однак не можна казати, що, наприклад, працюючи з Яндексом, застосовується Google Research – таке найменування припустимо лише для відповідної пошукової системи. Технологічно робота з Google Research складається з трьох етапів:

- формулювання коректного, чіткого та адекватного запиту;
- пошук та відсіювання найбільш показових результатів;
- обробка й аналіз отриманих даних.

Розташування України на лінії перетину і зіткнення цивілізацій, зокрема Слов'яно-Православної та Західної [1], обумовлює мови адекватних пошукових запитів: українську, російську та англійську. Виходячи з цього, автором було сформульовано три запити: «жінка-політик», «жінщина-політик», «woman-politician». Вони були задані найбільш рейтинговій у світі пошуковій системі Google.com [12]. Автора цікавили саме візуальні результати, тому пошук відбувався за зображеннями. До уваги бралися тільки перші сторінки.

Запит: «woman-politician». На першій сторінці наявні дванадцять результатів. Зображені різні жінки-політики, переважно білі і у віці 40–50 років. На першому місці – малюнок з дівчиною, яка стоїть за трибуною з надписом «Vote» і промовляє: «Girls can't WHAT?». Подібний результат ймовірно зумовлений побоюванням молодіжних американських організацій, щодо деяких американок, які не надто прагнуть брати участь у політиці і часто мотивують це тим, що жінки нібито не можуть бути лідерами [13]. Даний малюнок закликаний переконати у зворотному, наголосити на абсурдності такого твердження. Вельми показовим у цивілізаційному плані є те, що дванадцятий результат ілюструє образ «жінки-політика» з незахідних країн, а саме – представницю Індії М.Банердже.

Запит «жінщина-політик» демонструє дещо інакшу картину: не зважаючи, на те, що на першій сторінці також переважають білі жінки у віці 40–50 років, не має такого розмаїття персон, як за попереднім запитом. Ю.Тимошенко (5 зображень), І.Хакамада (2 зображення), Х.Клінтон (2 зображення, 1й результат), А.Меркель (1 зображення, 2й результат) та М.Тетчер (1 зображення) – таким є найбільш поширені асоціативні уявлення користувачів Рунету про жінок-політиків. Виходячи з цього, складається враження, що у російській політичній міфології відсутній образ етнічної росіянки, який би асоціювався з образом «жінки-політика». Популярність образу Ю.Тимошенко ймовірно викликана саме цим. Єдина представниця російської політики, яка потрапила на першу сторінку вибірки Google, – І.Хакамада – істотно відстає від лідера БІОТ, що може бути зумовлено ментальною «чужістю» її образу російськомовним Інтернет-користувачам. Х.Клінтон і А.Меркель традиційно постають як сукупні відображення образів «головного противника» і «головного союзника» Росії у Західному світі, що підтверджується деякою агресивністю і триумфізмом зображень першої та спокійною м'якістю – другої.

Запит «жінка-політик» істотно відрізняється від зробленого російською мовою. Перший результат належить сукупному образу молодої ділової жінки, другий – Г.Герман. Присутні також зображення Президента Литви Д.Грібауйскайте, Державних секретарів США Х.Клінтон і М.Олбрайт, конгресвумен Л.Леон, а домінують у цілому фотографії Ю.Тимошенко. Те, що серед отриманих на запит українською мовою результатів третину представляють жіночі образи Європи і Америки, а третину – експрем'єр-міністр України, яка декларувала лояльність європейським цінностям, засвідчує істотну тенденцію щодо сприйняття українськими Інтернет-користувачами образу «жінки-політика» в його західній версії.

На підставі отриманих візуальних результатів, можна так охарактеризувати узагальнений міфологічний образ «жінки-політика», властивий Західній і Слов'яно-Православній цивілізаціям, а також Україні: на вигляд це офіційно одягнена, витримана, спокійна, жінка, віком у середньому 40–50 років, європеоїдної раси.

Окрім наданого вище візуального портрету, можна потенційно казати про такі тенденції цивілізаційного плану:

- а) на даний момент саме Західна цивілізація продукує найбільш популярні образи жінок-політиків, які у перспективі можуть остаточно стати взірцями для наслідування і відтворення у політичних міфологіях незахідних країн, зокрема України;
- б) відсутність у Росії яскраво вираженого національного образу «жінки-політика» може ставити під загрозу її гуманітарну безпеку, створюючи привід для експансії міфологічних образів з країн периферії Слов'яно-Православної цивілізації;
- в) прагнучи відтворювати західний образ «жінки-політика» і поширюючи його на російську політичну міфологію за допомогою власних цивілізаційних особливостей і ментальної близькості з народом Росії, Україна у майбутньому може стати або агентом гуманітарної експансії Західного світу, або сприяти появі у імперському центрі «Руського світу» своїх національних образів.

В українській політичній міфології візуалізація образу «жінки-політика» має провідне значення у головних і героїчних міфах, у кожному з яких наявна певна її специфіка.

Головні міфи – це ті, що представляють найбільш значущі міфічні конструкції [10, с.42]. В сучасній Україні це зокрема міфології «Великої Перемоги», «Незалежності», «міжрегіонального розколу», міфи про вступ до НАТО, європейську інтеграцію, тощо. Можна виділити такі особливості візуалізації образу «жінки-політика» у них:

- загальнонаціональний і загальнодержавний масштаб, що досягається за допомогою або всіх, або найбільш поширених, каналів інформування і спілкування населення (телебачення, преса, Інтернет, радіомовлення);
- візуальний образ є продуктом домінуючого світогляду, ідеї чи ідеології і слугує для його закріплення чи поширення («Родина-мать», «кухарка, яка може керувати країною»);
- образ «жінки-політика» пов'язується з образами, рольовими ярликами, словами маркерами архаїчного походження, що несуть потужне, емоційне забарвлення і мають міцний зв'язок з ментальністю народу («мати», «берегиня», «відьма»).

В українських героїчних політичних міфах візуалізація образу «жінки-політика» має чіткий зв'язок з героїкою персон, які стають об'єктами міфотворчості. Тому її ключовими рисами є:

- рішучість і часом агресивність образу, що зумовлені прагненням жінок-героїв міфів демонструвати певну харизматичність (навіть за її повної відсутності). Подібна характеристика зумовлена відголосками традиції візантизму і кесаризму Православної цивілізації [14]. Яскраво ілюструє її образ Н.Вітренко;
- осяйність образу світлом, що викликано декларуванням «героями» набожності й духовності. Вельми показовими у цьому плані є різноманітні візуальні зображення Ю.Тимошенко;
- діловий стиль одягу «героя», що є відголоском позиціонування вітчизняними політиками себе як «демократів і європейців», яке викликано не тільки поточною політичною ситуацією, але й специфікою двоїстої ментальності українського народу. Характерним прикладом цієї риси може бути міфологічний образ Н.Королевської;
- тяжіння до прийняття простого, максимально «народного» зовнішнього вигляду, що зумовлюється схильністю до проявів «хуторянства» [15], яке, з одного боку, є свого

роду основою взагалі української політики, а з іншого – наближає «героїв» міфів до народу. Часто використовуються І. Богословською.

Будучи складними цивілізаційними явищами, політичні міфи мають містити у собі такі образи, які б чітко відповідали соціокультурним і соціально-психологічним особливостям народу, що є їх цільовою аудиторією. Це обумовлює їх ефективність і довгостроковість. Виходячи з даних Google, на даний момент у вітчизняній політичній міфології прослідковується тенденція, щодо асоціювання образу «жінки–політика» у першу чергу з західною його версією. У той самий час деякі українські жіночі образи, не зважаючи на протиріччя у героїці, виходять на рівень міфології Слов'яно-Православної цивілізації, витісняючи російські, що може потенційно свідчити про початок її вестернізації, провідну роль в якій може відіграти Україна.

Список використаних джерел

1. Хантингтон С. Ф. Столкновение цивилизаций – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
2. Армстронг К. Краткая история мифа. – М.: Открытый мир, 2005. – 160 с.
3. Кэмпбелл Дж. Мифический образ. – М.: АСТ, 2004. – 686 с.
4. Akindele S. T., Adeyemi O., Aluko K. The myth and reality of women in politics: A discourse of the core issues // Journal of Political Science and International Relations, 2011. – №5(4), pp. 190–207.
5. Кичигина А. Г. Миф и изобразительная деятельность человека к постановке проблемы // Омский научный вестник, 2006. – №9. – С. 318–322.
6. Дідух Г. Я. Ретроспективний аналіз концепцій іміджу жінки–політичного лідера // Гілея: науковий вісник, 2009. – №24. – С. 381–389.
7. Воронова Л. Женщины–политики в СМИ: мифы и антимифы // <http://mediascope.ru/node/345>. – 6 червня 2012 р. – 23:30.
8. Літературознавчий словник–довідник / Під ред. Р. Т. Гром'як та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2007. – 753 с.
9. Онопко О. В. «Герой» і «цивілізація» у політичній міфології / Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2011»: матеріали доповідей та виступів / редкол.: А. С. Конверський та ін. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – Ч. 9. – С. 52–54.
10. Головатий М. Ф. Політична міфологія. – К.: МАУП, 2006. – 144 с.
11. Кэмпбелл Дж. Мономиф. – Пушкино: Грааль, 1996. – 58 с.
12. Рейтинг поисковых систем за 2011–2012 год от компании Dilibrium // <http://mir.dilibrium.ru/stati/43-statii-o-internet-reklame/381-rejting-poiskovyh-sistem-za-2011-2012-god-ot-kompanii-dilibrium>. – 3 червня 2012 р. – 12:09.
13. Girls Can't Be Politicians // <http://www.girlscantwhat.com/girls-cant-be-politicians/>. – 7 червня 2012 р. – 21:10.
14. Леонтьев К. Н. Византизм и славянство. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2010. – 280 с.
15. Беляев С. Загадка украинской души. Особенности менталитета украинцев // http://www.management.com.ua/notes/mental_1.html. – 28 січня 2011 р. – 13:05.

Онопко О. В. Визуализация образа «женщины–политика» в украинской политической мифологии

Рассматриваются между цивилизационные истоки политических мифов Украины, их героикой и образом «женщины–политика». Определены его основные черты и тенденции формирования в Западной и Славяно-Православной цивилизациях. Раскрыта специфика визуализации данного образа в современной украинской политической мифологии. Доказан выход некоторых украинских образов «женщин–политиков» на общецивилизационный уровень.

Ключевые слова: политический миф, «женщина–политик», «герой», столкновение цивилизаций.

Онопко, О. В. The visualization of «woman–politician» image in Ukrainian political mythology

The article represents the author's view on the relationship between the civilizational origins of political myths of Ukraine, their heroics and the image of «woman–politician». Its main features and trends in the formation of Western and Slavic–Orthodox civilizations are identified. The specificity of the visualization of this image in the Ukrainian political mythology is revealed. The passage of images of some Ukrainian «women–politicians» on the civilizational level is proved.

Key words: political myth, «woman–politician», «hero», clash of civilizations.

УДК 321. 01. (477) «16»

Полтавець С. В.

Українсько – московські відносини середини XVII століття у світлі інших міждержавних угод

Політичні відносини козацької держави з Московським царством розглядаються через призму інших міждержавних угод укладених Б. Хмельницьким та його наступниками. Спростовується «безальтернативність» промосковської зовнішньої політики.

Ключові слова: українсько–московські відносини, Зборівська угода, Переяславська угода, Гадяцька угода.

Вести розмову про українсько – московські відносини в XVII столітті одночасно і легко й важко. Легко з огляду на те, що на сьогоднішній день в таких галузях науки як: історичні, політичні, філософські, економічні існує величезна кількість праць які прямо чи опосередковано об'єктом свого дослідження визначили Українську національну революцію середини XVII століття. Започаткувалася ця традиція ще у козацьких літописах. З іншого боку важко тому, що до сьогодні дослідники не знайшли загальноприйнятої відповіді на питання: який характер носили ті договори, що українська козацька держава заключала з іншими країнами скажімо в ході розгортання Української національної революції XVII століття. Найбільшою перешкодою для цього, з моєї точки зору, є суб'єктивний чинник. Найяскравішим прикладом для нас може слугувати образ гетьмана І. Мазепи у вітчизняній та російській історіографіях. Російський дослідник В. Артамонов оцінює І. Мазепу пише: «Все його життя пройшло в страхі за посаду, владу та багатство» [1, с. 21]. Водночас вітчизняний історик Т. Чухліб переконаний, що «... Іван Мазепа став великим державотворцем, полководцем, дипломатом і культурним діячем, який створив нову ранньомодерну Україну [2, с. 249].

Відносини українських земель, а пізніше Української держави з Московською державою завжди складалися непросто. Були періоди відкритої ворожнечі та союзницьких, дружніх стосунків. Така різнобарвність у «стосунках» пояснюється політичними вподобаннями однієї чи іншої частини української політичної еліти яка перемагала у боротьбі за право представляти державні інтереси та геополітичною ситуацією на теренах Європи в конкретний період часу.

Заявлена нами тема передбачає здійснення аналізу українсько–московських відносин на іншими угодами які Українська держава заключала в часи гетьманування Б. Хмельницького. Спробуємо здійснити таке порівняння на основі аналізу Зборівського договору, Переяславських статей та Гадяцької угоди. Виникнення таких важливих документів відбулося не спонтанно, зрозуміло, що в основі кожної статті договорів лежали політичні ідеї та концепції, які визріли в українському суспільстві.

Як стверджував відомий історик О. Оглобин, ще напередодні революції в Україні сформувалося кілька концепцій державно–політичного устрою українських земель: концепція Ягеллонського легітимізму, тобто визнання можливості й доцільності подальшого існування українських земель у складі Речі Посполитої, як окремої автономної одиниці; утворення Руського або Великого князівства Руського поза межами Речі Посполитої; концепція москвофільства, якій активно протистояла згадана вже концепція ягеллонського легітимізму; концепція утворення держави «козацького панства» [3, с. 15–16]; концепція «двовладдя» Війська Запорозького в особі гетьмана Богдана Хмельницького і православної церкви в особі митрополита Сильвестра Косова [4, с. 121].

На думку О. Оглобина, концепція ягеллонського легітимізму виходила з визнання можливості й доцільності подальшого існування українських земель у складі Речі Посполитої, як окремої автономної одиниці. Її нібито відстоювали такі представники української шляхти і духовенства як А. Кисіль, П. Могила, С. Косів та ін. Але автор не уточнює конкретно, у якій формі. Адже при такому загальному формулюванні до неї

можна віднести такі більш конкретні концепції як Йосипа Верещинського; Северина Наливайка; козацького автономізму; концепцію, що була реалізована у Зборівському договорі; концепцію Великого князівства Руського, яку розробили Юрій Немирич та Іван Виговський. В цих різних варіантах і в різний час дану позицію підтримувало багато української еліти та шляхти, козацтво. Вона знаходить місце і в практичній політичній діяльності козацької держави Богдана Хмельницького аж до Переяславської угоди. Не останню роль відіграло і розуміння сутності Московської держави, несприйняття українським народом ідеї протекторату Османської імперії та Криму. В принципі немає необхідності заперечувати віднесення до концепції ягеллонського легітимізму поглядів Адама Кисіля, Петра Могили та Сильвестра Косова, хоча між ними і є різниця. Тому виникає необхідність розглянути ці більш конкретні концепції та програми.

О.Оглоблин вважав, що Зборівський договір був реалізацією в українській державі концепції двовладдя Війська Запорозького в особі Гетьмана Богдана Хмельницького та української православної церкви в особі митрополита Сильвестра Косова.

Свою точку зору він мотивував тим, що в «Пунктах про потреби» 1649 року – вимогах Богдана Хмельницького під Зборовом – з 18 статей справам та інтересам релігії й церкви присвячено 9. Дослідник допускає, що перед цим ці вимоги були далеко більші, досить пригадати заяву Хмельницького в Переяславі, в лютому 1649 р., перед польським посольством Адама Кисіля. О.Оглоблин допускає, що митрополит київський виступав тут не тільки як глава руської православної церкви, але й як речник руської шляхти, зокрема тих «православних панів», лідером яких був тоді Адам Кисіль. А оскільки фактична влада на Наддніпрянській Україні була вже в руках козащини, перевага козацького чинника й керівна роль Гетьмана Війська Запорозького позначилася й на концепції двовладдя, втіленій в «пунктах» Кунакова. Ні в «пунктах», ні тим паче в Зборівському договорі митрополит Київський вже не виступає виразно як державно-політичний діяч. Становище С.Косова було досить складним, весь час він співпрацював з Кисілем, хоч і шукав порозуміння з Хмельницьким на ґрунті «руської» державності.

Щодо інших аспектів політичної сутності Зборівського договору, то дослідниками вона трактується по-різному. Переважає точка зору, що через зраду кримського хана, Богдан Хмельницький змушений був піти на значні поступки, які і призвели до обмеження прав української держави, як в територіальному, так і соціально-політичному плані. Згідно свідчень літопису Г.М.Сенаї «Історія хана Іслама Гірая III», автора життєпису «Процвітання ханів» Галім Гірая та історика Наїми, умови Зборівського договору були практично продиктовані кримським ханом і, враховуючи становище, і українська, і польська сторона змушені були їх прийняти [5, с.85]. Тому можна допустити, що і Річ Посполита в особі Владислава IV могли погодитись на існування такої буферної держави, яка б певною мірою розв'язала і їх протиріччя. Таким чином, Зборівська угода, яка в пропозиціях Богдана Хмельницького виступала як важливий етап реалізації його політичних і державотворчих планів, визнала уже практично існуючу автономну Українську державу на обмеженій козацькій території.

О.Оглоблин вважає, що промосковська концепція не була чітко сформульована. Але, на нашу думку, таку оцінку можна віднести і до турецько-татарської, молдавської, шведської орієнтації, які в теоретичному плані дійсно не досягають рівня концепцій. Щодо промосковської концепції, то важко погодитись з думкою О.Оглоблина, що ця концепція не набула достатнього поширення, бо в такому випадку незрозумілим стає чому ж з такою впевненістю та затятістю значна частина українців схилилася «під московську високу руку».

Аргументуючи концепцію двовладдя та аналізуючи політичну сутність Зборівської та Переяславської угод з точки зору двовладдя/єдиновладдя, О.Оглоблин зазначає, що Переяславська угода – і в її зовнішньо-політичній, і в її внутрішньо-політичній концепції – зародилася задовго перед 1654 р. М.Грушевський ще 1922 р. зазначив «факт цікавих подібностей» статей 1654 р., проведених московському правительству», із «Зборівськими пунктами 1649 р.» й підкреслив, що «ми стрічаємося з повторенням тих самих основних мотивів в усіх них» [6, с.210–211]. А.Яковлів теж зауважив, що для форми Переяславської угоди «московський уряд узяв за зразок акти Зборівського договору» [7, с.55–56].

Відомо, що українські послы, Самійло Богданович–Зарудний і Павло Тетеря, привезли до Москви в березні 1654 р. акти Зборівської угоди в офіційних копіях: королівський привілей козацькому війську (8 серпня 1649 р.) – він відповідає царській жалуваній грамоті 27 березня 1654 р. – і «Декларацію ласки короля Й.М., дану на пункти прошення Війська Запорозького» яка – цей збіг дуже цікавий і, мабуть, не випадковий – також складалася з 11 пунктів, як і московські «11 статей» 27 березня 1654 р. [6, с.792].

В світлі цього стає зрозумілою і форма Переяславської угоди, яку Хмельницький немов би підказав московському уряду, і даліша позиція Москви щодо України та ставлення Московського уряду до Переяславської угоди, і опозиція щодо українсько-московського союзу з боку української шляхти та вищого духовенства й персонально митрополита Сильвестра Косова.

Що стосується Московської держави, то, здавна вважаючи себе за історичною та династичною традицією спадкоємцями Київської Русі, московські князі, остаточно позбувшись у 1480 р. залежності від Золотої Орди, союзника Литви, заявили свої претензії на українські землі. До національного питання приєднуються й конфесійні, пов'язані з концепцією Москви як «третього Риму», проголошення її після падіння Константинополя єдиним захисником православ'я. Водночас постійна підтримка католицької церкви, насадження католицьких єпископатів на українських землях і наступ на права місцевого православного населення робили Москву привабливою в релігійних питаннях, ніж Литву в її орієнтації на католицькі сили Польщі та інородне окатоличене міщанство. Лише з другої половини 50–х рр., внаслідок колоніальної спрямованості політики Московії, жорстокого поводження воєвод і ратних людей, котрі часто вдавалися до тотального винищення жителів міст і сіл, у національній свідомості розпочався процес формування спочатку неприязні, а згодом і відвертої ворожнечі до московитів.

Формуванню промосковської орієнтації, на наш погляд, сприяв ряд факторів. Протягом сторіч, рятуючись від татарських нападів та польського поневолення, в межі Московської держави переселялась значна кількість українського населення, яке могло підтримувати ідею приєднання України до Московського царства. Туди ж перейшла частина православного духовенства. Дослідники відзначають не менше двох значних таких переселень, не говорячи про те, що поодинокі чи групові переходи були, очевидно, звичайним явищем. Частина української еліти та шляхти, особливо північних земель, орієнтувалась на Москву, що створювало свого роду промосковську партію. Український народ усвідомлював свою православну конфесійну близькість з населенням Московської держави, не вдаючись до розуміння того, що між цими двома церквами є істотна різниця, що їх поєднання призведе до поглинання української православної церкви. Частина українських церковних ієрархів навіть здійснювала спроби теоретичного обґрунтування можливого об'єднання двох церков. Хоча Московська держава вела постійні війни з Литвою і Польщею практично за руські (українські та білоруські) землі, вона не встигла скомпрометувати себе в очах українського населення прямими ворожими діями проти українського народу аж до часів, що настали після смерті Богдана Хмельницького. Переважна більшість української еліти та шляхти, як і українського народу в цілому повністю не розуміли сутності московського самодержавства, московських порядків, як це розумів 20–річний Юрій Немирич. У критичній ситуації, яка склалась у XVII ст., коли подальше перебування у складі Речі Посполитої стало неможливим і актуальним стало питання про союз з іншою державою, український народ не міг і думати про спілку із споконвічними ворогами – Кримським ханством та Османською імперією. А це, навіть при певному розумінні небезпеки, об'єктивно вело до орієнтації на Москву. На кінець, важко допустити, щоб Б.Хмельницький вів постійну переписку та переговори з Московською державою про підтримку і союз у боротьбі з Річчю Посполитою, що завершилося Переяславською угодою, без наявності впливової промосковської партії та її підтримки.

Проте Б.Хмельницький добре розумів політичні прагнення Москви, які особливо рельєфно втілювалися у Віленській угоді. Занепокоєний зближенням гетьмана з шведським королем, Олексій Михайлович вимагав від Б.Хмельницького розірвати такі стосунки. Пам'ятаючи її (угоду) гетьман з гнівом відповів Василю Бутурліну: «Никогда

не отстану я от шведского короля, с которым дружен более шести лет, прежде, нежели поступил в подданство его царского величества. Шведы – люди правдивые: умеют сохранять и пріязнь и обещаніе; а великій государь учинил было надо мною гетманом и над всем Войском Запорожским немилосердіе свое желая возвратити им (полякам) нашу отчизну. Мне известно и то, что его царское величество изволил послать из Вильно в помощь полякам, против нас, шведского короля и Рагоція 20 тыс. ратных людей... Еще не владеет он короною польскою, еще не приведено к концу мирное постановление с Польшею, а уже открыта новая война с Швецією! Не будь я в дружбе с шведами, Рагоціем, с волохами, с молдаванами, татарами крымскими, поляки, без сомненія, обратили бы вместе с ними оружје свое на Малую Россію, предали бы все огню и мечу, до прибытія вспомогательных войск царских. И сіе не радостно было бы царского величества государству Россійскому» [8, с. 217]. А це свідчило про повне розчарування гетьманом ставлення московського уряду до України, відхід гетьмана від промосковської політики, що ще більш проявиться в наступні часи.

Водночас проти ігнорування турецько–кримської зовнішньої – політичної орієнтації свідчить багато фактів. Татари стали важливим чинником в геополітиці Східної Європи. З Хмельницького починається досить довгий період щільної татарофільської політики українських гетьманів. Можна без перебільшення сказати, що утворення Української держави було в значній мірі ділом дипломатії та зброї наших східних сусідів – Порти й Криму. Протюркська орієнтація та заключні договори гетьмана Б. Хмельницького не виглядали якимось незрозумілим проявом. Прагнення його до союзу з Османською державою було логічним проявом і відповідало тенденціям, які проявлялися в українському суспільстві з кінця XVI ст. Зовнішня політика гетьмана давала йому можливість зберегти автономію України і отримати мирну передишку для розбудови держави. Важливо підкреслити, що прийняття Оттоманського протекторату гетьманом сприяли такі аргументи як віротерпимість у межах імперії, а тим більше за межами її, існуюча проста і необтяжлива податкова система. На відміну від московського політичного світу, який гетьману залишався чужим, гетьман знав турецько–татарський світ з власного досвіду. Про близькі давні стосунки з кримськими татарами свідчить факт, що татари Б. Хмельницького та й козаків взагалі називали кардаш–казаги (брат–козак) [9, с. 109]. Гетьману з самого початку визвольної війни потрібна була легка кавалерія, яку не можливо було дістати ні в кого, окрім кримських татар. Хмельницький у листі до султана заявляв: «...А тому, що вся Греція визнає владу вашої цісарської милості, мого милостивого пана, то і вся Русь, яка є однієї віри з греками і бере від них початок, хоче і могла б бути під владою вашої цісарської милості, мого милостивого пана...» [10, с. 234]. Як бачимо, український гетьман уже діє як секулярний володар.

Важливим етапом в українському державотворчому процесі XVII ст. була укладена 1658 р. гетьманом І. Виговським Гадяцька угода, автором якої був Юрій Немирич. Теоретичним підґрунтям цієї концепції було поширена тоді в Європі теорія природного права й суспільного договору.

У своїй роботі «Розмова про московську війну» 20–річний Немирич дає вбівчу характеристику порядків Московської держави. «Московинам вдалося завести у себе рабську залежність. Їхня країна з фортецями і численною силою воєцтва – це все раби. Вони хитрі й віроломні. Вони дуже схильні до тілесної розпусти й грабежу. Їхній уряд подібний де в чому до турецького й відзначається абсолютизмом і деспотизмом. Однак проти цієї влади не бунтуються московські можновладці – бояри, бо ця повна азійського блиску влада, викликає заобонний подив у москалів. Так що всі вони раби, ніколи ще справжньої свободи не зазнали, тепер не знають і знати не бажають. А неволі не відчують і від неї не втікають, бо вважають свою долю призначеною від Бога і царя» [11, с. 22].

Після смерті Б. Хмельницького та обрання гетьманом І. Виговського, їхні думки звернулись до пропозицій шведського короля, які були висунуті ще за життя Б. Хмельницького. Шведський король за військової допомоги проти спільних ворогів пропонував Б. Хмельницькому забезпечення козацької території у складі трьох воєводств (Київського, Чернігівського і Брацлавського), питання приєднання інших етнічних територій відкладалось на невизначений термін.

В кінці січня 1657 р. старшинська рада відхилила проект договору, запропонований Карлом X, і вирішила, за словами його посла Г. Веллінга, не вступати з королем у переговори до тих пір, поки він «не визнає за нами права на всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли. Прагнуть утримати те, що зайняли за допомогою зброї, бо їх би висміяли, коли б за такої можливості не відібрали земель, які колись втратили» [12, с. 205]. Трансільванського посла також попередили, що не може бути й мови про передачу трансільванському князеві Дьєрдью II Ракоці земель, розташованих на схід від Вісли [12, с. 294]. А це свідчить про високий рівень політичної свідомості гетьмана та козацької старшини, а також про трактування ними Української соборної держави в межах етнічних земель.

У червні 1657 р. з новими пропозиціями від шведського уряду прибув новий посол Г. Лілієнкрона, але в серпні помирає Б. Хмельницький. І. Виговським для переговорів у Корсуні з шведським послом були визначені козацькі комісари Ю. Немирич, І. Ковалевський та І. Богун. Українська сторона домогалася, щоб шведський король визнав Військо Запорозьке з його землями й підданими за вільний незалежний народ. Кордони української держави мали простягатися по Віслу, Прусію, Німан так, щоб в її склад входили воєводства Подільське, Волинське, Руське, Белзьке, Люблінське, Підляське, Берестейське, Мстиславське, Смоленське, Мінське й Новгородське (за винятком Вітебського і Полоцького). Польський король мав панувати за Віслою за умови, що присягне зберігати козацьку вольності й границі, а на випадок шведсько–польської державної унії ці кордони мають бути скріплені присягою польських панів і порукою шведського короля [11, с. 52–53]. Політична важливість цих пропозицій полягає в тому, що в них конкретизовано територіальне бачення Української держави, а також в тому, що такі вимоги, окрім Б. Хмельницького, ні раніше, ні пізніше уже не висувалися.

В королівських кругах у Варшаві було вже відомо, що Юрій Немирич радиться з королівськими посланцями, щоб розв'язати козацькі справи на нових і широких підставах, і що автором тих концепцій є сам Немирич. На місце цих угод Немирич політично, державно і структурно обґрунтував та зробив придатною для реалізації «руську ідею» у вигляді Великої Руської Князівства, яке увійшло б як третій член до федерації з Польщею і Литвою.

Воєводства Київське, Брацлавське і Чернігівське мали являти собою цілісність з широкою автономією, яка б входила на федеративних умовах входила у склад Польсько–Литовської держави. Верховна влада над козаками, командування всіма збройними силами, посади київського воєводи і першого сенатора на Україні, чигиринське староство повинні належати гетьманові. Для керівництва верховною адміністрацією вводяться нові посади: канцлера, маршалка і підскарбія. Канцлер має право видавати через свою канцелярію всі світські й духовні надання і привілеї та приймати відклики у цих справах. Маршалок має вести судівництво і для того буде створений Вищий Трибунал. Підскарбій відає українською скарбницею. У Києві чи іншому місті мають карбувати гроші. Будуть відновлені посади воєвод, каштелянів і ще деякі. Всі сенаторські посади у Київському воєводстві має одержати шляхта грецького обряду, у двох інших – на переїмуні православні і католики. Українське військо буде складатися з 30 тис. Козаків і 10 тис. Затяжних (найманого війська). На утримання війська будуть призначені прибутки з королівських маєтків і маєтків духовенства, та податки з України. Польські і шляхетські війська не мають права входити на Україну; а коли вони приходять як допоміжні війська, то повинні ставати під команду гетьмана Івана Виговського.

Що стосується найвищої законодавчої влади, то не визначається точніше її організація: очевидно мала залишатися велика козацька рада, але реорганізована і укріплена представниками інших станів. Вибір кандидата на гетьмана мають проводити всі стани: козаки, шляхта і духовенство [11, с. 60].

Отже угода з Польщею була найвигіднішою для виходу з такого становища. Звичайно, це вимагало певних жертв і деяких поступок. Однак короткозорі політики як з козацького, так і польського табору цього не розуміли. Ворожнеча й ненависть до поляків ще не вщухла, а крім того і Москва намагалася всілякими способами цю ненависть підтримувати, і таким чином зводила нанівець всі плани Немирича і Виговського.

Усталеною є і точка зору, що українська державність могла виникнути лише під протекторатом одного із сильних сусідів. Але протекторатів молодій Українській державі вистачало: литовський, польський, турецький, татарський, московський. Існували в українській політичній думці і відповідні зовнішньополітичні орієнтації. Така точка зору, хоча і має деякі підстави, в кінцевому рахунку може призвести до оцінки Української національної революції, особливо враховуючи її трагічні наслідки, як до непередбаченого безперспективного кроку. Але як показало майбутнє, саме завдяки Українській національній революції XVII століття наша держава не зникла з політичних карт Європи та світу.

Список використаних джерел

1. Артамонов В.А., Кочегаров К.А., Курукин И.В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. – СПб.: Общество памяти игуменни Таисии, 2008. – 208 с.
2. Чухліб Т.В. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи / Т.В. Чухліб. – К.: Наш час, 2008. – 263 с. – (Сер. «Невідома Україна»).
3. Оглоблин О. Хмельниччина і українська державність. // Енциклопедія українознавства. Париж – Нью-Йорк, 1949. – Т. 10. – 1149 с.
4. Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року // «Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали». – Ч. III. Українська козацько-гетьманська держава. – Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995. – 419 с.
5. Турали Ф.Г. Літописні твори М. Сенаї та Г.Султана як історичні джерела. – К.: Либідь, 2000. – 230 с.
6. Грушевський М.С. Історія України–Руси: в 11 томах. – К.: Дніпро 1995. – Т. 9. – 620с.
7. Яковлів А. Українсько–московські договори в XVII–XVIII вв. – Варшава, 1934. – 257 с.
8. Бантыш–Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – 656 с.
9. Гвоздик–Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. – К.: Обереги, 1999. – 216 с.
10. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів: Світ, 1990. – 406 с.
11. Брик О. Юрій Немирич на тлі історії України. – Льюссер, 1974. – 73 с.
12. Акты Юго–Западной России. – К., 1887. – Т. 7. – 561 с.

Полтавец С.В. Украинско–московские отношения середины XVII века в свете других межгосударственных соглашений

Политические отношения казачьего государства с Московским царством рассматриваются сквозь призму других межгосударственных соглашений подписанных Б. Хмельницким и его последователями. Ставится под сомнение безальтернативность московфильской внешней политики.

Ключевые слова: украинско–московские отношения, Зборовский договор, Переяславский договор, Гадяцкий договор.

Poltavets, S.V. Ukrainian–Moscow relations in the middle of XVII century in the context of other international treaties

Political relations of Cossack's State with Moscow Kingdom are analyzed through the lens of other international treaties made by B. Khmelnytsky and his successors. The author argues against «non–alternative» Pro–Moscow foreign policy.

Key words: Ukrainian–Moscow relationship, Treaty of Zboriv, Treaty of Pereyaslav, Treaty of Hadiach.

УДК 323.17

Лазарович М.В.

Деякі аспекти етнополітики Директорії УНР та її урядів наприкінці 1918 – першій половині 1919 р.

Просліджено основні аспекти формування державної етнополітики в УНР. Визначено причини забезпечення політичних преференцій єврейській меншині. Підсумовано, що ставлення української влади до іноетнічного населення було толерантним.

Ключові слова: Директорія, етнополітика, національна меншина, національно–персональна автономія, міністерство.

Ліквідувавши наприкінці 1918 р. Гетьманат та відновивши Українську Народну Республіку (УНР), Директорія як тимчасова верховна влада серед своїх пріоритетів визначила й урегулювання етнополітичної ситуації в Україні. Сповідуючи основні принципи, задекларовані свого часу ще Центральною Радою, вона прагнула до забезпечення прав та інтересів національних меншин.

У цьому зв'язку важливо прослідкувати основні аспекти формування державної етнонаціональної політики в Україні наприкінці 1918 – першій половині 1919 р. Подібна проблематика не повною мірою відображена в історіографії, і потребує подальшого наукового розроблення, відтак стане об'єктом даної статті.

Серед останніх досліджень із проблем міжетнічної взаємодії означеного хронотопу насамперед слід виділити колективну монографію «Національні меншини України у XX ст.: політико–правовий аспект», «Малу енциклопедію етнодержавознавства», а також праці таких науковців, як А.Гошуляк, Т.Гунчак, В.Гусєв, Л.Лозинська, В.Лозовий, О.Рафальський, В.Солдатенко, Н.Ставицька, Н.Чеботок та ін. [3;4;7–12;14]. Головним джерелом дослідження стали матеріали ЦДАВО України та опубліковані документи [1;5;6].

Зі самого початку діяльності перед органами влади УНР постало складне завдання: не лише усунути національне протистояння, а й залучити представників інших народів до будівництва української державності. Для цього уряд УНР проголосив курс на співпрацю з демократією національних меншин [8,с.108]. Перші конкретні кроки в даному напрямі були зроблені ще в ході антигетьманського повстання. 10 грудня 1918 р. у Вінниці – на той час осередковий керівництва опозиційних сил Директорія ухвалила постанову, якою відновила чинність Закону Центральної Ради від 9 (22) січня 1918 р. про національно–персональну автономію. Також було вирішено тимчасово, до відновлення відповідних національних міністерств, заснувати при Директорії Відділ у справах національних меншин, керівництво яким доручили депутату Єврейського національного зібрання С. Гольдельману [2,с.97]. Про «національну злагоду і дружнє поєднання трудової демократії всіх націй, що заселяють українську землю» [6,с.394], як мету Директорії йшлося і в одному з основних її програмних документів – Декларації від 26 грудня 1918 р.

Важливим чинником зміцнення відносин української влади з іноетнічним населенням була й її законодавча діяльність. Так, 24 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів (РНМ) УНР ухвалила Закон «Про карну відповідальність за образу національної честі та достоїнності» [6,с.448]. Осіб, винних у його порушенні карали тюремним ув'язненням від 3–х місяців до 1,5 року.

Того ж дня Директорія законодавчо легітимізувала відновлення національно–персональної автономії, ухваливши відповідний акт, яким скасувала «закон бувшого гетьманського уряду від 9 липня 1918 р. «Про відміну закону 9 січня 1918 р. про національно–персональну автономію й про скасування національних міністерств» [6,с.447]. Однак, окремою статтею про створення національних міністерств не йшлося. Таке становище було викликане, з одного боку, позицією голови Директорії В. Винниченка,

який, за словами С. Гольдельмана, «виразно розрізняв відновлення автономного статусу від справи участі окремих «національних міністрів» в уряді» [2, с. 109]. З іншого, – тим, що в самому тексті Закону про національно–персональну автономію не було згадки про окремих міністрів у справах меншин.

Розраховуючи на прихильність національних меншин, Директорія, як відзначають дослідники, все ж не поспішала відбудовувати в повному обсязі ті установи національно–самоврядування, які існували за Центральної Ради. Реальне відродження інститутів національної автономії торкнулося лише єврейської меншини [11, с. 205; 13, с. 21]. Причини такої вибірковості мотивували тим, що Міністерство російських справ у період Центральної Ради, не репрезентувало інтересів росіян України, а виконувало функції ледь не дипломатичного представництва Росії в Україні. До того ж російські партії та організації здебільшого ігнорували український національно–визвольний рух, а з їхніх протилежних флангів, більшовицького та білогвардійського, спостерігалася шалена антиукраїнська агітація [2, с. 109; 8, с. 108].

Не простими були й українсько–польські відносини. Серед українства дуже поширеними були антипольські настрої, особливо в прикордонних місцевостях, спричинені брутальним поведінням польських військовиків з українським населенням та побоюванням селян, що з приходом польської влади буде відновлене поміщицьке землеволодіння [8, с. 108]. Дещо похжавалися стосунки місцевих поляків із урядовими структурами УНР унаслідок польсько–українського зближення. Наприкінці серпня 1919 р. делегація поляків Поділля порушила клопотання перед проводом УНР про надання полякам України національно–персональної автономії, обіцяючи підтримку української державності й урядової політики. Прем'єр–міністр І. Мазепа дав розпорядження адміністративним органам не перешкоджати зборам поляків УНР, за умови їх лояльності [8, с. 109]. Проте в питанні національно–персональної автономії та створенні відповідного міністерства уряд не пішов назустріч польській громаді, мотивуючи це тим, що спершу потрібно налагодити відносини з новоствореною державою й домовитися про гарантії прав українців у Польщі [2, с. 109].

Що ж до єврейської меншини, то оскільки, за словами В. Винниченка, її не протегувала жодна з навколишніх держав, євреям не залишалося іншого шляху, як орієнтуватися на українську державу, в якій єврейський міністр захищатиме їхні національні інтереси [2, с. 109–110]. Виходячи з таких міркувань, Директорія, крім надання привілеїв єврейській громаді, дала змогу їй представникам працювати в українському уряді (у міністерствах єврейських справ, праці, народного здоров'я і опіки, народного господарства, внутрішніх справ), судових органах та дипломатичних представництвах УНР (приміром, А. Марголін одночасно займав посади надвищого судді та заступника міністра закордонних справ), понад 200 осіб стали посадовцями в низових ланках державного управління. Також Головний отаман С. Петлюра видав наказ приймати євреїв до офіцерської школи [4, с. 16; 5, с. 186; 13, с. 170].

Ведучи мову про окремого міністра єврейських справ, слід відзначити, що його призначення до уряду В. Чехівського відбулося з кількатижневим запізненням. Причиною став політичний конфлікт у єврейському середовищі, викликаний прагненням сіоністів і клерикалів, з одного боку, та соціалістів із їх народно–демократичними прихильниками, з іншого, опанувати національно–автономні інституції. До міжпартійних суперечок додалася відсутність єдиного погляду на статус Міністерства єврейських справ (МЄС). Зокрема, Єврейський національний секретаріат (ЄНС) як виконавчий орган Тимчасових національних зборів категорично заперечував проти входження міністра єврейських справ до складу уряду як повноправного члена, котрий, не дивлячись на його особливу функцію повноважного представника єврейської меншості в уряді, разом із іншими міністрами відповідав би за загальну політику держави. Натомість ЄНС пропонував, щоб єврейську національну меншину в Раді Народних Міністрів УНР представляв окремий «державний секретар», делегований туди центральними установами єврейської автономії, приміром, Національним секретаріатом, а його компетенція обмежувалася б винятково єврейськими справами [2, с. 110–111, 118].

За таких умов перед Директорією постала дилема: хто представлятиме єврейську меншину – повноважний і відповідальний міністр, чи «державний секретар». В. Винниченко висловив ставлення до цієї справи так: «Національна автономія меншостей

є державною установою й вона не сміє бути відрізнена суттєво від інших державних функцій. Іменування державного секретаря, а не міністра, члена кабінету, мусіло б у сучасній ситуації розглядатися, як відмова жидівської меншості ототожнювати себе з загальною політикою держави, як ухилення від співучасті в боротьбі проти буржуазії. Хіба це можливе віддати одну з найважливіших адміністративних справ до рук класи, яка поборює уряд?» [2, с. 114–115]. Отже, єврейську меншину в уряді УНР мав представляти повноправний міністр, який, відповідно до урядового забарвлення, мусів бути соціалістом, а не репрезентантом «класи, яка поборює уряд».

Прагнучи заповнити урядову вакансію єврейської меншини, Винниченко з відповідною пропозицією насамперед звернувся до «Поалей–Ціон». Приблизно через місяць ця партія погодилася, назвавши своїм кандидатом А. Ревуцького. Тоді голова Директорії довів до відома єврейської спільноти, що МЄС має бути сформоване за згодою всіх трьох єврейських соціалістичних партій. У іншому випадку, міністром буде призначено представника тієї партії, яка погодиться з декларацією Директорії. При цьому українська влада зобов'язалася асигнувати МЄС значні фінансові засоби для забезпечення його повноцінної діяльності.

Намір Директорії призначити очільником Міністерства єврейських справ соціаліста викликав гострий спротив ЄНС, до складу котрого соціалісти не входили. Адже, як уже зазначено, йшлося про важелі впливу на єврейське суспільство. Щоб примирити протилежні табори, значних зусиль докладав В. Винниченко. Зокрема, він тричі зустрічався з делегацією ЄНС, намагаючись спільними зусиллями знайти взаємоприйнятну формулу, яка б забезпечила співучасть єврейської меншини в політиці влади. Для Директорії важливим було не стільки МЄС, функції котрого міг би й надалі виконувати Національний секретаріат, як єврейський міністр, член уряду УНР, який, представляючи політичну позицію єврейської меншини, разом із іншими урядовцями солідарно відповідав би за державну політику, брав участь у розбудові української держави. При цьому мали бути забезпечені всі умови для повноцінного функціонування єврейської автономії, на чолі з власним самоуправлінням. Демонструючи готовність до компромісу, голова Директорії навіть запропонував ЄНС назвати свого кандидата на посаду єврейського міністра за умови, що той погодиться підписатися під програмною декларацією Директорії та, відповідно до Закону про національно–персональну автономію, вважатиметься представником Національного союзу. Однак ЄНС, ратуючи за невідходження до уряду УНР, відкинув пропозицію. Тоді В. Винниченко під час останньої зустрічі з делегацією ЄНС від імені Директорії повідомив їй, що найімовірнішим кандидатом на призначення міністром єврейських справ є А. Ревуцький від партії «Поалей–Ціон». У відповідь Національний секретаріат закликав єврейське населення до бойкоту МЄС [2, с. 115–117], вживаючи до цього певних заходів [1, арк. 27–28]. Такий крок ще більше розділив сторони внутрішньоєврейського конфлікту.

Починаючи з середини січня 1919 р. Міністерство єврейських справ розпочало свою діяльність. Його очільник А. Ревуцький уперше взяв участь у засіданні Ради Народних Міністрів УНР 13 січня. Тоді ж він доповів урядові про штати МЄС та про необхідність асигнувати 150 тис. крб., а через тиждень ще 1 млн., на його облаштування. Рішення про виділення коштів в обох випадках було ухвалено невідкладно [5, с. 178, 202]. 15 січня МЄС звернулося до Міністерства внутрішніх справ УНР із проханням повернути всі документи, книги та печатки, забрані під час ліквідації МЄС у вересні 1918 р. Упродовж двох днів вимогу було задоволено [1, арк. 5, 9].

Значні переваги, порівняно з іншими, єврейська меншина отримала і щодо самоврядування. Про це вказують, зокрема, «Положення про єврейське громадське самоуправління», ухвалені РНМ 16 лютого 1919 р. [5, с. 269–271] та закон про вибори до Державної Народної Ради УНР. Планувалося на засадах «п'ятичленної формули» (рівність, таємність, пропорційність, загальність, прямота) обрати від єврейських партій і організацій 21 представника, від російських – 6, від польських 3 представники [11, с. 205]. 12 лютого 1919 р. Рада Народних Міністрів ухвалила, а 17 квітня того ж року Директорія затвердила «Закон про кагальне управління», покликаний надати імпульсу до впорядкування діяльності органів місцевого єврейського самоврядування, кагальних рад, їх управ, порядку оподаткування. Серед його здобутків насамперед варто відзначити два. По–перше, відокремлення релігійних функцій від діяльності громад, яким

таким чином було надано світського характеру. По-друге, Закон зафіксував три основні джерела доходу громад: 1) податок зі спадщини; 2) додаток до загального прибуткового податку; 3) пропорційне асигнування з бюджетів земств і міських самоврядувань [5, с. 255–256; 2, с. 121]. Звичайно, що практична реалізація Закону, як, власне, й інших заходів, раз по раз наштовхувалася на рифи тодішніх складних військово-політичних обставин. Разом із тим, слід визнати, що це були перші кроки на шляху творення законодавчих норм автономного самоуправління.

Не менш прогресивним було ставлення Директорії й до освітніх потреб єврейської громади. Так, на пропозицію її міністра уряд УНР ухвалив закон, згідно з яким усі освітні заклади, в котрих навчалися «виключно учні єврейської національності», переходили під управління МЕС [5, с. 315]. Асигнування потреб єврейської освіти мало становити дев'яту частину від загального бюджету Міністерства освіти УНР. Крім того, державна скарбниця щомісячно виділяла по 300 тис. крб. на видавництво шкільних підручників єврейською мовою. До затвердження бюджету на 1919 р. Міністерству єврейських справ мали щомісячно виплачувати по 3 млн. крб. [2, с. 119–120]. Отже, чи не вперше за тривалий час перебування єврейства поза межами історичної батьківщини витрати на його освіту й культуру були забезпечені законом про державний бюджет.

Однак, парадокс ситуації полягав у тому, що, як підмітив В. Лозовий, взаємини єврейства з Директорією УНР здебільшого розглядають крізь призму протиеврейських ексцесів, що траплялися тоді. Але крім кривавих погромів, ненависті та конфронтації, згаданий період позначений послідовною боротьбою з антисемітизмом, поглибленням довіри євреїв до уряду УНР і налагодженням українсько-єврейської співпраці [8, с. 109]. З цього приводу професор М. Вішнітцер, який на власні очі спостерігав життя євреїв в Україні, писав: «Українські євреї мають широкі, гарантовані законом права. Єврейська мова є однією з офіційно визнаних мов, єврейське міністерство стежить за забезпеченням їхніх прав, вільно функціонує іудаїстська церква, чимдалі більше з'являється єврейських шкіл. У новоствореному Кам'янці-Подільському університеті уряд постановив утворити кафедру єврейської історії та літератури. Отже, єврейський народ дістає дедалі більше прав і можливостей для свого національного розвитку» [4, с. 16]. Таких привілеїв за доби другої УНР не мала жодна інша етнічна меншина.

Підсумовуючи, варто відзначити, що етнополітика Директорії УНР та її урядів була поміркованою й загально забезпечувала права іноетнічного населення. При цьому характерною особливістю означеного часопростору були надзвичайно важкі умови анархії й воєнних дій. Тому ті заходи влади другої УНР, яких вона вживала для допомоги населенню, зокрема єврейському для його порятунку від погромів, нерідко залишалися декларативними через неможливість їхньої реалізації. Певна непослідовність української влади в ставленні до національних меншин проявилася в наданні окремим із них, насамперед євреям, деяких політичних преференцій.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України. – Ф 2060. – Оп. 1. – Спр. 9.
2. Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920 / С. І. Гольдельман. – Мюнхен – Париж – Єрусалим, 1967. – 138 с.
3. Гошуляк А. До питання про національну політику УНР доби Директорії / А. Гошуляк // Наукові записки. – К.: ІПіЕНД, 1999. – Сер. «Політологія і етнологія»; Вип. 8. – С. 110–115.
4. Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 48 с.
5. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, 1918–1920: Док. і матеріали: [У 2 т., 3 ч.]. Т. 1 / Упоряд. В. Верстюк та ін. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – 687 с.
6. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, 1918–1920: Док. і матеріали: [У 2 т., 3 ч.]. Т. 2 / Упоряд. В. Верстюк та ін. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – 743 с.
7. Лозинська Л. В. Винниченко та Міністерство з єврейських справ (1918–1919 рр.) / Л. О. Лозинська, В. І. Гусєв // Єврейське населення Півдня України: Тези до наук. конф., 27–28 жовт. 1994 р. – Запоріжжя, 1995. – С. 36–40.
8. Лозовий В. Національна політика Директорії УНР / В. Лозовий // Центральна Рада і український державотворчий процес: Матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р.: У 2 ч. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 106–115.

9. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко та ін. – К., 1996. – 942 с.

10. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко та ін. – К., 2000. – 357 с.

11. Рафальський О. О. Історіографічні нотатки про політико-правове становище національних меншин у 1917–1920 рр. / О. Рафальський // Наукові записки. – К., 2000. – Сер. «Політологія і етнологія»; Вип. 14. – С. 195–207.

12. Ставицька Н. Державна національно-культурна політика серед національних меншин в добу Української революції / Н. Ставицька // Наукові записки ІПіЕНД. – Вип. 9. – К., 1999. – С. 86–90.

13. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.: У 4-х кн. / П. Христюк. – Фототипічний передрук для студій із видання 1921 р. – Нью-Йорк: В-во Чартторійських, 1969. – Кн. 4. – 192 с.

14. Чеботок Н. Державна етнонаціональна політика в Україні у 1917–1921 рр.: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н. В. Чеботок. – К., 2005. – 20 с.

Лазарович М. В. Некоторые аспекты этнополитики Директории УНР и ее правительства в конце 1918 – первой половине 1919 г.

Прослежены основные аспекты формирования государственной этнополитики в УНР. Определены причины обеспечения политических преференций еврейскому меньшинству. Подытожено, что отношение украинской власти к иноэтническому населению было толерантным.

Ключевые слова: Директория, этнонациональная политика, национальное меньшинство, национально-персональная автономия, министерство.

Lazarovych, M. V. Some aspects of the ethnic policy of the Directory UNR and its governments of the at the end of 1918 – the first half of 1919

Traces the main aspects of the formation of the state ethnic policy in the UNR. Identified the causes of political preferences to ensure the Jewish minority. Summarized that the ratio of the Ukrainian authorities to national minorities have been tolerant.

Key words: Directory, ethnonational policy, national minorities, national–personal autonomy, ministry.

УДК 327.5

Тихонюк С.А.

Функціональна спрямованість політичних конфліктів в умовах політико–адміністративного реформування

Досліджується функціональна спрямованість політичних конфліктів, які виникають в процесі провадження політико–адміністративного реформування.

Ключові слова: політичний конфлікт, конструктивні, деструктивні функції, стабільність політичної системи, загрози.

Як і будь–яке соціальне явище, політичні конфлікти, що виникають в умовах провадження політико–адміністративної реформи, виконують певні функції. Проблема їх визначення є надзвичайно важливою, оскільки надає можливість надати відповідь на запитання про можливі впливи політичних конфліктів на процеси реформування, стабільність політичної системи, та національну безпеку в цілому.

Аналіз наукової літератури свідчить про неоднозначність підходів до розкриття функціональної спрямованості політичних конфліктів. З однієї сторони перевага віддається конструктивним, з іншої – деструктивним функціям конфліктів, але переважна частина аргументів все ж таки зводиться до комплексного характеру функціональної спрямованості, визначення якої залежить від цілого ряду умов.

Будь–яка соціальна взаємодія, і насамперед, політична не може бути оцінена однозначно. Реформаційні процеси проходять в умовах протидії, обумовленої конкуренцією різних за змістом та направленістю інтересів політичних суб'єктів та інститутів, які, в кінцевому рахунку, призводять до різних наслідків. Це детермінує подвійність ролі політичного конфлікту, яка полягає в тому, що останній може виконувати як конструктивну, так і деструктивну функції.

Проблема функціональної спрямованості конфліктів була предметом дослідження багатьох як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників А. Анцупова, А. Бобро, А. Гірника, А. Здравомислова, М. Пірен, А. Пойченка, Р. Ребкало, А. Шипилова, О. Хворостяного. Функції політичних конфліктів вивчали А. Глухова, Б. Коваленко, А. Пирогова, О. Риждова, С. Ростецька, І. Станкевич, С. Шубін. В роботах зазначених авторів досліджуються загальні функції конфліктів (в т.ч. політичних), пропонуються різноманітні підходи до їх класифікації, при цьому, увага насамперед акцентується на конструктивній та деструктивній спрямованості конфліктів.

Отже, дослідженню функціональності конфліктів присвячено чимало наукових робіт, однак вони переважно спрямовані на розкриття функцій політичних конфліктів в цілому, без врахування специфіки функціональної спрямованості конфліктів в конкретних умовах. Тому залишається актуальним питання дослідження функціональної спрямованості політичних конфліктів, що виникають в умовах політико–адміністративного реформування.

Метою статті є дослідження функцій, які виконують політичні конфлікти, що виникають в процесі провадження політико–адміністративного реформування.

Виклад основного матеріалу. В контексті досліджуваного питання функціональну спрямованість політичного конфлікту слід розглядати як закономірний зв'язок із процесом політико–адміністративного реформування. У такому ракурсі питання про функції припускає необхідність з'ясування об'єктивних наслідків впливу конфлікту на зазначений процес.

Насамперед, мова йде про те, чи здатен конфлікт стати поштовхом до еволюційного розвитку політичної системи. З цієї позиції, підтримуючи думку югославського вченого З. Видосевича, доцільно виділити модернізаційну функцію політичного конфлікту [2, с. 54].

Дослідження цього питання зумовлює необхідність звернення до теорії модернізації як однієї з «найбільш розроблених і визнаних науковою спільнотою еволюційних концепцій» [11, с. 46].

Як відомо, в науковій літературі поняття модернізації розглядається у «вузькому» та «широкому» сенсі. На нашу думку, досліджуючи функціональну спрямованість конфлікту, доцільно спиратися саме на «вузьку» інтерпретацію зазначеного поняття, якою оперують теорії модернізації, та яка «означає реформи, які провадяться у відсталіх та слаборозвинутих суспільствах з метою наздогнати передові, найрозвинутіші країни» [15, с. 170–171].

Модернізація у політичній сфері характеризується як процес трансформації суспільства, який супроводжується формуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією та розширенням політичної участі, поширенням демократичних цінностей і норм, властивих розвиненим країнам, у країнах менш розвинених [12, с. 364].

Розглядаючи взаємозв'язок політичної модернізації, політичного конфлікту та політико–адміністративного реформування, співвідношення зазначених явищ можна визначити наступним чином: конфлікт виступає каталізатором назрілих політичних змін, реформи – засобом їх реалізації, а модернізація – наслідком зазначеного процесу.

Тому модернізаційну функцію політичного конфлікту в умовах політико–адміністративного реформування визначимо як здатність конфлікту виступати поштовхом для якісного перетворення та оновлення політичної системи, що сприяє прогресивному розвитку та модернізації суспільства.

Аналізуючи зазначене питання, важливою видається необхідність з'ясування критеріїв, за допомогою яких буде можливо визначити яку саме функцію (модернізаційну чи антимодернізаційну) виконує той чи інший політичний конфлікт. Дослідження цього питання доцільно здійснити через розкриття усталених у науковій думці основних позицій щодо загальних характеристик політичної модернізації, складові якої виступатимуть підґрунтям для визначення досліджуваних критеріїв.

Серед таких характеристик, на думку українського вченого В. Горбатенка, «важливе місце займає раціоналізація та забезпечення ефективності влади, а також «диференціація політичної структури, або інституалізація» [4, с. 18].

Інший український науковець М. Михальченко, окрім зазначених характеристик політичної модернізації, виділяє зростання здатності політичної системи адаптуватися до нових соціальних зразків; ослаблення і заміну традиційних еліт модернізаторськими; подолання відчуження населення від політичного життя й забезпечення його групової та індивідуальної участі в ньому; постійне вдосконалення нормативної й ціннісної систем суспільства [9, с. 237–264].

На думку О. Карчевської, сутність політичної модернізації полягає в напрацюванні сучасних напрямів змін, удосконаленні соціально–класової структури суспільства, створенні нормативно–правових основ сучасних перетворень [6].

Отже, на підставі аналізу наукових підходів до розкриття складових політичної модернізації, можна виділити наступні критерії, які дозволитимуть визначити виконання політичним конфліктом модернізаційної функції по відношенню до політичної системи. Такими критеріями, відповідно, виступатиме здатність політичного конфлікту стати поштовхом до:

- напрацювання сучасних напрямів політико–адміністративного реформування, спрямованих на: раціоналізацію та забезпечення ефективності влади, диференціацію та інституалізацію політичних структур, вдосконалення нормативно–правових основ сучасних перетворень політичної системи;
- вдосконалення ціннісної системи суспільства;
- зміни традиційних еліт модернізаторськими;
- подоланню відчуження та активізації участі громадськості у політичному житті країни.

Відповідність конфлікту зазначеним критеріям свідчитиме про виконання останнім модернізаційної функції, яка відіграє найбільш важливу конструктивну роль по відношенню до процесу реформування. Її важливість полягає в тому, що конфлікт здатен виступити «двигуном» політико–адміністративного реформування, стати поштовхом до вдосконалення політичної системи, якісного оновлення її структурних елементів, зростання дієздатності політичних інститутів та забезпечення гармонійного взаємозв'язку між ними, тобто виконання конструктивної функції модернізації політичної системи країни.

Іншою конструктивною функцією політичних конфліктів, що виникають в умовах політико–адміністративного реформування виступає функція стимулювання адаптації

політичної системи або її окремих складових, включаючи суб'єктів, до середовища, що змінюється.

В контексті досліджуваного питання функція адаптації полягає у встановленні зв'язків політичної системи із оточуючим її, постійно мінливим середовищем, що відбувається шляхом їх взаємного пристосування та обміну ресурсами.

Як зазначає І.Станкевич, суспільству, соціальним групам, індивідам, партіям та іншим об'єднанням, ідеологіям, культурним системам необхідно постійно зіштовхуватися з новими умовами і новими потребами, породжуваними змінами, що відбуваються. Звідси – необхідність адаптації, пристосування до нової ситуації шляхом перетворення форм і методів діяльності і відносин, переоцінка цінностей, критика застарілих зразків поведінки і мислення. Зрозуміло, що процес адаптації не відбувається без протиріч і політичних конфліктів між старим і новим, віджилим і тим, що народжується. Якщо суспільна система або якісь підсистеми (економічні, політичні й ін.) не справляються з політичними конфліктами, що виникають у процесі адаптації, вони ідуть у небуття [14, с.49].

Важливою умовою виконання конфліктом адаптаційної функції є здатність його сторін в процесі боротьби за утвердження нових/старих умов існування політичної системи до компромісної взаємодії, що ґрунтується на здатності суб'єктів до взаємних поступок. В даному випадку здатність до компромісу високо цінується, оскільки виступає передумовою конструктивності конфлікту, яка проявлятиметься в здатності останнього активізувати діяльність політичних суб'єктів в нових, змінених умовах, цим самим прискоривши процес адаптації до останніх.

Досліджуючи конфліктно-консенсусну парадигму регулювання суспільно-політичних відносин, О.Москаленко розмірковує: «конфлікт часто сприяє появі нових соціальних норм чи оновленню вже існуючих. З цієї точки зору, конфлікт є одним із способів адекватного пристосування норм до обставин, що змінилися. Суспільства з гнучкою структурою вишукують із конфліктних ситуацій певну користь, тому що конфлікти, сприяючи виникненню і зміні норм, забезпечують існування цих суспільств у нових умовах». При цьому, дослідниця зазначає, що «подібний корегуючий механізм навряд чи можливий у жорстких системах: придушуючи конфлікт, вони блокують специфічний попереджений сигнал і тим самим поглиблюють небезпеку катастрофи» [10, с.99].

Стабілізаційна функція. Політична боротьба, в основі якої лежить суперечливість політичних інтересів та цінностей, може призводити як до стабілізації, так і до дестабілізації політичної системи. Наслідки політичної боротьби за розподіл владних ресурсів в умовах реформаційних процесів також набувають подвійної спрямованості. Особливість стабілізаційної функції політичного конфлікту полягає в тому, що завдяки конфліктам знаходять вихід найгостріші протиріччя, які здатні зруйнувати політичну систему. За умови їх конструктивного розв'язання, вони призводять до розвитку політичної системи та відносин, які існують всередині неї. Такі конфлікти, стимулюючи відновлення співробітництва між учасниками політичного процесу, дозволяють відновити необхідну політичну рівновагу та стабільність.

Як відомо, відсутність змін та послаблення здатності системи до адаптації може призвести до нестабільності політичної системи. З першого погляду зазначена теза свідчить, що у разі виконання політичним конфліктом модернізаційної функції та функції стимулювання адаптації політичної системи до середовища, що змінюється, конфлікт одночасно виконує і стабілізаційну функцію. Однак зауважимо, що таке твердження не є безапеляційним та відповідатиме дійсності лише за умов: а) інституційного протікання конфлікту; б) відсутності затяжних, тривалих конфронтаційних дій; в) ненасильницького розв'язання конфлікту.

Слід зазначити, що в умовах реформаційних процесів боротьба політичних суб'єктів та інституцій за розподіл повноважень зумовлюється прагненням збереження або посилення своїх владних позицій. За таких умов, досягнення мети однією стороною, безумовно, призводить до поразки іншою. Однак це зовсім не означає можливість втрати рівноваги політичною системою, а навіть, навпаки, може призвести до стабілізації політичної ситуації. Прикладом може слугувати політична ситуація в Україні, яка склалася наприкінці 2010 року, коли з метою стабілізації було відновлено дію випробуваної моделі організації влади, відображеної в Конституції зразка 1996 року.

Очевидно, що ця дія мала своїм наслідком не тільки посилення виконавчої влади, але і певну стабілізацію політичних відносин в нашій країні.

Слід погодитися з О.Москаленко, яка зазначає, що плюралізм конфліктних ситуацій дає змогу викоринити причини внутрішньої роз'єднаності груп і поповнити їх соціальне єднання. Завдяки терпимості щодо політичних та соціальних конфліктів і спробі їх інституалізації демократичні суспільства отримують важливий механізм стабілізації ситуації [10, с.99].

Не менш важливою конструктивною функцією політичного конфлікту є сигнальна функція (нім. «Signal» – подавати сигнал, повідомляти), що характеризує конфлікт як показник відповідного стану політичної системи.

Вона виявляється в тому, що «доспілий в надрах політичної системи конфлікт сигналізує суспільству, владним структурам про виникнення протиріччя і конфліктні розходження позицій певних індивідів та їх груп, стимулює дії, здатні подолати збудження, котрі виникли в політичному процесі і поставити тим самим ситуацію, що склалася під контроль» [16, с.71]. «Коли в ситуації або структурі, – відмічає А.Зайцев, – є істотний потенціал виникнення небажаного конфлікту інтересів або зобов'язань попередження виступає найбільш переважною стратегією» [5, с.170].

Важливість зазначеної функції полягає у трьох аспектах: по–перше, конфлікт вказує на нерозв'язані проблеми, які об'єктивно існують в політичній системі, тим самим виступаючи причиною реформування та фактором забезпечення її рівноваги; по–друге, конфлікт попереджає про недоліки здійснених реформаційних заходів, вчасне усунення яких упереджує можливість виникнення різноманітних криз в державі; по–третє, вказує на наявність відхилень від попередньо погоджених політичними суб'єктами позицій та поглядів щодо шляхів та напрямів реформування, своєчасне узгодження яких унеможливить подальшу ескалацію конфлікту та деструктивні наслідки для політичної системи.

Слід зауважити, що інформаційна сторона зазначеної функції не має значного змістовного навантаження, не розкриває інформацію про сторін, учасників або ж причини та наслідки конфлікту, однак, в будь–якому разі це не зменшує важливості зазначеної функції політичного конфлікту.

Оскільки політичний конфлікт є постійним супутником усіх політичних подій, і не тільки тих, що обумовлюються реформаційними процесами, вважаємо за доцільне розкрити також ті його позитивні риси, що доповнюють або уточнюють викладені вище функції політичного конфлікту:

- політичний конфлікт являється способом виявлення і фіксації протиріч політичної системи суспільства;
- без суперництва, напруженості та конфліктів суспільство було б непродуктивним, оскільки саме в процесі пошуку шляхів вирішення політичних протиріч розробляються нові підходи, ідеї, інноваційні технології і т.д.;
- виявлення та розв'язання локальних конфліктів, попереджує виникнення більш серйозних політичних конфліктів;
- політичний конфлікт сприяє інтеграції, укріплює плюралістичну єдність багатьох соціальних і політичних груп всередині політичної системи;
- цінність політичного конфлікту проявляється і в інформаційній функції – конфлікт розкриває, виносить на розсуд громадськості позиції та інтереси конфліктуючих сторін; розкриває якість силового потенціалу конкуруючих формувань;
- політичний конфлікт «сприяє встановленню неформальної ієрархії впливу серед членів суспільства. Ця ієрархія об'єктивно стримує більш серйозні політичні конфлікти» [14, с.52].

Зазначені позитивні функції, що виконує політичний конфлікт, дають можливість конструктивного вирішення політичних протиріч.

Звісно, з вищевикладеного не випливає, що конфлікти мають тільки позитивне значення та не створюють деструктивних для суспільства та держави загроз. Усвідомлення позитивних аспектів конфліктності орієнтує на сприйняття конфліктів як нормального, повсякденного прояву суспільно-політичного життя та налаштовує на пошук таких форм та засобів, які мали б забезпечити цим зіткненням максимально культурний, цивілізований та гуманний вигляд [7, с.107].

Дотепер ішла мова про конструктивні функції політичного конфлікту. Однак вони невіддільні від руйнівних наслідків. Найбільш небезпечною деструктивною функцією

політичних конфліктів в умовах політично–адміністративного реформування виступає дестабілізаційна функція.

Якщо за відносно стабільних умов існування політичної системи політичні конфлікти завжди вирішуються шляхом пошуку рішень, які б відповідали інтересам його сторін–учасниць, тобто за допомогою компромісу та консенсусу, то в перехідних політичних системах, які перебувають в стані перманентного реформування, здатність до ефективного регулювання конфліктів через відсутність відповідних механізмів значно зменшується. За таких умов позитивний потенціал політичного конфлікту дуже швидко набуває руйнівний характер. Такий політичний конфлікт із джерела розвитку політичної системи перетворюється на джерело загрози політичній безпеці.

Виконання конфліктом зазначеної деструктивної функції призводить до:

- втрати стабільності політичної системи, що супроводжується ослабленням інститутів влади, поглибленням криз;

- уповільнення темпів політико–адміністративного реформування, зокрема, та неможливості провадження конструктивних реформаційних процесів в цілому.

Втрата стабільності системи проявляється через цілу низку політичних криз – «переломних станів політичної системи суспільства, обумовлених поглибленням та загостренням наявних конфліктів, посиленням політичної напруги та нестабільності» [3, с.77].

Відома російська дослідниця політичних конфліктів А.Глухова зазначені внутрішньополітичні кризи пропонує диференціювати «за ступенем їх глибини та небезпеки для суспільної стабільності» наступним чином:

1. урядова криза, до якої призводять «конфлікти в уряді, а також уряду і парламенту, уряду і суспільства»;

2. парламентська криза, яка провокується конфліктами між «партійними фракціями, парламентом і урядом, парламентом і президентом, парламентом і групами тиску»;

3. конституційна криза, причини якої породжуються як «внутрішніми суперечностями самої конституції, її недосконалістю, неточністю формулювань», так і конфліктами «органів державної влади з конституцією: спроби обійти конституційні норми внаслідок політичного розрахунку або в силу правової необізнаності» [3, с.77–84].

Зазначені політичні кризи виступають логічними і фактичними наслідками дезінтеграції усталеної системи відносин. Неконтрольоване розгортання політичного конфлікту означає, що система не в змозі з ним справитися, система втратила стабільність. «У цих умовах спостерігається тенденція до насильницького розв'язання конфліктів, коли протидія сторон набуває безкомпромісних форм, обертаючись великим кровопролиттям, соціальними вибухами і політичними переворотами, зміною політичних настроїв значних людських мас, розколом і розпадом утворень та інститутів, порушність яких ще зовсім недавно не викликала жодних сумнівів» [1, с.83–84].

Крім того, являючи собою кризу в політико–владних відносинах, конфлікт «... робить їх розвиток непередбачуваним, ризикованим, значною мірою хаотичним. Тим самим він заважає підготовленій попереднім ходом історії трансформації одних суспільних явищ в інші, нові суспільні форми, продукуючи конфлікт, маючи кризову природу, не є гарантовано оптимальними і прогресивними для конкретних умов, навіть компроміс як найбільш гуманістичний спосіб вирішення конфлікту найчастіше має своїм результатом збіднення найкращого варіанта розвитку заради примирення з гіршим варіантом. ... Конфлікти, безумовно, прискорюють розв'язання протиріч. Але, вигравши завдяки їм «у часі», суспільства здебільшого програють «у роботі», тобто у вдосконаленні того, що впливає з логіки еволюції» [8, с.84].

Поспільність та недосконалість змін, що приймаються з метою врегулювання політичних конфліктів, не тільки не забезпечують якісного реформування, але і закладають значні ризики в політичну систему. Такі «зміни можуть мати організований характер, коли вони здійснюються авторитетними особами, визнаними такими певною групою, відповідно до її писаних чи неписаних законів і конституції або відповідно до бажань членів цієї групи. Але зміна може відбуватися й іншими способами, і тоді налагоджена система відносин у даній групі чи системі міжгрупових відносин руйнується» [13, с.82]. Це призводить до того, що політичні інститути, зазнаючи деструктивного впливу, втрачають здатність до ефективного функціонування, блокуючи цим життєдіяльність політичної системи.

Окрім вищевказаних недоліків, деструктивні функції політичного конфлікту в умовах політико–адміністративного реформування можуть породити низку загроз національним інтересам і національній безпеці. Це відбувається в тому випадку, коли політичний конфлікт:

- призводить до зростання недовіри народу до влади;

- призводить до структурної та функціональної незбалансованості політичної системи суспільства, нездатності окремих її ланок до оперативного реагування на загрози національній безпеці;

- призводить до невідповідності результатів реформування визначеним національним пріоритетам;

- відбувається у насильницьких формах (мова іде про те, що засобами боротьби використовуються всі, без винятку, політичні ресурси, включаючи військову силу), «підпорядкованих швидкому досягненню цілей не залежно від застосовуваних засобів» [3, с.145]. «Насильницький політичний конфлікт може перерости в хронічну форму, стати антагоністичним політичним конфліктом, навіть якщо раніше він таким не був. Послідовна серія насильницьких політичних конфліктів структурує суспільство, дезорганізує і перешкоджає його духовній і практичній консолідації. У підсумку суспільство зазнає кризи» [14, с.50];

- створює «несприятливі умови політичної конкуренції, коли кваліфікація і відповідальність політика стають другорядними чинниками його успіху, а на першому плані виступає неприхована ворожнеча і боротьба» (політичний конфлікт між фракціями «НУ–НС» і «БЮТ») [14, с.53];

- послаблює «позиції країни на зовнішньополітичній арені, унеможлиблює проведення послідовної політики забезпечення національних інтересів» [14, с.53].

Слід зазначити, що деструктивні властивості будь–якого конфлікту проявляються перш за все за умови його некерованого розвитку, відсутності досвіду та й бажання, інституціоналізації та раціоналізації течії конфлікту як з боку державних органів, так й громадсько–політичних організацій та угруповань. В результаті цього виникнення та розвиток конфліктних ситуацій в нашій країні носить стихійний, неврегульований характер, де емоції учасників переважають над розумом, що часто призводить до неадекватно силового вирішення ситуації [7, с.108].

Політичні конфлікти – рушійний механізм соціально–політичних змін, процесів розвитку, модернізації і розпаду утворень, що вичерпали себе. Вони – гарантія прогресу, оскільки припускають розкриття і подолання протилежностей інтересів, цінностей, позицій політичних сил. У стабільних соціально–політичних структурах політичні конфлікти виявляють проблеми, сприяють формуванню нових потреб і тенденцій розвитку, відіграють важливу роль в артикуляції інтересів [14, с.49].

Позитивні (конструктивні) функції політичних конфліктів не реалізуються, якщо вони не регулюються спільними зусиллями протилежних агентів; придушуються однією із сторін; заганяються усередину суспільного організму. Реалізація потенційних позитивних можливостей політичних конфліктів виявляється успішною за умови визнання їх доцільними, плідними для нормального стану суспільних відносин [14, с.50].

Слід особливо підкреслити, що оцінка функціональної спрямованості політичних конфліктів в умовах політико–адміністративного реформування в якості конструктивного або деструктивного впливу завжди повинна носити конкретний характер, оскільки конфлікт, позитивно впливаючи на одні процеси, здатен завдавати шкоди іншим. Іншими словами, мова йде про те, що будь–яка конструктивна функція політичного конфлікту має негативну сторону. Обидві виявляються у визначеній ситуації, на визначеній стадії та залежать від багатьох перемінних.

Все це свідчить про те, що «політичний конфлікт – функціонально суперечливе явище, а співвідношення його позитивних і негативних функцій завжди повинно розглядатися конкретно» [14, с.51].

Таким чином, з точки зору функцій, політичний конфлікт – досить суперечливе явище, наслідки якого можуть набувати як позитивного, так і негативного спрямування. Якщо функція політичного конфлікту конструктивна, можна говорити про його позитивний вплив на процес реформування, в протилежному випадку йтиметься про деструктивний вплив конфлікту як на реформаційні процеси, так і на політичну систему в цілому.

Підсумовуючи, зазначимо, що найбільш вагомою конструктивною функцією політичного конфлікту в умовах політико-адміністративного реформування виступає здатність останнього сприяти модернізації політичної системи, що забезпечує її стабільність. Найбільш небезпечна деструктивна спрямованість політичного конфлікту проявляється у здатності останнього виконувати дестабілізаційну функцію, яка не тільки зумовлює зниження темпів впровадження реформ та втрату стабільності політичної системи, а і породжує низку загроз національній безпеці в цілому. Це свідчить про існування безпосередніх зв'язків між функціональною спрямованістю політичних конфліктів та стабільністю політичної системи.

Список використаних джерел

1. Бардін О. Насильство, війна, тероризм як способи розв'язання конфліктної ситуації: політологічний аналіз сутності понять // Людина і політика. – 2003. – №5. – С. 83–93.
2. Видоевич З. Общественные конфликты в контексте нового «переходного общества» // Конфликты в условиях системных изменений в странах Восточной Европы. М., 1994. С. 40–67.
3. Глухова А.В. Политические конфликты: основания, типология, динамика (теоретико-методологический анализ). – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 280 с.
4. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: Монографія / В.П. Горбатенко. – К.: Академія, 1999. – 240 с.
5. Зайцев А.К. Социальный конфликт. Изд. 2-е. – М.: Academia, 2001. – 464 с.
6. Карчевська О.В. Інституалізація громадянського суспільства як чинник формування демократичної політичної стабільності в сучасній Україні. Автореф. ... к.політ.н. – К., 2010. – 18 с.
7. Категоренко Олександр Іванович. Трансформаційні та модернізаційні аспекти політичної системи сучасної України: політологічний аналіз. Дис... канд. політ. наук. – К., 2004. – 183 с.
8. Котигоренко В. Сучасні концепції конфлікту як суспільного явища // Людина і політика. – 2002. – №3(21). – С.75–87.
9. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.
10. Москаленко О.М. Конфліктно-консенсусна парадигма регулювання суспільно-політичних відносин. Дис. ... канд. політ. наук. – К., 2000. – 186 с.
11. Павко А.І. Теоретико-методологічні засади наукового аналізу проблем політичної модернізації українського суспільства // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011, 6 (56).
12. Політичний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
13. Ростецька С.І. Управління політичним конфліктом: теоретичні аспекти та українська пострадянська дійсність. Дис. ... канд. політ. наук. – Одеса, 2006. – 221 с.
14. Станкевич І.П. Сучасні політичні конфлікти: джерела та шляхи розв'язання. Дис. ... канд. політ. наук. – К., 2010. – 213 с.
15. Штомпка П. Социология социальных изменений / В.А. Ядов; [ред., пер. с англ.]: Институт «Открытое общество». – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.
16. Шубін С.П. Політичні конфлікти: зміст та маркетинговий аналіз. Дис. ... канд. політ. наук. – Миколаїв, 2005. – 207 с.

Тихонюк С.А. Функціональна направленість політичних конфліктів в умовах політико-адміністративного реформування

Исследуется функциональная направленность политических конфликтов, которые возникают в процессе политико-административного реформирования.

Ключевые слова: политический конфликт, конструктивные, деструктивные функции, стабильность политической системы, угрозы.

Tykhonuk, S.A. The functional orientation of the political conflict in the political and administrative reform

Article is devoted to the study of functional orientation of political conflicts that arise in the proceedings of political and administrative reform.

Key words: political conflict, constructive, destructive function, political stability system threats.

УДК 32.001 + 321 + 327.2

Кукарцев О.В.

Зміст поняття «імперія» у суспільно-політичних дослідженнях

Досліджено смислові значення терміну «імперія» в сучасному науковому дискурсі, зокрема в теорії та методології політичної науки. Головна увага приділена аналізу змістовних ознак поняття «імперія», які існують у суспільних науках, а також існуючим труднощам вироблення єдиного визначення імперії.

Ключові слова: імперія, імперскість, влада, підкорення, панування, ієрархія, центр, периферія, політична система, держава, простір.

Проблема аналізу смислового об'єму понять є однією з найактуальніших у науковому дискурсі взагалі й в теорії та методології політичної науки зокрема. Адже кожна система знань вимагає точності понять, суджень та умовиводів. Одним з таких понять, що активно використовується у суспільно-політичній думці протягом вже двох тисяч років, але тільки в останні десятиліття стало предметом наукової рефлексії, є слово «імперія».

Сучасні дослідники звертають увагу на його невизначеність та багатозначність. У науці склалася доволі непроста ситуація: ступінь наукової розробленості імперської проблематики відносно високий, саме слово «імперія» та похідні від нього використовують усі, але про зміст, сенс його домовитись не вдається. Загалом, наповнення терміну тим чи тим змістом залежить від автора, від конкретних умов його праці, наукової дисципліни, а також від багатьох інших факторів.

Інтерес до імперії з погляду політичної науки – явище відносно недавнє та пов'язане, передусім, із спробами опису та порівняння окремих імперій, або пояснення особливостей конфігурації та динаміки систем міжнародних відносин минулого та теперішнього часу. За словами О. Мотиля, «імперії як виразно політичній системі дісталось мало уваги від фахівців соціальних наук; за останні чотири десятиліття ХХ століття з'явилася лише жменька книжок та статей» [12, с.15]. Загалом, як зауважив Д. Лівен, «імперія не була в пошані в істориків попереднього покоління, а у працях політологів та спеціалістів у сфері міжнародних відносин вона займала маргінальне положення» [9, с.283]. Сплеск інтересу до імперії слід віднести до кінця 80-х років минулого століття, який зберігається до сьогоднішнього дня.

Характеризуючи сучасний стан наукового дослідження проблеми, слід відзначити, що сьогодні тема імперії актуалізована у різних галузях суспільно-гуманітарного знання: історичному (в дослідженнях світової історії та політичної історії), філософському (філософії історії, філософії політики, соціальній філософії), соціологічному (історична соціологія, політична соціологія), політологічному, юридичному. Серед авторів, які вдавалися до аналізу категорії «імперія», слід відзначити праці М. Дойла [19], О. Мотиля [12], Р. Суні [13; 27], Д. Лівена [9], М. Бейсінгера [1], Г. Мьонклера [25], Ч. Майера [24], Дж. Річардсона [26], А. Філіппова [15], І. Яковенко [17], С. Каспе [6; 7], А. Магуна [10], В. Матвєєва [11], Е. Дамірчієва [5], Ш. Шогенова [16]. Названі дослідники вивчали основні інтерпретації терміну «імперія» і пропонували своє трактування, виводячи його або з існуючих у науці підходів, або на основі критики праць своїх попередників. В літературі також наявні й спеціальні колективні монографії та збірки матеріалів міжнародних конференцій, присвячені проблемі пошуку змісту та меж застосування поняття «імперія» [див., наприклад: 2; 18; 21; 22; 23].

Незважаючи на недавній сплеск інтересу до «імперії», вона залишається найменш раціоналізованою й критично осмисленою категорією сучасних суспільних наук, особливо у порівнянні з такими термінами, як «державо» або «нація». Як відзначає російський вчений С. Каспе, саме поняття «імперія», будучи одним із найуживаніших

у політичній лексиці, водночас лише іноді супроводжується змістовним визначенням терміну. «Саме тому, – за його словами, – навіть найцінніші окремі спостереження не утворюють цілісної картини, яка дозволила б перевести подальші дискусії на відносно міцний фундамент термінологічної ясності. Дійсно, поняття імперії до теперішнього часу залишається нечітко концептуалізованим» [6, с. 19]. Такий стан речей у сучасній суспільно-гуманітарній науці зумовлює подальшу актуальність та наукову значимість розроблення дефініції «імперії».

Саме слово «імперія» походить від латинського *imperiū* – похідне від дієслова *imperare* – владарювати, управляти. Поняття *imperiū* – це первісно «влада», «вищі повноваження, необмежені повноваження». Виключно у такому сенсі воно вживалося принаймні, до I ст. до н.е., коли йшлося про наділення вищою владою та повноваженнями консулів та інших вищих магістратур [14, с. 3–4; 20, с. 214]. Пізніше дане поняття було розширене і стало позначати право Риму повелівати підкореними народами, імперія стала розумітися як поєднання вищої вселенської влади та певної території і народу. У такому значенні, як відзначає французький дослідник Д. Лівен, у Давньому Римі термін *imperiū* набув чітко визначеного політичного та інституційного смислу, наближеного до сучасного поняття законного суверенітету [9, с. 287]. Внаслідок своїх зв'язків з римським імперським державним устроєм, з претензією Риму на світове панування, а згодом із усім християнським світом, це слово незабаром стало позначати владу, яка претендує на загальний характер, або, принаймні, владу над величезними просторами. Протягом останніх двох тисяч років слово «імперія» часто зберігало це значення державного утворення, яке має політичну владу над домініонами, віддаленими на велику відстань від своєї метрополії [9, с. 287; 26].

У наш час дослідники проблеми імперій – як політологи, так й орієнтовані на їхній підхід історики – сформулювали декілька родових ознак «імперії» [8, с. 23]. Найперше, на що звертається увага – це її політичний характер. Імперія розуміється багатьма дослідниками як певна форма панування та контролю. Тобто імперія – передусім тип соціально-політичної системи, соціальні відносини всередині якої мають владно-ієрархічний характер. Критерій ієрархізму означає, що в імперській системі вертикальні владні відносини більш значимі, ніж горизонтальні. Наприклад, М. Дойл оголошує імперію «системою взаємодії між двома політичними одиницями, одна з яких – домінуюча метрополія, здійснює політичний контроль над внутрішньою та зовнішньою політикою, тобто чинним суверенітетом іншої одиниці – підпорядкованої периферії», а Дж. Армстронг розглядає імперію як «складну політичну спільноту, яка інкорпорувала малі політичні одиниці» [цит. за 13, с. 13].

Головну методологічну складність становить неоднорідна, гібридна природа імперії. З одного боку, будь-яка імперія є політичною системою, яка активно діє у сфері міжнародних відносин, тобто всебічно утягнена у загальносвітові процеси. Проте з іншого боку, імперії внаслідок своєї автономної структурованості незмінно претендують на самодостатність, тяжіючи до замкненості та ізоляваності. Остання обставина, утім, не скасовує притаманного імперіям прагнення до експансії, поширення свого правління на усе нові землі та народи.

Суттєва їх риса полягає також у тому, що будь-яка імперія принципово розмікнена у просторовому плані, інтенціонально безмежна, спрямована до збігу з ойкуменом. За словами С. Каспе, значні територіальні розміри й пов'язані з ними, хоча й опосередковано, безмежність – як правило, потенційна в плані реальної політики, але цілком актуальна як специфічна картина світу [7, с. 50]. Кордони імперій принципово відмінні від кордонів національних держав: оскільки імперії ґрунтуються на завоюваннях, їх рубежі є тимчасовими, вони не є природними у фізичному (географічному) або культурному сенсі, але є фронтами – пограничними або контактними зонами.

Важливою сутнісною рисою імперії виявляється наявність у ній надпотужного – як в інституціональному, так й у ціннісному відношенні – макросоціального центру. Класичне визначення імперії, яке належить Ш. Айзенштадту, засноване саме на розробленому Е. Шилзом концепті центру: «Термін «імперія» зазвичай використовується для позначення політичної системи, яка охоплює великі, відносно сильно централізовані території, у яких центр, втілений як у постаті імператора, так й центральних політичних інститутах, утворював автономну одиницю. Далі, хоча імперії як правило

ґрунтувалися на традиційній легітиматії, вони часто використовували деякі ширші, потенційно універсальні політичні та культурні орієнтації, які виходили за межі того, що було властиве будь-якій із складових імперії частин» [цит. за 6, с. 20].

Подібної методології дотримується інший авторитетний дослідник імперій О. Мотиль. Згідно його визначення, під імперією слід розуміти «ієрархічно організовану політичну систему, що має втулкоподібну будову – як колесо без обода, – в якій центральна еліта і влада домінують над периферійними елітами і спільнотами, діючи як посередники в їхніх важливих взаємодіях і спрямовуючи потоки ресурсів від периферії до центру і знову до периферії» [12, с. 19]. Таким чином, суть імперії, як припускається, полягає у постійному відтворенні моделі «домінуючий центр – підпорядкована периферія», причому згадані елементи імперської структури розташовуються у територіально різних регіонах. Відповідно, весь обмін ресурсами – грошима, товарами, інформацією, людьми – в імперіях відбувається виключно через центр, а не безпосередньо між регіонами.

Особливий характер відносин, які зв'язують ядро й периферію, – вищезгадане «колесо без обода», – зовсім не вичерпують усі характеристики імперій. Їх суттєвою рисою є відсутність або обмеження, під імперією слід розуміти «ієрархічно організовану державу територій, збереження ним своїх етнокультурних особливостей. Імперія відзначається етнокультурною та етнополітичною неоднорідністю імперського простору – та його складенням у відносно єдиний соціально-політичний організм шляхом створення особливого режиму взаємодії центральної та периферійних еліт й чітким відмежуванням уніфікованих зон соціальної комунікації від таких, де ця уніфікація недоцільна.

Однією з головних ознак імперії є присутність у механізмах легітиматії й у політичній практиці універсалістських орієнтацій, аж до претензії на вселенський сенс власного буття й утвердження «космічного суверенітету» (термін М. Дюверже) [7, с. 51]. Імперський універсалізм постає як певна культурна за своїм змістом інтенція, й конкретний політичний смисл імперії обов'язково має глибинне культурне підґрунтя, хоча формалізована його експлікація є скоріше винятком. Неважко помітити, що спільним знаменником для усіх «критичних» ознак імперії є їхня локалізація на перетині сфер культури й політики. Таким чином, імперський характер політичних систем визначається не тільки характером політичних інститутів, скільки змістом внутрішньо неоднорідної політичної культури, яка у цих інститутах формується, через них виражається, й є первинною щодо інститутів [6, с. 29].

Для розуміння того, чим є імперія, вкрай важливе питання про її співвідношення з державними системами іншого типу, насамперед – з державою-нацією. Модель національної держави діаметрально протилежна імперській моделі, про що свідчить уся європейська історія [2]. Європейська національна держава народжувалась як неімперія або навіть антиімперія. Вона вела з імперіями тривалу й запеклу боротьбу, у якій зрештою перемогла. Такі історичні події, як Вестфальський мир 1648 р. та Віденський конгрес 1814–1815 рр., засвідчили, що як основу для свого подальшого розвитку європейські держави обрали зовсім не-імперську систему територіальних суверенітетів. Як політико-територіальні структури імперія та держава-нація становлять собою «ідеальні типи», які протистоять один одному – перший з них заперечує, а другий втілює право націй на самовизначення [3, с. 41–42]. Можна погодитись з думкою Д. Лівена, що «імперія за визначенням є антиподом демократії, народного суверенітету та національного самовизначення» [9, с. 286].

Підсумовуючи, відзначимо, що серед головних причин, які пояснюють труднощі вироблення єдиного визначення імперії, є їх широке розмаїття. З іншого боку, складність дослідження спричинена обмеженістю аналітичного інструментарію сучасного суспільствознавства. Існують принципові розбіжності у підходах, зумовлені передусім відмінностями індивідуалізуючих та генералізуючих методів. Історики, як прибічники першого методу, переважно вказують на принципову неможливість створення універсальної теорії або визначення імперії. Так, приміром, не завжди закономірності, виявлені при вивченні домодерних імперій, прийнятні для імперій модерних. Вказується на обмежену продуктивність пошуків маркерів «імперськості» на кшталт «структура відносин центр–периферії», «система імперського управління» чи «організація територій» [4, с. 396]. На думку істориків, не існує імперії «взагалі» як

певної вічної субстанції, а є багато історично різних імперій, часто з протилежними характеристиками [8, с. 28–29].

Від себе додамо, що критика генералізуючих підходів не означає неможливості виявлення спільних рис імперій. У прагненні до понятійної чіткості концепту «імперія» перспективним є шлях координації зусиль істориків з вченими-політологами, соціологами, культурологами.

Список використаних джерел

- Бейссингер М. Переосмысление империи после распада Советского Союза / Марк Бейссингер // AbImperio. – 2005. – №3. – С. 35–88.
- Бурбанк Д. Траектории империи / Джейн Бурбанк, Фредерик Купер // Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма / Ред.–сост. Герасимов И., Могильнер М., Семенов А. – М.: Новое издательство, 2010. – С. 325–361. – (Новые границы).
- Бусыгина И. Sumergosogito. Политический мини-лексикон / Ирина Бусыгина, Андрей Захаров. – М.: Московская школа политических исследований, 2006. – 240 с.
- Герасимов И. Новая имперская история и вызовы империи / Илья Герасимов, Сергей Глебов, Ян Кусбер и др. // Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма / Ред.–сост. Герасимов И., Могильнер М., Семенов А. – М.: Новое издательство, 2010. – С. 383–418. – (Новые границы).
- Дамирчиев Э.И. оглы. Империя как политический феномен: теоретико-методологические аспекты исследования [Электронный ресурс] / Дамирчиев Эмин Исахан оглы // Автореф. дис... канд. полит. наук: спец. 23.00.01 – Теория и философия политики, история и методология политической науки. – М., 2010. – 30 с. – Режим доступа: <http://new.philos.msu.ru/uploads/media/201006damirchiev.pdf>
- Каспэ С. Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика / Святослав Каспэ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 256 с.
- Каспэ С. Центры и иерархии: пространственные метафоры власти и западная политическая форма / Святослав Каспэ. – М.: Московская школа политических исследований, 2007. – 320 с.
- Кривушин И.В. В погоне за фантомом? Проблема империй в исследовательской перспективе / И.В. Кривушин // Имперский вопрос – национальный ответ: сб. науч. ст. / Отв. ред. А.Л. Рябинин; ред.–сост. Г.В. Лукьянов. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. – С. 21–29.
- Ливен Д. Империя, история и современный мировой порядок / Доминик Ливен // Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма / Ред.–сост. Герасимов И., Могильнер М., Семенов А. – М.: Новое издательство, 2010. – С. 283–323. – (Новые границы).
- Магун А. В. Империализация (Понятие империи и современный мир) / А. В. Магун // Политические исследования (Полис). – 2007. – №2. – С. 63–80.
- Матвеев В. Е. Концепт «империя» в современной научной литературе [Электронный ресурс] / Матвеев Владимир Евгеньевич // Автореф. дис... канд. истор. наук: спец. 07.00.09 – Историография, источниковедение и методы исторического исследования. – Томск, 2008. – 27 с. – Режим доступа: <http://sun.tsu.ru/mminfo/000340349/000340349.pdf>
- Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження / Олександр Мотиль. – К.: Критика, 2009. – 200 с.
- Суни Р. Империя как она есть: имперская Россия, «национальное» самосознание и теории империи / Рональд Суни // Ab Imperio. – 2001. – №1–2. – С. 9–72.
- Уколова В.И. Империя: исторический опыт Рима [Электронный ресурс] / В.И. Уколова // Вестник МГИМО–Университета. – 2008. – №2. – С. 3–10. – Режим доступа: http://www.vestnik.mgimo.ru/filesserver/02/vestnik_02-01.pdf
- Филиппов А.Ф. Наблюдатель империи (империя как социологическое понятие и политическая проблема) / А.Ф. Филиппов // Вопросы социологии. – 1992. – Том 1, №1. – С. 89–120.
- Шогенов Ш.Х. Роль концепта «империя» в познании глобализирующего мира (социально-философские аспекты темы) [Электронный ресурс] / Шогенов Шахим Хаталиевич // Автореф. дис... канд. филос. наук: спец. 09.00.11 – Социальная философия. – М., 2007. – Режим доступа: <http://www.dissertat.com/content/rol-kontsepta-imperiya-v-poznanii-globaliziruyushchegosya-mira-sotsialno-filosofskie-aspekty>
- Яковенко И.Г. От империи к национальному государству (попытка концептуализации процесса) / И.Г. Яковенко // Политические исследования (Полис). – 1996. – №6. – С. 117–128.

18. After Empire: Multi ethnic Societies And Nation–building. The Soviet Union and The Russian, Ottoman, and Habsburg Empires/ Edited by Karen Barkey and Mark von Hagen. Boulder, CO: West view Press, 1997. 208 pp.

19. Doyle, M. W. Empires / Michael W. Doyle. Ithaca and London: Cornell University Press, 1986. 408 pp.

20. Encyclopedia of Power / Edited by Keith Dowding. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2011. 784 pp.

21. Imperial Formations / Edited by Ann Laura Stoller, Carole McGranahan, and Peter C. Perdue. Santa Fe: School for Advanced Research Press, 2007. 448 pp.

22. Imperiology: From Empirical Knowledge to Discussing the Russian Empire [Электронный ресурс] / Ed. By Kimitaka Matsuzato. Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2007. 273 pp. – (21st Century COE Program Slavic Eurasian Studies, №13). – Режим доступа: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no13_ses/contents.html

23. Le Concept d'empire / M. Duverger (dir.). Paris: Presses universitaires de France, 1980. 488 pp.

24. Maier, C. S. Among Empires: American Ascendancy and Its Predecessors / Charles S. Maier. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007. 384 pp.

25. Münkler, H. Empires: The Logic of World Domination from Ancient Rome to the United States / Herfried Münkler [translated from German by Patrick Camiller]. Malden, MA: Polity Press, 2007. 264 pp.

26. Richardson, J. The Language of Empire: Rome and the Idea of Empire from the Third Century BC to the Second Century AD / John Richardson. New York: Cambridge University Press, 2009. 232 pp.

27. Suny, R. G. Studying Empires / Ronald Grigor Suny // AbImperio. – 2008. – №1. – P. 205–213.

Кукарцев О.В. Содержание понятия «империя» в общественно-политических исследованиях

Исследованы смысловые значения термина «империя» в современном научном дискурсе, в частности в теории и методологии политической науки. Главное внимание уделено анализу содержательных признаков понятия «империя», а также существующим трудностям выработки единого определения империи.

Ключевые слова: империя, имперскость, власть, подчинение, господство, иерархия, центр, периферия, политическая система, государство, пространство.

Kukarcsev, O.V. The Content of Notion «Empire» in Social and Political Studies

The meanings of term «empire» in contemporary science discourse, in theory and methodology of political science particularly, are investigated. The analysis of substantive signs of concept «empire» and current difficulties in making the unified definition of empire are given much attention.

Key words: empire, power, subjection, domination, hierarchy, center, periphery, political system, state, space.

Політична відповідальність як об'єкт дослідження політичної науки в контексті неінституційної парадигми

Розглянуто явище політичної відповідальності в політичній науці. Виокремлено різновиди політичної відповідальності в залежності від часу її настання (перспективна та ретроспективна). Проведено розрізнення між політичною та конституційно-правовою відповідальністю, що перебувають у сферах дослідження політичної та юридичної наук відповідно. З'ясовано характерні особливості та відмінні риси інституційного та неінституційного напрямків дослідження політичної науки. Досліджено існування інституту політичної відповідальності в контексті неінституційної парадигми.

Ключові слова: відповідальність, політична відповідальність, парадигма, ретроспективна відповідальність, перспективна відповідальність, інституційна парадигма, неінституційна парадигма.

Поняття відповідальності в політичній науці прийнято розглядати в кількох аспектах. Найперше – це трактування політичної відповідальності як здатності політичних діячів (суб'єктів політики) відповідати за свою діяльність, свої вчинки та їх наслідки. Тут в основному йдеться про суспільно-моральний аспект політичного життя, а сама політична відповідальність може розглядатися як у перспективі, тобто як певна настанова, обов'язок виконувати задані цілі, встановлені правила поведінки, дотримання певних вимог, так і в ретроспективі – вже після того, як суб'єкт політичної відповідальності не дотримався взятих на себе зобов'язань, не виконав обіцянок, знехтував наданим йому кредитом довіри і мусить відповідати у встановленому порядку. Зазвичай – це певне покарання, що може мати або моральний вияв, або бути матеріальним субстратом.

Іншим аспектом відповідальності є її конституційно-правовий або ж юридичний бік, що може визначатися як самостійний різновид відповідальності й водночас виступати підвидом політичної відповідальності. Конституційно-правова відповідальність передбачає законодавче притягнення до відповідальності та застосування відповідних санкцій до суб'єктів – порушників відповідних конституційно-правових норм. Політична відповідальність відтак може бути перспективною і ретроспективною, а конституційно-правова відповідальність розглядається виключно в ретроспективі, оскільки передбачає відповідне покарання винуватців за вчинені дії чи ймовірну бездіяльність у визначеному політичному полі.

Окремі аспекти політичної відповідальності висвітлювали у своїх наукових дослідженнях такі українські автори як В. Барков, С. Балан, Н. Гедікова, Х. Голинська, Д. Горчаков, С. Заморуєва, І. Кресіна, А. Коваленко, Г. Почепцов, М. Примуш, М. Самуїлік, В. Торяник, В. Трипольський та ін. У співвідношенні з конституційно-правовою відповідальністю політичну відповідальність розглядали зокрема, Н. Армаш, С. Балан, О. Мельник, Р. Павленко, В. Шаповал. Що ж стосується політичної відповідальності як політичного інституту, то у цій сфері дослідження працювали Г. Малкіна, І. Неприцька, І. Черленяк, ін.

Український дослідник Д. Горчаков у своїй статті, присвяченій аналізу вивчення політичної відповідальності у вітчизняній науці, зауважує, що «в юриспруденції було детально розроблено ретроспективний (або «негативний») аспект відповідальності. Через це відповідальність у побутовому вжитку частіше є синонімом покарання. У

філософії та суспільних науках, як за кордоном, так і в нашій країні, розглядаються обидва аспекти. У філософії, зокрема в етиці, ретроспективне значення може набувати сенсу усвідомлення вини...» [2, с. 4]. За визначенням Н. Армаш: «Інститут відповідальності є одним із головних елементів усієї системи стримувань і противаг. При цьому необхідно використовувати як юридичні, так і соціальні засоби впливу» [1].

Оскільки перед нами не стоїть завдання проводити чітке розрізнення між основними різновидами відповідальності, ми не будемо детально зупинятися на цьому. Зрештою, поняття конституційно-правової відповідальності у взаємозв'язку з відповідальністю політичною, знаходиться, як уже зазначалося, у полі дослідження юридичної науки. Для нас важливо є розглянути політичну відповідальність як об'єкт дослідження політичної науки в рамках неінституційної парадигми.

Звернемося до визначення політичної відповідальності, запропонованого російським дослідником В. Серебрянниковим: «політична відповідальність утвердилася як сукупність заходів, що забезпечують приведення влади у відповідність із «договором» між владою і суспільством – законами, як примус влади до виконання прийнятих нею зобов'язань, обіцянок і схвалених суспільством програм. Це засоби впливу на суб'єктів влади і їх політику, що дають можливість домагатися коригування або заміни політичного курсу, усунення від влади негідних і нездатних діячів. Тут і право вільної критики будь-яких суб'єктів влади, опору їхньому беззаконню, висловлення невдоволення, негативної оцінки, недовіри, невиконання «неправомірних» (нелегітимних) указів і наказів» [6].

Політичний простір складається із політичних інститутів, які взаємодіють між собою. Політику структурують різноманітні зіткнення інтересів індивідів, суспільних груп, відбувається реалізація вимог під впливом політичної взаємодії. Політична відповідальність передбачає як реакцію з боку населення на зовнішні сигнали, тобто на діяльність політичних діячів, так і можливість політичних діячів, а також і політичних інститутів змінювати основні вектори своєї діяльності під впливом вимог громадськості. У зв'язку з тим, що ця реакція, окрім встановлених юридично-правових приписів, загальнообов'язкових норм, може містити стихійний характер, політичну відповідальність тривалий час розглядали як явище, з неприцятаними для політичного інституту рисами.

В рамках інституційного підходу, як одного з етапів розвитку політичної науки, прийнято розглядати політичну сферу з точки зору Конституції і писаних законів, які часто є відірваними від існуючого стану речей, від реальної політичної ситуації. Інституціоналізм як напрямок політичної науки формується у 20-х роках ХХ ст. і в його доробку є трактування окремих політичних явищ (політичних партій, політичних рухів, груп тиску тощо) як політичних інститутів – із сукупністю стійких повторюваних ознак, рис і функцій, встановлених загальноприйнятих закономірностей існування та розвитку. В цей час вперше відбувається дослідження та вивчення політичних суб'єктів. У 90-х роках ХХ ст. внаслідок занепаду інституційної парадигми (однобокість підходу інституціоналістів до політичних явищ, трактованих інститутами, вимагала в подальшому детальнішого та динамічнішого підходу), оформляється новий напрямок вивчення політичної науки – неінституціоналізм, однією з визначальних рис якого став розгляд інститутів політики у їх взаємодії між собою, а не як окремих явищ, що існують автономно.

Неінституціоналізм вводить до порядку денного актора як самостійний інститут; поняття політичної мережі як взаємодію політичних інститутів; інститути другого і третього порядку (другого порядку – розглядають дії та події, які відбуваються в політичному житті країни, приміром, виборчий процес, третього порядку – неформальні дії, які здатні традиційно встановитися у відповідному суспільстві). Як зауважують дослідники І. Розмаїнський та К. Холодильнін «інституційне середовище – це сукупність «правил гри», тобто правила, норми і санкції, що утворюють політичні, соціальні та юридичні рамки взаємодії між людьми... Ці рамки, у свою чергу, поділяються на

неформальні правила гри – звичаї, традиції, та формальні – втілені у вигляді конкретних законів та нормативних актів» [4]. В рамках неoinституціоналізму, як стверджують автори, вченими було доведено що «інституційні зміни можуть виникати спонтанно, тоді ж змінюються неформальні правила гри, а за ними – і формальні, які повинні відповідати одні одним, а отже, повинні відповідати одні одним і їхні зміни» [Там само].

Тож, якщо в інституційній парадигмі політичні інститути розглядались з точки зору формально–правових засад, то неoinституціоналізм бере до уваги суб'єктивізм осіб, що діють в політичних інститутах, враховуючи, при розгляді, відносини, що склалися між політичними суб'єктами, між посадовцями, керуючись в основі реальною ситуацією, що існує в країні у даний період. Таким чином, поняття політичної відповідальності, яке в рамках інституціоналізму не мало ознак формального політичного інституту, в контексті неoinституціональної парадигми вже розглядається як політичний інститут із сукупністю відповідних норм, правил, стійких повторюваних зв'язків.

Але тут необхідним є уточнення, пов'язане в основному із розглянутим вище трактуванням політичної відповідальності у перспективі та ретроспективі. Останній різновид політичної відповідальності (ретроспективний) ще можна певним чином уніфікувати, стандартизувати, і закріпити (у вигляді встановлених приписів і норм, що передбачають відповідні наслідки за порушення взятих на себе зобов'язань). Тоді як політична відповідальність у перспективі буде охоплювати спектр суб'єктивних поглядів індивідів – суб'єктів політичного процесу, їх формальних та неформальних взаємозв'язків та підстав здійснення ними повноважень. Інституціалізувати їх можна в разі створення певного ідеального зразка поведінки політичних суб'єктів, що значною мірою корелюється із фактичною (не номінальною) формою державного режиму, панівною або превалюючою суспільною ідеологією, у відповідності до інтересів суспільних груп та співпадає із загальним політичним курсом держави.

А. Романюк у своїй статті «Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці» зазначає: «новий інституціоналізм або «критичний інституціоналізм» сприяв, на відміну від старого інституціоналізму, залученню до аналізу не лише найбільш суттєвих інститутів – держави, уряду, парламенту, партії та бюрократії, але й інститутів «другого порядку» та неформальних інститутів. Поняття «критичний» не є другорядним у цьому трактуванні. Воно засновується на постулаті, що відбувається не просте повернення до вивчення інститутів та протиставлення пріоритетності поведінки, що є властивим біхевіоризму, а підкреслює, що звернення до категорії політичних інститутів відбувається одночасно з вивченням поведінки діючих політичних акторів, яка переважно вивчається в системі координат теорії раціонального вибору...» [5].

У процесі інституціалізації відбувається трансформація хаотичної, нерегульованої, неочікуваної поведінки у прогнозовану, таку, що можна передбачити і відстежити, певним чином попередити. Інституціалізація політичної відповідальності, як становлення відповідного політичного інституту, відбувається із закріпленням людських відносин, а також певного набору політичних взаємодій, пов'язаних з актуальними проблемами.

Щодо особливостей інституціалізації політичної відповідальності, слушно зауважує у своєму дисертаційному дослідженні В. Торяник, «політична відповідальність може розглядатись і як форма, і сутність політичних функцій та відносин, тобто як функціональний політичний інститут, в якому розкривається спрямованість політичної діяльності соціального суб'єкта, – поряд, наприклад, з інститутом представництва чи референдуму. Як вважають інституціоналісти, політична спільність обумовлюється ефективністю політичних організацій і процедур у суспільстві. Ефективність, у свою чергу, залежить від підтримки суспільством організацій і процедур, від рівня їх інституціалізації. Остання розуміється як процес, в якому організації та процедури набувають значимості і стабільності. Зрозуміло, що ці значимість і стабільність не можуть бути досягнуті без формування відповідних нормативно–ціннісних орієнтацій людей, які визначали б місце та роль кожного учасника політичного процесу, умови

політичної дії та взаємодії суб'єктів, в тому числі їх політичну відповідальність» [7, с.13].

З огляду на це можемо стверджувати, що політична відповідальність як об'єкт дослідження політичної науки в контексті неoinституційної парадигми виступає політичним інститутом. Відтак тут постає вимога в уточненні, що пов'язана з подвійною природою визначення політичної відповідальності, залежно від часових умов (перспективної та ретроспективної політичної відповідальності). Трактування політичної відповідальності як усвідомлення суб'єктами політичного життя певного обов'язку перед суспільством та необхідності гарантій своєї поведінки може видаватися далекою від певних інституційно закріплених правил і норм. Політична ж відповідальність в ретроспективі, як необхідність застосування певних санкцій за невиконання обіцянок, некоректності в діях тощо, може вважатися інституційною нормою.

На подвійності розглядуваного нами поняття політичної відповідальності наголошує також у своїй праці дослідник Р. Павленко. Проте принципом його розподілу є не часовий критерій, а предметний, оскільки автор вказує на політичну і конституційно–правову відповідальність як два аспекти відповідальності уряду перед парламентом, зокрема, в сучасній Україні і наголошує на необхідності встановлення процедур відповідальності в політичній системі України [3].

І. Черленяк звертає увагу, що «політична відповідальність виникає як ознака владно–управлінських стосунків, саме в демократичних державах» та як наслідок некоректних політичних дій може мати вираження передусім у вигляді санкції «вилучення із сфери політичної діяльності» [8, с.11, 16]. Як зауважує А. Романюк, «Значення політичних інститутів суттєво зростає, коли ми маємо справу зі стабільними демократичними суспільствами, де політичний процес характеризується регулярністю та повторюваністю, внаслідок чого самі інститути набувають значного розвитку» [5].

Таким чином, для того, аби політична відповідальність інституціалізувалася в державі необхідними є наявність інших інститутів притаманних демократичному суспільно–політичному устрою, а також в цілому розвиток демократії. У зв'язку з тим, що політична відповідальність у політичній науці тривалий час розглядалася як різновид соціальної відповідальності, виникали труднощі із виокремленням її чітких характеристик. Та вже на підставі зв'язку з владними відносинами, а також з огляду на специфічну сферу суспільних взаємозв'язків, які регулює політична відповідальність, її можна віднести до самостійного виду відповідальності, а також, в контексті неoinституційної парадигми, до політичного інституту.

Список використаних джерел

1. Армаш Н. Особливості відповідальності «державних політичних діячів»: співвідношення політики та закону // Надія Армаш. – Юридичний журнал. – 11/2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1980>
2. Горчаков Д. Вивчення поняття політичної відповідальності у вітчизняній науці / Дмитро Горчаков // Наукові записки. – Серія: Політичні науки: збірник наукових трудов. – Т. 45. – К.: Академія, 2005. – С. 4–8.
3. Павленко Р. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід / Р. Павленко. – К.: КМ Academia, 2002. – 253 с.
4. Розмайнский И., Холодilin К. История экономического анализа на Западе. Современные школы в институционализме. Неoinституционализм [Електронний ресурс]: Библиотека «Полка букиниста». – Режим доступу. – http://society.polbu.ru/rozmainsky_econanalysis/ch79_ii.html
5. Романюк А. Новый институционализм та поняття інституту в політичній науці [Текст] / Анатолій Романюк. – Все для студента–політолога [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – <http://politolog.at.ua/publ/>
6. Серебрянников В. Ответственность власти [Електронний ресурс]: Публикации; Представительная власть: мониторинг, анализ, информация; Политический процесс // Научно–

исследовательский институт социальных систем им. М.В. Ломоносова. – 1996. – №8(15). – Режим доступу. – http://niiss.ru/mag11_otvets_vlas.shtml

7. Торяник В. Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі / Володимир Торяник // Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2005. – 22 с.

8. Черленяк, І. Формування інституту політичної відповідальності в умовах становлення політико-еволюційних циклів в Україні [Текст] / Іван Черленяк // Стратегічні пріоритети. – 2006. – №1. – С. 11–17.

Балуцька Л.М. Политическая ответственность как объект исследования политической науки в контексте неoinституциональной парадигмы

Рассмотрено явление политической ответственности в политической науке. Выделены разновидности политической ответственности в зависимости от времени ее наступления (перспективная и ретроспективная). Проведены различия между политической и конституционно-правовой ответственностью, которые находятся в сферах исследования политической и юридической наук соответственно. Выявлены характерные особенности и отличительные черты институционального и неoinституционального направлений исследования политической науки. Исследовано существование института политической ответственности в контексте неoinституциональной парадигмы.

Ключевые слова: ответственность, политическая ответственность, парадигма, ретроспективная ответственность, перспективная ответственность, институциональная парадигма, неoinституциональная парадигма.

Balytska, L.M. Political Responsibility as a Subject of Investigation of Political Science in the Context of Neoinstitutional Paradigm

The phenomenon of political responsibility in political science is considered. The varieties of political responsibility are distinguished depending on time of their occurrence (perspective and retrospective). Distinction between political and constitutionally legal responsibility is determined. Characteristic and distinguishing features of institutional and neoinstitutional directions of research of political science are found out. The existence of political responsibility institute in the context of neoinstitutional paradigm is investigated.

Key words: responsibility, political responsibility, paradigm, retrospective responsibility, perspective responsibility, institutional paradigm, neoinstitutional paradigm.

УДК 323.22: 004.738.5

Романенко О.В.

Погляди сучасних зарубіжних дослідників на роль соціальних медіа в політичній комунікації

Проаналізовано останні за часом публікації провідних американських вчених з наукових установ США: Іллінойського Університету в Чикаго, Державного Мічиганського Університету, Державного Університету Огайо, Вашингтонського університету, Американського Університету у Вашингтоні, Нортсвестернського Університету, Техаського Університету в Остіні, Техаського Технологічного університету та Державного Університету Арізони. У статті подано огляд основних напрямків дослідження вчених, пов'язаних з політичною комунікацією у соціальних мережах.

Ключові слова: політична комунікація, Інтернет, соціальні мережі.

Структура електорату будь-якої країни постійно змінюється і щоразу більша його частина – це покоління, виховане на сучасних Інтернет-сервісах, блогах і соціальних мережах. Молодь чекає від політиків сучасних методів політичної комунікації. Тому сайти соціальних мереж стають дедалі популярнішими серед політичних лідерів, партій та рухів. Звідси постає питання політичного дослідження сайтів соціальних мереж.

Мета статті полягає у розкритті в рамках сучасних уявлень про Інтернет-комунікацію змісту поняття «соціальна мережа» та визначенні, в якому контексті його вивчають зарубіжні вчені. В якості основного завдання статті постає аналіз останніх теоретичних досліджень з цього питання, насамперед, англійських науковців, які працюють в наукових закладах Сполучених Штатів Америки. Також ціллю статті є визначення, які нові можливості соціальних мереж вчені рекомендують використовувати для здійснення політичної комунікації.

Феномен участі, збільшення політичної свідомості та активності, поглиблення існуючих та створення нових зв'язків, самопрезентації, можливості «потоваришувати» з відомими людьми досліджують вчені багатьох країн світу. Цей напрямок аналізу дуже розповсюджений в США. Серед американських вчених можна виокремити ряд шкіл. Так, Zizi A. Papacharissi (Zizi A. Papacharissi), яка є професором і керівником кафедри комунікації в Іллінойському Університеті в Чикаго (University of Illinois–Chicago) зосереджується на цифрових технологіях, соціальних мережах і он-лайн журналістиці. Дослідниця є автором ряду ґрунтовних наукових праць (наприклад, «Приватна сфера: демократія в цифровому віці» [1], «Віртуальний регіоні в соціальних мережах: порівняльний аналіз мереж Facebook, LinkedIn та ASmallWorld» [2], «Самопредставлення у віртуальному житті: характеристика особистих домашніх сторінок» [3]). Її асистентка, Келлі Куїн (Kelly Quinn), також досліджує політичну комунікацію в мережі Інтернет. Їх колега, Мері Бет Уотсон-Мангейм (Mary Beth Watson–Manheim), розглядає використання інформаційних і комунікаційних технологій (ІКТ) в різних точках планети, аналізує, як географічне розташування впливає на перерозподіл робочих місць. Також в сфері наукових інтересів вченої знаходиться опрацювання та трактування контенту блогів та сервісів зберігання відео.

Цілий ряд вчених з Державного Мічиганського Університету (Michigan State University) розробляють тематику становлення соціальних мереж, розглядають основні положення та принципи їх використання та прогнозують їх майбутнє. Це, насамперед, професор Джозеф Б. Вальтер (Joseph B. Walther), який є автором (та співавтором, наприклад, з такими вченими, як Д. Вестерманом (D.K. Westerman), Б. Ван Дер Хейдом (B. Van Der Heide), С. Тонгом (S.T. Tong), Л. Лангвеллом (L. Langwell), Дж. Кімом (J. Kim), Дж. Антоні (J. Anthony)) численних теоретичних праць та емпіричних досліджень, що стосуються комп'ютерно-опосередкованої комунікації. Серед проблем, які розглядаються: теоретичні положення [4], аналіз пошуку користувачами інформації на

Интернет–ресурсах [5], характеристика критеріїв оцінки відношення між кількістю друзів і комунікацією, самовираженням у Facebook [6]).

В даний час Джозеф Б. Вальтер працює над вивченням різних форм он–лайнового впливу на користувачів [7] та висуває теоретичні положення стосовно міжособистісної взаємодії в он–лайн групах [8, 9]. Ще одна дослідниця з того ж університету, Вей Пен (Wei Peng), аналізує вплив інтерактивних технологій, у тому числі цифрових ігор та соціальних мереж на користувачів. Її наукові інтереси пов'язані з описом навичок, які виробляються в користувачів соціальних мереж. Подібний об'єкт досліджень має і Ніколь Б. Еллісон (Nicole B. Ellison): у контексті сучасних уявлень про соціальні мережі розглядає зміст поняття соціального капіталу, характеризує особливості розвитку особистості в Інтернет–середовищі, аналізує самопрезентацію користувачів тематичних соціальних мереж загального і тематичного характерів. В працях дослідника Чарльза Стейнфілда (Charles Steinfield) вивчається, яким чином нові медіа, в тому числі он–лайн соціальні мережі, здійснюють вплив на індивідуальні та колективні дії користувачів [10], як вони впливають на політику.

Вчені з Державного Мічиганського Університету, окрім вищезазначених питань, у власних дослідженнях піднімають проблеми конфіденційності в мережі Інтернеті, а також питанням формування навичок спілкування в Інтернет–ЗМК. Так, це входить до наукових інтересів Роберта ЛаРоза (Robert LaRose). Можна говорити про спадковість наукової школи, про нових аспірантів та докторантів, що розглядають можливості використання особливості функціонування мережі Інтернет та таку її особливу частину, як соціальні мережі. Наприклад, наукові роботи Калеба Т. Кара (Caleb T. Car) присвячені наслідкам використання нових медіа в самопрезентації та самосприйнятті користувачів, особливо в групах та організаціях, Девід ДеАндреа (David DeAndrea) вивчає ЗМК, а більш ретельному аналізу піддає соціальні мережі та описує їх вплив на сучасну молодь. Також науковець відзначає тісний зв'язок між он–лайн технологіями та поведінкою молоді в реальному житті. Стефані Том Тонг (Stephanie Tom Tong) аналізує міжособистісну комунікацію в комп'ютерно–опосередкованому середовищі, вплив соціальних мереж на індивіда та його дії.

Не лише науковці пишуть цікаві та змістовні статті про медіа. Професіонали, що працюють в цій галузі також висловлюють ідеї та погляди на розвиток і становлення соціальних медіа, що базуються на прикладах з власної практики. Визнаним спеціалістом є Дана Бойд (Danah Boyd), співробітниця компанії Microsoft. Її праці стосуються історії виникнення, еволюції, повсякденної практики використання мережі Інтернет [11], дій різних верств населення в соціальних мережах, автор аналізує діяльність молоді в мережі Інтернет [12] та вплив на цю аудиторію Інтернет–комунікації.

Важливим є дослідження ряду американських вчених, які працюють над теоретичним осмисленням соціальних мереж та вносять ряд пропозицій технічного характеру стосовно їх аналізу: Брендон Ван Дер Хайде (Brandon Van Der Heide), який викладає в Державному Університеті Огайо (Ohio State University) і вивчає взаємодію різних соціальних груп в Інтернет–середовищі, досліджує комунікаційні процеси, які відбуваються на сайтах соціальних мереж. Професор Малкольм Р. Паркс (Malcolm R. Parks) з Вашингтонського університету (University of Washington) критично аналізує соціальні мережі [13] та події, які вони можуть спровокувати. Професор Патрісія Ауфдерхайде (Patricia Aufderheide) з в Американського Університету у Вашингтоні (American University in Washington) є директором Центру соціальних медіа, що діє при університеті. Вчена розглядає комунікаційну політику різних країн, використання соціальних медіа в інтересах суспільства. Естер Харгітті (Eszter Hargittai), доцент кафедри комунікативних досліджень в Нортвестернському Університеті (Northwestern University), Чикаго, вивчає питаннями соціально–політичних наслідків розвитку та трансформації інформаційних і комунікаційних технологій. Барбара К. Кей (Barbara K. Kaye) досліджує яким чином Інтернет, блоги та соціальні медіа впливають на політичні погляди та навички використання ЗМК [14]. Окрім США, Барбара К. Кей викладає в Італії та Австрії. Томас Дж. Джонсон (Thomas J. Johnson) з Техаського Університету в Остіні (University of Texas at Austin) – автор ряду робіт про нові медіа, медіа–комунікації в епоху глобалізації та про роль ЗМК в мобілізації громадськості. Вівью Жан (Weiwu Zhang) викладає в Техаському Технологічному університеті (Texas Tech University),

вивчає нові засоби масової комунікації, цікавиться державною політикою в галузі мас–медіа, зв'язками з громадськістю у політичній сфері; Даун Р. Гілпін (Dawn R. Gilpin), професор Державного Університету Арізони (Arizona State University), досліджує соціальні мережі, зв'язки з громадськістю та соціальні медіа. Останні його публікації присвячені використанню мікроблогів, зокрема сервісу Twitter [15].

З аналізу праць вищезазначених авторів випливає, що соціальні мережі – це спеціальні Інтернет–сервіси, що дозволяють користувачам створювати, редагувати, поширювати інформацію персонального характеру. Таким чином, трансформуючи відомості, користувачі стають не читачами, а створювачами інформації. Соціальні мережі можуть містити різні мультимедійні можливості: додатки, ігри, інтегроване відео, форуми, блоги, подкасти, сервіси обміну інформацією та фото тощо [16, с.33].

Соціальні мережі – це медіа, інформація в яких створюється загальною аудиторією [17], «автоматизоване соціальне середовище, що дає можливість спілкуватися групі користувачів, об'єднаних спільним інтересом. Зв'язок здійснюється за допомогою веб–сервісу внутрішньої пошти або миттєвого обміну повідомленнями» [18, с.63]. Соціальні мережі – важлива частина віртуального співтовариства нового типу співтовариства, що «функціонує в електронному просторі та представляє об'єднання користувачів мережі в групи з загальними інтересами для роботи в електоральному просторі, використовуючи при цьому Інтернет–технології» [19].

Є різні види соціальних мереж. Наприклад – публічні (з відкритим доступом для усіх бажаних) або закриті, лише для співробітників певної компанії, корпорації, де працівники обговорюють власні проекти та розміщують конфіденційну інформацію [20, с.85]. Соціальні мережі також поділяють за спрямованістю: для розваги та відпочинку (загального характеру), для пошуку роботи, професійного зростання, наукового спрямування тощо. Соціальні мережі вивчаються з різних точок зору, наприклад, деякі дослідження розглядають використання соціальних мереж з врахуванням таких факторів, як частота відвідування. Підраховується час, витрачений на відвідування соціальної мережі або частота відвідувань сайту в середньому за тиждень (чи інший встановлений дослідником період часу) [21].

За словами вчених Скотта Бітла (Scott Bittle) та Кріса Халлера (Chris Haller) немає сумніву, що Інтернет має потенціал, який «посилить голос громадськості у виявленні та вирішенні загальних проблем». У різних соціальних мережах у однодумців є можливість «встановлювати контакти у межах їхньої власної групи» [22, с.49] та здійснювати дії, спрямовані на досягненні спільних інтересів. Саме тому політичні партії намагаються створити власні сторінки у соціальних мережах та активно коментувати політичні події. В даному дослідженні автор наводить інформацію про присутність та визначає рівень активності польських та українських політичних акторів в соціальних мережах загального та спеціалізованого спрямування.

Говорячи про соціальні мережі, Юстина Возняк (Justyna Wojniak) польська дослідниця, що вивчає Інтернет–комунікацію у соціальних медіа, європейську політику в галузі мас–медіа та розглядає роль ЗМК в освіті, говорить, що існують два погляди щодо впливу соціальних мереж на політичну активність громадян. З одного боку знаходяться ті дослідники, які вважають, що використання нових технологій в жоден спосіб не зменшує феномен участі громадян у політичному житті суспільства. Аргументують вони це тим, що особи, які отримують інформацію політичного характеру з мережі Інтернет в своїй переважній більшості – політично активні громадяни або особи, зацікавлені в політиці настільки, що доступ до мережі не вплине на рівень їх політичної участі. І навіть більше, ця група вчених впевнена, що не варто чекати, що люди, які не цікавляться політикою в звичайному житті, з підключенням до мережі Інтернет почнуть шукати подібні новини. Особи, які все ж спробують це зробити, зіткнуться з проблемою надміру інформації політичного характеру, труднощами при її відборі, групуванні, обробці, а отже – прийнятті на її основі конкретного політичного рішення [23, с.87]. З іншої сторони знаходяться кардинально протилежні погляди, наприклад, інша польська дослідниця, Марта Юза (Marta Juza) стверджує, що оскільки односторонній традиційний зв'язок при використанні мережі Інтернет був замінений на інтерактивний, тобто, користувачі стали не лише слухачами або глядачами, але й активними учасниками процесу (навіть традиційні засоби масової комунікації мають

свої власні сайти з інформацією, голосуванням, коментарями до відео— та фотоматеріалів тощо). Автор наполягає на тому, що все більшу роль у процесі спілкування відіграє індивід [24], який бере активну участь у виборі контенту, що його цікавить. Крім того, ця людина може сама стати передавачем інформації, створити новину, фото чи відео та передати ці відомості тому колу осіб, якому забажає. Раніше лише професійні журналісти мали такі можливості. Тепер все, що потрібно зробити, це створити свій власний веб-сайт або написати повідомлення на форумі. Ще більше спрощують цей процес сайти соціальних мереж, де є готова «форма» (фото, відео, освіта, досвід роботи, політичні погляди тощо), яку користувач лише заповнює, а потім підбирає активності, до яких планує долучитися. Крім того, прихильники цього підходу стверджують, що соціальні мережі «працюють як засіб демократії проти авторитарних систем в організації і проведенні революцій», наводячи приклад країн Близького та Середнього Сходу [18].

Важливою перевагою мережі Інтернет є те, що вона дозволяє створювати та проводити спільні дії групам, які у реальному житті навряд чи об'єдналися б, насамперед через територіальну віддаленість. Мобілізація таких груп розглядається як можливість дистанційно вирішувати ряд питань, які є важливими для цих людей з тої чи іншої причини. Сайти соціальних мереж характеризуються особливістю створювати спеціальні сторінки подій, які є місцем обговорення стосовно цього заходу напередодні та майданчиком для обговорення після того, як подія завершена. Динамічна самоорганізація груп впливає на політичні події в країні та створює можливість долучати до групи ще більше політично-активних громадян [25, с. 336]. Крім того, мережа Інтернет дає доступ до більш деталізованої вузькотематичної інформації, яка не оприлюднюється в «традиційних» медіа [26, с. 95]. Тому соціальні мережі можуть використовуватися для побудови демократичних відносин між урядом і більшістю, яка цей уряд обрала.

Більша частина наукових робіт з дослідження соціальних мереж спрямована на вивчення мотивів їх використання. Значно менше уваги приділено впливу соціальних мереж на політичні погляди користувачів та їх електоральну поведінку [27]. В роботі «Чи є в соціальних мережах соціальний капітал?», яка присвячена вивченню зв'язку між соціальними мережами та політичними відносинами у суспільстві, міститься припущення, що, загалом, соціальні мережі не можуть мати великий вплив на політичні відносини і поведінку користувачів, але, орієнтуючись на їх аналіз, політичні лідери та партії робитимуть набагато чіткіші прогнози поведінки та настроїв серед виборців [28]. Але є й інші погляди на цю проблему. Так, українська дослідниця Н. Піпченко вважає, що «інтерактивні ресурси мережі Інтернет (чати, форуми, віртуальні спільноти) перетворюються на важливий політичний інструмент впливу на громадськість, а об'єднання веб-сервісів в єдине ціле дозволяє створити унікальну «соціальну політичну платформу», за допомогою якої можна здійснювати не лише ефективну міжособистісну комунікацію, а й створювати «глобальні групи за інтересами», для яких державні кордони не є більше стримувальним фактором» [29, с. 70]. Тому аналіз соціальних мереж та сторінок політичних лідерів і груп, створених у соціальних мережах в мережі Інтернет, є дуже актуальним напрямком для подальших досліджень.

У даній роботі подано огляд праць сучасних зарубіжних дослідників на роль соціальних медіа в політичній комунікації. Спільною рисою провідних американських авторів з наукових установ США є те, що вони розглядають основні положення та принципи використання та займаються прогнозуванням майбутнього соціальних мереж. Внаслідок обробки великого масиву інформації, зроблено висновок, що наукові розвідки американських вчених базуються на опрацюванні та оригінальній інтерпретації контенту цих Інтернет-ресурсів. Поширеним способом дослідження є порівняльний аналіз соціальних мереж загального і тематичного характеру, визначення міжособистісної взаємодії в он-лайн групах. Велика частина представлених наукових робіт спрямована на вивчення мотивів використання соціальних мереж для здійснення політичної комунікації, окреслення нових навичок, які з'являються в людей, які користуються ними. Також у матеріалах визначається взаємодія індивідуальних та колективних дій користувачів, аналізується вплив цих процесів на політику. Окрема група наукових досліджень присвячена ролі ЗМК в мобілізації громадськості,

феномену динамічної самоорганізації груп політично-активних громадян та їх впливу на політичні події в різних країнах світу.

Майбутні наукові розвідки варто присвятити аналізу наукових робіт вітчизняних вчених стосовно розвитку та функціонування соціальних мереж, вивченню присутності у них українських лідерів та відстеженню зворотного зв'язку політиків з українським суспільством.

Список використаних джерел

1. Papacharissi Z. A Private Sphere: Democracy in the Digital Age / Zizi A. Papacharissi. — Cambridge: Polity Press, 2010. — 200 p.
2. Papacharissi Z. The virtual geographies of social networks: A comparative analysis of Facebook, LinkedIn and ASmallWorld / Zizi A. Papacharissi // New Media & Society. — 2009. — №11. — P. 199–220.
3. Papacharissi Z. The presentation of self in virtual life: Characteristics of personal home pages / Zizi A. Papacharissi // Journalism and Mass Communication Quarterly. — 2002. — №79(3). — P. 643–660.
4. Walther J.B. Theories, boundaries, and all of the above / J.B. Walther // Journal of Computer-Mediated Communication. — 2009. — №14. — P. 748–752.
5. Westerman D.K. How do people really seek information about others? Information seeking across Internet and traditional communication sources / D.K. Westerman, B. Van Der Heide, K.A. Klein, J.B. Walther // Journal of Computer-Mediated Communication. — 2008. — №13(3). — P. 751–767.
6. Tong S.T. Too much of a good thing? The relationship between number of friends and interpersonal impressions on Facebook / S.T. Tong, B. Van Der Heide, L. Langwell, J.B. Walther // Journal of Computer-Mediated Communication. — 2008. — №13(3). — P. 531–549.
7. Walther J.B. The influence of online comments on perceptions of anti-marijuana public service announcements on Youtube / J.B. Walther, D. DeAndrea, J. Kim, J. Anthony // Human Communication Research. — 2010. — №36. — P. 469–492.
8. Walther J.B. The rules of virtual groups: Trust, liking, and performance in computer-mediated communication / J.B. Walther, U. Bunz // Journal of Communication. — 2005. — №55. — P. 828–846.
9. Tong S.T. Just say «No Thanks»: Romantic rejection in computer-mediated communication / S.T. Tong, J.B. Walther // Journal of Social and Personal Relationships. — 2011. — №28. — P. 488–506.
10. Ellison N. The benefits of Facebook «friends»: Social capital and college students' use of online social networks / N. Ellison, C. Steinfield, C. Lampe // Journal of Computer-Mediated Research. — 2007. — №12(4). — [Electronic resource]. — Access mode: <http://jcmc.indiana.edu/vol12/issue4/ellison.html>
11. Boyd D. Social network sites: Definition, history, and scholarship / D. Boyd, N. Ellison // Journal of Computer-Mediated Communication. — 2007. — 13(1). — [Electronic resource]. — Access mode: <http://jcmc.indiana.edu/vol13/issue1/boyd.ellison.html>
12. Boyd D. Friends, friendsters, and MySpace Top 8: Writing community into being on social network sites / Danah Boyd // First Monday. — 2006. — 11(12). — [Electronic resource]. — Access mode: <http://www.danah.org/papers/FriendsFriendsterTop8.pdf>
13. Parks M.R. Social Network Sites as Virtual Communities / Malcolm R. Parks // A Networked Self: Identity, Community, and Culture on Social Network Sites / Edited by Zizi Papacharissi. — New York: Routledge, 2011. — P. 105–123.
14. Kaye B. K. It's a blog, blog, blog, blog world: Users and uses of blogs / B. K. Kaye // Atlantic Journal of Communication. — 2005. — №13(2). — P. 73–95.
15. Gilpin D.R. Working the Twittersphere: Microblogging as Professional Identity Construction / Dawn R. Gilpin // A Networked Self: Identity, Community, and Culture on Social Network Sites / Edited by Zizi Papacharissi. — New York: Routledge, 2011. — P.232–250.
16. Evans D. Social Media Marketing / Dave Evans. — Indianapolis: Wwwwwwiley Publishing Inc., 2008. — 410 p.
17. Смола Л.Є. Інтернет як засіб інформаційно-психологічного та соціального впливу / Л.Є. Смола // Гілея: науковий вісник. — 2011. — Вип. 46. — С. 570–575.
18. Івашук Л. Соціальні мережі Інтернету в сучасній політичній комунікації / Леся Івашук // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. — 2011. — Вип. 32. — С. 63–70.
19. Остапенко М.А. Суб'єкти політичної комунікації в інформаційному суспільстві / М.А. Остапенко // Гілея: науковий вісник. — 2011. — Вип. 44. — С. 577–582.
20. Anklam P. Net Work. A practical Guide to Creating and Sustaining Networks at Work and in the World / Patricia Anklam. — Oxford: ELSEVIER, 2007. — 268 p.

21. Charles S. Social capital, self-esteem, and use of online social network sites: A longitudinal analysis / Steinfield Charles, Nicole B. Ellison, Cliff Lampe // Journal of Applied Developmental Psychology. – 2008. – №29. – P. 434–445.

22. Бітл С. Перспективні практики використання Інтернету / Скотт Бітл, Кріс Халлер, Е. Кадек // Комунікація. – 2010. – №1. – С. 48–69.

23. Wojniak J. Uczestnictwo polityczne w obliczu nowych technologii informacyjnych I komunikacyjnych / Justyna Wojniak // «Stare» i «nowe» media w kontekście kampanii politycznych I sprawowania władzy / redakcja naukowa Marta du Vall, Agnieszka Walecka. – Rynduch: Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, 2010. – Tom 2. – S. 87–99.

24. Juza M. Internet as the New Mass Medium: Opportunities, Threats, Perspectives / Marta Juza // Studia Medioznawcze. – 2007. – №2 (29). – S.62–79.

25. Mider D. Partycypacja polityczna w Internecie / Daniel Mider. – Warszawa: ELIPSA, 2008. – 468 s.

26. Jabłoński W. Kerowanie informacji. Media relations / Wojciech Jabłoński. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. – 180 s.

27. Thomas J., Bichard J., Seltzer T. United We Stand? Online Social Network Sites and Civic Engagement / Thomas J. Johnson, Weiwu Zhang, Shannon L. Bichard, Trent Seltzer // A Networked Self: Identity, Community, and Culture on Social Network Sites / Edited by Zizi Papacharissi. – New York: Routledge, 2011. – P. 185–207.

28. Valenzuela S., Park N., Kee K. F. Is there social capital in a social network site? Facebook use and college students' life satisfaction, trust and participation / S. Valenzuela, N. Park, K. F. Kee // Journal of Computer-Mediated Communication. – 2009. – №14. – P. 875–901.

29. Піпченко Н. «Соціальні політичні платформи» у зовнішній політиці США / Наталія Піпченко // Дослідження світової політики. – 2011. – Вип.4 (57). – С. 68–75.

Романенко Е.В. Взгляды современных исследователей на роль социальных медиа в политической коммуникации

Проанализированы последние по времени публикации ведущих американских ученых из научных учреждений США: Иллинойского Университета в Чикаго, Государственного Мичиганского Университета, Государственного Университета Огайо, Вашингтонского университета, Американского университета в Вашингтоне, Нортсвестернского Университета, Университета Техаса в Остине, Техасского Технологического университета и Государственного университета Аризона. В статье представлен обзор основных направлений исследования ученых, связанных с политической коммуникацией в социальных сетях.

Ключевые слова: политическая коммуникация, Интернет, социальные сети.

Romanenko, O.V. The Views of Modern Scientists on the Role of Social Media in the Political Communication

The latest publications' analyze of American scientists from the U. S. academic institutions are given: University of Illinois–Chicago, Michigan State University, Ohio State University, University of Washington, American University in Washington, Northwestern University, University of Texas at Austin, Texas Tech University, Arizona State University.

Key words: political communication, Internet, social networks.

УДК 32.019

Бобрук А.М.

Популізм як форма політичної мімікрії

Розглядається феномен політичного популізму, як форма політичної мімікрії. Аналізуються механізми і технології його формування та використання політиками з метою пристосування до вимог виборців та маніпуляції їх свідомістю.

Ключові слова: популізм, політична мімікрія, політичні технології, імідж, бренд, менталітет, архетипи.

Знаходячись в складних політичних умовах та прагнучи влади, більшість вітчизняних політиків змушені пристосовуватись до вимог і очікувань виборців і використовують різні форми політичної мімікрії. Так, вони створюють собі гарний імідж, працюють над брендом (наприклад, політичної партії), враховуючи різноманітні стереотипи електорату, менталітет, архетипи, прагнуть відповідати політичній моді для того, щоб вистояти в сучасних умовах політичної конкуренції.

Серед таких форм і методів політичної мімікрії виокремлюється популізм, який найчастіше використовується сучасними політиками. Ще у 1891 році у США було засновано Народну партію, яка (як вважають дослідники) перша почала використовувати популізм, як вид боротьби за права громадян. Після того популізм виражався у різних своїх формах, як, наприклад, «гандизм» в Індії, чи «піронізм» в Аргентині [1]. Сьогодні популізм набув особливо широкого розповсюдження, як передвиборна технологія і ефективна форма політичної мімікрії. Тому феномен популізму детально досліджується не тільки політологами, а й психологами, філологами, соціологами, політичними іміджмейкерами та політтехнологами.

Різні політичні технології, механізми впливу політиків на свідомість громадян розглядалися як іноземними, так й вітчизняними науковцями. Серед зарубіжних фахівців можна назвати М. Крозье та Е. Фрідберга (теорія організаційної гри), Г.–Г. Бетз, П. Ігназі, А. Коул, Е. Лаклау, П. Таггарта та ін.

Зокрема, слід згадати таких дослідників, як В. Бебик, Д. Богуш, С. Денисюк, В. Корнієнко, Л. Кочубей, А. Побочий, С. Погорельська, А. Романюк, О. Ярош та ін., які розглядали цей феномен як стиль управління, надали свої визначення популізму та вивчали його вплив на свідомість і культуру громадян.

Тим не менш, феномен популізму та форми його прояву малодосліджені в політологічній літературі, особливо через розвиток його різноманітних видів. Тому в цій статті ми розглядаємо політичний популізм як форму політичної мімікрії, тобто його використання саме для пристосування до умов політичної сфери та маніпуляції свідомістю виборців.

Отже, почнемо з визначення поняття політичного популізму. Єдиного визначення популізму немає, спрощено його можна пояснити так: це загравання політиків з народом з метою отримання популярності (щоб їх побачили, почули, повірили) і в кінцевому рахунку влади.

З одного боку, популізм (лат. *populus* – народ) – це загравання певних політиків і політичних сил із масами, гра на їхніх труднощах та обіцянки надзвичайних успіхів у вирішенні соціально-економічних проблем у разі приходу до влади [2].

З іншого боку, популізм – це просте ототожнення демократії з необмеженою реалізацією волі більшості; пропагування політичних цілей незалежно від наявних партій та інституцій через безпосереднє звернення до народу з метою тиску на владу, політичну еліту [3].

Тобто, з одного боку, популізм – це боротьба за владу, а з іншого, – це боротьба проти неї. В першому визначенні мова йде про явну маніпуляцію свідомістю громадян та про політичну мімікрію, тобто використання популізму, як механізму досягнення влади. У другому визначенні популізм може навіть не бути інструментом для досягнення влади, а використовуватись у боротьбі проти існуючих політичних режимів.

В Україні в теперішніх політичних умовах мають місце обидва види популізму, оскільки для перемоги на виборах слід надавати обіцянки та використовувати певні демагогічні гасла, тому що в своїй більшості громадяни не є обізнаними і сприймають інформацію у спрощеному вигляді. До того ж популізм проявляється у різних формах, які дедалі стають досконалішими. З іншого боку, в існуючій політичній кризі велика кількість політичних діячів (особливо опозиціонерів) закликають народ протистояти владі, використовуючи різні популістські методи суто для власної мети – отримання влади.

Однак, на нашу думку, перераховані види популізму не можуть існувати окремо, оскільки сучасний український політичний діяч не може просто боротися проти існуючої правлячої політичної системи, а й паралельно висвітлює себе з позитивної сторони на фоні тих недоліків влади, якими він оперує.

Тому, на нашу думку, слід визначити популізм, як маніпуляцію свідомістю громадян для досягнення влади за допомогою використання різних механізмів, як-то обіцянки, політичні гасла, демагогія, політичні міфи тощо, мета яких відволікти увагу виборців від головних проблем, притиснути існуючу владу та змусити виборців повірити та обрати.

На думку Д. Довбуша, розрізняють три види політичного популізму – це реальний популізм, спекулятивний популізм, віртуальний популізм.

Отже, політичні діячі–популісти заграють з народом для того, щоб завоювати увагу та симпатії громадян. Для цього вони «ходять в народ», тобто проводять різноманітні невеликі або масштабні зустрічі з народом. Як правило, такі зустрічі використовуються для маніпуляції свідомістю виборців, це час для необґрунтованих обіцянок та демагогічних гасел. Що стосується обіцянок, то популісти або ж обіцяють все, що хоче чути народ (спекулятивний популізм), або ж пропонують вирішити неіснуючі проблеми (віртуальний популізм) [4].

Тим більше, інститут політичної відповідальності в Україні не працює і люди забувають про те, які обіцянки були. Навіть ті політики, які хочуть зробити краще для країни в період передвиборчої кампанії змушені вдаватися до популізму, тому що це приносить голоси.

Відомо, що популізм не апелює до інтелекту, знань, а лише до універсальних понять: справедливості, повага, віра. Наприклад, гасла Л. Супрун 2006 р. «Мораль і порядок!», Н. Королевської у передвиборчій компанії 2012 р. «Україна буде жити краще!» та ін. є декларациєю загальних цінностей і конкретних дій не несуть. Так, А. Яценюк заявляє: «українські демократичні сили об'єдналися за для того, щоб змінити країну, ми хочемо привнести в Україну нову якість політики, нову якість життя, ми хочемо змінити Україну, перемога в наших руках», але його слова є просто демагогією, але має позитивний вплив на почуття і емоції громадян.

Таким чином те, що пропонує популізм, не є відпрацьованою, наперед підготовленою програмою, скоріше за все – це сукупність простих гасел та обіцянок, які є зрозумілими, в, той самий час, вони не конкретні, критикують або заперечують щось, або все та надають уявну думку щодо майбутніх чудових перспектив, які чекають на народ у разі підтримки партії чи лідера [5, с.164–169].

Особливий вид популізму – демагогія, яка є популярною серед політиків. Демагогія – це вербальний вид популізму, що ефективно допомагає в процесі політичної мімікрії. Основними ознаками демагогії, на наш погляд, є пишномовні міркування, використання порожніх обіцянок (явно нездійсненних, але все ж даються), недоведених фактів, а також гіперболізація своїх достоїнств, всього позитивного з точки зору адресата.

Важливо відмітити, що дуже рідко зустрічаються люди, які використовують демагогічні прийоми лише для самоствердження, без прагнення змусити адресат зробити щось у своїх інтересах, в основному демагогія пов'язана з маніпуляцією. Особливо в політичній комунікації ці поняття перетинаються. Наприклад, Н. Королевська використовує прийоми демагогії і маніпуляції в своїх промовах: «Український народ не хоче страждати та терпіти, люди хочуть достойного життя. Головне – у нас є ціль, що може стати національною ідеєю, побудова нової країни, нової економіки, держави

можливостей, де кожен зможе реалізувати себе, достатньо заробляти та гарно жити. Людське життя – це є головна цінність».

Приведення «страшних», але ні на чому не заснованих цифр – демагогічний прийом Н. Королевської «Ми хочемо, щоб мінімальна пенсія була 500 євро, а зарплата 1000 євро» [6].

Для того, щоб популізм спрацював в якості технології політичної мімікрії, потрібно завоювати довіру народу. Яким чином це можна зробити? По-перше, створити собі позитивний, оптимальний, відповідний до смаків народу, імідж. Його адекватність буде тим більшою, чим професійніше і ретельніше попрацюють політехнологи. Мова йде про вивчення громадської думки, очікувань громадян, використання певних архетипів для створення цілісного позитивного образу.

Що стосується архетипів, то як відомо існують певні образи, які навіюються громадянам на психологічному рівні: «мудрець», той що має надзвичайні знання; «воїн–захисник», «добрий молодець», «добрий цар», «слуга народу» («борець за справедливість») та ін. Кандидат пропонує такі риси, які дозволяють його ідентифікувати з одним із архетипів [7, с.914]. Відповідно, кожен з архетипів має свою модель поведінки в свідомості виборців, яка сприяє й ідентифікації громадян із певними політичними силами.

Для того, щоб справити позитивне враження на виборця, популіст використовує й багато інших різноманітних прийомів. Самий розповсюджений прийом популіста – це, звичайно, створення видимості людини з народу: «я такий самий, як і ви». Цей прийом може виражатися як в зовнішньому вигляді, наприклад, одягають дешевий одяг під час спілкування з виборцями, чи в поведінці – під час передвиборчої кампанії ходять в громадські міста, їздять на громадському транспорті або ж спілкуються простою мовою, навіть використовуючи ненормативну лексику.

Очевидно під час передвиборчої кампанії політичні діячі часто починають знайомити виборців зі своїми родинами, демонструючи тим самим, що в них абсолютно прості родичі, які мають досить звичайні професії, наприклад вчителі чи лікарі. Тим самим навіюють громадянам думку, що вони такі ж самі вихідці з народу, знають його проблеми тощо.

Крім цього існує ще одна основна формула маніпуляції, властива для популізму: «Воля народу – вищий закон». Основні ідеї якої є нав'язування народу думки про його безпосередню участь в управлінні, так звану, пряму демократію, тим самим замаскувати власні справжні інтереси в очах народу. Це є досить дієва технологія політичної мімікрії, оскільки людям приємно бути дотичними до певних суспільно–політичних процесів і почуватися компетентними.

Як ми зазначали, політики–популісти мають за мету сподобатись виборцям, а для цього вони використовують різні засоби. Так, одним із них є демонстрація підтримки з боку відомих особистостей, «зірок» естради, акторів, спортсменів та ін. Звичайно, улюбленим кумирам довіряють, тому й погоджуються з їх вибором. Наприклад, не останню роль в період Помаранчевої революції зіграла підтримка таких відомих співаків, як Тарас Чубай («Плач Єремії»), Олег Скрипка («ВВ»), Фома («Мандри»), Марічка Бурмака, Святослав Вакарчук («Океан Ельзи»), гурти «ТНМК» і «Тартак», Олександр Пономарьов, Оксана Білозір. Крім того, нав'язування народу думки слідувати за шоу бізнесом, а не за інтелектуальною елітою виховує несвідомого, низько інтелектуального виборця.

Ще один цікавий механізм популізму, як політичної мімікрії, є гра в негативного героя, тобто політики, навпаки, маскуються під неординарний, або, навіть, негативний образ. Це проявляється так: нестандартний одяг, зухвала поведінка, демонстративні жести, громадські скандали, ненормативна лексика. Такі прийоми використовуються політичним діячем (наприклад, Жириновським) для того, щоб його запам'ятали та має особливий вплив на неосвічених, несвідомих громадян, адже вони обирають емоційно. Тут може спрацювати бажання голосувати за такого політика як прояв протесту стосовно політичної системи взагалі.

Досить оригінально М. Мінаков визначає популізм, як особливу логіку політичної дії, яка заснована на своєрідній грі у піддавки між лідером і виборцями, заснована на униканні розумних програм, планів, аргументів, побудована на обіцянках, невиконанні

цих обіцянок, гра на емоціях, а не на розумі, власне кажучи, уникання справжньої політичної дії. Нерідко під час передвиборчої компанії, популізм має вираження у вигляді дрібних, але конкретних справ, про які потім обов'язково з'являється інформація у ЗМІ [8].

Ці незначні дії, з одного боку, не суттєві для суспільства, а з іншого, – привертають до них увагу. Популісти заявляють про себе за допомогою участі в дебатах стосовно другорядних законопроектів, які відволікають увагу від реальних політичних подій. Звичайно, є важливим, наприклад, обговорення законопроекту №8371, який пропонує заборонити рекламу та розповсюдження інформації про окультно–містичні послуги, трансляції відповідних програм або відео сюжетів. Проте надмірна увага до цієї проблеми і відсутність інформації про безробіття, занепад малого і середнього бізнесу, корупцію тощо свідчить про сплановану роботу щодо відволікання громадян від більш серйозних політичних і соціальних подій.

Феномен популізму є завжди актуальним і тому його механізми постійно вивчаються політиками та політтехнологами. Тому в науковій літературі можна зустріти і більш складні форми популізму, як політичні міфи. Тобто народу постійно навіюються певні стереотипи, які діють зазвичай більше на підсвідомість громадян. Як відомо, міфи можуть бути головні, або провідні; за структурою «ми і вони»; героїчні; псевдоміфи [9, с.254–257].

Для політичного популізму частіше використовуються міфи за структурою «ми і вони», ціль яких зобразити себе краще за свого попередника чи конкурента. Наприклад, в передвиборчій кампанії «Партії регіонів» використовується постійно порівняння з попередньою владою на свою користь.

Дуже часто використовуються героїчні міфи, які зображують лідера, незвичайною сильною особистістю, взірцем для наслідування, чи псевдоміфи – це міфи тимчасової, короткотривалої дії, які говорять про неправдиві речі. До таких псевдомифів відносяться, наприклад, наступні «голосуй не голосуй – нічого не зміниться», «всі політики однакові», «вибирати потрібно молодих, які не вміють красти», «вибирати потрібно тих, хто був вже при владі, вони вже накралися», «вибирати потрібно багатих, які не будуть красти» тощо.

Отже, популізм – це форма політичної мімікрії, що використовується для маніпуляцією свідомістю виборців, він не апелює до знань або інтелекту, а до універсальних людських понять та емоцій. Популізм використовує значну кількість технологій: політичні гасла, політичні міфи, демагогію та нав'язування низькоінтелектуальних ідей. Популізм використовується як засіб адаптації політика–мімікріанта до політичних умов без використання значних зусиль, просто надаючи обіцянки, заграючи з народом та відволікаючи його увагу від головних проблем. Протидіяти популізму в Україні практично не можливо, тому що, з одного боку, Україна декларує себе як демократичну державу, з другого, – вона не має інституту відповідальності, а з третього – політична культура громадян занадто низька і виборці в своїй більшості вибирають емоційно та інтуїтивно. Вони хочуть вірити в краще, підсвідомо очікують, що їм це пообіцяють. Тому популістичні технології постійно розвиваються та вдосконалюються.

Популізм не єдина форма політичної мімікрії, тому важливим є дослідження її інших форм та пошук засобів протидії.

Список використаних джерел

1. Ярош О. Політичний популізм: теорія і практика передвиборного «флірту» / О. Ярош. – Режим доступу: <http://www.ya.org.ua/old/brochure/2002/005/003.htm>. – Назва з екрану.
2. Короткий словник політологічних термінів. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-1781.html>. – Назва з екрану.
3. Словopedia: універсальний словник–енциклопедія. – Режим доступу: <http://slovpedia.org.ua/29/53407/18674.html>. – Назва з екрану.
4. Богуш Д. У віртуальному популізмі немає місця для національних інтересів / Д. Богуш – Режим доступу: <http://dlg.dgd.com.ua/ru/project/page16675.html>. – Назва з екрану.
5. Романюк А.С. Історія політичних вчень: політичні доктрини XX – XXI ст.: навч. посіб. / А.С. Романюк. – К.: Знання, 2011. – 255 с.

6. Пичужкин А. «Украина – вперед!» Как я был на форуме партии Королевской / А. Пичужкин. – Режим доступа: <http://frankenstein.livejournal.com/286933.html>. – Название с экрана.
7. Жукова В.И. Общая и прикладная политология: Учебное пособие / В.И. Жуков, Б.И. Краснов – М.: МГСУ; Союз, 1997. – 992 с.
8. Мінаков М. Популізм в українській політиці / Мінаков М. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2126311.html> – Назва з екрану.
9. Головатий М. Ф. Політична психологія: підручник [для студ. вищ. навч. закл.] / М. Ф. Головатий – [2-ге вид.]. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 400 с.

Бобрук А.Н. Популізм как форма политической мимикрии

Рассматривается феномен политического популизма, как форма политической мимикрии. Анализируются механизмы и технологии его формирования и использования политиками с целью приспособления к требованиям избирателей и манипуляции их сознанием.

Ключевые слова: популизм, политическая мимикрия, политические технологии, имидж, бренд, менталитет, архетипы.

Bobruk, A.N. Populism as a form of political mimicry

The article analyzes the phenomenon of political populism as a form of political mimicry. The author of the article studies the mechanisms and technologies of populism and how the politics use it in order to adapt to the demands of voters and manipulate by their consciousness.

Key words: populism, political mimicry, political technologies, image, brand mentality, archetypes.

УДК 32.019.51

Висоцький О.Ю.

Технологічний підхід та його значення в дослідженні легітимації політичної влади

Розкрито особливості й переваги застосування технологічного підходу до дослідження легітимації політичної влади. Доведено, що основне значення технологічного підходу полягає у можливості виявлення технологій легітимації та їх плідного осмислення.

Ключові слова: технологічний підхід, легітимація влади, ефективність, політичні технології, раціональність, політичний процес.

Ситуація прогресуючої технологізації усіх сфер життя суспільства, яка осмислювалась з середини ХХ століття блискучими соціальними та політичними мислителями (Д.Белл [2], М.Горкгаймер, Т.В.Адорно [24], Дж.П.Грант [4], Ж.Елльоль [31], Г.М.Маклюен [11;12], Г.Маркузе [13,с.208], К.Поппер [16,с.54], Е.Тофлер [23,с.9]) та продовжує бути предметом невпинних роздумів сучасних авторів, по-новому ставить проблему свободи людини, і, перш за все, людини політичної. В умовах наростаючої технологізації суспільства свобода особистості, і, перш за все, свобода вибору як здатність управляти власною долею знаходиться під загрозою. Вирішення цієї проблеми можливо, на нашу думку, через осмислення світу політики як взаємодії та суперництва технологій у боротьбі за владу та її реалізацію, що, з одного боку, дає можливість політичним суб'єктам зменшити ступінь випадковості та невпевненості у своїх діях і заходах та, тим самим, досягати більшої ефективності та результативності у втіленні власних політичних проєктів, а з іншого боку – орієнтує суспільні сили на «демистифікований», раціоналізований погляд на політичний процес, а відтак – надає більше можливостей для свободи вибору особистості та відстоювання нею власної позиції щодо шляхів та цілей суспільно-політичного розвитку. Все це обумовлює актуальність осмислення технологічного підходу як методологічного інструментарію у дослідженні легітимації політичної влади.

Виходячи з цього, мета статті – розкрити евристичні можливості та переваги технологічного підходу в осмисленні проблеми легітимації політичної влади.

На технологічну обумовленість політичної сфери вказує багато дослідників, пов'язуючи ефективність політичної діяльності з впливом на громадськість. У цілому треба зазначити, що технології можуть як розширювати можливості людини (наприклад, за допомогою Інтернету та мобільних телефонів можна організовувати та координувати масові політичні акції), так і слугувати одним з головних чинників обмеження її свободи (скажімо, через нав'язування стереотипів за допомогою ЗМІ), але у будь-якому разі – вони визначають ефективність та результативність досягнення людиною її цілей.

Д.Най у книзі «Технологія має значення: питання, з якими жити» стверджував, що «технологія має значення, тому що невіддільна від існування людини» [40,р.IX]. Відмічаючи тенденцію технологізації усіх сфер суспільства, Г.Маркузе ще у минулому столітті зазначив: «Сьогодні панування увічне й розширює себе не тільки за допомогою технології, але саме як технологія, причому остання забезпечує широку легітимацію політичної влади, що розростається та вбирає в себе всі сфери культури» [13,с.208]. Особливої актуальності ці слова визначного мислителя набувають саме зараз, коли політична влада стає дедалі більше необмеженою, а її легітимація означає не тільки прояв свободної волі суспільства, скільки технологічну ефективність пануючих політичних сил.

Слід також зазначити, що в умовах технологізації усіх сфер суспільства технологічний підхід у соціальних науках, зокрема у політичній, на нашу думку, є більш виправданим, ніж різного роду дескриптивні чи нормативні підходи з огляду на сучасні

вимоги до наукового знання та ролі науки, яка, за словами Д.Белла, «стала основною виробничою силою сучасного суспільства» [2,с.342]. Дескриптивні та нормативні аналітичні моделі не орієнтують у такій мірі дослідження на практичні результати щодо перетворення суспільно-політичної реальності як технологічний підхід. Як зазначає Дж.П.Грант, ««технологія» не стільки машини й інструменти, скільки те уявлення про світ, яке керує нашим сприйняттям усього існуючого»... «сучасна технологія не просто розширення можливостей людини за рахунок могутності розвинутої науки, але істотно нове уявлення про те, що таке «пізнавати» і що таке «робити» в умовах, коли те та інше змінилось у процесі взаємопроникнення» [4,с.154–155]. На наше глибоке переконання, прогрес у демократизації суспільно-політичних відносин залежить від наукового знання, що дозволяє досягнути та удосконалити технологічний інструментарій забезпечення стабільного і невпинного розвитку демократії та підвищення якості життя усіх верств суспільства. «Еволюція політичної картини залежить у кінцевому рахунку від технологічної зміни» [6,с.364], – стверджує Ф.Джордж.

Безперечно, технології можуть як сприяти втіленню найкращих прагнень суспільства, полегшуючи життя людини, так і посилювати різного роду залежності та рівень несвободи. У зв'язку з цим, недостатня увага до технологічного виміру суспільства, особливо з боку соціальних наук, позбавляє людину, з огляду на брак відповідного знання, можливості прийняття адекватних, раціональних рішень у мінливих умовах сьогодення, та, внаслідок цього, сприяє звуженню її особистих та політичних прав, що, у свою чергу, може шкодити та загрожувати розвитку вільного, демократичного суспільства. Це, насамперед, стосується технологічного виміру сфери суспільно-політичних та, зокрема, легітимаційно-владних відносин. Один із дослідників ролі технології у соціальних та політичних процесах А.Фінберг доводив, що технологія може не лише вести до централізації контролю над суспільством, але й до демократизації контролю [33,р.76]. На його думку, чинником демократизації технології стає тоді, коли виходить із соціальних контекстів, конкретних потреб та локальних проблем членів суспільства, допомагаючи їм реалізувати свій потенціал та відстоювати свої інтереси (наприклад, через профсоюзи, екологічні та інші соціальні рухи), незважаючи на ефект деконтекстуалізації формально раціоналізованих та інституціоналізованих технологій політичної еліти, що з метою збереження соціальної ієрархії запобігає значущій політичній участі громадян [33,р.78–83].

Вивчення суспільно-політичних відносин у технологічному вимірі спрямоване на те, щоб здебільшого неявні та приховані технології легітимації політичної влади були не стільки інструментом відсторонення широких мас від прийняття суспільно важливих рішень через забезпечення прийнятного для громадськості формально-символічного прикриття владним практикам, а стали б ефективним засобом, який працює на підвищення безпримусової згоди, справедливості, відповідальності, свободи та солідарності у суспільстві. У дусі І.Канта, Ю.Габермаса та таких прихильників теорії деліберативної демократії, як Дж.С.Дризек [30], Й.О'Флін [41], Дж.Паркінсон [42], Дж.С.Фішкін [34], можна стверджувати, що, лише ставши предметом публічного обговорення, технології легітимації політичної влади можуть перетворитись з інструменту прихованого примушення суспільства з боку суб'єктів технологічного впливу на засіб звільнення та реалізації волі суспільства у політичних рішеннях та відстоюванні національних інтересів.

Усе це обумовлює неабияку значущість вивчення проблеми легітимації політичної влади саме у технологічному вимірі, що, у свою чергу, можливо у повній мірі лише завдяки технологічному підходу. Як зазначають В.М.Іванов та В.І.Патрушев, «технологічний підхід має універсальне значення. З'являється нова галузь наукового знання – соціальні технології – як нові методи, способи досягнення соціального результату у відповідності з цілями суспільства щодо більш повного використання людських ресурсів, відтворення життєвих сил» [9,с.45].

Для з'ясування сутності технологічного підходу спочатку слід визначити, що розуміється під поняттям «технологія». Відповідно до тлумачних словників [21;22], слово «технологія» означає: 1) сукупність знань, відомостей про послідовність окремих виробничих операцій у процесі виробництва чого-небудь; 2) сукупність способів

обробки чи переробки інформації, матеріалів, виготовлення виробів, проведення різних виробничих операцій, надання послуг.

Один з авторів «The World Book Encyclopedia» Д.Бівер стверджував, що термін «технологія» відноситься «до усіх способів, якими люди використовують їхні винаходи та відкриття, щоб задовольнити потреби та бажання» [27, р.76].

За словами Д.Белла, «технологія є інструментальним способом раціональної дії» і як така дає можливість замінити інтуїтивні судження алгоритмами, тобто чіткими правилами прийняття рішень [2, с.332].

Як вважає один з авторів «Нової філософської енциклопедії» В.М.Разін, «усвідомлення технології як специфічного феномена складається наприкінці XIX – на початку XX століття. Проте ретроспективно про технологію та технологічні революції можна говорити ледве не з неоліту» [17]. Як свідчить аналіз сучасної наукової літератури, термін «технологія» використовується для характеристичних способів виробництва навіть з доби палеоліту [36;39]. Ж.Еллюль наполягає, що технологія була специфічна для західної цивілізації вже з XVIII ст. [31, р.79].

Етимологічно слово «технологія» сягає грецького «τέχνη» – мистецтво, майстерність, вміння. У науковий обіг термін «технологія» впровадив Й.Бекман, яким назвав навчальну дисципліну, що викладав з 1772 р. у Геттінгенському університеті. На його думку, яку він навів у своєму творі «Вступ до технології» (1777 р.), технологія має методично пояснювати усі види праці з їх причинами та наслідками [43].

Під технологією поступово стали розуміти складну реальність, яка в функціональному відношенні забезпечує ті чи інші цивілізаційні завоювання (тобто виступає механізмом новачий і розвитку), а, по суті, є сферою цілеспрямованих зусиль (політики, управління, модернізації, інтелектуального і ресурсного забезпечення і т. ін.), проте істотно детермінованих низкою соціокультурних чинників [17].

А.Брігл, К.Мітчел та М.Райдер вважають, що технологія може бути визначена як створення й використання артефактів та може виступати як об'єкт, як знання, як діяльність та як інтенціональність (спрямованість) [28].

Ж.Еллюль у своїй книзі «Технологічна система» вказував, що «технологія як поняття дозволяє нам зрозуміти низку явищ, які залишаються невидимими навіть там, де технології відчутно виявляються» [31, р.23]. Для нього важливішою особливістю технології є її ефективність, а сама технологія – це «ансамбль абсолютно найбільш ефективних засобів у даний момент часу» [31, р.26]. «Скрізь, де має місце дослідження та застосування нових методів за критерієм ефективності, можна говорити про наявність технології» [31, р.26], – зазначає Ж.Еллюль. З точки зору французького мислителя, технологія є автономним, системним, інклюзивним та тотальним явищем. Вона дедалі більше стає універсальним посередником між людиною та її природним, технічним і навіть соціальним середовищем, дозволяючи їй робити те, чого вона не могла би досягти власними засобами [31, р.34]. Усе, навіть міжособистісні відносини, педагогіка, політика, комунікація, за Ж.Еллюлем, відповідно до прагнення людини діяти ефективно щодо реалізації власних бажань, має бути пояснене та перетворене у застосовні технологічні схеми [31, р.35]. Без інформаційних та технологій психологічного контролю, які використовуються для формування громадської думки, згідно з Ж.Еллюлем, не можуть обійтися навіть демократичні держави та самі громадяни, які бажать, щоб їхній політичний вибір полегшила пропаганда [31, р.58–59]. На думку французького мислителя, в умовах, коли приймаються рішення та здійснюється влада людьми як операторами технологій, «людина все ще цілком здатна вибирати, вирішувати, змінювати, спрямовувати... Але завжди в межах технологічної структури та через удосконалення технологій» [31, р.325]. Отже, за Ж.Еллюлем, свобода людини залежить від осмислення, використання та удосконалення технологій.

Слід зауважити, що серед багатьох дослідників є досить поширеною тенденція широкого розуміння технологій. Так, відомий американський політичний діяч, лауреат Нобелівської премії миру А.Гор включає до змісту поняття «технологія», крім знарядь праці та приладів, «також системи і методи організації, які збільшують наші можливості нав'язувати свою волю світу. Будь-який набір процесів, що сприяють розширенню наших можливостей чи полегшують виконання певних завдань, можна вважати технологією. Навіть нові системи мислення, подібно до ринкової економіки

чи демократії, можуть розумітись як засіб досягнення певних результатів» [3, с.569]. Згідно з Дж.Басел, технологія може розумітись «як техніки для створення та виконання речей» [29, р.953]. Р.К.Гоель стверджує, що «технологія належить до основної методології виробництва, завдяки якій вкладення чи ресурси конвертуються у випуск (товарів та послуг)» [35, р.302].

З наведеного випливає, що технологія є системою засобів, методів, дій, принципів та правил їхнього застосування у відповідному середовищі, що полегшує процес досягнення намічених цілей, забезпечуючи його ефективність та результативність. При цьому, під ефективністю слід розуміти співвідношення досягнутих результатів до використаних ресурсів, під результативністю – співвідношення запланованої діяльності до отриманих результатів. Правила та принципи складають необхідні умови ефективності застосування засобів, методів та дій у відповідному середовищі їх застосування. До таких правил та принципів у випадку політичних та, зокрема, легітимацийно-владних технологій можна віднести врахування особливостей та закономірностей функціонування та поведінку об'єктів технологічного впливу – соціальних і політичних інститутів, соціальних груп та політичних лідерів. Також до таких принципів та правил відносять врахування таких чинників, як історичний, соціальний, економічний, правовий, політико-культурний контексти, ідеологічні преференції, соціальні очікування, настрої та розстановка політичних сил в органах влади, психологічні, національні, культурні особливості індивідів та груп, їх комунікативні, організаційні, фінансові, правові та інші можливості щодо підтримки та легітимациї політичної влади. Деякі вчені до головних правил та принципів застосування засобів, методів, дій у межах технологій відносять послідовність [20, с.17; 19, с.415]. У певних випадках застосування технологій послідовність дій є виправданою, тобто є правилом, оскільки незавершеність однієї дії чи заходу не дозволяє досить ефективно здійснити наступні. Але ця послідовність не завжди є правилом, оскільки не у всіх випадках необхідна жорстка послідовність дій для ефективності технологій.

Спостерігаючи величезне значення технологій для різних сфер суспільних процесів, ряд дослідників (Л.Я.Дятченко [7], В.М.Іванов [8], В.І.Патрушев [14], В.І.Подшивалкіна [15], Ю.П.Сурмін, М.В.Туленков [20]) виділяють в окрему групу соціальні технології. Соціальні технології розглядаються більшістю з них як найважливіші складові людської культури, що виникають еволюційно чи створюються штучно [8, с.26; 20, с.14]. Як зазначає Е.А.Капітонов, «соціальна технологія – це спосіб реалізації проекту впливу на предмет якої-небудь діяльності, раціонально розчленованої на окремі процедури й операції, спрямовані на підтримку соціальної системи в робочому стані чи перетворення її відповідно до заданих параметрів» [10, с.210–211].

Саме до соціальних технологій належать політичні технології, а до політичних – технології легітимациї політичної влади. Звідси, технології легітимациї політичної влади є різновидом соціальних технологій, що специфікуються спрямованістю на досягнення легітимності суб'єктами політико-владних відносин. З огляду на це, основні закономірності та положення, які були отримані та доведені дослідниками щодо соціальних технологій, є актуальними і для технологій легітимациї політичної влади, відповідно, з врахуванням специфіки та сфери функціонування останніх. Так, на нашу думку, є цілком справедливими щодо технологій легітимациї політичної влади твердження Ю.П.Сурміна та М.В.Туленкова, що були висловлені стосовно соціальних технологій. На думку цих авторів, по-перше, ці технології являють собою найважливіші інструменти сталого розвитку сучасного суспільства; по-друге, їхня головна особливість полягає в тому, що вони є результатом застосування творчих зусиль людей щодо динамічного розвитку суспільства, тих або інших його сфер, явищ і процесів; по-третє, виступають найважливішим засобом раціоналізації й оптимізації функціонування соціуму із задоволення тих або інших потреб людей; по-четверте, можуть розглядатись у чотирьох аспектах: 1) як соціальні інститути (найбільш раціональні форми організації спільної діяльності людей); 2) як соціальні процеси (цілеспрямовані зміни соціальних явищ у просторі та часі); 3) як соціально-перетворююча діяльність (перетворення соціальних об'єктів з боку її суб'єктів); 4) як соціальні системи (цілісні соціальні структурно-функціональні утворення) [20, с.20].

Виходячи з того, що наведене вище притаманне і технологіям легітимації політичної влади (з врахуванням їх сфери функціонування), можна зазначити, що будь-яка технологія легітимації політичної влади, поєднуючи в собі вказані чотири аспекти, є своєрідним конгломератом даних сутностей, тобто вона одночасно є і політичним інститутом з певними правилами та нормами функціонування, і процесом взаємодії політичних суб'єктів між собою та між суспільством, що відбувається у декілька стадій, і суспільно-перетворювальною діяльністю, що спрямована на мобілізацію підтримки або її підірив щодо політичних рішень, осіб, інститутів, проєктів, і соціальною системою з певними структурно-функціональними параметрами.

Виокремлення соціальних технологій та їх удосконалення є одним із головних результатів застосування технологічного підходу до дослідження соціальних процесів та явищ. У свою чергу, технологічний підхід до дослідження політичної реальності дозволяє виділити та вивчити політичні технології. Як вже зазначалося, технологічний підхід сягає творчої спадщини Н.Макіавеллі. Початок застосування технологічного підходу до осмислення політичного процесу у сучасних наукових працях деякі вчені (наприклад, Г.Юла) пов'язують з ім'ям американського теоретика біхевіоризму Б.Ф.Скінера. Так, Г.Юла стверджує, що вираз Б.Ф.Скінера «Усі люди контролюють та є підконтрольними. Питання політичного управління у найбільш широкому сенсі полягає не в тому, як має бути захищена свобода, а які види контролю та з якими цілями мають використовуватись» [44,р.131] – є виразом технологічного підходу до політики [32,р.29]. Звісно ж, технологічний підхід є більш широким та багатовимірним, ніж дослідження видів контролю над людьми, що використовуються у політиці. Як на нашу думку, перші приклади застосування технологічного підходу в політичній науці скоріше треба пов'язувати з роботами Г.Д.Ласвелла: «Пропагандистська техніка у Світовій війні» (1927 р.), «Теорія політичної пропаганди» (1927 р.), «Особа: суб'єкт та об'єкт пропаганди» (1927 р.); Ф.С.Бартлета «Політична пропаганда» (1940 р.) та Е.Лутвака «Державний переворот» (1968 р.). Якщо Г.Д.Ласвелл та Ф.С.Бартлет вивчали технології політичної пропаганди у різноманітних суспільно-політичних умовах [37;26], то Е.Лутвак – тактичні та стратегічні технології державних переворотів та зміни політичних режимів [38]. Одне з найбільш фундаментальних, із тих, що нам відомі, обґрунтувань технологічного підходу до вивчення політичної реальності зробив О.І.Соловйов [19]. На його думку, «...при технологічному підході на перший план виступає проблема вироблення такої системи координат, яка здатна привести до розуміння складу, структури, форми, характеру змін тих чи інших подій (ситуацій)... У залежності від характеру вирішення практичних завдань технологічне знання може займати найрізноманітніші позиції щодо тих теоретичних висновків, які зроблені академічною наукою з приводу даного типу об'єктів. Якщо перефразувати О.Конта, то можна сказати, що технології – це такі уявлення, які настанову на «знання» опосередковують настановою на «дію»» [19,с.421]. У цілому можна погодитися з О.І.Соловйовим, що до структури політичних технологій входять три найбільш значущі компоненти: 1) специфічні знання; 2) конкретні прийоми, процедури та методики дій; 3) різноманітні техніко-ресурсні компоненти [19,с.419]. Політичні технології цей вчений визначає одночасно і як процес, і як результат, і як ефективну взаємодію способів діяльності із досягнення поставленої мети. «...Технології не можна змішувати з окремими механізмами, техніками чи прийомами взаємодії. Технології – це і процес застосування технік, спрямованих на досягнення конкретної мети реально діючим суб'єктом, і результат цієї діяльності. А якщо точніше, то технологія є підсумком певної взаємодії цих прийомів діяльності, яка виникає тоді, коли кількарізні дії щодо досягнення поставленої мети продемонстрували більш оптимальні та економічні способи вирішення питання» [19,с.416–417], – стверджує О.І.Соловйов. Проте це не зовсім так. Здебільшого політичні технології мають унікальний характер через цілу низку чинників, хоча і відзначаються певною універсальністю. Унікальність характеру кожної технології може пояснюватись, наприклад, особистими властивостями, знаннями, творчими, технічними, матеріальними, фінансовими та іншими ресурсами суб'єкта застосування технологій, своєрідністю політичної ситуації та поставленої мети, суспільними настроями, розстановкою сил і т. ін. У свою чергу, універсальна складова політичних технологій дозволяє адаптувати їх до специфіки тої чи іншої ситуації,

актуальних завдань, особливостей суб'єктів їхнього застосування. У будь-якому разі, політичні технології виступають засобом та ресурсом посилення контролю за процесом досягнення цілей у політиці, а критерієм технологічного статусу політичних практик є їхня ефективність у досягненні наміченого результату, реалізації політичних інтересів тих політичних суб'єктів, які були причетні до розгортання, підтримки та відповідної трансформації цих політичних практик. Як справедливо зазначає М.Г.Анохін, «політичні технології – це сукупності найбільш доцільних прийомів, способів, процедур реалізації функцій політичної системи, спрямованих на підвищення ефективності політичного процесу і досягнення бажаних результатів у сфері політики. Політичні технології включають у себе як прийоми досягнення негайного локального короткочасного результату (тактика), так і одержання глибинного, глобального, тривалого ефекту (стратегія). Використання тих чи інших політичних технологій визначає ефективність політичного управління, регулювання політичних процесів, усталеність політичної системи і усього політичного простору» [1,с.103].

Останнім часом до дослідницької уваги дедалі більше потрапляють технології легітимації влади [5;18;25 та ін.], що певним чином свідчить про важливість осмислення технологічної складової легітимації політико-владних відносин у сфері політики. Технології легітимації влади належать до політичних технологій, оскільки являють собою процедури, прийоми, способи та процеси, спрямовані на найбільш оптимальну та ефективну реалізацію цілей та завдань конкретного суб'єкта політичної діяльності стосовно здобуття, укріплення та розширення політичної влади. Поняття «технології легітимації влади» охоплює усі можливі процеси, процедури, способи, які мають відношення до легітимації влади та спрямовуються на досягнення суспільного визнання політичної влади в інтересах тих чи інших учасників політичного процесу. У виділенні технологій легітимації влади підставою, головним критерієм виступає мета процесу легітимації, тобто легітимність політичної влади. Розрізнення політичних технологій на підставі телеологічного критерію дає можливість тактичного та стратегічного, залежно від поставлених завдань, осмислення політичних процесів.

Складність та одночасно плідотворність осмислення проблеми легітимації політичної влади у технологічному вимірі полягає в тому, що специфіка конкретних дій політичних суб'єктів визначається через зміст поставленої мети, а не через своєрідність специфічних засобів. Це означає, що будь-які прийоми, способи та процеси, які відрізняються ефективністю, цілеспрямованим характером та забезпечують досягнення певного рівня легітимності влади, незалежно від їхнього первісного значення, походження та звичайної сфери застосування, можуть розглядатись як технології легітимації влади. При цьому дієвість та живучість (життєвий цикл) технологій легітимації визначається виключно різноманітними потребами політичних суб'єктів та середовищем їх діяльності. Так, будь-яка технологія легітимації здійснюється на основі певних запитів та потреб претендентів на владу, її здобуття, збереження та використання. Одночасно об'єкти влади потребують того, щоб їх підпорядкування владі виглядало вільним актом, проявом свободи, кращим вибором, а не свідченням слабкості, безсилля та пригнічення. Саме це дозволяє суб'єктам політики надавати своїй діяльності ефективний та результативний характер.

Відзначаючи особливості та евристичні переваги технологічного підходу до проблеми легітимації політичної влади, насамперед, слід наголосити на його важливості та значущості з огляду на практичне застосування в політичному процесі тих наукових результатів, які були отримані в межах інших підходів до легітимації політичної влади. Так, у зв'язку з цим можна стверджувати, що порівняно з рештою підходів до легітимації політичної влади, технологічний підхід відрізняється більшою мірою комплексності, синтетичності та, одночасно, практично-перетворювальною спрямованістю щодо політичної реальності. В межах технологічного підходу усі можливі закономірності, які були виявлені щодо функціонування легітимації політичної влади в межах інших підходів, можуть виступати як правила проектування та здійснення технологій легітимації політичної влади. Процес реалізації технологій легітимації, завдяки напрацюванням у межах системного підходу, може розглядатись як система з певною структурно-функціональною визначеністю, ефективністю якої багато в чому обумовлюється здатністю відповідати на вимоги та виклики середовища.

Враховуючи важливість технологічного підходу в практично-політичному плані, слід зауважити, що він дозволяє перевести в площину практичної політичної активності теоретичне науково-політичне знання щодо легітимації політичної влади, тим самим створюючи можливість для використання усього розмаїття політичних знань політичними суб'єктами для здобуття легітимності влади у процесі прийняття та реалізації політичних рішень. У сучасних умовах розвитку української державності, подальшої модернізації політичної системи України дуже важливим є не лише прийняття політичних рішень, а їх своєчасна реалізація, що неможливо без легітимності, забезпечення якої, здебільшого, визначається ефективністю технологій легітимації.

Однією із головних переваг технологічного підходу до проблеми легітимації політичної влади є те, що він дозволяє розглядати цю проблему у технологічному вимірі, тобто як результат зіткнення та взаємодії різноманітних політичних практик, які застосовуються суб'єктами політики у прагненні (або з врахуванням необхідності) забезпечення легітимності своїх претензій на здобуття, утримання чи реалізацію влади. З огляду на те, що політична влада неможлива без легітимності, а будь-які політичні практики мають безпосереднє відношення до влади, розглянувши їх через призму технологічного підходу, можна виявити їх технологічно-легітимаційну сутність. Іншими словами, виявити їх значення як ресурсів із забезпечення легітимації політичної влади. Так, технологічний підхід уможливує розгляд політичних практик, які ефективно сприяють забезпеченню суспільної підтримки певних політичних сил, акторів, інститутів, які здійснюють владу, як технологій легітимації політичної влади. Значущість технологічного підходу зростає з огляду на той факт, що, як правило, технології легітимації політичної влади не афішуються їх суб'єктами та проєктувальниками, оскільки це знижує ефективність цих технологій. Як правило, інформацію про конкретні технології легітимації влади намагаються оприлюднити політичні противники суб'єктів цих технологій, щоб знизити їхню ефективність або зробити неможливим їхнє здійснення.

Однією з основних причин, чому публічне згадування про технології легітимації влади знижує їхню ефективність є те, що саме застосування поняття «технологія» у відношенні політичних практик автоматично визначає символічне місце об'єктів для тих, хто потрапляє під технологічний вплив, тобто у символічній картині світу позбавляє їх свободи, примушуючи до вимушених кроків, до необхідності, визначеної логікою технологій. Природно, що кожна людина хоче відчувати себе вільною, а відтак, дізнавшись про технології, які, у силу своєї сутності, є загрозою для її свободи, прагне довести, що вона не гвинтик у технологічному механізмі, а має свободу, тому вчиняє всупереч нав'язаним моделям поведінки, знижуючи міру конформізму та підвищуючи скептицизм до дій та заходів політичних суб'єктів. У свою чергу, власне номіналізація політичних практик технологією з боку політичних противників також може бути кваліфікована, з врахуванням контекстів та виходячи з критеріїв ефективності та результативності, технологією легітимації.

Висновки. Отже, технологічний підхід уможливує осмислення політичного процесу як результату діяльності конкретних персональних та інституційних політичних суб'єктів, які борються за владу та здійснюють відповідні дії та заходи, спрямовані на забезпечення її легітимності. Цей підхід, розкриваючи технологічно-легітимаційне значення політичних практик, дозволяє зробити суспільство більш вільним, націлюючи на розрізнення штучної необхідності, нав'язаної внаслідок дії технологій, та природної необхідності, що має об'єктивний характер. З одного боку, це дає можливість удосконалювати технології легітимації, роблячи їх більш гуманістичними, а з іншого – створює передумови для зміцнення захисту прав людини, і, насамперед, прав політичних, що, у свою чергу, сприяє демократизації суспільно-політичних відносин.

Список використаних джерел

1. Анохин М.Г. Политические технологии [Текст] / М.Г.Анохин // Вестник Российского университета дружбы народов. – Сер.: Политология. – 2000. – №2. – С. 101–104.
2. Белл Д. Социальные рамки информационного общества [Текст] / Д.Белл // Новая технологическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – С. 330–342.

3. Гор А. Земля на чаше весов. В поисках новой общей цели [Текст] / А.Гор // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 557–572.
4. Грант Дж.П. Философия, культура, технология: перспективы на будущее [Текст] / Дж.П.Грант // Новая технологическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – С. 153–162.
5. Дашаківська О. Маніпуляція як легітимаційна технологія [Текст] // І: незалежний культурологічний часопис. – 2003. – №30. – С. 122–130.
6. Джордж Ф. После 1984. Перспективы лучшего мира [Текст] / Ф.Джордж // Новая технологическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – С. 356–370.
7. Дятченко Л.Я. Социальные технологии в управлении общественными процессами [Текст] / Л.Я.Дятченко. – Белгород: Центр социальных технологий, 1993. – 343 с.
8. Иванов В. Социальные технологии в современном мире [Текст] / В.Иванов. – М.: Славянский диалог, 1996. – 335 с.
9. Иванов В.Н. Социальные технологии [Текст]: Курс лекций / В.Н.Иванов, В.И.Патрушев. – М.: Изд-во МГСУ «Союз», 1999. – 432 с.
10. Капитонов Э.А. Социология XX века [Текст] / Э.А.Капитонов. – Ростов н/Д: Феникс, 1996. – 512 с.
11. Маклюэн Г.М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека [Текст] / Г.М.Маклюэн; пер. с англ. В.Николаева; закл. ст. М.Вавилова. – М.; Жуковский: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. – 464 с.
12. Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга: сотворение человека печатной культуры [Текст] / М.Мак-Люэн; пер. с англ. А.Юдина. – К.: Ника-Центр, 2003. – 432 с.
13. Маркузе Г. Одномерный человек [Текст] / Г.Маркузе. – М.: «REFL-book», 1994. – 368 с.
14. Патрушев В.И. Введение в теорию социальных технологий [Текст] / В.И.Патрушев. – М.: ИКАР, 1998. – 200 с.
15. Подшивалкина В.И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики [Текст] / В.И.Подшивалкина. – Кишинев: Центр, типография, 1997. – 352 с.
16. Поппер К. Открытое общество и его враги [Текст]: в 2 т. / К.Поппер. – Т.1. – М.: Феникс, «Культурная инициатива», 1992. – 448 с.
17. Разин В.М. Технология [Текст] / В.М.Разин // Новая философская энциклопедия. – В 4-х тт. – Т.4. – М.: Мысль, 2000. – С.65.
18. Скиперских А.В. Технологии политической легитимации. Материалы к спецкурсу [Текст] / А.В.Скиперских / Учебное пособие. – Елец: ЕГУ им. И.А.Бунина, 2005. – 102 с.
19. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии [Текст]: Учебник для студентов вузов / А.И.Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 559 с.
20. Сурмин Ю.П. Теория социальных технологий [Текст]: Учеб. пособие / Ю.П.Сурмин, Н.В.Туленков. – К.: МАУП, 2004. – 608 с.
21. Технология [Текст] // Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка (С-Я). – Т.5. – М.: Издательство «Азъ», 1992. – С. 88.
22. Технология [Текст] // Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – С. 1448.
23. Тоффлер Э. Третья волна [Текст] / Э.Тоффлер; пер. с англ.; предислов. П.Гуревича. – М.: «Изд-во АСТ», 1999. – 784 с.
24. Хоркхаймер М. Диалектика просвещения. Философские фрагменты [Текст] / М.Хоркхаймер, Т.В.Адорно; пер. с нем. М.Кузнецова. – М. – СПб.: «Медум»–Ювента», 1997. – 310 с.
25. Чемуризова З.И. Институционально-правовые технологии легитимации непризнанных государств на постсоветском политическом пространстве [Текст]: автореф. дис... канд. юрид. наук: 23.00.02 / Ростовский юридический институт МВД России. – Ростов-н/Д, 2007. – 29 с.
26. Bartlett F.C. Political Propaganda [Text] / F.C.Bartlett. – Cambridge: Cambridge University Press, 1942. – X, 158 p.
27. Beaver D. Technology [Text] / D.Beaver // The World Book Encyclopedia: in 22 volumes. – Vol. 19. – Chicago, London, Sydney, Toronto: World Book, Inc., a Scott Fetzer company, 1994. – P. 76–82.
28. Briggles A. Technology: Overview [Text] / A.Briggles, C.Mitcham, M.Ryder // Encyclopedia of science, technology, and ethics: in 4 volumes. – Vol.4 / ed. C.Mitcham. – Detroit, MI: Macmillan Reference USA, 2005. – P. 1908–1912.

29. Bussell J. Technology [Text] / J.Bussell // Encyclopedia of governance: in 2 vols. – Vol.2 / M.Bevir, ed. – Thousand Oaks: Sage Publications, 2007. – P. 953–956.
30. Dryzek J.S. Deliberative democracy and beyond: liberals, critics, contestations [Text] / J.S.Dryzek. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – VII, 195 p.
31. Ellul J. The Technological System [Text] / J.Ellul / Trans. from the French by J.Neugroschel. – New York: The Continuum Publishing Corporation, 1980. – 331 p.
32. Eulau H. Technology and civility: the skill revolution in politics [Text] / H.Eulau. – Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 1977. – XIV, 111 p.
33. Feenberg A. Questioning Technology [Text] / A.Feenberg. – London; New York: Routledge, 1999. – 243 p.
34. Fishkin J.S. When the People Speak: Deliberative Democracy and Public Consultation [Text] / J.S.Fishkin. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2009. – 236 p.
35. Goel R.K. Technology [Text] / R.K.Goel // International Encyclopedia of the Social Sciences: in 9 vols. – Vol.8 / W.A.Darity, Jr., ed. and chief; 2nd ed. – Detroit: Macmillan Reference USA, 2008. – P. 302–305.
36. Headrick D.R. Technology: a world history [Text] / D.R.Headrick. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2009. – IX, 179 p.
37. Lasswell H.D. Propaganda Technique in the World War [Text] / H.D.Lasswell. – London: K.Paul, Trench, Trubner & co., Ltd.; New York: Knopf, 1927. – 223 p.
38. Luttwak E. Coup d'etat, a practical handbook [Text] / E.Luttwak. – New York: Knopf, 1969. – XXIV, 209 p.
39. McClellan J.E. Science and technology in world history: an introduction / J.E.McClellan. – Baltimore, Md: The John Hopkins University Press, 1999. – VIII, 404 p.
40. Nye D.E. Technology matters: questions to live with [Text] / David E. Nye. – Cambridge, Mass.: MIT Press, 2006. – XIV, 282 p.
41. O'Flynn I. Deliberative democracy and divided societies [Text] / I.O'Flynn. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. – VII, 181 p.
42. Parkinson J. Deliberating in the Real World: Problems of Legitimacy in Deliberative Democracy [Text] / J.Parkinson. – Oxford, New York: Oxford University Press, 2006. – 209 p.
43. Salomon J. What is technology? The Issue of its origins and definitions [Text] / J.Salomon // History of Technology: An International Journal. – 1984. – Vol.1. – Issue 2. – P. 113–156.
44. Skinner B.F. Some Issues Concerning the Control of Human Behavior [Text] / B.F.Skinner // The Technological Threat / ed.J.D.Douglas. – Englewood Cliffs, New York: Prentice-Hall, 1971. – P. 122–134.

Высоцкий А.Ю. Технологический подход и его значение в исследовании легитимации политической власти

Раскрыты особенности и преимущества применения технологического подхода к исследованию легитимации политической власти. Доказано, что основное значение технологического подхода состоит в возможности выявления технологий легитимации и их плодотворного осмысления.

Ключевые слова: технологический подход, легитимация власти, эффективность, политические технологии, рациональность, политический процесс.

Vysotskyi, O.Y. The technological approach and its value in researching the legitimization of political power

Features and advantages of the technological approach application to research legitimization of the political power are discovered. It is proved that main value of the technological approach is possibility for revealing and fruitful studying technologies of legitimization.

Key words: technological approach, legitimization of power, effectiveness, political technologies, rationality, political process.

УДК 327.5

Стародуб Т.С.

Особливості глобального управління регіональними проектами в умовах формування сучасного міжнародного порядку

Проаналізовано особливості глобального управління регіональними проектами в умовах формування мультирегіоналізму. Доведено, що глобальне управління регіональними проектами потребує чіткого розуміння типу регіону та його потенціалу для реалізації стратегії регіонального розвитку. Відсутність такого потенціалу примушує країни-учасниць залучати ресурси позарегіональних акторів (інтеррегіональних або глобальних) з метою здійснення запланованих проектів.

Ключові слова: глобальне управління, регіональний проект, регіоналізм, мультирегіоналізм, регіоналізація, процеси гегемоністичної регіоналізації, інтеррегіональні проекти.

Світ, що глобалізується, потребує ефективного управління. Міжнародні організації глобального рівня (ООН, МВФ, Світовий банк та ін.) сьогодні намагаються утримувати власну гегемонію у сфері формування міжнародного порядку, як економічного так і політичного, шляхом реалізації т.зв. регіональних проектів, які розглядаються впливовими геополітичними акторами (великими державами та провідними міжнародними організаціями) як фундамент глобального управління міжнародно-політичними/ міжнародно-економічними регіонами.

З огляду на зазначене, актуальним є вивчення механізмів глобального та регіонального управління політичними, економічними та іншими проектами крізь призму реалізації стратегій міжнародних акторів: держав, міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій та неурядових громадських організацій.

Регіоналізм як феномен другої половини XX – початку XXI століття досліджується на сучасному етапі розвитку політичної регіоналістики такими вченими як: Б.Бузан, Ф.Содербаум, Б.Хеттне, Т.Шоу та ін. Специфіка управління міжнародним регіоном як своєрідним політичним проектом на національному, регіональному та глобальному рівнях розкривається в творчих доробках Х.Веема, А.Рагмана, Р.Хайтготта, О.Янга та ін. Фактична відсутність у вітчизняній науковій думці монографічних видань та наукових статей, присвячених аналізу глобальних механізмів управління політичними проектами регіонального рівня, обумовила завдання цієї статті – дослідження особливостей глобального управління регіональними проектами в умовах формування сучасного міжнародного порядку – мультирегіоналізму.

Інституціоналізація різних схем міждержавного співробітництва на рівні міжнародних регіонів може бути обумовлена різними причинами, зокрема, прагненням країн: 1) сформувати систему колективної безпеки; 2) зміцнити колективну ідентичність або створити підґрунтя для її штучного конструювання з метою реалізації конкретних політичних, військово-стратегічних та економічних проектів; 3) вжити заходів щодо врегулювання конфліктів/криз або налагодження постконфліктного будівництва; 4) закласти основу для формування зони вільної торгівлі та створення в подальшому економічного та валютного союзів згідно з класичною теорією інтеграції.

Перераховані вище цілі можна досягти шляхом використання регіональних механізмів міждержавної співпраці, проте, є проблеми інтеррегіонального рівня, наприклад, зміни клімату, проблеми соціально-економічного характеру на кшталт асиметрії багата Північ – бідний Південь тощо, які потребують управління на глобальному рівні. Адже проблеми, перед якими постала світова спільнота, носять загальнопланетарний характер.

Досліджуючи сутність процесів глобального управління регіональними проектами, необхідно чітко усвідомлювати зміст, який ми вкладаємо в такі категорії політичної регіоналістики як регіоналізм, регіоналізація та глобальне/регіональне управління.

Регіоналізм, на думку автора, слід розглядати як систему поглядів, цінностей та установок, що виражають інтереси конкретної регіональної спільноти, в якій чітко усвідомлюється своя приналежність до простору (географічного, геополітичного, історичного, культурно–цивілізаційного, політико–економічного) та містяться цілі, котрі спрямовані на реалізацію спеціальних проектів, основна мета яких – зміцнення існуючих схем міждержавних взаємодій та створення колективної ідентичності.

Регіоналізація являє собою процес активної взаємодії в рамках конкретно визначених регіонів. Звичайно, регіоналізація може бути обумовлена регіоналізмом як соціально–політичним феноменом, проте не завжди наявність спільного бачення розвитку регіону країнами окремого простору свідчить про перспективу виникнення потужних ефективних інтеграційних об'єднань передусім через домінування власних національних інтересів над інтересами регіону (наприклад, нездатність країн Чорномор'я створити дієву систему безпеки та співробітництва через постійну боротьбу впливових регіональних держав (Росія, Туреччина) та позарегіональних сил (США/НАТО, ЄС) за закріплення сфер геополітичного впливу у просторі).

Окрім цього, регіоналізація передбачає розвиток транскордонного співробітництва між країнами окремого простору. Реалізація транскордонних проектів є невід'ємною складовою процесів міждержавної взаємодії, яка ґрунтується на інтеграційній основі, і є швидше поштовхом для оформлення контурів майбутньої регіональної спільноти, ніж завершеним політичним/економічним проектом. Взагалі кінцева мета імплементації транскордонних проектів – створення передумов для посилення здатності регіону зберегти власну унікальність в умовах глобалізації та збільшення власної ролі в світі.

Під управлінням в рамках даної статті слід розуміти формування та функціонування певної сукупності правил та практик, які регулюють поведінку міжнародних акторів, визначають їх місце в системі міжнародних відносин та встановлюють інструменти, за допомогою яких здійснюється міждержавна взаємодія з метою вирішення спільних (колективних) проблем як країн, так і регіону в цілому. Колективне управління регіональними проектами передбачає розподіл відповідальності як в процесі розробки та прийняття рішень, так і під час їх імплементації [1, с. 10].

Побутує думка, що ефективне управління регіональними проектами потребує узгодження як зі стратегіями окремих держав простору, так із урахуванням ситуативних альянсів, в основі яких закладено принцип білатеральної симетрії (найбільш поширеним є принцип двосторонньої співпраці, який передбачає створення режиму найбільшого сприяння у веденні міждержавної торгівлі, перетини кордону мешканцями прикордонних адміністративних одиниць). Досліджуючи білатералізм як тенденцію, що домінувала у 1980–х роках, Хельге Веем пише про її відродження в умовах постбіполярності [2, с. 84]. Частково можна погодитись з цим твердженням, проте регіональні проекти можуть слугувати не лише інструментом для реалізації цілей великих держав, які в відносинах між собою керуються принципом білатеральної симетрії, але і засобом легітимізації їх дій по відношенню до третіх країн (середніх, малих та мікродержав). Реалізація великими державами власних білатеральних стратегій викликає стурбованість у глобальних міжнародних організацій (ООН, СОТ тощо), які вважають, що білатералізм є проблематичним, адже ставить під сумнів легітимність намірів держав, основна мета яких – використання регіональних проектів як інструментів для реалізації національних інтересів або цілей ситуативних білатеральних альянсів.

Не заперечуючи факт збереження білатеральних тенденцій, хоча й в дещо в модифікованій формі, відмінний від реалії біполярної системи міжнародних відносин, варто зазначити, що сьогодні ми є свідками формування нового міжнародного порядку – мультирегіоналізму, який передбачає реалізацію регіональних проектів та управління ними за допомогою білатеральних, регіональних, інтеррегіональних та глобальних механізмів. В цьому зв'язку регіональні проекти необхідні для поступового групового або блокового входження слаборозвинутих країн до світового економічного простору, який практично інституціоналізовано.

З іншого боку, будь–який регіональний проект – це своєрідна відповідь регіональної спільноти на виклики глобалізації, на нетрадиційні загрози безпеці країн окресленого простору, що потребує створення ефективної системи управління, – вважає шведський

вчений Б. Хеттне [2, с. 29]. Так, поглиблення та розширення Європейського економічного співтовариства та створення в подальшому Європейського Союзу є відповіддю на процеси глобалізації та збільшення глобальної конкуренції у світовій економічній системі.

Розглянемо типи регіональних проектів та специфіку управління ними. В політичній регіоналістиці виокремлюють гегемоністичні, негегемоністичні (класичні регіональні) та транснаціональні проекти. Як свідчить історія, гегемоністичні регіональні проекти є домінуючими. Наприклад, не дивлячись на процеси деколонізації та, як наслідок, виникнення та подальшу інституціоналізацію Руху неприєднання, країни, які отримали незалежність, задекларували свої прагнення щодо неприєднання до будь–яких військово–політичних блоків, стали своєрідним плацдармом для реалізації гегемоністичних регіональних проектів двома надпотугами, що не сприяло міжнародній стабільності, а навпаки підірвало існуючий режим міжнародної безпеки. Створення двох антагоністичних блоків було обумовлено потребою країн забезпечити власну безпеку, уявлення про яку ґрунтувались на конструюванні образу спільного ворога. Маніпулювання свідомістю шляхом підтримки образу спільного ворогу було необхідним для легітимізації гегемоністичних регіональних проектів [2, с. 85].

Розпад біполярної системи міжнародних відносин охарактеризувався не лише розпадом СРСР, ОВД та РЕВ, але і трансформаціями, які відбувались в НАТО – організації, котра поступово перетворювалась з військового блоку на військово–політичний альянс, що претендує на роль глобального актора в сучасній системі міжнародних відносин. Окрім того, США залишились єдиною наддержавою в світі – єдиним глобальним гегемоном, що фактично контролює будь–який регіон світу. З падінням Ялтинсько–потсдамської системи міжнародних відносин гегемоністичні регіональні проекти не відійшли в минуле, більш того, процеси гегемоністичної регіоналізації є характерною ознакою сучасного міжнародного порядку – про що свідчить тенденція до поширення демократичних цінностей як результат реалізації гегемоністичного регіонального проекту, основна мета якого – демократичний транзит та, як наслідок, встановлення прозахідних режимів [4, с. 72]. Яскравим свідченням здійснення таких проектів є політика США та Заходу в цілому щодо країн Близького та Середнього Сходу. Побутує думка, що Арабська весна (кінець 2010 – початок 2011) – добре спланований проект політичними лідерами країн Західної Європи та США. І під гаслом демократії скриваються істинні наміри держав, які полягають у можливостях безконтрольного отримання енергоносіїв із багатого на енергосировину регіону.

Процеси гегемоністичної регіоналізації можна розглядати з точки зору політичного реалізму та ліберального інституціоналізму. Оперуючи категоріями школи політичного реалізму, варто зазначити, що ключовим фактором в реалізації регіональних проектів, в підвищенні ефективності цього процесу є наявність лідера у вигляді однієї держави або декількох, які складають ядро проекту. При цьому, лідером не обов'язково має бути наддержава або велика держава, це може бути, наприклад ситуативний альянс, до складу якого входять дві або три регіональні потуги (середні або малі держави, які декларують свої амбіції на регіональне лідерство). Таким ситуативним альянсом можна вважати неформальне зближення в військово–стратегічному форматі під час Арабської весни Туреччини та Ірану, білатеральні стратегії яких спрямовані на створення своєрідного регіонального ядра майбутнього інтеграційного об'єднання (один із проектів, передбачений турецькою доктриною неоосманізму).

Якщо лідера не визначено, тобто жодна держава не бажає взяти на себе відповідальність, то це призводить до гальмування процесів реалізації проектів, демонструє їх неадекватність та породжує регіональну нестабільність. З іншого боку, під час реалізації гегемоністичного проекту держави–учасниці можуть вбачати в цьому процесі загрозу здійсненню власних інтересів національної безпеки, що призводить в окремих випадках до виходу з проекту в цілому або лише з його складової. При цьому ключова ціль гегемоністичного проекту підтримується. Яскравим прикладом такої ситуації можна вважати вихід Франції з військової структури НАТО у 1966 році, що було обумовлено потребою Парижа зміцнити незалежність країни у військовому та політичному плані, особливо від США. Альянс для Франції є певним допоміжним елементом у формуванні зв'язків між Європою, США та Канадою, це лише механізм пошуку взаєморозуміння із заокеанськими партнерами [5, с. 36]. Недарма сьогодні Франція проявляє посилений інтерес до продовження процесу інституціоналізації спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС, а також його оборонної складової.

Одним із представників школи ліберального інституціоналізму Чарльз Кіндлбергер в своїй книзі «Всесвітня депресія» (1973) стверджує, що світова економічна система може бути стабільною та керованою, якщо вона буде стабілізована одним стабілізатором. Отже, автор формулює відомий принцип «єдиного стабілізатора» – «якщо світова економіка і потребує стабілізатора – вона повинна бути стабілізована одним стабілізатором». В кінцевому рахунку повинен бути створений єдиний центр управління, лише за такої умови стабілізація можлива. Стабілізатором може виступати держава – гегемон або низка глобальних фінансових структур, механізми яких наддержавна може використовувати для управління регіональними проектами в різних сферах. Окрім цього, саме цей центр управління визначає кількість учасників регіонального проекту, бюджет проекту, витрати та прибутки від реалізації проекту для кожного учасника з тим, аби забезпечити належну фінансову підтримку тому чи іншому проекту [6]. Без сумніву, існування єдиного центру управління регіональними проектами забезпечить їх ефективну реалізацію та сприятиме як глобальній, так і регіональній стабільності, проте лише за однієї умови – якщо світ є однополярним, тобто одна єдина держава-гегемон контролює решту.

Таким чином, навряд чи можна використати теорію Чарльза Кіндлбергера для пояснення особливостей глобального управління регіональними проектами в умовах формування нового міжнародного порядку – мультирегіоналізму, коли поступово з'являються нові центри тяжіння, які заявляють про власні регіональні та глобальні наміри (Китай, Японія, Бразилія, Австралія).

З появою нових центрів сили світ поступово стає багатополарним. Нові центри сили намагаються використовувати механізми міжнародних організацій для реалізації власних національних інтересів та посилення значення регіонів у сучасній системі міжнародних відносин, відіграючи роль т.зв. регіонального гегемона з глобальними амбіціями. Про це свідчить політика Індії щодо Південно-азійської асоціації регіонального співробітництва (SAARC), Бразилії щодо МЕРКОСУР, Південноафриканської Республіки щодо Співтовариства розвитку Півдня Африки (SADC), Франції та Німеччини в ЄС (побуває думка, що відносна стабілізація країн Євросоюзу можлива завдяки функціонуванню т.зв. французько-німецького пакту – ситуативного політичного альянсу, від волі якого залежить подальший розвиток ключових спільних політик ЄС, питання надання фінансової допомоги малим державам – членам ЄС тощо; саме ці держави мають значний вплив на процес розробки, прийняття та реалізації рішень в рамках об'єднання). Отже, наукове припущення про те, що нові центри тяжіння намагаються використати механізми міжнародних регіональних організацій для реалізації власних інтересів або закріплення сфер свого геополітичного впливу, підтверджується на практиці.

Більш того, окремі положення регіоналістичної теорії ліберального інституціоналізму були розглянуті крізь призму критичних теорій регіоналізації, які розглядають транснаціональні корпорації в якості гегемонів. Вихідним положенням критичних теорій регіоналізації є наявність конфлікту інтересів між стратегією гегемона (транснаціональної корпорації – авт.) щодо регіону та процесів регіоналізації та політикою національного розвитку конкретної держави. З іншої сторони, не виключається можливість держави використовувати ресурси транснаціональних корпорацій для просування власних інтересів (геополітичних, гео економічних тощо) як в регіоні її найближчого оточення, так і за його межами.

Негегемоністичні проекти або класичні регіональні проекти є відображенням процесів міжнародної співпраці, головними суб'єктами якої виступають уряди держав, які не претендують на роль великих або середніх держав. Йдеться про малі держави, основна мета яких – конструювання можливих схем регіональної взаємодії, де кожна країна має рівні можливості та не претендує на статус лідера в рамках того чи іншого об'єднання. Ефективність класичних регіональних проектів залежить від ступеню згоди їх учасників щодо основних питань реалізації. Переговорний процес є основною формою вирішення поточних питань імплементації класичних регіональних проектів. Він відбувається переважно на міжурядовому рівні. Інтереси регіону для малих держав співпадають або координуються з їх власними пріоритетами національного розвитку, наприклад, Нова Зеландія є активним учасником процесів конструювання тихоокеанського регіоналізму, що зобов'язує її діяти в рамках правового поля регіонального простору. Реалізація її регіональної стратегії передбачає формування узгодженого

бачення з острівними країнами Океанії подальшого розвитку регіону в цілому. «Все, що добре для регіону, – добре для Нової Зеландії як члена регіону», – заявляє сьогодні політична еліта цієї країни [7].

Окрім класичних регіональних проектів потребують не лише створення та функціонування міждержавних об'єднань (регіональних, інтеррегіональних тощо), але і формування наднаціональних структур, яким держави надають частину своїх повноважень з метою вирішення спільних проблем регіонального розвитку, що безумовно відповідає їх національним інтересам. Більш детально це питання висвітлено в рамках ліберального міжурядового підходу, яскравим представником якого є А. Моравчик, який, досліджуючи міжурядовий характер міждержавного співробітництва приділяє важливе значення формуванню та реалізації національних інтересів, що визначаються окремими внутрішньополітичними силами. Національні інтереси є постійні і тимчасові (непостійні, ситуативні), які відображають переважно ні інтереси країни або регіону, а потреби правлячої еліти, що безумовно впливає на характер, інтенсивність та загальний напрям міждержавного співробітництва в рамках того чи іншого регіонального об'єднання. Звичайно, можна погодитись з А. Моравчиком в тому, що першочерговим джерелом інтеграційних процесів є інтереси національних держав, політична воля лідерів країн певного регіону [8, с. 42]. Проте в подальшому не всі країни – члени ЄС (далі ЄС) змогли поставити інтереси об'єднання вище за свої національні. Наприклад, стримана політика Сполученого Королівства, яке не бажає приєднуватись до валютного союзу, мотивуючи сильними позиціями національної валюти у світовій економічній системі. Тому оцінювати останню фазу розвитку об'єднання як успішний розвиток міжурядової системи, покликаної регулювати економічну взаємозалежність шляхом переговорів та політичної координації, на мою думку, не доцільно. Тим більше, що існуючі механізми політичної координації довели свою неефективність при визначенні шляхів пошуку виходу з економічної кризи, визначенні обсягів допомоги Греції, Іспанії та ін. країнам, які найбільше постраждали від світової економічної кризи.

Негегемоністичні або класичні регіональні проекти мали місце як в період деколонізації, так і після завершення Холодної війни, а також активно реалізуються і в наш час. Дії політичних акторів зазначених проектів є більш легітимними, адже держави намагаються діяти в рамках правового поля регіону, в якому вони знаходяться, або міжнародного об'єднання, членами якого вони є.

Транснаціональні регіональні проекти поділяють на два типи: корпоративні та соціальні [2, с. 87]. Спільною ознакою цих проектів є те, що всі вони здійснюються недержавними акторами.

В неолібералістському експертному середовищі побутує негативна думка щодо оцінки діяльності корпоративних акторів, які віддають перевагу процесам глобалізації та нехтують регіональним чинником, що обумовлено їх прагненням вижити в умовах жорсткої конкуренції на світових ринках. Для транснаціональних корпорацій (далі – ТНК), які мають власну глобальну стратегію розвитку, таке раціоналістичне розуміння природи інтересів є виправданим. Проте лише деякі ТНК мають дійсно глобальні стратегії, які ґрунтуються на гнучкому підході, що передбачає врахування таких факторів при розширенні діяльності за кордоном та відповідно виборі конкретного регіону як: ринкові умови, чинники виробництва та робочої сили, витрати та кваліфікація кадрів; комунікації та інші інфраструктурні проекти, комунальні послуги; економічні та фінансові послуги; сприйняття культури; кризові ситуації, в тому числі такі, при яких є істотний політичний ризик. Якщо оцінка цих факторів позитивна, – вважає російський вчений Богдан Мильнер, то країна приваблює капітал широкого кола компаній. Якщо негативна, то країна (або регіон) будуть відчувати значні труднощі з надходженням зовнішніх інвестицій [9, с. 169].

На думку Аллана Рагмана, дієва глобальна стратегія ТНК має враховувати також новітні технології, регіональні відмінності у карті потреб споживача, політичний режим країни та загальну політичну ситуацію в регіоні, існування в регіоні зон вільної торгівлі або митних союзів. Більша частина бізнес-активності великих міжнародних компаній, за А. Рагманом, приходить ні на єдиний глобальний ринок, а на регіональні блоки. Особливості урядового регулювання, витрати на транспортування та культурні різноманітності діють світ на триаду: Північну Америку, Європу та Азійсько-Тихоокеанський регіон з трьома великими економічними центрами: США, ЄС та Японією. В межах цих блоків багатонаціональні підприємства конкурують за регіональну долю на ринку

і таким чином роблять свій внесок в ефективність економіки. Значна частина ТНК (320 з 380) здійснює в середньому 80% продажу на внутрішньому ринку своєї частини тріади. Саме тому, світ міжнародного бізнесу не є глобальним, він є регіональним. Лише 9 ТНК охоплюють усі регіони тріади. Функціонує 25 ТНК, які охоплюють два регіони тріади, а також 11, які орієнтовані на специфічну країну-господаря [10, с. 1].

Соціетальними акторами виступають переважно екологічні організації, основна мета діяльності яких – вирішення проблем екологічної безпеки, які мають транскордонний характер.

Передумовою інституціоналізації усіх трьох типів регіональних проектів є наявність почуття колективної (регіональної) ідентичності [11, с. 92]. Чим вищим є рівень колективної ідентифікації, тим більше ступінь загоди між учасниками регіонального проекту/міжнародного об'єднання окремого простору. Ідентичність в політичній регіоналістиці є багатовимірним поняттям, що обумовлено передусім особливостями процесу її формування. Так, наприклад, коли ми говоримо про європейську ідентичність, передусім ми маємо на увазі спільну історію, культуру, спільну систему цінностей, що охоплює країни-члени Євросоюзу. Проте з входженням в дію Лісабонського договору ЄС ми можемо говорити про початок процесу інституціоналізації зовнішньополітичної та оборонної складових ідентичності Євросоюзу. Перша – свідчить про переосмислення Брюсселем власної політичної ролі в сучасній системі міжнародних відносин, яка виходить за рамки Європейського континенту (політика ЄС має більшою мірою глобальний характер). Друга передбачає посилення спільної оборонної політики, в чому передусім зацікавлені Франція та Німеччина, які не бажать йти у фарватері інтересів США в рамках НАТО та спостерігати, як Вашингтон використовує механізми Альянсу для реалізації власних національних інтересів в різних регіонах світу, передусім на Близькому та Середньому Сході, а також в Центральній Азії. Чинник ідентичності також впливає на узгодження позицій держав-членів щодо проблем міжнародної безпеки із загальною позицією об'єднання, проте не завжди спрацьовує його дія, наприклад в питаннях енергетичної безпеки Франція та Німеччина більше обстоюють власні національні інтереси, ніж інтереси ЄС.

Проте колективної ідентичності недостатньо, аби реалізувати регіональний проект повністю. Це можливо лише тоді, коли проект стане стратегією, яка передбачає здатність країн-учасниць проекту керувати ризиками та загрозами, котрі породжує глобалізація, в ситуації, коли зусилля окремої держави зводяться фактично нанівець або є неефективними [2, с. 93].

Сьогодні ми є свідками реалізації різних регіональних проектів, які потребують міцного регіонального рівня управління, який не заперечує доцільність використання механізмів глобального управління, а швидше є його інтегральною складовою.

Глобальне управління регіональними проектами потребує чіткого розуміння типу регіону (міжнародно-політичний, міжнародно-економічний тощо) та його потенціалу для реалізації стратегії регіонального розвитку. Відсутність такого потенціалу примушує країн-учасниць залучати ресурси позарегіональних акторів (інтеррегіональних або глобальних) з метою здійснення запланованих проектів. Наприклад, регіональні проекти в рамках ОЧЕС (передусім, транспортно-комунікаційні, енергетичні, екологічні та освітні) реалізуються переважно за рахунок надходжень з ЄС.

Важливо зауважити, що інтеррегіональні проекти мають різні часові рамки. Наприклад, НАТО, яка була створена у 1949 р., зазнала декілька хвиль еволюції та перетворилась на військово-політичний блок внаслідок розпаду біполярної системи міжнародних відносин. Проте є приклади й нещодавно створених форм інтеррегіональної співпраці, наприклад, Котонуський процес, який передбачає співпрацю між ЄС та країнами Африки та Карибського й Тихоокеанського басейнів (далі – АКТ), що ґрунтується на положеннях Котонуської угоди (Cotonou Agreement). Котонуська угода – новий етап у співпраці з країнами АКТ, початок якій поклала 1964 року Яундеська конвенція і продовжили чотири Ломеські конвенції. Котонуську угоду про співпрацю між ЄС та країнами АКТ підписали 23 червня 2000 р. в столиці Беніну місті Котону. Головними цілями співробітництва є зменшення бідності, інтеграція країн АКТ до світового економічного простору та сталий розвиток. Найважливішим нововведенням Котонуської угоди в порівнянні з попередніми договорами про партнерство стало поширення співпраці на політичну сферу та принцип взаємності зобов'язань. Надання допомоги з боку ЄС обумовлюється певними політичними вимогами до країн-парт-

нерів щодо дотримання миру, поваги до прав людини, належної системи урядування тощо [12]. Інтеррегіональні схеми взаємодії між ЄС та країнами АКТ є результатом реалізації глобальної стратегії ЄС, що ґрунтується на укладанні інтеррегіональних угод про співпрацю як з країнами окремих регіонів, так і з міжнародними організаціями регіонального масштабу. Вважається, що політика, яка ґрунтується на принципі інтеррегіонального активізму (inter-regional activism), є результатом реалізації гегемоністської регіональної стратегії глобального актора [2, с. 97]. Проте, на мою думку, така політика є швидше відповіддю на виклики глобалізації та поведінку інших міжнародних акторів по відношенню до конкретних країн окремо взятого регіону або простору в цілому.

Зокрема, сьогодні ми є свідками появи нових форм інтеррегіоналізму, що обумовлено посиленням тенденції щодо зміцнення новими центрами тяжіння власних позицій на «завдвірках» глобального гегемона або регіональної потуги з глобальними амбіціями (держави або міжнародної організації). Наприклад, Форум Азія-Європа (ASEM), що був ініційований у 1996 р. з метою координації співпраці між країнами Східної Азії та Європи в сферах економіки, культури та політики. Проте ключовими завданнями були оголошені такі: 1) посилити представництво ЄС в Східно-азійському регіоні; 2) створити усі передумови, аби скласти конкуренцію АПЕС в регіоні, та 3) збалансувати вплив США на регіон, інакше кажучи, зменшити присутність американських інтересів у Східній Азії [3, с. 40].

Поки що Форум Азія-Європа є слабкою інституцією, передусім тому що ключові країни ЄС не бажать, аби це об'єднання перетворювалось на провідного політичного актора інтеррегіонального рівня, обмежуючи напрями діяльності організації лише економічною та культурною співпрацею.

Цікавим є приклад інтеррегіоналізму – взаємодія ЄС з МЕРКОСУР, яка ґрунтується на Рамковій міжрегіональній угоді (грудень 1995 року) [13]. З одного боку, відносини ЄС з МЕРКОСУР (ринку «південного конусу») постійно розвиваються в бік поглиблення співпраці та налагодження більш тісних економічних зв'язків з метою створення зони вільної торгівлі. А, з іншого, – це виклик інтересам США, тобто глобальному гегемону, в регіоні, який є сферою впливу Вашингтону.

Інтеррегіональна стратегія ЄС сьогодні потребує кардинальних змін, адже труднощі її реалізації в Азійсько-Тихоокеанському регіоні свідчать про нехтування Брюсселем інтересів нових центрів тяжіння в зазначеному просторі, передусім Китаю та Японії, які поки що сприймають ЄС як конкурента на азійських ринках та вбачають лише в США реального актора в регіоні, який здатний впливати на процеси забезпечення регіональної безпеки та стабільності в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Окрім того, Пекін та Токіо більш вивчають досвід реалізації інтеррегіональної політики ЄС, ніж прагнуть інституціоналізувати свої відносини з ЄС в рамках багатосторонніх форматів співпраці.

Передбачається, що в оновленій інтеррегіональній стратегії ЄС особлива увага буде приділена розвитку відносин з Китаєм, Австралією та Новою Зеландією в контексті налагодження інтеррегіональних форм співпраці з країнами Південно-Тихоокеанського регіону.

Таким чином, глобальне управління регіональними проектами передбачає конструювання інтеррегіональних схем співпраці з метою реалізації конкретних регіональних ініціатив, які певною мірою узгоджуються з національними інтересами країн-учасниць проектів або конкретних організацій, що були створені внаслідок інституціоналізації регіонального проекту. Тенденція до посилення процесів регіоналізації збережеться, що обумовлено посиленням ролі корпоративних та соціетальних акторів на процеси прийняття рішень на національному, регіональному та глобальному рівнях, та є природною відповіддю на виклики та загрози глобалізації. Перспективним напрямком майбутніх досліджень з проблем глобального управління регіональними проектами може бути вивчення особливостей формування нового міжнародного порядку – мультирегіоналізму крізь призму глобального розвитку та управління, а також забезпечення безпеки на регіональному, інтеррегіональному та світовому рівнях.

Список використаних джерел

1. Young Oran R. Governance in World Affairs / Oran R. Young / Ithaca, NY: Cornell University Press. – 1999. – 224 p.

2. Hveem Helge. The Regional Project in Global Governance / Helge Hveem // Theories of New Regionalism: A Palgrave Reader (International Political Economy Series). – Edited by Fredrik Suderbaum and Timothy M. Shaw. – NY: Palgrave Macmillan. – 2003. – 255 p. – p.: 81–98.

3. Hettne Björn. The New Regionalism Revisited / Björn Hettne // Theories of New Regionalism: A Palgrave Reader (International Political Economy Series) Edited by Fredrik Suderbaum and Timothy M. Shaw. – NY: Palgrave Macmillan. – 2003. – 255 p. – p.: 22–42.

4. Hveem Helge. Explaining the Regional Phenomenon in the Age of Globalization / Helge Hveem // Political Economy and the Changing Global Order. – Edited by Richard Stubbs and Geoffrey Underhill. – Toronto: Oxford University Press of Canada. – 2000. – 561 p. – p.: 70–80.

5. Кравченко В. Диалог Франция–НАТО по проблемам безопасности / В. Кравченко // Вісн. Центру міжнар. безпеки та євроатлантичної співпраці. – 2007. – № 3(7). – С. 36–44.

6. Kindleberger Charles. *World in Depression, 1929–1939* / Charles Kindleberger // London: Allen Lane, 1973. – 336 p.

7. Rolfe J. New Zealand and the South Pacific / J. Rolfe // [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.upf.pf/IMG/pdf/10_Rolfe.pdf

8. Расширение ЕС на Восток: позиции стран Евросоюза. – М.: ИМЭО РАН, 2002. – 120 с.

9. Мильнер Б.З. Теория организации: Учебник / Б.З. Мильнер // 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА–М, 2000. – 480 с.

10. Рагман Алан. Глобализация – миф. Рост региональных транснациональных корпораций / Алан Рагман // Европа. Журнал Польского института международных дел. – Том 7, № 4(25). – 2007. – С. 1–26.

11. Higgott Richard. The Political Economy of Globalisation in East Asia: The Salience of «Region Building» / Richard Higgott // Globalisation and the Asia-Pacific: Contested Territories, ed. K. Olds, P. Dicken, and P. F. Kelly. – London: Routledge, 1999, pp. 91–106.

12. Partnership Agreement ACP–EC. Signed in Cotonou on 23 June 2000. Revised in Luxembourg on 25 June 2005 / [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/intcoop/acp/03_01/pdf/cotonou_2006_en.pdf

13. Interregional Framework Cooperation Agreement between the European Community and its Member States, of the one part, and the Southern Common Market and its Party States, of the other part – Joint Declaration on political dialogue between the European Union and Mercosur / [Електронний ресурс] / Режим доступу: [http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:21996A0319\(02\):EN:NOT](http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:21996A0319(02):EN:NOT)

Стародуб Т.С. Особенности глобального управления региональными проектами в условиях формирования современного международного порядка

Проанализировано особенности глобального управления региональными проектами в условиях формирования мультирегионализма. Обосновано, что глобальное управление региональными проектами нуждается в четком понимании типа региона и его потенциала для реализации стратегии регионального развития. Отсутствие такого потенциала вынуждает стран-участниц привлекать ресурсы внерегиональных акторов (интеррегиональных или глобальных) с целью осуществления запланированных проектов.

Ключевые слова: глобальное управление, региональный проект, регионализм, мультирегионализм, регионализация, процессы гегемонистической регионализации, интеррегиональные проекты.

Starodub, T.S. Peculiarities of the global governance of regional projects in the context of modern international order

The peculiarities of the global governance of regional projects have been analyzed in the context of multiregionalism. It has been substantiated that global governance of regional projects needs the accurate understanding of the type of the region and its potential assessment for the realization of the strategy of regional development. The absence of such potential necessitates the participating countries to engage the resources of the extraregional actors (interregional or global) for the purpose of implementation of targeted projects.

Key words: global governance, regional project, regionalism, multiregionalism, regionalization, processes of hegemonic regionalization, interregional projects.

УДК [008:32]–044.922

Постол А.А.

Трансформаційні зміни політичної культури

Досліджено процес трансформації політичної культури. Визначені риси трансформаційних перетворень політичної культури в країнах неорганічної модернізації, для яких є характерним політичний дуалізм та конфлікт цінностей. Приділяється увага взаємовпливу архаїчних та інноваційних пластів політичної культури суспільства та їх адаптаційним можливостям.

Ключові слова: політична культура, цінності, трансформація, фрагментарна культура, політичний дуалізм, громадянська культура.

Фундаментальні перетворення політичного життя не можливі без глибокої трансформації політичної культури, яка в кожній конкретній ситуації є своєрідним синтезом моментів формування, функціонування та розвитку, що дозволяє розглядати її як динамічну надскладну систему. Слід мати на увазі, що проблематика політичної культури вивчалася з двох точок зору – з позиції її статичності та з позиції динаміки. Відповідно, один підхід розглядає даний феномен в стані відносної стабільності, а інший напрям досліджує політичну культуру у зв'язку з інтенсивними структурними та змістовними змінами. Дослідження трансформаційних змін політичної культури можливе в рамках другого підходу. Метою статті є висвітлення процесу трансформації політичної культури та визначення його особливостей на сучасному етапі соціальних перетворень, які відбуваються в Україні і в світі загалом.

Теоретичному осмисленню політичної культури як явищу міжнародних і національних систем зарубіжні політологи приділяли достатньо уваги. Цьому в певній мірі сприяли праці представників культурної антропології, приміром, К.Гіртца, Л.Уайта, Дж.Стюарда та ін. У контексті нової соціології культури представляють інтерес дослідження сучасних вчених Ф.Вейла та його колег з Луїзіанського університету. Автори намагаються прогнозувати перспективи демократизації суспільства за умов функціональної політичної культури. Звернення до ідей та концепцій Г.Моргентау, К.Волта і Е.Карра; модерністів або прихильників новітніх наукових методів К.Дойча, М.Каплана, Дж.Розенау; теоретиків «взаємозалежності» – Р.Кеохейна і Дж.Най, наголошують на важливості дослідження змін в політичній культурі та політичних цінностях.

Серед українських політологів немає єдиного підходу щодо трактування «політичної культури». Можна з певною мірою умовності виділити наступні підходи. Для одного з них характерне уявлення про політичну культуру як сукупність знань, цінностей, принципів та способів політичної діяльності, політичного досвіду та традицій, і політичних інститутів. Приміром, це праці таких дослідників, як Л.Нагорна, В.Полохало, В.Потульницький, О.Семків, О.Тарасов, Б.Цимбалістий та ін. Такий підхід враховує особливу роль історичного пізнання, формування соціальної свідомості, соціальної пам'яті суспільства для утвердження зразків соціальної поведінки. Врешті, він дозволяє визначити причини тих чи інших особливостей внутрішнього становища держав та їх поведінки в світі. Другий з підходів до поняття політичної культури відрізняється її розглядом у контексті узагальнюючої характеристики індивіда, ступеня його політичної розвиненості, вміння використовувати політичні знання на практиці. Перш за все, тут виділяються праці відомого українського вченого В.Липинського. Це також дослідження В.Бебика, Н.Бірюкова, Є.Головахи, В.Лісового, Ю.Пахомова, Н.Паніної, В.Сергєєва та ін.

Продовжує дослідницьку лінію перспектив розвитку політичної культури в контексті світових системних змін В.Горбатенко, І.Бутовська, М.Михальченко, Ю.Римаренко, В.Ігнатов, І.Дзюба та ін.

Вважається, що словосполучення «політична культура» належить німецькому філософу І.Г. Гердеру. У роботі «Ідеї до філософії історії людства», розглядаючи політичне життя стародавніх греків та євреїв, він використовує словосполучення політична

культура. Але в наукових дослідженнях XVIII та XIX ст. термін «політична культура» застосовувався рідко і часто зводився до так званої «політичної культурності». Лише в середині XX ст. в роботах політичних філософів Г.Алмонда і С.Верби, пізніше Р.Такера поновлюється науковий інтерес до цієї проблеми. Вперше ввів в науковий обіг поняття «політична культура» американський соціолог Г.Алмонд в 1956р., а в розгорнутому вигляді концепція політичної культури була представлена в спільній з С.Вербою роботі 1963р. «Громадянська культура: політичні установки і демократія в п'яти країнах». Г.Алмонд і С.Верба розглядають термін «культура» тільки в одному сенсі: психологічних орієнтацій щодо соціальних об'єктів. Г.Алмонд використовує поняття політична культура для аналізу суспільної свідомості, що впливає на виникнення і функціонування політичних інститутів, на індивідуальну і масову політичну поведінку. Автори визначають політичну культуру як орієнтацію на політичну дію. Політична культура – це «сукупність орієнтацій щодо певної сукупності соціальних об'єктів і процесів ... Коли ми говоримо про політичну культуру будь-якого суспільства, ми маємо на увазі політичну систему, засвоєну в свідомості, почуттях і оцінках населення» [1, с.31].

У концептуальному плані більшість робіт стосуються змін політичної культури, що знаходилася в рамках веберовсько-парсонівської традиції аналізу соціальної дії. Дослідники особливу увагу надавали вивченню ролі норм і цінностей, ментальності конкретного суспільства з точки зору їх позитивного або негативного впливу на модернізацію. При цьому в якості найважливіших складових розвитку розглядалися політична участь і економічна активність населення. Останні є ядром цінностей сучасного (західного) суспільства.

Використання результатів аналізу політичної культури до проблем політичного розвитку дозволило точніше визначити ті комбінації цінностей і орієнтацій, які впливають на сприйняття і спрямованість нових процесів, як і охарактеризувати основні риси політики суспільств так званого незахідного типу. У їх числі: невід'ємність області політики від соціальної та особистісної сфер; істотні відмінності в політичних орієнтаціях поколінь; відсутність консенсусу щодо цілей і засобів розвитку; високий рівень політичної апатії населення; слабка диференціація політичних інтересів широких мас. Аналіз різних політичних культур повинен був сприяти розумінню того, які політичні рішення і ресурси необхідні для досягнення змін у бажаному напрямку. Стверджувалося, що найменш схильні до трансформацій ті цінності, які легітимізують функціонування базових політичних структур. У цій ситуації ціннісні зміни можливі, якщо нові соціальні групи (мають інші по відношенню до існуючих базові орієнтації) зможуть отримати контроль над домінуючими урядовими та іншими структурами, або якщо ці структури будуть піддані кардинальним перетворенням. Чим більше ступінь поширеності цінностей серед широких верств населення, тим менш вірогідні їх швидкі зміни [13].

Ціннісним трансформаціям у соціально-політичній сфері приділялася увага при вивченні західних суспільств. На основі емпіричних досліджень було запропоновано декілька варіантів пояснення цього феномена. В рамках одного з них зміни в установках зв'язувалися з життєвим циклом людей, причому зростання консервативних настроїв прямо пов'язувався з віком індивіда [11, с.16]. У рамках іншого підходу зміни цінностей групи розглядалися як результат зміни складу останньої. Крім того, була висунута ідея періодичних ефектів, коли ті чи інші політичні та соціально-економічні події роблять значущий вплив на установки більшості населення [5].

Одним з найбільш відомих в цьому зв'язку є проєкт вивчення цінностей, реалізований під керівництвом Р.Інглхарта. Автор висунув дві центральні гіпотези. По-перше, індивідуальні пріоритети і цінності відображають соціально-економічний контекст: індивід оцінює як більш важливе те, в чому відчуває відносний брак. По-друге, взаємозв'язок соціально-економічних умов і ціннісних орієнтацій людей не є одномоментним, а припускає істотний часовий лаг. Базові цінності індивіда значною мірою відображають умови, превалюючи в юнацтві [5, с.108]. В результаті він зробив наступний висновок, що відсутність серйозних потрясінь в західному суспільстві після 1945 р., і безпрецедентне зростання добробуту зробили вирішальний вплив на цінності людей. Повоєнні покоління робили менший акцент на цінностях економічної та фізичної безпеки порівняно зі старшими віковими групами, що пережили Другу світову і

Велику депресію. Молодші вікові когорти віддавали пріоритет таким нематеріальним цінностям, як потреба в спілкуванні та якості навколишнього середовища.

Однак до початку нашого століття стало очевидно, що розвиток політичних процесів не означає однолінійну зміну політичної культури. При всій відмінності ціннісних установок, у представників різних поколінь зберігаються загальні сенсоутворюючі культурні структури. Інститути політичної соціалізації транслиують культурні зразки та забезпечують інтеграцію суспільства «як по вертикалі між поколіннями, так і по горизонталі між соціальними групами» [5, с.111–112].

Динаміка політичної культури визначається двома її основними функціями, що знаходяться в діалектичному протиріччі одне з одним. Це створює певну напругу між функцією відтворення політичного життя і функцією адаптації політичної системи до мінливих соціальних умов у системі політичної культури і перешкоджає її однонаправленому розвитку. Німецький філософ П. Козловскі пише: «Контекст культури, мережа глузду і життєвого світу, повинні зазнавати змін, подібно до того, як схильна до змін і сама. Ця зміна не може приймати вид лінійної прогресії лише як кількісну форму технічних перетворень, тому що вона відбуватиметься в органічних перетвореннях. Органічне культурне зростання – це інтегроване зростання всіх частин організму й культури в тимчасовій і просторовій гармонії, в узгодженні периферії та центру. Контекст в цілому зростає, збільшується» [7, с.87].

Ряд дослідників акцентує свою увагу на впливі сучасності на розвиток усіх сфер життєдіяльності суспільства. Недарма сучасне суспільство З.Бауман називає «суспільством текучої сучасності» [3]. Причому сучасним його робить «кнав'язлива, безперервна, непереборна, вічно незакінчена модернізація» [3, с.17]. Англійський мислитель пов'язує сучасний розвиток з неухильним просуванням вперед, з нездатністю зупинитися і тим більше стояти на місці.

Всі ці зміни знаходять своє відображення і в політичному житті, котре в кожній країні своєрідно відповідає на виклики сучасності, виходячи з соціокультурних особливостей. При цьому, відбувається пристосування нових або старих соціально-політичних інститутів і практик до мінливих умов. Саме трансформування політичної культури в якості одного зі своїх завдань мало на меті легітимізувати експорт демократії в країни, що розвиваються за допомогою формування відповідної їй громадянської культури.

В роботі «Громадянська культура» Г.Алмонд і С.Верба пов'язують формування такого типу політичної культури з набуттям досвіду розвинутого індустріального життя, зіткненням із засобами масової інформації, політичними партіями і добровільними асоціаціями. Досить оптимістично вони заявляли, що «будь-який підхід до модернізації містить в собі насіння громадянської культури» [1, с.37]. Проте, автори «Громадянської культури» не враховували, що саме політична культура суспільства може перешкоджати модернізаційним змінам. Сучасні демократичні суспільства західної цивілізації є класичними відкритими суспільствами, за термінологією К.Поппера, якому відповідає ліберально-демократичний тип політичної культури (за класифікацією К.Гаджієва) або громадянська культура (за класифікацією Г.Алмонда і С.Верби). Можна говорити про те, що громадянська культура – це політична культура лояльної участі, яка характеризується узгодженістю і відповідністю політичних структур. Стаючи учасниками політичного процесу, громадяни все ж не відмовляються від своїх підданських або патріархальних орієнтацій, що робить громадянську політичну культуру стійкою як в процесі її відтворення, так і в географічній і темпоральній трансляції.

Політична культура модерності, що припускає інституційно оформлену активність вільного індивіда, породжує функціональний режим діяльності виконавчої влади, коли головним стає галузеве бюрократичне адміністрування, прагматичний і раціонально організований політичний менеджмент. Інституційний порядок в політиці набуває тут закінчений системний вигляд, якому відповідає ієрархія правових інститутів. Розвинена громадянська культура, яка створює простір вільного політичного самовизначення асоційованих індивідів, вимагає від виконавчої влади виступати не стільки носієм державної волі або управлінської раціональності, скільки посередником і арбітром політичної комунікації, без координуючих зусиль якого політичний порядок неможливий. Французький філософ А. Камю, говорив про те, що в середземноморському (західному) світі «політика призначається для людей, а не люди для політики» [6]. Її відрізняє відмова жертвувати цим заради більш високого добра; готовність терпимо ставитися до неясності і розбіжностей, замість того щоб прибирати їх з політичного життя ...

Політична культура сучасного українського суспільства знаходиться в стані свого становлення, відчуваючи серйозний вплив з боку геополітичних та історичних чинників і радикальних перетворень, що відбуваються в ньому сьогодні. Ці процеси диктують необхідність серйозної модифікації світоглядних, оціночних та поведінкових орієнтирів людей, тобто всіх компонентів політичної культури. В залежності від приналежності до різних соціальних груп ці орієнтири досить сильно варіюються, що дозволяє говорити про відсутність ціннісної парадигми в сучасному українському суспільстві.

Хоча українська політична культура в загальних рисах повторює загальноєвропейські типи політичних культур, все ж вона має певні особливості, якими не варто нехтувати. Визначити ці особливості не просто. Деякі з них перебувають ще на стадії становлення, інші відмирають. Одні корелюються з політичною системою, що створюється, інші – з системою, що відходить у небуття. Одні вже розгорнули свою якісну визначеність, інші лише жевріють, хоча й заявляють про себе як необхідні та закономірні.

На думку українських політологів (В.Андрущенко, І.Курас, М.Михальченко, В.Полохало, С.Рябов та інші), українська політична культура поєднує різні системи цінностей, часом несумісні політичні орієнтації та діаметрально протилежні типи політичної свідомості, позитивні і негативні характеристики, містить в собі раціональні та ірраціональні чинники. Разом з тим, переважна більшість її характеристик концентрується навколо такої якості, як демократія, народовладдя заради свободи і незалежності. Одним із суттєвих наслідків процесу демократизації в Україні є наявність різних політичних поглядів, плюралізм ідеологій і концепцій у політичній культурі. Політичний плюралізм виявляє себе у кількох вимірах, зокрема: політичної ідеології; політичної свідомості; політичної поведінки. Сьогодні відбувається перехід від моноцінного сприйняття політичного життя до плюралістичної картини владно–політичних відносин. Але виникає потреба у формуванні загальнонаціональної ідеології не на класовому, а на культурно–історичному ґрунті. Нинішні владно–підвладні відносини, за Конституцією України, повинні базуватися на якісно новому культурно–політичному і психологічному фундаменті. Політологи В.Валевський, С.Рябов, М.Томенко все частіше звертаються до простору цінностей і смислів так званої «ідеології культури», що передбачає світоглядні цінності, які можуть консолідувати націю в єдине соціокультурне ціле [4,с.138].

Особливістю демократичних змін, що відбуваються в політичній культурі українського суспільства є те, що вони припадають на той період історії, котрий є поворотним в ідеологічному, політичному, цивілізаційному розвитку всього світу. Тому необхідним постає онтологічне визначення процесу, котрий відбувається з політичною культурою сьогодні: модернізація, розвиток, трансформація, зміна? Як справедливо зауважує М.Михальченко, різниця між поняттям «модернізація» і поняттями «розвиток», «трансформація», «зміна» полягає в тому, що вони є «більш нейтральними стосовно динаміки суспільного процесу, до його прогресивних тенденцій. Трансформація, зміна, розвиток можуть бути орієнтовані на зміну реалій куди завгодно: уперед, назад, убік, по колу і т.п.» [10,с.34–35]. На цій підставі робиться висновок, що модернізація – це складова більш широкого процесу цілеспрямованої трансформації.

У політичній сфері трансформаційні процеси здійснюються в напрямках формування інституцій відповідно до вимог сучасного суспільно–політичного розвитку. Ці трансформації, на думку Ю.Шайгородського, відображають модернізаційну політичну стратегію суспільства – рух до демократії [14,с.52]. Незважаючи на багатобачність демократичних трансформацій, їх слід розглядати як ланки єдиного процесу демократизації, оскільки вони об'єднуються як спробами переходу від недемократичних форм правління до демократичних, так і деякими загальними факторами.

Видається, що більш адекватно динаміку політичної культури в перехідних суспільствах можна визначити терміном «трансформація», яке вільне від «векторного навантаження». Під трансформацією розуміють «істотну структурну переробку систем, яка... перетворює шляхом зміни зв'язків, відносин, опосередкувань... організацій і функцій вихідного формоутворення. Трансформація є типовим перехідним процесом... соціальної еволюції» [4,с.204]. На думку С.Кримського, цей процес передбачає прагнення поєднати старі й нові форми. Це – багатоваріантний шлях, який не виключає можливості зворотного руху. При цьому, зворотний рух не обов'язково стає негативним. Трансформації можуть бути поступальними чи зворотними, системними

чи безсистемними. Поняття ж «керованої трансформації», яке означає «реформування постсоціалістичного суспільства в напрямі західноєвропейської парадигми розвитку» [8,с.66], дуже близьке до розуміння модернізації.

Це загальне поняття включає в себе зміни різної спрямованості. Воно означає комплексну, еволюційну зміну політичної культури як системи. Трансформаційний процес охоплює всі елементи цієї системи і внутрішні зміни, проте вони мають різну динаміку і швидкість протікання. Трансформація може складатися з цілого комплексу процесів, що включає в себе модернізацію, традиціоналізацію і архаїзацію політичної культури. Модернізація передбачає заміну партикуляризму універсалізмом, розширення свободи вибору і відповідальності політичних суб'єктів, збільшення можливостей і зростання значущості політичної участі, раціоналізацію політичного процесу, домінування досяжності орієнтацій, збільшення можливостей для інноваційних цілераціональних дій [12,с.80]. Це пов'язане з появою нових політичних практик, що призводить до диференціації і спеціалізації інститутів політичної системи, або появи нових політичних інститутів. Модернізація спрямована на розвиток політичної культури, набуття нею нової якості. Можна виділити групи механізмів, з яких складається модернізація політичної культури: диференціація основних духовно–інтегруючих систем релігії і політики, секуляризація політичної культури; виникнення в системі, що трансформується, нових елементів – національна держава, політичні партії, структури громадянського суспільства; запозичення і включення в систему політичної культури нових компонентів з інших культур.

Найсуттєвіші зміни політична культура зазнає в перехідні періоди революційних змін або реформування суспільства і держави, коли відбуваються певні ціннісні, ідеологічні зрушення в масовій свідомості, обумовлені різкою зміною звичних політичних практик. У моменти радикальних соціальних перетворень і зламу старої політичної системи виникає можливість включення нових зразків у систему політичної культури. Але цей процес йде складно і суперечливо. Ю.Лотман характеризував його терміном «вибух», розуміючи під ним «події, наслідки яких для нас практично непередбачувані, в силу численності включених факторів, надзвичайної складності їх переплетення» [9,с.117]. Культурний вибух характерний для культур бінарного типу, до яких належить і українська політична культура. В них кожна значеннева структура урівноважена своєю протилежністю, що створює «сміслову невизначеність». Бінарність – це той механізм, який в перехідні епохи, з одного боку, готує вибухоподібне руйнування культури, а, з іншого боку, утримує культуру від остаточного розпаду, втрати власної самоідентичності. Така силова рівновага протилежностей вельми немінна, тому що створює умови для їх взаємної анігіляції, тобто утворення чогось нового, відмінного.

Вибух динаміки, в ході якого перехід політичної культури в новий стан здійснюється за законами випадковості. Він означає не тільки крах стабільної ціннісно–сміислової системи, але і виникнення нових культурних зразків. У суспільствах наздоганяючої модернізації, до яких відноситься і Україна, трансформація культури відбувається шляхом запозичення зразків з інших культур та інтеграції їх в свій культурний простір. Для того, «щоб нова реалія отримала «права громадянства» у існуючій політичній культурі, вона або, точніше, її «аналог» повинен бути знайдений в минулому» [9,с.79]. Аналіз політичних структур неможливий без урахування модифікуючої дії минулого. Можливості інновації визначають особливості структури культурного зразка. Як знакове утворення, культурний зразок двоскладний. Він включає в себе матеріальний формат і смислову структуру. В період радикальних соціально–політичних трансформацій ці складові стають відносно самостійними через руйнування об'єктів, що несуть політичні сенси. Втративши матеріального носія, ті поширюють себе налюбий відповідний об'єкт, перш за все, функціонально подібний. Оскільки нові форми політичної організації не можуть мати цих смислів, то необхідний певний тривалий період узгодження. Нова форма і старий зміст трансформують один одного, утворюючи щось нове, відмінне від первинної форми культури–донора і сенсу культури реципієнта.

Німецький філософ О.Шпенглер називав такі структури псевдоморфози, використовуючи термін з мінералогії. Під історичними псевдоморфозами він розумів випадки, «коли чужа, стара культура так владно тяжіє над країною, що молода і рідна для цієї країни культура не знаходить вільного дихання і не тільки не в силах створити чисті та власні форми вираження, але навіть не усвідомлює по–справжньому себе саму» [15,с.26]. Філософ акцентував увагу на обмежувачій дії запозиченої форми. Але не мож-

на абсолютизувати пасивність смислового змісту культури–реципієнта, що має певний творчий потенціал і пристосовує до себе чужу форму, тому псевдоморфози можуть виявитися цілком ефективними в гетерогенних структурах, здатних функціонувати в різних еволюційних режимах, включаючи традиційний і сучасний.

Спресована в часі наздоганяюча модернізація суспільства в періоди революцій або радикальних реформ може привести до ще більшого ускладнення динаміки політичної культури. Розпад соціальної тканини, втрата політичним простором культурних смислів провокує архаїзацію політичної культури, тобто актуалізацією тих пластів, які пов'язані із синкретичним сприйняттям світу, ритуалізацією і міфологізацією політичного життя. Одночасне нарощування в системі політичної культури елементів модерну, традиціоналізму і архаїки призводить до перевищення міри її складності і стимулює процеси дезінтеграції надскладного цілого. Це створює можливість розколу політико–культурного простору, формуючи фрагментовану політичну культуру суспільства. До такого типу культур належить українська політична культура, але цей факт не є унікальним, він є доволі розповсюдженим серед країн світу. Так, окрім країн колишнього СРСР, фрагментарну політичну культуру мають Канада, Північна Ірландія, країни Латинської Америки та ін.

Для фрагментованих політичних культур є характерним відсутність у населення впевненості щодо шляхів розвитку суспільства; переважання парохіальної політичної лояльності над національною; відсутність легітимних і дієвих процедур з врегулювання конфліктів; гостра недовіра соціальних груп по відношенню один до одного; нестабільні й недовговічні уряди.

Політична культура формується століттями і являє собою складне утворення, в якому в динамічних стосунках перебувають пласти, пов'язані з різними історичними епохами. У ній злито минуле, сьогодення і прогнозоване майбутнє. Зі зміною історичних епох утворюються нові пласти політичної культури, які хоронять під собою старі, але не знищують їх. Свого часу це підкреслювали Г.Алмонд і С.Верба. Громадянську політичну культуру що відповідає стабільній демократії вони характеризують як змішану. «У її рамках багато громадян можуть бути активними в політиці, однак немало інших грають пасивну роль підданих. Ще більш важливим є той факт, що навіть у тих, хто активно виконує громадянську роль, якості підданих і парохіалів не повністю витіснені». Більше того, «орієнтації парохіала і підданого не просто співіснують з орієнтаціями учасника, вони пронизують і видозмінюють їх» [1, с.29]. Отже, політична культура є структурою, що безперервно збагачується і ускладнюється. В цьому сенсі справедливо зауважує Ю.Лотман, що вона може бути представлена як матриця «з необмеженим числом осередків, причому накопичувана інформація ніколи не стирається, а тільки змінює свій код» [9, с.20]. Але цей процес іде нерівномірно в просторово–часовому континумі.

Систему кожної культури можна представити як двокомпонентну структуру, в якій виділяється стійке «ядро» і більш рухлива «периферія». Периферію політичної культури становлять старі елементи, які втрачають колишнє значення, або нові, котрі тільки почали знаходити культурний статус. Ядро політичної культури концентрує в собі систему онтологічних соціальних уявлень, політичних цінностей, а також норм, стандартів, еталонів і правил політичної діяльності. Воно виробляється століттями і забезпечує зберігання і трансляцію від покоління до покоління інформації, яка гарантує історичну відтворюваність політичного життя. Ця інформація створює контекст, в якому розгортаються соціально–політичні процеси [12, с.82].

Ядро політичної культури є осередком багатовікового цивілізаційного досвіду, сукупністю «надісторичних цінностей». Структурами, в яких реалізується ядро політичної культури, є як мовні конструкції, так і політичні міфи, забобони, традиції, національні та соціальні звичаї. Окремі елементи нижніх, архаїчних пластів можуть зберігати функціональну значимість протягом досить тривалого часу. Вони продовжують рух по вертикальній тимчасовій осі і входять в ядро більш пізньої політичної культури, яка, як правило, виявляє певну синкретичність. Головна функція ядра культури – збереження і відтворення самоідентичності соціуму. Тому воно має високу стійкість та мінімальну мілієвність. Проте, культурне ядро не може залишатися абсолютно незмінним. Представляючи собою інформаційну структуру, воно повинно змінюватися, тому що «по своїй суті інформація є спосіб фіксації і передачі змін» [9, с.24]. Інформаційні потоки можуть розглядатися як основний фактор, що детермінує зміни в політичній культурі. Політична система, приймаючи інформацію, що надходить

зовні, оцінює її крізь призму цінностей, норм і стереотипів політичної культури. На цій основі приймаються політичні рішення з регулювання поточного стану системи. Реалізація цих рішень поставляє нову інформацію по системі зворотного зв'язку, і починається новий цикл функціонування та розвитку політичної системи суспільства. У той же час інститути політичної системи, контролюючи інформацію, можуть сприяти збереженню цінностей, норм і традицій і тим самим впливати на процес трансформації політичної культури [12, с.84]. Найменш стабільним компонентом політичної культури є ієрархія цінностей, в той час як внутрішня структура цінностей, соціальні онтологічні установки, а також операціональний досвід більш консервативні. Тому еволюційні зміни політичної культури, в першу чергу, полягають не в появі якісно іншої системи, а в зміні значущості функцій окремих структуроутворюючих елементів і взаємозв'язків між ними.

У традиційному суспільстві найбільш потужною інтегруючою силою виступає соціальна онтологія як найстійкіша складова політичної культури. З початком модернізації швидка диференціація суспільства руйнує єдність і призводить до кризи традиційних онтологічних механізмів інтеграції. Найважливішою характеристикою перехідного суспільства є розкол, який призводить до політичного дуалізму. Це конфлікт всередині культури, що виникає на основі світоглядної переорієнтації значної частини членів спільноти, яка, не зачіпаючи соціально–онтологічного шару політичної культури, руйнує єдність її ціннісної структури. В цих умовах функцію інтеграції бере на себе система цінностей. «Головна перевага системи цінностей як інтегруючого механізму для суспільства, що диференціюється, полягає в тому, що така система являє собою ієрархію. На когнітивному рівні це дає можливість підтримувати достатню диференційовану, але в цілому когерентну картину світу; на рівні прагматичного інтегрувати дії людей з принципово різним, навіть несумісним операційним досвідом» [13, с.34]. Однак інтеграційний потенціал системи цінностей обмежений. Так як безпосередньо зміст ціннісного мислення становлять оціночні судження, то його когерентність передбачає наявність певної інстанції, чиї судження вважаються істинними і до якої можна апелювати у разі розбіжності в оцінках. Прикладами такої організації є правлячі партії в тоталітарних суспільствах.

Модернізація пов'язана з появою альтернативного інтеграційного механізму. Умова консолідації суспільства – вироблення операціонального досвіду, який сам стає базою соціальної інтеграції. На практиці це означає становлення політичних інститутів, процедури формування і функціонування яких перетворюються на предмет консенсусу, що інтегрує суспільство. Це забезпечує спадкоємність і відтворення політичного життя в складному, соціально диференційованому суспільстві. Чим складніше і багатогранніша політична культура, тим більшими адаптаційними ресурсами вона володіє.

Таким чином, поліфункціональність феномена політичної культури визначає складний, неоднозначний характер її трансформації. Вона не може розглядатися тільки як однолінійний процес модернізації. Пласти архаїчної політичної культури, що сформувалися в більш давні часи, продовжують своє існування поряд із сучасними, визначаючи її специфіку у кожний історичний момент. Політична культура українського суспільства, як перехідного, може бути оцінена як фрагментарна, характерною особливістю якої є політичний дуалізм, який може бути визначений як конфлікт в середині культури, що виник на основі світоглядної переорієнтації основної частини суспільства. Але можна зазначити, що така переорієнтація не торкаючись соціально–онтологічного прошарку політичної культури, руйнує єдність її ціннісної структури. Розвиток політичної культури означає її ускладнення, збагачення і розширення культурного контексту соціально–політичних процесів, а не розрив з культурною традицією шляхом набуття принципово нової якості.

Список використаних джерел

1. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Габриель Алмонд, Сидней Верба // Полис: Политические исследования: научно–политический журнал. – 1992. – №2. – С. 25–31.
2. Баранов Н.А. Инновации и политическая культура // Публичная политика–2009. Сборник статей / Под ред. М.Б. Горного и А.Ю. Сунгурова. – СПб.: Норма, 2010. – С.103–106.
3. Бауман З. Текучая современность / Зигмунт Бауман: пер. с нем. – СПб: Питер, 2008. – 240 с.

4. Горбатенко В.П., Бутовська І.О. Політичне прогнозування. Навч. посібник. – К.: МАУП, 2005. – 152 с.
5. Инглехарт Р. Культурный сдвиг в зрелом индустриальном обществе // Новая индустриальная волна на Западе: Антология / Роналд Инглехарт, пер. с англ. Под ред. В.Л. Иноземцева. – М., 1999. – 344с.
6. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / Альбер Камю. Пер. с фр. – М.: Политиздат – 1990. – 415 с. – (Мыслители XX века).
7. Козловски П. Культура постмодерна / пер. с нем. – М.: Республика, 1997. – 240с.
8. Кримський С. Перспектива нового тисячоліття та зміна стратегій соціального інтелекту // Магістеріум. Історико-філософські студії / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ: Stylos, 2008. – Вип.1 – С.63–70.
9. Лотман Ю.М. Символ в системе культуры // Лотман Ю.М. Избранные статьи в трех томах.: Статьи по семиотике и топологии культуры – Таллинн, «Александра», 1992. – Т. 1. – С.191–1999.
10. Михальченко М. Політична реальність в Україні: трансформація, модернізація, революція? / Микола Іванович Михальченко / [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/>
11. Подмазко Є. Концептуальні основи політичної культури як наукової теорії / Євген Подмазко // Політичний менеджмент – 2011. – №4(49) – С.16–19.
12. Притчина Е.В. Политическая культура: теоретическая модель / Елена Владимировна Притчина // Известия Алтайского государственного университета. Журнал теоретических и прикладных исследований – 2003. – №4. – С.78–84.
13. Семенченко Ф. Взаємозв'язок політичних та соціально-економічних цінностей як фактор консолідації українського суспільства / Федір Григорович Семенченко // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікація – 2011 – №4 – сторінка у виданні: 34 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua>
14. Шайгородський Ю. Поняття «трансформація» як інструмент аналізу соціальних змін / Юрій Жанович Шайгородський // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікація – 2010 – №4 – сторінка у виданні: 52 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua>
15. Шпенглер О. Закат Европы // Самосознание европейской культуры XX в.: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе: Сборник статей – М.: «Мысль» – 2003. – 418 с.

Постол А.А. Трансформационные изменения политической культуры

Исследован процесс трансформации политической культуры. Определены особенности трансформаций политической культуры в странах неорганической модернизации, для которых характерен политический дуализм и конфликт ценностей. Уделено внимание взаимовлиянию архаичных и инновационных пластов политической культуры общества и их адаптационным возможностям.

Ключевые слова: политическая культура, ценности, трансформация, фрагментарная культура, политический дуализм, гражданская культура.

Postol, A.A. The transformation of political culture

The article deals with the problems of transformational changes in political culture. There are determined the characteristics of transformational changes of political culture in the countries modernization of an inorganic, which are characterized by the political dualism and conflict of values. Particular attention is paid to mutual influence of archaic and innovative strata of the political culture of the society and their adaptation capabilities.

Key words: political culture, values, transformation, fragmented culture, political dualism, civil culture.

УДК 007:304

Громова А.Ю.

Економічні особливості та фактори успіху реклами і PR

Розглянуто рекламу та зв'язки з громадськістю в умовах розвитку ринкової економіки, що характеризується жорсткою конкуренцією в комунікативному просторі, високою інтерактивністю суспільства, швидким старінням інформації та підвищенням вимог до діяльності. Тому вітчизняні компанії потребують ефективного механізму взаємодії з громадськістю в практичній діяльності, вдосконалюючи рекламну та PR – діяльність як економічний процес.

Ключові слова: реклама, зв'язки з громадськістю, ринкова економіка, комунікації, інформація.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Актуальність теми полягає в тому, що умови розвитку ринкової економіки на сучасному етапі сприяють визначальному значенню маркетингового середовища, характеризуються жорсткою конкуренцією в комунікативному просторі, високою інтерактивністю суспільства, швидким старінням інформації та підвищенням вимог до діяльності.

Вітчизняні компанії потребують ефективного механізму взаємодії з громадськістю в практичній діяльності. Тому є потреба у вдосконаленні діяльності реклами та зв'язки з громадськістю у системі маркетингу як економічного процесу.

Дані моніторингу та аналізу ринку реклами України, отримані від провідних компаній – учасників Асоціації, свідчать про те, що ця галузь поступово втрачає рентабельність та перетворюється на ресурс для капіталізації, а не інвестицій [10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання економічних факторів успіху реклами та зв'язків з громадськістю розглядали в своїй працях провідні вітчизняні та зарубіжні вчені з маркетингу, економіки, реклами, менеджменту та зв'язків з громадськістю: Ф. Котлер, О. Чумикова, В. Королько, І. Алешина, Б. Борисов, Ж. Ламбен, Г. Почепцов, К. Савельєва, Л. Балабанова, В. Щегорцов, В. Владіміров та інші.

Проте актуальність ця тема не втрачає тому, що ринкова економіка України стрімко розвивається і в умовах конкуренції потрібно шукати нові економічні чинники реклами та PR, використання стратегічного маркетингового підходу їх організації.

Формування цілей статті (постановка завдання). Об'єктом дослідження є економічні фактори успіху реклами та зв'язків з громадськістю. Предметом дослідження є механізм формування реклами та системи зв'язків з громадськістю редакції газети «Вечірня Полтава». Метою статті є комплексний аналіз та розробка рекомендацій із вдосконалення реклами та системи зв'язків з громадськістю як основних стратегічних маркетингових напрямків діяльності в управлінні редакції газети «Вечірня Полтава».

Відповідно до мети завданнями роботи є:

- визначити економічні аспекти та форми контролю рекламної та PR – діяльності;
- показати практичну основну реалізації економічних показників реклами та PR – управління в редакції газети «Вечірня Полтава»;
- змоделювати структуру іміджу редакції газети «Вечірня Полтава».

Методологічною і теоретичною основою статті є наукові праці і теоретичні розробки вітчизняних і закордонних вчених з проблем маркетингу, менеджменту, комунікацій, підприємництва, стратегічного управління, законодавчі і нормативні акти України.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Реклама є складним і суперечливим поняттям. З одного боку, її вплив на економіку є сприятливим, оскільки вона сприяє росту економіки, капіталовкладень, числа робочих місць, підтримує конкуренцію, а також інформує споживачів і розширює ринки для нових товарів. З іншого боку, вона призводить до виснаження

ресурсів, монополізації, може створювати бар'єри для вступу на ринок, протидіяти конкуренції, у чому і виявляються негативні властивості реклами [12, с.45].

Корінні економічні перетворення, що почалися на початку 90-х років, дали поштовх до бурхливого розвитку рекламної діяльності. Реклама міцно зайняла свою нішу в системі ринкових відносин, одночасно будучи і їх могутнім регулятором. Принципи законності, якості рекламованих товарів, достовірності інформації, що надається, і, нарешті етичні та моральні аспекти не просто відійшли на задній план, а взагалі вишли з поля зору. Все це викликало гостру необхідність швидкого правового врегулювання даної області діяльності суспільства, що формується, в Україні. Тому варто відзначити, що важливою складовою сфери рекламної діяльності є державне регулювання. Воно досягається створенням відповідної законодавчої бази і формуванням системи виконавчих органів різного рівня, які здійснюють контроль виконання вимог рекламного законодавства [9].

Основним нормативним актом, що регулює рекламну діяльність в Україні, є Закон України від 3 липня 1996 року «Про рекламу» (надалі – Закон «Про рекламу»). Закон визначає засади рекламної діяльності в Україні, регулює відносини, що виникають у процесі виробництва, розповсюдження та споживання реклами. Так, відповідно до статті 1 Закону «Про рекламу» реклама – це спеціальна інформація про осіб чи продукцію, яка розповсюджується в будь-якій формі та в будь-який спосіб з метою прямого або опосередкованого одержання прибутку [6, с.59].

В Україні поступово підвищується правове регулювання діяльності паблік рилейшнз. Основними законами, які стосуються, є Закони «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації в Україні», «Про національну раду України з питань телебачення та радіомовлення», «Про телебачення та радіомовлення», «Про радіочастотний ресурс України», «Про державну підтримку ЗМІ і соціальний захист журналістів», «Про рекламу».

Проблемами в області PR – діяльності є відсутність правового документу, який би визначав правила та алгоритм, єдиного професійного об'єднання. Слід відзначити, що у цьому напрямку також є зрушення. Так, в Україні з'являються професійні спілки, найбільш авторитетними, з яких є «Всеукраїнська асоціація іміджмейкерів», «Українська асоціація паблік рилейшнз». Перші кроки зроблено у березні – травні 2003 р. із створення Української професійної ліги паблік рилейшнз, яка у своїй діяльності керується професійними принципами та досвідом, напрацьованим Міжнародною організацією паблік рилейшнз (IPRA) і національними PR – об'єднаннями [2, с.58].

Правове регулювання рекламною та PR-діяльності в Україні перебуває не на досить високому рівні, порівнюючи із зарубіжними країнами, тому потрібно розширювати їх потенціал, можливості на відповідно вдосконаленому правовому регулюванні для покращення рівня діяльності.

У суспільстві, яке перебуває у стані постійного руху і змін, інформація та комунікація відіграють величезну роль. Це також стосується реклами, як одного з найсучасніших і наукових методів комунікації та розповсюдження інформації в масовому масштабі. У розвиненому суспільстві реклама грає набагато ширшу роль, ніж просто сполучну ланку між виробником і споживачем для досягнення кінцевої мети капіталістичного прибутку.

Реклама відображає загальний стан ринкових відносин у вітчизняній економіці. Саме цим можна пояснити багато недоліків рекламного бізнесу, що розвивається [3, с.95].

Рекламна діяльність є невід'ємною частиною ведення бізнесу, вона виконує безліч функцій, не лише інформуючи споживачів, що продукти і послуги існують. Реклама має ряд відомих економічних умов–послідовностей, які впливають на сукупний попит в економіці, сукупний попит на продукцію в галузі, співвідношення споживчих витрат і заощаджень ринкової частки фірм, що конкурують в одній промисловості. Хоча багато що з цих теорій і принципів реклами не є абсолютними, реклама є основним фактором впливу на ринок і відіграє важливу роль у формуванні маркетингових стратегій.

Існує нефіксована формула успіху реклами. З цієї причини результати економічних досліджень часто є кваліфікованими заявами про те, що ефект може бути тільки при виконанні певних умов сьогодення. Принципи і дії, що використовують одна фірма не можуть працювати на іншій фірмі через їх конкуренцію. Порівняльні переваги в

економічному масштабі можуть існувати тільки протягом періоду часу, перш ніж відносна перевага починає згасати. Тим не менш, існують різні форми взаємовідносин між рекламою та можливістю економічних переваг. Важливо підтримувати той аргумент, що диференціація продукції за допомогою реклами може створити ринок [13].

Окрім реклами, важливими засобами комунікації є зв'язки з громадськістю. З розвитком комунікаційних процесів, підвищенні ролі громадської думки в Україні, перед кожним підприємством виникає необхідність у планованих інформативно-аналітичних, координаційних і впливово-контролюючих діях, метою яких є налагодження стосунків з громадськістю та її окремими групами.

У умовах ринкової економіки зростає роль діяльності із паблік рилейшнз, оскільки:

- підвищується загальна орієнтація виробничо-торгівельних процесів на маркетинг та соціальні вимоги суспільства до підприємства;
- PR-діяльність підприємств впливає на думку громадськості, що обумовлює підсилення загального ефекту від комунікаційної політики;
- у сучасних умовах високої насиченості ринкових ніш товарами та послугами підприємствам неможливо обійтися без спеціальних заходів налагодження взаємовідносин з цільовою і потенційно цільовою громадськістю;
- сучасний рівень інформатизації та інтерактивності суспільства веде до високої швидкості розповсюдження офіційної та неофіційної інформації, викликає миттєве розширення меж конфліктів, що обумовлює необхідність їх попередження, а також кризових ситуацій і непорозуміння за допомогою ефективного використання інструментів PR;
- PR сприяє встановленню соціальної відповідальності підприємств перед громадськістю;
- використання у діяльності системи PR сприяє покращенню стану ділового середовища підприємства, що проявляється у підвищенні рівня сприятливості промислових зв'язків; оптимізації соціально-психологічного клімату у підприємстві; зниженні плинності кадрів; формуванні корпоративної індивідуальності та ін. [1, с.23–33].

З розвитком сучасної преси рекламна діяльність набула першочергового значення в економіці. Рекламу варто планувати як безперервний процес, тому що вона несе в собі економічні показники прибутку, які можна простежити на прикладі газети «Вечірня Полтава».

Щотижнева газета «Вечірня Полтава» накладом тридцять тисяч примірників має сферу розповсюдження загальнодержавну та зарубіжну. Газету передплачують та читають по всій території України, в країнах СНД та в країнах дальнього зарубіжжя, таких як США, Італія та Німеччина.

У першому кварталі 2011 року прибуток газети «Вечірня Полтава» від надання рекламних послуг збільшився на 8,9% у порівнянні з аналогічним періодом 2010 року. Газета збільшила рентабельність на 7,0% у першому кварталі 2011 року, в основному, завдяки зменшенню співвідношення витрат на надання рекламних послуг до загального доходу компанії, а також скороченню об'єму рекламного бюджету в частині скорочення витрат на реалізацію та маркетинг.

Складні економічні умови в країні призвели до того, що у першому кварталі 2011 року база рекламодавців, які співпрацюють із газетою «Вечірня Полтава» поменшала на 2,5% у порівнянні з попереднім кварталом і нараховує 16,2 тисяч юридичних та фізичних осіб. При цьому база активних рекламодавців виросла на 2,6% до 8,0 тисяч замовників.

У другому кварталі 2011 року газета «Вечірня Полтава» досягла стабільного росту доходу. Вона скоротила загальну базу рекламодавців (наприклад, агентства нерухомості з невеликим об'ємом об'яв, безкоштовні приватні об'яви), уникаючи негативного впливу на фінансові показники та зберегла активних рекламодавців, особливо рекламні агенції. Газета вжила заходів, які дозволили їй досягти бажаних результатів, а саме: провели оптимізацію й впровадили більш ефективний контроль витрат, скоротили витрати на продажі й маркетинг, збільшили прибутковість прайсфінансів та дисконтних пропозицій. Дотримання нової стратегії, метою якої є зміцнення фінансових показників підприємства без обмеження інтересів рекламодавців, які співпрацюють із газетою.

Таблиця 1

Економічні показники рекламного прибутку газети «Вечірня Полтава»

Загальні данні	1–2 кв. 2010	3–4 кв. 2010	1–2 кв. 2011	3–4 кв. 2011	Річних змін(%)	Квартальних змін (%)
Кількість рекламодавців, тис.						
Всього	11,5	12,2	16,2	16,6		
Активних (3 місяця)	5,4	7,8	8,0	8,5	(1,3%)	(1,5%)
Продана рекламна площа	157,9	158,2	156,2	158	(1,1%)	(1,3%)
Середній дохід на рекламодавця:						
Всього, тис.грн.	22,3	22,6	22,3		–	(11,5%)
Активних (3 місяця)	13,5	14,0	13,5		–	(12,5%)
Дохід, тис.грн	609	742	663		8,9%	(10,6%)
Рентабельність, тис.грн.	3,6	6,9	5,8		61,1%	(15,9%)
Націнка	4,6%	7,4%	7,0%		2,4%	(0,4%)
Загальні витрати, тис.грн.	(24,4)	(25,2)	(26,5)		8,6%	(5,2%)
Капітальні витрати тис. грн.	42,2	106,8	27,1		(35,8%)	(74,6%)

Станом на третій та четвертий квартал 2011 року, газета «Вечірня Полтава» співпрацює із 18 тисячами рекламодавців (фізичними та юридичними особами, приватними підприємцями та агенціями по всій території України та зарубіжжя), надаючи зручні й доступні рекламні послуги при оптимальному співвідношенні ціни та якості, що дозволяє задовольнити потреби існуючих рекламодавців та залучити нових. Динаміка приросту цін на розміщення рекламного матеріалу в газеті «Вечірня Полтава» з 2011 по 2012 рік, представлена на рис. 1.

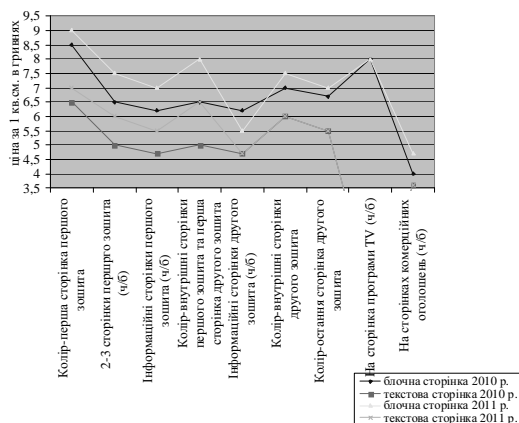

Рис. 1
Динаміка приросту цін на розміщення рекламного матеріалу в газеті «Вечірня Полтава» з 2011 по 2012 рік

Для редакції газети величина потоку надходжень визначається масою реалізованого накладу і ціною за один примірник газети, вартістю рекламних площ і будь-яких послуг, що надаються редакцією.

Повна сума грошових надходжень від реалізації продукції і матеріальних цінностей, виконаних робіт і наданих послуг позначається як валова виручка [11, с.1311]. Є ще і позареалізаційні надходження. Тому застосовується така категорія, як валовий дохід – це економічна вартість, отримана підприємством за певний період часу [7, с.104].

Ефективні маркетингові комунікації зі споживачами – ключовий фактор успіху будь-якої організації. Тому дуже важливо знати хто саме є споживачами для досягнення результату. З погляду маркетингу, групи споживачів вивчаються за цільовими сегментами ринку, за кількістю, цінами й термінами постачання товарів, за технологіями задоволення потреб. Така робота називається сегментацією ринку [4, с.35].

Етапи сегментації ринку (за Ж.–Ж. Ламбенем):

1. Розбивка ринку товару на однорідні сегменти з погляду відмінності товару від інших сегментів.

2. Вибір цільових сегментів, виходячи із завдань фірми та її специфічних можливостей, позицій конкурентів.

3. Позиціонування товару у книжковому цільовому ринку.

4. Розробка цільової маркетингової програми [8, с.317].

Нами було проведене маркетингове дослідження у формі анкетування згідно з міжнародним кодексом маркетингових досліджень (кодекс ESOMAR) для опитування «читача» щодо дослідження цільової аудиторії та розповсюдження газети «Вечірня Полтава» в місті Полтава. Методологією дослідження були обрані особисті інтерв'ю. Вибірка сформована групами опитуваних респондентів за принципом рівних квот. Виділимо деяку кількість груп об'єктів, віком менше ніж 20 років; від 20 до 29; від 30 до 39; від 40 до 49; від 50 і більше.

На основі цього маркетингового дослідження маємо такі показники цільової аудиторії (рис.2).

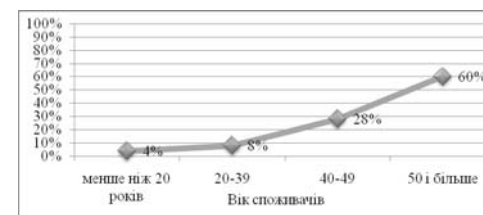

Рис. 2
Цільова аудиторія газети «Вечірня Полтава»

Отже, за віковою категорією найбільшим сегментом цільової аудиторії є пенсіонери – 60% (від 50 років), найменшим – студенти – 4% (до 20 років). Роботодавці від 20 до 39 років займають 8%, а 28% від 40 до 49 років. За розміщенням найбільшим сегментом цільової аудиторії є міське населення, що становить 60%, найменшим – сільське – 40%.

Однією із задач проведеного анкетування було визначити потенційних конкурентів серед газет полтавського регіону (рис.3).

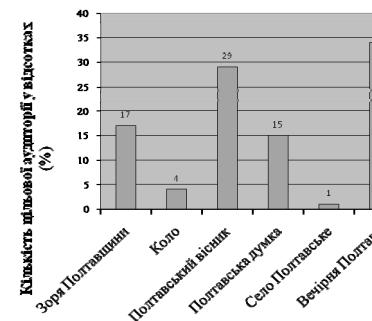

Рис. 3
Рейтинг регіональних газет Полтавщини

Найбільший сегмент цільової аудиторії у газети «Вечірня Полтава» (34%), найменший у газети «Село Полтавське» (1%). Основним конкурентом газети «Вечірня Полтава» є газета «Полтавський вісник» (29%).

Отже, маркетингове дослідження дало нам повне уявлення про цільовий сегмент ринку в місті Полтава, який займає газета «Вечірня Полтава». На основі цих показників можна формувати стратегічні цілі та задачі, щодо збільшення сегменту споживачів, розширення каналів збуту, що призведуть до економічного прибутку газети.

Поширеною думкою в розумінні PR є те, що він пов'язаний з формуванням іміджу компанії й роботою над популярністю. Але згідно з К. Хворостовським, це аж ніяк не вичерпує всіх можливостей PR як інструменту маркетингу. Якщо погодитися, що маркетинг компанії складається з товарної, цінової та збутової та комунікативної політики, то PR разом із рекламою, стимулюванням збуту й інших механізмів входить саме до комунікативної частини. Важливим елементом організації паблік рилейшнз є моделювання іміджу компанії. Задача моделювання іміджу компанії складається з безперервного і значного розширення чисельності прихильної громадськості, і підвищення масштабів привабливості образу, для чого необхідно визначати конкурентні переваги в репутації, і відповідність дій вимогам суспільства.

Тому, імідж компанії доцільно моделювати за соціально організаційним, діловим і споживчим аспектами з урахуванням наступних детермінант: «фактичні дії підприємства–конкурента» та «очікування груп громадськості».

Оцінку іміджу редакції можна розрахувати за формулою:

$$I = I_{\text{се}} + I_{\text{внут}} + I_{\text{діл}} + I_{\text{спож}}$$

де I – імідж підприємства;

$I_{\text{се}}$ – соціально–етичний аспект іміджу;

$I_{\text{внут}}$ – внутрішньо–організаційний аспект іміджу;

$I_{\text{діл}}$ – діловий аспект іміджу;

$I_{\text{спож}}$ – споживчий аспект іміджу.

Напрямки дослідження персоналу редакції газети «Вечірня Полтава», які будуть сприяти формуванню внутрішньо–організаційного аспекту іміджу, прогнозуванню внутрішніх вихідних імпульсів, які впливають на думку зовнішньої громадськості є: задоволеність працею, престижність газети та імідж перших осіб підприємства.

Сильний корпоративний імідж стає необхідною умовою досягнення фірмою стійкого і тривалого ділового успіху. Поряд з брендом «Вечірня Полтава» і її репутацією, імідж є ключовим нематеріальним активом редакції. Успішне управління всіма трьома видами нематеріальних активів, які тісно між собою зв'язані, не лише будуть приносити реальний прибуток для редакції, але також істотно підвищувати її ринкову вартість і інвестиційну привабливість в перспективі [5, с.357].

Структура іміджу редакції газети «Вечірня Полтава» має ієрархічну будову, яку складають представлення людей відносно неї (Див. табл. 2). Вимоги до іміджу редакції, щоб вона повною мірою могла відповідати очікуванням цільової аудиторії:

По–перше, імідж повинен спиратися на маркетингові характеристики редакції: її бренд, логотип і т.д.

По–друге, «образ редакції» має бути достовірним, щоб цільові аудиторії могли довіряти його іміджу.

По–третє, образ має бути яскравим і конкретним. Він краще спрацює, якщо апелює до відчуттів, швидко сприймається, коли зосереджується на певних межах і яскраво висвічує один або декілька характерних ознак редакції.

По–четверте, образ редакції має бути простим, щоб відповідати сприйняттю цільових груп. Найбільш ефективний імідж простий і той що швидко запам'ятовується.

Таблиця 2

Структуризація іміджу редакції газети «Вечірня Полтава»

ІМІДЖ РЕДАКЦІЇ ГАЗЕТИ «ВЕЧІРНЯ ПОЛТАВА»	
Імідж газети, як товару	1. Інформативність газети; 2. Додаткові послуги.

Імідж споживача	1. Стиль життя споживача; 2. Суспільний статус споживача; 3. Характер споживача.
Внутрішній імідж	1. Культура редакції; 2. Соціально–психологічний клімат колективу.
Імідж головного редактора	1. Зовнішність; 2. Особистість вербальної і невербальної поведінки; 3. Соціально–демографічна приналежність; 4. Параметри неосновної діяльності; 5. Вчинки; 6. Психологічні характеристики.
Імідж персоналу	1. Компетентність персоналу; 2. Культура персоналу; 3. Соціально–демографічні характеристики.
Візуальний імідж	1. Архітектура і внутрішній дизайн приміщень; 2. Зовнішній вигляд персоналу; 3. Елементи фірмового стилю.
Соціальний імідж	1. Соціальні аспекти діяльності редакції.
Бізнес–імідж	1. Ділова репутація; 2. Показники ділової активності.

Висновки. Реклама відображає загальний стан ринкових відносин у вітчизняній економіці. Саме цим можна пояснити багато недоліків рекламного бізнесу що розвивається. Існує не фіксована формула успіху реклами, результати економічних досліджень обумовлюють, що ефект може бути тільки при виконанні певних умов сьогодення, тобто принципи і дії, що використовує одна фірма не можуть працювати на іншій фірмі через їх конкуренцію. В умовах ринкової економіки зростає роль діяльності із паблік рилейшнз, оскільки підвищується загальна орієнтація виробничо–торгівельних процесів на маркетинг та соціальні вимоги суспільства до компанії, PR – діяльність компаній впливає на думку громадськості, що обумовлює підсилення загального ефекту від комунікаційної політики і т.д.

Факторами, які обумовлюють зростання ролі реклами та паблік рилейшнз в умовах ринкової економіки, є: загальна орієнтація виробничо–торгівельних процесів на маркетинг та соціальні вимоги суспільства до компаній. PR в Україні розвиваються в певних умовах конкретного економічного контексту, коли існує вільна конкуренція.

Важливим елементом організації паблік рилейшнз є моделювання іміджу підприємства, формування доброго імені фірми, що має на увазі цілеспрямовану діяльність по створенню позитивного образу редакції у споживачів. Структура іміджу редакції газети «Вечірня Полтава» має ієрархічну будову, яку складають представлення людей відносно неї і включає імідж: газети, як товару, споживача, внутрішній, головного редактора, персоналу, візуальний, соціальний та бізнес–імідж.

Список використаних джерел

1. Балабанова Л.В. Паблік рилейшнз / Л.В. Балабанова, К.В. Савельєва: навч. посіб. –К.: Професіонал, 2008. –528 с.
2. Білоус В.С. Зв'язки з громадськістю (паблік рилейшнз) в економічній діяльності / Білоус Василь Степанович: навч. посіб. –К.: КНЕУ, 2005. – 275 с.
3. Варакута С.А. Связи с общественностью / С.А. Варакута, Ю.Н. Егоров: учеб. пособ. – М.: ИНФРА–М, 2001. – 246 с.
- 4.Владимирська А. Реклама / А. Владимирська, П. Владимирський: навч. посіб. – К.: Кондор, 2006. – 334 с.
5. Кондратьев Э.В. Связи с общественностью: учебное пособие для высшей школы / Э.В. Кондратьев, Р.Н. Абрамов; Под общ. ред. С.Д. Резника. – Изд. 5–е, испр. и доп. – М.: Академический Проект, 2008. – 510 с.
6. Конституція України / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парламентське вид–во, 2006. – 59 с. – (Серія «Закони України»).

7. Котлер Ф. Основы маркетинга: учебное пособие / Гари Армстронг, Вероника Вонг, Филип Котлер, Джон Сондерс. – 4-е европ. изд. – М. ООО «И.Д. Вильямс», 2009. – 1200 с.

8. Ламбен Ж.–Ж. Менеджмент, ориентированный на рынок. Стратегический и операционный маркетинг / Жан – Жак Ламбен. – СПб.: Питер, 2004. – 800 с.

9. Правове регулювання розміщення реклами. Матеріали наукової конференції. Оргкомітет ВНПІК. – 2008. [Електронний ресурс] / Шуферова Ю.М. – Режим доступу: <http://intkonf.org/shuferova-yum-pravove-regulyuvannya-rozmischennya-reklami/>

10. Реклама в Україні втрачає рентабельність [Електронний ресурс] // Журнал Marketing Media Review MMR. – 2007. – №23 (52). – Режим доступу до журн.: <http://mmr.net.ua/news/newsid/6107/index.html>

11. Самуэльсон П.Э. Экономика / Самуэльсон П.Э., Нордхаус В.Д. – 18-е издание: Пер. с англ. – М.: ООО «И.Д. Вильямс», 2007. – 1360 с.: ил. – Парал. тит. англ.

12. Фесенко В. Поняття та принципи рекламної діяльності / Фесенко В. // Юридичний журн. – 2007. – №1. – 50 с.

13. Advertising & Economics [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lotsofessays.com/viewpaper/1682598.html>

Громова А.Ю. Экономические особенности и факторы успеха рекламы и PR

Рассмотрены реклама и связи с общественностью в условиях развития рыночной экономики, которая характеризуется жесткой конкуренцией в коммуникативном пространстве, высокой интерактивностью общества, быстрым старением информации и повышением требований к деятельности. Поэтому отечественные компании нуждаются в эффективном механизме взаимодействия с общественностью в практической деятельности, совершенствуя рекламную и PR-деятельность как экономический процесс.

Ключевые слова: реклама, связи с общественностью, рыночная экономика, коммуникации, информация.

Gromova, A.Y. Economic features and factors of success of advertising and PR

The article deals with advertising and communication with public in the emerging market economy, characterized by stiff competition in communication space, high interactivity of society, rapid aging of information and increasing requirements for activity. Therefore, domestic companies need an effective mechanism of interaction with public in practice, improving advertising and PR activities as an economic process.

Key words: advertising, public relations, market economy, communications, information.

УДК 321.01:316.324.8

Зайдель М.І.

Влада в епоху постполітики

Аналізується специфіка влади в дискурсі постмодерну. Влада стає проявом консенсусу, колективним ресурсом, а не відносинами панування–підкорення. Подолання конфліктної природи влади є наслідком звуження політичного і переходу до постполітики

Ключові слова: влада, колективний ресурс, консенсус, комунікативна теорія, постмодерн, політичне, постполітика.

Друга половина XX ст. відзначилась значними соціально–політичними трансформаціями, динамічністю політичних процесів (перш за все в Європі), завершенням епохи Модерну і переходом до постмодерну, що й спричинило відповідні наукові рефлексії. Постмодерн пов'язують з перебудовою інтелектуальної спадщини Нового часу, переходом від індустріального суспільства до постіндустріального, заміщенням політики постполітикою. Терміном «постполітика» вперше оперує С.Жижек, визначаючи її як «заміну політики сурогатом, який позбавлений своєї сутності... ситуацію «політики без політики», дефіциту політичного начала у вигляді конфліктів і боротьби» [1]. Епосі постполітики і постмодерну характерна віртуалізація відносин і політичного простору, криза політичної участі і феномену політичного як такого. У класичному (веберовському) трактуванні влада розуміється як вольові відносини між суб'єктом та об'єктом, як відносини панування–підкорення, асоціюється з контролем над життям, нерівним розподілом ресурсів та можливостей реалізувати бажання та інтереси, то дискурс постмодерну перекроїв цю парадигму – відбувалась заміна примусу як підстави для реалізації владних відносин на переконання, першоджерелом чого стала комунікативна теорія [2].

Специфіка комунікативної сутності влади полягає в тому, що політична влада так би мовити долає політичне, виходить за кордони політичної сфери завдяки тому, що відкидається необхідність існування конфлікту та боротьби інтересів задля встановлення і реалізації владних відносин, відбувається її «деполітизація» і перехід до компромісної, консенсусної політики. Інтерсуб'єктивний характер владних відносин дозволяє сконцентруватися перш за все на дослідженні влади, яка позбавлена примусового компоненту. Ненасильницький характер влади є наслідком спілкування і обміну інформацією між людьми, здатності її трансформування у владу. Згідно з комунікативною теорією влада осмислюється як процес спілкування між людьми, протягом якого учасники спільно стоять біля початків зароджування політичної влади, власне, влада перестає бути інституційним утворенням. Комунікативна сутність влади перебуває у фокусі уваги більшості соціальних філософів і політичних теоретиків – представників постмодерну (Х.Арендт, Н.Луман, М.Фуко, Ю.Хабермас та інші).

Користуючись здобутком античності, адже ще Аристотель визначав політику як особливе спілкування між людьми, Х.Арендт стверджує, що будь–яке насилля, яке лежить в основі класичного розуміння сутності влади, є загрозою для політичної сфери тому, що приводить до її руйнації через усунення політичної дії, – вільної участі в управлінні суспільством. Еталоном вільної участі для дослідниці є полісна демократія античної Греції, оскільки «життя в полісі передбачає вирішення всіх питань за допомогою слів переконання, а не за рахунок сили чи тиску, які вважалися елементами дополісного чи поза полісного життя» [3]. Наявність примусового компоненту робить веберовське розуміння влади однобічним, тому згідно з М.Фуко обмежується розумінням досучасних форм влади через те, що не дає можливості повноцінно та правомірно описати її сучасні форми, в основі яких лежать нові засоби управління та нові ресурси, що пов'язані вже не з силою, а зі знанням. У М.Фуко влада втрачає суб'єкт–об'єкту сутність; стає проявом міжособової сили [2]. На зміну феодальної

влади в XII ст. приходять влада нового типу – влада права і закону, яку М.Фуко називає «дисциплінарною». Дисциплінарна влада є дисперсною, бо є втіленням багатьох волей, пронизує все суспільство і йде знизу. Таке функціонування не змогло б забезпечити жодна конкретна людина, що була наділена владою, тому трактування владних відносин як асиметричних не відповідає сутності самої влади: учасники владних відносин є продуктами влади – створюються нею і складають важливий елемент в її конструкції [4].

Ю.Хабермасу вдалось синтезувати деякі елементи теорії влади Х.Арендт і критику концепції М.Фуко у власний теоретичний доробок, – концепцію комунікативної дії, де влада виступає «позамовним медіумом». Якщо у М.Фуко в основі соціальної інтеграції лежить дисциплінарна влада, яку Ю.Хабермас критикує як різновид конфліктної теорії і примусу, то у самого Ю.Хабермаса тільки комунікативна дія може бути засобом, що інтегрує суспільство. Німецький дослідник принципово відокремлює повсякденні практики від соціальної системи (сфера формально організованої дії), яка на його думку й координується за допомогою влади як атрибуту політико-адміністративної системи. Аналогами влади в повсякденності виступають «вплив», «авторитет», «репутація», «престиж» [5;6]. Ці ідеї Ю.Хабермаса закладає в основу власної теорії демократії – деліберативної, тобто демократії обговорення, відповідно до якої політичні дискурси легітимізують суспільні інститути. Й.Коген, іще один теоретик деліберативної демократії, пояснює, що дискурс наповнюється політичним і конструюється політична спільнота у такий спосіб:

1. здійснення консультацій та застосування аргументу задля впорядкування обміну інформацією між учасниками політичного процесу;
2. через публічність і відкритий доступ до консультацій для всіх учасників;
3. вільність консультацій від зовнішнього примусу, за виключенням змушення «силою аргументів»;
4. орієнтація на раціонально мотивовану згоду, що дозволяє ним тривати необмежений проміжок часу;
5. винесення на обговорення питань, які торкаються спільних інтересів [7].

Комунікативна сутність влади опиняється й у фокусі уваги Н.Лумана, який розуміє суспільство як систему комунікацій. За допомогою влади він намагається визначити кордони політичної системи, заздалегідь наділяючи політику відповідальністю за утворення самої системи, «здатністю до колективно зв'язувальних рішень», які є серцевиною політичної комунікації, що зумовлено об'єктивною природою самовідтворення політики як системи – «кожне окреме рішення виявляється, з одного боку, наслідком, а з іншого – передумовою інших рішень». Отже, влада в системі політичної комунікації є «символічно генералізуючим медіумом», що забезпечує безперервність процесу прийняття і відхилення повідомлень» [8]. Відтак, влада посилюється за умови здатності досягти прийняття необхідного їй рішення поряд із існуючими альтернативами – чим більше альтернатив має кожна зі сторін комунікації, тим сильнішою є влада. Це дозволяє осмислювати владу як двосторонній процес, а її призначення полягає в детермінації дій інших членів суспільства лише за допомогою комунікації.

Трактування природи політичної влади в межах комунікативної теорії формує принципово новий дискурс, відповідно до якого влада мислиться як колективний здобуток, раціональний консенсус членів суспільства. Однак це залишає суттєвий відбиток на життєдіяльності політичного і політики окрема, природа якої полягає у мистецтві узгодження суперечливих суспільних інтересів. На думку французького політичного філософа Ж.Рансьєра, політика консенсусу призводить до того, що відбувається «управління без політики» [1]. Проте сутність політики полягає в тому, що в її основі лежать суперечність і протиріччя, а не консенсус, бо «конфлікт є не просто продуктивним, але й конструктивним: політика існує тільки в супереччї» [1].

Комунікативна сутність влади суперечить сутності політики як боротьбі безлічі інтересів, тому Ш.Муфф повертає в дискурс довкола владних відносин смислове наповнення – антагонізм, тобто конфліктну сутність відносин панування–підкорення. Встановлення істинної демократії полягає у необхідності повернення плюралізму, який витиснув консенсус деліберативної демократії. Владні відносини пронизують

соціальні і відповідно конструюють соціальну об'єктивність, тому згідно з Ш.Муфф природа будь-якого соціального порядку є гегемоністською, тоді як відповідно до демократії обговорення рівень демократичності суспільства знаходиться у зворотній залежності від обсягу влади в соціальних відносинах. Ключовою проблемою демократії є не усунення влади як такої, а пошук її сумісності з демократичними цінностями. Переосмислення сутності демократії необхідне задля досягнення консенсусу та не здатності втратити політичного забарвлення, природної сутності політики через «створення єдності в контексті конфлікту і несхожості... новизна демократичної політики полягає в тому, аби не подолати цього протиставлення ми/вони, а у ... встановленні цієї відмінності ми/вони тим чином, щоби воно було сумісне з плюралістичною демократією» [9, с.194]. Ш.Муфф актуалізує концепцію «друг–ворог» К.Шмітта, де політичне виступає «простором влади, конфлікту і антагонізму». Політичне для Ш.Муфф є «виміром антагонізму», а політика – «сукупність практик, словесних ігор і інститутів, за допомогою яких створюється порядок, який організує людське співіснування в контексті конфліктності, яка створюється політичним» [10]. Власне агоністична демократія вимагає легітимізації «ворога», тобто існування законного суперника (а відтак і трансформації антагонізму в агонізм – суперницьку боротьбу), з яким ми розділяємо цінності свободи і рівності, але маємо протиріччя з приводу їхнього значення і здійснення, що неможливо подолати шляхом раціональної дискусії.

Наголосимо, що політика з початком постмодерну зазнала суттєвих змін: позбувшись ідеологічного базису, що було характерним для політики Модерну, вона почала пронизувати всі сфери життя, проте не в якості боротьби інтересів, а боротьби за участь у відтворенні влади заради самої влади. Влада відповідно перетворюється в самоціль, що надалі призводить до зменшення суспільної підтримки і легітимності політичної системи в цілому.

Теорія влади в політичній науці не обмежуються суто акцентом на її комунікативних властивостях. Оперуючи категоріями Ш.Муфф, можна сміливо зазначити те, що саме суперництво між різноманітними підходами визначення природи і сутності політичної влади, дозволяє осмислювати цей феномен повномасштабно. Претендуючи в якійсь мірі на універсальність через критику здобутків попередників, створюються своєрідні точки перетину, які дозволять не виключати інші інтерпретації феномену влади, а взаємодоповнюють один одного.

Список використаних джерел

1. Макарычев А.С. Суверенитет, власть и политическая субъектность: две линии критической теории [Електронний ресурс] / А.С.Макарычев // Режим доступу: <http://www.politex.info/content/view/757/30/>.
2. Зайдель М.І. Сучасні і постмодерністські концепції природи та еволюції влади / М.І. Зайдель // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна – 2010. – №912. – Серія «Питання політології», вип. 17. – С. 49–55.
3. Стризое А.Л. Политика и общество: социально-философские аспекты взаимодействия [Електронний ресурс] / А.Л. Стризое. – Волгоград: Изд-во Волгоградского государственного университета, 1999. – Режим доступу: http://polbu.ru/strizoe_politics/.
4. Сокулер З.А. Концепция «дисциплинарной власти» М.Фуко / З.А. Сокулер // Знание и власть: наука в обществе модерна. – СПб.: РХГИ, 2001. – 240с. – С. 58–82.
5. Зимовец Р. Дискуссия Фуко / Хабермас: вопросы теории власти [Електронний ресурс] / Р.В.Зимовец // Практична філософія. – 2002. – №1(5). – С.82–104. – Режим доступу: <http://www.raskopki1.kod.kiev.ua/filtxt4.htm>.
6. Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма / Ю.Хабермас // THESIS. – 1993. – №2. – С.123–136.
7. Назарчук А.В. Понятие делиберативной политики в современном политическом процессе [Електронний ресурс] / А.В. Назарчук. – Режим доступу: <http://www.nazarchuk.com/articles/article30.html>.
8. Назарчук А.В. Теоретико-политические воззрения Никласа Лумана [Електронний ресурс] / А.В. Назарчук. – Режим доступу: <http://www.nazarchuk.com/articles/article14.html>.

9. Муфф Ш. К агонистической модели демократии / Ш.Муфф; [пер с англ А.Смирнова] // Логос. – 2004. – №2(42). – С.180–197.

10. Муфф Ш. Пространства публичной полемики, демократическая полемика и динамика настроений [Электронный ресурс] / Ш.Муфф. – Режим доступа: http://2nd.moscowbiennale.ru/ru/muff_doklad1/.

Зайдель М.И. Власть в эпоху постполитики

Анализируется специфика власти в дискурсе постмодерна. Власть становится проявлением консенсуса, коллективным ресурсом, а не отношениями господства–подчинения. Преодоление конфликтной природы власти является следствием сужения политического и перехода к постполитике.

Ключевые слова: власть, коллективный ресурс, консенсус, коммуникативная теория, постмодерн, политическое, постполитика.

Zaidel, M.I. Power in the post–politics age

The peculiarity of power in the discourse of postmodernity is analyzed. Power is getting as a consensus, collective resource; it isn't relations of domination–submission. The overcoming of conflict nature of power is a result of narrowing of political and transition to post–politics.

Key words: power, collective resource, consensus, communicative theory, postmodernity, political, post–politics.

УДК 324

Павлюк К.В.

Брендинг у системі символічних засобів політики

Досліджується поняття брендингу як одного з видів політичних технологій. Символічні засоби в політиці розглядаються як механізми легітимації існуючої влади та ефективні способи комунікації кандидата або політичної партії з потенційним електоратом. Підкреслюється позитивний комунікаційний вплив на суспільство політичних технологій та брендингу зокрема.

Ключові слова: брендинг, електорат, комунікація, політична технологія, політичний брендинг, символічні засоби.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що сфера політичного життя є надзвичайно динамічною, виборці не можуть охопити своєю увагою і ретельно дослідити політичні гасла всіх кандидатів. Електоральний вибір стає все більш інтуїтивним і кандидат часто має лише небагато шансів вплинути на виборців. Наслідком політичного плюралізму є те, що електорат стає більш незалежним. Політичні докази важать все менше, а кандидати частіше зустрічаються зі скептицизмом. У такій ситуації необхідним є залучення різноманітних технологій політичної комунікації до електорального процесу та до вивчення їх у політології загалом. Нові практичні прояви політичних технологій відчутні щодня, вони справляють величезний вплив на соціум, проте в науковій літературі не існує однозначного визначення брендингу в системі символічних засобів в політиці.

Останнім часом з'явилося багато публікацій, в яких розкриваються лише певні аспекти політичних технологій, наприклад, їх типологію [15], символічний характер чи значення у боротьбі за отримання влади. Ґрунтовним є підхід до різних видів політичних технологій як до політичної комунікації Даррена Дж. Ліллекера [16]. Багато авторів вважають, що при електоральному виборі вирішальну роль відіграє імідж кандидата. Він спрощує весь процес прийняття рішення для виборця. Деякі дослідники [3] вважають, що сприйняття кандидата і електоральний вибір частіше базуються на персональних характеристиках та іміджі, ніж на політичних питаннях та партійній приналежності. Як наслідок, медіа приділяє більше уваги особистості кандидатів, ніж їхнім позиціям щодо політичних питань.

Не дивлячись на те, що ідея аналізу політичної діяльності кандидата не часто висвітлюється в науковій літературі, вона не є новою. Наканіші [5] описує політичних кандидатів як бренди, намагаючись передбачити виборчу поведінку. Сміт же доводить, що як політичні партії загалом, так і політики зокрема можуть розглядатися як бренди [10]. Символічний же характер брендингу як політичної технології, а також особливості інших символічних засобів в політиці підкреслюють роботи П.Бурдьє [12]. Не дивлячись на той факт, що у побудові стратегії політичної кампанії використовуються всі ці інструменти та технології, в жодному існуючому дослідженні немає цілісного політичного аналізу брендингу політичних кандидатів, не розглянуто його у контексті інших політичних технологій як символічних засобів, що використовуються для комунікації в політиці.

У науковій літературі розходяться думки щодо того чи взагалі можна пов'язувати брендинг з політикою. Більшість дослідників дотримуються думки, що політика має більше відношення до ідеології, ніж будь-яка маркетингова діяльність [4]. Відповідно, політичні бренди вже з самого початку їх побудови мають символічну основу в якості ідеології, на якій базуються погляди політичного кандидата чи діяльність політичної партії. Проте є частина літератури з політичного маркетингу, в якій застосування концепції маркетингу до політики вважається деякою мірою недоречним. Дане твердження походить з віри у те, що використання маркетингу викликає негативні побічні дії, які шкодять політичному процесу [7].

Метою статті є дослідження символічних засобів політики, політичних технологій, доведення того, що політичний маркетинг та брендинг в системі символічних засобів політики, в загальному, чинять позитивний вплив на суспільну комунікацію, виконуючи роль засобу задоволення інтересів електорату.

Сьогодні в суспільстві загалом та у політичній його сфері зокрема відбувається зростання ролі символів як інструменту передачі інформації для досягнення політичних цілей. Саме за допомогою знакових та вербальних елементів у політичній сфері різні актори можуть безпосередньо впливати на зміст та форми суспільного буття. Символи спрощують політичну комунікацію між виборцями та політичними кандидатами. Символічні засоби політики і є тими технологіями, що здатні поглибити довіру до влади чи політичних кандидатів, тобто вони є засобами політичної легітимації. Соціальна та політична мова, стучно сконструйовані знаки, назви, бренди є потужними технологіями соціального, а отже і політичного управління [17, с.240].

Символічні засоби широко використовуються при здійсненні державної політики, у процесі державного управління, у виборчому процесі, у процесах політичного реформування і різноманітних політичних комунікацій.

Політичні кампанії трансформувалися від таких, що вимагали найпростіших проте часо– та ресурсоемних затрат до таких, що використовують та пристосовують маркетингову рекламу, яка, в свою чергу, стала невід’ємним елементом комунікаційної стратегії політичної кампанії.

Щодо президентських виборчих кампаній, то вони справляють велику роль на формування іміджу кандидатів, що беруть у ній участь. При цьому їхній політичний образ є надзвичайно важливим для отримання перемоги. Не дивлячись на те, що більшість виборців керуються при прийнятті рішення політичними питаннями та ідеологією, більшість з них, все ж таки, використовують спрощені образи, які роблять політичний вибір легшим [9]. В деяких випадках виборці взагалі не звертають уваги на реальну політику, в інших – здійснювана політика є важкою для розуміння або нечітко висвітлюється кандидатом. Таким чином, виборці керуються в оцінці кандидата його іміджем як легшим шляхом до прийняття рішення. Фокусування на персональних якостях дозволяє виборцям зробити висновок про майбутню практичну діяльність політика.

Традиційна політична реклама значний акцент робить на негативному порівнянні як загальновідомої тактики політичних кампаній. Політична кампанія з негативною рекламою відповідно справляє негативний вплив на оцінку політичного кандидата. Однак негативний ефект є значним лише щодо тих рішень кандидатів, які не подобаються виборцю, а вплив негативної реклами при цьому може бути не більшим, ніж можливість позитивної реклами змінити думку виборців, що ще не визначилися. З новітніми засобами політичної комунікації, таким, наприклад, як Інтернет, у кандидатів з’явилася можливість встановлювати зв’язок з потенційними виборцями на більш персоналізованому та інтерактивному рівні. Використання Інтернету у політичних кампаніях допомагає кандидату посилити вплив від мінімальних зусиль, збільшуючи постійний двохсторонній потік інформації між ним та потенційним електоратом. Цей новий вимір інтерактивності в комунікації кандидата дозволяє розвивати його бренд, а ефективне використання різноманітних засобів комунікації може мати потужний вплив на сприйняття іміджу кандидата.

Отже, нові засоби в системі символічної політики ведуть до того, що політична сфера суспільства стає все більш динамічною. При цьому поширення в політиці набувають усе нові політичні технології. Технологія – це цілісна динамічна система, яка включає апаратні засоби, операції та процедури діяльності з ними, управління цією діяльністю, необхідні для цього інформацію та знання, сировинні, кадрові та інші ресурси, а також сукупність економічних, соціальних, екологічних та інших наслідків, що певним чином впливають і змінюють соціальне і природне «середовище існування» даної системи. При переході до інформаційного суспільства можна говорити про суттєву технологізацію і політичної діяльності.

Політична технологія – це комплексна система методів і способів впливу на об’єкт політики з метою досягнення певних цілей. Сфера використання технологій лежить, як правило, в площині практичної діяльності політичних суб’єктів по отриманню обраного політичного курсу та досягненню конкретних політичних цілей і задач. При

цьому термін «технології в політиці» може включати не лише політичні компоненти, а й широкий спектр організаційних, дипломатичних, фінансових, інформаційних, військових, психологічних, маніпуляційних, комп’ютерних та інших форм і методів діяльності, спрямованих на досягнення поставлених політичних цілей.

Політичні технології переводять у площину практичної політичної діяльності теоретичне політологічне знання, дозволяючи цим самим використовувати багатоманітність політичних закономірностей, принципів, норм, факторів тощо при визначенні цілей, засобів і методів здійснення політики. І в цьому, по суті, й складається сутність процесу технологізації політичної сфери. Загалом політичні технології існують у декількох аспектах. Так, вони виступають способами і методами управління в політиці, є інструментами боротьби за владу та її здійснення, є особливим типом соціальних технологій, реалізованим у сфері політики, є способом здійснення політичної діяльності, механізмами управління інформаційними процесами в політиці і носіями політичної інформації.

Політичну технологію можна розглядати у широкому і вузькому розумінні. В широкому, як і технологія загалом, являє собою діалектичну єдність певного плану, програми практичної діяльності і самої діяльності по реалізації цієї програми. У вузькому розумінні під політичною технологією може розумітися або лише програма взаємопов’язаних дій (процедур і операцій по досягненню необхідного політично значимого результату), або власне сукупність дій по реалізації програми. При цьому очевидним є зв’язок обох складових. Не може вважатися технологією діяльність, яка не опирається на раніше продуманий і розроблений план.

Більшість політичних технологій, які використовуються у боротьбі за владу, спрямовані на її утримання, розширення і зміцнення. Це – виборчі технології [11], тобто певна сума політико–організаційних, інформаційних, пропагандистських та інших дій з метою приведення до влади окремого політика або групи політиків, політичної організації, блоку, об’єднання, сили.

Використання політичних технологій завжди обумовлюється конкретними соціальними, політичними ролями, які постійно виконує суб’єкт політики, оскільки кожна окрема людина завжди має відповідний соціальний статус, пов’язана з конкретними соціальними проблемами, впливає на їх розв’язання. Саме цим і обумовлені особливості, унікальність, іноді неповторність здавалося б одних і тих же політичних технологій.

Як один з видів політичних технологій, політичний брендинг – процес управління комунікативним впливом по створенню унікального та привабливого образу політичного актора [13]. Бренди формуються на основі ряду атрибутів – емблем, рекламних повідомлень, назв, гасел. В основі повинна лежати ідеологія його використання, чітке розуміння сенсу присутності бренду на політичному ринку, оцінка створеного образу як передумов поведінки громадян. Саймон Анхольт визначив політичний брендинг як систематичний процес узгодження дій, поведінки, інвестицій, інновацій та комунікацій для реалізації стратегій конкурентної ідентичності [2]. Даррен Дж. Ліллекер визначає брендинг, в тому числі і політичний, як розробку логотипу, символів та назв, а також забезпечення гарантії того, що на ринку розуміють, що за цим стоїть [16, с.59].

Кандидати при створенні свого політичного бренду покладаються на різні символічні засоби, починаючи від традиційної реклами і найпростіших зусиль (персональні зустрічі з виборцями тощо) до більш новітніх засобів, таких як веб–сторінки, блоги, соціальні мережі та ін.

Цікавою є думка деяких дослідників про те, що кандидати повинні розглядатися як політичний продукт, тоді як партії розуміються як політичні бренди [6]. Логіка їхнього доведення полягає в тому, що політичні партії продукують великі об’єми інформації, за якими звичайному виборцю важко прослідкувати у повній мірі. Тому створюються певні комплекси даних, які узагальнюють і разом з тим спрощують інформацію, яка вже у кодифікованому вигляді потрапляє до виборців. Це спрощення у кінцевому випадку покликане допомогти їм вирішити як голосувати [9]. Інші дослідники вважають, що на сьогодні ця схема спрощення механізму політичної комунікації є застарілою і що виборці перемістили свій фокус з політичних партій на кандидата як представника однієї з них [8]. Тепер електорат слідує за політичним кандидатом, для якого партія перетворилася лише на важливий атрибут його власного бренду. Образ цього бренду

будується навколо трьох стовпів: фізичних атрибутів кандидата, його індивідуальності та очікуваної користі від обіцянок кандидата його електорату.

Загалом брендинг як політична технологія містить у собі такі елементи, як цілі, процедури, засоби, операції (дії) тощо.

Першим елементом брендингу як політичної технології визначено його цілі, які є специфічними щодо цілей брендингу в комерційному маркетингу. Для політичного брендингу головною метою є вплив на електорат, політичну націю, здобуття довіри виборців, їх підтримки. Так само для кожної комерційної фірми її метою є не надання певної послуги чи продаж товару, а отримання підтримки і лояльності споживача, і як результат – прибутку, чим у даному випадку є підтримка виборцями даного бренду. Проте головною метою для політичного брендингу є створення потрібного іміджу.

Для комерційного і політичного брендингу є схожою процедура та правила формування певного іміджу. Вони дозволяють створити привабливий образ, або такий, як того вимагає поставлена мета.

Головним засобом впровадження брендингу є PR. На сьогодні з'явилися й новітні прийоми, які дозволяють «дотягнутися» до кожного конкретного споживача, і в процесі комунікації з ним, донести основне повідомлення. Особливістю політичного бренду в порівнянні з комерційним є більш широке використання «чорного» PR.

Основними етапами процесу брендингу є: розробка стратегії брендингу; аналіз конкурентних брендів; аналіз ознак, що відрізняють даний бренд від інших; розробка концепції позиціонування бренду; формування ознак, що характеризують бренд і відрізняють його від інших брендів; формування образу бренду; позиціонування бренду; формування ідентичності бренду; формування відносин бренду зі споживачем.

Політичний брендинг має свою специфіку, пов'язану з особливостями політичної діяльності. Так, деякі бренди тут можуть створюватися з метою «перетягування» на себе частини електорату, деякі – з метою створення негативного іміджу політичної сили опонента.

Поняття та принципи політичного брендингу є новими і були запозичені з комерційної сфери. Вони дещо трансформувалися, набули специфічних для політичного середовища рис. Але їх основа – процедура, засоби та операції в своїй суті залишилися схожими на вихідні. Сьогодні змінюється брендинг в усіх сферах, виключенням не є і політичний. Він набуває нових характеристик, притаманних інформаційному суспільству та розвивається за своїм власним шляхом.

З вищезазначеного можна зробити висновок, що технології політичного маркетингу, і брендинг зокрема, пропонують підхід, що, використовуючись ефективно, може налагодити політичну комунікацію у суспільстві, поліпшити розуміння один одного різними частинами суспільства і полегшити сприйняття політичного кандидата потенційним електоратом.

Політичні технології використовуються починаючи від побудови виборчої кампанії, застосовуються для комунікації з виборцями та є інструментом здійснення влади та управління в політиці.

Політичний брендинг є одним з видів політичної технології. Він являє собою процес управління комунікативним впливом по створенню унікального та привабливого образу політичного актора. Брендинг як політична технологія містить у собі елементи, такі як цілі, процедури, засоби, операції (дії), мотиви (стимули) тощо.

Список використаних джерел

1. Политология: Словарь-справочник, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Dict/18.php.
2. Anholt, Simon. Brand New Justice: the upside of global branding (paperback ed.). Oxford: Butterworth-Heinemann, 2003].
3. Caprara C.V. When parsimony subdues distinctiveness: Simplified public perceptions of politicians [Текст] / C.V. Caprara, C. Barbaranelli, P.G. Zimbardo // Political Psychology – 2002. – №34(3). – С. 77–95.
4. Lees–Marshment J. The marriage of politics and marketing [Текст] / J. Lees–Marshment // Political studies. – Vol. 49. – 2001. – №4. – С. 692–713.

5. Nakanishi M. Voting for a political candidate under conditions of minimal information [Текст] / M. Nakanishi, L.G. Cooper, H.H. Kassarijian // Journal of Consumer Research – 1974. – №1(2) – С. 36–43.
6. Needham C. Brands and Political loyalty [Текст] / C. Needham // Journal of Brand Management. – 2006. – №13(3). – С. 178–187.
7. O'Shaughnessy N. Towards an ethical framework for political marketing [Текст] / N. O'Shaughnessy // Psychology & Marketing. – Vol. 19. – 2002. – №12. – С. 1079–1094.
8. Reeves P. Building a political brand: ideology or voter-driven strategy [Текст] / Marylyn Carrigan, Leslie de Chernatony, Peter Reeves // Brand management. – Vol. 13. – 2006. – №6. – С. 418–428.
9. Schneider H. Branding in politics – manifestation, relevance and identity-oriented management [Текст] / H. Schneider // Journal of Political Marketing. – 2004. – № 3(3). – С.41–67.
10. Smith G. The 2001 general election: Factors influencing the brand image of political parties and their leaders [Текст] / G. Smith // Journal of Marketing & Management. – 2001. – №17(9/10). – С.989–1006.
11. Бебик В. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг [Текст] / В. Бебик: Навч.-метод. посіб. – К., 2001. – С. 55.
12. Бурдые П.Ю. Социология политики [Текст] / П. Бурдые. – М., 1993.
13. Гришин О.Е. Политический брендинг и политическая символика [Текст] / О.Е. Гришин. – Альманах «Дискурс – Пи», №7, 2007 р.
14. Ирхин Ю.В. Взаимосвязь политики, морали и права [Текст] / Ю.В. Ирхин // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 1999. – №1. – С. 7–15.
15. Клименко О.О. Сутність та основні види політичних технологій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_43/.../P8_doc.pdf
16. Лиллекер Д. Дж. Политическая коммуникация. Ключевые концепты [Текст] / Дж. Лиллекер Даррен; пер. с англ. С.И. Остнек Даррен. – Х.: «Гуманитарный Центр», 2010. – 300 с.
17. Мамонтова Е.В. Политический брендинг как технология социального управления: украинский досвід [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=13&c=59>

Павлюк К.В. Брендинг в системе символических средств политики

Исследуется понятие брендинга как одного из видов политических технологий. Символические средства в политике рассматриваются как механизмы легитимации существующей власти и эффективные способы коммуникации кандидата или политической партии с потенциальным электоратом. Подчеркивается позитивное коммуникационное влияние на общество политических технологий и брендинга в частности.

Ключевые слова: брендинг, электорат, коммуникация, политическая технология, политический брендинг, символические средства.

Pavliuk, K.V. Branding in the system of symbolic tools of politics

The article examines concept of political branding as a kind of political technologies. Symbolic tools in politics seen as mechanisms which legitimize an existing authority and effective methods of communication of candidate or political party with potential voters. Positive communicative effects of political technologies and branding to a society are emphasizes.

Key words: branding, electorate, communication, political branding, political technology, symbolic tools.

УДК 32.019

Кудрявцев О.Ю.

Електронний уряд: світові здобутки та вітчизняні перспективи

Динамічний розвиток інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) детермінує активізацію процесів впровадження електронного уряду задля ефективності комунікації на рівні «суспільство–держава». Здійснено концептуалізацію дефініції «електронний уряд» у політологічному контексті. Проаналізовано Сінгапурську модель електронного уряду. Виявлено проблематичність впровадження електронного уряду в Україні.

Ключові слова: електронний уряд, електронна держава, інформаційно-комунікативні технології (ІКТ), демократизація.

Актуальність експлікації поняття «електронний уряд» зумовлена насамперед концептуальною невизначеністю цього терміну у контексті швидких темпів розвитку сучасного світу, що спонукають нас все гостріше відчувати мінливість усталених форм соціального регулювання, застарілість традиційних підходів до організації взаємодії держави та суспільства. Радянський досвід бюрократичного управління більше не є прийнятною та ефективною моделлю державотворення. Не останньою мірою цьому сприяє пришвидшений розвиток інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ), механізмів та способів організації комунікацій як на рівні суспільства, так і на рівні «суспільство–держава».

Концепція електронного уряду бере свій початок з теоретичних розробок західних політологів у рамках теорії інформаційного суспільства (Д. Белл, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма). Згодом, це поняття стало предметом розгляду багатьох теоретиків: як західних (Х. Гібер, Р. Гібсон, Р. Катц, М. Кастельс, М. Кітсінг, К. Макнат, Й. Масуда, Г. Ортофер, М. Порат, Т. Стоуньєр, Р. Транумюллер, С. Уорд, Дж. Фонтейн та ін.), так і вітчизняних (О. Баранов, О. Голобуцький, В. Горбатенко, О. Дубас, О. Смельяненко, В. Коляденко, В. Недбай, О. Соснін, А. Сіленко, О. Шевчук та ін.).

Метою статті стала концептуалізація дефініції «електронний уряд», виявлення його базових характеристик. Завдання статті полягає у визначенні вітчизняних перспектив впровадження електронного уряду на основі аналізу світових здобутків.

Динамічний розвиток ІКТ детермінує активізацію процесів впровадження електронного уряду задля формування оптимальних процесів комунікації на рівні «суспільство–держава». Офіційна політика нашої держави за останнє двадцятиліття невпинно прямує до демократичних цінностей, принципів та ідеалів. Демократичні перетворення, які розпочалися ще за часів існування СРСР, однією з найважливіших цілей мають побудову сучасного розвиненого соціуму – громадянського суспільства, яке в свою чергу не може існувати без правової держави. А як відомо, серед базових засад правової державності виступає суверенність народу, яка має бути закріпленою конституційно, а згодом і традиційно. Тоталітарна модель державного устрою не приймає ідею народного суверенітету як таку, оскільки не має в цьому жодної потреби, більш того, вбачає в ньому для себе певні загрози. Проте сучасні світові тенденції до занепаду тоталітарних режимів дають можливість зробити висновок стосовно загально-світових трендів у напрямку демократизації, а, отже, суверенітет народу – явище, що набуватиме значущості навіть у тих суспільствах, які до сьогодні ніколи не вирізнялися прихильністю до ідей лібералізму та демократизму.

Однією зі світових тенденцій, що характеризують демократичні процеси, є повсякчасне включення широких верств населення до розробки та обговорення важливих суспільно-політичних рішень. Такі елементи прямої демократії знайшли своє відображення у спрощених механізмах комунікації між владою та суспільством не лише

на стадії зворотного зв'язку, коли відбувається аналіз суспільної значущості прийнятих рішень та здійснених заходів, але й на первинних етапах підготовки та прийняття відповідних законів та приписів. Якщо розглядати сучасні політичні системи крізь призму механізму їхнього функціонування, як це робить німецький соціолог та політолог К. Дойч у своїй комунікативно-інформаційній моделі, то стає зрозумілим важливість зворотного зв'язку не лише на останній четвертій стадії циклу функціонування системи, а й на перших трьох [5]. Безумовним є те, що саме новітні ІКТ здатні надати таку можливість.

Однією зі сторін означеного явища є феномен електронного уряду.

Аналіз наявної літератури по зазначеній проблематиці показав недостатню розробленість багатьох аспектів впровадження та функціонування різних моделей електронного уряду, зважаючи на особливості нашого суспільства.

До визначення терміну «електронний уряд (e-government)» у провідних політологічних школах існують різні підходи. Під електронним урядом може бути представлено «результати трансформаційних змін у сфері управління та надання державних послуг, що дають можливість мешканцям та бізнесу знаходження нових можливостей для розвитку у новітній інформаційній ері» [6, р.8]. У той же час ООН у своєму щорічному звіті стосовно дослідження проблем та перспектив впровадження електронного уряду у загальносвітовому масштабі наводить визначення електронного уряду як «можливості та готовності державного сектору до розгортання ІКТ задля підвищення рівня знань та інформованості суспільства» [8, р.13].

На думку О.В. Франгулової, «електронний уряд – це зміна зовнішніх та внутрішніх відносин державних організацій на основі можливостей мережі Інтернет, інформаційних та комунікаційних технологій з метою оптимізації послуг, що надаються, підвищення ступеню залучення суспільства до питань державного управління та вдосконалення внутрішніх бізнес-процесів» [4, с.11].

Суть любого проекту «електронного уряду», зазначає І.В. Агамірзян, полягає у створенні корпоративної інформаційної системи національного масштабу [1].

Очевидним є те, що політичні аспекти електронного врядування нерозривно пов'язані з економічними. Проте, на нашу думку, термін «електронний уряд» є не зовсім коректним з точки зору розуміння цілісної концепції електронного держуправління. Це пов'язано з тим, що у світовій політичній практиці під терміном «e-gov» розуміється не лише виконавча гілка влади, а взагалі комплексний процес управління, що включає в себе усі гілки влади. Тому коректніше у даному випадку буде розмірковувати про «електронне управління» або «електронну державу», навмисно уникаючи використання терміну «електронна демократія» через те, що він звужує сферу використання ІКТ в управлінні лише до поля демократичних режимів. Адже елементи ІКТ можуть ефективно використовуватися і в недемократичних режимах, хоча в цій ситуації вони переслідують дещо інші цілі (виконуватимуть скоріше функції контролю за особистістю зі сторони держави, ніж спрощення механізмів участі громадян «у державі»).

Показовим є досвід країн світу, які є лідерами у впровадженні ІКТ у процес державного управління, зокрема, щодо механізмів та способів реалізації означених проектів. Згідно щорічного звіту ООН [9], станом на 2012 р. лідерами у залученні ІКТ до процесів держуправління є Південнокорейська республіка, Нідерланди, Великобританія, Данія та ін. (див. табл.1).

Таблиця 1

Країни–лідери у впровадженні електронного уряду [9]

№	Країна	№	Країна	№	Країна
1	Південнокорейська республіка	8	Норвегія	15	Швейцарія
2	Нідерланди	9	Фінляндія	16	Ізраїль
3	Великобританія	10	Сінгапур	17	Німеччина
4	Данія	11	Канада	18	Японія
5	США	12	Австралія	19	Люксембург
6	Франція	13	Нова Зеландія	20	Естонія
7	Швеція	14	Ліхтенштейн		

У той же час світові лідери у цьому рейтингу постійно змінюються. Разом з тим, всі ці держави досягли високих результатів через комплексність та ґрунтовність підходу до впровадження означеного явища. Досить наглядним є досвід впровадження електронного уряду у Сінгапурі, розробкою проблематики якого займається Сінгапурський національний університет спільно з урядом. Відповідний звіт було опубліковано у 2008 р. [7]. Теоретична модель електронного уряду включає в себе поміж іншого індикатори готовності держави та суспільства до запровадження електронної системи управління, а саме:

1. Найнижчий рівень – присутність в мережі Інтернет. На даному етапі держава створює інформаційні сайти та портали задля надання різноманітної тематичної інформації населенню. В даному випадку присутня лише одностороння взаємодія.

2. Другий рівень – це взаємодія органу держуправління з населенням. На цьому рівні присутня проста комунікація, що зосереджена на самому відомстві.

3. Здійснення операцій. Цей рівень характеризує технічну та соціальну готовність і спроможність держави та суспільства організувати повноцінну систему електронної взаємодії, що включає в себе підсистеми електронних платежів, електронного документообігу, міжвідомчі бази інформації тощо.

4. Трансформація. Цей рівень характеризує тісну та сталу, вертикальну та горизонтальну інтеграцію держави та суспільства на основі ІКТ [3, с. 4].

На ранніх етапах становлення електронної держави у Сінгапурі необхідність вирішення наявних проблем призвела до запровадження технологічного плану «Технічна Архітектура Комплексу Послуг (SWTA)» у 1999 р. В окресленому контексті, на думку С. Паллаба, взаємопов'язана структура уряду включає п'ять блоків (див. табл. 2) [3, с. 39].

Весь подальший розвиток був пов'язаний з вирішенням технічних проблем, та орієнтувався на базові принципи суспільної взаємодії.

Треба відзначити величезну роль приватного сектору у побудові Сінгапурської моделі електронного уряду, яка не в останню чергу була пов'язана з особистою зацікавленістю бізнесу у розбудові якісної та прозорої системи взаємодії з державою.

Таблиця 2

Взаємопов'язана структура уряду в Архітектурі Уряду Сінгапура

Застосування Архітектури Уряду	Аспекти взаємопов'язаної структури уряду
1. Розробка бізнес-архітектури	– ключові бізнес-процеси; – реінжиніринг процесів відомства; – можливості співробітництва з використанням моделі бізнес-архітектури
2. Розробка інформаційної архітектури	– блоки ключових даних; – мета-дані відомства; – використання спільних блоків даних за допомогою моделі-еталону представлення даних; – розвиток моделі-еталону
3. Розробка архітектури рішень	– ключові системи послуги; – реєстрація послуг відомства; – використання спільних систем і сервісів за допомогою моделі-еталону; – розвиток моделі-еталону
4. Розробка технічної архітектури	– ключові технології; – інвентар технологій відомства; – використання технологічних стандартів і спільної інфраструктури; – розвиток моделі-еталону
5. Проектування і розгортання архітектури управління	– зв'язок з регламентними рамками інтегрованого уряду (стратегічне планування; ІТ-планування; ІТ-портфоліо менеджмент; ІТ сервіс-менеджмент)

Отже, аналіз світового досвіду впровадження систем електронного уряду дає змогу зробити висновки стосовно складності та довготривалості цього процесу. Проте, основним чинником успішності подібних проєктів у будь-якому суспільстві є зацікавленість усіх суб'єктів соціальної взаємодії у реалізації означених явищ.

У нашій країні вже існують певні нормативні передумови для реалізації концепції електронної держави. Так, ще у 1998 р. був прийнятий «Закон про національну програму інформатизації» та «Закон України про інноваційну діяльність». А у грудні 2010 р. Кабмін схвалив «Концепцію розвитку електронного врядування в Україні», виділивши більше 3 млн. гривень на її реалізацію.

Проте державні ініціативи можуть не дати очікуваного ефекту через цілий ряд об'єктивних причин. По-перше, на сьогоднішній день у сфері державного управління не спостерігається прямої зацікавленості у реалізації вказаної концепції. Причини цього можуть бути різні: від елементарної цифрової безграмотності, до небажання боротися з хабарництвом, подоланню якого цей проєкт має активно сприяти. Адже боротьба з корупцією – один з важливих мотивів впровадження електронного управління у більшості країн.

По-друге, важливою проблемою виступає доволі низький рівень комп'ютерної грамотності серед широких верств населення, тобто їхня практична невідповідність до такої форми взаємодії з державою. Цю проблему слід вирішувати комплексно, за допомогою усієї вертикалі освіти, починаючи зі школи і закінчуючи інституціями перепідготовки фахівців. По-третє, однією з можливих перепон на шляху реалізації означеної концепції може стати відсутність власного прикладного програмного забезпечення, та очевидна необхідність запозичення зарубіжних напрацювань. У цьому контексті не можна не погодитися з думкою О. Баранова: «лише створення загальної атмосфери затребуваності роботи із широким використанням сучасних комп'ютерних технологій з одного боку й політичної волі з іншого сформує умови для швидкого створення електронного уряду» [2]. Отже, загальна атмосфера відчуття необхідності подібних змін може принести очікувані результати. Втім, здійснювати ці заходи потрібно швидко, оскільки, динамічно розвиваючись, ІКТ не стоять на місці.

Таким чином, для впровадження в Україні електронної держави необхідно щоб кожний суб'єкт суспільного життя – як державна влада, так і бізнес разом з громадянами – бачили реальні суспільнозначущі вигоди для усіх разом, та для кожного окремо, що вимагає формування комплексного підходу до реалізації цього завдання.

Список використаних джерел

- Агамирзян И.В. Мировой опыт реализации концепции электронного правительства / И.В. Агамирзян // Информационное общество. – М., 2002. – Вып. 1. – С. 56–62.
- Баранов О. Електронний уряд в Україні? Буде! Коли? [Електронний ресурс] / О. Баранов // Дзеркало тижня. – 2002. – №1. – 5 січ. – Режим доступу: http://dt.ua/SOCIETY/elektronniy_uryad_v_ukrayini_bude_koli-26881.html.
- Паллаб С. Архитектура электронного правительства Сингапура: проблемы, практика и тенденции [Електронний ресурс] / Саха Паллаб // Национальный университет Сингапура. – Режим доступу: http://www.nc.gov.ua/menu/publications/doc/elektronn_urad/GEA_v_Singapore_28Dr.Pallab_Saha_29.pdf.
- Франгулова Е.В. Сущность концепции «электронное правительство» и мировой опыт ее реализации / Е.В. Франгулова // Вестник Астраханского государственного технического университета. Серия: Управление, вычислительная техника и информатика. – 2010. – №1. – С. 10–14.
- Deutsch K. The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control / K. W. Deutsch. – London; New York: The Free Press of Glencoe, 1963. – 316 p.
- Roadmap for E-government in the Developing World [Електронний ресурс] // The Working Group on E-Government in the Developing World // Pacific council on international policy. – April 2002. – Режим доступу: http://www.itu.int/wsis/docs/background/themes/egov/pacific_council.pdf.
- Singapore's e-Government Journey and Experience [Електронний ресурс] // Lim Hooi Ling e-Government Leadership Centre / Institute of Systems Science. – 2008. – 30 September. – Режим доступу: [http://www.caribank.org/titanweb/cdb/webcms.nsf/AllDoc/F3065DECD38BAB00042574D6004BD0F5/\\$File/LIM-Singapore.pdf](http://www.caribank.org/titanweb/cdb/webcms.nsf/AllDoc/F3065DECD38BAB00042574D6004BD0F5/$File/LIM-Singapore.pdf).

8. UN Global E-government Readiness Report 2005 [Електронний ресурс] // From E-government to E-inclusion // United Nations. – Режим доступу: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan021888.pdf>.

9. United Nations E-Government Survey 2012 [Електронний ресурс] // United Nations Public Administration Programme. – Режим доступу: http://www2.unpan.org/egovkb/global_reports/12report.htm.

Кудрявцев А.Ю. Электронное правительство: мировые достижения и отечественные перспективы

Динамичное развитие информационно-коммуникативных технологий (ИКТ) детерминирует активизации процессов внедрения электронного правительства для эффективности коммуникации на уровне «общество-государство». Осуществлено концептуализацию дефиниции «электронное правительство» в политологическом контексте. Проанализирована Сингапурская модель электронного правительства. Выявлено проблематичность внедрения электронного правительства в Украине.

Ключевые слова: электронное правительство, электронное государство, информационно-коммуникативные технологии (ИКТ), демократизация.

Kudryavtsev, A.Y. E-government: the world's achievements and Ukrainian prospects

The dynamic development of information and communication technologies (ICTs) determines the process of implementing e-government for the effectiveness of communication at the level of «society-state». Carried out the conceptualized definition of «electronic government» in the context of political science. Analyze of the Singapore model of electronic government were made. The difficulty of implementing e-government in Ukraine were revealed.

Key words: electronic government, electronic state, information and communication technology (ICT), democratization.

УДК 32.019

Денисюк С.Г.

Екзистенціальні домінанти політичної комунікації

Аналізуються екзистенціальні домінанти, що визначають і спрямовують політичні взаємини, та впливають на формування політико-комунікаційних процесів. Розглядаються політичні технології в якості підґрунтя взаємодії управлінської еліти і громадян, що базуються на ірраціональному сприйнятті виборцями політично важливої інформації.

Ключові слова: екзистенціальні домінанти, екзистенція, політична комунікація, політичні технології, почуття, менталітет, страх, довіра.

В політичній науці прийнято вважати, що політична комунікація є процесом передачі та обміну політично важливою інформацією. Однак, на нашу думку, такий обмін інформацією, знаннями ґрунтується на їх суб'єктивному сприйнятті учасниками взаємодії і, відповідно, обумовлюється певними психологічними станами людини, її самоідентифікацією, досвідом, менталітетом, архетипами тощо. Тому, на наш погляд, в основі політичної взаємодії знаходиться, так званий, екзистенціальний капітал, який відіграє неоднозначну роль в її розвитку, що і актуалізує дослідження цього феномену в політико-комунікативних відносинах.

Можна припустити, що визначальними показниками ефективності політичної комунікації є особливості сприйняття людиною учасників взаємодії, ступінь довіри/недовіри до політиків, політичних інститутів, що базуються на своєрідному менталітеті, наборі цінностей та ідеалів, страхах і переживаннях, що додатково актуалізує тему дослідження.

Разом з тим, політична сфера з її комунікативними зв'язками для людини є досить динамічною системою, яка вимагає адаптації і активізує процес самотворення людини. За цих умов екзистенціальні компоненти виступають основою цього самоформування та самоідентифікації, тобто людина орієнтується в політико-комунікаційних зв'язках, виходячи, зокрема, із власного досвіду, цілей, які поступово трансформуються. Тобто однією із політико-психологічних проблем є проблема вивчення ідентичності та глибинних структур особистості, оскільки людина здатна змінювати себе та політико-комунікаційні відносини.

Вплив психологічних станів людей на прийняття ними політичних рішень, участь у виборах досить активно досліджувались науковцями. Розробка окремих політико-психологічних проблем представлена в працях таких закордонних фахівців, як Ш. Айзенштадта, Б. Барбера, Л. Роніджера, Д. Гамбетти, Дж. Колмана, Б. Ротштейна, С. Роуз-Акерман, А. Селігмана, Е. Ушландера, Т. Хальворсена та ін. Найвідомішими представниками екзистенціальної психології є М. Босс, Є. Мінковські, Р. Мей, В. Франкл та ін.

Проблеми впливу політичної культури на поведінку виборців вивчають такі українські вчені, як О. Бабкіна, В. Бебик, А. Бова, І. Варзар, М. Головатий, Є. Головаха, В. Горбатенко, А. Ковальова, О. Кокорська, І. Мартинюк, Н. Паніна, А. Ручка, С. Телешун та ін. Також слід відзначити праці українських (Д. Єсипенка, О. Паркулаб, К. Райди, С. Світашева, Н. Хамітова) і російських (Д. Леонтьєв, С. Братченко, В. Летуновський та ін.) психологів.

Проте вплив екзистенціального капіталу, його складових на сутність політичної комунікації поки що недостатньо розроблений. Тому важливим є дослідження ролі екзистенціальних домінант сучасної політичної комунікації.

Взагалі екзистенціальні домінанти, що представлені емоціями, почуттями, суттєво впливають на участь/неучасть людини в політико-комунікативному просторі, визначають її вибір, поведінку тощо. За великим рахунком екзистенціальні проблеми є

питаннями пошуку власного місця в політичній взаємодії, що розкривається в певних «граничних» станах (стражданнях, боротьбі, переживаннях, апатії) людини.

В ідеалі політична комунікація є раціональним процесом обміну і сприйняття інформації, які побудовані на певних показниках та їх аналізі, свідомому прийнятті рішень. Але реальні комунікації свідчать про вагомий роль ірраціонального в цьому процесі, а тому результат політичної комунікації, на нашу думку, залежить від: співвідношення почуттів, емоцій та розуму, почуттів та цінностей; політичної ситуації; визначеності/невизначеності свого місця в політичній системі, що передбачає зміни та множинність розвитку політичних подій та варіативність їх розуміння тощо. Перераховані чинники, з точки зору екзистенціальної філософії, так чи інакше містять переживання, страхи, які є невід'ємними складовими життя активної сучасної людини.

Екзистенцію досить складно сформулювати в політологічних поняттях, оскільки ми самі тут виступаємо об'єктом дослідження, а пізнання виражається в переживанні всієї палітри почуттів. Як слушно зауважує К. Ясперс, що людське існування розкривається в «прикордонних ситуаціях» – в станах страждання, боротьби, жорстокості та ворожості світу, в якому живе людина [1].

Подібний стан російський дослідник Т. Сидоріна, використовуючи термінологію ідейного натхненника «філософії кризи» Ф. Ніцше, називає кризовою свідомістю. Вивчаючи вплив на особу соціокультурної кризи, яка має універсальний характер, помічає, що кризова свідомість «від початку тяжіє до ірраціоналізму» [2, с.24–26]. Тут ми стикаємося з демонстрацією того, що незалежно від вектору зміни життя через кризу (на краще чи гірше), саме слово «криза» для більшості людей має негативну конотацію, асоціюється з великими ускладненнями чи взагалі катастрофою, що на практиці не завжди так.

Ми не будемо зупинятись на причинах кризових станів особи на рівні свідомості в політичних взаєминах, але зазначимо, що свідомість, як така, виникає з усвідомлення обмежень, що визначаються суспільно–політичною реальністю. Свідомість є продуктом діалектичного конфлікту між можливостями і обмеженнями, вона одночасно є наслідком криз та їх умовою [3, с.32].

Переживання такої кризи людиною протікає по–різному в залежності, як від її екзистенціального капіталу, так і суспільства (ментальності, суспільної пам'яті, цінностей, страхів, довіри/недовіри, задоволеності/незадоволеності тощо), що визначає в кінцевому рахунку ефективність взаємодії.

Розглянемо деякі екзистенціальні складові. Почнемо з ментальності, яка є психологічною категорією, що поєднує емоційні, когнітивні та поведінкові характеристики соціуму. Іншими словами, це емоційні стани, що передують організації вербального і поведінкового компонентів і виступають імпульсом до систематизації знань і певної поведінки в процесі політичної комунікації. В нашому випадку під менталітетом ми маємо на увазі комплекс всіх компонентів душі народу, як психічної подібності людей, що породжує об'єктивний «автоматизм» духовного, інтелектуального життя, що позначається на політичній комунікації, зокрема, сприйнятті політично важливої інформації.

В процесі засвоєння такої інформації людиною феномен ментальності з'являється як на колективному рівні через систему норм, цінностей, суспільні настрої, характер людських взаємин, так і на індивідуальному рівні – через специфічні способи сприйняття дійсності та характерні особливості способу мислення. Про ментальність йдеться, коли мається на увазі, що представники певного суспільства мають деяку спільність у своїх світоглядах та у поведінці [4, с.110].

Так, ментальність є сукупністю образів, уявлень і установок, інтегрованих в цілісну систему світобачення, яка визначає своєрідні «правила комунікації», які зумовлюють активність і найдоцільніший в певних соціальних, політичних умовах тип взаємодії в політико–комунікаційному просторі.

Крім того, сьогодні є ще такі додаткові «умови політичної комунікації» як: висока інформатизація суспільства, значна кількість населення і висока його зайнятість, що породжують нові форми, види і механізми зв'язків. Тому комунікація між владною елітою і громадянами опосередкована ЗМІ, зокрема, рекламою, політичними диспуатами

на телебаченні, сайтами в Інтернеті, які створюються фахівцями, а громадяни не готові до критичного сприйняття політичної дійсності і певних технологій, тому засвоюють сформовану інформацію досить часто несвідомо, некритично.

За цих умов політтехнологи при побудові політико–комунікаційних зв'язків враховують особливості менталітету, політичної культури суспільства, темпоритм тощо. Тут менталітет є потужним трансформуючим фактором політичної комунікації, надзвичайно важливим і дієвим, і, в той же час, малопомітним, оскільки імпульси, які ним транслуються спільноті чи окремій людині, йдуть з глибини історії і навіть майбутнього [5, с.355].

Врахування різних екзистенціальних компонентів при побудові політико–комунікаційних технологій дають змогу політику справити бажаний вплив на електорат. Тому, моделюючи й реалізуючи політтехнологічні проекти, фахівцям слід вивчити, якою є країна (полінаціональною чи мононаціональною), щоб вірно врахувати особливості менталітету кожної нації, що проживає на певній території. Також важливо дослідити ознаки, що характеризують найважливіші для досягнення політичного результату групи; які цінності культивуються, а які проблематично сприймаються в суспільстві; якими є національні відносини, національне життя в країні, та як впливають вони на політичну поведінку індивідів і спільнот тощо [6].

Наприклад, згадки росіян про велике імперське минуле багатьма українцями сприймаються як політична нетактовність, імперський рецидив. Ще один приклад: враховуючи, що рисами ментальності українців є бажання залишитись осторонь розв'язання складних суспільних проблем, індивідуалізм і певна наївність, то дієвою іміджовою стратегією для політика є підтримка образу «царя–батюшки», який наведе порядок в суспільстві [7, с.248].

Варто відзначити, що найсуттєвішими рисами ментальності українців є: кордоцентризм (автором цього терміну вважається О. Кульчицький [8, с.8], коли людина приймає рішення в політичній комунікації не раціонально, а емоційно, серцем), чуттєвість, пантеїзм, інтуїтивне сприйняття сутності складних суспільно–політичних явищ, мрійливість, індивідуалізм, волелюбність та ін. На ці риси накладаються маргінальні, двоїсті компоненти національного менталітету, яким притаманні поєднання індивідуалізму, характерного для західної ментальної орієнтації, і східної вразливості, колективізму, бурхливої реакції на соціальну несправедливість, частково змішаної з наївною вірою в сильного правителя тощо.

В свою чергу, ці екзистенціальні складові використовуються фахівцями в галузі політичного менеджменту для подальших маніпуляцій громадянами через застосування оптимальних політичних технологій. Так, в підборі згаданих технологій іміджмейкери, політтехнологи враховують архетипи народу з метою формування образів героїв, антигероїв, референтних осіб та ін. Свого часу, наприклад, консультанти намагалися переформатувати імідж Ю. Тимошенко, маючи на меті сформувати асоціацію із княгинєю Ольгою, Жанною Д'Арк, Богоматір'ю. Сьогодні частково копіює імідж Юлії Володимирівни і експлуатує образ України–матері Н. Королевська.

Також важко заперечити втручання в роботу архетипу «Україна» впливу, так званого «радянського архетипу», якому притаманні такі основні риси: відсутність волі до покращення долі власними силами («рідна партія за все подбає»), показна працелюбність (аби керівництво нас помітило, а робота якось зробиться), амбіційність («знай наших»), патерналізм («він за це гроші отримує, тому хай подбає за всіх нас»), безпорадність («все одно хтось прийде та зробить, а моя справа маленька») тощо.

Певним чином, українці мають консервативні настрої, не довіряючи змінам, прагнуть зберегти стабільність. Проте, як правило українці не задоволені діяльністю владної еліти, і опозиція має досить значну підтримку у вигляді голосів виборців (ставка опозиції робиться на гарні гасла і критику влади). Це дозволяє зробити висновок, що такі екзистенції заважають соціально–економічному розвитку країни. Слушно з цього приводу зазначає О. Стражний: «Якщо можна поділяти мислення на класику, романтизм, готику, бароко, авангард, то в українців однозначно мислення барокове, тобто з якоюсь специфічною вигадливістю» [9].

Зазначені риси менталітету, переживання кризових явищ людиною у поєднанні із реальними результатами діяльності політичних діячів не сприяють подоланню відстані у взаєминах в системі «управлінська еліта–громадяни». Це підтверджують і результати опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова в жовтні 2011 р. щодо рейтингів провідних політиків. Так, найбільшу підтримку громадян України мають Ю. Тимошенко, А. Яценюк та В. Кличко. Президент України В. Янукович – на четвертій позиції. Порівняно з травнем 2011 р., статистично значуще зросла частка респондентів, які підтримують діяльність Ю. Тимошенко [10], не дивлячись на звинувачення в економічних злочинах і отримання за це вироку суду. На наш погляд, така позиція громадян обумовлена як раз кордоцентризмом у поєднанні з бурхливою реакцією на соціальну несправедливість і наївністю, через що вони сприймають Ю. Тимошенко як мученицю, не справедливо засуджену, співчують їй, готові підтримати.

Сьогодні в умовах глобалізаційного впливу екзистенціальні домінанти, зокрема, ментальність українців поступово змінюються, відбувається певний «розрив єдності» між особистістю і реальністю, що проявляється в процесах втрати почуття ідентичності, посилення страху і невпевненості у завтрашньому дні.

Так, страх і тривожність можна помітити практично на кожному рівні взаємин в сфері політики: по–перше, політична еліта, намагаючись різними шляхами завоювати довіру електорату заради влади, знаходиться в стані напруги і тривоги. По–друге, політичні діячі, захищаючи інтереси великого капіталу, здійснюючи певні непопулярні кроки, відчують тривогу через можливе непорозуміння і не підтримку з боку громадян. По–третє, громадяни в нестабільних суспільно–політичних умовах, підвищеній інформатизації суспільства теж почуваються певною мірою розгублено і тривожно.

Тобто людина, отримуючи негативну інформацію про певні політичні події, опиняється в стані страху. Оскільки сьогодні такий інформаційний потік є постійним і пролонгованим, то стан тривоги стає тривалим і виступає ґрунтом для корекції політичної комунікації. Це, звичайно, негативний вплив: особа в стані тривоги стає розгубленою і більш сприйнятливою для маніпулятивного впливу в процесі політичної комунікації.

Хоча, заради справедливості, відмітимо, що є і певний його конструктивний вплив страху. Мова йде про тривожність, як чинник підвищення соціально–економічного рівня життя, що стимулюватиме людей швидко шукати вихід із складних ситуацій. Однак тут є актуальним таке питання: «Чи зможе суспільство використати тривожну політичну ситуацію для формування стабільної політичної комунікації і покращення життя?» [11].

Як правило, тривогу і страх підсилює те, що люди не можуть знайти конкретного винуватця зла, на якого можна було б спроектувати свої страхи. Тривогу додатково підсилює і той факт, що й ми самі (суб'єктивно/об'єктивно) є учасниками проблеми. Така ситуація потребує осмислення з боку громадян, щоб ці екзистенції надалі не гальмували побудову політичної комунікації більш високого цивілізованого рівня.

Стосовно страхів політичних діячів, то цікавим є аналіз діяльності української владної еліти. Для боротьби із страхом втратити владу політики використовують крім психологічних, різноманітні правові механізми (наприклад, приймають закон про вибори 2011 р., вносять зміни до Конституції країни, які є вигідними для певних політичних суб'єктів). Наприклад, такі політичні події в Україні, як ув'язнення опозиціонерів, неприйняття владою інакомислення, використання силових способів впровадження будь–яких рішень, дають привід вважати, що влада відчуває сильну тривогу і тому намагається розв'язати проблеми, копіюючи політичні моделі Росії і Білорусі.

Така політико–комунікаційна стратегія влади, на наш погляд, визначається об'єктивними і суб'єктивними факторами. По–перше, період «свята демократії» часів постмайданної влади породив у суспільстві іншу потребу – потребу в стабільності і порядку, а саме, в реалізації обіцяних і очікуваних реформ, замість яких В. Ющенко пропонував суспільству виключно націоналізм.

По–друге, сучасна владна еліта розуміє ефективність влади в сильному і контролюючому впливі. На жаль тут контроль виступає самоціллю, а не одним з елементів

механізму управління. А головним в способі та мотивації управління тут є страх, як своєрідне підґрунтя політичної комунікації. Взагалі сучасний політик, отримавши владу, відчуває такі страхи: втратити владу, бути знищеним, страх перед опозицією, олігархами, журналістами, терористами, незадоволеними громадянами, непередбачуваним майбутнім тощо.

На жаль політична комунікація між владою і суспільством в Україні з кожним днем все більше перетворюється на монолог або вказівки «зверху», замість двостороннього зв'язку з народом (як запоруки правильних дій), влада намагається всіляко уникати будь–якої зворотної реакції. В такій ситуації екзистенціальні домінанти (тривога і страх) виходять на перші позиції в реакціях суспільства, сприяють наростанню кризових явищ в політичній комунікації і гальмують проведення необхідних реформ.

Так, в просторі політичної комунікації можна констатувати: по–перше, зростання дистанції у комунікації між владою і суспільством; по–друге, не контрольованість ситуації з боку влади, придушення адміністративно–силовим шляхом виступів населення, що сприяє наростанню страху і тривоги серед громадян, дистанціювання від участі в політико–комунікаційних процесах через посилення впливу екзистенціальних домінант.

Страх заважає формуванню цивілізованих відносин в системі «влада–громадяни» на основі довіри, без якої неможлива двостороння ефективна взаємодія. На наш погляд, нинішня криза довіри українських громадян до влади пояснюється такими факторами:

– по–перше, некомпетентністю правлячої еліти, яка змінюючи одна одну, не вивела країну із кризи і не показала якісних результатів діяльності;

– по–друге, явищем завищених очікувань. Як зазначають експерти Фонду «Демократичні ініціативи», виборці розраховують на цілковиту відданість політиків у виконанні своїх професійних обов'язків, аж до того, що вони повинні жертвувати своїм вільним часом, добробутом, врешті, життям для того, щоб виправдати очікування громадян. Проте зауважимо, що ці завищені очікування спровокували самі політики, оскільки поставили високу моральну та компетенційну планку як перед собою, так і перед суспільством (передвиборчі обіцянки). Втім, те, що вони не подолали цієї висоти, є і наша, громадянського суспільства, політична відповідальність;

– по–третє, нечесністю політиків. Довіра підтверджується діяльністю, а не словами («не словом, а ділом»). Люди ж, які довіряють і яким довіряють, не розмовляють про чесність, а є чесними. Політики, які починають обговорювати свої цінності, часто у розмовах переходять до бажаної дійсності і не говорять про свої теперішні реальні потреби і цінності. В результаті відбувається розмивання довіри, руйнування комунікації «виборець–політик».

Згідно із даними Інституту соціології АН УРСР, наприкінці 1991 р. 70% опитаних висловили думку, що «політикам ніколи не можна повністю довіряти». Минув майже 21 рік, і можна констатувати, що таке ставлення громадян до своїх політичних лідерів так і не змінилося.

Отже, можна зробити висновок, що екзистенціальними домінантами політичної комунікації виступають почуття людей, переживання, страх, менталітет, архетипи, суспільна пам'ять тощо. Ментальність є психологічною категорією, яка поєднує емоційні, когнітивні та поведінкові характеристики соціуму, що визначає певний «автоматизм» інтелектуального і духовного життя і позначається на сутності політичній комунікації.

Однею із екзистенціальних проблем є відчуття страху людиною, що може підживлюватись з метою подальшого використання для побудови певної політичної комунікації. Страх знижує рівень інтелекту і сприяє ірраціональному сприйняттю політичної сфери, що спрощує подальшу маніпулятивну роботу із свідомістю об'єкту впливу.

Екзистенціальний капітал визначає ефективність політичної комунікації у разі появи у громадян довіри до певних суб'єктів політики. Довіра є плодом спільних зусиль більшості членів суспільства, проте частіше вона виникає на емоційному рівні, що протирічить раціональній природі політичної комунікації. В сучасному українському політико–комунікаційному просторі спостерігається наростання недовіри до діючих політичних лідерів, що загрожуватиме поглибленням кризових явищ у всіх сферах життя

суспільства. Тому подальших досліджень потребують всі елементи екзистенціального капіталу, що сприяють формуванню довіри і подоланню певних стереотипів і комплексів. Особливої уваги заслуговує пошук механізмів подолання тих екзистенцій, які гальмують розвиток громадянського суспільства, дослідження віртуалізації комунікативного простору як чинника трансформації екзистенціального підґрунтя. Сьогодні мас-медіа підживлює страх певними технологіями, повідомленнями, що робить особу розгубленою і сприйнятливою для маніпуляцій в процесі політичної комунікації.

Список використаних джерел

1. Ясперс К. Общая психопатология / Ясперс К.; пер. с нем. Л.О. Акопяна. – М.: Практика, 1997. – 1056 с.
2. Летуновский В.В. Экзистенциальный анализ. Перспективы метода в психологической практике / В.В. Летуновский // I Всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии: материалы сообщений. – М., 2001. – С. 28–32.
3. Хамітов Н.В. Філософія самотності / Н.В. Хамітов. – К.: Наукова думка, 1995. – 171 с.
4. Проблеми теорії ментальності / М.В. Попович, І.В. Кисляковська, Н.Б. Вяткіна та ін. – К.: Наукова думка, 2006. – 403 с.
5. Денисюк С.Г. Ментальна природа сучасної політичної комунікації / С.Г. Денисюк // Політологічний вісник. – К.: «ІНТАС», 2011. – Вип. 56. – С. 352–359.
6. Корнієнко В.О. Прикладні політичні технології / В.О. Корнієнко // Прикладна політологія: навч. посіб. / За ред. В.П. Горбатенка. – К.: Академія, 2008. – 472 с.
7. Денисюк С.Г. Культурологічні виміри політичної комунікації: монографія / Денисюк С.Г. – Вінниця: ВНТУ, 2012. – 392 с.
8. Гнатюк Я.С. Український кордоцентризм у конфлікті міфологій та інтерпретацій: монографія / Гнатюк Я.С. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2010. – 184 с.
9. Стражний О. Українська ментальність як чинник успіху / О. Стражний // Персонал. – 2009. – №2(304). – Режим доступу: <http://www.personal-plus.net/304/4300.html>. – Назва з екрану.
10. Тимошенко – знову лідер симпатій українців // Українська правда. – 18.10.2011. – Режим доступу: <http://forum.pravda.com.ua/read.php?2,211290,26>. – Назва з екрану.
11. Денисюк С.Г. Страх як специфічна форма корекції взаємодії суб'єктів політичної комунікації / С.Г. Денисюк // Держава і право: збірник наукових праць. Політичні науки. – Вип. 54. – К.: Ін-т держави і права імені В.М. Корещького НАН України, 2012. – С. 312–317.

Денисюк С.Г. Экзистенциальные доминанты политической коммуникации

Анализируются экзистенциальные доминанты, которые определяют и направляют политические отношения, и влияют на формирование политико-коммуникационных процессов. Рассматриваются политические технологии в качестве основы взаимодействия управленческой элиты и граждан, которые базируются на иррациональном восприятии избирателями политически важной информации.

Ключевые слова: экзистенциальные доминанты, экзистенция, политическая коммуникация, политические технологии, чувства, менталитет, страх, доверие.

Denysyuk, S.G. Existential Dominants of Political Communication

The existential dominants that define and direct political relationships, and influence the formation of political-communication processes are analyzed. The technologies as a political base for interaction of administrative elite and citizens are considered. They are based on irrational perceptions of politically important information by voters.

Key words: existential dominant, existence, political communication, political technologies, feelings, mentality, fear, trust.

УДК 32 (477)(4-672ЄС)

Сидорук Т.В.

Адаптація інструментів розширення ЄС у Європейській політиці сусідства

Простежено взаємозв'язок між стратегією розширення і політикою сусідства Європейського Союзу. З'ясовано, в який спосіб ідеї та інструменти розширення було адаптовано в політиці сусідства.

Ключові слова: Європейська політика сусідства, розширення, спільні цінності, обумовленість.

Актуальність проблеми дослідження обумовлена потребою з'ясування джерел політичних ідей, які лягли в основу Європейської політики сусідства (далі – ЄПС) – рамкової політики ЄС щодо його східних і південних сусідів, запровадженої у 2003–2004 рр. Адаже хоча мета ЄПС – запропонувати новаторську основу для співпраці між ЄС та новими незалежними державами Східної Європи (в тому числі Україною), Південного Кавказу та Південного Середземномор'я, низка дослідників стверджує, що філософія та інструменти ЄПС не є новими [2;8;9]. Вони переконують, що дослідити й зрозуміти природу ЄПС можна лише виходячи з того, що Європейська Комісія при формуванні цієї політики спиралася на досвід п'ятого (східного) розширення Європейського Союзу. Інтерв'ю, проведені з представниками Європейської Комісії (Генеральний директорат із питань розширення) у період з 2003 р. до 2006 р., офіційні документи, а також вторинні матеріали показують, що на створення Європейської політики сусідства ЄС справді надихнули політичні ідеї і механізми стратегії розширення [3–7;10]. Попри значний інтерес передусім науковців із держав-членів Європейського Союзу до цієї проблематики [Див: 2;8;9], вона залишається ще далекою від вичерпання, що й зумовило інтерес автора до неї.

Е. Тульмець проаналізувала передачу політичних методів від стратегії розширення до політики сусідства ЄС та виділила 4 рівні їх адаптації: дискурс спільних цінностей, який повторює умови вступу; філософія партнерства, диференціації, участі і децентрації / децентралізації, які доповнюють традиційну обумовленість; нові політичні інструменти, базовані здебільшого на двосторонніх переговорах на шкоду регіональному багатосторонньому підходу; інструментарій допомоги, у тому числі програми прикордонного співробітництва, Твінінг, TAIEХ та співробітництво в рамках агенцій і програм ЄС [9,с.30]. Розглянемо більш детально, в який спосіб відбулася адаптація механізмів і процедур розширення в політиці сусідства ЄС на цих чотирьох рівнях.

Спільні цінності. Подібність двох політик на цьому рівні особливо помітна. Ще за кілька років до запуску політики сусідства тодішній президент Європейської Комісії Р. Проді вказав на потребу зміцнення стабільності у Європі шляхом прийняття і дотримання спільних цінностей ЄС і його сусідами: «Всі ми – Європейський Союз, країни-кандидати і наші сусіди у розширеній Європі – повинні працювати разом для досягнення нашої спільної долі: широкого європейського простору, який забезпечуватиме мир, стабільність і добробут для всіх – «нового європейського порядку» [Цит. за: 3,с.199–200]. У своєму виступі в 2002 р., ініціюючи ідею запуску стратегії «Ширша Європа», Р. Проді запропонував «встановити контрольні показники для оцінки того, що ми очікуємо від наших сусідів, (...) ми могли б навіть розробити свого роду «копенгагенські критерії» [4].

Хоча передвступна стратегія ЄС не раз піддавалась критиці як «мішень, що рухається», у той час як «копенгагенські критерії» характеризувалися як відображення «подвійних стандартів» (держави-кандидати повинні прийняти норми, які не всі держави-члени однаково поважають), умови приєднання надихнули Європейську Комісію на зміст політики сусідства. Це відображено вже в перших стратегічних документах ЄПС (2003 та 2004 рр.), а також Планах дій, які спираються на більшість елементів із 31 розділу переговорів із кандидатами на вступ під час східного розширення. Сусідні

країни повинні поважати «зобов'язання дотримуватись спільних цінностей», аналогічних до критеріїв членства в ЄС, зокрема «поваги до прав людини, включаючи права меншин, верховенства права, належного управління, розвитку добросусідських відносин, принципів ринкової економіки та сталого розвитку, а також деяких ключових зовнішньополітичних цілей ЄС» [10, с.4]. Службовці Європейської Комісії відверто вказують, що вони спиралася на вступні критерії для визначення «спільних цінностей», запропонованих у ЄПС, хоча контекст їх використання є іншим: у ЄПС Європейський Союз не може використовувати стимул майбутнього членства для забезпечення дотримання цих цінностей у державах-партнерах [3, с.215].

Філософія співпраці. У повідомленні від 2003 р. «Ширша Європа...» Комісія наполювала на особливий філософії ЄПС, а саме: «диференційований та поступальний підхід із чіткими критеріями оцінки його імплементації» [10, с.15]. Малося на увазі передусім, що «нова політика щодо сусідніх країн не повинна заперечувати наявну структуру відносин ЄС із новими незалежними державами Східної Європи та країнами Південного Середземномор'я. Натомість вона має доповнювати й розвивати існуючі стратегії і домовленості» [10, с.15–16]. При цьому «диференціація між країнами залишатиметься основою нової політики щодо сусідніх держав» [10, с.16].

Плани дій ЄПС повинні були стати інструментами для перенесення цієї диференціації в дію. Але на практиці в Планах дій диференціація достатньо розмита (розведена) у дипломатичних формулюваннях. Перші сім Планів дій дуже схожі між собою як за структурою, так і за змістом. У перші роки імплементації ЄПС створювалося враження сповідання єдиного підходу до всіх сусідів. Утім, останнім часом простежуються спроби Європейського Союзу виправити цю ваду, про що свідчить запуск Союзу для Середземномор'я та Східного партнерства, а також остання за часом реформа ЄПС 2011 р., яка передбачає помітно глибший рівень диференціації.

У повідомленні «Ширша Європа...» обґрунтовано доцільність застосування традиційної для політики розширення обумовленості. «Надання можливості користуватися перевагами ЄПС, включаючи збільшені обсяги фінансового сприяння, повинне здійснюватися таким чином, щоб підтримувати й заохочувати проведення реформ... Нові переваги мають надаватися лише з урахуванням поступу, досягнутого країнами-партнерами у проведенні політичної та економічної реформи. За відсутності поступу партнерів буде позбавлено таких можливостей» [10, с.7]. Єврокомісар Б. Ферреро-Вальднер у виступі 6 червня 2006 р. підкреслювала, що «... елементи обумовленості присутні. Але це позитивна обумовленість. Це означає, що ми будемо пропонувати більше (грошей, допомоги, технічного діалогу або передачі найкращих практик) там, де буде досягнуто найбільшого прогресу» [6]. Отже, позитивна обумовленість у політиці сусідства – це привілейовані відносини з ЄС, сприятливий торговельно-економічний режим чи фінансова допомога, які стають винагородою за проведення реформ, а негативна обумовленість – позбавлення певних переваг, найчастіше, фінансової допомоги, якщо реформи не проводяться. Остання розглядається в ЄПС як небажаний і крайній спосіб впливу на внутрішні перетворення у країнах-сусідах.

Принцип обумовленості в ЄПС доповнено більш м'якими зобов'язаннями, які ґрунтуються на філософії спільних цінностей, партнерства, деконцентрації / децентралізації, спільної власності та участі, а також інноваційних способів контролю та оцінки виконання зобов'язань. Зрештою, всі ці механізми були апробовані раніше в політиці розширення до їх прийняття в ЄПС.

Поняття партнерства і децентралізації / деконцентрації введені у стратегію розширення в другій половині 1990–х. Вони стали риторичною відповіддю на звинувачення в однобічності та асиметрії стосунків ЄС із державами-кандидатами на вступ, а також критику недостатнього залучення приватного сектора у формування і реалізацію політики розширення [8, с.30]. Досвід, нагромаджений співробітниками Генерального директорату з питань розширення, послужив основою для введення аналогічної філософії в політику сусідства. Тим не менше, можна помітити, що поняття децентралізації, яке означає, що треті країни несуть більшу відповідальність за реалізацію політики,

в ЄПС застосовується лише у відносинах із південними сусідами, водночас воно досі відсутнє на східному напрямі.

Ідея спільної власності та участі тісно пов'язана з концепцією партнерства і децентралізації. Як пояснив комісар Європейської Комісії з питань розширення Г. Ферхойген у 2003 р.: «Одним із основних принципів формування кільця друзів, яке ми створюємо, є спільна власність. Звичайно, ми не можемо нав'язувати політику для будь-кого з сусідів. Ми лише пропонуємо тісніше співробітництво у широкому спектрі наших відносин від політичного діалогу до економічної інтеграції» [7]. Консультації з національними громадськими організаціями і приватними суб'єктами мають важливе значення для підвищення почуття причетності до ухвалення політичних рішень. Участь цих акторів у здійсненні реформ також розглядається як необхідна умова для ефективної інтерналізації і сприянні поваги до норм і цінностей ЄС за кордоном (соціалізація). У документах Комісії спільна участь розглядається як засіб для посилення секторальної інтеграції шляхом відкриття внутрішніх програм ЄС для осіб із третіх країн, особливо в галузі освіти, наукових досліджень і культури, а також шляхом підтримки міжлюдських контактів.

На практиці філософія партнерства та спільної власності стикається з різними вадами. Почасти це пов'язано із суперечностями в конструкції ЄПС (принцип спільної власності в певному сенсі суперечить обумовленості, посилення міжлюдських контактів вступає у суперечність із жорсткою візовою політикою тощо), жорсткістю і складністю європейських процедур (переговори про Плани дій, труднощі для неурядових організацій отримати доступ до фондів тощо), а також із причинами національного контексту (труднощі в імплементації принципів спільної участі у випадку авторитарних режимів із політизованими адміністраціями і контрольованим громадянським суспільством). Відтак можемо спостерігати, що останніми роками Європейський Союз намагається посилити дію традиційної обумовленості на шкоду принципам партнерства, спільної власності та участі. Так, у повідомленні Європейської Комісії від 25 травня 2011 р. «Нова відповідь на зміни у країнах-сусідах» йдеться про встановлення більш чіткої залежності між допомогою ЄС та реформами у відповідних країнах. «Збільшення підтримки ЄС для його сусідів залежатиме від виконання відповідних умов. Воно залежатиме від поступу в побудові та консолідації демократії та в шануванні верховенства права. Чим більше і швидше країна рухається у своїх внутрішніх реформах, тим більше підтримки вона отримає від ЄС» [1].

Політичні інструменти. Як і стратегія розширення, Європейська політика сусідства є «збірною» [9, с.38] політикою, яка спирається на різні методи, механізми та інструменти. До свого п'ятого розширення ЄС нагромадив чотири методи управління відносинами з третіми країнами, що випливають із чотирьох методів внутрішньої політики: політичний чи дипломатичний методи (за аналогією з міжурядовим підходом), регуляторний метод (економічне регулювання), метод перерозподілу (фінансовий перерозподіл), і метод спільноти (метод Моне). Розширення в регіоні ЦСЄ поставило перед ЄС нові виклики, що змусило активно комбінувати ці методи протягом 1990–х рр., а згодом цей же принцип застосовано в Європейській політиці сусідства. ЄПС була запущена як всеосяжна рамкова політика, яка охоплює такі інструменти: 1) угоди про асоціацію або угоди про партнерство та співробітництво, які згодом можуть бути замінені новими; 2) політичний діалог у різних формах і форумах; 3) програми ТАСІС, МЕДА та інші програми допомоги, які замінені в 2007 р. Європейським інструментом сусідства та партнерства; г) перелік секторальних норм *acquis*, які мають бути адаптовані у внутрішньому законодавстві; д) безпековий вимір, який спирається на цивільні ресурси (наприклад, цивільні місії СЕПБО). Спираючись на існуючі інструменти, цей новий всеосяжний метод координації спрямований на краще визначення двосторонніх пріоритетів партнерства між ЄС і кожним із партнерів і здійснення контролю за імплементацією його цілей.

Інноваційні робочі документи і процедури ЄПС, хоч і мають відмінні назви від застосовуваних у політиці розширення, покликані виконувати аналогічні функції. Так, наприклад, з травня до грудня 2004 р. Комісія спиралася на досвід «Партнерств заради

вступу (Приєднальних партнерств)», готуючи перші Плани дій, та на Національні програми адаптації до законодавства ЄС, розробляючи стратегічні документи для сусідніх країн. Як і «Партнерства заради вступу», Плани дій охоплюють такі сфери, як політичний діалог і реформи; торгівля та заходи з підготовки партнерів до поступового отримання частки у внутрішньому ринку ЄС; правосуддя та внутрішні справи; енергетика, транспорт, інформаційне суспільство, навколишнє середовище, наукові дослідження та інновації, соціальна політика і міжлюдські контакти. Однак, як зауважував один із чиновників Європейської Комісії, оскільки сусідні країни не мають перспективи приєднання, переговори про Плани дій були важчими, ніж у свій час про «Партнерства заради вступу» з державами-кандидатами: «Партнерства заради вступу (...) ми писали їх мало не самі тут, у Комісії. Що ж стосується Планів дій, то ми маємо справу з суверенними державами, які не є кандидатами на вступ» [Цит. за: 9, с.44].

Як і в політиці розширення, Європейська Комісія виступає секретаріатом ЄПС. Контроль виконання зобов'язань і реалізації реформ забезпечується за рахунок механізмів моніторингу та оцінки, які, подібно як і в стратегії розширення, здійснюються Європейською Комісією і втілюються у щорічних звітах (довідках по країнах) і загальних оглядах стану реалізації Європейської політики сусідства з метою оцінки прогресу в її здійсненні. Погоджуючись із Дж. Келлі, доповіді Комісії дуже схожі на звіти про прогрес країн-кандидатів у ході передвступної стратегії під час східного розширення [2, с.33–34].

Отже, наполягаючи на необхідності забезпечення поваги до норм і цінностей ЄС у партнерів по ЄПС, ЄС намагається покрити асиметрію традиційної обумовленості новою філософією, заснованою на взаєморозумінні і взаємних зобов'язаннях. У цій «узгодженій обумовленості» [9, с.45] важливу роль відіграють залучення та переконання (або «м'яка сила») ЄС. У результаті ця стратегія має намір перекласти частину відповідальності за успіх або провал політики сусідства на плечі самих країн-партнерів і, отже, підвищити в такий спосіб легітимність зовнішньої політики ЄС. Однак на практиці така політика натрапляє на чимало перешкод: вимоги, які висуваються до країн, дуже розмиті, критерії оцінки нечіткі, відтак процедури залучення та переконання залишаються обмеженими. У цьому контексті можна лише вітати прагнення Єврокомісії до внесення більшої конкретики в ключові документи з країнами-сусідами, зокрема зосередження Планів дій ЄПС та допомоги з боку ЄС на меншій кількості пріоритетів та чіткіших індикаторів, про що йдеться в повідомленні від 2011 р. «Нова відповідь на зміни у країнах-сусідах» [1].

Інструменти допомоги. У порівнянні з бюджетом програми ФАРЕ, яка надавала допомогу країнам-кандидатам, бюджет ЄІСП мізерний: у той час як у рамках підготовки до вступу для десяти країн було виділено 21 840 млн. євро на період 2000–2006 рр., ЄІСП передбачає 12 млрд. євро для 16 країн плюс Росія на семирічний період 2007–2013 рр. [8, с.28]. Якщо мета ЄПС, подібно до передвступної стратегії, сприяти адаптації всіх можливих секторів із цінностями та законодавством ЄС, то пропонований бюджет далекий від щедрого. Фахівці, як правило, кваліфікують бюджет ЄІСП як недостатній для досягнення цілей ЄПС, а чиновники Єврокомісії у 2006 р. зауважували, що «сусіди повинні бути готові до того, що золотий дощ не прийде з ЄІСП» [3, с.209]. Зазначений недолік є реальним викликом для реалізації ЄПС. Тим більше, що ЄІСП запозичив кілька дорогих інструментів зі стратегії підготовки до вступу, зокрема на чотирьох рівнях: а) прикордонного співробітництва, б) Твінінг, в) TAIEХ і г) участь у програмах ЄС. Крім того, ЄІСП містить плани ЄС відігравати більшу роль у запобіганні і вирішенні конфліктів та врегулюванні криз на сусідському просторі.

Загалом очевидно, що ідеї і методи ЄПС випливають із досвіду розширення. Таким чином, вони відображають головну позицію адміністрації ЄС (Європейської Комісії), зокрема її волю до наближення сусідніх країн до норм і цінностей ЄС. Політичні ідеї та інструменти Європейської політики сусідства до сьогодні мало пов'язані з політичними пріоритетами країн-членів ЄС, в основному через їхню нездатність виробити спільне бачення відносин із сусідніми країнами. Як показують численні дебати про абсорбційну спроможність, політично ЄС не готовий до обговорення подальших етапів розширен-

ня. Коментуючи це, один із службовців Європейської Комісії зазначив: «Європейська політика сусідства не означає, що двері ЄС остаточно зачинені для сусідів, які мають право стати кандидатами. Ніхто ніколи цього не говорив. Питання про приєднання просто не на порядку денному і, звичайно, його не буде в найближчі роки» [5]. Отже, ЄПС являє собою пропозицію «альтернативи розширенню», модель «інтеграції без членства», хоча це і не закріплено на нормативно-правовому рівні.

Список використаних джерел

1. A New Response to a Changing Neighbourhood. Joint Communication by the High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy and the European Commission, 2011 [Electronic resource]. – Access mode: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com_11_303_en.pdf
2. Kelley J. New Wine in Old Wineskins: Promoting Political Reform through the New European Neighbourhood Policy / J. Kelley // Journal of Common Market Studies. – 2006. – Vol. 44, №1. – P. 29–55.
3. Patten Ch. Cousins and Strangers. America, Britain, and Europe in a New Century. – Toronto: Viking Canada, 2006. – 309 p.
4. Prodi R. A Wider Europe – A Proximity Policy as the Key to Stability, Speech by Romano Prodi, President of the European Commission, at the Sixth ECSA–World Conference (Brussels 2002) [Electronic resource]. – Access mode: http://europa.eu/constitution/futurum/documents/offtext/sp051202_en.html
5. Speech by Director General, DG External Relations, European Commission Landaburu E. From Neighbourhood to Integration Policy: are there Concrete Alternatives to Enlargement? 23 January 2006 [Electronic resource]. – Access mode: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/060223_el_ceps_en.pdf
6. Speech by EU Commissioner for External Relations and European Neighbourhood Policy Ferrero–Waldner «Giving the Neighbours a Stake in the EU Internal Market», 10th Euro–Mediterranean Economic Transition Conference, Brussels, 6 June 2006 [Electronic resource]. – Access mode: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference>
7. Speech by Member of the European Commission Gunter Verheugen «EU Enlargement and the Union's Neighbourhood Policy», Moscow, 27 October 2003 [Electronic resource]. – Access mode: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/verheugen-russia-eu_enlargement_and_the_union_en.pdf
8. Tocci N. Can the EU Promote Democracy and Human Rights through the ENP? The Case for Refocusing on the Rule of Law / N. Tocci // The European Neighbourhood Policy: A Framework for Modernisation? : EUI Working Paper Law. – 2007. – 2007/21. – P. 23–32.
9. Tulmets E. Adapting the Experience of Enlargement to the Neighbourhood Policy: The ENP as a Substitute to Enlargement? / E. Tulmets // The European Union and Its Neighbourhood: Policies, Problems and Priorities / P. Kratochvil; Institute of International Relations (IIR). – Prague, 2006. – P. 29–57.
10. Wider Europe – Neighbourhood: New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours. COM 2003/104. – Luxembourg: EUR–OP, 2003. – 26 p.

Сидорук Т.В. Адаптация инструментов расширения ЕС в Европейской политике соседства

Прослежена взаимосвязь между стратегией расширения и политикой соседства Европейского Союза. Выяснено, каким образом идеи, и инструменты расширения были адаптированы в политике соседства.

Ключевые слова: Европейская политика соседства, расширение, общие ценности, обусловленность.

Sydoruk, T.V. Adapting the Instruments of EU Enlargement in the European Neighbourhood Policy

Traced the relationship between the enlargement strategy and the neighbourhood policy of the European Union. It is shown, how the ideas and tools of the enlargement have been adapted to the neighborhood policy.

Key words: European Neighbourhood Policy, enlargement, common values, conditionality.

УДК 327.3[4+420]–045.62

Русанова М.І.

Об'єднана Європа або атлантизм: вибір сучасної ідентифікації Великої Британії

Розглядаються концептуальні підходи британських вчених до розробки геополітичного курсу країни в період формування нової системи міжнародних відносин. Саме після Другої світової війни виник дуалізм геополітичної самоідентифікації Великої Британії, який не вирішений і до цього часу.

Ключові слова: Велика Британія, атлантизм, Об'єднана Європа.

Метою дослідження, джерельну базу котрого складають заяви англійських політиків і дослідження геополітиків та істориків, являється аналіз проблеми вибору геополітичної самоідентифікації, що постала перед Великою Британією після Другої світової війни.

Питання «хто ми і до якої частини світу ми належимо?» є одним з найбільш важливих для само ідентифікації будь-якої країни. Від відповіді на це питання залежить її подальший зовнішньополітичний курс. Не дивно, коли подібні запитання постають перед молодими державами. Але щоб країна, яка має таку давню історію і яку прийнято вважати еталоном стабільності та самовпевненості, переймалася проблемами ідентичності – таке важко собі уявити. «Ми століттями були досить упевнені в собі, щоб обходитися без самоїдства, ми знали, хто ми є, і не копалися в собі. Але зараз, втрачаючи віру в себе, ми в розгубленості шукаємо свою ідентичність. Чи є ми нацією, територією, чи об'єднані ми за мовними, культурними, імперськими ознаками або тільки ідеєю?» Ця фраза належить сучасному англійському філософу Роджеру Скратону.

Вперше для Великої Британії питання вибору нової геополітичної самоідентифікації та, як наслідок, вироблення нового зовнішньополітичного курсу постало по закінченню Другої світової війни. Саме в той період склався невирішений і досі дуалізм – або проєвропейський курс зовнішньої політики, або атлантизм. Обидва варіанти передбачають безумовні національні симпатії.

Вважається, що початок як атлантистському, так проєвропейському геополітичним курсам Великої Британії поклав колишній прем'єр-міністр і лідер британської консервативної партії Уїнстон Черчилль.

Спочатку він у своїй знаменитій Фултонській промові, яку виголосив 1946 року, проголосив, що єдина, на його думку, можливість врятувати світ від війни і тиранії – це «братська асоціація англословянських народів» [1, с.473].

На думку лідера консервативної партії Великої Британії, відносини між Британією і Америкою мали дуже давню історію і базувалися насамперед на загальному світогляді. «Ми не маємо права відмовлятися від безстрашного проголошення великих принципів свободи та прав людини, які є загальним надбанням англословянського світу, і які через Велику хартію вольностей, Білль про права, Хабеас корпус акт, суд присяжних і англійське загальне право знайшли прекрасне відображення в американській Декларативній незалежності» [1, с.471]. Прийнято вважати, що саме ця промова і поклала початок «особливим стосункам» Британської співдружності і Сполучених Штатів Америки та виявилася початком атлантистського напрямку зовнішньої політики Великої Британії.

Але у тому ж 1946 році Уїнстон Черчилль під час своєї поїздки в Голландію виголосив промову, що мала назву «Сполучені Штати Європи». Основна ідея, висловлена лідером британських консерваторів, зводилася до існування для європейських народів тільки однієї розумної перспективи – створення «Сполучених Штатів Європи». У цій промові він також згадав про європейську культурно-політичну єдність, про спільну долю європейських народів, а також про те, що історія Європи – єдина і після потрясіння воєнних років має розвиватися в загальному руслі. Черчилль так само висловив

упевненість у тому, що майбутнє полягає в спільному здійсненні політики (насамперед оборонної). «Перед нами стоять дві важливі цілі. Ми повинні відродити процвітання Європи. Європейська цивілізація повинна відродитися з хаосу, в який її було занурено. І в той же самий час ми повинні об'єднати наші досвід і зусилля, щоб запобігти новим бідам, які загрожують нам» [1, с.498]. Не розглядаючи докладно становище окремих держав та їх роль у майбутній Європі, Черчилль все ж наголосив, що деякі країни «традиційно грали особливу роль в європейських справах». Наприклад «Велика Британія, яка разом зі своєю співдружністю націй може стати гарантом стабільності та безпеки Нової Європи» [1, с.499].

Цим виступом лідер консервативної партії почав пропагандистську компанію зі створення «Об'єднаної Європи» та задекларував проєвропейський курс зовнішньої політики Великої Британії.

Палким прихильником атлантичного курсу завжди була інший прем'єр-міністр Великої Британії і лідер консервативної партії Маргарет Тетчер.

«Америка – це більше, ніж нація, держава або наддержава; саме в цьому і полягає її ідея – ідея, яка трансформувала і продовжує трансформувати всіх нас». І ця унікальна ідея має саме англійські коріння, тому «найближчі союзники Америки, особливо союзники з англословянського світу, повинні розглядати місію Америки як основу для створення своєї власної місії». Так мотивувала свою прихильність «особливим стосункам» голова британського уряду Маргарет Тетчер [3, с.48].

А ось європейський напрямок у політиці, як і ідею створення об'єднаних штатів Європи, вона зовсім не схвалює. Досліджуючи вислови сера Уїнстона, Тетчер прийшла до висновків, що слова лідера консерваторів допускають різні трактування. Дійсно, Черчилль неодноразово з натхненням змальовував перспективи європейського об'єднання. Але коли запропонував структуру безпеки майбутнього світу, то чомусь розділив на різні регіональні організації Об'єднану Європу і Британську співдружність. Тетчер була впевнена, що навіть у найсміливіших своїх пророцтвах Черчилль, схоже, не вбачав Велику Британію складовою частиною Сполучених Штатів Європи, хоча і вважав, що вона повинна заохочувати і підтримувати їх [3, с.393].

Вона навіть пояснила європейську спрямованість політики не тільки Черчилля, але і наступних керівників консервативної партії. Всі прагнення лідерів консервативної партії домогтися об'єднання з Європою пов'язані лише з тим, що в ході Суецької кризи більшість британських політиків дійшли до висновку, що «Велика Британія не може більше покладатися на Сполучені Штати і, зважаючи на зниження політичного значення Співдружності, їй необхідно приєднатися до європейського Загального ринку, або, точніше, до Європейського економічного співтовариства (ЄЕС)» [3, с.394].

Маргарет Тетчер так само зазначала, що федеративна наддержава, якою є об'єднана Європа, не потрібна Великій Британії. Вхідження до складу більшого державного утворення, тобто Європи, не зміцнює авторитет Британії і зовсім не потрібне їй. В першу чергу тому, що інтереси самої Британії не повністю збігаються з інтересами інших країн Європи. «Велика Британія справді «інша». Британська економіка та геополітичні інтереси унікальні і унікальним чином відрізняються від європейських. Не бачити цього і займатися пошуками найменшого спільного європейського знаменника – глибока помилка» [3, с.397].

Так само Тетчер висловлювала сумнів, що Європа є сильним і впливовим гравцем на міжнародній арені. «Вкрай сумнівно, щоб Європу, коли вона висловлює єдину думку (у чому нас частенько намагаються переконати), хтось реально слухав. Репутація Європи як гравця на міжнародній арені незавидна. Це – «колось на глиняних ногах», чий відчайдушні спроби домогтися серйозного ставлення до себе викликають сміх». Невдоволення у Тетчер викликало все: слабка валюта; інертна, негнучка економіка, яка значною мірою спирається на прихований протекціонізм, що поступово скорочується; населення, що старіє і, за винятком Великобританії, – озброєні сили, які не можна назвати вражаючими. Останнє, чим докорила Європі Тетчер – це не маюча системи дипломатія, – знову – таки за винятком самої Британії. Єдиний позитивний аргумент,

який зазначала Маргарет Тетчер на користь створення «європейської федерації» і входження до неї Великої Британії – це загальноєвропейський ринок.

Головний висновок Тетчер звучав так – «заради сумнівної вигоди загальноєвропейського ринку, зовсім не варто Великій Британії у всьому прагнути прийти до згоди з партнерами по Європейському Союзу і робити європейський вектор у політиці основним» [3, с.398–409].

Одним з ідеологів сучасних лейбористів називають Уїлла Хаттона, якого можна вважати одним з найзатятіших прибічників європейського напрямку. Одна з його статей мала назву «Як Європа може врятувати світ». У ній він припускається думки, що його опоненти поквапилися списувати Європейський Союз з рахунків великих політичних гравців.

Для Хаттона Європа – не метушлива і допотопна організація, а приклад для всього світу. «Якщо планета проіснує ще одне століття, то решта світу почне вести себе за зразком Європейського Союзу», – така його думка [4]. Велика Британія в своїх геополітичних сценаріях повинна перш за все робити ставку на відносини з Європейським союзом. Але свій європейський вибір він аргументує зовсім не геополітичними вигодами, а доцільністю і вигодою для самого англійського суспільства, а також спільністю існуючих суспільних цінностей.

Так які ж вигоди обіцяє для Великобританії європейська спрямованість зовнішньої політики? ЄС, для Хаттона – багатосторонній інститут, який відповідає вимогам глобалізації – створенню глобального суспільного продукту. До такого роду «продуктів» він відносить світову торгівлю, допомогу, систему охорони здоров'я, навколишнє середовище та безпеку. Тому є дуже важливим поглиблення і розвиток інститутів ЄС і «глибше вкорінення» європейських цінностей з метою гарантії існування «ліберального глобального порядку».

Саме Європа є основним зберігачем ліберальних цінностей – така центральна думка ідеолога лейбористів. Виступаючи як прихильник не м'якого, а жорсткого лібералізму – лібералізму, що відстоює принцип загальної справедливості як головної умови реалізації особистості і готовий вживати жорсткі дії для втілення своїх принципів, ЄС може дати приклад навіть кращим представникам американського лібералізму і допомогти їм знову знайти себе, вважає Уїлл Хаттон.

Велика Британія розділяє загальноєвропейські цінності, до числа яких Хаттон відносить необхідність суспільної підтримки соціальних інститутів, що дають рівні шанси і можливості для самореалізації всіх громадян, національну систему охорони здоров'я, загальну освіту, турботу про пенсіонерів, соціальну житлову політику і систему реабілітації ув'язнених. Усі європейські країни зближує загальна культурно-історична традиція – вони, кожна зі своєю специфікою, пройшли через одні й ті ж стадії суспільно-економічного розвитку – феодалізм, виникнення капіталізму, його затвердження, народження соціалістичних ідей. Тому історично Європі, на думку автора, властива особлива відповідальність заможних верств перед суспільством для забезпечення захисту менш заможних.

А от ставка на «особливі відносини» зі США як на основний зовнішньополітичний орієнтир, з точки зору Хаттона, згубна для британського суспільства. Консерватизм, що взяв гору в США, успішно перешкоджає будь-яким спробам створення суспільного договору, а до того ж в останні 30 років відбувся демонтаж тієї дешиції, що було зроблено раніше в соціальній сфері. У результаті в США, на думку автора, недорозвинена страхова охорона здоров'я, слабка система перепідготовки кадрів, будується мало державного житла, недостатньо розвинена система реабілітації ув'язнених. Хаттон стверджує, що американський консерватизм з його уявленням про священної природі права власності і визнанням будь-якої претензії на них посяганням на свободу радикально відпав від основного руслу, «мейнстріму» західної традиції. Тому робити ставку на такі відносини і будувати суспільство за таким зразком – немає сенсу.

Хаттон стверджує, що всі члени Європейського союзу стверджують моральні цінності, які можна розділити на три групи. Перша група цінностей стосується капіталізму. Всі члени ЄС хочуть, щоб їхній капіталізм будувався на чесності та справедливості,

а не на прагненні до надприбутків, що є основою американського капіталізму. Друга група цінностей пов'язана з суспільним договором. Він стверджує, що в основі ЄС, як справедливого суспільства лежить суспільний договір – це і податки, і надання всім громадянам можливості отримувати медичну допомогу та освіту, і гарантований мінімальний дохід для всіх. А американська бізнес-модель відкидає суспільний договір. Американська бізнес-модель відкрито заявляє, що суспільний договір повинен забезпечувати лише мінімальні гарантії, що податки як засіб дотримання суспільного договору – це насильство і що суспільний договір обмежує свободу особистості. Це не британський шлях і не шлях Європи, і в цьому погляді Європи та Америки сильно розходяться.

І, нарешті, третя група цінностей пов'язана з громадською сферою. Поняття суспільного в Європі дуже широке. У Європі держава – це «тягловий кінь» суспільства. В основі європейського суспільства лежить ідея плюралізму: у всіх у нас в суспільстві є своя доля, ми можемо дотримуватися різних поглядів, але громадська сфера є тільки там, де є обмін думками та дискусія. В Америці поняття ж поняття громадського набагато звужене, що абсолютно неприйнятно для британського світогляду.

Ці три системи цінностей, які є запорукою благополуччя країни та суспільства, є так само не тільки загальноєвропейськими, але і британськими цінностями. Тому висновок Хаттона однозначний – саме з об'єднаною Європою майбутнє Великої Британії, і таким повинен бути дороговказ, головний компас британської зовнішньої політики [4].

До противників атлантистського напрямку Великої Британії можна віднести відомого британського політолога та історика Ніла Фергюсона.

«Атлантизм Блера – пише Фергюсон, – це «лебедина пісня» особливих стосунків. Для стратегічного партнерства необхідно щось більше, ніж близькість лідерів і взаємний інтерес еліт. Необхідне взаєморозуміння громадян по різні сторони Атлантики» [5]. Цього якраз і не вистачає. Британське суспільство стає все більш європейським.

Більш того, Ніл Фергюсон в своїй книзі «Британська імперія: уроки для глобальної влади», також розвиває ідею, що саме США зіграли не останню роль у руйнуванні британської імперії. Вирішальна роль в цьому процесі належала, звичайно, СРСР. Проте і США не перешкоджали цьому, не дуже кваплячись надати своєму найближчому стратегічному союзникові військову допомогу. Основним завданням Сполучених Штатів після Другої світової війни був розпад всіх колишніх імперій. Коли ж «закриті» для США імперії розпалися, то практично весь світ став доступним для найпотужніших американських транснаціональних корпорацій [6].

Таким чином, розваливши всі імперії, США сама стала імперією. Не дивлячись на «особливі стосунки», США усувала конкурентів. Нехай навіть тих, яких вважалися особливо близькими союзниками. «У політиці США дійсно з'являється все більше імперських рис. Їх видно неозброєним оком і в багатьох випадках це не відповідає міжнародному праву та принципам ООН, які свого часу значною мірою розробляли саме Сполучені Штати. Теза про те, що в ім'я виконання своєї місії з захисту свободи, демократії і прав людини у всьому світі Америка може бомбити і окупувати будь-яку країну, багатьма сприймається без особливого ентузіазму і трактується саме як прояв імперської політики», – відзначає Ніл Фергюсон [7, с.23].

Перспективу розвитку «атлантичних відносин» у минулому і майбутньому показує Пол Кенеді – британський історик і політолог, професор Йельського університету, всесвітньо відомий дослідник військової стратегії, дипломатії і міжнародних відносин, автор книги «Зліт і падіння великих держав». В своїй статті «Трансатлантичні стосунки: три сценарії», він доводить, що «американська еліта ніколи не поділяла відчуття близькості, властивого британцям» [8]. Американських лідерів, в першу чергу, цікавить думка електорату, і Британія насправді робить мінімальний вплив на ухвалення політичних рішень у США.

Для Кенеді Велика Британія, яка поділяє загальноєвропейські цінності, є невід'ємною частиною Європи, а «особливі стосунки» Великої Британії і США – всього лише частина трансатлантичного союзу Європи і США. А в цих стосунках він бачить небувале до того часу охолодження. Кенеді стурбований тим що, «глибока тріщина»

все більше розриває трансатлантичне співтовариство, і пропонує три альтернативні сценарії розвитку подальших відносин.

Перший – це невпинне погіршення стосунків між США і Європою. Другий – повернення до традиційного трансатлантичного партнерства. Третій сценарій є найбільш складним – Новий та Старий світи взаємно доповнюють один одного у вирішенні наявних проблем розвитку і кожна зі сторін бере на себе ту частину робіт, яка у неї виходить краще.

Обстоюючи свою думку, Кенеді наводить досить вагомні аргументи на кшталт тих, що між Європою і Америкою існують нерозв'язні протиріччя в економіці, ідеології, політичній культурі і найголовніше – у ставленні до озброєння. «Це протистояння між «культурою війни» (США) і «культурою миру» (Європа)». Таким чином, мотиви для поглиблення трансатлантичного розколу вельми серйозні.

Але і аргументів на користь зближення Кенеді знайшов досить багато. З точки зору вченого, «наростання протиріч – це багато в чому «заслуга» конкретних політиків. Коли вони разом зі своїми амбіціями підуть з політичної сцени, атмосфера в трансатлантичному співтоваристві розрядиться» [8].

Вирішальну роль у справі зближення Європи і Америки повинна зіграти поява «нових загроз». «Особливі стосунки» виникли в період холодної війни, коли в наявності був загальний ворог. «Зникнення «клею» холодної війни стимулювало розбіжність інтересів Америки і Європи, але чому б новим погрозам не згуртувати західні демократії знову?» – вважає Кенеді. Головною загрозою початку ХХІ століття, на думку вченого, є тероризм на місцевому, регіональному і, можливо, транснаціональному рівні [8].

Зміцненню західного альянсу і відновленню порушених зв'язків сприяють і економічні чинники. «Суперклеї» ХХІ століття – це великі транснаціональні корпорації (на кшталт British Petroleum, Ford, IBM та ін.), які одночасно є і американськими, і європейськими. Жоден з фінансово-економічних гравців, які діють на ринку, не потерпить «розколу» в трансатлантичному співтоваристві.

Третій сценарій заснований на розподілі глобальних функцій між потенційними союзниками. В основу майбутніх стосунків має бути покладене взаєморозуміння. Європа і Америка спроможні домовлятися про те, в яких областях вони можуть співробітничати, а в яких – вирішувати завдання самостійно. Зокрема, їм слід зрозуміти, де і коли одна із сторін має взяти на себе керівництво, а інша – або схвалити її дії, або надати лише мінімальну підтримку, або відверто заперечити, та в будь-якому випадку не будувати жодних перешкод і не накладати вето.

Таким чином, Кенеді пропонує обом сторонам вести ввічливий діалог і розуміти відносні чесноти і спільні недоліки. «Час визнати, що Америка і Європа – це різні тварини, які, втім, благополучно співіснують в світовому звіринці і не налаштовані вороже один до одного» [8].

Дійсно, серед британських науковців та політиків існують прихильники як атлантистського, так і проєвропейського напрямку, і теоретично обидві ці тенденції присутні в англійській геополітичній думці.

Можливо, це пов'язано з тим, що, на думку більшості британських вчених, унікальність їхньої країни і полягає в тому, що вона належить одночасно до двох географічних едностей: Європи та Америки. Напевно, в силу цього більшість британських політиків не бажають робити вибір і продовжують далі балансувати між двома потенційними геополітичними конкурентами.

«Не потрапляйте в пастку міфології про необхідність вибору між ЄС і Сполученими Штатами, – писав ще один прем'єр-міністр Великої Британії Тоні Блер – наш тісний зв'язок з Європою означає тісний зв'язок з США» [9].

Список використаних джерел

1. Уинстон Черчилль. Мускулы мира. – М.: ЭКСМО, 2009. – 528 с.
2. Маргарет Тэтчер. Искусство управлять государством. – М.: Альпина Паблишер, 2003. – 504с.
3. Уилл Хаттон. Глобализация: однополярный или многополярный мир?//Россия в глобальной политике. – 2004. – №4. – Режим доступа: <http://globalaffairs.ru/>

4. Fergusson N. The Iraq war isolating the US and killing the American–British «special relationship» // LA Times. – 2004. – 10.10 – Режим доступа: <http://www.latimes.com/>

5. Найл Фергюсон. Британская империя: уроки для глобальной власти//

6. Niall Ferguson. Empire. How Britain Made the Modern World. – London: Allen Lane., 2003. – 392 с.

7. Пол Кеннеди. Трансатлантические отношения: три сценария развития// Россия в глобальной политике. – 2004. – №1. – Режим доступа: <http://globalaffairs.ru/>

8. Режим доступа: <http://keptonyblairforpm.wordpress.com/home/>

Русанова М.И. Объединённая Европа или атлантизм: выбор современной идентификации Великобритании

Рассматриваются концептуальные подходы британских ученых к разработке геополитического курса страны в период формирования новой системы международных отношений. Именно после Второй мировой войны возник дуализм геополитической самоидентификации Великобритании, который не разрешен и до настоящего времени.

Ключевые слова: Великобритания, атлантизм, Объединённая Европа.

Rusanova, M.I. United Europe or Atlanticism: Choice of Modern Authentication of Great Britain

Conceptual approaches of British scientists to develop the country's geopolitical course during the formation of a new system of international relations. It was after World War II there was dualism geopolitical identity of Great Britain, which is not resolved to this day.

Key words: United Kingdom, Atlanticism, United Europe.

УДК 322.7

Сахно С.М.

Чорноморсько–Каспійський регіон в системі міжнародних відносин

Досліджуються роль та місце Чорноморсько–Каспійського регіону в системі міжнародних відносин. З'ясовується визначення терміну «Чорноморсько–Каспійський регіон». Аналізується значення енергетичної складової співпраці країн в регіоні.

Ключові слова: система міжнародних відносин, Чорноморсько–Каспійський регіон, енергетична політика, диверсифікація джерел енергопостачань.

Великі геополітичні зміни, що відбуваються у світі з кінця 1980–х років на регіональному й глобальному рівнях у зв'язку із закінченням холодної війни, ознаменували собою початок нового етапу в розвитку людства – становлення нового світового порядку й моделі міжнародних відносин на глобальному рівні. Для нього властивий процес перегрупування сил та інтересів, перегляд старих і формування нових концепцій політичного планетарного устрою, одним з елементів якого є припинення локальних конфліктів, напруженості в регіонах, створення надійних глобальних і регіональних механізмів підтримки миру й забезпечення безпеки.

Водночас окреслилися й підходи до усунення загроз та вирішення конфліктів шляхом їхнього переведення з глобального на регіональний рівень. Тому посилюлися тенденції взаємозалежності, глобалізації та регіоналізації. В таких умовах регіони, що мають специфіку історичного, політичного та економічного розвитку, займають особливе місце в цілісній структурі сучасного світу.

Це актуалізує дослідження проблем, пов'язаних із роллю окремих регіонів у світовому господарстві та у світовій політиці й міжнародних відносинах. Серед останніх – Чорноморсько–Каспійський регіон (далі – ЧКР) як територіальний комплекс, в рамках якого відбувається співробітництво між державами в сфері енергетичної безпеки, що стимулює інтерес до аналізу інтеграційних процесів у зазначеній системі. Це зумовлене й необхідністю встановлення її місця в зовнішньополітичних стратегіях країн Заходу. В наш час як Європейський Союз (ЄС), так і США активно залучаються до процесів, що проходять в ЧКР, беруть участь у розробці та будівництві газо- й нафтопроводів з метою диверсифікації джерел своїх енергоресурсів.

Чорноморсько–Каспійський регіон як політична тема все більше завоює простір в наукових дослідженнях та дискусіях академічного співтовариства.

Важливим джерелом для розробки проблем енергетичної безпеки і співробітництва ЄС з державами Чорноморсько–Каспійського регіону є документи ЄС.

Передусім виділяється монографія С.Пирожкова «Каспійсько–Чорноморський регіон: умови та перспективи розвитку» [1], яка присвячена з'ясуванню основних проблем співробітництва в регіоні, насамперед в енергетичній сфері. Також робота С.Пирожкова «ГУУАМ: проблеми та перспективи розвитку транспортно–комунікаційних коридорів» [2], в якій він визначає роль та місце України в розвитку енергетичного співробітництва в Чорноморсько–Каспійському регіоні та діяльність ГУУАМ у цій сфері. Привертають увагу дослідження А.Гончаренка, Б.Парахонського, І.Шаблінського, які, насамперед, вводять дефініцію «Чорноморсько–Каспійський регіон», а також розглядають основні позиції країн світу до питань енергетичної співпраці в регіоні.

З метою розкриття сутності проблем енергетичної безпеки в Чорноморсько–Каспійському регіоні дуже важливим вбачається питання визначення меж регіону, його геополітичних параметрів. Російська дослідниця Н.К.Арбатова у своїй роботі «Средиземноморье: проблемы безопасности» дає своє трактування терміну регіону [3]. В роботі зазначається, що міжнародно–політичний регіон – це перш за все спільність

проблемно–політична, що містить визначені політичні відносини з приводу визначених проблем, а вже потім йде проблемно–географічна.

Окремий напрям досліджень становить вивчення явищ регіоналізму у західній політології. Зокрема, питання регіоналізму в Північній Європі та Середземномор'ї. Так, проблеми регіоналізму в балтійському регіоні досліджуються такими вченими як Р. Бенгтссоном, І. Нойманом, П. Йоннієм та деякими іншими.

Попри наявність досліджень питань регіоналізму та розвитку співпраці країн ЧКР, існує необхідність дослідження інтеграційних процесів в ЧКР.

Автор статті ставить за мету комплексний аналіз політикоутворюючих чинників формування Чорноморсько–Каспійського регіону. Поставлена мета обумовлює наступні завдання: дати визначення Чорноморсько–Каспійського регіону, детермінувавши його місце в сучасній геополітичній структурі; проаналізувати значення ЧКР в системі міжнародних відносин.

Головна спільна риса інтеграційних процесів в ЧКР процесів полягає в тому, що вони відбуваються в органічному зв'язку із глобалізацією, що є новою фазою в розвитку світових господарських зв'язків, яка характеризується переходом від світової економіки до формування глобальної економіки. В геоекономічному сенсі простір регіону можна позначити як природну сферу тяжіння прилеглих країн до басейнів Чорного і Каспійського морів, що беруться в якості продуктивних господарсько–економічних і транспортних зон, здатних сформувати відповідні домінуючі інтереси окремих країн. Але для того, щоб об'єднати їх деяким спільним вектором розвитку потрібна ціла низка умов – спільне бачення майбутнього регіону та відповідна політична воля регіональних держав.

Власне в межах регіону маємо досить гетерогенний простір, який об'єднує країни з різним рівнем розвитку та різними культурними традиціями. Але більшість із них вийшли зі спільної колись і знаходяться в процесі соціально–економічної трансформації, яку проходять приблизно однаковими шляхами, хоча і різними темпами. Важкі проблеми становлення і внутрішнього розвитку нових незалежних держав примушують їх зосередитись переважно на власних національних інтересах. Але завдяки консолідації регіональних інтересів може бути сформована особлива лінія інтеграційних взаємодій, що певно виявиться стимулюючим чинником і в плані організації відповідної геополітичної структури.

Щоправда, термін Чорноморсько–Каспійський регіон ставиться під сумнів як такий, що начебто не відбиває сутності регіоналізації і є певною мірою екліктичним з огляду на надзвичайну різноманітність етнічних, конфесійних, економічних, політичних, військових характеристик країн цього регіону. Деякі зацікавлені кола пропонують йменувати ЧКР не регіоном, а простором. Якщо зважити на те, чого більше у країн ЧКР – спільних рис, чи відмінностей, то одразу ж з'ясується, який термін є у даному разі доцільнішим – «простір» чи «регіон» [4].

На думку автора, щоб довести правильність вживання терміна регіон стосовно країн Причорномор'я та Прикаспію, досить звернутись до прикладу Азіатсько–Тихоокеанського регіону (АТР). Тут в наявності суперечності, що мають місце і в глобальних масштабах. Та все ж цей безумовно велетенський простір називають регіоном попри те, що він поєднує США, Китай, Японію, Індонезію, Росію, Австралію, так званих «азійських тигрів» з цілою низкою найбідніших країн Індокитаю, Південної Америки та Океанії. Причина – економічна доцільність. Перспективи освоєння багатих ресурсів АТР, незважаючи на всі перешкоди (головна з них – надзвичайно великі відстані між суб'єктами співробітництва), є дуже привабливими і обіцяють усім учасникам значні прибутки.

На думку Б.Парахонського, термін простір, що запропонував для вживання при визначенні країн Причорномор'я та Прикаспію політолог А.Амірджанян, лише певною мірою відбиває на сьогодні стан речей у зв'язку з процесами дезинтеграції, викликаними розпадом СРСР, а загалом – примітивізує і вихолощує зміст відносин між цими країнами, надає їм вигляду аморфності, невдастості і безперспективності [5, с.16–18].

Учасники Міжнародної конференції «Україна в Чорноморсько–Каспійському регіоні: поширення євроатлантичних цінностей та демократичний контроль» (Київ,

16–17 червня 2005 р.), проведеної Центром міжнародної безпеки і стратегічних студій (Україна) разом з іншими недержавними інституціями 8–ми країн ЧКР, також експертами із державних і недержавних структур ЄС, дійшли висновку, що регіон «є наріжним каменем стабільності та безпеки усієї Євразії. Він включає до себе дуже важливі і критичні з погляду геополітики зони на межі між Хартлендом і Римлендом, величезні природні ресурси і стратегічні транспортні коридори, контроль над якими де-факто визначатиме контроль над Євразією сьогодні та в перспективі» [6].

Початок інтеграційних процесів на базі економічних інтересів є найбільш вагомим аргументом на користь того, що для визначення країн ЧКР доцільніше вживати термін регіон. У будь-якому випадку, це не суперечить класичному розумінню терміна «регіон» (від лат. regio, род. відм. regionis – область) – те ж саме, що й район (у першому знач.), територія (акваторія), нерідко дуже значна за своїми розмірами і не обов'язково є таксономічною одиницею в будь-якій системі територіального поділу.

На думку автора, країни ЧКР поділяються на такі групи геополітичної орієнтації:

- радикально прозахідна орієнтація (члени НАТО) – Туреччина, Болгарія, Румунія;
- прозахідна орієнтація (з урахуванням російського чинника) – Азербайджан, Грузія;
- антизахідна орієнтація – Росія і Вірменія (проросійська орієнтація);
- країни, що намагаються дотримуватися багатовекторної зовнішньополітичної спрямованості – Україна, Молдова;

- країни з наявністю значних елементів пантюркської орієнтації – Туреччина, Азербайджан, Туркменістан, Казахстан.

Іран посідає особливе місце як країна радикально проісламської орієнтації, що претендує на роль лідера в ісламському світі та регіонального силового центру, що викликає скоріше застереження в інших країн регіону, аніж прагнення конкретних кроків до активного співробітництва з ним. У наш час Іран у своїх політичних та економічних зацікавленостях більшою мірою зорієнтований на зону Перської (Арабської) затоки, ніж на країни ЧКР, якщо не брати до уваги Росію та Вірменію.

Втілення проєктів інтеграції в новітніх державах регіону об'єктивно покладається на кланово–корпоративні структури, що виникли в них після розпаду СРСР з його тоталітарним режимом. Провідна роль належить правлячим місцевим елітам, які повинні довести свою першість, вирішуючи на сучасному рівні економічні, адміністративно–управлінські та соціокультурні проблеми інтеграції. Але однією з відчутних перешкод на шляху інтеграції є надзвичайна етноконфесійна розмаїтість країн Чорноморсько–Каспійського регіону. Розмаїтість країн ЧКР може розглядатись як основа їхньої спільності і спорідненості, коли брати до уваги те, що вона є характерною специфічною рисою групи цих країн і обумовлює комплекс особливостей, притаманних саме їм. З огляду на це, термін «регіон» не викликає сумніву.

На думку грузинського дослідника Н.Чітадзе, в основу інтеграції країн Чорноморсько–Каспійського регіону покладено пошук моделі економічної доцільності співробітництва для забезпечення розбудови демократичного правового суспільства в кожній з країн регіону. Але цьому, серед інших, перешкоджають спекулятивні ідеологічні чинники, що продовжують нагадувати про себе як відлуння тоталітарного минулого [7].

Автор переконаний у тому, що держави ЧКР, які виникли на теренах СРСР, мають властивий лише їм комплекс суперечностей, що принципово відрізняє їх від держав, які були по інший бік «залізної завіси» і який наразі визначається:

- існуванням в них новітніх ринкових економічних реалій;
- процесом перерозподілу сфер впливу на Чорному та Каспійському морях між головними суб'єктами міжнародної політики;
- інтенсифікацією процесу націотворення і формуванням нового соціально–політичного обличчя правлячих та місцевих еліт;
- істотними змінами тла міжконфесійних відносин.

До спільних рис, які поєднують країни ЧКР в єдиний регіон, слід віднести пересудим те, що вони:

- вийшли з єдиної політико–економічної єдності – колишнього комуністичного табору на чолі з СРСР (за винятком Туреччини й Ірану) та поєднуються загальною

логією процесів становлення демократії і державотворення (це стосується певною мірою й Туреччини та Ірану);

- перебувають в геополітичному та геостратегічному просторі, що характеризується як пояс нестабільності, що простягнувся від Паміру до Балкан, і мають достатній історичний досвід, який засвідчує неконструктивність побудови взаємин з використанням військово–силових чинників;

- вважають за доцільне, в міру можливості, дистанціюватися від Росії (вона посідає в регіоні дуже важливе місце), шукати альтернатив, керуючись геополітичними обставинами, переважно на стабільному Заході (Болгарія та Румунія з 1 січня 2007 р. стали учасниками НАТО). Туреччина ж та Іран, у свою чергу, прагнуть проводити прагматичну політику рівноправного

- існують постраждалі від збройних конфліктів чи були на межі втягнення у збройні зіткнення на етноконфесійному ґрунті протягом 1990–х років;

- приходять до розуміння, що вирішення гострих регіональних проблем можливе лише на шляху інтеграції.

Стратегічне значення ЧКР, передусім, полягає в його комунікаційно–ресурсній функції. Регіон розміщений на перетині шляхів, що з'єднують розвинені європейські регіони з багатими сировинними і людськими ресурсами країн Центральної Азії й далі ведуть до просторих ринків держав басейну Індійського океану, а також Східної Азії. З іншого боку, регіон зв'язує Північну і Центральну Європу з Середземномор'ям, утворюючи таким чином загальне поле економічних і політичних інтересів усього Євразійського материка [3].

Можливості розроблення нових родовищ нафти і газу Каспійського моря, їхнього транспортування на світові ринки з деякого часу викликають пильну увагу Західних країн, зацікавлених у диверсифікації власної енергетичної політики. Вже в наш час розгорнулася активна конкурентна діяльність потужних міжнародних нафтових і фінансово–промислових кампаній, які прагнуть встановити свій контроль над найбільш перспективними родовищами Каспію.

З іншого боку, в пошуках шляхів вирішення власних проблем країни ЧКР все більше звертаються в бік стабільної і економічно розвиненої Європи в надії, що її потужний потенціал може бути більш активно включений в процеси геополітичної та соціально–економічної розбудови Чорноморсько–Каспійського регіону.

Питання в тому, наскільки сама Європа усвідомлює для себе важливість вирішення проблем Чорноморсько–Каспійському регіону і яку роль вона готова взяти на себе? Очевидно, що стабільний і безпечний регіон, який є частиною Європейського світу, і країни якого мають демократичний устрій, розвинену економічну систему, спрямовану на добробут власного населення, значною мірою сприятиме підвищенню як геоекономічного так і геополітичного статусу всієї Європи.

Ф. Тассінарі, професор Копенгагенського університету і відомий європеїст, – один з тих, хто вважає, що з регіоном Чорного та Каспійського морів пов'язане майбутнє об'єднаної Європи, розкрив причини того, чому цей регіон є цікавим для ЄС. На його думку, після закінчення «холодної війни» ЧКР став важливою територією для ЄС, по–перше, тому що більшість країн регіону встановили різні форми співробітництва на різних рівнях з ЄС, але також через те, що регіон багатий на нафту [8].

Сьогодні інтерес Євросоюзу до регіону пов'язаний із його планами щодо будівництва нових трубопроводів з країн Центральної Азії в обхід Росії. Тому країни–члени ЄС розпочали пошуки можливостей для посилення політичного й економічного впливу Євросоюзу в Чорноморсько–Каспійському басейні.

В ЄС ніколи не приховували своїх енергетичних інтересів у Чорноморсько–Каспійському регіоні, а також свого наміру відіграти активнішу роль у врегулюванні «заморожених конфліктів», які є в регіоні, з огляду на перспективи проходження через нього нових трубопроводів з країн Центральної Азії в обхід Росії.

З іншого боку, важливе значення відіграє ЧКР і для США. Головними напрямками енергетичної політики США в Чорноморсько–Каспійському регіоні та в Центральній Азії є: забезпечення власних нафтових інтересів; протидія російському впливу; блокування Ірану. На перспективу, США зацікавлені в наявності додаткових джерел постачання нафти, альтернативним близькосхідним. Зараз збудовані три трубопроводи

для доставки Каспійської нафти до Чорного моря: Баку–Супса, Баку–Новоросійськ і Тенгіз–Новоросійськ, причому два перших уже працюють [9, с.150–167].

Що стосується міжнародних організацій, то вони виявляють природну зацікавленість в регіоні як внаслідок його величезного економічного і ресурсного потенціалу, так і внаслідок його стратегічної важливості для забезпечення стабільності і безпеки в усьому Євро–Азійському просторі. Геополітична ситуація в регіоні разом з іншими драматичними змінами в стратегічному оточенні євроатлантичної спільноти, принципово нова структура загроз та викликів поставили на порядок денний нові завдання в сфері зони відповідальності НАТО та поширення євроатлантичних цінностей в цілому. Сьогодні ще передчасно намагатися сформулювати чітке бачення глобальної майбутньої стратегії НАТО на перспективу. Не викликає сумніву протє, що Чорноморсько–Каспійський регіон, Кавказ і Центральна Азія відіграватимуть в цій стратегії надзвичайно важливу роль.

Говорячи про Росію, варто зазначити, що вона традиційно розглядала доступ до Чорноморсько–Каспійського регіону як виключно важливий фактор своєї національної безпеки. Росія інтенсивно працює над забезпеченням свого контролю за енергоресурсами Центральної Азії. При цьому Російська Федерація використовує зближення із Заходом для нейтралізації політики США в регіоні. Важливим чинником нової енергетичної політики РФ є пріоритетне співробітництво з Європейським Союзом, у т.ч. координація енергетичних стратегій ЄС і Росії [10, с.23–27].

Отже, є всі підстави говорити про Чорноморсько–Каспійський регіон як особливий в сучасній системі міжнародних відносин. В зв'язку з цим зазначимо, що регіональна система характеризується сукупністю специфічних взаємодій, в основу яких покладена загальна географічна приналежність. Крім того, нескоординована діяльність суверенних держав регіону, що керуються власними інтересами, формує регіональну систему, головними ознаками якої є кількість центрів сили, розподіл влади, міждержавні конфлікти. Структура системи визначається впливом центральних держав на поведінку всіх акторів.

На погляд автора, останнім часом геополітичне значення Чорноморсько–Каспійського регіону збільшилося – це регіон, в якому триває боротьба за сфери впливу між США та європейськими державами, що сприяє геополітичному розмежуванню регіону, він відіграє роль важливого комунікаційного вузла та є багатим на енергоресурси і транзитні можливості.

Саме енергетична безпека стала тією сферою, в якій країни Чорноморсько–Каспійського регіону активізували своє співробітництво. Принципово важливою особливістю регіональних держав є те, що їх інтереси і національні пріоритети якщо в чомусь не збігаються, то щонайменше не суперечать одне одному. Саме ці країни кровно зацікавлені у збереженні стабільності й безпеки регіону, сталому розвитку і безперерйному функціонуванні транспортних коридорів незалежно від геополітичних ігор «великих» гравців. Саме забезпечення енергетичної безпеки стало основною рушійною силою у співробітництві в регіоні.

Список використаних джерел

1. Пирожков С. Каспійсько–Чорноморський регіон: умови та перспективи розвитку/ С. Пирожков. – К.: Логос, 1998. – 288 с.
2. Пирожков С. ГУУАМ: проблемы и перспективы развития транспортно–коммуникационных коридоров. / С. Пирожков. – К.: Логос, 2000. – 328 с.
3. Арбатова Н.К. Средиземноморье: проблемы безопасности / Н.К. Арбатова. – М., 1990. – 197 с.
4. Парахонський Б. Розвиток транспортно–комунікаційних комунікацій у Чорноморсько–Каспійському регіоні./ Б. Парахонський. – Режим доступу: http://www.niurr.gov.ua/ru/conference/sevastopol_conf/parahonsky_malago.htm.
5. Парахонський Б. Процеси демократизації та розвиток структур громадянського суспільства як чинник регіональної стабільності та безпеки України в Чорноморсько–Каспійському регіоні / Б.Парахонський // Україна в Чорноморсько–Каспійському регіоні: поширення євроатлантичних цінностей та демократичний контроль: Збірка статей на основі матеріалів міжнар. наук. – практ. конференції, Київ, 16–17 червня 2005 – К.: Логос, 2005. – С.16–18.

6. Заключне комюніке Міжнародної конференції «Україна в Чорноморсько–Каспійському регіоні: поширення євроатлантичних цінностей та демократичний контроль» (Київ, 16–17 червня 2005 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.icps.com.ua/files/.../BlackSeaConf072005_communique_ukr.doc.

7. Chitadze N. Perspectives of cooperation in Caspian–Black Sea region / N. Chitadze/ KGI University [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kgi.edu.ua/cisss-ua/files/art/Report.%20Dem.%20Contr-20Rom.%20Bucharest-2004.doc>.

8. Tassinari Fabrizio. A Synergy for Black Sea Regional Cooperation: Guidelines for an EU Initiative / F. Tassinari // Centre for European Policy Studies. CEPS Policy Brief. – 2006. – №105, June [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shop.ceps.be/downfree.php?item_id=1334.

9. Гриневецкий С.Р. Черноморский узел. / С.Р. Гриневецкий, С.С. Жильцов, Зонн И.С. – М.: Международные отношения, 2007. – 200 с.

10. Шаблінський І. Чорноморсько–Каспійський регіон: безпека транспортно–комунікаційних коридорів та еліти країн регіону. Україна в Чорноморсько–Каспійському регіоні: поширення євроатлантичних цінностей та демократичний контроль / І.Шаблінський // Збірка статей на основі матеріалів міжнар. наук. – практ. конференції, Київ, 2005 – К.: Логос. – С.23–2

Сахно С.М. Чорноморсько–Каспійський регіон в системі міжнародних відносин

Исследуется роль и место Черноморско–Каспийского региона в системе международных отношений. Определяется термин «Черноморско–Каспийский регион». Анализируется значение энергетической составляющей в сотрудничестве стран в регионе.

Ключевые слова: система международных отношений, Черноморско–Каспийский регион, энергетическая политика, диверсификация источников энергопоставок.

Sakhno, S.M. Black sea – Caspian region in the system of international relations

It is being studied the role and place of Black sea – Caspian region in the system of international relations. It is defined the term «Black sea – Caspian region». There is an analysis of the value of energy component in cooperation between the countries in the region.

Key words: system of international relation, Black sea – Caspian region, energy policy, diversification of energy supply sources.

УДК 327(091); 327

Алієв А.А.

Економічний потенціал каспійського регіону як об'єкт міжнародного суперництва

Аналізуються характерні особливості регіональної політики зарубіжних і місцевих гравців на тлі посилення міжнародного суперництва в південнокавказько-каспійсько-центрально-азіатському регіоні, зачіпаються питання перспектив розвитку подій і процесів.

Ключові слова: нафта, газ, Каспій, Близький Схід, суперництво.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Алиев А.А.

Экономический потенциал каспийского региона как объект международного соперничества

Анализируются характерные особенности региональной политики зарубежных и местных игроков на фоне усиления международного соперничества в южнокавказско-каспийско-центрально-азиатском регионе, затрагиваются вопросы перспектив развития событий и процессов.

Ключевые слова: нефть, газ, Каспий, Ближний Восток, соперничество.

С начала половины XIX века и начала XX века борьба за нефть и другие подземные энергетические ресурсы стала играть важную роль в международных отношениях. По этой причине территории, в которых добывалось нефть, превратились в пристально наблюдаемые территории международного значения. В настоящее время, Ближний Восток, обладающий большими запасами нефти, превратился в арену соперничества великих сил. Но в последние годы появилась еще одна альтернативная территория Ближнему Востоку в области нефти, и это территория, называемая Каспийским бассейном, находится в центре внимания всего мира из-за своих запасов нефти. По мнению Специалистов, в целом, оценивают мировая нефть, на трех уровнях: Во-первых, известные нефтяные месторождения, во-вторых, нефть, которая добывается техническими способами, в третьих, предполагаемые запасы и нефть, открытие, которой опирается на реальные прогнозы. По расчетам к началу тысячелетия, в мире имеются приблизительно 860 млн. баррелей нефти, 612 млн. баррелей из которых можно добыть техническим путем, а 649 млн. баррелей можно открыть. Если учесть, что за год расходуется 30 млн. баррелей, то запас нефти в 860 млн. баррелей, истощится через 30 лет, а нефти, получаемой техническим путем, хватит только на 45 лет. По статистике, большинство нефтяных месторождений, принадлежало компаниям США, именуемым «семь сестры» [3, с.147]. Сейчас используется 75 млн. баррелей нефти и ожидается, что к 2040 году, эта цифра дойдет до 90 млн. баррелей [3, с.148].

Так, по оценкам экспертов США, на территории имеются 17–33 млн. баррелей нефти и 232 трлн. кубов природного газа. Соответственно, потенциальные запасы нефти и газа оцениваются в размере 200 млрд. баррелей и в 350 трлн. куб. Из-за сложности климатических условий в регионе и политической нестабильности, капиталовложения нестабильны, но, несмотря на это, инвесторы и гиганты нефти оказывают большое внимание региону. Именно поэтому подписываются широкомасштабные договоры в области добычи нефти и газа, ведутся переговоры о путях транспортировки энергоресурсов [4, с.276]. В каспийском регионе борьбу за энергию ведут не только региональные, но и мировые игроки. Но есть много расхождений о способах получения энергетических запасов и их транспортировки. Соперничество больших государств

за нефть и газ, можно рассматривать и как часть стратегических усилий. Нефть и газ и в будущем будут основными сторонами соперничества и взаимодействия государств, имеющих интересы в регионе. Военная интервенция США и его союзников в Афганистан и Ирак, внесла ясность в невидимые стороны борьбы за энергетические запасы. Особенно после начала иракской операции, произошли заметные изменения в балансе сил больших государств. Говоря об интересах США и России в каспийском регионе, следует учесть интересы и таких государств как Китай, Иран, Израиль, Турция и др. Эти страны играют важную роль в сфере уже существующих и планирующихся строиться, путях транспортировки нефти. С экономической точки зрения, эти страны имеют разные силы влияния в каспийском регионе. Проекты проведения транспортных коридоров из регионов в зарубежные рынки, стало предметом обсуждений еще с начала 90-х годов. Можно сказать, что учтены практически все возможные географические варианты, даже включая Афганистан, находящийся в состоянии войны [15]. В ходе дипломатических переговоров больше всех обсуждалась линияпровода Западного Казахстана–Китая, длиной в 3,5 тыс. км. Но, основная геополитическая борьба шла на Кавказе. В обсуждениях имеет особое место проведение линии газа из юга: одна из них, это линия, которую предусматривается провести из Туркмении в Турцию через территорию Ирана; еще в 1996 году в Иране была завершена строительство железной дороги Машхад–Серахс–Течен, длиной в 320 км, в результате которого на повестку дня вышел проект железной дороги, которая проходит через каспийский регион и соединяет Китай и Европу [13]. По расчетам Ирана, через эту дорогу, открывающуюся к портам Персидского залива, за год можно перевозить один миллион человек и десять миллионов тонн груза (в перспективе 30 млн. тонн). Не случайно, что сейчас Тегеран старается поощрять страны Центральной Азии различными проектами, связанными с развитием транспортных инфраструктур. С середины 1998 года Иран предлагает строительство нефтепровода через свою территорию для перевозки казахской нефти в Персидский залив. Этот проект общая стоимость, которого составляет 700 млн. долларов, уже долгое время беспокоит многие страны, в первую очередь США [13]. В апреле 1998 года Казахстан и Россия, по совместно заключенному договору пришли к решению о делении дна Каспия, и о даче его поверхности на общее пользование. Остальные государства отнеслись к этому решению положительно [1, с.23].

Когда в апреле 1998 года экономический форум Евразии в Казахстане подходил к концу, Иран предложил альтернативный проект проекту доставке казахской нефти на мировой рынок. Иран заявлял о том, что этот провод обойдется дешевле, чем Баку–Джейхан. И это при том, что несмотря на дороговизну строительства БДТ, у него имеется такое преимущество, как быть самой дешевой альтернативой в перевозке нефти. Нефть, перевозимая этим проводом в Средиземное море без каких либо операций загрузки и разгрузки, дешевле в соотношении 1/4, относительно перевозки судами [2, с.85]. Повышение активности многих стран в Каспийском регионе связано с изменением геополитической ситуации в регионе. Если роль Москвы связано с желанием изменить военно-политическую ситуацию, укрепить позиции, вытеснить американцев, то трудно представить борьбу за нефтегазовые ресурсы и за сырье, без Китая. Китай уже начинает играть ведущую роль вхождением в нефтегазовые области Каспийского региона. Растущее экономическое положение Китая, повышает потребность пользования энергией, особенно нефтью. Этот факт подтверждает и Всемирный банк, тем, что большинство стран в XXI веке столкнутся с нефтяными проблемами. По многим прогнозам, нефть, которая будет импортироваться только в страны Азиатско-Тихоокеанского бассейна в 2020 году дойдет до 2,3 млрд. тонн, а в Китай до 320 млрд. тонн. В старых нефтяных месторождениях самого Китая, запасы почти истощаются [7, с.41–42]. Приближение Китая к странам Каспийского региона отчетливо выражается в деятельности Организации Шанхайского Сотрудничества. Также нельзя забывать, что существование общих границ Китая с государствами региона, очень выгодно для него в сфере добычи и транспортировки нефти. По прогнозам аналитиков, в ближайшем будущем Китай превратится в главного соперника США. Для обоих государств важно войти в территории, где у них гегемония. Пекин крайне обеспокоен растущими интересами США к региону, особенно после того, как США пришли к согласию с некоторыми из государств Центральной Азии о содержании долгосрочных военных баз, это беспокойство перешла в глубокую озабоченность Китая. В этом смысле, можно понять усилия Китая по вхождению в регион. Надо учесть, что расстояние от Бишкека

до границы с Китаем составляет 250 км и это расстояние значимая цифра для линии провода. Китай имеет широкомасштабные проекты по завладению запасами нефти и газа Центральной Азии. Так, с начала 90-х годов общий объем договоров, заключенных Китаем в Ираке, Иране, Казахстане, России, США и в некоторых странах, составляет 20,7 млрд. Совершенно очевидно, что перед Россией, Ираном и США, Китай является серьезным соперником в борьбе за энергетические запасы Центральной Азии [6, с. 75–77]. В целом, если комплексно подойти к вопросу, то противостояние между Ираном, Турцией и Россией, это не личное противостояние, а глобальный процесс. Вашингтон, внесший понятие «Среднего Востока», охватывающего Северную Африку и Южную Азию, желает включить в эту территорию и Каспийский регион. А регион Центральной Азии вместе с государствами Персидского залива был включен под общее военное командование после событий «арабской весны».

Среди стран Каспийского региона по богатству природным газом на первом месте стоит Туркмения. На месторождениях Советабд, Наип, Самантепе и Котунтепе запасов газа больше чем на 2100 млрд. кубометров, а объем годовой добычи составляет 100 млн. кубометров. А природных запасов Казахстана на дне Каспия, еще больше [14]. Как известно, сейчас продолжаются обсуждения, связанные проектами природного газопровода Туркмения – Иран – Турция – Европа, природного газопровода Туркмения – Афганистан – Пакистан, природный газопровод Туркменистан – Китай – Япония, нефтепровод Туркменистан – Иран – залив Басра, нефтепровод Туркмения – Афганистан – Пакистан (с выходом в Индийский океан). В 1997 году вероятность перевозки туркменского газа в Турцию через Иран со временем начала изменяться. В Стамбульском саммите ОБСЕ наряду с Баку – Джейханом, было подписано и Заявление о природном газопроводе между Туркменией и Турцией [13]. Но, если подумать о газе, который Туркмения все еще продает в Россию и Иран, и одновременно хочет продавать газ через Афганистан Пакистану и Индии, а также хочет продать газ Китаю через природный газопровод длиной 6800 км, то она должна повысить свою сегодняшнюю добычу в четыре раза. Параллельно Баку – Джейхану через природный газопровод планируется доставка туркменского газа в Турцию, но с открытием Азербайджаном запасов природного газа на Шахденизе, возросла опасность этой линиипровода. Туркмения, обеспокоенная желанием Азербайджана продавать этот газ Турции, озвучила возможность продажи газа России. После этого президент Туркмении С.Ниязов встретился с руководителями Газпрома, принадлежащего России. На самом деле, перевозка газа Азери – Шахдениз, дешевле как минимум на 25%, чем продажа газа Туркмении и Казахстана [12, 24.05.2009]. Как известно, по соглашению о Голубом потоке, Россия обязывалась ежегодно продавать Турции 16 млрд. кубометров газа. По информации из различных источников, позиция Туркмении характеризовалась следующим образом: «мы не понимаем некоторые вещи в турецкой политике. Турецкие политики не понимают выгоды своего народа. Россия купит у нас газ 42 доллара, а продает вам за 114» [12, 21.04.1998], но США не заинтересованы в отдалении Турции от Каспийского региона. Как минимум в лице Турции, у которой этническая и религиозная близость с Каспийским регионом, они видят альтернативу теократическому Ирану в этом регионе. Даже, по мнению консервативных политиков, она может стать альтернативой и России. Довольно открыто по последнему вопросу высказалось и японское правительство. В кредите японского банка импорта – экспорта в реализацию Коктумалского проекта в Узбекистане, заявлено, что очень важно помочь Каспийским странам, которые зависят от России, обеспечить себя [5, с. 44–47; 10]. В развитии страны в экономической области бывает большой интерес к добыче нефти и газа, редких и ценных металлов. Иностранные компании выкупают месторождения урана и золота стратегических предприятий. Еще в 1997 году в Казахстане выкупили места 80% крупных иностранных компаний. Большинство приватизированных энергетических предприятий было сосредоточено в руках одних и тех же компаний. Кроме того, многочисленные крупные электростанции были даны под контроль США, Японии, Франции. Если можно так выразиться, Запад провел «деление труда» на местности [10]. Не случайно, что Германия более активна в Узбекистане, Туркмении, Кыргызстане, США и Италия активны в Казахстане, а Великобритания в Туркмении. Естественно, что развитые страны стараются защитить свои капиталовложения. Именно это положение отражалось во всех договорах, подписываемых со странами Каспийского региона. Но, если Каспийский регион выразит свое недовольство и нарушит какой-нибудь договор, то

он вправе отказаться от уплаты компенсации. Когда бельгийская компания Трактебель, которая контролирует транспортировку и хранение газа в Казахстане с 1997 года, попыталась отменить договор между Казахстаном и Узбекистаном по аренде газового комплекса Полтораское, то налоговая полиция заморозила все счета компании [10]. Самая большая нефтяная компания в Казахстане это Шеврон. В 1993 году компания США Шеврон с помощью договора стоимостью в 20 млн. долларов о разработке нефти Тенгиза соединилась с казахской компанией и превратилась Тенгизшевроил. К 2010 году Шеврон предполагала довести добычу нефти в день до 750 тыс. баррелей в день. А добычу нефти из месторождения Каракуду выполняет компания Chappart Resources, также принадлежащая США. [11, с. 81]. В апреле 1992 года, с принятием США Акта о поддержке свободы и начала второго президентского срока Билла Клинтона увеличился размер американской помощи и эта политическая линия выполняется неуклонно. А это в первую очередь, вызывает серьезные противоречия с интересами Ирана и является основной причиной, идущих в регионе геополитических и нефтяных игр [8, с. 126].

Таким образом, говоря о характере региональной политики Ирана на фоне усиливающегося международного соперничества на южнокавказско-каспийско-центральноазиатском регионе, стоит подчеркнуть, что Иран полагался на исторические традиции как на основное средство, но усиливающееся соперничество заставляло Иран сделать более конкретные шаги, что в первую очередь обнаруживалось в расширении экономических связей, в углублении договорно-правовой базы, в расширении сотрудничества в рамках ОЭС и других региональных структур, а также в поддержке идеи создания новой организации экономического сотрудничества в Каспийском регионе.

Список использованных источников

1. Калкан И. Тюркские республики и линии нефтепроводов. – Стамбул, 1998. – 185 с. (на турецком).
2. Тозкопаран. Последняя нефтяная битва столетия. – Стамбул, 1998. – 271 с. (на турецком).
3. Ушномезсой С. Новые мировые нефтяные и заливные соглашения. – Стамбул, 2003. – 147 с. (на турецком).
4. Аксенов К. Центрально-Азиатский регион в новой системе международных отношений. – М.: Наука, 2000. – 280 с.
5. Арунова М. Россия–Иран: диалоги и сотрудничество // Азия и Африка сегодня, 2001. – №6. – С. 44–47.
6. Володарский М. Россия, Иран и независимые государств Средней Азии после распада СССР (1990–1991) // Восток, 1997. – №1. – С. 75–85.
7. Гусейнова И. Расширения Европы и Южный Кавказ // Центральная Азия и Кавказ, 2004. – №4(34). – С. 41–47.
8. Исмаилов Э., Попова В. Центральный Кавказ: от геополитики к геоэкономике. – Швеция: Издательский дом Пресс, 2006. – 208 с.
9. www.strana.ru, Shireen hunter, Central Asian Independence, 1996, N168, p.15
10. www.geopolitika.ru Stephan Blank. «The United States and Central Asia» p.130
11. www.ftolipov.freenet.uz. Khalil el-saghir «Caspian Sea region: the chekboard of oil and minefields»
12. www.caucasus.dk / Независимая газета 21.04.1998; 03.08.2000.
13. www.mfa.gov.tr, International Monetary Fond 2000 march, 2001 january
14. www.kyrgyz.ru
15. www.stringer.ru

Aliyev, A.A. Economic capacity of the Caspian region as object of the international rivalry
In article characteristics of regional policy of foreign and local players against strengthening of the international rivalry are analyzed in is southern the Caucasian Caspian central Asian region, questions of prospects of succession of events and processes are mentioned.

Key words: Oil, Gas, Caspian, Middle East, competition.

УДК 327(091); 327

Мурадова І.

Висвітлення нафтової та комунікаційної стратегії Азербайджану в світовій пресі

Висвітлюється ставлення різних країн, Вірменської Республіки і вірменського лобі США до виробництва та експорту нафти на основі конкретних документів, фактів та матеріалів, а також показується безперспективність цієї боротьби.

Ключові слова: нафтова і комунікаційна дипломатія, енергетичний політиці, Азербайджан.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Мурадова І.

Освещение нефтяной и коммуникационной стратегии Азербайджана в мировой прессе

Освещается отношение различных стран, Армянской Республики и армянского лобби США к производству и экспорту нефти на основе конкретных документов, фактов и материалов, а также показывается бесперспективность данной борьбы.

Ключевые слова: нефтяная и коммуникационная дипломатия, энергетической политике, Азербайджан.

Нефтяная и коммуникационная стратегия Азербайджанской Республики вот уже долгое время находится в центре внимания мировой прессы. Южно кавказский регион, располагающийся на Шелковом пути, наряду с нашей республикой также является одной из основных тем мировых СМИ. Среди открытых и скрытых врагов азербайджанской нефтяной стратегии можно отметить позицию различных лоббистских групп и диаспор России, Ирана и Армении. Эти страны и организации проводят антинефтяную и антикоммуникационную политику двумя путями – с помощью государства и с помощью сил различных диаспор и лобби. Большую роль в борьбе против азербайджанской нефтяной стратегии играет Армянская Республика, особенно ее лоббистская группа в США. На основе материалов, взятых из СМИ различных стран, можно определить контуры борьбы, её суть и способы претворения в жизнь. Один из западных авторов М.П.Кроссиант писал, что армянский элемент, являющийся основным союзником России на Южном Кавказе, был достаточно усилен с политической и военной точек зрения, кроме того Армении была подарена военная техника на сумму 1 млрд. долларов США, был всячески поддержан сепаратизм Нагорного Карабаха, а также Москвой были приняты все меры для топтания на месте Минского мирного процесса [6,с.31].

Особенность различных тактических ходов Армении и армянского лобби, являющихся главным врагом азербайджанской нефтяной и коммуникационной дипломатии, заключается в использовании гибкости и высокой организационной культуры неправительственных организаций в проведении различных акций, «научных» конференций и семинаров, которые бросают тень на нефтяные и коммуникационные проекты, формируют общественное мнение защищающее Армению, создают образ «несчастных» армян и пр. Таким образом, они приковывают внимание мировой общественности к положению в Армении, которая будучи христианской страной, зачастую добивается своего. Проведенные анализы и собранные материалы показывают, что Армения, армянское лобби и диаспора использовали самые эффективные методы и средства

в борьбе против нефтяной и коммуникационной политики Азербайджана. Среди них стоит отметить политические кампании различного характера, преуменьшение информации об азербайджанской нефти, о блокаде Армении со стороны турецких государств, о ненужности, экологической опасности экспортных нефтяных маршрутов, в том числе экологическую кампанию против нефтепровода БТД. Вообще, армянская антиазербайджанская политика всегда велась в форме кампаний и в достаточной мере поддерживалась со стороны России, Ирана, США и Франции. Цена на нефть, являющейся в современных международных отношениях больше политическим фактором, чем экономическим, растет параллельно с увеличивающейся потребностью в ней. Материалы современных СМИ России и Запада показывают, что борьба против нефти все больше прогрессирует с каждым годом. Как пишет газета «Коммерсант», правительства Японии, Китая и Франции заявили, что на национальных рынках наблюдается нехватка нефтяных продуктов. Эксперт «Платтса» Хорхе Монтепе считает, что нынешняя ситуация не типична: «При низком уровне запасов все продают нефть и нефтяные продукты, никто ни на чем не экономит» [11].

Ведение экологических кампаний против проекта БТД и «Контракта века», являющегося одним из самых глобальных проектов XX века, связано с рядом факторов: загрязнение Каспийского и Черного морей, уничтожение флоры и фауны, возникновение опасности для навигации из-за подводных труб, вред экологии стран, по которым проходит трубопровод, увеличение уровня радиации и др. факторы, значимость которых увеличивалась в несколько раз со стороны явно заинтересованных в этом лиц. Большой результат экологических кампаний против БТД был достигнут в Грузии. Так, вскоре выяснилось значение экологических кампаний противпровода, проходящего через долину Боржоми и поверх двадцати рек. Ученые и представители неправительственных организаций, участвовавшие в семинаре, проведенном в 2003 году в Тбилиси, поддержали нефтепровод БТД. Как оптимальный выход из ситуации было предложено его проведение через район Ахалкалаки–Самсхе–Джавахетия, даже несмотря на то, что было отмечено недопустимость проведения провода через Боржом [9].

Заселение района Ахалкалаки армянами создавало опасность перехода провода под контроль Армении. Политическим кругам и научно-общественной мысли была понятна необоснованность аргументов и причин, приводимых против БТД, экологических кампаний в Грузии. Как известно, в вопросах обеспечения безопасности провода, возможности нападения террористов и защиты окружающей среды в этом районе Грузии вероятность риска была не более чем в других. Ни тогда, ни сейчас потенциальная угроза территории прохождения провода не была ликвидирована. Анализ материалов СМИ в 2002–2003 годов однозначно показывает, что главной целью кампаний, проводимых против БТД, было создание напряженной ситуации по территориям, которым должен проходить нефтепровод, чтобы изменить его маршрут через Армению. С другой стороны, скандал, поднятый в связи с проблемой, предполагал продление срока реализации проекта, что в свою очередь должно было привести к финансовым потерям кампаний участвующих в проекте. И в созданной ситуации Россия должна была расширить дипломатическую деятельность для реализации проекта «Южное течение», как альтернативного провода.

Как писала газета «Азербайджан», армянское лобби в США и те, кто им покровительствовал, достаточно широкомасштабно подготовились к борьбе против проекта нефтепровода БТД. К армянской пропагандистской машине были подключены СМИ, неправительственные международные организации, влиятельные политики и экономисты. Лишь продуманная объективно оценившая масштабы опасности нефтяная дипломатия общенационального лидера Г.Алиева смогла обезвредить антинефтяную кампанию путем проведения превентивных защитных мер [1].

Анализ материалов прессы показывает, что борьба против БТД со стороны армянского лобби на международном уровне ведется с середины 90-х годов, а с началом нового тысячелетия в контуры борьбы были включены также США, Англия, Россия, Иран, Турция и др. страны. При подстрекательстве армянского лобби к анти-

пропаганде под названием «Кампания Баку–Тбилиси» были подключены около 60 неправительственных организаций и группы занимающиеся защитой окружающей среды. Кампания создала активные группы в 12 странах, в том числе и в Азербайджане, Грузии и Турции. Среди них можно отметить «Korner Naus», «Проект прав курдов» и «Друзья мира» [7]. По заявлению этих групп, финансируемых армянским лобби их главной целью являлось создание в обществе объективного представления о социально-экономических, политических и экологических проблемах, которые могут возникнуть из-за нефтепровода проходящего по территории Азербайджана, Грузии и Турции.

«Кампания Баку–Джейхан», мастерски пропагандируя тему опасности показывала, что проведение трубопровода окажет отрицательное влияние на окружающую среду и климатическую ситуацию в регионе. Так, с помощью нефтепровода будет производиться перевоз 365 миллионов баррелей нефти каждый год, при этом в атмосферу будет выбрасываться 160 миллионов тонн диоксида карбона, что означает нарушение воздушной системы, увеличение тайфунов и ливней, уменьшение сельскохозяйственной продукции и возникновение ряда болезней. Одним же из аргументов приводимых против Турции было ее расположение на сейсмически активной территории. [9].

Выбор армянским лобби Турции в качестве цели был не случайным, так как Каспийская нефть могла выйти на мировой рынок лишь с помощью Турции. Поэтому правительство Турции обвиняли в уменьшении плотности танкеров в проливе Босфор и Дарданеллы, а также в удалении опасности аварии от Стамбула и приближении ее к проливу Искендерун. Правда, многие обвинения вскоре стали анти-обвинениями, однако была проведена многоплановая анти-азербайджанская и анти-турецкая пропаганда с целью показать наши страны в неприглядном свете.

Лоббистские группы, участвующие в создании коалиции против носящего имя общенационального лидера Гейдара Алиева БТД, посылали многочисленные обращения в правительства стран участников проекта с целью отказа от финансирования проекта. В обращениях однозначно говорилось, что проект повысит уровень бедности в регионе, повысит внутренние и внешние долги стран, будет тормозить переход к демократии, даст толчок к возникновению противостояния, что в результате приведет к нарушению прав человека и сделает изменение климата неизбежным [10]. По инициативе армянской диаспоры, живущей в США в различных научных центрах, общественных организациях, проводились «научные» конференции, встречи и совещания, посвященные доказательству бесперспективности проекта нефтепровода Баку–Тбилиси–Джейхан.

С этой точки зрения организации, входившие в коалицию «Кампания Баку–Джейхан» выпустили 196–страничную книгу под названием «Некоторые общие волнения: представляя систему проводов Азербайджан–Грузия–Турция ВР» авторами которой явились Г.Матит и Дж.Мариотт. В этой книге авторы описывают давление, которое оказывали большие силы в конце XX века на страны Южно Кавказского региона, также маневры ВР. В том числе БТД сравнивалось с нефтепроводной системой ВР в Северном море, Аляске и Колумбии. Также аналогично уделялось внимание возможным проблемам окружающей среды, правам человека и экономическому неравенству [8]. Такая широкомасштабная пропаганда армянского лобби США всегда была под пристальным вниманием Азербайджана, но особое противостояние ей было оказано только в феврале 2003 года. Хоть и желание лобби и диаспоры Армении о предотвращении проекта БТД было иллюзией, тем не менее, такая открытая пропаганда должна была получить отпор на уровне государства. Этот ответ был реализован первым вице-президентом ГНКАР И.Алиевым, который раскрыл источники ведущие борьбу против нефтепровода БТД: «Некоторые силы постоянно пытаются противостоять нефтяным проектам Азербайджана, однако на открытую конфронтацию в этих проектах они идут лишь после того, как становится очевидным их поражение. Организаторами нынешней кампании являются Армения, армянская диаспора и их сотрудники. Армяне, увидев, что БТД находится на стадии реализации, открыли сайт в Интернете и наполнили его полной дезинформацией для Международной Финансовой Корпорации, Всемирного

Банка и других международных финансовых структур» [1]. Во время официальной поездки в США в феврале позицию Азербайджана настойчиво защищал президент Г.Алиев, предупреждая силы, выступающие против БТД, что изменение маршрута азербайджанского нефтепровода не будет допущено никогда. Его решение об участии в конференции, посвященной Баку–Тбилиси–Джейхан и газопроводу Баку–Тбилиси–Арзурум под названием «Восточно–западный энергетический коридор: реальность», преследовало цель ослабления влияния армянского мероприятия против Азербайджана. В этом деле немалая заслуга принадлежит азербайджанскому «нефтяному» лобби [5].

Главный вопрос антиазербайджанской пропаганды армянского лобби США состоял в том, что деньги, заработанные Азербайджаном от нефти, используются против Армении, для этого они выделяют деньги на подкуп влиятельных лиц Америки и привлекают к деятельности лобби, а нефтяные компании, сотрудничающие с Азербайджаном для удовлетворения своих корпоративных целей против Армении. Такие обвинения получили ответ со стороны Г.Алиева в Вашингтоне еще в 1998 году: «Когда я спросил у Конгресса, почему у них такие тесные связи с Арменией, они ответили, что армянская диаспора платит им хорошие деньги. Это ли коррупция или нет?» [2, с.158]. Следует отметить, что долговременная изоляция Азербайджана от международного пространства была связана с незаинтересованностью, а лоббистских организаций в защите его интересов. Газета «Зеркало» писала, что принятие 907–й поправки «Керри» в декабре 1992 года было связано именно с тем, что не было лобби поддерживающего интересы Азербайджана. Азербайджанская дипломатия была вынуждена вести долгую и целенаправленную работу в данном направлении.

Первую поддержку Азербайджану в начале 90–х годов оказала нефтяная компания АМОКО. Именно при помощи АМОКО стали пропагандироваться интересы Азербайджана, устанавливались отношения с администрацией США. По приглашению президента Б.Клинтон Г.Алиев прибыл в Америку, и в августе 1997 года в Белом доме было подписано 3 договора, что было оценено со стороны правительства и оппозиции как большая победа Азербайджана [4].

В формирующееся в конце 90–х годов нефтяное лобби Азербайджана вошли такие влиятельные государственные и политические деятели, как З.Бжезински, Дик Чейни, бывший министр финансов администрации Б.Клинтон Л.Бенстен и заместитель министра энергетики У.Уайт, советник Дж.Буша по национальной безопасности Б.Скоукрофт, бывший госсекретарь США Дж.Бейкер, влиятельный политик администрации Дж.Буша старшего Джон Сунун, руководитель компаний «Армтейдж Ассошиейтид» Ричард Армтейдж и др. Учитывая роль СМИ и связанных с ними НПО в создании лобби, работу азербайджанской дипломатии в данном направлении можно считать особенно перспективной. В организации лоббистской деятельности особую роль играет научная и образовательная деятельность. За счет проекта, посвященного изучению положения на Южном Кавказе, финансируемого нефтяной кампанией, находящейся под патронажем Гарвардского университета, под руководством директора института Центральной Азии и Кавказа в США Ф.Стара появилось множество исследований западных авторов, связанных с Азербайджаном. С помощью сильного нефтяного лобби, созданного Азербайджаном по приказу президента США в январе 2001–го года, на год была приостановлена деятельность поправки 907, которая была первой поправкой принятой против нашей страны, а в последующие годы несмотря даже на сильное давление армянского лобби не было восстановлено. В этом вопросе совпадали интересы и Азербайджана, и мировых нефтяных компаний.

Желание компаний, которые хотели построить бизнес в Азербайджане, тормозилось из-за стараний армянского лобби в Конгрессе США, что вызывало открытое недовольство этих компаний. За счет целенаправленной работы азербайджанской дипломатии деятельность армянского лобби в Конгрессе США была приостановлена, что нашло свое отражение при обсуждении документа под названием «Поправка Портера» в 2001–ом году [11]. Непринятие приложения в том виде, в котором он был, стало большой заслугой «нефтяного» лобби. Именно поэтому Армянская Республика и армянское

лобби в США обвиняли нефтяные кампании в оказании помощи Азербайджану ради своих корпоративных интересов, в продажности конгрессменов и известных лиц каспийским нефтяным деньгам и пр. Все это стало возможным благодаря удачной реализации нефтяной и коммуникационной дипломатии, что в результате укрепило международное положение Азербайджана.

Список использованных источников

1. «Сдача в эксплуатацию азербайджанского участка основного экспортного трубопровода Баку–Тбилиси–Джейхан в центре внимания мировой печати» // Газета «Азербайджан», 2005, 28 мая.
2. Баширли А.А. «В рамках свободной печати. Нью–Йорк Таймс об Азербайджане. Что? Когда? Как? Монография» Б., Восток–Запад, 2007. – 224 с.
3. «БТД – основной гарант энергетической безопасности Европы» // Газета «Азербайджан», 2006, 13 октября.
4. «Подписаны еще три нефтяных контракта»//Газета «Азербайджан» 1997, 3 августа.
5. Ибадоглу Г. «Контракт века» – 10 // Газета «Эксперт», 2004, 21 сентября.
6. Насибли Н. «Геополитика Азербайджана и нефть. Сборник статей». Б., Издательство университета «Хазар», 2000, 189 с.
7. Гусейнов А. «На мировом нефтяном рынке идут опасные игры.: [О нефтепроводе Баку–Джейхан]» // Газета «Панорама», 1999, 11 февраля.
8. Керимов Г. «Наглядная демонстрация нашим недоброжелателям: [О сдаче в эксплуатацию нефтепровода Баку–Тбилиси–Джейхан]» // Газета «Азербайджан», 2005, 7 июня.
9. Сафарли Э. «Очередная авантюра НПО вокруг «Баку–Джейхан» // Газета «Новый Азербайджан», 2004, 8 июня.
10. «Борьба за Каспийскую нефть только начинается: Мировая печать о перспективах нефтепровода Баку–Джейхан» // Газета «Зеркало», 2000, 13 января.
11. <http://kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=822341&NodesID=4>

Muradov, I. Elucidating of Oil and communicational diplomacy of Azerbaijan in world press

In this article is given the relation of various countries, the Republic of Armenia and the Armenian lobby in USA to the production and the oil export on the basis of some concrete documents, facts and the materials and as well as shown lack of any prospect of this fight in general.

Key words: Oil and communicational diplomacy, energetical policy, Azerbaijan.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Жалоба І.

Розвідка інституційних засад аналізу та прогнозування в політичній традиції США

Рецензія на монографію: Ржевська Н.Ф. Політичний аналіз і стратегічне прогнозування в США: інституційний вимір/ Ржевська Н.Ф. – Дрогобич: Коло, 2012. – 256 с.

Які б скептичні зауваження не висловлювались щодо тих або інших прогнозів, у будь-якому випадку на світовій політичній арені виграють ті, хто дослухається до них, намагаючись осягнути їх підстави, зрозуміти логіку обґрунтування, виявити сутність і спрямування. Відтак, стратегічне прогнозування та факт його інституційного взаємодіяння, правове та організаційне закріплення, стають необхідними чинниками ефективного політичного процесу. Обґрунтований і вдалий стратегічний прогноз забезпечує реалістичне бачення дійсності й відповідно формує підстави для прийняття рішення з розумінням того, що саме діється або має відбутись. Окрім цього, актуальним є вивчення та використання американського досвіду, що дійсно можна вважати найбільш довготривалим та ефективним.

Без прогнозування політичних явищ і процесів, передбачення перспектив їхнього розвитку неможливе науково обґрунтоване управління, вироблення і прийняття ефективних управлінських рішень глобального масштабу. Виявлення назріваючих тенденцій, проблем і суперечностей сучасного міжнародного політичного життя, пошук шляхів і методів їх розкриття та розв'язання, а особливо – надійний політичний прогноз – важливі завдання, що необхідно вирішувати при створенні оптимальних моделей системи міжнародного співжиття. Життя міжнародної спільноти в умовах глобальних перетворень супроводжується перетвореннями в усіх сферах, навіть у змаганні провідних ідеологій за звання стати домінуючою при створенні парадигми колективної безпеки ХХІ століття. Цей процес супроводжується виникненням дедалі більшої кількості внутрішніх та міжнародних соціальних проблем, що активізують політичну поведінку громадян, щодо вимог розв'язати питання по створенню рекомендацій, як найбільш правильно підійти до вирішення глобальних проблем майбутнього.

Недостатній рівень опрацювання проблематики політичного аналізу та прогнозування стратегічного характеру, вимагає чергового звернення до американського досвіду, що фактично довгий час був вичерпним у цьому напрямі, та дає можливість впливати на розвиток таких сегментів як футурологія, соціальне проектування, ризикологія; прогнозування у сфері законотворення, запобігання зовнішньополітичних конфліктів, супровід виборчих процесів; прийняття, практичне втілення та передбачення наслідків політичних рішень; політичний консалтинг, забезпечення ефективності державного управління.

Відтак, досягнення головної мети даної спроби наукового осмислення інституційних засад стратегічного прогнозування в США стає можливим завдяки вивченню теоретичних здобутків і практичного досвіду стосовно даної проблеми, зокрема завдяки вивченню впливу інституційного підходу на розвиток та ефективність стратегічного прогнозування американських «мозкових» центрів, щоб мати можливість екстраполювати зроблені у подальшому висновки у тих керунках, де відсутня така традиція, зокрема на теренах України.

Ці та низка інших причин вказують на актуальність досліджень, що знаходяться в площині проблематики, порушеної у рецензованій монографії. Дослідження проблем, що стосуються політичного аналізу і стратегічного прогнозування в американській моделі є важливим, бо саме в США вперше подолано парадокси політичної експертизи – експертні знання починають використовувати у прийнятті політичних рішень.

Проблематика політичного аналізу та стратегічного прогнозування, зокрема у США, де фактично відбулося її теоретичне та прикладне становлення, першочергово обумовлена потребами розвитку політичної теорії та її впровадження у сучасну світову політичну практику. Нині триває той період, коли політичні системи світу здійснюють грандіозний поворот у бік демократичних цінностей, гуманітарних пріоритетів, культури миру і взаємовигідного співробітництва на міжнародній арені. А, отже, без належного аналізу та складання прогнозів наявних та історично обумовлених можливостей здійснення демократичних трансформацій є справою надто ризикованою, якщо й узагалі можливою.

Дослідження проблематики, що знаходиться у площині стратегічного аналізу та прогнозів, зокрема – американська модель, є актуальним і з огляду на процеси, що відбуваються на європейському просторі. Глобалізація та інформаційна революція, світова фінансова криза, міграційні та інші процеси вносять суттєві зміни в характер політичної реальності, обумовлюють її розвиток у досить несподіваних напрямках, що часто потребує професійних перебачень, зокрема – класичного зразку.

Отже, автор монографії, Ржевська Н.Ф., розглядає питання актуальної проблематики, що слід вітати.

Рецензована монографія «Політичний аналіз і стратегічне прогнозування в США: інституційний вимір», повністю відповідає структурі, розглядає широкий спектр проблем, дотичних до розкриття змісту предмету дослідження.

Слід вказати, що автор є одним із небагатьох, хто робить спробу виділити і охарактеризувати стратегічне прогнозування як складову політичного аналізу на прикладі американської традиції політичного аналізу, одночасно проводячи паралелі з іншими політичними традиціями.

Звичайно, є питання, що могли би знайти своє відображення в даній монографії, зокрема питання визначення національних критеріїв політичного аналізу та прогнозування. Та, досягнення головної мети даної спроби наукового осмислення інституційних засад стратегічного прогнозування в США в цілому досягнуто завдяки використанню теоретичних здобутків і практичного досвіду стосовно даної проблеми, зокрема завдяки вивченню впливу інституційного підходу на розвиток та ефективність стратегічного прогнозування американських «мозкових» центрів, що дає можливість екстраполювати зроблені у подальшому висновки у тих керунках, де відсутня така традиція, зокрема на теренах України.

Рецензована монографія може бути рекомендована колу наукового товариства, що пов'язує свої інтереси з аналітичною роботою та прогнозуванням, а також викладачам, аспірантам та студентам, які навчають і вивчають різні аспекти цього напрямку.

Жалоба И. Разведка институционных принципов анализа и прогнозирования в политической традиции США. Рецензия на монографию: Ржевская Н.Ф. Политический анализ и стратегическое прогнозирование в США: институционное измерение/Ржевская Н.Ф. – Дрогобыч: Круг, 2012. – 256 с.

Zhaloba, I. Secret service of instituciynikh principles of analysis and prognostication in political tradition of the USA. Review on a monograph: Rzhewska, N.F. Political analysis and strategic prognostication in the USA: instituciyniy measuring/Rzhewska, N.F. – Drohobych: Circle, 2012. – 256 s.

Петренко І.М.

Рецензія на монографію: Діанова Н.М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початок XX ст.). – Одеса: «Фенікс», 2012. – 319 с.

Монографія Н.М.Діанової стала логічним завершенням наукових досліджень автора, пов'язаних із підготовкою дисертаційного дослідження найвищого ґатунку із надзвичайно важливої тематики, присвяченого висвітленню внеску вищого православного духовенства у розвиток історичної освіти і науки на теренах Південної України наприкінці XVIII – на початку XX ст.

При цьому варто зазначити, що низку питань наукової, освітньої діяльності, участі православних ієрархів у роботі наукових товариств і установ розглянуто вперше, а деякі аспекти автором доповнені й уточнені. Певні положення історичних джерел з окресленої проблематики опрацьовані й подані під досить своєрідним кутом. У монографії представлений аналіз праць відомих фахівців з питань окресленої тематики. Щоправда, окремі оцінки їх напрацювань інколи вимагають уточнення, проте автор, згідно з канонами історіографічного жанру, має право на власну думку.

Автор спромоглася однією з перших у сучасній вітчизняній історіографії здійснити комплексне вивчення феномену внеску православного вищого духовенства у розвиток історичної науки і освіти південноукраїнського регіону протягом зазначеного історичного періоду.

Використовуючи модерні методологічні підходи та новітні теоретичні настанови, автор висвітлює археографічні дослідження, вивчення та збереження пам'яток, історичну діяльність вищого православного духовенства на Півдні України наприкінці XVIII – на початку XX ст.; ґрунтовно дослідила участь ієрархів у роботі наукових товариств і установ – Одеського товариства історії і старожитностей, церковних історико-археологічних товариствах, губернських вчених архівних комісіях; проаналізувала освітню діяльність вищого духовенства, зокрема, розвиток духовної освіти, діяльність у світських навчальних закладах, дослідила стан православ'я у Рішельєвському лицейі (з 1865 р. – Новоросійському університеті).

Це було вдало здійснено двома способами: через залучення значного комплексу нових або недостатньо повно використаних попередниками джерел та через представлення широких принципів узагальнень, теоретичних викладів на підставі вже актуалізованого документального матеріалу і переосмислення наявного історіографічного доробку попередників. Автором здійснений послідовний системний аналіз еволюції історичної науки і освіти крізь призму бачення вищих православних ієрархів.

Принципово важливим був розгляд внеску вищих православних ієрархів у розвиток історичної науки і освіти як окремого соціокультурного феномену, одного з факторів формування соціально-історичних умов, який в Україні досі не отримав належного висвітлення в історичній науці, не був предметом самостійного дослідження.

Н.М.Діанова логічно дослідила витоки зацікавлення духовенства історичними дослідженнями і схарактеризувала його науковий доробок та значення для розвитку історичної освіти, визначила політику царату в галузі науки й освіти, вказала на особливості законодавчої політики.

У першому розділі монографії показана археографічна діяльність духовенства, яка полягала у пошуках і публікації джерел із світської і церковної історії Південної України і християнського Сходу. Представники духовенства займалися історичними дослідженнями, пошуками і збереженням пам'яток історії і древності, популяризацією історії і культури серед населення південного регіону.

У другому розділі зосереджено увагу на співробітництві православних ієрархів із різними науковими товариствами і закладами, зокрема, з Одеським товариством історії і старожитностей, Церковно-археологічним товариством при Київській духовній академії, церковно-історичними товариствами, губернськими вченими архівними комісіями тощо. Автором розглянуто різні форми співробітництва, які проявлялися в сфері археографії, історії, публікації робіт на сторінках друкованих видань відповідних товариств, спільних зусиль по збереженню писемних і матеріальних джерел християнської історії.

Третій розділ монографії присвячено діяльності вищого православного духовенства в сфері освіти. Розглянута його активна позиція в процесі створення мережі духовних навчальних закладів на півдні України. З ініціативи архієреїв було створено духовні училища і семінарії. Духовенство сприяло розвитку початкової церковної освіти. Представники вищого духовенства успішно займалися викладацькою діяльністю в середніх світських навчальних закладах Південної України і Імператорському Новоросійському університеті.

Наукова новизна монографії визначається тим, що на основі залучення неопублікованих джерел державних архівів України і Російської Федерації, вивчення наукової літератури та аналізу зібраних даних уперше у вітчизняній науці проведено системний аналіз внеску вищого православного духовенства у розвиток історичної науки і освіти на Півдні України наприкінці XVIII – на початку XX ст. На відміну від практики радянської історіографії, проведено різнобічне дослідження діяльності духовенства у сфері збирання, збереження, систематизації і популяризації пам'яток історії і старожитностей. Використання системного підходу до аналізу предмету дослідження допомогло автору виявити причинно–наслідкові зв'язки між усіма складовими системи внеску православного духовенства у наукові історичні пошуки, освітній розвиток та навчально–виховний процес в духовних і світських навчальних закладах.

Н.М.Діанова глибоко дослідила різноманітні питання окресленої проблеми. Рецензована монографія, як і численні публікації автора у науковій періодиці, характеризуються глибоким розумінням проблеми в історичному вимірі, фактологічним наповненням та її науковим осмисленням.

Зауважимо ще на одну обставину, яка дозволяє позитивно оцінити рецензовану працю. Порушена автором тема приваблива тим, що дає науковцям простір для багатьох цікавих висновків, пов'язаних не тільки з чисто утилітарним їх застосуванням, а й дозволяє подивитись на проблему ширше. Звичайно, в одній праці дослідити всі питання неможливо, однак автором зроблена вдала спроба. Висновки та рекомендації науковця відкривають перспективу продовження роботи. Важливо донести до суспільної свідомості тезу про практичну цінність і актуальність внеску православних архієреїв у духовних розвиток українського народу та збереження його ідентичності, яка формує особистість громадянина, що передбачає всебічну розвиненість, досконалість, гідність та інші позитивні якості. Виходячи з цього, стає зрозуміло й актуальність обраної теми монографічного дослідження.

Історичний досвід, що його актуалізував автор своїм дослідженням, сьогодні набуває особливого значення. Реформування, що відбуваються у галузі освіти в Україні, потребують вивчення історичного досвіду та нової оцінки відповідно до потреб часу.

Серед побажань, які виникли під час ознайомлення з текстом монографії, то варто було б у 3 розділі параграфу 3.2., де розкривається діяльність духовенства у світських навчальних закладах, аналіз ролі духовенства у розвитку церковнопарафіяльних шкіл перенести у параграф 3.1., адже саме там йдеться про роль православних ієрархів у розвитку духовної освіти, а школи даного типу належали до духовного відомства. Однак зазначена рекомендація не знижує наукової цінності дослідження.

Отже, рецензована праця не претендує на всеосяжність, проте потреба у написанні фундаментальної, узагальнюючої монографії із даної проблематики є викликом часу. Монографія заслуговує на схвальні відгуки та увагу читачької аудиторії. Вона буде цікавою як для тих, хто безпосередньо пов'язаний із даною проблемою, так і тих, хто за покликанням душі прагне зробити щось корисне для вітчизняної науки і освіти, тобто науковців, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, і для широкого загалу читачів.

Петренко І.Н. Рецензия на монографию: Дианова Н.М. Вклад высшего православного духовенства Южной Украины в развитие исторической науки и образования (конец XVIII – начало XX ст.). – Одесса: «Феникс», 2012. – 319 с.

Petrenko, I.M. Review of the monograph: Dianova, N.M. Contribution of the highest orthodox clergy of Southern Ukraine to the development of historical science & education (end XVIII – beginning XX st.) – Odessa: «Feniks», 2012. – 319 p.

ДОДАТКИ

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 327

Бичкова А.К.

Репутація як визначальний чинник позиціонування держави на міжнародній арені

Розглянуто теоретичні аспекти та засади категорії репутація в сучасній гуманітарній науці, проаналізовано фактори виміру репутації країн за дослідженнями Інституту Репутації. Визначено особливості впливу репутації на позиціонування країни у міжнародних відносинах.

Ключові слова: репутація, позиціонування держави, фактори впливу на репутацію, Інститут Репутації.

Міжнародна репутація є вагомим показником економічної та політичної авторитетності країни на світовій арені. Просування національних інтересів і підвищення репутації власної країни – це стратегічні для будь-якої держави дії, інвестиції в майбутнє. Від репутації держави залежить і рівень патріотизму країни та її мешканців. Існує велика кількість факторів, що впливають на репутацію держави. На сучасному етапі значну роль відіграють засоби масової інформації. Особливості категорії репутація досліджували у своїх роботах П.Дойль, Т. Лоусон, Д. Геррод, Ч. Фомбран, С. Ван Ріл та ін.

Предметом дослідження є репутація, як чинник, що впливає на позиції держави на міжнародній арені. Мета статті полягає в тому, щоб на основі теоретичного та практичного матеріалу розкрити сутність та особливості репутації держави, як чинника позиціонування на міжнародній арені. Завданням статті є аналіз теоретичних аспектів та засад формування категорії репутація та проаналізувати репутаційні виміри в контексті впливу на позиціонування держави в міжнародних відносинах.

Суспільство на сучасному етапі характеризується стрімким розвитком у бік інформаційних технологій та інновацій. Ці технології залучаються до процесу державного управління. Вдала державна внутрішня та зовнішня політика є запорукою успіху репутації країни на міжнародній арені. Держава поєднує в собі численні економічні, політичні ресурси, культуру, традиції, народ. При побудові репутації країни потрібно брати до уваги державу у комплексі, але спиратися на її сильні сторони. Державна репутація – колективне уявлення результатів минулої діяльності держави, що описує здатність держави передавати цінні результати чисельним зацікавленим сторонам. Репутація країни, за визначенням Всесвітньої організації з туризму, – це сукупність емоційних і раціональних уявлень, що впливають із зіставлення всіх ознак країни, власного досвіду і чутко, що впливають на створення певного образу. Всі перераховані фактори дозволяють при згадці назви відразу ж будувати цілий ланцюг асоціацій по відношенню до даної країни [9].

Репутація – це громадська оцінка, динамічна характеристика поведінки організації, людини, країни, яка формується протягом досить тривалого періоду часу. Вона складається на основі сукупності інформації про всі реальні справи організації, про те, яким

чином організація вирішує поставлені перед нею завдання, виконує прийняті на себе зобов'язання, якими методами буде свою поведінку в певних ситуаціях. Репутація побічно гарантує, що організація є надійною. Якщо сприятливий імідж залучає нових партнерів і споживачів, то створена роками репутація змушує їх залишатися вірними один раз зробленому вибору [4].

Репутація формується на основі достовірних знань і оцінок (наприклад, таких – надійний, вигідний, зручний), тобто припускає раціональний, аналітичний підхід, часто підкріплений власним досвідом взаємодії. Репутація більшою мірою, ніж імідж, визначає прийняття цільовими аудиторіями рішення («за» чи «проти») з питання співпраці з людиною, організацією, тощо в тій чи іншій формі [3, с.145].

Т.Лоусон і Д. Геррод простежують прямий зв'язок між такими поняттями як репутація і честь (honour): «репутація (honour) – термін, що відображає положення індивіда в суспільстві, а також позначає суб'єктивне почуття поваги, що виникає у зв'язку з таким становищем. Соціальна репутація є важливою характеристикою в багатьох суспільствах, оскільки пов'язана з уявленнями про відповідну поведінку і повагу групи по відношенню до її власника» [6].

Дослідники Ч. Фомбран та С. Ван Ріл пропонують розглядати репутацію у декількох вимірах: економічному, стратегічному, маркетинговому, організаційному, соціологічному, бухгалтерському та інтегративному. Інтегративний вимір, на думку дослідників, передбачає, що репутація – це суб'єктивна колективна оцінка надійності організацій з наступними характеристиками:

- репутація – це похідна, вторинна характеристика промислової системи, що створює «вихідний» статус організації;
- репутація – це зовнішнє відображення внутрішньої ідентичності компанії;
- репутація походить з попереднього розміщення ресурсів і передісторії та створює «мобільні бар'єри», що обмежують як діяльність організації, так і реакції конкурентів;
- репутація підсумовує оцінку ефективності минулої діяльності різноманітними експертами, які оцінюють здатність і потенціал організації задовольнити різні критерії;
- репутація походить з чисельних, але пов'язаних іміджів організації серед всіх зацікавлених сторін та інформує про її загальну привабливість для працівників, споживачів, інвесторів та локальних суспільних груп;
- репутація уособлює два фундаментальні виміри ефективності організації: схвалення її економічної діяльності та соціальної відповідальності [10].

Стефан Е. Грейзер, професор Гарвардської бізнес-школи, узагальнивши результати дослідження, в якому брало участь більше десяти тисяч менеджерів із 16 країн, приходять до висновку, що основною сполучною ланкою між репутацією, корпоративним поведінкою і громадською думкою є довіра. Ним було виділено шість ключових рушійних сил при побудові репутації суб'єкта діяльності, а саме: «конкурентоспроможність», «лідерство на ринку», «орієнтація на покупця», «обізнаність», «корпоративна культура», «комунікації» [2, с.213].

Наявність позитивної чи негативної репутації є недостатньою для позиціонування держави в міжнародних відносинах. Важливим є вміння управляти репутацією на благо своєї країни. Негативні відтінки репутації можуть належним чином вплинути на роль держави у міжнародному співтоваристві. Доцільним є поєднання таких категорій, як репутація та менеджмент.

Згідно Джеррі Гріффіну, автору книги «Репутаційний менеджмент» технологія репутаційного менеджменту за своєю природою є процедурою управління інформаційними потоками різного ступеня близькості і складності. Основною ідеєю є окрема для кожного комунікаційного контакту програми управління репутацією. Так, зокрема для управління репутацією всередині підприємства пропонуються наступні принципи: «говори правду», «слухай клієнта», і т.д. У структурі зовнішніх зв'язків одним з важливих елементів програми є декларування «кредо» організації. Наприклад, фірма «Johnson and Johnson» заявляє: «Ми несемо відповідальність перед усіма, хто користується нашою продукцією і нашими послугами» [1, с.24–26].

Таким чином, суттєво репутаційного менеджменту, на думку Дж. Гріффіна, є прозорість, послідовність і оперативність інформації, спрямованої на підтримку корпоративної марки, а також відповідальність перед суспільством. Держава, яка несе

відповідальність за власних громадян та за власні дії матиме кращу репутацію серед власного населення і як наслідок на міжнародній арені.

Ключову роль для формування громадської думки має інформаційно – аналітичне забезпечення зовнішньої та внутрішньої політики держави, що пов'язане з діяльністю державних установ і зовнішньополітичних відомств із роз'яснення мети та завдань державної політики країни, її позиції щодо важливих подій міжнародного життя. Важливим є висвітлення цих подій та участі в них держави у засобах масової інформації. Саме через ЗМІ більшість населення отримує інформацію про події в країні та формує власний погляд. Позитивна репутація держави безпосередньо пов'язана із ставленням до нього як світової спільноти, так і її власних громадян. Від репутації держави залежить і рівень патріотизму країни та її мешканців [8].

Великий вплив на створення репутації держави формують стереотипи. [7, с.48–54]. Поняття соціального стереотипу вперше було введено в науковий обіг американським дослідником засобів масової інформації У. Ліппманом для позначення різнопросторових в громадській думці упереджених уявлень про членів різних національно-етнічних, соціально-політичних і професійних груп. Стереотипні форми думок, з приводу соціально-політичних питань трактувалися їм як своєрідні загальноприйняті морально-етичні правила [5, с.136].

Для того, щоб розуміти ключове поняття репутації країни, потрібно спиратися на певні критерії її визначення. Існують певні фактори, чинники, індикатори, що впливають на репутацію.

Усвідомлюючи важливість репутації країн для їх подальшого всебічного розвитку, Інститут репутації розробив модель, на основі якої можливе не тільки дослідження, але й порівняння репутації різноманітних країн – the Fombrun – RI Country Reputation Index («CRI») та RepTrak™ [10].

RepTrak™ – це розроблений Інститутом репутації інструмент вимірювання репутації серед всіх зацікавлених сторін – акціонерів, країн, промислових галузей тощо. У рамках цієї моделі був розроблений індекс державної репутації за адаптованими вимірами: емоційна привабливість, фізична привабливість, культурна привабливість, фінансова привабливість, лідерська привабливість та соціальна привабливість. Ці показники дозволяють дізнатися позиції держави чи то на міжнародній арені, чи у внутрішньому середовищі. Кожний з факторів має чинники, які впливають на нього. Емоційна привабливість включає в себе довіру, симпатію, кооперацію. Фізична привабливість – туризм, клімат, географія країни, спорт, багатство. Фінансова – ресурси, кредитоспроможність, стабільність, економіка. Лідерська привабливість здебільшого спирається на політичну стабільність. Соціальна привабливість містить велику кількість чинників до яких належать: медицина, соціальне забезпечення, поліція, рівень криміналу, добробут, освіта, рівень безробіття і т.д. Культурна привабливість – це історія, музика, культура, мистецтво, традиції.

Попередні виміри репутації країни існували до 2011 року. У 2011 році Reputation Institute зробив певні дослідження та змінив виміри [11]. Country RepTrak™ Pulse – серце моделі, що б'ється є показником довіри, задоволеності, поваги та гарного почуття суспільства щодо держави. Нова модель RepTrak Global Pulse™ передбачає аналіз по 3 ключовим факторам, які в свою чергу поділяються на певні під-фактори:

- Розширена економіка
 - Забезпечує високу якість продукції та послуг
 - Має багато відомих брендів
 - Вносить важливий внесок в світову культуру
 - Технологічно просунута
 - Добре освічена і надійна робоча сила
 - Значення освіти
- Привабливе середовище
 - Красива країна
 - Приємна країна
 - Пропонує привабливий спосіб життя
 - Люди доброзичливі і привітні
- Ефективний уряд
 - Пропонує сприятливі умови для ведення бізнесу

- Керується ефективним управлінням
- Прийняла прогресивну соціальну та економічну політику
- Відповідальний учасник світового співтовариства
- Є безпечним місцем
- Працює ефективно.

Кількість факторів було скорочено та видозмінено. У рамках цих моделей здійснюється велика кількість досліджень репутації багатьох держав, що допомагає їм вдало просуватися на міжнародній арені.

Сьогодні проблема створення позитивної репутації має виражену практичну спрямованість. Проте розглядаючи репутацію держави було досліджено і теоретичний аспект: виявлено компоненти, з яких складається репутація; проаналізовано умови і механізми формування ефективної репутації. Проаналізувавши теоретичні аспекти та засади формування категорії репутація та репутаційні виміри в контексті впливу на позиціонування держави в міжнародних відносинах можна зробити висновок, що репутація держави є одним з найважливіших аспектів у діяльності держави на світовій арені. Вона допомагає взаємодіяти з іншими суб'єктами міжнародних відносин.

Список використаних джерел

1. Букша К.С. Управление деловой репутацией. Российская и зарубежная PR- практика/К.С. Букша. – М.: И.Д. Вильямс, 2007. – 144 с.
2. Грейзер А.С. Маркетинг и государственная политика/А.С. Грейзер. – М.: ОФС–ПРЕСС, 2000. – 311с.
3. Джефкінс Ф., Ядін Д. Паблік рілейшнз: Навчальний посібник для вузів. Переклад з англійської за редакцією Б.Л. Сьоміна/Ф. Джефкінс, Д. Ядін – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2003. – 243с.
4. Зазыкин В.Г. Имидж организации: структура и психологические факторы эффективности / [Электронный ресурс] – В.Г. Зазыкин – Режим доступа: <http://tandem-forum.ru/articles/info/article23.html>
5. Липпман У. Монографія /ОБЩЕСТВЕННОЕ МНЕНИЕ/ У. Липпман. – Издательство ФОМ. – 384 с.
6. Лоусон Т. Социология: словарь-справочник: пер. с англ. К.С. Ткаченко /Т. Лоусон, Д. Гэррод. – М.: ФАИР–ПРЕСС, 2000.
7. Попович Н. Талисман для репутации / Н. Попович. // Стратегии. – 2007. – № 3. – 287 с.
8. Україна дипломатична. – Науковий щорічник. – К., 2004.
9. Шаталов Г. Образ, имидж, бренд и репутация региона – что это такое? / [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.regionpr.ru/page122.html>
10. Charles Fombrun, Cees Van Riel The Reputation Landscape// Corporate Reputation Review, Volume 1, Number 1 and 2, November 1997 [Электронный ресурс]/ Charles Fombrun, Cees Van Riel – Режим доступа: http://www.reputationinstitute.com/press/1_1_Reputation_Landscape.pdf
11. Global pulse. Country Reputation: Report 2011// [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.reputationinstitute.com/knowledge-center/databases>

Бычкова А.К. Репутация как определяющий фактор позиционирования государства на международной арене

Рассмотрено теоретические аспекты и принципы категории репутация в современной гуманитарной науке, проанализировано факторы измерения репутации страны по исследованиям Института Репутации. Определено особенности влияния репутации на позиционирование страны в международных отношениях.

Ключевые слова: репутация, позиционирование страны, факторы влияния на репутацию, Институт Репутации.

Bychkova, A.K. Reputation as a determinative factor in positioning of the country on the international arena

In this article there are analysed theoretical aspects and principles of the category of reputation in the modern humanitarian science and factors measuring reputation due to the investigations of the Reputation Institute. It is determined the influence of the reputation on the positioning of the country in international relations.

Key words: reputation, positioning of the country, factors of influence on the reputation, Reputation Institute.

УДК 902.01:903.26

Вахрамеева А.В.

Типология теракотовых статуэток Деметри і Кори–Персефони (по материалам Боспора)

Для VI–III ст. до н.е. выделяются два типа об'ємных статуэток Деметры та її дочки Кори–Персефони: стоячі та сидячі статуэтки. Кожен з цих типів поділяється на одиночні, парні та групові. Всі фігурки мають свої морфологічні та стилістичні особливості, які дозволяють виділити в кожному підтипі свої варіанти.

Ключові слова: Боспор, типология, типы теракот, культ Деметры, об'ємні статуэтки.

(статья друкується мовою оригіналу)

Вахрамеева А.В.

Типология терракотовых статуэток Деметры и Кори–Персефоны (по материалам Боспора)

Для VI–III вв. до н.э. выделяют два типа объемных статуэток Деметры и ее дочери Кори–Персефоны: стоящие и сидящие статуэтки. Каждый из этих типов подразделяется на одиночные, парные и групповые. Все фигурки имеют свои морфологические и стилистические особенности, которые позволяют выделить в каждом подтипе свои варианты.

Ключевые слова: Боспор, типология, типы терракот, культ Деметры, объемные статуэтки.

Древнегреческая культура оказала значительное влияние на становление европейской и мировой цивилизации. Изучение истории религии древних греков позволяет понять развитие культуры и мировоззрение не только этого народа. Среди наследия древних греков особое место занимают произведения искусства и предметы культовой практики, связанные с почитанием одной из наиболее популярных богинь – Деметры [1, с.26].

Роль Деметры в Древней Греции и ритуальная сторона культа богини плодородия рассмотрена в общих исследованиях по мифологии, религии древних греков. В специальной литературе детально охарактеризованы основные мифы и праздники, особенности почитания этой богини [2;3;4;5;6;7].

В ряде работ, посвященных истории религии Северного Причерноморья, культ Деметры рассматривается в рамках проблем религиозного мировоззрения [8;9].

Отдельные стороны этого культа рассмотрены в связи с новыми археологическими находками в Крыму и на Тамани [10;11;12;13;14]. Ряд исследований посвящен характеристике терракот Пантикапея, Фанагории, Китея, Горгиппии, Порфмия, святилища на Майской горе, а также статуэток из отдельных сельских поселений [15;14;16].

В основу многих исследований терракотовой пластики положена регионально–хронологическая типология [17;18;19;20]. Регионально–хронологический принцип описания терракот дает в своей основе ясное представление об изучаемом предмете, однако в характеристике отсутствует сюжет терракот, или он определен только для части терракот [1, с.26].

Сюжетно–морфологический принцип классификации терракот применен А. Русевой при изучении терракотовых статуэток Северо–Западного Причерноморья, которые разделены на три группы и классифицированы с учетом хронологических изменений [1].

Что касается источников, то их существенно дополнили археологические раскопки последних десятилетий в городах и сельских поселениях Боспора.

Цель данной работы: предложить типологию объемных статуэток, связанных с культом Деметры.

Хронологические рамки ограничены VI–III вв. до н.э., т.е., начиная с момента колонизации региона и до проявления кризисных явлений на Боспоре.

Географические рамки исследования охватывают территорию Боспорского царства (Керченский и Таманский полуостров и Придонье).

Прежде чем перейти к описанию иконографических типов терракот Деметры и ее дочери, остановимся на понятие «типология».

Типология – научный метод, основа которого – расчленение систем объектов и их группировка с помощью обобщенной модели или типа; используется в целях сравнительного изучения существенных признаков, связей, функций, отношений, уровней организации объектов [21].

В качестве основы, для типологии терракот, берется художественно–выразительные средства, прежде всего, объем, и по этому принципу предметы коропластики разделяются на две группы: объемные и протомы.

Объемные статуэтки можно классифицировать по сюжетно–морфологическому принципу с учетом хронологии и стилистических особенностей.

Для выявления типов статуэток следует, прежде всего, выделяются их сюжетные особенности. А далее, опираясь на сопоставление морфологических признаков статуэток, выделять варианты данного типа. Применение этого принципа с учетом хронологических характеристик позволяет представить общую картину развития отдельных групп, типов и вариантов терракот [1, с.27].

Несмотря на многочисленные находки, подробное описание терракот затруднено тем, что керамические формы неоднократно использовались, и многие детали стирались. Определенные трудности в выделении вариантов вызывает фрагментарность терракот.

Таким образом, статуэтки рассматриваются по группам в эволюционно–хронологическом порядке с выделением отдельных морфологических признаков (положение рук, ног, наличие атрибутов, детали одежды). Результаты применения сюжетно–морфологической типологии терракот Деметры и Кору–Персефоны можно выразить в виде схемы (рис.1).

Теперь перейдем к более детальной характеристики схемы представленной на рисунке 1. Объемные терракоты как по сюжету (положению фигуры) подразделяются на стоящие и сидящие статуэтки. Рассматривая детально сюжет каждого вида, можно выделить такие варианты: одиночные, парные, групповые. Здесь во внимание, прежде всего, берется количество фигур в одной статуэтке. В схеме представлены разновидности каждого из данных вариантов.

Стоящие фигуры – одиночные, парные и групповые статуэтки.

Одиночные статуэтки. В основном это изображения Кору. Подобный тип получил широкое распространение в Аттике и на Родосе.

Кора может изображаться как с венком или плодом в руках, так и без. В боспорской коропластике представлен вариант одиночной статуэтки Кору, которая изображает девушку с венком в руке. К середине VI в. до н.э. относится статуэтка стоящей Кору из архаического дома Тиритакис [22, с.7, 16, табл.3; 20, с.29]. К концу VI – началу V до н.э. относится фигурка Кору, найденная у с. Журавки (сельская округа Феодосии). В согнутой руке юной богини, возможно, цветок [1, с.170].

Парные статуэтки. Для конца V – начала IV в. до н.э. характерны статуэтки Деметры с маленькой дочерью Корой. Эта группа включает несколько вариантов. Так, например, Деметра–Куротрофос, одетая в хитон с короткими рукавами, и гиматий, изображена стоящей, одной рукой она поддерживает Кору, сидящую на плече, другой – держит ее

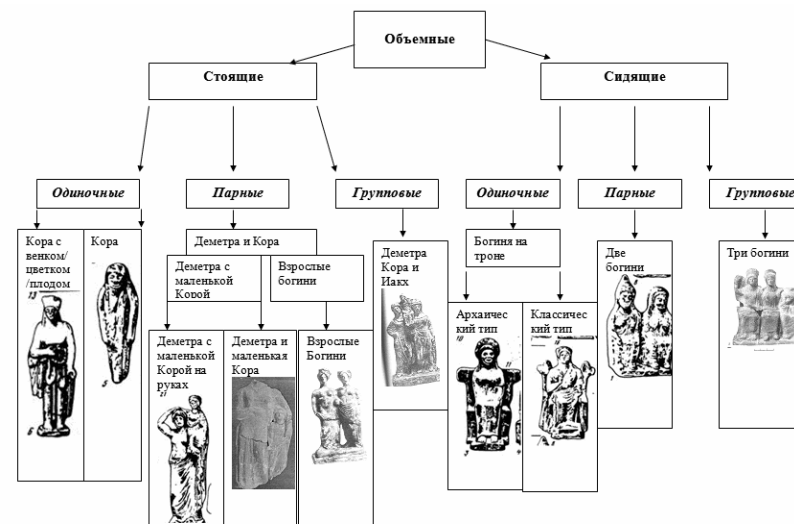

Рисунок 1
Классификация объемных статуэток Деметры и ее дочери Кору

за руку [22, с.17, табл.5.2]. Трактовка образа варьируется. Так, в Горгиппии найдены статуэтки с ребенком, лежащим на левой руке богини.

Выделяется вариант парных фигурок, где Деметра изображена с взрослой Корой. В святилище элевсинских богинь «Береговое 4» найдена парная статуэтка полуобнаженных богинь [23, с.228–229; 10, с.262]. Она датируется VI – V вв. до н.э.

Групповые статуэтки. Группу из трех человек представляет терракота из Феодосии V в. до н.э. Она изображает Деметру с Корой и Плутосом /Иакхом с крыльями за плечами [14, с.63]. Иакх считался сыном Деметры и Зевса и играл важную роль в Элевсинских мистериях [13, с.169].

Сидящие фигуры – одиночные, парные и групповые статуэтки.

Одиночные статуэтки. Данный тип был широко известен в архаический период в Ионии, на Родосе, Самосе и несколько позже распространен в Аттике [1, с.29]. Многими исследователями отмечается связь этих статуэток с монументальными статуями, например, сидящими статуями Бранхидов или архаическими женскими статуями из Милета [1, с.29]. В одном из погребений Пантикапея, статуэтка сидящей богини была найдена вместе с возлежащим богом. Аналогичный сюжет был найден в Нимфейском святилище. В возлежащем боге можно усмотреть Аида, мужа Кору–Персефоны или Диониса, который был тесно связан с элевсинскими богинями [14, с.62–63].

Несмотря на общий тип богини на троне, терракоты имеют свои отличительные черты. Трон архаического типа простой без деталей. В ряде случаев различается конструкция трона – с высокой спинкой, без спинки. С IV в. до н.э. трон начинают украшать, детализируют одежду. Изменения в данном типе развивались под влиянием развития аттической скульптуры. Стремление приукрасить статуэтку и применение более богатой раскраски придавало богини человеческий ее облик, красочность и живость [1, с.32].

Кроме того, различия можно проследить и в изображении лица, прически, головного убора. У некоторых изображений сильно вытянуто лицо. Волосы разделены пробором и густой массой обрамляют высокий лоб. Богиня может быть в калафе или стефани и гиматии. Руки лежат на коленях. Ноги параллельно одна другой всей ступней стоят на скамеечке или на выступе трона [1, с.30]. Датируется данный тип VI – началом V вв. до н.э. [22, с.17]. Подобные встречаются как в городах, так и в сельской местности Боспорского царства.

Парные статуэтки. Статуэтки сидящих богинь встречаются редко, впрочем, как и стоящие парные статуэтки. По характеру изображения – это парные богини, сидящие на троне в одинаковых позах. Несмотря на внешнее сходство, присутствуют возрастные различия. Фигура Деметры выше, шире и массивней со строгими чертами лица. У Керы–Персефоны лицо молодое, тонко моделированное. А. Русяева подчеркивает, что данное изображение имело глубокий сакральный смысл, и давало возможность представить богинь в их хтонической ипостаси. Официальный титул элевсинских богинь – «две богини», без выделения особых атрибутов подчеркивает их слияние в единую божественную субстанцию, дающую жизнь своим возвращением и несущую смерть своим уходом [9, с.39].

Групповые статуэтки. К V вв. до н.э. относится композиция, состоящая из трех богинь, сидящих рядом в торжественных позах. Это обобщенный образ элевсинских богинь Деметры, Керы и Персефоны. Культ Керы в VIII – начале VII вв. до н.э. был отдельным от культа Персефоны, в третьей богине, держащей плод граната, можно усмотреть Персефону. Разделение Керы и Персефоны напоминает о том, что раньше их культы были разными [9, с.218].

Таким образом, можно проследить типологию объемных терракот Деметры и Керы–Персефоны по сюжетно–морфологическим признакам с учетом хронологии и стилистических особенностей. Они подразделяются на стоящие и сидящие статуэтки. Каждый из этих типов подразделяется на одиночные, парные и групповые. Все фигурки имеют свои морфологические и стилистические особенности, которые позволяют выделить в каждом подтипе свои варианты.

Несмотря на многообразие вариантов, все статуэтки имеют устойчивый набор признаков (головной убор, фигура закутана в одежды). Предметы в руках богинь – цветок, венок, плод – традиционно относятся к Деметре и ее дочери. Эволюция типов статуэток, в хронологическом порядке, прослеживается в технике изготовления, обработке и вариации деталей. Все это позволяет говорить о том, что свобода размышления древних греков была почти ничем не стеснена.

Список использованных источников

1. Русяева А.С. Античные терракоты Северо–Западного Причерноморья (VI–I вв. до н.э.) / А.С. Русяева. – К.: Знание, 1982. – 165 с.
2. Cosmopoulos M.B. Greek mysteries: The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults / Michael B. Cosmopoulos. – London, New York: Routledge, 2003. – 265 p.
3. Грейвс Р. Мифы Древней Греции / Р. Грейвс; [пер. с англ. К.П. Лукьяненко]. – М.: Наука, 1992. – 620 с.
4. Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Богослужбные и сценические древности / В.В. Латышев. – СПб., 1997 – 362 с.
5. Лауэнштайн Д. Элевсинские мистерии / Д. Лауэнштайн. – М., 1996 – 368 с.
6. Нильссон М. Греческая народная религия / М. Нильссон; [пер. с англ. И.С. Соколов]. – СПб., 1998. – 218 с.
7. Тахо–Годи А.А. Греческая мифология / А.А. Тахо–Годи. – М., 1989. – 304 с.
8. Бондаренко М.Е. Государственные пантеоны древнегреческих полисов Северного Причерноморья: автореферат дис. ... канд. ист. наук / Московский государственный университет им. М. Ломоносова. – М., 2007. – 23 с.
9. Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени / А.С. Русяева. – К., 1979. – 172 с.
10. Завойкин А.А. ТΩ ΤΕΩ: образы и символы Матери и Дочери в святилище элевсинских богинь на «Береговом 4» / А.А. Завойкин // Боспорский феномен. – СПб., 2002. Ч. 1. – С. 259–266.
11. Масленников А.А. Сельские святилища Европейского Боспора / А.А. Масленников. – Тула, 2007 – 564 с.
12. Молев Е.А. Терракотовые статуэтки из Китейского святилища / Е.А. Молев, Н.В. Молева // Боспорские исследования. – Симферополь, 2003. – Вып. 3. – С. 252–263.
13. Петрова Э.Б. Античная Феодосия: история и культура / Э.Б. Петрова. – Симферополь, 2000. – 264 с.
14. Сапрыкин С.Ю. Культ Деметры в Боспорском царстве в VI – IV вв. до н.э. / С.Ю. Сапрыкин // Из истории античного общества. – Горький, 1983. – С. 59–72.

15. Ильина Т.А. Проблемы исследования античной коропластики Боспора: опыт комплексного анализа материалов святилища на Майской горе близ Фанагории: дис. ... канд. истор. наук: 07.00.06 / Т.А. Ильина. – М., 2008. – 220 с.

16. Шепко Л.Г. Терракоты поселения Заветное в Юго–Восточном Крыму / Л.Г. Шепко // Донецкий археологический сборник. – 2006. – №12. – С. 121–128.

17. Higgins R.A. Catalogue of the terracottas in the department of Greek and Roman antiquities British Museum / R.A. Higgins. – London, 1954 – 469 p.

18. Археология СССР. САИ – Вып. Г1–11. Терракотовые статуэтки. – Ч. 3., Пантикапей. – М., 1974. – 59 с.

19. Археология СССР. САИ. – Вып. Г1–11. Терракотовые статуэтки. – Ч. 4., Придонье и Таманский полуостров. – М., 1974. – 56 с.

20. Денисова В.И. Коропластика Боспора / В.И. Денисова. – Л., 1981. – 171 с.

21. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд. 2–е, перераб. и доп. М.: СПб., 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dic.academic.ru/contents.nsf/enc3p/>

22. Силантьева П.Ф. Терракоты Пантикапея / П.Ф. Силантьева // Терракотовые статуэтки. – М., 1974. Вып. Г1. – 11. Ч. 3. – С. 5–37.

23. Алексеева Е.М. Античный город Горгиппия / Е.М. Алексеева. – М., 1997. – 242 с.

Vahrameeva, A.V. Typology of terracotta statuettes of Demeter and Cora –Persephone (by materials of Bosphorus)

For VI–III centuries. BC there are two types of bulk statues of Demeter and her daughter, standing and sitting statues. Each of these types is subdivided into single group. All figures have their morphological and stylistic features that allow you to select in each subtype of their variants

Key words: the Bosphorus, Demeter, terracottas, typology.

УДК 329.8(477)

Руденко А.Ф.

Бренд партійного лідера на сучасному політичному ринку України

Простежено зв'язок успіху політичної партії на виборах від бренду її лідера. З'ясовано специфіку партійного позиціонування через персональний брендинг на сучасному українському політичному ринку. Акцентовано увагу на наслідках для партійних лідерів після повернення змішаної виборчої системи на парламентських виборах 2012 року.

Ключові слова: політична партія, партійний лідер, політичний ринок, бренд, парламентські вибори.

Ринковий вимір мають усі сфери людської діяльності, і політика не є виключенням. Політичне поле сучасної України, її ринок влади і політичний ринок взагалі формується швидше за ринок товарів й послуг. Важливим фактором такого розвитку є зростання конкуренції та боротьби між суб'єктами політичного ринку, результатами якої є поява політичних брендів, найбільш стійких і непохитних символів, які буквально в'їдаються в електоральну свідомість.

Сьогодні в Україні функціонує більш ніж 200 партій [2]. Однак особливість української багатопартійності полягає в тому, що партії так і не стали повноцінними суб'єктами на ринку владних ресурсів. Більшість громадян не сприймає політичні партії як дієві важелі для впливу на державну владу. Потреба у модернізації інституту політичної партії, повернення до змішаної виборчої системи, активізація політичної конкуренції обумовлює зростання інтересу дослідників до проблем партійного лідерства. Адже буває, що одна тільки особистість, своїм впливом, змушує систему скластися й успішно працювати.

Саме набуття бренду може дозволити політичним партіям посилити її зв'язок з масами, спиратися на довгострокові переваги виборців, забезпечити собі політичне довготривале життя. Ось чому проблеми бренду та брендінгу як процесу формування бренду стають цікавими не тільки для підприємців, але і для партійних лідерів.

Внаслідок характерної для української політики персоналізації політичні партії розглядаються все частіше як місце формування і самореалізації політичних лідерів. Партії, які зараз виникають, як правило, є командами одного лідера, а лідерство розглядається як основний момент у розвитку партій. Досить часто лідери самі собі вибирають партію. Особливо посилюється роль лідерства в умовах, коли відсутні старі партії зі стійкою репутацією.

Така ситуація зумовлює необхідність дослідження персонального брендінгу політиків. До того ж, для сучасної України актуальною є проблема довіри до сучасних політичних лідерів, особливо в контексті парламентських виборів 2012 року, які здатні забезпечити перемогу своїй партії саме через свою популярність.

У сучасній Україні дослідження проблем партійного лідерства також обумовлено тим, що є наявність потреби в авторитетних партійних лідерах, які б відповідали певним очікуванням народу.

Великого значення проблемі політичного лідера надавали мислителі усіх часів. Зокрема, такі, як Макіавеллі, Емерсон, Ніцше, Тард. Деякі питання пов'язані з роллю лідерів розглядалися в роботах Г.Алмонда, Ж.Блонделя, М.Вебера, М.Дюверже.

Сьогодні в Росії проблема іміджу політичних партій та їх лідерів розробляється Т.Грінберг [1], О.Мякотіною [8], І.Недяк [10], О.Шестопал та ін.

У дослідженнях українських політологів В.Бебика, Д.Видріна, А. Моїсєєва [4], М.Морарь [5–6], Д.Табачника, М.Томенка аналізуються окремі аспекти стану та перспектив становлення та розвитку партійного лідерства в Україні.

Мета даної статті – визначити специфіку партійного лідерства сучасного політичного життя України в контексті набуття його ознак бренду.

Політична партія є досить складним конгломератом ідей, програм, а також лідерів, окремих членів партії і цілих партійних організацій, включаючи їх діяльність, відносини партії і її фракції до тих чи інших політичних подій тощо. Виборець, визначаючись у своїх електоральних уподобаннях і голосуючи на виборах, не володіє всім комплексом інформації, що пов'язана з діяльністю партій у політичній системі. Він сприймає її в цілому, орієнтуючись на образ партії, що склався в його свідомості [1,с.200]. Найчастіше цей образ ототожнюється в масовій свідомості саме з іміджем політичного лідера. Для людей характерно персоналізоване сприйняття політичної влади, яке редукує всю сукупність владних відносин до фігури конкретного політичного лідера. Саме так можна пояснити тенденцію, особливо помітну на пострадянському просторі, за якої явка на президентських виборах є вищою, ніж на парламентських (так звані вибори «першого та другого порядків»). Так, на виборах до Верховної Ради України у 2002 р. явка виборців склала 69,2%. Натомість у президентських виборах 2004 року взяло участь 77,5% виборців (75% (1 тур), 80,6% (2 тур), 77,1% (повторне голосування 2 туру). В 2006, 2007рр. явка становила 67,6% та 62% відповідно, а на президентських виборах 2010р. – 67,9% (66,7% (1 тур), 69,1% (2 тур) [11,с.36].

Високий рівень персоналізації сучасної української політики пов'язаний, насамперед, з тим, що більшість населення країни не здатні здійснити політичний вибір, що заснований на їх власних реальних інтересах. Ця нездатність пояснюється тим, що в суспільстві ще не сформована стала система політичних рухів та партій, що виражають інтереси конкретних соціальних груп населення [8,с.4].

До того ж варто зазначити, що більшість населення сьогодні не включена в процес реальної політики, має недостатньо чітке уявлення про програмні документи політичних партій, тим більше, що на перший погляд, вони мало чим відрізняються один від одного, а також не ідентифікує партії як виразників інтересів певних класів, які активізують свою діяльність лише в період виборчих кампаній.

Отже, можна констатувати, що у 21 ст. на зміну боротьбі політичних ідей прийшла боротьба політичних технологій та іміджів. При цьому політичний дискурс вибудовується навколо суб'єктів – носіїв іміджів.

Усі провідні вітчизняні партії і блоки – це структури яскраво вираженого вождистського типу. Звичайно, роль лідера величезна і на Заході. Консервативна партія Великобританії на чолі з Маргарет Тетчер і консерватори без Тетчер – це далеко не те саме. Лейбористська партія часів Ніла Кіннока зовсім не така, як в епоху Гордона Брауна та Еда Мілбенда. Але навіть з відходом лідера консерватори залишаються консерваторами, а лейбористи – лейбористами [7]. В Україні ситуація інша. Українські партійні лідери перетворюються на «бренди» своїх партій. Лідер партії виступає її обличчям, та у масовій свідомості асоціюється з певною політичною силою, так Ю.Тимошенко – БЮТ, В.Янукович (навіть вже не будучи її формальним лідером) – «Партія регіонів», А.Яценюк – «Фронт змін».

Російська дослідниця Ірина Недяк визначає політичний бренд, як ім'я (назва) політичного товару (лідера, партії, програми, ідеї тощо), особливостями якого є повсюдна популярність і глибока вкоріненість у масовій свідомості. На комерційному ринку виробникам важливо постійно підтримувати свою торгову марку, те ж стосується і політичного ринку [10,с.269], в рамках якого процесу брендінгу підлягають не тільки товари, скільки взаємини, принципи та етика ведення справи, культурні стандарти управління і комунікації. Бренд в цих умовах стає своєрідною системою, яка вбирає в себе поняття іміджу та репутації. Відтепер реально брати участь у політичному житті країни зможуть тільки партії, що мають сильні бренди [16,с.233]. У виборчих змаганнях одержить перемогу не той, хто запропонує «покупи» детально відпрацьовану, обґрунтовану ідеологічно програму, а той, хто створить яскравий символ–бренд, – своєрідну привабливу торгову марку.

При цьому, при значній важливості гасел та символіки для формування іміджу партії, символом і виразом політичного бренду є конкретна людина, політичний лідер, а не емоційно–забарвлений слоган. Тобто, сьогодні на політичному ринку в конкурентній

боротьбі змагаються не політичні ідеї і програми, не політичні партії, а персональні бренди. Центральним елементом персонального брендингу є певний лідер, політик, якого зводять до рангу героя, рятівника, народного улюбленця тощо, за допомогою освітлення його певних особистих якостей чи діяльності.

Фахівець з брендінгу В.Тамберг виділяє 3 моделі бренду–особи, які лежать в основі іміджу [15]:

1. ситуативна модель, мається на увазі така ситуація в житті, в якій особа–бренд є вже авторитетом, наприклад шестизразовий чемпіон світу з кікбоксингу В.Кличко сьогодні лідер популярної партії «УДАР»;

2. рольова модель – частина стереотипу, що відповідає за сприйняття типу особистості споживача бренду. Яскравими прикладами рольових моделей є образи Юлії Тимошенко – «вічна опозиціонерка», А.Яценюка – «інтелігент»;

3. культурний фактор. При цьому в кожній людині перетинається безліч культур, обумовлених його походженням, вихованням, захопленнями, професією. Наприклад, Сергій Тігіпко – фінансист, ефективний менеджер, бізнесмен.

Бренд особи робить «об’єкт споживання», який пов’язаний з цією особою, більш яскравим, цікавим. Фільм з «зіркою» свідомо цікавий більш широкій публіці, ніж фільм аналогічного сюжету і бюджету але без відомих акторів. Компанія (партія), де керівник «зірка», тобто людина–бренд, персона в чомусь видатна, більш цікава як «споживачам продукції» (електорату), так і працівникам (однопартійцям) [14].

Жак Сегела, відомий як «людина, що робить Президентів», взагалі не бачить політичної партії без свого героя. Він пише, що в наше століття масової інформації люди потребують в яскравих образах. «Виборець голосує в першу чергу за особистість, а аж ніяк не за програму». Політична партія, яка не має свого героя, свого прапорonoсця і носія ідеалу, приречена на провал. Успіх неможливий, якщо у партії немає лідера, імідж якого відповідав би його електорату» [13, с.52].

В Україні для більшості громадян (58,1%), згідно даних Центра Разумкова, особистість лідера має першочергове значення під час голосування за відповідну партію; для 17,8% – другорядне значення, для 14,3% – зовсім не має значення [9, с.80].

Однак політичні партії – це масові політичні організації, в яких лідерство може бути розподілено серед кількох політиків. Тому для формування їх більш цілісного і розгорнутого іміджу доцільно актуалізувати і підкреслити особистості і тих політичних персоналій, яких прийнято вважати лідерами громадської думки. Це в свою чергу сприятиме підвищенню загальної популярності лідерів партії і зміцненню у свідомості суспільства образу партії як єдиної політичної сили. Особливо важливо розгорнуто представляти імідж декількох лідерів у період виборчих кампаній, коли партійні списки очолюють так звані «перші п’ятірки». Своєрідна диверсифікація іміджу політичних партій за рахунок лідерського ресурсу дозволяє залучити на сторону партії найбільше число голосів. Не випадково формуванню «першої п’ятірки» передують серйозний партійний відбір [1, с.205].

Так, на парламентських виборах 2007 року Партія регіонів була представлена першою п’ятіркою у складі Віктора Януковича, Раїси Богатирьової, Тараса Чорновола, Іни Богословської і Нестора Шуфрича. Ці люди гордо відстоювали «лінію партії» в телеефірах, їх особи красувалися на біг–бордах і обкладинках журналів, їх прізвища першими значилися в бюлетенях, які виборці отримували в день голосування до Верховної Ради.

Тоді як, більшість інших політичних партій будували свою іміджеву стратегію тільки лише навколо свого лідера – Юлії Тимошенко (БЮТ) чи Петра Симоненка (Комуністична партія України).

Найважливішим елементом при визначенні іміджевої стратегії слід вважати залучення в партію популярних політичних і громадських діячів, здатних стати маяком для потенційного електорату і нових членів партії. Особливо це важливо в період виборчих кампаній, коли політичні партії позиціонують себе через своїх керівників і інших лідерів громадської думки, здатних принести додаткові голоси політичної партії через свою особисту популярність [1, с.205]. Наприклад, перехід В.Чорновола до «Партії регіонів» у 2004 р. для даної політичної сили мав стратегічну мету – отримання голосів виборців Західної України. Також яскравими прикладами є проходження до

Верховної Ради України у 2006 р. співачки Руслани за списками «Нашої України» на хвилі її популярності після перемоги на Євробаченні, чи композитора Яна Табачника, народного депутата від «Партії регіонів» V та VI скликань.

Відносно якості, як і на комерційному ринку, поганий товар на політичному ринку не буде користуватися популярністю, його не будуть «купувати». Тобто необхідно виключати неактуальні ідеї, а також ті, які можуть нашкодити, а у відношенні людей – виключати злочинців, кандидатів з поганою репутацією і так далі [1, с.286].

Процес персонального брендингу передбачає створення довготривалого іміджу, розрахованого на надання політичному товару високої й стабільної репутації на політичному ринку. Проте нерідко така репутація може мати й негативний характер (наприклад, скандали навколо О.Ляшко (БЮТ), Р.Ландика («Партія регіонів»)).

Бренди – це відносини довіри, засновані на системі переконань і тісно зв’язані з колективним наданням споживачам виняткової цінності. Отже, довіра до політика, асоційованого з партією, при правильному PR–супроводі може бути переадресовано політичній партії. Інакше кажучи, механізм політичної реклами, головною метою якої стає «розкручування» та популяризація певного політичного бренду, базується на експлуатації символічного капіталу суб’єкта політики.

Взаємозв’язок лідера та партії визначається його здатністю компенсувати низьку ефективність організаційних, кадрових та програмно–цілевих ресурсів партії. Так, наприклад, свого часу лідер Соціалістичної партії України О.Мороз значним чином компенсував непопулярність її партійного керівництва. Постать А.Яценюка, який позиціонує себе як політик нової генерації, антикризовий лідер–менеджер також прагне компенсувати невисоку функціональність партійного проекту «Фронт змін» та його програми [4]. Це ж намагається робити лідерка партії «Україна, вперед!» Н.Королевська. Отже, в Україні на сучасному етапі існування популярного серед потенційних виборців лідера значно підвищує шанси будь–якої партії на електоральний успіх. З іншого боку – надперсоніфікація діяльності партії може перетворити її на закриту структуру з системою обслуговування інтересів лідера та групи, що його підтримує. Свідченням цього є навіть назви партій або їхніх виборчих блоків, пов’язаних з іменами лідерів: блок В.Литвина, Ю.Тимошенко [4]. Так, після арешту Ю.Тимошенко, багато говорили про те, що донька «вічної опозиціонерки» української політики, Євгенія Тимошенко, очолить опозицію. Це була спроба взяти бренд, і є свідченням того, що Блок Тимошенко – партія одного політика.

Позиція лідера значним чином впливає на вибір та можливості реалізації стратегії діяльності партії. Щоб «вижити», вона може обрати стратегію діяльності «народної опозиції», суть якої в критиці діячів уряду та парламентської опозиції. В Україні на роль такої претендують партії: ВО «Батьківщина», «Фронт змін» А.Яценюка, партія В.Кириленка («За Україну!»), ВО «Свобода» О.Тягнибока, «УДАР» В.Кличка, «Україна – Вперед!» Н.Королевської. Роль опозиційного лідера в сучасній українській політиці завжди більш вигідна з точки зору швидкості отримання електоральних дивідендів у ситуації стратегічних прорахунків провладних партій. Так, на користь цього аргументу свідчить, наприклад, вибір переходу в опозицію А.Яценюка після перемоги В. Януковича на президентських виборах, розуміючи, що прорахунки влади автоматично будуть асоціюватися з лідером та партією [4].

Другий варіант передбачає залучення лідера партії до роботи в провладних інститутах. У цій ситуації лідер, безумовно, отримує можливість просувати свою політичну силу, але у той же час і бере на себе відповідальність за реалізацію стратегії розвитку країни домінуючих політичних партій. Так, С.Тігіпко, лідер партії «Сильна Україна», ризикнув прийняти пропозиції Президента України В. Януковича, і брати участь у роботі виконавчої влади. Вмільний керівник, успішний менеджер С. Тігіпко взяв на себе значну частину реалізації непопулярних реформ, що призвело до зниження його авторитету та рейтингу [4].

Партійне лідерство трансформується у лідерство політичне, а лідер партійної сили обіймає важливу державну посаду, адже мета будь–якої політичної партії – це здобуття влади, що й відрізняє її від громадського об’єднання. Особливо активізувався процес приходу партійних лідерів у владу після конституційної реформи 2004 р. Парламентсько–президентська форма правління зумовила високу залежність пар-

тійного складу уряду України від результатів політичних партій, які були здобуті на парламентських виборах. Зокрема, тривалий період прем'єрства Ю.Тимошенко (2007–2010 рр.) став можливим завдяки високому результату БЮТ на парламентських виборах 2007 р. Водночас ці ж вибори визначили і високий рейтинг «Партії регіонів», що стало однією з передумов повернення цієї політичної сили у Верховну владу [5, с.165]. Цей процес завершився перемогою на президентських виборах у 2010 р., вперше за історію української незалежності, партійного кандидата – В.Януковича, а також призначенням партійних лідерів «регіоналів» на провідні державні посади.

Маючи значний особистий рейтинг, провідні партійні лідери часто розглядають парламентські компанії як генеральну репетицію своєї участі у президентських перегонах. Так, успіх «Нашої України» на виборах до Верховної Ради передував перемозі Віктора Ющенка на виборах президента країни у 2004 році. У свою чергу високі показники Блоку Юлії Тимошенко на виборах у парламент у 2006 і 2007 рр. не лише сприяли призначенню останньої на посаду Прем'єр-міністра України, але й у великій мірі визначили її значні результати в ході президентської компанії 2009–2010 рр. [5, с.167].

Особливістю парламентських виборів 2006 року було створення так званих іменних блоків і передвиборчих об'єднань. Так, якщо у 2002 році за місця в Верховній Раді конкурували «Виборчий блок Віктора Ющенка «Наша Україна» та «Виборчий блок Юлії Тимошенко», то у 2006 році із 45 партій і блоків, зареєстрованих в Центрвиборчкомі, 8 містили в своїй назві прізвища політиків, що їх очолювали (Блок Наталії Вітренко «Народна Опозиція», «Народний блок Литвина», Блок «Костенка – Плюща», Блок Юрія Кармазіна, Блок Марчука, Блок Лазаренка тощо). Цікаву назву мала політична сила «Партія політики Путіна», що також є прикладом реально працюючого бренду лідера. При цьому парламентські змагання показали, що такий прийом, як створення іменних блоків, може собі дозволити лише дуже популярний політик.

У 2007 р. 4 партії і блоки з 21, зареєстрованих ЦВК України, мали в назві прізвища політичних лідерів. Теж варто відмітити цікавий іменний бренд – Виборчий блок «КУЧМА» (Конституція – Україна – Честь – Мир – Антифашизм), очолюваний О.Волковим.

Отже, на виборах 2006, 2007 рр. електорат обирав не між партіями, а між відомими іменами. Так, НСНУ у 2007 р. тут мав програвшу позицію через відмову В.Ющенко очолити даний блок, що і відобразилося на остаточних результатах виборів. Таким чином, виборчі кампанії 2006, 2007 рр. віддзеркалили парадоксальну ситуацію в суспільному житті країни. Фактично голосування здійснювалося за партійним списком, а вибір відбувався за мажоритарним варіантом.

Чергові вибори 2012 року повинні змусити знов політиків задуматися про брендінг. Внаслідок заборони створювати блоки політичних сил на парламентських виборах 2012 року, згідно Закону України «Про вибори народних депутатів» від 17.11.2011 р. [12], можна передбачити, суттєве скорочення іменних політсил, що створювалися під вибори під конкретного популярного політика. А лідери політичних партій вже сьогодні, розуміючи неспроможність провести свою політичну силу до парламенту, подолавши 5%-й виборчий поріг, вже заявили про намір йти за мажоритарними списками, щоб забезпечити собі прохідне місце, виїжджаючи на своєму бренду (В.Литвин). Так само можна передбачити дії О.Мороза, Н.Королевської, Н.Вітренко, які, вірогідніше, будуть балотуватися за мажоритарними округами. Безсумнівно, відомі бренди «спрацюють», а вже у парламенті обрані політики обиратимуть з ким вигідніше їм співпрацювати, і, скоріше за всього, це будуть провладні сили.

Зважаючи на те, що Юлія Тимошенко залишається активним фактором української політики, «Батьківщина» виступає «парасолькою» для представників низки опозиційних сил, зокрема «Фронт змін», «Реформи і порядок», «За Україну», «Народної самооборони». Така строкатість ставить під сумнів спільність дій опозиційних сил у новообраному парламенті. Більш того, можна передбачити, «перетікання» депутатів, обраних за списками опозиції, до провладних фракцій.

Кандидати у мажоритарних округах від політичних партій виїжджатимуть на брендах, які розкручувалися на загальноукраїнському партійному рівні.

Орієнтованість на конкретних діячів, які пропонуються партійними осередками на місяцях під час виборів та інших акцій, свідчить про авторитарність дій, намірів

та поведінки таких «політиків за випадком», низький рівень політичної культури та правової інформованості громадян щодо реалізації своїх виборчих прав. При цьому більшість партійних лідерів не апелюють до знань виборцями дійсного стану справ в регіонах та населених пунктах, до життєвої логіки, а звертаються до почуттів людей, незадоволених своїм матеріально-побутовим становищем [3, с.15].

За мажоритарною складовою виборів, яка апелює до персональної довіри електорату, також можливо передбачити серед обраних самовисуваних перетікання до провладних фракцій, що є своєрідним прикладом працюючого бренду партії – партії влади.

За умов, коли українська партійна система є квазіпартійною за власною сутністю, її вдосконалення, зокрема за допомогою видозміни електоральної системи, має стати метою оптимізації правил і механізмів політичного ринку, оскільки становлення політичної системи західного типу може бути досягнуто лише за умов інституціоналізації базових механізмів її функціонування. Однак, незважаючи на відмову від іменних політичних блоків і закріплення цього на законодавчому рівні, в українських реаліях персональний бренд на парламентських виборах буде відігравати істотну роль.

Таким чином, бренди партійних лідерів сьогодні залишаються ефективним інструментом впливу на виборця, та дозволяє вирішувати ряд найважливіших завдань, пов'язаних із забезпеченням довготривалого політичного життя, а також персональною чи партійною легітимацією у владних структурах.

Список використаних джерел

1. Гринберг Т.Э. Политические технологии: ПР и реклама: Учеб. пособие для студентов вузов / Т.Э. Гринберг. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 317 с.
2. Єдиний реєстр громадських формувань [Електронний ресурс] // Міністерство юстиції України. – 2012. – 30 травня. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/parties> – Назва з титул. екрану.
3. Іпатов Е.Ф. Реалії та суперечності партійного лідерства в українському суспільстві: політологічний аспект / Е.Ф.Іпатов, В.В.Павловський // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: 36. наук. праць. – 2010. – №1(5) – С. 13–17.
4. Моїсєєва А.С. Партійне лідерство: особливості реалізації в сучасній Україні [Електронний ресурс] / А.С. Моїсєєва // Політологічні записки: Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 3. – Режим доступу до журн.: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Polzap/2011_3/11masrsu.pdf – Назва з титул. екрану.
5. Морарь М.В. Особливості формування партійних лідерів в умовах політичної структуризації українського суспільства / М.В. Морарь // Грані. – 2010. – №6(74). – С.162–168.
6. Морарь М.В. Політична діяльність партійних лідерів сучасної України: теорія і практика / М.В. Морарь, Н.П. Морарь // Грані. – 2011. – №1(75). – С.173–177.
7. Мустафін О. Слони, осли та інші звірі. Домашнє завдання для партійних активістів [Електронний ресурс] / О. Мустафін // Дзеркало тижня. – 2007. – №36(665). – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/sloni_osli_inshi_zviri_domashne_zavdannya_dlya_partiynih_aktivistiv-51407.html – Назва з титул. екрану.
8. Мякотина О.В. Имидж политического лидера: тенденции становления и изменения: автореф. дис... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 «Полит. ин-ты, этнополит. конфликтология, нац. и полит. процессы и технологии» / О.В. Мякотина. – Москва, 2008. – 28 с.
9. Національна безпека і оборона [Електронний ресурс]: журнал / Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – К., 2010. – №5(116). – 84 с. – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/357438/> – Назва з титул. екрану.
10. Недяк І.Л. Политический маркетинг. Основы теории / Ирина Недяк. – М.: Весь Мир, 2008. – 352 с.
11. Петров О. Що обумовлює низьку довіру населення України до політичної еліти? / О. Петров // Соціальна психологія. – 2007. – № 5. – С. 35–38.
12. Про вибори народних депутатів України: закон України від 17.11.2011 №4050–VI [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4061-17> – Назва з титул. екрану.

13. Сегела Ж. Национальные особенности охоты за голосами: 8 уроков для кандидата–победителя / Ж. Сегела. – М.: Вагрус, 1999 – 262 с.

14. Тамберг В. Бренд первого лица компании [Электронный ресурс] / В.Тамберг // Высокий брендинг / Тамберг & Бадьин. – 2009. – 01.11. – Режим доступа: <http://newbranding.ru/articles/branding-of-boss>

15. Тамберг В. Я–бренд. Структура имиджа человека–бренда [Электронный ресурс] / В.Тамберг // Высокий брендинг | Тамберг & Бадьин. – 2011. – 04.05. – Режим доступа: <http://newbranding.ru/articles/personal-branding>

16. Тамберг В., Бадьин А. Бренд: боевая машина бизнеса / В.Тамберг, А.Бадьин. – М.: Олимп–бизнес, 2005. – 240 с.

Руденко А.Ф. Бренд партийного лидера на современном политическом рынке Украины

Прослежена связь успеха политической партии на выборах от бренда ее лидера. Выяснена специфика партийного позиционирования посредством персонального брендинга на современном украинском политическом рынке. Акцентируется внимание на последствиях для партийных лидеров после возвращения смешанной избирательной системы на парламентских выборах 2012 года.

Ключевые слова: политическая партия, партийный лидер, политический рынок, бренд, парламентские выборы.

Rudenko, A.F. The brand of the party leader on the modern political market of Ukraine

The relationship of success of the political party for election and the brand of the leader are described. The specific character of the party position through the personal branding in the modern Ukrainian political market has been found out. The attention is concentrated on the consequences for the party leaders after the return of a mixed electoral system in the parliamentary elections in 2012.

Key words: party, party leader, political market, brand, parliamentary elections.

НАШІ АВТОРИ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Алієва Лятифа – доктор філософії з історичних наук, заступник директора з науки Архіву політичних документів Управління справами Президента Азербайджанської Республіки.

Білан Сергій Олексійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і політології Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ).

Булгаков Юрій Володимирович – науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського.

Буряк Людмила Іванівна – доктор історичних наук, завідувач відділом Українського інституту національної пам'яті.

Буяк Богдан Богданович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, проректор з наукової роботи та міжнародного співробітництва Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка.

Вербовий Олексій Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Воронянський Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування», філософії та історії України при Харківському національному технічному університеті сільського господарства імені Петра Василенка.

Гай-Нижник Павло Павлович – доктор історичних наук, академік Української академії наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.

Германюк Світлана Ярославівна – аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Демченко Олександр Петрович – аспірант кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Драганенко Володимир Петрович – аспірант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Дутчак Олена Іванівна – кандидат історичних наук, викладач кафедри туризму і краєзнавства Інституту туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Жолоб Михайло Петрович – аспірант кафедри історії та археології слов'янських народів Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Іманова Саміра – дисертантка кафедри нової та сучасної історії країн Європи і Америки Бакинського державного університету (Азербайджан).

Комар Володимир Леонович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Комар Євгеній Григорович – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Комарницька Ірина Юріївна – аспірант кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Куксенко Сергій Іванович – аспірант кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Кулаковський П.М. – м. Чернігів.

Кулішенко Тамара Юріївна – викладач кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування», філософії та історії України при Харківському національному технічному університеті сільського господарства імені Петра Василенка.

Лагодзінський Віталій Володимирович – здобувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мамедов Нуру – кандидат історичних наук, доцент Бакінського державного університету (Азербайджан).

Мандрик Марія Вікторівна – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри державної служби, історії та політології Буковинського державного фінансово-економічного університету (м. Чернівці).

Матвієнко Галина Олександрівна – аспірантка кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

Матвієнко Людмила Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова.

Мишак Іван Миколайович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач інформаційно-аналітичного сектору Інституту законодавства Верховної Ради України.

Мірошніченко Денис Анатолійович – помічник ректора Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Молоткіна Валентина Костянтинівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Наюк Антоніна Сергіївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Оніпко Тетяна Володимирівна – доктор історичних наук, доцент кафедри педагогіки, культурології та історії Полтавського університету економіки і торгівлі.

Павленко Світлана Федорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Прокопенко Оксана Вікторівна – аспірант кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Салімов Реал – докторант Інституту археології та етнографії Національної академії наук Азербайджану.

Сініченко Сергій Володимирович – доцент кафедри міжнародної інформації та інформатики, заступник директора Інституту міжнародних відносин Київського міжнародного університету.

Соколовська Юлія Вадимівна – доцент кафедри соціальних та правових дисциплін Академії внутрішніх військ МВС України (м. Харків).

Талибли Субхан – науковий співробітник Інституту Сходознавства Національної академії наук Азербайджану.

Тимів Іван Миколайович – викладач всесвітньої історії, завідувач етнографічного музею Калущини у Вищому професійному училищі №7.

Третяк Людмила Миколаївна – PhD (Люблінський Католицький університет, Польща), викладач кафедри міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» (м. Острог) .

Фомін Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Христенко Вікторія Вікторівна – здобувач кафедри історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Шемета Юлія Марківна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ширай Володимир Володимирович – аспірант кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Абашнік Володимир Олексійович – доктор філософії, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Харківського економіко-правового університету.

Андрієнко Олена Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри філософії Донецького національного університету.

Андрєєва Тетяна Олександрівна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Донецького національного університету.

Арабчук Ярослав Ілліч – доцент кафедри державного управління Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Ахмєдов Вусал – докторант Інституту філософії, соціології та права Національної академії наук Азербайджану.

Ахмєдова Хавер – кандидат філософських наук, доцент Бакинської музичної академії імені Узеїра Гаджибеїлі.

Архипова Людмила Дмитрівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія», заступник директора Докторської школи НАУКМА.

Богдановський Ігор Валерійович – кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри релігієзнавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Бойченко Наталя Михайлівна – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри управління проектами та загальноосвітніх дисциплін Університету менеджменту освіти НАПН України.

Брилинська Богдана Юріївна – аспірантка кафедри теорії та історії культури, філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Бридна Наталія – аспірант кафедри релігієзнавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Буяшенко Вікторія Василівна – доктор філософських наук, доцент, в.о. ректора, декан факультету соціального управління Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України (м. Київ).

Гасанова Севиндж – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії, соціології та права Національної академії наук Азербайджану.

Гахраманова Кёнуль Надір – кандидат філософських наук, викладач факультету сходознавства Бакінського державного університету (Азербайджан).

Горбаченко Тетяна Григорівна – доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Головатюк Уляна Орестівна – аспірантка кафедри теорії та історії культури філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Гулакова Марина Геннадіївна – старший викладач кафедри вищої математики Донецького державного університету управління, здобувач кафедри дизайну та реклами Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Дедаєва Ірина Петрівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

Домбровська Лілія Ільїнічна – викладач Миколаївського державного аграрного університету.

Дорожко Ірини Іванівни – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди.

Зражевський Сергій Миколайович – аспірант кафедри філософії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Качур Катерина Леонідівна – магістр філософії, лаборант кафедри філософської антропології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Котова-Олійник Софія Вікторівна – старший викладач кафедри менеджменту освіти Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, аспірантка кафедри культурології та менеджменту соціокультурної діяльності Інституту соціальних наук Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

Кравченко Алла Анатоліївна – кандидат історичних наук, докторантка М.П. Драгоманова Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Краснокутський Олександр Володимирович – кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету.

Кубко Валентина Петрівна – старший викладач кафедри документознавства та інформаційної діяльності гуманітарного факультету, здобувач кафедри культурології та мистецтвознавства Одеського національного політехнічного університету.

Кумеда Тетяна Андріївна – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ (м. Київ).

Кучера Ірина Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Льовкіна Олена Геннадіївна – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри психології та соціології Національного університету державної податкової служби України (м. Ірпінь, Київська обл.).

Маїлова Ф.Ю. – аспірантка Інституту філософії, соціології та права Національної академії наук Азербайджану.

Мамадов Тарийел Мамед огли – доцент, завідувач кафедри Сумгаїтського державного університету (Азербайджан).

Мартиненко Наталія Миколаївна – доцент кафедри історії та основ економічної теорії Харківського національного медичного університету.

Масюк Олег Петрович – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету.

Мельник Ольга Євгенівна – кандидат філософських наук, доцент, проректор з науково-педагогічної та виховної роботи Чернігівського державного інституту економіки і управління.

Осетрова Оксана Олександрівна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедрою соціальної роботи Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Панченко Леся Миколаївна – кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник відділу змісту, філософії та прогнозування вищої освіти Інституту вищої освіти НАПН України.

Пашков Володимир Васильович – кандидат філософських наук, доцент, ректор Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Печеранський Ігор Петрович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Київського національного університету культури і мистецтв.

Пугач Анастасія Вікторівна – аспірантка кафедри філософії гуманітарних наук філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Розова Тамара Вікторівна – доктор філософських наук, професор, завідувача кафедрою філософської антропології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Рудаківська Світлана Вікторівна – проректор Київського міжнародного університету з довузівської роботи.

Сабадаш Юлія Сергіївна – доктор культурології, професор, професор кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету.

Сидоренко Світлана Василівна – кандидат філософських наук, викладач кафедри суспільних дисциплін Запорізького державного медичного університету.

Титар Олена Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри теорії культури та філософії науки філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Ухов Олександр Сергійович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософських та гуманітарних дисциплін Інституту хімічних технологій (м. Рубіжне).

Федоров Юрій Володимирович – кандидат філософських наук, доцент Університету культури, мистецтв та туризму (м. Сімферополь).

Фоміна Людмила В'ячеславівна – викладач Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Фуркало Вікторія Станіславівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та суспільствознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Халамендик Вікторія Борисівна – доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та гуманітарних наук Карпатського університету імені Августина Волошина (м. Ужгород).

Чижевська Ольга Миколаївна – викладач кафедри управління та євроінтеграції Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Шамша Ігор Володимирович – кандидат філософських наук, докторант кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Шаталович Олександр Михайлович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національної металургійної академії України (м. Дніпропетровськ).

Шелехов Євген Олександрович – аспірант кафедри філософії Донецького національного університету.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Алієв Анар Ашур огли – докторант факультету міжнародних відносин та міжнародного права (м. Баку, Азербайджан).

Авксентьева Тетяна Геннадіївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Балуцька Леся Мар'янівна – асистент кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка,

Бобрук Алла Миколаївна – старший викладач Вінницької філії Київського інституту бізнесу та технологій.

Висоцький Олександр Юрійович – доктор політичних наук, професор кафедри історії та українознавства Національної металургійної академії України (м. Дніпропетровськ),

Громова Аліна Юріївна – аспірантка Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Дегтеренко Анастасія Миколаївна – кандидат політичних наук, доцент, директор Центру гендерних досліджень і освіти Маріупольського державного університету.

Денисюк Світлана Георгіївна – кандидат політичних наук, доцент, докторант кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Зайдель Марина Ігорівна – аспірантка кафедри політології філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Зарицька Ірина Валеріївна – кандидат політичних наук, асистент кафедри політології і державного управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Коцур Віталій Вікторович – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політології Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Кравценюк Володимир Миколайович – аспірант Інституту політології і права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Кудрявцев Олександр Юрійович – асистент кафедри філософії та політології Харківської національної академії міського господарства, пошукач кафедри політології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Кукарцев Олег Вікторович – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Національного університету «Львівська політехніка».

Лазарович Микола Васильович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Мурадова Ірада – докторантка кафедри міжнародної журналістики Бакінського державного університету (Азербайджан).

Мусієнко І.І. – доктор наук з державного управління, професор кафедри основи забезпечення державної безпеки, контррозвідувальної та оперативно-розшукової діяльності Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Онопко Олег Володимирович – магістр політології, м. Донецьк.

Павлюк Катерина Володимирівна – аспірантка кафедри політичних наук філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Полтавець Сергій Васильович – кандидат політичних наук, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.

Постол Анатолій Анатолійович – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і права Запорізького національного технічного університету.

Романенко Олена Валеріївна – аспірантка Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України.

Русанова Марина Ігорівна – докторантка кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сахно Станіслав Миколайович – аспірант кафедри міжнародних організацій та дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сашук Ганна Миколаївна – кандидат політичних наук, доцент Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка .

Сидорук Тетяна Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія» (м. Острог, Рівненська обл.).

Стародуб Тетяна Сергіївна – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри міжнародних відносин Київського гуманітарного інституту, доцент кафедри політичної аналітики і прогнозування Національної академії державного управління при Президентові України.

Тихонюк Світлана Андріївна – головний консультант Управління забезпечення зв'язків з Верховною Радою України Адміністрації Президента України. аспірантка відділу політичних стратегій Національного інституту стратегічних досліджень.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Жалоба Ігор – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації, заступник директора з наукової роботи Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету.

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки, культурології та історії Полтавського університету економіки і торгівлі.

ДОДАТКИ
Політичні науки

Бичкова Анастасія Костянтинівна – студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Вахрамєєва Ганна Вікторівна – студентка історичного факультету Донецького національного університету.

Руденко Анна Федорівна – студентка магістратури Донецького національного університету.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Тимів І.М. Розгром гетьманом Яном Собеським татарських військ на Калущині у жовтні 1672 р.	5
Мірошніченко Д.А. Внесок С.М. Ігумнова в становлення і розвиток профілактичного напрямку земської медицини на теренах України в другій половині XIX ст. – початку XX ст.	14
Матвієнко Г.О. Професори кафедр теологічного факультету Львівського університету (кінець XIX – початок XX ст.)	20
Гай–Нижник П.П. З'їзд хліборобів 29 квітня 1918 р.: представницька складова гетьманського перевороту	25
Демченко О.П. Питання статусу Кримського фронту під час англо–радянських переговорів у квітні–травні 1920 р.	32
Буряк Л.І. Образ Києва у дослідженнях ВУАН: варіанти меморіальних конструкцій	38
Жолоб М.П. Історико–правові засади діяльності релігійних громад національних меншин України першої половини 20–х рр. XX ст.	45
Комар Є.Г. Поширення кримінальної злочинності серед населення УСРР у першій половині 20–х років XX ст.	49
Молоткіна В.К. Реорганізація книжкових видавництв в УСРР в першій половині 30–х рр. XX ст.	53
Білан С.О. Впровадження політвідділів як надзвичайних органів влади в галузі сільського господарства у 30–х рр. XX ст.	59
Третяк Л.М. Кар'єра православного духовенства Волинсько–Ровенської єпархії у 1945–1964 рр.	64
Фомін А.В. Дитяча безпритульність і жебрацтво як недоліки діяльності системи соціального забезпечення УСРР у повоєнні роки (1945–1955)	70
Прокопенко О.В. Одеський раднаргосп: передумови створення	76
Шемета Ю.М. Основні напрямки міжнародного співробітництва Київського національного університету імені Тараса Шевченка (1991 – 1996 рр.)	81
Ширай В.В. Співпраця України з іншими державами та міжнародними організаціями щодо стабілізації становища кримськотатарського населення наприкінці XX ст.	87
Лагодзінський В.В. Михайло Драгоманов про сенс історії Риму	90
Оніпко Т.В. Учений–емігрант Олександр Билимович як дослідник історії вітчизняної кооперації	95
Христенко В.В. Румунська громада Одещини в діапазоні контент–аналізу підготовки III–го етапу україно–румунського моніторингу задоволення прав нацменшин	101
Воронянський О.В., Кулішенко Т.Ю. Формування системи державної влади в Україні (1992–2012 рр.)	106
Буяк Б.Б. Виховний потенціал та становлення особистості в органах студентського самоврядування	111
Мандрик М.В. Студентська ініціатива як компонент сучасної молодіжної активності	116
Матвієнко Л.В. Етносоціальна структура мешканців східної частини Північно–Західного Причорномор'я	123
Сініченко С.В. Історія українського козацтва в публікаціях часопису «Русская старина»	128
Соколовська Ю.В. Допомога дітям у XIX – на початку XX ст. на Слобожанщині: сучасна історіографія	134
Вербовий О.В. Наукова спадщина Василя Базилевича як джерело вивчення його історичних поглядів	137
Драганенко В.П. Маловідома битва 1664 р. (реконструкція за джерелами середини XVII – початку XVIII ст.)	144
Булгаков Ю.В., Павленко С.Ф. Постать П.Скоропадського та рід Скоропадських: новітні історіографічні інтерпретації	149

Дутчак О.І. Іноетнічний фактор розвитку туристично–краєзнавчих досліджень у Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.): до історіографії проблеми	155
Германюк С.Я. Етногенез давніх тюрків у сучасній українській історіографії	160
Комарницька І.Ю. Проблема збереження споруд культового призначення в сучасній Україні: історіографічний аспект	166
Куксенко С.І. Взаємовідносини партійно–державних органів влади з Церквою і віруючими в УСРР у 40–60–ті рр. XX ст. в радянській історіографії	171
Мишак І.М. Історіографія культурно–масових перетворень у Західній Україні в повоєнні роки як важливої складової радянської країни	179
Кулаковський П.М. Історія Чернігово–Сіверщини в складі Речі Посполитої у висвітленні вітчизняної та зарубіжної історіографії	186
Комар В.Л. Горці Північного Кавказу в боротьбі за незалежність у 20–30–х роках XX ст.	195
Наюк А.С. Процес становлення інтеграційних взаємовідносин Ірландської Республіки та ЄЕС (1961–1973 рр.)	200
Талиблї С.А. Зовнішня політика Ісламської Республіки Іран (1979–2005 рр.)	205
Алієва Л. Жіноча праця в Азербайджані на початку XX ст.	210
Іманова С. Співпраця на багатосторонній основі між Румунією і Азербайджаном (2000–2010 рр.)	216
Мамедов Н. Масові репресії в Азербайджані і позиція АЗ ЦВК	220
Салімов Р.Г. Художньо оформлені бронзові вироби епохи бронзи Азербайджану	224

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Андрієнко О.В. Свобода, рівність і відповідальність у світогляді демократичного суспільства	229
Дєдєєва І.П. Декілька тез щодо проблемного поля сучасної соціальної філософії	236
Федоров Ю.В. Пошук нової моделі цивілізаційного розвитку: втрати та здобутки	241
Сидоренко С.В. Теоретичний аналіз явища глобального громадянського суспільства як соціополітичного феномена	246
Масюк О.П. Сподівання як складова у формуванні соціальної перспективи	251
Брилинська Б.Ю. Людиновимірні аспекти меж в екзистенційній філософській традиції	257
Осетрова О.О. Психоемоційний аспект дослідження феномена сорому	263
Гахраманова К.Н. Сучасні уявлення про структуру свідомості	267
Чижєвська О.М. Організаційна пам'ять: історична багатовимірність феномену	275
Архипова Л.Д. Герменевтичне виховання	280
Дорожко І.І. Історико–генетичний підхід у дослідженні родинного виховання	288
Гулакова М.Г. Філософсько–культурологічні засади аналізу віртуальної реальності	293
Домбровська Л.І. Духовність як соціокультурний феномен	300
Сабадаш Ю.С. Італійська гуманістична педагогіка епохи Ренесансу (кінець XIV–XV ст.)	305
Арабчук Я.І. Політика мультикультуралізму – від оптимістичної теорії до суворої практики	311
Кумєда Т.А. Реалізація творчої особистості митця у музичному мистецтві	318
Ахмедова Х. Філософські ідеї в творчості великих азербайджанських композиторів	323
Халамендик В.Б. Соціальна відповідальність в сучасному світі: покликання чи потреба?	327
Шелехов Є.О. Функціональний аспект феномену благодійності	332
Буушенко В.В. Соціальна проблема як предметне поле діяльності соціального піклування	337
Гасанова С. Проблема трансформації моральних цінностей в глобалізованому світі	347
Титар О.В. Книга як метатекст ідентичностей доби модерну	351
Фоміна Л.В. Витоки англійської літературної ендіміонади	356
Розова Т.В., Качур К.Л. Феномен сучасної сім'ї: філософсько–антропологічний аналіз	364
Головатюк У.О. Ціннісні модуси любові як основа збереження сучасної сім'ї	369
Богдановський І.В. Специфіка руху «Нью Ейдж» як неомістичного напрямку сучасної нетрадиційної релігійності	376
Фуркало В.С. Віддзеркалення релігійно–філософського вчення хасидів у філософії та художній літературі XX ст.	382
Ухов О.С. Християнство і строгий монотеїзм	391
Зражевський С.М. Психологічні особливості віруючих як основа українського двовір'я	397
Краснокутський О.В. Вторинний сутнісний структурний аспект ідеології державотворення	403

Кучера І.В. Зовнішня трудова міграція в сучасному українському суспільстві: стан та соціальні наслідки.....	411
Горбаченко Т.Г. Інноваційна діяльність як складова гуманітарного розвитку України	416
Котова–Олійник С.В. Візуальні репрезентації гендерних відносин у радянській рекламі: соціально–філософський аналіз.....	421
Майлова Ф.Ю. Безпосередній захист навколишнього середовища під час збройних конфліктів та міжнародне гуманітарне право.....	427
Бридня Н. Модальна метафізика Елвіна Плантінги в критичній перспективі.....	431
Андрєєва Т.О. Трансцендентальне обґрунтування єдності людства в І.Канта: історико–філософський аспект.....	437
Льовкіна О.Г. Моністичний реалізм О.О. Богданова.....	443
Печеранський І.П. Проблема віри та розуму в творчості В.І. Несмєлова: з історії ліберально–реформаційного «крила» духовно–академічної філософії на рубежі XIX–XX століть.....	448
Пугач А.В. Реклама в концепції багатства Е.Тоффлера і Х.Тоффлер.....	453
Шамша І.В. Синтез розуміння часу в фундаментальній онтології М.Гайдеґгера.....	459
Шаталович О.М. Християнська філософія шлюбу С.Троїцького.....	464
Мамєдов Т.М. Психологія особистості: біологічні основи психіки.....	467
Ахмєдов В. Місце і роль процесуального нагляду начальника слідчого відділу в стадії попереднього розслідування.....	471
Мельник О.Є. Синергетичний підхід до сучасної філософії освіти.....	475
Панченко Л.М. Значення демократії в освіті і через освіту.....	480
Пашков В.В. Аксиологічні засади якості педагогічної освіти: соціокультурний підхід.....	485
Кравченко А.А. «Освіта – пайдєйя» в контексті модусу теоретичного мислення.....	491
Бойченко Н.М. Викладач університету як інтелектуал (філософсько–етичне осмислення).....	496
Абашнін В.О. Філософія у Харківському університеті у 1850–1873 рр.	503
Кубко В.П. Пути развития корпоративной культуры высших учебных заведений Украины.....	508
Рудаківська С.В. Освіта для сталого розвитку як перспектива екологічної освіти.....	514
Мартиненко Н.М. «Історія української культури» для англомовних студентів. Тема четверта.....	520

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Авксентьєва Т.Г. Моделі входження до інформаційної цивілізації: багатоваріантність та перспективи для України.....	526
Дегтеренко А.М. Рівні можливості в процесі прийняття рішень (за матеріалами Українського Північного Азов'я).....	532
Кравченко В.М. Архетипічні елементи політичних міфів трансформаційного стану розвитку українського суспільства.....	536
Коцур В.В. Етнополітична специфіка Донбасу та її відображення в англомовній історіографії.....	541
Зарицька І.Ю. Парламентська опозиція в функціонуванні демократії в сучасному українському суспільстві.....	547
Мусієнко І.І. Освітня безпека у політичній та правовій площині: тенденції та можливості сучасної України.....	552
Сашук Г.М. Соціетальний потенціал розвитку інформаційного суспільства в Україні.....	558
Онопко О.В. Візуалізація образу «жінки–політика» в українській політичній міфології.....	564
Полтавець С.В. Українсько – московські відносини середини XVII століття у світлі інших міждержавних угод.....	569
Лазарович М.В. Деякі аспекти етнополітики Директорії УНР та її урядів наприкінці 1918 – першій половині 1919 р.	575
Тихонюк С.А. Функціональна спрямованість політичних конфліктів в умовах політико–адміністративного реформування.....	580
Кукарцев О.В. Зміст поняття «імперія» у успішно–політичних дослідженнях.....	587
Балуцька Л.М. Політична відповідальність як об'єкт дослідження політичної науки в контексті неінституційної парадигми.....	592
Романенко О.В. Погляди сучасних зарубіжних дослідників на роль соціальних медіа в політичній комунікації.....	597
Бобрук А.М. Популізм як форма політичної мімікрії.....	603

Висоцький О.Ю. Технологічний підхід та його значення в дослідженні легітимації політичної влади.....	608
Стародуб Т.С. Особливості глобального управління регіональними проектами в умовах формування сучасного міжнародного порядку.....	617
Постол А.А. Трансформаційні зміни політичної культури.....	625
Громова А.Ю. Економічні особливості та фактори успіху реклами і PR.....	633
Зайдель М.І. Влада в епоху постполітики.....	641
Павлюк К.В. Брендинг у системі символічних засобів політики.....	645
Кудрявцев О.Ю. Електронний уряд: світові здобутки та вітчизняні перспективи.....	650
Денисюк С.Г. Екзистенціальні доміанти політичної комунікації.....	655
Сидорук Т.В. Адаптація інструментів розширення ЄС у Європейській політиці сусідства.....	661
Русанова М.І. Об'єднана Європа або атлантизм: вибір сучасної ідентифікації Великої Британії.....	666
Сахно С.М. Чорноморсько–Каспійський регіон в системі міжнародних відносин.....	672
Алієв А.А. Економічний потенціал каспійського регіону як об'єкт міжнародного суперництва.....	678
Мурадова І. Висвітлення нафтової та комунікаційної стратегії Азербайджану в світовій пресі.....	682

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Жалоба І. Розвідка інституційних засад аналізу та прогнозування в політичній традиції США. Рецензія на монографію: Ржевська Н.Ф. Політичний аналіз і стратегічне прогнозування в США: інституційний вимір/Ржевська Н.Ф. – Дрогобич: Коло, 2012. – 256 с.....	687
Петренко І.М. Рецензія на монографію: Діанова Н.М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початок XX ст.). – Одеса: «Фенікс», 2012. – 319 с.....	689

ДОДАТКИ

Політичні науки

Бичкова А.К. Репутація як визначальний чинник позиціонування держави на міжнародній арені.....	691
Вахрамєєва А.В. Типологія теракотових статуєток Деметри і Кори–Персефони (по матеріалам Боспору).....	695
Руденко А.Ф. Бренд партійного лідера на сучасному політичному ринку України.....	700

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Тымыв И.Н. Разгром гетманом Яном Собеским татарских войск на Калущине в октябре 1672г.	5
Мирошниченко Д.А. Вклад С. Игумнова в становление и развитие профилактического направления земской медицины на территории Украины во второй половине XIX в. – начала XX в.	14
Матвиенко Г.А. Профессоры кафедр теологического факультета Львовского университета (конец XIX – начало XX в.).....	20
Гай–Нижник П.П. Съезд хлебоделов 29 апреля 1918 г.: представительская составляющая гетманского переворота.....	25
Демченко О.П. Вопрос статуса Крымского фронта во время англо–советских переговоров в апреле–мае 1920 г.....	32
Буряк Л.И. Образ Киева в исследованиях ВУАН: варианты мемориальных конструкций.....	38
Жолоб М.П. Историко–правовые основы деятельности религиозных общин национальных меньшинств Украины первой половины 20–х гг. XX в.	45
Комар Е.Г. Распространение уголовной преступности среди населения УССР в первой половине 20–х годов XX в.	49
Молоткина В.К. Реорганизация книжных издательств в УССР в первой половине 30–х гг. XX ст.	53
Билан С.О. Внедрение политотделов как чрезвычайных органов власти в области сельского хозяйства в 30–х гг. XX в.	59
Третяк Л.Н. Карьера православного духовенства Волынской–Ровенской епархии в 1945–1964 гг.	64
Фомин А.В. Детская бездомность и нищенствование как недостатки деятельности системы социального обеспечения в послевоенные годы (1945–1955)	70
Прокопенко О.В. Подольский совнархоз: предпосылки создания.....	76
Шемета Ю.М. Основные направления международного сотрудничества Киевского национального университета имени Тараса Шевченко (1991–1996 гг.)	81
Ширай В.В. Сотрудничество Украины с другими государствами и международными организациями по стабилизации положения крымскотатарского населения в конце XX в.	87
Лагодзинский В.В. Михаил Драгоманов о смысле истории Рима	90
Онипко Т.В. Ученый–эмигрант Александр Билимович как исследователь истории отечественной кооперации.....	95
Христенко В.В. Румынская община Одесской области в диапазоне контент–анализа подготовки III–го этапа Украинско–румынского мониторинга соблюдения прав нацменьшинств.....	101
Воронянский А.В., Кулишенко Т.Ю. Формирование системы государственной власти в Украине (1992–2012 гг.).....	106
Буяк Б.Б. Воспитательный потенциал та становление личности в органах студенческого самоуправления	111
Мандрик М.В. Студенческая инициатива как компонент современной молодежной активности	116
Матвиенко Л.В. Этносоциальная структура жителей восточной части Северо–Западного Причерноморья.....	123
Синиченко С.В. История украинского казачества в публикациях журнала «Русская старина»	128
Соколовская Ю.В. Помощь детям в XIX – начале XX ст. на Слобожанщине: современная историография.....	134
Вербовой А.В. Научные работы Василия Базилевича как источник изучения его исторических взглядов	137

Драганенко В.П. Малоизвестная битва 1664 г. (реконструкция на основании источников середины XVII – начала XVIII в.).....	144
Булгаков Ю.В., Павленко С.Ф. Личность П. Скоропадского и род Скоропадских: новейшие историографические интерпретации.....	149
Дутчак Е.И. Иноэтничный фактор развития туристическо–краеведческих исследований в Галичине (вторая половина XIX – начало XX в.): к историографии проблемы.....	155
Германюк С.Я. Этногенез древних тюрков в современной украинской историографии	160
Комарницкая И.Ю. Проблема сохранения сооружений культового назначения в современной Украине: историографический аспект.....	166
Куксенко С.И. Взаимоотношения партийно–государственных органов власти с Церковью и верующими в УССР в 40–60 – те гг. XX ст. в советской историографии	171
Мищак И.Н. Историография культурно–массовых преобразований в Западной Украине в послевоенные годы как важной составляющей советизации края.....	179
Кулаковский П.М. История Чернигово–Северщины в составе Речи Посполитой в освещении отечественной и зарубежной историографии	186
Комар В.Л. Горцы Северного Кавказа в борьбе за независимость в 20–30–х годах XX ст.....	195
Науок А.С. Процесс становления интеграционных взаимоотношений Ирландской Республики и ЕЭС (1961–1973 гг.).....	200
Талибли С.А. Внешняя политика Исламской Республики Иран (1979–2005 гг.).....	205
Алиева Л. Женский труд в Азербайджане в начале XX в.	210
Иманова С. Сотрудничество на многосторонней основе между Румынией и Азербайджаном (2000–2010 гг.).....	216
Мамедов Н. Массовые репрессии в Азербайджане и позиция АЗ. ЦИКа.....	220
Салимов Р.Г. Художественно оформленные бронзовые изделия эпохи бронзы Азербайджана	224

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Андриенко Е.В. Свобода, равенство и ответственность в мировоззрении демократического общества	229
Дедаева И.П. Несколько тезисов о проблемном поле современной социальной философии.....	236
Фёдоров Ю.В. Поиск новой модели цивилизационного развития: потери и обретения.....	241
Сидоренко С.В. Теоретический анализ глобального гражданского общества как социополитического феномена.....	246
Масюк О.П. Ожидание как элемент формирования социальной перспективы	251
Брилинская Б.Ю. Человекоизмерительные аспекты границы в экзистенциальной философской традиции	257
Осетрова О.А. Психоаналитический аспект исследования феномена стыда.....	263
Гахраманова К.Н. Современные представления о структуре сознания.....	267
Чижевская О.Н. Организационная память: историческая многомерность феномена.....	275
Архипова Л. Д. Герменевтическое воспитание	280
Дорожко И.И. Историко–генетический подход в исследовании семейного воспитания	288
Гулакова М.Г. Философско–культурологические основы анализа виртуальной реальности.....	293
Домбровская Л.И. Духовность как социокультурный феномен	300
Сабадаш Ю.С. Итальянская гуманистическая педагогика эпохи Ренессанса (конец XIV–XV в.)	305
Арабчук Я.И. Политика мультикультурализма – от оптимистической теории к строгой практике	311
Кумедя Т.А. Реализация творческой личности художника в музыкальном искусстве	318
Ахмедова Х. Философские идеи в творчестве великих азербайджанских композиторов.....	323
Халамендык В.Б. Социальная ответственность в современном мире: призвание или потребность?	327
Шелехов Е.А. Функциональный аспект феномена благотворительности.....	332
Буяшенко В.В. Социальная проблема как предметное поле деятельности социальной заботы	337
Гасанова С. Проблема трансформации нравственных ценностей в глобализирующемся мире	347
Титарь Е.В. Книга как метатекст идентичностей эпохи модерна	351

Фомина Л.В. Истоки английской литературной ендимионады	356
Розова Т.В., Качур К.Л. Феномен современной семьи: философско-антропологический анализ	364
Головатюк У.О. Ценностные модусы любви как основа сохранения современной семьи	369
Богдановский И.В. Специфика движения «Нью Эйдж» как неомистического направления современной нетрадиционной религиозности	376
Фуркало В.С. Отражение религиозно-философского учения хасидов в философии и художественной литературе XX в.	382
Ухов А.С. Христианство и строгий монотеизм	391
Зражевский С.Н. Психологические особенности верующих как основа украинского двоеверия	397
Краснокутский А.В. Вторичный сущностный структурный аспект идеологии государственного строительства	403
Кучера И.В. Внешняя трудовая миграция в современном украинском обществе: положение и социальные последствия	411
Горбаченко Т.Г. Инновационная деятельность как составная гуманитарного развития Украины	416
Котова-Олейник С.В. Визуальные репрезентации гендерных отношений в советской рекламе: социально-философский анализ	421
Маилова Ф.Ю. Непосредственная защита окружающей среды во время вооруженных конфликтов и международное гуманитарное право	427
Бридня Н. Модальная метафизика Алвина Плантиги в критической перспективе	431
Андреева Т.А. Трансцендентальное обоснование единства человечества у И. Канта: историко-философский аспект	437
Лёвкина Е.Г. Монистический реализм А.Богданова	443
Печеранский И.П. Проблема веры и разума в творчестве В.И. Несмелова: из истории либерально-реформационного «крыла» духовно-академической философии на рубеже XIX–XX веков	448
Пугач А.В. Реклама в концепции богатства Э.Торфлера и Х.Торфлер	453
Шамша И.В. Синтез понимания времени в фундаментальной онтологии М.Хайдеггера	459
Шаталович А.М. Христианская философия брака С.Троицкого	464
Мамедов Т.М. Психология личности: биологические основы психики	467
Ахмедов В. Место и роль процессуального надзора начальника следственного отдела в стадии предварительного расследования	471
Мельник О.Е. Синергетический подход к современной философии образования	475
Панченко Л.Н. Значение демократии в образовании и через образование	480
Пашков В.В. Аксиологические основы качества педагогического образования: социокультурный подход	485
Кравченко А.А. «Образование – пайдейя» в контексте модуса теоретического мышления	491
Бойченко Н.М. Преподаватель университета как интеллектуал (философско-этическое осмысление)	496
Абашник В.А. Философия в Харьковском университете в 1850–1873 гг.	503
Кубко В.П. Шляхи розвитку корпоративної культури вищих навчальних закладів України	508
Рудаковская С.В. Образование для устойчивого развития как перспектива экологического образования	514
Мартыненко Н.Н. «История украинской культуры» для англоязычных студентов. Тема четвертая	520

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Авксентьева Т.Г. Модели вхождения в информационную цивилизацию: многовариантность и перспективы для Украины	526
Дегтеренко А.Н. Равные возможности в процессе принятия решений (по материалам Украинского Северного Азовья)	532
Кравченко В.М. Архетипические элементы политических мифов трансформационного состояния развития украинского общества	536
Кошур В.В. Этнополитическая специфика Донбасса и ее отражение в англоязычной историографии	541
Заричная И.Ю. Парламентская оппозиция в функционировании демократии в современном украинском обществе	547

Мусяненко И.И. Образовательная безопасность в политическом и юридическом измерении: тенденции и возможности современной Украины	552
Сашук А.Н. Социентальный потенциал развития информационного общества в Украине	558
Онопко О.В. Визуализация образа «женщины–политика» в украинской политической мифологии	564
Полтавец С.В. Украинско–московские отношения середины XVII века в свете других межгосударственных соглашений	569
Лазарович М.В. Некоторые аспекты этнополитики Директории УНР и ее правительств в конце 1918 – первой половине 1919 г.	575
Тихонюк С.А. Функциональная направленность политических конфликтов в условиях политико–административного реформирования	580
Кукарцев О.В. Содержание понятия «империя» в общественно–политических исследованиях	587
Балуцька Л.М. Политическая ответственность как объект исследования политической науки в контексте неоинституциональной парадигмы	592
Романенко Е.В. Взгляды современных исследователей на роль социальных медиа в политической коммуникации	597
Бобрук А.Н. Популизм как форма политической мимикрии	603
Высоцкий А.Ю. Технологический подход и его значение в исследовании легитимации политической власти	608
Стародуб Т.С. Особенности глобального управления региональными проектами в условиях формирования современного международного порядка	617
Постол А.А. Трансформационные изменения политической культуры	625
Громова А.Ю. Экономические особенности и факторы успеха рекламы и PR	633
Зайдель М.И. Власть в эпоху постполитики	641
Павлюк К.В. Брендинг в системе символических средств политики	645
Кудрявцев А.Ю. Электронное правительство: мировые достижения и отечественные перспективы	650
Денисюк С.Г. Экзистенциальные доминанты политической коммуникации	655
Сидорук Т.В. Адаптация инструментов расширения ЕС в Европейской политике соседства ...	661
Русанова М.И. Объединённая Европа или атлантизм: выбор современной идентификации Великобритании	666
Сахно С.М. Черноморско–Каспийский регион в системе международных отношений	672
Алиев А.А. Экономический потенциал каспийского региона как объект международного соперничества	678
Мурадова И. Освещение нефтяной и коммуникационной стратегии Азербайджана в мировой прессе	682

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Жалоба И. Разведка институциональных принципов анализа и прогнозирования в политической традиции США. Рецензия на монографию: Ржевска Н.Ф. Политический анализ и стратегическое прогнозирование в США: институциональное измерение/Ржевска Н.Ф. – Дрогобыч: Круг, 2012. – 256 с.	687
Петренко И.Н. Рецензия на монографию: Дианова Н.М. Вклад высшего православного духовенства Южной Украины в развитие исторической науки и образования (конец XVIII – начало XX ст.). – Одесса: «Феникс», 2012. – 319 с.	689

ПРИЛОЖЕНИЯ

Политические науки

Бычкова А.К. Репутация как определяющий фактор позиционирования государства на международной арене	691
Вахрамеева А.В. Типология терракотовых статуэток Деметры и Керы–Персефоны (по материалам Боспора)	695
Руденко А.Ф. Бренд партийного лидера на современном политическом рынке Украины	700

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Tymiv, I.M. The Rout of the Tatar troops by Jan Sobeski in Kalush region in October 1672	5
Miroshnichenko, D.A. The contribution of SM Igumnov in the formation and development of preventive direction of school of medicine in Ukraine in the second half Nineteenth century – Early twentieth century	14
Matviyenko, H.O. The professors of the theological faculty of the L'viv University (the second half of XIX – the beginning of XX centuries)	20
Hai-Nyzhnyk, P.P. Congress farmers 29 April 1918: a representative part of the Hetman coup	25
Demchenko, O.P. The question of status of the Crimean front during Anglo-Soviet negotiations (April–May, 1920)	32
Buryak, L.I. The image of Kyiv in the studies of Ukrainian Academy of Science: options for memorial constructions	38
Zholob, M.P. Historical and legal bases of religious communities of national minorities of Ukraine the first half of the 20-ies of the 20th centure	45
Komar, E.G. Propagation of criminality among population of Ukrainian SSR during the first half of 1920-ies	49
Molotkina, V.K. Reorganisation of publishing houses in the USSR in the early 30 th of XX century ..	53
Bilan, S.A. The introduction of political departments of emergency as authorities in the field of agriculture in the 30s of the twentieth century	59
Tretyak, L.N. Career of the Orthodox clergy of Volyn–Rivne Diocese in 1945–1964	64
Fomin, A.V. Child's homelessness and poverty as lacks of activity of the system of public welfare in post-war years (1945–1955)	70
Prokopenko, O.V. The Podolian Soviet National Economy: the precondition of its creation	76
Shemeta, Y.M. The main directions of Taras Shevchenko National University of Kyiv international cooperation in 1991–1996	81
Shiraj, V.V. Cooperation between Ukraine and other countries and international organizations to stabilize the situation of the Crimean Tatar population at the end of XX century	87
Lahodzins'kyi, V.V. Mykhailo Drahomanov about sense of the history of Rome	90
Onipko, T.V. The scientist-emigrant Alexander Bilimovich as a researcher of the history of domestic cooperation	95
Khristenko, V.V. Romanian community of Odessa region in the range of content analysis training III–the first phase of the Ukraine–Romanian monitoring satisfaction of minorities' rights	101
Voronyansky, A.V., Kulishenko, T.Y. Forming the system of state power in Ukraine (1992–2012)	106
Buyak, B.B. Educational potential and formation of personality in the students' self-government bodies	111
Mandryk, M.V. Student initiative as a component of modern youth activism	116
Matvienko, L.V. The ethnosocial structure of inhabitants of the eastern part of North-Western Black Sea coast	123
Sinichenko, S.V. History of Ukrainian Cossacks in the publications of the journal «Russian olden time»	128
Sokolovskaya, Y.V. Help of children in Slobozhanschyna in the second half of XIX – early XX century: the modern historiography	134
Verbovyj, O.V. Scientific works of V. Bazylevych as a source of historical views of the researcher	137
Draganenko, V.P. A Little-known battle 1664 (the reconstruction on the grounds of the sources of the medium XVII – begin XVIII in.)	144
Bulgakov, Y.V., Pavlenko, S.F. Pavlo Skoropadsky's personality and Skoropadsky's family: modern historiographic interpretations	149
Dutchak, H.I. Autethnic factor for development of studies of local lore in Galicia (second half of XIX – beginning of XX cent.): to the historiography of the problem	155

Germanyuk, S.Ya. The ethnogenesis of the ancient Turks in modern Ukrainian historiography	160
Komarnytska, I.U. The problem of preservation facilities for religious services in contemporary Ukraine: historiographic aspect	166
Kuksenko, S.I. Mutual relations of party–state government bodies with Church and believers in USSR in 40–60 – those XX of item in soviet historiography	171
Myshchak, I.M. Historiography of mass cultural transformations in Western Ukraine in the postwar years as an important component of the Sovietization of the land	179
Kulakovsky, P.M. History of Chernihiv–Siversk land in composition the Polish Lithuanian Commonwealth in illumination of domestic and foreign historiography	186
Komar, V.L. Highlanders of North Caucasus are in a fight for independence of the 1920–30s	195
Nayuk, A.S. The process of formation of integration relations between the Republic of Ireland and EEC (1961–1973)	200
Talibli, S.A. The foreign policy of the Islamic Republic of Iran (1979–2005)	205
Alieva, L. The woman labor in the early twentieth century in Azerbaijan	210
Imanova, S. Romanian–Azerbaijan cooperation on the multilateral basis (2000–2010 yy.)	216
Mammadov, N. Mass repressions in Azerbaijan and position of the Az.CEC	220
Salimov, R.G. Graphic design of bronze products in bronze period of Azerbaijan	224

PHILOSOPHIC SCIENCES

Andriyenko, O.V. Freedom, Equality and Responsibility in the Worldview of Democratic Society	229
Dediaeva, I.P. Several theses on the problem field of modern social philosophy	236
Fedorov, Y.V. Search for a new model of civilization: the loss and gain	241
Sydorenko, S.V. Theoretical analysis of the global civil society as social phenomenon	246
Masjuk, O.P. Expectation as an element of formation of social prospect	251
Brylynska, B.Y. Human dimensions of the Border in Existential Philosophical Tradition	257
Osetrova, O.O. Psychoanalytic aspect of the investigation of the shame's phenomenon	263
Gahramanova, K.N. Modern representations about structure of consciousness	267
Chyzhevska, O.N. Organization memory: historical multidimensionality phenomenon	275
Arkhypova, L.D. Hermeneutical education	280
Dorozhko, I.I. Istoriko-genetichny pidhid have doslidzhenni home vihovannya	288
Gulakova, M.G. Philosophical and cultural studies analysis of virtual reality	293
Dombrovskaya, L.I. Spirituality as sociokul'turniy a phenomenon	300
Sabadash, J.S. Italian humanistic pedagogy of the Renaissance (the end of the XIV–XV centuries)	305
Arabchuk, Y.I. Policy multiculturalism – from the optimistic theory to strict experts	311
Kumeda, T.A. Implementation of the creative personality of the artist in the musical arts	318
Ahmadova, H. Philosophical ideas of the great works of Azerbaijani composers	323
Khalamendyk, V.B. The social responsibility in the modern world: avocation or necessity?	327
Shelehev, Y.O. The Functional Aspect of Phenomenon of Charity	332
Buyashenko, V.V. The social problem as a substantive field of social care	337
Gasanova, S. The problem of the moral values in the globalizing world	347
Titur, O.V. Book as metatext of identity in Modern	351
Fomina, L.V. Sources English literary endimionada	356
Rozova, T. V., Katchur, K.L. Phenomenon of modern family: philosophical and anthropological analysis	364
Holovatiuk, U.O. Valuable Modes of Love as a Basis for Preservation of Modern Family	369
Bogdanovskiy, I.V. The specificity of the movement «New Age» as direction of modern alternative religion	376
Furkalo, V.S. Reflections of religiyno-filosofskogo studies of khasidiv in philosophy and artistic literature of XX age	382
Ukhov, O.S. Christiansty and strict monotheism	391
Zrazhevskiy, S.M. Psychological features of believers as basis ukrainian two religions	397
Krasnokutskij, A.V. Secondary entity structural aspect of the ideology of state-building	403
Kuchera, I.V. External labour migration in modern Ukrainian society: state and social consequences	411

Gorbachenko, T.G. Innovation activities as a component of human development of Ukraine.....	416
Kotova–Oliyanyk, S.V. Visual Representations of Gender Relations in Advertising of the Soviet Age: Socio–Philosophical Analysis	421
Mayilova, F.Y. Direct sources of the protection of environment during armed conflicts and international humanitarian law	427
Brydnia, N. Plantinga's Modal Metaphysics in Critical Perspective.....	431
Andreyeva, T.O. The I. Kant's Transcendental Reasoning of Unity of Humanity: Historical–philosophical Aspect	437
Levkina, H.G. Monistic realism of A. Bogdanov.....	443
Pecheranskyi, I.P. The problem of belief and mind in the creative work of V.Nesmelov: from the history of the liberal–reformatory «branch» of spiritual–academic Philosophy on the edge of XIX–XX centuries	448
Pugach, A.V. Advertising in the concept of wealth Alvin and Heidi Toffler	453
Shamsha, I.V. Synthesis of the understanding of time in the fundamental ontology of M.Heidegger	459
Shatalovich, A.M. Christian philosophy of marriage of S.Troitsky	464
Mamedov, T.M. Psychology of personality: biological basis of psychology	467
Ahmedov, V. The place and role of the chief of investigation department in the stage of preliminary investigation	471
Melnik, O.E. Synergetic approach to the modern philosophy of education	475
Panchenko, L.N. The importance of democracy in education and through education	480
Pashkov, V.V. Axiological of founding of quality of pedagogical education: sociocultural approach	485
Kravchenko, A.A. «Education – paideia» in the context of theoretical mode of thinking	491
Boychenko, N.M. University professor as intellectual person (philosophical–ethics comprehension)	496
Abashnik, V.O. Philosophy in the Kharkiv University in 1850–1873	503
Kubko, V.P. Ways of development of corporate culture of higher educational institutions of Ukraine.....	508
Rudakivska, S.V. Education for a sustainable development as perspective of ecological education	514
Martynenko, N.M. «History of ukrainian culture» for english–speaking students. Forth topic.....	520

POLITICAL SCIENCES

Avksent'eva, T.G. Models of including in informational civilization: diversity and prospects for Ukraine	526
Degterenko, A.M. Equal opportunities in the process of decision–making (based on the materials of Ukrainian Northern Azov'ye)	532
Kravtsenyuk, V.M. Archetypal elements of political myths of transformational state of Ukrainian society development	536
Kotsur, V.V. Ethnopolitical specific of Donbass and display it in English Historiography.....	541
Zarytska, I.Y. Parliamentary opposition in the democracy functioning of modern Ukrainian society..	547
Musienko, I.I. Educational security in political and juridical measurements: tendencies and opportunities of modern Ukraine.	552
Saschuk, H.M. Societal potential of information society development in Ukraine.....	558
Onopko, O.V. The visualization of «woman–politician» image in Ukrainian political mythology	564
Poltavets, S.V. Ukrainian–Moscow relations in the middle of XVII century in the context of other international treaties.....	569
Lazarovych, M.V. Some aspects of the ethnic policy of the Directory UNR and its governments of the at the end of 1918 – the first half of 1919.....	575
Tyhonyuk, S.A. The functional orientation of the political conflict in the political and administrative reform	580
Kukarcev, O.V. The Content of Notion «Empire» in Social and Political Studies	587
Balytska, L.M. Political Responsibility as a Subject of Investigation of Political Science in the Context of Neoinstitutional Paradigm	592
Romanenko, O.V. The Views of Modern Scientists on the Role of Social Media in the Political Communication	597
Bobruk, A.N. Populism as a form of political mimicry.....	603

Vysotskyi, O.Y. The technological approach and its value in researching the legitimation of political power	608
Starodub, T.S. Peculiarities of the global governance of regional projects in the context of modern international order	617
Postol, A.A. The transformation of political culture.....	625
Gromova, A.Y. Economic features and factors of success of advertising and PR	633
Zaidel, M.I. Power in the post–politics age	641
Pavliuk, K.V. Branding in the system of symbolic tools of politics	645
Kudryavtsev, A.Y. E–government: the world's achievements and Ukrainian prospects	650
Denysiuk, S.G. Existential Dominants of Political Communication	655
Sydooruk, T.V. Adapting the Instruments of EU Enlargement in the European Neighbourhood Policy	661
Rusanova, M.I. United Europe or Atlanticism: Choice of Modern Authentication of Great Britain.....	666
Sakhno, S.M. Black sea – Caspian region in the system of international relations	672
Aliyev, A.A. Economic capacity of the Caspian region as object of the international rivalry	678
Muradov, I. Elucidating of Oil and communicational diplomacy of Azerbaijan in world press.....	682

SCIENTIFIC LIFE

Zhaloba, I. Secret service of instituciynikh principles of analysis and prognostication in political tradition of the USA. Review on a monograph: Rzhevskia, N.F. Political analysis and strategic prognostication in the USA: instituciyniy measuring/Rzhevskia, N.F. – Drohobytch: Circle, 2012. – 256 s.	687
Petrenko, I.M. Review of the monograph: Dianova, N.M. Contribution of the highest orthodox clergy of Southern Ukraine to the development of historical science & education (end XVIII–beginning XX st.) – Odessa: «Feniks», 2012. – 319 p.	689

ATTACHMENTS

Political sciences

Bychkova, A.K. Reputation as a determinative factor in positioning of the country on the international arena	691
Vahrameeva, A.V. Typology of terracotta statuettes of Demeter and Cora –Persephone (by materials of Bosphorus).....	695
Rudenko, A.F. The brand of the party leader on the modern political market of Ukraine	700

Вимоги до оформлення наукових статей для публікації в збірнику наукових праць «Гілея: науковий вісник»

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті (див. Постанову Президії ВАК України № 7 – 05/1 від 15.01.2003 р.// «Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць – К., 2007. – Вип. 7;8).

Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
 - формулювання цілей статті (постановка завдання);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Стаття подається українською або російською, англійською, німецькою, французькою мовами у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на дискеті, диску чи електронною поштою.
 3. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.
 4. Текст статті має супроводжуватись **шифром УДК і трьома анотаціями** (українською, російською, англійською). Всі анотації повинні містити:
 - прізвище, ініціали автора;
 - назву статті;
 - текст анотації (до 50 слів);
 - перелік ключових слів.

Матеріал в анотації викладають стисло і точно з використанням синтаксичних конструкцій, притаманних мові ділових документів, уникаючи складних граматичних зворотів. Необхідно вживати стандартизовану термінологію, а не маловідомі терміни і символи. Без вживання слів «У статті ...» або «Стаття присвячена ...».

5. **Вимоги для оформлення тексту:** всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Кількість сторінок для статті не повинна перевищувати 0,5 друкованого аркуша (12–15 сторінок комп'ютерного тексту). Рисунок й таблиці оформляються згідно з ДСТУ. Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: « », тире – це коротке тире: «—». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки».

Розташування структурних елементів статті

УДК	Прізвище І.Б.
Назва статті	
Анотація українською з переліком ключових слів	
Текст статті	
Список використаних джерел	
ПІБ, назва статті, анотація російською з переліком ключових слів	
ПІБ, назва статті, анотація англійською з переліком ключових слів	

6. Перелік джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком **Список використаних джерел** і виконується мовою оригіналу. В переліку посилань зазначається загальна кількість сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей). Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований».
7. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7,с.123], де 7 – номер джерела за списком літератури, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1;4;8] або [2,с.32;9,с.48;11,с.257]. Посилання на архівні джерела – [15,арк.258,231зв]. Згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М.Тард, Е.Фромм, К.Юнг, К.Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.
8. Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.
9. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні матеріали без пояснення причин. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.
10. У разі передруку посилання на «Гілея: науковий вісник» **обов'язкове**.
11. Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Адреса редакції:03142, м. Київ, вул. Семашка, 13 оф. УАН

Телефони:(044) 424-51-81, (067) 509-33-99; (097) 364-06-65

Сайт:WWW.GILEYA.ORG.UA

E-mail:gileya@gileya.org.ua

Наукове видання
Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»
Випуск 62

Научное издание
Сборник научных работ «Гилея: научный вестник»
Выпуск 62

Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya: scientific herald»
62 edition

Співзасновники:
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук

Шеф-редактор – Андрущенко В.П.
Головний редактор – Вашкевич В.М.
Відповідальний секретар – Халамендик В.Б.

Формат 60х90 1/16. Друк офсетний.
Ум. друк. арк.: 68, 12
Наклад 300 прим.

Видавництво УАН ТОВ «НВП «ВІР».
03142, Київ, вул. Семашка, 13.
Друк ПП «Фенікс».
Зам. №

Підписано до друку 29.06.2012 р.

Ціна договірна